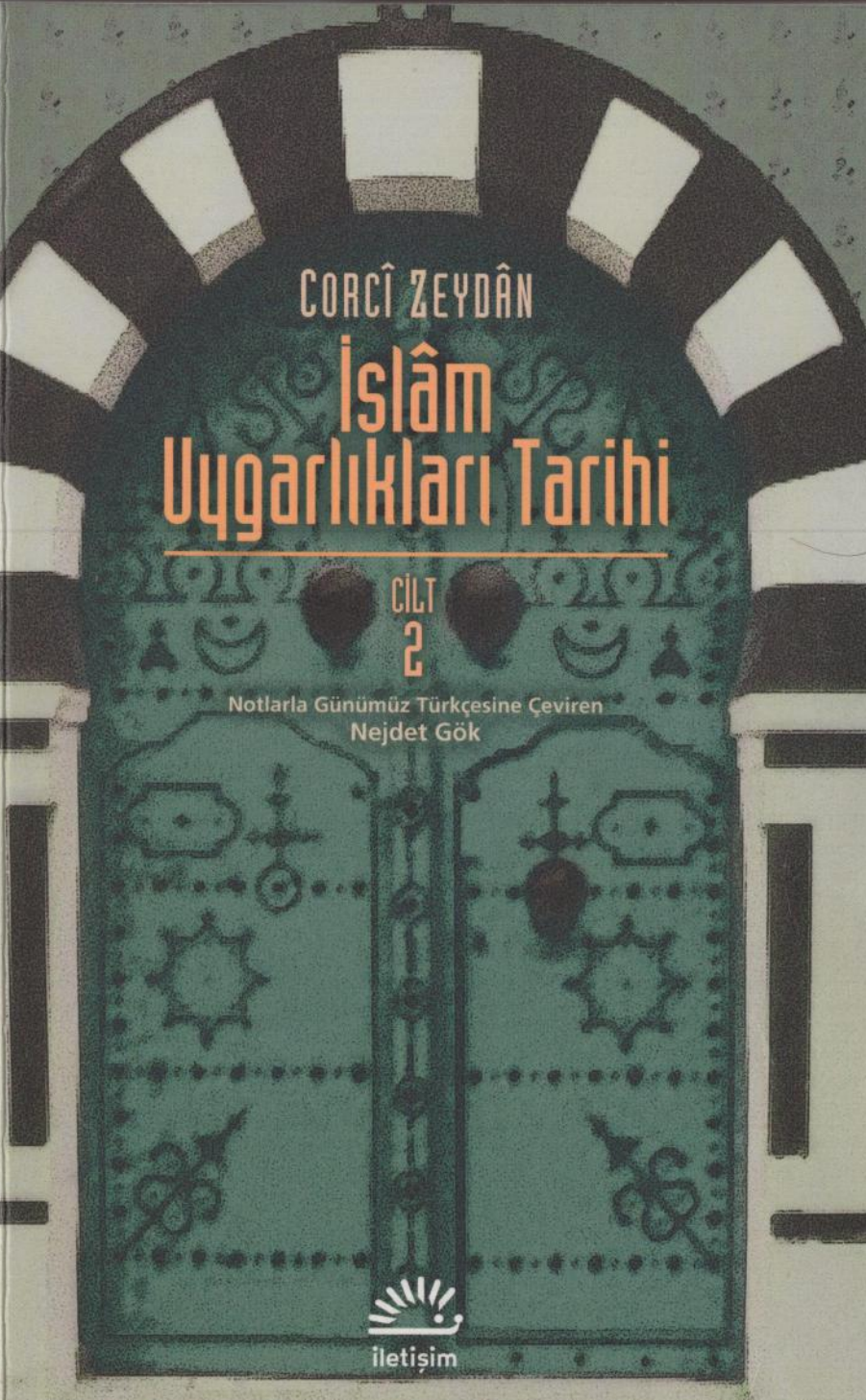

CORCÎ ZEYDÂN
İslâm Uygarlıkları Tarihi
CİLT
2
Notlarla Günümüz Türkçesine Çeviren
Nejdet Gök
iletişim

İletişim Yayınları 1701 • Tarih Dizisi 70
ISBN-13: 978-975-05-0995-7
© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2012, İstanbul
2. BASKI 2015, İstanbul

KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ayten Koçal
DİZİN Cem Tüzün
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CORCÎ ZEYDÂN

İslâm Uygarlıkları Tarihi

CİLT 2

Târihu't-temeddünni'l-İslâmî

NOTLARLA GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE ÇEVİREN
Nejdet Gök

iletişim

CORCÎ ZEYDÂN 1861'de Beyrut'ta, Ortodoks mezhebine mensup fakir bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İlk ve orta öğrenimini doğduğu topraklarda tamamladıktan sonra, Beyrut'ta Amerikan Koleji'nde tıp eğitimine başladı; ancak eğitimini tamamlayamadı. Daha sonra Kahire'ye yerleşti; bir başka okulda tıp eğitimini tamamlamak istese de, maddi sıkıntılar yüzünden yarıda bırakmak zorunda kaldı. Edebiyat, tarih ve dil konuları üzerinde yoğunlaştı. 1884'te *ez-Zaman* gazetesinde çalışmaya başlayan Zeydân, 1885'te Beyrut'a dönünce "Doğu Bilimler Akademisi"nin faal üyeliğine seçildi. Arap dili ve edebiyatı alanındaki ilk eseri 1886'da Beyrut'ta yayımlandı. Oldukça faal bir kişi olan Zeydân, 1886'da İngiltere, Fransa ve İsviçre'yi içine alan Avrupa seyahatine çıktı ve bu ülkelerdeki belli başlı arşiv, kütüphane, müze ve üniversitelerde araştırmalar yaptı; ileri gelen bilim adamlarıyla tanıştı ve aynı yıl Mısır'a döndü. 1892'de, yaşamının sonuna kadar çalıştığı ve birçok makalesini bizzat yazdığı *el-Hilâl* dergisini çıkarmaya başlayan Zeydân, Arap edebiyatında yeni akımın öncüleri arasında yer aldı. İyi bir gazeteci olmanın yanında, özellikle tarih, Sâmi dilleri ve karşılaştırmalı dil bilimi konularında bilimsel Batı metoduna uygun çok sayıda esere imza atan Corcî Zeydân, 1914'te Kahire'de öldü. Başlıca eserleri şunlardır: *Tarihu Mısr el-Hadis* (2 cilt), *Tarihu't-temeddüni'l-İslâmî* (5 cilt), *Târihu'l-Arab kable'l-İslâm, Ensâbü'l-Arabi'l-kudemâ, Edebiyat ve Tarih Dersleri, Arapça Lügât Düzenleme Kuralları Tarihi, Şark Meşhurlarının Biyografileri.* Bu eserlerin dışında Zeydân'ı başta Arap dünyası olmak üzere büyük üne kavuşturan kitapları, İslâm fetihlerinin başlangıcından Memlûklular devrine kadar, İslâm tarihinin ilk devirleriyle 18. ve 19. yüzyıllarda geçen olayları konu alan ve bazıları Türkçe'ye de çevrilmiş olan tarihî romanlarıdır.

NEJDET GÖK 1960 Ankara, Gölbaşı'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. 1986 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans ve sosyoloji alanında da yüksek lisans yaptı. Bir müddet öğretmenlikten sonra Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri'nde uzman olarak çalıştı (1987-1994). Prof. Dr. Halil İnalcık'ın davetiyle 1994 yılında Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde göreve başladı. Bilkent Üniversitesi'nde 12 yıl Osmanlı Türkçesi, Osmanlı Paleografyası, Osmanlı Diplomatikası, İslâm Tarihi, Türk İslâm Tarihi ve Tez Öncesi Seminer derslerini verdi. Marmara Üniversitesi eski rektörü Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın danışmanlığında başladığı "III. Abdurrahman Dönemi Endülüs-Fatımî İlişkileri" konulu doktora tezini Yıldız'ın ani vefatı nedeniyle tamamlama imkânı bulamadı. Prof. Dr. Halil İnalcık'ın teklifiyle başladığı ve danışmanlığında yürüttüğü "Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatikasında Berat Formu" başlıklı doktora tezini 1997 yılında, üç yıl içinde başarıyla tamamladı. Cambridge ve Bilkent üniversitelerinin verdiği araştırma bursları ile 2000-2002 yılları arasında çeşitli dönemlerde, Harvard, Princeton, Chicago, Oxford ve Cambridge üniversitelerinde bilimsel araştırmalar ve doktora sonrası çalışmalarda bulundu. 2008-2011 arasında Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görev yaptı. Arşiv, Osmanlı paleografya ve diplomatikası uzmanı olan Doç. Dr. Nejdet Gök halen Konya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü'nde bölüm başkanı olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz *21*

BİRİNCİ BÖLÜM

Dahîlî Bilimler (Pozitif Bilimler) *25*

Yunan Bilim ve Kültürü *26*

Eski Yunan Edebiyatı (M. 529 yılına kadar) *28*

Eski Yunan Şiiri *28*

Yunanlılarda Dil Bilimleri, Diğer Bilimler ve Felsefe (MÖ 300-475) *30*

Edebiyat ve Tarih *30*

İlim ve Felsefe *31*

Sokrates *33*

Platon *35*

Aristo *35*

Aristo'nun Eserleri *37*

Tıp ve İlm-i Nücûm (Tıp ve Astronomi) *39*

İskenderiye Devri *41*

İskenderiye Medresesi ve Kütüphanesi *41*

İskenderiye'de Yunan Devri (MÖ 306-30) *44*

Matematik (Riyaziyyât) *45*

Tıp Bilimi *47*

İskenderiye'de Roma Devri (MÖ 30-MS 640) *48*

Bizans Devri (MÖ 529-1453) *50*

Islâm'dan Önce Iranlılarda Bilim ve Edebiyat *51*
Islâmiyet'ten Önce Süryanilerde Bilim ve Edebiyat *55*
Islâm'dan Önce Hint Bilim ve Edebiyatı *59*
Özet *60*

İKİNCİ BÖLÜM

Müslümanlar ve Ulûm-i Dahîle (Pozitif Bilimler) *63*
Pozitif Bilimin Öncüleri *65*
Abbasiler Devri'nde Pozitif Bilimler *66*
Mansur Devri Astronomi ve Tıp *66*
Astronomi (İlm-i Nücûm veya İlm-i Felek) *67*
İlm-i Tıp *69*
Mehdî ve Harunureşid *71*
Me'mûn Devrinde Felsefe ve Mantık *73*
Me'mûn Devri ve Mu'tezile *73*
Me'mûn Devrinde Tercüme Faaliyetleri *77*
Abbasiler Devrinde Mütercimler *78*
Buhtîşû' (Bahtîşû') Ailesi *80*
Huneyn Ailesi *81*
Hubeyş A'sam Dimeşkî *83*
Kısta bin Luka el-Baalbekî *83*
Masercuye Ailesi *84*
Kerhi Ailesi *84*
Sabit Ailesi *84*
Haccac bin Matar *85*
Suriye Bölgesinde Bilimsel Çalışma ve Tercümeler *87*
Halifeler Dışında Bilim ve Maarifle Uğraşanlar *88*
Abbasilerin Bilimsel Uyanış Devrinde Yapılan Tercümeler *91*
Yunanca'dan Tercüme Edilen Kitaplar *92*
Felsefe ve Edebiyatla İlgili Eserler *92*
Eflatun'un Kitapları *92*
Aristo'nun Kitapları *93*
Tıpla İlgili Kitaplar *95*
Hipokrat'ın Kitapları *95*
Calinos'un Kitapları *96*

Matematik, Astronomi ve Diğer İlimlere Dair Olan Kitaplar 98
Öklid'in Eserleri 98
Arşimed'in Eserleri 99
Perge'li Apollonius'un Eserleri 99
Ménélas'ın Eserleri 99
Batlamyus el-Kalûzî'nin (Ö. 168 ?) Kitapları 99
Hipparkhos'un Eserleri 100
Diophante'nin Eserleri 100
Farsça'dan Arapça'ya Tercüme Olunan Kitaplar 101
Hintçe'den Tercüme Olunan Kitaplar 101
Tıp ve Tıbbın Alt Dallarıyla İlgili Kitaplar 102
Astronomi ve Matematikle Alakalı Kitaplar 104
Edebiyat Kitapları 105
Nebâtîce'den Tercüme Olunan Kitaplar 106
İbranîce, Latince ve Kıptîce'den Tercüme Olunan Kitaplar 107
Özet 108
Halifelerin Gayrimüslim Bilginlere Gösterdikleri İltifat 110
İslâm Dünyasında Pozitif Bilimlerin Gelişip Yayılması 117
Halifeler, Diğer Yöneticiler ve Bilimsel Anlayış 122
Halife ve Valiler 122
Halife ve Valiler Adına Kitap Yazımı 125
Yazarlar ve Eserleri 129
İslâm Uygarlığı ve Pozitif Bilimlere Katkısı 132
İslâmiyet'te Felsefe 133
Doğu Dünyasında İslâm Filazofları 133
İhvânü-s-Safâ (Safâ Kardeşler) Cemiyeti 136
Endülüs Filozofları 138
Islâmiyet ve Tıp 140
İslâm Tıbbı ve Tabipleri 141
Müslümanların Tıp Alanındaki Buluş ve Metotları 144
Eczacılık, Kimya-i Nebatat (Botanik) 147
Islâm Dünyasında Maristanlar (Hastaneler) 150
Astroloji ve Astronomi 154
İlm-i Tencim (Astroloji) 155
İlm-i Nücûm veya İlm-i Felek (Astronomi) 156

Rasathaneler (Gözlemevleri) *159*
Rasat Aletleri *160*
İslâm Dünyası ve Gözlemevleri *161*
İlm-i Nücûm (Astronomi) ve İslâmiyet *163*
Hesap, Cebir ve Hendese *166*
Güzel Sanatlar (Sanayi-i Nefise) *168*
Musiki *169*
Musiki (Müzik) Aletleri *171*
İslâm Dünyasında Medreseler *173*
Eğitim ve Öğretim *173*
Medreseler *175*
Kütüphaneler *183*
İslâm Kütüphaneleri *185*
Bağdat Kütüphaneleri *186*
Endülüs Kütüphaneleri *188*
Mısır Kütüphaneleri *192*
Şam Kütüphaneleri *195*
İslâm Uygarlığının Yükselme Devrinde En Ünlü İslâm Kütüphaneleri *198*
Avrupa Başkentlerinin En Büyük Kütüphaneleri *198*
Ortaçağın Sonlarında İslâm Kütüphaneleri ve Kitapları *199*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslâm Devletlerinde Siyasi ve İdari Yapılanma *201*
Giriş *201*
Bu Bölümün Konusu *203*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Birinci Arap Devri (İslâmiyet'in Doğuşundan Hicri 132/Miladi 749 Yılına Kadar) *211*
İslâm'dan Önce Arap Toplumları - Bedeviler ve Şehirliler *211*
İslâm'dan Önce Arap Asabiyeti *213*
Arap Soyu *215*
Nesep Asabiyeti *218*

İslâmiyet'ten Önce Arapların Dışındaki Milletler 219
Anne ve Dayı Tarafı 220
Arap Asabiyetinin Dalları 223
Hilf (Ahd veya İttifak Anlaşması) 223
İstilhak (Bir Kabileye Katılmaya Çalışma) 225
Hal' (Uzaklaşma veya İndirme) 227
Cahiliye Devri'nde Köleler 229
İstirkâk = Köle Edinme 229
Arabistan'da Kölelik 230
İslâm Öncesi Dönemde Mevali 232
Itk Mevlası 232
Mükatebe 233
Akd Mevlası 234
Rahim Mevlası 236
Cahiliye Devri'nde Yabancı Göçmenler 237
Ebnâ' 238
Cahiliye Devri'nde Devletin Siyaseti 239
Cahiliye Devri'nde Arap Faziletleri 241
Vefakârlık 241
Civâr (Komşuluk ve Mülteci Himayesi Hukuku) 242
Büyüklük ve Âlicenaplık (Erihiye - Chivalry) 245

BEŞİNCİ BÖLÜM
Raşid Halifeler Devri'nde Devlet Siyaseti (Hicri 11-41) 247
Arap Birliği 249
Yeryüzüne Yayılma ve İslâm Fetihleri 251
İslâm Toplumunda Araplar 254
Raşid Halifelerin Siyaseti 256
Hz. Ebubekir (Radıyallahu Anh = Allah O'ndan Razı Olsun) 257
Ömer bin Hattab (Radıyallahu Anh) 258
Osman Bin Affan (Radıyallahu Anh) 260
Ali bin Ebi Talib (Radıyallahu Anh) 261
Arapların Yeryüzüne Dağılmaları 264
Doğum Yoluyla Nüfus Artışı 266
Fetihler Yoluyla Arabistan Dışında Yayılış 268

Göç Yoluyla Arapların Yayılışı *269*
Süleym ve Hilaloğulları *270*
İslâm'da Kölelik ve Mevali *272*
İslâm'da Esirlik (İstirkâk) *273*
İslâmiyet'te Mevali *277*

ALTINCI BÖLÜM

Emeviler Devri'nde Devlet Siyaseti (Hicri 122-141) *285*
Hilafetin Emevilere İntikali *285*
Ümeyye ve Haşim Arasındaki Rekabet *286*
Hz. Muaviye ve Hz. Ali *288*
Emevilerin Başkanlık ve Yönetim Konusundaki Hırsları *292*
Emevilerin Zamanında Arap Asabiyeti *293*
Araplar ve Kureyş Kabilesi *293*
Yemen ve Muzar Kabileleri *296*
Arap Irkçılığı veya Asabiyeti (Şovenizm) *299*
Araplar ve Mevali *300*
Emevilerin İslâm Kültürü Üzerindeki Etkileri *304*
Emeviler Devri'nde Arap Şovenizmi *305*
İslâm Fetihlerinden Sonra Şehirleşme *306*
İslâm Şehirlerinin Birbirleri Aleyhine Taraftarlığı *308*
Emevilerin Taraftar Kazanma Çabaları *311*
Hz. Muaviye'nin İnce Siyaseti *311*
Amr bin el-Âs *315*
Emeviler Devri'nde Maaşlar *318*
Devlet Hazinesinden Ödenen Maaşlar *318*
Hz. Ali'nin Titizliliği, Abdullah ibn Zübeyr'in Aşırı Tutumluluğu *324*
Emeviler Devrinde Kazanç Yolları *326*
Emevi Valileri *326*
İslâmiyet ve Cizye *328*
Sadaka ve Rüşvet *330*
Dindarları Aşağılayıcı Davranışlar *332*
Kur'an-ı Kerim ve Haremeyn'e (Mekke ve Medine) Saygısızlık *333*
Hilafet ve Nübüvvet *334*

Emeviler Devrinde Şiddet ve Kan Dökücülük *337*
Busr bin Ertad ve Çocukların Öldürülmesi *339*
Kelle Hazinesi *344*
Emeviler Devrinde Mevali ve Onlarla İlgili Hükümler *346*
Mevalinin Çoğalması *346*
Mevalinin Araplara Duyduğu Nefret ve Kin *348*
Mevalinin Arap Kızlarıyla Evlenmeleri *350*
Emeviler Devrinde Ehl-i Zimmet ve Zimmilerle İlgili Hükümler *353*
Hz. Peygamber'in Verdiği Ahidnâme *356*
Hz. Ömer'in Ahidnâmesi *358*
Hz. Ömer'in Verdiği Ahidnâmenin İçeriği *365*
Şam Hıristiyanları ve Rum Kayseri (Bizans İmparatoru) *366*
Emeviler ve Gayrimüslimler *370*
Özet *373*

YEDİNCİ BÖLÜM

Birinci Fars Devri
Saffah'ın Hilafetinden (Hicri 132/749) Mütevekkil'in Hilafetine Kadar (H. 233/837) *379*
İslâm Hilafetinin Abbasilere İntikal Şekli *380*
Şia-i Aleviyye *380*
Şia-i Abbasiye (Abbasi Taraftarları) *383*
Mansur'un Şia'ya Biatı ve Halefi *385*
Abbasilerin Hâkimiyetlerini Kuvvetlendirmede Tatbik Ettikleri Siyaset *390*
Şüphe Üzerine Katl ve İdam *390*
Mansur ve Abbasi Devleti *393*
Abbasilerin Reaya Hakkındaki Siyasi Yöntemleri *399*
İranlı Mevali *399*
İslâmiyet'ten Önce İranlılar ve Araplar *399*
İranlı Mevalinin Devlet Dairelerinde Görevlendirilmeleri *402*
Abbasiler Devrinde Gayrimüslimler *405*
Abbasiler Devrinde Gayrimüslimlere Yapılan Baskılar *408*

Halkın Hıristiyanlara Yaptığı Baskılar *413*
Hıristiyanların Birbirlerine Karşı Kıskançlık ve Rekabetleri *416*
Din ve Vicdan Hürriyeti *419*
Abbasiler Devri'nde Arap Şovenizmi *422*
Ayrılık Politikası *422*
Emin Devrinin Bitimiyle Birlikte Arap Şovenizminin de Yıkılışı *426*
Şuûbiler (Şuûbiyye) ve Araplar *428*
İranlı Vezirlerin Gözden Düşmesi *430*
Bermekîlerden Önce İranlı Vezirler *430*
Bermekî Vezirler *433*
Bermekîlerin Gözden Düşmeleri ve Felaketleri *437*
Harun Reşid ve Şia *437*
Horasan Bölgesinde Şiîler *440*
Harun Reşid ve Cafer *441*
Emin ve Me'mûn veya Araplarla İranlılar *446*
Fâzıl ibn Sehl ve Ali Rıza *448*
Abbasilerde Sır Gizleme Geleneği *452*
İslâmiyet'ten Sonra Neseplerin Karışması *454*
Cariyelerden Doğan Çocuklar *454*
Anneleri Arap Olmayan Halifeler *456*

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Birinci Türk Devri
Mütevekkil'in (H. 232/846) Halifeliğinden Deylemlilerin Hicri 334/945 Yılındaki Saldırılarına Kadar Olan Dönem *459*
Eski Türkler *459*
İslâmiyet'ten Sonra Türkler *461*
Abbasi Devletinde Türk Askeri *462*
Mu'tasım ile Türkler *462*
Türk Askeri ve Devlet Düzeni *465*
Saray Hizmetlileri ve Abbasiler Devletindeki Nüfuzları *470*
Hizmetçilerin Nüfuz ve Önem Sahibi Olmalarının Sebepleri *470*
Hademe Bölükleri ve Sınıfları *471*

Hademeler Arasından Çıkan Komutanlar ve Vezirler *473*
Devlet İdaresinde Kadınların Etkisi *475*
Halifelerin Anneleri *476*
Abbasi Devletinde İşlerin Karışması - Güç ve Sulta Üzerinde Rekabet *478*
Müsaderelerin Çeşidi ve Sayısı *480*
Para Toplamanın Yolları *482*
Casusluk ve Fetva-i Şekavet (Haydutluk Fetvası) *484*
Abbasi Devleti'nin Bölünmesi *485*
Abbasilere Bağlı Bulunan Fars Hükümetleri *486*
Buveyhiler Devleti *487*
Abbasilerin Siyasi Egemenliği Altında Teşekkül Eden Türk Hükümetler *488*
Selçuklu Devleti ve Kolları *489*
Selçuklu Devleti'nin Atabeyler Eline Geçmesi *491*
Anadolu Selçukluları veya Rum Selçukluları *492*
Abbasilerin Hâkimiyeti Altında Kurulan Kürt Devletleri (Küçük Hükümetler) *493*
Eyyûbiler Devleti *494*
Not *494*
Hilafet ve Saltanat veya Diyanet ve Siyaset *495*
Hilafet ve Mutlak Hâkimiyet *498*
Halifeler ile Fukaha (İslâm Hukukçuları) *500*
İslâm Devletleri ve Hilafet *504*
Kureyş Kabilesinden Olmayanların Halifeliği *507*

DOKUZUNCU BÖLÜM

İkinci Arap Devri (Arap Emirlikleri ve Arap Unsuru) *511*
Endülüs Emevi Devleti'nin Siyaset Metodu (Hicri 138-422/M. 755-1031) *517*
Slavlar *520*
Endülüs'te Tavaif-i Mülük (Küçük Beylikler) Dönemi *521*
Fatımîler Devleti (H. 297-577/909-1182) *523*
Mağrip Bölgesinde Şiilik *523*
Mısır'da Şiilik *525*
Fatimîlerin Siyaseti *527*
Fatimîlerin Geçirdiği Devirler *529*

ONUNCU BÖLÜM
Moğol veya Tatar Devri
İslâm Âleminin Yıkılışı (H. 603/1206) Yılında Cengiz Han'ın Ortaya Çıkışından (H. 807/1404) Yılında Timurlenk'in Ölümüne Kadar 535
Moğollar 537
Cengiz Han 537
Hülagü ve Bağdat'ın Ele Geçirilmesi 543
Timurlenk 545
İkinci Devir 546
Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Günümüze Kadar 546

ON BİRİNCİ BÖLÜM
İslâm Devletlerinde Sosyal Yapı 549
Giriş 549
İslâm Devletlerinde Sosyal Teşkilat 554
İslâmiyet'ten Öncesi 554
Şam ve Irak Bölgesinde Halk Sınıfları 554
Ârâmîler 555
Nebatîler 557
Şam ve Irak Bölgesinde Sosyal Yapılanma 559
Mısır'da Sosyal Yapı 560
İfrikiye'de Sosyal Yapılanma 562
Fars Bölgesinde Sosyal Yapı 563
Cahiliye Devri'ndeki Araplarda Sosyal Yapı 565
Raşid Halifeler Devri'nde Sosyal Yapı 566
Emeviler Devri'nde Sosyal Yapı 567
Abbasiler Devri'nde Sosyal Yapı 570
Havas Sınıfı 570
Havas Sınıfına Tabi Olanlar 572
Hademe Sınıfı 574
Köleler ve Esirler 574
Esirlerin Çokluğu 575
Esirlere Yapılan Muamele 576
Esirlerin Çeşidi 579
Tavaşîler (Harem Ağaları) 580

Cariyeler 582
Cariye Çeşitleri 584
Cariyelerin Eğitimi 585
Cariyelerin Nüfuz ve Tesiri 586
Avam Sınıfı 588
Halkın (Avam) Birinci Sınıfı 588
Güzel Sanatlarla Uğraşanlar Sınıfı 588
Ressamlar 588
Şarkıcılar 590
İslâmiyet'ten Sonra Musiki 591
Musiki ve Dindarlık 592
Halifelerin Musikiye Karşı Direnmeleri 594
Âlimler, Edebiyatçılar ve Fakihler 598
Ticaret Erbabı 598
İslâm Tüccarları 601
Ticaret Erbabının Servet ve Zenginliği 602
Sanayiciler 604
Avamın İkinci Sınıfı 607
Köy Halkı Olan Çiftçiler 607
Şehirlerde Oturan Avam Sınıfı 608
Ayyarlar (Dolandırıcılar ve Hırsızlar) 610
Şatırlar 611
Diğer Serseri Grupları 612
Avamın Ahlakı 614

ON İKİNCİ BÖLÜM

İslâm Toplumlarında Gelenek-Görenek ve Sosyal Yapı 619
Cahiliye Devri'nde Arap Kültürü 619
Asabiyet (Olumsuz Kabilecilik) 620
Şecaat (Yiğitlik ve Cesurluk) 620
Kerem ve Seha (Eli Açıklık ve Cömertlik) 621
Vefakârlık 622
İstiklâl veya Bağımsızlık 622
Necdet (Kahramanlık ve Yiğitlik) 623
Eriha (Büyüklük ve Âlicenaplık) 623
İntikam Almak 624
İhtiyarlık 624

Cahiliye Devri'nde Kadınlar 625
Ve'd (Kız Çocuklarının Öldürülmesi) 625
Cahiliye Devri'nin Ünlü Kadınları 626
İslâmî Dönemde Âdap ve Sosyal Yapı 628
Raşid Halifeler Devrinde Sosyal ve Kültürel Yapı 629
Raşid Halifeler Devri'nde Kadınlar 631
Emeviler Devri'nde Sosyal ve Kültürel Yapı 634
Emeviler Devrinde Düşünceye Karşı Yapılan Baskılar 635
Emeviler Devri'nde Necdet (Kahramanlık) ve Mertlik 637
Emeviler Devri'nde Kadınlar 639
Gazel 641
Abbasiler Devrinde Örf, Âdet ve Gelenekler 647
Abbasiler Devrinde Kadınlar 647
Cömertlik ve Âlicenaplık 649
Araplarda Kazanç Usulü 651
Yemek ve Ziyafetle Halkı Memnun Etmek 654
Hibeler ve Dindarlık 656
Büyüklerin Küçüklerin Sırtından Geçinmesi 657
Hatır - Kadir Bilme ve Vefa 658

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İslâm Uygarlığı Devrinde Aile 663
Tesettür 663
Taaddüd-i Zevcat (Çok Evlilik veya Eşlilik) 667
Talak 669
Ailelerin Geçim ve Yaşam Yolları 672
Yiyecek 672
Giyim (Melbusat) 673
Cahiliye Devri'nde Arap Giysileri 673
İslâm Uygarlığı Devrinde Giyim ve Kuşam 675
Mesken 677

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İslâm Uygarlığı ve Mimari 679
İslâm Devletleri ve Uygarlık 681
Şehirlerin İmarı 682

Mısır Bölgesi *682*
Nüfus *684*
Tarım Arazilerinin Miktarı *685*
Kahire Şehri *687*
Endülüs Bölgesi *688*
Kurtuba *688*
Gırnata *690*
Saraylar ve Binalar *690*
Şam Emevi Mimarisi *691*
Abbasi Mimarisi *692*
Tac ve Süreyya Sarayları *693*
Darüşşecre (Şecre Sarayı) *694*
Endülüs'teki Emevi Mimarisi *695*
Kasr-ı Kebir *695*
Kurtuba Camii *696*
Zehra Sarayı *697*
Zahire Sarayı *699*
Kurtuba Köprüsü *700*
El Hamra Sarayı ve Benzerleri *700*
Mısır Mimarisi *701*
Tolunoğulları Devri'nde Yapılan Binalar *701*
Fâtımî Mimarisi *703*
Eyyûbiler ile Memlûklar Dönemi Mimarisi *704*

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Zenginlik ve İsraf *705*
Halife, Akraba ve Yakınlarının Zenginliği *705*
Devlet Adamları ve Diğerlerinin Serveti *706*
Servet ve Refah *708*
Değerlendirme *708*
Yeme-İçmede Tatminsizlik veya Seçicilik *708*
Giyeceklerde Bolluk ve İsraf *711*
Mefruşat, Ev Dekorasyonu ve Mücevherler *715*
İranlılarda Mefruşat ve Ev Dekorasyonu *715*
Abbasilerde Mefruşat ve Ev Dekorasyonu *717*
Abbasilerde Mücevherat *719*
Fatımîlerin İsrafı *722*

Fatımîlerde Hulliyât ve Mücevherat *723*
Fatımîlerde Mefruşat ve Ev Eşyaları *724*
Endülüslülerin İsraf ve Savurganlıkları *726*
Odalık Almak *727*
Cariyelerin Değeri *730*

ON ALTINCI BÖLÜM

Kerem ve Seha (Cömertlik) *731*
Genel Olarak Cömertliğin Derecesi *731*
Bermekilerin Sehâ ve Keremi (Cömertliği) *734*
Şairler ile Şarkıcılara Dağıtılan Para ve Hediyeler *739*
Müskirat (Sarhoşluk Veren İçkiler) *742*
Açık Saçıklık ve Fuhuş *748*

ON YEDİNCİ BÖLÜM

İslâm Devleti'nin İhtişam ve Debdebesi *753*
Halife Meclisleri *753*
Meclisin Şekli ve Mefruşatı *755*
Huzura Giriş İçin İzin İsteme *757*
Halifenin Huzuruna Giriş, Halifeye Selam Verme *758*
Halifelerin Huzurunda Âdap ve Merasimler *760*
Halifelerin Perde Arkasına Çekilmeleri *764*
Çekilme İşareti *765*
Edebiyat ve Şiir Meclisleri *766*
Halifelerin Âlimlere Saygı ve Hürmeti *767*
Şairlere Gösterilen Hürmet ve İkram *769*
Münazara ve İlim Meclisleri *771*
Musiki ve Sohbet Meclisleri *773*
Halife Alayları *776*
Zirve Devrinde Halife Alayları *777*

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

Törenler, Düğünler ve Diğer Kutlamalar *783*
Özel Tören ve Kutlamalar (Dînî ve Millî Törenler) *783*
Vezirlere Hilatler Bağışlamak *787*
Özel Heyetlerin Kabul Töreni *788*
Halifeler ile Çağdaş Hükümetler *789*
Çin Tarihinde İslâmiyet ve Müslümanlar *789*

Avrupa Kralları ile İlişkiler ... *792*
Endülüs-Avrupa İlişkileri ... *793*
Halifelerin Oyun ve Eğlenceleri ... *795*
Ava Çıkmak ... *795*
At Yarışları ... *797*
Top ve Çevgan ... *799*
Fındık Atma Oyunu ... *800*
Yırtıcı Hayvan Besleme ... *802*

EKLER ... *807*

KAYNAKÇA ... *839*
İSİM DİZİNİ ... *843*
KAVRAM DİZİNİ ... *845*

Önsöz

Nihayet uzun bir aradan sonra kitabımızın ikinci cildini tamamlamak nasip oldu. Bunun için Rabbime şükrediyorum. Bu arada birinci cilt ilgi görmüş olmalı ki şimdiden birkaç baskı yaptı. Bazı üniversitelerde ders ve başvuru kitabı olarak okunmaya devam ediyor. Bu cildimiz Corcî Zeydân'ın Arapça orijinal kitabının üçüncü cildinin ikinci kısmı ile dört ve beşinci ciltlerin tamamından oluşmaktadır. Bu cildin bu kadar gecikmesinin nedeni, alanında yazılan ilk uygarlık tarihi olarak, konuların zenginlik ve çeşitliliği ile birlikte, kullanılan kaynaklar, çok sayıda yer, şahıs, kitap ve benzeri özel isimlerin doğru okunması ve gerekli yerlerde dipnotlarla açıklamalar yapılması zarureti olmuştur. Özellikle eğitim ve öğretim tarihi bölümünde, pozitif bilimlerin İslâm kültürüne aktarımı amacıyla Arapça'ya tercüme olunan çok sayıda eser ve mütercim listelerinin sabrımın sınırlarını zorladığını, bu arada müellifin sabrını takdire de vesile olduğunu itiraf etmeliyim. Kitabın iki cildini de gözden geçiren okuyucuların bu çabaları takdir edeceğinden kuşkum yoktur. "İğneyle kuyu kazma" tabiri, olsa olsa böyle bir eserin hazırlanması için kullanılabilir. Zeydân, ancak bir komisyonun yapabileceği bir çalışmayı yoğun bir çalışma temposu ve sabırla tek başına başarabilmiştir.

Farklı dil ve kültürlerden Arapça'ya aktarılan bilimlerle anlatılmak istenen, İslâm dininin yayılma döneminde Müslümanların temasa geçtikleri kültürlerde yaygın olan bilimlerdir. Bu bilim ve kültür; tarihin başlangıcından o güne kadar yaşamış Asur, Babil, Fenike, Mısır, Hint, Eski İran ve Eski Yunanlıların ortak kültürüdür. Doğal olarak Müslümanlar kendilerinden önceki ilim ve kültürü sadece aktarmakla yetinmemiş, ona kendi renk, düşünce, duygu, inanç ve anlayışlarını ilave ederek, "güçlünün haklı olmayıp haklının güçlü olduğu" bir adalet zihniyeti çerçevesinde ve "yaradılanı severiz yaradandan ötürü" inancıyla, insana ve insanlığa saygıyı temel alan ayrı bir uygarlığın temellerini atmışlar, çoğu zaman düşmanlarını bile kendilerine hayran bırakmışlardır. İslâm uygarlığının insanlık tarihine ve kültürüne yaptığı hizmetlerin en büyüğü, kendisinden önce yaşamış milletlerin dağınık bir halde bulunan kültürel mirasını bir araya getirip geliştirmiş olmasıdır.

Yine bu cilt içinde, İslâm devletlerindeki idari ve siyasi yapılanma ayrıntılarıyla ele alınmış, bölgelere özgü yapılanmalara ayrıca dikkat çekilmiştir. Buna göre, İslâm tarihi beş ana dönemde ele alınmıştır:

Birinci Arap Devri: İslâmiyet'in doğuşundan başlar ve H. 132/ M. 749 yılında Emevilerin yıkılışına kadar devam eder. Birinci İran (Fars) Devri: H. 132/749 yılında Abbasilerin kuruluşu ile başlar ve H. 233/847 yılında halife Mütevekkilin halifeliği ile sona erer. Birinci Türk Devri: Halife Mütevekkilin hilafeti ile başlar ve H. 334/945 yılında Deylemlilerin idareyi ele geçirmelerine kadar sürer. İkinci Arap Devri: Fatımî Devleti'nin kuruluşu ile başlar ve yıkılışı ile son bulur. (M. 909-1171). Moğol Devri: Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nu kuruşu ile başlar, Timur'un ölümüne kadar devam eder (M. 1206-1405).

İkinci Türk Devri Osmanlı Devleti'nin hükümranlık dönemi; İkinci İran Devri ise İran'da Safevîlerin ve sonrasında yine aynı bölgede kurulan devletlerin hüküm sürdükleri dönemdir. Bu ikinci devirlerden sonra ikinci bir İslâmî dönem daha vardır, ama yazar bunu konu dışında tutmuştur.

Kitabın şüphesiz en zevkli ve eğlenceli konuları eserin oriji-

nalinin beşinci cildinde yer almıştır. Okuyucular bu ciltte hayatın bir gereği olarak, bizzat içinde bulundukları ahlâk, âdet, gelenek ve görenekleri, sosyal olayları, toplum sınıf ve tabakalarını, uygarlık ve ümranı, aile hayatı ve münasebetini bulacaklardır. Böyle bir konu elbette hemen herkesin hoşuna gidecek ve dikkatini çekecektir. "Hadâret" veya diğer deyişle "uygarlık veya medeniyet" başlığı altında toplanan bu konular bir medeniyetin doğum ve gelişiminin tarihidir.

Birinci ciltte olduğu gibi, bu ciltte de gereksiz tekrarlardan kaçındım, gerekli olan kısımları da özetledim. Kimi yerde yazarın görüşlerine karşı çıktım, kimi yerde destekledim. Orijinal metni ve anlamı bozmamak için dipnotlarda bu noktaya özellikle işaret ettim. Yine de, yazarın konu bütünlüğünü bozmamak için tekrarladığını belirttiği cümleleri olduğu gibi bırakmayı yeğledim. Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla çok uzun olan bazı bölümleri yeni başlıklarla ikiye bölmeyi daha uygun buldum.

Uzun ve yorucu bir çabanın sonucunda hazırlanan ve yüzlerce dipnot ilavesiyle zenginleştirilip güncellenen bu âbidevî eserin, farklı alanlara ilgi duyan ancak "uygarlık noktası"nda birleşen tüm okuyuculara yararlı olacağı düşüncesindeyim.

Bu vesile ile, başta fedakâr annem ve babama, "Kardeşim, bu kitabı hazırlayarak çok hayırlı bir iş yapıyorsun," diyerek bana moral veren rahmetli Mihriban ablama, sıkıntılı günlerimde en büyük desteğim olan eşim Halise Hanım'a, kitabın sekreterya işini sabır ve azimle yürüten sevgili kızım Ayşe Sümeyye'ye minnettarım. Bu genç öğretmen adayının tatillerini feda etme pahasına çalışması, sabrı, ısrarı ve inadı olmasaydı, bu cildin hazırlanması daha uzun zaman alırdı. Zaman zaman, "Babacığım biz bu kitapla büyüdük biliyor musun?" deyişi hâlâ kulaklarımda. Bu çalışmalar sırasında elde ettiği zengin kültürel birikimin meslek hayatında çok faydasını göreceğinden eminim. Ayrıca yazıma yardımcı olan kızım Elif Sevde'ye, manevi desteklerinden dolayı Sabahat Öznur'a, damadım Dr. Mehmet Ardıç'a, özellikle de dedesinin gonca gülü Mina Havva'ya çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca yıllardan beri sabır, nezaket ve anlayışla kitabın tamamlanmasını bekleyen, dizin ve ekler kısmının hazırlanmasında yardımcı olan İletişim Yayınları Genel Müdürü Sayın Nihat Tuna'ya ve onun şahsında, emeği geçen yayınevi personeline ayrıca şükranlarımı sunuyorum.

NEJDET GÖK
Nevşehir-Konya, Nisan 2011

BİRİNCİ BÖLÜM

Dahîlî Bilimler
(Pozitif Bilimler)

Kitabımızın birinci cildinde, İslâm uygarlığının temeli olan bilimlerin doğuş ve gelişim sebepleri; Cahiliye Devri edebiyatı; bu bilimlerin İslâmî devirde geçirdikleri aşamalar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştik. Bu bölümde Müslümanların muhtelif dillerden Arapça'ya aktardıkları bilimler, bunlarla ilgili düzenleme ve tasnifler üzerinde duracağız. Söz konusu bilimlerle anlatılmak istenen, İslâmiyet'in doğuşu döneminde Müslümanların ilişkiye geçtiği ülke ve kültürlerde yaygın olan bilimlerdir. Bu bilim ve kültür, tarihin başlangıcından İslâm uygarlığının doğuşuna kadar uygarlık yoluna giren çeşitli milletlerin bilim, felsefe, edebiyat ve diğer bilim adamları tarafından geliştirilen ortak kültürün kaynaşma ve birleşmesinin özetidir. Asur, Babil, Fenike, Mısır, Hint, Eski İran ve Eski Yunan (Grek) bilim ve kültürü de bu bağlamda ele alınmalıdır. Bununla Müslümanların kendilerinden önceki milletlerin ilimlerini yalnızca nakletmekle yetindiklerini söylemek istemiyorum. Belirtmek istediğim, Müslümanların uygar dünyada kendilerini göstermeye başladıkları dönemde, çeşitli bilim dallarında farklı unsur ve milletlerin ortak birikimlerinin sonucu olarak zengin bir kültürel altyapının oluştuğudur. Yunanlılar da bu kültürel birikimin en önemli mirasçıları olmuşlardır. Yunanlılar kendilerine miras kalan bu birikimi daha da geliştirmiş, muntazam bir düzen ve tasnif çerçe-

vesinde ileri bir seviyeye yükseltmişlerdi. Hıristiyanlık dininin doğuşu bu bilimsel altyapı ve kültürel faaliyetler üzerinde ayrıca bir tesir yaratmıştı. Bu mirasın bir kısmı da, Müslümanların hâkimiyeti ve hizmeti altına giren İran, Hint gibi eski milletlerin ortak kültürü olarak devam etmiştir. Müslümanlar bu tarihi kültürel mirası tüm bu milletlerin ortak kültüründen iktibas etmişlerdir. İslâm uygarlığının bilim ve insanlık kültürüne yaptığı hizmetlerin en büyüğü bu parça parça ve dağınık halde bulunan kültürel mirasın bir araya getirilmesi, bu bilim ve kültür kaynaklarının çeşitli milletlerin dilinden Arapça'ya çevrilmesi ve bir araya toplanan kültürel birikimin daha da geliştirilmesidir.[1]

Bu yüzden öncelikle Müslümanların temasa geçtiği ülkelerin bilimsel altyapı ve kültürel seviyesi üzerinde durmak gerekir. Bu noktada edebiyat ve edebî eserlerin ayrı bir yeri vardır. Bu bölüm içinde Yunanlılar, İranlılar ve Keldanîlerin bilimsel düzeyleri ve gelişmişlik durumları ele alındıktan sonra Müslüman Arapların kendi dillerine çevirdikleri eserler ve bu çalışmaların nedenleri üzerinde duracağız.

Yunan Bilim ve Kültürü

Yunanlılar tarih öncesi zamanlarda Hindistan'ın yukarı bölgelerinden göç ederek Ege denizindeki adalarla birlikte bunların

1 Bu noktada Hilmi Ziya Ülken'in şu tespitleri dikkat çekicidir: "İslâm uygarlığı, Eski Yunan ve İran uygarlıklarının mirasçısı (vârisi) olduğu gibi kendisi de modern Batı uygarlığının gelişmesinde etki yapmıştır. Nitekim son yüzyıllarda yeniden Batı uygarlığının etkisi altında bu eski uygarlığın çeşitli unsurları arasında uyanış hareketlerinin başladığını görüyoruz. Kısacası İslâm ve Hıristiyan uygarlıklarını birbirine tümüyle yabancı iki dünya gibi görmek çok yanlış olur. Tersine olarak ilkçağdan beri süregelen mücadeleleri aralarında sıkı ilişkiler olduğunu ve aynı tarihsel gelişme zincirine bağlandıklarını göstermektedir: Mısır, Asur-Keldan, İran, Anadolu-Yunan, Roma (Bizans), İslâm, Hıristiyan, Yahudi, modern Avrupa uygarlıkları birbirine karşılıklı etki eden, birbirini tamamlayan ve gittikçe gelişerek dünya uygarlığı halini alan toplumsal bir gelişmenin halkalarıdır. Oysa örneğin bir Hint veya Çin uygarlığı ile Yakındoğu uygarlığının ilişkileri böyle değildir. Aralarındaki ilişkiler pek uzaktan oluğu gibi, her birinin kendine özgü ayrı bir tarihsel kaderi vardır; ve bundan dolayıdır ki, her birinin birbirinden oldukça farklı dünya görüşleri vardır... Akdeniz uygarlığının bir parçası olan İslâm uygarlığında Türkler, Araplar ve İranlıların birinci derecede, Hintliler, Berberiler ve diğer kavimlerin ikinci derecede rolleri olmuştur." H.Z. Ülken, *İ. Düşüncesi*, Ülken Yayınları, s. 11-12 – ng.

karşısında yer alan Küçük Asya (Anadolu) sahillerinde yerleşen Ârî toplumlardan biridir. Ârî toplumların birbirine benzer birtakım ortak gelenek ve kültürleri vardır. Bu yüzden Yunanlılar Anadolu topraklarına yerleştiklerinde Hindistan'da yaşayan kardeş toplumları olan Ârîlerin söz konusu bölgeye kendileri ile beraber götürdükleri ve büyük kısmı tarihin en eski devirlerinde Sanskritçe yazılmış dinî kitaplarında kaydedip derledikleri inanç ve gelenekler çerçevesinde atalarından oldukça zengin bir kültürel miras devşirmişlerdi.

Héllas veya Héllénes adıyla bilinen Yunanlıları oluşturan kabileler İyonlar, Aeolianlar ve Dorlardır. Birinci kabile Anadolu kıyılarında, ikinci kabile Lesbos (Midilli) adası ile çevresinde, üçüncü kabile ise Mora ve Sicilya civarında yerleşmişti. O dönemde eski uygarlık hem Nil hem Fırat vadilerinde gelişmişti. Fenikeliler karadan ve denizden bunlarla komşu olmakla birlikte Anadolu kıyılarından kendi ülkelerine komşu olan yerleri sömürge şeklinde idarelerine bağlamışlardı. İyonyalılar veya Asya bölgesinde bulunan Yunanlılar Fenikelilere bu şekilde komşu olduklarından, yoğun bir kültürel kaynaşma ve birikim ortaya çıkmıştır. Neticede Fenikelilerden Yunanlılara zengin bir uygarlık mirası intikal etmiştir. Aslında bu eserlerden çoğu Babilliler, Asuriler ve Eski Mısırlıların kalıntılarıydı. İyonyalılar da aynı şekilde astronomi, tıp ve benzeri bilimlerdeki katkılarıyla önemli bir fonksiyon icra etmiş, birikimlerini Adalar Denizi'nin batı tarafında bulunan kardeşlerine nakletmişlerdir. Eski Yunanlılar aslında zeki ve çalışkan bir toplumdu. Bu nedenle çok zaman geçmeden fıtratlarında mevcut olan yetenekleriyle şiir ve edebiyatta dikkat çekici bir seviyeye çıkmış; birçok şair, hatip ve bunları takiben çok sayıda bilgin, filozof ve tabip yetiştirmişlerdir. Onların bilimsel alanda yaptıkları düzenleme, tesnif ve kuralların önemli bir kısmı günümüze kadar geçerliliğini sürdürmüştür.

Yunan Edebiyat Tarihi temelde üç devre ayrılır:

1. Eski Yunan Edebiyatı Devri. Bu devir tarih öncesi zamandan başlar ve 529 yılında son bulur. Bu tarih Doğu Roma İmpa-

ratoru Jüstinyen tarafından Rum ülkesinde kurulan putperest okulların kapatılmasıyla ilgili verdiği buyruğun yılıdır.[2]

2. Bizans veya Konstantin Devri. Bu devir miladi 529 yılından başlar ve Osmanlıların 1453 yılında İstanbul'u fethetmeleri ile son bulur.

3. Yeni Çağ. Bu çağ İstanbul'un fethinden başlayarak bu güne kadar devam eder.[3]

Konumuzla ilgili olan devirler birinci devir ile ikinci devrin bir kısmını içine aldığından Yunanlıların o dönemlere ait bilim ve edebiyatından söz etmekle yetineceğiz.

Eski Yunan Edebiyatı (M. 529 yılına kadar)

Bu bölüm de kendi içinde üç devre ayrılır:

1. Şiir Devri. (MÖ) 575 yılında sona erer.

2. Tiyatro, Tarih ve Felsefe Devri. (MÖ) 475 yılından 300 yılına kadar toplam 175 yıl devam eder.

3. Bilim ve kültürün geliştiği çağdır. Buna İskenderiye Devri de denir. Bu dönem de Yunan ve Roma dönemleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Eski Yunan Şiiri

Araplar İslâmî bilimler ve Arap Edebiyatını bir milleti taklit etmeksizin kendi kendilerine nasıl icat etmişlerse Yunanlılar da edebiyat ve edebi ürünlerini aynı şekilde, taklit ve alıntı yapmaksızın özgün bir kültür olarak oluşturmuş ve geliştirmiş toplumlardan biridir. Yunanlıların en eski bilim ve edebiyat ürünü şiirdir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren şiir alanında çarpıcı bir beceri göstermişlerdir. Her kabile veya hanedan şiirin bir da-

---

2 Bu okulları kapatan Yunan bilimsel eserlerini Yunan uygarlığıyla beraber unutulma ve ihmale sevk eden o sırada geçerli olan cahillik ile Hıristiyanlık bağnazlığı idi. Çünkü Hıristiyanlığın Roma topraklarında yayılması ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir Hıristiyan devleti haline gelmesi üzerine Eski Yunan uygarlığı, hekimler, filozoflar ve Yunan edebiyatçılarının eserlerine küfür ve dinsizlik işareti olarak bakılmış ve tahrip edilmiştir.

3 1900'lü yılların başları kastediliyor – ng.

lıyla uğraşmış, harika örnekler ortaya çıkarmışlardır. Bu kabilelerden biri olan Yuniler şiir-i kısasî (naklî) ile, Eyyuliler lirik şiir ile, Duriler ise lirik şiir ve musiki ile meşgul olmuşlardır. Daha sonra Yunilerin bir şubesi olan Âtikler, tiyatro vb sanatlarda dikkat çekmişlerdir. Bu çabalar sonucunda tarih, felsefe gibi nesir sanatlarını da geliştirmişlerdir. Cahiliye Devri'nda Arap kabileleri gibi, bunların da dilleri birbirlerinden farklıydı.

Anlaşılan o ki, Yunanlılar, küçük kabilelere ayrılmadan önce şiir sanatını düzenlemiş ve nazım şekillerini geliştirmişlerdir. Yunanlıların en eski şiirleri mevsim neşidelerinden (*Chansons des saisones*) oluşur. İkinci derecede eski olan şiirler ise küçük hikâyeler şeklinde tanrıların veya savaşların anlatıldığı şiirlerdir. Bu şiirler musiki aletleri ile okunurdu. Fakat daha sonra söz konusu kabileler ortaya çıkınca Yunanlıların bir kabilesi olan Yuniler "naklî şiir" üzerinde yoğunlaşmış, büyük savaşların hikâyelerini bu türle yazmışlardır. Savaşların aşamalarını ve gelişen olayları tasvir eden en eski şiir Turuva'da şehir kuşatmasının son on gününün olaylarını kapsayan ve MÖ 9. yüzyılda Homeros tarafından yazılan *İlyada* ve *Odysseia*'dır. Truva Yunanlıların kuşatmasına on yıl boyunca direnmiş, bu ünlü şairin destanı ile tarihte ölmez ve silinmez bir iz bırakmıştır.

Yunanlılar arasında bu tür şiirler, milli duygu ve savaş olaylarının korunup ezberlenmesi ve dilden dile aktarılmasına hizmet ettiği için, şiirin diğer türlerinden daha önce gelişip yayılmıştır. Yunanlılar ilkçağlarda sosyal yapı olarak, Arap kabilelerinden çok farklı değildiler. Başkan ve yöneticileri, atalarına dair kahramanlık ve yine tanrılar ve mabutlarla ilgili hikâyeleri dinlemekten ve aktarmaktan çok hoşlandıkları için, yeteneklerini de bu yönde geliştirmişlerdi. Özellikle MÖ 8. yüzyılda mutlak ve zorba bir idareye karşı cumhuriyet yönetimini savunmuş, bu uğurda tüm kişisel yetenek ve becerilerini kullanmışlardır. Dolayısıyla hürriyet ve bağımsızlık duyguları, her geçen gün daha bir gelişmiştir. Zorba ve baskıcı yönetimin esaretinden kurtulan zihinler, edebi zevk ve kültürel gelişim için oldukça uygun bir ortam bulmuş, önce şiir sonra da musiki sanatının temelleri bu birikim sonucunda ortaya çıkmıştır.

Yunanlılar arasında şiir ve musiki alanında yetişen şairlerin en büyükleri MÖ 467-556 yıllarında yaşamış olan Simonides ile 441-521 yıllarında yaşamış olan Pindare'dir. Bu dönemde yazılan şiirlerin çoğu Yunanlılar ile İranlılar arasında ortaya çıkan savaşları ele almıştır.

Yunanlılarda Dil Bilimleri, Diğer Bilimler ve Felsefe (MÖ 300-475)

Edebiyat ve Tarih

Bu devirde Yunan memleketlerinde yaşayan halk, Yuniler ile Durilerden oluşuyordu. Attique bölgesine nispetle Duriati yahut Duriatiki olarak adlandırılmışlardı. Duriler yeteneklerini şiir üzerinde yoğunlaştıkları için tarihi olayları, savaşları, kahramanlıkları, ulusların duygu ve düşünceleriyle birleştirip nazma dökmüş, kabiliyetleri sayesinde, önemli olayları tiyatro biçiminde canlandırarak, milli kimlik ve kültür oluşturmada oldukça başarılı olmuşlardır. Bu çabaların sonucunda "temsil" (drama/tiyatro) sanatı doğmuştur. Trajedi ve komedi dalları da, bir yan disiplin olarak bu aktivite sonucunda ortaya çıkmıştır. Tiyatro ve benzeri görsel sanatlarda da dikkat çekici başarılar göstermiş, büyük tiyatrocular yetiştirmişlerdir. Bilim ve sanatın bu dönemde ulaştığı nokta ve sanatçılar konusunda ayrıntılara girmeden önce, özetle bir şeyler söylemek gerekiyor. Yunanlılar özellikle şiirin tüm dallarında hünerler gösteren bir millet olmuştur. Bunların en eski ve en mükemmel nesir örnekleri de milattan 406 sene önce ölen ünlü gezgin Heredot'un yazdığı eserlerdir. Yunan şairleri içinde Homeros'un *Ilyada*'sı ne kadar önemli ise, Heredot'un mektupları da Yunan nesrinde o derece yüksek bir mevki işgal eder. Anadolu'nun Adalar Denizi kıyısında yer alan Halikarnas şehrinde doğan Heredot birçok seyahatler yapmış, topladığı güvenilir bilgileri özenle kaydetmiş, ayrıca ziyaret ettiği toplumlara ait masal, efsane gibi işittiği şeyler arasında inanmadıklarını bile kaydetmekten geri kalmamıştır. Bununla birlikte Heredot, es-

ki dönem tarihine ait bilgiler için sözüne güvenilen en büyük tarihçilerden biri kabul edilir.

Ancak Heredot, Yunan tarihinde ilk nesir örneklerini ortaya koyan bir bilgin olarak kabul edilmez. Kendisinden önce birçok bilim adamı ve mütefekkir bu alanda önemli çabalar göstermiş, felsefe, mitoloji ve tarih gibi alanlardaki eserlerini nesir ile yazmış ve derlemişlerdir. Heredot'un nesrinin diğerlerinden üstün olması, kullandığı üslubun güzelliği ve yazdığı konuların öneminden ileri gelir. Heredot, kendi adı ile bilinen seyahatnamesini MÖ 431 yılından önce yazmış ve MÖ 6. yüzyıl ile 5. yüzyıl başlarında İranlılar ile Yunanlılar arasında cereyan etmiş büyük savaşların nedenlerini ve sonuçlarını göstermiştir. Bu kitap halen önemini korumaktadır. Bu nedenle Heredot'a "ebu't-tarih" (tarihin babası) veya "şeyhu'l-müverrihîn" (tarihçilerin şeyhi) adı verilmiştir.

Heredot'tan bir müddet sonra Atina halkı arasında MÖ 431 yılından 404 yılına kadar devam eden ve Mora veya Peleponez Savaşı adı verilen korkunç bir savaş olmuştur. Bu savaşın safhaları MÖ 315/460 yılları arasında yaşayan, savaşlara bizzat şahit olan Yunanlıların ünlü tarihçisi Tusides tarafından kaydedilmiştir. Söz konusu tarihçi Heredot'la çağdaş olmakla birlikte, yaşça ondan küçüktü. Aynı dönemde Ksenofon gibi başka tarihçiler de yetişmişti. Bu devri takiben Yunanlılar hitabet sanatı ile de meşgul olmuşlar, Demosten, Eşines, Hiperides gibi büyük hatipler, hitabetteki yeteneklerinin yanı sıra, Solon gibi şahıslarda olduğu gibi hukuk dâhileri de yetiştirmişlerdir.

İlim ve Felsefe[4]

Yunanlılarda ilim ve felsefe alanındaki birikim, daha önce sözünü ettiğimiz atetik devrinin bir ürünü olmuştur. Yunanlılar şiir, tarih ve edebiyat alanında uzun bir devir geçirdikten sonra, Mora Savaşı sonucunda ortaya çıkan bir uyanış döne-

4 Geniş bilgi için bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefeye Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004; aynı yazar, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2009.

mi ile varlıkların sırlarını, sosyal sıkıntı ve bunalımların neden ve çözümlerini araştırma fırsatını yakalamışlardır. 28 sene süren bu savaşlar sonucunda Atina şehri işgalcilerin eline geçmiş, böylece Atinalılar üstün ve ayrıcalıklı konumlarını kaybederek, hiç tatmadıkları bir duygu olan zillet ve mahkûmiyetle tanışmışlardır. Bu durumda aldıkları ibret ve tecrübenin yönlendirmesi sonucunda kimliklerini sorgulamaya başlamış, varlık nedenlerini ve hakikatini araştırmaya yönelmişler, kendi ulusları için bir felsefi uyanış devri başlatmışlardır. Bu uyanış devrinin temsilci ve kurucusu MÖ 468/400 veya 399 yıllarında yaşamış olan ünlü filozof Sokrates'tir. Daha önce de birkaç kez işaret ettiğimiz gibi, bir kez daha savaş dönemlerini edebi, ilmi veya siyasi bir uyanma devri takip etmiş, buhranlı bir dönemin ardından Sokrates ve onun takipçileri ortaya çıkmıştır.

Bununla beraber Yunanlılar, uyanma devrinden çok daha önce İranlılarla yaptıkları savaşlar sırasında oluşan fikir alışverişleri ve etkileşim sonucunda, evren ve tabiat hakkında kafa yormaya başlamışlardı. Ancak bu çalışmalar, felsefi yorumların dışında, günümüz terimlerine göre tabiat bilgisi adını verdiğimiz bilgileri içine alan astronomi, matematik gibi tabiatta geçerli olan bilimsel kuralları çözmek ve anlamakla sınırlı kalmıştı.

Felsefe ve ona bağlı konular üzerinde dikkat çeken ilk düşünür MÖ 240 yılında Milet şehrinde doğan Thales'tir.[5] Tales, Yuni kabilesi hikmet okulu filozoflarındandır. Bilim ve kültürünü Fenike, Mısır, Girit ve Yuni'de aldıktan sonra özellikle astronomi ve hendese alanında uzmanlaşmıştır. Miletli Tales'in yaratılış, evren ve onu oluşturan unsurların aslı ve esası hakkında orijinal düşünce ve yorumları vardır. Ayrıca güneş ve ay tutulmasını keşfetmiş, yüksek cisimlerin gölgelerine göre boylarını belirlemek için çeşitli matematik formülleri ve kanunları

5 Miletli Thales (MÖ 624-546), Sokrates öncesi dönemde yaşamış olan Anadolulu bir filozoftur. İlk filozof olduğu için felsefenin ve bilimin öncüsü olarak adlandırılır. Eski Yunan'ın Yedi Bilge'sinin ilkidir. Birçok kişi tarafından felsefe ve bilimin kurucusu olarak düşünülür. Elimize ulaşmış hiçbir metni yoktur. Yaşadığı döneme ait kaynaklarda da adına rastlanamaz ancak hakkındaki bilgiler Herodot ve Diogenes Laertios gibi antik yazarlardan edinilir. Bertrand Russell'e göre, felsefe Thales'le başlamıştır. (*Wikipedi*) – ng.

oluşturmuştur. Tales'ten sonra gerek kendi öğrencilerinden gerekse öğrencilerinin öğrencileri arasından birçok filozof ve hekim yetişmiştir. Hz. İsa'nın doğumundan önce, 5. yüzyılda yaşamış ünlü filozof Arkolos bunlardan biridir. Bu zat tabiat bilimlerini Yuni bölgesinden Atina'ya nakleden bilgin ve filozoftur. Atina'da Sokrates'in hocası olmuştur. Bu filozofun devrinde Peleponez veya Mora Savaşı patlak vermiş, savaş sonucunda halk birbirine girmiş, kamplara ve kutuplara bölünmüş, düşmanlık ve rekabet duyguları galeyana gelmişti. Öyle ki kendi kabilesinden, akraba ve yakınlarından birine düşman olmayan kimse kalmamıştı.

Atinalılar yıllar boyu süregelen şan, güç ve iktidardan sonra itibarsız bir konuma gerilemenin bir sonucu olarak, psikolojik sıkıntılara düşmüşlerdi. Fıtratın bir gereği olarak, bir insan altından kalkamayacağı bir sıkıntı veya felakete uğrarsa, bunun kendisi üzerindeki etkisini hafifletme makasadıyla yaratılış, insanların eylemlerinin mahiyeti, olayların sebep ve hikmeti hakkında felsefi düşünce ve değerlendirmelere yönelerek, içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulmaya çalışır. Atinalılar işte böyle bir psikolojik destek ve teselliye muhtaçtılar. İtibarlı bir geçmişten sonra, mazilerine bakınca büyük üzüntü duyuyor, geleceğe bakınca da korku ve endişeye kapılıyorlardı. Bütün övündükleri değer ve birikim bitip yok olmuştu. Güçlü bir hükümet kuramamışlardı. Bunun sonucunda tüm tefekkür yeteneklerini insanların, özellikle de kendilerinin içinde bulundukları vaziyet üzerinde yoğunlaştırmışlardı.

Bu yoğunlaşmanın odak noktası edebiyat ve felsefeydi. MÖ 4. yüzyılın başlarında Yunanistan'da halk daha önce yaşamış bazı bilginlerin düşüncelerini kendi yaşantıları üzerinde uygulayarak kullanıyordu. Bu durum aynı zamanda onların ilim ve kültür konusundaki hırs ve arzularını kırbaçlıyordu.

Sokrates

Yunanlıların içinde bulundukları bu buhranlı dönemde Sokrates gibi bir dâhi ortaya çıkmıştır. Sokrates yalnızlığı, sade ve

basit bir yaşantıyı sevmiştir. Herhangi bir sanatla uğraşmamış, hiçbir kitap yazmamıştır. Ona göre böyle bir konumda hikmeti tabiiyye ile uğraşmanın bir faydası yoktur. Bu yüzden hikmeti edebiyeye (ahlak felsefesine) önem vermiş ve felsefeyi esaslı bir biçimde tetkik edip kavradıktan sonra içine karışan birtakım remiz ve müphem düşüncelerden kurtarmış, Atinalıların o zamanki sosyal yaşantısına uygulamıştır. Ahlak felsefesi konusunda koyduğu kurallardan biri olarak insanı önce insan, sonra baba, ardından aile reisi ve siyasetin idare edeni ve denetleyicisi, son olarak da, toplumun bir ferdi olarak ele almış ve görevlerini de bu ayırıma göre paylaştırmıştır. Sokrates ruhun sonsuzluğuna inanıyordu. Yunanlılar bu zatı ahlak felsefesinin kurucusu ve uygulayıcısı veya eski felsefeyi hayallerden hakikate döndüren kişi olarak kabul ederler. Roma'nın en büyük hatibi olup İÖ 106 yılında doğan Çiçeron, "Sokrates felsefeyi gökyüzünden yeryüzüne indirmiştir," der. Sokrates hikmeti, görüş ve düşüncelerini halkın toplantı yerlerinde, panayırlarda, spor alanlarında ilan etme ve yaymadan bir an bile geri kalmamıştır. Bütün hayatını insanlara yol gösterme ve hikmeti anlatma ile geçirmiştir. Sokrates'in felsefi mesleği ve öğretileri, en iyi öğrencisi olan Platon'un karşılıklı konuşma, yani "diyalog" şeklinde yazılmış eserleri ile tanınmıştır.

Sokrates'in felsefi mesleği, insanın meyil ve isteklerini doğal halinde nasıl ise öylece terbiye etmek, bu durumdan dışarı çıkmamak ekseni etrafında döner. Bu yüzden Sokrates safsata ve demagojinin, demagoji ve şarlatanlığın şiddetli düşmanıydı.

Dünya yaratıldığından beri büyük bilgin, kâşif ve mucitler, yeni düşünceler ortaya atan şahsiyetler maalesef kıskançların ve kindar düşmanlarının ellerinden nadiren kurtulabilmişlerdir. Sokrates'in alaylı ve iğneleyici sözleri, onu anlamaktan uzak halkın kendisine düşman olmasına neden olmuştu. Onun öğretisi ve felsefesinde Atinalıların inançlarına aykırı şeyler de vardı. Bu yüzden halk, bir bahane bularak bu ölümsüz değerin hayatına kıymaktan çekinmedi. Tarihin kaydettiği filozofların en büyüklerinden biri olan Sokrates ahlak ilminin mucidi olarak da kabul edilir.

Platon

Sokrates hayatı boyunca hiçbir eser yazmamış, kendi felsefesi ile ilgili herhangi bir sistem veya kurallar bütünü oluşturmamıştır. Onun fikir ve öğretilerini kendisinden sonra gelen talebeleri derlemiş ve sistematize etmişlerdir. Ancak bu öğrenciler hocalarının felsefesini yorumlarken çeşitli anlaşmazlıklara düşmüş, neticede çeşitli ekoller oluşturmuşlardır. Bu ekollerin ilki Sokrates'in talebelerinden Aristippe tarafından temeli atılan ve saadetlerin hazlardan ibaret olduğunu gösteren Kriniyye (*Cyrénaiques*), diğeri Kelbiyye (*Cyniqus*) üçüncüsü de İşrakiyye adlarıyla üç gruba ayrılmışlardır. Milattan önce 328 yılında doğan Platon'a nispetle "Platoniyye" adı da verilen son grup, diğer iki gruptan daha fazla şöhret kazanmıştır.

Platon'un felsefi fikirleri üç eski felsefi meslekten iktibas edilmiştir. Platon tabiiyette "Héeroclide"i, metafizik ve menkulatta "Pythagore"u, edebi ve ahlaki felsefede "Sokrates"i rehber kabul etmiştir. Platon her şeyi ilah, madde, idrak olmak üzere üç asla indirgemiştir. Platon'a göre ilahlar, illiyyün (en yüksek gök tabakalarında bulunanlar) mütevassıtun (orta tabakadakiler) ve süfliyyun (en aşağı tabakada olanlar) biçiminde üç tabakadan teşekkül eder. Platon ruhların beden değiştirdiğine (tenasühe) de inanıyordu. Onun bütün kitapları diyalog şeklinde yazılmıştır. Felsefe ile ilgili Arapça'ya tercüme edilen kitaplar bölümünde Platon'un eserlerinden ayrıntılarıyla söz edeceğiz.

Aristo[6]

Platon'un öğrencileri de birkaç gruba ayrılmışlardır. Bu grupların en önemlisi Aristo tarafından kurulan "Meşşâün"

---

6) Aristo felsefesi konusunda geniş bilgi için bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*; aynı yazar, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziği'nin Karşılaştırılması*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1976; aynı yazar; *Felsefe Dünyasında Gezintiler*, Nobel Yayın ve Dağıtım, Ankara 2010; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 3 Aristoteles*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2005; Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yayınları, Ankara 2005.

(Périqatéticiens) ekolüdür. Eski filozofların en önemlisi ve büyüğü olduğu konusunda âlimlerin görüş birliğine vardıkları ve Müslümanlarca "üstâd-ı evvel" adı verilen bu olağanüstü akıl ve zekâ sahibi insan MÖ 384 yılında doğmuş ve 323 yılında vefat etmiştir. Müslümanlar felsefe ve mantık kitaplarının birçoğunu Aristo'dan nakletmişlerdir.

Aristo yazdığı eserlerde Yunan topraklarında yetişen bilginlerin felsefe ve çeşitli bilimlerde kendi zamanına yetişebilen bilgilerin özetlerini toplamıştır. Aristo felsefeyi –mebahis-i mantıkiyye, akliyye, nefsiyye ve siyasiye dahil olmak üzere– üstadı Platon'dan almış ve nakletmiş ise de matematik ve coğrafya gibi gözlem ve deneyler üzerine kurulmuş gerçekleri kapsayan ilimleri kendi kendine, önceki bilimlerden yararlanarak edindiği deneyimlerle kurmuştur. Bu zatın çalışmalarının gayesi felsefeyi ilim ve fenlerle güçlendirmek, her akli veya teorik konuyu belli kanun ve kurallara bağlamaktır. Cümlelerinin süslü ve tumturaklı olmasına önem vermemiştir. Yalnızca konunun özüne ve anlaşılmasına dikkat etmiştir. Bu yüzden kendi üslubunu Platon'un felsefesine karışan şairâne hayal ve cümlelerden ayıklamaya çalışmıştır.

Aristo'nun felsefesi halk arasında büyük ilgi görmüştür. Aristo felsefi öğretisini Platon'un akademisinin yakınındaki Apollon heykelinin (mabedi) çevresindeki revaklarda vermiştir. Derslerini yürüyerek verdiğinden, öğrencilerine "meşşaün" (yürüyenler) veya "revakıyyün" adı verilmiştir. Aristo'nun en büyük şansı Büyük İskender'in ülkesinde yaşaması, ona hoca olması ve tam desteğini almış olmasıdır. Büyük İskender özellikle tıp, zooloji vb bilimler hakkında yeterli araştırma ve incelemeleri devam ettirebilmesi için kendisine maddi destekte bulunmuştur. İskender dünya fethi amacıyla ünlü seferine çıktığında Aristo Atina'da kalmıştır. İskender'in ölüm haberi gelince İskender'in Atina'daki diğer yandaşları gibi Aristo da gözden düşmüştür. Bununla birlikte ünlü Mora Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, İskender'in fetihleri de Yunan fikir ve düşüncesinde olumlu etkiler yapmış, ikinci bir uyanış devrini doğurmuştur.

Büyük İskender'in –ileride işaret edileceği üzere– o dönemde Fenike, Babil, Eski İran bilimlerinden bazılarını Atina'ya taşımış olması ve Aristo'nun bunları felsefi düşüncelerinde kullanmış olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Aristo, akıl, tabiat, felsefe, mantık ve dilbilim konularında birçok eser yazmıştır. Ancak kendisine ait olduğu kesin olarak belirlenen kitapları 19 tanedir. Bunların çoğu Müslümanlar tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Yanlışlıkla Aristo'ya isnat olunan kitaplara gelince, bu eserlerin büyük kısmı mekanik, belagat, edebiyat ve matematikle ilgilidir. Bunları burada teker teker sıralamaya gerek yoktur. Yalnızca iki ünlü kitabını kaydetmekle yetineceğiz. Bu iki kitaptan biri mantık bilimine ait olan *Kitâbu'l-makûlât* (*catégories*) diğeri de, *Kitabu't-tefsir*'dir.

Aristo Yunan yükseliş devrinin zirveye ulaştığı bir dönemde yetişmiştir. Bu nedenle kendisinden önce oluşturulmuş zengin Yunan kültür mirasından oldukça yararlanmış, elde ettiği bilgi ve birikimi sistematize ederek eserlerini kaleme almıştır. Aristo eserlerinde yalın ve anlaşılır bir üslubu tercih etmiş, cümlelerinin açık ve kolay anlaşılır olmasına dikkat etmiştir. Bu yüzden fikirleri yüzyıllar boyunca yaşamış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Romalılar, İranlılar, Araplar gibi birçok millet Aristo'nun düşünce ve felsefesinden mutlaka etkilenmiştir.

Aristo'nun Eserleri

Aristo'nun eserlerinin garip ve dikkat çekici şöyle bir hikâyesi vardır: Ecelinin yaklaştığını hisseden Aristo, eserlerini ve müsveddelerini öğrencilerinin en büyüğü olan Théophraste'e teslim etmiştir. O da üstadının ölümünden 35 sene sonra vefat etmiştir. Ölmeden önce gerek emanetinde bulunan Aristo'nun kitaplarını ve gerekse kendi eserlerini Nélée adında bir öğrencisine bırakmıştır. Nélée Anadolu'daki doğum yeri olan Scepsis'e (Evciler-Bayramiç) dönerken bu eserleri beraberinde götürmüş, ölümüne kadar da korumuştur. Ölümünden sonra bu eserler vârislerine intikal etmiştir. Vârisleri ise bu kitapların o

dönemde Bergama hükümdarının eline geçmesinden korkmuş, bir mağarada saklamışlardır. Söz konusu eserler bu mağarada 188 yıl gömülü kaldıktan sonra MÖ 1. yüzyılın başında bulunmuşsa da bazıları nem ve rutubetten çürüyüp parçalanmış, diğer bir kısmı da kurt ve güve tarafından yenilmiştir. Bu haliyle Apellicon adında bir kitapçıya (koleksiyoncuya) toptan satılmış ve bu kitapçı vasıtasıyla Atina'ya getirtilmiştir. Daha sonra Romalı Sylla MÖ 86 yılında Atina'yı ele geçirdiğinde adı geçen kitapçının kütüphanesi de ganimet malları arasında Romalıların eline geçmiş ve kitaplar Roma'ya götürülmüştür. O sırada Roma'da yaşayan bazı Yunanlılar bu eserlerin çoğaltılması ve düzeltilmesi ile uğraşmışlardır. Kitaplar üzerinde ilk çalışan kişi Çiçero'nun dostu olan Tirannion'du. Daha sonra Aristo'nun eserleri Rodoslu Andronicus tarafından tekrar gözden geçirilmiş, eksikleri tamamlanmış ve halk arasında yayılmıştır. Aristo'nun eserleri arasında halkın yararına sunulan ne kadar eser varsa Andronicus tarafından MÖ 1. yüzyıl ortalarında tashihi yapılan kitaplardır.

Aristo'nun kitapları halk arasında kısa sürede büyük ilgi görmüş, çoğaltılmış, çevirileri, özetleri yapılmış, şerh ve tenkidi konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Bu konuda ilk çaba sarf edenler Yunanlılar olmuştur. Daha sonra sırasıyla Romalılar, Eski İranlılar, Araplar, Avrupa'da ortaçağ ile günümüz medeniyetinin başlangıcındaki toplumlar ve ilk dönem filozofları bu eserler üzerinde kafa yormuşlardır. İşin ilginç tarafı, Aristo'nun eserleri gömülü bulunduğu dönemde medresesi, felsefeyi bu filozof ile tedris ederdi. Bu durum Romalıların Mısır'ı ele geçirdikleri zamana kadar devam etmiştir. Romalılar İskenderiye'yi ele geçirince Andronicus'tan kalan Aristo'nun kitaplarını buraya nakletmiştir. İskenderiye'de bu kitaplara büyük önem verilmiş, diğerleri ikinci planda kalmış, Roma ve İskenderiye'deki felsefe öğretimi aynı kaynakta birleştirilmiştir.

Hıristiyanlığın zuhuru ile birlikte Roma ve civarında Aristo'nun kitaplarının okunması ve öğretimi yasaklanmış ama İskenderiye'de eski düzene devam edilmiştir. Hıristiyanlığın yayılışından sonra Rum kayserlerinin putperestliğe karşı müca-

dele ettikleri dönemde putperestik çağrışımı yapan bilimleri kaldırdıkları gibi –mantıkla ilgili kitapların dışında– Aristo'nun eserlerini de yasaklamışlardır. Fakat ünlü filozofun kitapları halk arasında gizliden gizliye yayılmasını sürdürmüştür. İslâmiyet'in doğuşu ile birlikte felsefe eğitimi de Ömer bin Abdulaziz vasıtasıyla İskenderiye'den Antakya'ya intikal etmiştir. Öğretimin Antakya'ya intikali ile Aristo'nun eserleri Avrupa'ya intikal etmişse de, halka konulmuş olan yasak devam etmiştir. Bu baskı döneminde bazı Yahudiler ve Harraniler (*Sâbie*) Aristo'nun eserlerini Hıristiyanlığa karşı müdafaa amacıyla okuyup inceliyorlardı.

Tıp ve İlm-i Nücûm (Tıp ve Astronomi)

Tıp ilmi de –diğer birçok bilim dalı gibi– Mora Savaşları sonucunda ortaya çıkan bilimlerden biridir. Daha önce hastalıkların şeytanlardan gelen belalar, ilaçların da ilahlardan gelen yardım ve şifalar olduğuna inanan Eski Yunanlılar, hastalarını kâhinlik ve efsunluk metodu ile tedavi ediyorlardı. Yunan hekimlerinin bu dönemden önce sözünü ettikleri tıp ilmi, bağımsız bir bilim olmayıp "ilm-i tabii"nin bir koluydu. Tıbbı bağımsız bir disiplin şeklinde ilk tedvin eden, dallara ayıran ve doğru temeller üzerine bina eden şahıs MÖ 357 yılında ölen Hipokrat'tır. Bu yüzden ona "tıbbın babası" (Ebu't-tıb) adı verilmiştir. Hipokrat, Mora Savaşları sırasında doğmuş, savaştan sonraki dönemde tıp alanında şöhret kazanmış, Suriye'ye ve civarına seyahatlerde bulunmuştur. Hipokrat bu faaliyetleri sırasında muhtemelen Babilliler ve Mısırlılardan tıp alanında önemli bilgiler elde etmiş ve bu birikimlerini Yunan tıbbıyla birleştirerek bu alandaki ünlü eserini yazmıştır. Hipokratın tıp konusundaki bilgileri tabiat esası üzerine kurulmuştu. Kan almak, key, hakn itmek tedavi yöntemlerinden bazılarıydı. Hastaları sümmaa (hastanın muayenesinde doktorların kullandıkları *stéthoscope*) ile teşhis ve tedavide müshilat-ı nebatîye ve madeniyeyi tavsiye ederdi. Hipokrat'ın tıp ile ilgili yazdığı eserlerin sayısı oldukça fazladır. Kaynaklarda kendisine ait olduğu iddia edilen 78 adet

kitaptan söz edilmektedir. Ancak onun kaleme aldığı tartışmasız kabul edilen kitapların sayısı yalnızca 20 kadardır. İslâmlar tarafından tıp ilmi ile ilgili olarak Arapça'ya çevrilen kitaplar konusunda bunlardan da söz edilecektir. Hipokrat'ın tıpla ilgili eserleri yeniçağa kadar tüm tabiplerin itimat edip yararlandığı başvuru kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bu eserler üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu şerh, yorum ve ekler birçok dile de çevrilmiştir. Büyük filozoflardan Aristo gibi bazı bilginler de Hipokrat'tan sonra tıpla meşgul olan bilginler olarak kabul edilir. Daha sonra Betalise devrinde İskenderiye Üniversitesi kurulmuş ve tıp ilmi oldukça parlak bir dönem geçirmiştir.

Astronomiye (ilm-i nücûm veya ilm-i heyet) gelince, İslâm'dan önce Arapların bilim ve kültürü konusunda anlatıldığı üzere, astronomi insanlık tarihinde ilk çağlardan beri rağbet gören eski bir bilimdir. Yunanlılar astronomi konusundaki temel bilgileri Fenikelilerden alıp geliştirmişlerdir. İlk dönemde astronomi ile meşgul olmak yalnızca filozoflara özgü bir bilim gibi düşünülüyordu. Bu alanda çığır açan kişi daha önce adı geçen ünlü Tales idi. Daha sonra yetişen Yunan filozofları içinde astronomiden söz etmeyen yok gibidir. Anaximandre, Anaximenez, Anaxagore astronomiyle uğraşan filozofların en ünlüleridir. Yunan ülkesinin İtalya bölümünde astronomi konusuna büyük önem verilmiştir. MÖ 500 yılında vefat eden bu bölge filozoflarını en önde geleni ünlü Pisagor'dur. Pisagor, astronomi ile ilgili esas bilgileri Mısırlılardan almış ve geliştirmiştir. Daha sonra gelen bilginler de Pisagor'un yolunu takip ederek astronomi alanında yeni keşifler ve araştırmalar yapmışlardır. Astronomi en parlak dönemini İskenderiye Medresesi'nde yaşamıştır.[7] Astronomi konusunda verdiğimiz bilgiler matematik ve geometri gibi bilimler için de geçerlidir. Yunan filozofları aynı şekilde tüm bu ilimlerle de uğraşmışlardır. Ancak bu ilimler en parlak dereceye İskenderiye Medresesi'nde, Öklid'in (Euclides) olağanüstü gayretleri sayesinde ulaşmıştır.

7 İskenderiye Medresesi ve Kütüphanesi'nin yakılması konusunda geniş bilgi için bkz. Nejdet Gök, "İskenderiye Kütüphanesi'ni Gerçekte Kimler Yaktı?", *Tumgazeteler.com*, (9 Kasım 2009).

İskenderiye Medresesi ve Kütüphanesi

Mora Savaşı'nın doğurduğu felaket ve musibetlerden kendilerini henüz kurtardıkları bir sırada Yunanlılar, Makedonyalı Büyük İskender'in hücüm ve istilasına uğramış, ona boyun eğmek zorunda kalmışlardı. İskender daha sonra Yunanlılarla birlikte devrin uygar dünyasını oluşturan milletler üzerine ünlü seferine çıktı. Mısır'ı ele geçirerek İskenderiye şehrini kurdu. Hint memleketlerine kadar Şam, Irak ve Fars bölgelerini fethetti. Bu savaşların bir sonucu olarak, bu bölgelerde ciddi oranda bir kargaşa, kaynaşma ve sentez ortaya çıktı. Irklar ve kültürler birbirleriyle karıştı. Bu bağlamda Yunanlılar Fenikelilerle, Mısırlılar İranlılarla, Keldaniler Hintlilerle karşı karşıya geldi. Kültürler arasında karşılıklı bir etkileşim ve zamanla bir entegrasyon oluştu. Bu entegrasyon Yunan bilim, kültür ve uygarlığının diğer milletlere; buna karşılık Fars, Keldan bilim ve kültürünün de Yunan ülkesine veya Mısır'a aktarımı gibi bir sonuç doğurdu. Kaynakların verdiği bilgilere göre, Büyük İskender İranlıların başkenti olan İstahr şehrini fethettiğinde şehrin mimari eserlerini, nakış ve kabartmalarını tahrip etmekle beraber, divanlarda, arşiv ve kütüphanelerde ele geçirdiği bilimsel eserlerin hemen hepsini, Yunan ve Kıptî dillerine çevirttirmiş ve orijinali Farsça olan bu eserlerin tamamını yaktırıp imha ettirmiş, astronomi, tıp, tabii bilimlere ait elde ettiği kitapları ve diğer bilimsel hazineleri, arşiv ve bilginleri de Mısır'a göndertmiştir.[8]

İskender'in MÖ 323'te gerçekleşen ölümü ile birlikte koca imparatorluk, komutanları arasında paylaştırılmıştır. Yunan bilgin, sanatkâr ve filozofları da bu değişimden nasibini almış; Mısır, Şam, Irak gibi değişik bölgelere göç etmiş ve İskenderiye, Antakya, Beyrut gibi şehirlerde okullar ve üniversiteler kurmuşlardır. Mısır hükümdarları bu şehirlerdeki bilimsel ve kültürel faaliyetlere destek verme konusunda İskender'den sonra

8 *Fihrist*, 239.

gelen Yunan hükümdarlarını geride bırakmışlardır. Ptolemeos[9] Hanedanı'nın ilki olup MÖ 306-285 yıllarında Mısır'da hüküm süren Soter, oldukça âdil, ileri görüşlü, bilim ve kültürü seven, bilgin ve sanatkârları koruyan bir hükümdar olduğundan, dünyanın her köşesinden birçok âlim ve filozof ülkesine toplanmış, onun himaye ve teşvikleri altında her türlü bilimsel faaliyeti rahatça sürdürebilmişlerdir.

Bu dönemde Dimitrius Phalérus adında Atinalı bir hatip de Soter'in çevresinde bulunan bilgelerden biriydi. Bu zat, dünyanın her köşesinden bilimsel kitapları bünyesinde toplayan zengin bir kütüphane kurulması konusunda Soter'i teşvik ve ikna etmiş, tam desteğini almıştı. Kitabımızın birinci cildinde, Müslümanlar tarafından yakıldığı iddiasını tartıştığımız ünlü İskenderiye Kütüphanesi bu şekilde kurulmuştur. Anlaşılan o ki, Büyük İskender'in Doğu seferleri sırasında İranlıların başkenti İstahr vs şehir ve bölgelerden toplayıp gönderdiği kitaplar da bu kütüphaneye konulmuştur. Dimitrius, İbn Kıftî'nin "Zemire" adıyla bahsettiği kişi olup iki kişi arasındaki fark kitabın nüshaları arasında ortaya çıkan tahriften kaynaklanmıştır. Böy-

9 Ptolemeoslar, Büyük İskender'in ölümü ve İskender İmparatorluğu'nun parçalanması üzerine Mısır'da yönetimi ele geçiren hanedandır. Hanedanın kurucusu, İskender'in generallerinden Ptolemeos'tur (Soter). I. Ptolemeos, İskender'in oğlu Filippos adına İskender İmparatorluğu'na bir süre egemen olan İskender'in hassa kıtaları komutanı Perdikkas tarafından Mısır'ın başına getirildi. Ptolemeos, Mısır'ı İskender'in mirasına sahip olmak isteyen diğer generallere karşı korumasını bildi. Bir süre sonra Libya'yı da egemenliği altına aldı. İskender'in generalleri arasındaki kavgalara karışmadı. Ölümünden sonra kendisine "Soter" (Kurtarıcı) unvanı verildi ve tanrılaştırıldı. Zamanla Suriye'nin bir kısmı, Kıbrıs, bazı Ege adaları ve kıyıları da Ptolemeosların eline geçti. Mısır'da Ptolemeos Hanedanı'ndan aynı adı taşıyan 16 hükümdar tahta çıktı ve Ptolemeosların egemenliği MÖ 30 yılına kadar sürdü. Octavianus'un Actium Savaşı'nı kazanıp Mısır'ı ele geçirmesi ve Kleopatra ile Sezar'ın oğlu olan son Mısır Kralı XVI. Ptolemeos'u öldürtmesi üzerine bu hanedanın tarihi rolü sona erdi. Mısır kesin olarak bir Roma eyaleti oldu. Ptolemeoslar Mısır'da eski firavunlar devri geleneklerini devam ettirdiler. Hükümdarlar, tıpkı firavunlar gibi, tanrı olarak kabul edildi. Tüm Mısır toprakları tıpkı firavunlar devrinde olduğu gibi, Ptolemeosların özel mülkü olarak kabul edildi. Ptolemeoslar, Mısır'ın ve Mısır halkının sömürülmesi, Mısır'ın ve egemen oldukları diğer toprakların Hindistan-Akdeniz ticaret yolu üzerinde çok önemli bir transit ticaret merkezi olmasından yararlanarak Mısır'da bir kalkınma dönemi başlatabildiler. Onlar zamanında Mısır dünyanın önemli bir kültür ve bilim merkezi oldu. (BoyutPedia.com) – ng.

lece Dimitrius'un tavsiyesi üzerine Soter, günümüzün Avrupa üniversitelerini hatırlatır şekilde müze, meclis ve encümen anlamına gelen "museum"u kurmuştur. İskenderiye Medresesi adıyla şöhret bulan bilim ve kültür merkezi işte budur.

Soter'den sonra da Ptolemeos hükümdarları aynı yolu takip etmiş, bilim ve bilimsel faaliyetleri himaye etmişlerdir. Bunlar arasında özellikle Batlamyus Philadelfus'un (MÖ 385-247) özel bir yer ve konumu vardır. Bu zat İskenderiye Kütüphanesi'nde bulunmayan Yunan ve diğer uygar milletlerin bilimsel eserlerini satın alarak kütüphanesindeki eserler arasına katmıştır. Aristo'nun eserlerini satın aldığı gibi kütüphanenin hiçbir eksiği kalmasın düşüncesiyle Yahudiler ve Eski Mısırlıların elinde bulunan bilimsel kitapları da satın almıştır. Kendisinden sonra gelen Batlamyus Orcines (Ptolémée III Evérgite) de (MÖ 247-222) aynı yolda devam etmiştir. Özellikle edebiyat, şiir, tiyatroyla ilgili kaynak eserleri Atina'dan getirerek kütüphaneyi daha da zenginleştirmiştir. Ayrıca İskenderiye'den geçen tüm bilim ve kültür adamlarına veya şehirde yaşayanlara sahip oldukları kitapların birer nüshasını kütüphaneye bırakmak veya bağışlamak zorunluluğu getirmiştir. Bilim ve kültürün temelleri İskenderiye'de bu şekilde sağlam bir biçimde atılınca, çok geçmeden şehir bilim ve kültürel faaliyetlerin merkezi haline gelmiş, her bilim dalında dikkat çeken büyük bilginler yetişmiştir. Hatta İskenderiye şehri bilim, kültür ve eğitimde o kadar ileri gitmiştir ki, gerek o yüzyılda gerekse daha önce ilim ve irfan merkezi olmakla şöhret bulan eski uygarlıkları gölgede bırakmıştır. İskenderiye Kütüphanesi ve şehri, İslâmiyet'in doğduğu yüzyıla kadar, yani dokuz asırdan fazla bir zaman süresince ilim ve ulemaya bir merkez olmaya devam etmiştir. Bu süre, biri Soter'in hükümdarlığından başlayarak Mısır'ın MÖ 30 yılında Romalılar tarafından işgaliyle son bulan "Yunan devri", diğeri, aynı yıldan başlayarak Mısır'ın (M. 630) yılında Amr bin el-As tarafından fethi ile sona eren "Roma Devri" olarak iki döneme ayrılır. İskenderiye Medresesi'nin ilk devirlerinde takip edilen asıl amaç tamamen bilimsel ve edebiydi. Hedef, Yunan ilimlerinin ilerletilmesi ve yayılmasıydı. Bu yüzden M. 2. yüz-

yılın sonlarına kadar söz konusu bilimler için yegâne bilimsel merkez burası olmuştur. Ancak zaman içinde yönetimdeki değişiklik ve yozlaşmaların, ülkedeki karışıklıkların doğal sonucu olarak, bilimsel faaliyetler başka bölgelere kaymış, Suriye, Rodos gibi bölgelerde İskenderiye Kütüphanesi benzeri bilim yuvaları kurulmaya başlanmış, İskenderiye tarihteki parlak devirlerden uzaklaşmıştır. Hürriyet ve adaletin hâkim olmadığı bir ülkede bilim ve bilginler bulunamayacağından, devrin âlim ve filozofları doğal olarak İskenderiye'den yüz çevirmişler, hürriyet ve adaletin hüküm sürdüğü ülkelere göç etmeye başlamışlardır. Romalılar devrinde İskenderiye'nin şan ve şöhreti tekrar parlamaya başlamışsa da devrin bilim ve kültür merkezi haline gelen Roma ile yarışamamıştır. Bu devir, Hıristiyanlığın doğuşuna ve halkın bu yeni dinin inanç sistemi ile meşgul oldukları döneme rastlıyordu. Bunun bir sonucu olarak kıyasıya mücadele ve rekabetlerin yaşandığı bölgeye yakın bir konumda bulunan İskenderiye bilim merkezi veya okulu yeni itikadi cereyanlardan büyük ölçüde etkilenmiş, dinî inanç sistemini, bir felsefe tarzı olarak kabul etmiştir. Bu nedenle söz konusu bilim merkezi; Yunan ve Roma dönemi olmak üzere iki ana devre ve zihniyete göre değerlendirilmelidir.

İskenderiye'de Yunan Devri (MÖ 306-30)

İskenderiye, bağımsızlıklarını kaybettikten sonra üzerlerine çöken zillet ve ümitsizliğin etkisi ile yurtlarını terk etmek zorunda kalan Yunan göçmenlerin kültürel birikimleri ve yanlarında getirdikleri bilimsel eserler sayesinde ilk yıllarında dikkat çekici biçimde parlak bir dönem yaşamıştır. Eski Yunan göçmenleri her ne kadar, bir Yunan yönetiminin himayesi ve muhiti altında yaşamışlarsa da, lütuf ve teveccühü dalkavuklara ve sefillere özgü olan zorba bir hükümete boyun eğmenin verdiği duygu ve baskının sonucu olarak, zamanla şahsiyetlerini ve kendilerine özgü kimliklerini kaybetmişlerdir. Neticede yetenekleri zayıflamış, akıl ve zekâlarında bir durgunluk dönemi başlamıştır. Bu baskıcı yönetim çağında özellikle

ve zorunlu olarak, yalnızca şiir, hitabet ve mitoloji gibi alanlarla kendilerini sınırlamışlardır. Ancak bu alanlarda da –atalarının Atina, Mora, Sakız gibi kentlerde ortaya koydukları meziyet ve fazilet derecesinde– bir güç ve ilerleme gösterememişlerdir. Bu devrede kısmen de olsa, tabiat bilimleri ve matematik ile meşgul olmuş, astronomi, tıp, geometri ve coğrafya alanında birçok bilim adamı yetiştirmişler ama bunlardan hiçbiri, öncekilerle kıyaslanacak derecede orijinal bir tez veya keşif ortaya koyamamış, yalnızca öncekilerin kurdukları esas ve kurallar çerçevesinde dönüp dolaşmaktan, şerh ve izahlardan öte gidememişlerdir.

Matematik (Riyaziyyât)

MÖ 323 yılında doğan Öklid, eğitimini Yunan ülkesinde tamamlamış, matematik alanında büyük şöhret kazanmıştı. İskenderiye'de bu dönemde Ptolemeus Hanedanı'ndan Batlamyus Filadelfus hüküm sürüyordu. Bilim ve eğitim hamisi bu hükümdar, birçok bilim adamı ile birlikte Öklid'i de ülkesine davet etmiş, ona maaş bağlamış, İskenderiye üniversitesindeki hendese[10] öğretimini de onun ellerine bırakmış ve kendisine öğrenci olmuştur. Öklid metodu adıyla bilinen ve bugüne kadar hendese biliminde kaynak kabul edilen kitabını Öklid burada yazmıştır. Bu ölümsüz eser uygar dünyanın tüm dillerine çevrilmiştir.

---

10 *Kamus-i Türki*'de, "ulum-i riyaziyeden (matematik) ecsamın (cisimler) eşkalinden (şekillerinden) ve mesafelerin ölçülmesiyle her nev'(çeşit) ebniye (binalar) vs Suret-i tertib (düzen) ve tesisinden (kuruluşundan) bahseden ilim," şeklinde açıklanır. Bir başka tanımı "riyazi ilimlerin şekil ve cisimler arasındaki ilişkileri inceleyen dalı, geometri," şeklindedir. Aslı Farsça'da ölçme anlamına gelen endazedir. Erken devir Arap çevirilerinde, geometria, cumetria şeklinde yer almış daha sonraları mesaha; uygulamalı geometriyi hendesede kuramsal geometriyi ifade etmek üzere benimsenmiştir. Kaynaklarda hendesenin terim anlamı "doğru parçası, yüzey ve cisim gibi sürekli nicelikleri konu alan bilim dalı" olarak tanımlanır. İslâm âlimleri cebri; geometri problemlerini, geometriyi de cebir problemlerini çözmede kullanmışlardır. Bu çerçevede Ömer Hayyam 3. derece denklemleri daireler, paraboller ve hiperbollerin kesişim noktaları yardımıyla çözmüş, böylece daha sonra 17. yüzyılda Descartes tarafından sistemleştirilecek analitik geometrinin temellerini atmıştır – ng.

Öklid'den sonra matematik alanında ünlü Arşimed (Archimede) MÖ 287 yılında Sicilya'da doğmuştur. İskenderiye şehrine gitmiş, orada matematik öğrendikten sonra vatanına geri dönmüş ve ülkesinin hükümdarlarından yakın ilgi, himaye ve cömertlik görmüş ve onların çevresine girmiştir. O sırada bu hükümdar Romalılar ile savaşıyordu. Arşimed bu savaş sırasında hükümdara ilim ve irfanı ile komutanlarının kılıç ve kahramanlıkla yapamayacağı kadar büyük hizmetlerde bulunmuştur. Lakin bu çalışmaları sonucunda kendisi de kurban olup gitmiştir. İcat ettiği savaş aleti sayesinde doğum yeri olan Syracuse'u Romalıların üç yıl boyunca devam eden hücumlarına karşı savunmuş ancak sonunda şehir Romanlıların eline geçmiş ve cahil bir Roma askeri kendisini tanıyamamış, bir kılıç darbesi ile bu büyük bilginin hayatına son vermiştir. Arşimed'in geometri ve matematik ile ilgili birçok kanun ve keşifleri vardır.[11]

Arşimed'den sonra, matematikte Apollonius Depérga dikkati çeken bir bilgindir. MÖ 250 yılında doğan bu zat, kat'-ı mahrût (koni) hakkındaki araştırmaları ile ünlenmiştir. Bundan sonra MÖ 125 yılında ölen Hipparkhos gelir. Hipparkhos yerkürenin i'tidâleyn noktalarındaki dönüş hareketini (*Précession des équinoxes*) keşfetmiştir. Bu devirde matematiksel coğrafya ile de meşgul olunuyordu. Bu alanda kitap yazan ilk bilgin, MÖ 195 yılında ölen Eratosthéne'ydi. Bu kişi, firavunların isimlerini içeren ilk listeyi hazırlayan ve yeryüzünün ölçümünü yapan ilk bilgindi.

İsa'nın doğumundan sonra ikinci yüzyılın ortalarında, ünlü Batlamyus yetişmiştir. Batlamyus, Hipparkhos'un keşif ve araştırmalarını esas alarak, astronomi ile ilgili ünlü *Mecistî* adlı kitabını yazmıştır. Bu kitap yakın zamana kadar tüm uygar dünya okullarında kaynak eser olarak kullanılmıştır. Araplar arasında bu eser çok ünlüdür. Öyle ki "Gerek eski gerekse yeni dönemde bir ilme dair o ilmi tamamıyla toplayan yalnızca üç kitap yazılmıştır. Bunlar; astronomi ve yıldızların hareketine dair olan *Mecistî*, Aristotales'in mantık bilimine dair olan kitabı

11 *Fihrist*, 266.

ve Sibeveyh'in Arap gramerinden bahseden kitabından ibarettir," derlerdi.[12]

İskenderiye bilginlerinin zeycler düzeni ile[13] gök cisimlerini gözetlemek için bir gözlem evleri vardı. Bu İslâmiyet'in doğduğu döneme kadar yeryüzünde bulunan tek gözlemeviydi.

Tıp Bilimi

Tıp ilk başlarda yalnızca Bergama Üniversitesi'nde öğretiliyordu. Daha sonra İskenderiye Üniversitesi şöhret bulunca insanların dikkati buraya yönelmiş ve burada tıp tahsili ile uğraşan öğrencilerin sayısı hızla çoğalmıştır. İskenderiye Üniversitesi'nde okutulan tıbbın temelini Hipokrat'ın eserleri oluşturuyordu. Bununla birlikte özellikle anatomi alanına büyük önem verilmişti. Bu yüzden anatomi çağın tüm tıp okullarından daha ileri derecedeydi. İskenderiye'de Yunan devri sırasında tıp bilimi ve ilaçlarda her biri özel bir meslek ve ekol olan iki büyük tabip dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi Hirofilus (Hérophile), diğeri de Erastilates'tir (Erasistrate). Hirafilus, Yunan ülkesinde ilim tahsil etmiş ve özellikle cerrahlık ile meşgul olmuş ve yazdığı kitapların çoğunda Hipokrat'ın fikirlerini tekrar etmiştir. Bu zat Hipokrat'tan sonra birinci dereceden bir tabip sayılır. Aslen Antakyalı olan ikincisi ise birincisi ile çağdaştı. İskenderiye Üniversitesi'nde cerrahlık öğrenmiş, eserlerinde Hirofilos'un düşünce ve görüşlerine zıt bir yol takip etmiştir. Her iki tabibin kendi ekollerini takip eden ayrı öğrencileri vardı. Hirofilus'un öğrencileri Hipokrat'ın düşünce ve görüşlerine destek olurken diğerleri tam aksi düşünce ve görüşleri savunmuşlardı. Bu iki tıp ekolü miladi ikinci yüzyıla kadar devam etmiştir. Daha sonra hüküm süren cehalet dönemlerinde rağbet gören yalancı tabiplik yolunu sürdüren ve yayanlar da bu ikinci ekolün devamıydı.

---

12 *Terâcimu'l-Hükemâ* (el yazması).

13 Zeyc: Yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için düzenlenmiş cetveller veya yıldızların hareketlerini açıklayan kitaba denilir. Takvimler bu tür kitaplara dayanılarak hazırlanılır – ng.

İskenderiye'de yetişen tabipler bu şekilde biri diğerine muhalif iki tıp ekolünü oluştururken, İskenderiye'nin Yunan devri ile Roma devrinin de bir kısmı geçmiş oluyordu. Bu sırada MÖ 130 yılında Bergamos'ta doğan Calinos Kaluzi (Galien) önemli bir tabip olarak dikkat çekmektedir. Calinos ilk ve temel eğitim ve öğrenimini babasından tahsil ettikten sonra tıp alanına yönelmiş, 150 yılında önce İzmir'e seyahat etmiş, oradan da cerrahlık eğitimi için İskenderiye'ye gitmiştir. Calinos tıp alanındaki bilgilerini daha da derinleştirmek amacıyla, farklı bölgelere de birçok seyahat gerçekleştirmiştir. Daha sonra MÖ 158 yılında Bergamos'a geri dönmüş, 164 yılında da Roma'ya göç etmiştir. Bu dönemde Roma, bilgin, sanatkâr ve filozofların buluşma yeriydi. Calinos Roma'dayken, önemli bazı kişilerin tedavilerini yapmış, kısa sürede büyük bir ün kazanmıştır. Bu şöhret meslektaşlarının kıskançlığını artırmış ve Calinos 168 yılında Roma'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra tekrar dönmüş ve MÖ 200 yılındaki ölümüne kadar Roma imparatorlarının hizmetinde hayatını sürdürmüştür. Calinos tıbba dair birçok eser yazmıştır. Bunların en meşhurları on altı kitaptan oluşur. Bazıları konusuna göre bir özel isim ile anılan bu kitapları, tıbba dair Arapça'ya çevrilen eserlerden söz edeceğimiz bölümde ayrıntılarıyla belirteceğiz. Calinos, kuşkusuz İskenderiye'nin Yunan devrine dahil edilen tıp bilginlerinden biri değildir. Onu burada zikretmemizin tek nedeni, tıp bilim tarihi hakkında daha fazla bilgi vermek içindir.

İskenderiye'de Roma Devri (MÖ 30-MS 640)

İskenderiye'nin ikinci devrini oluşturan bu dönem aslında Romalıların Mısır'ı işgallerinden yarım yüzyıl önce, MÖ 1. yüzyılda Atina'nın Romalıların eline geçmesinden itibaren başlar. Çünkü Romalılar Atina'yı işgal eder etmez, şehrin kültürel birikimi olan kitapları ve diğer eserleri Roma'ya nakletmişlerdi. Roma kısa süre içinde bilim, kültür ve eğitimin merkezi haline getirilmişti. Sonraki yıllarda Roma imparatorlarından Ogüstüs, ünlü kütüphanesini kurduğu zaman Eski Yunan ve Roma Dö-

nemi şeklinde iki ayrı bölüm oluşturmuştu. Roma, Eski Yunanlıların yalnızca bilim ve eğitiminin değil, bilgin ve filozoflarının da vârisi olmuştu. Bilim, kültür ve eğitimde çok yükselmişti. O tarihten itibaren bizzat Yunanlılar bile bilgilerini artırmak istediklerinde Roma'ya seyahat etmek zorunda kalıyorlardı.

İskenderiye Kütüphanesi ve üniversitesi Romalıların yönetimine geçmeden önce tarihsel önemini kaybetmiş, yıkılmaya yüz tutmuş bir durumdaydı.

Roma hâkimiyeti altına girince bu zayıflık ve gerileme daha da hızlanmıştır. İskenderiye'de öğretilen bilimler de bu devirde yalnız felsefe üzerine odaklanmıştı. İskenderiye aynı zamanda kuruluşundan itibaren bazı Yahudilerin de yerleşim yeri olmuştu. Yahudiler normal bir yaşam sürdürmek ve kendi ülkelerinde gördükleri baskılardan kurtulmak amacıyla bu şehre sığınmışlar ve burada kabul görerek rahat bir yaşam sürmüşler, nüfusları artmıştı. Yahudilerin bu şekilde Yunan halkı ve kültürü ile karışıp kaynaşmaları İskenderiye'de felsefe ve dinî anlayış üzerinde büyük bir değişikliğin oluşumuna neden oldu. Çünkü Yahudiler tek tanrı ve vahiy inancına sahip bir milletti. Yunanlılar ise felsefe, mantık ve sanat erbabıydı. Bu yakınlaşma iki grubu birbiriyle kaynaştırmıştı. Hıristiyanlıkla birlikte bu yakınlaşma daha da arttı. Yunanlılar Hıristiyanlıkla birlikte felsefeyi de dinî konuların yorumunda kullanmaya başladılar. Bunun sonucunda yeni-Platonculuk ve yeni-Pisagorculuk denilen felsefe ekolleri türedi. Kısaca belirtmek gerekirse İskenderiye'nin ikinci devri özellikle din felsefesi ağırlıklı bir seyir takip ettiği için bilimsel anlamda dikkat çekici gelişmelere fazla tanık olamıyoruz.

İskenderiye Üniversitesi'nin ilerlemesine öncelikle ağırlık verdiği bilim anatomiydi. Mısırlılar ölüleri mumyalamak için cesetler üzerinde ameliyatlar yapıyorlardı. Bu sayede cerrahlık epey ilerlemişti. İkinci bilim ise kimyaydı. Mısır bölgesi Eski Yunanlıların hâkimiyeti altına girmeden önce de kimya rağbet gören bir bilimdi. Bu altyapılara dayanarak İskenderiye irfan medresesine mensup bilginler Yunan bilimi ile birlikte kimyayı daha da geliştirmişlerdi.

İskenderiye Üniversitesi Hicret'in ilk yüzyılının sonlarına

denk gelen Emevi halifesi Ömer bin Abdülaziz'in hilafet devrine kadar bütün doğuda bilimsel eğitimin en önemli merkezi olarak devam etmiştir. Ömer bin Abdülaziz hilafet makamına geçince bilimsel faaliyetleri İskenderiye'den o zamanki üniversiteler olan Antakya, Harran ve diğer doğu üniversitelerine naklettirmiştir.[14]

Bizans Devri (MÖ 529-1453)

Bu devre Bizantiyon (Kostantiniyye) isminden dolayı Bizans adı verilmiştir. Çünkü Yunan ilim ve edebiyatı burada özel bir yükselme dönemine ulaşmıştır. Bu parlak dönemden konumuzla ilgili bazı bilgilerin aktarılmasını yararlı görüyoruz. İskenderiye kütüphaneleri kitaplarla nasıl doluysa bu başkentin kütüphaneleri de –özellikle Jüstinyen'in ölümünden sonra– pek çok bilimsel eserle dolu bulunmasına rağmen, Yunan bilim ve maarifi burada neredeyse hiçbir ilerleme ve gelişme gösterememiştir. İkonalar üzerinde merkezleşen, bitmez tükenmez tartışma ve çekişmeler, bunun sonucunda ortaya çıkan düşmanlıklar birçok kitabın imha edilmesine, bilim ve maarifin ihmaline neden olmuştur. Çok ciddi bilim adamları bile, bilimsel bir araştırma veya yaklaşım gerektirmeyen kısır siyasi çekişme ve dedikodulardan kendilerini alamıyorlardı.

Eğer imparatorlardan herhangi biri ilim ve kültürü korumada eski devir hükümdarlarına benzemeye çalışır ise, halkını bilimsel çalışmalara ve kitap yazımına özendirse bile, onlarda yeni kitap yazımı ve buluşlara karşı ilgi ve alaka uyandıramıyordu. Çağın ileri gelen bilginleri de eski bilimleri şerh ve tefsir veya bilimler sözlüğü (ansiklopediler) toplamaktan başka bir meziyet ve maharet gösteremiyorlardı.

Bazen imparatorlar arasından da ciddi eser bırakanlar olabiliyordu. Nitekim 901-959 yılları arasında yaşamış olan VII. Konstantin bilim ve kültüre meraklı biriydi. Kendisi de kitap yazımıyla uğraşmıştı. İdare ve kanunlar hakkında bir dizi eser yazmıştır.

14 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, I, 116.

Bilimsel zihniyetten yoksun olumsuz yaklaşımlar tarih, şiir ve dil gibi bilimlerde de geçerliydi. Sonraki yüzyıllarda İslâm uygarlığının yıkılışını takiben ulema buna benzeyen hususlarda nasıl kısır ve yozlaşmış bir anlayış içinde hareket etmişse Bizanslılar da aynı durumu sergilemiş, orijinal araştırma ve incelemeler yapmaksızın eskilerin tekrarı gibi kısır bir dönem geçirmişlerdir.

Felsefeye gelince; bu bilim de, yozlaşma devrinde "hikmet-i diniye" anlamına gelen "ilm-i Lâhut" şekline dönüşmüştür. Zira yeni-Platonculuk bahsinde söylediğimiz gibi Hıristiyan âlimleri klasik felsefenin konularını ve ilgi alanlarını çarpıtmış, münakaşa ve mücadelelerinde veya nutuk ve vaazlarında bazı mezhep, inanç ve dinî görüşleri ispat ve güçlendirmek için keyfi bir vasıta olarak kullanmışlardı. Din ve felsefeye dair birçok eseri ile bilinen Yuhanna (Jean) el-Dimeşkî (708-741) ile zikrine lüzum olmayan diğer bir grup âlim de bu alanda şöhret bulmuştu.

İslâm'dan Önce İranlılarda Bilim ve Edebiyat

Hintliler ve Greklerin kardeşleri olan Arî soyundan gelen İranlıların, Hz. İsa'nın doğumundan birkaç yüzyıl önce Yunanlılara karşı yaptıkları savaşta gösterdikleri başarı ilginçtir. Öyle ki, koca bir ordu oluşturmuşlar ve bu orduyu erzak ve mühimmatı ile beraber Asya'nın ortalarından Akdeniz'e nakletmişlerdir. Bu olay bugün dahi dünyanın en büyük devletlerinin yapamayacağı stratejik askeri bir faaliyettir. Günümüzden 2000 yıl önce böylesi bir ordunun sevk ve idaresi İranlıların ne derece güçlü bir devlet kurmuş olduklarını gösteren en çarpıcı örneklerden biridir. Bu derece güç ve kudret sahibi bir millette bilim ve edebiyata gerekli önemin verilmemesi mümkün değildir. Kaldı ki İranlılar akıl, zekâ ve uygarlaşmak hususunda özel bir yeteneğe sahiptirler. Kardeşleri olan Hintlilerin "mahabharata" vs destanlarında olduğu gibi şiir alanında da harikalar ortaya çıkarmış olduklarına kuşku yoktur. Ancak Eski İran şiirlerinden sonraki nesillere maalesef çok az şey kalabilmiştir. İranlılar ay-

nı zamanda Babillilerle Asurluların vârisi ve de halefi olmuşlardır. Yunanlılar ile parlak dönemlerinde temasta bulunmuş, komşuları Hintlilerle de karışıp kaynaşmışlardı. Pehlevî adı verilen yazılarını taş ve heykeller üzerine kazarak yazmışlardır. Şiir sanatının yanı sıra, yıldızlar ve meteoroloji gibi tabiat ilimleri ve matematik gibi fen bilimleri alanında da ileri bir seviyeye ulaştıklarına kuşku yoktur. Büyük İskender'in Pers ülkesini istila ettiği sırada Perslilerin o devirdeki başkentleri olan İstahr şehrindeki kütüphanelerde bulunan eserlerin kopyasını aldıktan sonra onları yaktırması iddiamızı güçlendiren delillerdendir. İskender tarafından imha edilen bu eserler arasında İranlıların o devirlerde Hindistan ve Çin ilminden alıp aktarmış oldukları bilimsel eserler de vardı.

Bununla birlikte Perslilerin tüm bilimsel altyapıları ve birikimleri de bunlarla sınırlı değildi kuşkusuz. H. 4. yüzyıl başlarında Fars ülkesinde, yeraltında taştan yapılmış uzun bir odada ağaç kabukları üzerine yazılmış birçok kitap bulunmuştur. Bu kitaplar eski Fars dili olan Pehlevîce ile yazılmıştır. Gözden geçirilen bu yazılardan "ilim ve ulemayı seven hükümdar Tahmurs'un yağmurların etkisinden telef olmasın diye kitapları bu odada sakladığı" anlaşılmıştır. Bu eserler İranlılar, Romalılar ve Keldanilerin astronomi ile ilgili keşif ve görüşlerini içeren birtakım önemli eserlerden oluşuyordu.[15] Aynı şekilde yapılan araştırmalar sonucunda bunun gibi diğer bir odanın enkazı altında da birçok kitap bulunmuştur. Ancak söz konusu kitapların dilini okuyup anlayacak bir uzman bulunamamıştır. Anlaşılan o ki, bu gibi mağara ve *hücre*lerde kitap saklamak o gün de geçerli bir âdetti. *Fihrist* kitabının yazarı İbn Nedim diyor ki: "Gözlerimle şahit oldum: Ebu'l-Fâzıl ibnü'l Amid, 340 yılında Bağdat'ta parçalanmış birtakım kitaplar göndermişti. Yunanca olan bu kitaplar İsfahan'da şehrin surları içinde bazı sandıklar içinde bulunmuştu. Bu yazmaları Yuhanna ve diğer mütercimler Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Askerlerin isimlerini, aldıkları maaşları, görevleri gibi konularda bilgiler içeriyordu."

Bununla birlikte İranlıların kültürel mirası esas olarak, mi-

15 *Fihrist*, 240.

ladi üçüncü yüzyılın ortasında hükümdar olan Sâsâni meliklerinden Sabûr bin Erdeşir'in[16] devrine kadar yazılan bazı şiirler, önemli olaylar, inançlar ve dinlerden söz eden belli eserlerden oluşuyordu. Mani mezhebi ile taraftarları bu hükümdar zamanında ortaya çıkmıştır. Melik Sabur Rumlarla savaşmış ve galip gelmiş, ülkesine dönerken de birçok Rum esiri beraberinde getirmiştir. Bu esirlere Ahvaz bölgesinde kendi ismine nispetle Cündisabur adı ile bir şehir kurdurmuş ve kendilerine oldukça lütufkâr ve cömert davranmıştır. Sabur, ilim ve irfanı seven bir hükümdar olduğundan, bu esirleri Rum memleketine göndererek önemli miktarda felsefi eserleri ülkesine getirtmiş, Farsça'ya tercüme ettirmiştir.[17] Bu çeviriler başkentte inşâ edilen bir kütüphaneye konulmuş ve çoğaltılmaları, okunup öğretilmesi amacıyla halkın hizmetine sunulmuştur.

Daha sonra (MS 531-578) yıllarında hükümranlık süren adaletiyle ünlü, Nuşirevân-ı Âdil[18] devrinde Rum imparatoru I.

---

16 31 sene Iran tahtında oturmuş güzel yüzlü hazımperver bir hükümdardır. Mani, Sabur'un zamanında ortaya çıkmış ve peygamberlik iddiasında bulunmuş ve birçok taraftar toplamıştır. Bu mezhebi kabul edenlere "Manuyye" adı verilir. Sabur, saltanatının 11. senesinde askeri ile birlikte hareket ederek Nusaybin'i Rumların elinden aldıktan sonra Rum topraklarına girmiş ve Suriye bölgesinde çeşitli şehirleri fethetmiş ve halkını kılıçtan geçirmiştir. Daha sonra Yunanistan üzerine yürümüş, Rum hükümdarına boyun eğdirmiştir. Sabur, Yunan felsefesinin Farsça'ya çevrilmesinde büyük çaba göstermiştir. Rivayete göre "ud" adı verilen müzik aleti onun zamanında icat olunmuştur. (*Tarih-u Ebul-Fidâ*) (zm.)

17 *Ebul Fida*, I, 50.

18 Kaynaklarda ismi Nuşirevân ya da Nuşinrevan olarak geçmektedir. Sâsânî devletinin 20. hükümdarıdır. Iran kralları için, Araplar "Kisrâ", Batılılar, Eski Bizans ve Rumlar "Chosroes" ismini kullanmışlardır. Nuşirevân Resul-i Ekremin (a.s.m.) doğduğu zamanlarda Iran'da Kisrâ olarak bulunuyordu. Nitekim, kutlu doğum gecesi, Iran'da Kisrâ'nın sarayının eyvan ve kubbeleri çökmüş, Sava Gölü'nün suları çekilip kurumuş, ateşperestlerin kutsal mabetlerinde yanan ateş sönmüştü. Bütün bu hâdiselerden Nuşirevân dehşete kapıldı ve konunun araştırılması için elçilerini zamanın en büyük kâhini olan Satih'e gönderdi. Nuşirevân M 531 yılında babası Kabad'ın yerine Sâsânî devletinin başına geçti. Başta Rumlar olmak üzere, Turanlar ve Hintlerle çeşitli savaşlara girdi ve birçoğundan galip çıkarak Cezire, Şam ve Kafkasya'yı ele geçirerek Iran devletinin sınırlarını Akdeniz ve Karadeniz sahillerine kadar genişletti. Bizans imparatoru Justinyen ile M 562 yılında yaptığı savaşta Bizanslıları yenerek elli yıl boyunca onları cizye ödemek durumunda bıraktı. Nuşirevân, hükümdarlığı döneminde ülkenin sınırlarını yaklaşık bin kat genişletmiş, yönetimde gös-

Jüstinyen ülkesindeki eski mabet ve medreseleri kapattırmıştı. Rum topraklarındaki filozof ve bilginler dayanılmaz baskılara maruz kalıyorlardı. Bu olumsuz siyaset İranlıların bilim ve felsefede yeni bir hamle ve açılım yapmaları için büyük bir fırsat doğurdu. Bu dönemde yeni-Platonculuk en olgun dönemine erişti. Yeni-Platonculardan bazı filozoflar ve bilginler Rum ülkesinde gördükleri baskı ve şiddete daha fazla dayanamayıp dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdi. Bu bağlamda yedi bilim adamı ve düşünür de Nuşirevân'ın ülkesine sığınmak zorunda kalmıştı. Nuşirevân bu mültecileri himayesi altına almış, onlara felsefi alanda yeni eserler yazmaları veya çevirmeleri görevini vermişti. Hükümdardan bu kadar yakın alaka gören bu bilginler, öncelikle mantık ve Yunan tıbbını Farsça'ya nakletmiş ve her iki bilimle alakalı Farsça yeni eserler kaleme almışlardı.[19] Nuşirevân bizzat bu kitapların gözden geçirilmesi ve öğretilmesi ile meşgul olmanın yanı sıra, bu kitapları okuyup öğrenmeleri için halkını da özendirmiştir. İlim ve irfan âşığı bu büyük hükümdar –kendisinden iki asır sonra gelen halife Me'mün'un yaptığı gibi– bilimsel tartışmalar ve müzakereler için ilim meclisleri kurdurmuştur. Nuşirevân bilimsel ve kültürel faaliyetleri destekleme, yayma ve ilim adamlarını himaye etme konusunda o kadar ileri bir anlayışa sahipti ki kendisiyle görüşen Yunanlılar onu bizzat Platon'un öğrencilerinden biri zannediyorlardı. İran ülkesinde bu şekilde yayılan felsefi görüşlerin daha sonra İslâmiyet devrinde ortaya çıkan tasavvuf cereyanlarının da esasını oluşturduğu tahmin edilmektedir.

Nuşirevân-ı Âdil, sadece Rum kültürel birikimini kendi di-

terdiği adalet ve hakkaniyetiyle de şöhret bulmuştu. Nitekim Resul-i Ekrem (a.s.m.) bir hadislerinde "Ben Sultan-ı Âdil zamanında doğdum," buyurmuşlardır ki bu şeref Nuşirevân'ın adaletini tescil etmek için yeterlidir. Nuşirevân yaklaşık 48 yıl süren hükümdarlığından sonra M. 579 yılında vefat etti. Devlet idaresinde, büyük bir âlim ve hikmet sahibi olan Büzürcmehr isimli veziri kendisine adaletin tesisinde en büyük yardımcısı olmuştu. Bunun dışında yine ilim adamlarından oluşan büyük bir danışma kurulu vardı. Nuşirevân, ilim adamlarına büyük değer verir ve onları değişik vesilelerle taltif ederdi. Nitekim bu yaklaşımıyla ülkesine birçok yabancı âlimi de çekmeyi başarmıştı (Risaleforum.net) – ng.

19 *Fihrist*, 242.

line tercüme etmekle yetinmemiş, Hint kültüründen, Sanskrit dilinden Farsça'ya birçok çeviri yaptırmıştır.[20] Tıbba büyük önem vermiş, tedavide yeni yöntemler uygulatmaya başlatmış, Cündişâbûr kentinde yeni bir hastane kurarak Hindistan ve Yunanistan'dan getirttiği tabipleri burada görevlendirmiştir. Bu tıp okulu ve hastanede Hint ve Yunan tıbbının ikisi birden öğretiliyordu. Tıp alanında zirveye ulaşmış iki milletin birikimlerini bu şekilde bir arada öğrenmek ve öğrenmek kuşkusuz son derece yararlı bir metottu. Bu nedenle söz konusu hastane örneği görülmemiş bir şöhrete ulaşmış, İslâmiyet'in doğuşundan sonra da önemini sürdürmüştür. Özetlemek gerekirse, İranlılar İslâm'dan önceki devirde de başta felsefe ve tıp olmak üzere, diğer bilimlerle de meşgul olmuş, zengin bir kültürel altyapı oluşturmuşlardı. Yine İranlılar, gerek özgün bilimsel ve kültürel altyapıları, gerekse komşularından naklettikleri yeni bilimsel birikim sayesinde astronomi konusunda da ileri adımlar atmışlardı. Tarihin her devrinde değişmez bir kural olarak, diğer adil ve ileri görüşlü hükümdarların devrinde de görüldüğü üzere, Nuşirevân'ın sağladığı hürriyet ve adalet ortamı, İranlıların bilim ve kültürel seviyelerinin yükselmesi ve ilerlemesi için eşi bulunmaz bir atmosfer oluşturmuştur.

İslâmiyet'ten Önce Süryanilerde Bilim ve Edebiyat

Süryaniler, eski Keldaniler veya Babillilerin devamı olan bir toplum olarak kabul edilir. Keldaniler Hz. İsa'dan birkaç yüzyıl önce uygarlaşma yoluna girmiş, kendilerine özgü yeni bilimler icat etmiş, gök cisimlerini gözetlemiş, güneşin hareketiyle vakitleri gösteren saatler yapmış, astronomi ve tıp biliminin temellerini atmışlardır. Zamanla devlet sahibi de olan Süryaniler bir dönem sonra düşüş ve gerileme dönemine girmiş ve daha sonra İranlıların istilasına uğramış ve hâkimiyetleri altına girerek bağımsızlıklarını kaybetmiş, bilim ve uygarlıkları da eski ihtişamını yitirmiştir. Hıristiyanlıkla birlikte bu yeni di-

20 E. Browne, *Literary History of Persia*, 167.

ne yönelen Süryaniler, zaman içinde önemli mevkilere yükselmiş, mezhep mücadeleleri zamanında da önemli roller üstlenmişlerdir. Bu nedenle Hıristiyanlık tarihinde önemli bir mevkileri vardır.

Bizim burada Süryanilerle ilgili dikkat çektiğimiz nokta, onların siyasi faaliyetleri değil, bilimsel ve kültürel faaliyetlerinde ulaştıkları nokta ve oynadıkları roldür. Romalılar ve İranlılar gibi Süryaniler de felsefe, tıp ve diğer bilimleri Eski Yunanlılardan nakletmişlerdir. Araplar veya genel anlamda İslâmlar da aynı yolu takip etmiş, kültürel temellerini bu kültür üzerine bina etmişlerdir. Esas olarak, Süryaniler zeki ve çalışkan bir millettir. Karanlık devirlerde zorba hükümdarların baskı ve zulümlerinden fırsat buldukça bilim ve eğitim yolunda çaba sarf etmişlerdir. Başta ilahiyat, felsefe ve dil eğitimi için kimi okullar açmış, çeşitli dillerden birçok eseri ya aynen tercüme etmiş veya bazılarını şerh, bazılarını da özetlemişlerdir. İleride görüleceği üzere Abbasiler döneminde bilimsel faaliyetlerde bulunan ve birçok eseri Arapça'ya çevirenler, işte bu bilimsel uyanışın yetiştirdiği şahıslar olmuştur. Bilindiği üzere Abbasi devrinin mütercimlerinin çoğu Nasturi'ydiler.[21] Nasturilerin bu konudaki hizmetlerini yeri gelince belirteceğiz; burada yalnızca kendi dillerinde yapmış oldukları bilimsel çalışmalarını açıklamakla yetineceğiz. Süryanilerin Mezopotamya bölgesinde elli kadar okulları vardı. Burada eğitim ve öğretim Yunanca ve Süryanice dilleri ile yapılıyordu. Bu okulların en ünlüsü Ruha'daki (Urfa) Dâru'l-fünûn idi. Süryaniler daha miladi 5. yüzyılda Dâru'l-fünûn'da Aristo'nun felsefesi ile uğraşmaya başlamışlardı. Bu yüzyılın ortasında mantık kitapları Süryanice'ye tercüme edilmiş, daha sonra ünlü tabip Sercîs tarafından bu bilimin

21 Nestur (Nestorius) Hıristiyanlığın günümüzde Nasturiye denilen mezhebinin kurucusudur. 428 yılında Konstantiniyye patrikliğinde bulunmuştur. Aryüs'ün mezhebi ile diğer mezhebi ret ve kendisi yeni bir mezhep kurduğundan, 431 yılında toplanan Ayasluğ ruhani meclisi tarafından görevinden alınmış ve sürgüne gönderilmesine karar verilmiştir. Nastur, Mısır çöllerine çekilmiş ve 439 yılında ölmüştür. Eserleri yakılmış, yalnızca bazı nutukları ile yazışmaları kalmıştır. Mezhebi Cezire, Irak ve Hint'te yayılmıştır. Günümüzde mevcut olan Nasturiler bu mezhebe bağlıdırlar – ng.

öğretimi tamamlanmıştır. Londra'da Britanya müzesinde *Isagoci*'nin Süryanice çevirisini içeren bazı el-yazmaları ile birlikte Aristo'nun bazı kitapları da bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı yakın zamanlarda yayınlanmıştır.

Miladi 7. yüzyıl başlarında ise Fırat üzerinde bulunan Kınnesrin Üniversitesi Yunan felsefesini Yunan dili ile öğretmekle şöhret kazanmıştır. Bazı Süryani âlimler bu üniversitede eğitim görmüştür. Bunlardan biri de Piskopos Sevris'ti. Bu zat, felsefe, matematik ve ilahiyat biliminde uzmanlaşmıştı. Bu bilimlerde kapsamlı bir bilgiye kavuşunca bunlardan bir kısmını Süryanice'ye nakletmiştir. Kendisinin felsefeyle ilgili bazı çevirileri bu günde Britanya müzesinde (British Museum) korunmaktadır. Bu piskoposun tercüme ettiği eserler kendisinden sonra öğrencileri ve Süryanice dilinin gramerinin kurucusu Yakub Ruhavi ile Atnasyus Beled tarafından tamamlanmıştır. Miladi 686 yılında yetişip "Eskâfu'l Arab" adıyla şöhret bulan Atnasyus Corciyus da, Sevris'in öğrencilerindendi. Bu zat Aristo'nun bazı eserlerini tercüme etmiştir. Platon, Pisagor ve diğerlerinin eserlerini tercüme ile meşgul olan başka bilgin ve mütercimler de vardı ancak onları teker teker zikretmek uygun olmadığı için burada kesiyoruz. Bununla beraber öğrencisinin sayısı 800'ü bulan tüm akli ve nakli bilimleri öğrenen ve öğreten Nusaybin bilimevi gibi bölgesel şöhreti olan başka okullar da vardı.

Tıp ilmine gelince, özellikle Cündisabur'un maristanı (hastane ve tıp okulu) kurulduktan sonra Süryaniler tıp alanında oldukça ileri aşamalara yükselmişlerdi. Bu alanda şöhret bulmuş birçok Süryani tabip vardır. Sercis, Atatus Âmidi, Seman Taybütî, Garbegoryus, Patrik Tiyudosyus ile Abbasiler devrinde yetişip hizmette bulunan diğer Süryani tabipler, zikredilmesi gereken isimlerdendir.

Süryani tabipler tıp kitaplarını Arapça'ya tercüme ile meşgul oldukları yıllarda bile birçok eseri Yunanca'dan Süryanice'ye çevirmekten geri kalmamışlardır. Tıp eserleri çoğunlukla ya yalnız Süryanice'ye veya Süryanice ile birlikte Arapça'ya çevriliyordu. Örneğin Sercis ünlü tabip Calinos'un bazı kitapları-

nı Süryanice'ye çevirmiştir. İslâmî devirde ise bu kitapları Musa bin Halit, Süryanice'den Arapça'ya tercüme etmiştir.[22] Tibutî, miladın 7. yüzyılı sonlarında tıbba dair bir kitap yazmış ve daha başka birtakım kitapları tercüme etmiştir. Ayrıca Bahtişu ve Huneyn ailelerinden yetişen tabipler ile diğer mütercimler tarafından da birçok tıbbi eser yazılmıştır.

Astronomi, daha geniş anlamda ilm-i nücüm, Süryanilere ataları Keldanilerden müteselsilen intikal etmiş bir bilim mirası olup, bununla ilgili çok sayıda eser vücuda getirmişlerdir. Bu bilginlerden biri olan Berdisani, bugün kaybolmuş ve yalnızca ismi kalmış olan yıldızlarla ilgili bir kitap yazmıştır. Re's-i Aynî de aynı etkileri ve Güneş'in hareketi; Sebketi de burçların şekli hakkında kitaplar yazmışlardır. Daha önce sözü edilen Süryani bilginlerinden Yakub Ruhavi, Davud Rabbani, Musa bin Keyfa, Amunil Berşehari astronomi alanında eserler kaleme alan bilginlerden bazılarıdır.

Süryaniler kendi dillerinin kural ve lehçelerini tedvin amacıyla dilbilim ve edebiyatla meşgul olmanın yanı sıra, kimya, hendese ve matematik ile de yakından ilgilenmişlerdir. Yaygın rivayete göre Süryaniler kendi dillerinin gramerini oluştururken Eski Yunanlıların bu alandaki birikiminden büyük oranda istifade etmişlerdir. Öyle ki kelimelere koydukları hareketler, harflerin üstüne veya altına konulan birtakım küçük Yunan harflerinden ibarettir. Hatta Yunan edebiyatı alanında daha da ileri gitmiş, *İlyada* ve *Odeysseia*'yı kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Bu çeviriler, M. 875'te Teyufi'l Rahavi tarafından yapılmış ise de maalesef günümüze kadar ulaşamamış, iki beyitinden başka geriye bir şey kalmamıştır. Rivayete göre bu mütercim *İlyada*'yı Süryanice'ye nazım biçiminde tercüme ederken orijinalde bulunan özel isimlerin doğru okunması için, hareke yerine Yunan harflerinin kullanılmasını tercih etmiştir. Küçük Yunan harflerinden oluşan bu işaretler daha önce hareke yerine Süryani alfabesinde kullanılan noktalamadan daha farklıydı. Arap alfabesinde hareke kullanımı ile ilgili olarak, kitabımızın ilk cildinde yer alan bölümde bu noktalar konusunda ayrıntılı

22 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, I, 189.

bilgi vermiştik. Bugüne kadar Süryanice'de kullanılan harekeler hem noktalar hem de Yunan harflerinden oluşmuştur. Bunlardan birincisi Doğu, ikincisi Batı Süryanileri tarafından kullanılmaktadır.

İslâm'dan Önce Hint Bilim ve Edebiyatı

Hintliler tarihin en eski milletlerinden biridir. Hintlilerin ataları İranlılar ve Yunalıların kardeşleri olup, en eski devirlerinden beri, büyük savaşları ve önemli tarihi olayları nazım olarak yazmışlardır. Tarihlerini ve yaşantılarını gözden geçirdiğimizde, bu zeki halkın uzun yıllar boyunca meydana getirdikleri, oldukça zengin, özel bir kültürel altyapılar ve bilimsel mirasları olduğunu rahatlıkla görebiliyoruz. Hatta çoğu kez İran padişahlarından Nuşirevân'ın, Cündisabur hastane ve tıp fakültesi idaresinde –Abbasi halifelerinin yükselme ve Abbasi rönesansının ilk devirlerinde yaptıkları gibi– Hintli hekimlere büyük ihtiyaç duyuluyordu. Gerek İran hükümdarları gerek Abbasi halifeleri çaresiz bir hastalığa tutulduklarında, İranlı ve Süryani hekimler tedavide aciz kaldıklarında ilk iş olarak, Hindistan'dan özel hekimler getirtiyor, tedavilerini onların ellerine bırakıyor veya tıbbi alanda bilgi ve görüş alışverişinde bulunuyorlardı. Hintli hekimlerin Yunan ve İran hekimlerinden ve tıbbından ayrı birtakım özel metotları ve tedavi yöntemleri vardı. Hintliler arasında ünlü birçok tabip yetişmiş ve tıp konusunda pek çok Hintçe eser yazmışlardır. İleride görüleceği üzere Müslümanlar bölgeye hâkim olduklarında, bu kitapların bazılarını Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Menke, Sançhel ve Şanak önde gelen Hint hekimlerinden birkaçıdır.[23]

23 Menke: Arapça kitaplarda bu isimle anılan büyük Hint hekimlerinden biri olduğu ve astronomi ve tıp alanında üstat olduğu belirtilir. Arapça'ya tercüme olmuş kitapları şunlardır: *Kitabu'n-nemuzar Fi'l-amar*, *Kitabu Esrari'l-mevalid*, *Kitabü'l kuranat*, *Büyük ve Küçük Kitabü'd-tıb*, *Kitabü'd-tevehhüm*, *Kitabü fî ahdasi'l-alem* (*Kâmûsu'l-a'lâm*). Menke Hinti: Hindistan'ın büyük tabiplerinden biriydi. Tıp biliminde tedavi ve ilaç yapımında özel keşifleri vardır. Kâinatın oluşumu ve yapısı, astronomi hakkında herkesten fazla bilgi sahibi idi. Ebu Maşer Cafer bin Muhammed bin Ömer Belhi, *Kitabu'l Eluf* adındaki eserinde, "Menke, astronomi alanında Hindistan'ın en büyük bilgini sayılır," diyor. Daha son-

Hintliler astronomi alanında, yıldızların mevkileri ve burçlar hakkında da geniş bilgi sahibiydiler. Bu mevki ve burçların kendi dillerine ait isimleri vardı. Astronomide biri "Ercehir", diğeri "Erkend" üçüncüsü Sanskrit dilinde "Sidhanta" metotları olmak üzere üç mesleğe sahiptiler. Sidhanta, Hintlilerin kullandığı, yıldızların hareketleri hakkındaki bilgi ve görüşleri kapsayan bir cetvelden ibarettir. Arapların eline geçen ve tercümesinde *Sind-Hind* adı verilen meşhur Hint astronomi kitabı işte budur. Bilindiği üzere rakamları ilk kez icat edenler de Hintlilerdi. Hintlilerin hesap ilminde kendilerine özgü birtakım kural ve yöntemleri vardı. Araplar rakamlarla birlikte bu yöntemleri de Hintlilerden almışlardır. Aynı şekilde Hintliler musiki alanında da çeşitli eserler yazmışlardı. İslâmlar bu kitapların da bir kısmını Arapça'ya çevirmişlerdir. İleride bunlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Özet

İslâm dünyasında bilimsel faaliyetlerin başlangıcı olarak kabul edilen, farklı dil ve kültürdeki eserlerin Arapça'ya çevirilerinin başladığı dönemde genel çerçeve buraya kadar anlattığımız biçimdeydi. Daha önce de vurguladığımız gibi, söz konusu bilgi, birikim ve kültürün temelini, esas olarak Eski Yunan veya Helen medeniyeti oluşturuyordu. Kuşkusuz Helen kültürü de kendilerinden önce yaşamış, genellikle de çoktanrılı din mensubu toplum ve ulusların kültürel miraslarının zamanla daha

---

ra sözü edilen eserlerinden tıpla ilgili olan *Kitabü't-tıbb* bu bilimle ilgili her çeşit malumatı toplayan bir eserdir. (*Tabakâtu'l-Etibbâ*) Sançhel de aynı şekilde Hindistan'ın ünlü hekimlerindendir. Harun Reşid ve Me'mün zamanlarında birçok eseri Arapça'ya çevrilmiştir. Tercüme edilmiş başlıca eserleri şunlardır: *Kitabü Şirki'l Hindi*; bu kitap ilk önce Farsça'ya ve ardından Abdullah bin Ali tarafından Farsça'dan Arapça'ya çevrilmiştir. *Kitabu Serd* hastalıkların belirtileri ile tedavileri hakkında bilgileri içermekte olup 10 makale halinde Yahyâ bin Halit bin Bermekî'nin emriyle Arapça'ya çevrilmiştir. *Kitabü Bedan* ise 4004 hastalığın teşhisi yöntemini kapsar. *Kitabu Sindihişan*, *Kitabu fî ma ihtaleşe fihi el Hindu ve'r-Rum filhar vel barid*. Şanak Şonok da eski Hint filozof ve hekimlerindendir. Bazı kitapları Abbasiler zamanında Farsça'ya ve Farsça'dan Arapça'ya nakil ve tercüme olunarak İslâm dünyasında şöhret bulmuştur. Birçok kitabı Farsça ve Arapça'ya tercüme edilmiştir (*Tabakâtu'l-Etibbâ*) – ng.

da geliştirilmesiyle oluşturulan, temellendirilen bir birikimin sonucuydu. Hıristiyanlıkla birlikte bu bilimsel faaliyet ve kültüre yeni bir yön verilmiş, tek tanrılı dinlere mahsus yorum ve uygulamalarla yeni bir çehre kazanmış, İranlılar ile Süryaniler elinde de daha da geliştirilmiş, bu iki milletin geleneklerine uygun olarak yeni bilim dalları ortaya çıkmıştır.

Özellikle Irak bölgesi, Süryani, İran, Rum ve Hint asıllı bilim adamları ile birlikte Mezopotamya bölgesinden toplanan hekim, filozof, müneccim, matematikçi vs bilginlerin buluşma yeri ve merkezi konumundaydı. Bu nedenle İslâm halifeleri tercüme faaliyetlerini başlatarak, bilimsel bir yapılanmanın temelini oluşturmak istediklerinde ekip ve ekipman açısından sıkıntı çekmemiş, bu işi layıkıyla yerine getirecek bilim kadrosunu rahatlıkla oluşturabilmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

Müslümanlar ve Ulûm-i Dahîle
(Pozitif Bilimler)[1]

"Müslümanlar, Kur'an ve İslâmiyet" konusunda görüldüğü üzere İslâm'ın ilk yıllarında, "İslâmiyet'in kendisinden önceki şeyleri yıkıp iptal etmiş olduğu" ve "Kur'an-ı Kerîm'den başka hiçbir kitabın okunmasının uygun olmadığı "inancındaydılar". Bu inanç sebebiyle gerek İskenderiye'de gerekse Fars ülkesinde buldukları Yunan ve Fars kitaplarını yakmakta bir sakınca görmemişlerdi.[2] O dönemde İslâmlar öncelikle fütuhat ve devlet

1 Müslümanlar ve bilim tarihi konusunda ayrıntılar için bkz.; Prof. Dr. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*. 13 ciltlik eserin işlediği konular şunlardır: Kur'an bilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelam ve tasavvuf; edebiyat / şiir; tıp, farmakoloji, zooloji, veterinerlik; simya, kimya, botanik, ziraat; matematik; astronomi; astroloji, meteoroloji ve ilgili bilimler; leksikografi; gramer; İslâm'da matematiksel coğrafya ve haritacılık ve bu bilimlerin Avrupa'da devamı. İslâm ve bilim konusunda bir başka çağdaş otorite S. Hüseyin Nasr'dır. *İslâm ve Bilim*, İnsan Yayınları, (İstanbul, 2006) ve aynı yazarın *Üç Müslüman Bilge, İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş, İslâm'da Bilim ve Medeniyet, İslâm Sanatı ve Maneviyatı, Bilgi ve Kutsal, İslâm'da Düşünce ve Hayat* adlı eserleri başta olmak üzere bu konuda yazdığı çok sayıda makale – ng.

2 İskenderiye Kütüphanesi ve kitap yakma olayının, daha sonraki bilimsel araştırma ve incelemeler sonucunda asılsız olduğu, söz konusu kütüphanenin İslâm fetihlerinden çok önce tahrip olunduğunu, iddiaların tarihi gerçeklerle uyuşmadığı kanıtlarıyla ortaya konulmuştur. Zeydân'la birlikte birçok tarihçinin de yanıldığı bu hususu kitabımızın birinci cildinde ve bu cildin baş kısmında ayrıntılarıyla ele almıştık. Bkz. Nejdet Gök, "İskenderiye Kütüphanesi'ni Gerçekte Kimler Yaktı?", *Tumgazeteler.com*, (9 Kasım 2009) – ng.

teşkilatı gibi birinci derecede önemli işlerle meşgul olduklarından bilimsel faaliyetler, kültürel araştırma ve incelemeler ikinci derecede kalıyordu. Aslında bilimsel çalışmalar için zemin de zaman da uygun değildi. Bu yüzden öncelikle ihtiyaç duyulan Kur'an-ı Kerîm ve O'ndan doğan fıkıh, lûgat, megazî ve fetihler gibi yalnız İslâmî orijinli bilimler üzerinde yoğunlaşmışlardı. Bununla birlikte İslâm devleti idaresini kabul etmiş, Rum ve Farslılar gibi unsurları bilimsel faaliyetlerle görevlendirmek ve özendirmekten geri kalmamışlardı. Özellikle de tıp ve felsefe alanında yoğunlaşmaları konusunda bazı halife ve vezirler büyük destek ve teşvikte bulunmuşlardı. Ancak tam aksine bazı halifeler de olumsuz yaklaşım ve anlayış içerisinde bulunmuş, bu teşvik ve özendirmelere iltifat göstermemişlerdi. Rivayete göre Emevi halifelerinin dördüncüsü olan Mervan bin Hakem'le çağdaş olan ünlü Süryani tabiplerden Basralı bir Yahudi olan Ehrun bin Ayen, Süryanice'de genaş veya kinaş[3] şeklinde yazılmış muteber bir tıp kitabını Arapça'ya çevirmişti. Daha sonra Ömer bin Abdülaziz hilafet makamına geçince Şam'daki kütüphanelerde bu kitaba rastlamış yanındakiler kitabın Müslümanlar arasında tanınması ve yararlanılması için halifeyi teşvik etmişlerdir. Ömer bin Abdülaziz kırk gün istiharede bulunduktan sonra kitabı çıkartıp halkın yararına sunmuştur.[4] Oysa bu kitap yalnızca bir tıp kitabıydı. Hikmet ve felsefe ile ilgili bir şey yoktu. Devrin halifesi buna rağmen eseri halkın yararına sunmak için büyük tereddüt göstermiştir. Sonraki dönemde İslâmlar devlet sistemlerini geliştirip İslâmî bilimler konusunda belli bir mesafe alınca, doğal olarak uygarlık yoluna meyil etmiş, bilim ve kültür alanında yoğunlaşmışlardır. Zaten o zamana değin felsefi bilimler hakkında birçok şey öğrenmiş, bu bi-

3 Bir bilime dair ayrıntılı bilgileri içeren kitaba Süryanice'de "genaş" veya "kinaş" adı verilirdi. Arapça'da bilimleri tercüme edenler Süryanilerden olduğu için bu kelime Arapça'da da aynen kullanılmıştı. Daha sonra Arapça'daki karşılığı olan havi kelimesi bulunduktan sonra onun yerine kullanılmaya başlanmıştır. Razinin tıbba dair kitabul havisi işte bu genaşın karşılığıdır. *Kâmûsu'l-a'lâm*'da Masarcuye'nin kısa biyografisinde bu noktaya dikkat edildiğinden Ehru'nun Kinaş'ı ayrıca bir kitap zannedildiği gibi Genaş'ın da ayrı bir kitap olduğu sanılmıştır.

4 *Tarihu'l-Hükema* (el-yazması).

limlere karşı içlerinde bir arzu ve heves de uyanmıştır. Müslümanlar arasında dilden dile dolaşan, "Hikmet müminin yitiğidir nerede bulursa alır", "İlim Çin'de de olsa gidip alınız", "İlim öğrenmek kadın erkek her Müslümana farzdır" gibi hadis-i şerifler söz konusu bilimlere olan rağbet ve meyili iyice artırmış ve kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte İslâmlar felsefi bilimleri bir defada elde etme yoluna gitmemiş, zamana yayarak, kademe kademe ilerlemeyi tercih etmişlerdir.

Pozitif Bilimin Öncüleri

Arap toplumunda pozitif bilimlerle ilk meşgul olan kişi olarak kaynaklarda Nadir b. Haris el-Sakafî adı geçmektedir. Hz. Muhammed'in halasının oğlu olan bu zat, Hz. Peygamber döneminin ünlü tabiplerinden olan babası Haris b. Kilde gibi Fars ve diğer ülkelere seyahatler yaparak orada âlimler, hahamlar ve rahiplerle görüşmüş ve onlardan eski bilimler konusunda önemli bilgiler öğrenmiş, felsefi bilimler ve diğer konularda bilgiler toplamış, babasından da tıp sanatını öğrenmiştir. Nadir, Ümeyye Oğullarının müttefiki olan Sakif kabilesinden olduğu için Hz. Peygamber'e karşı düşmanlığında Ebu Süfyan'dan geri kalmamıştır. Hz. Peygamber'i Mekke halkı nazarından itibardan düşürmek için elinden geleni ardına koymamış, hakkında türlü iftiralarda bulunmuş, hiçbir çirkeflikten kaçınmamış, çirkin ve yakışıksız şeyler söylemiştir. Daha sonra 624 yılında Bedir Savaşı'nda İslâmların eline esir düşmüş, Hz. Peygamber'in emriyle idam edilmiş ve böylece adı sanı yok olup gitmiştir.[5]

Bununla birlikte Nadir bu bilimleri yalnız öğrenmiş, Arapça'ya hiçbir şey nakil ve tercüme etmemiştir. Pozitif bilimleri Arapça'ya ilk aktaran kişi Muaviye'nin torunu olup, H. 85 yılında ölen Hakîm-i Âl-i Mervan adı ile bilinen Halid bin Yezit Emevi'dir. Kendisi, kardeşi II. Muaviye'nin ölümünden son-

5 İslâm'ın ilk yıllarında Müslüman olacağını duyduğu erkeklere içki, kadın ve eğlenceli masal ve hikâyeler sunarak onların İslâm'a girmelerini engellemek için yoğun çaba sarf etmesi de İslâm'a karşı katılığını göstermesi açısından dikkat çekicidir – ng.

ra hilafet makamına heveslenmiş, ancak Mervan halife olunca halifelik Ebu Süfyan'ın ailesinden Mervan'ın ailesine geçmiştir. Halid, halifelikten ümit kesince kalbini dolduran emeller ve yaratılışından gelen zekâ ve yetenek ile bilimsel konulara yönelmiştir. O dönemde kimya ilmi, İskenderiye Dâru'l-Fünûn'unda oldukça revaçtadır. Halid, şehirde bulunan kimya üstatlarından birkaç kişiyi ve bunlar arasında Meryanus adında bir Rum rahibini de yanına getirterek, ondan kimya ilmini öğrenmiş ve bu bilimin Arapça'ya çevrilmesini emretmiştir. İsfahan-i Kadîm adında biri, Halid'in emri ile kimya ilmini böylece Arapça'ya aktarmıştır.[6] İslâm tarihinde bir dilden diğerine aktarılan ilk çeviri İsfahan'ın kimya konusundaki bu çalışmasıdır.

Halid astronomi biliminin tahsil ve nakli ile de meşgul olmuş bir gözlemevi kurdurmuş ve rasat aletlerini getirtmek için önemli harcamalar yapmıştır. Büyük ihtimalle kendisinin emriyle bu ilme dair Arapça'ya bazı şeyler tercüme olunmuş ancak bunlar günümüze ulaşamamıştır. Öyle ki, H. 4. yüzyılda Kahire Kütüphanesi'ni ziyaret edenlerden bazıları burada Batlamyus tarafından yapılmış ve üzerinde, "Bu küre Emir Halid bin Yezit bin Muaviye tarafından gönderilmiştir" cümlesi yazılı tunçtan bir küre görmüşlerdir.[7]

Ayrıca aynı şahıs, kimya bilimini Arapça'ya çevirdikten sonra evvelce sözü edilen "Maser" ve tıpla ilgili olan "Ginaş"ı Arapça'ya tercüme etmiştir. Bu "ginaş" aslında otuz makaleden oluşuyordu. "Maser"i, Arapça'ya çevirirken ona iki makale daha eklemiştir.[8]

Abbasiler Devri'nde Pozitif Bilimler

Mansur Devri Astronomi ve Tıp

Abbasi halifelerinin birincisi Saffah'tır. Halifelik dönemi çok kısa sürdüğü için bilimsel konular üzerinde duramamıştır.

6 *Fihrist*, 242, 244.

7 *Teracimu'l-hukemâ*.

8 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, I, 109.

Kendisinden sonra halifelik makamına H. 136-158 yılları arasında bu makamda bulunan kardeşi Mansur geçmiştir. Mansur güçlü ve otoriter bir halifedir. Devrinde birçok fitne ve karışıklıklar ortaya çıkmış, bunlara karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Halifelik dönemi uzun sürmüş ise de bu sürenin büyük kısmı devletin binasını güçlendirmek, siyasi otoriteyi sağlamak ve Bağdat şehrinin kuruluşu için geçmiştir.

Astronomi (İlm-i Nücûm veya İlm-i Felek)

Mansur fıkıh ilminde yetenekli ve otorite sahibi olduğu kadar, astronomiye de çok meraklıdır. Bu yüzden müneccimlerle istişare etmeksizin hiçbir işe kalkışmamıştır. Müneccimlere büyük iltifatlarda bulunup, saygın mevkiler vermiştir. Yıldızların ve diğer gök cisimlerinin yer ve konumlarına göre hareketlerini ayarlayan ilk halife de kendisidir.[9] Sonraki halifelerin çoğu da onun yolunu takip etmişlerdir. O dönemde astronomi ve astroloji bilimleri İranlılar arasında oldukça revaçta bir sanat olduğundan, bu alanda mahir birçok İranlı halifelere kadar ulaşmış, önemli makamlar elde etmişlerdir. Bu müneccimlerin en ünlüsü Nevbaht'tır. Kendisi Mecusi iken Halife Mansur aracılığı ile İslâm'ı kabul etmiştir. Bu kişi yıldızların yer ve yörüngeleri gibi konularda gökbiliminde otorite bir şahsiyettir. Mansur her nereye gitse müneccim Nevbaht da ona refakat etmiştir. Daha sonra yaşlanıp da hizmet etmeye gücü ve mecali kalmayınca halifenin emri ve uygun görmesiyle oğlu Ebu Sehl b. Nevbaht babası yerine müneccimbaşılık görevine tayin olunmuştur.[10] Nevbaht ailesi babadan oğula Abbasi halifelerinin hizmetinde bulunmuş ve onlar için astronomi ve gök cisimleri ile ilgili kanunlar konusunda önemli çeviriler yapmışlardır. Söz konusu aileden yetişen bilginler fazilet ve irfan sahibi olup, eski bilimler konusunda özel bir meslek ve buluş sahipleridirler.

Müneccim İbrahim Fezârî ile oğlu Muhammed Ali b. İsa el Üsturlabî de Mansur'un maiyetinde bulunan müneccimlerden-

9 Mesûdi, II, 364.

10 Ebu'l Ferec, 216.

di.[11] Bu halife yukarıda açıklandığı üzere, yıldızların hareketleri konusunda oldukça meraklı olduğundan Fars, Hint ve Rum ülkelerinden birçok müneccimi davet edip onlara görev vermiştir. Bunlar arasında olan ve daha önce sözü geçen Sidhanta hesabında üstat olan bir şahıs, H. 156 yılında Hindistan'dan Mansur'un yanına gelmiş ve astronomi ile beraber Hint usulleri üzere yapılmış ta'dîli[12] içeren bir kitabı kendisine takdim etmiştir. Mansur kitabın Arapça'ya tercüme edilmesini ve yıldızların hareketleri için temel kabul edilmek üzere bu bilim konusunda bir kitap yazılmasını emretmiştir. Muhammed bin İbrahim Fezârî bu işi üzerine alarak söz konusu kitaptan yeni bir eser yazmıştır. Müneccimlerce *Sind Hind-i Kebir* adı verilen bu kitap Me'mün'un devrine kadar bu alanda tek başvuru kaynağı olmuştur.[13]

Bu zamandan itibaren halk, astronomi ve astroloji konularına daha yoğun ilgi duymaya başlamıştır. Astromiyle bu şekilde meşgul olunurken, zorunlu olarak hendese ilmine de ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine Mansur Rum hükümdarına bir mektup yazarak mevcut olan birçok bilimsel eser istemiş Rum padişahı da Öklid'in kitabı ile tabiat ile ilgili bazı kitaplar göndermiştir.[14] Büyük ihtimalle astronomi ile ilgili önemli bir eser olan *Mecistî* bu gelen kitapların içinde yer alıyordu. Anlaşıldığına göre o sırada bu kitaplar mükemmel ve muntazam bir biçimde tercüme edilemiyordu. Zira Öklid'in kitabı ile *Mecistî*'nin Harun-i Harun Reşid ve Me'mün'un devirlerinde tercüme olunan kitaplar arasında zikrolunduğunu görüyoruz. Özetlemek gerekirse; Mansur'un astronomi ve astroloji konusuna merak ve arzusu bu bilim ve ayrıntıları ile ilgili bazı kitapların Arapça'ya tercüme edilmesine neden olmuştur.

---

11 Mesûdi, II, 264.

12 Ta'dîl bilimi: Gece ile gündüz arasındaki farklılıkları, kış ve yaz gün ve gecelerinin kısalıp uzaması farklarını gösteren bilimdir. Bir başka tanımla ta'dîl veya tadilatla anlatılmak istenen "ziç"lerden takvimleri çıkarmaya mahsus düsturlarda kullanılan karşılaştırmalardır. Ziçlerde bu bilimle ilgili listeler yer alır (*Keşfü'z-Zünun*).

13 *Teracimu'l-hukema* (el yazması).

14 İbn Haldun, I, 401.

Mansur'un devrinde pozitif bilimler arasından Arapça'ya çevrilmesine önem ve öncelik verilen bilimlerden biri de tıptır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de bizzat halifenin yakalandığı bir mide hastalığıdır. Öyle ki, H. 148 yılında, ömrünün son günlerinde halife bu hastalık yüzünden perişan olmuş, yemeden içmeden kesilmiştir. Maiyetinde bulunan doktorlar tarafından her türlü tedavi uygulanmış ancak, hastalığa bir çare bulunamamıştır. Halife Mansur bir gün, bu tabipleri bir araya toplamış, "Başka şehirlerde daha usta bir tabip tanımıyor musunuz?" diye sormuştur. Onlar da, "Bu asırda Cündisabur'da tabiplerin başı olan Corcis kadar usta bir tabip yoktur," demişlerdir. Doktorların sözünü ettikleri bu tabip, Süryanî Corcis bin Bahtişu'dur. Corcis, zekâ ve yetenekçe birçok yüksek meziyetlere sahip olduğundan, o devrin en meşhur tıp fakültesi olan Cündisabur hastanesinin baş tabipliğini de elde etmiştir. Mansur söz konusu tabibin bir an önce yanına getirilmesi için adam göndermiş ve huzuruna davet etmiştir. Tabip Corcis Bağdat'a gitmeden önce birkaç gün mühlet verilmesini istemiş ama isteği kabul edilmemiştir. Hatta halifenin adamı kendisini öldürmekle tehdit eder. Bunun üzerine çaresiz kalan Corcis emre itaat ederek hastaneyi oğlu Bahtişu'ya emanet edip, İbrahim ve İsa bin Şehla adında iki asistanıyla beraber Bağdat'a varır. Bağdat'a varır varmaz halife Mansur kendisini huzuruna çağırır. Huzura çıkan Corcis, Farsça ve Arapça duaların da yer aldığı iki kısa konuşma yapar. Corcis, heybet, vakar ve fesahat sahibi biri olduğundan Mansur'un iltifat ve teveccühüne mazhar olur. Mansur, tabip Corcis'i önünde oturtur ve bazı sualler sorar. Corcis bunlara oldukça sakin bir şekilde cevap verir. Verilen bu cevapları çok beğenen halife, kendisine daha iyi bir nazar ve iltifatla bakmaya başlar. Hastalığını ve başlangıcından itibaren geçirdiği aşamaları anlatır. Corcis, "Sizi memnun edecek bir biçimde hastalığınızı tedavi ederim," der. Mansur, tabip Corcis'e içlerinde devrin en kıymetli hilatlerinin de olduğu birçok hediye verir. Ayrıca onun özel bir sarayda misafir edilmesini ve en güzel şekilde ikramda

bulunulmasını emreder. Corcis ertesi günün sabahında halifeyi ziyaret eder ve idrarını muayeneden sonra gerekli olan ilacı hazırlar. Halife bu ilacı kullandıktan sonra hastalıktan kurtulur ve eski sıhhatine kavuşur. Corcis'ten son derece memnun kalan halife, onun tekrar kendi ülkesine dönmesine izin vermez. Tabip Corcis hekimliğinin yanında, oldukça iffet ve namus sahibi ve mensup olduğu dinin hükümlerini titizlikle uygulayan dindar bir kişidir. Bu yüzden Mansur'un gözünde değeri bir kat daha yükselmiştir. Halife Mansur Corcis'in karısını Cündisabur'da bıraktığını, Bağdat'ta kendisine hizmet edecek bir hatun bulunmadığını görünce Rum kızlarından üç cariye ile üç bin dinar hediye gönderir. Corcis yalnızca üç bin dinarı kabul eder ve cariyeleri halifeye iade eder. Ertesi günü huzurda iken Mansur cariyelerin reddedilmesinden dolayı üzüldüğünü belirtir. Corcis, "Biz Hıristiyanların birden fazla hanım alması âdetimiz değildir. Eşlerimiz hayatta oldukça diğer bir hanım alamayız," cevabını verir.[15] Corcis'in iffet ve dindarlığından memnun kalan halife, onun her zaman kendi cariyeleri ile görüşmesine ve haremine girmesine, tedavilerine bakmasına müsaade eder. Dürüstlük ve güven veren şahsiyetini takdir eder.

Corcis kendi alanında kitap yazmaktan da hoşlanan bir hekimdir. Süryanice, Farsça ve Arapça'nın dışında Yunanca'yı da bilir. Mansur'un bu derece teveccüh ve sevgisine mazhar olunca, Süryani'ce yazdığı kitapların yanı sıra, halife Mansur adına Yunanca'dan Arapça'ya bazı tıp kitapları da tercüme etmiştir. Ancak Arap dilinde tıp konusundaki ilk eserler Emeviler devrinde Müslümanların hizmetine giren doktorlar tarafından nakledilmiş ve yazılmıştır. Halifelerin makamında ve hizmetinde bulunan bu doktorlar hizmetleri sırasında kendi nefisleri, oğulları veya öğrencileri için bir veya daha fazla kitap yazmayı âdet etmişlerdir. Irak Valisi Haccac bin Yusuf'un doktoru olup hicri 90 yılında vefat eden Tiyaduk tarafından kendi oğlu için yazılan "Ginaş" gibi. Söz konusu bu tabip kendi oğlu için ilaçlar ve kullanım biçimleri hakkında diğer bir kitap daha yazmıştır. Konumuz olan tabip Bahtişu ailesine mensup olan tabipler

15 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, I, 124.

birbiri ardınca Abbasilerin hizmetinde bulunmuşlar, tıp ve diğer bilimlerle ilgili önemli eserler yazmışlardır.

Şu durumda ikinci Abbasi halifesi Mansur eski bilimleri Arapça'ya tercüme ettirmeye önem veren ilk halife olmakla birlikte, yalnızca yıldızlar bilimi, hendese ve tıp ile yetinmiştir. İbnü'l-Mukaffa' işte bu halifenin zamanında ünlü *Kelîle ve Dimne* kitabını Arapça'ya tercüme etmiştir. Felsefe, mantık ve diğer akli bilimler Me'mün zamanında tercüme ve naklolunmuştur. Bununla birlikte *Fihrist*'in yazarı İbn Nedim İranlıların Yunanca'dan kendi dillerine çevirdikleri mantık ve tıpla ilgili bazı kitapların İbnü'l Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrildiğini zikrediyor. Büyük ihtimalle İbnü'l Mukaffa bu kitapları özellikle kendisi için çevirmiş olmalıdır.

Mehdî ve Harunureşid

Hicri 158/169 yıllarında hilafet makamında bulunan üçüncü Abbasi halifesi Mehdî kendi zamanında ortaya çıkan dinî bid'atlarla mücadele ettiğinden, pozitif bilimlerin Arapça'ya tercümesi konusuyla ilgilenmeye fırsat bulamayan bir halife olmuştur. Bu dönemde İbnü'l Mukaffa ve diğer tercümalar tarafından Manizm, Budizm gibi din ve mezheplere ait Farsça ve Pehlevice dillerinden Arapça'ya birçok kitap çevrilmiştir. Bunlarla birlikte benzeri mezheplerle ilgili başka birtakım kitaplar da yazıldığından, "zındıklar grubu" çoğalmış, düşünceleri ve mezhepleri İslâm ülkesinin her köşesinde yayılmaya başlamıştır. Bu yüzden Halife Mehdî bu olumsuz gelişmeleri önlemek zorunda kalmış, kelam âlimlerini bu mezheplerin çürütülmesi için kitaplar yazmakla görevlendirilmiştir. Dördüncü Abbasi halifesi Hâdî'nin hilafet müddeti kısa olmuş, kayda değer önemli bir şey yapamamıştır.

Hâdî'den sonra hicri 170/193 yıllarında halife Harunureşid devrine kadar Bağdat'ta Süryani, Fars ve Hint asıllı birçok tabip ve âlimin toplanmış olmasının etkisi ile tefekkür dünyasında önemli gelişmeler sağlanmış, pozitif bilimlere doğru bir eğilim ve sevgi ortamı oluşmuştur. Bağdat'ı bilim merkezi kabul eden

birçok ünlü bilgin buraya göç etmiş, kısa bir süre içinde Arapça'yı öğrenerek İslâmlar ile karışıp kaynaşmışlardır. Bağdat'ta toplanan bu bilginler birbirleri ile fikir alışverişinde bulunuyor, hemen her konuda bilimsel tartışmalar yapıyorlardı. Pozitif bilimlerin dine aykırı şeyleri içerdiğine dair o dönemde İslâmlar arasında bir inanç vardı. Bu yüzden önceleri bu bilimlere karşı soğuk duruyorlardı. Bunlar arasında yalnızca tıp kitaplarını kabul ediyor ve sıcak ilgi gösteriyorlardı. Bu dönemde tabiplerin hemen hepsi gayrimüslim olup, çoğunlukla da felsefe ve mantık dostu kişilerdi. Bunlar meslek ve sanatları gereğince halifelerin hizmetlerinde ve ileride görüleceği üzere sanki akrabalarından biri gibi meclis ve sohbetlerinde bulunurlardı. İşte bu birliktelik ve dostlukları sayesinde halifeler ve devlet adamları felsefi konulara bir yakınlık duymuşlar, bir şehri fethedip oradaki kitapları ele geçirince eskiden olduğu gibi yakma veya herhangi bir şekilde imhasını emretmekten kaçınmışlar, tam aksine korunmasını ve Arapça'ya çevrilmek üzere başkentlerine nakledilmesini emretmeye başlamışlardır. Nitekim Harunureşid Ankara, Amuriye gibi yerlerde yaptığı savaşlar sırasında ele geçirdiği kitapları Bağdat'a göndermiş, çeviri işini de özel doktoru Yuhanna bin Masuye'ye emretmiştir.[16] Ancak bunların içinde felsefeye dair kitaplar olmayıp sadece Yunan tıbbı ile ilgilidir.[17]

Harun Reşid'in halifeliği devrinde ünlü matematikçi Öklid'in *Kitab-i Öklides* adıyla bilinen eseri Haccac bin Mutar[18] tarafından ilk kez çevrilmiş, adına da *Haruniyye* denilmiştir. Me'mûn'un adına yine aynı mütercim tarafından yapılan tercümeye ise *Me'mûniyye* adı verilmiştir.[19] Böylece Harunureşid'in zamanında Batlamyus'un *Mecistî* kitabı Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu kitabın tercümesine dikkat çeken ilk zat Harun Reşid'in ünlü veziri Yahyâ bin Halit Bermekî'dir. Fakat ki-

16 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, I, 175.

17 Ebu'l- Ferec, 227.

18 Haccac bin Mutar, Abbasi devletinin ilk yıllarında Yunanca ve Süryanice'den tıp gibi bilimlerle ilgili kitapları tercüme edenlerden biri olup, Me'mûn adına Öklid'in kitabını da çevirmiştir. Bu çeviri daha sonra Sâbit bin Kurre tarafından gözden geçirilmiş ve yanlışları düzeltilmiştir.

19 *Fihrist*, 265/268.

tabın tercümesi çok düzgün olmadığından, Yahyâ, kitabın dikkatli bir şekilde yeniden tercümesine karar vermiş, bu iş için İbu Hasan ile "beytü'l-hikme" sahibi kütüphane nazırı Selim'i görevlendirmiştir. Bu iki zat yeni çeviriyi özenle yapmışlardır.

Me'mûn Devrinde Felsefe ve Mantık

Müslümanlar –bizzat kendisi ile ilgili bir sebepten dolayı– felsefe ve mantık türü kitapları çevirmeye ancak bu halifenin devrinde başlayabilmişlerdir. Bu sebep şu şekilde açıklanabilir: Müslümanlar, İslâm'ın ilk günlerinden itibaren söz ve düşünce hürriyeti ve eşitlik anlayışına alışmışlardır. Birinin bir halife veya bir vali hakkında bir düşünce ve görüşü olunca makamın heybetinden korkmayarak fikrini açıktan açığa, yüzüne karşı söyleyebiliyordu. Genel işlerde bu şekilde nasıl bir serbestlik ve pervasızlık içindeydilerse dinî işlerde ve mezhep konularında da aynı derecede sözlerini sakınmaz ve hür davranırlardı. Biri bir ayet veya hadisten diğerinin anladığı mana ve yoruma aykırı bir anlam çıkarırsa düşüncesini söylemekten ve iddiasını kanıtlamaya çalışmaktan çekinmezdi. Bu yüzden Raşid Halifeler devri sona erer ermez, İslâmlar mezhep ayrılığına düştüler ve hicri 2. yüzyıla girince Mu'tezile başta olmak üzere çeşitli mezhep ve fırkalara ayrıldılar. Birçok şubelerden oluşan Mu'tezile fırkasının mezhep inançlarının temelini dinî nasları akli hükümlere uygulamaktı. Aslında bu fırkanın düşüncesi iyice incelenirse, bir kısmının –dinî araştırma ve incelemeler yüzyıllardan beri süre geldiği halde– dine dair ileri sürülen en son görüşlere uygun olduğu görülür. Bu yüzden onlara "adl ve tevhid erbabı" (adalet ve birlik) adamları adı veriliyordu.

Me'mûn Devri ve Mu'tezile

İ'tizâl (bir tarafa çekilme)[20] mezhebi hicri birinci asrın sonlarında doğmuş ve delilleri için aklı ön plana aldıklarından taraftarla-

20 Arapça "azl" kökünden gelen bu kelime bir tarafa çekilme, uzleti seçme, işten çekilme, istifa etme anlamına gelmektedir. Mu'tezile mezhep ve inancı içinde kullanılır. Bu anlamda "Ehl-i itizal" terimi kullanılır – ng.

rı süratle çoğalmıştır. Fıkıh konusunda açıkladığımız üzere ikinci Abbasi halifesi Mansur, rey ve kıyas taraftarlarına destek verdiğinden, bu metodun üstadı olan İmam-ı Azam Ebu Hanife'yi Bağdat'a getirtmiş, teşviklerde bulunmuştur. Ondan sonra halifelik makamına gelen Abbasilerde de kıyasa meyil ve yönelme devam etmiştir. İ'tizâl mezhebi; rey ve kıyas mezhebine en yakın mezheptir. Zira Mu'tezile mezhebinin kendi görüşlerini güçlendirmek için dayandıkları en önemli esas, akıldı. Bu yönden Aristo'nun mantık, cedel, cerbeze vb görüşlerine vakıf bir kimse ile karşılaşınca kendi mezheplerini güçlendirmek amacıyla onun bilgi ve birikimden faydalanırlardı. Özellikle Halife Mehdî'nin zamanında ortaya çıkan Bidat ve Zındıka erbabının iddialarını ret ve çürütmek için bu gibi bilgilere ihtiyaç vardır. İslâmlar bu dürtü ile Yunan mantık ve felsefesine bir ihtiyaç hissetmiş, böylece kelam ilmini oluşturmaya başlamışlardır. Abbasilerde halifelerden sonra en yüksek mevkiyi işgal eden Bermekîler vezir ailesi; rey ve kıyasa taraftar, yaratılıştan zeki, ilim ve maarife meyilli olduklarından, Me'mün'un devrinden önce kadim kitapları çevirmeye başlamışlardır.[21] Bermekîler ayrıca, kendi evlerinde bilimsel konuşma ve tartışma meclisleri kurar, fikir alışverişinde bulunurlardı. Lakin durumdan anlaşılan o ki Harun Reşid, bu çeşit meclislerin toplanmasından çok da memnun olmuyordu. Bu nedenle bu tür meclisler gizli gizli toplanmaya çalışıyorlardı.

Ancak H. 198-218 yıllarında hilafet makamında bulunan Me'mün, oldukça zeki, zihni açık ve bilimsel konulara aşina bir halife olduğundan, akılcılığı ve kıyas metodunu şiddetle savunmuş, yeni bir dönem başlamıştır. Muntazam bir tahsil gören Me'mün, eski kültürlerin kitaplarından Arapça'ya çevrilmiş bulunan eserleri de incelemiştir. Kültürel ve bilimsel altyapısının da dürtüsüyle, kıyas metoduna karşı olan ilgisi, akıl metoduna olan eğilimini bir kat daha artırmış, akılcılığı ön plana çıkaran Mu'tezile mezhebine bağlanmış ve mezhebin şeyhlerinden Ebu'l Hüzeyl el Allaf[22] ve İbrahim bin Seyyar

21 İbn Hallikan, I, 675.

22 Bu zat Mu'tezile'nin en büyük âlimlerinden olup Basra'daki I'tizal'in imamı idi. Munazarada ve delil ileri sürmede güç ve ustalığı çok fazla idi. Bu konuda ün-

gibi kişileri kendisine yaklaştırmıştır. Öte yandan kelam âlimlerini de aynı meclislere davet ederek bilimsel tartışmalar yaptırmak suretiyle, Mu'tezile hakkında ayrıntılı malumat sahibi birisi olarak, taraftarlarını da himayesi altına almıştır. Ulema ve fukahanın kızgınlık ve itirazlarına aldırış etmemiş, o vakte kadar açıklanmasına cüret edilemeyen birtakım söz ve düşünceleri açıktan açığa söylemekten çekinmemiştir. Bunlardan birisi olarak Me'mün Kur'an-ı Kerîm'in mahluk ve muhdes, yani "gayr-i münzel" olduğunu iddia etmiştir.[23] Müslümanlar, Harun Reşid'in zamanında bile Me'mün'un böyle bir mezhebe yöneleceğini tahmin ettiklerinden, hilafet makamına gelmesini asla istememişlerdir. Hatta sûfilerin büyüklerinden Fudayl bin İyaz[24] Me'mün'un bu aykırı fikirlerini çok önceden sezdiği

---

lü birçok makalesi vardır. Hicri 131'de doğmuş ve 226'da ölmüştür. Ömrünün son günlerinde kulakları sağır ve gözleri kör olmuş ise de tartışmalardan geri kalmamıştır.

23 Halife Me'mûn devrine kadar, Müslümanlar arasında "Kur'an mahluk mu, kadim mi?" diye bir mesele yoktu. Onlar, bunu kurcalamaktan, tartışmaktan kaçınırlardı. Onlar, "Kur'an, Allah kelamıdır, böylece inanırız, ne mahluktur deriz, ne de mahluk değildir deriz," derlerdi. Fakat sonraları bazı inanç fırkaları bu meseleyi ortaya çıkardılar. İslâm tarihinde Fitne denen bu olayla ilgili son devrin fıkıh üstatlarından Muhammed Ebu Zehra, *Ahmed B. Hanbel* adlı eserinde şöyle diyor: "Bu mes'ele şöyle başladı: Halife Me'mûn: Kur'an mahlûktur, hadistir kanaatindeydi, bunu Mûtezîle'den öğrenmişti. Şimdi, âlimleri, fakihleri, hadis ulemasını da bunu kabule, bunu böyle söylemeye dâvet ediyordu. Me'mûn'un akıl hocaları, Mu'tezileydi. Vezirleri, yakınları, danıştığı, konuştuğu kimseler onlardandı. Onları kendi gibi sayardı. İmam Ahmed, Me'mûn'un bu görüşüne katılmadı ve onun dediği gibi konuşmadı, o yüzden ona bu çok şiddetli ezayı yaptı, sert işkencelerde bulundu. Bu iş Halife Me'mûn zamanında başladı. Me'mûn'un vasiyeti gereğince Halife Mutasım ve Vâsık devirlerinde de devam etti, aynı tutum sürdü gitti" (mollacami.com) – ng.

24 İslâm tasavvufunun öncülerinden biri olarak kabul edilen Fudayl bin İyâz; 726 (H. 107) senesinde Horasan'da doğmuş, 803 (H. 187) senesi Mekke'de vefat etmiştir. Harun Reşid başta olmak üzere, devlet adamlarına verdiği öğütlerin her biri aynı zamanda birer vecize olarak kaynaklarda yer almaktadır. Bir gün ona: "İslâm ülkesi senin evin gibidir. İnsanları ev halkın gibidir. Babalarına lütufla, kardeşlerine ve çocuklarına iyilikle muâmele eyle!" buyurdu. Sonra devâm ederek; "Korkarım şu güzel yüzün ateşle yanar ve çirkinleşir. Güzel yüzlerden niceleri cehennemde çirkinleşir ve hükümdarlardan niceleri orada esir olur," buyurdu. Hüngür hüngür ağlayıp feryât eden halifenin arzusu üzerine öğütlerine devam eden Fudayl; "Allah'tan kork ve O'na ne cevap vereceğini düşün! Çünkü kıyâmet günü, Allahü teâlâ sana Müslümanların hepsin-

için, Halife Harun Reşid'in daha uzun zaman hilafet makamında kalmasını ve Me'mün'a fırsat vermemesini arzu ediyordu.

Dolayısıyla Me'mün, Mu'tezile mezhebi ve Kur'an'ın mahluk olduğu iddiasıyla ortaya çıktığı zaman, fukahanın da kıyameti kopmuş, kendilerini bugüne kadar görülmemiş büyük bir bidat karşısında görmüşlerdir. Bunlar sayı bakımından Mu'tezile taraftarlarından daha çok idiler. Me'mün böyle bir mezhep ve iddia ile ortaya atıldıktan sonra görüşünü delillendirmek, savunmak ve güçlendirmek için çeşitli bilimsel tartışmalar yaptırmak amacıyla meclisler kurdurmaya başlamış cedel ve münazaranın usul ve kurallarına uygun olarak yapılması amacıyla da, felsefe ve mantık kitaplarının Yunanca'dan tercüme edilmesini emretmiştir. Kendisi bizzat bu kitapları mütalaa etmiş, Mu'tezile'ye destek vermek amacını gütmüşse de, halkı delil ile kabüle güç yetiremediğini görünce zor ve şiddet kullanmaya başlamıştır. Me'mün bu zorba yola halifeliğinin son yılında Bağdat'ın dışında bulunduğu bir sırada başlamıştır. Bağdat'ta yerine vekil bıraktığı Zaptiye Nazırı İshak bin İbrahim'e bir mektup göndermiş, kadıların ve tüm Kur'an âlimlerinin getirilmesini, Kur'an'ın mahluk ve muhdes olduğunu kabul edenlerin

---

den tek tek soracaktır. Hepsi için adâlet isteyecektir. Eğer bir gece bir ihtiyar kadın, evinde bir şey yemeden yatarsa, yarın senin eteğine yapışır ve sana düşman olur," buyurdu. Harun Reşid, ağlamaktan kendinden geçti. Bir ara, Fudayl'a, "Birisine borcun var mıdır?" dedi. O, "Evet, Allah'a borcum var. O da itâattir, huzûruna böyle borçlu çıkarsam vay hâlime," buyurdu. Halife, "İnsanlara borcun var mı demek istiyorum" dedi. "Allah'a şükür olsun ki, bana çok nîmetler verdi, hiç şikâyetim yoktur," buyurdu. Bunun üzerine Hâr'ûn, onun önüne bin altın koyup, "Bunlar helâldir. Annemin mîrâsındandır," dedi. Fudayl, "Bütün bu nasîhatlerimin anlaşılan sana hiç faydası olmamış," deyip yanından kalkıp gitti. Birisi yine kendisinden nasihat istemişti. Ona, "Baban sağ mı?" diye sordu. O da, "Vefat etti," dedi. Bunun üzerine Fudayl, "Evlâdım! Haydi beni terk et. İyi bil ki babasının vefatından sonra başkalarının nasihatlarına muhtaç birine hiçbir nasihat fayda vermez," demiştir. "Ben Allah'a karşı itâatsizlik ettiğimi merkebimin ve hizmetçimin huyundan ve bana itâatsizlik etmesinden anlarım," sözü de ona aittir. İyilik ve ihsân hususunda ise; "İnsan, ihsân ve iyiliğin her şeklini yerine getirse, fakat sâdece kümesindeki tavuğa kötülük etse, yine de muhsin denilen iyi insanlardan olamaz," buyurdu. Fudayl bir âdet olarak, mahallesindeki satıcılardan alışveriş ederdi. Kendisine, "Çarşıya gitsen ihtiyaçlarını daha ucuz alabilirsin," dediler. O zaman, "İyi ama bunlar bizden faydalanmak ve sebeplenmek ümidi ile yakınlarımızda dolaşmaktadırlar," demiştir – ng.

serbest bırakılmasını ve yüz çeviren ve kaçınanların da isminin kaydedilmesini emretmiştir.[25]

Genel yargıya göre Me'mün yaratılışında olan bilim aşkı ve düşünce hürriyetinden dolayı Yunan bilimlerinin Arapça'ya tercüme edilmesinde bir sakınca görmemiş, öncelikle Mu'tezile mezhebini güçlendirmek amacıyla felsefe ve mantık kitaplarının nakil ve tercümesi ile işe başlamış iken daha sonra bu işi Aristo'nun felsefe ile ilgili olan tüm kitaplarıyla bilimler vs ile ilgili eserlerine de teşmil etmiştir. Me'mün bu kitapların tercümesine hicri 200. yıldan sonraki beş on yıl içinde başlamıştır. Mu'tezile mensupları, susuzluktan yanan insanların suyu gördüklerinde sergiledikleri arzuya benzer bir çabayla tercüme olunan felsefi eserlerin etrafında toplanmışlardır. Bu arzulu araştırma ve inceleme neticesinde ikna ve bilimsel yetenekleri de bir kat daha güçlenmiştir.[26] Hıristiyanların felsefe ile meşgul olmalarından "yeni-Platonculuk" akımının doğması gibi İslâmların felsefe ile meşguliyetlerinden de kelam bilimi doğmuştur.[27]

Me'mûn Devrinde Tercüme Faaliyetleri

Me'mün'un din ve pozitif bilimlerle ilgili kitapları Arapça'ya tercüme ettirmesinin birçok sebebi olduğu söylenmektedir. İbn Nedim şu bilgileri veriyor: "Me'mün rüyasında Aristo'yu görür ve kendisine bazı sorular sorar. Uyanınca Aristo'nun eserlerini Arapça'ya tercüme ettirmek istemiştir. Rum hükümdarına bir mektup yazarak Yunan bilimleriyle ilgili Rum ülkesinde bulunan seçkin eserlerin Arapça'ya tercüme edilmek üzere gönderilmesini rica etmiştir. Rum hükümdarı önceleri bu teklife çok sıcak bakmamış ancak ısrar üzerine kabul etmiş ve kitapları göndermiştir. Me'mün kitapların tercümesini Haccac b. Muhtar, İbnü'l-Patrik, Sahib-i beytü'l-hikme (kütüphane nazırı) Selim vs kişilere havale etmiş, onlar da gerekli incelemeleri

25 Ebul Fida, II, 33

26 Makrîzî, II, 257

27 Şehristanî, I, 18

yapmışlardır. Yanlışlıkları tespit edip ayırarak Me'mûn'a götürmüşler ve onun emri ile tercüme edilmiştir."[28]

Tabakâtu'l-Etibbâ yazarı İbn Usaybia ile *Muhtasarü'd-Düvel* yazarı İbnü'l-Ferec gibi birtakım yazarlar da bu konuda benzeri bilgiler vermektedirler. Bizim görüşümüze göre bunlar da söz konusu bilgileri İbn Nedim'den almışlardır. Fakat nedeni ne olursa olsun şurası muhakkaktır ki, halife Me'mûn bu tür eserlerin Arapça'ya çevrilmesi konusunda elinden gelen tüm çabayı sarf etmiştir. Hatta bu konuda o derece aşırıya kaçmıştır ki, tercüme edilen eserin ağırlığınca altın vermekten bile çekinmemiştir. Yapılan çevirilerin her biri üzerine kendi alâmet ve imzasını koydurmuştur. Me'mûn halkını bu kitapların okunması konusunda teşvik etmekle birlikte kendisi de bizzat âlimler, filozoflar vs bilginlerle özel sohbetlere katılmış, bilimsel toplantılardan geri kalmamıştır.[29]

Me'mûn devrinde devlet adamlarından, Bağdat'ın ileri gelen zenginlerinlerinden birçokları da halifenin izini takip etmişlerdir. Bilimsel çalışmaların özendirilmesi için Irak cezîresi ile Şam ve Fars kalelerinin her köşesinde Nestûrî, Ya'kûbî, Sâbiî, Mecûsî, Rum, Brehmen'den birçok mütercim Bağdat'a gelerek Yunanca, Farsça, Süryanice, Sanskritçe, Nebatça, Latince vs dillerden çeşitli kitapları Arapça'ya tercüme etmişlerdir. İlim ve kültür bu şekilde özendirilince, doğal olarak Bağdat'taki kitapçı ve kâğıtçıların, edebiyat ve münazara meclislerinin sayısı ve çeşiti de artmış, halkın merak ve ilgisi okuma ve araştırma üzerinde yoğunlaşmıştır. Me'mûn devrinde en yüksek noktaya çıkan bu bilimsel uyanış, sonraki halifeler devrinde de devam etmiş, birçok önemli bilimsel eser başarılı bir şekilde Arapça'ya çevrilmiştir.

Abbasiler Devrinde Mütercimler

Süryanilerin İslâm'dan önce bir bilimsel uyanış hareketi başlattıklarını, birçok Yunanca kitabı kendi dillerine çevirdiklerini,

28 *Fihrist*, 243.

29 Ebu'l-Ferec, 226 ve *Tabakâtu'l-Etibbâ*.

Yunan ilimlerinden çoğunu, özellikle felsefe ve tıp kitaplarını inceleyerek Cündisabur Tıp Okulu'nda başhekimlik makamına çıkacak dereceye ulaştıklarını, Yunanca'yı kendi okullarında öğrettiklerini bu konunun giriş kısmında açıklamıştık. Daha sonra hilafet merkezi kendi memleketleri olan Irak'a naklolup da Bağdat İslâm ülkesinin her köşesinden gelen Müslümanlarla iyice kalabalıklaşıp dünyanın en önemli bilim ve kültür şehirleri arasına girince, Süryaniler de daha rahat bir yaşam ümidiyle bu şehre göç etmişlerdir. Günümüzde İngilizce'nin öğrenilmesi ve öğretilmesi nedeninin benzeri olarak (yazar bu sözü o günün Mısır'ı için söylemiştir) Süryaniler de Bağdat'ta Arapça'yı öğrenmek suretiyle Araplarla gayet olumlu ve sıcak ilişkilere girmişlerdir.

Halifeler bilimsel eserleri Arap diline kazandırmak istediklerinde, bu konuda Irak, Şam, Fars ve Hint âlimlerinden başka bir vasıta bulamadıkları için söz konusu mütercimlere büyük paralar ödemiş, bazılarını da düzenli maaşa bağlamışlardır. Çoğunlukla Nestûrî Süryanilerden olan bu mütercimler kendilerinden istenen bu görevi yerine getirmek için dünyanın her köşesinden gelerek Bağdat'ta toplanmışlardır. Süryaniler, diğer milletlere mensup âlimlere oranla Yunan bilim ve felsefesini daha iyi biliyorlardı. Yunanca eserlerin çevirisi için Süryanilerin görevlendirilmesi gibi, Fars ve Hint dilinden yapılan çeviriler için de İranlı ve Hintli âlimler görevlendirilmiştir.[30] Bu çevirmenler çocuk ve torunlarını da kendileri gibi yetiştirmişler, görevlerini zamanla onlara devretmişlerdir. Abbasiler devrinde bilimsel kitapları Arapça'ya çeviren mütercimlerin en ünlüleri şunlardır:

---

30 Arapça yazma eserler ve literatür konusunda bilgi için bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Leiden 1941-43; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I-IX, Leiden 1967-1984. Sezgin'in eseri birincisine göre daha mükemmel olup II-IV. ciltler: şiir, tıp, eczacılık, zooloji, veterinerlik, simya, kimya, botanik, tarım; V. cilt, matematik; VI. ve VII. ciltler astronomi, astroloji, meteoroloji ve bununla ilgili bilim dallarında yazılmış eser ve yazarlarına ayrılmıştır – ng.

Buhtîşû' (Bahtîşû') Ailesi

Bunlar Nestûrî ve Süryâni asıllı bir ailedir. İlkleri Mansur'un hekimbaşısı Corcis b. Buhtîşû' dur ki, daha önce sözünü etmiştik. Kendisinden sonra oğlu Buhtîşû' b. Corcis bu görevi devam ettirmiştir. Mansur'un Corcis'i getirtip görevlendirdiği gibi, halife Harun Reşid de Buhtîşû' u Cündisabur'dan getirtmiştir. Buhtîşû' Harun Reşid'in huzuruna çıkınca Arapça ve Farsça bir duâ okur. Harun Reşid veziri Yahyâ'dan bunun tıp konusunda imtihan edilmesini ister. O da Ebû Kureyş İsa, Abdullah Tayfuri ve Davud b. Serâbiyûn'dan oluşan bir tabip komisyonu kurdurur. Yapılan sınav sonunda Ebû Kureyş halifeye "Ey müminlerin Emiri! Tabipler arasında bu zatla yarış yapabilecek kimse yoktur. Bu adam ilimde eşsizdir. Kendisi, babası ve atası hepsi filozofturlar," şeklinde görüş bildirir. Bu sözler bu ailenin ilim ve felsefede ne derece büyük bir mevki sahibi olduklarının açık bir delilidir. Bunun üzerine Harun Reşid, Buhtîşû'yu hekimbaşılık görevine tayin eder. Kendisinden sonra bu görevi oğlu Cibril devam ettirmiş ve Abbasi halifeleri yanında yüksek makam ve mevkilere yükselmiştir. Onlardan aldığı hediye ve bağışların yanında kitabımızın birinci cildinde daha önce sözünü ettiğimiz gibi, servet benzeri yüksek maaşlar almıştır. Kendisinden sonra hekimbaşılık görevine getirilen oğlu Buhtîşû' b. Cibril, şan ve şerefte, yüksek makamda, zenginlikte kendi devrinde hiçbir tabibe nasip olmayan bir makama ulaşmıştır. Halife Muktedir'in hekimbaşılık görevinde bulunan Cibril b. Abdullah b. Buhtîşû', bundan sonra aynı görevi sürdüren Abdullah b. Cibril de bu aileye mensuplardır. Ancak bu ailenin ilki olan Corcis dışında hiçbiri tercüme işiyle uğraşmamışlardır. Bu aile fertlerini bu bölümde ele almamızın nedeni, kendilerinin tıp alanında oldukça önemli eserler yazmış olmaları, bazılarının da birtakım tıp eserlerinin tercümesi için mütercimler görevlendirmiş bulunmalarıdır.[31]

31 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, I, 128.

Huneyn Ailesi

Bu ailenin ilk temsilcisi "şeyhu'l mütercimîn" Huneyn bin İshak İbadî'dir. Aslen Hire Hıristiyanlarındandır. H. 194 yılında doğmuştur. Babası kuyumcudur. Huneyn, ergenlik yaşına ulaşınca önce Basra'ya gitmiş, Arapça'yı öğrendikten sonra tıp tahsili için de Bağdat'a geçmiştir. Cündisaburlu tüccarlar başta olmak üzere, tüccar sınıfı tıp tahsili yapanları kıskandığından, Huneyn de büyük zorluk ve sıkıntılarla karşılaşmıştır. O devirde Bağdat'taki en iyi tıp öğretimini, Cündisabur Tıp Okulu mezunlarından Yuhanna bin Masuye'nin irfan halkası veriyordu. Huneyn önce bu önemli ilim ve feyiz meclisine devam etmiştir. Ancak bir gün derste, bir konu hakkında üstadı Yuhanna'ya bir soru sormuş, bu da hocasını gücendirmiştir. Hatta bu soruya oldukça kızmış ve Huneyn'e, "Hire halkı nerede, tıp tahsili nerede! Sen ehli olmadığın bir ilmi tahsil için boşuna vakit harcama! Akrabandan falan kimseye git, ondan elli dirhem al, bir dirhem ile ufak sepetler ve üç dirhem ile zırnıh al. Dirhemlerin geri kalanları ile de Küfe ve Fars pulları al sat. Kadisiye pullarına zırnıh vur. Sonra yol üzerine otur 'Sadaka ve nafaka için güzel pullar!' diye bağır. Pul satıcılığı ile uğraş. Bu sanat senin için tabiplikten daha iyi ve kârlıdır," diyerek, onu huzurundan kovmuştur.

Huneyn, hocası Yuhanna'nın huzurundan ağlayarak, büyük bir keder ve üzüntü ile çıkıp gitmişse de, bu durum kendisine ümitsizlik vermemiştir. Tam aksine tıbbı asıl dili olan Yunanca'dan öğrenmek konusunda iyice hırslanmıştır. Bağdat'tan iki seneliğine ayrılıp, tekrar geri dönmüştür. Bu süre zarfında, İskenderiye'de Yunan dili ve edebiyatını öğrenmiş, Homeros'un şiirlerini ezberlemiştir.[32] Arapça ile beraber Süryanice, Yunanca ve Farsça da o dönemin insanları arasında yaygındı. Zaman içinde, çağın tabipleri, hatta Yuhanna bile kitap tercüme ettirmek için kendisine muhtaç duruma düşmüştür. Yuhanna, İskenderiyelilerin eserlerine bağlı olarak "soru-cevap" suretiyle Calinos'un kitaplarından bazılarını Süryanice'ye ve bazıları-

32 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 1, 189.

nı Arapça'ya tercüme için Huneyn'i görevlendirmiştir. Huneyn, Cibril bin Bahtişu için, Calinos'un cerrahi konusundaki kitabını tercüme etmiştir. Cibril, Huneyn'e karşı daima büyük saygı duyar, ikramda kusur etmezdi. Kendisine "Riben Huneyn" derdi ki bu, Süryanice'de "Üstadımız Huneyn" anlamına geliyordu. Halife Me'mûn, felsefe kitaplarını Yunanca'dan Arapça'ya tercüme için iyi bir mütercim aradığında kendisine Huneyn'i tavsiye etmişlerdir. O sırada Huneyn epey genç bir yaştadır. Tercüme işinde onun kadar usta bir başkası da yoktu. Me'mûn ayrıca, Haccac bin Matar, İbnü'l-Patrik ve Beytü'l-Hikme sahibi (kütüphane nazırı) Selim ve başkalarını da tercüme işinde kendisine yardımcı olmaları için Huneyn'in emrine vermiştir. Halife, ona tercüme ettiği kitapların ağırlığınca altın verirdi. Bu sebeple Huneyn çevirdiği kitapların hacim ve ağırlığı fazla olması için, kâğıtları oldukça büyük harfler ve seyrek satırlarla doldururdu. Rivayete göre Huneyn tercüme edilmek üzere kitap araştırması işi için bizzat Rum ülkesi olan Bizans'a kadar gitmiştir. Huneyn aşağıda üzerinde ayrıntılarıyla duracağımız Beni Şakir ve başkaları için de tercümeler yapardı.

Mütercim Huneyn'in biri Davud, diğeri de İshak adında iki oğlu vardır. Bunlar için ilköğretim ve temel bilgiler konusunda bazı kitaplar yazdığı gibi, Calinos'tan da birçok kitap çevirmiştir. Bu iki oğuldan Davud, babasının görevini devam ettirmiş, Yunanca'dan Arapça'ya birçok çeviriler yapmış ancak özellikle Aristo ve diğer filozofların eserleri gibi felsefe kitaplar üzerinde yoğunlaşmıştır. Oysa babası çoğunlukla tıpla ilgili eserleri, özellikle de Calinos'un kitaplarını çevirmiştir. Arap dilinde Calinos'a ait olup da Huneyn tarafından tercüme veya tashih edilmiş olmayan esere pek rastlanmaz.

Gerçekte Huneyn'in tercüme veya kotrolünden geçmeyen çeviriler pek muteber kabul edilmezdi. Çünkü Huneyn hem Arap dilinde hem de tıp ilminde iktidar ve maharet sahibi olan bir otoriteydi. Huneyn, H. 233 yılında hilafet makamına gelen Mütevekkil devrinde de mütercimlik görevini sürdürmüştür. Söz konusu halife kendisini başmütercimlik görevine getirmiş, İstefan bin Basil, Musa bin Halit gibi mütercimleri de ma-

iyetine vermiştir. O zamanki Hıristiyanlar arasında âdet olduğu için kuşak bağı (zünnar) taşırdı. H. 264 yılında ölmüştür. Diğer oğlu İshak da mütercimler arasında büyük şöhret kazanmıştır. Bunun tercümelerinin çoğu Aristo'nun eserleri ile şerhlerinden oluşmuştur. İshak kendi babası ile uzun zaman beraber çalıştıktan sonra, Halife Mu'tezit'in veziri Kasım bin Abdullah'ın hizmetine girmiştir. Vezir kendisi ile bütün sırlarını paylaşırdı. İshak'ın tercümeler dışında tıp ve eczacılık konusunda bizzat yazmış olduğu eserleri de vardır.

Hubeyş A'sam Dimeşkî

Huneyn bin İshak'ın kız kardeşinin oğlu olan Hubeyş, tıbbı dayısı Huneyn'den öğrendikten sonra dayısının devam ettirdiği tercüme sanatını da almıştır. Rivayete göre Hubeyş'in arkadaşlığı Huneyn için büyük bir şans ve kazanım olmuştur. Çünkü Hubeyş tarafından tercüme olunan eserlerin çoğu Huneyn'in adına kaydedilmiştir. Şöyle ki, çoğu kez halk, Hubeyş'in çevirilerini gördüğünde, iki isim arasındaki benzerlikten dolayı o eserlerin Huneyn'in olduğunu ve isimde bir yanlışlık olduğunu sanıyorlar, bu yüzden de Hubeyş'in adını silerek Huneyn yazıyorlardı.[33]

Kısta bin Luka el-Baalbekî

Aslen Şam Hıristiyanlarından olan bu zat usta bir tabip ve büyük bir filozoftur. Rum ülkesinde ilim tahsil etmiştir. Yunanca, Süryanice ve Arapça'ya tam hâkimdi. Yunanca'dan Arapça'ya birçok kitap tercüme etmiştir. Tercümesi oldukça iyi ve akıcıdır. Başkaları tarafından yapılmış birçok tercümeyi de tashih etmiş, tıp alanında da çeşitli risaleler yazmıştır. Üslubu akıcı ve sürükleyicidir. Tercüme ettiği eserlerden başka, tıp, tarih, felsefe, astronomi, cebir, hendese, mantık, edebiyat ve diyanet hakkında yüzü aşkın eser yazmıştır. Ebu'l-Fereç bu zatı tarif ederken, "Doğru söylemek lazım gelirse Kısta, sahip oldu-

33 Ebu'l Ferec, 253.

ğu bilim ve geniş kültür konusunda iktidar ve ustalık itibarıyla bütün müelliflerden üstündür demek gerekir," demiştir.

Masercuye Ailesi

Bu aileden ilk mütercim Basra hekimlerinden Masercuye olup, aslen Musevî'ydi. Süryanice konuşuyordu. Birçok Süryanice eseri Arapça'ya tercüme etmiştir. Daha önce kendisinden bahsetmiştik. Kendisinden sonra oğlu İsa da bu meslekte yetişmiş ve babasının yolunu izlemiştir. Her ikisinin de tıp alanında kitapları vardır.

Kerhi Ailesi

Bu ailenin ilki Kerh halkından Şehdî-i Kerhi olup orta seviyeli bir mütercimdi. Oğlu da aynı şekilde mütercimlik yapmıştır. Ancak babasından daha iyi bir mütercim olmuş, son yıllarında babasını geçmiştir. Şehdi'nin oğlu da orta kabiliyette bir mütercim sayılır. Süryanice'den Arapça'ya birçok eser tercüme etmiştir.

Sabit Ailesi

Bu ailenin de öncüsü Sâbit bin Kurre'dir. Harranlı Sâbilerden olan bu tabip ve filozof önceleri kuyumculuk yaptıktan sonra tıp, felsefe ve astronomi ile meşgul olmuştur. Bu ilimlerin yanında Süryanice'yi de mükemmelen biliyordu. Ayrıca Arapça yaptığı tercümeler de oldukça değerlidir. Arapça olarak matematik, tıp ve mantıkla ilgili birçok eseri olduğu gibi Sâbiyye mezhebine dair Süryanice yazdığı bir de kitabı vardır. Sâbit bin Kurre, Abbasi halifelerinden Mu'tezid'in hizmetinde bulunmuş ve oldukça yüksek bir makama çıkmıştır. Hatta her vakit halifenin huzurunda oturur, uzun uzadıya görüşür, onunla sohbet eder, şakalaşırdı. Sabit halifenin huzurunda bulunduğu vakit halife, vezirler ve diğer devlet adamlarını bekleterek kendisi ile sohbet ederdi. Sabit'in oğlu Sinan, halife Kahirbillah'ın başta gelen adamlarındandır. Birçok eseri vardır. Onun oğlu Sâbit

bin Sinan da babası gibi bilimde yüce bir makama ulaşmış ise de gerek kendisi gerekse babası tercüme işiyle uğraşmamışlardır.

Haccac bin Matar

Halife Me'mün'un mütercimlerindendir. *Macesti* ve *Öklid* kitaplarını Arapça'ya tercüme etmiş ve bu tercümesi daha sonra adı geçen Sâbit bin Kurre tarafından düzeltilmiştir.

Bu saydıklarımız dışında tercüme faaliyetinde bulunan daha birçok mütercim var. Bunlar arasında en önemlileri şunlardır:

İbn Naime-i Humsi: Asıl ismi Abdülmesih bin Abdullah Humsi Naimi olan bu zat da orta seviyede bir mütercimdir.

İstefan bin Basil de Huneyn bin İshak kadar güzel tercüme yapardı. Ancak Huneyn'in üslubu onunkinden daha akıcı ve edebidir.

Musa bin Halit: Tercüman adıyla bilinen bu zat Calinos'un on altı kitabından birçoklarını tercüme etmiştir. Kabiliyet açısından Huneyn'den daha aşağı derecededir.

Sercis el-Re'sî: Irak cezîresinde yer alan Re'sül ayn halkındandır. Birçok tercümesi vardır. Orta derecede bir tercüman olup tercümelerini Huneyn düzeltirdi.

Yuhanna bin Bahtîşü: Daha önce adı geçen Bahtişu ailesinin dışında bir başka aileye mensuptur. Yunanca'dan Süryanice'ye tercümeler yapmıştır.

Patrik: Abbasilerin ikinci halifesi Mansur'un devrinde yetişmiş ve halife tarafından eski kitapların tercümesi işinde görevlendirilmiştir. Birçok tercümeleri olmakla birlikte tercüme yeteneği açısından Huneyn'den daha aşağıdadır.

Yahyâ bin el Patrik: Me'mün'un devri, büyük devlet adamlarından Hüseyin bin Sehl'in maiyeti erkanındandır. Gerek Arapça gerekse Yunanca'yı iyi bilmemekle beraber Latince'ye de hâkimdir.[34]

Ebu Osman Dimeşkî: Arapça'ya tercümeler için en güçlü mütercimlerden biridir.

Ebu Beşir Metta bin Yunus: Bağdat'tan on altı fersah uzaklık-

34 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 1, 25.

ta ve Nehrivan bölgesi halkındandı. Devrin önemli okul ve üstatlarından ilim tahsil etmiş birisidir. Asrının mantıkçılarının da en başta gelenidir.

Yahyâ bin Urra: Hicri 4. yüzyılın mantık âlimlerinden olan bu zat, Metta bin Yunus ve Ebu Nasr Farabi'nin rahle-i tedrislerinden yetişmiştir. Süryani mütercimlerinin çoğunun aksine Yakubi mezhebine bağlıdır. Bir gecede yüz yaprak dolduracak derecede gayet süratli yazı yazardı.[35]

Yunanca'dan veya Süryanice'den Arap diline çeşitli eserler tercüme eden mütercimlerin en ünlüleri bunlardır. Konuyu uzatmamak için bu kadarla yetiniyoruz.

Diğer dillerden Arapça'ya çeviri yapanlara gelince, bunlardan İbnü'l-Mukaffa ve Nevbaht ailesi gibi önde gelenleri daha önce belirtmiştik. Oğlu Fâzıl bin Nevbaht da yıldızlar ve benzeri konularla ilgili Farsça'dan tercümeler yanında Musa bin Halit ve kardeşi Yusuf da Farsça'dan Arapça'ya çeviriler yapmışlardır. Bu kardeşler Davut bin Abdullah bin Hamit bin Kahtaba'nın hizmetinde bulunuyorlardı. Onun adına Farsça'dan çeviriler yaparlardı. Ebu'l Hasan künyesiyle bilinen Ali bin Ziyat Temimi de Farsça tercümanlar arasında olup, *Zeyc el- Şehriyar*'ı, Arapça'ya çevirmiştir. Hasan bin Sehl, Farsça çeviriler yapan tercümanlardan ve müneccimlerden bir başkasıdır. Belâzurî, Ahmet bin Yahyâ, Haşim'in kâtibi Cebele bin Salim, İshak bin Yezit de Farsça mütercimleridir. Bunlar arasında İshak önemli bir siret kitabını da Arapça'ya çevirmiştir. Muhammed bin Cehm, Bermekî Hişam bin el Kasım, Musa bin İsa el Kürdi, Ömer bin Ferhan ve başkaları da Farsça'dan çeviriler yapmıştır.

Sanskrit (Hint) dilinden Arapça'ya çeviri yapan mütercimlerin en ünlülerinden biri Hintli Menge'dir. Bu zat Abbasi hanedanından İshak bin Süleyman bin Ali Haşimi'nin yakın adamları arasında bulunuyor ve onun adına Arapça'ya çeşitli kitaplar tercüme ediyordu. Bermekîlerin canlandırdığı Bermekîler Hastanesi'nin başkanlığında bulunan İbn Dühn-i Hindi de önemli Hintçe mütercimleridirler.[36]

35 *Fihrist*, 264.

36 *Fihrist*, 264.

Nebatça'dan (Keldanice) da çeviriler yapılmıştır. İleride sözü edilecek olan İbn Vahşiye, bu alanda pek çok çeviri yapmıştır.

Suriye Bölgesinde Bilimsel Çalışma ve Tercümeler

Yukarıda sözü geçen bilim ve kültür faaliyetlerine katkıda bulunan mütercimler, onların koruyucuları ve milletleri hakkında verdiğimiz malumat göz önüne alınıp incelenecek olursa, bunların büyük kısmının Şam, Cezire ve Irak halkı arasından çıkan Suriyeliler oldukları görülür. Gerçekte de Suriyeliler bilim ve kültürel faaliyetlerin yayılması konusunda eski dönemlerden beri oldukça önemli bir görev üstlenmişlerdir. Yaratılışlarından kaynaklanan çalışkanlık, parlak zekâ, teşebbüs ve cesaretle birlikte yaşadıkları ülkenin doğu ve batı arasında bir köprü oluşturması, kendilerine bu alanda teşvikçi ve yardımcı olmuştur.

Milattan birkaç yüzyıl önce "hurûf-i hecâ" denilen 28 harflik alfabeyi geliştirip yayanlar Suriyeliler (Fenikeliler) olup, ticaret amacıyla yaptıkları seyahatler sırasında bu harfleri Yunan ve Keldan ülkesine götürmüşlerdir. Hurûf-i hecâ'nın uygar dünyada çeşitli milletler arasında geçerli olan şekil ve isimleri hâlâ bunun en önemli şahididir. Mısırlılar ile Keldaniler arasında bilim ve edebiyatın gelişip yayılmasında aracılık edenler yine Suriyeliler olduğu gibi daha önce gösterildiği üzere sonraki dönemlerde de bilim, kültür ve sanatı Grek dünyasına ulaştıranlar da yine Suriyelilerdir. Günümüzdeki Suriyelilerin gelişmiş uygar toplumların dilleri olan İngilizce, Fransızca vs dilleri öğrendikleri gibi, kültürlerini yaymak, ticari faaliyetlerde bulunmak veya devlet hizmetine girebilmek için de muasır uygar toplumların dilleri olan Yunan, Kıptî ve Babil dillerini de öylece öğrenir ve öğretirlerdi. Grek veya Eski Yunanlıların, akli ve mantiki feyizlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkardıkları felsefe ve mantık vs bilimler gelişme gösterdikten sonra İskender'in fetihleri sonucunda Irak ve Şam bölgelerine intikal etmiş, Suriyeliler de vakit geçirmeden bu bilimleri kendi dillerine nakil ve tercüme etmişler, Hıristiyanlığın doğuşundan sonra da bu kültürel birikimlerine Yunan Hıristiyanlık anlayışını ve Yunan fel-

sefesini ilave ederek kendi manastırlarında muhafaza etmişlerdir. Yunan bilim ve edebiyatı Fars, Hint ve diğer ülkelere buradan, yani Suriye'den yayılmıştır.

Sâsâniler devrinde de bu bilimleri İranlılara nakleden en büyük aracı Keldanilerdir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Kisra Nuşirevân, tıp ve felsefe eğitimi ve öğretimi için Cündisabur Hastanesi'ni inşâ ettiği zaman burada ders okutacak güçte ve yetenekte olan âlimleri çoğunlukla Irak ve Cezire bölgesi Hıristiyanları arasından getirtmişti. Harran putperesthanesinde korunan Sami bilim ve edebiyatı da özellikle zikre değer. Bu şehir halkı Hıristiyanlıktan sonra da eski dinlerini sürdürmüşlerdi. Aynı şekilde Irak ahalisi de eski Keldanilerin bilim ve edebiyatı ile ilgili zengin bilgilere sahiptiler. İslâmiyet'in doğuşundan sonra halifeler tercüme faaliyetlerini başlattıklarında, bu konuda kendilerine en büyük yardımı dil bilen Suriyelilerden almışlardır. Tercüme işinde görevlendirilenler çoğunlukla Humuslu, Baalbekli, Şamlı, Hireli, Harranlı ve Basralı kimselerden oluşuyordu. Bilimsel kitapları tercüme edebilmek hiç kuşkusuz bilimsel konularda uzmanlık gerektirmenin yanında kitapların yazıldığı dilleri de iyi bilmeyi gerektiriyordu. Bu yüzden bu bilimsel eserleri Arap diline çeviren mütercimlerin çoğu, alanlarında geniş bilgi ve kültüre sahip kişilerdi. Aralarında felsefe, mantık, tıp ve diğer bilimlerin çoğu ile ilgili çeşitli eserler yazmış birçok kişi var idi.

Suriyeliler eski zamanlarda sahip oldukları bu üstün ve ayrıcalıklı konumu günümüzde de devam ettirmektedirler. Avrupa dillerinde yazılmış birçok eseri günümüzde de Arapça'ya tercüme edenlerin çoğu Suriyelilerdir. Onların bu gayretleri hemen herkes tarafından iyi bilinmektedir.

Halifeler Dışında Bilim ve Maarifle Uğraşanlar

Yukarıda verdiğimiz malumattan anlaşılacağı üzere ilim ve fenlerin mütercimler aracılığı ile Arapça'ya çevrilmesi işine en büyük önemi veren, halifelerin kendileri olmuştur. Çevrilen kitapların bazıları Bağdat'ta halkın dikkatini çekmiş ve çok beğenilmiştir. Bu yüzden toplumun ileri gelen bazı kişileri halifelerin yolunu

takip etmişler, onlar da çevirmenler görevlendirerek yeni tercümeler yaptırmak için büyük para ve çaba sarf etmişlerdir.

Bu konuda büyük gayret sarf eden ve para harcayan büyüklerin en başta gelenleri Musa bin Şakir'in oğulları olan 'Beni Şakir' veya 'Beni Musa' adıyla meşhur olan üç zattır. Kendilerinden sonra oğulları "Beni el-Müncem" adıyla tanınmışlardır. Beni Şakir'in babaları olan Musa bin Şakir, Me'mün'un yakın sohbet arkadaşlığı payesiyle şereflenmiş, oğullarından dolayı halife katında yüce bir konuma sahip olmuş ise de kendisi âlim ve edip bir kimse değildir. Tam aksine küçük yaşlarda iken tam bir hırsız ve soyguncudur. Asker elbisesi giyerek yollarda, dağlarda eşkıyalık yapardı. Cesur, gayretli ve iş bitirir bir adamdır. Akşam ve yatsı namazını komşuları ile kıldıktan sonra kıyafet değiştirir ve Horasan yolu üzerinde epey bir yol alırdı. Al bir ata biner, geceleyin şekilli görülsün diye atının ayaklarına beyaz bezler bağlardı. Yola çıkan paralı ve zengin yolcuları gelip kendisine ihbar eden özel bir casusu vardı. Musa, bazen birden fazla yolcunun üzerine hücum eder, sonuçta yine galip gelirdi. Yolcuları soyduktan sonra hemen süratle Bağdat'a döner, namazı camide, cemaatle kılardı. Musa bu şekilde birçok soygun yaptıktan sonra hakkında şikâyetler çoğalmış ve itham edilmiş ise de komşuları kendisinin yatsı ve sabah namazlarını kesintisiz bir şekilde kendileri ile beraber camide kıldığına şahitlik yaptıklarından, hakkında yapılan suçlamalar delillendirilememiş ancak kendisi şüphe altında kalmıştır. Daha sonra bu eylemlerinden dolayı tövbe etmiş, bir müddet sonra ölmüş ve yukarıda sözünü ettiğimiz üç oğlunu küçük yaşta yetim bırakmıştır. Halife Me'mûn, bu üç çocuğu Bağdat Zaptiye Nazırı İshak bin İbrahim'in vesayet ve bakımına emanet etmiş, Yahyâ bin Mansur'la beraber Beytülhikme mensupları arasına dahil etmiştir. Söz konusu halife sefer veya seyahate çıkacağı zaman İshak'a haber gönderir ve çocuklara dikkat etmesini tavsiye ederdi. Öyle ki bu dikkat ve tavsiyenin tekrarından dolayı İshak, "Halife Me'mün beni Musa'nın çocuklarına dadı yaptı," derdi. Musa'nın oğulları yine de yokluk içinde büyüdü. Çünkü maaşları az ve yetersizdir. Ancak bilim ve kültürel açı-

dan son derece iyi yetişirler. En büyükleri olan Muhammed bin Musa bilimsel açıdan da onların en yetenekli olanıdır. Özellikle hendese konusunda sivrilmiş ve tanınmıştır. Felekiyat, tabiat ve riyaziyeye dair Öklid'in eserleri ile *Mecistî* ve diğerlerini mükemmel derecede biliyordu. Kardeşi Ahmet bin Musa, bilim ve maarifte genel olarak kardeşinden aşağı bir derecedeydi ancak mekanik biliminde onu geçmişti. Üçüncü kardeşleri olan Hasan ise hendese konusunda uzmanlaşmış, söz konusu bilimde şaşılacak bir hızla mesafe katetmiş, emsallerinin önüne geçmişti. Oysa hiçbir hocadan ders almaksızın her ne öğrenmiş ise kendi kendine öğrenmiş, ilim ve hendese alanında Öklid'den altı makalenin dışında hiçbir şey okumamıştı.[37]

Şakir veya Musaoğulları eski bilimlerin tahsili uğrunda da her türlü fedakârlığı üstlenmekten çekinmemişlerdir. Bilimsel eser toplamak için Rum ülkelerine adamlar gönderdikleri gibi, bol paralar harcayarak mütercimler bulup getirmişlerdir. Ünlü Huneyn bin İshak ilmî eserleri toplaması için yine bunlar tarafından Rum topraklarına gönderilenlerden birisidir.[38] Beni Musa tercüme için birçok kitap topladıktan sonra bu eserlerin çevrilmesi için mütercimi olarak Huneyn bin İshak ve Sâbit bin Kurre'yi görevlendirmiş, bu iş için ayda 500 dinar ayırmıştı.[39] Kendisinin felekiyat, mekanik ve hendeseye dair birçok kitabı ve hendese konusunda özel buluşları vardır. Gözlem vs konulardaki ustalıklarından başka Dünya'nın çevresinin 24.000 mil olduğunu ölçmüş ve bunu delilleri ile birlikte halife Me'mün'a ispat etmişti.[40]

Abbasi halifesi Mutasım'ın veziri büyük hatip ve edebiyatçı Muhammed bin Abdülmelik bin ez-Ziyat da halifelerin dışında dışarıdan alınan bilimler çerçevesinde tercüme amacıyla etrafa para saçan önemli kişilerden biridir. Öyle ki bu iş için ayda 2.000 dinar dağıtıyordu. Kendi adına çeşitli kitaplar tercüme edilmiştir. Me'mün'un kâtiplerinden birisi olup İbnü'l Münec-

37 *Teracimu'l-Hükema ve Tabakâtu'l-Etibbâ.*

38 *Fihrist*, 243.

39 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 1, 187.

40 Musa'nın oğulları ve bilimsel çalışmaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Sinan Hünkar, "Musa'nın Oğulları" *Sızıntı Dergisi*, Mart 1982) – ng.

cim adıyla bilinen Ali bin Yahyâ da tercüme yaptırmakla meşgul olan kişilerden biridir. Onun adına da birçok kitap Arapça'ya çevrilmiştir. Aynı şekilde Muhammed bin Musa bin Abdülmelik de tercüme faaliyetlerine katılan ve bu uğurda para ve zaman harcayan önemli şahsiyetlerden biridir.

İbrahim bin Muhammed bin Musa el Katib de Yunanca'dan Arapça'ya çeviri konusunda pek istekli, bu uğurda para harcamak konusunda cömert bir zattı. Tahiru'l Askaf da bu alanda himmet sarf eden bir başka şahsiyetti. Kitaplara meraklı biri olduğundan tercümeleri için ciddi paralar harcamıştı. Özellikle Hıristiyan doktorlar bu zatın adına birçok tercüme yapmışlardır.

Irak halkından kâtip ve muhasebeci İsa bin Yunus da bu grup içerisine giren meraklı kişilerden birisi olup, özellikle eski kitaplar ve Yunan bilimlerine karşı meraklıydı. Aynı şekilde Cündisabur halkından olan Şîrşû da çeviri masrafları için külli harcamalar yapmışsa da özellikle Arapça'dan daha çok Süryanice'ye tercümeler yaptırmayı tercih etmiştir. Ünlü tabiplerden Yuhanna bin Masuye, Cibril bin Bahtişu, Davud bin Serabiyyun, Selmuye ibn Tayfuri gibi halifelerin doktorluğu hizmetinde bulunan şahıslar da Arapça'ya birçok çeviri yapmışlardır. Bağımsız olarak idarelerini sürdüren birçok Müslüman emir ve beyler de halifelerin yollarına uyarak çeşitli bilimleri Arap diline kazandırmak için çeviri faaliyetlerine destek olmuşlardır. Hemdanilerden ünlü Seyfüd Devle'nin maiyetinde bulunan İsa el Iraki adındaki tabip, emir adına Süryanice'den Arapça'ya tercümeler yapıyor, bu iş için ayrı bir maaş alıyordu.[41]

Abbasilerin Bilimsel Uyanış Devrinde Yapılan Tercümeler

Abbasilerin bilimsel uyanış döneminde ve ondan bir müddet önce eski bilimleri Arapça'ya tercüme ettirme düşüncesine halifeleri yönlendiren sebepler ve söz konusu bilimleri çeşitli dillerden Arapça'ya tercüme ile meşgul olan kişileri yukarıda ayrıntılarıyla belirttik. Bu bölümde ise, söz konusu dönemde tercüme

41 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 2, 140.

edilen ve daha sonra Müslüman âlimler tarafından yazılan eserlere kaynaklık yapan kitapları zikredeceğiz. Ancak şurasını itiraf etmek lazımdır ki, tercüme olunan kitapların sayısı pek çok olmanın yanında bunlar hakkında verilen bilgilerin dağınık ve düzensiz bir halde bulunması, çoğunun kaybolmuş olması gibi nedenlerden dolayı hepsini kaydetmek ve sıralamak çok zordur. Bu yüzden imkânlar ölçüsünde bunları göstermeye çalışacağız.

Kitapların hangi bilimlerden söz ettiği ve hangi dilden çevrildiğini kolaylıkla gösterebilmek için tercüme olunduğu dillere göre bölümlere ayıracağız. Bunlar Yunanca, Farsça, Hintçe (Sanskrit), Nebatça, İbranîce, Latince ve Kıptîce dilleridir. Söz konusu dillerin her birinden tercüme edilen eserleri bahsettikleri konulara göre ve konunun müsaadesi derecesinde birtakım bölümlere daha ayırmak gerekir:

Yunanca'dan Tercüme Edilen Kitaplar

Bilimsel uyanış döneminde Arapça'ya çoğunlukla Yunanca'dan çeviriler yapılmıştır. Bu eserlerin çoğu felsefe, tıp, riyaziye, astronomi ve fizik dallarıyla ilgilidir. Bu bilimler ve çevirmenlerini yaptıkları çevirilerle birlikte listeler halinde kaydediyoruz:

Felsefe ve Edebiyatla İlgili Eserler

Eflatun'un Kitapları

1. *Kitab-ı Siyasiyye*:[42] Hüseyn b. İshak tarafından tercüme olunmuştur.
2. *Kitâbü'l-Münâsebât*: Yahyâ b. Adiy
3. *Kitâbü'n-Nevâmis*:[43] Huneyn ve Yahyâ birlikte.
4. *Kitâb-ı Timâvüs*:[44] İbnü'l-Patrik tercüme etmiş Huneyn dü-

42 *Siyâset-i Medeniyye* (La Politque).

43 *Tabakâtu'l-Etibbâ*'da verilen bilgilere göre Platon'un bu eseri felsefeye dair olup 12 bölümden oluşmuştur. *Keşfu lstılâhâti'l-fünûn*'a göre peygamberlik ve şairlikle ilgili ilme *ilmu'n-nevâmîs* adı verilir.

44 *Tabakâtu'l-Etibbâ*'da verilen bilgilere göre; *Eflâtun*'un bu isimde iki kitabı vardır: *Kitâbu Timâvis el-Ruhânî*, diğeri de *Kitâbu Tivâmis el-Tabî'*. Birincisi;

zeltmiştir.

5. *Kitâb-ı Eflâtûn ilâ Akritîn*:[45] Yahyâ b. Adiy.

6. *Kitabu't-Tevhîd*:[46]

7. *Kitâbû'l-Hissi ve'l-lezze*:

8. *Kitâbu Usûli'l-Hendese*: Kosta b. Luka çevirmiştir.

Aristo'nun Kitapları

1. *Katagoriyas*[47] *- el-Makûlât*: Hüneyn b. İshak çevirmiştir.

2. *Kitabu'l-İbâre*:[48] Huneyn Süryanice'ye, İshak Arapça'ya çevirmiştir.

3. *Tahlîlu'l-Kıyâs*:[49] Tiyadoros çevirmiş ve Huneyn düzeltmeler yapmıştır.

4. *Kitâbu'l-Bürhân*:[50] İshak Süryanice'ye ve Mettâ Arapça'ya çevirmiştir.

5. *Kitâbu'l-Cedel*:[51] İshak Süryanice'ye ve Mettâ Arapça'ya çevirmiştir.

6. *Kitâbu'l-Mugâletât veya el-Hikmetü'l-memûhe*:[52] İbn Nâime ve Ebû Beşr Süryanice'ye ve Yahyâ Arapça'ya çevirmiştir.

7. *Kitâbu'l-Hitâbe*:[53] İshak ve İbrahim b. Abdullah çevirmiştir.

8. *Kitâbu'ş-şi'r*:[54] Ebû Beşr Süryanice'den Arapça'ya tercüme etmiştir.

âlem-i rubûbiyyet, âlem-i akıl ve âlem-i nefisten, ikincisi ise âlem-i tabiatın terkibinden bahseder. Eflatun bu iki kitabı, Timâvüs adındaki talebesi için yazmıştır.

45 Kitab-ı Akritîn veya vatan ve çocukların görevleri.

46 Tevhîd-i Mahlûkât, yani tek asla döndürme.

47 Les Catégories.

48 Le Traité De l' intetprétation.

49 Les Premiers analytiques.

50 Les Second analytiques.

51 Topique.

52 Les Sophimes.

53 Le Rétorique.

54 La Poetique.

Kâmûsu'l-A'lâm'da Aristo'nun biyografisi verilirken hiçbir eserinin Türkçe'ye tercüme edilmediği belirtiliyor ki, bu derece bir tembellik gerçekten teessüf olunacak bir hususturur (zm.nin notu).

9. *Kitâbu's-Simâ'i-t-tabîî*: Ebû Rûh el-Sâbiî, Huneyn, Yahyâ ve Kosta tarafından çevrilmiştir.

10. *Kitâbu's-Simâ' ve'l-âlem*: İbnü'l-Patrîk çevirmiş ve Huneyn düzeltmeler yapmıştır.

11. *El-Kevn ve'l-Fesâd*: Huneyn Süryânice'ye İshak ve Dımeşkî Arapça'ya çevirmişlerdir.

12. *Kitâbu'l-âsâri'l-ulviyye*: Ebû Beşr ve Yahyâ tarafından tercüme olunmuştur.

13. *Kitâbu'n-Nefs*: Huneyn Süryanice'ye, İshak Arapça'ya çevirmiştir.

14. *Kitâbu'l-Hiss ve'l-Mahsûs*: Ebu Beşer Mettâ bin Yunus tarafından çevrilmiştir.

15. *Kitâbu'l-Hayevân*: İbn Patrik çevirmiştir.

16. *Kitâbu'l-Hurûf ve'l-âlihiyyât*: İshak, Yahyâ, Huneyn ve Mettâ tarafından tercüme olunmuştur.

17. *Kitâbu'l-Ahlâk*: İshak tarafından çevrilmiştir.

18. *Kitâbu'l-Mir'ât*: Haccac bin Matar tarafından tercüme olunmuştur.

19. *Kitâbu'l-Asûlucyâ*: Haccac bin Matar tarafından tercüme olunmuştur.

Arsito'nun eserlerine kendi talebeleri ve daha sonra yetişen âlimler tarafından çeşitli şerhler yazılmıştır. Savferistos (Teofrast), Diduhis, Perikles, İskender Afrodisi, Ferferiyos (Porfir), Amuniyus, Tamistiyus (Temistius), Nikulavus, Felitorhus (Pelutarik), Yahyâ en-Nahvî Aristo'nun eserlerine şerhler ve ekler yazan kişilerden bazılarıdır. Sözü edilen bilginlerden bazılarının –tamamı felsefe ve dallarına ait olmak üzere– birtakım özel eserleri daha vardır ki birçokları Arapça'ya tercüme edilmiş ise de tercüme edenlerin adları bilinmez olmuş olduğundan, burada kaydetmekten vazgeçtik. İbn Nedim *Fihrist*'inde bunlardan söz etmektedir.

Calinos'un tıpla ilgili ileride açıklayacağımız kitapları arasında felsefe ve edebiyata dair birkaç kitabı zikrolunmaktadır. Bunlar biri de *Kitâbu mâ ya'takiduhû reayâ*'dır ki, bu kitap Sâbit b. Kurre tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Aynı şekilde *Kitâbu*

ta'rîfi'l-mer'-i uyûb-i nefsihî da bir diğer eser olup, Tûmâ tarafından Arapça'ya tercüme olunmuş, Huneyn tarafından düzeltmeleri yapılmıştır. Aynı tabibin *Kitâbu'l-Ahlâk*'ı da bir başka örnektir. Bunu da Hubeyş çevirmiştir. *Kitâbu intifâi'l-ahyâr bi-a'dâihim* de bu çeşit kitaplardan olup, Hubeyş tarafından yine Arapça'ya çevrilmiştir. Calinos'un *el-Muhrikü'l-evvel lâ yetehar-rek* adındaki eseri de bunlar arasındadır. Bunu da Hubeyş, İsa vs mütercimler Arapça'ya kazandırmışlardır.

Tıpla İlgili Kitaplar

Hipokrat'ın Kitapları

1. *Kitâbu ahd-i Hipokrat*:[55] Huneyn Süryanice'ye, Hubeyş ve İsa Arapça'ya tercüme etmişlerdir.

2. *Kitâbu'l-Füsûl*:[56] Muhammed b. Musa için Huneyn tarafından tercüme edilmiştir.

3. *Kitâbu'l-Kesr*: Muhammed b. Musa için Huneyn çevirmiştir.

4. *Kitâbu Tekaddimetü'l-Ma'rife*:[57] Huneyn ve İsa b. Yahyâ çevirmişlerdir.

5. *Kitabu'l-emrâzi'l-hâdde*: İsa b. Yahyâ tarafından tercüme edilmiştir.

6. *Kitâbu Simyâ (emrâz-ı vâfide)*: İsa b. Yahyâ tarafından tercüme edilmiştir.

7. *Kitâbu'l-Ahlât*: Ahmet b. Musa için İsa b. Yahyâ tercüme etmiştir.

8. *Kitâbu Kâtityun*: Ahmet b. Musa için Huneyn tarafından tercüme edilmiştir.

9. *Kitâbu'l-Mâ ve'l-Havâ*: Huneyn ve Hubeyş tarafından Arap diline çevrilmiştir.

10. *Kitâbu Tabîatü'l-İnsân*:[58] Huneyn ve Hubeyş Arapça'ya çevirmişlerdir.

---

55) Hipokrat'ın tıp konusundaki düşünce ve yorumları.

56) Tıbbın tarifi ve kanunlarından söz eder – ng.

57) Hastalıklar ve belirtilerinden bahseder. (*Tabakâtu'l-Etibbâ*) – ng.

58) İnsan vücudunun özelliklerinden söz eder (y.h.n.).

Calinos'un en ünlü eserleri: *Kitabu Sitte Aşar* adı ile bilinen kitaplarıdır ki şunlardır: *Kitabü'l Fark, El Sınaa, Kitab El Nabz, Şifaü'l-emraz, El Makalatü'l-hamse, El İstiksar,*[59] *Kitabü'l Nizac, El Kuva El Tabiyye, El İlel Vel Emraz, Tarifu İleli'l-azail-i Batıne, Kitabü'n-nabzı'l-kebir, Kitabü'l Hamayat El Buhran, Tedbirü'l-azha, Hiletü'l-ber'.*

Bunlardan yalnız *Kitabu Tarif-i İle'l-aza El Batıne, Kitabu En Nabzı'l-kebir, Kitabü Tedbiri'l-azha, Kitabü Hiletü'l-ber'* dışındakilerin tamamı Huneyn tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Diğer dört kitabını ise Hubeyş çevirmiştir. Calinos'un kitapları aşağıda mütercimlerin kitapları ile gösterilmiştir:

Kitap adı	Çevirmen
1. *Et-Teşrîhu'l-Kebîr*:	Hubeyş el Â'sam
2. *İhtilafu't-teşrîh*	" "
3. *Teşrîhu'l-hayvânü'l-hayy*	" "
4. *Teşrihu'l-hayvanü'l-meyyit*	" "
5. *İlm-i Hipokrat bi't-teşrîh*	" "
6. *El-Hâcetü ile'n-nabz*	" "
7. *Ulüm-i Aristo*	" "
8. *Teşrihu'r-rahm*	" "
9. *Ârâ-i Hipokrat ve Platon*	" "
10. *El-Âdât*:	" "
11. *Hasebü'l-Beden*	" "
12. *El-Menî*	" "
13. *Menâfiu'l-Â'zâ*	" "
14. *Terkîbü'l-Edviye*	" "
15. *El-Riyâda bi'l-Kürreti's-sagîra*	" "
16. *El-Riyâda bi'l-Kürreti'l-kebira*	" "
17. *El-Hıssu Alâ Ta'lîmi't-tıbb*	" "
18. *Kuva'n-nefsi ve Mîzacü'l-beden*	" "

59 Su, hava ve ateşten oluşan dört unsur demektir.

Kitap adı	Çevirmen
19. *Harekâtü's-sadr*	İstefan (tashih Humeyn)
20. *İlelü'n-Nefs*	" " "
21. *Harekâtü'l-azl*	" " "
22. *El-Hâcetü ile'n-nefs*	" " "
23. *El-Emnilâ* (?)	" " "
24. *El-Merretü ve's-sevdâ*	" " "
25. *İlelü's-savt*	Huneyn bin İshak
26. *Hareketü'l-Mechüle*	" "
27. *Efdalü'l-Hey'ât*	" "
28. *Süi'l-Mizâci'l-muhtelif*	" "
29. *El-edviyetü ve'l-Müfrade*	" "
30. *El-Mevlüdi li-seb'ati aşer*	" "
31. *Ridâetü'n-Nefs*	" "
32. *Ez-Zübül*	" "
33. *Kuva'l-agzaiyye*	" "
34. *El-Tedbirü'l-mulattaf*	" "
35. *Müdâvâtü'l-Emrâz*	" "
36. *Hipokrat fî emrâdi'l-hâdde*	" "
37. *İlâ Terâsubulus*	" "
38. *Et-tabîb Ve'l-feylesof*	" "
39. *Kitabu Hipokrat es-Sihhiye*	" "
40. *Mihnetü't-tabîb*	" "
41. *Platon fî timavüs*	Huneyn ve İshak
42. *Tekaddümetü'l-marife*	İsa
43. *El-Fasad*	İsa
44. *Sıfatün Lisabi Yusrahu*	İbnü's-Salt
45. *El-Avram*	" "
46. *El-Kimus*	Sabit ve Hubeyş
47. *El-Edviyetü vel Edva*	İsa
48. *El-Tiryak*	İbnü'l-Patrik

Tıp ve dallarıyla ilgili daha başka eserler de var. Bunlar her ne kadar *Fihrist*'in yazarı İbn Nedim tarafından kaydedilmiş ise de çevirmenleri belirtilmemiştir. Bunlar arasında Efes şehri halkından olup Calinos'tan önce yaşamış, Eski Yunan ün-

lü tabiplerinden Ruphus'un yirmi küsur kitabı vardır. Büyük olasılıkla bunların tamamı Arapça'ya çevrilmiş olmalıdır. Çevirmenleri belirtilen kitaplar arasında ünlü tabip Oribasyüs'ün birkaç kitabı zikrolunur. Bunlar İstefan bin Basil tarafından tercüme olunan *Kitâbü'l- edviye el müsta'mele* ve Huneyn ile İsa bin Yahyâ'nın Süryanice'ye çevirdikleri *Kitâbü elseb'în makale* ve Huneyn'in Arapça'ya çevirdiği *Kitâbü Oribasyus ilâ ibnihî İstas* ve *Kitâbü Oribasyus ilâ ebîhi Onakis* adlarındaki eserleridir. Tıp biliminde kullanılan kök ve bitkilerin araştırılması için seyahatler yaptığından, "sâih" (gezgin) adını alan Deskorides'in tıpta kullanılan bitkiler konusunda bir kitabı vardır. Bunun Arapça'ya çevrildiği dönem ileride belirtilecektir. Aleksandır de Tralles'in *Kitâbü'l-Bersam* adındaki kitabı İbnü'l-Patrik tarafından tercüme edilmiştir. Diğer bazı âlimlerin de birtakım kitapları çevrilmiş ise de çevirmenleri bilinmemektedir.

Matematik, Astronomi ve Diğer İlimlere Dair Olan Kitaplar

Bu bölüm genel olarak astronomi, hendese, hesap, musiki ve mekanik dallarını kapsamaktadır. Şöylece özetlenebilir:

Öklid'in Eserleri

Öklid'in kitaplarından *Usûlü'l-hendese*, Haccac bin Matar tarafından biri Harun Reşid adına *haruniyye*, diğeri *Me'mûn* adına nispetle *Me'müniyye* isimleri altında iki kez tercüme edilmiştir. Aynı kitap, İshak b. Huneyn tarafından tercüme ve Sâbit bin Kurre tarafından tashih edildikten başka Osman Dımeşkî tarafından da ayrıca tercüme olunmuştur. Bu kitap günümüzde de mevcuttur. Bu eserin dışında *Kitâbü'l- Müzâherat, Kitâbü ihtilafi'l-menazir, Kitâbü'l-müsikî, Kitâbü'l-kanun, Kitâbü'l-sikal ve'l-hiffe* adındaki kitapları da Öklid'in Arapça'ya çevrilen eserleri arasındadır. Ancak mütercimleri bilinmemektedir.

Arşimed'in Eserleri

Yunan bilim ve edebiyatını ele aldığımız birinci ciltte bu eserler hakkında bilgi vermiştik. Arşimed'in Arapça'ya çevrilen eserlerinin sayısı on kadardır ve mütercimlerinin adı da belli değildir.

Perge'li Apollonius'un Eserleri

Kitâbü'l-mahrûtâd, Kitâbü kati's-sütüh, Kat'i'l-hatût, en-Nisbetü'l-mahdût, ed-Devâirü'l-mümâse bu zatın Arapça'ya çevirdiği kitaplarından bazılarıdır. Ancak bunların da mütercimleri belli değildir.

Ménélas'ın Eserleri

İskenderiye'de yetişen matematikçilerden biri olan bu bilginin *Kitâbü eşkâli'l-küreviyye, Kitâbü usûli'l-hendese* adlarında iki kitabı vardır. Bunlardan ikincisi Sâbit b. Kurre tarafından çevrilmiştir.

Batlamyus el-Kalûzî'nin (Ö. 168 ?) Kitapları

Ünlü *el-Mecistî* Batlamyus'un eseridir. Bu eserin Bermekî ailesinden Yahyâ b. Hâlid'in teşvikleri ile Arapça'ya tercüme olunduğunu daha önce belirtmiştik. Batlamyus'un *Kitâbü'l-erba'* adlı diğer bir kitabı da, İbrahim b. el-Salt tarafından tercüme ve Huneyn tarafından da tashih edilmiştir. Coğrafya alanındaki ünlü eseri *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-ma'mûre ve sıfatü'l-arzi* kitabı ise Sâbit b. Kurre tarafından mükemmel bir biçimde Arapça'ya çevrilmiştir. Batlamyus'un coğrafya ve diğer bilimlerle ilgili on beş kadar kitabı daha vardır. Bunların da tamamı Arapça'ya çevrilmiştir ancak mütercimleri belli değildir.[60]

60 Batlamyus ve eserleri konusunda geniş bilgi için bkz. Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, V, 196-199 – y.h.n.

Hipparkhos'un Eserleri

Bu zatın *Kitâbü'l-Hudûd* adıyla bilinen *Kitâbü sinâati'l-cebr* ve *Kitâbü kısmeti'l-a'dâd* adlarındaki iki eseri Arapça'ya çevrilmiştir. Bunların da mütercimleri bilinmemektedir.

Diophante'nin Eserleri

Bu zatın *Sanaatü'l-Cebir* adında yalnız bir kitabı vardır. Bu eser Arapça'ya tercüme edilmiş ise de, mütercimi bilinmemektedir.

İbn Nedim matematik, astronomi ve diğer bilimlere dair Arapça'ya daha birçok çeviri yapıldığını açıklasa da, bunların mütercimlerine ait bilgi mevcut değildir. Ebyun el Patrik'in *Kitabü'l-Amel* bil *üsturlab el müstah* ve Aristarkos'un *Kitab-ı cürmu şems vel kamer* adındaki kitapları ile İskenderiyeli Theon'un *Kitabü'l Amel bi zatil hak*, *Kanunü'l-Müsir?* adıyla bilinen *Kitabü zîc-i batlamyûs*, *Kitabü'l amel bil üsturlap* kitapları İbn Nedim tarafından kaydedilen ancak mütercimleri belirtilmeyen kitaplardan bazılarıdır. Çeşitli bilimler ve matematiğe ait olup daha önce felsefe kitaplarını sıralarken yazarlarının belirtildiği sırada tüm eserlerini göstermiş olduğumuz kitaplar ise farklıdır. Yunanca musiki kitaplarından Nikomakos'un *Kitab el musiki el kübra* ile Öklid'e ait olan *Kitap el musiki* dahi Arapça'ya çevrilmiştir. Bu ikinci eserden daha önce söz etmiştik. Pisagor'un ve diğerlerinin musiki ile ilgili birtakım görüş ve düşüncelerini Yunanca'dan tercüme olunan eserler arasındaydı. Tarentum'lu Aristoksenos'un *Kitap el rimus* ve *kitap el îka*, *Mortus'un ergan buki* ve *ergan zemri* (bûri ve dudun orkları) adlarıyla bilinen musiki aletlerine dair olan *Kitabu el alat el musavvatası* da Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilen müzik kitaplarındandı. Arhamides'in yukarıda belirtilen kitaplarından başka İren'in mekaniğe dair olan *Kitabu el hayıl el ruhaniyye kitabu şeyl el inkal* adlarındaki kitapları ile Badrogogya'nın *Kitabu istihrac el miyah ve mortusun kitabu el alat el musavvata ala sittin mila* adındaki eseri de Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Farsça'dan Arapça'ya Tercüme Olunan Kitaplar

Abbasi uyanışı döneminde Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilen kitapların çoğu edebiyat, haber, siyer ve şiir konularıyla ilgilidir. Bazıları da Nevbaht ailesine mensup âlimlerle Ali bin Ziyad Temimi ve diğerleri tarafından tercüme olunan eserler gibi yıldızlar bilimine dairdir. Farsça'dan Arapça'ya tercüme olunup günümüze ulaşan eserler mütercimlerinin adları ile birlikte aşağıda gösterilmiştir.

Kitabın ismi	Mütercimin ismi
1. *Kitab-ı Rüstem ve İsfendiyar*	Cebele bin Salim
2. *Kitab-ı Behram Şus*	" "
3. *Kitab-ı Hudayname Fissiyer*	Abdullah bin el Mukaffa
4. *Kitab-ı Ayinname*	" " "
5. *Kitab-ı Kelile ve Dimne*	" " "
6. *Kitab-ı Mazdek*	" " "
7. *Kitab-ı el Tac Fisireti Anuşirvan*	" " "
8. *Kitap el Adab el Kebir*	" " "
9. *Kitap el Adab el Sagir*	" " "
10. *Kitap el Yetime*	" " "
11. *Kitab-ı Hezar Efsane*	mütercimi belirtilmemiştir
12. *Kitab-ı Şehrazat Maa Ebroyis*	" "
13. *Kitab-ı Kârname Anu Şi Revan*	" "

Hintçe'den Tercüme Olunan Kitaplar

Araplar Hint lisanından (Sanskritçe) tıp, nücüm, riyaziye, hesap, müsamerat ve tarih kitaplarından birçok eser tercüme etmişlerdir. Ancak bunların çoğu kaybolmuş, elimize pek az bilgi ulaşmıştır. Bağdat şehri Abbasi başkenti olduğu yıllarda her milletten âlimler, tabipler, tüccar ve seyyahın göç ettiği bir merkez olmuştu. Bermekîler Hindistan'dan doktor getirme konusunda büyük çaba sarf etmişlerdir. Yahyâ bin Halid-i Ber-

mekî, Hindistan'dan isimleri kaynaklarda yazılı gözde çok sayıda tabip getirtmişti.[61]

Müslümanların edebiyat, tıp, eczacılık gibi alanlara dair Abbasi devrinden sonra yazdıkları şeylerden kaynak olarak aldıkları eserler arasında aslında Hintçe olan kitaplara başvurduklarını anlaşılmaktadır. Örneğin İbn Sina'nın *Kanun* yahut Razi'nin kitaplarını ve diğer yazarların tıp ilmine dair olan önemli kitaplarını gözden geçirdiğimizde bunların bazı hastalıkları sıralarken Hintlilerin o hastalıklara şu veya bu isimleri verdikleri, şu veya bu tür ilaçlarla tedavi eylediklerini kaydettiklerini görüyoruz. Edebiyata dair en önemli eserlerden olan İbn-i Abdi Rabbih'in *El-ikdü'l-ferîd*'ni yahut Tartüşî'nin *Siracü'l-mülük*'ünü ve benzeri eserleri okuduğumuzda bunlarında müelliflerinin bazı adap, ahlak veya benzeri şeylerden söz ederken zaman zaman Hint kitaplarında şu veya bu bilgiler veriliyor dediklerini de müşahede eylersiniz.

Tıp ve Tıbbın Alt Dallarıyla İlgili Kitaplar

Bununla beraber *Tabakatü'l etibbâ* müellifinin verdiği malumattan Abbasi devrinde tıp, nücüm, felsefe ve diğer bilimlerde bazı Hint âlimlerinin şöhret bulduğunu anlıyoruz. Tabip Menkel bunlardan biridir. Bu adam tıpla beraber astronomide de Hintlilerin büyük bilginleri arasında sayılmıştır. Birçok eser yazmıştır: *Kitabu'n-nüzumaç fi'l amar*, *Kitabu esrari'l mevalid, Kitabü Kuranati'l-kebir, Kitabü Kuranati'l-Sabir, Kitabu fi't-tıp* vs adlarındaki eserleri önemli kitaplarındandır. Sançhil, Bakehir ve diğerleri de Araplar arasında şöhret bulan Hint bilginlerindendiler. Bunların da astronomi ve tıbba dair birçok eseri ya doğrudan doğruya Hintçe'den Arapça'ya veya Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir. *Kitabu seyrekü'l- hindi* Hintçe'den Farsça'ya, oradan da Arapça'ya tercüme olunan kitaplardan biridir. Bunu Arapça'ya Abdullah bin Ali tercüme etmiştir. Hastalıkların belirtileri ve tedavi şekillerine dair olan *Kitabu fi alamati'l-emraz ve marifeti ilacuha* adındaki eser dahi bu şekilde ter-

61 *El-Beyan*, I, 40.

cüme edilen kitaplardan biridir. Yahyâ bin Halid Bermeki'nin emri ile Arapça'ya tercüme olunmuştu. Aynı şekilde *Kitabu fi ma ihtelefe fihi'l-Rum ve'l-Hind fi'l hâr ve'l barid ve kuvel edviye* adındaki kitap ile tıbbın dalları ile alakalı diğer bazı eserler de Farsça yolu ile Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Arapça mütercimleri bahsinde adı geçen Menkel Hindi de Hindistan'ın meşhur âlim ve tabiplerinden olup Halife Harun Reşid'i tedavi etmek üzere Yahyâ bin Halid Bermeki'nin uygun görmesi ile Bağdat'a davet edilmiştir. Harun Reşid'i tedavide başarılı olmuş, halife de ona bir mükafat olmak üzere büyük bir maaş bağlamıştır. Sözü geçen tabip Hintçe'den başka Farsça'yı da mükemmel biliyordu. Hintçe'den Farsça'ya tercümeler de yapıyordu. Çok güzel bazı sözleri *Tabakatü'l-etibbâ*'da yazılıdır.[62] Hintli Salih bin Behle de ünlü tabiplerden biridir. Halife Harun Reşid'in zamanında Irak'a gelmiş, büyük bir ün kazanmış, Irak tabipleri ile fikir alışverişinde bulunmuştur. Müslümanlar onun eserlerinden bir şeyler tercüme etmemiş olsa bile, Hint bilim ve irfanından malumatlar almamış olmaları düşünülemez.

Şanak da bir başka ünlü Hint hekimidir. Beş makaleden oluşan *Kitabü's-semum* adıyla bilinen bir eseri vardır. Söz konusu bu kitap yukarıda adı geçen Menkel Hindi'nin kalemi ile Farsça'ya tercüme olunmuştur. Daha sonra halife Me'mün'un devrinde Aradelis (Abbas bin Said Cevheri) tarafından ikinci defa olarak halife adına Arapça'ya çevrilmiştir. Hint hekimlerinden Cevder'in *Kitabü'l-mevlid*'i de Arapça'ya tercüme olunan tıp eserleri arasındadır.

Yukarıda adı geçen kitaplar dışında aşağıda sıralanan bazı kitaplar da Abbasiler devrinde Hintçe'den Arapça'ya tercüme olunan tıp eserleridir.[63]

1. *Kitabu Serd fi't-tıbb*: Menke tarafından tercüme edilmiştir.
2. *Kitabu Akakir el Hind*: Menke tarafından tercüme olunmuştur.
3. *Kitabı İstankir el Cami*: İbn Dühn tarafından tercüme olunmuştur.

62 *Tabakatü'l Etibbâ*, II, 33.

63 *Fihrist*, 303.

4. *Kitabu Saffetü'n-necah*: İbn Dühn tarafından tercüme edilmiştir.

5. *Kitabu Muhtasaru'l-Hind fi'l-akakir*: Mütercimi belli değil.

Bunların dışında mütercimleri belli olmayan başka Hintçe tıp eserleri de vardır.

Astronomi ve Matematikle Alakalı Kitaplar

Hintliler bu bilim dallarında da oldukça ileri gitmişlerdi. Arapça'ya tercüme olunan *Sindi Hind* kitabını daha önce belirtmiştik. Bu kitap İslâm dünyasında astronomi biliminin gelişmesi ve ilerlemesine büyük katkıda bulunmuştur. Çünkü Müslümanlar bu eseri örnek alarak birçok eser kaleme almışlardır. Muhammed bin İbrahim Fezari, Habeş bin Abdullah Bağdati, Musa el Harezmi bu alanda eser yazan önemli şahsiyetlerden bazılarıdır.[64]

Bunlardan Fezari, Müslüman dünyasında usturlap yapan ilk zat idi.[65] Müslümanlardan ilm-i hey'ette derinleşmek isteyen her şahsiyet mutlaka bu alanda Hintlilerin eserlerine müracaat etmek ve yararlanmak zorundaydı. Bunlardan birisi H. 440 yılında vefat eden meşhur Ebu Reyhan Biruni'dir. Bu büyük bilgin Hint topraklarını baştan başa dolaşarak halkının gelenek ve göreneklerini öğrendikten sonra *El Âsârü'l Bakiye Ani'l Kuruni'l-haliye* adındaki eserini yazmıştır. Biruni'nin bu alanda şöhret bulmuş onlarca eseri vardır. Bunlardan bazıları Hint bilimleri hakkında tercüme veya tashih veya tenkit şeklinde yazılmış eserlerden oluşmaktadır. Bu büyük âlim yazdığı eserler konusunda bir yerde şöyle bir malumat veriyor: "*Sindi Hind*'e dair bir kitap yazarak ona *Cevamiu'l-Mevcut Li Havatiri'l Henud*... adını verdim ki tamamlanan kısmı 550 yaprağa ulaştı. Erkend zîcini ıslah ve elfazını ihtiyar eylediğim lafızlar ile değiştirdim. Zira bu kitabın mevcut olan tercümesi anlaşılmaz bir ibare ile yazılmış olduğu gibi Hintçe lafızlarda aslı üzere bırakılmıştı. Medareyn-i Müttehideyn ve Mütesaviyeyne dair bir kitap yaza-

64 *Teracimu'l-Hükema.*

65 *Fihrist*, 273.

rak buna *Hıyalü'l-küsufeyni İnde'l Hin* adını verdim. Bu bilimsel malumat Hintliler arasında iyi bilinir. Hiçbir zicleri ondan hali değildir. Fakat Araplar arasında bu durum bilinmiyordu. Bunun dışında 30 yaprak üzerine hesaba ve *Sindi Hind* rakamları ile sıralamaya dair bir ihtar yazdım. Böylece hesabın öğretilmesi için Hintlilerin rakam usullerini açıklayan bir kitap yazdığım gibi, Arapların da sayılar hakkındaki metotlarının Hint metotlarından daha uygun olduğuna dair bir de ihtar yazdım..." Biruni'nin verdiği malumattan Hintlilerin astronomi alanında geniş bir bilgiye sahip oldukları ve Müslümanların onlardan pek çok şey tercüme ettikleri anlaşılmaktadır.

Edebiyat Kitapları

Hintlilerin Arapça'ya tercüme olunan edebiyat, tarih, mantık, müsamerât ve hurâfât kitaplarına gelince; bunların birincisi *Kelîle ve Dimne* kitabıdır. Bu eser daha evvel beyan ettiğimiz gibi, Farsça'ya nakledildikten sonra oradan da Arapça'ya tercüme olunmuştur. Farsça'ya tercümesinden sonra Farisî'de nazım şeklinde yazıldığı gibi Arabî'de dahi nazım olarak tercüme olunmuştur. Ebân bin Abdülhamîd bin lahik bin Afîr Rukaşî ile Ali bin Davud, *Kelîle ve Dimne* kitabını nazma çevirenlerdir. Hintçe'den Arapça'ya tercüme olunan ikinci kitap *Kitab-ı Sindbad el-kebîr*, üçüncü kitap *Kitab-ı Sindbad el-sağîr*, dördüncü kitap *Kitabu el-büd*, beşinci kitap *Kitab-ı yüzasef*, altıncı kitap *Kitab-ı yüzasef-i müferred*, yedinci kitap *Kitab-ı edeb el-Hind ve'l-sıyn*, sekizinci kitap *Kitab-ı habl fi'l-hikme*, dokuzuncu kitap *Kitab el-Hind fî kast-ı hubût-ı âdâ*, onuncu kitap *kitab-el Türk*, on birinci kitap *Kitab-ı dîk el-Hindî fi el-rical velmerait*, on ikinci kitap *Kitab-ı hudûd-ı mantık el-Hind*, on üçüncü kitap *Kitab-ı sadîrın*, on dördüncü kitap *Kitab-ı mülk el-Hind el-kıtâl ve'l-sibâh*, on beşinci kitap *Kitab-ı beydeba fî'l-hikme* idi.[66]

Musikiye dair Hintçe'de *Beyafr* adı verilen bir kitap da Arapların Hintlilerden tercüme ettikleri kitaplar arasındaydı. *Be-*

66 *Fihrist*, 305.

yafr –semar el-hikme– demektir. *Kitab-ı mezkûr* usül-i elhan ve gamların toplanmasından söz etmektedir.[67]

Nebâtîce'den Tercüme Olunan Kitaplar

Yukarıda verdiğimiz malumattan anlaşıldığı üzere felsefe ve tıbba dair birçok kitap Yunanca'dan Nebâtî'nin kardeşi, yahut bizzat Nebâtî lisanı olan Süryanice vasıtasıyla Arapça'ya tercüme edilmişti. Bu kitaplardan burada bahsedecek değiliz. Bahsimizi yalnız lisan-ı Keldanî'de yahut Nebâtî'de yazılmış oldukları halde re'sen Arapça'ya tercüme olunan ve bu tercüme olmasaydı kaybolması kesin bulunan kitaplara ayırıyoruz. Söz konusu dilden tercüme olunan kitapların en önemlisi çiftçiliğe dair olan *Kitab El-fellahat El-nebtiyye* namındaki eserdir. Gerçekte bu kitap kendi nevine göre mümtaz bir mevki tutmakta olup Arapça'ya H. 291'de İbn Vahşiye adıyla bilinen Ahmed bin Ali Nebâtî tarafından tercüme edilmiş, yakın zamana kadar ziraat erbabının başvuru kaynağı olmuştur. Avrupa lisanlarına dahi tercüme olunan bu kitap vaktiyle Arapça'ya tercüme edilmemiş olsaydı, mukaddemesinin mütalaasından anlaşıldığı üzere, kaybolacak ve uygarlık âlemi ondan yararlanamayacaktı. Kitabın mütercimi İbn Vahşiye, tercümeyi Ali bin Mahmud bin el-Ziyat'a yazdırırken şu beyanatta bulunuyor: "Oğlum! Ma'lümun olsun ki bu kitabı, Keldânîler veya Nebâtîlerin kitapları arasında buldum. Arapça'da tercümesi 'çift sürmek, ekinleri, ağacı ve meyahları ıslah eylemek, nebatâta ârız olan hastalıkları def' ve izale etmek kitabı" demektir. Keldânî ve Nebâtîler, bu kitabın havî olduğu malumata kendilerinden başka kimse sahip olmasın diye onu son derece gizli tutmaya gayret ederlerdi. Cenab-ı Hak'ın lütuf ve inayetiyle lisanlarını öğrendiğimden bu sayede arzu ettiğim kitaplardan haberdar oldum. Bu kitap ma'ruf ve mu'teber bir adamın nezdinde bulunuyordu. Bu adam kitabı gizliyor, bana göstermiyordu. Bilahare kitaptan haberdar olunca kendisine çıkışarak, 'Bu ilmi böyle saklarsan kaybolur gider. Geçmişlerini hiç kimse güzel bir adla an-

67 *Teracimü'l-Hükemâ* (yazma).

maz. İnsan okumadığı, kimseye okutmadığı kitaplardan ne istifade eder? Bunların adi taş ve çamurdan fazla kıymetleri olur mu?' dedim. Sözlerimi uygun gördü. Yanında bulunan kitapları çıkarıp bana gösterdi. Ben de onları birer birer tercüme etmeye başladım. İlk tercüme ettiğim kitap *Kitab-ı devâyây-i el-Babili fî ma'rifeti esrar el-felek ve'l-ahkam alâ havadis en-nücûm* idi ki bu kitap gayet büyük bir ehemmiyeti haizdir. Şu *Kitab el-fellaha*'yı da tamamıyla tercüme ettim..."[68]

Diyanet kitaplarıyla eski Keldânîlerin tarihi geçmişlerine dair malumatı havî olarak Arapça'ya tercüme edilmiş olması gerekli olan kitapların dışında aşağıda gösterilen eserler de Nebâtî dilinden Arapça'ya tercüme olunan kitaplar arasındaydır. Bunların ekseri, adı geçen İbn Vahşiyye tarafından tercüme edilmiştir:[69]

Kitab-ı tard-ı şeyatin ve yüarref-ü bi'l-esrar, *Kitab es-sihr el-kebîr*, *Kitab es-sihr el-sağîr*, *Kitab-ı devvar ale mezhebi'n-nebt*, *Kitab-ı mezahîb el-keldanîyye fî'l-asnam*, *Kitab el-işarât fî's-sihr*, *Kitab-ı esrar el-kevakib*, *Kitab el-fellahat es-sağîr*, *Kitab fî't-telsimat*, *Kitab el-hayat ve'l-mevt fî ilac el-emraz*, *Kitab el-asnam*, *Kitab el-karabîn*, *Kitab el-tabia, kitab el-esma'*.

İbranîce, Latince ve Kıptîce'den Tercüme Olunan Kitaplar

Musevîlerin Talmud ve diğer kitaplarından derlenmiş ve düzenlenmiş olan şer'î hükümler ve edebiyatlarıyla alakalı zengin bir kültür ve birikimin Arapça'ya tercüme edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Ancak bunlar birer tercüme kitabı şeklinde değil, daha evvel gösterildiği üzere öncelikle peygamberin en yakın arkadaşları olan talebelerine şifahen, dilden dile ulaşan bilgiler olarak geçiyordu. Bununla birlikte, bazı eserlerin tercüme ve tedvîn edildiği halde zamanla kaybolmuş olması da ihtimal dahilindedir. İbranîce'den çevrilmiş olup elimize ulaşan ilk eser; "Esfar-ı Tevrat"ın tercümesidir ki bunu H. 330 yılında

68 *Kitabü'l-fellahat el-Nebtiyye* (yazma).

69 *Fihrist*, 312.

vefat eden Said Füyumî yapmıştır. Tevrat'ın Arapça'ya yapılan en eski çevirisi de budur. Adı geçen mütercim, bunun dışında Tevrat'la alakalı birtakım şerhler ve tefsirler de yazmıştır.[70]

Latince birçok felsefi, tarihi ve kanuni konuları da içine aldığı için bu lisandan da Arapça'ya bazı kitaplar çevrilmiş olması akıldan uzak değildir. İhtimal ki bu dilden tercüme olunan eserler tarihçilerin dikkatini çok fazla çekmediği için zikredilmemiştir. Bununla birlikte Arapça'ya kitap tercüme eden mütercimlerin isimleri arasında Yahyâ bin el-Batrıkî'yi görüyoruz ki bu mütercimin Latince'den başka ecnebî bir lisan bilmediği halde müteaddid kitaplar tercüme ettiği beyan olunuyor. Bu kitapların bu durumda Latince'den tercüme edilmiş olması gerekir.

Kıptîce'ye gelince; Arapların bu lisandan doğrudan doğruya tercüme yapmadıklarını farz etsek bile, Mısırlıların birçok ulûmunu ve bilhassa çok iyi bildikleri eski kimya gibi ilimleri Yunanca aracılığıyla Arabî'ye naklettiklerinden şüphe yoktur. İlm-i kimya Emevi hanedanından Halid bin Yezid'in emriyle Kıptîce ve Yunanca'dan Arapça'ya tercüme olunmuştur.[71]

Özet

Müslümanların o devrin diğer milletlerince bilinen ve tanınan felsefe, tıp, astronomi ve astroloji veya kozmoğrafya, riyaziyat ve edebiyatla alakalı bilimsel külliyatın büyük bir kısmını kendi lisanlarına tercüme ettikleri söylenebilir. Bu bilimsel külliyatın büyük kısmı Yunan, Fars ve Hint dillerinden çevrilmişti. Bununla beraber o devirde bilinen dillerin hepsinden, değişik mevzularda birçok çeviri de yapmışlardır. Şu halde "Müslümanlar her milletten o milletin sahip olduğu ulûm ve maarifin en güzelini aldılar," demek yanlış olmaz. Özetle söylemek gerekirse, felsefe, tıp, hendese, musiki, mantık, nücûm ilimlerinde Yunanlılardan; nücûm, seyr, edebiyat, hukuk, tarih ve musikide İranlılardan; tıp (Hindî), akakîr, hesap, nücûm, musiki

70 *Fihrist*, 312.

71 *Fihrist*, 242.

ve akasiste (masallar) Hintlilerden; tarım ve ziraat, tencîm, sihr ve tılsımatta Nebâtîler ile Keldânîlerden; kimya ve teşrîhte ise eski Mısırlılardan ve bunların bilimsel eserlerinden istifade etmişlerdir. Asurlular, Babilliler, Mısırlılar, İranlılar, Hintliler ve Yunanlıların ulüm ve maarifinin en önemli mirasçıları olmuşlardır. Ancak Müslümanlar sadece nakil ve tercüme ile yetinmemişler, birçok keşif ve terakkiyat da vücuda getirmişlerdir. Kendi bulgu ve birikimlerini, söz konusu bilim ve kültür mirası ile karıştırıp yoğurarak İslâm medeniyetinin ulüm ve maarifinin temeli olan pozitif bilimlere yeni bir hüviyet kazandırıp, daha da geliştirmişlerdir.

Bahsi geçen devirlerde tercüme olunan eserleri göz önüne alırken özellikle şu nokta dikkat çekmektedir: Araplar Yunanlılardan pek çok eser tercüme etmelerine rağmen, onların tarih, edebiyat ve şiirle alakalı eserleri üzerinde hiç durmamışlardır. Oysa İranlılar ile Hintlilerin bu tür eserlerini tercüme etmekten geri kalmamışlardır. Mesela İranlıların tarih kitaplarından çoğunu, bunlar arasında da *Şehnâme*'yi Arapça'ya çevirmeyi ihmal etmemişlerdir. Fakat ne Herodotes'in tarihini, ne Estrabun'un coğrafyasını, ne de Homeros'un *İlyada*'sı veya *Odyssseia*'sını kendi dillerine çevirmişlerdir. Bunun sebebi şu olabilir: İslâmları kitap tercümesine sevk eden en büyük etken, daha evvel beyan olunan nedenlerden ötürü felsefe, tıp, nücûm ve mantık ilimlerine olan rağbet ve meyilleri idi. Tarih ve edebiyat kitapları ise o rağbet ve meyle mazhar olamadığından tercümesi mütercimlerin himmet ve gayretine bağlı kalıyordu. Mütercimler kendi ata ve babaları ile komşularına karşı rekabet ve övünmek için bazen bu tür eserleri tercüme ediyorlardı.

Bu sayede İranlı mütercimler Fars tarihi ve edebiyatından birtakım eserler tercüme ettikleri gibi, Süryani ve Hintli mütercimler edebiyat ve milli tarihlerine dair eserler de tercüme etmişlerdir. Kuşkusuz o mütercimlerin içinde Yunanlı bir veya birkaç mütercim bulunmuş olsaydı kendi milletlerinin tarih ve şiirleriyle birçok şey tercüme etmiş olacaklardı. Bununla beraber, *İlyada*'da birçok ilah ve putun adının geçmesi de Müslümanları bu tercümelerden vazgeçirmiş olmalıdır. Bununla be-

raber, *Şehnâme*'de de putperest inancının tezahürü olarak birçok put ve ilahın adının geçmesi, İran'ın İslâm öncesi tarihinin ürünü olmasına rağmen, kitabın Arapça'ya tercüme edilmesine engel olmamıştır.

Bu konuda dikkat çeken bir nokta daha var: Araplar bir asır zarfında, adı geçen kavim ve milletlerin bilim ve maarifinden kendi lisanlarına çok sayıda eseri başarıyla tercüme etmişlerdir. Oysa Romalılar bu eserlerin bir kısmını bile, ancak birkaç asır zarfında tercüme edebilmişlerdir. İşte Müslümanlar o hayret verici ve şaşkınlık uyandırıcı medeniyetlerinin her alanında bu suretle harikalar yaratmışlardır.

Halifelerin Gayrimüslim Bilginlere Gösterdikleri İltifat

Abbasi devrinde ilim ve ulemanın bu derece süratle ilerlemesinin ve başarısının altında yatan en önemli sebeplerden biri, bu bilimsel uyanış ve kalkınma hamlesini destekleyen ve himaye eden halifelerin kitap tercümesi için her türlü fedakârlığı üstlenmeleri, hangi din ve mezhepten olursa olsun istihdam ettikleri mütercimlere din ve mezhep ayırmaksızın hesapsız ölçüde cömert davranmaları, itibar ve saygıda kusur etmemeleri, onları mal ve ihsanlara boğmalarıdır. İçinde birçok Hıristiyan, Musevi, Sâbiî, Samiri, Mecusi de bulunan mütercimlere halifeler tarafından her türlü din, düşünce ve vicdan hürriyeti sağlanmıştı. Hemen her devirde karşımıza, adalet ve hak ölçüleri üzerine kurulmuş olan bu idare tarzıyla alakalı örnekler çıkmaktadır.

Örneğin Mansur'un, özel doktoru da olan Corcis bin Bahtişu'ya karşı gösterdiği saygı, lütuf ve kadirşinaslıkta oldukça ileri bir seviyededir. Mansur, hayatı boyunca alkollü içki kullanmadığı ve alkol İslâm dininde haram olduğu halde, sırf doktorunun arzusu ve alışkanlığı, sıhhat ve morali için bizzat mabeyincisini gönderip kendisine içki ve şarap getirtmiştir. Doktorunun Cündisabur'dan gelip, Bağdat'ta ikamet ettiği günlerde çehresinin değiştiğini fark etmiş, mabeyincisi Rebi'ye, "Bu ada-

mın yüzünde bir değişiklik görüyorum. Sakın içmek alışkanlığı varsa ona mani olunmuş olmasın," demiştir. Rebi, "İkamet ettiği haneye şarap sokmasına müsaade etmedim," cevabını verince onu azarlayıp, "Meşrubattan her neye muhtaç ise onları bizzat gidip getirmelisin," diyerek şarap getirmesini emretmiştir. Rebi aldığı emir üzerine, temin edilmesi mümkün olan en iyi şarabı Corcis'e getirmiştir.[72] Mansur, tabiplerin çoğuna karşı aynı anlayış ve müsamahayı göstermiştir. Hatta tabiplerinden bazılarıyla en mühim meseleleri istişare ederdi.

Örneğin Horasanlılar, Halife Mansur'dan, oğlu Mehdî'nin veliaht yapılmasını talep ettikleri dönemde halifenin maiyetinde bulunan tabipler arasında Musevi bir tabip olan Fürat da bulunuyordu. Mansur kendisine, "Bu husus hakkında senin fikrin nedir?" diye sormuş, o da veliahtlık konusunda kendi görüşünü ifade etmiştir.

Beşinci Abbasi halifesi Harun Reşid de hekimbaşısı bulunan Cibril bin Bahtişu'yu sever, hürmet ve riayet ederdi. Hatta hac yaparken, Mekke'de vakfede bulunduğu zaman bile onun için pek çok hayır dualarda bulunmuştur. Haşimiler halifenin bu hareketini garip görerek, "Ey Efendimiz! Bu adam Hıristiyandır," deyince Harun Reşid, "Evet, öyledir, bedenimin sıhhat ve afiyeti onun sağlık ve sıhhatine bağlıdır. Müslümanların huzur ve sıhhati de benim huzur ve sıhhatime bağlıdır. Bu durumda Müslümanların huzur ve sıhhati de bu tabibe bağlı demektir," cevabını verir. Bunun üzerine Haşimîoğulları, "Çok doğru söylüyorsun ey müminlerin emiri!" diyerek halifenin hareketini onaylamışlardır.

Yedinci halife Me'mûn'un da müslim veya gayrimüslim ulemaya karşı gösterdiği lütf u ikram ve saygı da, zikr ve tarife hacet bırakmayacak derecede malum ve meşhurdur.

Halifeler çoğu kez tabiplerin kendi saraylarında istedikleri şekilde hareket etmelerine izin vermelerinin yanı sıra, en mühim umur-ı idariye ve siyasiyede kendileriyle istişare ederler ve bazen kendi adlarına onlara emir ve yetki verirlerdi. Hıristiyan tabiplerden Selmuye bin Sinan'ı kendisine özel doktor ta-

72 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 124.

yin eden sekizinci Abbasi halifesi Mu'tasım, söz konusu tabibe kendi adına imza ve tevki yetkisi bile vermişti. Söz konusu halife tarafından valiler ve kumandanlara giden emir ve tevkiler çoğu zaman Selmuye'nin kendi el yazısıyla yazılıyordu. Halife Mu'tazid'in tabibi Davud bin Deylem de bu halife nezdinde buna benzer bir mevki ve itibar kazanmıştır.[73] Mu'tasım, Selmuye hakkında gösterdiği teveccüh ve itimadın bir göstergesi olarak, kardeşi İbrahim bin Sinan'ı Beyt'ül-mallar hazinedarlığına tayin etmişti. Hazinedarın mührü halifenin mührü ile beraber kâğıtlara konulurdu. Halife nezdinde Selmuye ile biraderi kadar hiçbir kimse bu derece büyük bir mevki ve itibar sahibi olamamıştır. Hatta Mu'tasım ona "Babacığım!" şeklinde hitap ederdi. Hıristiyanların fash (*Paques*) ve diğer bayramları yaklaşınca doğum yeri olan Kadisiye şehrine giderek kilisesinde ibadet etmesine izin verir, giderken de elbise, misk ve buhur türü hediyeler verirdi. Adı geçen tabip hasta olduğunda, Halife Mu'tasım bizzat ziyaretine gitmiş, hatta yanında gözyaşlarını tutamamış, "Senden sonra kendimi hangi tabibe bırakabilirim?" diye sormuştu. O da oğlu Yuhanna'yı tavsiye etmişti. Vefat edince halife üzüntüsünden o gün yiyip içmekten kesilmiş, cenazesinin saraya getirilerek Hıristiyanların âdeti üzere mumlar ve buhurlar ile en mükemmel biçimde dua ve merasimle defnedilmesini emretmişti. Kendisi de bu dua ve merasimi görebileceği bir yerde durup bizzat nezaret etmiş, mesrur ve memnuniyetini açıkça göstermiştir.[74] Abbasi halifelerinin onuncusu Mütevekkil, on dördüncüsü Mühtedi ve diğerleri de tabiplerine bu şekilde ihsan ve inamda bulunurlardı. Tabipler halifenin huzuruna vardıklarında halife ile beraber saltanat sediri üzerine oturuyorlardı.[75] Mu'tezidbillah'ın Sabiîlerden olan hekim ve meşhur tabibi Sabit bin Kurre hakkında yaptığı gibi çok defalar vüzera ve ümera huzur-i halifede ayakta durduğu halde, tabipler oturabiliyorlardı.[76] Tabiplerin makam ve mevkileri vüzera ve

73 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 234.

74 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 165.

75 Ebu'l-ferec.

76 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 216.

ümeranın konumu gibiydi. Hatta halifeler tabiplere latifede bulunur, onlarla şakalaşırlardı. En evvel huzura tabipler çıkardı. Tabipler halifelerin sıhhatine, yiyecek ve içeceklerine nezaret ederlerdi. Halife, tabiplerin izin ve müsaadesi olmaksızın hiçbir ilaç kullanamazdı. İçerse tabibi gücendirmiş olurdu. Onun gönlünü almak için uğraşırdı. Rivayete göre Mütevekkil, tabibi olan İsrail'den izin almaksızın kan aldırmıştı. Adı geçen tabip, halifenin bu hareketine küsünce, kendisine üç bin dinar ile senede elli bin dirhem gelir getirecek bir köy ihsan olunarak gönlü hoş edilmişti.[77] Halife Me'mün'un huzuruna, sabah namazından sonra en evvel Kehhâl Cebrail girerdi. Halifenin gözkapaklarını yıkar, gözlerine sürme sürerdi. Me'mün, öğleden sonra uykudan uyanınca da yine Cebrail tarafından, kendisine aynı muamele yapılırdı.[78]

Bir insanın, özellikle o asırlarda, saraylarda kendi tabibi ile ünsiyet peyda ederek onu bu derece yakınına alması doğal bir şeydir. Zira o devirlerde hilafet makamına göz diken pek çok rakip mevcuttu. Emellerine ulaşabilmek için halifeyi zehirleyerek vücudunu ortadan kaldırmaktan daha kolay ve etkili bir vasıta yoktu. Tabipler ise bu eylemlerde başrolü üstlenen kişilerdi. Halifeler çoğu kez böyle bir zehirleme olayının, –özellikle Bizans imparatorları tarafından– yapılabileceği endişe ve korkusunu taşırlardı. Bu yüzden kendi maiyetlerinde bulunan tabiplerin paraya, mevki ve mansıba tamah ederek öyle bir kötü eyleme girişmelerine meydan ve fırsat vermemek için, ceplerini, gözlerini, kalplerini servet ve mansıb ile doldurmaya gayret ederlerdi.

Halife Mütevekkil, Huneyn bin İshak'ı özel doktorluğuna tayin etmek istediğinde, âdet olduğu üzere sadakat ve güvenirliğini denemek istemişti. Bu yüzden Huneyn'i huzuruna çağırmış, kendisine hayli bir miktar arazi ve emlak tahsis ettikten sonra, "Bir düşmanımızı gizlice öldürmek istiyoruz, bunun için bize bir ilaç yapmalısın!" demiştir. Bunun üzerine Huneyn, "Ben, insanın sıhhatine yararlı olan şeylerden başkasını

77 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 157.

78 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 171.

öğrenmedim. Müminlerin Emiri'nin bunlardan başka ilaç talep edeceğini bilemezdim. Emrederseniz gideyim, o gibi ilaçları da öğreneyim," cevabını verir. Halife, "Bu uzun sürer," dedikten sonra onu sert bir biçimde tehdit edip, ona hakaretler yağdırarak zehir hazırlamasını yeniden teklif etmiş, bu da fayda vermeyince zindana attırmış, bir sene sonra yeniden huzuruna getirerek talebini tekrar etmiştir. Hatta bu kez kendisini ölümle tehdit etmiştir. Vicdan ve sanatının namusuna cidden saygılı olan tabip Huneyn, cinayet irtikab etmektense ölmeyi göze alarak, "Benim Allahım var, ona sığınırım. Kıyamet günü elbette benim hakkımı alır," diyerek faydalı ilaçlar dışında başka bir şey bilmediğini tekrar belirtmiştir. Bunun üzerine kalbi yumuşayan halife, rikkate gelerek tebessüm etmiş ve öyle bir ilaç istemesinin ve hakkında öyle muameleleri reva görmesinin bir imtihan ve tecrübe amacıyla yapıldığını söyleyerek tabibin gönlünü almıştır.[79]

Halifeler hizmetlerinde bulunan Hıristiyan veya Yahudi tabiplerin kendi din ve diyanetlerini rahatça yaşayabilmeleri için, her türlü kolaylık ve serbestliği sağlamayı bir görev olarak kabul ederlerdi.[80] Abbasi devri hekim ve tabiplerinin en büyüklerinden olup aslen Sâbiî[81] inancına sahip bulunan Sabit bin Kurre, halife Mu'tezidbillah'ın yanında makam ve mevki sahibi olunca, onun sayesinde Bağdat'ta Sâbiî mezhebi için tekrar yeni bir ruhani reislik tesis etmiştir. Söz konusu hekimin oğlu Sinan bin Sabit'e, halife Kahirbillah tarafından İslâmiyet'i kabulü için teklifte bulunulması, tabibin kaçması, daha sonra İslâmiyet'i kabul etmesi gibi olaylara ise nadiren rastlanıyordu. Özellikle Sâbiîlere, Müslüman olması teklifi ve ısrarı pek yapılmazdı.

H. 4. asrın en meşhur münşiî ve şairlerinden Ebu İshak İbrahim, Büveyhî hükümdarlarından İzzüddevle'nin yaptığı gibi Sabiîler, çoğu kez ramazan ayında Müslümanlarla beraber oruç

79 Ebu'l-ferec, 251.

80 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 190.

81 Sâbiîlik: Adem, Nuh ve Vaftizci Yahyâ'yı peygamber kabul eden, ancak İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'i reddeden (tektanrılı) bir dindir. Mensuplarının çoğunlukla Güney Irak'ta bulunurlar. Dünya üzerinde 50 ila 70 bin kadar Sâbiî olduğu tahmin edilmektedir – ng.

tutarlardı. Fakat Ebu İshak, dinine çok bağlı bir adam olduğundan, İzzüddevle ona İslâmiyet'i teklif edince, bu teklifi kabul etmemişti. Bu zat vefat ettiğinde Bağdat nakibüleşrafı, Kureyş şairlerinden Şerif Rıza, onun için oldukça övücü ve ölümünün büyük bir kayıp olduğunu ifade eden bir mersiye yazmıştı. Bu durum hangi din veya mezhebe sahip olursa olsun, şerefli ve onurlu insanların İslâm dünyasında övgüyle yad edildiklerini, haklarında mersiye yazılmasının bile mümkün olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Bu, aynı zamanda din ve vicdan hürriyetinin veya taassubun kaynağının her devirde idareciler ve onların idare tarzlarına bağlı bir durum olduğunu da ifade etmektedir. Hükümdar veya hükümet mutaassıp ise millet de mutaassıp; bilakis, müsamahakâr ise millet de müsamahakâr ve ılımlı bir zihniyete sahip olmaktadır. Bu cihetle Abbasilerde bilimsel uyanış döneminde, dini müsamaha ve anlayış özellikle halife ve yakınlarınca gösterilir, halka örnek olunurdu. Âlim ve ileri gelen zevat da bu müsamaha zihniyeti ve uygulamasının en sıkı takipcileri olurdu.

Hiçbir İslâm âlimi bir gayrimüslimden ilim tahsil etmekten çekinmezdi. Hatta büyük hekim ve âlimlerden Farabi'nin hayatını incelediğimizde açıkça görüyoruz ki, uzun yıllar boyunca elde ettiği ilim ve irfanın önemli bir kısmını, Ebu Beşer Metta bin Yunus ve Yuhanna bin Haylan gibi gayrimüslim âlim ve hekimlerden öğrenmiştir.[82] İslâmlar tarafından Hıristiyanlara ve diğer mezhep mensuplarına karşı gösterilen bu tolerans ve sıcak alakaya karşılık gayrimüslimler de Tevrat veya İncil'i bir İslâm âlim veya fakihinden okuyup öğrenmekten çekinmezlerdi.[83]

Tabip ve hâkimlere büyük servetler ve ihsanlarda bulunulması konusuna gelince; bu durum aslında üzerinde durup açıklama yapmaya bile gerek olmayacak kadar açık bir konudur. Halife Harun Reşid'in hekimbaşısı Cabir bin Bahtişu'nun serveti bu konuda bir fikir ve kanaat vermek için yeterlidir. Tabipler kendilerine tayin olunan maaşların dışında da birçok ge-

82 İbn Hallikan, II, 76.

83 İbn Hallikan, II, 133.

lirlere sahiptiler. Halife Me'mûn her kim bir memuriyet alır ise memuriyet yerine gitmeden önce tabibi Cabir bin Bahtişu'ya uğrayarak ona ikramda bulunmasını emretmişti.[84]

Bu gibi müsamahakâr, akıllı ve ileri görüşlü halifelerin himayeleri altında ilim ve maarifin parlak bir devir geçirmesinden, şiir ve diğer edebi bilimlerin ilerleyip gelişmesinden doğal ne olabilir ki?

Âlim, bilgin ve faziletli insanlara hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, saygı ve hürmet gösterilmesi yalnızca Abbasi devri ve tabiplerine özgü bir davranış değildi. Bilimsel seviyenin yükselip geliştiği tüm İslâm devletlerinde aynı anlayış ve zihniyetin hâkim olduğunu görüyoruz. Mısır'da hüküm sürmüş olan Fatimî Devleti'nin de tabip ve hekimlerinin çoğu gayrimüslimdi. Abbasilerde olduğu gibi burada da gayet seçkin ve saygın bir konumları vardı. Fatimîler de tabiplere karşı çok cömert davranmışlar, onları önemli makam ve mevkilere yükseltmişlerdi. Aynı şekilde, zaman zaman yönetimde de onları istişare ve müşavirlik makamına kadar çıkarmışlar, onlara "sultanü'l-hükema", "emînü'd-devle" gibi şerefli lakap ve unvanlar vermişlerdi.[85] Hatta onlara, ümera ve vüzeraya tevcih olunan lakap ve unvanlarla hitap ediyorlardı. Fatimî halifelerinden Azizbillah'ın tabibi Mansur da bir Hıristiyan'dı. Bir defa bir hastalıktan dolayı halifenin alayında bulunamamıştı. Hastalıktan kurtulduktan sonra halife kendisine aşağıdaki mektubu bizzat el yazısı ile yazıp göndermişti:

> Bismillahirrahmanirrahim. Cenab-ı Hak'ın hıfz ve inayet-i samedaniyyesiyle korunmuş olan tabibimize Allah'ın güzel selamı, nimeti, sınırsız lütfu bol bol nasip ve ihsan olsun. Tabibimizin afiyete kavuştuğu şeklindeki müjdeli haberi duyunca, Allah'a yemin olsun ki sanki kendim şifaya kavuşmuş gibi sevindim. Cenab-ı Hak tabibimizi her türlü elem ve kederden korusun, sıhhat, meserret ve refahiyete mazhar buyursun.[86]

---

84 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 138.

85 *Teracimü'l-hükemâ*.

86 Ebu'l-ferec, 316.

Aynı şekilde, Endülüs İslâm Devleti'nde de aynı usul ve anlayış egemendi. Halife tabipleri Harun Reşid devrinde hangi yüce makam ve iltifata nail olmuşlarsa, Endülüs hükümdarı Hakem'in zamanında da benzeri bir durum söz konusu olmuştur. Aşağıda ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız gibi, söz konusu halife Hakem'in kitap ve kütüphanelere düşkünlüğü dillere destan olmuştu. Bununla birlikte her halifenin Hakem gibi olmadığı ve onun yolu ve icraatını sürdürmediği de bir gerçektir.

İslâm Dünyasında Pozitif Bilimlerin Gelişip Yayılması

Pozitif bilimler Arapça'ya tercüme edilir edilmez Müslümanlar büyük bir merakla bunlara yoğunlaştılar, bunları öğrendiler ve ilgilenenlere öğretmek için büyük çaba sarf ettiler. İlk faaliyetler özellikle bu eserlere haşiye ve ekler yapmak şeklinde olmuş olsa da, zamanla, bilimsel ve kültürel faaliyetlerin artmasına paralel olarak, aşağıda ayrıntılarıyla belirteceğimiz sebeplerle ülkede ulûm ve maarif gelişmeye başlamış, yerel zekâ ve düşüncenin ürünü özgün eserler yazılmaya başlanmıştır. İslâmiyet'in ilk iki asrında, bilimsel faaliyetler hafızalarda saklanan ve şifahi olarak dilden dile aktarılan bilimsel bir birikimden ibaret iken, ikinci yüzyıldan başlayarak bilimsel metotlara uygun araştırma, akıl ve mantık ürünü olan çok sayıda kitap kaleme alınmıştır. Başkent Bağdat, Abbasiler –özellikle de halife Me'mûn– devrinde adeta bir ilim kâbesi, bir ilim, irfan ve fazilet yuvası haline gelmiştir. Ancak bu halifeden sonra gelen, kardeşi Mutasım'ın devrinde bilimsel atmosfer tamamen değişmiş, ordu ve devlette istihdam edilen taşralı Türk asıllı paralı askerler, öncelikle Bağdat ahalisini rahatsız etmeye başlamış, zamanla şehrin huzurunu bozmuşlardır. Bu durum doğal olarak halk arasında bir kırgınlık, nefret ve ayrılık hasıl etmiş ise de Mutasım da biraderi Me'mûn gibi, Mu'tezile'ye meyl ve Şia'ya ikram ve iltifat etme siyasetini devam ettirmiş olduğundan, Bağdat'taki bilim ve kültür ortamı Me'mûn'un devrindeki gibi ol-

masa bile bir müddet daha eski düzene bağlı kalmıştır. Aynı şekilde Mutasım'dan sonra hilafet makamına geçen oğlu Vâsık da Me'mûn'un yolunu takip etmiş, fakihler ve kelamcılar arasında çeşitli mevzularda bilimsel tartışmalar yapabilmeleri için bilim ve tartışma meclisleri kurdurmuştur.[87]

Vâsık H. 333'te vefat edince biraderi Cafer Mütevekkil kendisine halef oldu. Mütevekkil, öncekilerin aksine Şia ve Mu'tezile'ye katı muhalif bir halifeydi. Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in kabri ile etrafında bulunan mekânların yıkılmasını emredip, halkın Hz. Hüseyin'nin kabrini ziyaret etmesini de yasakladı. Hz. Ali ve Şia ile alay eder hareketlerde bulundu.[88] Öyle ki, Hz. Ali'ye buğz ve düşmanlık etmekle şöhret bulmuş insanlar bunun meclisine katılır, sohbet ederlerdi. Mütevekkil, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik'in itikatlarına büsbütün muhalif bir yol takip ediyordu. Kur'an'ın mahluk olduğuna dair inancı tamamen yasaklatmış, bununla alakalı bilimsel münazaraları iptal ettirmiş, karara aykırı hareket edenleri de şiddetle cezalandırmış, klasik İslâm yolu olan selef ve ehl-i sünnetin yol ve inancına dönülmesini emretmiştir. Meşayih ve muhaddisîne de Mu'tezile'nin metotlarıyla değil, hadis vs gibi nakli bilimlerle meşgul olmalarını emretmiştir.

Harun Reşid ile halefleri zamanlarında en parlak devrini yaşamış olan kelam ilmi, Mütevekkil'in[89] devrinde bu emir ve baskılar sonucunda gözden düştü ve cazibesini kaybetti. Halife Mütevekkil, re'y ve kıyas taraftarları ile felsefe erbabına vb bi-

87 Mesudî, II, 261 ve 367.

88 Ebu'l-fida, II, 40.

89 10. Abbasi halifesi olan Mütevekkil gençliğinde önemli siyasal ya da askeri görevler üstlenmemekle birlikte, dini tartışmalara büyük ilgi göstermiştir. 847'de Vâsık'ın yerine halife olunca Sünni Müslüman olmayanlara baskı uygulamaya başladı. Bağdat'taki bazı sinagog ve kiliseler imha edildi. Bir mescit haline getirilen Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi de yıkıldı ve bu kente yapılan hac ziyaretleri yasaklandı. Hıristiyanlara ve Yahudilere yönelik özel giysi zorunluluğunu yeniden yürürlüğe koydu. Mütevekkil dış politikada aynı ölçüde başarılı olamadı. Sürekli olarak eyaletlerde baş gösteren ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kaldı. Ama önemli bir toprak kaybına uğramadı. Bizans'la savaş aralıklı olarak sürdü. Mütevekkil orduda Türk asıllı komutanları görevlendirmeyi sürdürdü. Sonuçta veraset hakkını yitirmekten korkan büyük oğlu Muntasır'ın anlaştığı Türk askerlerince öldürüldü – ng.

lim ve düşünce taraftarlarına karşı da hoşgörüsüzdü. Makam-ı hilafete gelir gelmez ilk iş olarak bu düşünce sahiplerine ve savunucularına karşı düşmanlığını açıkça ilan etti. Bu düşüncedeki âlimleri takibata aldırdı. Bir kısmını öldürttü, bir kısmını da itibardan düşürdü. Bütün ulûm ve maarif erbabına musallat bir bela haline geldi. Gayrımüslimler dahi bu halifenin zamanında kıyafet değiştirmek, hakarete düçar edilmek gibi felaketlerle karşılaşıyorlardı.[90] Mütevekkil'in Bahtişu bin Cebrail'e gazap ederek mallarını müsadere edip Bahreyn'e sürgün etmesi, lisan ve edebiyat üstatlarından Ebu Yakub bin İshak'ın dilini koparttırarak feci şekilde öldürtmesi,[91] kâtiplerin büyüklerinden Ömer bin Musarrah Racihî'ye gazap edip, para ve mücevherlerini müsadere ettikten sonra, kendisine her gün dayak atılmasını emir eylemesi,[92] ulûm ve maarif erbabına gösterdiği düşmanlıkların en çarpıcı örnekleri arasındadır.

Halife Mütevekkil, H. 247 yılında oğlunun teşvik ve komplosu ile, kendi adamları tarafından öldürülünce hilafet makamı da, siyasi durum da iyice karışmış oldu. Devlette söz sahibi olmaya başlayan Türklerin gücü de tehlikeli bir vaziyet almaya başlamıştı. Kuşkusuz bu durum çoğunlukla İran ve Araplardan müteşekkil olan ilim ve maarif erbabını ciddi bir biçimde rahatsız ediyordu. Bunlar artık Bağdat'tan uzaklaşmaya, başka İslâm beldelerine göç etmeye başladılar. Hicri dördüncü yüzyıldan itibaren tabip, feylesof, astronom, mühendis, kelamcı, mantık erbabı, fukaha, lügat üstadı vs ulemadan ekserinin Bağdat'ın haricinde yetişmeleri beyan ettiğimiz nedenlerden dolayı ulûm ve maarif mensubunun bu şekilde Bağdat'tan uzaklaşmış olmalarından kaynaklanmıştır.

Şu halde İslâmiyet'in zuhuru sıralarında tıp, tabiat ve felsefe merkezi İskenderiye'de iken hicri birinci asrın sonlarında Ömer bin Abdülaziz'in hilafeti zamanında Antakya'ya intikal ettiği gibi, İslâmî ilimlerin merkezi de İslâmiyet'in zuhuru sıralarında Medine'de iken bilahare Basra ve buradan da Kûfe'ye

90 *Tarihü'l-meşarika* (el yazısı).

91 Ebu'l-fida, II, 43.

92 Mes'udî, 269 c. 2.

intikal etmiştir. Bağdat şehri kurulunca dahili bilimler de bunlara eklenmiş ve Bağdat bir ilim, edebiyat, felsefe, tıp ve diğer akli ve nakli bilimlerin merkezi olarak "şehirlerin anası" (ümmü'l-medâin) adını almıştır. Mütevekkil'in zamanında hilafet karışık ve perişan bir hal almanın dışında, İslâm memleketinin dört bir tarafında yeni yeni beylik ve devletler doğmaya başlayınca, ilim ve maarif erbabı da İslâm dünyasının dört bir köşesine dağılmış, birbiriyle yarışa ve rekabete giren birçok bilim ve kültür merkezi oluşmaya başlamıştır. Ulûm ve maarif zamanla doğuda Irak-ı Acem'e, oradan Horasan ve Maveraünnehir'e, batıdan da Kahire ve çevresine, oradan da Endülüs'e intikal etmiştir.

Hatta Endülüs bölgesi edebiyat ve şiirde diğer bölgeleri geride bırakmıştı. Çünkü Endülüs bu alanda doğu İslâm devletlerinin vârisi olmuştu. Bu nedenle Kurtuba, Endülüs Emevileri zamanında adeta İslâm'ın kâbesi ve ulemanın merkezi haline gelmişti. Edebiyat ve şiir meraklıları akın akın bu şehre koşuyorlardı.[93] Bununla birlikte Kurtuba, şiir ve edebiyat dışındaki bilim alanlarında da, bilhassa dahili bilimlerde de zirveye çıkmıştı. Musiki buraya Bağdat'tan gitmişti. Bunu Endülüs'te hüküm süren Emevilerin üçüncü hükümdarı olan Hakem bin Hişam'ın zamanında Endülüs'e giden Zerkun ile Alun götürmüştür.[94] Felsefeye gelince Me'mûn'la çağdaş olan Abdurrahman Evsat zamanında Endülüs'e geçmiş, Hakem bin el-Nasır devrinde rağbet bulmuş, gelişmiştir.[95] Tıp ve benzeri bilimler ise, Bağdat'tan Mağrip şehirlerine intikal ettikten kısa süre sonra İshak bin İmran vasıtasıyla Endülüs'e götürülmüştür. Aslen Bağdat'lı olan bu tabip, hicri üçüncü asrın başlarında Endülüs'e geçmiştir.[96] Bununla beraber Endülüs ve Mısır tabipleri en azından belli bir dönem, tıp ve diğer dahili bilimlerde daha da uzmanlaşmak istediklerinde Bağdat'a giderlerdi. Hatta Endülüs Musevîleri kendi diyanetleri ile alakalı bilimleri bile

93 *Nefhu't-tîb*, I, 17.

94 *Nefhu't-tîb*, II, 753.

95 *Tabakatü'l-etibbâ*, II, 62.

96 *Tabakatü'l-etibbâ*, II, 36.

Bağdat Musevîlerinden talim ediyorlardı.[97] Diğer İslâm memleketleri de, Endülüs gibi gerektiğinde ve ihtiyaç duyduklarında Bağdat'tan istifade ediyorlardı.

Abbasilerin bilimsel uyanış devrinde Bağdat'a saçılan bilim tohumları kısa süre zarfında Horasan, Rey, Huzistan (Kuzistan), Azerbaycan, Maveraünnehir, Mısır, Şam, Endülüs ve diğer merkezlerde de meyvelerini vermiştir. Bu arada Bağdat, idarenin ve gücün merkezi olması nedeniyle, servet sahiplerinin etkisi ile bilginler için bir ikâmetgah ve yaşam merkezi olmaya devam etmiş, burada da halifelerin hekimlik hizmeti ile tercümanlık görevlerinde bulunan Hıristiyanların dışında kuşkusuz birçok Müslüman hekim ve bilgin yetişmiştir.

Bununla birlikte, Abbasilerin bilimsel uyanış ve yükseliş döneminden sonra Bağdat'ta yetişen gayrimüslim bilginlerin çoğunluğu, halifelerin hizmetindekiler de dahil olmak üzere, çoğunlukla Irak ceziresi ve diğer bölgelerden Bağdat'a gidenlerden müteşekkil olduğu gibi, İslâmlardan olan bilginlerin büyük çoğunluğu da Irak'ın dışında yetişiyordu. Bunun en önemli nedeni Abbasi devletinden doğan veya kopan yeni beylik ve devletlerin hükümdarlarının ilim ve irfanı himaye etmeleri, bu uğurda birbirleriyle rekabete girmeleridir. Bu yüzden bilim adamlarını ve ulemayı kendi başkentleri olan Kahire, Gazne, Şam, Nişabur, İsfahan gibi merkezlere çekebilmek için daha önce Abbasi halifelerinin sürdürdüğü özendirme siyasetini takip ettirmişlerdir. O nedenle tıp bilginleri vs çoğunlukla buralarda yetişiyorlardı. İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük filozof ve tabiplerden birisi olan Ebubekir Razî Rey'de; İslâm âleminin Aristo ve Hipokrat'ı olan İbn Sina, Türkistan bölgesinin önemli şehirlerinden Buhara'da; meşhur Ebu Reyhan Biruni Sind bölgesindeki Birun'da; Endülüs'ün önde gelen Nebatî asıllı tabiplerinden İbn Celcel de Endülüs'te yetişdikleri gibi, büyük filozof ve hekim İbn Bâce, İbn Zühr ve akrabaları olan (âl-i zühr), ünlü filozof İbn Rüşd, Nebatî meşhurlardan İbn Rumiye de Endülüslüydüler.

Mısır'a gelince, bu bölgenin ünlü tabiplerinin çoğu Hıristiyan, Musevî ve Samirî asıllıydı. Felsefe ve tabiat ulemasından

97 *Tabakatü'l-etibbâ*, II, 50.

İbnü'l-Heysem, ünlü tabip Ali bin Rıdvan, tabiplerin reisi Şeyhu's-Sedîd, tabip ve filozof Reşidüddin Ebu Halika, Ziyaüddin İbni Baytar bu bölgede yetişmişlerdi. Şam bölgesinde de birçok büyük bilgin ve tabip yetişmiştir. İslâm dünyasının en büyük filozoflarından Farabî ile, tıp, felsefe, matematik gibi bilimlerde çağının en seçkini olan Ebu'l-Mecd bin Ebü'l-Hikem, ünlü âlim Şehabeddîn Sühreverdî, seyyah Muvaffaküddin Bağdadî bu bölgede yetişen ünlü şahsiyetlerden bazılarıdır. Bu arada Şam bölgesinde yetişip de tıp ve felsefe alanında halife ve ümeraya hizmet eden ve sayıları çok olan Hıristiyan bilim adamları ve hekimlerini de unutmamak gerekir.

Söz konusu bilimler hakkında buraya kadar yaptığımız izahatın benzeri, hadis, lügat, şiir vs İslâmî bilim ve bilim adamlarınca da geçerlidir. Zira Bağdat'ın içinde de dışında da, başka şehirlerde de bu alanlarda birçok âlim ve edebiyatçı yetişmiştir. Bağdat haricinde yetişen âlimlerin taşıdıkları, Buhârî, Nisâbûrî, Sicistânî, Fergânî, Belhî, Harizmî, Fiuzâbâdî, Hamevî, Dımişkî, Süyûtî, Kurtubî, İşbilî gibi lakaplar yetiştikleri memleketleri göstermektedir.

Halifeler, Diğer Yöneticiler ve Bilimsel Anlayış

Halife ve Valiler

Halife ve emirler bizzat ilim ve irfan ile meşgul olan, ilim ve zekâ ehli insanlardan oluşunca, ulûm ve maarifin de ehline tevcih olunması, ulemanın itibar ve saygı görmelerinden daha doğal ne olabilir? Kuşkusuz bir ülkenin yöneticileri ne derece ilim ve irfan ehli ise, ilim ve kültür de orada revac ve rağbet bulan bir değer olarak parıldar, bu yolda koşanlar da örnek ve mutlu insanlar olarak kabul olunur. Bilindiği üzere, İslâm kurallarına göre halifelerin şer'î hükümleri iyi bilen insanlardan olması hilafet şartlarındandır. Bundan dolayı halifelerin hemen hepsi bu alanda yeterli bilgi ve malumat sahibi olduklarından, şer'î ilimlerin konuşulup tartışıldığı meclisler kurarlar, âlim ve fakihleri himaye ederlerdi.

Fıkıh ve hadis üzerinde bu şekilde yoğunlaşan ilgi, –aralarındaki bağ ve alakadan dolayı– nahv, lügat, tarih ile de meşgul olma zorunluluğunu doğurmuştur. Zaten ilim ve irfan birbirine çok yönden bağlı olan hususlardandır. Müslümanlar Irak bölgesinde Süryâniler ve Farslıların tabii ve felsefi bilimler, astronomi vb bilimlerde otorite âlimleriyle karşılaşmışlardı. Bu kültürel kavuşma ve kaynaşma neticesinde o güne kadar bilmedikleri yeni bilim ve sanatları da görmüşler, bunlara büyük bir merak ve ilgi ile sarılmışlardır. Bilimsel faaliyetler ve kültürel seviyenin yükselmesi yöneticilerin işini kolaylaştırmış, ilk devirlerden itibaren halifelerin de içinde yer aldığı birçok idareci, edebi ilimlerin dışında tabii bilimlere de yönelmişler, hatta bu alanda söz sahibi bile olmuşlardır.

Abbasi halifelerinin en âlimi hiç kuşkusuz Me'mün'dur. Bu zat, şer'î bilimler, lügat ve edebiyat, astronomi ve kozmoğrafya, felsefe ve mantıkta tam bir otoritedir. Endülüs'te H. 366 yılında vefat eden Hakem bin Nasır Emevi ve Mısır'da H. 411 senesinde vefat eden Hakem Biemrillah Fatimî de Me'mûn gibi birçok ilimde âlimlik makamına ulaşmış halifelerdir. Bu halifelerden biri olan Hakem, kitap toplatma ve kütüphaneler kurma uğrunda servetler harcamaktan çekinmemiştir. Hakim ise özellikle astronomi ve gökbilimleri alanında geniş malumat sahibidir. Aşağıda göstereceğimiz üzere büyük bir rasathane inşâ etmiş, güzel de bir kütüphane kurdurmuştur. H. 238'de vefat iden Endülüs emiri Abdurrahman Evsat da ulemadan olan bir zattır.[98] Abdurrahman, Endülüs hükümdarları içinde felsefe gibi akli bilimlerle ilk meşgul olan zattır. Me'mûn devrine yakın bir zamanda yaşadığı için, onun bıraktığı eserlere mantiki açıdan bakan ve filozofça yaklaşan bir hükümdardır. Bu iki hükümdardan önce halifelerden hiçbiri felsefi bilimlerle alakalı olmamıştır. Aslında felsefi bilgileri olsa bile devrin icabı olarak, bunu belli etmeye cesaret edemezlerdi. Önceki halifeler Mansur ve Harun Reşid gibi, bu tür bilimler arasında yalnızca astronomiyi bilirler, onunla meşgul olmakla yetinirlerdi. Bazı halifelerin felsefe ve tabii bilimler-

98 *Neſhu't-tīb*, I, 164.

den haberdar gözükmeleri Abbasilerin bilimsel uyanış devrinden sonradır.

Edebiyat ve şiir alanında ise durum daha farklıydı. Halifeler bu iki alanda geniş malumat sahibiydiler. Birinci Abbasi halifesi Saffah geçmiş olaylara meraklı birisi olup, Nizar ve Yemen asıllı olan Arapların övünmelerinden pek ziyade hoşlanıyordu. İkinci halife Mansur, Araplara dair birçok tarihi ve edebi malumata sahipti. Hatta bu konuda yazmış olduğu bir de kitabı vardır.[99] Dördüncü halife Hâdî, kendisine tarihi olaylar ve şiir nakleden tarihçi ve edebiyatçılarla hoş sohbetler yapardı. Abbasi halifelerinden Mu'tez bin Mütevekkil'in oğlu ünlü edip ve şair İbnü'l-Mu'tezz ilm-i bedi (güzel sanatlar) alanında ilk eser yazan kişiydi. Halife Mehdî'nin oğlu İbrahim, aynı şekilde edebiyat ve şiir üstatları arasındaydı. Halep'te hüküm süren Hamdanoğulları, Endülüs'te İbadoğulları, Bağdat'ta Buveyhoğulları da edebiyat ve şiir sahasında söz sahibi hanedan aileleriydi.

Halife ve valiler birer kültür adamı olunca, zekâ, ilim ve irfan sahibi insanları ön plana çıkararak kendilerine vezir veya danışman yaparlardı. Harun Reşid'in veziri Yahyâ bin Halid Bermekî, Mısır'daki Fatimî meliklerinden Azizbillah'ın veziri Yakub bin Küls, bu tür âlim vezirlerdendi. Abbasi ve diğer İslâm devletlerinin vezirleri de çoğunlukla ulema arasından seçilirdi.

Bir devletin hükümdarı ulüm ve maarif ehli kişiler olursa onun devrinde ulemanın çoğalacağı, onların gölgelerinde ilim ve irfanın revac ve itibar bulacağı hususunda kuşku yoktur. Çünkü sıradan halk, özellikle de mutlakiyetle yönetilen devletlerde, baştaki yöneticinin tavır ve davranışına göre hareket eder. Bilim ve fikir sahipleri de hükümdarın hoşuna giden yolda ürünler ortaya çıkarır. Büyük edebiyatçılardan Üsame bin Ma'kal, "Saffah, özellikle hitabet ve mektuplara rağbet ettiğinden bu alanda çaba gösterenleri himayesi altına altına alarak, bol mükafatlar ve hediyeler veriyordu. İşte bu sebepten dolayı, onun teveccühüne nail olabilmek için bin adet mektup ve hutbe ezberledim. Ondan sonra hilafet makamına geçen Mansur, müsamerelere, haber, tarih ve 'Eyyam-ı Arab'a ehemmiyet

99 Mesudî, II, 159.

verirdi. Ve bu ilimlerin erbabına iltifat eder, yakınına getirirdi. Bu halifenın teveccühüne mazhar olmak için de müsamerat, tarih ve eski hikâyelerden ezberlemedik bir şey bırakmadım. Musa el-Hâdî'ye gelince: Bu halife de şiire meraklıydı. Çok şiir bilenlere iltifat ederdi. Bunun teveccühünü kazanmak için de hafızama almadık önemli bir beyit, değerli bir şiir, dilden dile aktarılan bir gazel bırakmadım. Bir insanın edebi bilimlerde yedi tula (söz sahibi) olması için halifelerin iltifat ve himayesinden daha etkili ve teşvik edici bir amil ve motivasyon nedeni olamaz,"[100] diyor ki, bu da bizim iddiamızı destekleyen en açık delillerdendir.

Halife ve Valiler Adına Kitap Yazımı

Buraya kadar zikrettiğimiz amil ve etkenler, her devirde hükmünü sürdüren değişmez kurallar arasındadır. Halife Me'mün'un ilme ve ilim adamlarına karşı saygı ve sevgisi ve kültürel bir altyapısı olmasaydı, tercüme faaliyetlerine heves etmez, hatta izin bile vermezdi. İlim ve münazara meclisleri kurdurup, buraya devam etmeleri konusunda âlimleri teşvik etmezdi. Nahiv âlimlerinden Ferrâ'yı, Arap dilinin nahvini toplayıp düzenlemesi için görevlendiren ve bunu yaparken geçim derdi çekmemesi için kendisine yüksek miktarda maaş tahsis eden de Me'mün olmuştur. İşte bu sayede bu halife zamanında ulûm ve maarif ve özellikle de felsefe –çünkü felsefeye özel bir meraklı vardı– büyük gelişme göstermiştir. İlim ve irfanı seven hiçbir hükümdar veya vali bulamazsınız ki ulema onun etrafında toplanıp onun sevdiği konulara ait bilimsel eserler yazıp, lütfuna mazhar olmasın. Bu motivasyon ve meyille Medine'nin büyük tarihçi ve âlimlerinden Muhammed bin İshak, halife Mansur'un adına Hire'de bulunduğu sırada kitabını te'lif ettiği gibi[101] İbn Bekar dahi Muvaffak Billah adına, "el-Muvaffakiyyât" adıyla maruf olan *Kitab-ül-Ahbar*'ı yazmıştır.[102] Yine aynı

100 Hemdanî, *Kitâbü'l-Büldân*, I.

101 İbn Hallikan, I, 483.

102 Mesûdî, I, 241.

teşvik nedeniyle, Ünlü Razî, Horasan valisi Mansur bin İshak bin İsmail bin Ahmed'in namına *El-Mansurî* adındaki kitabını yazmıştır. Büveyhîlerden İzdüdevle Bağdat'ı işgal ettiği zaman o da ulema ve fazilet sahiplerine büyük ilgi göstermiş, dünyanın dört bir köşesinden birçok âlim Bağdat'a göç etmiş, onun adına birçok eser yazmışlardır. Kezalik aynı nedenlerden dolayı meşhur tabiplerden Said bin Hibetullah da Abbasi halifelerinin 27.si olan Muktedi biemrillah namına tıbba dair *Kitâbü'l-megânî* adlı eseri yazmıştır.[103]

Bilginler bazen vezir, komutan ve valiler adına da kitap telif ediyordu. Örneğin Harîrî *Makâmât* adlı eserini Abbasi halifelerinden Müsterşid'in vezirlerinden Anuşirvan bin Halid bin Muhammed Kâşânî'nin adına yazdığı gibi Abbasiler devrinde yetişmiş olan ünlü tabip Cibril bin Ubeydullah bin Bahtişû dahi *Buveyhî* vezirlerinden meşhur edebiyatçı Sahib bin Ubad'ın adına, ona olan sevgisinden dolayı telif ve takdim etmiştir.

Diğer halife, vali ve ileri gelen şahsiyetler adına da kitap yazan çok âlim vardır. Büyükler adına bu şekilde kitap telif olunması çoğunlukla onların lütuf ve ihsanlarına nail olmak maksadıyla yapılıyordu. Bu nedenle âlimler büyük servetlere kavuşabiliyorlardı. Endülüs hükümdarlarından Hakem bin Abdurrahman'ın veziri Âmir el-Mansur kendi adına meşhur âlimlerden Ebu'l-Âlâ Sâid bin el-Hasan bin İsa-yı Rebîi Bağdâdî tarafından telif olunan *el-Füsûs* kitabı için beş bin dinar mükafat vermiştir.[104] Fidevsî, *Şehnâme*'sini Sultan Mahmud Gaznevî namına her beyti için bir dinar verilmek üzere nazım etmiştir ki, eser altı bin beyitten oluşmuştur.

Bununla birlikte gerek hülefa ve vüzera, gerek ümera ve diğer büyükler kendi namlarına telif olunan kitaplar için, beğenmedikçe kolay mükafat vermezlerdi. Bilakis eserleri inceleyip okuduktan sonra faydalı ve kıymetli bir eser olarak kabul ederlerse müelliflerini mükafata layık bulurlardı. Bilimsel bir değeri olmayan kitaplara ehemmiyet vermedikleri gibi, bazen müelliflerini de ciddiyetsizliklerinden dolayı cezalandırırlardı.

103 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 255.

104 *Nefhu't-tîb*, II, 727.

Meşhur filozof Ebubekir Razi, yukarıda adı geçen Mansur bin İshak namına kimya ilmine ait bir kitap yazmış, mükafat olarak bin dinar almış ise de, Mansur kitapta bulunan kural ve formüllerin uygulanmasını istemiş, Razi de pratikte bunu yapamayınca Mansur, "Bir âlim ve filozofun hikmet namı altında yazacağı kitaplarda yalan şeyler olabileceğini, bu yalanlar ile halkın boş yere uğraşmalarına sebep olacağını düşünmezdim. Kitabı bana takdim ettiğinde bu nedenle sana mükafat vermiştim. Şimdi yalan şeyler yazmaya cüretinden dolayı sana ceza vermek gerekir," diyerek yazdığı kitabın parça parça oluncaya kadar başına vurulmasını emretmiş, yolculuk masraflarını hazırlatıp kendisini Bağdat'a geri göndermiştir.[105]

Bazı vali ve sultanlar –özellikle Endülüs'te Emevi devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan "Tavaif-i Mülük"[106] zamanında– itibarlı âlimleri kendilerine yaklaştırıp kendi adlarına kitap yazdırmakla övünürlerdi. Hatta kendileri cahil oldukları halde sırf bilgili ve kültürlü gözükmek için ilim ve irfan ehlini himaye ederlerdi. Çokları, özellikle de hâkimiyetlerinin ilk yıllarında, maarifperver bir vali veya sultan olarak şöhret bulabilmek için ulema ve üdeba ile aynı meclislerde bulunurlar, sohbet ederlerdi.[107] "Filan âlim filan emîrin yanında", "Filan şair filan sultanın maiyetindedir" denilmesi, onlarca bir övünç ve gurur meselesiydi. Âlim ve şairler kendilerine bu şekilde aşırı bir saygı ve itibar gösterilince yöneticilere karşı nazlanmaya başlamışlar, peşin ve net miktarda bir meblağ almadan vali ve melikleri övücü hiç-

105 İbn Hallikan, II, 78.

106 Merkezi otoritenin zayıflaması ve yıkılması ile birlikte Anadolu ve Endülüs'te kurulan bölgesel beylik ve küçük devletler dönemine Arapça "Tevâif-i Mülük" adı verilir. Endülüs'te bu dönem (1031-1090) yılları arasını kapsar. Endülüs'te 103 l'den itibaren halifenin otoritesi sarsılmış, ülke 20'den fazla beyliğe bölünmüştür. Bunlar, -ülkelerini ortak düşmanları olması gereken Hıristiyan devletine karşı korumaları gerekirken- birbirlerine düşmüşler, her biri diğer emirlere karşı can düşmanı kesilmiş, hatta Hıristiyan kralları ile işbirliği içinde birbirleri ile savaşa girişmişlerdir. Bu karmaşa ortamında, 1085 yılında önemli İslâm kenti Tuleytule (Toledo), Kastilya Kralı IV. Alfons tarafından işgal edilmiştir. Sadece 1086'da Işbiliyye (Sevilla) Meliki, diğer 13 Endülüs meliki ile işbirliği yaparak ve de Kuzey Afrika'daki Murabitlerden yardım alarak Zeleka Savaşı'nda Hıristiyan ordusuna karşı üstünlük sağlayabilmiştir – ng.

107 *Nefhu't-tîb*, I, 101.

bir şey yazmamaya başlamışlardı. Bazen yöneticiler onlara isteklerini önceden yazılı olarak bildirirlerdi. Bazen de bir emir, ulemadan birinden kendi namına bir kitap yazılmasını talep ettiği ve bunun için büyük bir mükafat vermek istediğinde bile âlimin onayını alamıyordu. Rivayet göre, H. 436 yılında vefat eden Endülüs'ün ünlü âlimlerinden Galib bin Ömer Kurtubî, lügate dair olan *Telkîhü'l-Ayn* adındaki kitabını yazdığı zaman Endülüs meliklerinden Ebu'l-Hasan Mücahid Âmirî[108] kendisine bin dinar, bir binek hayvan ve kisve göndererek, yazılan kitabın kendi adına nisbet edilmesini, yani sonuna, "Bu kitap Ebu Galib tarafından Ebu'l-Hasan Mücahid namına telif olunmuştur," denilmesini talep etmiştir. Ancak Ebu Galib teklif ve hediyeleri reddedip, "Bu kitabı halkın yararına hizmet, gayret ve himmetimi ebedileştirmek için yazdım. Kitabın göğsüne başkasının ismini koyup bu şerefi ona nasıl veririm?" demiştir. Emir Ebu-l-Hasan Mücahid, Ebu Galib'in bu yerinde cevabını duyunca onun bu asil ve tok gözlü davranışını takdir ederek gönderdiği hediyeleri bir kat daha artırmış ve, "Zararı yok. Beni kitabında zikretmesin. Nasıl isterse öyle yapsın," şeklinde haber göndermiştir.[109]

Bununla beraber ulemadan bazıları kendi oğulları, kardeşleri ve yakınları için kitap yazar ve karşılığında da bir şey beklemezlerdi. Bazen de kendileri için kitap yazarlardı. Meşhur âlimlerden Demîrî'nin *Kitabü'-l-Hayevân*'ın giriş kısmında yer alan latif ve ince nüktelerden biri olarak "Bu bir kitap ki kimse benden telifini talep etmemiştir," şeklinde, okuyanı tebessüm ettiren bir kayıt düşüldüğüne de şahit olabiliyoruz.

Velhasıl İslâm medeniyeti halife saraylarından başlayarak mescitlere, ulema ve sıradan halkın hanelerine, şarkı ve çalgı mahallerine kadar her yerden ve her sınıftan ulema ve erdemli insanlarla doluydu. O medeniyet ehli her çeşit bilim ve maariften, edebiyatın her dalından, şiir vesairenin tartışılıp konuşulduğu meclis ve münazara ortamları oluşturdukları gibi, oğullarını, biraderlerini, kölelerini, cariyelerini hatta oda hizmetçilerini bile ilim tahsil etmeleri konusunda teşvikten öte, onlara

108 Asılda Ebu'l-Ceyş.

109 *Neşhu't-tîb*, II, 78.

baskı bile yaparlardı. Cariyeleri belli bir ilim ve kültüre sahip olduktan, terbiye ve tezhîblerine baktıktan, kendilerine Kur'an hıfzı, şiir, tarih, dil bilgileri vs öğrettikten sonra birbirlerine hediye ederlerdi. Harun Reşid'in zevcesi ve oğlu Emin'in annesi Zübeyde'nin yanında Kur'an hafızı yüz tane cariye vardı. Onlar Kur'an-ı Kerim okurken Halife Harun Reşid'in sarayından arı uğultusuna benzer bir ses işitilirdi.[110] O devirde tahsile o kadar ehemmiyet veriliyordu ki, hatta muhanneslerin (kadınlaşmış erkek) bile eğitim, talim ve terbiye görmüş olmasına dikkat olunurdu. Kurtuba'da hicri beşinci asrın başlarında muhanneslerden ilim ve edepte şöhret bulmuş öyle gençler vardı ki, çeşitli alanlarda kıymetli eserler de yazmışlardır.[111]

Tüm bunlardan daha da tuhaf olan şey ise, kitap okuyup, inceleyen ve ezberleyenlere de büyük para ve mükafatlar verilmesidir. Eyyûbi devleti hükümdarlarından olup Şam'da hükümet süren Melik Eşref Muzafferüddin Musa bin Yusuf, edebi bilimlere pek ziyade meraklı olduğundan, Zemahşerî'nin *Kitâbü-l-Mufassal*'ını[112] her kim ezberlerse ona yüz dinar ile bir hil'at vereceğini vaat etmiş, birçok kimse de bu kalın kitabı ezberleyerek ödüllerini almıştır.[113] Bu olay tarihte benzeri işitilmemiş bir örnek olarak anlatılır.

Yazarlar ve Eserleri

Bilim ve maarif bu derece revac bulup gelişince bu kadar çok müellif ve eserin olmasına, bunların her geçen gün çoğalma-

110 İbn Hallikan, I, 97.

111 *Neflıu't-tîb*, II, 729.

112 Arap dili gramerine dair bu eseri Zemahşerî (1075-1143), 1119-1121 yılları arasında yazmıştır. Eser dört bölümden oluşur. Bölümler sırasıyla isim, fiil, harf (edatlar) ve müşterek lafızlara tahsis edilmiştir. Eserde anlatılan konular Kur'an, Hadis, Arap şiir ve nesrinden bolca örneklendirilmiştir. Zemahşerî'nin bu eseri dilbilimciler tarafından büyük itibar görmüş, birçok şerh ve hâşiyesi yapılmıştır. Bunların en meşhuru Muvaffakuddîn Ebu'l-Bakâ Yaîş İbn Ali el-Halebî (Ö. 643/1245)'nin şerhidir ve 1882-1886'da Leipzig'de neşredilmiştir. Bunun dışında *l'râbu'l-Kur'an* adlı eserin müellifi el-Ukberî'nin (Ö. 616/1219) ve İbnu'l-Hâcip'in (Ö. 646/1248) de el-İzâh adında şerhleri vardır – ng.

113 İbn Hallikan, I, 396.

sına, bilimsel çalışma ve araştırmaların her bölgeye yayılmasına, Müslümanların idaresi altında bulunan Şam, Mısır, Irak, Fas, Horasan, Mâverâünnehir, Hint, Mağrip, Endülüs vs bölgelerin Arap, Fars, Rum, Yahudi, Süryani, Hindî, Türk, Deylemli ve Kıptîlerden melik, vali, vezir, zengin veya fakir birçok müellifin yetişmiş olmasına şaşmamak gerekir. Bu müellifler o gün bilinen hemen her sahada birçok eser yazmışlardır. İslâm âlimleri tarafından yapılan bilimsel faaliyet ve araştırmalar sonucunda, genişleyen ve gelişen bilim dalları kendi içinde de birçok alt dallara ayrılmıştı. Osmanlı döneminin en büyük âlimlerinden Taşköprülüzâde *Mefâtihi-l-ulûm*[114] (doğrusu *Mevzuâti'l-ulûm* olmalı, ng.) adlı eserinde zikredildiği üzere bu bilim dallarının adedi beş yüzü aşmıştı. Lisân-ı Arapça'ya mahsus olan İslâmî ilimlerle İslâmî adabın dışında bu bilim dallarından siyaset ekonomisi, tarih ve coğrafya felsefesi veya hikmet-i tarihiyye ve coğrafiyye (ansiklopedi) gibi bazıları İslâmiyet'ten evvel mevcut olmayan bilimlerdi.

Müslümanlar on binlerle ifade edilecek sayıda orijinal eser telif etmişlerdir. Hicri XI. asra kadar kaybolmayıp en azından adı tespit olunup *Keşfü-z-Zünun*'da belirtilen kitapların sayısı bunun en açık şahididir. Şerh ve haşiyeler dışında yazılan orijinal eserlerin sayısı buna göre 14.501'dir. İtikadi veya siyasi mezhepler arasında patlak veren kargaşa ve fitne döneminde kaybolan eserlerle, –aşağıda da gösterileceği üzere– valiler ve çeşitli idareciler tarafından mensuplarını cezalandırıp yok etmek maksadıyla felsefe ve buna bağlı diğer bilimlerle alakalı olup yakılan eserler bu sayıya dahil değildir. Yükselme veya bilimsel reform devrinde bunca emekle tercüme veya telif olunan kitapların maalesef büyük kısmı yok edilmiş, geriye pek az örnek kalmıştır.

Müslümanlar tarafından yazılmış olup, çeşitli nedenlerle imha olunan eserlerin sayısının geriye kalanların en az birkaç misli olduğuna kuşku yoktur. Mesudî, Taberî, İbni-l-Esîr vs gibi eski müelliflerden bazıları yazdıkları eserlerin mukaddime-

114 Bu eser Muhammed b. Ahmed Harizmî'nin (M. 850) eseridir. Taşköprülüzâde'nin eseri *Mevzuatü'l-ulûm*'dur.

lerinde, kullandıkları çok sayıda kaynak ve başvuru eserlerinden söz etmektedirler. Maalesef *el-Fihrist* kitabında bunların adını bile bulamıyoruz. Bu da yok olan eserler konusundaki iddiamızı destekleyen delillerden biridir.

İslâm müellifleri içinde yalnız başına, yüzlerce kitap yazanlar da vardır. Mesela meşhur edebiyat üstatlarından Ebu Ubeyde'nin yazdığı eserler, muhtelif ilimlere dair olmak üzere iki yüz, fukahânın imamlarından Ebu-l-Abbas bin Sureyc'in dört yüz, Endülüs'ün büyük âlim ve edebiyatçılarından İbn Hazm'ın yazdığı kitapların sayısı dört yüz,[115] Kindî'nin iki yüz otuz bir, Selahaddin Eyyübi'nin veziri Kadı-i Fâzıl'ın yüze ulaşıyordu. Râzî, Suyutî, İbn Sina gibi birçok âlimin muhtelif mevzulara dair tahrîr ettikleri eserlerin sayısını da buna göre kıyâs edebilirsiniz. Hatta Endülüs âlimi Abdü-l-Melik bin Habîb gibi bazı âlimlerin yazdıkları kitapların sayısı bine ulaşmıştır.[116] Ulemanın büyüklerinden Cemâleddin el-Hâfız tarafından telif olunan kitaplar, ömrüne bölününce her gün için dokuz forma düştüğü görülmüştür.[117]

Bu kitapların hacimlerini de göz önüne almak gerekir. Bunlardan bazıları ve billhassa tarih kitapları, onlarca ciltten oluşmaktadır. Mesela Sıbti İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'atü'z-zaman*'ı elli, İbn-i Asâkir'in *Târih-i Dimaşk*'ı seksen, Hatib-i Bağdâdi'nin *Târih-i Bağdat*'ı on dört, *Egânî* yirmi, *İbnü'l-Esîr* on iki cilde ulaşmaktadır. Edebiyat dışındaki ilimlere ait eserler de böyle hacimli oluyordu. Nitekim Dîneverî'nin *Kitâbü-l-Nebât*'ı altmış ciltten mürekkeptir.[118] Kitapların hacmi zaman ve devre göre değişiyordu. Ciltlerin hacmini tahmin edebilmek için *İbn-l-Esîr* ve *Egânî*'nin ciltlerini ölçü aldığımızda; her cildi iki yüz veya daha fazla sahifeden ibaret saymak gerekir. Fakat bazı ifadelerden kitapların cildinin on yapraktan oluştuğunu da anlıyoruz.[119] İhtimal ki cildin hacmi kitapların mevzularına göre değişiyordu.

115 *Kâmûsu'l-Âlâm*'da yanlışlıkla dört bin denilmiş.

116 *Nefhu't-tîb*, I, 331.

117 İbn Hallikan, I, 297.

118 *Nefhu't-tîb*, II, 88.

119 İbn Hallikan, II, 230; *Tabakatü'l-Üdebâ*, 501.

Büyük hacimde telif olunan kitaplar çoğunlukla yazıldığı konu ve onunla ilişkili diğer mevzuları kapsar biçimde "mevzûât" (ansiklopedi) tarzında yazılırdı. Mesela Yâkub Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'ının konusu aslında coğrafyadır. Ancak İslâm âlim ve edebiyatçılarından birçoğunun özgeçmişinin de yer aldığı bir ansiklopedi gibidir.

Egânî kitabı da aslında musikiyle alakalı bir eser ise de Cahiliyye dönemi ve İslâm öncesi Arap tarih ve edebiyatına dair birçok mühim mütâlaa ve faydalı bilgileri şâmildir. Aynı şekilde, *el-İkdü'l-Ferîd* kitabı edebi ilimlere dair bir kitap olduğu halde şiir, aruz, ahlak, tarih ile alakalı birçok bilgiyi içine almaktadır. Biyografi ve hacimli tarih kitapları ve İbn Sina'nın *Kanun*'u ile Râzi'nin *Mülûkî* kitabı gibi ilm-i tıbba dair olan eserler de o tarzda yazılırdı. Zikrolunan *Kanun* kitabı anatomi, fizyoloji, pataloji, botanik, eczacılık ve zooloji gibi birbirine uzak olan konuları bile kapsayacak şekilde yazılıyordu.

Mezkûr kitap zooloji ile alakalı ise de tarih, edebiyat, ahlak, tıp vs ile alakalı birçok malumatı ihtivâ eylemiştir. Aynı şekilde edebiyat ve hikemiyata dair bir kitap olduğu halde cebir, hendese, mantık, nücûm, felsefe, tarih, edebiyat, lâhut, fıkıh, hadis gibi birbirine zıt birtakım fasılları ve bahsleri de toplamış olabilir.

İslâm Uygarlığı ve Pozitif Bilimlere Katkısı

İslâm uygarlığının yapılanma ve gelişme döneminde, dahili bilimler denilen, dışarıdan gelen bilimler İslâm memleketlerinde yayılmaya başladığı dönemde sadece gayrimüslimler değil, Müslümanlar da bu ilimlerin tahsiline gerekli önemi vermiş, hatta bu bilimlerin kurucuları veya öncüleriyle boy ölçüşecek, zamanla onları geride bırakacak seviyede büyük üstat ve âlimler yetiştirmişlerdir. Bu âlimler eskilerin bilgileriyle yetinmemiş, yeni bilgi ve araştırmalarla mezcetmişler, yeni birçok bilim dalları ortaya çıkarmışlardır. Bu yeni kültürel birikimle orijinal İslâm uygarlığının temellerini atmışlardır. Yeniçağın başlarında Avrupalılar Eski Yunan ulûm ve maarifini canlandırma fa-

aliyetlerini başlattıklarında, karşılaştıkları birikim ve kültürün ağırlıklı olarak İslâm uygarlığı ile kaynaştığını, İslâmî bir renk ve şekil aldığını gördüler. Günümüzdeki Batı medeniyetinin temelini de İslâm'la yoğrulmuş bu yeni birikim oluşturmuştur. Bu nedenle İslâmiyet'in kadim uygarlıklar adı verilen tarihi miras üzerindeki etkisi üzerinde ayrıntılarıyla durmamız gerekir.

İslâmiyet'te Felsefe

İslâmlar ilk felsefi bilgileri Eflatun ve Aristo'nun kitaplarından ve Yunanlılar tarafından bu eserler üzerinde yapılan şerhlerle ilave edilen mütâlaalardan öğrenmişlerdir. Yunan felsefesi mantık, tabiat, ilâhiyât ve ahlâkiyyât konuları ile sınırlı idi. Müslümanlar ilk önce bu kitapları iyice okuyup inceledikten sonra şerh veya özetlerini çıkarmaya başlamışlardır. Bir sonraki adım olarak da kendi düşünceleriyle değerlendirip yorumlamışlar, benzeri veya daha mükemmel eserler telif etmişlerdir.

Ulemanın her tür bilim ve sanatla meşgul olması bir gelenekdi. Bu nedenle mesela tıp ve astronomiye ehemmiyet vermeksizin yalnız felsefe ile, yahut felsefe ve astronomiye bakmaksızın yalnızca tıp ile veyahut aksi ile meşgul olanlar pek nadir bulunurdu. Hele Huneyn'in, "Tabibin feylesof olması gerekir!" şeklindeki sözü ilm-i tıp ile meşgul olanların felsefe de öğrenmelerini mecburi hale getiriyordu. Bununla birlikte bir âlim hangi ilimde daha ziyade söz sahibi olur, maharet gösterirse o ilim onun lakabı ve mesleği olurdu.

Doğu Dünyasında İslâm Filazofları

İslâm filozoflarının en büyük, en meşhur ve en kıdemlisi diğer İslâm filozof ve hükemasının aksine, aslen Arap olan ve nesebi Kinde meliklerine dayanan Yakub bin İshak bin es-Sabah el-Kindî'dir (801-873). Bu sebepten bu zata, "Feylosofu-l-Arab" adı verilmiştir. Bu şekilde Müslümanlar İslâm'ın ilk yıllarında hatta İslâmî bilimler de dahil olmak üzere, ulûm ve maarifi ihmal ettikleri, zaman zaman eski medeniyetlere ait Mısır

ve Fars bölgelerinde buldukları eserlerin bir kısmını imha etmekle birlikte, daha sonra medeniyetleri zamanında, hatta yabancı bilimleri felsefi konularda dahi dahil olmak üzere, bilim ve kültürü, büyük bir hırs ve şevk ile bir bütün olarak ele almışlardır. Şâyân-ı dikkattir ki, bu bilimler ile ilk meşgul olanlar da öncelikle halife ve hükümdar çocuklarıdır.

Filozof Kindî bunun en güzel örneklerindendir. Mütevekkil'in zamanına kadar yaşamıştır. Me'mün ve Mu'tasım'la çağdaştır. Onların nezdinde büyük bir kadr ve itibârı vardır. Tıp, felsefe, hesap, mantık, musiki, hendese ve ilm-i nücümda otoritedir. Yazdığı eserlerde esas olarak Aristo'nun mesleğini takip etmiş, birçok değerli eseri Arapça'ya tercüme etmiştir. Bu nedenle filozofluğunun dışında en muktedir mütercimlerden biridir. İsminin mütercimler arasında zikredilmesi tercüme yapmayı bir geçim yolu ve mesleği olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Kindî birçok alanda çok sayıda eser kaleme almıştır. Eserlerinin tespit olunanlarını, konusuyla birlikte, İbn Nedim'in *Fihrist* adlı eserini kaynak göstererek sıralamak gerekirse, felsefe, tabiat, hesap, astronomi, mantık, musiki, ahkâm, cedel, siyaset gibi hemen her konuda yazdığı eserlerin toplamı 231 kitap gibi devesa bir külliyattan oluşmaktadır.

Kindî'nin sözü edilen kitaplarının maalesef büyük bir kısmı zamanla kaybolup gitmiştir. Ancak kitapların isimlerinden bile bu büyük filozofun birçok ilimde otorite olduğu anlaşılmaktadır. Kindî'nin yolunu takip eden birçok öğrencisi de vardır.

Kindî'den sonra H. 339 senesinde vefat eden meşhur filozof Ebu Nasr Farabi'yi görüyoruz. Farabi (870-950), aslen Türkistan'ın Fârâb şehrinden ise de, İranlı bir ebeveynden doğmuşdur.[120] Farabi Şam'da büyümüş ve orada tahsil görmüştür. İslâm dünyasının yetiştirdiği ve iftihar ettiği büyük bir filozof olan Farabi, Kindî'nin tahsil ettiği tüm bilimleri öğrendikten sonra, daha başka bilimlerle de uğraşmış, bilhassa mantık alanında Kindî'yi geride bırakmıştır. Doğal olarak felsefe ve kıyasta da otorite olmuştur. Farabi'in, *İhsâi-l-ulum ve-t-tağrîf* ve *Es-Siyâsetü-l-Medeniyye* gibi o güne kadar benzeri yazılmamış,

120 *Tabakatü'l-Etibbâ*, II, 134.

alanında tek olan birçok eseri vardır. Bunlardan ilki bir bilim sözlüğü veya ansiklopedisi şeklinde yazılmıştır. Daha evvel bu tarzda yazılmış herhangi bir eser yoktur. İkincisi ise, günümüz medeniyetinin buluşları arasında sayılan siyaset ekonomisi ile ilgilidir. Demek ki bu ilmin mucidi bundan bin sene evvel yetişmiş olan Farabi'dir. Daha sonra gelen İbn-i Haldun dahi ünlü mukaddimesinde bu ilimden bahsetmiştir. Farabi ilm-i musikide dahi hârikulâde bir değer ve yetenek idi. Aşağıda musiki bahsinde görüleceği üzere "kanun" aletini kendisi icat etmiştir. Zamanına kadar tashih olunmamış olan felsefi eserleri, tercümeleri düzenleyip tasnif ettiği için kendisine "Muallim-i Sânî" (ikinci öğretmen) adı verilmiştir.[121]

İslâm âlimleri arasında felsefe ile şöhret bulanlardan birisi de (H. 428/1037) senesinde vefat eden İbn Sina (Avicenna). Yüz kadar olan eserlerinden 26'sı felsefeyle ilgilidir.

Hüccetü'l-İslâm lakabıyla bilinen H. 505/1111 tarihinde vefat eden büyük İslâm âlimlerinden ve Şafi mezhebi fıkıhçıları arasında önde gelen İmam Gazali de (özellikle gençlik yıllarında) felsefe ile çok meşgul olmuş İslâm âlimlerindendir. Gazali son yıllarında tasavvuf erbabının da imamı olmuştur. Endülüs'te zuhur eden aşağıda da adı geçecek olan diğer filozoflar ise başkadır. Bu filozofların biyografilerini ve eserlerini teker teker sıralamak ayrı bir konu ve saha olduğundan, burada yalnız İslâmiyet'te felsefenin tarihi ve onun dini bilimler üzerindeki etkisi üzerinde durmakla yetiniyoruz.

İslâmların kendi aralarında patlak veren mezhep mücadelelerinde, kendi delillerini güçlendirmek için ilm-i kelamı felsefenin temeli üzerine kurmuş olmaları ve geliştirmeleri, felsefenin İslâmî devirde oynadığı etkin rol ve etkiyi göstermektedir. İtikat ve inançların delillerle ispatından ibaret olan kelam ilmi, kısa sürede Müslümanlar arasında şöhret bulmuş, pek çok zevat ve özellikle de Mu'tezile bunun üzerinde yoğunlaşmış, önde gelen âlim ve şairlerden Şerif Murtaza ve büyük âlim Zemahşerî, ünlü kelamcılardan Ebubekir Bakillani gibi birçok önemli şahsiyet kelam alanında şöhret kazanmıştır.

121 *Keşfü'z-Zünun*, I, 448.

İlk yıllarda sadece felsefe ve akli ilimlerle uğraşanlar zaman zaman küfürle itham olunmuşlardır. Felsefeye intisâp edenler mülhid gibi muamele görüyorlardı. Hatta biyografisinde, "Filan zât –Allah kendisini ıslâh eylesün– dinsizlikle suçlanmıştır. Çünkü akılcı âlimler ona galebe çalmıştı,"[122] şeklinde notlar düşülüyordu. Erbâb-ı felsefe hakkında bu suçlamalar, Bağdat'ta, hatta Me'mün'un zamanında bile, halk arasında yaygın bir anlayıştı. Onun için bazıları bu halifeye kızdıklarından dolayı "Emirü-l-Kâfirîn" namını vermişlerdi.[123] Bununla beraber Müslümanlardan çoğu felsefe ile meşgul olduklarını belirtmek istemezlerdi. Me'mün, Mu'tasım ve Vâsık'ın devirleri geçip de Mütevekkil makâm-ı hilafete gelince, artık felsefe mensupları tamamen kendilerini gizlemek zorunda kalmışlar, kendilerine filozof denildiğinde bunu ret ve inkâr etmeye başlamışlardır. Felsefeye sempati duyan ve meyleden hükema da alenen felsefe ile ilgilenme fırsatı bulamayınca gizli cemiyetler kurmak zorunda kalmışlardır.

İhvânü-s-Safâ (Safâ Kardeşler) Cemiyeti

Bağdat'ta hicri dördüncü, miladi onuncu asrın ortalarında felsefeyi kendilerine yol seçmiş belli kişiler tarafından kurulan İhvânü-s-Safâ Cemiyeti de bu teşkilatlardan biridir. Kaynaklarda bu cemiyetin üyesi olarak beş kişi zikrediliyor ki bunlar Mukaddesî namıyla tanınan Ebu Süleyman Muhammed bin Ma'şer, Ebu-l-Hüsn Ali bin Hârun Zincani, Ebu Ahmed Mihircani, Avfî ve Zeyd bin Rifâe'dir.[124] Söz konusu bu felesefe sevdalıları gizli gizli toplanıp, çeşitli felsefi konular üzerinde mütalaa ve müzakerelerde bulunurlardı. Bunun neticesinde bu cemiyet mensupları, İslâm filozoflarının Yunan, Fars ve Hint bilimlerini inceleyip özümsedikten sonra, İslâmiyet'in ölçülerine

122 İbn Hallikan, II, 134.

123 Yakubî, 546.

124 *Terâcimü'l-Hükemâ*, (elyazması), *Keşfü'z-Zünun*'da; Ebu Süleyman Muhammed bin Ma'şer Bestî'yi Ebu Süleyman Muhammed bin Nasr Bestî olarak gösterdiği gibi, Ebu Ahmed Mihcânî de Ebu Ahmed Nehrcûrî şeklinde kaydediyor. Yine aynı yerde risalelerden söz ederken 51 risale olduğunu belirtiyor.

göre yorumlayıp, yeni bir şekil verdikleri ve oluşturdukları felsefi fikirleri özetlemek için bir özel grup ve sekreterya oluşturdular. Cemiyete mensup bu filozofların felsefi düşünceleri şöyle özetlenebilir: "İslâmiyet cehalet ürünü düşüncelerle karıştırılmış, birçok evhama bulaştırılmıştır. İslâmiyet'i bu şeylerden yıkayıp temizlemek ancak felsefe ile mümkündür. Çünkü felsefe, hikmeti, itikadi hikmetleri ve felsefi içtihatları içine alacak genişliktedir. Bu yüzden Yunan felsefi düşüncesiyle İslâm şeriatı bir araya gelirse neticede mükemmel bir oluşum ortaya çıkmış olur."

Mezkûr cemiyete mensup filozoflar, felsefi düşüncelerini "Resail-i İhvânü-s-Safâ" (İhvan-ı Sefa Risaleleri) adıyla, altında elli risaleden meydana gelen bir seride toplamışlar, isimlerini de gizli tutmuşlardır. Bu risaleler İslâm felsefesinin gelişme dönemlerindeki vaziyetini göstermekte olduğu gibi, mevcudatın başlangıcı, kâinatın ahvali, tabiatın şekil ve mahiyeti, arz ve semanın durumu, kevn ü fesad, âsâr-ı ulviye, sema, âlem, ilmi nücûm, tekvîn-i miadin, ilm-i nebat, hayvanların tabiatı, nutfenin düşmesi ve ruhla olan irtibatı, insan vücudunun oluşumu, has ve mahsus, akıl ve makul, teorik ve pratik sanatlar, sayılar, hendese, musiki, mantık, ahlak, âlemin küçük bir insan, insanın da büyük bir âlem olduğu, aşk, tekrar dirilme, harekat, hastalıklar, hudut ve rusum gibi konuları kapsıyordu. Velhasıl adı geçen bu filozoflar tabiat, riyaziyat, felsefiyat, ilahiyat ve akliyatla ilgili ne kadar bahis var ise bu risalelerde ele almışlardı. Doktor Dutrîşî'nin büyük çabasıyla 650 büyük sahifeden oluşan bir matbu eserde bu risalelerin bir hülasası bize kadar gelmiştir. İnsaflı bir gözle bakıldığında, yazanların çok düşünüp iyice inceledikten sonra kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Çünkü bunların içinde öyle yaklaşımlar vardır ki, çağımızda bile daha güzeli yazılamaz. Kitabın sonundaki bölümde de İhvânü-s-Safâ'nın sohbet usul ve muaşeretleri, doğruluk ve dostluk, şefkat ile birbirleriyle yardımlaşma ve kardeşlik esasları, bu cemiyetin kuruluş amacının dinî yardımlaşma ve birlikten ibaret olduğu belirtilmektedir. İhvânın hangi şartlar ile bu cemiyete kabul edilebilecekleri de ayrıntılarıyla sıralanmıştır.

Gerek Mu'tezile, gerek benzeri İslâm fırka, mezhep veya grupları, bu risaleleri elden ele dolaştırmışlar, başka İslâm şehirlerine kadar gizlice ulaştırmışlar, oralarda da yayılmasına gayret etmişlerdir. Bu elli risale, yazımından sonra yüz sene geçmeden Endülüs'e ünlü muhaddis Ebu-l-Hakem Amr b. Abdurrahman Kirmânî vasıtasıyla intikal olunmuştur. Bu âlim Kurtuba ahalisinden olduğu halde Endülüslerin âdeti üzere, tahsilini tamamlamak için doğu İslâm memleketlerine göç etmiştir. Memleketine dönüşünde bu risaleleri de ilk kez Endülüs'e getirmiştir.[125] Bu tarihten sonra çok zaman geçmeden Endülüs'te bu konulara meraklı ilim ve kültür erbabı, bu risaleleri mütalaa ve tetkike başlamışlardır.

Endülüs Filozofları

Daha evvel görüldüğü üzere felsefi bilimler Emevi hükümdarı Abdurrahman Evsat zamanında Endülüs'e ulaşmıştı. Endülüslüler felsefenin bir kısmıyla meşgul olmuş, dahili bilimler ve nücüm ilminde (astronomi ve astroloji) dünya çapında şöhret bulmuş birçok âlim yetiştirmişlerdir. Bunların ilki "Sahibü'l-kıble" namıyla bilinen ve hicri üçüncü asrın sonlarında vefat iden Ebu Ubeyde Müslim bin Ahmed idi.[126] Bundan sonra Endülüs'te İbn Sümeyne adıyla bilinen ve H. 315 senesinde vefat eden meşhur tabiplerden Yahyâ bin Yahyâ-yı Kurtubî ile Mürhîtî veya Mecrîtî adıyla bilinen ve H. 398 tarihinde vefat eden ve Endülüs'te asrının imamü-r-riyaziyesi olan Ebu-l-Kasım Müslime bin Ahmed söz konusu bilim alanında şöhret kazanmıştır.

Bu son zat üç güzide öğrenci yetiştirmiştir ki en meşhurları mühendis İbn Semah Gırnâtî idi. Kurtuba'da asrının riyaziyat üstadı olan İbnu's-Safar ile *Kitabü-l-Erkan fi-l-Mu'amelat ala Tarîki-l-Bürhan*'ın müellifi hesap;, hendese ve tıp ulemasından Ebu-l-Hasan Ali bin Süleyman Zehrâvî ve daha evvel adı geçen Ebu-l-Hakem Amr Kirmânî de pozitif bilimlerle uğra-

125 *Tabakatü'l-etıbbâ*, II, 40.

126 *Neſhu't-tîb*, III, 873.

şan ünlü Endülüs âlimleri arasındaydı. Bu son zat şarka seyahat ve Harran'da ikamet ederken, orada hendese ve tıbbı öğrendikden sonra İhvânü-s-Safâ risalelerini de yanına alarak Endülüs'e dönmüş ve H. 458 senesinde Saragosse'de vefat etmiştir.

Bununla birlikte bu eski filozoflar, yalnız riyaziyat, hey'et, hendese ve emsali bilimlerin tahsili ile yetinmişlerdir. Gerçek anlamda felsefeye gelince, buna ancak İhvânü-s-Safâ risalelerinin Endülüs'e ulaşmasından sonra önem vermeye başlamışlardır. Aslında Endülüs Emevi hükümdarlarından Hakem bin En-Nasır daha evvel şarktan bir kısım felsefe kitaplarını getirtmişti ancak Endülüs filozofları bu risalelerden sonra kendilerini göstermeye ve sivrilmeye başlamışlardır. İbn Saig namıyla bilinip, H. 533 tarihinde vefat eden ünlü filozof Ebu Bekr bin Bâce, işte bu hikmet devrinin yetiştirdiği büyük felsefecilerden biridir. İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük filozoflardan biri olan Kurtubalı Kadı ebu'l-Velid İbn-i Rüşd bu filozofun öğrencilerinden biridir. İbn-i Tufeyl, İbn-i Hud ve diğerleri de Endülüs'te yetişen büyük filozoflardan olup gerek bunların gerekse İbn-i Bâce ve İbn-i Rüşd'ün eserleri Avrupa felsefesinin, Rönesans ve reformunun temelini oluşturmuştur.

Bununla beraber bu filozof ve düşünürler de maalesef, ilk felsefecilerin karşılaştığı sıkıntıları yaşamış, halkın ve belli çevrelerin düşmanlığından kurtulamamışlardır. Yöneticiler de kişisel düzen ve çıkarlarını, hâkimiyetlerini sürdürebilmek ve güçlendirebilmek için cahil halkı kullanmak ve kışkırtmaktan geri kalmamışlardır. Hicretin altıncı asrı sonlarında Hişam bin Hakem'in zamanında idareyi kendi kontrolüne alan veziri Mansur bin Ebî Amr'ın filozof ve düşünürlere karşı gösterdiği katı ve sert muamelenin bir sonucu olarak İbn-i Rüşd, Ebu Cafer Zehebî, Becaye kadısı Ebu Abdullah Muhammed bin İbrahim de dahil olmak üzere tüm felsefecileri Endülüs'ten uzaklaştırması[127] ve tüm felsefi eserleri yaktırması, bu baskı ve zulümlerin en çarpıcı örneklerindendir. Hatta o devirlerde her kim için "Bu adam felsefe veya yıldız bilimleriye uğraşıyor," denilse, halk tarafından ona derhal "zındık" adı veriliyor ve haya-

127 *Tabakatü'l-Etıbbâ*, II, 76.

tı tehlikeye giriyor, ilk ortaya çıkan şüphe ve bahane üzerine recm veya yakılmak suretiyle öldürülüyordu. Halkın okumuş kesimi veya entelektüelleri, felsefe ve benzeri bilimleri gizliden gizliye okumaya ve öğrenmeye çalışıyorlardı. Bazen hükümdarlar bizzat hikmet ve felsefeyi sevmelerine ve rağbet etmelerine rağmen, sırf halkın sevgi ve desteğini kazanabilmek maksadıyla bazı filozof ve düşünürleri idam ettirmekten çekinmemişlerdir.[128]

İslâmiyet ve Tıp

İslâm tıbbı; tıp biliminin eski medeni milletlerin tarihi süreç içinde ulaştığı ilerlemelerin özünden oluşmuş bir bilimdir.

Müslümanlar Yunan tıbbının üstatlarından Hipokrat, Calinos ve diğerlerinin eserlerini kendi lisanlarına tercüme etmenin ötesinde eski Keldanilerin tababeti ile karışıp, birleşmiş bir halde Süryanilerin elinde bulunan Yunan tıbbından da yararlanmışlardır. Cündisabur Tıp Okulu'nda yine eski tıbbı, kendi birikimlerini de ekleyerek Farsça'ya aktarmışlardır. Müslümanlar ayrıca Arapların Cahiliye Devri birikimleri ile Bağdat'a gelen Hintli doktorlardan da Hint tıbbını öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Tüm bu birikim ve karışımlar sonucunda da çağına göre ileri derecede bir İslâm tıp bilimi doğmuştur. Kendisine "Calinosu'l-Arab" adı verilen Razi'nin meşhur eseri, *Melekî* veya *Mülûkî* İslâm tıbbının ulaştığı noktayı gösteren en açık delildir.

Razî, Büveyhilerden İzzüddevle'nin adına yazdığı bu kitapta, en eski devirlerden kendi zamanı olan dördüncü hicri asrın ortasına kadar hastalık çeşitleri ve tedavi yöntemleri ile alakalı tüm bilgileri toplamıştır. Bu büyük İslâm bilgini ve tabibinin tıbbın dışında felsefeye varıncaya kadar pek çok alanda sayısız eseri vardır. Sözünü ettiğimiz *Mülûkî* kitabı İbn Sina'nın *Kanun* adlı kitabı yazılıncaya kadar herkesin tıp alanındaki en önemli başvuru kaynağı olmuştur.

Bu ikinci kitap, yani *Kanun* kitabı birçok kez baskısı yapılmış ünlü bir eserdir. Onu tetkîk ettiğimizde; bazılarının zannettiği

128 *Nefhu't-tîb*, I, 104.

gibi, yalnız Yunan tıbbını değil, Yunan, Keldan, Hint, Fars ve Arap tabiplerinin hastalık teşhis ve tedavi yöntemleri, ilaçlar vs hakkındaki bilgi ve yöntemlerini de kapsayan geniş bir tıp ve eczacılık sözlük veya ansiklopedisi olduğunu görürüz. İbn Sina bu ünlü eserinde zaman zaman Hintlilerin sülüğün çeşitleri ve eşkali, her birinin özellikleri hakkında verdikleri bilgileri zikrettiği gibi,[129] Hintlilerin tıbbî düşüncelerine göre, sütün havamiz (sirke gibi ekşi olan şeyler) veya balık ile beraber yenilmesi durumunda bazı hastalıkların, özellikle de cüzam hastalığının ortaya çıktığını belirtmiştir.

Yoğurdun, turp veya kuş otu ile ve sevikin[130] yoğurtlu pilav üzerine yenilmesi ve benzeri tanı ve tedaviler de Hintlilerden nakledilen bilgiler arasındadır.[131] *Kanun* kitabında isimleri Hintçe olan birçok tıbbi bitkinin adı da zikredilmiştir.

Hicretin beşinci yüzyıl âlimlerinden Endülüslü Ebu-l-Kasım Halef bin Abbas Zehrâvî'nin *Kitabû-t-Tasrîf* namındaki eseri Avrupalıların uyanış döneminde çok yararlandıkları tıp kitapları arasındadır. Bu kitap bir tıp ansiklopedisi veya sözlüğü olup cerrahi alanında verdiği bilgiler nedeniyle benzeri kitapların üzerinde ayrı bir yer edinmişti. Aynı şekilde Endülüs'ün büyük tabiplerinden Ebu Mervan Abdu-l-Melik bin Ebi'l-Âlâ'nın altıncı hicri asrın ortasında İbn-i Rüşd'ün namına telif ettiği *Kitabu't-teysîr fi-l-Mûdavat ve-t-Tedbîr*'i de Avrupa tıbbının gelişmesine büyük katkıda bulunmuş eserlerden birisidir. Burada adı geçenler dışında, İslâm tıp ve tabipleri konusunda zikredilmesi gereken birçok önemli isim ve eser olduğunu belirtmeden geçemeyiz.

İslâm Tıbbı ve Tabipleri

Tıp alanında yazılmış eski eserler, Arapça'ya çevrildikten kısa bir süre sonra, üzerinde ciddi çalışmalar başlamıştır. Abba-

129 *Kanun*, I, 1.

130 Sevik: Kavrulmuş hububat, un veya kavrulmuş meyve unundan ibaret eski Araplar tarafından yollarda yenilen bir çeşit yemek.

131 *Kanun*, I, 84.

si devrinin sonuna kadar geçen, üç dört asırlık bir süre zarfında yetişen tıp bilginleri ve tabiplerinin sayısının en azından yüzlerle ifade olunabileceğinden kuşku yoktur. Bunların çoğu diğer bilimlerle de meşgul olmaktan geri kalmamışlar, çeşitli eserler kaleme almışlardır. Bu bilginlerin eserleri ve isimleri yine kendilerinin yazdıkları İbn-i Ebî Usaybia'nın *Tabakâtü'l-etibba*'sı ile İbn-i Kıftî'nin *Teracimü-l-Hükema*'sı ve Katip Çelebi'nin *Keşfü-z-Zünun*'unda ve benzeri eserlerde ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Bu eserlerden bazılarının uzun zaman içinde kaybolması veya tahrip olunması nedeniyle, tabiplerin kesin sayısını bilmek ve belirtmek imkânsız hale gelmiştir.

Ancak bazı ipuçları veya sınırlı bilgilerden söz konusu dönemde pek çok tabip yetişmiş olduğunu anlayabiliyoruz. Dördüncü hicri asrın başlarında, Halife Muktedir Billah'ın zamanında yalnız Bağdat'ta bulunan tabiplerden söz etmek gerekirse; şöhretlerinden dolayı imtihana alınmasına gerek görülmeyen tabipler ile halifenin hizmetinde bulunan tabipler dahil olmamak üzere Bağdat'ta zorunlu tabiplik imtihanına giren adayların sayısı 860 olarak karşımıza çıkmaktadır.[132] Şu halde Bağdat'ta aynı dönemde görev yapan tabiplerin sayısının binden aşağı olmaması gerekir.

Üçüncü hicri asrın ortalarında yalnız Hıristiyan asıllı olmak üzere Halife Mütevekkil'in emri ve hizmetinde 56 hekim mevcut idi.[133] Hamdânîlerden Seyfüd-Devle yemeğe oturduğu zaman kendisi ile beraber 24 hekim de yanında bulunurdu ki, bunların bazıları iki ilimde, bazıları da üç ilimde otorite oldukları için iki ve üç maaş alırlardı.[134]

Tabipler için hazırlanmış özel bir kanun ve buna göre tayin edilen bir başkan veya reis vardı. Başkan hekimleri, sınavdaki başarılarına, yetenek ve becerilerine göre çeşitli görevlere tayin ederdi. Ünlü tabiplerden Sinan bin Kurre ve Emînü'd-devle Bağdat'ta ve büyük tabiplerden Mühezzibüddin ed-Dihvâr da Mısır'da bu reislik görevini yapan ünlü tabipler arasındaydı.

132 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 222.

133 Gös. yer, I, 192.

134 Gös. yer, I, 140.

Tabipler gibi eczacıların sayısı da oldukça kabarıktı. Bu eczacılardan kimileri bazı devirlerde ilaçlara hile karıştırmaya başladılar. Bunun üzerine bir sınavdan geçirildikten sonra, başarılı olanların ellerine diploma verilerek faaliyet göstermesine, başarısız olanlar ve sahtekârların da şehirden çıkarılmasına karar verildi.

Tabip ve eczacıları imtihana alma ve diploma verme ameliyesini ilk başlatan kişi, Abbasi halifesi Mutasım'ın maiyetinde görevlendirilen, Türk emirlerinden biri olan ünlü Afşin'dir. Bu emir veya komutan meşhur tabiplerden Zekeriya bin et-Tayfûrî'yi tabip ve eczacıları imtihan etme işiyle görevlendirmişti.[135] Tabip ve eczacılardan bazıları zamanımızda olduğu gibi ordunun hizmetinde bulunur ve belli bir maaş alırlardı. Bunlara "mürtezika" adı verilirdi. Diğer tabipler ise halkın tedavisi ile meşgul olurlardı. Ancak belli bir maaş veya gelirleri yoktu.

Tabipler her çeşit tıbbi bilgileri haiz tabip, bugünkü uzmanlık alanlarına benzer; cerrah, kan alıcı, kehhâl, dişçi, yalnız kadın ve halayık doktoru, akıl ve ruh hekimleri olmak üzere dallara ayrılıyordu. Mısır bölgesi, diğer bölgelere nazaran daha fazla göz hastalıklarına maruz kaldığından, daha çok göz hekimine ihtiyaç duyuyordu. Bu hekimler göz hastalıklarından biri olan "ak su" hastalığını, günümüzde "katarakt" ameliyatlarında yapıldığı gibi, suyu gözden çıkararak tedavi ederlerdi.

Aynı şekilde o devirlerde tıp alanında bazı kadınlar da şöhret sahibi olmuştu. Endülüs'ün ünlü hekimlerinden Ebubekir b. Zühr'ün kız kardeşi ve bunun kızı Endülüs'te yetişen ünlü hanım tabiplerdendi. Bunlar yalnızca kadın hastaları muayene ederlerdi. Ayrıca Mağrip bölgesinde hüküm süren Muvahhidler devleti hükümdarlarından Mansur lakaplı Yakub b. Yusuf'un haremleriyle yakınlarının tedavileriyle uğraşırlardı. Mansur haremine bu iki tabip kadından başkasını sokmazdı.[136] Şam bölgesinde de Emeviler zamanında Benî Hud kabilesinden Zeyneb adında bir kadın, cerrahi ve göz alanında uzmanlığıy-

135 Ebu'l-Ferec, 15.

136 *Tabakatü'l-etibbâ*, II, 70.

la şöhret bulmuştu.[137] Diğer bilimler ve edebiyat sahasında da, Şehde ed-Dîneveriye, Binti Düheyn Dımeşkiyye gibi kaynaklarda zikredilen birçok kadın da yetişmiş ve bu alanlarda söz sahibi olmuşlardır.

Söz konusu devrin tıbbına göre hastaları muayenede idrar ve nabız ölçümü olarak iki metot geçerliydi. Hasta, doktora başvurduğunda elinde kendi idrarının bulunduğu bir şişeyle gelirdi. Doktor, hastanın idrarını muayene eder ve içinde bulunan ekşilik, asit veya şekeri anlamak için dili ile tattıktan ve nabzı da kontrol ettikten sonra teşhis koymaya çalışırdı. O günün tıbbi inancına göre, kalbin mizacı nabızdan, ciğer ve safranın mizacı da idrardan anlaşılırdı. Bu inancın günümüz tıbbına uygun olmadığı ortadadır. Ancak, hastalık teşhisinde nabız ve idrar muayenesine başvurulmasının günümüzde de geçerli olan bir metot olduğu bir gerçektir.

Müslümanların Tıp Alanındaki Buluş ve Metotları[138]

Buraya kadar yapılan izahlardan sonra artık Müslümanların tıp alanında yaptıkları yeni metot ve buluşlar üzerinde durabiliriz. Ancak bu konuda tatmin edici, ayrıntılı bilgiler vermek hem uzun araştırmalar gerektireceği hem de mevzuyu ve amacı aşacağı için sözü kısa tutmak zorundayız.

Müslümanlar daha önce de belirttiğimiz gibi Fars, Hint, Keldan ve Arap tıbbını birbiriyle kaynaştırma ve birleştirme hizmetinin dışında, bu alanda yazdıkları eserlerden de rahatlıkla anlaşılacağı üzere, kendi özgün çalışmalarının sonucu olarak, birçok tıbbi buluş ve teknikler ortaya koymuşlardır. Hatta bu eserlerde zaman zaman Hipokrat ve Calinos temelli eski tıbbi bir kısım bilgilerin yanlışlıklarını ortaya koymuşlar, eleştirmekten geri kalmamışlardır.[139]

İslâm tabiplerinin –ünlü İslâm hekimlerinden Ahmed bin

137 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 123.

138 Geniş bilgi için bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve Bilim*, s. 153-193.

139 *Kanun*, III, 21.

Ebi'l-Eşhas'ın Calinos'un eserleri üzerinde yaptığı gibi– ecnebi dillerden tercüme olunan tıp kitaplarının güzel bir şekilde tasnif ve tedvin olunması için gösterdikleri çaba da takdire şayandır.

Bu tabip söz konusu eserleri iyice inceledikten sonra, başkalarının daha kolay anlaması ve faydalanması için dehasını göstermiş, orijinalinden daha muntazam ve mükemmel bir hale sokmuştur.[140] Müslüman tabipler tarafından ilk tıp eserlerine yapılan şerh ve haşiyelerin tıp ilminin gelişmesi ile günümüze ulaşmasında büyük katkısı olmuştur. Mesela Diskurides'in botanikle alakalı olan kitabına Endülüs'ün ünlü tabiplerinden İbn Celcel'in yazdığı zeyl ve şerhte eski dönem tabiplerinin adını bile bilmediği birçok bitkiden söz edilmektedir.

İslâmların tıp sahasında doğrudan doğruya vücuda getirdikleri gelişim bahsine gelince, bunu ayrıntılarıyla bulup ortaya çıkarmak çok güç bir bilimsel araştırma ve incelemeyi gerektirir. Bu yüzden kesin olarak bildiğimiz ve emin olduğumuz bazı malumatı sonraki araştırmacılara örnek olması açısından yazmakla yetineceğiz.

Müslümanların doğrudan doğruya vücuda getirdikleri gelişim ve ilerleme cümlesinden olarak hastalıkların tedavisinde eski tabiplerin tedavi metotlarına aykırı iki yeni metot geliştirmişlerdir. Her ne kadar yaptıkları keşiflerin çoğu günümüze ulaşmış olmasa da elimizdeki bilgiler bu hususta bir fikir edinmemiz için yeterlidir. İslâm tabiplerinin metotlarından önce felç, lakve (yüz felci),[141] istirhâ (mide-vücut gevşemeleri) hastalıkları gibi birtakım hastalıklar daha önce sıcak ilaçlarla tedavi olunuyordu. Müslüman tabipler ise bu hastalıkların tedavisini tam aksine soğuk ilaçlar ve metotlarıyla tedavi etmişler, bu alanda başarılı olmuşlardır. Müslümanlardan bu metodu ilk kez düşünüp uygulayan meşhur tabiplerden Şeyh Ebu Mansur Said Bin Beşir olup, bu hastalığa yakalananları kan almak, so-

140 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 246.

141 Lekave: Yüze arz olan bir hastalıktır ki bu hastalığa duçar olan kimsenin avurdu bir yana eğilir, tükürük ve balgam ağzın bir tarafından çıkar ve dudakları birbiri üzerine kapanmadığı gibi gözün biri de kapanmaz olur. Bu hastalığa Fransızca'da *paralysie faciale* (felc vechi) denilir.

ğuk masaj ve bandaj ile tedavi ederdi. Onun bu metodu çok iyi sonuçlar verdiğinden, Bağdat'taki Azâdî Hastanesi başhekimliğine tayin olunmuştu. Said Bin Beşir mezkûr hastanenin idaresine geçince sıcak ilaçları ve tedavi yöntemini tamamen kaldırmış, hastaların tedavisinde arpa ve tohum sularını kullanmaya başlamış, bu yeni yöntemden hayret edilecek başarılar elde etmiştir. Kendisinden sonra gelen tüm tabipler onun bu yeni tekniğini uygulamışlardır.[142]

Tıp alanında hisleri uyuşturan "murkid"i (uyutucu - soporifique) ilk kullananlar da İslâm tabipleridir. Kaynakların verdiği bilgilere göre bunun için kurbağayı kullanıyorlardı. Biblerca m'aruf olan *halâl*'i (yaradan cerahat akıtmak şeklinde bir tür fitilli tedavi) ilk kullananlar da Müslümanlardır.

Kâviyati (keyy edici maddeleri) bugünkü tarza uygun bir biçimde ilk kullananlar, bazı hastaları tırnaklarının şekline bakarak teşhis edenler, sarılık ve kolera hastalıkları için ilk kez ilaç yapanlar, akıl hastalarının tedavisinde afyonu uygun ölçüde ilk kullananlar, akan kanı kesmek için soğuk su dökmeyi ilk tavsiye edenler, omuz çıkığını bugün de kullanılan metotla, ani bir hareketle yerine oturtma metodunu ilk kullananlar, göz hastalıklarında ak su ibresini ilk tarif ve tavsiye edenler, mesanede oluşan taşı parçalamak usulünü ilk uygulayanların da İslâm tabipleri olduğu, bugün tüm dünyaca kabul edilmektedir.

Bunların dışında fenn-i tıbbın bazı şubelerine dair daha önce benzerini göremediğimiz birçok eser de Müslüman tabipler tarafından yazılmıştır. Cuzam hastalığı hakkında en evvel yazı yazanlar da Müslümanlar olmuştur. Bu mevzuya dair ilk kitabı telif eden zat da Abbasi halifelerinin hizmetinde bulunan meşhur tabip Yuhanna bin Maseviye'dir.[143] Kızamık gibi hastalıkları da Ebubekir Razi'nin bir kitabında tarif ettiği gibi ilk defa tedavi edenler de yine Müslüman tabipler olmuştur. İslâmların tıp ilimleri alanında yazdıkları büyük ansiklopediler de bu ilme yaptıkları büyük katkıyı gösteren en önemli şahitlerdir.

142 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 232.

143 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 183.

Tıbbın bölümlerinden biri olan eczacılığın gelişmesinde de İslâm tabiplerinin büyük rolü olmuştur. Müslümanlar Fars, Hindistan vs Uzakdoğu'dan eczacılıkla alakalı birçok temel eseri Abbasilerin bilimsel faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönemde tercüme etmişler, buradan edindikleri bilgileri Eski Yunan eczacılığı ile birleştirmişler ve zamanla geliştirerek özgün bir İslâm eczacılık bilimi ortaya çıkarmışlardır.

Avrupalılar bilimsel uyanış döneminde eczacılığın tarihini tetkik ettikleri zaman yeni icat ettikleri ilaçların dışında bu bilimin temellerini atanların, ilaçların tertip ve terkibi konusunda ilk çaba sarf edenlerin Müslümanlar olduğunu görmüşlerdir. *Akrabazin* (*Edviye-i müfrede*)[144] hakkında ilk eser telif edenlerin de aynı şekilde Müslümanlar olduğunu anlamışlardır.[145] Müslümanlar, Abbasiler devrinde gerek mâristânlarda, gerek eczanelerde H. 255 yılında vefat eden ünlü tabiplerden Sabur bin Sehl tarafından telif olunan *edviye-i müfrede*'ye itibar etmişlerdir. Daha sonra H. 560 senesinda vefat eden Eminü'l-devle bin et-Tilmiz'in ilaçları ortaya çıkınca, ötekini bırakarak bunu kullanmaya başlamışlardır. Eczaneleri şimdikine benzer şekilde ilk tesis edenler de Müslümanlar olmuştur. Avrupalılar tarafından Araplardan iktibas olunup hâlâ o lisanlarda, Arabi yahut Farisi veya Hintçe olarak günümüze kadar kullanılan eczacılık terimleri bunun en açık kanıtıdır.

Müslümanların eczacılıkta gösterdikleri gelişme, kimya ve ilm-nebatat denilen botanik alanında gösterdikleri ilerlemelerle doğrudan bağlantılıdır. Günümüz kimya ilminin temellerini kendi tecrübe ve birikimleriyle tesis edenlerin de Müslümanlar

144 Uzun asırlardan beri insanlar tarafından tecrübe edilen (denenen) bunca drogun faydalı olanlarını bildiren ve bunların kullanılışları hakkında bilgi veren bu eserler zaman zaman tıp otoriterleri veya hükümetler tarafından neşredilmiştir ki eski Yunanlılar bu gibi eserlere risalecik manasına *Graphidion* derlerdi. Süryanice'ye *Graphazin* şeklinde geçen bu kelime Arapça da *Akrabazin* (edviye-i mürekkebe) veya *Krabazin* (edviye-i müfrede), eski Türkçe'de de *Akrabadin* veya *Krabadin* şeklini almıştır – ng.

145 *Encyclopaedia Brit art.* "Medicine".

olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Daha önce de sözünü ettiğimiz üzere, bu alanda ilk tercümeleri yapan zat Halid Bin Yezid olmuştur. Eserleri İskenderiye Dâr-ül Fünûn'undan Arapça'ya nakletmiştir. H. 148 senesinde[146] vefat eden 12 imamdan biri olan Cafer-i Sadık hazretleri, kimya bilimini söz konusu Halid'den tahsil etmiştir. Aynı şekilde meşhur filozoflardan Cabir bin Hayyan da kimyayı aynı zattan veya Cabbar'dan öğrenmişti. Bundan sonra yetişen Kindî, Ebubekir Râzî ve diğerleri de kimyayı Halid veya öğrencilerinden tahsil etmişler, günümüz kimyasının temellerini atmışlardır.

Bizzat Avrupalı bilim adamlarının tespit ve ifadelerine göre, nitrik asit, sülfürik asit, hidroklorik asit vs'yi terkip ederek kullananlar da İslâm kimyacıları olmuştur. Potasse, nişâdır ruhunu ve tuzunu, cehennem talaşını (*Nitrate d'argent*), Süleymaniyi, (*Chlorhyd de mercure*), râsib-i ahmeri (*oxyaye de mercure*), milhü'l-tartiri (*Tartrate*), güherçileyi (*Nitrate de Potasse*), zâc-ı ahdarı (*Sulfure de Fer*) alkaliyi (*Soda = Alcali*) vs gibi daha önce bilinmeyen birçok kimyasal karışımı bulup, geliştirenler de İslâm kimyacıları olmuştur. Mesela ünlü tarihçi İbnü'l-Esir, Irak bölgesinde yaşayan zencilerin isyanını bastırmak için, H. 269 tarihinde vuku bulan savaşlar sırasında Arapların sürdüklerinde tahtaların alev almasını engelleyen bir kimyevi madde kullandıklarını kaydediyor.[147] Fakat o maddelerin ne olduğunu söylemiyor. Kimyevi maddelerden biri olan barutun mucidinin de Müslümanlar olduğunu yine tarihler kaydetmektedir.[148]

Damıtma, sızdırma, eritme, buharlaşma, billurlaşma ve eriyiki ilk tarif ve tavsif edenler de bu kimyacılar olmuştur. Müslümanlar eski kimyanın geçersiz ve yanlış bilgiler içerdiği konusunda kitaplar da yazmışlardır. Bu yazarlardan ilki, hicri üçüncü asır ortalarında yaşamış olan büyük feylesof Kindî'dir.[149]

İlm-i nebatat veya botaniğe gelince, Müslümanlar bu ilim da-

146 Asılda yanlışlıkla 140 senesinde deniliyor.

147 İbnü'l-Esir, VII, 151.

148 *Keşfü'l-zunûn*, II, 341.

149 *Keşfü'l-zunûn*, II, 341.

lında da önemli bir yer işgal ederler. Abbasiler döneminde Diskurides ile Calinos'un eserlerinden ve Hintçe kitaplardan faydalanarak ilk botonik çalışmalarını başlatmışlardır. Diskurides'in nebatat ilmine ait kitabı Estefan Bin Basil tarafından Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir. Mütercim, kitapta bulunan tıbbi bitkilerin isimlerinden Arapça'da karşılığını bulamadıklarını orijinal Yunanca'sıyla bırakarak, karşılıklarının bulunması işini kendisindeen sonra gelecek erbab-ı iktidarın himmetine bırakmıştır. Tercüme o hali ile Endülüs'e de ulaştırılmış ve halkın yararına sunulmuştur. Hicretin dördüncü yüzyılı (M. 11. yüzyıl) ortalarında Kostantiniyye imparatoru, Emevi hükümdarı III. Abdurrahman ile mektuplaşırken ona bazı kitaplar da hediye etmiştir. Bu kitapların içinde Diskurides'in Yunanca yazılmış, bitkilerin harika resimleriyle süslenmiş orijinal kitabı da bulunuyordu. O sırada Endülüs'te Yunanca'yı çok iyi bilen kimse yoktu. Abdurrahman, Rum imparatoruna bir mektup yazarak kitabın Yunanca'dan Latince'ye tercümesi için bu iki lisanı iyi bilir bir adamın gönderilmesini istemişti. Bu tarihte Endülüs'te iyi Latince bilenler vardı. Bunun üzerine Rum imparatoru tarafından gönderilen Nikola ismindeki rahip H. 340 tarihinde Kurtuba'ya geldi. İşte bu rahibin yardımı ile Estefan Bin Basil'in adı geçen kitabında yazılı olan bitkiler ve ilaçlardan daha önce Arapça karşılığı olmayanlar da tespit ve tayin edilmiş oldu. Daha sonra hicri dördüncü asrın sonlarında Endülüs'ün ünlü tabiplerinden İbn Celcel, Diskurides'in yazamadığı tıbbi nebatlar ve ilaçlara dair bir kitap yazmış ve bunu Diskurides'in kitabına ek yapmıştır.

Daha sonra hicri yedinci asrın ortalarında ünlü botanikçi İbn Baytar Maliki yetişmiştir. İbn Baytar söz konusu kitabı iyice tetkik ettikten sonra Yunan ve Rum şehirlerine seyahat etmiş, oralardan öğrendiği botanik bilgilerini eski bilgileriyle birleştirerek bitkilerle ilgili birçok yeni bilgi ve teknik ortaya koymuştur. İbn Baytar ayrıca Mağrip ülkeleri ve başka yerlere de gitmiştir. Buralarda da botanikle alakalı yeni bilgiler edinmiştir. Bilgi ve birikimini özellikle bitkiler üzerinde uygulamalar yaparak geliştiriyordu. Şam ve diğer bölgelere de seyahat etmiş,

o bölgelerdeki bitkileri de incelemiştir. Daha sonra Eyyûbi hükümdarlarından Melik Kâmil Muhammed bin Ebubekir'in hizmetinde olduğu halde Mısır'a seyahat etmiştir. Söz konusu hükümdar İbn Baytar'ın tıbbi bilgiler ve ilaçlarla ilgili geniş bilgisini ve otoritesini takdir ediyordu. Bu nedenle onu Mısır'daki botanikçilerin başkanı yaptı. İbn Baytar bu uzun yılların tecrübe ve araştırmalarından sonra "edviye-i müfrede" ve bitkilere dair olup "müfredat-ı İbnül Baytar" adı ile bilinen *Kitabü'l Camia fil Edviyeti'l Müfrede* adlı kitabını yazdı. Bu kitap botanikle alakalı yazılan eserler arasında ayrı bir yer işgal eder.[150] Avrupalıların son bilimsel uyanış devrinde bu kitap, onların bitkiler konusunda en önemli kaynağını oluşturmuştur.

Hicri 639 tarihinde vefat eden ünlü tabiplerden *Kitabü'l-edviyeti'l-müfrede*'nin yazarı Reşidüddin de İslâm botanikçilerinin en büyüklerinden biridir. Bu botanikçi tabip, beraberinde fırçaları ve her çeşit boyaları yanında taşıyan bir ressamla birlikte Cebel-i Lübnan'da ve Suriye'nin diğer taraflarındaki bitkilerin yetiştiği yerlere giderek, her birini teker teker arayıp bulur ve ressama gösterir; renkleriyle, yaprak ve dallarının sayılarıyla son derece büyük bir titizlikle resmini yaptırır. Öyle ki her bitkinin resmini biri filizlenme, diğeri olgunlaşma, üçüncüsü de kuruduğu zamanlarda olmak üzere üç defa yaptırırdı.[151] Günümüz botanikçilerinin bunca bilimsel keşiften sonra yaptıkları da ancak budur. İslâm dünyası bu dönemde günümüz bilginleri gibi, devrin en büyük araştırmacı ve bilim adamlarını yetiştirmiştir.

İslâm Dünyasında Maristanlar (Hastaneler)

Maristan yahut bîmaristan kelimesi "hasta mahalli" anlamında Farsça bir kelimedir. Günümüz Arapça'sındaki karşılığı "müsteşfa" kelimesidir. Ancak hastaneler İslâm uygarlığı zamanlarında ilm-i tıbbın hem öğrenilip hem de öğretildiği yerler olduğundan, aynı zamanda hem tıp fakültesi, hem de hastane şek-

150 *Tabakatül Etibba*, II, 133.

151 *Tabakatü'l Etibba*, II, 219.

lindeydi. Araplar hastane kurma geleneğini İranlılardan iktibas etmişler, model olarak da daha önce adı geçen Cündisabur Hastanesi'ni kullanmışlardır.

İslâm dünyasında ilk hastane inşâ eden zat, Emevi hükümdarlarından Velid Bin Abdulmelik'tir. Bu halife hicri 88 tarihinde Şam'da bir hastane inşâ ettirmiş ve tabipler görevlendirmiş, cüzzam hastalarının koruma ve denetim altına alınarak tedavi ettirilmesini emretmiş, kendilerine erzak ve tayinatlar tahsis eylemiştir.[152] Emevi devleti yıkıldığında İslâm âleminde bu hastaneden başkası yoktu. Abbasiler iktidara gelince, halife Mansur daha önce de görüldüğü üzere, ilk olarak Cündisabur Hastanesi'nden tabipler getirtmiş ancak yeni bir hastane kurdurmamıştı. Yalnız âmâlar ile yetim ve aciz kadınlara mahsus bir müessese yaptırmıştı.[153] Bir de ya kendisi veya sonraki halife tarafından delilerin tedavilerine mahsus tımarhaneler de kurdurmuştu.

Abbasi halifeleri arasında ilk hastane inşâ eden de Harun Reşid'tir. Cündisabur Hastanesi'nden yanına gelen tabiplerin maharet ve ustalıklarını gören Harun Reşid, Bağdat'ın aynı şekilde, öyle bir şerefi hak ettiğine inandığından, başşehrine bir hastane inşasını tabip Cebrail Bin Behatişu'a emretmiştir. O sırada Deheştek isminde Hintli bir tabip Cündisabur Hastanesi'nin başhekimliğini yapıyordu. Halife Harun Reşid bu tabibi yeni hastane baştabipliğine tayin etmek istedi. Deheştek özrünü ileri sürerek affını istedi ve bu vazife için ünlü tabiplerden Masuye'yi tavsiye etti.[154] Masuye, Harun Reşid tarafından Bağdat'ta inşâ olunan hastanenin reisliğinde bulunduğu gibi kendisinden sonra oğlu Yahyâ da babasının yerine aynı görevi devam ettirmiştir. Harun Reşid'in vezirlerinden olan Bermekiler daha evvel gösterildiği üzere ilim ve irfan erbabından ve Hint tıbbı ile tabiplerine rağbet eden zevattan oldukları için bunlar da kendi adlarına bir hastane tesis etmiş, başhekimliğini de İbn Dehn isminde Hintli bir tabibe bırakmışlardı. İbn Dehn Abbasi-

152 Makrizi, II, 405.

153 İbn Hallikan, I, 495.

154 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 174.

ler devrinde Hint lisanından doğrudan doğruya Arapça'ya eser tercüme eden mütercimler arasındaydı.[155]

Bağdat'ta Harun Reşid tarafından tesis olunan hastane Müslümanlar arasında iyi bir ün kazanınca diğer şehirler her işte olduğu gibi hastane inşasında da Bağdat'ı örnek aldılar. Halife Mütevvekkil'in vezirlerinden Feth bin Hâkân, "Mâristanü'l-Mugâfir" adında bir hastane yaptırdığı gibi Ahmed Bin Tolun dahi Mısır'a vali olunca Kahire'de H. 259 yılında kendi adıyla bilinen bir hastane tesis etmiş ve inşasına 60.000 dinar harcamıştır. İbn Tolun bu hastanede asker ve kölemenlerin değil, sadece halkın ve mecnun olanların tedavilerinin yapılmasını emretmiştir. Hastanenin hizmetlerini eksiksiz sürdürebilmesi için de yeterli bir gelir tahsis ettirmiştir. İbn Tolun, bir mecnundan fena bir muamele görünceye kadar her hafta cuma günü bu hastaneyi bizzat ziyaret ederdi. Mecnunun fena muamelesine hedef olunca ziyaretlerini kesmiştir.[156]

Üçüncü hicri asır geçer geçmez Mekke, Medine ve diğer İslâm şehirlerinin birçoğunda hastaneler inşâ olunmaya başlamıştı. Dördüncü asır başlarında Halife Muktedir ile vezirleri Bağdat ve civarında yeni hastaneler inşâ etme yarışına girdiler. Örneğin Muktedir'in vüzerasından Ali bin İsa kendi parasıyla H. 302 senesinde Bağdat'ta yeni bir hastane kurdurarak, burayı ünlü tabiplerden Ebu Osman Dimeşkî'nin yönetimine bıraktı.[157] Yine ünlü tabiplerden Sinan Bin Sabit, H. 306 tarihinde Bağdat'ın Sük-i Yahyâ civarında "Seyyide" namıyla bir hastane inşâ ettirmişti. Bu hastanenin aylık masrafı 600 dinara kadar çıkıyordu. Sinan Bin Sabit, aynı yıl içinde halife Muktedir'e kendi adıyla anılacak bir hastane inşâ ettirmesini tavsiye edince, Muktedir de Bağdat kapılarından Bâbü'ş-Şam cihetinde "Maristan-i Muktedirî" inşâ ettirdi. Adı geçen hastane için halife Müşârünileyh tarafından ayda 200 dinar sarf olunuyordu. Aynı şekilde Muktedir'in vezirlerinden ve ünlü kâtiplerden İbnü'l-Fürat da aynı dönemde Bağdat'ta "el-Fâzıl" cihetinde kendi na-

155 *Fihrist*, 245.

156 Makrîzî, 405, c. 2.

157 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 234.

mıyla yad olunan bir hastane tesis ettiği gibi;[158] başka önemli şahsiyetler de Rey, Nişabur vs hastaneler inşâ ettiler. Dördüncü asrın ortalarında Kahire'de hüküm süren İhşidlilerin dördüncü hükümdarı olan Kâfur'un adına bir başka hastane inşâ olundu. Büveyhilerden İzzüddevle H. 368 tarihinde Bağdat'ın batı tarafında, köprünün hemen yanında kendi adına bir hastane yaptırmış, birçok cerrah, göz hekimi, çıkıkçı, kan alıcılar dahil olmak üzere 24 doktor tayin etmişti. Bu nedenle diğer hastanelerden daha önemli bir konuma çıkmış, daha fazla rağbet görmüştür. Hastanelerin idaresini yürütmek üzere tabiplerin üzerinde, kendisine "sagur" denilen bir reis veya başkan da tayin olunurdu.

Azâdî Hastanesi de Musul ve Cezire civarlarında hüküm süren Atabeyler devletinin altıncı hükümdarı olan Nureddin Zengi tarafından hicri altıncı asrın ortalarında Şam'da inşâ olunan büyük hastanenin yapımına kadar tüm mevcut hastanelerin üzerinde bir öneme sahip olmuştur. Bu büyük hastaneden sonra Selahaddin Eyyübi Kahire'de Maristan-ı Atik ve diğer hastaneleri inşâ ettirdi. Memalik-i Bahriye (Kalavunlar) Mısır'da devlet kurunca, bunların yedincisi olan Melik Mansur Kalavun, H. 683 tarihinde Şam Hastanesi tarzında Kahire'de Hastane-î Mansûrî'yi tesis etti. Makrizi, "Hıtat" adıyla bilinen *el-Mevâiz ve'l-itibar* ismindeki kitabında bu hastaneyi tarif etmektedir. Mezkur hastanenin enkazı bugün bile hâlâ Kahire'de Tehasin Caddesi üzerinde durmaktadır. Çerkez devletinin dördüncüsü olan Melik Müeyyed de Kahire'de H. 821 tarihinde kendi adına bir hastane yaptırmıştır. İslâmlar tarafından Fars, Horasan, Musul, Şam, Endülüs ve diğer bölgelerde burada yazılamayacak sayıda hastane ve şifa evleri inşâ olunmuştur. Endülüslü ünlü edebiyatçılardan İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde müellifin hicri altıncı yüzyılda, İslâm memleketlerinde bizzat müşahede ettiği hastanelere dair ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

İslâmî devirde tesis olunan hastaneler, her cins ve mezhepten hastaların tedavisine bakılacak bir biçimde, gayet muntazam bir halde bulundurulurdu. Günümüz deyimi ile tam te-

158 *Tabakatü'l-etibbâ*, I, 222 ve 223.

şekküllü birer hastane şeklindeydiler. Her hastalık için ayrıca bir salon tahsis edilirdi. Tabip, yanında hastabakıcıları olduğu halde hastaları dolaşarak her hasta için gerekli olan ilacı yazardı.[159] Hastanede şifa bulanlar taburcu edilir, vefat edenler kefenlenip gömülürdü. Maristanlarda tıp ve eczacılıkla ilgili dersler verilir, her iki sanat uygulamalı olarak gösterilirdi.

Yine söz konusu devirde bugünkü seyyar hastaneler gibi deve veya katır üzerine taşınır bir tür seyyar hastaneler de vardı. İran Selçuklularından (Büyük Selçuklular) Sultan Mahmud Bin Muhammed bin Melikşah'ın ordusunda da böyle bir seyyar hastane vardı. Asker her nereye giderse bu hastane de kırk deve üzerine yüklenerek ordu ile beraber götürülürdü.[160]

Astroloji ve Astronomi[161]

Eski bilim kitaplarına göre ilm-i nücûm, biri yıldızların yer ve yörüngesinden, doğup batmalarından bahseden bir tabii ilim, di-

159 *Tabakatü'l-etibbâ*, II, 155.

160 İbn Hallikan, I, 274 ve *Tarihü'l-hükema*.

161 "Gökküresi bilimi" anlamına gelen *ilm-i felek* tabiri aynı zamanda "felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i nücûm-i ta'lîmî, sınâat-i nücûm, sınaât-i tencîm, ilm-i hey'e, ilm-i hey'eti'l-âlem" de denilen astronomi biliminin en yaygın olarak kullanılan karşılığıdır. Astronomi aritmetik, geometri ve musiki ile birlikte aklî bilimler grubundaki matematik bilimlerini (ilm-i ta'lîmî, ilm-i riyâzî, riyâziyyât) oluşturmaktadır. Latinlerin "quadrivium" teriminin karşılığı olan bu dört bilime Farabi'nin sınıflandırmasında mekanik ve optik bilimleri de eklenmiştir. Bu sınıflandırma, astronomiyle astrolojinin (ilm-i ahkâm-ı nücûm) çok erken dönemlerde bile birbirinden ayrı düşünüldüğünü ortaya koyması açısından da önemlidir. İhvân-ı Safâ'ya göre ilm-i felek üç dala ayrılmıştı: Birincisi feleklerin yapısını, yıldızlar ve sayıları, burçlar, büyüklükleri, aralarındaki uzaklıklar ve hareketleri; ikincisi astronomi cetvellerinin (zîc, ezyâc, zîcât) kullanımı, takvimlerin düzenlenmesi, tarihlerin belirlenmesi; üçüncüsü feleklerin dönüşü, burçların doğuşu ve yıldızların hareketinden dünyada olabilecekler hakkında bilgi çıkarılmasıyla ilgilidir. İbn Sina da aynı görüşlere katılmakla birlikte tıp ve fizyonomoni (yüz hatlarından insan tanıma) gibi tabiat bilimlerinin alt dalları arasında sıraladığı astrolojiyi bu sınıflandırmanın dışında kabul etmektedir. Aristo ve eserlerini şerhedenlerden esinlenerek yapılan bu tanımlama, astronomi ve astrolojiyi birbirinden ayıran İslâm filozoflarının büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Astronomi hesabı esas alırken, astroloji tabiat olaylarından çıkarılan işaretlere ve birtakım spekülasyonlara dayanır. Batlamyus'un *Tetrabiblon* adlı eserindeki düşünceleri benimseyen astrologlar ise bu ayırımı kabul etmemişlerdir. Tevfîk Fehd, "İlm-i Felek", *DİA*, XXII, 126-127 – ng.

ğeri de yıldızların savaş, barış, doğum, ölüm, talihlilik veya keder, yağmur vs dünya olayları ile olan ilgisinden bahseden soyut bir ilim olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Burada konuyu daha rahat anlatabilmek için birincisine ilm-i nücûm (ilm-i hey'et veya astronomi) diğerine ilm-i tencim (astroloji) adını veriyoruz. Daha evvel beyan ettiğimiz malumattan anlaşıldığı üzere Araplar bu ilimlerin her ikisinde de geniş bilgi sahibiydiler. Daha sonra Müslümanlar medeniyet yoluna girmenin ilk adımlarından biri olarak dahili bilimleri kendi lisanlarına tercüme edince Yunan, Fars, Hint ve Keldanilerden bu ilimlerle alakalı olarak elde ettikleri yeni bilgileri kendi birikimleri ile birleştirdiler. Bunun neticesinde İslâmî dönemdeki astronomi ve astroloji bilimleri ortaya çıktı.

İlm-i Tencim (Astroloji)

Abbasilerin bilimsel uyanış döneminde astroloji ve astronomi ilimlerine gerekli önemi veren ikinci halife Ebu Cafer Mansur olmuştur. Evvelce beyan ettiğimiz üzere, halife, *Sind-i Hint* kitabını tercüme ettirmişti. Sonraki halifeler de Mansur'un politikasını takip ettiler. Hatta Abbasilerin en parlak zamanlarında bile astroloji oldukça rağbet gören bir bilimdi. Tabip kâtip veya muhasebeciler nasıl devletten maaş alan memurlarsa müneccimler de (astrologlar) aynı şekilde birer devlet memuru olarak görevlendiriliyor ve maaş alıyorlardı.[162] Halifeler idare ve siyaset ile alakalı birçok konuda müneccimlerle istişare ederlerdi. Eğer bir halife bir teşebbüste bulunmak ister ve onun sonucundan endişe ederse mutlaka müneccimlerin görüşünü alırdı. Müneccimler'de gökyüzünün durumuna ve yıldızların yörünge ve konumlarına bakarak o teşebbüsün uygun olup olmadığını keşfedip görüş bildirirlerdi. Bunun dışında hastaları da yıldızların durumlarına göre tedavi ederlerdi. Yıldızların konumları daima göz önüne alınarak, hatta yemek içmek ve ziyaret zamanları bile yıldızların durumlarına göre tespit olunurdu. Bununla beraber şer'î ilim uleması bu inanç ve alışkanlıkların batıl ve yanlış şeyler olduğunu söylemekten, bu yola sapanları

162 *El-ferec Ba'deş-şidde*, I, 90.

şiddetle uyarmaktan geri kalmazlardı. Fakat halk her şeye rağmen bildiğini yapar, ulemayı çoğu zaman dinlemezdi. Bugün bile aynı inanca sahip birçok insan yok mudur?

İlm-i Nücûm veya İlm-i Felek (Astronomi)

Astronominin İslâm dünyasında her devirde ayrı ve üstün bir konumu olmuştur. Dahili bilimlerin çoğunda yaptıkları gibi, sadece Yunan, Hint, Fars, Keldan ve Arap Cahiliye Devri'nin gökbilimlerini bir araya toplamaktan başka katkıları olmasa bile, bu bile katkı olarak kâfidir.[163] Araplar arasında astronomi çalışmalarına temel olmak üzere müneccim Muhammed Fezârî tarafından *es-Sindhind* (Sidhanta) kitabının tercüme olunduğunu ve bu kitabın halife Me'mün'un zamanına kadar bu ilme kaynak olduğunu daha önce açıklamıştık.[164] Me'mün'un zamanında ise *Beytülhikme* okulundan astronomi konusunda geniş bilgiye sahip olan Muhammed Musa el Harezmî yetişmiş; Hint, Fars ve Rum metotlarını toplayan bir zîc yapmıştır. Bu zat zîcin esasını *es-Sind-i Hind* kitabının hükümleri üzerine kurduysa da ölçüm ve hesapta yeni bir metot geliştirmiştir. O gece ve gündüzün değişmesini İranlıların, güneşin hareketini de Batlamyus'un metotları üzerine yapmıştır. Ayrıca bu zîce yeni birtakım bölümler de ilave etmiştir. Çok beğe-

163 Emevilerin son yıllarına kadar Müslümanlar arasındaki astronomi bilgileri yıldız gözlemleri ile sınırlı kalıyordu. Fetihler sonucunda yabancı kaynaklara ulaşma imkânı sağlayınca astronomide de yeni bir çığır açılmıştır. Emevilerin son döneminde Hermes' nisbet edilen astrolojiyle ilgili *Kitâb Münkalebü sini'l-'âlem ve mâ fîhi mine'l-kazâ'* ve Zerdüşt'e ait olduğu belirtilen aynı türden bir başka kitabın *Kitâbü Zerâdüşt fî suveri dereci'l-felek* adıyla Arapça'ya yapılan çevirileri, Arap astrologları ve özellikle Mâşallah b. Eserî tarafından kullanılmıştır. Bu eserle birlikte Arap diline yeni astronomi terimleri girmeye başlamış ve daha sonraki dönemdeki çevirilerle bu zenginlik daha da artmıştır. Hicri II. (M. VIII) yüzyıl başlarında astronomiyle ilgili bilgilerin en önemli tanığı, üzerinde ekliptik koordinatlar ve ekvatorla birlikte 400 kadar yıldızın yer aldığı bir gök haritası bulunan, Batı Ürdün'deki Emevilere ait *Kusayru Amre Sarayı*'nın büyük salonunu örten kubbedir. A. Beer, "The Astronomical Significance of the Zodiac of Qusayr Amra", *Early Muslim Architecture* (ed. K.A.C. Creswell), Oxford 1932, 296-303'den naklen T. Fehd, *a.g.m.*, 127 – ng.

164 Brahmagupta'nın 770 yılı civarında yazdığı Sanskritçe *Brahmasphutasiddhanta* adlı eserin tercümesi – ng.

nilen bu kitap her bölgede çoğaltılmıştır. Ancak yazar bu zîcde İran tarihini esas almıştır. Daha sonraki yıllarda H. 398 yılında vefat eden Endülüslü astronomlardan Müslime b. Ahmet Merhitî, bu zîcin tarihini hicri tarihe göre düzenlemiş, yıldızların hareketini hicrete göre ayarlamıştır.[165] Zîc kitabı daha önce de belirtildiği üzere, yıldızların hareketlerini gösteren cetvelleri açıklayan eserlerdir. Takvimler bu cetvellere göre düzenlenirdi.

Daha önce sözü edilen Şakir veya Musaoğulları adı verilen üç kardeş de astronomi alanında şöhret kazanmış büyük bilginlerdendiler. Bunlar halife Me'mün için gündüzün yarısını tespit etmek amacıyla Dünya'nın çevresini ölçmüşlerdi. Me'mün meridyen dairesinin, yani Dünya çevresinin 24 bin mil boyunda olduğunun ispatı hususunda bu üç kardeşe başvurmuştu. Bunlar ölçüm yapabilmek için kendisinden geniş bir alan istemişlerdi. Sencer sahrası bu iş için ayrıldı. Çölde bir kazığa uzun bir ip bağlayıp kuzeye doğru çektiler. İpin bittiği yerde yüksekliği ölçtüler. Güneye doğru da aynı işi tekrar ederek burada da ipin bittiği yerde yüksekliği tespit ettiler. İpin boyu ile yükseklik derecelerinin farkını hesap ederek, yerkürenin çevresini ölçtüler. Tam emin olmak için aynı deneyi Küfe sahrasında da tekrar ettiler. İbn Hallikan vs kaynaklarda bu konuda ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Şakiroğulları astronomi ve hendeseye dair çok önemli ve kıymetli kitaplar yazmışlardır. Yine aynı dönemde yetişen ve H. 27'de vefat eden Ebu Ma'şer el-Belhî de önemli bilginlerden biriydi. Ünlü filozof Ebu Yusuf Yakup bin İshak el Kindî kendisiyle çağdaştı. Ebu Ma'şer önceleri hadis ilmi ile meşgul olduğundan akli bilimlere ve felsefeye düşmanlık ve taassup gösteriyordu. Halkı Kindî'nin aleyhine tahrik eder, felsefe yolunda devam ettiği için onu ayıplardı. Kindî bir fırsat bulup Ebu Ma'şer'i matematik konusunda özendirmiştir. Öyle ki, Ebu Ma'şer 47 yaşını geçmiş olduğu halde matematik ve hendese alanında derin bilgi sahibi bir bilgin olmuştur. Bu bilimlerden astronomiye geçiş yapmış, bu alanda da birçok eser yazmıştır. Kindî de böylece onun hücum ve kötülüklerinden kurtulmuştur.

165 *Terâcimü'l-Hükemâ* (yazma).

Ünlü mütercim Huneyn bin İshak ile H. 288 yılında vefat eden büyük hekim ve filozof Harranlı Sabit bin Kurre Avrupalılarca *alfragan* veya *alfraganius* adıyla bilinen ünlü İslâm matematikçisi ve müneccimlerinden Ahmet bin Kesir Fergani, büyük âlimlerden Sehl bin Bişr bin Hâni o devirde yetişen büyük astronomi bilginlerindendir. Bu son zat Abbasilerin Horasan bölgesinde hüküm süren Tahir Oğulları devletinin kurucusu Tahir bin el Hüseyin'in hizmetinde bulunuyordu. Ayrıca Muhammed bin İsa Mahani ile Bettânî[166] adı ile bilinen Muhammed bin Cabir Harrânî o devirde yetişmiş büyük astronomlardandılar. Muhammed bin Cabir Harrâni sabiilerdendi. *Zîc-i sabii* adını alan bir zîc yapmıştı. İki nüsha üzerine yazılan bu zîcin ikinci nüshası öncekinden daha doğruydu. Bu zat hicri 264-306 yılları arasında rasat çalışmalarını sürdürmüş, araştırmalarının sonucunu H. 299 yılında yazdığı zîcde göstermiştir. Astronomi alanında çağının en iyisi idi. H. 317'de vefat etmiştir.[167] Söz konusu asırda daha birçok astronom yetişmişti.

Daha sonra hicri 4. ve 5. yüzyıllarda da Ebu'l Vefâ Bazcanî ile Ebu'l-Reyhan Bîrûnî gibi birçok dâhi yetişmiştir. 7. asır astronomlarının en başta geleni ise büyük İslâm âlimlerinden olan Nâsirüddîn-i Tusî'dir. Onun devrinde yine bu alanda Müeyyed Arazi, onun oğlu Muhammed, Musul'da Fahr Meragi, Tiflis'te Fahr Halati, Necmettin Kazvînî yetiştiği gibi[168] diğer asırlardada daha birçok astronom yetişmiştir. Gerek bu bilginler gerekse yazdıkları eserleri anlatmak ve incelemek "dilin bilim ve kültür tarihi"ne ait bir konu olduğundan, burada yalnız İslâm uygarlığının astronomi sahasında gerçekleştirdiği gelişmeler ile bu alandaki etkileri üzerinde malumat vermekle yetindik.

Bu konuda ilk dikkatimizi çeken nokta Müslümanların vehm ve tahmine dayanan astroloji sanatının diğer gök çalışmalarından ayrı olarak batıl bir mezhep olduğunu göstermiş olmaları-

166 Batı dünyasında *Albategnius* adıyla bilinen Bettânî, *el-Câmi' fî hisâbi'n-nücûm ve mevâzi-i mesîrehe'l-mümtehan* adlı zîcinin XII. yüzyılda Latince'ye çevrilmesi sebebiyle ortaçağ Avrupası'nda iyi tanınıyordu. Bettânî, Batlamyus'un ünlü kitabı *el-Mecistî*'de yer alan birçok sayısal veriyi de düzeltmiştir – ng.

167 *Fihrist*, 279.

168 Ebu'l-ferec, 501.

dır.[169] Muhtemelen bu fikri ilk kez ortaya atan da kendileriydi. Aslında Araplar astrolojiyi astronomiden ayırmak konusunda çok başarılı olamamışlardı. Ancak kimya biliminde yaptıkları gibi, astronomi alanında da bilimsel temelleri olmayan astrolojiden ziyade deney ve tecrübeye dayanan sonuçlar ve gerçeklere önem vermişlerdi. Araplar felekleri gözetleme, zîcleri belirleme, yerküreyi ölçme, gezegenleri gözetleyip incelemekle beraber söz konusu bilimleri daha da ilerletmek için Hint ve Fars ülkelerine seyahatler yapmışlar; bu alanda eskiden yazılmış olan eserleri incelemiş ve eksikliklerini tamamlamışlar, her ülkenin sahip olduğu bilgileri bir araya getirmek için büyük çaba ve gayret sarf etmişlerdir. Astronominin Müslümanlar arasında büyük ve ayrıntılı bir tarihi olduğundan, tamamını aksettirmek bu bölümün sınırlarını aşmak olur.[170] Bu yüzden bu bölümde önce Müslümanların kurduğu rasathaneleri, daha sonrada bu bilim alanında yaptıkları keşifleri zikredeceğiz.

Rasathaneler (Gözlemevleri)

Rasat yani gözlem yapmak astronomi biliminin temelidir. Yıldızların yerleriyle hareketleri ancak gözlemle belirlenir. Gök cisimlerini gözlemlemek, daha önce Yunanlılarda da önemli bir çalışma kabul ediliyordu. Bunlar yıldızları gözlemleyerek gözlem aletlerini icat ettikleri gibi, milattan önce 3. yüzyılda İskenderiye'de bir gözlemevi kurmuşlardı. Bu gözlemevi *Mecistî* adlı kitabın yazarı Batlamyus'un zamanında en parlak devrine ulaşmıştı. Müslümanlar arasında aşağıda görüleceği üzere Bağdat, Şam, Mısır, Endülüs, Meraga, Semerkand ve başka yerlerde

169 İbn Haldun, 1, 457.

170 Müslümanların astronomi konusuna ilgi duymalarının en önemli nedenlerinden biri Kur'an-ı Kerim'in birçok ayette gök cisimlerine dikkat çekmesi ve göndermelerde bulunmasıdır. Örneğin felek kelimesi Güneş, Ay ve yıldızların içinde yüzdüğü gökküre anlamında kullanılmıştır. Allah'ın buyruğuna teslim olan yıldızlar birer yol göstericidir. Göklerin aydınlatıcıları ve ziynetleridir. Burçlar ise göğün işaretlerinden olan, yani yolculara yol gösteren büyük yıldızlar yahut Ay'ın konaklarıdır. Kur'an'da ayrıca günleri, geceleri ve yılları hesaplamaya yarayan Ay'dan yirmi altı, Güneş'ten de otuz iki defa bahsedilmiştir. Geniş bilgi için bkz. T. Fehd, gös. yer – ng.

gözlemevleri inşâ edinceye kadar İskenderiye gözlemevi yeryüzünün tek gözlemevi olma özelliğini sürdürmüştü.

Rasat Aletleri

Yıldızları gözlemlemek için birtakım aletler kullanılırdı. İslâm uygarlığı devirlerinde kullanıldıkları yerlere göre çeşitli şekillerde 15-20 kadar gözlem aleti kullanılıyordu. En önemlileri şunlardı:

1. Lebne aleti: Bu alet murabba ve müstevi bir cisimden oluşuyordu. Bununla meyli külli, yıldızların uzaklığı ve ülkelerin yerlerini ölçerlerdi.

2. Halka-i itidaliye: Bu alet itidal değişikliklerini bilmek için dairei mutedilin sathına asılı bir halkadan oluşuyordu.

3. Zatü'l evsar: Dört murabba üstuvaneden mürekkepti. Güneş'in hareketindeki meyil bu aletle ölçülüyordu. Bu alet bulunduğu zaman halkai itidaliyeye hacet kalmazdı.

4. Zatü'l hâk: Şekilce ve yaptığı görev açısından gözlem aletlerinin en büyüğü olan bu alet, çeşitli halkalardan oluşuyordu. Öncelikle burçların yerini göstermek üzere bir halka, ikincisi iki kutuptan geçen bir başka halkadan oluşuyordu. Bu iki halka burçlar dairesi diğer dairenin kutuplarından aynı uzaklıkta bulunmak şartıyla birbirine geçirilirdi. Üçüncüsü biri uzun ve büyük diğeri ise küçük olmak üzere iki daireden oluşuyordu. Bunlardan birincisi burçlar dairesinin muhaddeb (kambur ve tümsekli, *convexe*) ve diğeri mukaar (ortası çukur olan, *concave*) yönüne konulurdu. Dördüncüsü ise öğle vakti dairesi. Bunun orta çukurunun çapı, tümsek halkanın turunun çapına eşit oluyordu. Halkai arzın tümsek çapı, küçük halkanın çukurunun çapı kadardı. Bu alet bir kürsü üzerine oturtuluyordu.[171]

5. Zatü's semt ve'l intifa: Çapı eşit bir sütunun bir sathından

171 Zatü'l halk aleti tunçtan yapılmış beş daireden oluşuyordu. Birincisi gün uzunluğu dairesi olup yere dikilirdi. İkincisi dairei madel el nehar, üçüncüsü burçlar dairesi, dördüncüsü yer dairesi, beşincisi ise Güneş'in hareketi dairesi idi. (*Keşfü'z-Zünun*).

ibaret bir yarın daire idi bununla semt ve yüksekliğini anlarlardı.

6. Zatü şubeteyn: Bir kürsü üzerine konulmuş üç cetvelden oluşuyordu. Bununla yükseklik ölçülürdü.

7. Zatü'l ceyb: Bu alet bir önceki alet şeklinde düzenlenmiş iki cetvelden oluşuyordu.

8. El müşebbeh bin natık: İki yıldız arasındaki uzaklığı tayin için kullanılırdı. Üç cetvelden oluşuyordu.

9. Usturlap: Bu aletin birçok çeşitli vardı. Tam, müsettah, tomari, hilali, zevraki, akrabi, asi, kavsi, cenubi, şimali gibi. Bunlardan başka daha birçok ve çok çeşitli gözlem aletleri vardı.[172]

İslâm Dünyası ve Gözlemevleri

Halife Me'mün, başlattığı tercüme faaliyetleri çerçevesinde Batlamyus'un kitabı *Mecistî* de yer alan ve gözlem işlerinde kullanılan aletleri görmüş, bu tür çalışmaların Batlamyus'un yaptığı gibi kendi ülkesinde de yapılmasını emretmiştir. Bu amaçla gözlem aletleri imal edilmiş ve H. 214 yılında Bağdat'ta Şemmasiye denilen yerde ve Şam'da Cebel-i Kaysün'da gözlemevleri kurulmuş ve bilimsel çalışmalar böylece başlatılmıştır.[173] Ancak Halife Me'mün'un H. 218 yılında ölümünden sonra bu gözlemlere ara verilmek zorunda kalınmıştır. Burada araştırma yapan bilginler gözlemevi kapatılmadan önce yaptıkları araştırmalar sonucunda elde ettikleri bilgileri bir araya toplayarak *Rasad-ı Memûnî* adı altında bir kitap hazırlamışlardı. Gözlemlerindeki bilginler heyeti, çağın en büyük gökbilimcisi kabul edilen Yahyâ b. Ebü Mansur ile ünlü müneccimlerden Halid b. Abdülmelik Mervezî, Sind b. Ali, Abbas b. Sefid Cevherî'den oluşuyordu. Bu bilginler ayrıca kişisel bilgi ve deneyimlerine dayanan ve kendi adlarıyla anılan birer zîc de yazmışlardır. Bunların yaptıkları gözlemler İslâm dünyasında yapılan ilk gök araştırmaları olarak kabul edilir.[174]

172 *Ebcedü'l ulûm*, 342.

173 *Terâcimü'l-Hükemâ* (yazma).

174 *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1, 151.

Daha sonra Şakir veya Musaoğulları da Bağdat'ta köprünün tak kapısına bitişik olan tarafta bir gözlemevi kurarak, yıldızları ve diğer gök cisimlerini gözlemlemişler ve arüz-ı kamerden arüz-ı ekberin hesabını çıkartmışlardır.[175]

Buveyhîlerden Şerefüddin b. Addüddevle de Bağdat'ta Dârü'l-memleke bahçesi kenarında bir gözlemevi kurdurmuş ve ünlü gökbilimcilerden Ebü Sehl Veycen b. Kuhî burada "kevâkib-i seb'a" (yedi yıldız) üzerinde gözlemler yapmıştır.[176]

Bağdat'taki hilafet merkezi gücünü kaybedip de ülke valiler arasında bölünüp bağımsız emirlikler halini alınca, astronomi konusundaki çalışmalar da çeşitli alanlara bölünmüştür. Bu bölgelerin en önemlisi Mısır havalisiydi. Burada hüküm süren Fatımîler H. 411 yılında vefat eden hükümdarları Hakim Biemrillah adına Muktam dağı üzerinde bir gözlemevi inşâ etmişlerdi.[177] Zamanla harap olan bu gözlemevinin yerine yine Fatimî halifelerinden Müsta'lî b. Mustansır'ın veziri Efdal b. Emîru'l-cüyûş tarafından yeni bir gözlemevi yaptırılmıştı. Fevâtü'l-Vefeyât yazarı Şam bölgesi sınırında Yübnânî adıyla bilinen bir gözlemevi daha kurulmuş olduğunu kaydetmiştir.[178]

Yukarıda sözü edilen rasathane, Tatar Hanı Hülâgü'nün zamanında büyük İslâm filozoflarından olan Nasirüddin Tusî'nin yetişip Meraga şehrinde H. 657'de yeni bir gözlemevi kurduğu döneme kadar gök araştırmalarının merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Tusî, Hülâgü'yü söz konusu gözlemevini inşâ etme konusunda ikna etmenin yanında, içindeki aletlerin temini ve çeşitli masraflar için büyük harcamalar yaptırmış, dörtyüz bin cilt kitaptan oluşan muazzam bir kütüphane kurdurtmuştur.[179] Daha sonra tahta çıkan Timurlenk de Semerkand'da bir gözlemevi kurdurduğu gibi diğer hükümdarlar da İsfahan, Mısır, Endülüs ve ayrıntılı bilgileri bize ulaşmayan başka şehirlerde özel veya genel gözlemevleri inşâ etttirmişlerdir.

---

175 Ebu'l-Ferec, 207.

176 İbn Hallikân, I, 375.

177 *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 149.

178 *Keşfü'z-Zünun*'da "rasathane-i benâî" şeklinde gösterilmektedir.

179 *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 149.

Müslümanlar yukarıda anlattığımız gözlemevlerinde yıldızlar üzerinde araştırma ve gözlemler yapıp zîcleri düzenlemişlerdir. Bu zîclerin en büyüğü daha önce sözü edilen İbn Yunus'un yazdığı dört ciltlik zîc kitabıydı. Bağdat'ta daha önce yazılmış olan zîclerden sonra bu kitap İslâmlarca en önemli başvuru kaynağı haline gelmişti. Ünlü astronomlardan Ebü İshak İbrahim b. Habib Fezârî'nin *Kitâbü'z-zîc alâ sini'l-Arab* adındaki zîci ile Muhammed b. Musa Harezmî ve İsfahan rasathanesi nazırı Ebü Hanife-i Dînevrî ve Ebû Ma'şer Belhî daha önce açıkladığımız şekilde zîci Fars usulü üzere tertip etmişlerdi. H. 426 yılında vefat eden Endülüslü ünlü matematikçi Ebu's-Semh Gırnaşağıda, İbn Hammad Endülüsî'nin[180] zîcleri ile Nasreddin Tusî'nin Farsça yazılan *zîc-i İlhânî* siyasi, H. 777 yılında vefat eden İbn Şâtır Ensârî Dımeşkî ve başkalarının zîcleri de ünlü zîcler arasında sayılıyorlardı.[181] İslâmlar yaptıkları bu zîclerde Yunanlıların ulaştığı hatalı birçok gözlem sonuçlarını da düzeltmişlerdir.

İslâmlar astronomi alanında birçok yeni metot kullandıkları gibi daha önce sözünü ettiğimiz "zâtü's-semt" ve "zâtü'l-irtifâ'" adı verilen gözlem aletlerinin[182] yanında "zâtü'l-evtâr", "müşehhetü bi'n-nâtık" aletleri gibi yeni aletler de icat etmişlerdir. Bu son gözlem aleti Takiyyüddin Râsid'in icatlarından biridir.[183] Hicri 6. yüzyılın başlarında vefat eden ünlü İslâm hükemasından Bedî' Üsturlâbî, icat ettiği cetvelin yanı sıra bu alanda yeni bir de eser yazmıştır. Ayrıca "âlet-i şâmile"nin de noksanlıklarını tamamlamış ve onu çeşitli arzlarda yapmıştır.[184]

Çağının önde gelen gök bilginlerinden olan Nasiruddîn Tusî de usturlapta birtakım gelişmeler sağlamıştı. Üsturlap

---

180 Yazar bu isimleri hata olarak Ebu's-Semh ve Ebü Hammad şeklinde yazmıştır.

181 *Keşfü'z-Zünun*, II, 13.

182 Yazar bu iki aleti daha önce tek bir âlet şeklinde göstermiş iken burada iki ayrı alet olarak göstermektedir.

183 *Ebcedü'l-Ulûm*, 342.

184 *Terâcimü'l-hükemâ*.

küresinde bir hat ilave ederek buna "asâ" adını verdiği gibi bu konuya ait oldukça dikkat çekici bir risale de yazmıştı. Bunu ilk bulan da kendisiydi. Büyük İslâm bilginlerinden Muhammet bin Cabir Bettânî de yeryüzünün son noktasını açıklamakla beraber Oğlak ve Yengeç dönencesi itidalinin ve ekvator üzerinde burçların meyil hesaplarını doğrulttuğu gibi, üçgenler ve açıların ölçümünde de ilk kez cüyüb ve evtarı kullanmıştı.[185]

Ünlü İslâm bilginlerinden Biruni de kürenin yüzünü ilk keşfeden zat olup, bu keşfini *el-âsâru'l-bakîye ani'l-kürüni'l-hâliye* adındaki kitabında ayrıntılarıyla yazmıştı. Biruni'nin kitabı ile bu kitabın girişinde sözü edilen diğer eserlerinin incelenmesinde büyük bilginin matematik ve astronomide olduğu gibi daha pek çok keşfinin olduğu anlaşılıyor. Biruni Yunan bilimlerini Hindistan'a ve Hintlerin bilimlerini de Araplara nakil etmiştir ki bu hizmet bile kendisinin adının silinmezliği için yeterlidir. Biruni sultan Gazneli Mahmud'un destek ve himayesinde Hindistan'a gidip oralarda yıllarca yaşamış, Hint bilimlerini öğrendiği gibi Yunanlıların bilim ve felsefesini de onlara öğretmiştir.[186] Nitekim Nasreddin Tusî, astronomiyi Tatar hanı Hülagü'nün desteği ile Tatarlar arasında, ünlü matematikçilerden Ömer bin İbrahim el-Hayyâmî de Selçuklular arasında yaymada başarılı olmuşlardır. Ancak tüm bu başarılar her devirde İslâmî yönetimlerin sağladığı uygun ortam ve imkânlarla gerçekleştirilmiştir.

İslâm astronomi âlimleri bu ilimde büyük bir iktidar ve meharet sahibi olmuşlardı. Hatta alanın üstatları ve kesin otoriteleri de bunlardı. Dünyanın neresinde olursa olsun en çetrefilli meseleler İslâm astronomi âlimlerine müracaatla çözüme kavuşturuluyordu. Avrupa hükümdarları astronomi alanında güç bir sorunla karşılaştıklarında, kendilerine daha yakın olan –yalnız Endülüs'e değil– Şark İslâm memleketlerine dahi özel memurlar göndererek, o zor meseleleri İslâm âlimlerine halletirirlerdi. *Tabakût'ül-tabipler* müellifi, İbn ebi Usaybia bu ko-

185 El-kubetü'z-zerka.

186 Ebu'l Ferec, 325.

nuda örnek de verir. Fransa kralının Musul'da Atabeyler adına hükümet süren Bedrüddin Lü'lü'ün nezdine astronomiye ait sıkıntılarının çözümü için bir hususi memur gönderdiğini ve Bedreddin'in de bu iş için H. 239'da vefat eden İslâm âlim ve filozoflarının büyüklerinden Kemaledin bin Yunus'a müracaat ettiğinden uzun uzadıya bahseder.[187]

İspanyalılar bugün de vakitleri belirlemek için kullanılan rakkası (sarkaç-*pendule*) Müslümanlardan öğrendiklerini itiraf ediyorlar. Daha sonra rakkas esası üzerine yapılan gözlem aletleri ve benzerlerinin önemini belirtmeye gerek yoktur. Bundan öte Müslümanlar daha önceden de saat yapımını biliyorlardı. Rivayete göre Harun Reşid, Şarlman'a sanat değeri oldukça önemli bir saat armağan etmişti. Avrupa tarihinde bu hediye olayı oldukça meşhurdur.[188] Müslümanların astronomi ve matematikle ilgili Yunanca'dan yaptıkları bazı çevirilerin bugün orijinalleri kaybolmuş ve yalnızca Arapça çevirileri ile zamanımıza ulaşmıştır ki onların bu bilimlere yaptıkları katkı ve büyük hizmetlerin sonucudur. Temuharis ile Aristo'nun eserleri ile *Mecistî* şerhi bu tür eserlerden bazılarıdır. İslâmların bilime yaptıkları bu katkı yalnızca astronomi ve matematik ile sınırlı değildi. Edebiyat kitaplarına kadar birçok bilimi kapsıyordu. Örneğin İbnü'l-Mukaffa *Kelile ve Dimne* adlı kitabı Farsça'dan Arapça'ya çevirmişti ancak zamanla Farsça orijinali kaybolduğundan, Avrupalılar daha sonra bu kitabı kendi dillerine tercüme etmek istediklerinde Arapça çevirisini kullanmak zorunda kalmışlardı.

187 *Tabakatü'l-Etibbâ*, 1, 306.

188 Harun Reşid devri (M. 786-809) Abbasilerin en parlak dönemidir. Bağdat'a hastaneler, rasathaneler, medreseler yaptırdı. Bilim, sanat ve edebiyata büyük önem verdi. Onun devrinde İslâm dünyası teknolojik açıdan Avrupa'dan çok ileriydi. Hediye olarak devrin Roma-Germen İmparatoru Charles Magnes'na gönderdiği çalar saat, o devirde çok geri olan Avrupa'da korku uyandırmıştır. Şahit oldukları teknolojiyi anlayamamışlar, kendilerince komik yorumlarda bulunmuşlardır – ng.

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde hesap bilimi[189] (muhasebe) İslâm hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimler ve mevaliden oluşan haraç memurlarının uğraş alanlarından biriydi. Bu nedenle sıradan basit bir sanat kabul ediliyordu. Bu yüzden hesap ve benzeri bilimlerle uğraşmaktan kaçınmışlar, çocuklarına şiir, binicilik, yüzme ve atasözleri öğretmekle yetinmişlerdi. Sonraları uygarlık yolunda ilerledikçe hesap bilimine ihtiyaçları olduğunu hissetmişler ve bu konuya ilgi göstermişlerdir. İbn Tevem'in oğluna, "Yazıdan önce hesabı öğret," şeklindeki sözü bir vecize olarak dillerine yerleşmiştir.[190] Zamanla tüm bilimlerin eğitim ve öğretimi, kendi dillerinin çevirilerine yönelince hesap bilimi de bunlar arasında önemli bir yer tutmuştu. Hesap bilimi özellikle astronomi bilimi ile uğraşanlar, mühendisler vb bilim adamlarının çaba sarf ettikleri bilimlerdendi. Yalnızca hesap üzerinde uzmanlaşmış, ömrünü buna adamış bilgin çok fazla değildi.

İslâm uygarlığının matematik bilimine yaptığı en büyük hizmetlerden biri, Hint hesap metodu ile rakamlarını dünyanın dört bir köşesine ulaştırmalarıdır. Araplar kullandıkları bu rakamlara "Hint rakamları" derlerdi. Avrupalılar da söz konusu rakamları Araplar kanalıyla aldıkları için "Arap rakamları" adını vermişlerdir.[191] İslâm dünyasına bu rakamları ilk getiren ki-

189 Hesap; sayıların çeşitli matematik işlemlerindeki kullanımını konu alan bilimdir. Hesap kelimesinin aslı Arapça "hisab" olup, "sayı saymak, sayı, yeterli ölçüde çok olan şey" anlamında bir sözcüktür. İslâmiyet'in ilk yıllarında bu bilim sayıları toplama ve çarpma ile çıkarma ve bölme şeklinde iki ana işlemle sınırlıydı. Bu şekilde İslâm dünyasında ticari ve hukuki işlemlerin tespit ve icrasında, zekât işlemlerinde, miras taksiminde, kıble ve namaz vakitlerinin belirlenmesinde, ramazan gibi dince kutsal sayılan ay ve günlerin belirlenmesine yönelik olarak hilalin tespitinde, günlük hayatın gereği olarak daha başka alanlarda kullanılıyordu. Söz konusu bu çabalar matematik biliminin gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Hârizmî'nin Hint hesabı tekniğini işlediği *Kitabül hisabil Hindi* adlı eserinin en önemli özelliği İslâm dünyasında ilk defa yuvarlak bir şekil olan sıfırla beraber Hint rakamlarını ve ondalık konumlu sayı sistemini kullanmış olmasıdır. Bkz. Muhammed Süveysî "Hesap", DİA, XVII, 242-244 – ng.

190 *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 1, 213.

191 *Felsefe-i Lugaviye*, 2, 116.

şi ve bu tekniğin düzenleyicisi Ebu Cafer Muhammed bin Musa el Harizmi (Ö. 847'den sonra) idi.[192] Avrupalılar bu zatın adından "Algorisma" kelimesini türetmişlerdir.[193]

Cebir bilimi konusunda da İslâmların önemli çalışmaları olmuştur. Bu konuda birçok eser yazmışlar ve cebirin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Daha önce de tercüme faaliyetleri bölümünde üzerinde durduğumuz gibi, Araplar biri Ziyofontüs, diğeri Eberhos'a ait olmak üzere cebirle ilgili iki kitap tercüme etmişlerdir. Günümüz araştırmaları sonucunda, bu iki şahsın yazdıkları kitapların cebir konularına ait olmayıp, basit birtakım metotlarla sınırlı bulunduğu, bu nedenle cebir bilimini icat edenlerin Müslümanlar olduğu anlaşılmıştır. Bizce Müslümanlar Hint hesabını öğrendikten sonra elde ettikleri bilgileri, Eski Yunanlılardan naklettikleri bilgilerle birleştirerek, bu temel üzerine cebir bilimini bina etmişlerdir. İslâmların cebir konusunda yazdıkları en ünlü kitaplardan biri yukarıda adı geçen Musa el Harizmi'nin *Kitabü'l cebr vel mukabele* adındaki eseridir. Anlaşılan o ki Harizmi yazdığı zîcde, Hint, Fars ve Yunan metotlarını birleştirdiği gibi hesap biliminde de bu üç kaynaktan edindiği cebir yöntemlerini birleştirerek Arap cebir biliminin temellerini atmıştır. Müslümanlar Harizmi'nin bu kitabını birçok kez genişleterek yazmışlardır. Ünlü İslâm matematikçilerinden Ebu Kamil Şüca bin Eslem ile Ebu'l Vefa Buzcani, cebir konusunda eserleri olan bilginlerdendiler. H. 281'de ölen Ebu Hanife Dîneveri ile Ebu'l Abbas Serahsi (Ö. 286) de cebir alanında kitaplar yazan İslâm matematikçilerindendi. Sonraki çağlarda Avrupalılar cebir bilimini Müslümanlardan kendi dillerine aktarmışlardır.

---

192 *Terâcimü'l-Hükemâ.*

193 El Harizmi'nin kitabının Arapça aslı günümüze ulaşmamıştır. Ancak söz konusu eser *Algoritmi de numero indorum* adıyla XII. yüzyıl başlarında Tuleytula da (Toledo) Adelard tarafından Latince'ye tercüme edilmiş, arkasından Cremonalı Gerard bu tercümeyi *Algorismi in integri* adı ile özetlenmiştir. Ayrıca eser Işbîliyeli (Sevilla) John tarafından Katalanca'ya tercüme edilmiş, daha sonra Domingo Cendi Silvi eseri Katalanca'dan *Liber algorismi* adı ile tekrar Latince'ye aktarmıştır. Domingo Cendisilvi'nin çevirisi 1857 yılında Roma'da *Alghoarismi de practica aritmatica* adıyla yayınlanmıştır. Kitap on altı sayfadan oluşmaktadır. M. Süveysi, gös. yer – ng.

Müslümanların Hint kurallarını mantık kuralları içinde uygulamaları hendese geometri alanında yaptıkları yeniliklerden birisidir. Bu yöntemi ilk uygulayan kişi H. 5. yüzyılın başlarında yaşamış olan İbnü'l-Heysem'dir. Bu büyük bilgin yazdığı eserinde Öklid ve Apollonius'ın sayı ve geometri yöntemlerini birleştirip çeşitli bölümlere ayırmış, onları eleştirmekle beraber, birbirleri ile karşılaştırarak talimiye, hissiye ve mantıkiye ile ispat etmişti. Söz konusu bilgin cebir ve hesap bilimine daha önce kullanılmayan birtakım yeni yöntemler kazandırmıştır.[194]

Ünlü Musa veya Şakiroğullarından biri olan Hasan bin Musa bin Şakir de açının birbirine eşit üç kısma ayrılması gibi önceki geometricilerin çözemediği önemli problemleri çözmeyi başarmıştır.[195]

Güzel Sanatlar (Sanayi-i Nefise)

Günümüzde İslâm dünyasında "fünun-i Cemile" terimi ile belirtilen güzel sanatlar, insanların yarar ve metanetine değil de, güzellik ve estetiğine kapıldıkları sanatlar için kullanılan yeni tabirlerdendir. Sanayi-i nefise denilen sanatlar iki kısımdır: Birinci kısım oymacılık, ressamlık, heykeltıraşlık ve tiyatro gibi özel bir şekilde yapılan sanatlardır. Diğer kısım ise şiir ve musiki gibi tek bir şekil ve biçimde olmayıp, tam aksine hayal ve duygu yoğunluğu biçimindedir. Diğer bir deyişle güzel sanatlar genellikle "tasvir" adı altında toplanır. Çünkü bu sanatların bir kısmı heykel ve resim gibi özel tasvirlerle, diğer bir kısmı da şiir ve musiki gibi hayali tasvirlerden oluşur. İslâm'ın doğuşundan önce medeniyet yoluna girmiş olan milletlerin tamamı yetenekleri oranında bu sanatlarla meşgul olmuşlardı. Özellikle Yunanlılar ve Romalılar güzel sanatlar alanında büyük beceri gösteren milletlerden idiler. Onlar heykel, resim, tiyatro alanında oldukça ileri gitmişler, şiir ve musiki alanına önem vermişler, bu tür sanat eserlerini toplayıp düzenlemişlerdir. İslâm uygarlığı için "Yunanlılar ve Romalıların bıraktıkla-

194 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 93.

195 *Terâcimü'l-Hükemâ*.

rı binalar, heykeller, resimler vb gibi güzel eserler bırakmadığı, bu alanda çok geri kaldığı şeklinde ileri sürülen bazı iddia ve inançlar vardır. Oysa konu dikkatli bir biçimde gözden geçirilip değerlendirilecek olursa İslâmların güzel sanatlar alanında en yetenekli toplumlardan olduklarını ve bu alandaki maharet açısından Yunanlılar ve Romalılardan geri kalmayıp tam aksine bazı dallarda onlardan daha da ileri gittiklerini görürüz. Örneğin bu sanat dallarından birisi olan mimaride oldukça önemli maharetler göstermişler ve kendilerine ait özgün bir mimari tarzı vücuda getirmişlerdir. Endülüs'te "El-hamra Sarayı" ile Kahire, Şam, İran ve Hindistan'da bulunan camiler gözden geçirildiğinde, mimarlık ve mozaik gibi mimari süslemelerdeki yetenek ve ustalıklar açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında yine güzel sanatların dallarından olan kuyumculuk, dokumacılık vb alanlarda da büyük ustalıklar sergilemişlerdir. Ancak ressamlık sanatıyla çok fazla ilgilenmemişlerdir. Bunun nedeni de bilindiği üzere bu sanatın inaçlarına göre haram kılınmış olmasıdır. Şiire gelince, daha önceki bölümlerde ayrıntılarıyla anlattığımız gibi Araplar doğuşlarından gelen bir yetenek olarak şiir sahasında hemen her dönemde zirveye çıkan milletler arasındadır.

Musiki

Müslümanlar, özellikle de Araplar müzik dalında besteler yapma ve çeşitli müzik aletlerini imal ve icat etmede diğer uluslardan ileri seviyeye ulaşmışlardır. Müzik sanatı Arap dünyasında oldukça parlak bir devir geçirmiştir. Bilindiği üzere İslâmiyet'ten önceki Cahiliye devirlerinde de musiki ile yakından ilgileniliyordu. İslâmî devirle birlikte Rum ve İranlılarla karşılaşmaları sonucunda söz konusu milletlerden pozitif bilimlerden öncelikli olarak musikiyi almışlardı. Bunun en önemli nedeni müzik aktarımının herhangi bir çeviri zahmetine gerek duymamasıdır. Bu alıntı işini ilk yapan zat Said bin Meshac adında güzel sesli müziğe meraklı Mekkeli bir köle idi. Emeviler hicri birinci yüzyılın son yıllarında, Abdullah

bin Zübeyir devrinde Mekke'yi kuşattıkları zaman Sait, Mekke'de yaşıyordu. Söz konusu devirde büyük sahabi Abdullah bin Zübeyir Kâbe'nin tamiratı için İranlıları görevlendirmişti. Bu tamir işi ile uğraşan İranlılardan birinin Farsça söylediği bir şarkıyı işiten Said, şarkıdan çok etkilenir ve makamını hemen Arap diline aktarır. Daha sonra Şam ve İran'a seyahatleri sırasında Rum ve Fars şarkılarını da öğrenir. Bunlar arasında Arap zevkine uygun olmayanları seçerek kendi yorum ve düzenlemesi ile beste ve şarkılar yapar. Bu durum sonrakiler için de bir örnek oluşturmuş, Said'in yolunu takip etmişlerdir. İslâm devletinin zenginlik ve uygarlaşmasına paralel olarak oyun ve eğlence kültürü de gelişmiş, musiki alanında da ciddi terakkiyat olmuş, şarkı ve şarkıcıların sayısı da o oranda çoğalmıştır. Emevi devletinin sonları ile Abbasi devrinin ortalarında pek çok şarkıcı yetişmiştir. Erkeklerden İbn Süreyc, Gariz, Mabet, Hakem, Felic bin Ebi'l Avra, Seyyad, Naşid, Ömer, İbrahim Musülî ve bunun oğlu İshak ve diğerleri. Kadınlardan Cemile, Habbâbe, Selame, Akile vb bu devrin en ünlü şarkıcılar arasındaydılar. Pozitif bilimlerin Arapça'ya çevirisinin yapıldığı dönemde Yunanlılar ve Hintlilerin musiki eserleri de çevrilmiş, Yunan ve Arap musikilerinden de yararlanılarak yeni bir musiki bilimi oluşturulmuştur. Müslümanlar ayrıca bunu belli usul ve kurallara bağlı, İslâm medeniyetine özgü bir bilim şekline sokmuşlardır. Öyle ki, musiki İslâm uygarlığının bu döneminde zirve yapmıştır. Hatta İslâmlar birçok bestenin yanında, çeşitli musiki aletleri icat etmekle yetinmemişler, musiki ile ilgili birçok eser de kaleme almışlardır. Başta halifeler olmak üzere musiki sanatına ciddi bir önem vermişler, sanatkârları teşvik etmek amacı ile önemli paralar harcamışlardır. Şarkıcıların şiir ve edebi sanatları belleklerinde tutan Arap dilinin inceliklerini bilen kişilerden olması bir ön şarttı. Bu nedenle Abbasi devletinde şarkıcılar, İbrahim bin İshak Musülî vb gibi sadece edebiyat ve dilde değil, İslâm hukukunda da otorite sahibi kimseler olmak üzere, en seçkin ediplerden oluşuyordu.[196] Bazı ses sanatçıları Ziryab gibi astronomide bile geniş bilgi sahi-

196 İbn Hallikan, 1, 66.

bi kişilerdi. Çok kez halifeler bu ses sanatçılarını musiki sahasında yarışmaya davet eder, ustalıklarını gösterenlere ödül olmak üzere bol maaşlar verir, cariyeler hediye ederlerdi. Şarkıcı İbrahim Musûlî'nin halife Hâdî'nin devrinde aldığı maaş; – hediye ve çiftlik gelirleri dışında– on bin dirhemdi. Öyle ki bu ünlü şarkıcı Ziryap, Irak'tan Endülüs'e vardığı zaman Endülüs Emevi hükümdarlarından Abdurrahman bin Hakem bizzat kendisini karşılamaya çıkmıştı.[197]

İslâm musiki üstatları musiki bilimine daha önce bulunmayan birçok yeni ezgi kazandırdıkları gibi, dinleyeni etkileme açısından daha önce bilinmeyen çeşitli ses ve makamlar da icat etmişlerdi. Rivayete göre, öyle etkili ezgiler yapmışlardı ki, bunların bazılarını karnı tok olanlar ile su tulumu taşıyan sucular, bazılarını da uzananlar oturmadan ve oturanlar da ayağa kalkmadan söyleyemezlerdi.[198]

Musiki (Müzik) Aletleri

Müslümanlar müzik aletlerinin birçoğunu İranlılar, Nebatlılar, Rumlar ve Hintlilerden almışlardı. Söz konusu ulusların her birinin kendilerine özgü çalgıları vardı. İranlılar ut ve sanc (çenk) ile,[199] Horasanlılar çenk gibi ses veren yedi telli zenc aleti ile, Taberistan ve Deylemliler tambur ile, Nebatîler ve Ceramika[200] tambura benzeyen "irvarat" adı verilen müzik aletleri ile şarkı söylerlerdi. Rumların müzik aletleri on altı telli "evar", yirmi dört telli "silban" ve "rubab" gibi tahtadan yapılan beş telli "levza", on altı telli "kısare" (gitare), buzağı derisinden yapılan körüklerden oluşturulan "ergan" (org) aletlerinden ibaretti. Hintliler bir kabak üzerine gerilmiş bir "telli ut" ve "çenk" yerine kullanılan "kilge" adını verdikleri aletle müzik yaparlardı. Arapların müzik aletleri "def" (daire) ve "mezher"den

197 *Nefhu't-Tîb*, 1, 163.

198 *Egani*, 1, 20.

199 Araplar zile de sanc adını verirler.

200 Ceramika: İslâm'ın ilk yıllarında Musul'da Arapların dışında kalan kavme verilen addır. Kelimenin tekili "cermekani"dir.

(ut veya laguta) oluşuyordu. İslâmlar bu çeşitli aletleri ve söz konusu milletlerin musiki kültürlerini bir araya toplayıp kaynaştırmışlar, aralarından iyi gördüklerini ve beğendiklerini seçip almışlar, kanun gibi bizzat kendilerinin icat ettikleri müzik aletlerinden başka, dışarıdan aldıkları çalgı ve müzik bilgisini de geliştirmişlerdi. Söz konusu kanun aletini icat eden ve düzenleyen kişi ünlü filozof Ebu Nasr Farabi'dir. Kanun günümüzde de aynı şeklini korumaktadır.

Farabi birtakım ağaç parçalarından oluşan bir başka alet daha icat etmiştir. Bu alet kurulup çalındığında kurulduğu tarza özgü nameler verir ve oldukça garip bir etki uyandırırdı. Rivayete göre Farabi, Hemedanoğulları hükümdarlarından Seyfüd-Devle'nin çalgı ve şarkı meclisinde bulunurken, oradakiler kendisini tanımazlar. O ise şarkıcıları beğenmez. Seyfüd-Devle, kendisine müzik konusunda bir şey bilip bilmediğini sorar. Farabi ise bir çuval çıkararak, içinden adı geçen çalgıyı çıkarır. Aleti kurar ve çalar. Mecliste bulunanların hepsi gülmeye başlar. Farabi bu kez aleti söker ve bir başka tarzda kurar. Bu kez çaldığında mecliste bulunanların hepsi ağlamaya başlar. Tekrar aleti söker ve bir başka tarzda kurup yine çalar. Bu kez de kapıcıdan en tepede oturan misafire kadar herkes uyuklamaya başlar. Farabi, mecliste bulunanları böyle uyuklar halde bırakarak çıkıp gider.[201]

İslâmlara ulaşan ut aleti eski usule göre, "tabâyi-i erbaa"ya[202] (dört tabiat veya aşama) karşılık sayılan dört telden oluşuyorken, ona bir tel daha eklemişlerdir. Ünlü şarkıcı Ziryab, Endülüs'te bulunduğu sırada kırmızı renkli bir teli diğer tellerin ortasına yerleştirerek ut aletine eklemiştir. Udun mızrabı daha önce ağaçtan yapılırken, karakuş kanadının tüyünden yapıp

201 İbn Hallikan, 2, 77.

202 Tasavvuf edebiyatında "devriye" türü şiirlerde bu dört unsur, "Ben nebî iken Âdem su ile çamur arasındaydı" hadisine dayandırılır. Mutasavvıflara göre vücut halindeki Muhammed, yeryüzüne sonradan gelmiştir. Halbuki ruh halindeki Muhammed ezelden beri vardır. Vakti gelen ruh maddi âleme iner. Önce cemâdata (cansız varlıklara) sonra nebata (bitkilere), hayvana, insana, en sonra da insan-ı kamil'e geçer. Oradan da Allah'a döner ve onunla birleşir. Bu inişe nüzul, tekrar Allah'a dönüşe de huruc denir – ng.

ilk kullanan kişi de Ziryab'dır. Endülüs'ün ünlü filozoflarından Ebu'l-Kasım Abbas bin Firnas vakitleri anlamak için de "miskal" adındaki aleti icat etmiştir.[203]

İslâm Dünyasında Medreseler

Eğitim ve Öğretim

Daha önce verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim, tüm İslâmî bilgilerin kaynağı, özü ve esasıdır. Bu nedenle Kur'an'ın öğrenilmesi için İslâmî eğitim ve öğretimin temeline el atmak gerekir. Bunun da ilk adımı öncelikle onun doğru düzgün ve anlaşılır bir biçimde okunmasıdır. İslâm'ın ilk öğretmeni ve rehberi Hz. Muhammed'dir (s.a.v.). O Kur'an'ı önce kendi "okuyup" sonra da sahabeye öğreten kişiydi. Sahabe de Hz. Muhammed'den (s.a.v.) aldıkları metot ve talime göre kitabı –Kur'an ayetleri ve hadisler temeli üzerine bina olunan, Kur'an'dan doğan, sonra dallara ayrılan diğer dini ilimlerle beraber– halka öğretmişlerdir. İslâm'dan önce Hıristiyan dünyasında okulların manastırlar bünyesinde yer alıp faaliyet göstermesi gibi, İslâm dünyasında da düzenli eğitim ve öğretim ilk kez camilerde başlamıştır. İlim öğrenmek için bir camide bir âlimin çevresinde toplanan öğrencilere "halka" adı verilirdi. Zamanla bilimsel konuları daha da gelişip yeni dallara ayrılınca bir ilim dalının da alt halkaları oluşmuştur. Bu öğrenci halkaları çoğunlukla ders veren öğretmenin adıyla adlandırılırdı. Örneğin "Mansur'un camisinde Ebu İshak Şirazi'nin halkası" denirdi. Bilimsel çalışmalar yapmak, kitap yazıp çoğaltmak için de her camide bir kütüphane kuruyorlardı.

Bununla birlikte, eğitim ve öğretim mekânları kuşkusuz sadece camilerle sınırlı değildi. Hastanelerde, kervansaraylarda, tekke ve zaviyelerde, imaretlerde, evlerde ve benzeri uygun mekân ve makamlarda da eğitim halkaları oluşturuluyordu. Maddi durumları iyi olan varlıklı aileler, kendi çocuklarını eğitip yetiştirmek, terbiye etmek için özel öğretmenler tu-

203 *Nefhu't-Tîb*, 2, 783.

tar, öğretmenleri kendi ev ve konaklarına davet ederlerdi. Halifeler, valiler ve diğer yöneticiler arasında çocukları için özel öğretmen görevlendirmek bir gelenek halini almıştı. Bu eğitim metodu zengin aileler arasında günümüze kadar devam eden bir uygulama olmuştur.

Eğitim ve öğretim yönünden kuşkusuz camilerin en ünlüsü Kahire'de bulunan Ezher Camisi'dir.[204] Söz konusu cami Kahire şehri ile beraber miladi 10. yüzyıl ortalarında inşâ edilmiş, diğer camiler gibi burası da Kur'an-ı Kerim ve fıkıh eğitimine tahsis olunmuştu. Talebelerin bir kısmı camiinin içinde ikâmet ettikleri için kendilerine "mücavirin"[205] adı verilirdi. Türkistan, Hindistan gibi uzak bölgeler de dahil olmak üzere İslâm ülkesinin en uzak köşelerinden buraya öğrenciler gelirdi. Mısır öğrencilerine ayrılan revakların dışında Şam revakı, Mağripliler revakı, Yemeniye, Hindiye revakları adı altında her memleketin öğrencileri için ayrılmış özel revaklar bulunurdu. H. 9. yüzyılın başlarında Ezher Camii'nde eğitim gören öğrencilerin sayısı çeşitli memleketlere mensup olmak üzere 750'ye ulaşmıştı. Bu öğrencilerin tamamı sandıkları ve özel eşyalarıyla birlikte caminin içinde kendilerine ayrılmış yerlerde otururlar ve fıkıh, hadis, tefsir, nahiv ve mantık öğrenirler, vaaz meclisleri ve zikir halkalarıyla meşgul olurlardı. Bazı öğrenciler ve ilim meraklısı halktan kişiler de daha fazla feyiz ve bereket almak amacıyla

204 "El Ezher" tabiri Mısır'ın başşehri Kahire'de yer alan, eskiden Cami-ül-Ezher denilen cami ve medrese için kullanılırdı. Günümüzde Ezher Üniversitesi adını almıştır. Fatımîler (909-1172) devrinde 970'te inşasına başlanıp iki senede tamamlanmıştır. Şiî Fatımî Halifesi El-Aziz Nizar (975-996) zamanında medrese haline getirilip fakirler yurdu da ilave edilmişti. Fatımîler tarafından Şiîlik eğitim ve propagandası için kurulan Ezher, Eyyûbiler zamanında eski özelliğini kaybetmiş, Memlûklerden itibaren ehl-i sünnet itikadı üzere ilim tahsili yapılan, bütün ilimlerin öğretildiği bir üniversite haline gelmiştir. Fatımîler, Eyyûbiler, Memlûkler, Osmanlılar, Hidivler ve Mısırlılar tarafından ilaveler yapılan Ezher Medresesi, Ortadoğu'nun en ünlü, büyük ve en eski üniversitesidir. Bünyesinde pek çok fakülte, yüksekokul, enstitü mevcut olup, hemen her alanda ilim tahsili yapılmaktadır – ng.

205 Mücavir kelime anlamı olarak "komşu" demektir. Çoğulu "mücavirin"dir. Ama sözcük bir terim olarak; bir mabet veya tekkenin etrafında oturan veya yurdunu terk ederek zamanını "Haremeyn-i Şerifeyn" adı verilen Mekke ve Medine çevresinde geçiren Müslümanlar için kullanılır – ng.

caminin bir köşesini ikamet yeri olarak kullanırlar, camide gecelerlerdi. Ezher Camisi'nin ayrıntılı ve uzun bir tarihi geçmişi vardır ki bunu Hıtat-ı Makrizi ve Hıtat-ı Tevfikiyye'de görebilirsiniz. Bununla birlikte, zaman içerisinde bu caminin içerisinde devam eden eğitim faaliyetlerinde bir hayli değişiklikler olmuş, Mısır'a hâkim olan hükümdarların mezhebine göre çeşitli şekiller almıştır. Hidiv hanedanı zamanında Ezher Camisi'nin öğrencilerinin sayısı 15.000'e ulaşmıştır. Günümüzde caminin eğitim ve öğretim programına değişik bilimler de eklenmeye çalışılmaktadır.

Medreseler

İslâm uygarlığı döneminde eğitim ve öğretim konusunda en dikkat çekici nokta şudur: Çeşitli bilim dallarının büyük gelişme gösterdiği o çağda, çok sayıda âlim, İslâm hukukçusu, tabip ve filozof yetişmiş olmasına rağmen günümüzün eğitim kurumları gibi her dalda ayrı okullar olmamıştır. İslâm dünyasında ilk medreseleri kuran kişinin H. 5. yüzyıl ortalarında İran Selçuklu hükümdarı (Büyük Selçuklu) Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk Tusî[206] olduğu neredeyse bütün İslâm tarihçilerince kabul edilen bir husustur. Bu devre kadar çok sayıda kitap tercüme edilmiş, her bilim alanında önemli ilerlemeler sağlanmış olmasına rağmen Selçuklulara kadar hiçbir medrese kurul-

206 Ebu Ali el-Hasan et-Tusî Nizâmülmülk (1018-1092), Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri ve *Siyasetname* adlı öğütler kitabı yazan Fars asıllı devlet adamıdır. Devlet yönetiminde hayli etkili olan Nizâmülmülk'ün vezirliği Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yayılmıştır. Nizâmülmülk, 1018 yılında Iran'ın Horasan şehrinde doğmuştur. "Memleketin nizamlarının kurucusu" anlamında olan "Nizâmülmülk" ismi Abbasi halifesi Kâim bi Emrillah tarafından verildi. Nizamiye medreselerinin teşkili ve mevcut toprak sisteminin aksayan yönlerinin tadil edilmesi gibi Selçuklu devletinin müesseseleşme ve merkezileşmesi yönünde önemli sayılabilecek teşebbüslerin altına imzasını atmıştır. 1092 yılında Batıniler (Haşhaşiler) tarafından öldürülmüştür. Devlet işlerine ilk olarak Gazne Devleti'nin Horasan valisinin yanında çalışarak başladı ve sonrasında Alparslan'ın Belh valisinin yanında devam etti. Sonrasında da 1064 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ne vezir olarak atandı. Bağdat, İsfahan, Nişapur, Belh, Herat, Basra, Musul ve Amul'daki nizamiye medreselerini kurdurmuştu. Nizamiye Medreseleri adını Nizâmülmülk'ten almıştır ve Bağdat'taki medresenin başına da ünlü İslâm âlimi İmam-ı Gazali'yi getirtmişti. (*Vikipedi*) – ng.

maksızın Abbasi devrinin tamamlanmış olması gerçekten akıl ve mantığa aykırı görülür.[207] Bununla birlikte Avrupalı bazı tarihçilerin verdikleri bilgilerden Halife Me'mûn'un Horasan'da valilik yaptığı yıllarda orada bir medrese kurdurduğu anlaşılıyor.[208] Avrupalı tarihçilerin söz konusu malumatı nereden aldıkları merak konusudur. Biz incelediğimiz Arapça kaynaklarda bu konuda hiçbir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte Horasan vilayetinin yönetim merkezi olan Nişabur'da sözünü ettiğimiz Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ten önce çeşitli medreseler inşâ edildiği ve 406 yılında vefat eden ünlü âlimlerden İbn Fevrek'in medresesiyle,[209] H. 450 yılında ölen ünlü hadisçi ve Şafi fıkıhçılarından Ebubekir Beyhaki'nin adına nispetle Medrese-i Beyhakiyye, Gazneli sultanı Mahmud'un kardeşi Nasır bin Sebüktekin tarafından inşâ olunan Medrese-i Saidiyye, yine ünlü mutasavvıflardan İsmail Esterabadi'nin kurduğu medreseyle Şafi mezhebinin büyük fıkıhçılarından Ebu İshak Esferani (Ö. 418) için kurulan ünlü medresenin[210] diğer örnekler olduğu İslâm tarihçilerinin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu medreselerin tamamı Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medresesi'nden önce kurulmuştur. Öyle ki bizzat Nizâmülmülk de Bağdat'taki bu medresesinden önce Melikşah'ın babası Alparslan zamanından Şafi imamlarının büyüklerinden "İmamü'l- Haremeyn" Ebu'l-Maâli, Abdülmelik, Melik Cüveyni adına yine Nizamiye Medresesi adıyla Nişabur'da bir medrese kurmuştur.[211] Büyük ihtimalle Nizâmülmülk'ün ilk medreseleri kurması, eğitim ve öğretimi ücretsiz yapmasının yanında öğrencilere burs ve yiyecek sağlamasının kazandırdığı şöhret, Bağdat'ta da ilk büyük medreseyi kurmasına neden olmuştur. Ancak açık ve kesin olan husus İslâm dünyasında ilk medreseleri kuranların Araplar dışındaki yöneticiler olduğu-

207 Bu konuda yapılan son araştırmalar nizamiye medreselerinden önce de, değişik şehirlerde birçok medrese kurulduğunu ortaya çıkarmıştır – ng.

208 "Al-Ma'mun", *Encyclopaedia Britanica*.

209 İbn Hallikan, 2, 482.

210 Süyuti, 2, 185.

211 İbn Hallikan, 1, 287.

dur. Me'mün'un Horasan veya Nişabur'da bir medrese kurdurduğu yönündeki bilgilerin doğruluğu anlaşılırsa, bu medresenin Arapların olmadığı bir bölgede, Araplarla ilgili olmayan bir amaçla kurulmuş olduğu ortaya çıkmış olur. Me'mün hilafet makamı döneminde yoğun bilimsel faaliyetlere bağlı olarak yapılan bunca tercüme ve başka dillerden Arap diline sayısız eser kazandırılırken niçin Bağdat'ta bir medrese kurdurmamıştır? Ayrıca ilk medreselerin halifeler dışında bazı kişiler tarafından kurulmuş olmasının sebebi nedir?

Buraya kadar verdiğimiz malumattan anlaşılacağı üzere İslâmlar arasında siyasi işlerin dini inançlara bağlı bulunması ve ulemanın bilimlerin koruyucusu ve önderi sayılması nedeniyle halifeler katındaki mevkileri oldukça yüksekti. Bundan öte İslâm'ın ilk dönemlerinde, ulema halk arasında sahip olduğu güçlü konumun etkisiyle ülkenin yönetiminde halifelerin neredeyse yardımcısı ve maiyeti gibiydiler. Daha sonraki dönemlerde hilafet işleri eski gücünü ve parlak dönemini kaybedip kontrol İranlı, Türk, Deylemli, Kürt ve diğer soylardan olan sultan ve valilerin eline geçince, bunlar halifeler gibi halkın sevgi ve saygısını kazanmak için fakirlere yardım ve iyilikte bulunmak, ulema ve fukahaya saygı ve ikramda bulunmaktan daha kolay bir vesile ve araç bulamazlardı. Bu nedenle zeki ve ileri görüşlü bir sultan, vali veya idareci bir şehri ele geçirdiğinde, her şeyden önce oranın âlim ve fakihlerini yaklaştırmaya, cami, kervansaray, tekke, imaret, hastane vb yapılar kurmaya, bu yolla başta âlimler olmak üzere ileri gelen kişilere, fakir ve muhtaç durumda olan insanlara maaş bağlayarak yardımlarda bulunmaları ve Allah'ın rızasını bu yollarla kazanmanın yanı sıra, özellikle her tabakadan halkın sevgi ve saygısını kazanmaya çalışırlardı. Ahmet bin Tolun, Addüddevle Bağdat'ta, Nureddin Zengi Şam'da, Selahaddin Eyyübi Mısır'da bu yol ve yöntemi uygulayan büyük hükümdarlardan bazılarıdır. Aynı metodu son dönemde takip eden kişilerden biri de Mısır'daki Hidiv ailesinin başı olan Mehmed Ali Paşa'dır ki bu konuda sarf ettiği çaba ve gayret, Mısır ve Suriye bölgelerinde bilimsel bir uyanış devrinin başlamasını netice vermiştir.

Nizâmülmülk de medreseleri aynı sebeple kurmuştu. Kendisi Sultan Alparslan'ın neredeyse babası yerinde, saltanatın tüm gücünü kullanır bir makamda ve on sene vezirlik yaptıktan sonra Alparslan'ın vefatından sonra oğlu Melikşah'ı saltanat makamına oturtmuş, yirmi yıl boyunca devletin tüm gücünü elinde tutmuştu. Sultan Melikşah saltanat tahtına oturmanın dışında av vs işlerle meşgul olur, tüm devlet işlerini Nizâmülmülk'e bırakırdı. Söz konusu devirde "Batıniyye" (Haşhaşîler) adı verilen gizli bir örgüt de oldukça güçlenmiş, tehlikeli bir şebeke haline gelmişti. Nizâmülmülk ileri görüşlü ve tedbirli bir devlet adamı olarak, düşmanlarının dostluğunu, dostlarının bağlılığını kazanmaya büyük önem verir, dost-düşman ayırmaksızın herkese cömertlikte bulunur, hediyelere ve bağışlara boğardı. Bu amaçla fakihler için bilim evleri (darü'l-ilim), âlimler için medreseler, abidler, zahidler, dindar ve dürüst insanlar ve de fakirler için de tekkeler, zaviyeler ve imaretler inşâ ettirmiş; öğrenciler ve diğer ihtiyaç sahipleri için nafakalar ayırtmıştı. Nizâmülmülk, bu hayırlı yönetimini Şam, Diyarbekir, Irakeyn, Horasan ve Semerkant'a kadar yaymıştı. Onun bu lütuf ve cömertliğinden yararlanmayan bir âlim, bir öğrenci, bir derviş veya zahid kalmamıştı. Kendisi bu yardımlar kapsamında yılda altı yüz bin dinar harcıyordu. Vezirin yakınlarından bazıları bu fazla harcamayı dillerine dolayarak Nizâmülmülk'ü Melikşah'ın gözünden düşürmek için şikâyette bulunuyorlar ve "Nizâmülmülk hayır hasenat ve yardım için harcadığı bu paraları bir ordunun donanımına sarf etseydi zafer bayrağını İstanbul'un surları üzerine dikebilirdi," diyorlardı. Bu şikâyetler üzerine Melikşah vezirine olayın aslını sorup çıkışınca, Nizâmülmülk şu ibret dolu cevabı vermişti: "Oğlum ben İranlı bir ihtiyarım, satılığa çıkarılsam beş dinardan fazla para verecek bir müşteri çıkmaz. Sen de bir Türk oğlusun ki satılığa çıkarılsan otuz dinardan fazla etmezsin. Sen gece gündüz zevk ve safa ile meşgulsün. Allah'a yaptığın şey itaatten çok günahlardan oluşuyor. Ortaya çıkacak tehlikelere karşı hazırladığın ordular seni ancak iki arşın uzunluğunda kılıçlar ve üç yüz arşından fazla ileriye gidemeyen oklarla koruyup savunabilirler. Bu-

nunla birlikte bu ordu günahlar içindedir. Zevk ve eğlence içine dalmış. Oysa ben senin için öyle bir gece ordusu oluşturdum ki, senin ordun gece uyuduğunda bu gece orduları ayakta, Allah'ın huzurunda, saf saf durarak itaat ve bağlılık gözyaşları dökerler. Samimi bir kullukla senin ömür, güç ve şanının artması, ordularının galip gelmesi için dua ile meşgul olurlar. İşte bu yüzden sen ve orduların bunların hayır duasıyla yaşıyorsunuz. Bereket ve uğurlarıyla Allah'ın lütuf ve bağışına layık oluyorsunuz." Melikşah bu ibret dolu cevaba itiraz etmenin mümkün olmadığını görmüş ve sessiz kalmayı yeğlemiştir.[212] Bu büyük vezir ne yazık ki birilerinin düşmanlık, kin, kıskançlık ve ihanetlerinden kurtulamamış, 1092 yılında, bir Batinî (İsmailî) fedaisinin suikastı sonucunda öldürülmüştür.[213]

Arap olmayan vali ve diğer idarecilerin medrese ve cami gibi hayır kurumları inşâ etmelerini, –ecr ve sevaba kavuşmanın dışında– motive eden sebeplerden biri de sultanın sarayında yetişmeleri, çoğunlukla onun ihsan ve nimeti ile bes-

212 *Siracü'l-Mülük*, 267.

213 Sultan Alparslan zamanından beri Selçuklu Devleti'nin vezirliğini yapan Nizâmülmülk ile Sultan Melikşah'ın arası bazı sebeplerden dolayı açılmıştı. Sultan'ın eşi Terken Hatun dört yaşında oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyordu. Nizâmülmülk ise veliaht olan Berkyaruk'u destekliyordu. Bu durum Terken Hatun'un onun aleyhinde çalışmasına yol açıyordu. Ayrıca Nizâmül-Mülk'ün oğulları, torunları ve akrabaları devletin birçok kademelerinde görev almışlar, sultanın yakın adamlarına karşı biraz sert davranışlarda bulunmuşlardı. Nizâmülmülk'ün fazla nüfuz kazanması ve onun yerine göz dikenler de sultan ile vezirin arasının açılmasında önemli rol oynamışlardı. Bu anlaşmazlığa rağmen o yine de görevinden azledilmemişti. Nihâyet Nizâmülmülk Isfahan-Bağdat yolu üzerinde, Sıhne mevkiinde İsmâilî (Batinî-Haşhâşî) fedaisi Deylemli bir genç tarafından bir suikast sonucunda öldürülmüştür. (14 Ekim 1092). Ancak bazı kaynaklar sultanın bizzat veziri öldürttüğünü yazıyorlarsa da (İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, 178) diğer bazıları, Melikşah'ın bu olaya fevkalade üzüldüğünü kaydederler. Bkz. *DGBİT*, VII, 140-141 – ng. Melikşah'ın da bir iki ay gibi kısa bir süre sonra zehirletilerek öldürülmesi, Nizâmülmülk suikastının Terken Hatun ve yakın adamlarının, hatta Papalığın ortak bir planı olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Önce Nizâmülmülk'ün ardından Melikşah'ın öldürülmesiyle devlet tam bir çıkmaza girmiştir. Melikşah'ın kardeşi ve dört oğlu arasında taht kavgası başlamıştır. Öyle ki aynı dönemde İran'da Mahmud Tapar, Anadolu'da Kılıç Arslan, Irak'ta Berkyaruk, Horasan'da Ahmed Sencer, Bağdat'ta Mehmed Tapar hükümdarlıklarını ilan etmişlerdir. Bölgedeki bu kargaşa ve iç savaş hali Birinci Haçlı Seferi'nin başarısını artıran en önemli etken olmuştur – ng.

lenmiş veya sultanın velayetini kabul eden kişilerden olmalarıydı. Bunlardan biri vefat ettiğinde bıraktıkları mal ve mülke sultan arzu ederse el koyabilir, çocuklarını mirastan mahrum edebilirdi. Bu yüzden bir güvence olarak medrese, han ve benzeri vakıflar kurarak emlak ve arazilerini vakfiyelerinde belirtilen şartlar doğrultusunda kayıt altına alırlar, vakfın idaresini çocuklarına bırakırlar ve gelirlerin bir kısmını onlara tahsis etmek suretiyle sefalet ve yoksulluğa düşmelerini önlemiş olurlardı. Sultan veya diğer idarecilerin mensubu olduğu mezhebin güçlendirilme ve desteklenmesi düşüncesi de medreselerin açılmasının başta gelen nedenlerinden biriydi. Örneğin, Kahire kuruluşundan beri Şia mezhebine mensup bir kentti. Ünlü medrese Ezher Üniversitesi'nde verilen dersler de, Şiî mezhebi öğretileri çerçevesinde veriliyordu. Eyyûbi hükümdarı Selahaddin Eyyûbi Mısır'da iktidarı ele geçirince, Şia mezhebinin eğitim ve öğretim modelini ortadan kaldırmış, onun yerine Maliki ve Şafi mezheplerin yerleştirilmesi ve yaygınlaşması için çaba sarf etmiştir. Bu nedenle Maliki ve Şafi mezheplerinin öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla medreseler açtırmıştır. H. 566 yılında Şafi mezhebi için kurdurduğu Nasıriyye Medresesi bunun ilk örneğidir. Mısır bölgesinde hadis öğretimi için kurulan ilk medrese de budur. Kendisinden sonra gelen tüm Türk ve Kürt kökenli idareciler Selahaddin'nin yolunu takip etmişlerdir.

İslâm dünyasında medreselerin açılma nedeni ne olursa olsun Nizâmülmülk'ün H. 5. yüzyılda medreseler konusunda İslâm aleminde şöhret bulan ilk kişi olduğu kesindir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Nizâmülmülk Bağdat, Nişabur, İsfahan ve Herat gibi önemli kentlerde kendi adına nispetle "Nizamiye" adı verilen medreseleri kurmuştu. Bunların en ünlüsü de Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi idi. Söz konusu medrese Ebu Said Sufi'nin destek ve gözetimi altında H. 457 yılında Dicle Nehri'nin kıyısında inşâ edilmiş ve yüksekçe bir yerine Nizâmülmülk'ün adı yazılmış, çevresine gelirleri medreseye ait olan bazı dükkân ve çarşılar bina edildiği gibi yine Ebu Said Sufi'nin bakım ve denetimi altında çeşitli çiftlikler, hanlar, hamamlar

satın alınarak medreseye vakfolunmuştu. Nizamiye Medresesi'nin inşaat masrafı 60.000 dinara ulaşmıştı.

Nizâmiye Medresesi'nin İslâm kültür tarihinde ayrı bir yeri vardır. Şöhretli birçok büyük âlim bu medreseden yetişmiştir. Nizamiye Medresesi'nin ilk müderrisi ünlü Şafi hukukçusu Ebu İshak Şirazi idi. Ondan sonra *Şamil* kitabının yazarı, yine ünlü Şafi hukukçularından Ebu Nasr bin es-Sabbâğ,[214] Ebu'l Kasım Debusi, Ebu Hamid Gazali, Fahrü'l-İslâm, Sühreverdi, Kemaleddin Anbâri gibi ilim ve irfan kutupları sırasıyla bu medresede hocalık yapmışlardır. Bu derece önemli büyük üstatların hocalık yapmaları Nizamiye Medresesi'nin oldukça parlak devirler yaşamasını sağlamıştır. Söz konusu medresede din bilimleri, İslâm hukuku ve dil bilimleri öğretiliyordu.

Nizâmülmülk'ten sonra gelen sultanlar ve valiler İslâm ülkesinin her tarafında Nizamiye'ye benzer, öğrencilerinden herhangi bir ücret istemeyen medreseler kurarak, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde ünlü vezirin başlattığı eğitim hamlesini daha da ilerletmişlerdir. Bunlar arasında en önde gelenlerden biri H. 577 yılında vefat eden Şam Atabeyi Nurettin Zengi'dir. Bu büyük şahsiyet Şam, Halep, Hama, Hıms, Baalbek, Münbiç kentleri gibi Şam bölgesinin hemen her köşesinde bina ettirdiği hastaneler, camiler, hadis okulları ve imaretlerin dışında, medreseler de kurdurmuştu. Selahaddin Eyyûbi de medreselere büyük önem vermiş bir hükümdardır. Büyük sultan Selahaddin Eyyûbi Kahire, İskenderiye, Kudüs gibi önemli yerleşim merkezlerinde medreseler yaptırmıştır. Bir başka hükümdar Erbil Atabeyi Meliku'l-Muazzam Muzafferüddin'dir (öl. H. 639). Bu zat da medreselerin yanı sıra öksüz, yetim ve kimsesiz çocuklar ve dul kadınlar için bakımevleri ve hastaneler inşâ etmiştir. Selahaddin'den sonra Eyyûbi tahtına geçen diğer hükümdarlar da söz konusu hayır ve eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Eyyübi hâkimiyetinin sona erdiği yıllarda Mısır'da kurulmuş olan medreselerin sayısı yirmi beşe yükselmiştir. Onlardan sonra Mısır'ı idare eden Memlûkler bu eğitim ve öğretimi devam et-

214 Kitabın aslında yanlışlıkla "es-Sabbâl"yazılmıştır. *Kâmûsu'l-a'lâm*'da "es-Sabah" olarak yazılmıştır.

tirmişlerdir. İdarecilerin dışında, ülkenin zenginleri de benzer uygulamalarda bulunarak medreseler ve hayır kurumları konusunda birbirleriyle yarışmışlardır. Memlûkler devrinde Makrizi'nin yaşadığı H. 9. yüzyılın ortalarına kadar Mısır'da kırk beş medrese açılmış, Eyyübilerin yaptırdığı medreselerle birlikle Mısır medreselerinin sayısı yetmişe yükselmişti. Diğer İslâm memleketlerinde de medreselerin açılması, eğitim faaliyetlerinin gelişerek sürdürülmesinden kaynaklanmıştı. Osmanlı Devleti'nde de ilk medreseyi kuran Sultan Orhan'dır (öl. H. 761). Sonraki hükümdarlar onun yolunu takip etmişlerdir. Bu medreselerin en ünlüleri Sultan Süleyman'ın yaptırdığı sekiz medresedir.[215]

H. 6. yüzyılda İslâm memleketlerini dolaşan ünlü Endülüs ediplerinden İbn Cübeyr seyahatnamesinde Şam'da yirmi, Bağdat'ta otuz adet medrese gördüğünü kaydetmiştir. Endülüs'te ise Hintli yazar Emir Ali'nin orijinali İngilizce olan İslâm tarihi kitabında Arapların Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula, Gırnata, Malaka ve diğer önemli kentlerde medreseler açtıklarını, sadece Gırnata'da bulunan medreselerin on yedisi büyük, yüz yirmisi küçük olmak üzere toplam yüz otuz yediye ulaştığını yazmaktadır.[216] Bu bilgiye göre Endülüs medreselerinin Bağdat'taki nizamiye medreselerinden farklı bir tarz ve yapıda kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Çünkü ünlü *Nefhu't-Tîb* kitabının yazarı Ahmet Makkari, "Endülüslülerin ilim öğrenmek için ayrıca bağımsız medreseleri yoktu. Halk camilerde ücretsiz olarak ders alırdı. Bunlar rızık ve geçim amaçlı olarak değil yalnızca ilim tahsili için camilere devam ediyorlardı," diyor.[217] Makkari'nin bu sözleri Endülüs'te camilerden ayrı olarak medreseler kurulmadığını göstermektedir. Büyük olasılıkla Emir Ali'nin yukarıda verdiği bilgiler Avrupa kaynaklarına dayanmaktadır. Sözü edilen medreselerin Makkari'nin naklettiği "cami medreseler"inden ibaret olması gerekir.

İslâm dünyasında medreseler âlimlerin kendi evlerinde kur-

215 *Şekaik-i Numaniyye*, II, 104.

216 Emirali, *Short History of the Saracens*, 627.

217 *Nefhu't-Tib*, I, 104.

dukları eğitim meclislerinin dışında bir kısmı camiler, kervansaraylar, tekkeler ve imaretlerde teşkil olunan ders halkaları, bir kısmı da İslâmî bilimlerin öğrenimi için açılan ücretsiz büyük medreseler, bazıları da hastaneler bünyesinde açılan tıp ve felsefe okulları olmak üzere çok çeşitliydi. Derse devam eden öğrencilerin sayısı ders veren hocanın ününe bağlı olarak değişiyordu. Büyük filozof Farabi'nin on binlerce öğrencisi vardı. Bazen öğrencilerin öğrencileri de derslere devam ediyordu. Örneğin ünlü tabip Ebubekir Razi, ders vermek için oturduğu zaman çevresinde önce kendi öğrencileri, onların çevresinde de öğrencilerinin öğrencileri, onların çevresinde de üçüncü derecede olan öğrenciler yerlerini alırlardı. Biri bir şey soracak olsa önce ona yakın olandan, eğer cevap veremezse daha yükseğinden sorardı. Bunlar da meseleyi çözemezlerse Ebubekir Razi müdahalede bulunur ve çözerdi.[218] Bir hocanın öğrencilerinin sayısı arttıkça ona paralel olarak ünü de artardı. Hoca yürüdüğünde öğrencileri de yanında yürürler, binitli olduğunda bu kez öğrencileri çevrisinde yaya olarak giderlerdi. Büyük İslâm âlim ve filozoflarının üstatlarından sayılan Fahreddin Razi evinden çıkıp medreseye ders vermeye giderken her zaman bineğinin çevresinde üç yüzden fazla öğrenci yürürdü.[219] Herhangi bir öğrenci böyle bir üstat müderristen ders aldığında onun önünde okuduğu kitabın üzerine ders veren müderris tarafından özel bir işaret konulur ve böylece kitabı kendisinin okuttuğunu delillendirmiş olurdu. Şirazi, Farabi, Razi, İbn Hatib, İbn Sina ve Gazali, İslâm âleminde en fazla öğrencisi olan büyük üstat müderrisler idiler. Eğitim ve öğretim köleler, cariyeler, köleler ve muhannesler de olmak üzere, ırk, dil ve din ayırımı olmaksızın her çeşit insana açıktı.

Kütüphaneler

İnsanlar kendi eylemlerini, tarih ve bilgilerini kaydedip toplamaya başladıkları zamandan beri, bunların korunması gere-

218 *Fihrist*, 299.

219 *Tabakâtu'l-Etibbâ*, II, 23.

ğini de anlamışlardır. Zaten bu bilgilerin muhafaza edilme nedeni de onların kalıcılığını sağlamaktır. Bu amaçla ilim ve irfanın öne çıktığı devirlerden itibaren kütüphaneler kurmuşlar, birikimlerinin eseri olan kitapları korumaya çalışmışlardır. Eldeki bilgilerimize göre, tarihte ilk kütüphane kuran toplum MÖ 1700 yıllarında Babillilerdir. Geçen yüzyılda araştırmalar sırasında Babil ve Asurlulara ait kalıntılar arasında bir de kütüphane bulunmuştur. Bu kütüphanede yer alan kitaplar bir tür çivi yazısı ile yazılmış, kiremitlerden oluşmuştur. Babillilerden sonra kütüphane kurma konusunda ikinci sırayı eski Mısırlılar alır. Eski Yunan'ın ünlü tarihçilerinden Diodores (Diodore de Sicile) Mısır hükümdarlarından Osimindias'ın inşâ ettiği bir kütüphaneden söz etmektedir. Asur, Babil ve Eski Mısırlılardan sonra kütüphanelere önem veren bir başka toplum Eski Yunanlılardır. Tüm halkın yararlanması amacıyla herkese açık genel kütüphaneleri ilk kez açanlar da yine bunlardır. Bu bağlamda ilk genel kütüphaneyi kuran kişi milattan önce 6. yüzyıl ortalarında Pisis Tiratüs'tür. Vaktiyle Bergama kentinde 200.000 cilt kitabı barındıran zengin bir kütüphanenin bulunduğunu Pülütaris'in verdiği bilgilerden anlamaktayız. Betalise (Ptolemaios Hanedanı) de daha önce üzerinde durduğumuz, Mısır'daki ünlü İskenderiye Kütüphanesi'ni kurmuşlardır. Daha sonraki dönemde Romalıların kurduğu kütüphaneler karşımıza çıkmaktadır. Bunların kurdukları ilk kütüphane ise MÖ 167 yılında Makedonya'dan Roma'ya naklettikleri kütüphanedir. Romalılar yine MÖ 133 yılında yukarıda sözünü ettiğimiz Bergama kütüphanesini de ele geçirmişler, MÖ 86 yılında da Atina kütüphanelerini Roma şehrine nakletmişlerdir. Daha sonraki yıllarda Konstantin, Konstantiniyye'de M. 355 yılında bir kütüphane kurdurmuştur. Mağara ve benzeri yerlerde gömülü şekilde önceden sözü edilen kütüphaneleri ise İranlılar kurmuşlardı. Daha sonraki yüzyıllarda –Müslümanların hâkimiyet yıllarına kadar– kütüphane kurma ve yaşatma düşüncesinin asırlar boyunca akamete uğradığını, ihmal edildiğini görüyoruz.

İslâm Kütüphaneleri

İslâmiyet'in doğuşu ile birlikte başlayan fetihler çerçevesinde Müslümanlar ele geçirdikleri şehirlerdeki kitapları daha önce belirttiğimiz nedenlerden dolayı yakmışlardı.[220] Ancak çok zaman geçmeden kendileri de uygarlık yoluna girmişler, ilim ve irfanın tadını alınca kitap edinmek ve muhafaza etmek konusunda dünyanın en gayretli milletlerinden biri olmuşlardı. İslâm dünyasında H. 2. yüzyılın yarısına kadar olan dönemde ilim ve kültür alanı İslâmî bilimlerle sınırlıydı. Söz konusu bu bilimleri de 2. yüzyıllın son çeyreğinde tedvin etmişlerdi. İslâmların düzenledikleri bu ilk kitaplarda topladıkları malumat şiirler, tarihi olaylar, atasözleri ve vecizelerden ibaretti. Bu bilgileri ceylan derisi veya adi deriler veya kumaş ve benzeri maddeler üzerine yazıyorlardı. Rivayete göre meşhur yedi Kur'an üstadından biri olan dil bilgini Ebu Amr bin el- Âlâ'nın kitapları tavana kadar evini dolduruyordu. Yine ünlü âlim ve ediplerden Esmai, Hammat ve Ebu Ubeyde'nin evleri de yerden tavana kadar kitaplarla doluydu.

Bununla birlikte bu özel evler hükümdarlar, valiler ve diğer zenginler tarafından kurulan herkese açık genel kütüphaneler gibi kabul edilemez. İslâm dünyasında halka açık genel kütüphaneleri ilk kuran idareciler Abbasilerin uyanış devri halifeleridir. Her ne kadar daha önceki tarihlerde Ömer bin Abdülaziz'in Şam kütüphanelerinden tıpla ilgili bazı kitapları çıkartıp neşretmesi gibi kütüphanelerle ilgili bazı faaliyetleri görülüyorsa da bunlar bizim konumuz olan genel kütüphaneler gibi değildir. Bu kütüphaneler Emevi Devleti'nin hizmetinde bulunan tabipler, filozoflar vb görevlilerin kendileri veya çocukları için kurdurdukları özel kütüphanelerden sayılır.

---

220 Yazarın başta Iskenderiye Kütüphanesi olmak üzere İslâmlarca yakıldığını belirttiği bazı kütüphanelerle ilgili iddialar ve bizim verdiğimiz ifadeler, bu konuda günümüze kadar yapılan yeni çalışma ve araştırmalar ve bu konudaki yanlış tespitlerle ilgili olarak birinci cildimizin ilgili bölümüne bakınız – ng.

Bağdat Kütüphaneleri

Abbasi Devleti'nin güçlenme ve yükselme sebeplerinden biri de, halka açık genel kütüphaneler kurmalarıdır. Bu bağlamda Bağdat'ta bir kütüphane ve ilim merkezi kurmuşlar ve buna "Beytü'l-Hikme" (hikmet evi)[221] adını vermişlerdir. Yaygın kanaate göre bu kütüphaneyi Harun Reşid kurmuş ve içine o devre kadar tıp da dahil çeşitli ilimlerle ilgili Arap diline tercüme olunan kitaplarla birlikte İslâmî ilimlerle alakalı eserleri, Yahyâ bin Halid Bermekî'nin aslı Hintçe olarak topladığı kitapları ve bizzat Anadolu'daki İslâm fetihleri sırasında kendisinin Ankara ve benzeri şehirlerde ele geçirdiği Rum kitaplarını koydurmuştur. Kendisinden sonra Me'mün'un halifeliği döneminde söz konusu eserlerin çevirisi için komisyonlar kurulmuş, çok sayıda Arapça kitabın dışında Yunanca, Süryanice, Farsça, Hintçe ve Kıptî dillerinde yazılan eserler de dahil olmak üzere yabancı dillerde yazılmış bilimsel yazmaları toplamaya gayret sarf edilmiştir. Halife Me'mün'un hemen her çeşit kitabı toplama arzu ve projesi halk arasında yayılınca herkes kendisine –içinde Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in el yazısıyla yazılı bir alacak senedi gibi bilimsel değeri olmayan evrakı da kapsayacak biçimde– çeşitli konularda yazılmış tüm eserleri ulaştırmak için yarışa girmişlerdi. Halife Me'mün'un kütüphanesine ulaştırılan ve ünlü tarihçi İbn Nedim tarafından kaydedilen söz konusu borç senedi "San'a halkından filan oğlu filan Mekke halkından Haşim'in oğlu Abdülmuttalib'e tam ölçü ile bin dirhem gümüş borçludur. Talep edildiğinde hemen borcunu ödemek zorundadır. Buna Allah ve iki melek şahit olsun," anlamına geliyordu.[222]

---

221 Hikmet, "sözde ve davranışta doğruyu bulma, lafzı az ancak manası engin söz, Kur'an'da Allah'ın peygamberlerine ve seçkin, halis kullarına nasip ettiği derin anlayış kabiliyeti" gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılabilen bir kavramdır. İslâm düşünürleri, hikmeti çeşitli biçimlerde tanımlamışlardır. Ancak çoğunluğun üzerinde uzlaştığı tarif şudur: "Hikmet, faydalı ilim ve salih ameldir" (Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 915). Bu durumda hikmetli konuşmak dendiğinde anlaşılması gereken faydalı, özlü, doğru, yerinde ve gerektiği kadar konuşmak olmalıdır. Tüm bilimsel çalışmaların hedefi de eninde sonunda "hikmet"e ulaşabilmektir – ng.

222 *Fihrist*, 5.

Beytü'l-hikme, büyük bir çeviri, istinsah, eğitim-öğretim ve kitap yazım merkeziydi. Kitap çoğaltanlar (müstensihler), çevirmenler ve yazarların kendilerine ait bağımsız yerleri vardı. Bunlar buralarda belli bir ücret karşılığı başkaları için veya kendi ihtiyaçları için ya çeviri yaparlar ya da kopya veya kitap yazımı ile uğraşırlardı. Okuyucular için de özel yerler ayrılmıştı. Abbasilerin uyanma ve kalkınma devrinin ortaya çıkardığı düşünce ve ifade özgürlüğünden yararlanarak neredeyse bütün eserlerini Arapların kusurlarını ortaya çıkarma amacına odaklayan Allan bin eş-Şuûbi,[223] sözünü ettiğimiz Beytülhikme'de kitap çoğaltma ve kopyalama işiyle meşgul olanlardan biriydi. Soy bakımından İranlıydı. Mezhepler ve mezhepler arası rekabetler konusunda geniş bir bilgiye sahipti. Halife Harun Reşid, Me'mün ve vezir Bermekî ailesi için kitaplar kopya ediyordu. Kendi yazdığı eserlerinde Araplara yöneltmediği suçlama ve ayıp bırakmamıştır.[224] Ünlü müneccimlerden Muhammed bin Musa el Harezmî ile Me'mün devrinde gözlemler yapan astronomi bilginlerinden Yahyâ bin Ebu Mansur Musûlî, yine ünlü müneccimlerden Fadıl bin Nevbaht, Şakir veya Musaoğulları denilen üç kardeş ve başkaları da Beytül-hikme'nin müdavimleri olan ilim meraklılarından bazılarıydılar. Söz konusu kütüphanenin "Sahib-i Beytü'l-hikme" denilen bir müdürü vardı. İran asıllı olup Araplara karşı olan düşmanlığını açıkça gösteren Şuûbilerden Sehil bin Harun bu kütüphanenin en ünlü müdürlerindendi. Kendisi de Arapların eleştirildiği birçok kitap yazmıştı. Tüm bunlardan anlaşılıyor ki söz konusu kitabevi İranlıların bilgisi dahilinde, onların çabasıyla kurulduğu gibi, çoğunluğu Araplardan nefret eden Şuûbiyye grubuna mensup görevlilerin yönetimi ve denetimi altında olup, kütüphaneden yararlananlar da ekseriya İranlılardan oluşuyordu. Kitabımızın daha önceki cildinde sözünü ettiğimiz nedenlerden dolayı Horasanlıların Emin'in aleyhine olmaları ve Me'mün'a

223 Eş-Şuûbi, *Kitâbü'l-Meydân li'l-mesâlib* adlı eserinde İbnü'l-Kelbi'nin *Cemheretü'l-Ensab*'ındaki sıraya bağlı kalarak Benî Hâşim'den Yemen kabilelerine kadar bütün Arap kabilelerini ele almış, onların kötü ve sevilmeyen taraflarını ortaya koymuştur – ng.

224 *Fihrist*, 105.

destek vermelerine de, bu nefret önemli bir sebep oluşturmuştur diyebiliriz.

Takip eden yıllarda Bağdatlılar da Beytü'l-hikme tarzında birtakım kütüphaneler kurmuşlardı. Bunların en ünlüsü Buveyhî hükümdarlarından Bahaüddevle'nin veziri Sabûr bin Erdeşir tarafından H. 381 tarihinde Bağdat'ta Kerh mahallesinde iki sur arasında kurulup vakfedilen kütüphanedir. Bu kütüphanede önde gelen imamların ve bilginlerin kendi el yazılarıyla oluşturduğu on bin ciltlik bir koleksiyon vardı. Yazarlar buraya yazdıkları kitapların bazılarını vakfediyorlardı. Söz konusu kütüphane Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey'in H. 447 yılında Bağdat'a girdiği günlerde, Kerh mahallesinde yakılan mekânlar arasında yanmıştı.[225] H. 405 yılında vefat etmiş olan ünlü dil bilginlerinden Ebu Ahmet Abdüsselam Basri, bu kütüphanenin müdürlüğünü yapan kişilerden biriydi.[226] H. 622'de vefat eden Halife Nasır da çeşitli ülkelerden kitap toplama işine meraklı olup, öncülük eden meşhur Abbasi halifelerinden biriydi.[227]

Endülüs Kütüphaneleri[228]

Halife Me'mûn, Bağdat'ta bir ilim ve kültür hamlesi başlatarak, İslâm ülkelerinde bilimsel bir uyanışın veya reformun

---

225 İbnu'l-Esîr, X, 145; Yakut, *Mu'cem*, 1, 799.

226 *Tabakatü'l-Udebâ*, 412; İbn Hallikan, II, 350.

227 İbn Haldun, IV, 146.

228 Endülüs, II. Abdurrahman, el-Hakem ve Mansur devrinde (912-1002) bir milyondan fazla insanın yaşadığı Kurtuba, Bağdat ve İstanbul benzeri bir kent idi. İçinde 200.000 ev, 60 saray, 600 cami, 700 hamam, 17 üniversite ve 70 halk kütüphanesi vardı. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, Halife Hakem, memurlarını İskenderiye, Bağdat, Dımaşk gibi şehirlere göndererek kitapçı dükkânlarını gezdirir, satın alınacak kitapları aldırır, istinsah ettirilecek olanları istinsah ettirirdi. Böylece başşehirde devrinin en zengin kütüphanelerinden birini kurdurmuş bulunuyordu. Buradaki yazma eserlerin sayısının 400.000'i bulduğu ifade edilmektedir. Bu kütüphanenin sadece kitap adlarına göre yapılmış olan kataloğu 44 cilt tutmaktaydı. Bu nedenle Endülüs medeniyeti, bir kitap medeniyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Endülüs tarihine dair kaynak eserlerde, bu ülkede yetişen Müslüman âlimlerin binlerce eser kaleme aldıkları belirtilmektedir. Bağnazların sebep olduğu tahripler veya başka nedenlerle ma-

oluşmasına önderlik ettiği gibi, kütüphaneler konusunda da başı çekmiş, kendisinden sonrakilere güzel bir örnek olmuştur. H. 350-366'da Endülüs Emevi hükümdarlarından Hakem bin Nasır, Abbasi halifesi Me'mûn'un eğitim ve kültür alanındaki hamlelerini ve düşkünlüğünü kendisine örnek almıştır. İlim ve irfan konusundaki sevgi ve merakı, âlimler ve faziletli şahsiyetlere ikram ve iltifatı, kitap biriktirme konusundaki hırsı ve titizliği İslâm dünyasının dört bir tarafına yayılmıştır. Yeni kitaplar yazdırma ve bilimsel faaliyetleri destekleme konusunda Abbasilerle yarışıyor, bu amaçla önemli bilim ve kültür merkezlerine, yanlarında bol para taşıyan özel görevliler göndererek kitap toplatıyor, büyük masraflar yapıyordu. Elli senelik emek sonucunda yazıldığı söylenen, Arapça'da bir benzerinin yazılmadığı tüm bilginlerce kabul olunan *Egâni*[229] adlı kitabın yazarı Ebu'l-Ferec İsfehânî, söz konusu Endülüs hükümdarı ile

---

alesef bu kitapların büyük bir bölümü yok olmuş, kayıplara karışmış, dolayısıyla da günümüze ulaşamamıştır. Kitap sevgisinin doğal sonucu olarak Endülüs'te çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Kütüphaneler dışında belli merkezlerde kitap çarşıları da bulunuyordu. Endülüs kütüphanelerindeki kitapların bir kısmı, iç karışıklıklar sırasında yağmalanıp satılmış, önemli bir bölümü de Kuzey Afrika'ya götürülmüştür. Geri kalanlar ise, Hıristiyan işgali sırasında ve sonrasında bazı papazların hışmına uğramıştır. Bütün bunlara rağmen, Endülüs İslâm medeniyetinin ilim, kültür ve sanat hayatı, Batı ve İslâm dünyasında unutulmaz tesirler meydana getirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, TDV, Ankara 1997. Zengin kütüphane ve kültürel birikimleriyle birlikte Endülüs İslâm dünyası, İslâm medeniyetinin yeni bir hamle, yeni bir dinamizm kazandığı yerdir. 8. yüzyıldan itibaren parlamaya başlayan İslâm medeniyeti, hamleci gücünü Doğu'da kaybetmeye yüz tutunca Endülüs'te canlanma imkânına kavuşmuştur. Tıpta, eczacılıkta, astronomide, fizik ve matematikte dünya çapında bilginler yetişti. Bu ilmî ortamda fikir hayatı da çok gelişti. Bunlar arasında büyük fikir adamları ve filozoflar yetişti. İbn Tufeyl (Abentofol, 1106-1186), İbn Bâcce (Avenpace, Avempace, 1160?-1138) ve İbn Rüşd (Averroes, 1126-1198) bu mütefekkirlerin en büyükleri ve en meşhurlarındandır. Endülüs tefekkürü, Doğu'daki Müslüman düşünürlerin bir taklidi ve tekrarı olmaktan kurtulmuş, özgünlüğü olan bir düşüncedir. Endülüslü Müslüman mütefekkirler özgünlükleri ile Endülüs'te İslâm tefekkürüne ve medeniyetine hamle kazandırmışlardır. Süleyman Hayri Bolay, "Endülüs'te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV, Ankara 1996 – ng.

229 *Kitâbü'l-Egânî*, Arap tarih ve edebiyatçısı Ebu'l-Ferec İsfehânî'nin Cahiliye Devri Arap musiki kültürü ve tarihi konusundaki ünlü kitabıdır. 1868 yılında ilk baskısı Mısır'da yapılmıştır – ng.

çağdaştır. O da Emevi ailesinden geliyordu. Hakem, söz konusu bilgin ve müellife özel haberci göndererek, adı geçen kitabını Abbasilere göstermeden önce kendisine gönderilmesini istemiş ve bunun için de bin dinar ödül vermiştir. Aynı şekilde İbn Abdülhâkim'in *Muhtasar* adlı kitabına şerh yazan, Maliki mezhebi hukukçularından Kadı Ebubekir ile diğer âlimlere karşı da samimi ve yakın alaka gösterdiğinden İslâm tarihinde benzeri görülmeyen sayıda kitaplar toplamıştır. Bu kitaplar Kurtuba sarayında özel salonlara konulup, kitapların muhafaza ve idaresine bakmak üzere bir idareci ve bir nazır tayin edildiği gibi, kitapların tasnifleri yapılmış, içerdikleri bilim ve konulara göre ayrı ayrı fihristler ve kataloglar düzenlenmiştir. Tarihi kaynaklardan edinilen bilgilere göre adı geçen kütüphanede toplanan koleksiyonlar arasında yalnızca şiir divanlarının fihristleri her biri yirmi yapraktan oluşmak üzere 44'e ulaşıyordu.[230] Her sayfada yirmi beş kitap ismi bulunduğunu kabul edersek toplanan divanların kırk dört bin kadar olduğu ortaya çıkar. Yalnızca divanlar bu sayıda olursa diğer kitap koleksiyonlarının ne kadar fazla olduğu bununla karşılaştırılabilir. Şu halde söz konusu kütüphanenin dört yüz bin cilt kitabı içinde bulundurduğuna dair İbn Haldun ve Makkari tarafından verilen malumata abartılı denilemez.[231]

Endülüs Emevilerinin bu büyük hükümdarının dışında, devrinin devlet adamları ve halk önderleri de hükümdarlarının bilimsel alandaki bu büyük hamlesinden etkilenmişler, onun açtığı yolda birbirleriyle yarışmışlardır. Bu amaçla Endülüs kıtasının birçok şehrinde kütüphaneler kurmuşlardır. Bu tatlı rekabet ve yarış sonucunda yalnızca Gırnata şehrinde 70 kadar genel kütüphane açılmıştır. Kitaplara gösterilen bu meyil ve sevgi, Endülüslüler arasında bir ayrıcalık ve itibar vesilesiydi. Öyle ki kendisi ciddi bir eğitim görmemiş olmakla birlikte idarecilik konumunda olan nice kişiler vardı ki, yalnızca "filanın şöyle bir kütüphanesi vardır. Falan kitap falan kimsededir... O kitap başka hiçbir yerde bulunmaz. Falan zat filan âlimin el yazısıy-

230 İbn Haldun, IV, 146.

231 *Nefhu't-Tîb*, I, 183, 186.

la yazdığı kitabı elde etmeyi başarmıştır..." denilsin diye kendi evlerinde özel kütüphaneler kuruyorlardı. Hadrami bu durumla ilgili başından geçen bir olayı anlatır: "Bir keresinde Kurtuba'da ikamet ediyordum. Benim için gerekli olan bir kitabı elde etmek için bir süre kitapçılar çarşısına sürekli devam etmiştim. Sonunda bir gün aradığım kitabın açık ve okunaklı bir yazıyla yazılmış, güzel bir şerh ile süslenmiş bir şekilde satılığa çıkarıldığını görmüş ve sevinmiştim. Bu nedenle kitabın müzayedesine ben de katıldım. Ancak ben fiyatı artırdıkça bir başkası da artırıyordu. Fiyat kitabın gerçek değerinin birkaç kat fazlasına yükselmişti. Fiyatı bu derece yükselten kişinin kim olduğunu müzayedeyi yönetenden sorunca, yöneticilere ait özel bir kaftan giymiş bir adamı gösterdi. Yanına yaklaştım ve kendisini İslâm hukukçularından birisi zannederek, 'Üstat! Bu kitaba gerçekten ihtiyacınız var ise artırmaktan vazgeçeyim. Çünkü fiyatı çok fazla yükselttik' dedim. Karşımdaki şahıs, 'Ben hukukçu değilim. Fıkıhtan da anlamam. Fakat ülkenin önde gelenlerinden geri kalmamak için evimde bir kütüphane kurarak daha da mükemmel olması için büyük çaba harcadım. Kütüphanede yalnız bu kitabın sığabileceği kadar boş bir yer kaldı. Kitabı güzel bir yazıyla yazılmış, güzel bir ciltle ciltlenmiş görünce çok beğendim. Kıymeti kaça çıkarsa çıksın hiç umurumda değil, Allah'a şükür büyük bir servetim var,' cevabını verdi. Bunun üzerine artık dayanamadım, 'Evet büyük servet sizin gibi adamlarda bulunur. Zaten ceviz dişsizlere nasip olur. Ben ise o kitabın içeriğini bildiğim, ondan yararlanmak istediğim halde paramın azlığı kitabı almama engel oluyor. Bu insafa sığar mı?' demekten kendimi alamadım."[232]

İşbiliye (Sevila) halkının Endülüs bölgesinin zevk ve eğlenceye en düşkün halkı olarak şöhret bulması gibi, Kurtuba halkı da kitap ve kütüphane merakı bakımından şöhret kazanmıştı. İşbiliye'de bir âlim vefat edince kitapları satışa çıkarılmak için Kurtuba'ya getirilirdi. Aynı şekilde Kurtuba'da bir zengin vefat edince de bıraktığı mal ve mülküne müşteri bulabilmek için İşbiliye'ye götürülürdü. Kurtuba sarayındaki kütüphanede bulu-

232 *Neſhu't-Tîb*, I, 218.

nan kitapların çoğu Afrika'dan Endülüs'e saldıran Berberilerin şehri kuşatmaları sırasında satılmış, geri kalanlar da İspanyolların eline geçmiştir.

Mısır Kütüphaneleri

Mısır bölgesinde hüküm süren Fatımî hükümdarları da Bağdat ve Endülüs halifelerinden geri kalmamışlardı. Fatimî hükümdarlarının ikincisi olan Azizbillah bilimsel ve kültürel çalışmaları başlatan ilk hükümdardı. H. 365 yılında, genç bir yaşta devletin başına geçer geçmez güç ve dirayet sahibi olmanın yanı sıra, bilimi ve bilim adamlarını çok seven Yakup ibn Killis'i kendisine vezir yaptı. Yakup hükümet divanlarını kurmanın yanı sıra her sahanın âlim ve fazıllarıyla yakın ilişkiler kurdu. Her birine maaşlar tahsis etti. Kütüphaneler kurmak ve kitaplar toplamak konusunda hükümdarı teşvik etti. Azizbillah kısa sürede çok zengin bir koleksiyon oluşturdu. Bu kitapları sarayının salonlarına taşıtarak bu bölüme "Hazinetü'l- kütüp"[233] adını verdi. Çeşitli bilim dallarına ait önemli eserleri elde etmek için servetler harcadı. Aynı kitaptan on, yüz veya bin kopya bile toplanmış olsa da yeni kopyaya para harcamaktan çekinmezdi. Kaynakların verdiği bilgilere göre, adı geçen kütüphanede gramer bilginlerinden olup aruz bilimini icat eden Halil bin Ahmed'in *Kitabü'l-Ayn* isimli eserinden otuz kopyadan fazla toplanmıştı. Bu nüshalardan biri müellifin el yazısıyla yazılmıştı. Taberi tarihinden de yirmi kopya vardı. Her kopya yüz dinara satın alınmıştı. Ünlü edebiyatçılardan İbn Düreyd'in lügat ve edebiyat konusuyla ilgili olan *Cemhere* adlı kitabından da yüz kopya toplanmıştı. Selahaddin Eyyübi'nin Mısır'da hâkimiyeti ele geçirdiği zaman sözü edilen kütüphanede Taberi tarihinden 2.200 mükerrer nüsha ve tezhibli müellif yazması, 3.400 Hatm-i Şerîf bulunmaktaydı. Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında bu kütüphanede fı-

233 İslâm devlet geleneğinde arşivlerin genel adı da "hazine-i evrak"tır. Kitap ve evraka verilen önemden dolayı "hazine" kelimesi bilinçi bir kullanım olmalıdır – ng.

kıh, gramer, lügat, hadis, tarih, astronomi, astroloji, psikoloji ve kimyaya ait olmak üzere 1.600.000 cilt kitabın bulunduğuna dair tarihçilerin verdiği bilgiler abartılı sayılmamalıdır.[234] Bu kitapların 18.000 –6.000 astronomi, geometri ve özellikle felsefeye dahil olmak üzere– eski bilimlerden söz ediyordu.[235] Kütüphanede ayrıca birçok geometri ve gözlem aletleri de bulunuyordu.

Bununla birlikte biz bu kitap sayısının abartılı olduğuna inanıyoruz. Zaten bazı kaynaklar kitap sayısını 200.000 veya 120.000 olarak belirtmişlerdir. Bizce bu tespitlerde kütüphane ve kütüphaneciler açısından bir ayrımcılık söz konusudur. Çünkü Halife Azizbillah kendi sarayındaki kütüphaneyi kurdurduktan sonra yakınlarından bazıları onun yolunda yürüyerek kendi saray ve konaklarında da kütüphaneler açmışlardı. Buradan anlaşılıyor ki kitaplar için belirtilen 120.000 sayısı özellikle Azizbillah'ın kütüphanesinin kitap sayısını, 200.000 rakamı ise tüm saraylarda yer alan kütüphaneleri kapsamaktadır. Buna göre bu saraylarda bulunan kitapların tamamı 1.000.000 cilt veya kitaptan aşağı olmamalıdır.

Azizbillah kendi kütüphanesine aşırı özen gösterir, zaman zaman bizzat denetlemelerde bulunurdu. Kütüphaneye bir müdür tayin etmişti. Bu müdür bizzat Azizbillah'a kitap okur, onunla sohbet ederdi.[236] İskenderiye Kütüphanesi'nin Romalılar devrinde yakılıp yıkılması gibi bu kütüphane de anarşi ve karışıklık sırasında felaketlere uğramıştır. Kitapların bir kısmı Nil Nehri'ne atılarak, diğer bir kısmı ise çöllere saçılarak yok edilmiştir. Öyle ki rüzgârlar bu kitap kümeleri üzerinde kum tepecikleri oluşturduğu için bu tepelere, "kitap tepeleri" adı verilmiştir. Köleler kitapların deri ciltlerini sökerek kendilerine ayakkabı yapıyorlardı. Ayrıca Eyyübiler, H. 6. yüzyılın ortasında Mısır'a hâkim oldukları zaman söz konusu kütüphanelerde her ne kalmış ise satılığa çıkarmışlardır. Saraylardan toplanan kitapların sayısı 120.000'e ulaşmıştı. Selahaddin Eyyübi

234 Makrizi. I, 408-409.

235 *Terâcimü'l-Hükemâ.*

236 İbn Hallikan, I, 338.

bu kitapları büyük vezir Kadı Fâzıl Ebu Ali Abdurrahim'e teslim etmişti.[237]

Mısır'da ayrıca "Darü'l hikme" adıyla bir kütüphane daha kurulmuştu. Bu Azizbillah'ın ve yakınlarının kurduğu kütüphanelerin dışındaydı. Burası Hakim Biemrillah tarafından H. 395 yılında Kahire'de "Kasr-ı Arabi" civarında kurulmuş, saray kütüphanelerinden buraya kitaplar nakledilmiş, bazı mekânlar vakfedilerek geliri bu kütüphaneye ayrılmıştı. Söz konusu bilim ve kültür merkezi oldukça güzel döşenmiş, süslenmiş, kapı ve koridorlara değerli ve pahalı perdeler asılmıştı. Özel kütüphane memurları da görevlendirilmişti. Abbasilerin "Beytü'l hikme"de yaptıkları uygulama gibi, burası da genel kullanıma açık bir biçimde düzenlenmişti. Anlattığımız bu tarz halka açık genel kütüphaneler kurmak, eskilerin eğitim ve öğretimi kolaylaştırmak için seçtikleri araçlardan birisiydi. Bunun en önemli nedenlerinden biri o dönemde kitapların çok pahalı olmasaydı. Muayyen bir maddi gücü olmayanların kitap almaları ve toplamaları zordu. Bu yüzden Abbasilerin Bağdat'ta Beytü'l-hikme'yi ve Betalise'nin İskenderiye Kütüphanesi'ni kurma amaçları gibi, bir hükümdar halk arasında kültürel seviyeyi yükseltmeyi arzu ettiğinde, halka açık bir kütüphane kurar ve onların hizmetine sunardı. Hakim Biemrillah, kurdurduğu Darü'l-hikme'ye Kur'an hafızları, astronomlar, din bilginleri ve hekimler tayin edip maaşlar bağladığı, bütün okuyuculara, yazarlara ve müstensihlere açık bir biçimde gerekli kâğıt, kalem, mürekkep vb araç ve gereçleri de parasız olarak sunduğu için bazı yazarlar bu kütüphaneyi aynı zamanda bir medrese olarak kabul etmişlerdir.

Halife Me'mün'un Bağdat'ta bilimsel tartışmalar için kurdurduğu meclisler gibi Hakim Biemrillah da "Dârü'l-kütüb"de görevli bilginleri huzuruna çağırır, aynı amaçla meclisler kurdurur, bilimsel tartışmalar yaptırırdı. Ayrıca kütüphanede görevli âlimlerin kütüphane bünyesinde bilimsel toplantılar düzenlemelerine de izin verilmişti. Bu bilimsel toplantıların bazılarında ciddi tartışmalar yapılır, bazen işin boyutu düşmanlık-

237 İbn Haldun, IV, 81.

lara kadar giderdi. Bazı bidatçılar bu bilimsel toplantıları kendi düşünce ve mezheplerini yaymak için bir fırsat olarak kabul ettiklerinden, Vezir Emiru'l-Cüyuş, H. 6. yüzyılın başında bu olumsuzluğu engellemek amacıyla bu tür toplantıları yasaklamak zorunda kalmıştır. Oğlu Efdal vefat edince Âmir Biahkamillah bilimsel tartışma meclislerinin tekrar düzenlenmesini vezirine emretmiş, o da H. 517 yılında, şer'î hükümlere uygun olup, yönetimi ve sorumluluğu dindar bir adamın kontrolünde olması şartıyla bu işe yeniden başlatmıştı. Bu kütüphanede yer alan kitapların sayısının 100.000'den az olduğunu sanmıyoruz. Mısır bölgesinin idaresi Selahaddin Eyyübi'nin eline geçtiğinde bu kütüphaneyi yıktırmış[238] ve onun yerine Şafiler için yeni bir medrese kurdurmuştur.[239]

Şam Kütüphaneleri

Emevi idarecileri bilimsel çalışmalara Abbasiler derecesinde özen gösterip önem vermediklerinden, yönetimde kaldıkları sürece, idare merkezleri olan Şam bölgesinde herhangi bir bilim merkezi kurulmamıştır. Hilafet Abbasilerin eline geçtiğin-

238 Selahaddin H. 565/1170'ten sonra Mısır'da otoritesini tam olarak gerçekleştirmesinin ardından kadılık, müderrislik, kütüphane nazırlığı gibi önemli makamlara Sünni inancına mensup âlimleri getirerek, adım adım Fatımî otoritesini de ortadan kardırmayı amaçlıyordu. Tarihçi İbnü'l-Esir'e göre, bu Mısır'da Fatımî otoritesini zayıflatarak Abbasi gücünü yerleştiren Selahaddin'in siyasetinin temeliydi. Nitekim bir süre sonra Abbasi halifesi adına hutbe okutturmuştur (İbnü'l-Esir, XI, 147). Bu amaç doğrultusunda Şiî öğretilerinin bir merkezi haline gelmiş olan bir kütüphaneyi daha doğrusu bilim merkezini yıkıtıp yerine kendi medresesini kurdurmuş olduğu anlaşılıyor. Aslen Yahudi olup daha sonra İslâm'ı kabul etmiş olan Yakup b. Killis bilim ve sanatı destekleyen bir vezirdi. Her perşembe günü evinde bilim ve sanata meraklı kişileri toplar, onlara kendi eserlerinden bölümler okurdu. Bu toplantılara Kur'an ve hadis üstatları, dil bilginleri ve ileri gelen devlet adamları da katılıyordu. Toplantılar sonunda şairler kendi şiirlerini okurlardı. Kadıların katıldığı ilim meclislerinde ise Şiî hukukçuları ve davetçileri tarafından özellikle İsmailîyye mezhebinin inancı halka öğretilirdi. Şiî fıkıhıyla ilgili en önemli kitaplardan biri de Yakub'un yazmış olduğu kitaptır. Ünlü El Ezher Camisi'ni üniversite haline getirmeyi de ilk düşünen İbn Killis'in Şiî fıkıhıyla ilgili bu kitabının adı *el-risaletü'l-veziriyye*'dir. Makrizi, *Hitat*, II, 341-342 – ng.

239 İbn Haldun, IV, 79'da söz konusu kütüphaneyi "Darü'l-marife" (bilgi evi) adıyla zikrediyor.

de, bunlar da Şam yerine Bağdat'ı merkez edindikleri için tüm ilgi ve alakalarını bu şehir üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Ancak Fatımîler devrinde Şam bölgesi Trablus Şam'ında açılan bir kütüphane ile buraya bir canlılık kazandırılmaya çalışılmıştır. Haçlılar, 502 yılında bu şehri ele geçirdiklerinde kütüphaneyi de yağmalamışlardır.[240] Gibbon burada 3.000 cilt kitap bulunduğunu ve haçlılar tarafından yakıldığını bildirmektedir.[241] Musul hükümdarı Nurettin Zengi, Şam bölgesinin hâkimiyetini ele geçirince medreselerle birlikte birçok kütüphane de açtırmıştır. Çağının en önemli ilim ve irfan yuvalarından olan bu kütüphanelere "Hazâin-i Nuriyye" (nur hazineleri) adı veriliyordu. Eyyübi hükümdarı Selahaddin Eyyübi, Nureddin Zengi'nin başlattığı bu kültür faaliyetlerini hızlandırarak devam ettirmiştir.

İran bölgesinde kütüphanelerin vaziyetine gelince, İslâm'dan önce deri ve benzeri maddeler üzerine Pehlevi dili ile yazılmış olup mağara, bodrum vb yerlerde saklı olan kütüphanelerden daha önce söz etmiştik. İslâm uygarlığı Bağdat merkez olmak üzere her geçen gün dallanıp budaklanırken İranlılar da bu medeniyetin temel unsurları arasında yer almıştır. Daha önce de birkaç kez işaret ettiğimiz gibi, onların bu alanda yaptıkları çalışmalar ve verdikleri destek sayesinde Beytü'l-hikme ve diğer kütüphaneler kurulmuştur.

Diğer İslâm beldelerinden önce Horasan bölgesinde de medreseler açıldığı için bu bölge de bir ilim ve edebiyat merkezi haline gelmişti. Söz konusu havalide açılan medreseler hakkında bir hayli malumat mevcut ise de kütüphanelerle ilgili çok sınırlı bilgiye sahibiz. Yakut el Hamevi "Horasan bölgesinin o dönemde en ünlü şehri olan Merv'den hicri 616'da ayrıldığında söz konusu şehirde halka açık olarak vakfedilmiş 10 adet kütüphane bulunduğunu" *Mu'cemü'l-Büldân* adındaki eserinde zikrettikten sonra, dünyanın hiçbir yerinde bu kadar seçilmiş ve çok sayıda kitabı olan kütüphane bulunmadığını, vakfedenlerin ayrıntılı bir biçimde biyografilerini, bunların birinde

240 Ibn Hallikan, 2, 128.

241 Gibbon, *Roman Empire*, 11, 505.

12 bin cilt kitap bulunduğunu, bizzat bu kütüphaneden yararlandığını belirtmektedir.[242]

Maveraünnehir bölgesinde de ünlü hekim ve filozof İbn Sina'nın yetişmesinde büyük rolü olan ünlü bir kütüphaneden söz edilmektedir. Bunu Buhara sultanı Nuh bin Mansur kurmuştur. Bizzat İbn Sina bu kütüphaneyi anlatırken, "Bu kütüphanede isimlerini daha önce görmediğim, başkalarının da, görmediğini tahmin ettiğim eserlere de rastladım," der. Tatarların[243] Bağdat, Şam ve Cezire'deki kütüphanelerden yağmaladığı eserlerden oluşan bir kütüphaneyi bu sultan, Nasrettin Tusî için Merag şehrinde kurmuştur.

Medrese, hastane ve camilerin bünyesinde yer alan kütüphanelerin dışında halife ve sultanlar tarafından halka açık olmak üzere kurulan kütüphaneler konusunda topladığımız bilgiler bu kadardır. Medrese, hastane ve camiler bünyesinde yer alan kütüphanelerin sayısı da çoktu. Bunların bir kısmı genel kütüphaneler kadar çok sayıda kitaba sahipti. Bu kitaplar içeriklerine göre bölümlere ayrılıp, özel görevlilerin denetiminde okuyucuya sunulurdu. İlim adamlarının özel amaçla oluşturdukları kütüphanelerin sayısı da hayli kabarıktı. Örneğin Sahib bin Ubad'ın ancak 400 devenin taşıyabildiği zengin bir kütüphane-

242 *Mu'cemü'l-Büldân*, 4, 509.

243 "Tatar" kelimesi çeşitli zamanlarda değişik anlamlarda kullanılmıştır. Ruslar bu deyimi, Avrupa Rusya'sında yaşayan Türk soylu Müslümanlar için kullanmışlardır. Batılı yazar ve araştırmacılar "Tatar" kelimesini, Türkistan'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türkler için kullanmaktaydılar. Osmanlılar ise, miladi on altıncı yüzyıldan başlayarak "Tatar" deyimini kuzey Türkleri için kullanmışlardır. Kırım hanları için ilk defa Osmanlı fermanlarında 1696 yılında Tatar ifadesi geçmektedir. İslâm dünyasında ilk kullanıldığında, "Tatar" kelimesiyle kastedilen, "Moğol" idi. Miladi on üçüncü yüzyılda yaşamış olan tarihçi İbnü'l Esir Moğollardan bahsederken daima "Tatar" kelimesini kullanmaktadır: "Tatarların İslâm ülkelerine gelişi", "Tatarların Türkistan ve Maveraünnehir'e çıkışı", "Kâfir Tatarların Harzemşah üzerine yürüyüşü" gibi. Tabii Şamanist, kısmen Budist Moğollardan bahsetmektedir. Cengiz Han'ın Celâleddin Harzemşah'a yetişmesini anlatırken "Celâleddin (Sind Nehri'ni) geçemedi, Cengiz Han Tatarlarla yetişti" demektedir. İbn Kesir (öl. 1372), Cengiz Han'ı anlatırken "Tatarların en büyük sultanı, bugünkü meliklerinin babası" ifadesini kullanır. İbn Haldun da, "Bu sultan, Cengiz Han Tatarların sultanıdır," demektedir. Çok iyi bilindiği gibi Cengiz Han Moğol hükümdarıdır. "Tatar" kelimesi günümüz Arap araştırmacılar tarafından da "Moğol" yerine kullanılmaktadır – ng.

si vardı. Mısırlı hekim Efrayim bin el Zülfan vefat ettiğinde arkasında 20 bin ciltten oluşan bir kütüphane bırakmıştı. Muvaffakuddin bin el Matran vefat ettiğinde çoğalttığı eserlerin dışında kütüphanesinde 10 bin cilt kitap bulunuyordu. Bu şahsın kitap çoğaltma veya kopyalama ile meşgul üç elemanı vardı. Emin Ed-devle'nin yanında da 20 bin ciltten oluşan özel bir kütüphane bulunuyordu. Fetih bin Hakan, İbn Kıftî vb birçok âlimin özel kütüphanelerini de yukarıdakilerle karşılaştırabilirsiniz.

Söz konusu devirlerde kurulmuş olan kütüphanelerin büyüklük ve önemini daha iyi anlayabilmek için bu yüzyıl ile günümüz arasındaki farkı, matbaanın sağladığı kolaylığı ve ucuzluğu, geçen uzun süreyi göz önüne alarak günümüzle bir karşılaştırma yapmak gerekir. Aşağıda büyük İslâm kütüphaneleri ile Avrupa'nın en ünlü kütüphanelerindeki kitap sayılarını karşılaştırmakla yetineceğiz.

İslâm Uygarlığının Yükselme Devrinde En Ünlü İslâm Kütüphaneleri

Kütüphane adı	Cilt sayısı
Bağdat'ta Beytü'l-hikme	100.000
Bağdat'ta Sâbûr Kütüphanesi	10.000
Kurtuba'da Hakem'in Kütüphanesi	400.000
Kahire Saray Kütüphaneleri	1.000.000
Kahire'de Darü'l-hikme Kütüphanesi	100.000
Trablusşam Kütüphanesi	3.000.000
Marâga Kütüphanesi	400.000

Avrupa Başkentlerinin En Büyük Kütüphaneleri

Kütüphane adı	Cilt sayısı
Paris Milli Kütüphanesi	2.700.000
Londra Britanya Müzesi Kütüphanesi	1.648.000
Petersburg Kütüphanesi	1.360.000

Berlin Milli Kütüphanesi	1.230.000
Viyana Milli Kütüphanesi	924.000
Roma Milli Kütüphanesi	677.000

Amerika Birleşik Devletleri'nde 33.051.872 kitabı içinde bulunduran toplam 2.026 kütüphane bulunmaktadır. Özetlemek gerekirse Müslümanlar kurmuş oldukları özel ve genel kütüphanelerde çeşitli konuları kapsayan milyonlarca kitap toplamışlardır. Söz konusu güzide yazmaların büyük kısmı ortaçağda kurulan o parlak İslâm medeniyeti ile beraber kaybolmuş ancak küçük bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir.

Sözünü ettiğimiz eserlerden günümüze ulaşan kitapların çoğu ortaçağın İslâm başkenti olan İstanbul'da toplanmıştır. *Kitabü'l-fihrist* ve *Keşfü'z-Zünun*'u yayınlayan müsteşrik Gustav Fülügel, doğu dünyasında gerçekleşmiş olan bilimsel kalkınmadan ve matbaanın kullanımından önce Arapça eserleri içine alan kütüphanelerin fihristlerini elde etmeyi başarmış ve bu kitapların konularına göre isimlerini *Keşfü'z-Zünun* kitabına eklemiştir. Bu bilgilere göre söz konusu kütüphanelerin sayısı 25-30 kadardır. Bunlardan 20 tanesi İstanbul'da bulunmakta ve 27.445 kitabı içermektedir. Diğer kütüphaneler Kahire, Şam, Halep ve Rodos'ta bulunmaktadır. Bunların içinde bulunan eserlerin sayısı da 2.400 kadardır. Şu hale göre İslâm uygarlığı zamanında yazılan kitaplardan günümüz genel kütüphanelerinde yalnız 30.000 kadar kitap kalmış anlamına geliyor. Bunların bulunduğu yerlerin ayrıntısı aşağıda gösterilmiştir.

Ortaçağın Sonlarında İslâm Kütüphaneleri ve Kitapları

Kütüphane adı	Cilt sayısı
İstanbul kütüphaneleri	
Sultan II. Mehmet ktp. (Fatih)	1.537
Sultan Süleyman ktp.	803
Tophane'de Kılıçali Paşa ktp.	852

Hafız Ahmet Paşa ktp.	412
Köprülüzade ktp	1.448
Şehit Ali Paşa ktp.	2.906
İbrahim Paşa ktp.	831
Valide Sultan ktp.	732
Beşir Ağa ktp.	552
Atıf Efendi ktp.	1.336
Ayasofya ktp.	1.445
Galatasaray ktp.	556
III. Osman ktp.	2.421
Mehmet Ragıp Paşa ktp.	1.077
Laleli Defter-i Evvel ktp.	980
Laleli Defter-i Sani ktp.	1.947
Saray-ı Hümâyûn ktp.	916
Veliyüddin Efendi ktp.	1.769
Aşir Efendi ktp.	1.877
Damatzade Mehmet Murat Efendi ktp.	1.109
Sultan Abdülhamid ktp.	1.283
Halit Efendi ktp.	656
İstanbul'da bulunan kitapların toplamı	27.445
Kahire'de el-Ezher ktp.	1.099
Şam'da Abdullah Azzam Paşa ktp.	423
Halep'te Ahmediye Medresesi ktp.	269
Rodos ktp.	609
Genel toplam	29.844

Bu kitaplar günümüze ulaşan kitapların tamamı değildir. Bunların dışında özel kütüphanelerde de birçok Arapça yazma mevcuttur. Ancak her ikisinin toplamı İslâm uygarlığının görkemli devrindeki kütüphanelerde bulunan kitaplara kıyaslandığında önemli bir sayı ifade etmez. Zamanla kitapların sayısının daha da artması gerekirken gittikçe azalması ilginçtir. Ancak her şeyin bir sonunun olması ilahi bir kaderdir. Bu mukadderat değişmesi mümkün olmayan ilahi bir kanundur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslâm Devletlerinde Siyasi ve İdari Yapılanma

Giriş

Bu kitabı yazmaya başladığımız zaman konunun aciliyet ve ehemmiyetini iyi biliyor, Arap dilinin böyle bir esere ne kadar ihtiyacı olduğunu da tahmin ediyorduk. Ancak daha önceki ciltlerin yayınlanmasının ardından gerek İslâm âlemi gerekse Avrupa'nın ileri gelen Doğu bilimcilerince gördüğü ilgi ve takdirin bu kadar yoğun olacağını doğrusu hiç tahmin edememiştik. Bu ciltler yayınlanınca, dünyanın dört bir köşesindeki İslâm âlimleri ve ileri gelen Doğu bilimciler, gerek doğrudan yazara mektup göndererek, gerekse çeşitli gazete ve dergilerde cesaretlendirici ve takdir edici yazılar yazıp, eser henüz tamamlanmadığı halde kendi dillerine tercüme ederek yayınlamaya başladılar.

Kitabımızın birinci cildi Hindistan'ın en ünlü gazetelerinden olan *Vekil* gazetesinin yazarı Şeyh Muhammed Gulam tarafından çevrilip Hindistan'da yayınlandı. Farsça'ya tercümesi de *Terbiyet* adlı gazetenin sahibi Zekâü'l-Mülk tarafından yapılıyor. Yakında yayınlanacaktır. Oxford Üniversitesi hocalarından, Doğu bilimcilerinin önde gelen üstatlarından D. S. Margoliouth, yazara hitaben gönderdiği özel bir mektupta birinci cil-

din çevirisi ile meşgul olduğunu, bu işi yaz sonlarına doğru tamamlayacağını bildirdi. Moskova'da yaşayan Rus Doğu bilimcilerinden üstat Danilof da yine yazara gönderdiği bir mektupta birinci cildi Rusça'ya çevirdiğini, ikinci cildin çevirisinin ise devam ettiğini bildirmişti. Diğer bazı Doğu bilimcileri de kitabın Fransızca ve diğer dillere çevirisini yaptıklarını belirtmişlerdi.

Bu derece takdire mazhar olma, elden gelen tüm gayreti göstererek şimdiye kadar Araplarca kullanılmayan bir metotla İslâm uygarlığının temelleri ve ürünlerini ortaya çıkarıp gizemli noktalarını keşfetmek için araştırma ve incelemeler yapmamız konusunda bizi cesaretlendirdi. Araştırmalar sırasında takip ettiğimiz metot, tarih, edebiyat ve diğer konularla ilgili eserlerde oldukça basit bir tarzda yazılmış olan tarihi olayların kökeni ile sebep ve hikmetini, birbirleri ile olan bağlantısını araştırıp elde ettiğimiz sonuçları mantık analizi ile sosyal kural ve düzene uygulamaktır. Keçiboynuzundan şeker nasıl çıkarılıyor ise biz de yalın birtakım olay ve bilgilerden söz konusu uygarlığın hikmetini çıkarmaya çalıştık. Çünkü İslâm tarihçileri tarihi olayların incelenip araştırılmasında, kaynaklarının ortaya çıkarılmasında olağanüstü gayret sarf etmişler ancak olayların birbirleri ile olan bağlantısı, kaynak ve nedenlerini araştırmaya pek önem vermemişlerdir. Hele devletin siyaseti ve idaresi ile yönetimin bir hanedandan diğerine, bir kabileden diğer bir kabileye, bir ulustan diğerine, bir cemaatten diğer bir cemaate geçmesiyle ilgili, olaylarda herhangi bir eleştiri ve yorum yapmaksızın; olayları duydukları veya gördükleri şekilde aktarmakla yetinmişlerdir. Zira olayların incelenmesi, yorumlanması ve eleştirilerde bulunma, bazı halifelerin sözlerini ve siyasetlerini eleştirmeye veya bazı mezheplerin hatalarının ortaya çıkarılmasına neden oluyordu. Oysa bu tarihçiler dine ve din adamlarına saygılarından ötürü sübjektif yorumlardan kaçınıyorlardı.

Tüm bunları göz önüne alarak şunu söyleyebiliriz ki, bu cildimizin konusunu geçen ciltlerimizden daha zor bir konu oluşturuyor. Bu cilt İslâm uygarlığına özgü herkesçe bilinmeyen bazı özelliklerden söz etmektedir.

Bu Bölümün Konusu

Kitabımızın birinci cildini İslâm devletinin doğuşu, ülkenin genişliği, idari, siyasi, mali, askeri ve adli teşkilatının tarihine ayırdığımız gibi ikinci cildi de İslâm devletinin refah seviyesi, zenginliği ve bu zenginliğin yükselme devrindeki gelir kaynakları ile gerileme ve çökmenin nedenlerine ayırmıştık. Üçüncü cildi ise özellikle bilim, eğitim ve öğretim, edebiyat konularına ayırarak Arapların Cahiliye Devri'nde bilim ve edebiyatta ne gibi zenginliklere sahip olduklarını, İslâmiyet'in onların zekâ ve yetenekleri üzerinde nasıl bir etki yaptığını, yabancı dillerden Arapça'ya hangi eserlerin çevrildiğini ve bunların üzerinde İslâm uygarlığının ne tür bir etkide bulunduğunu araştırdık, inceledik.

İslâm uygarlığında devletin oluşumunu, yapısını, mali durumunu, bilim ve eğitim yönünden ele alıp inceledikten sonra bu ciltte de siyasi ve idari yapıdan söz edeceğiz. Ancak siyasi gerçeklerin, özellikle hâkimiyetin bir devletten diğerine geçişi, hükümdarların otoriteyi yalnızca kendi ellerinde toplamak için gösterdikleri çaba, bu konuda mezhep veya ırk anlaşmazlıklarının ortaya çıkardığı etkinin nedenlerini keşfetmek oldukça zor bir meseledir. İslâm tarihçileri bu gibi önemli noktaları yazmaktan çekindikleri için tarih kitapları bu tür bilgi ve normlardan mahrumdur. Bununla birlikte biz o kuraklık ve karanlığın içinde zayıf bir ışık bulduk. Işığı takip ederek tarihi gerçekleri araştırıp olayların birçoğunun sebep ve sonuçlarını ortaya çıkarmayı başardık. Bilgileri elden geldiğince gerçekleri göz önüne koymak amacıyla felsefi ve akli yöntemlerle yorumlayıp bilimsel sonuçlar ortaya koymaya çalıştık.

Ancak bu cildin konusunu bölümlere ayırmakla bir başka zorluğa düşmekten kurtulamadık. Bu zorluk veya sıkıntı tarihi olayların iç içe girmiş olması, birbirine yakın olayların sebepler açısından birbirinden uzak, ancak sonuç itibariyle ortak olması ve onların din, cins, yer ve zaman itibari ile farklı şekil renk ve dönemlerde arz-ı endam etmesinden kaynaklanıyor. Bu zorluğun üstesinden gelebilmek için İslâm dünyasında idareyi ele

geçiren unsurların birleşmesinin sonuçlarını ve hâkim unsurlar ile bunların birbirlerine karşı gösterdikleri düşmanlık ve rekabetleri göz önüne alarak bir sınıflandırma yapmayı uygun gördük. Bu sınıflandırmada akıl ve insafı elden bırakmamaya gayret ettik.

Konuyu iki büyük bölüme ayırdık. Birinci bölüm uygarlık devrinin İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile başlayarak Abbasi Devleti'nin Irak'ta yıkılmasına, İslâm devletinin gerilemesi ve Moğolların işgallerine kadar devam ediyor. İkinci bölüm Moğol istilasından sonra İslâm devletinin genel yapısını göz önünde bulundurarak, Osmanlı Devleti'nin göz kamaştıran bir başarıyla Sünni Müslümanları bir araya getirip İslâm hilafetini tekrar diriltmeye çalışması, Safevîlerin ortaya çıkıp, Şiî unsurları hâkimiyeti altında toplaması sonucunda zuhur eden İslâmî uyanış devrinden oluşmaktadır.

Birinci bölümü Müslüman unsurların birbirlerine karşı galip gelmeleri ekseninde beş ana döneme ayırdık. Bununla birlikte bu dönemlerin arasında kati bir sınır çizmek mümkün değildir. Çoğunlukla devirler iç içe geçmiş haldedir. Bu beş devri şöylece sıralayabiliriz.

1. Birinci Arap Devri: İslâmiyet'in doğuşundan başlar ve H. 132/M. 749 yılında Emevilerin yıkılışına kadar devam eder.

2. Birinci İran (Fars) Devri: H. 132/M. 749 yılında Abbasilerin kuruluşu ile başlar ve H. 233/847 yılında halife Mütevekkil'in halifeliği ile sona erer.

3. Birinci Türk Asrı: Halife Mütevekkil'in hilafeti ile başlar ve H. 334/945 yılında Deylemlilerin idareyi ele geçirmelerine kadar sürer.

4. İkinci Arap Devri: Bu devir Fatımî Devleti'nin kuruluşu ile başlar ve yıkılışı ile de (M. 909-1171) son bulur.

5. Moğol Devri: Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nu kuruşu ile başlar ve Timur'un ölümüne kadar devam eder (M. 1206-1405).

İkinci Türk Devri ise Osmanlı Devleti'nin hükümranlık dönemidir. İkinci İran Devri, İran'da Safevîler ve ondan sonra yine aynı bölgede kurulan devletlerin hüküm sürdüğü dönem-

dir. Bu ikinci devirlerden sonra ikinci bir İslâmî dönem daha ortaya çıkmaktadır ki bu kitabımızın konusu değildir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz beş devri şartlara göre birtakım alt bölümlere ayırdık. İslâm öncesi Arap toplumlarının sosyal yapısı ile ilgili bir giriş yaparak burada çöl halkı ile şehir halkına, Arapların soy sop, kabile vesair anlayışın ne derece önemli bir yer tuttuğuna, Arap asabiyeti (*chauvinism*) ve onun ayrıntılarına, Cahiliye Dövri'nde köle, Mevali ile çeşitleri ve bunlarla ilgili hükümlere, İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda yaşayan göçmen kavimler ile özellikle Yemen'de yaşayan İranlılara dikkat çektik. Bölüme devletin siyasi yapısı Arapların gelenek ve görenekleri konusundaki bir bölümle son verdik.

Daha sonra Birinci Arap Devri'ne geçtik. Bölümü Raşid Halifeler ve Emevi Devleti olmak üzere ikiye ayırdık. Sonra İslâmiyet'in kabilecilik ve asabiyet anlayışlarına rağmen Arapları İslâmiyet bayrağı altında toplayan İslâm birliği üzerine nasıl kurulduğunu, İslâmiyet'in doğuşundan sonra İslâmların soy bakımından eşitliğe, yalnız İslâmî anlayışta öncelik veya İslâm için cihat yapma açısından ayrıcalık kazanmaları üzerine Muhacirler, Ensar, Bedir Ehli, Kadisiye Ehli gibi daha önce mevcut olmayan birtakım yeni İslâmî sınıfların nasıl oluştuğunu ortaya koyduk. Raşid Halifelerin siyasi yöntemlerinden ve idarelerinden söz ederek bunun takva, hakkaniyet, adalet esasları üzerine kurulduğunu gösterdiğimiz gibi Raşid Halifelerden her birinin meziyet ve menkıbelerini de zikrettik. Hz. Ömer'in temel siyaseti toplamakken İslâmları Arap Yarımadası ile Şam ve Irak bölgesinde toplamakken, uygarlığın bir yönlendirmesi olarak komutanlarına dünyanın diğer bölgelerinde fetihleri genişleterek sürdürmelerine nasıl müsaade etmek zorunda kaldığını, bunun sonucunda Müslümanların fetihler veya göçler yoluyla her tarafa yayılarak kısa sürede nasıl çoğaldıklarını ayrıntılarıyla yazdık. Bu bölümü İslâm'da kölelik, Mevali ve bununla ilgili hükümlerden söz ederek tamamladık.

Daha sonra Birinci Arap Devri'nin Emevilerin hâkimiyetlerinden oluşan ikinci kısmına geçtik. Öncelikle halifeliğin ne tür nedenlerle bunların eline geçtiğini, İslâm'dan önce Hâşim ile

Ümeyye arasında geçen olayları, Emevilerin, Hâşimoğulları sayı ve kuvvetçe kendilerinden daha aşağıda oldukları halde peygamberlik etkisiyle daha büyük bir makam ve mevki kazanmalarını nasıl kıskandıklarını, bu duygu ve dürtü ile büyük uğraşılar sonunda Hâşimilere karşı nasıl galip geldiklerini, Muaviye'nin zekâ ve dehasını kullanarak taraftarlarına menfaat sağlamak yoluyla halifeliği Hz. Ali'den nasıl aldığını belirttik. Emevi siyasetinin temeli hangi araçla olursa olsun rakibe üstün gelme arzusundan ibaretti. Aslında İslâm soy ve sop açısından üstün olmayı İslâmiyet'teki öncelik ve İslâm uğrunda savaşmış olma anlayışıyla temelden değiştirmişti. Peygamberin kabilesi olan Hâşimilerin halifeliğe herkesten daha layık oldukları açıktı. Bu yüzden Emeviler Hâşimilere karşı mücadele edebilmek için asabiyet duygularını tekrar diriltme politikasına başvurup bu yolla destekçi buldular. Diğer taraftan, bu devre kadar İslâmiyet'in doğduğu yıllardaki ilk etkileri unutulmuş, tekrar Arap asabiyetine dönmenin yolları açılmıştı. Emeviler Arap asabiyetini Cahiliye Devri'ndeki anlayışa çevirdiler. Bu asabiyet birinci derecede Kureyş kabilesi ile tüm Hicaz Arapları, ikinci derecede Yemen ve Muzar Arapları arasında geçerliydi. Emeviler Arap olmayan milletler hakkında oldukça katı davrandılar. Mevali adını verdikleri İranlılar ile diğer milletlere despotça muamelede bulundular. Söz konusu devirde Arapların bir kısmı şehirlere yerleşerek uygarlık yolunda adım atmışlardı. Bunlar arasında da Basra, Küfe ve Şamlı olmak gibi, yaşadığı şehirle övünmek asabiyeti doğmuştu. Emeviler kendilerine daha fazla yandaş bulabilmek için büyük paralar harcamak zorunda kalmışlar, bu nedenle müslim veya gayrimüslim ayırmaksızın halkı ağır vergilerle ezmişlerdi. Halk bunların hâkimiyetinden bezmişti. Emeviler şeriat hükümlerine aykırı uygulamaları, etik ve şık olmayan davranışları, zulüm ve gaddarlıkları, intikam duyguları, Arap olmayanları aşağılamaları, Müslüman olmayanlara yaptıkları baskılar nedeniyle halkın kin ve nefretini kazanmışlardı. Tüm bu konuları ayrıntılarıyla ele aldık. Gayrimüslim halkın Hz. Ömer zamanından Emevilerin yıkılışına kadar karşılaştıkları çeşitli baskı ve horlamalar hakkında da uzun bir bölüm ayırdık.

Sonra İranlıların birinci devrinden söz ettik. Öncelikle Emevilere kin ve nefret besleyen Mevali'nin yardım ve desteğiyle hilafetin Emevilerden Abbasilere nasıl intikal ettiğini gösterdik. Bu destekçiler Hz. Ali taraftarlarıydılar. Bunlar hilafetin ortak bir biçimde Şia ile Abbasilerin elinde kalacağını sanıyorlardı. Abbasiler bu konuda Şiîlere söz vermişler ve böylece onları sakinleştirmişlerdi. Ebu Müslim Horosani ve yardımcıları bu düşüncelerle hilafetin Abbasilere geçmesini sağlamışlardı. Ancak Abbasiler devlet yönetimini ele geçirince Şia'ya verdikleri sözü tutmadıkları gibi kendilerine rekabet etmesinden korktukları kimselere de haksızca davrandılar. Öyle ki bizzat Ebu Müslim Horasânî dahil olmak üzere kendilerini hilafet makamına çıkararak hizmette bulunan birçok destekçiyi de öldürüp yok ettiler. Bu noktalara işaret ettikten sonra Abbasilerin siyasi yöntemlerini ikiye ayırdık. Bu yöntemlerin ilki, kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek için kullandıkları siyasettir ki, bunun temeli acımasızlık ve öldürme temelleri üzerine kurulmuştu. Abbasi Devleti'nin kuruluşuna da yardımcı olan İranlılar bu şiddetten korktular ve Ebu Müslim ile arkadaşlarının karşılaştıkları felaketleri yaşamamak için şiddete ses çıkarmama yolunu seçtiler. Bunun üzerine Abbasiler devlet işlerini İranlılara bırakarak, içlerinden birçok adamı kendilerine vezir tayin ettiler. Bunların en ünlüleri Bermekîlerdi.

Bermekîler vezirlik makamının verdiği güçle kuvvet sahibi olunca, halifeliği Hz. Ali oğullarına veya devletin idaresini İranlılara teslim etmek şeklindeki gizli amaçları için halkın sevgi ve desteğini kazanmak adına büyük servet harcadılar. Halife Harun Reşid bunun farkına varıp Bermekîleri görevden uzaklaştırarak ortadan kaldırdı. İranlıların kin ve düşmanlıkları, Bermekîlerin uğradıkları kötü son üzerine katlanarak artmıştı. Harun Reşid vefat edince oğulları Emin ve Me'mün arasında hilafet mücadelesi başladı. İranlılar Me'mün'un dayıları oldukları için ona destek vermiş, kendisinden sonra on iki imamın sekizincisi olan Ali Rıza bin Musa Kazım'ı veliaht tayin etmek, devletin idaresini Hz. Ali sülalesine vermek şartıyla kendisiyle beraber savaşmışlar, kardeşi Emin'i öldürerek kendisini hila-

fet makamına çıkartmışlardı. Me'mün kendisinden sonra hilafeti İmam Ali Rıza'ya teslim etme şartını kabul etmişti ancak o da sözünde durmadı.

Abbasilerin halka karşı gösterdikleri ikinci politika daha farklıdır. Bu politika birinci yöntemin tam aksine adalet, doğruluk ve dürüstlük üzerine kurulmuştu. Bu bölümde gayrimüslimlerle ilgili hükümler ile yakın bir zamana kadar bunların karşılaştıkları baskı ve haksızlığın nedenlerini kapsayan bir bölüm ayırdığımız gibi, din ve düşünce özgürlüğü çeşitli ırklar arasında ortaya çıkan düşmanlık ve rekabetler Emin'in hilafetinin sona ermesiyle birlikte Arap asabiyetinin nasıl son bulduğu, H. 2. yüzyılın sonunda çöller dışında artık saf Arap kanının güçlükle bulunabileceği için soylar arasında bir kaynaşma olduğunu gösterdik.

Daha sonra Birinci Türk Asrı'na geldik. Bu bölümde Abbasi Halifesi Mu'tasım devrinden itibaren Türk unsurunun devlet işlerine müdahale etmesine neden olan olayları, söz konusu halifenin Türk köleleri toplayıp askeri bir birlik oluşturduktan sonra onlar için Samarra şehrini kurdurduğunu, bunların zamanla güçlerini artırarak sonunda halifeleri kontrolleri altına aldıklarını ve sonuçlarını halifelerin haremlerine çekilip saray hizmetlileriyle günlerini geçirdiklerini, saray hizmetlilerinin elde ettikleri güvenle serdarlık ve emiru'l-ümeralık gibi üst derece makamlara varıncaya kadar hizmetliler ve kölelerin devletin en kilit noktalarına nasıl yükseldiklerini, diğer taraftan kadınların da devlet işlerine karışmalarına nasıl izin verdiklerini, bunun bir sonucu olarak devlet ve memleket işlerinin nasıl perişan bir hale düştüğünü, hilafet makamının saygınlığının nasıl kaybolduğunu, valilerin birer birer bağımsızlıklarını ilan ederek Abbasi hilafetini nasıl sembolik bir konuma düşürdüklerini açıkladık. Bu konuyu ele alırken İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar hilafetin anlamı ve saltanat ile farkını ortaya koyduk.

Son olarak Arapların ikinci asrını ele aldık. Bu bölümde Abbasilerin divandan (defterhane) Araplara ödenen maaşları kestikleri, kendilerini devlet memuriyetinden uzaklaştırdıkları ta-

rihten itibaren, Arap halkın Abbasi idarecilerine nasıl düşman olduklarını, Şiî ve Emevilerin düşmanlık ve kinleriyle bunu nasıl ortaya koyduklarını, Abbasilere karşı Endülüs'te Emevi Devleti'nin ve Mısır'da Fatımîlerin devlet kurduklarını belirttik. Şiîlerin kurduğu bir devlet olan Fatımîler neredeyse Abbasilere hâkim olacak durumdayken Selçukluların nasıl karşılarına çıkıp engel olduklarını ele aldık. Fatımîler çok geçmeden Kürtler karşısında yenilgiye uğradı ve devletleri yıkıldı. Kürt hükümdarlarının birincisi Selahaddin Eyyübi'ydi. Bu zat hâkimiyeti ele geçirince Abbasi hilafetini tekrar canlandırmış ve biatı tekrar Abbasi halifelerine yönlendirmişti. Daha sonraki dönemlerde İslâm devleti gittikçe zayıfladı, toprakları bölünmeye başladı. Küçük küçük devletler oluştu. Bir büyük ülke bu şekilde zayıflayıp perişan bir hale düşünce düşmanların hırs ve tamahını davet etmesi çok doğaldı. İslâm devleti Moğolların istilasına uğrayarak daha da perişan hale düştü. Söz konusu bu son devir Moğol Devri'ni oluşturmaktadır. Böylece dördüncü cilt sona ermektedir.

En güvenilir kaynaklara ve en doğru rivayetlere güvenerek gerçeklerin analiz edilmesi ve olayların derinlemesine araştırılması için mümkün olan her türlü çabayı gösterdikten sonra olayların sebepleri arasında gerçeğe en yakın olduğunu tahmin ettiğimiz bilgileri ayıklayıp kullandık. Bütün yazdıklarımızda doğruluk samimiyet ve insafı kendimize rehber kabul ettik. Kuşkusuz Allah bize yeter. O ne güzel bir vekildir.

Son cildimizin konusu ise İslâm uygarlığının ortaya koyduğu eserler devletin güç, kuvvet, şevket ve sosyal adabından oluşacak ve böylece *İslâm Uygarlıkları Tarihi* kitabımız son bulacaktır (yıl 1905).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Birinci Arap Devri
(İslâmiyet'in Doğuşundan Hicri 132/Miladi 749 Yılına Kadar)

Bu devir İslâm devletinin yalnızca Arap ırkının yönetiminde bulunduğu süreyle sınırlıdır. Bu dönemde devletin siyasi yapısı, idarecileri ve ordu komutanları yalnızca Araplardan oluştuğu gibi tüm egemen sınıf da Arap'tır. İslâmiyet'in doğuşundan Emevilerin yıkılışına kadar süren dönemin biri Raşid Halifeler, diğeri Emeviler olmak üzere iki safhası vardır. Bu devletlerden her birinin siyasi ve idari yapılanmasında kendine özgü özellikleri olup, bu özellikler ileride ayrıntılarıyla ele alınacaktır. Konuya girmeden önce Arapların İslâm'dan önceki durumlarının konumuzla ilgili kısmına ana hatlarıyla bir giriş yapmak gerekir.

İslâm'dan Önce Arap Toplumları - Bedeviler ve Şehirliler

Bedeviler çöl, medeniler ise şehirde yaşayan insanlardan oluşuyordu. Bedevilik insanın fıtratına, doğasına daha yakın yaşam tarzı olduğundan, şehir hayatından daha eski çağlara kadar uzanmaktadır. İnsanlık yaratıldığı ilk dönemlerde kuşkusuz, oldukça sade ve basit bir hayat yaşayan bedevi bir toplumdu. Günlük yaşamı sürdürmek, soyu devam ettirebilmek için çift-

çilik veya hayvancılık yegâne geçim kaynaklarıydı. Bunun için de doğal olarak, geniş kır ve meralar gerekiyordu. Belli meslek gruplarının toplandığı şehirlerde tarım ve hayvancılıkla uğraşmak mümkün olmadığından, ilk insanlar ova ve bozkırlara dağılmışlardı. Tüm çabaları yaşamı sürdürebilecek kadar yiyecek, içecek, geceleyecek yer ve yakacak bulmakla sınırlıydı. İnsanlar zamanla medeniyet yoluna girip, lüks yaşamın gereği çeşitli araçlara malik olunca, daha güzel şeyler yemek, daha güzel giyinmek ve daha rahat yaşamak demek olan refah seviyesini artırma amacına yönelmiş ve bu amaç için öncelikle toplu ve yerleşik hayata geçmiş, zamanla gittikçe büyüyüp gelişen şehirler kurmuşlardır.

Şu halde bedevilik çiftçilik, tarım veya hayvancılıkla ayakta duran bir yaşam biçimidir. Tarımla meşgul olan bedevi sınıf ektikleri ürünleri toplamak için yerleşik bir hayata geçmek zorundadır. Bunlar çöl, köy ve dağ halkını oluşturur ki Arap bedevileri arasında böyle yerleşik hayatı seçip tarımla uğraşan çok az insan vardı. Bedeviler içinde bu çeşit sınıflara çoğunlukla Afrika'nın kuzeyindeki bölge (Berber), Mısır, Fars ve Şam gibi bölgelerde kurulan bayındır şehirlere komşu yerlerde rastlanır. Hayvancılıkla uğraşan bedevilerin âdeti hayvanlarına mera ve su bulmak için bir yerden başka bir yere sürekli göçmektir. Bunlar da biri mevaşi diğeri deve sahipleri olmak üzere iki sınıftır. Mevaşi sahipleri koyun ve sığır beslemekle geçinenlerdir. Bunlar çöllerin içinde verimli meralar bulamayacakları için çölden uzak yerlere göçerler. Bu sınıf bedevilere koyun anlamına gelen "şâ'" kelimesine nispetle "şaviye" adı verilir. Bunlar Afrika'nın kuzeyinde oturan Berberilerle Türkistan ve Horasan çölleri gibi yerlerde yaşayan Türkler, onların kardeşleri olan Türkmenler ve Sakalibe (Slavlar) gibidirler.

Devecilikle uğraşan bedevilerin en ünlüleri Arap bedevileridir. Bunlar koyun ve sığır besleyen bedevilerden daha çok yer değiştirirler ve çölün en uzak yerlerine kadar dolaşırlar. Kırların, tepelerin ot ve ağacı, develerin yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan çöllerdeki çalı, ağaç meralarıyla tuzlu suların yerini tutamaz. Özellikle çöllerin sıcak kışı ve kumu, develerin

kışı sıcak geçirmeleri ve doğum yapmaları açısından gereklidir. Deve doğum yapması çok güç bir hayvandır. Bu yüzden bu gibi hayvanların sahipleri uzun süreli göç yapmak ve çöllerin uzak yerlerine gitmek zorundadırlar. Bu tür bedeviler insan topluluklarından uzak yaşadıkları ve kendilerini koruma zorunluluklarından dolayı sert, kaba ve hırçın bir ahlaka sahiptirler. Bu nedenle uygar şehir halkına kıyasla, adeta bir canavar, intikamcı bir hayvan gibi haşin davranışlar sergilerler. Bunlar sürekli silah taşıdıkları, daima uyanık davrandıkları, deve üzerinde ve oturdukları yerlerde azıcık bir uykuyla yetindikleri, kendi güç ve kahramanlıklarına güvenerek ıssız çölleri dolandıkları için güç, cesaret ve şecaat onların ayrılmaz karakteri olmuştur. Çöllerin en uzak ve tehlikeli yerlerinde dolaşan bu bedeviler, bedevilerin en cesuru ve sıkıntılara en fazla tahammül edebilenleridir.

Arap Yarımadası halkının çoğu sürekli dolaşan bedevilerden oluştuğu için söz konusu bölgede, özellikle de yarımadanın ortalarında az sayıda şehir mevcuttu. İslâmiyet'ten önce Arap şehirlerinin en meşhurları Hicaz'da Mekke, Medine, Taif; Yemen'de Mağ'rib ve San'a'ydı. Bu şehirlerin halkı Arap, İranlı ve Musevilerin karışımı bir halktan oluşuyor; çöllerden gelip giden bedevilerle yaptıkları alışverişle geçiniyorlardı.

İslâm'dan Önce Arap Asabiyeti

Çöl halkında asabiyetin bulunması doğal bir durumdur. İnsanlar yaratılıştan gelen bir özellik olarak hırs ve tamahla dolu ve birbirlerine rekabet ve düşmanlıkla yoğruludur. Şehir halkı hükümet ve düzenli bir koruyucu kuvvet, ordu veya askere sahip olduklarından, onlardan biri diğerine haksızlık yaptığında hükümet zayıfın hakkını kuvvetliden alırdı. Eğer dışarıdan bir düşman tecavüz ederse devlet inşâ ettiği kale ve surlarla, beslediği askerlerle düşmana karşı savaşırdı. Oysa bedevi toplumlarda bu tür bir idare ve ordu yoktur. Aralarında bir anlaşmazlık çıktığında şeyhleri ve kabilenin ileri gelenleri, kabile lerileri içinde sahip oldukları saygın konumlarından hareket-

le anlaşmazlıkları çözmeye çalışırlardı. Yaşlılara saygı bedeviler arasında bir âdetti. Eğer dışarıdan bir düşman kabileye saldıracak olursa, savunma işini kabilenin delikanlıları ve savaşçıları üzerlerine alırlardı. Bunların aralarında bir asabiyet bağı olmazsa bir güç oluşturamadıkları gibi düşmanlarıyla mücadelede başarılı olamazlardı.

Bir şehir halkının veya menfaatleri ortak herhangi bir halkın kendilerini bir araya toplayacak, birleştirecek bir bağa sahip olmaları zaruridir. Milletler arasındaki birleştirici bağ, o milletin çeşit ve durumuna göre farklılık gösterir. Bazı milletler vatan birliği, diğerleri din bağı, bazıları da soy veya lisan bağı ile birbirlerine bağlıdırlar. Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı üzere, bedevilerin belli bir vatanı yoktur. İslâm'dan önce dinleri de yoktu. Soy bağı ve dilden başka aralarında bir bağları da yoktu. Zaten bu iki bağ özellikle bedevilik devrinde birbirinden ayrılmaz haldedir. Bu sebepten Araplar soy sop (nesep) konusuna çok önem vermişler, onunla övünmüşler, ilk atalarına varıncaya kadar soykütüğünü tespit ve koruma işinde oldukça ileri gitmişlerdir.

Bedeviler arasında en yakın soy bağı uhuvvet (biraderlik), übüvvet (babalık), amumet'tir (amcalık). Bu bağlardan aile, aileden Âl-i Ebu Talib, Âl-i Abbas gibi "fasile"ler oluşur. Gerek Âl-i Ebu Talib gerekse Âl-i Abbas tamamı Hâşimoğullarından olmak üzere, birtakım aileleri kapsayan birer fasiledir. Fasilelerden Benî Hâşim, Benî Ümeyye gibi "efhâz" teşekkül eder. Bunların her ikisi de Abdimenafoğullarındandır. Bu fahızlardan da Abdimenafoğulları ve Mahzumoğulları gibi "batınlar" oluşur. Bunlar da Kureyş'tendir. Batınlılardan da Kureyşoğulları ve Kinâneoğulları gibi "İmare"ler oluşur. Bunların her ikisi de Muzar kabilesindendir. İmarelerden de Rebia ve Muzar gibi kabileler teşekkül eder. Bunlar da Adnan'a dayanır. Kabilelerden "şa'ab" adı verilen büyük kabileler teşekkül eder ki bunlar Adnan ve Kahtan gibi soyun en uzak kaynağı kabul edilirler.

Arap Soyu

Soybilimcilerin ortak görüşüne göre İslâm öncesi Arap Yarımadası halkı asıl cihetiyle, Arab-ı baide (Arab-ı münkariza) ve Arab-ı bakiye olarak iki kısımdan oluşuyordu. Baide kabileleri Âd, Semud, Cürhüm, Casim gibi İslâmiyet'in doğuşundan önce yok olmuş, tarihleri kaybolmuş kabilelerden oluşuyordu. Söz konusu kabilelerin asılları hakkında *el-Hilâl*'in yirminci sayısında bir makale yazmıştık. Bakiye Arapları ise İslâm'ın doğuşuna kadar soylarını sürdürmüşler, İslâm'ı kabul ederek yayılması için uğraşmışlar ve sonunda İslâm devletini kurmuşlardır. Bu kabilelerin her biri bir babaya mensup olmak üzere iki grupturlar. Birinci grup soy yönünden Kahtan, bunun soyu da Erfkeşad'a ulaşır. Kahtan kabilelerinin yaşadığı yer Yemen bölgesi olduğundan, bunlara Yemen kabileleri veya Yemen Arapları adı verilir. İkinci grup ise Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan gelen Adnan'a ulaşan Adnan kabileleridir. İsrailoğulları adı ile bilinen bu kabileler çoğunlukla Hicaz ve Necd'de ikamet ettiklerinden, bunlara Hicaz kabileleri veya Hicaz ve Necd Arapları da denilir.

Gerek Kahtaniler gerek Adnanilerin kendi içinde alt kollara ayrılan o kadar çok soy ve kabile dalları vardır ki bunları burada sıralamak mümkün olmadığı gibi gerek de yoktur. Yalnız konumuzla ilgili olan bazı noktalar üzerinde duracağız. Kahtaniler, Adnanilerden daha eski bir geçmişe sahiptirler veya çok azı Adnanilerden önce şehir hayatını benimsemişlerdir. Yemen bölgesinde uygarlık tesis eden Himyeriler, Kahtani soyundan oldukları gibi Tababia[1] melikleri de bunların soyundandır. Hadramut ve Yemen'de bıraktıkları tarihi eserlerin büyük kısmı üzerindeki Müsned kalemiyle çizilmiş nakışlar hâlâ kumlar altında yatmaktadır. Şarkiyatçılardan birkaç bilim adamı bu

1 Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke'nin doğusunda, Şuub-i Beni Haşim ve Zukaku'l-Mevlid Caddesi'nin Leyl çarşısındaki "Daru'd-Tababia" adı verilen evde doğmuştur. Hacca gidenler bugün bu evi de ziyaret etmektedirler. İçerisinde Efendimizin valideleri Hz. Amine Hatun'un elleriyle salladığı ağaç beşik, olduğu gibi durmaktadır. Bazı kaynaklar bu evin Hz. Peygamber'in büyük dedesi Haşim'den dedesi Abdulmuttalip'e intikal ettiğini kaydetmişlerdir – ng.

kalıntıları araştırmışlarsa da çöl şartlarından kaynaklanan sıkıntılardan dolayı çok şeyi ortaya çıkaramamışlardır. Bununla birlikte bazı şarkiyatçılar konuyla ilgili ilginç kitaplar yazmışlar, Yemen uygarlığının Mısır uygarlığından daha eski olduğunu, firavun uygarlıklarının temelinin Kahtani kültürü olduğunu ileri sürmüşlerdir. MÖ 10. yüzyılda Hz. Süleyman'ı ziyaret eden Sebe kraliçesinin bu devletin hükümdarlarından olduğu tahmin edilmektedir.

Yemen Arapları Âram seli sonunda Ma'rib Seddi adı verilen sulama barajının yıkılmasına kadar Yemen ve Hadramut bölgesinde yaşamışlardı. Söz konusu set iki dağ arasında inşâ olunmuş bir duvardan ibaretti. İki dağ arasında akan suları topluyor ve dağların yukarılarına kadar dağ eteklerini suluyordu. Kahtan hükümdarlarından birinin yaptırdığı söz konusu baraj yüzyıllar boyu varlığını sürdürebilmiştir. Yaklaşık miladi ikinci yüzyılın başlarında yıkılacağı hissedilmiş ancak devlet tamirat yapmaktan aciz olduğundan, halkın büyük kısmı sel altında kalma ve kıtlıktan korkarak başka bölgelere göçmüşler, kabile ve ailelerine göre çeşitli ülkelere yerleşmişlerdi. Şam bölgesine yerleşen Gassanoğulları Irak'a yerleşen Lahmoğulları, Medine'ye yerleşen Evs ve Hazrecoğulları, Mina'ya göçen Ezd, Mekke civarında yerleşen Huzâa kabileleri Yemen bölgesinden göç eden Kahtani Araplarıydılar. Bu göçlerden sonra set yıkılmış, geri kalan kabileler de başka yerlere göç etmişlerdi. Miladi 5. yüzyılda Habeşliler Yemen bölgesini ele geçirdiler. İslâmiyet'in doğduğu yıllarda Yemen bölgesi İranlılara bağlı bir vilayetti.

Bu yüzden İslâm'ın doğduğu yıllarda şehirli ve uygar halktan oluşan Kahtanilerin devleti yıkılmış ve yok olmuştu. Kahtani soyundan gelen bedeviler Hicaz ve Yemen şehirlerinden Medine ve sairede kalanlardan başka epey çoktular. İslâmiyet'in doğduğu yıllarda Kahtanilerin en ünlü kabileleri: Sebe, Himyer, Kehlan, Ezd, Mazin, Gassan, Evs, Hazrec, Huzâa, Büceyle, Hişam, Hemedan, Tayy, Lahm, Kinde, Huzâa, Kelb ve diğerleriydi.

Adnan kabileleri veya Hicaz ve Necd Araplarına gelince bu kabilelerin İslâm'dan önceki dönemde fazla bir önemleri olma-

dığı gibi devlet kurma becerisini de ancak İslâm'dan önce gösterebilmişlerdi. Adnaniler çeşitli kabilelerden oluşuyorlardı. Kureyş dışındakiler konar göçer kabileler halinde çoğunlukla Necd, Hicaz, Irak ve Tihame bölgelerinde yaşıyorlardı. Şehirli olan Kureyş kabilesi Mekke'yi vatan edinmişti. Taif halkının bir kısmı da Kureyş kabilesindendi. Adnanilerin en büyük kabilesi Maad idi. Diğer bütün kabileler bunlardan türemişti. Adnan'ın peygamber Hz. Ermiya[2] ile çağdaş olduğu rivayet olunmuştur.[3] Maad'dan İyad ve Nizar kabileleri doğmuştur. Bunlardan İyad, Irak bölgesine yerleşmiş ondan da diğer alt gruplar türemişti. Nizar kabilesi ise Hz. Muhammed'in (s.a.v) soyu olduğundan bütün kabilelerin en başta geleni ve tüm Arapların övünç kaynağıdır. Bu kabile Rebia ve Muzar kabilelerine ayrılmıştı. Rebia kabilesi Irak'ı kendine vatan etmişti. Dabia, Esed, Anze vs Rebia kabilesinin dallarıdır. Muzar bin Nizar kabilesi Hicaz ve diğer şehirlerde daha kalabalık ve başarılı idiler. Mekke'nin reisliği bunların elindeydi. Bunlardan da daha küçük kabileler çıkmış ve Kureyş'ten de yirmi beş boy doğmuştu. Abdü-

2 Hz. Ermiya İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden biridir. Hz. Hârûn Peygamber'in neslindendir. Hz. Musa (a.s.) dininin hükümlerini bildirmekle vazîfelendirilmişti. Peygamber olan Hz. Şa'yâ'nın şehit edilmesinden sonra, isyanları ve azgınlıkları iyice fazlalaşan İsrailoğullarına Hz. Ermiya peygamber olarak gönderildi. Nâşiye bin Emvâs adlı hükümdara ve İsrailoğullarına Allahü Teâlâ'nın emirlerini bildirdi. İmân ve itâate gelmezlerse, musibetlere uğrayacaklarını söyleyince, azgınlık ve isyanlarına devam eden İsrailoğulları onu hapsettiler. Bu sırada Âsûrî hükümdarı Buhtunnasar büyük bir orduyla Kudüs üzerine yürüdü. Şehre girerek İsrailoğullarının askerlerini tamamen öldürdü. Hz. Süleymân'ın yaptırdığı Mescid-i Aksa'yı yıkıp içindeki kıymetli eşyayı, altınları, gümüşleri ve mücevherleri aldı. Bütün şehri ateşe vererek Tevrat nüshalarını yaktırdı. Yetmiş bin çocuğu da esir olarak götürdü. Buhtunnasar, Hz. Ermiyâ'yı hapisten çıkararak kendisiyle birlikte gitmesini istediyse de Ermiyâ Kudüs'te kaldı. Buhtunnasar tarafından harabe haline getirilen Kudüs'te kaçıp saklanan İsrailoğulları Hz. Ermiyâ'nın yanına gelip toplandılar. Barınacak yerleri kalmadığından Mısır'a gittiler. Ermiyâ aleyhisselâm onlara, olanlardan ibret almalarını ve Allahü Teâlâ'ya kulluk etmelerini söyledi. İsrailoğulları bu daveti yine dinlemediler. Ermiyâ onların isyânlarından vazgeçmeyeceklerini görerek Nil Nehri kenarına gitti. Bir müddet sonra Mısır'ı da istila eden Buhtunnasar, Mısır firavununu mağlup ettiği gibi, İsrailoğullarını da esir aldı. Ermiyâ aleyhisselâmı da Mısır'da gördü fakat ona dokunmayıp, emân (güven) verdi. Arzu ettiği yere gitmesi için serbest bıraktı. (Taberi'den naklen Nişâncızâde Mehmed Efendi) – ng.

3 İbn Haldun, I, 300

menafoğulları da bunlardan biriydi. Hz. Peygamber'in akrabası olan Hâşimoğulları bu Abdümenaf kabilesinden geliyordu. İslâmiyet'ten sonra Muzar kabilesinin, Kahtani veya Adnani olsun diğer Arapların hepsinden seçkin ve şerefli sayılması Hâşimoğullarını içine aldığındandır.

Yukarıda adı geçen kabilelerden başka Adnanilerin en ünlü kabileleri: Huzeyme, Kinâne, Nadr, Şeyban, Kays, Havazin, Süleym, Gatafan, Zibyan, Sakîf, Kilab, Ukayl, Temim, Hilâl, Bahile, Mahzum, Ümeyye, Abdikays idi. Bunlardan bir kısmı diğerlerinin kollarıydı. Her kabilenin özel durumları, hükümetleri, özel alametleri olduğu gibi, her birinin kendine has, bayrağına koyduğu, develerine vurduğu özel bir nakışı da vardı. Develere kızgın bir demirle nakşolunan bu alamete "meysem" adı verilirdi.[4] Her kabile özel bir meziyyetle şöhret bulur, onunla övünürdü.[5] Örneğin Muzar kabilesi belagat ve fesahatle, Rebia kabilesi atçılık ve kahramanlıkla övünürdü. Adnanilerden Behdele kabilesi savaş ve saldırı yeteneği bakımından büyük ün kazanmıştı. Rivayete göre izzet ve kuvvet sıra ile; Maad, Nizar, Muzar, Handef, Temim, Sa'd, Ka'b, Avf kabilelerinden geçerek Behdele kabilesine yerleşmişti.

Nesep Asabiyeti

Kabile ve boylar arasında aileleri birbirine yaklaştıran akrabalık ve asabiyet bağları bulunuyordu. Hepsi aynı soydan olsalar bile kabile ve aile farklılıkları birbirleri aleyhine birleşmelerinin de nedeni olabiliyordu. Örneğin aynı kabileden olsalar bile, "Ben ve kardeşim amcaoğluma, ve ben ve amcaoğlum da yabancıya karşı birleşiriz," atasözüne uygun olarak bir boyun iki kabilesi diğer bir boya karşı birleşirdi. Bir kabile mensubu her zaman kendi kabilesini savunurdu. Kahtanlı ve Adnanlı kabilelerinin asabiyetçilikleri diğer tüm kabilelerden daha güçlüydü. Kabilecilik anlayışı en temel dal olan soydan en küçüğü olan aileye kadar her safhada kendini gösterirdi. Daha önce de belirt-

4 Egani, IV, 19.

5 Mesûdî, I, 211.

tiğimiz gibi aynı soydan olmalarına rağmen kabile ve aile farklılıkları da birbirleri aleyhine düşmanlıklara neden olabiliyordu. Örneğin Abbasiler ve Talibilerin ikisi de Hâşimoğullarından olmalarına rağmen birbirlerine düşman olmuşlardı. Aynı şekilde Hâşimoğulları ve Ümeyyeoğulları da Abdülmenafoğulları kabilesinden olmalarına rağmen birbirlerine rakip olmuşlardı. Her kabilenin alt dalları kendi aralarında da birbirlerine karşı kendi özellikleriyle övünürlerdi. Araplar arasındaki kabile asabiyeti konusunda kaynaklarda oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Bununla birlikte Araplar arasında meydana gelen en meşhur rekabet ve düşmanlık Kahtan kabileleri (Yemenliler) ile Adnan kabileleri (Hicaz ve Necdliler) arasında gerçekleşen olaylardır. Ancak tarih kitaplarını okuyanlar bu tür olaylara rastlasalar bile çoğunlukla özünü fark edemezler. Çünkü tarihçiler bunlar arasındaki bir olayı anlatırken tarihsel kabile rekabeti köklerine dikkat çekmeden yalnızca, "Kays ile Kelb kabileleri arasında şu savaş olmuştur," demekle yetinirler. Kays'ın Adnanilerden ve Kelb kabilesinin de Kahtanilerden olduklarını belirmeye lüzum görmezler. Aynı durum başka kabileler için de geçerlidir.

İslâmiyet'ten Önce Arapların Dışındaki Milletler

Arap kabileleri, Kahtanlılar ve Adnanlılar gibi birbirleriyle rekabet ve düşmanlıktan hiç geri kalmazlardı. Lakin dışarıdan tehdit gibi nazik durumlarda ve gerektiğinde, İranlı veya Türklere karşı olduğu gibi Arap olmayan milletlere karşı aralarındaki düşmanlığı kısa bir müddet unutup birleşirlerdi. Araplar Arap olmayan milletlere genel olarak "Acem" adını verir, soy ve dilleriyle onlara karşı açıkça övünürlerdi. Üstelik acem kelimesinden dilsiz anlamına gelen "a'cem" kelimesini türetmişlerdi. Acem kelimesini dilsizlik anlamında kullanırlardı.[6] Aynı şekilde Araplar arasında "Ahzer" sözcüğü, gözü dar ve küçük kimseye denirken onlar Arap olmayanları bu lakapla çağırırlardı. Ahzer olmak Araplara göre önemli bir eksiklik sayıldığından, bir Arap bu kelimeyle çağrılsa bunu büyük bir ihanet

6 *İkdu'l-Ferid*, 3, 229.

kabul ederdi. Bu, "Sen Arap değilsin," demekti. Bununla birlikte özel anlamda Acemi İranlı ve Acem de İran anlamında kullanılmıştır. İranlılar dilleri farklı olan milletler arasında, Araplarla içli dışlı olan en eski ulustur. Sonraki devirde Araplar, Acem kelimesini Arap olmayan tüm milletler için de kullanarak genel bir anlam yüklemişlerdir.

Araplarla İranlılar arasındaki rekabet ve düşmanlığın tarihi çok eskidir. Bunun en önemli nedeni İranlıların çok eski tarihlerden itibaren devlet sahibi olmaları, birçok kez kılıç zoruyla Arapları kendi ülkelerinden kovup çıkarmalarıdır. Araplar da İslâmiyet'ten birkaç yüzyıl önce Şâpûr'un devrinde bile İran topraklarını yağmalıyorlardı. Bu hükümdar tüm Araplara, özellikle İyad kabilesine büyük baskı uygulamış ve ülkesinden kovmuştu. Şâpûr İyad kabilesine mensup birçok kişiyi de kılıçtan geçirmişti. Ölümden kurtulanlar Rum topraklarına sığınmak zorunda kalmışlardı. Şâpûr aynı zulüm ve katliamı Bahreyde yaşayan Temimoğulları kabilesine de yapmıştı. Araplarla İranlılar arasında bu mücadele ve düşmanlık devam ederken M. 5. yüzyılda Yemen Arapları kendi ülkelerine saldıran Habeşlileri kovmak için İran hükümdarından yardım istemişler; çaresiz kaldıklarından, yardıma gelen İran askeri Habeşlileri Yemen'den kovmuş ancak bu kez de kendileri işgal ederek İslâmiyet'in doğduğu döneme kadar o bölgeye hâkim olmuşlar, sömürmüşlerdi. İslâmiyet'in zuhuruyla birlikte yönetim Araplaın eline geçmiştir. Bu devrim özellikle Arap olmayanlara karşı katı bir ırkçılık politikası uygulayan Emeviler zamanında İranlıları çok rahatsız etmiştir. Bu durum ileride açıklayacağımız üzere Arap nefreti üzerinde temellenmiş olan Şuubiye akımının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur.

Anne ve Dayı Tarafı

Araplar arasında asıl soy asabiyeti diğer ilerlemiş kabilelerde olduğu gibi übüvvet, baba tarafından oluşuyordu. Bununla birlikte anne tarafının da büyük bir önemi vardı. Bu durum kadınların o toplumda yüksek bir konumda tutulmalarından değil,

yalnızca anne olmalarından kaynaklanıyordu. Araplar arasında kadınlar anne oluncaya kadar hiçbir mevki sahibi olamazlardı. Ancak anne olduklarında önem kazanırlar, soy sop arasında birleştirici bir bağ olurlardı. Anneyi hanıma tercih etmek bir gelenekti. Çünkü anne eşten daha sevgili ve daha vefakâr sayılırdı. Bununla ilgili bir örnek verelim. Ünlü Arap şairlerinden Hansa'nın erkek kardeşi Sahr bin Amr, Esedoğulları savaşında Rebia bin Sevr Esedi'nin saldırısı sonucunda zırhının halkaları böğrüne girer ve yaralanır. Bir yıl boyunca çok şiddetli acılar çeker. Kendisine bakan annesi ve hanımı Süleymâ'dır. Ancak zamanla eşi kendisine bakmaktan usanır. Bir gün evinin önünden bir kadın geçer ve kadından kocasının durumunu sorar. Süleymâ, "Ne diri sayılır ki ondan hayır umayım ne ölü sayılır ki unutulsun," cevabını verir. Sahr karısının bu sözleri söylediğini işitince onun vefasızlığını ve anasının fedakârlığını vurgulayan dokunaklı bir kaside söyler.[7]

Araplar anne olmayan bir kadın vefat ettiğinde birbirlerine başsağlığına gitmezlerdi.[8] Bu durum yalnız Araplara özgü değildi. Aynı anlayış Yunanlılar arasında da geçerliydi. Yunanlılar kadınları cariye (köle) gibi kabul ettiklerinden, gerek evlilikten önce gerekse sonra onları erkeklerle görüşmekten men ederler, dokuma ve örmecilik gibi ev işlerinde veya hastabakıcı olarak kullanırlardı. İranlıların kadınlar konusundaki anlayışları da bundan farklı değildi. Onlarda da bir kadın anne olmadan önce hiçbir saygın konum elde edemezdi. Kadın ancak anne olduğunda bu durum tamamen değişir, evinin tek yetkilisi olurdu. Çöl halkı arasında bu anlayış hâlâ sürmektedir. Bundan dolayıdır ki Araplar arasında "huûlet" (dayılık) asabiyeti, yani annenin aşiretinin, onun çocuklarına veya diğer bir deyişle kocanın aşiretine destek ve yardım etme geleneği doğmuştur. Anne ve baba birbirine düşman iki kabileden olsalar bile bu âdet değişmezdi.

İslâm'dan önce de Araplar arasında dayı tarafının büyük önemi vardı. Hz. Muhammed Medine'ye göç ettiğinde, Medine halkının kendisine yardım etmesi ve destek olması bunun en be-

7 İbn Hallikan, 1, 132.

8 *Ikdü'l-Ferid*, 2, 26.

lirgin kanıtlarından biridir. Bu destekte dayı tarafının büyük rolü olmuştur. Hz. Peygamber'in annesi bir Kahtan kabilesi olan Hazrec'in Neccaroğullarından, babaları ise bir Muzar kabilesi olan Kureyş'ten idi. Babası vefat ettiğinde annesi kendisini alıp dayıları olan ve sayıları oldukça çok bulunan Neccaroğulları'na sığınmak üzere Medine'ye götürmüştü. Neccaroğulları, dinî hisler ve dindarlık hususunda en uygun kabileydi. Hatta onlardan biri Cahiliye zamanında rahip olmuş, kılık kıyafetini değiştirmiş, putlara tapmaktan uzaklaşmış ve Hıristiyanlığı kabul etmek istemişse de çevresinden çekinmiş, kendi evini ibadet yeri haline getirmişti. Peygamber'in annesi kardeşlerinin yanında rahat bir biçimde bir süre kaldıktan sonra Hz. Peygamber'i yanına almış, amcasına götürmek üzere Mekke'ye dönerken yolculuk sırasında ahirete göçmüştür. Yıllar sonra Hz. Peygamber tebliğ vazifesine başlayıp, çevresini dine davet edince, öncelikle amcalarından sert bir karşılık ve eziyet görmüş, bunun üzerine Medine'de oturan dayılarının yanına göç etmişti. Medine halkı Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilan ettiğini bildikleri halde sıcak bir ilgi ile karşılayıp destek verdiler. Çünkü Neccaroğulları aynı zamanda bütün Hazrec kabilesinin de dayısı idi. Hz. Peygamber'in Medine'ye ulaşması üzerine İslâmiyet'i herkesten önce kabul edenler de dayıları ile onların hısımları olmuştu.[9] Onları takip eden Medine halkı da süratle İslâm'a girmişlerdi. Hz. Peygamber savaş alanlarında, savaşın çok şiddetlendiği kritik anlarda da bir yere sığınmak istediğinde yine Ensar'ın sancağı altında otururdu.[10] Ensar, özellikle de Neccaroğulları Hz. Peygamber uğruna canlarını feda etmekten asla sakınmazlar, kendi nefislerine bile tercih ederlerdi. Ensar'ın düşmanları kendilerini hicvedip kötülediklerinde, fedakârlıkta diğer Medine halkından daha ileri gittikleri için özellikle Neccaroğullarına saldırırlardı. Amr bin el-Âs'ın henüz Müslüman olmadan önce Uhud gününde söylediği kaside bunu dile getirmiştir.

Dayılık veya dayı destekli kabilecilik anlayışı İslâmiyet'ten sonra da devam etmiş, kavim asabiyeti devlet siyasetinde önem-

9 İbn Hişam, 1, 189.

10 İbn Hişam, 2, 81.

li etkiler yapmıştır. Hz. Muaviye, Hz. Osman'ın intikamını almak iddiasıyla hilafet davasına kalkıştığında, Yemen kabilelerinden Kelboğulları kendisine arka çıkmışlardı. Çünkü Hz. Osman'ın şahadet edilmesi olayında parmakları kan içinde kalan Hz. Osman'ın zevcesi Naile bu kabileden geliyordu. Bu yüzden dayılarının verdikleri destek ve yardımlar Muaviye'nin başarısında çok önemli rol oynamıştır. Muaviye bu kabileden bir kadın almış, kadın da oğlu Yezid'i doğurmuş ve böylece onların desteklerini garantilemişti. Yezid halife olduğunda en büyük destekçileri yine dayıları olan Kelboğulları kabilesi olmuştur. İslâm tarihinde bu tür misaller çoktur. Halife Me'mün'un annesi İranlı olduğundan, en büyük desteği İranlılardan almış, kardeşi Emin ise bir Arap kadından doğmuş olduğundan Araplar da onun destekçileri olmuşlardı. Me'mün, İranlıların destek ve yardımını daha da kuvvetlendirmek amacıyla Horasan bölgesine sığınmış ve Merv kentinde dayılarının yanına yerleşmiştir. Kendilerine tam destek veren dayıları halifeliği kardeşinden alarak kendisine teslim etmişlerdir.

Halife Mu'tasım'ın annesi de bir Türk olduğundan, Türklere karşı bir yakınlık hissetmiş; özel ordusunu Türklerden oluşturmuştur. Bu Türk ordusu İranlılara karşı kendisinin en sadık dayanağı olmuştur. İleride ayrıntıları ile üzerinde duracağımız devlet idaresi ve validelerin devlet idaresindeki etki ve güçlerini de bu olaylarla karşılaştırabiliriz. İleri görüşlü, siyasi ve idari yeteneği yüksek hükümdarlar ve komutanlar çeşitli kabilelerden eşler alarak desteklerini sağlarlar ve bu yolla eşlerinin mensup oldukları kabilelerin asabiyetini kazanırlardı.

Arap Asabiyetinin Dalları

Hilf (Ahd veya İttifak Anlaşması)

Arapların üzerine titredikleri ve esas kabul ettikleri gerçek asabiyet babadan, ikinci derecede de anne tarafından gelen asabiyetti. Bunun dışında "hilf" gibi, bazı antlaşmalarla aralarında birlik ve ittifaklar oluşturuyorlardı. Hilf; günümüzde devletler

arasında aktedilmekte olan anlaşmalar gibi iki veya daha fazla kabilenin birbirlerine yardım ve destek konusunda yemin etmeleri ve aralarında bir ahid imzalamaları demektir. Kabileler Cahiliye Devri'nde "Arapların ünlü günleri" (eyyamü'l-arab) adıyla bilinen kabile savaşlarının birçoğunda, bu tür anlaşmalarla birbirlerine destek verirlerdi. Abdimenafoğullarının Abdüddaroğullarından haccın rifade (hacılara yemek dağıtma) ve sikâyetini (hacılara su dağıtmak) görevlerini almak istemeleri üzerine Kureyş kabileleri arasında imzalanan "hilfü'l-mütayyibîn" ile[11] bazı Kureyş ailelerinin Mekke'de gerek yerli halktan gerekse dışarıdan hiçbir kimsenin zulme uğramasına fırsat vermemek konusunda anlaşma yapmış olmaları anlamına gelen "hilfü'l-fudül" Cahiliye Devri'nde imzalanan en ünlü ittifak anlaşmalarındandır.[12] Bu tür anlaşmalar Kahtani olsun, Adnani olsun nesepleri birbirine uzak olan kabileleri bile birleştiriyordu. Bazen bu hilf, Araplarla Arap olmayanlar arasında, birlikte yaşamaya karar vermiş kabileler arasında bile yapılıyordu. Ancak bu tür anlaşmalar "velâ" (dostluk) çeşidi olarak kabul ediliyordu. Nadiroğulları ve Kaynukaoğullarından Medine'de yaşayan Yahudiler ve diğer kabilelerle Evs ve Hazrec kabilelerinin yapmış olduğu antlaşma bunun bir örneğidir. Medine ile Şam arasındaki bölgede yerleşen "Vâdi'l-kurâ" halkı da Hâşimoğulları ile anlaşma yapmışlardır.

Bu anlaşmalar birtakım koşullar ve nedenlere bağlıydı. Esir olup kendini kurtaracak kadar fidye verme gücü olmamak, bu nedenlerden birini oluşturuyordu. Bu gibi esirler bağlı oldukları kabilenin damgası ile damgalanır, söz konusu kabilenin anlaşmalıları sayılırdı.[13] Bir kabilenin asıl bireyinin aldığı miras kadar kendisiyle ittifak anlaşması yapılmış öbür kabilenin bireyi de aynı miktarda miras alırdı.[14] Ancak öldürülürse anlaşmalının diyeti asıl bireyin yarısı kadardı.[15]

---

11 İbnu'l-Esîr, 2, 8

12 İbnu'l-Esîr, 2, 15

13 *Egani*, 7, 110.

14 *Tarihül* Vüzera, 251.

15 *Egani*, 2, 167.

İstilhak (Bir Kabileye Katılmaya Çalışma)

Bir kişinin diğer bir kişiyi kendi soyuna bağlaması veya kaydetmesi, onu kendi ailesinden birisiymiş gibi kabul etmesi anlamına gelen "istilhak" da, İslâm öncesi Arap asabiyetinin çeşitlerinden birini oluşturuyordu. İlhak olunan kimse köle, esir veya mevlâ sınıfından biri ise ilhak eden kişi onu "mevlâ" adı altında kendi nesebine dahil ettirirdi. Cahiliye Devri'nde gerçekleştirilen en ünlü katılma olaylarından biri Emevilerin dedesi Ümeyye'nin zekvan adındaki kölesini kendi nesebine bağlatıp, Ebu Amr künyesini vererek, adını Ebu Amr bin Ümeyye olarak ilan etmesidir. Hz. Osman'ın anne bir kardeşi olan Velid bin Ukbe adındaki sahabi bu Ebu Amr'ın soyundan geliyordu. İslâmî dönemde gerçekleştirilen en ünlü katılma olayı ise "Ziyad bin Ebîh"in Arapların dâhilerinden, birinci Emevi halifesi Muaviye'nin babası Ebû Süfyân'ın nesebine kabul etmesi olayıdır. Söz konusu bu olay İslâm hukuku kurallarına aykırı sayıldığından, üzerinde yapılan tartışmalar açısından İslâm tarihinde önemli bir yer tutar. Ziyad'ın annesi Sümeyye adında bir kadın köleydi. Oğlu Ziyad'ı Sakîf kabilesinin mevalisinden Ubeyd adında bir Rum kölenin çocuğu olarak doğurmuştu. Böyle bir ilişki Araplarca pek bilinmediğinden, Ziyad'ı babası bilinmeyen çocuklar gibi kabul ederek ona, "Ziyad bin Ebîhi" (babasının oğlu Ziyad) adını vermişlerdi. Muaviye hilafet mücadelesi yıllarında kendisine destekçi ve yandaş ararken, Arapların dâhi adamlarından bazılarını, aralarında bu Ziyad da olmak üzere yanında toplamıştı. Daha da ileri giderek Ziyad'ı kendi nüfus kütüğüne kaydettirerek kardeş ilan ettirdi. Bu işi gerçekleştirirken de Tâif halkından Ebû Meryem Selûlî adında bir meyhaneciyi şahit olarak kabul etti. Ebû Meryem, "Ebû Süfyan'ın kendisine gelerek bir kadın istediğine, Sümeyye'yi ona getirdiğine, Sümeyye'nin bu ilişkiden sonra hamile kaldığına" şahitlik etti. Oysa bu olaya güvenilir tarihçiler inanmamakta ve böyle bir ilişkinin gerçek olmadığını, Muaviye'nin kendisine destek olması ve arka çıkması niyetiyle ortaya attığı bir iddia olduğununa inanmaktadırlar. Ancak Muaviye yine

de amacına ulaşmış ve istediği halifeliği elde etmiştir. O vakte değin "Ziyad bin Ebîhi" veya "Ziyad bin Sümeyye" adıyla çağrılan[16] Ziyad'a "Ziyad bin Ebü Süfyân" adı verilmiştir. Ziyad'ın soyundan gelenler, Abbasiler döneminde halife Mehdî tarafından H. 160 yılında, yukarıda sözü edilen Ubeyd'in nesebine döndürülüp, Sakîf kabilesine kaydedilinceye kadar Kureyş kabilesine mensup olarak yaşamışlardır.[17] Ebü Bekre'nin zürriyeti için de benzer durum söz konusuydu. Bunlar da Hz. Peygamber'in mevalisi olarak "Sakîf" kabilesine ilhak olunmuştu. Halife Mehdî her ikisini de asıllarına döndürmüş ve kendi kütüklerine kaydettirmiştir.

İlhak olunan kimseye "daî" adı verilirdi. Bazen daî kendisi gibi daîler üzerine kayıtlı bulunurdu. Örneğin İbn Herme gibi kendisi bir cemaate, o cemaat de bir kabileye bağlı olurdu. İbn Herme "Halac" adında bir cemaate, bu cemaat de Kureyş kabilesine bağlı idiler. Çoğu kez Basra halkından "amcaoğulları" adını alan halka yaptıkları gibi, bir cemaati veya bir aşireti, kendileriyle beraber bir yerde ikamet veya kendilerine destek olup yardım ettikleri için, bir seferde ilhak olunurdu. Sözü edilen "amcaoğulları" Basra halkından bir gruptu.[18] Hz. Ömer zamanında Temîmoğulları kabilesinin yanında ikamet ederek, İslâm'ı kabul etmişler ve Müslümanlarla birlikte düşmana karşı savaşmışlardı. Müslümanlar bunlara, "Sizler Arap soyundan olmasanız bile kardeşlerimiz, akrabalarımız, destekçilerimiz ve amcaoğullarımızsınız," demişlerdir. Bu olaydan sonra bunlar "amcaoğulları" adını almışlar ve Arap ırkındanmış gibi kabul edilmişlerdir.[19]

Araplar "daî"yi kendilerinden sayarlar ve öz oğulları gibi mirastan pay verirlerdi. Öldüğünde de ona vâris olurlardı. Çoğu

16 İbnu'l-Esîr, 3, 225.

17 İbnu'l-Esîr, 6, 20.

18 Yazarın "Amcaoğulları" için "Basra halkından" demesi, Egânî'nin ibaresine dikkat etmemesinden kaynaklanıyor olmalı. Bunlar aslında Farslı bir gruptu. Fars topraklarından Basra'ya göçetmişler, Temîm Oğulları kabilesinin yurdunda yerleşmişler, yazarın bildirdiği gibi, "Amcaoğulları" adını almışlardı. Bkz. *Egânî*, III, 76 ve Fevâtü'l-Vefeyât, I, 119.

19 Egânî, III, 76.

kez miraslarına konmak için kendilerine bağlı olan mevalinin istilhakını arzu ederlerdi. Bazen mevaliler bu art niyetini anladıkları için istilhakı kabul etmezlerdi. Ünlü şair ve şarkıcı İbn Rebah'ın velâ'cıları onun nesebini kendilerine ilhak etmek istemişler, o ise bunu reddederek "yetenekli ve özellikli bir mevlâ olarak kalmayı başkasının dâîsi olmaya tercih ederim. Ben anlıyorum. Parama göz dikiyorsunuz," demiştir.[20] Oysa kendisi kazandığı her şeyi mevlalarıyla pay eder ve kendisi yalnızca bir pay alırdı. İbn Rebah zenci idi. Cerir, bunun şiirini işittiğinde "Sen zencilerin şairisin," demiş. O da cevaben "Beyazların da en büyük şairiyim," iddiasında bulunmuştur. İbn Rebah bir gün Ömer bin Abdülaziz'in huzuruna çıkarak, "Birkaç kızcağızım var. Siyahlığımı onların üzerine de silktiğim için nasipleri kapandı. Siyahlara ben vermek istemiyorum. Beyazlar ise kendileri almıyorlar," diyerek halini arz etmiş ve kızlarına maaşlar bağlatmıştı.

Hilf metoduna benzeyen asabiyet sebeplerinden biri de "muvâhât-kardeşleşmek" idi. Bu kardeşlik kabileler arasında akdolunduğu gibi bireyler arasında da akdolunabilirdi. Söz konusu âdet günümüze dek bedeviler arasında geçerliliğini sürdürmüştür. Bir Arapla böyle bir kardeşlik akdederseniz bu Arap sizin en büyük destekçiniz ve savunucunuz olur. Sanki onun kardeşiymişsiniz gibi sizi himaye ve müdafaa eder.

Hal' (Uzaklaşma veya İndirme)

Arap toplumunda geçerli olan bu âdet ve gelenek ise, yukarıda sözünü ettiğimiz istihlak âdetinin tam tersi bir gelenektir. Biri oğlunda fena bir hal ve hareket görürse onu hal', yani onun kendinden uzaklaştırıp reddederek, onun hareket ve eylemlerinden sorumlu olmaktan kurtulurdu. Bazen bir kabile veya aşiret de kendi fertlerinden birini aynı şekilde hal' etmek zorunda kalırdı. Buna ihtiyaç gören kabileden birkaç kişi hal'i istenilen şahsı Ukaz Panayırı'na götürerek halkın huzurunda kendisini hal' ettiklerini açıklar ve ilan ettirirlerdi. Bundan son-

20 *Egânî*, I, 134.

ra artık o şahsın sorumluluğu kabile üzerinden düşmüş olurdu. Örneğin, Huzâa kabilesi Cahiliye Devri şairlerinden Kays bin el hudadiye'yi bu şekilde hal' etmişti.[21] Bazen hal' olayını bir vesika ile de belgelendirirlerdi (berâet-name).

Sahabeden Amr b. el-Âs'ın kendi aşiretince hal'i olayı İslâm öncesi dönemde gerçekleşmiş önemli olaylardan biridir. Amr, Cahiliye Devri'nde Ammâre ibn el Velid Mahzumi ile beraber ticaret amacıyla Habeşistan'a gitmişti. Yolculuk sırasında Ammâre, Amr'ın kendi hanımına göz diktiğini ileri sürmüş, bu da aralarında bir düşmanlık doğurmuştu. İntikam fırsatı kollayan Ammâre, Amr'ın geminin güvertesinde olduğu bir gün, onu iterek denize düşürür. Ancak Amr boğulmadan kurtulur ve yüzerek gemiye çıkmayı başarır. Beni Sehm kabilesinden olan Amr, Ammâre'den intikam almaya yemin eder ve babasına bir mektup yazarak sorumluluktan kurtulmaları için kendisini hal' etmesini ister. Bu olay üzerine gerek Amr'ın gerekse Ammâre'nin kabileleri her ikisini hal' ederek kararlarını Mekke sokaklarında bir münadi aracılığı ile ilan ederler.[22]

Çeşitli nedenlerden dolayı uygulanan bu hal' geleneğinden dolayı, çöllerin değişik kesimlerinde, kabilelerinden kovulmuş, sorunlu ve de kavgacı büyük bir kitle oluşmuştu. Bu kovulmuşlar zamanla bir araya toplanarak çeteler oluşturmuş, yolları keserek tüccar kafilelerine saldırmaya başlamışlardı. İslâmiyet'in ilk yıllarında da bu tecavüzcü çetelerin zararları bir müddet devam etmiştir. Emevi devleti şairlerinden Yalâ el-Ahval de böyle kabilesince hal' edilmiş kişilerden biriydi. Ezd kabilesinin kendisi gibi hal' olunmuş olan fakir kişilerini etrafına toplamış ve eşkıyalık yapmaya başlamıştı. Esir tüccarlarından bazıları bu tür insanları satın alarak Rum ülkesine götürüp satarlardı.

21 *Egânî*, II, 13.

22 *Egânî*, VIII, 52.

İstirkâk = Köle Edinme

İnsanoğlu yaratılışında bulunan istibdat ruhunun gereği, güçlüler zayıfları ezerek hâkimiyet kurmuş olduklarından, zulüm ve adalet mefhumu ile birlikte, kölelik de insanlık tarihi kadar eski bir gelenek olarak karşımıza çıkar. Aslında ilk uygarlıklarda düşmanlarını mağlup ve esir eden kabile veya devletler, düşmanlarını köleleştirmektense idam ederlerdi. Zamanla insan gücüne duyulan ihtiyaç nedeniyle savaşlarda ele geçirilen esirlerden yararlanma yoluna gidilmiş, çiftçilik ve hayvancılık gibi işlerde onları kullanmak amacıyla köleleştirme faaliyetine başlanmıştır. Öyle ki bu esirler adi birer mal gibi alınır satılırdı. Mısır, Asur ve Babil'de esirlere bu şekilde davranılıyordu. Roma devletinde oldukça rağbet gören bir esir pazarı vardı. Bu pazara hemen her gün yüzlerce ve binlerce esir getirilir, satılır, hayvanlara yapılan muamelenin benzeri bunlara da reva görülürdü. Ancak insanlığın gelişimi ile birlikte, köleler ve esirler üzerindeki vahşi uygulamalarda da bazı iyileştirmeler yapıldı. Köle kadınlarla evlenmeye yasal olarak da izin verildi. Önceleri bir Romalı, kölesini istediği gibi dövüp öldürebilirken, kölelere ceza verilmesi hakkı kişilerden alınarak hâkimlerin yetkisine dahil edildi. Bir köle sahibi kölesine zulüm ve işkencede sınırı aşarsa hâkim tarafından cezalandırılırdı.

Bu iyileştirmelere rağmen Roma ülkesinde pek çok köle vardı. Kölelik müessesesi yaygın bir biçimde devam ediyordu. Kölesi olmayan hiçbir ev yoktu. Bunların çoğu savaş esirlerinden veya çocuklardan oluşuyordu. Kendilerine her türlü sanatı öğreterek evlerinde hizmet ettirirler, gerektiğinde esir pazarlarında satarlardı. Kölelerin fiyatı 20 Roma riyalinden 4.000 riyale kadar farklı farklıydı. Diğer eski milletlerde de durum Roma'da olduğundan farklı değildi. İranlılar savaşlarda ele geçirdikleri Türk esirleri birbirlerine hediye ederlerdi. Bazen bu esir hediyesi idareci sınıfın çocuklarından oluşuyordu. Tarihin kaydettiği bu tür olaylara aşağıdaki olay bir örnektir. İran hükümdarı Hüsrev Perviz, Rum İmparatoru Morikas'a (Moris) gönder-

diği hediyeler arasında Türk beylerinin çocuklarından oluşan ve kulaklarında incilerle süslenmiş altın küpeler takılı 100 erkek köle (gulam) göndermişti. Buna karşılık Rum imparatorunun gönderdiği kıymetli hediyeler arasında da, kendi ülkesine komşu olan Bircan, Celalika,[23] Slav, Gaskon (Macarlar) halklarından esir alınmış kızlardan başları mücevherlerle süslü taçlar bulunan 20 cariye vardı.[24]

Arabistan'da Kölelik

Araplar da çağdaşları olan milletler gibi komşu bölgelerden köle satın alır ve ticaretini yaparlardı. Esir tacirleri birçok erkek ve kadın köleyi Habeş ülkesi ve civarındaki uygarlaşmamış toplumlardan alıp Arap Yarımadası'na getirerek belli mevsimlerde kurulan pazarlarda satarlardı. Kureyş kabilesi köle ticareti ile de uğraşırdı. Ünlü Ficar Savaşı'nda Kureyş'in reisi bulunan Abdullah bin Cüdan Temîmî, Cahiliye Devri'nin en ünlü köle tacirlerinden biriydi.[25] Biri köle satın alınca boynuna bir ip takarak, hayvan götürür gibi köleyi evine götürürdü. Köle savaş esiri ise kâkülünü keser ve kurtuluş fidyesi ödeninceye kadar kâkülünü okların konduğu sadakta saklardı. Köle satın alıp hediye etmek bir gelenek olmuştu. Köleler bir eşya gibi miras yoluyla da mirasçılara intikal ederdi. Ancak köle sahibi köleyi vefatından sonra azat ederse hürriyetine kavuşurdu. Bazen köleler gelinlere verilen mihirler arasına da katılırdı. Ünlü İslâm şairi Beşşar ibn Berd, mihir arasında verilen kölelerden biriydi. Beşşar ile annesi Ezd kabilesinden bir adamın malıydılar. Bu adam Beni Ukayl kabilesinden bir hanım alınca, Beşşar ile validesini de mihir arasında göndermişti.[26]

Günümüze ulaşan kaynaklar, Arap toplumunda da kölelik uygulamasının yaygınlığını göstermektedir. Bundan öte, emir ve meliklerin saraylarında sayıları binlere ulaşan kölelerin bu-

23 Galiçyalılar – ng.

24 Mesûdî, I, 119.

25 Mesûdî, I, 272.

26 *Egânî*, III, 20.

lunduğu bilinen bir gerçektir. Himyer meliklerinden Zülkilâ, Halife Hz. Ebubekir'in huzuruna çıktığında yanında kendi aşireti adamlarının dışında 1.000 tane de kölesi vardı.[27] Arap ileri gelenlerinden evinde köle bulunmayan hiç kimse yoktu. Bu köleler ev hizmetlerinde kullanılırdı. Sahabeden Abdullah bin Ebi Rebia, her türlü sanata aşina birçok Habeşli köleye sahipti. Kölelerin sadakatine çok fazla güvenilmezdi. Bazıları da savaşlarda kullanılırdı. İslâmî devirde kölelerden oluşturulan ordular devlet üzerinde büyük etkide bulunmuşlardır. Bir kölenin cezası hür bir adamın cezasının yarısı kadardı. Bir köle savaşa katılırsa ganimetten hisse alamazdı. Onun payı efendisine verilirdi.[28]

Araplar arasında "kınn"[29] adı verilen bir tür kölelik daha vardı. Bunlar Roma İmparatorluğu'nda bulunan "serf"ler gibi ziraatla uğraşırlar, toprakla beraber alınıp satılırlardı. İlginç olanı, bu çeşit kölelerden bazıları kumar yüzünden köle olmuşlardı. Örneğin, Ebu Leheb ile Âs bin Hişam kim kaybederse diğerine köle olmak şartıyla kumar oynamışlardı. Ebu Leheb galip gelmiş ve Âs'ı kendine köle edinerek develerini güttürmüştü.[30] Borçlular da ödeyemedikleri borçları yüzünden köleleştiriliyordu.

Araplar cariyelerle evlendiklerinde onlarla birlikte gelen çocuklarını da esir kabul ediyorlardı. Ancak o çocuklardan biri yetenekli ve zekiyse ona sahip çıkar ve kendi kütüklerine kaydederlerdi. Ünlü şair ve cengâverlerden Anteretü'l- Absî'nin babası Şeddat'ın nesline kaydolunması bu şekilde yapılan uygulamalardan biridir. Antere aslında Şeddat'ın cariyesi olan Zebibe'nin oğluydu. Şeddat önceleri kendisini kovmuş ancak daha sonra zeki ve yetenekli biri olduğunu anlayınca kendi nesebine almıştı.[31] Bu, İslâm tarihinde çok iyi bilinen olaylardan biridir. İslâm öncesi Araplar önemli bir sebep görmeyince köle azat

27 Mesûdî, I, 287.

28 *Egânî*, XIV, 124.

29 Kınn (çoğulu aknân veya akınne): Köle – ng.

30 *Egânî*, III, 100.

31 *Egânî*, VII, 148.

etmezlerdi. Kölelerden biri kölelik bağından kurtulmak istediğinde sahibinden kendisini satmasını isterdi. Sahibi razı olursa bir başkasına satardı. İslâmiyet'ten sonra siyasi ve dinî nedenlerden dolayı köle azat etme ve serbest bırakma (ıtk) uygulaması çoğalmıştır.

İslâm Öncesi Dönemde Mevali

Arap toplumları içerisinde mevali, kölelerle hürler arasında bir orta sınıfı oluşturuyordu. Çoğunlukla azat olunmuş kölelerden oluşuyordu. Herhangi bir köle azat olunduğunda bu sınıfa dahil ediliyordu. Bunlar Roma İmparatorluğu'nda "libertinus" adı verilen azatlı kölelere benziyordu. Herhangi bir köle veya esiri, sahibi veya efendisi azat ederse azatlı sahibinin mevlası olur, ona veya kabilesine veya cemaatine intisap eylerdi. Mesela peygamberin amcası Abbas'ın mevlası Benî Hâşim ile Kureyş ve Muzar'ın da mevlası kabul olunurdu. Bazen Mevla azat eden sahibinin şehrine bile nispet olunurdu. Filanca Medine veya Mekke halkının mevlasıdır derlerdi. Araplar arasında Mevla akraba gibi kabul olunurdu. Kandan gelen öz yakınlığa "karabet-i sariha" ve mevlanın yakınlığına da "karabet-i gayr-i sariha" denirdi. Mevla lafzı dost, akraba, amcazade, komşu, halef, oğul, amca, misafir, muhibb, tâbi, damat ve benzerleri için de kullanıldığı gibi bunların çoğu mecaz yoluyla mevlaya benzetilirdi. Gerçekte ise Araplar arasında mevali; ıtk, akt ve rahim mevlaları olmak üzere üç çeşit idiler.

Itk Mevlası

Itk veya ıtaka (manumission) mevlası esir veya köleyken azat edilen şahıs için kullanılırdı. Bir esiri yerine getirdiği önemli bir görevden dolayı azat etmek bir gelenekti. Örneğin bir adam kendi kölesine, "Şunu yaparsan hürsün," dediğinde köle bu görevi ifa ettiğinde artık hür olur ve sahibinin mevlası sayılırdı. İslâmiyet'in ilk yıllarında çoğu kez köle azat etmek yoluyla sahipleri aleyhine yardım ve destek sağladıkları için köle azat

edilmesinin önemli sonuçları olmuştur. Örneğin Müslümanlar H. 8. yılda Tâif şehrini kuşatmışlardı. Kuşatma günlerce sürdü. Şehrin fethinin çok zor olduğunu gören Hz. Peygamber, "Herhangi bir köle şehri terk ederse artık hür olur. Onun velâyeti Allah ve Rasülü'nün üzerindedir," diye ilan edilmesini emretmişti. Bunun üzerine pek çok köle şehrin savunmasını bırakıp orayı terk ettiler.[32] Bu tür köle azadı kimi zaman başka nedenlerle de yapılıyordu.

Azat olunması istenilen köleler harp esiri ise kâkülleri kesilerek serbest bırakılırdı. Kâkül, her kimin mülkünde bulunursa esirin sahibi o olurdu. Hz. Peygamber'in şairi Hassan bin Sabit Uhud Savaşı'ndan sonra Hubeyre bin Ebi Vehb'e cevap olarak bu anlamda bir beyit yazmıştı.

Mükatebe

Köle azat etme, bazen köle ile sahibi arasında yapılan bir anlaşmayla satış şeklinde gerçekleştirilirdi ki buna "mükatebe" adı verilirdi. Buna göre kölenin değeri takdir olunur ve kölenin bu meblağı çalışıp ödeyince azat olunacağına dair bir anlaşma senedi hazırlanırdı. Bazen ödemeler taksitlere bölünürdü. Örneğin Tâbiî'nin büyüklerinden Ebu Said Mukri, Cünda kabilesinden bir adamın kölesiydi. Her kurban bayramında 40 bin dirhem ile beraber bir kurban vermek üzere sahibiyle mükatebe yaparak hürriyetini elde etmişti.[33]

Daha önce görüldüğü üzere her kim bir köle azat ederse, kölenin efendisi o olurdu. Yani azatlı azat edene nispet olunurdu. Vefatında azat eden ona vâris olur. Bununla birlikte kimi kez kölenin velası azat eden değil, mükatebe bedelini veren kimseye aidiyeti şart kabul edilirdi. Bununla birlikte bazen azat etme "saibe" şeklinde gerçekleşirdi. Yani bu durumda velası hiçbir kimseye ait olmamak üzere azat edilirdi. Bir adam kendi kölesine "Sen saibesin," derse velası azat edenin olmaz ve bu çeşit azatlı malını istediği yere koyabilirdi. İlk Müslümanlardan

32 El-Ikdü'l-ferid, III, 2.

33 El-Maârif, I, 4.

Ebu Huzeyfe bin Utbe'nin mevlası Salim, saibe olarak azat edilen meşhur şahsiyetlerdendi. Aslen Istahrlı olan bu zat Ebu Huzeyfe'nin hanımı Besine'nin kölesiydi. Besine onu saibe şeklinde azat etmişti.[34]

Ancak İslâmiyet, velayetin azat edenin dışında birine ait olmasını yasaklamıştır. Hanım sahabelerden Sakîfli Hüreyre binti Mesud, müminlerin annesi Hz. Âişe'nin huzuruna girerek mükatebe yolu ile azat edilmesi hususunda yardımını istemişti. Bedel olarak da beş senede beş taksit ödemek suretiyle beş ukiye gümüş belirlenmişti. Hz. Âişe, "Toptan bu parayı ben versem seni satın alıp azat etmeme ve velayetini kendi üzerime almama sahiplerin razı olur mu?" diye sordu. Berire sahiplerine gidip bunu sorunca, "hayır velayetin mutlaka bizim olacaktır," cevabını verdiler. Buna karşılık Hz. Âişe, "Hz. Peygamber'in huzuruna girerek durumu arz ettim. O da, sen satın al ve azat et. Velayet ancak azat edenindir buyurdu" yanıtını verir.[35] Fakat velayet bir diğer şahıs tarafından sahibinden satın alınırsa müşterinin olurdu. Nitekim hadis âlimlerinden Ebu Ma'şer böyle bir hal yaşamıştı. Kendisi Mahzumoğulları kabilesinden bir kadının köleliğinden kurtulmak için bir anlaşma yapmıştı. Kararlaştırılan bedeli ödeyerek azat olunduktan sonra Himyerlilerden Ümmü Musa binti Mansur adındaki kadın velayetini satın aldı.[36]

Bundan başka "tedbir" denilen bir başka yöntem de ıtk vasıtalarından birini teşkil ediyordu. Bu yönteme göre sahibi köleye, "Sen vefatımdan sonra hürsün," diyordu. Köle sahibi vefat edince hür oluyordu. Bu yüzden vefat edenin ailesine miras olarak intikal etmiyordu.

Akd Mevlası

"Hılf veya istina' mevlası" da denilen bu mevlanın bir şahsın diğer birine ne şekilde olursa olsun bir hizmetle, muhali-

34 *El-Maarif*, 92.

35 *Buhârî*, II, 60.

36 *El-Maarif*, 112.

fe, muhaletat ve mülazemetle "intisap" etmesi ve bunun yüzyıllarca devam eylemesinden oluşuyordu. İslâmiyet'ten önce Yesrip'de (Medine) bulunan Yahudiler bu tür mevlalara bir örnektir. Bunlar İslâmiyet'in doğuşuna kadar Ensar'ın mensup oldukları Evs ve Hazrec kabilelerinin mevalisiydiler. Velayetleri hılf çeşitindendi. Bu konu oldukça uzun ve ayrıntılıdır. Özetleyelim. Yahudiler, Evs ve Hazrec kabileleri Yemen'den gelmeden daha önce Hz. İsa' nın (s.a.v.) doğumundan birkaç yüzyıl önce Medine'ye gelerek burayı vatan edinmişlerdi. Evs ve Hazrec kabileleri Medine bölgesine gelince tüm arazi ve hayvanların Yahudilerin elinde olmasından ötürü yoksulluk içerisinde ömür sürmeye mecbur oldular. Sonunda aralarından Malik bin Aclan adında bir bey, Şam bölgesinde Gassan emiri ile Medine Yahudileri için bir görüşme yaptı veya muhtemelen yardımlarını istedi. Bunun üzerine her ikisi Yahudilere karşı ittifak ettiler. Gassan emiri Medine'ye gelerek Yahudilere düşmanlığını ilan etti ve sonunda onları zelil ve perişan bir hale düşürdü. Artık Yahudiler korku içinde yaşıyorlardı. Söz konusu tarihten itibaren Evs veya Hazrec kabilelerinden bir şahıs kendilerine tecavüz etse önceden yaptıkları gibi destek sağlamak için birbirlerine koşmayıp her biri yine o kabilelerden komşularına giderek himaye ve imdat isterdi. İşte bu suretle Medine Yahudilerinden her kabile destek ve himayeci bulmak üzere Evs veya Hazrec boylarından birine iltica etmişti. Medine Yahudileri söz konusu boylarla mevlaları olduklarına dair anlaşmalar yapıyorlardı. Hz. Peygamber'in dayıları olan Neccaroğulları veya Medine Araplarından diğer bir grubun mevlaları gibi her gruba mahsus mevali zuhur eylemişti.

İslâmiyet'ten sonra Araplara mevali olan kabilelerin velayeti çoğunlukla bu şekildeydi. Çünkü Araplar söz konusu memleketin hâkimleriydi. Diğer halklar ise hizmet veya değişik yollarla Araplar arasında yaşayıp onlara bağlı oldukları için Araplara mensup oluyorlardı. Bu şekilde ortaya çıkan bağa "velaü'l-muvalât" adı veriliyordu. Muvalât bir şahsın diğerine, "Sen benim mevlamsın, vefat edersem bana vâris olursun, sağ kalırsam beni müdafaa ve himaye eylersin," demesi ve diğer şahsın da

"Kabul ettim," diyerek cevap vermesiyle gerçekleşirdi. Arapların her sınıfı bir sınıf mevaliye sahipti. Bermekîler Harun Reşid'in, daha aşağı tabakadan olan İranlılar Arap emirlerinin ve daha aşağıdakiler daha alt tabakadaki Arapların mevalisiydiler.

Cahiliye Dönemi'nde mevla bazen Hıristiyan, Yahudi veya Mecusî de oluyordu. Bu konuda dinin bir tesiri yoktu. Hz. Peygamberin bir mevlası aslen Habeşli diğeri Rum, diğeri Kıptî, bir diğeri de İranlı idi.[37] Utbe bin Ebi Rebia'nın mevlası Addas da Ninova halkından bir Hıristiyan'dı. Hıristiyan olduğu halde Bedir Savaşı'nda bulunmuş ve öldürülmüştü.[38] Daha sonra İslâmiyet velayeti yalnız Müslümanlara tahsis eylemiştir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler Yahudi ve Hıristiyanları dostlar edinmeyiniz..."[39] anlamındaki âyet Yahudi ve Hıristiyanlardan mevla (dost) edinilmesini yasaklamıştı. Yahudi ve Hıristiyanlar İslâmiyet'ten sonra "ehl-i zimme"den kabul edilmeye başlanmıştır.

Rahim Mevlası

Rahim mevlası bir kabilenin mevalisinden hanım almakla meydana gelir. Emevi devletinin sonlarıyla Abbasilerin ilk dönemlerinde yaşamış olan Hicaz şairlerinden Sedif bin Meymun buna bir örnektir. Kendisi Huzâa kabilesinin mevlasıydı. Daha sonra Haşimîoğulları'ndan Ebu Leheb ailesinden bir muvalat ile evlendiğinden, Haşimîoğullarının velasını iddia etti.[40] Araplar arasında velâ genel veya özel birtakım hüküm ve kurallara bağlıydı. Genel hükümlere göre mevla, hürden aşağı ve köleden yukarı sayılırdı. Mevla köle gibi satılamazdı lakin gerek evlilikte gerek mirasta ona hür gibi muamele edilmezdi. Mevla hür bir kız veya kadın alamazdı. Mevlanın diyeti sanki kö-

37 İbnü'l-Esir, II, 151.

38 Mesûdî, I, 31.

39 "Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları dostlar edinmeyin. Onların bazısı, bazısının dostlarıdırlar. İçinizden kim onları dost edinirse şüphe yok ki, o da onlardandır. Muhakkak ki Allah o zalimleri hidayete, doğru yola iletmez." (Mâide Sûresi, 5: 51) – ng.

40 *Egânî*, XIV, 162.

leymiş gibi hürün diyetinin yarısıydı.[41] Kısaslarda da aynı şekilde muamele görüyor, hür bir şahsın aldığı cezanın yarısını alıyordu.

Özel hükümlere gelince bu da velânın çeşitine göre farklılık arz ediyordu. Bu hükümlere göre en önemli nokta miras meselesiydi. Itak mevlası mirasa konar yalnız vâris olamazdı. Akt mevlası ne miras alır ne de bırakabilirdi. Rahim mevlası tam aksine hem mevrus hem de vâris olurdu. Her kim bir köle azat ederse azatlının velâsına sahip ve ona varis olurdu. Bu sebepten ona "mevlen-ni'meh" adı verilirdi. Romalılar kendi azatlılarının miraslarının üçte birini veya çalışmadan kazandıkları paranında aynı şekilde üçte birini alırlardı. Bunun dışında şayet bu azatlıların varisi olmazsa azat sahipleri bütün mirasa sahip olurlardı.[42]

İslâm'dan önce Arap asabiyetinde mevalinin oldukça büyük etki ve fonksiyonları olduğu gibi İslâmî dönemde de önemlerini korumuşlar, hatta yaşadıkları devletlerde devrim yapmak, hâkimiyeti bir devletten diğerine nakletmek noktasına kadar aktif bir rol üstlenmişlerdir.

Cahiliye Devri'nde Yabancı Göçmenler

Arap Yarımadası'nın halkının büyük kısmı Adnan ve Kahtan kabilelerinden oluşan Araplar, mevali ve onlara bağlı toplumlardı. Bunların dışında Habeşistan, Şam, Irak, Mısır, Fas ve Hint bölgelerinden gelmiş Habeşli, Yahudi, Rum, Keldani, İranlı, Hintli ve diğerlerinden oluşan muhacirler de vardı. Bu muhacir veya göçmenlerden Keldani ve Süryaniler gibi bazıları bölgenin yerlileriyle evlendiklerinden, zamanla kendi soy ve nesepleri de kaybolmuş, yaşadıkları toplumda asimile olmuşlardı. Bir kısmı da Yahudi ve Hıristiyanlar gibi Araplarla kaynaşmışlardı. Bazıları da Habeşliler, İranlılar, Hintliler gibi Arapların köle ve mevalileri zümresine dahil olarak asıllarını unutmuşlardı. İslâmiyet'in doğduğu yıllarda Kaynuka ve Nadi-

41 *Egânî*, II, 176.

42 Gibbon, II, 197.

roğulları gibi bazı Yahudilerle Hıristiyan Rumlardan küçük bir grup ve İranlılardan bir kabile dışında bütün yarımada halkı tamamen Araplardan oluşuyordu.

Ebnâ'

Ebnâ' Yemen bölgesini Habeşlilerin egemenliğinden kurtaran İranlıların çocuklarıydılar. Bunları Arap Yarımadası'nda oturan İranlı mevaliden ayırt edebilmek için kendilerine "Ebnâ'ül Fürsü'l-Ahrâr" veya sadece Ebnâ' adı verilmişti. Bunların baba ve dedeleri Yemen'i ele geçiren Habeşlileri ülkeden çıkarmak için Kisra'dan yardım isteyen Seyf bin Ziyezen Himyeri ile Yemen'e gelerek Habeşlileri ülkeden çıkarmışlar ve idareyi ele geçirmişlerdi. Seyf bin Ziyezen Habeşlilerin kovulmasından sonra İran'a yıllık vergi vermek şartıyla Yemen'de on beş sene hüküm sürdü.[43] Hâkimiyetleri sırasında ülkeden kovdukları Habeşlilerden bir kısmını da maiyetine almıştı. Bir gün bu siyahiler kendisini tenha bir yerde sıkıştırarak katletmişler ve dağlara kaçmışlardır. Her ne kadar Seyf'in arkadaşları bunları takip ederek tamamını öldürmüşlerse de Araplar arasından yeni bir hükümdar seçilmeksizin söz konusu bölge İslâmiyet'in zuhuruna kadar tamamen İranlıların hâkimiyeti altında kalmıştı. İslâmiyet'in doğduğu yıllarda Yemen bölgesi, İranlı komutanlardan Firuz Deylemi, diğeri Razuye adında iki valinin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bunların ikisi de İslâm'ı kabul etmişlerdi.

Yerli halkın desteğiyle Habeşlileri Yemen'den kovan İran askerleri söz konusu bölgede yerleşip burayı vatan tutmuşlar, evlenmişler, soy sopları çoğalarak yukarıda açıkladığımız üzere "ebnâ" adını alan bir kitleyi oluşturmuşlardır. Tâbiî'nin büyüklerinden Tâvus bin Keysan, Vehb bin Münebbih, Şair Vadahü'l-Yemen vs İslâmiyet'in doğduğu yıllarda bu kitle arasında dikkat çeken şahsiyetler olmuştur.

Şam, Irak, Cezire bölgelerinde bazı şehirlerde yine İranlı bir nüfus yaşıyordu. Bunlara İslâm'dan sonra bulundukları yerle-

43 Kitabın aslında yanlışlıkla dört sene denilmiş.

rin çeşitliliği nedeniyle farklı isimler verilmişti. Yemen'de bulunan İranlılara yukarıda görüldüğü gibi "ebnâ" deniliyordu. Özellikle San'a'da bulunan İranlılara Ahraroğulları, Küfe'dekilere "Ehamire", Basradakilere "Esavire", Cezire'dekilere "Hadarime" ve Şam'da yaşayan İranlılara da "Ceracime" adları verilmişti.[44] Ebnâ, İslâmiyet'in ilk döneminde dikkat çekici bir rol üstlenmiş, asker olarak yeni dine destek ve yardımcı olmuşlar, mevalinin dışında seçkin bir mevki edinmişlerdir.

Cahiliye Devri'nde Devletin Siyaseti

Yemen'de kurulmuş olup konumuza dahil olmayan Tebabia devletlerinin dışında Arapların tarih boyu büyük bir devletleri olmamıştır. Bu nedenle bu bölümde Arap toplumlarındaki devlet siyasetiyle amacımız, uygar milletlerde geçerli olan siyasi ve idari sistemleri ele almak yerine Araplar arasında geçerli olan siyasi bağlar ve sosyal adabın korunması için gerekli olan hükümler ve muamelelerin kökenlerini araştırmaktır.

Araplar arasında başkanlık veya emirlik asabiyet ve nüfuz sahibi kişilere ait bir hususstu. Aynı asabiyet ve nüfuza sahip iki veya daha fazla aday bulunursa en yaşlı olan tercih olunurdu. Arap toplumlarında şeyh kelimesinin hem ihtiyar hem de reis olarak her ikisine birden delalet etmesi, başkanlıkta yaşlılığı da önemli bir şart olarak görmelerinden kaynaklanıyordu. Reis seçiminde hangi sebepten olursa olsun müşkülata düşülür ise kura usulüne başvurulurdu. Böylece birkaç kabile savaş kararı almada aralarında anlaşma yaparak genel bir başkan seçimi için mevcut olan başkanlar arasında kura çekilirdi. Kura kime çıkarsa reis de o olurdu. Arapların çoğunu oluşturan bedevilerdeki hükümet şekli böyleydi. Mekke bölgesindeki şehirli Araplar arasında geçerli olan reislik ise Kâbe hizmetinde bulunanlara mahsustu. Bu hizmetlerin şekli ve çeşitleri hakkında birinci ciltte ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Cahiliye Devri'nde her kabilede şeref ve başkanlık yetenekleriyle öne çıkmış hanedan ve aileler vardı. Kureyş'ten Haşim

44 *Egânî*, XVI, 76.

bin Abdimenaf ailesi ile Kays'tan Huzeyfe bin Bedr Fezari, Temim'den Zurare bin Adi, Şeyban'dan Zil Cüdeyn bin Abdullah bin Hümam, Yemen kabilelerinden olan Harsoğullarından Beni Reyyan aileleri bu şekilde sivrilen ailelerdendiler. Bunların diğer kabile fertlerine baskın çıkması, baba ve dedelerinden en az üç kişinin peş peşe başkanlık yapmış olmalarından ileri geliyordu. Bu hanedanların mensup oldukları kabilelerin fertleri üzerinde oldukça etkin bir nüfuzları vardı. İslâmiyet'ten sonra da siyaset ve dirayet sahipleri makam ve mansıb verirken bu nüfuzu göz önüne alıyorlardı. Buna bir delil olarak peygamberin amcasının oğlu olan İbn Abbas'ın Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'a, "Hanedan ailelerden memur görevlendir ki aşiretlerinin durumu iyileşsin," diye tavsiye etmesi gösterilebilir.

Bedevi bir emir mutlak hâkimiyete sahip olmakla beraber despot veya diktatörce davranışlara nadiren başvururdu. Çoğunlukla çevresinde bulunan yakın arkadaşları ve halkın ileri gelenleriyle görüş alışverişinde bulunurdu. Bu tür idareciler halktan gizlenip çekinmezler, kimseyi hor ve hakir görmezlerdi. Aşağı veya yukarı hangi sınıftan olursa olsun halk ile bir arada otururlar, büyüklük ve ululama içeren dalkavukluk ifadesi lakapları bilmezlerdi. Bir bedevi kendi emiriyle konuşmak istediğinde ona ismiyle hitap eder, bir talebi var ise kendi kişilik ve karakterini hırpalamaksızın bedeviliğe özgü kaba saba hareket ve ifadelerle gayet doğal bir şekilde onu talep ederdi. Bununla beraber bu durum bedevilikte yaş ve nesebe bağlı bir çeşit elkab doğurmuştu. Emir halkına hitap etmek istediğinde saygı hitapları arasında muhatabın şahsına göre peder, amca, dayı, oğul, biraderzade gibi sözleri kullanırdı. Araplar İslâmiyet'in ilk devirlerinde de bu geleneklerini devam ettirmişlerdir. Halife için herhangi bir lakap kullanmaksızın yalnızca ismi ile hitap ederler, idari işler konusunda istedikleri gibi kendisinden hesap sorarlardı. Ancak daha sonra uygarlaşmaya paralel olarak halifeler perde ve duvarlar arasına çekilerek büyüklük ve ihtişamlı görünme siyasetini seçince idare edenlerle edilenler arasındaki mesafe de genişlemiştir.

Vefakârlık

Araplar kötülük yapmaya engel, idareci ve idare kurallarına ihtiyaç olmadan kendilerini kötülüğe karşı frenleyen birtakım güzel huylara ve erdemlere sahiptiler. Yaratılışlarından gelen bu güzel hasletler onlara çoğu kez kendi kendilerini idare etme becerisini kazandırıyordu. Ayrıca bir yönetime ihtiyaç duymuyorlardı. Bu erdemlerinin başta geleni sadakat ve bağlılıktı. Sadakat duygusu hangi toplumda yerleşirse, oranın halkı idarecilere çok fazla ihtiyaç duymaz. Aslında yönetim ve kanun, sadakat ve bağlılık bilmeyen toplumlar için gereklidir. Ahde vefa ve sadakat Arap, toplumlarında yaratılıştan gelen güzel huylardan ikisidir. Bir Arap şehirden çöle doğru ne kadar uzaklaşırsa sadakat ve ahde vefa duyguları da aynı oranda fazlalaşırdı. Çünkü gaddarlık, zulüm, haksızlık, ahde vefasızlık, süslü ve muhteşem bahçelerle döşenmiş görkemli köşklerde yaşar.

Sadakat erdemi çöl halkının deyim ve atasözlerinde âdet, gelenek, görenek ve ahlakında, her çeşit eylemlerinde açık ve baskın bir şekilde görülür. Tay kabilesinden Hanzala bin Ebi Afra ile H. 604 yılında vefat eden Münzir hükümdarı Numan bin el Münzir arasında geçen tarihi olay, bu sadakat ve ahde vefaya parlak bir misaldir. Numan bir olaydan dolayı her yıl biri "yevm-i bereket", biri "yevm-i nehust" olmak üzere iki gün tahsis etmişti. "Yevm-i nehust"ta ilk gördüğü adamı öldürüyor; "yevm-i bereket"te ilk rastladığı adama ise yüz deve bağışlıyordu. Hanzala bu durumdan habersiz bir biçimde hem ziyaret hem de bağış ve yardım istemek için hükümdar Numan'ın huzuruna çıkar. Tesadüfen nehust gününde Numan'ın ilk gördüğü adam o olur. Numan kendisini katletmek ister. Hanzala çocuklarının aç olduklarından söz ederek onları görmek ve geleceklerini düzenlemek için bir yıl mühlet ister ve bir yıl sonunda geri döneceğine söz verir. Numan kendisinden bir kefil ister. Hanzala ise Numan'ın nedimi olan Şüreyk bin Adiy'i kefil gösterir. Şüreyk bedevilerin sadakat ve sözünde durma konusundaki erdemlerini iyi bildiği için kendi hayatı pahasına bu

kefareti kabul eder. Hanzala bir yıllık mühlet bitince hiçbir asker ve zabıta tarafından aranmaksızın kendi kendine gelip teslim olur. Numan bu derece sadakat ve ahde vefa karşısında dehşete kapılarak Hanzala'yı affeder ve bu kötü âdetinden vazgeçer. Bu olay Araplar arasında dilden dile anlatılan yaşanmış hikâyeler arasındadır.[45]

Cahiliye Devri'nde muhkem bir mevkide ikâmet eden Arap reislerinden Musevi Samuel bin Adia'nın gösterdiği sadakat de bu olaydan daha fazla hayret vericidir. Ünlü şair İmru'l-Kays çok değerli silah ve eşyasını söz konusu şahsa emanet ederek Rum ülkesine gitmiş ve orada vefat etmişti. Kinde emiri, Samuel'e haber gönderir ve emanetleri ister ancak Samuel teslim etmez. Emir ısrar edince Samuel "Bana emanet verilen bir malı veremem, hıyanet ve vefasızlık edemem," cevabını verir. Bunun üzerine Kinde emiri üzerine asker gönderir ve Samuel'in kalesini kuşatır. Kuşatma sırasında Samuel'in oğlu Kinde emirinin eline esir düşer. Emir, Samuel'i oğlunu öldürmekle tehdit eder. Samuel "Hainlik ve vefasızlıkla isimlendirilmeyi kabul edemem. Elinden ne geliyorsa yap," cevabını verir. Bunun üzerine Kinde emiri, masum çocuğu babasının gözü önünde öldürür. Kuşatmadan bir sonuç alamayınca çekilip gider. Samuel ise vefa uğruna katlandığı bu felakete tahammül eder ve daha sonra emanet silah ve eşyaları İmru'l-Kays'ın vârislerine teslim eder.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bir millette bu gibi fazilet ve ahlak bulundukça o millet başka kurallara çok ihtiyaç duymaz. Özellikle bu faziletlere himmet yüceliği, vicdan temizliği, alçaklık ve zillete katlanamama, cömertlik, kötülüklerden kaçınma gibi meziyetler de eklenirse... İşte sözünü ettiğimiz bu meziyetler çöl halkının sahip olduğu faziletlerden bazılarıydı.

Civâr (Komşuluk ve Mülteci Himayesi Hukuku)

Araplar arasında komşuluk hukuku da, ahde vefa ve hukuka saygı gibi kutsal ve uyulması zorunlu kurallar arasında sayılırdı. Bir bedevi kendi hayatını koruduğu kadar komşusunu

45 *Müstedraf*, I, 161.

da himaye ederdi. Aslında komşuluk hukuku, bir diğer ifadeyle insanın kendisine yakın bulunanları koruması ve yardımcı olması, son derece doğal ve gerekli bir hususdu. Hatta meşhur kurala göre, "Yakın komşuya uzaktaki kardeşinden daha çok önem ver," denilirdi. Ancak Araplar bu meziyette de oldukça ileri gitmişlerdi. Bu yüzden himaye ve muhafaza anlamında "icâre", "isticâre", "civâr" kelimelerini türetmişlerdi. Oysa "câr" kelimesi sözlük anlamı olarak o manaların tam zıddını ifade eder. Araplar arasında "civâr" kelimesi himaye ve siyanet için ayrıca kullanılmıştı. Bir kimse başına gelecek bir fenalıktan korkarsa himaye edecek bir adamın yanına gider ve ona "ecirnî = beni himaye et" diyerek himayesi altına girerdi. Himaye eden yaşamı pahasına da olsa onu korurdu. İlk İslâm muhacirleri Habeşistan'dan döndüklerinde müşriklerin intikamından çekindikleri için ya gizlice veya böyle bir himaye altında Mekke'ye girebilmişlerdi. Hz. Osman bin Affan Said bin el Âs bin Ümeyye'nin, Ebu Huzeyfe kendi babasının, Osman bin Maz'ûn da Velid bin Mugîre'nin himayesinde şehre girmişlerdi.[46] Bazen kendisine sığınılan adam mülteciyi korumak için kendi ev halkını, akraba ve yakınlarını da tehlikeye atar, en kötü şartlar altında da olsa mülteciyi korumaya çalışırdı.

Tarihte şöhret bulmuş iltica olaylarından birisi Cahiliye Devri'nin ünlü şairlerinden A'şâ'nın ibretlik olayıdır. A'şâ, Hz. Peygamber devrinde Yemen ve Necran bölgesinde peygamberlik iddiasında bulunan Esved-i Ansî'yi meth ederek onu memnun etmiş ve ödül olarak da çeşitli elbiseler ve değerli hediyeler almıştı. Dönüşü sırasında Amroğulları kabilesi yurdundan geçerken soyulmaktan korktuğu için Rebiaoğullarının ileri gelenlerinden ve sahabeden Alkame el Kilabi'ye iltica eder. Ona, "Beni himaye edecek misin?" diye sorar. Alkame, "Evet himaye edeceğim" cevabını verir. A'şâ, "Cinniler ve insanlardan himaye edecek misin?" diye sorar. Alkame, "Evet" der. A'şâ bunun üzerine, "Ölümden de himaye edecek misin?" diye sorunca; Alkame insanı takdir olunmuş ecelinden korumanın insan gücünün üstünde bulunduğunu düşünerek, "Hayır" cevabını ve-

46 İbnü'l-Esîr; II, 28.

rir. A'şâ Alkame'nin yanından uzaklaşarak sahabeden Amr bin Tufeyl'e müracaat eder. Ondan da aynı himayeleri ister. Ancak "Ölümden de beni himaye edecek misin?" teklifine Amr "Evet" cevabını verir. Bunun üzerine A'şâ, "Beni ölümden nasıl himaye edeceksin?" diye sorunca Amr, "Şayet yakınımda ölürsen diyetini ailene gönderirim," cevabını verir. Bunun üzerine A'şâ, "Gerçekten beni himaye edeceğini şimdi anladım," diyerek himayesini kabul eder.[47]

Bir adam, birine iltica etmek istediğinde onu çadırında bulamasa bile elbisesinin bir ucunu çadırın ipine bağlaması yeterliydi. Mülteci böylece çadır sahibinin himayesini kazanmış olurdu. Söz konusu şahıs mülteciyi her türlü saldırı ve tecavüze karşı korumak ve hukukunu savunmak zorunda kalırdı.[48]

Araplar arasında iltica müessesesinin ne derece kutsal olduğunu gösteren olaylara bir başka örnek verilebilir. Yukarıda adı geçen Amr bin Tüfeyl vefat ettiğinde kabilesi olan Beni Âmir, mülteciye sahip çıkmanın ve hukukunu gözetmenin ne derece kutsal olduğunu göstermek için, kabrini bile koruma altına almışlar, kabrin çevresinde bir mil mesafeye kadar olan yerleri direklerle çevirerek oralarda hayvanların dolaşmasını, otlamasını hatta insanların gelip geçmesini bile engellemişlerdi.

Civâr ve isticâre hukuku Araplar arasında –fetihler sonucu alınan şehirlerde yaşayanlarla karışanlar hariç– İslâmî devirdede devam etmiş ancak devletin hâkimiyetini güçlendirme gayreti ve çabaları bu hukuku zayıflatmıştı. Arapların ileri gelen hanedanları, İslâmiyet'ten sonra da devletin önde gelen büyükleri olmuşlardı. Oysa mülteciler bunlardan birinin aleyhine diğerine iltica etmek istiyordu. İdareci sınıf birbiri aleyhine mülteci kabul etmeyi doğal olarak uygun bulmuyordu. Bu yüzden iltica talebinde bulunan birine, "Bir insanın kendi kabilesi aleyhine ilticası kabul olunur fakat sultanı aleyhine iltica kabul olunmaz," diyerek reddederlerdi. Emeviler devri başlarında yaşamış olan sivri dilli şairlerden Yezid bin Rebia devletin ileri gelenlerinden Horasan valisi Ubad bin Ziyad ile babası Ziyad bin

47 *Egânî*, VIII, 83.

48 *Egânî*, II, 184.

Ebih'i ağır bir şekilde hicvettikten sonra gerek Ubad gerek kardeşi Irak valisi Abdullah bin Ziyad'ın intikam almasından korktuğu için o dönemde Basra valisi bulunan tâbiînin büyüklerinden Ahnef bin Kays'a iltica etmek istedi. Ahnef, görevden alınmaktan korktuğu için ilticayı kabul etmedi. "Kabilem Sa'doğullarından seni koruyabilirim. Ancak vali aleyhine kimseyi himaye edemem," cevabını verdi. Yezid bin Rebia Arapların ileri gelenlerinden birçok şahsa başvurup iltica talebinde bulunmuş ise de aynı sebepten ötürü reddedilmişti.[49]

Büyüklük ve Âlicenaplık (Erihiye - Chivalry)

Arapların cömertlik, iyilik ve benzeri sıfatlara necdet ve yardımda bulunmaktan zevk almak ve övünmek anlamına gelen "erihiye" ahlakı ile sıfatlanmaları, kendilerini yönetim kurallarından ve baskılarından müstağni kılmıştır. Bu huylar bedevilerin Cahiliye devirlerindeki veya benzeri bir özellik olarak Frenklerin "chevalerie" dedikleri huylarının gereğinden sayılır. Şecaat, cömertlik, yiğitlik ve iyi huylarla övünme gibi güzel huylardan kaynaklanır. Cömertlik, büyüklük ve âlicenaplıktan haz almak Arap gelenek ve ahlakında çok önemliydi. Araplar doğduğu ortam ve yaratılışlarından gelen bir özellik olarak, geniş hayal gücü, duygu inceliği ve yoğun duygularla doğuyorlardı. Etkili bir beyit ile heyecana yine bir beyit ile sükûnete ulaşırlardı. Bazen bir kelime kabileleri ayaklandırabiliyordu. Bazen bir Arap düşündüğü bir kelimeyi söylemek veya diğerine bir söz söyletmemek uğruna hayatını feda ediyordu. İşte bu yüzden Araplar arasında halkın toplandığı özel günlerde veya benzeri toplantı yerlerinde güzel huylar ve faziletlerin veya kötülük veya ayıpların açıklanmasına hizmet eden meth veya zemmetme türü şiirler oldukça boldu.

49 *Egânî*, XVII, 65.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Raşid Halifeler Devri'nde Devlet Siyaseti
(Hicri 11-41)

Daha önce görüldüğü üzere Araplar Cahiliye Devri'nde asabiyetin gereği olarak, soy sop üstünlüğü ile övünerek kavim ve kabile duyguları içerisinde yaşarken İslâmiyet onları farklı soy, kabile ve asabiyet duygularına rağmen birleştirmiş, hepsini yek vücut haline getirmişti. Yemenli, Hicazlı ile Mudarlı, Himyerli ile çeşitli kabileler ve boylar ve onun alt kolları sürekli birbirlerine karşı sıkı bir rekabet duygusuyla yaşıyorlardı. İslâmiyet bunların hepsini İslâm birleşik bayrağı altında topladı. Hz. Peygamber tüm Müslümanlara hitaben "Müslümanlar kardeştirler," diyerek kardeşlik hukukunu ilan etti. Mekke'nin fethi günü yaptığı tarihi konuşmada: "Ey Kureyş halkı! Cenab-ı Hak sizden Cahiliye duygularını, cahiliyetin baba ve atalarla övünme duygularını yok etti. Tüm insanlar Hz. Adem'in çocuklarıdır. Hz. Adem de topraktandır," demişti.[1] Veda Hutbesi'nde de, "Ey İnsanlar! Allah'ınız birdir, babanız birdir, hepiniz Adem'in evladısınız, Adem ise topraktandır. Allah'ın yanında en önde geleniniz, ona en çok saygılı olanlarınızdır. Hiçbir Arap'ın Arap olmayana takva ve salahtan başka bir imtiyaz ve üstünlüğü yoktur," buyurmuştu.[2]

1 İbn Hişam, II, 219.

2 *El-Beyan ve't-tebyin*, I, 164.

Hz. Peygamber'den sonra ilk halifeler ve özellikle de Hz. Ömer, cenab-ı peygamberin bıraktığı mirasa sonuna kadar sahip çıktılar. Şu ibretlik olay bunun en güzel örneklerinden biridir. Gassan emiri Cebele Müslüman olduktan bir müddet sonra Kâbe'de tavaf yaparken Fezareoğullarından sıradan bir adam kazara onun elbisesine basar ve elbisesi açılır. Bu olaya öfkelenen Cebele adama bir yumruk atar ve burnunu kırar. Arap ise olayı Hz. Ömer'e anlatır ve şikâyetçi olur. Hz. Ömer Cebele'yi çağırtarak yumruk attığı kişiyle helalleşmesini ve anlaşmasını, aksi halde kısasa kısas olarak Arap'ın da kendisinin burnunu kırmaya hakkı olacağını söyler. Cebele, "Bu nasıl olur? Bu adam sıradan bir adam, ben ise bir beyim," der. Hz. Ömer, "İslâmiyet onunla seni eşit kıldı. Allah'a saygı, dindarlık ve dürüstlükten başka onun üstünde bir ayrıcalığın olamaz," cevabını verir. Bunu hazmedemeyen Cebele bir yolunu bulup, Arabistan'ı terk eder ve Roma İmparatorluğu'na sığınır.[3]

Anlaşılıyor ki bu dönemde en sağlam birlik bağı İslâm ve onun getirdiği evrensel kurallardı. Bununla beraber Araplar kendilerini fıtraten İslâmiyet'in ana direği kabul ettikleri için kendilerine diğer Müslüman halkların üstünde ayrıcalıklı bir mevki vermişlerdi. Hz. Ömer bile İslâmiyet'in esas ve kaynağı sayılan çöl Araplarına saygı duyulmasını tavsiye ettiği gibi,[4] "Sakın, Arap olmayanların ahlakı ile ahlaklanmayınız!" diyerek, Arap geleneklerinden uzaklaşılmasını da önlemeye çalışmıştı. Aslında İslâm'ın getirdikleri, Arap olmayan unsurlar aleyhine Arapları birleştiren bir nevi Arap uyanış devri olarak kabul edilebilir. Hz. Ömer Arapları meziyet sahibi kabul ederek, Araplardan cariye ve esir alınmasını yasaklayan ilk halifeydi. "Cenab-ı Hak Araplara bunca toprakları feth ile vermiş iken onların birbirlerini esir kabul etmeleri çok çirkindir," sözleri de Hz. Ömer'in ifadeleri arasındadır. Hz. Ömer Cahiliye Devri'nden kendi devrine kadar Arap toplumundan ne kadar cariye ve esir var ise "İslâmiyet'te esaret yoktur," anlamındaki hadis-i şerife dayanarak tüm esirleri serbest bıraktırmıştı.[5]

3 *Egânî*, I, 4.

4 İbnü'l-Esîr, III, 25.

5 İbnü'l-Esîr, II, 186.

Hz. Ömer Araplar dışında başka kimsenin Medine'ye yerleşmesine de izin vermek istemezdi.[6] Arap Yarımadası'nın Arap olmayanlardan arındırılması maksadıyla Hayber bölgesini Müslümanlar arasında taksim ederek, Yahudileri oradan uzaklaştıran da kendisiydi. Aynı şekilde Vadilkura'yı da Müslümanlar arasında pay ederek Necran Yahudilerini Kûfe'ye sürdürmüştü.[7] Hz. Ömer ayrıca Araplara neseplerini muhafaza etmelerini tavsiye eder, "Nesebinizi öğreniniz. Birinden aslı sorulduğunda filan köydenim diyen Sevad bölgesinde yaşayan Nebatîlere benzemeyiniz,"[8] derdi.

Arap Birliği

Hz. Ömer yukarıda da belirttiğimiz gibi, kabileler arasında birlik sağlama ve yarımadayı Araplara tahsis etme konusunda ısrarcı olmakla beraber Müslüman Arapları Şam ve Irak bölgelerinde ikamet etmeye de teşvik etmişti. Onlara: "Hicaz size ancak otlak aramak için bir yer olabilir. Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de sizi sahip kılmayı vaat ettiği memleketlere dağılınız," diye tavsiye ederdi.[9] Şam ve Irak bölgelerinde de Arap kabileleri bulunuyordu. Müslüman Araplar çoğalıp yayılınca bu bölgedekilerle birleşecek ve birbirlerinin müttefiki ve yardımcısı olacaklardı. Irak bölgesinde bulunan Arap kabileleri öteden beri, gördükleri zulüm ve baskılardan dolayı İranlılara düşman olmuşlardı. Gerek Irak gerek Şam Arapları esas olarak Hıristiyandılar. Müslüman Arapları görünce din ayrılığına bakmaksızın sevinmişler ve kabilecilik duygularıyla onlara destek olmuşlardı. Özellikle Irak bölgesi Arapları İranlılar aleyhine İslâm ordularına katılmışlar, birlikte savaşmışlar, düşmanın zayıf noktalarını göstermek suretiyle yardımcı olmuşlardı. Örneğin Ebu Zeyd Tâî, Hıristiyan olduğu halde sırf Arap asabiyeti duygusu nedeniyle Köprü Sa-

6 Mesûdî, I, 29.

7 İbnü'l-Esîr, II, 280.

8 İbn-i Haldun, I, 109.

9 İbn-i Haldun, I, 112.

vaşı'nda Araplarla birlikte savaşmış ve ölmüştü. Aynı şekilde Nemr kabilesi emiri Enes bin Hilal büyük bir Hıristiyan cemaatiyle birlikte Müslümanların yanına gelmiş ve "Kendi milletimizle birlikte savaşacağız," diyerek İslâm ordusu içerisinde saf tutmuş ve İranlılara karşı savaşmış.[10]

Şam ve Irak Arapları savaşlarda Müslümanlarla birlikte savaşmanın ötesinde, çoğu zaman yol rehberliği yapmak ve bilgi toplamak gibi lojistik destekte bulunuyorlardı. Sahabeden Velid bin Ukbe, Rum ülkesine doğru savaşa çıkmıştı. Rumlarla savaşa tutuştuğu sırada Hıristiyan bir Arap onun huzuruna gelerek kendisine, "Ben sizin dininizden değilim. Fakat aramızda bulunan soy ve kavmiyet bağlarının gereği size nasihatte bulunmayı görev kabul ediyorum. Rumlar öğleye kadar sizinle savaşacaktır. Sizde zafiyet görürlerse yok etmek için üzerinize saldıracaklar. Tam aksine sabır ve dayanıklılık görürlerse sizi bırakıp kaçacaklardır. Ona göre tedbirli davranınız," demişti. Onun bu nasihatinin İslâm ordusuna büyük yararı olmuştur.[11] Hz. Ömer Araplar arasındaki bu bağları iyi bilen bir idareci olarak, Müslümanları Şam ve Irak bölgesinin fethine teşvik ediyor ve fütûhat sırasında Arap Hıristiyanlarının Müslümanlara yaptıkları destek ve yardımları takdir eyliyordu. Müslümanlar, ehl-zimme yani Arap ve İslâm olmayan ahali üzerine cizye koymak istediklerinde Hıristiyan mezhebinde bulunan Tegallüb, İyad, Nemr adındaki Arap kabileleri üzerine de cizye koymak istemişlerdi. Fakat söz konusu kabileler cizye vermekten kaçındılar. Bu çekince hakkında Hz. Ömer'e malumat verilince kendisi ashabını toplayarak istişarede bulundu. Danışmanlardan biri, "Bunlar Araptır. Cizye vermekten kaçarlar. Şiddet sahibi ve düşmanlık duyguları güçlü olan adamlardır. Kendilerini gücendirerek Arap olmayan düşmanların elinde alet olmalarına neden olmak uygun değildir," görüşünü ileri sürdü. Söz konusu görüş Hz. Ömer'in kendi düşüncesine de uygun gelmiş, doğacak çocukları Hıristiyan yapılmamak şartıyla, Müslümanlar gibi onlardan yalnızca zekât vermeleri is-

10 İbnü'l-Esir, II, 215.

11 *Egânî*, IV, 187.

tenmiştir.[12] Hz. Ömer bu yoldaki icraatı, Arap birliğini korumak için yapılması lüzumlu bir vazife kabul ediyordu. Velid bin Ukbe bin Ebu Süfyan Irak ve el-Cezire'yi fethe gittiği zaman söz konusu bölgedeki Hıristiyan Arap kabileleri kendisine iltihak etmişse de yalnız İyad kabilesi yurdunu terk ederek Rum ülkesine sığınmıştı. Velid durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer de Rum imparatoruna şu mektubu gönderdi: "Aldığım bilgilere göre Arap kabilelerinden biri ülkemizi terk ederek topraklarınıza sığınmış. Allah'a yemin ederim ki o kabileyi kendi topraklarınızdan çıkarıp bize iade etmezseniz biz de bizde bulunan bütün Hıristiyanları ülkeden çıkarıp size göndeririz." Bunun üzerine Rum imparatoru söz konusu kabileyi ülkesinden kovmak zorunda kalmıştır.[13]

Yeryüzüne Yayılma ve İslâm Fetihleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. Ömer Arap birliğinin güçlenip büyümesine hizmet ve bu birliği Rumlar ve İranlılar aleyhine bir güç ve destek haline getirmek amacıyla, Müslümanları Şam ve Irak bölgelerinin fethine özendirmiş, ancak daha ötelerdeki toprakların fethine H. 14 veya 18. yılda izin vermişti. Fetihlerin bu şekilde genişlemesine "rüy-i zeminde intişar veya yeryüzüne yayılma" adı verilmiştir. Müslümanlar söz konusu tarihe kadar elde ettikleri zafer ve ganimetlerin neşve ve huzuru içinde, fethedilen ülkelerin ötesindeki toprakları da İslâm topraklarına eklemek istiyorlardı. Ancak Hz. Ömer tüm ısrarlara rağmen buna izin vermiyordu. Mısır fatihi Amr b. el-Âs daha önce Cahiliye Devri'nde Mısır'ın zenginliklerini görmüş ve önemini anlamıştı. Şam ve Irak bölgeleri fethedilince Hz. Ömer'e gelerek Mısır'ın fethinin stratejik açıdan önemini belirtmiş, teşvik etmiş ve "Çok zengin ve savaşmaktan aciz olan bu bölge ele geçirilirse Müslümanlar için çok yararlı olur," demişti. Hz. Ömer önceleri bunu uygun görmemiş ancak Amr'ın ısrarları üzerine bir tereddütle birlikte fethi onaylamıştı. Amr,

12 *El-Maarif*, 193.

13 İbnü'l-Esir, II, 262.

sefere çıkacağı sırada Hz. Ömer ona: "Git. Allah'tan size başarı dilerim. Yolda iken sana mektubum gelecektir. Mısır'a girmeden mektubumu alır da mektupta Mısır'dan vazgeç emrini görürsen geri dön. Mektubumu almadan evvel Mısır'a girmiş olursan o halde ileri giderek Allah'tan yardım ve başarı dilersin," diyerek vasiyette bulundu. Amr b. el-Âs Hz. Ömer'den geri dönmeyi emreden bir mektup gelmesinden korktuğu için emrindeki adamlarla beraber süratli bir biçimde yolu kat etmiş ve Mısır sınırı yakınında bulunan bir beldeye ulaşınca Hz. Ömer'in mektubu kendisine yetişmiş ancak Amr b. el-Âs yoluna devam etmiş ve mektubu Mısır hududu içindeki Ariş'e ulaşınca açıp okumuştur. Hz. Ömer'in mektubu şöyle idi: "Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla Halife Ömer bin Hattab'dan Amr b. el-Âs'a, Allah'ın selam ve bereketi üzerine olsun. Bu mektubum Mısır sınırına ulaşmadan evvel sana gelirse fetihten vazgeçerek geriye dön. Mektubum Mısır'ın içlerine veya sınırına girdikten sonra sana ulaşırsa hareketine devam et. Sana yardımcı kuvvetler göndereceğim." Bunun üzerine yoluna devam eden Amr, kısa sürede Mısır'ı fethetmiştir.

Ahvaz şehri fethedildiği zaman da Hz. Ömer, "Keşke Fas ülkesiyle aramızda ateşten bir dağ bulunsaydı. Öyle ki ne onlar bize, ne de biz onlara ulaşabilelim," demişti. Müslümanlar bir şehre yerleşmek veya ordugâh kurmak istediğinde Hz. Ömer – istediği zaman devesine binerek oraya gidebilmek için– o yer ile hilafet merkezi olan Medine arasında doğal bir engel olacak bir suyun veya nehrin bulunmamasını tavsiye ederdi. Bununla beraber Hz. Ömer Arapların yeryüzüne yayılmalarını mutlak gerekli görünce kumandanlarına fütuhatta ileri gitmelerine izin vermiştir. Lakin Kureyşliler hakkındaki eski fikrinde ısrarını sürdürmüş, onların Medine dışına çıkmalarını engellemiş ve kendilerine, "Bu millet için en fazla korktuğum şey sizin her tarafa yayılmanızdır," diyerek Medine'den çıkmalarına engel olmuştu. Her ne sebeple olursa olsun bunlardan biri savaşa gitmek için halifeden izin almak istese, Hz. Ömer: "Hz. Peygamber'le birlikte yaptığınız savaşların şerefi sana kâfidir. Senin için bugün savaşa gitmekten ise ne sen dünyayı göresin ne

de dünya seni görsün," derdi. Hz. Ömer bu yasağı yalnızca Kureyş'ten olan muhacirler için uyguluyordu. Hz. Osman hilafet makamına geçince bu yasağı kaldırmış, bunlardan bir kısmı Şam'a taşınmış, hilafet mücadeleleri zamanında Muaviye'yi desteklemiş, diğerleri de başka başka şehirlere dağılmışlardır.[14]

Şu durumda anlaşılan o ki, Hz. Ömer, özellikle hilafetinin ilk yıllarında Arapların, Arap Yarımadası ile ona komşu olan Şam ve Irak bölgesinde ikamet etmeleri ve Medine'nin İslâm'ın merkezi ve Kureyşilerin de İslâmiyet'in esas ve menşei olmak itibariyle Medine'den ayrılmamaları siyasetini sürdürmüştü. Ancak birbiri ardına gelen fütuhat ve zaferleri durdurmaya imkân olmadığından, Arapların fetihlerin genişlemesiyle yeryüzüne dağılmalarına engel olamamış, istemeden izin vermek zorunda kalmıştır.

İslâmiyet'in kaim olduğu asabiyet, Arap birliğinden ibaret olduğu için kullanılan her iki kelime yani Arap ve İslâm tabirleri özellikle Müslümanların hâkimiyeti altına giren milletler arasında eşanlamda kullanılıyordu. İslâm denince Arap ve Arap denince İslâm anlaşılıyordu. Bu yüzden Süryanilerin kullandığı "Taybuta" lafzı hem Arap hem Müslümanlar için eşanlamda kullanılıyordu.[15] Araplar arasında İslâm'dan önce ve sonra geçerli olan bağlar ve birliktelik arasındaki fark şuydu: Cahiliye Devri'nde neseplerin çeşidine göre farklı asabiyetlere tabiydiler. İslâmiyet'ten sonra ise İslâmiyet'in kazandırdığı yeni ruh ve düşüncenin gereği olarak baba ve atalarının adını terk etmişler ve Arap adı altında İslâmiyet'le birlikte yeni bir asabiyete bağlanmışlardır. Araplar Cahiliye Devri'nde soy ve soplarıyla övünür ve üstünlük ileri sürerken İslâmî devirde takva ve din uğrunda cihat ile öne geçmeye çalışmışlardır. Bu da aralarında daha önce mevcut olmayan yeni birtakım İslâmî bağ ve birlikler meydana getirmiştir.

14 İbnü'l-Esir, III, 90.

15 Bkz, *El-hilal*, yıl: 13 sayı: 2.

Hz. Peygamber yeni dinini neşretmek ve davetini kabul ederek kendisine destek olacak insanlara ihtiyaç duyuyordu. Öncelikle kendi kabilesinden birtakım kimseler çevresinde toplandı. Getirdiği dine inanarak tam destek vermenin dışında bir kısmı, sırf dini inancından dolayı baskılardan kurtulabilmek amacıyla Habeşistan'a, diğer bir kısmı da peygamberle beraber Medine'ye göç etmek zorunda kaldılar ki bunlara "muhacirler-göç edenler" adı verildi. Muhacirler Müslüman sınıfların en eskisidir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret edip oraya yerleşince, şehir halkı kendisine yardım ve destekte bulunup iman ettiklerinden, bunlara da "ensar=yardım edenler" adını verdi. Ensar da diğer bir sınıfı oluşturuyordu. Ensar ve muhacirlerin her ikisine birlikte "sahabe" denildi. Sahabe, Hz. Peygamber'e inanan, arkadaş ve yoldaş olanlar veya onu tanıyanlar demektir. Bu iki tabakadan her biri birtakım özel durumlar sonucunda özel bir isimle anılan birtakım cemaatler türemiştir ki bunlar da İslâm dininin yayılıp büyümesinde önemli görevler ifa etmişlerdir. Örneğin Bedir Savaşı İslâm'ın kök salıp güçlenmesi açısından çok önemli olduğundan, o savaşta bulunan Müslümanlar diğer Müslümanlara oranla ayrı ve seçkin bir konumda tutularak kendilerine "Bedir ashabı" (Bedriyyun veya Ehl-i Bedir) adı verildi. Aynı şekilde Irak ve Fars ülkesinin fethini sağlayan Kadisiye Savaşı'nda bulunanlar "Ehl-i Kadisiye" adıyla çağrılıyordu. Müslümanlar bu tabaka, cemaat ya da sınıflardan her birini özel bir imtiyaz ile diğerlerinden ayırıyor, saygı duyuyor ve diğer Müslümanlardan daha fazla miktarda maaş tahsis ediyorlardı.

Mekke'nin fethinde bulunanlar veya İslâmî fırkalar arasında büyük etkileri olan Cemel ve Sıffîn savaşları gibi diğer savaşlarda bulunanlar hakkında da benzeri imtiyazlar veriliyordu. Hz. Ali'nin taraftarları kendi fırkalarından Cemel Savaşı'nda bulunanları üstün bir konumda kabul ederlerdi çünkü o savaşta galip gelmişlerdi. Bunlara özel bir isim olarak "Cemel ashabı" diyorlardı. Ümeyyeoğulları taraftarları da tam aksine Sıffîn Sava-

şı'nda savaşanları yine aynı sebepten üstün tutuyorlardı. Muaviye bunlara diğer taraftarlarından daha fazla maaş veriyordu.

Bununla birlikte sahabe-i kiram, Hicret'e veya biatta öncelik yönünden de birbirinin önünde geliyorlardı. *Akabe biatı ashabı, gâr (mağara) ashabı* gibi. Rıdvan biatından önce Hz. Peygamber'e inanan ve dost olanlar daha sonra Peygamber'in sohbetiyle müşerref olanlardan daha seçkin kabul ediliyorlardı. Bu ve benzeri vesileler ile ayrıcalık kazanan daha birçok sınıf vardı. Hafızlar, kariler, kalpleri İslâm'a ısındırılanlar *(müellefe-i kulûb)*, valiler, kadılar, tâbiin, tâbiinin tâbiini *(etbeu tâbiîn)* vb dinî veya idari konum gereği ayrıcalıkları olanları da unutmamak gerekir. Araplar arasında nesep asabiyeti daha önce de belirttiğimiz gibi İslâmiyet'ten sonra tamamen yok olmamış, dinî bir şekil almıştır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in kabilesi olan 'Kureyş'e' en yakın bulunan nesep, neseplerin en şereflisi sayıldı. Kureyş ayrıca mansıplar, makamlar ve maaşlarda da hepsinden önde kabul ediliyordu. Özellikle "Devlet başkanı Kureyş'ten olur" (İmamlar Kureyş'tendir) hadisi halk arasında yayıldıktan sonra devlet yönetimi onların eline bırakıldı.[16] Kureyşliler her yönden tüm insanların üstünde bir mevkide tutularak "Altmış yaşında kadın hamile olmaz, Kureyşli olmadıkça. Elli yaşında bir kadın hamile olmaz Arap olmadıkça," denildiği gibi[17] aynı şekilde "Kureyş'ten bir kadının kızı cariye olamaz", "Kureyşli münafık ve imansız olmaz",[18] "Kureyş'ten bir adam tarihten başka hiçbir ilme kendini vermemelidir" denilirdi.[19] Bu sayede hilafet dışarıdan hiçbir rekabete maruz olmaksızın yakın zamana kadar Kureyş soyuna bırakılmıştır.

Muhacir ve ensar sınıflarından oluşan sahabelerden her birinin, özellikle Emeviler zamanında özel bir makam ve özel bir grubu vardı. Söz konusu devirde nübüvvetin etkisinin azalması üzerine halk Cahiliye asabiyetine döndüğü için muhacir ve ensar birbirlerine hasım ve rakip olmak zorunda kalmıştı. Ca-

16 *İkdü'l-Ferid*, II, 40.

17 *Egânî*, XV, 88.

18 *Egânî*, XIV, 60.

19 *El-Beyan*, I, 151.

hiliye Devri'nde Adnaniler ile Kahtaniler arasında oluşan övünmeleri hatırlatır konuma düşmüşlerdi. Muhacirler Adnanilerden gelen Muzar kabilesine, ensar ise Kahtanilerden olan Evs ve Hazrec kabilesine mensuptular. Aralarında ortaya çıkan rekabetin tesiriyle her biri çoğunlukla o dönemde türeyen siyasi fırkalardan birinin tarafına geçti. Ensar Hz. Ali'nin grubuna, muhacirlerin çoğunluğu ise Muaviye'nin taraftarlığına geçince, halk arasında kabilevi rekabetler tekrar ortaya çıkmaya başladı.

Medine halkının en cesur adamlarından müteşekkil olan ensar, danışma kurulu görevini ifa ediyordu. Verdikleri hükümler millet üzerinde uygulanıyordu. Bunlar Hz. Ali ile onun Ehli Beyt'inin taraftarıydılar. Muaviye hilafet davasında bulununca ensar ona şiddetle karşı çıktı. Bu sebepten Muaviye'nin adamları ensara çok hoş bakmaz, kendilerini kötülemeye çalışırlar ve çoğu kez onlar için "ensar" lakabını vermemeye özen gösterirlerdi. Rivayete göre; ensardan bazıları hilafeti döneminde Muaviye'nin huzuruna çıkmak için izin istemişlerdi. Görevli Muaviye'nin huzuruna girerek: "Ensarın girmesine izin veriliyor mu?" diye sormuştu. O sırada Amr b. el-Âs Muaviye'nin yanında bulunuyordu. "Ey Müminlerin Emiri! Bu lakap da nedir? Halkı kendi soylarına göre çağırınız," dedi.

Raşid Halifelerin Siyaseti[20]

Raşid Halifeler devrinde İslâm devleti siyasi bir devlet olmanın ötesinde hiçbir asırda benzeri görülmemiş bir biçimde takva, adalet, rıfk ve mülayemet esasları üzerine kurulmuş dinî bir hilafetti. Devrin belki de bütün İslâmî dönemin en etkin ve büyük adamı Hz. Ömer'di. Kendisi eylem ve hayatı ile insanlık tarihinde çok az rastlanılan bir kişilikti. Hz. Ömer'in menkıbeleri bir-

20 Daha önce kitabımızın birinci cildinde de belirttiğimiz üzere "Raşid Halifeler" veya "Dört Halife Dönemi" İslâm tarihinin en parlak, model alınması gereken örnek devir, ibret ve iftihar dönemi olarak kabul edilir. Onların anladığı dini anlayışı ve yaşadığı samimi hayatı daha sonra hiçbir idareci gerçekleştirememiş, sadece belli oranda taklit etmeye çalışmışlardır. Sadece Müslümanlar için değil, tüm insanlık açısından da adalet, insaf, merhamet ve hakkaniyetin zirve yaptığı bir altın dönem olarak kabul edilmiştir – ng.

çok kaynakta anlatılır ve herkes tarafından bilinir. Hz. Ebubekir ise hilafetinin iki yıl kadar kısa bir süre olmasına rağmen büyüklükte Hz. Ömer'den geri kalmaz. Özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra dinden çıkan mürtedlere karşı cihat ilan etmesi ve onları İslâmiyet'in dairesi içerisine tekrar döndürmesi Hz. Ebubekir'in İslâm dinine yaptığı en parlak hizmetlerden biri sayılır. Öyle ki Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra bazı kabileler İslâmiyet'i terk etmişler, bunun üzerine henüz kurulma ve gelişme aşamasında bulunan İslâm devletinin yıkılacağı endişesi Müslümanları tedirgin etmişti. Bu nedenle Hz. Ebubekir bir an duraksamaksızın, Allah'ın hoşlanacağı üstün bir gayretle mürtedler belasını ortadan kaldırarak İslâm devletinin temellerini güçlendirmiştir. Raşid Halifelerden Hz. Osman ve Hz. Ali de Ebubekir ve Ömer'in yolundan ayrılmamışlardır.

Hz. Ebubekir (Radıyallahu Anh = Allah O'ndan Razı Olsun)

Raşid Halifeler devri kuşkusuz İslâmiyet'in altın devridir. Bu devrin halifeleri dünya süs ve ziynetlerine aldanmayan, son derece dindar, hak ve adalete yürekten bağlı insanlardır. Onların bu üstün sıfatlarını, erişilmez ahlakını gösteren örnekler oldukça çoktur. Hz. Ebubekir İslâm'ı kabul ettiğinde devrinin en büyük zenginlerinden birisi olup, kırk bin dirheme ulaşacak kadar büyük bir servete sahiptir. Gerek bu koca serveti gerekse ticaret yoluyla kazandığı tüm mal ve mülkünü İslâmiyet uğrunda tüketmiştir. Hz. Ebubekir'in zamanında da bir devlet hazinesi (Beyt'ül-mal) vardı. Ancak buraya giden paralar bekletilmeksizin ihtiyaç sahibi Müslümanlara pay ediliyordu. Kendisi vefat ettiği zaman söz konusu hazinede tek bir dinardan başka para bulunmadı. Hz. Ebubekir'in evi Medine'nin dışında Sunh mahallesindeydi. Hz. Peygamber'in evinden de bir mil uzaklıktaydı. Medine'den buradaki mahallesine yaya gider, pek nadiren ata binerdi. Medine'ye geldikçe halka beş vakit namazı da kıldırır, yatsıdan sonra evine dönerdi. Bununla beraber her gün çarşıda koşuşturur, alışveriş ve ticaretle meşgul olurdu. Hz.

Ebubekir'in büyük bir koyun sürüsü de vardı. Bunların etinden sütünden yararlanır, işleriyle kendisi ilgilenir, bazen bizzat bu sürüyü gütmeye çıkarırdı. Kendisi halife olmadan önce koyunlarını sağardı. Halife olunca bir cariyenin, "Bundan sonra Ebubekir artık davarlarımızı sağmaz," dediğini işitince, "Hayır, davarlarınızı sağmaya devam edeceğim. Bulunduğum makam beni asla değiştiremez," cevabını verir ona. Hilafet makamına geçtikten altı ay sonra Medine'nin içine taşınarak, "Hem ticaretle uğraşılıp hem de Müslümanların idari işlerine bakılamaz. Her halükârda tüm vakti Müslümanların idaresine ve hizmetine ayırmak gerekir," diyerek ticareti bırakır. Bu tarihten itibaren devlet hazinesinden kendisine bağlanan yıllık altı bin dirhem maaş ile geçindi. Fakat en doğal hakkı olan bu maaşı bile içine sindirememiş, kamunun hakkı olarak kabul etmiş, vefat ettiğinde kendisine ait bir bölüm arazinin satılarak, aldığı halifelik maaşının hazineye geri ödenmesini vasiyet etmişti.

Ömer bin Hattab (Radıyallahu Anh)

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İslâm devletinin sınırları doğuda Hindistan'a kadar, batıda Afrika'nın ortalarına kadar genişlemiş, birçok zengin ülke ele geçirilmiş, ganimetler fevkalade çoğalmış, devrin iki süper devleti olan Bizans ve İran'ın hazineleri Müslümanların eline geçmiş olduğu halde, Hz. Ömer bu sınırsız servet ve zenginliğe rağmen dünya süslerine asla aldanmamış, yememiş yedirmiş; giymemiş giydirmiş, kendi yaşamamış başkalarını yaşatmış, yokluk ve sıkıntı içerisinde yaşamını sürdürmüştür. Hatta deri ve benzeri malzeme parçalarıyla yamalı bir gömlekle namaz kıldırır, halka hitap ederdi. Kendisine tahsis olan maaşı harcadıktan sonra paraya ihtiyaç duydukça Beyt'ülmal görevlisine giderek maaşından kesilmek üzere borç alırdı. Müslümanların mallarını boşa harcamama ve koruma hususunda çok dikkatli olduğundan, Müslümanların yararları dışındaki işlere asla para harcamazdı. Gerek dinî gerek siyasi, Müslümanların tüm işlerini bizzat görür ve gözetirdi. İslâm'ı yaymak maksadıyla çarşı pazar dolaşır, Kur'an okur, halkı daha dindar ol-

maya, takvaya ve zühde, başkalarına iyilik yapmaya özendirirdi. Herhangi bir şeyi tavsiye etmek veya emretmek istediğinde, onu ilk önce kendisi yapar ve halkına örnek olurdu. Hz. Ömer şarap içenlere, şer'î ceza olarak seksen değnek cezası verdiği gibi, çöl halkına Kur'an öğretmek için de hafızlar, hocalar gönderir, onların arkasından da öğretilenleri takip etmek için mümtahin (imtihan eden) gönderirdi. Kur'an'dan hiçbir şeyi ezberlememiş birini bulursa mümtahin tarafından ceza verilirdi.[21] Halife Ömer, halka karşı muamele ve görevlerine sadakat hususunda vali ve kumandanlarına çok katı davranır, her zaman onlardan hesap sorar, halkın şikâyetlerine kulak verir, yöneticilerin davranışlarını sıkı takip eder, yöneticilerin hangisinde bir kusur görürse makam, mansıb ve hatırına bakmaksızın eğrileni doğrulturdu. Örneğin, İslâm'ın büyük şanlı komutanı Halid bin Velid İslâm geleneğine ve takvaya yakışmayan bir iş yapmıştı. Hz. Ömer kendisini hemen yanına çağırtmış, bu şanlı komutana sanki bir köleymiş gibi oldukça sert uyarı ve ikazlarda bulunmuştu. Halid buna karşılık ağzını açamamıştı.[22] Hatta bazen valileri bile kırbaç vs ile cezalandırır, şiddetle uyarır, ancak valilerden hiçbiri de kendisine itirazda bulunmazdı. Hz. Ömer'in iffet ve namusu, adalet ve hakkaniyeti, dünya süs ve debdebesine aldanmaması, kendisini hem valilerin nazarında hem de halkın nazarında heybetli ve muhterem bir mevkiye çıkarmış olduğundan, kendisine itiraz akıllardan bile geçmezdi. Hz. Ömer, haram işleyenler, alkollü içki kullananlar ve Müslümanların malına göz dikenler hakkında gayet katı davrandığı halde, sıradan bir insana karşı, bir babanın öz evladına davranışı gibi rahmet ve şefkatle yaklaşırdı. Fakir ve muhtaçlara ev sahipliği yapar, onların aç olanlarını doyurmak için sofralar kurdurur, tabak tabak yemekler verirdi. Kumandanları sefer için evlerinden ayrıldıklarında, onların yokluğunda ailelerini yoklar, bir şeye muhtaç olanları tespit eder, eksiklerini giderirdi.[23] Hz. Ömer'in tüm halka karşı adalet dolu tavrı, gayrimüs-

21 *Egânî*, XVI, 58.

22 İbnü'l-Esir, II, 174.

23 Kitabımızın birinci cildinde Raşid Halifeler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

limlere bile hilm ve merhamet ile davranması sonucu, halife ile halk arasında karşılıklı saygı, sevgi ve itaate dayalı güçlü bir duygusal bağ oluşmuştu. İsteyen kendi arzusu ile Müslüman oluyor, istemeyen eski dininde devam ediyor, gönül hoşnutluğu ve huzuruyla İslâm idaresini kabul ediyordu. Aslında Hz. Ömer devlet ve hükümetin idaresini görünmeyen demirden bir hikmet eli ve otoriteyle tutuyordu. Şehit olmasıyla devletin temelleri sarsılmış, özellikle hilafet merkezinden uzak bulunan Horasan, Sicistan vb bazı bölgelerde isyanlar çıkmıştır.[24]

Osman Bin Affan (Radıyallahu Anh)

Hz. Osman, daha önce'de açıkladığımız nedenlerden dolayı, özellikle de Medine ahalisinin düşmanlığını kazanmıştı. Şehit olmasına yol açan yumuşak huyluluğu ve müsamahakârlığı ve Ümeyyeoğullarından olan akrabasını kıramaması gibi zaafları olmasaydı, diğer Raşid Halifelerden hiçbir farkı kalmayacaktı. Şehit edilmesi Emevilerin kendileri için hilafet talebinde bulunmalarına vesile oldu. Hz. Osman belli ihtiyaçlar için para toplayan ve biriktiren ilk halifeydi. Rivayete göre şehit edildiği gün hazinedarının yanında on beş bin dinar ile bir milyon dirhem nakit bulundu. Terk ettiği at ve develerden başka Vadilkura, Huneyn ve diğer şehirlerde yüz bin dinar kıymetinde çiftlikler de bırakmıştı.[25] Kendisi gibi sahabelerden bazıları da onun devrinde köy ve çiftlik sahibi olmuşlar, konaklar yaptırmışlar, zenginlik ve refaha alışmışlardı.[26] Bu yüzden Hz. Ömer'in zü-

24 Mesûdî, I, 301.

25 Hz. Osman'ın mal, mülk ve dünyaya düşkün bir şahsiyet gibi anlaşılmasını ifade veya ima eden bu satırlar, bence müellifin kendi subjektif görüşleri veya maksadı aşan ifadeleridir. Oysa Hz. Osman'ın tüm yaşamı örnek alınması gereken bir fedakârlıkla, zühd ve takva ile geçmiş, gerek olağanüstü cömertliği, gerekse İslâm için yaptığı bütün fedakârlıklar, Hz. Peygamber tarafından defalarca takdir edilmiş, ahlak ve karakterini çok sevdiğinden, O'nu iki kez kendisine damat etmiş ve hayatında iken cennetle müjdelenen on sahabi arasına koymuştur. Hz. Osman bir halife olarak, halk için helal ve haram sınırlarını (fetva) muhafaza etmiş ama kimseyi daha dindar yaşamak veya zahid olmak (takva) hususunda zorlamamıştır – ng.

26 Mesûdî, I, 301.

hd, kanaat ve dindarane yaşamını kendisine örnek edinmiş olan Hz. Ali'nin, Hz. Osman'dan sonra halifelik makamına gelmesi, lüks ve refah içinde bir yaşama alışmış olan bazı kesimleri çok rahatsız etmişti. Bu durum Hz. Muaviye'nin halifelik talebinde bulunması ve desteklenmesinde de etkili bir neden olmuştur. Hz. Ali'nin zahidane yaşamına ayak uydurmaktan korkan belli bir kesim kimi menfaatler karşılığında Hz. Ali'yi bırakmak zorunda kalmıştır.

Ali bin Ebi Talib (Radıyallahu Anh)

Zühd ve takva dolu yaşamı herkesçe çok iyi bilinen Hz. Ali, çocukluğundan itibaren İslâm'a gönülden bağlı, son derece samimi, özü sözü bir, dürüstlük timsali bir şahsiyetti. Hiçbir işte hile ve kurnazlığa başvurmazdı. Tüm hareketlerinde dinî hükümleri, doğruluk ve dürüstlüğü kendisine rehber edinmişti. Yokluk ve ihtiyaç içinde, kanaatkâr bir şekilde yaşamayı büyük bir erdem sayardı. Bu mübarek insan Hz. Peygamber'in seçkin kızı Hz. Fatıma (r.anha) ile evlendiğinde, yatacağı bir koç postundan başka bir şeye sahip değildi. Geceleyin bu post üzerinde yatarlardı. Gündüzleri su taşıdıkları hayvanın beslenmesi için üzerine yem koyarlardı. Hz. Ali'nin uşağı, hizmetkârı yoktu. Hilafeti döneminde kendisine İsfahan'dan bir miktar mal getirilmişti. Kendisi bu malı eşit olarak yedi parçaya ayırmıştı. Arta kalan bir ekmeği de yedi parçaya bölerek diğer paylara eklemişti. Hz. Ali kendisini soğuktan koruyamayacak kadar ince ve basit bir kaftan giyerdi. Bir gün bir dirhemle bir miktar hurma almış, bir çarşaf içinde eve götürürken bir zatın, "Ey Müminlerin Emiri! Veriniz ben taşıyayım," demesine karşılık, "Aile sahibinin onu taşıması daha uygundur," cevabını verecek kadar mütevazı, başkasına yük olmak istemeyen bir devlet başkanıydı. Örnek bir Müslüman'ı tarif ederken, "Karnı açlıktan içine geçmiş, dudakları susuzluktan kurumuş, gözleri ağlamaktan çapak tutmuş olmalıdır," şeklindeki sözleri Hz. Ali'nin eşsiz zühdünü gösteren, ibret alınacak sözlerindendir.[27] Hz. Ali,

27 İbnü'l-Esîr, III, 204.

adalet ve hakkaniyete yürekten bağlıydı. Bir gün kendisine ait bir zırhı bir adamın yanında görür ve geri almak için sahabeden kadı Şurayh'a müracaat eder. Halife olmasına rağmen yargılama boyunca sırf eşitlik ve adaletin temini için oturmaz ve hasmı ile hâkimin huzurunda yan yana durur. Hz. İmam savaşa asker gönderirken de halka yumuşaklık ve anlayışla davranmalarını, kadın ve güçsüzlere dokunmamalarını tavsiye ederdi.

Hz. Ömer'in adalet ve hakkı temin için devlet adamları üzerinde kurduğu otorite ve kontrolü Hz. Ali de gerçekleştirmişti. Eğer Hz. Ali tıpkı Hz. Ömer gibi, halkın Hz. Peygamber'in devrinin etkisinden henüz mahrum olmadığı, doğruluk ve dindarlıktan uzaklaşmamış oldukları bir zamanda halife olsaydı, hâkimiyet dönemi daha da uzun ve etkin olur, idaresindeki zaaf ve eksiklikler görülmezdi. Ancak ne çare ki Hz. Ali hilafet makamına geçtiğinde niyetler bozulmuş, devlet adamları makam ve mansıplara göz dikmiş ve Muaviye gibi şöhret konusunda hırslı, deha derecesinde zeki ve akıllı bir adam rekabet meydanına atılmış bulunuyordu. Gerçekten de Muaviye tam bir siyasi deha idi. Deha ve zekâ ile, hile ve kurnazlıkla, gerektiğinde mal mülk dağıtarak işe yarar adamları, güçlü grupları etrafına toplamıştı. Oysa Hz. Ali, tam aksine vali ve kumandanlarından sürekli hesap sormakta, din ve takva hükümlerine bağlılık ve muhafaza konusunda onları sıkıştırmaktaydı. Bu yüzden her geçen gün taraftarlarını kaybediyordu. Sahabeden büyük çoğunluk Hz. Ali'nin yanından ayrılmıştı. Hatta amcasının oğlu Abdullah bin Abbas, Basra valisi iken tabiînin önde gelenlerinden büyük hukukçu ve hadisçi aynı zamanda nahiv ilminin kurucusu Ebu'l Esved Düeli'nin dedikodusu nedeniyle gücenip görevden ayrılmıştı. Ebu'l Esved Hz. Ali'nin yanında, İbn-i Abbas'ın dedikodusunu yapar. Hz. Ali de İbn Abbas'a yakıştırılan huyları ve davranışları kendisine bildirir ancak bu ihbarı yapanın ismini belirtmez. İbn-i Abbas Hz. Ali'ye, "Size verilen malumat doğru değildir. Memuriyet görevimi hakkıyla yerine getiriyor, devletin mallarını koruyorum. Kulaktan duyma şeylere ve iftiralara dikkat etmemeniz gerekir," cevabını yazar. Ancak Hz. Ali cevabı önemsemeyerek tekrar İbn-i Abbas'a "Cizye

parasından ne kadar aldığını, nereden aldığını, nereye harcadığını bana bildirmelisin," anlamında bir ferman gönderir. Bunun üzerine İbn-i Abbas Hz. Ali'ye, "Bu memleket halkından çok para topladığım konusunda size verilen malumatı ciddiye aldığınızı anlıyorum. Yerime istediğiniz adamı vali gönderiniz. Ben valilikten ayrılıp gidiyorum. Selam olsun," diye yazar ve istifasını bildirdikten sonra Hilaloğulları kabilesinden olan dayılarını davet eder. Bütün Kays kabilesi çevresine toplanır. İbn-i Abbas paralarla birlikte gelir ve "İşte bunlar toplanan rızıklarımızdır," der. Basra halkı kendisinin arkasındadır; Mekke'ye kadar gelirler.[28] Hz. Ali bu sebepten dolayı Abdullah İbn-i Abbas gibi güçlü bir şahsiyetin desteğini de kaybetmiş olur. Aslında Hz. Ali'nin kendi amacaoğluna reva gördüğü bu muamele, Hz. Ömer'in uygulamalarından farklı bir şey değildi. Fakat ne yazık ki zaman tamamen değişmiş, olaylar başka bir şekil almıştı. Üstelik Muaviye gibi dâhi bir rakip de karşıdaydı. Her geçen gün büyük paralar sarf ediyor ve taraftarlar topluyor, deha ve zekâsıyla İslâm'ın büyük komutanlarını kendi yanına çekiyordu.

Hz. Ali, Hz. Ömer'in halifeleri gibi, gayret ve hamiyet sahibi insanlar olmanın ötesinde bedevilik devrine özgü fazilet, izzet ve iffet ve sadakat gibi vasıflarla bezenmişti. Ayrıca İslâmiyet'in ilk yılları birlik, beraberlik gibi nedenleri de birlikte getirmişti.

Bununla birlikte şu gerçeği de kabul etmek gerekir: Raşid Halifelerin devlet yönetiminde takip ettikleri yöntem ve siyaset, siyaset bilimi kuralları içerisinde değerlendirilecek olunursa; insanın doğasına ve devlet mantığına da uygun bir tarz değildi. Onların yönetim anlayışı ve uygulamaları, ancak belli bir devirde yetişmesi nadir olan birtakım üstün şahsiyetlerin, olağanüstü himmeti ve birlikteliği, dinî gayretleri ve yaratılışlarından gelen üstün vasıf ve hasletleri sayesinde oluşturulan, ken-

28 İbnü'l-Esîr, III, 196. Yazar burada İbnü'l-Esîr'den alıntıda bulunurken küçük bir hata yapıyor. Zira Basra halkı paraları almak için İbn-i Abbas'ın arkasında Mekke'ye değil, Arap beldeleriyle Irak arasında bulunan Taf Çölü'ne kadar gitmişlerdi. Ve Kays kabilesi karşılarına çıkarak İbn-i Abbas'ı himaye ettiklerinden, emellerine ulaşmaksızın dönmek zorunda kalmışlardı. İbn-i Abbas da sağ sağlim Mekke'ye gitmişti.

dine özgü bir sistem ve tamamen dinî sadakat üzere kurulmuş bir hilafetten ibaretti. Tarihte eşine rastlanmamış özel bir durum ve devirdi. İslâm'ın çeşitli ırk ve milletler arasında hızla yayılması, on beş yirmi sene zarfında dönemin en büyük devletlerinin dize getirilmesi, dünyanın dört bir köşesinin âdeta şimşek süratiyle fethedilmesi, bu fevkalade özel durum, yetenek ve şahsiyetlerden kaynaklanıyordu.[29] Oysa uygarlaşmanın genel kuralları ve sosyolojik açıdan Raşid Halifelerin devlet yönetiminde takip ettikleri siyaset o şaşılacak devrin dışında uygulanması mümkün ve de uygun olmayan bir tarzdı. Söz konusu dinî hilafetin zamanla siyasi bir egemenlik ve sultaya dönüşmesi kaçınılmaz bir zorunluluktu. Olağan olan durum ve kanun aslında buydu.

Arapların Yeryüzüne Dağılmaları

Halife Hz. Ömer hilafeti boyunca Arapları birleştirerek tek bir kitle haline getirmek ve kabileler arasındaki bağları güçlendirmek için gayret sarf etmiş, Şam ve Irak bölgesinde yaşayan kabilelerin Hicaz ve Yemen kabileleriyle birleşerek İslâm'ın güç ve kuvvetini artırmaları maksadıyla, onları Şam ve Irak bölgelerinin fethine teşvik etmiştir. Ancak söz konusu iki bölgenin daha ilerisine kadar fetihlerin kontrol dışı genişlemesini arzu etmediği gibi yeni kurulan şehirlerle Medine arasında geçilmesi zor bir su engelinin bulunmamasına da dikkat etmişti. Hz. Ömer'in bundan maksadı İslâm ülkesinin hızla büyümesinin sonucunda Araplar ve Müslümanlar arasındaki birliğe zarar verecek engellerin çıkmamasıydı. Ayrıca ülkenin kontrol edilmesi zor bir süratle büyümesini arzu etmiyor, Hz. Peygamber devrindeki gibi Medine merkezli bir yönetimin muhafaza olunmasını istiyordu. Fethedilen bölgelerin gelirleri de Medine halkına maaş olarak dağıtılıyordu. Bu yüzden "Saban demiri zillet ve meskenet vermeksizin hiçbir milletin hanesine girmez," (Sabana yapışan mahvolur) anlamında olan hadis-i şerife dayanarak, Müslümanları ziraat ile meşgul olmaktan men etmiş, bu konu-

29 Bkz. I. cilt ilgili bölüm.

da da ısrarcı davranmış, zaman zaman şiddet bile göstermiştir.[30] Hz. Ömer Müslümanların ziraat ile meşgul olmalarının cihat vazifesini yerine getirmelerine engel olacağına inandığı için böyle davranıyordu. Haraç ve cizyenin tahsil olunması, hâkimiyetin sürekli olarak Müslümanlar elinde kalması için onların daima askeri bir güç olarak hazır durmalarını arzu ediyordu. İslâm'ın ilk devrinde kurulan Basra, Kûfe ve Füstâd gibi şehirler askeri amaç için kurulan stratejik istihkâmlardan başka yerler değildi. Aynı sebepten Hz. Ömer Hz. Peygamber'in, "Arap Yarımadası'nda iki din bırakılmamalıdır"[31] sözleriyle müşriklerden hacca kimsenin gelmemesi[32] emrine binaen, gayrimüslimleri Arap Yarımadası'nın dışına çıkarmıştı. Hz. Ömer bu icraatı ile gayrimüslim tehlikesinden kurtulmuş oluyordu. Onların yarımada içerisinde kalmaları memleketin asayiş ve huzurunu bozacak, belki de –ileride görüleceği üzere Şam ve Irak bölgelerinde yaşayan Hıristiyanların Rumlara verdikleri destek gibi– onlar da İslâm düşmanlarına destek olacak ve Müslümanlar aleyhine işbirliği yapabileceklerdi.

Özetlemek gerekirse, İslâm'ın ilk dönemlerinde geçerli olan siyasi düşünce, Müslümanların Arap Yarımadası'ndan ayrılmaksızın mücadele etmeleri noktasında toplanmıştı. Doğal olarak bu siyasi düşünce zamanla değişti. Şam ve Irak bölgesini ele geçiren Müslümanlar fethin verdiği şevk ve gayret ile cihanı ele geçirmenin çok zor olmadığına inanmaya başladılar. Bu nedenle fetihleri daha uzak bölgelere yayabilmek için Hz. Ömer'i zorlamaya başladılar. Hz. Ömer Irak ve Şam bölgelerinin ilerisindeki bölgelere de sefer yapılması için komutanlarına izin verdi. Kendisi Medine'de yaşıyor ve devlet idare merkezinin Medine olmasını istiyor, merkezi otoriteyi parçalamak istemiyordu. Komutan ve valiler ise ülke topraklarının her geçen gün büyümesine paralel olarak yönetimi farklı bölgelere dağıtmak ve paylaşmak istiyordu. Hz. Ömer çok geçmeden komutanlarının düşüncesine katılarak Müslümanların yeryüzünün değişik böl-

30 İbn Haldun, I, 119.

31 İbn Hişam, II, 195.

32 İbn Hişam, III, 50.

gelerine dağılmalarına müsaade etti. Kısa süre içerisinde Mısır, Fars, İfrikiye vs şehirler ele geçirildi. Hz. Ömer'den sonra halife olan Hz. Osman devrinde Kureyş'in Medine'den çıkmalarına izin verilince, Kureyş kabilesi değişik bölgelere dağıldılar ve yerleştiler. Bu dönemde Arapların toplam nüfusu 200 bini aşmıyordu.[33] İslâm askeri gücünü oluşturan bu nüfus fethettikleri toprakları koruma, muhafaza ve gelirlerini toplamakla mükelleftiler. Halbuki bunların idaresi altına giren ülkelerin toplam nüfusu 100 milyondan az değildi. Ayrıca Doğu Roma İmparatorluğu gibi güçlü, köklü ve büyük bir devlet Müslümanlara karşı heybetli bir heykel gibi bekliyor, fırsat kolluyordu.

Doğum Yoluyla Nüfus Artışı

Cahiliye Devri'nde Araplar İslâm'dan sonra ulaştıkları nüfusa oranla oldukça azdılar. Anlatılanlara göre Cahiliye Devri'nde oluşturulan en büyük ordunun sayısı 8 bin kişiden fazla değildi ki, bu da "yevmu's-safaka" ordusuydu. İran askeri Bahreyn'in idare merkezi olan Hicr şehrine yönelip Temimoğulları kabilesinin toprakları ele geçirip, hayvanlarını zapt etmişler, çoluk çocuklarıyla kız ve kadınlarını esir almışlardı. Buna karşılık Temim kabilesi de misk, amber ve mücevherleri taşıyan bir İran kafilesine hücum ederek soymuşlar, diğer kabilelerin saldırısından korkarak çölde bir yerde saklanmışlardı. Ancak çok geçmeden yerleri bulunmuş ve sekiz bin kişilik bir kuvvetle üzerlerine varılmıştı. İki taraf arasında gerçekleşen bu savaşa "yevmü's-safaka" veya "yevmü kilabi's-sani" adı verilmişti.[34] Aynı şekilde, ilk dönemlerde asker olarak İslâm'a destek çıkan ve bu uğurda savaşanlar da daha önce belirttiğimiz gibi sayıca azdılar. Oysa İslâm toprakları çok genişlemiş, bu büyük toprakların korunması ve idaresi için daha fazla asker ve güçlü ordulara ihtiyaç olduğundan, nüfusun çoğalması zaruri bir du-

33 İbn Hişam, III, 50.

34 *İkdü'l-Ferid*, III, 87. (İbnü'l-Esîr bu ikisini ayrı ayrı savaşlar olarak göstermekte ve 8 bin kişilik kuvvetin Yevmü Kilab-i el-Sani'de toplandığını rivayet etmektedir. İbnül Esir, I, 227.

rum haline gelmişti. Diğer taraftan nüfus artışı Cahiliye Devri'nde de Arap asabiyetinin de kuralları arasında sayılıyordu. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib, Kureyş'ten bazı kimseler tarafından alaya alındığında, 10 erkek çocuğa sahip olup kuvvetli bir konuma gelir ise onlar da birini Allah için kurban edeceğine yemin etmişti. Arzusuna da kavuşmuştu.

Diğer taraftan Müslümanlar sayılarının az olmalarını göz önüne alarak, kendi aileleri dışında, savaş sırasında ele geçirdikleri Rum, Fars ve Kıptî cariyelerden de çoluk çocuk sahipleri olmuşlar ve nesillerini arttırma yoluna gitmişlerdi. Gerçekte de her zaman değişmez bir kural olarak, bir devletin kuruluşundaki refah ve bolluk, devletin gücünü nüfus olarak da arttırır. Öyle ki bazı Müslümanların cariyelerinin sayısı seksene ulaşmıştı. Örneğin sahabeden ve Arapların dâhilerinden birisi olan Mugire bin Şu'be dört zevce ile 76 odalık cariyeye sahipti.[35] Buna göre bir adamın elli, yüz veya daha çok sayıda çocuk sahibi olmasını garip karşılamamak gerekir. Rivayete göre tabiînin büyüklerinden Mühelleb ibn Ebi Safra'nın sulbünden üç yüz çocuğu olmuştu.[36] Endülüs Emevi hükümdarlarından Abdurrahman bin Hakem'in yüz elli erkek, elli kız çocuğu vardı.[37] Mağrip bölgesinde hüküm süren Zîrî hükümdarlarından Temim bin Muiz yüzden fazla erkek ve altmış kadar kız çocuğu bırakmıştı.[38] Şam Emevi hükümdarlarından Velid'in oğullarından Amr'ın da doksan çocuğu vardı. Bunların altmışı ata binecek yaştaydı.[39] Basralı ravilerden ve tabiînden İbn Sîrîn'in bir eşten otuz erkek ve on bir kız çocuğu doğmuştu.[40] Daha fazla örnek vermek konuyu uzatacağından gerek görmüyoruz. Abbasiler, Eyyûbiler vb hanedanların çocuk, birader ve amcalardan oluşan bir asabiyet anlayışına sahip olarak devlet kurduklarıyla alakalı tarihte birçok misal vardır.

35 *Egânî*, XIV, 143; *el-Maarif*, 100.

36 İbn Hallikân, II, 147.

37 *Nefhu't tîb*, I, 164.

38 Yazar Temim bin Muiz'i bir hata olarak Fatımîlerden Temim bin Muiz Ebu Ali ile karıştırmıştır. Doğrusu yukarıdaki gibidir. Bkz. İbn Hallikân, I

39 *Ikdü'l-Ferid*, II, 258.

40 İbn Hallikân,I, 253.

Fetihler Yoluyla Arabistan Dışında Yayılış

Cahiliye Devri'nde Araplar Arap Yarımadası ile ona komşu olan Irak ve Şam taraflarında yaşıyorlardı. İslâmiyet'le birlikte bu yeni dine destek vermek ve arka çıkmak amacıyla oluşan genel havayla birlikle, çeşitli ülkeleri ele geçirmeye başladılar. Önlerine gelen şehirleri birer birer İslâm egemenliği altına aldılar. Hz. Ömer bile bu sel gibi coşup taşan fetihleri takip ve yönetimde zorlanmaya başlamıştı. İslâm orduları doğuda Ganj Nehri, batıda Atlantik Okyanusu kıyılarına kadar İslâm bayraklarını dalgalandırdılar. Kisra ve Kayser'in topraklarını ele geçirdikten sonra hızla şehirleşmeye ve uygarlık nimetlerinden yararlanmaya yöneldiler. Bunun sonucunda zamanla safi soylarını da kaybederek asabiyet bağlarını zayıflatıp hâkimiyetlerini de kaybettiler. İslâm'ın yerleşip büyümesi için çaba sarf eden Muzar kabileleri ile Adnan ve Kahtanilerden olan diğer kabilelerdi. İslâmiyet'in başlangıcından itibaren fetihler yoluyla İslâm devletinin temellerini sağlamlaştıran ve yeni dini diğer bölgelere götüren kabileler şunlardı. Adnanilerden Muzar kabilesi: Kureyş, Kinâne, Huzâa, Esed, Temim, Gatafan, Süleym, Havazin, Sakif, Sa'd bin Bekir ve Âmir; Adnanilerden Rebia kabilesi: Bekir bin vail, Şükr, Hanif, İcl, Zuhul, Şeyban vs kabileler. Kahtanilerden Kehlan kabilesi: Evs ve Hazrec, Gassan, Ezd, Hemedan, Haşam vs Kahtanilerden; Himyer kabilesi: Kuzaa ve boyları, Kelb, Süleyh, Tenuh, Behra, Uzra vs

Söz konusu kabileler ilk İslâm fetihleri döneminde şehirlerde yaşamazlar ve halk ile karışmak istemezlerdi. Yalnızca düşmana karşı hazırlanmış, her an göreve hazır bir askeri kuvvettiler. Zamanla halkın arasına karışıp çeşitli bölgelere dağıldılar. Devlet hazinesinden aldıkları maaşlarla sınır bölgelerinde ve Arap Yarımadası'ndan uzak diyarlarda yaşamayı yeğlediler. Uzun süren savaşlar boyunca sayıları azaldı, kabilecilik duyguları zayıfladı ve zamanla nesepleri kayboldu. En sonunda ellerindeki devletin idaresi de başka unsurların eline geçti.

Göç Yoluyla Arapların Yayılışı

Bununla beraber Arapların yeryüzünde çeşitli bölgelere dağılmaları kuşkusuz yalnızca fetihler yoluyla olmamıştı. Daha rahat bir yaşam sürmek, standardı yükseltmek düşüncesiyle ele geçirilen yeni zengin ve mamur bölgelere aileleri ve tüm servetleriyle göç etmişlerdi. Örneğin Huzâa kabilesinin bazı boyları yurtlarında kuraklık başlayınca yeni su kaynakları ve meralar bulmak için Mısır ve Şam bölgelerine göç etmişlerdi.[41] Bunun gibi kuraklık ve benzeri doğal afetler sonucunda yurtlarını bırakıp başka bölgelere taşınmak eski bir Arap âdetiydi. Hatta "güçlük yılları" (â'vâmü'l-celâ) adıyla bilinen çeşitli yılları vardı. Bu yıllarda Mısır ve Şam bölgelerine göçerlerdi[42] İslâm'dan önce de bu göçler devam ediyordu. Kıtlık zamanında ayrıca Irak ve Fars şehirlerine yolculuk yapıp hurma ve arpa satın alırlardı. Ancak Arap olmayan bir devletin egemenliği altında zelil düşmek korkusuyla o bölgelerde yerleşmeyi düşünmezler, kendi ülkelerine geri dönerlerdi.[43] İslâm'dan sonra durum tamamen değişmiş, söz konusu memleketleri babaları, amcaları, dayıları fethetmişti. Artık İslâm bayrakları oralarda dalgalanıyordu. Ülkenin tüm gelirleri kendilerine aitti. Bu yüzden söz konusu bölgeleri vatan tutmak kendilerine hoş ve sevimli geliyordu.

Bununla birlikte Müslüman Arapların kendi topraklarını bırakıp şehir kenarlarına göç etmeleri özellikle Emeviler zamanında Kahtan ile Adnan veya Muzar ile Kays kabileleri arasında asabiyet duyguları tekrar ortaya çıktıktan sonra çoğunlukla bazı halife ve valilerin özendirmesiyle ve desteği ile oluyordu. Bir halife veya vali iktidara gelince diğer bir asabiyete bağlı diğer bir valinin rekabetinden endişeye kapılıyor, bu nedenle de kendi kabilesinden veya destekçilerinden birtakım cemaatleri getirir, ihtiyaç duyduğunda desteklerini sağlamak için bulunduğu şehrin yakınına yerleştirir, onlara otlaklar verir, maaşlar

41 *Egânî*, XIII, 6.

42 *Egânî*, XI, 47.

43 İbnü'l-Esîr, II, 228.

tahsis ederdi. Emevi hükümdarlarından Hişam bin Abdülmelik'in hilafeti döneminde Mısır valisi olan Velid bin Rüfaa'nın icraatı buna bir örnektir. Hişam, Adnanilerden Kays kabilesine iltifat etmiş, özel alaka göstermişti. Bunlar onun halifeliğini desteklemişler ve yardım etmişlerdi. Söz konusu kabile çeşitli boylar ve klanları içeren büyük bir kabile iken Mısır'da yalnızca küçük bazı hanedanları vardı. Söz konusu boylar Hişam'ın destek ve hâkimiyeti için yeterli değildi. Mısır valisi Ubeydullah bin Hicab bu konuda halifeyi uyarmıştı. Mısır'dan Hişam'ın huzuruna çıkmış ve kabilesinden birkaç hane halkını Mısır'a nakletmesi için izin istemişti. Söz konusu kabileden üç bin kişinin Mısır'a yerleştirilmesi ve maaşlarının Mısır hazinesinden ödenmesi konusunda halife tarafından izin verilmiş ise de bunların Fustat da yerleştirilmemeleri tavsiye edilmişti. İbnü'l Hicap söz konusu kabileyi özellikle de Belbis bölgesinde yerleştirmiş, ziraatla meşgul olmalarını emretmişti.[44] Daha sonra bu kabileye mensup birçok insan Mısır'a göç etmiş ve Mısır'daki nüfusları artmıştı.

Süleym ve Hilaloğulları

Bazen bir halife veya bir valinin, kabilesinden birinin şerrinden kurtulmak istemesi o kabilenin şehirlerde iskanına da neden olabiliyordu. Örneğin Fatımî hükümdarlarından Azizbillah Muzar boyundan olan Beni Süleym ve Beni Hilal hakkında da böyle bir amaçla hareket etmişti. Söz konusu iki boy kendisinin hâkimiyet devri olan hicri 4. yüzyıla kadar bedevice bir hayat sürdürmüşlerdi. İkamet yerleri Hicaz'ın arkasında, Neci bölgesinin yakınındaydı. Süleymoğulları Necd'in Medine yönünde, Hilaloğulları da Taif'in yanında Necd'in Cebel-i Gazvan tarafında ikamet ediyorlardı. Yaz kış yaptıkları göçler sırasında Irak ve Şam bölgelerini dolaşarak köy ve kasabaları yağmalıyor, eşkıyalık yapıyor, asayişi ihlal ediyorlardı. Hatta bazen belli zamanlarda Mekke'de ve ziyaret günlerinde Medine'de bulunan hacılara da saldırıyorlardı. Daha sonra Karmatîler adıyla ortaya

44 Makrîzî, I, 80.

çıkan cemaate katılarak onlarla birlikte eşkıyalık yapmaya başlamışlardı. Halifeler artık bu kabilenin şerrinden usanmışlardı. Mısır hilafeti Azizbillah'ın eline geçince Şam bölgesi de Karmatîlerin kontrolüne geçmişti. Azizbillah, Şam'ı onların elinden tekrar alarak kendilerini Bahreyn'deki köylerine sürdürdü. Hilaloğulları ve Süleymoğullarından olan taraftarlarının da kötülüklerini ve zararlarını önlemek amacıyla Mısır'a naklettirdi. Nil Nehri'nin doğusunda iskân ettirdi. Fakat bunlar burada da rahat durmadılar, birçok fenalıklar yaptılar. Fatımî halifeleri bu kötülükleri görüyor ancak önlemede çaresiz kalıyorlardı. Bu nedenle kendilerinden kurtulmak için fırsat arıyorlardı. Birkaç yıl sonra Fatımîlerin İfrikiyye valisi isyan ederek, Abbasi devletine iltihakı ve Fatımî halifesinin adını hutbe, tıraz ve bayraklardan çıkarttığı haberi Kahire'ye ulaştı. Bu haber o sırada halife olan Mustansır Billah'a çok ağır geldi. O devrin veziri Hasan bin Ali adı geçen kabilelerin şeyhlerini hediye ve bağışlarla doyurmuş ve gönüllerini hoş tutarak İfrikiyye vilayetinin idaresini onların eline vermeyi uygun bulmuştu. Çünkü söz konusu vilayet zaten elden çıkmıştı. Bu zorbalar oralara gidip başarılı olursa hem Mısır'dan uzaklaştırılmış hem de vilayet geri alınmış olacaktı. Başarılı olamazlarsa bunların uzaklaştırılması da tek başına bir başarıydı. Halife bu planı uygun bulmuştu. Bunun üzerine vezir bizzat hicri 541 yılında onların yurtlarına giderek Mağrip bölgesine yerleşmelerini tavsiye etti. Kabileler bunu iyi bir fırsat kabul ettiklerinden çok memnun oldular. Hemen Nil Nehri'ni geçtiler Burka'ya varıp ele geçirdiler. Daha sonra diğer Arap kabileleri de ganimet elde etmek düşüncesiyle kendilerine katıldılar. Söz konusu tarihten sonra bu kabilelerin yurdu İfrikiyye bölgesi oldu. Bütün bölgeyi kendi aralarında pay ettiler.[45]

Endülüs bölgesinin fethinin tamamlanmasından sonra oralara göç eden Araplar da bunlardan farklı değildi. Bölgenin verimliliği ve havasının güzelliği Şam ve diğer bölge Araplarını o bölgeye göç ettirmişti. Adnan ve Kahtan kabilelerine mensup boylarla birlikte ileri gelen birçok Arap soyluları da gecikmek-

45 İbn Haldun, VI, 14.

sizin Endülüs'e göç etmişler, anayurtlarını çocuklarına ve torunlarına bırakmışlardı.[46] Her kabile, doğal olarak iklimi anayurtlarına benzer bölgelere yerleşiyorlardı. Emeviler döneminde vuku bulan savaşlar sırasında iki taraftan birine destek olmak gibi amaçlarla birçok kabilenin bir yerden başka bir yere göç etmiş olmasını da gözden uzak tutmamak gerekir.

İslâm'da Kölelik ve Mevali

Köle ve mevali müessesesi İslâm devlet sistemi ve hukukunda da önemli ve dikkat çekici bir konu olarak karşımıza çıkar.[47] İslâm uygarlık tarihi boyunca köle ve mevali asıllı birçok şahıs, siyasi, askeri, bilim, kültür ve edebiyat başta olmak üzere hemen her alanda derin izler bırakmışlardır. Bu nedenle kölelik kurumu konusunda da kitabımızda ayrı bir bölüm ayırıyoruz.

---

46 *Nefhu't-tîb*, I, 137.

47 Bu konuda İslâm hukuku özetle şöyle demektedir: "Kölelik ve cariyelik İslâm'dan çok önceki devirlerden beri var olan bir kurumdur. İnsanların köle ve cariyelere bakışı, onlara tanıdıkları haklar ve muamele biçimleri de değişik olmuştur. İslâm geldiğinde dünyada ve Arabistan'da kölelik yaygın bir uygulamaydı. Köleliğin birden kaldırılması sosyal ve ekonomik birçok probleme yol açacaktı; köle sahiplerinin ekonomik ve sosyal hayatları kölelerin varlığı üzerine kurulmuştu. Hayatlarında hürriyeti tanımamış ve tatmamış olan köleler de birden serbest bırakıldıklarında ne yapacaklarını şaşıracak, eski statülerinin devam etmesini bile isteyeceklerdi. Bu yüzden İslâm, köleliği birden kaldırmak yerine önce kölelerin durumunu ıslah etmeyi, onlara –kendi iradeleriyle çalışıp bedellerini ödeyerek hür olmak dahil– birtakım haklar tanımayı tercih etti. Zaman içinde köleliğin tamamen ortadan kalkması için de tedbirler aldı, kurallar koydu... Örneğin kölelere hakaret ve işkence etmek yasaklanmış, sahipleri ne yiyor ve giyiyorlarsa onlara da onların yedirilip giydirilmesi istenmiş, güçlerinin yetmediği veya zorlanacak işlere koşulmamaları, koşulurlarsa sahiplerinin onlara yardım etmeleri emredilmiştir. Bu haklar o kadar geniş tutulmuştur ki Cevdet Paşa bu yüzden şu vecize cümleyi ifade etmek durumunda kalmıştır: "İslâm'da köle almak, köle olmak demektir." Tüm teşvik ve tedbirlere rağmen; İslâm tarihinde köleliğin devam etmesi ve bu insanlık ayıbını başka milletlerin, oldukça geç de olsa Müslümanlardan önce kaldırmaya teşebbüs etmeleri Müslümanların kusurudur; dinlerini iyi anlamamaları, Allah ve Resulü'nün maksadını gerçekleştirme konusunda titiz davranmamaları, dünya menfaatini ahiretinkine tercih etmeleri yüzünden bu böyle olmuştur." (http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00165.htm) – ng.

İslâm'da Esirlik (İstirkâk)

Cahiliye Devri'nde Arap kültüründe de yer alan istirkâk, çoğunlukla savaş veya satın alma yoluyla gerçekleşen esirlikle sınırlıydı. İslâm'dan sonra özellikle fetihler sırasında esaret çoğunlukla savaşlar nedeniyle oluşuyordu. Fetihler sırasında Müslümanların eline çok sayıda esir düşüyordu. Bir ordu mağlup veya bir şehir ele geçirildiğinde birçok erkek, kadın ve çocuk da esir durumuna düşüyordu. Bunlar ganimet mallarıyla beraber galipler arasında pay ediliyordu. İslâmî fetihler sonucunda ele geçirilen esirlerin sayısı da bir hayli fazlaydı. Öyle ki bazen yalnız bir savaşta on binlerce esir alınıyordu. Bunlar boyunlarına mühür basılarak hisse hisse pay edilirdi. Bazen bir Arap süvarisine yalnız bir muharebede yüzden fazla esir ve cariye düşüyordu. Bu yüzden bir adamın yanında zamanla binden çok köle toplanıyordu.[48] Valilerin ve diğer idarecilerin doğal olarak daha çok sayıda kölesi bulunuyordu. Köleler özellikle Raşid Halifeler devrinden sonra çoğalmaya başladı.[49]

Savaşlar sonucunda ele geçen esirlerin sayısı çok fazla olduğunda, çoğunlukla ganimetler pay edilmeden önce esirler toptan satılırdı. Her esirin değeri yüz, bin veya daha az veya çok dirhem olmak üzere açık artırmaya çıkarılırdı. Bazen yalnızca bir savaşta ele geçirilen esirlerin satımı bile birkaç ay sürebiliyordu. Esirler ve ganimet malları en çok Endülüs fetihlerinde ele geçirilmişti. Kaynakların verdiği bilgilere göre söz konusu bölgede bir zaferden sonra ele geçen esirler ve ganimet mallarının satışı ancak altı ayda bitirilebilmişti.[50] Abbasi halifelerinden Mu'tasım tarafından hicri 223 yılında fetholunan Amuriye (Amurium) Savaşı'ndan sonra Müslümanların eline çok sayıda esir düşmüştü. Bunları pazarlarda, açık artırmalarda süratle elden çıkarmak için beşer onar gruplar halinde satılığa çıkarmışlardı.[51] Aynı şekilde Endülüs'te hicri 591 yılında vuku bu-

48 İbnü'l-Esîr, IV, 147.

49 Demîrî, I, 49.

50 *Neſhu't-tîb*, I, 213.

51 İbnü'l-Esîr, VI, 199.

lan, önem açısından ünlü Zülaka Savaşı'ndan geri kalmayan Erak Savaşı'nda Müslümanların eline düşen esir ve ganimetlerin çokluğundan dolayı bir kılıcın fiyatı yarım dirheme kadar düşmüştü.[52]

İslâmî inanışa göre, savaş yoluyla ele geçirilen şehirler ve içinde bulunan insan, hayvan, bahçe, nehir ve ağaçlar fatihlerin malı sayılır. Hz. Osman zamanında Basra valisi olan Said bin el Âs'ın "Sevad bölgesi Kureyş'in bostanıdır," ve ünlü Amr bin el Âs'ın da Mısır'da bulunan valiye "Siz bizim hazinemizsiniz," şeklindeki sözleri iddiamızın kanıtlarındandır. Amr bin el Âs, Mısır'ı savaşla ele geçirilmiş bir bölge kabul ediyordu. Emeviler de aynı fikirdeydiler. Mısır zorla fethedilmiştir halkı kölemizdir. Onlara ne istersek yapabiliriz, diyorlardı."[53]

İslâm ordusundaki erler ganimet mallarından hisse olarak ele geçirdikleri esirleri besleme sıkıntısı çektiklerinden, onları bir an önce satmaya çalışırlardı. Bu yüzden savaş esirleri yakınları tarafından fidye ile kurtarılıp veya sahiplerince herhangi bir sebepten dolayı azat edilinceye kadar köle olarak kimsenin yanında uzun süreli kalmazdı.

Ancak vali vs yöneticilerin yanında olanlar farklıydı. Bazı valilerin özellikle Ifrikiyye, Türkistan ve Mısır valilerinin bulundukları vilayetlerin haracından bir kısmını esirlerle ödemeleri, Müslümanlar arasında harp esaretinden başka yeni bir esaret kaynağı teşkil ediyordu.[54] Birbirlerine gayrimüslimler ve cizyeye bedel kendi çocuklarından esirler sunuyorlardı. Aslında esir olup savaş sırasında Müslümanların eline ganimet mallarıyla birlikte geçen esirler ise diğerlerinden farklıydı.

İslâm dininde savaş esirleriyle ilgili hükümlere gelince, halife veya onun makamında bulunan zat dört tercih yapabiliyordu: esirleri öldürmek, köle olarak kullanmak, bir fidye veya diğer esirlere karşılık esaretten kurtarmak veya fidyesiz olarak bağışlayıp hürriyetlerini geri vermek. Esirler İslâm'ı kabul ederler ise artık öldürülmeleri caiz olmazdı. Ancak halife diğer üç şıktan

52 *Nefhu't-tîb*, I, 209.

53 İbnü'l-Esîr, II, 279.

54 Makrîzî, I, 313.

birini seçebilirdi.[55] Uygulamada genellikle zaman ve durumun icabına göre hareket ediliyordu. Harp esiri veya satın alma veya bir başka yolla köleye sahip olan kimse o köleyi kendi hizmetinde bırakmak, satmak veya azat etmek haklarına malikti. Herkim köle azat ederse kölenin hukuki hakları onun olurdu. (Velâ) Azat etmek için birçok sebep vardı. İslâm'da köle azat etmek için en önemli sebep kölelerin dürüst ve dindar olmaları, dinî hükümleri korumaya gayret göstermeleriydi. Bir köle İslâmiyet'i kabul ile durumunu düzeltir, dindar bir davranışa bürünür, doğru ve dürüst bir kişilik gösterirse efendisi onu azat ederdi. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah bu şekilde bin köle azat ettiği gibi[56] Muhammed bin Süleyman da yetmiş bin köle ve cariye azat etmişti. Bazen bir yeminden dönmek, bir adağı yerine getirmemek, bir sevaba ulaşabilmek, ilahi bir nimetin kadrini takdir etmek ve benzeri amaçlarla köle azat etmek İslâmî bir gelenekti. Dindar şahsiyetlerden bazıları Allah'ın hüsnü rızasını kazanabilmek üzere köle satın alıp azat ediyorlardı. Ünlü şairlerden Amr bin ebi Rebia yaşlandığı yıllarda şiir yazmaya tövbe etmiş, tövbesinden dönmemek üzere yazacağı her beyit için bir köle azat etmeye yemin etmişti. Birkaç kez yeminini tutamadığından, şiir yazmış ve her beyit için bir köle azat etmek zorunda kalmıştı.[57]

Köleleri cihada teşvik etmek amacıyla azat etmek de bir başka âdetti. Emevi hükümdarlarından Hişam bin Abdülmelik'in hanımı Ümmü Hakime ve bizzat halifeye hediye ettiği iki gerdanlık sayesinde Horasan'a vali olan Cüneyt bin Abdurrahman, Türk hakanı ile Şaab bölgesinde yaptığı şiddetli savaş sırasında, "Herhangi bir köle savaşta yararlılık gösterirse o köle hürdür," diye bağırmıştı. Köleler hayret edilecek bir kahramanlıkla savaşmışlar, sonunda düşman kaçmak zorunda kalmıştı.[58] Çok defa da düşmanın yanında bulunan kölelerin azat edilmek vaadi ile yardım ve destekleri sağlanıyordu. Örneğin Hz. Peygamber Taif'in

55 Mâverdî, 125.

56 İbn Hallikan, I, 247.

57 *Eganî*, I, 64.

58 İbnü'l-*Esîr*, V, 78.

kuşatıldığı gün "Herhangi köle düşmanın elinde bulunan hisarı bırakıp yanıma gelirse hürdür," diye ilan etmişti.[59] Müslümanlar fetihler sırasında o ülkede bulunan kölelere –Müslüman olurlarsa– azat edeceklerini vaat ediyorlardı. Kölelerin bir kısmı savaşın sonunda tekrar asıl dinlerine dönmek üzere Müslüman oluyorlardı. Ancak daha sonra bunlar eski dinlerine dönmek isteyince mürted kabul edildiğinden, öldürülmeleri vacip sayılıyordu.

Bununla birlikte İslâmiyet köleler için büyük bir nimetti. Hz. Peygamber "Köleleri güçlerinin üstünde şeylerle görevlendirmeyiniz. Siz ne yiyorsanız kölelerinize de o yemekten yediriniz," diyerek köleler hakkında şefkati, merhamet ve güzel muamele etmeyi tavsiye etmiştir.[60] "Sizden bir kimse kölem ve cariyem demesin. Oğlum ve kızım desin," sözleri de peygamberin mübarek sözlerindendir.

Kurân-ı Kerim'de "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolda kalmışa ve sağ ellerinizin malik olduklarına (köle ve cariyeler) güzellikle davranın Çünkü, Allah, her büyüklük taslayıp böbürleneni sevmez,"[61] ayetiyle Allah'a ibadeti emrettikten ve şirke girmeyi yasakladıktan sonra, anne babaya, akrabaya, yetimlere, miskinlere, komşulara, yakın dostlara, yol masraflarını tedarik etmekten aciz yolculara, köle ve cariyelere yumuşaklık ve cömertlikle muamele edilmesini, kibir ve zorbalıktan kaçınılması tavsiye ediliyor. İslâm dini köle sınıfına bu şekilde rıfk ve cömertlikle muamele etmeyi tavsiye ederken diğer taraftan kölelere de dürüst ve dindar olmayı tavsiye ediyor.[62] Bilhassa Müslüman Araplar "İslâmiyet'te esaret yoktur," İslâm, "Müslüman Müslümanı savaş yoluyla esir yapamaz. Hiçbir Arap Müslüman esir olamaz," hadis-i şerifi ile esarete düşmekten kurtarılmıştır. İslâm'da köle hukukuna göre, köleler, hürlere yapılan muamelenin yarısı ile muamele olunurlardı. Örneğin köle da-

59 *El-maarif*, 97.

60 Makrîzî, I, 137.

61 Kurân-ı Kerîm, *Nisa Sûresi*, ayet: 36.

62 Buhari, II, 59.

yak cezasını gerektiren bir suç işlerse ona aynı suçu işleyen hür bir adama verilen şer'i cezanın yarısı verilirdi.[63] Tam aksine köle mükafat verilmeye neden olacak bir eylemde bulunursa mükafat sahibinin olurdu. İlk İslâm fetihleri sırasında Müslümanların eline esir düşen köleler Hıristiyan, Yahudi, Mecusi, Sabiilerden müteşekkildi. Bunlar ya akraba veya yakınları tarafından fidye ile esaretten kurtarılır veya Müslümanlar tarafından esir tüccarlarına satılırdı. Veya eve eşya almak, deve veya diğer hayvanları güttürmek, yay yontmak, ok atmak, savaşlar sırasında yerlere düşen okları toplamak, şiir ezberleyip aktarmak, Kur'an veya hadis ezberlemek gibi hizmetlerde kullanılmak amacıyla Müslümanların yanında bırakılırdı. Bir köleninde kıymeti bildiği sanat ve taşıdığı maharete göre farklı idi. Hiçbir sanat bilmeyen köle yüz dinardan fazla etmezdi. Deve güdebilen bir köle iki yüz dinar ediyordu. Ok, yay yapmak ve ok atmak ustalığını bilen köle ise 400 dinardı. Şiir hafızı ve ravisi ise 600 dinara kadar satılabiliyordu. Emeviler devrinin ortalarında kölelerin değeri böyleydi.

Sadece ziraatle meşgul olan köleler de vardı. Bunlar köylerde otururlar, araziden ayrılamazlardı. Köyde oturan çiftçiye "fellah-ı firar" adı verilirdi. Çiftçinin ziraat yaptığı arazi mukata şeklinde birine verilir veya satılır fetih ve bir başka yolla bir kimsenin uhdesine intikal ederse, arazide bulunan çiftçi de toprakla beraber abdikun (sürekli köle) hükmüne girerdi. Bu tür köleler –sahipleri isteseler bile– satılamaz veya azat edilemezdi. Hayatları boyunca köle kalırlardı. Kendilerinden sonra çocukları da köle olurdu. Arazi kimin ise kime mukataya verilmişse onun köleleri kabul edilirdi. Cahiliye Devri'nde kölelik ve köleler konusuna ayırdığımız bölümde bu konuda ayrıntılı bilgi verilmişti.

İslâmiyet'te Mevali

Esir düşenler İslâmiyet'i kabul ederlerse esaretten kurtulmuş olurlardı. Müslümanlar İslâm'ı kabul eden köleleri bu nedenle

63 *Egani*, 152.

bir mükafat olarak çoğunlukla azat ederlerdi. Herhangi bir köle azat olunursa ona "mevla" denilirdi. Araplar esir olmadığı için, mevali de Arap olmayan Müslümanlardan oluşuyordu. Sonraki dönemde Emeviler, mevla kelimesini Arap olmayan her Müslüman için kullanmaya başladılar. Mevali dediklerinde Mecusi veya zimmi iken Müslüman olan veya önceleri Araplara iltica eden çeşitli milletlerden olan Müslümanları kastederlerdi. Bunlara "hamrâ" kelimesi ile mevali demek isterlerdi.

İslâmiyet devrinde mevali toplumda bir özel sınıf oluşturmuş ve İslâm tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. "Bir milletin mevlaları o millettendir"[64] ve "Her kim kendi babasından başkasını iddia veya kendi mevlalarından başkasını seçerse Allah'ın meleklerin ve insanların laneti onun üzerine olsun,"[65] şeklindeki hadislere göre, mevaliyi Arap asabiyeti şeklinde kabul etmek doğru olur. Arap kültüründe bir adamın akrabası mevali ve kendi çocuklarından ibarettir. Bir insan kendi öz oğluna itimat ettiği kadar azatlısına da itimat edebiliyordu. Onu sevdiği için azat etmişti. Azatlı da efendisinin bu davranışını bir minnet ve nimet bilerek kendi asıl nesebini bırakır, efendisinin soyuna geçerdi. Artık ona filancanın mevlası (azatlısı) denilirdi. Ona artık filanın oğlu denilmezdi. Veya azatlı olan efendisinin kabilesine nispet olunurdu. Örneğin, İslâm'ın ilk döneminde yaşamış en ünlü şarkıcılardan biri olan İbn Süreyce Beni Nevfel'in mevlası, Muhrize Abdüddar'ın mevlası, Hakemu'l-Vadiye Melik bin Abdülmelik'in mevlası, İbn Ubbad Beni Mahzum'un mevlasıydı. Bu yüzden bir azatlının kendisini azat eden efendisine bağlılığı, özellikle de efendilerinin evlerinde yaşayan azatlılarla bağı çok kuvvetliydi. Bununla birlikte çoğunlukla mevali efendilerinin evleri dışında birer işle meşgul olurlardı. Ancak savaş çıktığında efendilerinin bayrağı altında toplanırlardı.

Mevalinin İslâm medeniyetine yaptıkları katkı çok büyüktür. Çünkü Kur'an hafızlarıyla tefsir, lügat, şiir ve diğer dallardaki âlimlerin ve sahabeden sonraki nesil olan tâbiînin çoğu mevali-

64 *Ikdu'l-Ferid*, II, 111.

65 İbn Hişam, III, 77.

dendir. Onlar bu ilimlerle uğraşırken Araplar da devlet idaresi ve siyasetiyle uğraşıyorlardı. İslâmiyet'in başlangıcında Araplaın hizmetinde bulunan mevalinin büyük bölümü İran ve diğer memleketlerden ele geçirilen ganimetler arasındaki çocuklardan oluşuyorken; Müslümanların elinde terbiye görmüş, kendileri veya çocukları iktidarı ele geçirmişlerdi. Sahabenin önde gelenlerinden, aynı zamanda ünlü komutan ve gazilerden Halid bin Velid Kûfe batı bölgesinde bulunan Ambar yakınındaki Aynüttemr adlı eski kasabayı ele geçirdiğinde, söz konusu kasabanın kilisesinde kırk kadar çocuk İncil'i ezberlemeye çalışıyorlardı. Halid bu çocukları ganimet alarak Medine'deki Halife Hz. Ebubekir'e gönderdi. Hz. Ebubekir bu çocukları savaşlarda büyük yarar sağlayanlara ganimet olarak dağıttı. İslâmiyet'i kabul ettikten sonra sahipleri tarafından azat olunan bu kırk mevlanın evlatları arasında önemli şahsiyetler yetişti. Mağrip ve Endülüs bölgesinin fatihi meşhur komutan Musa bin Nusayr bunlardan biriydi. Aynı şekilde rüyaları yorumlamada usta olan Basralı Muhammed bin Sirin de bir başka örnektir. Hz. Osman'ın azatlısı Harman, peygamberin hayatını (siret-i nebeviye) en önce derleyip yazan, İslâm tarihçilerinden Muhammed bin İshak da bu çocukların neslinden gelmişti. Onun büyükbabası Yesar da bu kırk çocuktan biriydi.[66] Asılları İslâm fetihleri sırasında veya daha sonraki dönemde Müslümanlar tarafından esir edilenlerin neslinden gelen ünlü mevalileri de bunlarla kıyaslayabiliriz. Örneğin tabiînin önde gelenlerinden olup Abdülmelik bin Mervan'ın zamanında Horasan valiliğinde bulunan Mühelleb'in babası Ebu Safra, Umman'da bulunan Debada, Hz. Ebubekir'in zamanında mürtedlerle yapılan savaşlar sırasında esir alınan çoluk çocuktan biriydi. Büyük âlimlerden ve şiir ravilerinden olan Hammad'ın babası sahabeden Mükennef bin Zeyd tarafından ele geçirilen çocuk esirlerden biri olup, Deylemliydi.[67] Medine'de ilk kez ut çalan büyük İslâm şarkıcılarından Saib Fars bölgesinden ele geçirilen harp esirlerinden biriydi. Ünlü şairlerden Mervan ibn Ebi Hafsa'nın babası da İs-

66 İbn Hallikân, I, 473.

67 *El-Maarif*, 183.

tahır esirlerinden olup Yahudi'ydi.[68] Ünlü lügatçilerden Hirevi, çölde yetişmiş bedevi bir arabın payına düşen bir esirdi.[69] Nahiv biliminin öncülerinden olan İbn Arabi'nin babası da bir köleydi. Arap şairlerinin büyüklerinden Ebu Dülame, Kûfeli siyahi bir adamdı. Esedoğulları kabilesinden bir adamın kölesiyken azat edilmişti.[70] Tâbiînin büyüklerinden Hasan Basri'nin babası da Hz. Ebubekir'in zamanında İranlılarla yapılan savaşlar sırasında Müslümanların eline geçen ganimetler arasında bulunan Hıristiyan bir köleydi.[71]

Bazen mevlalar, asil bir hanedan veya soydan olduğu gibi, esaretle köle olmuş, fidye vermeye güç yetirememiş veya fırsat bulamamış kimselerden de olurdu. Abbasi halifesi Mansur'un bazı azatlıları Merazibe adı ile bilinen İranlı bey ve reislerin çocuklarındandılar. Aynı şekilde kendisinden birçok hadis rivayet olunan Ebu Ali bin Müzeyme ile Muttalip bin Ziyad'ın büyükbabası Ebu Züheyr'in dedeleri de Medain Savaşı'nda esir edilip, Saad bin Ebi Vakkas tarafından sahabeden Semure bin Cünade'ye hediye ve oğul Cabir tarafından azat olunan İran şehzadelerindendiler.[72] Muhacirlerin önde gelenlerinden Ebu Musa el Eşarî Fars bölgesinde ele geçirilen ganimetleri arasında "dehakîn" adı ile bilinen köy muhtarlarının oğullarından altmış çocuk seçerek bunların bazılarını İslâmlara dağıtmıştı. Bu çocuk esirler arasından akrabaları tarafından fidye karşılığında kurtarılanlar bunların dışındadır.[73]

Halifeler kendi azatlılarına öz çocukları kadar güvendikleri için hemen tüm işlerini gönül rahatlığı ile onlara emanet ederlerdi. Raşid Halifelerin özel kalem ve sekreteryasının çoğu, İranlı, Deylemli, Habeşli veya Rum asıllı olmalarının yanında, hemen hepsi azatlılardan müteşekkildi. Hz. Ebubekir'in azatlılarından birisi de meşhur Hz. Bilal bin Rebah'tı. Mekkeli bir ada-

68 *Egani*, IX, 36.
69 İbn Hallikan, I, 501.
70 *Egani*, IX, 130.
71 İbnü'l-Esîr, II, 148.
72 *El-Maarif*, 103.
73 İbnü'l-Esîr, III, 23.

mın Habeşli bir kölesiydi. İslâm'a girdiği için efendisi tarafından akıl almaz işkencelere maruz bırakılmış, yine de inancından en küçük bir taviz vermemişti. Hz. Ebubekir onu beş ukiyye[74] gümüş karşılığında satın alarak azat etmişti. Bilal, Medine'de ilk ezan okuyan zattır ve Müslümanlar arasında çok özel ve büyük bir makamı vardır.[75] Hz. Ebubekir'in diğer azatlıları olan Âmir

74 Bir ukiyye yedi miskal veya kırk dirhemdir.

75 Hz. Bilal, aslen Habeşistanlı olan ailesi Mekke'de Beni Cumha kabilesinin kölesiydi. 581 senesinde Mekke'de doğdu; 641 (H. 20) senesinde Şam'da vefat etmiştir. İlk iman eden ve müşriklere karşı Müslüman olduğunu açıkça ilan eden yedi sahabiden biri olan Bilal-i Habeşi, Ümeyye bin Halef'in kölesiydi. Sahibi, Bilal-i Habeşi'ye Müslüman olduğu için çok eziyet ederdi. Boynuna ip takıp çocukların ellerine verir, Mekke sokaklarında dolaştırırdı. Müşrikler de onunla alay ederlerdi. Garip ve kimsesiz olan Bilal-i Habeşi diğer müşriklerden de işkence görürdü. Bir gün Ümeyye bin Halef aşırı sıcak altında Bilal-i Habeşi'yi kızgın çölün yanan kumları üzerine yatırdı. Karnı üzerine de büyük taşlar koydurdu. Bilal-i Habeşi'nin kumlara yapışan teni yanıyor, kemiklerinden sesler geliyor, verdiği azap dayanılmaz hal alıyordu. Bilal-i Habeşi bu işkenceler altında yine de (ehad-ahad) "Allah birdir, Allah birdir," diyordu. Buna şahit olan Hz. Peygamber çok üzüldü ve ona; "Allah'ın ismini söylemek seni mutlaka kurtarır," buyurdu. Çok geçmeden Hz. Ebubekir yanına geldi ve müşriklerden onu satın almak istedi. Onlar ise, "Dünya dolusu altın verseniz satmayız, yalnız senin kölen Amir ile değişiriz," dediler. O da kabul etti. Hazret-i Ebubekir, Bilal'in elinden tutup onu Hz. Peygamber'e götürdü ve: "Ya Resulallah, Bilal'i bugün Allah için azat eyledim," dedi. Resulullah (s.a.v) çok sevindi ve Hz. Ebubekir için dua etti. Bu anda Cebrail aleyhisselam gelip; 92. sure olan "Leyl" suresinin 17. ayetini getirdi. Cenab-ı Hak, Ebubekir'in, cehennemden uzak olduğunu müjdeledi. Bilal-i Habeşi azat edildikten sonra hicrete kadar Hz. Peygamber'in yanından ayrılmadı. Hicretten sonra evlendi. İlk ezanı o okudu. Bir gün sabah namazı vaktinde Peygamberimizin kapısı önünde "Esselatü hayrun min-en-nevm" (namaz uykudan hayırlıdır) diye iki defa seslendi. Hz. Peygamber bunu beğenmiş ve "Bilal bu ne güzel söz! Sabah ezanını okurken bunu da söyle," buyurmuşlardır. Hz. Bilal, bütün gazalarda bulunmuştur. Mekke'nin fethinde Kâbe putlardan temizlenince, Kâbe'de ilk ezanı da o okudu. Peygamberin vefatından sonra, ayrılık acısına dayanamamış, bu nedenle Medine'yi terk edip Şam'a yerleşmiştir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devrinde de savaşlara katıldı. Şam'da iken bir gece rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in daveti üzerine Medine'ye tekrar döndü. O'nun mübarek kabrine yüzünü sürüp hasret giderdi, hıçkırıklarına hâkim olamadı ve uzun süre ağladı. Hz. Peygamber'in torunları Hasan ve Hüseyin'in ısrarları üzerine, bir gün sabah namazı vaktinde ezan okumaya başladı. Ezan sesini duyan ashab, kadın, erkek, çoluk-çocuk sokaklara dökülmüştü. Sanki Allah'ın Rasûl'ü geri gelmiş gibi duygulandılar, yaşadıkları saadetli günleri hatırlayıp ağladılar. Bu ezan, Hz. Bilal'in okuduğu son ezanı oldu. Birkaç gün Medine'de kaldıktan sonra, Şam'a dönerken yolda rahatsızlanıp evine güçlükle varabildi, çok geçmeden de vefat etti. Rivayet ettiği bazı hadis-i şerifler şunlardır: "Ezan

bin Fuheyre, Ebu Nafi, Mürre bin ebi Osman da böyleydi.[76] Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ile diğer büyük sahabilerin azatlıları da bunlardan farklı değldi. Hemen hepsi efendileri uğruna canlarını feda etmeye hazırdılar. Çünkü onlara karşı derin bir minnet hissiyle doluydular. İslâm tarihinde buna ilişkin birçok misal vardır. Örneğin, Emin ile Me'mûn arasında savaş çıktığında Ahvaz valiliğinde bulunan Muhammed bin Yezid, Emin'in tarafını desteklemiş ve Ahvaz şehrini Me'mûn'un kumandanı olan Tahir bin Hüseyin'in işgalinden kurtarıp, Emin'e sadık ve taraftar bırakmak istememişti. Fakat henüz istihkam tamamlanmadan Tahir'in ordusu aniden üzerine hücum etmiş, kendisini sıkıştırmıştı. Bunun üzerine Muhammed bin Yezid azatlılarını toplayarak "Fikriniz nedir? Emrim altında bulunan askerin her biri bir tarafa kaçtı. Onlardan hiçbir haber yoktur. Allah'ın mukadderatı ne ise yerini buluncaya kadar kendim bizzat muharebe meydanına atılıp savaşmaya karar verdim. Kim yanımdan ayrılmak isterse gidebilir. Ölmenizdense hayatta kalmanızı arzu ederim," dedi. Azatlılar "Bizi esaretten azat edip kadrimizi yücelttikten, yokluk çekerken refah ve bolluğa kavuşturduktan sonra seni bu halde bırakıp gidersek insafsızlık ve nankörlük etmiş oluruz. Senden sonraki dünyaya, hayata lanet olsun" diyerek kaçmamak için atlarının ayaklarını kestikten sonra savaş meydanına atıldılar. Hepsi de ölünceye kadar efendilerinin çevresinde savaştılar.[77] Bununla birlikte mevali bu derece önemli ve büyük bir mevki işgal etmiş iken yine de Araplardan aşağı sayılıyorlardı. İslâm'ın ilk yıllarında, ilim ve diyanetle beraber itimat ve güven gerektiren devlet makam ve mansıplarının birçokları tevcih olunup kendilerine büyük maaşlar tahsis olunursa da[78] örneğin

---

ve gözümün nuru olan namaz ile bizi ferahlandır ya Bilal!," "Cennet'te Bilal'i gördüm", "O'na Cennet'e ne ile girdin!" diye sordum. "Sebebini bilemiyorum, ancak her abdest tazeledikçe iki rekat namaz kılardım," diye cevap verdi., Gece ibadetine devam edin; zira bu sizden önceki salihlerin ibadetidir. Ayrıca Allah'a yakınlık ve günahlara keffaret olup, insanı bedeni hastalıklardan korur ve günahlardan uzaklaştırır – ng.

76 *El-Maarif*, 58.

77 İbnü'l-Esîr, VI, 106.

78 *Egânî*, X, 163.

kadılık gibi şan ve şerefi, soy sop üstünlüğü gerektiren yüksek makamlar onlara tevcih edilmezdi. Bu gibi makam ve mansıplar mevalinin dereceleri üstünde kabul olunurdu. Hz. Ömer, ulema ve fukahanın büyüklerinden Mekhûl'ü kadı olarak atamak istemişti. Mekhul, "Hz. Peygamber şeref ve nüfuz sahibi olanlardan başka kimse kadılık yapmasın," buyurmuştur, ben ise azatlı bir adamım diyerek kadılık görevini kabul etmemişti.[79]

79 *Ikdu'l-Ferid*, I, 8.

ALTINCI BÖLÜM

Emeviler Devri'nde Devlet Siyaseti
(Hicri 122-141)

Raşid Halifeler devrinde İslâm devletinin genel siyaseti, Arap birliğinin yanında, adalet, rıfk ve büyüklük gibi üstün özellikler üzerine kurulduğundan, fetihler, İslâm devletinin kuruluşu, güçlenmesi, yirmi otuz sene gibi kısa bir sürede dünyanın büyük bir bölümünün İslâm yönetimi altına dahil edilmesi şaşılacak bir kolaylıkla müyesser olmuştu. Bu devirdeki Müslümanların muharrik güç ve rehberleri, referans kaynakları bizzat dinin kendisiydi. Silahları takva, hakkaniyet, kitap ve sünnetin hükümleri doğrultusunda hareket etmekten ibaretti. En büyük emelleri İslâm dininin yayılması uğrunda gayret etmek, ahirette de onun mükafatını kazanabilmekti. İdari sistemleri ve hükümetleri seçim ve şûra (meşveret) esaslarına göre oluşturulmuştu. Emevilerin siyasi politikaları ise bu esaslara birçok yönden ters bir saltanat tarzıydı.

Hilafetin Emevilere İntikali

Emeviler hilafet makamına göz diktikleri zaman, İslâm halifesi Hz. Peygamber'in damadı ve amcasının oğlu Hz. Ali'ydi. Hz. Ali Hz. Peygamber'e olan yakınlığına, takva, şecaat, ilim ve irfanına, İslâm'ı kabuldeki öncelik ve geçmişine, İslâm uğrunda yap-

mış olduğu büyük hizmetlere bakılarak, Müslümanlar arasında hilafete en haklı zat kabul ediliyordu. Bu hakka rağmen Muaviye bin Ebu Süfyan Hz. Ali'ye rakip oldu. İslâm dininin doğduğu dönemde Muaviye'nin babası ile kardeşleri bu dinin en katı düşmanlarındandılar. Bu aile İslâm dinine de ancak H. 8. yüzyılda, Mekke'nin fethinden sonra girmişti. İslâm'ı kabulleri de Arap Yarımadası'nda bu yeni dinin iyice yerleştiğini, güçlendiğini artık ona karşı durmanın imkânsızlığını gördükten sonra, biraz da mecburiyetten dolayı olmuştu.

Muaviye'nin babası Ebu Süfyan Mekke halkının başkanıydı. Hz. Peygamber'e karşı bizzat savaşmış, açıkça düşmanlığını göstermiş, kötülük ve hakaretlerde bulunmuştu. Müslümanlar yapılan savaşlar ve gazveler sonucunda elde ettikleri zaferlerle belli bir güce ulaştıktan sonra Mekke'yi fethedebilmek için şehre yaklaştıklarında, Ebu Süfyan ile Kureyş'in ileri gelenlerinden bazıları çevreyi kolaçan etmek amacıyla Mekke'nin dışına kadar çıkmışlardı. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'la karşılaştılar. Ebu Süfyan pişmanlık içinde ellerini ovuşturarak Hz. Abbas'a, "Yeğenin gerçekten büyük ve üstün bir konuma çıktı," dedi. Hz. Abbas da Ebu Süfyan'a yeni dini kabul etmesini tavsiye etti. O da başka bir çıkar yol bulamayınca Hz. Muhammed'in huzuruna çıkarak güvence istedi. Daha sonra Mekke M. 630 yılında Müslümanlar tarafından fetholundu. Bu gelişmeler üzerine Ebu Süfyan İslâmiyet'i kabulden başka bir kurtuluş yolu göremediğinden kendisi, oğlu Muaviye ve diğer oğullarıyla beraber Müslüman oldular. Hz. Peygamber onların İslâm'daki sabır ve sebatlarını temin etmek üzere büyük miktarda bağış ve ihsanda bulundu. Böylece gönüllerini kazanarak memnun ve mutlu olmalarını sağladı.[1]

Ümeyye ve Haşim Arasındaki Rekabet

Aslında Muaviye'nin halifelik talebinde bulunmasının esas nedenleri Cahiliye Devri'yle doğrudan alakalıdır. Abdimenafo-

1 Bkz. I. cilt "el-müellefetü kulûbuhum" (kalpleri İslâm'a ısındırılacaklar) konusu.

ğulları Kureyş kabilesinin en şöhretli, en kalabalık ve en güçlü kollarından biriydi. Bunlar Ümeyyeoğulları ve Haşimîoğulları olmak üzere iki aileye ayrılıyorlardı. Ümeyyeoğulları sayı bakımından Haşimîoğullarından daha fazlaydı. Bunların İslâm öncesi Ebu Süfyan'ın babası ve Muaviye'nin dedelerinden olan Ümeyye'ye varan ve iyi bilinen şan ve şerefleri vardı. Muaviye'nin dedelerinden Ubeyb, Ficar Savaşı'nda bunların reisleri olduğu gibi kabile arasında da önemli ve saygın bir yeri vardı. Hz. Peygamber Haşimîoğulları soyundan olduğu halde İslâmiyet zuhur edince Haşimîoğullarının bu yeni dinle kazandıkları güç ve yücelik Emevilere ağır geldi. Bu yeni durumu hazmedemediler. Bu nedenle İslâmiyet'e karşı bütün güçlerini sarf ettiler, ancak yine de başarılı olamadılar. Bunların baskı ve işkenceleri yüzünden Hz. Peygamber doğduğu şehir olan Mekke'yi terk edip Medine'ye hicret etmek zorunda kalmıştı. Medine'de Kahtan kabilesinden olan ensar, peygambere yardım ve destek verip, kol kanat gerdiler. Başarılı olması için her türlü fedakârlığı yaptılar. Amcası Ebu Talib'in vefatı üzerine oğulları Hz. Peygamber'le beraber Medine'ye göç etmişlerdi. Bunlardan sonra Ebu Talib'in kardeşi Hamza, sonra Abbas ile Abdülmuttaliboğullarının diğerleri ve Haşimîlerin tamamı Medine'de Hz. Peygamber'e katılmak üzere Mekke'yi terk ettiklerinden, Emeviler Mekke'de rakipsiz kalmış, Kureyş arasındaki başkanlık mevkileri ve güçleri iyice artmış, Bedir Savaşı'nda Kureyş'in diğer kabilelerinin ileri gelenlerinin çoğu ölünce bunların nüfuz ve kudretleri daha da artmıştı. Artık Ebu Süfyan Mekke'de Ümeyyeoğulları'nın en şereflisi, seçkini ve Kureyş'in en ileri geleniydi. Uhud Savaşı'nda onların reisi, Hendek Savaşı ile daha sonra cereyan eden küçük savaşlarda kumandanlarıydı. Yukarıda açıklandığı üzere, Müslümanlar şan ve şerefle Mekke'yi ele geçirip Ebu Süfyan da Hz. Peygamber'den aman dileyince Hz. Peygamber Kureyş'i cebri bir güçle mağlup etmiş olduğu halde tüm halka iyilik ve yumuşaklıkla muamelede bulunulmasını daha uygun görerek serbest bırakılmalarını istemiş ve kendilerine "Gidiniz serbestsiniz," demişti. Muaviye de bunların arasındaydı. Hep birlikte İslâm'ı kabul ettiler.

Hz. Ebubekir'in hilafeti döneminde, çokları Ümeyyeoğullarından olan Kureyşliler kendisine başvurarak, muhacir ve ensardan daha aşağı konumda tutulmuş olmalarınından yakındılar. Ebubekir, "İslâmiyet'e en geç girdiniz; cihad ederek kardeşlerinize yetişiniz," cevabını verdi. Kureyşliler dinden dönenlerle (mürtedler) yapılan savaşlara katıldılar. Daha sonra Hz. Ömer, hilafeti döneminde, içlerinde gizledikleri asıl amacı hissetmiş olduğundan, Medine'de kalmalarını istememiş, Rumlarla muharebeye göndermiş, Şam bölgesinde yaşamaları konusunda kendilerine telkinde bulunmuştur. Bu nedenle Ebu Süfyan'ın oğlu Yezid'i Şam bölgesine vali olarak göndermişti. Yezid'in Şam'a ulaşmasıyla birlikte Emevi hanedanı da kendisini takip etti. Şam'ın havası ve ikliminden hoşlandılar ve oraya yerleştiler. Yezid ölünce Hz. Ömer onun yerine kardeşi Muaviye'yi Şam valisi tayin etti. Hz. Osman M. 645 yılında hilafet makamına çıktığında Muaviye'yi Şam valiliği görevinde bıraktı. Bu şekilde Cahiliye Devri'nde olduğu gibi İslâmî dönemde de Kureyş'in başkanlığı Ümeyyeoğullarının eline geçti. Oysa Haşimîoğulları bu dönemde, dünya işlerini ve kısır siyasi çekişmeleri terk ederek peygamberliğin verdiği nur, feyz ve bereketle meşgul olmaktaydılar.

Hz. Muaviye ve Hz. Ali

Emeviler, Haşimîoğullarının peygamberlik şerefiyle nail oldukları şan ve şevkete gıpta ve haset nazarıyla bakıyorlar, yönetimi ele geçirmek için fırsat kolluyorlardı. Hz. Ömer şahadetinden önce, yeni halife seçimi için şûranın toplanmasını emretmiş, onlar da Hz. Osman'ı halife seçmişlerdi. Hz. Osman, Ümeyyeoğullarından biriydi. Hz. Osman hilafet makamında iken, yaratılışından kaynaklanan yumuşak huy ve müsamahasından dolayı son zamanlarında bir otorite boşluğu oluşmuştu. Sözünü daha iyi dinletebileceği düşüncesiyle, devlet memuriyetlerine tayin konusunda akrabalarını başkalarına tercih ediyordu. Emeviler onun bu zaafını istismar ederek, devletin en stratejik makam ve mevkilerini, mali idaresini, hazinesini el-

lerine geçirdiler. Bu olumsuz gelişmeler, doğal olarak Emeviler dışındaki şahıs ve kitleleri çok rahatsız ediyordu. Hatta zamanla bazı sahabeler bile bu duruma tahammül edemez hale gelmişlerdi. Hz. Osman hakkında kırgınlık ve düşmanlık hisleri her geçen gün daha da yayıldı ve sonunda bir suikast grubu tarafından şehit edildi.

Emeviler, Şam valisi Muaviye'nin başkanlığı altında, Hz. Osman'ın şahadeti olayını halifelik makamını ele geçirmek için bir bahane saydılar. Kureyş'in ileri gelenleri de Muaviye'yi destekliyordu. Medine halkı çoğunlukla ensardan olmak üzere Hz. Ali'ye biat ettiklerinden, daha işin başında Müslümanlar iki büyük fırkaya ayrılmış oldu. Birinci fırka veya grup ensardan oluşuyordu. Bilindiği üzere bunlar Hz. Peygamber'e hicreti sırasında yardım ve destek olmuş olduklarını ileri sürerek, hilafet görevini Peygamber'in soyundan birine uygun görüyorlardı. İkinci grup ise Şam'ı merkez edinen Kureyş fırkasıydı. Fırka hilafeti Cahiliye Devri'nde de reisleri olan Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye için uygun görüyor, onun için çalışıyorlardı. Sahabenin çoğunluğu ise Hz. Ali'nin halifeliğini destekliyordu. Bunun üzerine Muaviye mualiflerine karşı galip gelmek ve amacına ulaşmak için deha, zekâ ve ince politikadan başka bir yol kalmadığını anladı. Aslında kendisi de devrinin önde gelen dâhilerinden biriydi. O hemen her çağda siyasi güç ve hâkimiyeti elde etmeyi arzu edenlerin takip ettikleri şekilde, hilafeti dinî bağlardan ayrı bir biçimde kullanma konusunda büyük gayret gösterdi. Rakibi Hz. Ali'nin hilafet makamını dinî bir makam ve mansıp olarak kabul etmesi, zühd ve takvası, sevap ve iyilikten başka bir arzusunun olmaması Muaviye'nin başarılı olmasına ve emellerine ulaşmasına yardım etti. Dahası Muaviye'nin çevresinde toplananlar içinde dinin hürmetini, nübüvvetin önemini unutan, servet ve zenginliğin tadını almış, efendilik ve hâkimiyet makamında bulunmaya alışmış, dünyevi emel ve arzuları azmış insanlar vardı. Muaviye halife olduktan bir müddet sonra, bir gün Amr b. el-Âs'la konuşurken, "Halk ile aramdaki bağ kıl kadar ince bile olsa asla kopmaz," demişti. Amr, "Ey Müminlerin emiri! Bu sözle ne demek istiyorsun?" diye sorun-

ca, "Onlar çektikçe gevşetirim. Onlar gevşettikçe çekerim," cevabını verir. Muaviye bu mantiki siyaset üzerine hareket ederek sürekli taraftar kazanmış ve sonunda sarf ettiği çaba ve gayretin başarı meyvelerini birer birer toplamıştı.

Muaviye'nin emellerine kavuşmak için ilk yaptığı şey tarihçilerce Arapların en büyük dâhileri kabul edilen üç zatı kendisine destekçi ve danışman yapmasıydı. Kendisi dehada onlardan daha ileri derecedeydi. Bu üç zat Amr bin el Âs, Ziyat bin Ebih ve Mugire bin Şu'be idi. Aslında bu zeki danışmanları olmasaydı Muaviye'nin Hz. Ali karşısında hilafeti elde etmesi pek de mümkün değildi. Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin ordusu galip geldikten sonra savaşın durdurulması için mızraklar ucunda mushafların kaldırılmasını, taraflar arasında hakeme müracaat edilmesini ve Hz. Ali'nin vekili Ebu Musa el-Eş'arî'yi bu Hakem olayında (tahkim meselesi) aldatarak Hz. Ali'yi görevden azlettirip Muaviye'ye biat ederek Muaviye'yi o güç durumdan hile ile kurtaran Amr b. el-Âs'tı. Amr bu hizmetine karşılık ömür boyu kendisine ocaklık olmak üzere Mısır valiliğini elde etti.[2] Ziyat bin Ebih ise babası bilinmeyen bir dâhiydi. Muaviye bunun zekâ ve üstün yeteneğini görünce daha önce de özetle belirttiğimiz üzere kendisine yaklaştırarak kardeşi olduğunu iddia etmiş ve kendi nesebine dahil ederek ona Ziyad bin Ebu Süfyan adını vermişti. Ziyad'ın bu şekilde Ebu Süfyan'a ilhak olunması, İslâm şeriatının hükümlerine aykırı olarak icra olunan ilk cüretkârlıktı.[3] Ziyad, Irak ve Fars bölgelerinin korunması konusunda Muaviye'nin en büyük yardımcısı olmuştu. Üçüncü dahi Mugire bin Şu'be ise İslâm'da sahte sikke basan ve rüşvet alan ilk zat idi.[4] Muaviye'ye oğlu Yezid'i veliaht olarak tayin etmesini, hilafet görevini kendi neslinde bırakmasını tavsiye ve teşvik eden de Mugire'ydi.

Muaviye işte bunların ve daha başka büyük komutanların yardımlarını, üstün deha ve zekâsını kullanıp, çeşitli menfaatler dağıtarak elde etti. Amr b. el-Âs'a Mısır'ı; Mugire'ye Fars

2 Makrîzî, I, 300.

3 İbnü'l-Esîr, III, 225.

4 *El-Maarif*, 189.

bölgesi valiliklerini yurtluk ve ocaklık olarak verdi. Ziyad'ı da hukuken kendisine kardeş yaptı. Valilerinden hesap sorma ve kötü hallerini araştırma konusunda oldukça toleranslı davranırdı.[5] Valilerine iltifat ve ikramda oldukça cömert davranırdı. Muaviye'den gördükleri bu anlayış, iltifat ve menfaatin bir parçasını Hz. Ali'den alabilselerdi kuşkusuz onun tarafını destekleyeceklerdi. Ancak ne yazık ki Hz. Ali taraftarlarından ve kendisini destekleyenlerden hesap sorma ve hallerini araştırma konusunda çok titiz ve dikkatli davranıyor, kendi görüş ve düşüncesine göre hareket ediyor, vicdanının gösterdiği yoldan asla sapmıyordu. Aslında Hz. Ebubekir ve Ömer de aynı yolu tutmuşlar, aynı siyaseti gütmüşlerdi. Ancak onların zamanında Müslümanlarda dinî hamiyet ve fazilet oldukça baskındı. Halifelerine tek bir sözle itaat ediyorlardı. Oysa Hz. Ali'nin devrinde durum değişmiş, insanların ahlak anlayışları farklılaşmış, Hz. Ali'nin eylem ve davranışları idari bir zaaf olarak kabul edilmişti. Bazı kişiler önceleri Hz. Ali'nin taraftarı iken bu nedenlerden dolayı kendisinden ayrılmışlar, Muaviye tarafına geçmişlerdi. Bunlar arasında Hz. Ali'yi ilk terk eden ve Muaviye'nin adamı olan kişi yukarıda sözünü ettiğimiz Mugire bin Şu'be idi. Muaviye rakip olduğu halde Hz. Ali'ye biat olunduğu gün Mugire, Hz. Ali'nin huzuruna çıkarak Muaviye'ye iyi ve hoş davranmasını, başarıya ulaştıktan ve kontrolü tamamen ele geçirdikten sonra onu Şam valiliğinden uzaklaştırmasını, bu görevden almanın ancak amaca ulaştıktan sonra yapılmasını tavsiye etmişti. Hz. Ali bu fikri kabul etmedi. Mugire sözlerinin fayda etmediğini görünce, ertesi gün Hz. Ali'nin huzuruna tekrar çıktı. Güya onun düşüncesine katıldığını, Muaviye'nin azledilmesinin uygun olduğunu söyledi. Sonra Ali'nin yanından ayrılarak Muaviye'nin tarafına geçti ve onun en büyük yardımcısı oldu.

Hz. Ali'nin kendi amcaoğlu Abdullah bin Abbas'a gösterdiği muameleyi kendisinden hesap sormakla gönlünü yaraladığını ve kendi taraftarlığından nasıl çıkardığını da daha önce anlatmıştık. Hz. Ali'nin şahadeti üzerine onun makamına geçen oğ-

5 İbnü'l-Esîr, III, 260.

lu Hz. Hasan, Muaviye'ye karşı mücadelede başarılı olamayacağını anladığından, hicri 31 yılında Muaviye lehine hilafet hakkından kendi rızasıyla vazgeçip, Muaviye'nin halifeliğini büsbütün güçlendirmiş ve sağlamlaştırmıştı.[6] Muaviye'den sonra iktidara çıkan tüm Emevi hükümdarları da onun yolunu takip ettiler. Hz. Ali taraftarları ise Ali'nin mirasına sahip çıkmaya devam ediyorlardı. Başarı her zaman deha ve siyaset erbabının oluyordu. Bu nedenle Ali taraftarları (Şiîler) hayatlarının büyük kısmını korku ve endişe içinde, perişan bir halde geçirdiler. Çokları takipler sonucunda öldürüldü. Halbuki bunlar son derece dindar, salah ve diyanet sahibi, büyük şahsiyetlerdi. Diğerleri ise bu meziyetlerden uzak kişilerdi. Bu durum da açık bir şekilde gösteriyor ki –istisnalar hariç–, tarih boyunca siyasetle diyanetin bir arada birleşmesinin örneği yok denecek kadar az görülen hususlardandır.

Raşid Halifelerin devletini ve idaresini bundan ayrı tutmak gerekir. Bizce onların idaresi siyasi bir hükümetten öte, dinî bir hilafet örneği idi.

Emevilerin Başkanlık ve Yönetim Konusundaki Hırsları

Emevilerin siyasetlerinin temel noktası ve amacı, yolun tersliğine, vasıtaların meşru olup olmamasına bakmaksızın, hilafeti ele geçirmek ve Cahiliye Devri'nde sahip oldukları başkanlık ve hâkimiyeti nasıl ve ne şekilde olursa olsun İslâm dev-

6 Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesinin nedenleri konusunda İslâm tarihçileri farklı şeyler söylemişlerdir. Hz. Ali'nin şahadetinden sonra kendisine biat edilen Hz. Hasan ile Muaviye'nin orduları arasında birkaç sonuç getirmeyen çarpışma yaşanmıştı. Sonunda Muaviye üstün gelemeyeceğini, üstün gelse bile birçok adamını kaybedeceğini anladı ve iki Kureyşli adamını Hasan ve takipçileriyle anlaşsınlar diye görevlendirdi. Hasan yaralanmıştı ve ordusunun içinde meydana gelen başıbozukluk yüzünden ordusuna pek güvenemiyordu. Sonunda Hasan ve Muaviye bir yerde bir araya geldiler ve anlaştılar. Sünni ekole göre Hasan; Kur'an'a ve sünnete uyması, şûra kararlarına göre hareket etmesi ve Hasan yandaşlarından intikam almaması şartlarını öne sürdü. Şiî ekole göre ise Hasan bir de, Muaviye'nin ölmesinden sonra halifeliğinin tekrar kendisine, eğer kendisi hayatta değil ise kardeşi Hüseyin'e geçmesi şartını öne sürmüştü. Muaviye de bu şartları kabul etmişti – ng.

rinde de sürdürebilmekti. Sonunda bu amaçlarına ulaşmışlardır. Ancak oldukça başarılı bir yönetim sergilemişler, İslâm'ın hudutları olağanüstü bir hızla genişlemiş, güç ve kuvvetleri de buna paralel olarak hızla yükselmiştir. Abbasilerin o uzun devrinde bile İslâm devletinin sınırları bu derece genişleyememiştir.[7] Emeviler, saltanat ve hâkimiyette ortaklık ve rekabeti asla kabul edemiyorlardı. Bu konuda en katı davranan Abdülmelik bin Mervan'dı. "Bir çalılıkta iki erkek aslan bir arada olamaz," derdi.[8] Kendilerinden daha haklı kimseler olduğu halde hırsla yönetimi ele geçirmeleri, kendilerine hakaret ve kötü sözler söylenmesinin ve aleyhlerinde çeşitli hareketler yapılmasının nedeni olmuştur. Bu devletin zuhuru ve o dönemde hilafeti talep edenlere karşı galip gelmelerinin nedenlerinden biri Kureyş asabiyetini hortlatmaları, diğeri de öbür kavimler arasındaki kabile bağlarını güçlendirmeleri veya taraftarlarını maaşlar ve çıkar ilişkileri ile kendilerine bağlamalarından ibaretti. Emevilerin devlet politikalarının temelinde göze çarpan tüm icraatlarının temeli bu esaslar üzerine kurulmuştu.

Emevilerin Zamanında Arap Asabiyeti

Araplar ve Kureyş Kabilesi

Cahiliye Dönemi'nde kabileler arasındaki asabiyet duyguları nesep esasına göreydi. İslâmiyet doğunca bu özellik unutuldu. Artık tüm Araplar İslâmiyet adı veya İslâm birliği altında birleştiler. İslâm birliği Raşid Halifelerin zamanı boyunca kabile ve boyların çeşitliliğine rağmen özellikle Arapları kuşatıyordu. Daha sonra Emeviler hilafeti ele geçirip, zorba bir idare tarzı takip edip Araplar lehine mutaasıp davranarak bedevilik doğrultusunda hareket etmekten vazgeçmediklerinden, çöl insanının kabalığı siyaset ve yönetimlerinde de hâkim bir unsur ve siyasi icraatlarında bir destek olarak süregelmişti. Emeviler cahiliye âdetleri arasında yalnızca kendi kabilelerini baş-

7 El-Fahri, 25.

8 İbnü'l-Esîr, VI, 91.

kaları aleyhine kayırmak, kendi akrabalarını diğerlerine tercih etmek âdetini muhafaza etmişlerdi. Bu durum Cahiliye Devri'nde önemli bir husus olup İslâmiyet'ten sonra önemini kaybeden kabilelerde, özellikle Basra, Küfe ve Şam ahalisinin kıskançlıklarını galeyana getirdi. Bu bölgede yaşayan Arap kabilelerinin çoğu uygarlıktan uzak, kaba insanlardı. Hz. Peygamber'in yakınında çok fazla bulunmamışlar, Peygamber'in sünneti, öğretisi ve terbiyesi ile içli dışlı olarak ahlaki özelliklerini değiştirememişlerdi. Cahiliye Devri'ndeki kabalık ve kabilecilik duyguları İslâmî dönemde de olduğu gibi devam etmişti. İslâm devleti büyüyüp genişleyince bu kabileler kendilerini Kureyş, Kinâne, Sakif ve Hüzeyl kabilelerinden olan muhacir ve ensarla, Hicaz ve Medine halkının idaresi altında hissettiklerinden, zamanla nefret duyguları kabardı ve isyan hisleri harekete geçti. Çünkü bunlar hem güç hem de sayıca İran ve Rumlarla yaptıkları savaşlar nedeniyle, kendilerini diğer Arap kabilelerinden daha fazla hak sahibi kabul ediyorlardı. Bu kabileler Rebiaoğullarından Bekir bin Vail, Abdülkays, Yemenli Kinde ve Ezd, Muzar'dan Temin ve Kays gibi kabilelerdi. Söz konusu kabileler Kureyş'i hazmedemiyorlardı. Bu nedenle onların aleyhinde konuşmaya başlamışlar, Cahiliye Devri kabilecilik duygularını tekrar canlandırmışlardı. Bu Arap asabiyeti özellikle, Kureyş'in –diğer sahabe ve tabiîne rağmen– hâkimiyette gösterdikleri zorbalık ve devlet gelirlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları üzerine, halkın haset duygularını körüklemişti. Yemenli ve Adnani kabilelerden çeşitli menfaatler ve bağışlar karşılığında Muaviye'ye taraftar olanlar müstesnaydı. Müslümanlar arasında bu türden ilk anlaşmazlık Hz. Osman zamanında ortaya çıktı. Sait bin el-Âs kendisi tarafından Küfe şehrine vali tayin edilince bazı büyükleri ve Kadisiye ehlinden bazı kişileri Küfe bölgesinin yönetimine getirdi. Yakın akraba veya kabileden oluşan bu dar ekip her gece Said'in yanında toplanıyor, vakit geçiriyorlardı. Öte yandan, İslâm devletinin refah seviyesinin yükselmesiyle birlikte, Emevilerle birlikte sahabeden bazı kişiler de arazi ve akar sahibi olmaya, yüksek binalar inşâ etmeye başlamışlardı. Emeviler ha-

lifenin akrabası oldukları için, doğal olarak zenginlik ve refah açısından herkesten daha ileri gidiyorlardı.

Sözü edilen kişiler bir gece Said bin el-Âs'ın yanında bulunurken onlardan biri sahabenin önde gelenlerinden ve aşere-i mübeşşere'den biri olan Talha bin Ubeydullah'ın cömertliğinden söz etti. Said de, "Öyle güzel çiftliği olan bir adamın cömert olması çok doğaldır. Benim de öyle bir çiftliğim olsaydı sizinle beraber rahat ve bolluk içinde yaşardık," dedi. Neşastec adı verilen bu çiftlik, Talha'nın Küfe'de bulunan çok zengin ve görkemli bir çiftliğiydi. Kendisi bu çiftliği Hicaz'da yaşayan Küfelilerden Hayber'de elde ettiği bir parayla satın almış, imar ettikten sonra gelirleri de çoğalmıştı.[9] Said bu sözleri söyleyince huzurunda bulunan bir çocuk ayağa kalkıp kendisine, "Keşke bu Maltat da senin olsa!" dedi. Maltat, Küfe'nin yakınında ve Fırat'ın iki tarafında yer alan ve kisralara ait verimli bir araziydi. Mecliste bulunanlardan biri çocuğu azarladı. Çocuğun babası, "Çocuktur dokunmayınız," diyerek özür diledi. Hazır bulunanlar "Sevad arazisinin onun olmasını hangi hakla arzular?" diye homurdandılar. Sevad'dan maksat Irak'ın zirai topraklarıydı. Said, "Neden olmasın Sevad Kureyş'e ait bir bahçeden başka bir şey midir?" deyince tartışma alevlendi. Hz. Ali'nin koyu taraftarlarından olan, aynı zamanda Tâbiîn'in kahramanlarından Yemenli Eşter de o mecliste bulunuyordu. Bu sözleri işitince öfkelendi, Said'e dönerek, "Kılıcımız sayesinde bizim için gelir kaynağı olan Sevad arazisi nasıl senin ve kavmin için bir bahçe olur?" dedi. Said'in zabıta reisi olan Abdurrahman Esedi de, "Valinin sözlerine karşı mı geliyorsunuz?" diyerek sertçe çıkıştı. Eşter arkadaşlarına işaret edince Abdurrahman'ın üzerine atladılar ve ayakları altına alarak bayılıncaya kadar tekmelediler. Sonra ayağından sürükleyerek üzerine su döktüler. Abdurrahman ayılınca vali Said'e dönerek, "Sohbet için seçip huzuruna çağırdığın adamlar beni neredeyse öldürüyorlardı," dedi. Said "Bundan sonra artık hiçbir kimseyi huzurumda sohbet ve müsamereye almayacağım," diyerek yemin etti.[10]

9 Yakut, IV, 783.

10 İbnü'l-Esîr, III, 72, 97

Bu tarihten itibaren Kureyş ile diğer kabileler, özellikle de Yemen kabileleri ve ensar arasında nefret ve adalet hisleri daha da kabarmaya başladı. Ensar, İslâm'ın doğduğu yıllarda akrabalarının zulmünden kaçarak kendilerine sığınan Hz. Peygamber'e yardım ve destek oldukları gibi, peygamberin Ehl-i Beyt'ine de, kendi kabileleri olan Kureyş'e karşı destek olmaktan vazgeçmediler. Hicri 37 yılında Hz. Ali ile Muaviye arasında yapılan Sıffîn Savaşı'nı Yemenliler ensarla Kureyş arasında bir savaş gibi kabul ettiler. Söz konusu savaşın çok şiddetlendiği bir noktada Hz. Ali'nin destekçilerinden bir adam düşmana dönerek, "Ey insanlar! Mızrakların altında Allah'ın huzuruna gitmek isteyen var mı? Hayatımı elinde tutan Allah'a yemin ederim ki Kur'an-ı Kerim'in inişini desteklemek için sizinle nasıl savaşmış isek yorumlanması ve uygulanması uğrunda da sizinle öylece harp edeceğiz," demiş ve bazı beyitler söyleyerek savaş meydanına atılmıştır.

Yemen ve Muzar Kabileleri

Yemen kabilelerinin çoğu zamanla Hz. Ali'nin fırkasına yardım edip destekleyenler arasına girmişti. Diğer kısmı ise maaşlara ve dünyevi menfaatlere tamah ederek Muaviye'nin tarafına geçti. Muaviye hilafet mücadelesinde yalnızca Kureyş ve yakınlarının yardımının yeterli olamayacağını bildiğinden, dışarıdan destek de arıyordu. Bu nedenle önemli bir kabile olan Kelb kabilesini de kendi tarafına çekmişti. Bu kabileden, daha sonra oğlu Yezid'in validesi olacak olan Bahdal adlı bir kadınla evlendi. Hz. Osman'ın katillerinden intikam almak için desteklerini istedi. Tüm savaşlarda onların yardım ve gücünden faydalandı. Hilafetteki konumunu iyice güçlendirdikten sonra Muzar ve Yemen'den birçok kabilenin de desteğini sağladı. Kelb kabilesi Muaviye'den sonra oğlu Yezid'i desteklemeye devam etti. Zaten Yezid'in dayısı oluyorlardı.

Abdullah b. Zübeyr Mekke'de hilafetini ilan ettiği dönemde, Emeviler Yezid'den sonra, her ikisi de Ümeyyeoğullarından olan Halid bin Yezid veya Mervan bin el Hakem'i hilafet ma-

kamına oturtma konusunda anlaşamadılar. İbn Zübeyr'in yandaşları ile Emevilerin yandaşları arasındaki düşmanlık her geçen gün daha bir alevleniyordu. İbn Zübeyr'in yandaşları Muzar kabilesinden olan Kayslılardan oluşuyordu. Ümeyyeoğullarının destekçileri ise Yemenlilerden olan Kelboğulları idi. Bunlar hemşerilerinin oğulları olduğu için Halid'e yardım ediyorlardı. Emevilerden bir kısmı Halid'in yaşının küçüklüğünü ortaya atarak hilafet makamına çıkmasına itiraz ettiklerinden, kendisinden sonra hilafet Halid'e intikal etmek şartıyla Mervan'ı halifelik makamına oturttular. Daha sonra Mervan'ın yandaşları ile İbn Zübeyr'in yandaşları arasında "merc-i rahit" savaşı patlak verdi. Mervan bu savaşta galip geldi. Hilafetteki konumunu sağlamlaştırdı. Ancak Mervan, Halid'le ilgili sözünü yerine getirmedi. Vefatından sonra halifelik görevine sert ve katılığıyla bilinen oğlu Abdülmelik bin Mervan geçti. Kelb kabilesi Abdülmelik'e yandaş olmuş ise de bu durumdan rahatsız olan Kays kabilesi, İslâm ülkesinin dört bir köşesinde bulunan Araplar Kayslı, Kelbli veya Mudarlı, Yemenli veya Nizarlı, Kahtanlı olmak üzere iki kısma ayrıldılar. Bu iki grup arasındaki kargaşalar Şam'da, Irak'ta, Mısır'da, Fars'ta, Horasan'da, İfrikiye'de ve Endülüs'te devam edip gitti. İslâm ülkesinin her köşesinde halife, komutan ve valilerin destekçileri de Muzarlı ve Yemenli olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Her kabile kendi soyundan gelenlerin idarede olmasını arzu ediyor ve bunun için mücadele ediyorlardı. Kabilecilik duyguları hemen her işte kendisini açıkça gösteriyordu. Öyle ki halife ve kumandanların görevlendirilmelerinde bile bu zihniyet açıkça gözüküyordu.

Abdülmelik bin Mervan'ın aleyhinde çalışan Kays kabilesi onun vefatından sonra oğlu Hişam'ın halifeliğine en büyük desteği verenlerden oldular. Hişam söz konusu kabileyi kendisine iyice yaklaştırmış, isimlerini divan defterlerine kaydettirerek rutbeler vermiş ve maaşlar bağlatmıştı. Kendisinin hilafeti döneminde bu kabilenin boyları da İslâm ülkesinin özellikle Mısır ve Şam bölgelerine nakledilip yerleştirildi. Özellikle annesi Kayslılardan olan Velid bin Yezid'in hükümranlık devrinde Kayslılar etkinliklerini iyice artırdılar. Diğer Muzarlılar da

Emevi yandaşları olmaktan geri kalmadı. Velid'in öldürülmesi üzerine Emevi hükümdarlarının sonuncusu olan Mervan bin Muhammed de Kayslıların desteğini almakta zorlanmamıştı. Bu amaçla Velid'in katillerini takip etmeye başlayınca tüm Muzarlılar kendisine açık destek vermişlerdi. Bunlar son günlerine kadar Mervan'a yardımcı oldular. Abbasi yandaşları ortaya çıkınca Yemenliler onlara yardım ve destek verdiler.

Sözü edilen iki büyük fırkanın altında birbirlerine düşmanlıkla vakit geçiren birtakım küçük boy ve soylar da vardı. Bununla birlikte şeref ve nüfuz bakımından Kureyş'in sahip olduğu üstünlük her halükârda korunuyordu. Bazı vilayetlerin zaman zaman isyan etmesinden korkulduğunda oralara hemen Kureyş soyundan bir vali tayin olunurdu. Halk Kureyşli olan valiyi büyük bir memnuniyle kabul eder, ona itaat etmekte zorlanmazdı.

Diğer Araplar gibi Kureyş de bölünmüştü. Bunların en önemlisi Ümeyye ve Haşim kabileleriydi. Halk da özel gaye veya vatanlarının yararına göre bunlardan birinin yandaşı olurdu. Çoğu kez bu yandaşlık konusunda birbirleriyle tartışırlar, övünme veya kötüleme sonucunda düşmanlık hislerine göre, birbirlerinin kanını dökerlerdi. Haşimîoğullarının kuvveti ve etkinliği Hicaz ve Irak bölgesinde Ümeyyeoğullarınınki de Şam bölgesinde yoğunlaşmıştı. Bununla birlikte bu durum zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır. Çoğu kez bu düşmanlıklar şairler arasında atışma ve hiciv şeklinde başlardı. Şairlerden bazıları bu alanda şöhret sahibi olmuştu. En ünlü münazaraları Haşimîoğullarının mevlası ve yandaşı olan şair Sudayf ile, Emevi yandaşı şair Sayyab arasında yapılan münazaralardı. Adı geçen iki ünlü şair Mekke'nin dışına çıkar, her biri karşı tarafın noksanlık ve ayıplarını ortaya dökerdi. Doğal olarak halk da iki gruba ayrılıyordu. Bu yüzden biri Sudayfiye, diğeri Sayyabiye adıyla anılan iki büyük asabiyet türemişti. Bu cereyan Abbasiler dönemine kadar devam etmekle kalmamış daha sonra da etkinliğini sürdürmüştür. Ancak Abbasiler devrinde isimler değişmiş bu ikisinin yerine "Hannatîn" ve "Cezzarîn" adı verilmişti.[11]

11 *Egânî*, XIV, 162.

Sudeyf, Abbasi halifelerinden Saffah'ın huzurunda bir şiir okumuş ve Emevi meliklerinden Hişam'ın oğlu Süleyman'ın öldürülmesine neden olmuş bir şairdi.

Arap Irkçılığı veya Asabiyeti (Şovenizm)

Emeviler devrinde, Kureyş kabilesinin kabileler üstündeki ayrıcalıklı konumuna benzer bir şekilde, Araplar da Müslümanların hâkimiyeti altına giren diğer milletlerin üstünde bir mevkiye ulaşmışlardı. Aslında diğer milletler de bu durumu reddetmiyorlardı. Belki de bu, İslâm dinini yayan ve destekleyen esas unsurun Araplar olduğunu kabul etmeleri, bu nedenle kendilerinden bir adım önde ve imtiyazlı bir konumda bulunmalarını bir ölçüde haklı görmelerinden kaynaklanıyordu. Genel olarak diğer Müslümanlar, ilk Müslümanları kendi efendileri olarak kabul etmekten ve onların mevlası olmaktan rahatsızlık duymuyorlardı. Belki de, "Kim Araplara buğzederse Allah da ona buğzeder,"[12] hadis-i şerifine boyun eğerek, onlara sevgi göstermeyi bir farz olarak kabul ediyorlardı. Çoğu kez Arapların akıl ve benzeri açılardan kendilerinden üstün olduklarını itiraf bile ediyorlardı. Fars asıllı olduğu bilinen ünlü münşiî İbn Mukaffa, Basra'da Fars büyüklerinden birinin evinde bir mecliste bulunuyordu. Aynı mecliste Arap eşrafından birkaç kişi de vardı. Kendisi söz açarak, "En akıllı millet hangisidir?" diye sordu. Kendi milletini murat ettiği zannedilerek ona "Farisilerdir," cevabı verildi. İbn Mukaffa, "Hayır İranlılar her ne kadar cihanı fethederek büyük devlet sahibi olmuşlarsa da kendi akıl ve zekâlarıyla yeni bir şey icat edememişlerdir," demişti. "O halde Rum milletidir," dediler. Buna da "Hayır" diye cevap verdi. Mecliste bulunanlar diğer milletleri de teker teker saydılar. İbn Mukaffa bunların hepsine "Hayır, değildir," diyordu. Saymaktan bıkan insanlar, "Peki sen söyleyiver," dediler. İbn Mukaffa, "En akıllı millet Araplardır, onlardan olmak bahtiyarlığına nail olamadım ise de onları iyi tanımak bahtiyarlığından da

12 *İkdü'l-Ferid*, II, 42.

mahrum kalmadım. Araplar cihangirlikte, devlet kurmada hiçbir milletin mirasıyla yetinmediler. Kendilerine özgü bir kahramanlık ve cihangirlikle kendi devletlerini kurdular. Araplar deve ve koyun sahipleridir. Kıldan ve deriden yapılmış çadırlarda otururlar. Bir Arap elinden geldiğince düşküne yardım etmekten, cömertlikten çekinmez, mutluluk ve üzüntüsünü paylaşmaktan uzak durmaz. Akıl ve zekâsıyla bir şeyi tarif edince o şeye mutlaka uyar. O şeyi yerine getirince kimse itiraz edemez. Güzel gördüğü şey güzel, çirkin gördüğü şey çirkin olur. Araplar kendi nefislerini edeplendirerek terbiyeli olmuşlar, kendi gönül ve dilleriyle yüce bir makama çıkmışlardır. Allah'ın feyzine mahzar olmuşlar, o feyz ile nefislerini yükseltmişlerdir. Bu sayede Allah onların nam ve itibarlarını yükseltmiş, güç ve devletlerini artırmış, kendilerine ve diğer milletlere hayır ve saadet olmak üzere din ve hilafetini onlarla yaymış ve güçlendirmiştir," buyurmuştur.

Araplar ve Mevali

Müslüman Araplar bu gibi sözlerle diğer milletlere, özellikle de Müslüman olanlara karşı övünürlerdi. Kendilerinin dışındaki Müslümanlara "mevali" adını verirlerdi. Arap olmayanları azat etmek, iyiliklerde bulunmuş olmak bir tarafa küfür karanlığından çıkardıkları, İslâm'ın parlak sabahına ulaştırmış oldukları için kendilerine minnet duyulmasını beklerlerdi. Arap olmayanların arkasında namaz kılmak istemezler, eğer kılmak zorunda kalırlarsa bunu bir tevazu ve alçakgönüllülük kabul ederlerdi. Tâbiîn'in önde gelenlerinden Nafi bin Cübeyir önünden bir cenaze geçince "Kimin cenazesi?" diye sorardı. "Bir Kureyşlinin cenazesi," derlerse, "Vah kavmim!", "Bir Arap" derlerse, "Vah hemşehrim!" derdi. "Mevla" derlerse "Allah'ın malıdır istediği zaman alır, istediği zaman bırakır," diye söylenirdi.[13] "Eşek, köpek ve mevaliden başka kimse namazını bozamaz" sözü Araplar arasında dilden dile dolaşırdı. Araplar mevaliyi künyeleriyle de çağırmazlardı. Yalnız isim ve lakaplarıy-

13 *İkdü'l-Ferid*, II, 73.

la çağırırlardı. Mevali ile aynı sırada yürümezlerdi. Toplulukta mevali Arapların önüne geçemezdi. Onlar bir yerde yemeğe otururlarsa mevali ayakta dururdu. Mevaliden birini yaşına hürmeten beraberce sofraya alırlarsa, dışarıdan bakanlar tarafından Arap olmadığı anlaşılsın diye onu ekmekçinin geleceği tarafta oturturlardı. Bir cenazede Araplardan biri olursa cenaze namazını mevaliye kıldırtmazlardı. Söz konusu dönemde mevali hakkında cari olan hükümlerle ilgili ileride de bahsedilecektir. Yukarıda görüldüğü üzere Araplar kendileri dışındaki milletlere "hamra" adını verirlerdi. Büyük ihtimalle bununla mevaliyi kastederlerdi. Onlar kendilerini Arap olmayanların efendileri saydıkları gibi, kendilerinin efendilik, diğerlerinin de hizmetçilik için yaratıldığını kabul ederlerdi. Bu dürtü ile İslâmiyet'in ilk yıllarında devlet siyaseti ve idaresi dışında hiçbir şeyle meşgul olmadılar. Yöneticilik dışındaki işleri özellikle de sanat, zanaat ve diğer işleri mevaliye bırakmışlardı. "Hamakat, çulhacılar, muallimler, iplik eğricilerde tecessüm eder!" sözleri atasözü gibi kabul ediliyordu. Çünkü bu işler gayrimüslimlere özgü sanatlardandı.[14] Irak valisi Abdullah bin Âmir'in huzurunda bir Arapla bir mevla muhakeme olunuyordu. Mevali, Arap'a, "Allah senin gibilerini içimizde çoğaltmasın!" beddua sında bulundu. Arap ise mevaliye: "Allah senin gibileri içimizde çoğaltsın," duasıyla karşılık verdi. Bunun üzerine Arap'a, "O sana beddua ediyor, sen ona hayır duasında bulunuyorsun, bu nasıl olur?" diye sordular. Arap, "Evet hayır duasında bulunuyorum. Çünkü onlar yollarımızı yaparlar, ayakkabılarımızı dikerler, bize elbise dokurlar" cevabını verdi.[15]

Müslüman Araplar, idari işlerde gerekli olduğu için şiir ve tarihten başka hiçbir bilime önem vermezlerdi. Muhasebe bilimi, güzel ve kurallı yazı yazma sanatı (inşâ veya diplomatika) mevali ile gayrimüslimlere özgü sanat ve mesleklerdendi. Bu yüzden Emeviler devrinde Arap yandaşlığı fanatizm noktasına ulaştığı halde, mali kayıt işleri, defter tutma sistemine dayanan divan reisliği Arapların eline bırakılmazdı. Çünkü o dö-

14 *El-beyan ve't-tebyîn*, I, 100.

15 *İkdü'l-Ferid*, II, 73.

nemde Araplar inşâ sanatını ve muhasebe ilmini hiç bilmiyorlardı.[16] Emeviler Muaviye döneminde bile mevaliyi hizmetkâr ve esir mertebesinde görüyorlardı. Söz konusu dönemde sayıları oldukça artan mevalinin daha da çoğalmasını devlet için bir tehlike kabul eden Muaviye, bunların bir kısmından kurtulmak istemiş, planını uygulamadan önce Ahnef bin Kays, Semire bin Cündüb gibi yakın adamlarıyla bu konuda istişareyi uygun görmüş ve müsteşarlarına, "Bu hamranın (yani mevali) önceki sayılarından çok fazla olduklarını görüyorum. Bunların bir gün Araplara ve onların idarelerine başkaldırmalarından korkulur. Belli bir oranda yok etmek, yine belli bir oranda ticaret ve yol yapımında çalıştırmak üzere sağ bırakmak istiyorum. Siz ne dersiniz?" diye sormuştu. Ahnef, mevalinin Araplar arasında sıhriyet yoluyla akrabalık kurduğunu, azatlı olarak neseplerine karışmış olduklarını hatırlatarak öyle bir teşebbüsü reddetmiş ama Semire, tam aksine Muaviye'nin görüşünü uygun bulmuş hatta bu işle kendisinin görevlendirilmesini arzu etmişti. Ancak Muaviye Ahnef'in görüşünü idari açıdan daha uygun gördüğünden, bu vahim düşünceden vazgeçmişti.

Basit çöl yaşamı ve deve çobanlığından birkaç sene içinde birdenbire en yüksek noktaya ve makamlara yükselen Arapların tabir yerindeyse başları dönmüştü. Bunun sonucu garip bir gurur, kibir ve bencillik içine düşmüşler, kendilerinden önce Romalıların ve çağımızda bazı egemen ulusların mağrurane tavırları gibi, diğer ulusları aşağı görmeye başlamışlar, kendilerinin insanlık fıtratının üzerinde, özel bir hilkat ve meziyetlerle yaratılmış olduklarına inanmaya başlamışlardı. Bu düşünceleri sebebiyle, hem fikren hem de konum itibariyle kendilerini tüm milletlerden üstün ve farklı görmenin ötesinde, beden ve ahlak açısından da ayrıcalıklı sayıyorlardı. Bu nedenle, altmış yaşında hamile kalabilen kadının mutlak Kureyşli olması ve elli yaşında hamile kadının da ancak Arap olması lazım geleceğine inandıkları gibi, felç hastalığının da saf Arap kanını taşıyan kimselere isabet etmiyeceğine, aksi görülür ise hastalığa uğrayan kişinin kanının mutlaka anne tarafından Rum, Slav ve benzeri

16 Mesûdî, II, 114.

kanlara karışmış olduğuna inanıyorlardı.[17] Emeviler devrinde Araplar arasında geçerli olan bu ırkçılık Arap soyunun mutlaka korunmasını diğer soylarla karışmasının engellenmesini gerektirmişti. "Kadılığa Araplardan başkası yakışmaz!"[18] denilerek, Arap olmayanların kadılık gibi önemli dinî makamlara tayinleri men ediliyordu. Hatta anneleri cariye olan şehzadelerin baba tarafından Kureyşli olmalarıyla da yetinilmiyor, halifelik makamına çıkmalarına izin verilmiyordu. Örneğin Hz. Hüseyin'in torunu Yezid bin Ali, hükümranlık talebinde bulunduğu zaman Emevilerden Hişam bin Abdülmelik, kendisine, "Hilafet makamına geçmeyi arzuladığını duyuyorum. Sen hilafet makamına ehil birisi değilsin çünkü bir cariyenin oğlusun!" diyerek annesi Arap olmayanların halife olamayacaklarını anlatmak istemişti.[19] Oysa onun annesi sıradan bir cariye değil, İran kisralarından birinin kızıydı. Bununla beraber bu taassup cariyelerden doğmuş şehzadeleri saltanat tahtına oturmalarını engelleyememişti. Bunlar arasında hilafet makamına çıkan ilk zat Emevi meliklerinden Yezid bin Velid idi. Cariyelerden doğan Araplara "hecin" adı veriliyordu (babası Arap, annesi cariye olan bunlara hecin denmesi Rum ve Sakalibe cinsinin beyazlığını kastetmektedir). Müslüman olmuş bir yabancı, vali bile olsa, soyu düşük bir Arap kızıyla bile evlenmesine izin verilmezdi. İşte bu yüzden kendilerine "dehhak" adı verilen İranlı köy muhtarlarından birisi Türk saraylarında yaşayan Bahle kabilesinden bir kızla evlenmek istemiş ancak kız onu reddetmişti.[20]

Arapların İslâm'ın ilk yıllarındaki bu kibirli ve bencil davranışları, kendilerini diğer tüm milletlerden üstün görme duygularıyla alakalı başka örnek vermeye gerek olmadığına inandığımdan, konuyu burada bitiriyorum. Daha önce de söylediğimiz gibi özellikle Emeviler bu hususta haddi aşmış, Arap olmayan milletlerin kalplerini kırmışlar ve kendilerinden uzaklaştırmışlardır. Bir süre yeni dinin getirdiği atmosfer içerisinde idare

17 *Tabakatü'l-etibba*, I, 150; *Egânî*, 15, 88.

18 İbn Hallikan, I, 205.

19 İbn Haldun'un mukaddimesinin dipnotunda, *Sirâcü'l-Mülûk*, 288.

20 İbnü'l-Esîr, V, 44, 131.

edilen bu halk, daha sonra toplum içerisindeki düşük konumlarından dolayı kendilerine yapılan fena muamele ve kötü yönetimden şikâyete başlamışlar, Hz. Ali taraftarları olarak, Emeviler aleyhine ayaklananlarla, Hariciler gibi diğer muhalif gruplara destek olmaktan geri kalmamışlardır. Bunun sonucunda, ileride Arapların dışındaki milletlerin oluşturduğu "şuûbiye" adını alan özel bir fırka ortaya çıkmıştı. Bunlar, Arapların diğer milletlerin üstünde ayrıcalıklı bir özellikle yaratılmış olduklarını temelden reddediyorlardı. Bununla birlikte söz konusu bu grup Emeviler devrinde ortaya çıkma fırsatı bulamamış,[21] ancak Abbasiler devrinde Me'mün'un Emin üzerine galip gelmesi sonucunda Arapların eski konumlarını kaybetmeleri ile intikam amaçlı olarak ortaya çıkmışlardır. İleride gösterileceği üzere, şuûbiye fırkası; Arapların ayıplarını ve noksanlıklarını anlatan birçok da eser yazmıştır.

Emevilerin İslâm Kültürü Üzerindeki Etkileri

Arapların toplum üzerindeki konum ve imtiyazlarını koruma konusunda çok hırslı olan Emeviler, saf Arap soyunun bozulmasını engelleme yolunda da önemli tedbirler alıyorlardı. Bu amaçla hemen her vilayette resmi dairelerde bir sicil müdüriyeti kurmuşlar, fethedilen İslâm şehirlerinde yaşayan Arapların yeni doğan çocuklarının nüfus kayıtlarını tutmuşlardı.[22] İslâmiyet'i dinî bir başkanlıktan, şaşaalı ve heybetli bir saltanata döndüren Emeviler, devletin resmi dairelerinde ve bürokrasisinde kullanılan Kıptîce, Rumca ve Farsça'nın yerine Arapça'nın resmi dil olarak kullanılmasını ve diğer İslâm beldelerine yayılmasını sağlamışlardır. Bu politika sonucunda Mısır'da Kıptîler, Şam'da Rumlar, Irak bölgesindeki Keldani ve Nebatîler zamanla Araplaşıp anadillerini unutmuşlardır. Bu bölgeler günümüzde de Arap ülkeleri olarak kabul edilir. Bu bölgede yerleşen bir Türk, bir Avrupalı veya başka bir millet bir süre sonra çevre ve hâkim kültürün etkisi ile Araplaşmaktadır.

21 *Egânî*, IV, 125.

22 Makrîzî, I, 94.

Emeviler devrinde Müslüman Araplar, her ne kadar Rum ve İranlılardan etkilenmişler ise de kendi ahlak ve bedeviyet özelliklerini korumayı da başarmışlardır. Halifeler Arapça'yı öğrenmek, Arap gelenek ve göreneklerini yakından tanıtmak için çocuklarını –günümüzde Avrupa'ya öğrenci gönderdiğimiz gibi– çöle, bedevilerin yanına gönderiyorlardı.[23] Mefahire, müşatime ve meclislerde şiir okuma gibi Cahiliye Devri'ne ait birçok gelenek hâlâ devam ettiğinden, Kûfe'nin ileri gelenleri özel günlerde şehrin dışına çıkarak şiir, hitabet ve tartışma meclisleri kurdurdukları gibi, Basra'nın dışında da birçokları, Cahiliye Devri'nde Ukaz Panayırı'nda yapıldığı gibi burada da şiir ve sohbet meclisleri kurarlardı.[24] Ayrıca ulema ve şairler için çeşitli halkalar oluşturulurdu. Buralarda talebe ve diğer istekliler hocaları çevresinde toplanırlar, ilim ve sanat öğrenirlerdi. Büyük İslâm şairlerinden Râiyyü'l-ibl ile Ferezdak'ın çevresinde arkadaşlarınca oluşturulan edebiyat halkası bunlara örnektir.[25] Bu meclislerde sanki İslâm öncesi Araplar arasında geçerli olan şovenizme dönülmüş gibi görülen övünmeler ve tartışmalar yapılıyordu. Araplar bu devirde de hiçbir zaman ulaşamayacakları bir şan, şöhret ve ayrıcalığı yakalamışlardı. Ayrıca nüfusları da oldukça artmış, dünyanın dört bir köşesine dağılmışlardı.

Emeviler Devri'nde Arap Şovenizmi

Uçsuz bucaksız çöllerde konar göçer bir hayat yaşayan Arap kabileleri, bedevi yaşamın gereği olarak, talan yapmak veya yeni otlaklar bulmak için bir yerden başka bir yere göç etmeye alışmışlardı. Bu nedenle korumak ve savunmak zorunda oldukları bir vatan duygusuna sahip değildiler. İslâm dininin etkisiyle zihniyetleri değişmiş, yeni yeni topraklar ele geçirmişler, şehirler kurmuşlar, yerleşik hayatın gereği olarak ve de çevrenin etkisiyle uygarlaşmaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak ken-

23 *İkdü'l-Ferid*, II, 258.

24 *Egânî*, XIX, 153.

25 *Egânî*, XX, 169.

dilerinde bir vatan mefkuresi oluşmuştur. Vatanperverlik adı verilen bu duyguya vatan asabiyeti (şovenizm)[26] diyoruz.

İslâm Fetihlerinden Sonra Şehirleşme

Müslüman Araplar önceleri, bedevilikten vazgeçerek, şehir hayatını seçip, uygarlaşma yoluna gireceklerini hayal bile etmiyorlardı. Ancak tekamül ve medeniyetin bir gereği olarak, yavaş yavaş değişmeye başladılar. İslâm'ın ilk yıllarında, bir ülkeyi fethe karar verdiklerinde Cahiliye Devri'ndeki âdetleri üzere, çoluk çocuklarıyla, deve ve koyun sürüleriyle giderler, şehri ele geçirince de çadırlarını şehrin kenarında kurarlardı. Birçok kez tekrar ettiğimiz gibi, Hz. Ömer, Müslüman Arapların, yerleşik hayata geçerek, ziraat ile meşgul olmalarını istemiyordu. Bir topluluğu ziraatten men etmek, o toplumun şehirleşme ve medenileşmesini engellemek demekti. Anlaşılan o ki Hz. Ömer her an savaşmaya hazır, düzenli bir ordu oluşturmak düşüncesiyle, Müslümanların şehirleşme veya medenileşmenin getireceği refah ve sıkıntısız yaşama alışmalarını istemiyordu. İslâm askerleri, fethettikleri ülkeleri –günümüzdeki işgal ordularının yaptıkları gibi– şehirlerin çevresinde kurulan ordugâhlarda ikâmet ederlerdi. Bu askeri kuvvete "hâmiye" veya "râbıta" deniliyordu. Râşid Halifeler zamanında Müslümanlar birtakım fırkalara ayrılmış, her fırka büyük şehirlerden birinin etrafında yerleşmişti. Bunlardan her birine "cünd" adı veriliyordu. Şam bölgesinde yerleşen İslâm askerleri Şam, Hıms, Ürdün ve Filistin çevresinde bulunmak üzere dört "cünd"e yani ordugâha ayrılıyordu ki bu dört şehre "ecnâd" adı verilmesi, ordu merkezleri olmalarından kaynaklanıyordu. Irak bölgesinde yerleşen İslâm askerleri Fırat'ın Arap Yarımadası kısmındaki iki ordugâ-

26 Şovenizm, herhangi bir şeye olan aşırı ve ölçüsüz bağlılıktır. Karşı gruba olan nefret ve kötü niyet duygularını da beraberinde getirir. Aşırı milliyetçi ve sağcı bir düşüncedir. Bu kavramın isim babası Nicolas Chauvin'dir. Napoleon'un ordusunda asker olan bu Fransız 17 kez yaralandı ve yine de Fransa için savaşmaya devam etti. Kendisini ülkesi uğruna feda etmekten kaçınmayan Napoleon'un askeri Chauvin'i model alan saldırgan ve ölçüsüz vatanseverlik için "şovenizm" denilmeye başlanmıştır – ng.

lıa yerleşmişlerdi. Bunlar daha sonra biri Basra, diğeri Küfe olmak üzere iki şehir oluşturmuştur. Mısır kıtasında bulunan asker ise Mukaddam Dağı eteğinde, Nil Nehri'nin Arap Yarımadası tarafı kıyısında ikamet ediyordu. Sonraları burası da Füstât adıyla yeni bir şehir olmuştu.

Müslümanlar önceleri yerli halkla karışmadan aileleri ile ordugâhlarda yaşarlar, bahar geldiğinde atlarını çayıra çıkarırlardı. Atlar kabileye mensup belli kişilerin gözetimi altında, köleler aracılığıyla çayırlara sevk olunurdu. Çayır zamanı geçince de tekrar çadırlara dönülüyordu. Müslümanlar o zamana kadar bedevi bir yaşam sürdükleri gibi, devletin başkentleri veya idare merkezleri de halifenin bulunduğu, gerektiğinde Müslümanların başvurduğu bir merci olan Medine-i Münevvere şehriydi.

Yıllarca devam eden ordugâh hayatından sonra İslâm fatihleri ve askerleri, Emevilerin iktidarı ele geçirip Hicaz bölgesi yerine, Şam civarına yerleştiklerine şahit olunca, kendileri de onların âdetini benimsemiş, Şam veya diğer yeni kurulan şehirlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Artık Hz. Ömer'in yerleşik hayatı istemeyen, ziraatle uğraşmayı yasaklayan buyruklarının da zamanı geçmişti. Fetihlerle her geçen gün daha büyük topraklara ve çifliklere sahip olan Müslümanlar, doğal olarak ziraatla meşgul olmaya başlamışlardı. Bunun sonucu olarak söz konusu ordugâhların en büyükleri olan Basra, Küfe, Füstât ve Kayrevan adlarıyla birer büyük şehir haline dönüştüler. Tarım ve hayvancılıkla uğraşmak, ticaret ve zanaatı öğrenmeyi gerektirmişti. Kuşkusuz Müslümanların bu noktaya ulaşmaları uzun yıllar sonunda olmuştur. Önceleri Irak ve diğer bölgelerin ele geçirilmesiyle birlikte devlet hazinesine bir sel gibi akıp gelen fey ve ganimet malları, maişet sağlamak için gelir kaynağı aramaya ihtiyaç bırakmıyordu. Nerede yaşarsa yaşasın her Müslüman'ın bu mallardan mutlaka bir payı vardı. Örneğin Medine ve Şam halkı Irak'tan gelen fey mallarıyla geçimlerini sürdürüyorlardı. Raşid Halifeler devrinin sonlarına doğru başlayan şehirleşme ile birlikte söz konusu bölgenin gelirleri şehir halkına dağıtılmış, bu da Medine halkının gelirlerini azaltmıştı. Bu du-

rumdan rahatsız olan Medineliler, Hz. Osman'a müracaat ederek Irak gelirlerinden kendilerine tahsis edilmiş olan aidatlarını istediler. Halife ise buna karşılık Iraklıların Hicaz, Yemen ve başka bölgelerdeki gelirlerini Medinelilere verdi.[27]

İslâm Şehirlerinin Birbirleri Aleyhine Taraftarlığı

Söz konusu dönemde fırkalar arasındaki rekabet ve uyuşmazlık, şehirlere de sirayet etmiş, bu da vatan asabiyet veya şovenizmini iyice körüklemişti. İki İslâm şehri arasında ortaya çıkan ilk anlaşmazlık Hz. Osman devrinde Şam ve Küfe şehirleri arasında olmuştur.[28] Kendisinin şehit edilmesi sırasında halifelik iddiasında bulunanlar lehine veya aleyhine ülke toprakları bölündü. Şehirler de siyasi açıdan bölünmeye başladı. Halifelik iddiasında bulunanlar ise bilindiği gibi Hz. Ali, Muaviye, Talha ve Zübeyir idi. Şam halkı çoğunlukla Kureyşli, Muaviye de valileri olduğu için onu desteklediler. Ensardan olan Medine halkı ise kendilerine katılan Mısır ile birlikte Hz. Ali ye destek veriyorlardı. Küfe halkı Zübeyr'e, Basralılar da Talha'ya taraftar oldular.

Hicri 36 yılında yapılan Cemel Savaşı'nda Talha ve Zübeyr şehit oldukları için Irak halkı Medinelilerle birlikte Hz. Ali'nin grubuna katıldı. Daha sonra H. 37 yılında yapılan Sıffîn muharebesi sırasında ortaya çıkan Hakem olayında Amr bin el-Âs'ın hile ile başarılı olması üzerine Muaviye'ye biat ve Mısır, Amr bin el-Âs 'a terk edilince bu bölge de Muaviye'nin tarafına geçti. Hz. Ali'nin H. 40 yılında şehit olması, Hz. Hasan ve Muaviye'nin vefatlarından sonra Yezid döneminde Hz. Hüseyin'in hilafet mücadelesine başlayıp, Irak halkının desteğini sağlamak amacıyla Hicaz'dan Irak'a gitmesi üzerine, Hicaz halkı Zübeyr'in oğlu Abdullah'a biat etti. Böylece, ülke Abdullah ibn Zübeyr, Hz. Hüseyin ve Yezid taraftarları olmak üzere üçe bölünmüştü. Farklı dönem ve durumlarda söz konusu şehirlerin halifelere verdikleri destek ve yandaşlıkları bir süre devam et-

27 İbnü'l-Esir, III, 52.

28 İbnü'l-Esîr, III 65.

mişse de uzun yıllar sonunda her biri kendine özgü çeşitli özelliklerle diğerlerinden ayrılmışlardı. Öyle ki şehirlere özgü bu karakteristik durum, Muaviye devrinde bile dikkat çekiyordu. Muaviye Kûfe'den gelen ve huzuruna çıkan özel heyette bulunan İbnü'l-Kevâ'dan her şehrin ahlak ve kendine özgü huylarını sorduğunda, şöyle cevap vermişti: "Medine halkı, şer ve fitne konusunda hırslı, ancak çıkarma konusunda en aciz halktır. Kûfeliler fitneye hep birlikte koşarlar, dağınık bir biçimde dönerler. Mısırlılar en fitneci halk ise de ilk başarısızlıklarında hemen geri dönerler ve pişman olurlardı. Şamlılara gelince; bunlar idarecilerine itaatli, idare ettiklerine ise âsi adamlardır." Nesep şovenizminden ayrı olarak, vatan şovenizmi şeklinde ifade ettiğimiz bu şehir asabiyetlerinin altında şehir halkının siyasi menfaatleri yatıyordu. Basra, Kûfe, Şam ve Füstâd gibi çeşitli kabilelerden oluşan şehir halkı, ortak bir amaç ve hedef doğrultusunda birleşiyor, tek vücut olabiliyorlardı. Bu uğurda silaha sarılıp savaşabiliyorlardı. Oysa farklı kabilelerden oluşan bu halk yaşadıkları şehri bile kabile kabile kendi aralarında pay etmişlerdi. Örneğin Basra; "Ahmas" denilen beş bölgeye ayrılmıştı. Her bölgede bir kabile oturuyordu ki bunlar; Ezd, Temim, Bekir, Abdukays, ve Ehl-i Âli'yeden ibaretti. Ehl-i Âli'ye ise Kureyş, Kinâne, Ezd, Buceyle, Haşam, Kays Aylan kabileleri ile ondan türemiş boylar ve Müzeyne kabilesinden oluşuyordu.[29]

İki şehir birbiri aleyhine harp ilan edince bir şehirde bulunan kabilelerden her biri diğer şehirde yaşayan aynı kabileye karşı çıkmıştı. Kûfe ile Basra halkı arasında ortaya çıkan Cemel Savaşı'nda Basra'daki Yemen kabileleri Kûfe'deki Yemen kabileleri ile Basra'daki Muzarlılar da aynı şekilde Kûfeli Muzarlılarla savaşmıştı. Komutanları Muaviye olan Şam ahalisi ile Hz. Ali'nin komutası altında bulunan Irak ahalisi arasında yapılan Sıffîn Savaşı'nda da aynı düzenle hareket edilmişti. Hz. Ali, Muaviye'nin ordusunu oluşturan kabileler konusunda yeterli malumatı toplayıp her birinin mevkini araştırdıktan sonra kendi ordusundaki aynı kabile mensuplarıyla karşı karşıya olmak üze-

29 İbnü'l-Esîr V, 34.

re düzene sokmuş, mukabili olmayan kabilelerin de diğerleriyle savaşmalarını emretmişti.[30]

Vatan birliğinin nesep birliği duygusuyla çatışması ve sonunda galip gelmesi gerçeği, dikkat çekici bir durum olup, üzerinde durulması gereken bir husustur. Siyasi mücadeleler, dahili çekişmeler, kısırdöngüler ve ona bağlı gelişmeler bu sonucu doğurmuştu. Aslında bunun en önemli nedeni, vatan birliğinin siyasi emeller ve şahsi menfaatler açısından nesep birlikteliği veya kabilecilikten daha da önemli olması ve sonuç getirmesidir.

Bir şehrin halkı bağlı oldukları vali veya halifenin kabilesine göre sayı ve soy bağı açısından farklı oldukları gibi amaçları da farklı olabiliyordu. İki şehir arasındaki rekabet ve savaş gibi, kabileler arasında da savaş olabiliyordu. Basra ve Kûfe halkı arasında ortaya çıkan ihtilaf ve mücadele bunun en çarpıcı örneklerindendir. Hz. Ali ve Hariciler zamanında Basra Hz. Osman'ı desteklerken, Kûfe ve Şam Emevi taraftarı, Cezire bölgesi Harici, Hicaz ise Sünni idi.[31] Bununla birlikte bu durum birbirini takip eden devletlerle birlikte değişikliklere uğramış, siyasi havanın değişmesiyle çeşitli ittihadlar ortaya çıkmıştı. Muzar kabilesi ve Yemen arasındaki asabiyet birliği veya soy birliği; Irak, Mısır ve Şam arasındaki vatan birliği; İslâm fırkaları arasındaki Sünni, Şia ve Mûtezile gibi mezhep birliktelikleri bu durumlarla ilgili örneklerdir.

Hicaz halkının Harameyn-i Şerifeyn (Mekke ve Medine) bölgesinde toplanmış olmaları İslâmiyet'in Harameyn'den ayrı olamayacağı, Hz. Ali taraftarlarının Harameyn'de ve bilhassa Medine'de olmalarını ileri sürerek övünmeleri, vatan duygusunun yükselmesine yardım eden başlıca sebeplerden biri olmuştu. Emeviler, Hz. Ali yandaşlarına düşman olmalarına karşın, yine de Harameyn-i Şerifeyn'i ziyaret ve halkına saygı göstermek zorundaydılar. Bu durum özellikle Abdullah ibn Zubeyr'in Kâbe'ye sığınıp Emevilerle yandaşlarını Hicaz'dan çıkarmasından sonra Emevilerin güç ve saltanatlarını sekteye uğratmıştı. Eme-

30 İbnü'l-Esîr, 121, 149, 171.

31 *İkdu'l-Ferîd*, III, 277.

viler, bunun verdiği zararı ancak Kâbe'yi mancınıklarla tahrip ederek kırabilmişlerdi. Yine aynı amaçla peygamberin minberini Medine'den Şam'a naklederek siyasi ve dinî egemenliği kendi ellerinde toplamak istemişlerdi. Daha sonra Kâbe'nin önemini azaltmak gayesiyle Mansur tarafından Bağdat'ta "kubbe-i hadra" (yeşil kubbe) adıyla Kâbe'ye benzer bir bina inşâ ettikleri gibi, Irak valisi Haccac bin Yusuf da Vasıt şehrinde bir başka yeşil kubbe inşâ ettirmişti.[32] Ancak Hicaz'ın önemini azaltmaya amaçlayan bu çabalardan hiçbiri kayda değer bir fayda sağlayamadı. Müslümanların Hicaz bölgesine olan sevgileri ve bağlılıkları hiçbir dönemde bir başka yöne veya bir diğer şehre çevrilemedi.

Emevilerin Taraftar Kazanma Çabaları

Hz. Muaviye'nin İnce Siyaseti

Birinci Emevi halifesi Hz. Muaviye, Amr bin el-Âs, Ziyad bin Ebih ve Mugire bin Şu'be gibi büyük dâhileri kendine taraftar ve müsteşar yaptığı gibi, onun halefleri de idareyi elde tutabilmek ve otoritelerini sürdürebilmek için ileri gelen büyük şahsiyetleri lütuf ve bağışları ile çevrelerine toplamaya, güçlü muhaliflerini yine bu yolla bertaraf etmeye mecbur kalmışlardı. Özellikle Hz. Peygamber'in kızının çocuk ve torunlarının içinde bulunduğu Şiîlerin halifelik iddialarına karşı, saltanatlarını güçlendirip ayakta kalabilmek için ılımlı politikalarını devam ettirmişlerdi. Ancak Emevi halifelerinden hiçbiri hem siyasi hem de idari yetenek ve kapasite açısından Muaviye kadar başarılı olamamışlardı. Muaviye'nin devlet felsefesi ve siyasi anlayışını, idarecilik yeteneği ve becerisini günümüz uygarlıkları açısından değerlendirecek ve diğer medeniyetlerin liderleri ve siyasetleriyle karşılaştıracak olursak çarpıcı sonuçlarla karşılaşırız. Özellikle peygamberin amca çocukları, torunları ve yakınlardan bazı şahısların hilafet talepleri karşısında, Muaviye'nin ne derece hakkı olup olmadığı iddiaları bir tara-

32 Mesûdî, II, 176.

fa bırakılacak olursa, Muaviye'nin akıl, hikmet, deha ve siyasi beceri açısından onların çoğundan üstün olduğunu açıkça görebiliriz. Tüm namüsait şartlara rağmen, çok fazla şiddet kullanmadan ve kan dökmeden tüm rakiplerini birer birer alt ederek, hükümranlığı ele geçirmesi ve saltanat biçimine çevirmesi çok zor bir olaydı. Ancak Muaviye bu başarıyı, olağanüstü toleransı, hilmi, geniş anlayışı, mükemmel yönetim becerisi ve cömertliği sayesinde elde etmişti.

Muaviye o derece hilm, hoşgörü ve sabır sahibi bir deha idi ki, Ehl-i Beyt'ten olup huzuruna çıkan ve bizzat yüzüne karşı hakaret edip, sert davrananları bile anlayışla karşılar, öc almak yerine onları lütuf ve ihsanlara boğardı. Öyle ki kimi zaman ileri gelen adamları arasında otururken Ehl- Beyt'ten birisi huzuruna çıkıp, hilafeti zorla ele geçirdiğini en ağır sözlerle yüzüne çarpar, Hz. Ali'yi açıktan açığa kendisine tercih ederdi. Ancak Muaviye yine de âdeti olduğu üzere müsamaha ve anlayıştan vazgeçmez, ona saygılı davranır, bağış ve hediyelerle gönlünü alırdı. Bu zat Hz. Ali'nin yakınlarından birisi olsa bile, gördüğü güzel davranış ve elde ettiği ihsandan dolayı Muaviye'ye yandaş olabiliyordu.

Rivayete göre Hz. Ali'nin kardeşi Ukayl, bir gün Muaviye'nin yanına gider. Muaviye misafirin kendi kardeşini terk edip yanına gelmesinden çok memnun olur. Sohbet sırasında Ukayl'e, "Ali'yi ne halde bıraktın?" diye sorar. Ukayl, "Allah ve peygamberi hoşnut eder bir halde bıraktım. Fakat seni tam aksine Allah ve peygamberini üzecek bir halde görüyorum," cevabını verir. Muaviye üzgün bir halde "Misafirimiz olmasaydın seni gücendirecek bir cevap verebilirdim," der ve misafirini üzmemek düşüncesiyle odadan çıkar. Ukayl'ın sarayda misafir edilmesini ve kendisine her türlü izzet ve ikramın yapılmasını emreder ve külliyetli miktarda para ve hediye gönderir. Ertesi gün huzuruna davet ederek, "Ali'yi ne halde bıraktın?" diye tekrar sorar. Bu sefer Ukayl, "Ali'yi kendi nefsine senden daha hayırlı bir halde bıraktım fakat sen bana ondan daha hayırlısın," şeklinde cevap verir.[33]

33 Mesûdî, II, 44.

Muaviye'nin Ali taraftarlarına gösterdiği yumuşak ve anlayışlı davranışın, cömertliğin örneği oldukça boldur. Bazen yalnızca yumuşaklık ve müsamahanın yeterli olmadığını görür ve ihsan ve cömertlik metodunu kullanırdı. Düşmanlığından çekindiği herhangi biri huzuruna çıksa, mutlaka memnun olarak ayrılırdı. Bazı kimselerin sırf bağış ve hediye amacıyla huzuruna çıkıp yalan söylediklerini bildiği halde yine de gönüllerini hoş ederdi. Rivayete göre Abdullah bin Zübeyr hilafet davasına başlamadan önce Muaviye'nin kız kardeşinin oğlu Abdurrahman bin ibnü'l Hakem'in yanından kaçarak Muaviye'ye sığınmıştı. Abdurrahman, Abdullah'ın evini yakmıştı. Muaviye'ye şikâyette bulunarak, "Abdurrahman evimi yaktı," der. Muaviye, "Evinin değeri nedir?" diye sorunca İbn Zübeyr, "Yüz bin dirhem ederdi," der. Muaviye şahit ister. İbn Zübeyr dostlarından birini şahit olarak gösterince paranın ödenmesini emreder. İbn Zübeyr parayı alıp gittikten sonra Muaviye meclisinde bulunanlara dönerek, "Davacı mı daha yalancı yoksa şahit mi? Evini ben çok iyi biliyorum, kamıştan yapılmış birkaç odadan ibaretti. Ancak onlar söylerler, biz dinleriz. Bizi aldatırlar, biz de aldanırız," diyerek, bile bile aldanmayı kabul ettiğini ifade eder.[34] Muaviye'nin bu tür davranışları, idarecilik kabiliyeti ve toleranslı tavırları kendi devrinde Abdullah ibn Zübeyr gibi kişilerin hilafet davasında başarılı olmalarını engelleyen en önemli nedendir.

Muaviye bu şekilde tolerans, af ve cömertlik temeli üzerine kurulmuş bir siyaset güderek halkın kalbini kazanırken, Hz. Ali bunun tam aksine, mutlak adalet, safiyane doğruluk, dürüstlük ve hakkaniyet ölçüleri doğrultusunda hareket ediyor, valilerinin bile durumlarını gizliden gizliye araştırıyor, halka karşı adil olmaları doğrultusunda onlardan hesap soruyor, bu nedenle de kendi taraftarlarını bile gücendirerek yanından kaçırıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi en büyük destekçilerinden amcasının oğlu Abdullah bin Abbas bile bu yüzden kendisini terk etmişti.

Muaviye özellikle kabile reisleri ve ileri gelenleri tarafından yapılan en ağır eleştiri ve hakaretleri bile anlayışla karşılıyor, si-

34 *Egânî*, XIII, 48.

neye çekiyordu. Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin yandaşları arasında bulunan Tabiînin önde gelenlerinden ve nüfuz sahibi bir zat olan Ahnef bin Kays halife olduktan sonra günün birinde Muaviye'nin huzuruna çıkmıştı. Muaviye ona, "Vallahi Sıffîn Savaşı'nı hatırladıkça kıyamete kadar sürecek acı bir üzüntü hissediyorum," deyince Ahnef, "Vallahi senden nefret eden yüreklerimiz hâlâ göğsümüzde, sana karşı savaşan kılıçlarımız ise hala kılıflarımızda duruyor. Savaşa bir nokta kadar yaklaşırsan biz ona bir karış yaklaşırız, sen savaşa yürüyerek gidersen biz ona koşarak gideriz," cevabını vererek huzurdan ayrılır. Muaviye ona hiçbir cevap vermez. Perde arkasında bu konuşmayı dinleyen kız kardeşi hayret içinde, "Ey müminlerin emiri! Seni tehdit eden bu adam da kim?" diye sorunca. Muaviye, "Bu adam öyle güçlü bir adam ki öfkelendiğinde Temim kabilesinden yüz bin kişi onun neden öfkelendiğini sormadan ve anlamadan onunla birlikte öfkelenir," cevabını verir.[35]

Bununla birlikte Muaviye mal ve ihsanla elde edemediği veya zorla dize getiremediği bir rakibi olursa Abdurrahman bin Halid bin Velid'e yaptığı gibi, bir hileyle zehirletmekten de çekinmezdi. Abdurrahman, bir taraftan babası ünlü komutan Halid bin Velid'in şöhreti, diğer taraftan bizzat sahip olduğu büyük servet ve gönülleri cezbeden tavırlarıyla Şam bölgesinde büyük nüfuz sahibi olmuştu. Onun bu gücünden çekinen Muaviye kendisini zehirletmeye karar verir ve bu işte de tabip İbnü'l Asal'ı görevlendirir. Bunun karşılığında da hayat boyu ondan haraç almamaya ve de kendisini haraç toplama memuru olarak tayin etmeyi vaat eder. İbnü'l Asal insanı tahrik eden bu vaatler karşısında zehirli bir bal şerbetini Abdurrahman'ın kölelerinden biri vasıtasıyla Abdurrahman'a içirerek onu öldürtmüştür.[36] Muaviye aynı metodu tâbiînin kahramanlarından Eşter'e de uygulamıştı. Eşter, Hz. Ali'nin en kahraman adamlarından biriydi. Sıffîn Savaşı'nda büyük kahramanlıklar göstermişti. O tarihe kadar Hz. Ali'ye taraftar olan Mısır bölgesi Muaviye'nin ince siyaseti neticesinde karışık bir durum arz etme-

35 İbn Hallikân, I, 230.

36 İbnü'l-Esîr, III, 229.

ye başlamıştı. Fesat ve kargaşayı boşa çıkarmak amacıyla Hz. Ali, Eşter'i Mısır'a vali tayin etmişti. Eşter'in bu görevde başarılı olacağı, işin başına geçtiğinde Mısır'ın Muaviye'ye karşı duracağı kesindi. Bunu tahmin eden Muaviye, Kızıldeniz kıyısında bulunan Kulzum şehri haraç reisine, "Eşter Mısır'a vali tayin olunmuş. Ondan beni kurtarırsan sen ve ben sağ kaldıkça senden vergi almam," diye haber göndermişti. Bu vaat üzerine haraç reisi Eşter'in güzergâhı olan bir yerde onu beklemiş, kendisini karşılamış ve misafir olmasını rica etmişti. Yemekten sonra zehirli bir bal şerbeti içirerek öldürmüştü. Muaviye Şam halkına "Hz. Ali Eşter'i Mısır'a vali tayin etmiş, ona beddua ediniz," dediği için Şam halkı her gün Eşter'e beddua etmeye başlamışlardı. Eşter'i zehirleyen adam Muaviye'nin huzuruna çıkarak Eşter'in öldüğünü haber verince, Muaviye mimbere çıkarak "Ali'nin iki sağ kolu vardı. Biri Ammar bin Yasir Sıffîn'de, diğeri Eşter de bugün ölmüştür"[37] dedi. Eşter'in vefat haberi Amr b. el-Âs'a ulaşınca, "Allah'ın baldan da ordusu vardır," demekten kendini alamamıştır.[38]

Amr bin el-Âs

Gerek Muaviye gerekse yandaşları amaçlarına ulaşmak için hemen her türlü siyasi manevra ve taktiği denedikleri, göreceli bir adalet yolunu tercih ettikleri halde, Hz. Ali ve taraftarları tam aksine bu tür işlere tenezzül etmiyorlar, dinin emir ve yasaklarından, mutlak adalet ölçülerinden ayrılmak istemiyorlardı. Hatta Hz. Ali ve taraftarlarının bu üstün meziyetleri Muaviye'nin başarısına da yardım etmişti. Örneğin Sıffîn'de aslında zaferi Hz. Ali kazanmak üzereydi. Savaş devam etse ve Hz. Ali galip gelseydi Muaviye'nin tüm emelleri bitecek ve hayalleri sönecekti. Böylece Ümeyyeoğullarının da güç ve şöhreti sona erecek, halifelik de Hz. Ali ve soyuna kalacaktı. Ne çare ki Amr bin el-Âs'ın hilesi nedeni ile kazanılması açık olan bir başarı yok oldu. Muaviye iki ordunun birbirine hızla saldırma-

37 İbnü'l-Esîr, I, 179.

38 Makrîzî, I, 300.

sıyla kendi ordusunun zafiyetini büyük bir üzüntü ve hayal kırıklığıyla müşahede ediyor, kötü sonu anlayınca da kendisiyle beraber savaşan Amr b. el-Âs'a dönerek, "Ey Âs'ın oğlu! Zekâ ve yetenek zamanı işte bu zamandır. Acıklı ve tehlikeli bir noktadayız, mahvoluyoruz. Bir de sana söz verdiğim Mısır valiliğini unutma!" diyerek, bu içinden çıkılması çok zor olan vahim duruma bir çare bulmasını istedi. Bilindiği üzere Amr b. el-Âs da Kur'an-ı Kerim yapraklarının mızrak uçlarında yukarı kaldırılmalarını ve "Allah'ın kitabı aramızda hakem olsun, biz birbirimizi böyle bitirirsek Rum, Türk ve diğer milletlerden olan düşmanlara karşı Şam hududunda Şamlılardan, Irak hududunda Iraklılardan başka kimler duracak?" diyerek bağırmalarını tavsiye etti. Hz. Ali'nin yandaşları bu yeni durumu görüp, haykırmaları duyunca savaşı bırakıp, hakem tayinine razı oldular. Bu olay ile Amr b. el-Âs hedefine ulaşmış, Hz. Ali'yi azlettirmiş ve Muaviye'ye biat etmişti. Kuşkusuz Amr b. el-Âs böyle bir hile yapmasaydı Muaviye perişan ve zavallı bir hale düşecek, Hz. Ali'nin de o meydanda gösterdiği büyüklük olmasaydı, Amr b. el-Âs öyle bir hileden önce ölenler arasına katılacaktı. Çünkü Amr b. el-Âs bu hileyi düşünmeden önce savaş meydanına atılmış ve Hz. Ali de ona karşı çıkmıştı. İki savaşçı karşı karşıya gelince, Hz. Ali, Amr b. el-Âs'ı tanımış, güçlü bir darbe ile vücudunu ortadan kaldırmak ve bir düşmandan kurtulmak istemiş, hatta vurmak için kılıcını da kaldırmıştı. Hz. Ali'nin elinden kurtulmanın çok zor, ölümün de mutlak olduğunu anlayan Amr b. el-Âs kurtulmak amacıyla, yüzündeki örtüyü açarak, korkmuş bir vaziyette ve özür diler bir halde, "Kardeşinin hareketi kendi isteğiyle değil, mecburidir!" diye bağırmış, istemediği halde savaşa katıldığını ileri sürerek, Hz. Ali'nin âlicenablığından ve mertliğinden yararlanmak istemişti. Aslında Hz. Ali, onun bu hilesini bildiği halde, öldürmekten vazgeçmiş, asalet ve necâbetinden dolayı yüzünü ondan çevirmiş ve sadece: "Sen ne fena adamsın!" demekle yetinmişti. Amr b. el-Âs bu hileyle kendini ölümden kurtarmıştı. Onun bu korku dolu hareketi, "Amr'ın zillet içinde elde ettiği gibi bir hayatta hiçbir zaman hayır yoktur!" şeklinde şiir-

leşmiş, Araplar arasında korkaklığı ifade için kullanılan bir deyim ve atasözü haline gelmiştir.

Hz. Ali taraftarlarının karakterleri de halifelerinden farklı değildi. Aslında dünyevi emeller düşüncesiyle Muaviye'ye katılan azınlık dışında, söz konusu yüzyılda Müslümanların genel ahlakı aynı şekilde üstün özellikler ve merdane davranışlarla bezenmişti. Hz. Ali'de ise bu üstün meziyetler adeta tecessüm etmiş bir haldeydi. Hz. Ali Muaviye'yle yaptığı mücadelede bir parça hoşgörülü davranmış olsaydı, olası birçok kötülüğü ve olumsuzluğu engellemiş olacaktı. Ne yazık ki tarihin kaydettiği bu büyük şahsiyet, mert tabiatı ve üstün ahlaki meziyetlerinin gereğini yapıyor, siyasetin dolambaçlı yollarına tenezzül etmiyordu. Bu yüzden Kureyşliler, "Ali çok cesur, kahraman ve cengâver bir adamdır, fakat savaşta isabetli, doğru karar veren ve tedbir sahibi olan biri değildir," diyorlardı.[39] Muaviye deha, zekâ, hüsn-i rey ve tedbir gibi özellikleriyle hilafeti elde etmiş ve kendi nesline bırakmıştır. Oğlundan sonra hilafet Emevilerden Mervanoğullarına geçmiş ise de sayıları çok olan ve en önemlileri Hz. Ali'nin çocuklarından oluşan hilafet taliplerinin rekabet ve mukavemetini kırma konusunda muktedir olamamıştı. Bununla birlikte Muaviye onları sakinleştirecek ve susturacak siyasi planlarında oldukça başarılı olmuştur. Onlar da Muaviye'nin ölümünden sonra hilafetin kendilerine döneceği ümidiyle Muaviye'den çekinirler, siyaset ve tedbirine güven duyarlardı. Ancak Muaviye bu beklentileri boşa çıkararak halifeliği oğlu Yezid'e bırakınca, Hz. Ali taraftarları ve diğerleri Hicaz, Irak ve diğer bazı bölgelerde ayaklandılar. Rakiplerden her biri hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia ediyordu. Bu yüzden hicri 68'de Arafat'ta kendisi için hilafet talebinde bulunan dört kişinin diktirdiği dört sancak bir araya gelmişti. Sancaklardan biri Emevilere, ikincisi Muhammed bin el Hanefiye adına Şiîlere, üçüncüsü Abdullah bin Zübeyr'e, dördüncüsü de Haricilerden Necde-i Hururî'ye aitti. Bunlardan sonra daha başka kişiler de hilafet davasına kalkışmışlar ama Arap asabiyetini kullanarak taraftar toplama konusunda Emevilerden başka hiçbiri, id-

39 *Egânî*, XV, 15.

diasında başarılı olamamıştır. Hz. Ali ve Hz. Muaviye'nin buraya kadar anlattığımız kişisel yetenek, tavır ve siyasetleri dışında, Emevilerin yandaş toplama ve başarılı olmada etkili olan sebepleri aşağıda ele alacağız.

Emeviler Devri'nde Maaşlar

Devlet Hazinesinden Ödenen Maaşlar

Belli kişilere maaş tahsisi etmek Emevilerin taraftar kazanmak, güç ve otoritelerini artırmak şeklinde özetlenen siyasetlerine yardım eden en büyük etkenlerden biriydi. Devlet maaşları, askerin veya Müslümanların maaşları demekti. İslâm'ın ilk yıllarında tüm Müslümanlar asker statüsünde kabul edildiğinden, hepsine ayrı ayrı maaşlar bağlanmıştı. Bu maaşlar Hz. Ömer'in kurdurduğu divan bahsinde açıkladığımız üzere soy bakımından Hz. Peygamber'e yakınlık veya İslâmiyet'teki öncelik itibarıyla farklı miktarlardaydı. Aslında fey gelirlerinden ödeniyordu. Bunların dışında savaşa gitme gücüne sahip olmadıkları için fakir sayılan diğer bir Müslüman kitlesi daha vardı ki bunların maaşı da zekât anlamına gelen sadaka mallarından ödeniyordu. Gerek fey gerekse zekât mallarından her birinin özel bir divanı ve özel bir muhasebesi vardı.

Devlet hazinesine her kim nezaret ederse, Müslümanların hakkına nezaret anlamına geldiğinden, Müslümanların onunla iyi geçinmeleri ve ona hoş görünmeye çalışmaları doğal bir durumdu. Beyt'ül-mal veya devlet hazinesi Muaviye gibi usta, nasıl ve ne şekilde hareket edilmesi gerektiğini, kime ne kadar verileceğini çok iyi bilen bir adamın kontrolünde bulunursa bu büyük güce karşı elbette hiç kimse duramazdı. Muaviye devlet hazinesinin kontrolünü eline aldığı zaman, zamanın icabına göre maaşları artırma, eksiltme veya tamamen kesme konusunda dilediği gibi hareket edebilirdi. Ancak amacına uygun olduğu için çoğu kez maaşları kat kat artırdı. Halifeliği döneminde peygamberin soyundan olan Ali yandaşlarının ve diğerlerinin halifelik iddialarına kalkışmalarından çekindiği için, bun-

lara karşı son derece cömert davranarak, büyük maaşlar bağlamıştı. Hz. Ömer tarafından düzenlenen maaş listesine göre, Hz. Hasan ve Hüseyin'in maaşları 5 bin dirhemden ibaret iken, Muaviye bu maaşları 1 milyon dirheme yükseltti. Yani söz konusu maaşı 200 kat artırdığı gibi Peygamber'in amcasının oğlu olduğu ve kendisinden çekindiği için İbn-i Abbas'a da bu miktarda büyük bir maaş tahsis etmişti. Hz. Ali'nin kardeşinin oğlu Abdullah bin Cafer bin Ebi Talib gibi Medine'de oturan büyük sahabelerin çocuklarından olup Müslümanlar arasında önemli ve seçkin bir konumda olan şahıslara da yüksek maaşlar bağlamıştı. Kuşkusuz Muaviye'nin bu cömert davranışının nedeni bir taraftan kalplerini kazanmak, diğer taraftan da Medine halkının gönlünü okşamaktı. Bu kişiler Muaviye'den aldıkları paraları dünyevi rahat ve refahları, zevk ve sefaları için Medine halkına dağıtırlardı. Hatta bazıları bütün maaşını şarkıcı ve şairlere verirlerdi. Bu konuda en cömert olan şahıs Hz. Hasan ve Hüseyin'in amca çocukları olan Abdullah bin Cafer'di. Bu zat Şam'da Muaviye'yi ziyaret edip maaşını alır almaz Medine'ye döner, hepsini Medine halkına dağıtırdı. Rivayete göre Muaviye'nin oğlu Yezid'in halife olduğu bir gün yanına çıkar. Yezid ondan maaşının ne kadar olduğunu sorunca Abdullah, "Bin bin" (yani bir milyon) dirhem deyince Yezid, "Biz bu maaşı bir kat daha artırıyoruz," der. Abdullah teşekkür olarak, "Babam anam sana feda olsun bu sözü senden başka kimseye söylemiş değilim," karşılığında bulunur. Bunun üzerine Yezid, "Bu miktarı da ikinci kez katlıyoruz," diyerek maaşı dört milyon dirheme çıkarır. Devlet ileri gelenlerinden bazıları bir adama dört milyon dirhem maaş verilmesini garip karşılar. Yezit onlara: "Siz bilmiyorsunuz. Bu parayı bir adama değil, bütün Medine halkına veriyorum. Çünkü bu adam ancak bir vasıtadan ibarettir," cevabını verir.[40]

Muaviye Arap kabilelerinin desteğini sağlamak için de aynı politikayı izlemiştir. Akıllı ve toleranslı siyasetiyle kabilecilik bağları kendi kabilesinden uzak olsa bile birlikte savaştığı herhangi bir kabileye ayrım yapmaksızın yüksek maaşlar tah-

40 *Ikdu'l-Ferid*, I, 110.

sis ederdi. Kendisi için tehlikeli gördüğü düşman kabileleri de düşmanlıklarını bertaraf etmek için maaş listesine dahil etmişti. Kendisine muhalif Yemenlilere lütuf ve ihsanda bulunduğu halde, tehlike oluşturmayan ancak soy itibariyle kendisine yakın bulunan Kays kabilesine maaş vermemişti. Hatta bu kabile başkanlarından bazıları bizzat Muaviye'ye müracaat edip maaş talebinde bulunmuşlarsa da bir şey koparamamışlardı. Örneğin bu kabileye mensup ünlü şairlerden Miskin Dârimî, Muaviye'den bir maaş koparabilmek için kendisini öven beytler söylemişse de ret cevabı almış, bunun üzerine Muaviye'yi suçlayıcı yeni bir şiir yazmış ve aradaki soy bağlarına işaret ederek serzenişte bulunmuştu.

Ancak Muaviye ne bu şiire ne de şairin sitemlerine aldırış etmişti. Muaviye'den dolgun maaş alan Yemenliler zamanla maddi açıdan çok güçlenmişler, devlet içerisindeki ağırlıklarını yükseltmişlerdi. Kays ve benzeri diğer Adnani kabileleri ise, tam aksine her geçen gün zayıflamışlar, perişan düşmüşlerdi. Muaviye bir gün Yemenlilerden birinin, "İstesem Şam'da bir Mudarlı bırakmam, hatta elbisemin kuşağını çözmeye kalmadan hepsini Şam'dan çıkarırım," dediğini işitince, Yemenlilerin devlet içinde büyük bir tehlike oluşturacaklarını anlamış, kabileler arasında bir denge oluşturmanın lüzumunu görerek, Kays ve ona yakın kabilelerden dört bin kişilik hazır bir kuvvet meydana getirmişti. Ayrıca önceleri tüm çabalarına rağmen maaştan mahrum ettiği Miskin Darimî'ye de aylık bağlamış, Yemenlileri deniz savaşlarında, Kayslıları ise kara savaşlarında görevlendirmişti.[41] Gerek İslâm'dan önce gerekse sonra, tarihleri boyunca birbirlerine karşı hiç bitmeyen düşmanlık hisleriyle ve rekabetle dolu olan Adnani ve Kahtanileri böyle bir arada, dengeli ve hoş bir biçimde idare etmek, yalnızca Muaviye'nin dehasıyla ve siyasi basiretiyle becerdiği, başarılı icraatlarından sadece biri olarak kabul edilir.

Sıffîn Savaşı gibi Emevilerle rakipleri arasında patlak veren önemli savaşlarda Emevilere yardım edenlerin maaşları da ayrıca yükseltilmişti. Hz. Ömer, Kadisiye Savaşı'na katılan İslâm

41 *Egânî*, XVIII, 69.

askerlerinin maaşlarına zam yaptığı gibi, Muaviye de büyük savaşlarda kendisi uğruna baş koyanların gelirlerini aynı şekilde artırmıştı.[42] Muaviye'den sonra gelen halifeler de aynı yolu takip etmişler, destekçilerini yüksek maaşlarla memnun etmişler, şairlerin dillerinden kurtulmak veya onlar aracılığı ile halkın gönlünü kazanmak düşüncesiyle sınırsız ihsanlarda bulunmuşlardır. Halbuki İslâm hukukuna göre davranan dini bütün insanlar nazarında fey mallarından yapılan bu gibi harcamalar Beyt'ül-malin hukukuna bir tecavüz olarak kabul ediliyordu. Çünkü fey malları Allah'ın veya Müslümanların malı kabul ediliyordu. Hz. Ali taraftarlarının Sıffîn Savaşı'nda Muaviye'ye düşman olmalarının nedenleri arasında bu sarfiyatın da ciddi rolü olmuştur.[43] Emevilerin büyük halifesi Ömer b. Abdülaziz, Râşid Halifelerin yolundan giderek, şairlere gereksiz maaş bağlamayı, lütuf ve cömertlikte bulunmayı yasaklamışsa da ondan sonra gelen halifeler eski düzeni devam ettirmişlerdir.

Emeviler sıradan bir bedevi olsa bile, kendilerine müracaat edenlerin hemen hepsine maaş tahsis ettiklerinden, çoğu kez çölde yaşayanlar da develerini satarak şehirlere gelirler ve maaş talebinde bulunurlardı. Bununla birlikte izzet ve gururuna düşkün olanlar haksız bir amaç için vicdanlarını satmaya, yani Ehl-i Beyte karşı çıkmak karşılığında bu maaşların verildiğini bilirler ve böyle bir gelirden nefret ederlerdi. Örneğin bu bedevilerden Saha-yı Eşcaî'nin hanımı, kocasını Medine'ye gidip develerini satıp, maaş talebinde bulunmak konusunda teşvik etmişti. Hanımının ısrarlarına dayanamayan bedevi, develeri önüne katarak Medine'ye ulaşır, şehre yaklaşınca sulamak için develeri bir havuza sokar. Develerden biri tam bu sırada sürüden ayrılır, kaçmaya başlar. Diğer develer de onun arkasından koşup giderler. Bedevi onlara yetişip çevirmek için elinden geleni yapar ancak başarılı olamaz. Bunun üzerine hanımına gelerek, "Görüyorsun ya, develer bile kendi vatanlarını arzuluyor," diyerek yaşadığı yere geri döner ve maaş fikrinden vazgeçer.[44]

42 Terakki tımarları gibi.

43 Mesûdî, II, 157.

44 *Egânî*, XVI, 147.

Emevilerin büyük halifelerinden biri olan Abdülmelik bin Mervan: "Dünyada en mesut insan yeterli miktarda maaşı ve geliri olan, huyuna uygun bir hanımı bulunan, pislik ve çirkinlik bulaşmış kapılarımıza (devlet daireleri kastediliyor)[45] tenezzül edip de eza ve cefasını çekmeyen kimsedir," derdi.[46] Medine halkı Ensar ve Kureyş'in büyükleri olarak, Hz. Ali'ye taraftar olmaları Emeviler için önemli bir meseleydi. Bu yüzden Medine'de bulunan Emevi valisi devlet gelirlerinden sürekli bir biçimde, Kureyş'ten arzu edenlere senetler karşılığında borç para verirdi. Borçlular doğal olarak valiye karşı minnettarlık hissederler, yanına gidip gelmeye başlar, samimiyeti artırmaya çalışırlardı. Vali de bunu kullanır, gücendiği borçluyu ekonomik baskı altına alır, onu sıkıntıya sokardı. Çok etkili bir korkutma ve susturma aracı olan bu yöntem Abbasi halifesi Harun Reşid'in zamanına kadar devam etmiş, bu tür bazı senetler Abdullah bin Mus'ab bin Zübeyr tarafından kendisine ihbar edilince, bu baskılara kızan Harun Reşid de senetleri yırtıp parçalamıştır.[47]

Hangi Müslüman olursa olsun, hatta bütün bir şehir halkı bile olsa, Emevilere muhalefet edenin maaşı derhal kesilirdi. Nitekim halife Velid, Zeyd bin Ali kendisine karşı ayaklanınca, bütün Harameyn halkının maaşlarını kesmişti.[48] Bunun dışında Velid, Hazın ailesi fertlerinin maaşlarını da kesmiş, mal ve çiftliklerini ellerinden almıştı. Bunun nedeni de Hz. Osman'ı şehit edenlerin bunların evlerinden geçerek Hz. Osman'ı öldürmüş olmalarıydı. Hazın ailesi Mansur'un devrine kadar böylece yaşamış, söz konusu halife onların bu mağduriyetlerine son vermişti.[49] Emevilerin zamanında ensar da birçok defa maaşsız kalmıştı.[50] Bunların Ehl-i Beyte yardım ve destek olmaktan

45 Günümüzde atasözlerimiz arasına girmiş, hatta Kültür Bakanlığı'nın sitesinde de yer alan "Allah hükümet kapısına düşürmesin!" sözünün de bu anlayışın bir devamı olduğuna kuşku yoktur. Ata sözü için bkz. (http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-1942/d.html) – ng.

46 İbnü'l-Esîr, X, 183.

47 *Egânî*, XVI, 147.

48 *Egânî*, VI, 111.

49 *İkdu'l-Ferîd*, III, 41.

50 *Egânî*, X, 62.

başka hiçbir günahları yoktu. Abdülmelik bin Mervan kendisi gibi Emevi oldukları halde sırf Halid bin Yezid bin Muaviye'ye darıldığı için Ebu Süfyan ailesine mensup herkesin maaşlarını kestirmişti.[51]

Emevilerin, istedikleri kimseleri devletin gelir kaynaklarından faydalandırmaları, istemediklerini mahrum etmeleri, bu başına buyrukluk ve kuralsızlıklarını, yanlış olduğunu bile bile halkın onlara yaranmaya çalışmalarını, bununla beraber bazen bu haksızlıkları birbirlerine itiraf etmekten çekinmemelerini garip görmemek gerekir. Aşağıdaki olay buna bir örnektir. Küfe Valisi Mugire bin Şube, görevden alınacağını anlayınca Muaviye ve oğlu Yezid'e yaranmak, makam ve mevkiini garanti altına almak amacıyla daha önce kendi teşvikleriyle veliaht olan Yezid'le birlikteyken Yezid kırmızı bir çadırda oturtulmuş, halk grup grup gelerek halifeye ve veliahta tebriklerini arz etmişti. Tebrikte bulunan kişilerden biri tebrik vazifesini ifadan sonra Muaviye'nin huzuruna dönerek, "Ey müminlerin emiri! Oğlunu veliaht olarak tayin etmeseydin Müslümanlar perişan olacaklardı," biçiminde tabasbus dolu sözler sarf eder. Muaviye o sırada yanında hazır bulunan tâbiînin büyüklerinden Ahnef bin Kays'a, "Sen niye bir şey söylemiyorsun?" diye sorunca Ahnef, "Yalan söylersem Allah'tan, doğru söylersem sizden korkarım," cevabını verir. Muaviye Ahnef'e, "Allah sana devletine karşı olan itaatinin mükafatını versin!" diyerek lütuf ve ihsanda bulunur. Ahnef huzurdan çıktığında biraz önceki yalaka ve münafık adam karşısına çıkıp, "Ey Ahnef! Muaviye ile oğlunun Cenab-ı Hak'ın şerli mahlukları olduğunu biliyorum. Fakat ne çare ki bunlar devletin hazinesini ele geçirip kapılar arkasında gizlediler. Bu paradan bir hisse alabilmek için ben de işittiğin gibi durumu idare edecek bir iki sözden başka çare yoktur," diyerek münafıklık ve yalakalığının nedenini açıklamaya çalışmıştır.[52]

---

51 *İkdu'l-Ferîd*, I, 102.

52 İbn Hallikân, I, 230.

Hz. Ali'nin Titizliliği, Abdullah ibn Zübeyr'in Aşırı Tutumluluğu

Emevilerin rakipleri olan Ehl-i Beyt ile Abdullah ibn Zübeyr'in gerek aşırı tutumluluk, gerekse dindarlığından kaynaklanan bir özellik olarak saçıp savurma ve maaş dağıtma konusunda sıkı olmaları, Emevilerin hedeflerine ulaşmalarını kolaylaştıran etkenlerden biriydi. Hatta bazıları, "insanlar içinde Ehl-i Beyt ve Abdullah bin Zübeyr'den daha sıkı adam görülmemiştir," demeye başlamıştı. Onun bu tutumu çoğu kez kendisinin heybetini düşürüyor ve halkın Emevi tarafına kaymalarına neden oluyordu. Hz. Ali tarafından Hire valiliğine yollanan Maskala bin Hübeyre-i Şeybani, Hz. Ali'nin adamlarından biri tarafından ele geçirilmiş 500 kadar esir görünce, şefkat duygusuyla hazinenin parasından onları 500 dirheme satın almış ve hürriyete kavuşturmuştu. Hz. Ali validen bu paraların ödemesini istemiş, o ise ancak yarısını ödeyebilmişti. Hz. Ali'nin adamları tarafından bütün paranın ödenmesi için yapılan ısrar ve baskıyı görünce, "Allah'a yemin olsun bu makamda Hind'in oğlu (Muaviye) olsaydı bu yarıyı benden istemezdi. Hele Hz. Osman olsa bütün parayı bana hibe ederdi," dedi. Hz. Ali'nin adamları, "Fakat Ali bu paradan vazgeçmez," deyince bundan gücenen Maskala, Hz. Ali'yi terk edip Muaviye'nin tarafına iltihak etmiştir.[53] İbn Zübeyr'in bütün mesaisini sonuçsuz bırakan cimriliğine bir örnek olmak üzere; kardeşi Musab, Irak'ın ileri gelen büyüklerinin yardım ve cansiperane gayretiyle, Muhtar bin Ebi Ubeyd'i katlederek bütün Irak bölgesini biraderi adına itaate bağladıktan sonra, şehrin ileri gelenleriyle birlikte Mekke'de Kâbe'nin içinde bulunan kardeşi İbn Zübeyr'in yanına çıkmış ve "Ey müminlerin emiri! Irak'ın en başta gelen büyüklerini yanına getirdim. Oranın en yüksek sınıfı ve ileri gelenleri bunlardır. Kendilerine hazineden maaşlar vermelisin," teklifinde bulunmuştu. Abdullah bin Zübeyr buna cevaben, "Allah'ın mallarını kendilerine vereyim diye Irak halkının kölelerini mi bana getiriyorsun? Vallahi

53 İbnü'l-Esîr, III, 178.

onlara kuruş bile vermem!" diyerek teklifi reddetti. Bu ret ve kötü muameleyi haber alan ve gönülleri kırılan Iraklılar oradan uzaklaştılar. Abdullah bin Zübeyr'in aleyhinde Abdülmelik bin Mervan'la bağlantıya geçtiler. Sonunda Musab'a hıyanet edip zulmettiler.[54] Bu olay Abdullah b. Zübeyr'in hilafet mücadelesini bitiren en önemli olaydır.

Şiîlerin takva ve diyanet ehli dindar insanlardan başkasına maaş tahsisinde gösterdikleri cimrilik de bundan farklı değildi. Halbuki Emeviler bunun tam aksine kendi yandaşlarını memnun etme konusunda son derece cömert davranıyor, onları lütuf ve ihsanlara boğuyorlardı. Örneğin Abdülmelik bin Mervan, Amr Şa'bî, savaş ehli olmadığı ve katılmadığı halde bir hadis rivayet ettiği için iki bin dirhem maaş tahsis ettikten sonra, oğullarından ve aile fertlerinden yirmi kişiye de ikişer bin dirhem maaş bağlatmıştı.[55] Şairlere de bağış ve hediyelerden başka iki bin dirhem kadar belirli maaş veriliyordu. Şairler Emevileri medhedip övdükçe maaşları da o oranda artırılıyordu. Valiler de halifelerinin yolunu takip ediyor, aynı cömertliği göstermekten geri kalmıyorlardı. Bununla birlikte Emevilerden bazı dindar ve takva ehli halifeler şairlerin devlet hazinesinden maaş almalarını caiz görmüyorlardı.[56] Ömer bin Abdülaziz bunların başında geliyordu. Kendisine maaş bağlanılması konusunda ısrar eden bir şaire bir şey vermek zorunda kalırsa yapacağı yardım ve bağışı, devlet hazinesinden değil, kendi özel malından yapıyordu.[57] Emevi yöneticileri bir şairin kendi arzularına aykırı bir harekette bulunduğunu gördüklerinde –daha önce de belirttiğimiz gibi– maaşını kesmekten çekinmezlerdi. Oysa Hz. Ömer, şairler bir tarafa, Kur'an hafızlarının bile kendi kendilerini geçindirecek bir geçim yolu bulmalarını, halk üzerine yük olmamalarını tavsiye ederdi.[58]

54 *Ikdu'l-Ferîd*, I, 119.

55 *Egânî*, X, 99.

56 *Egânî*, XVII, 118.

57 *El-Ferec ba'de'ş-şidde*, II, 223.

58 *Egânî*, IV, 159.

Kendilerine taraftar ve destek kazanmak için bol para harcamak zorunda kalan Emevilerin vergi toplamak ve toplanan gelirleri halka dağıtmak konusunda Râşid Halifelerin metoduna aykırı yeni bir politika takip etmek zorundaydılar. Beyt'ül-male gelen mallar Müslümanların ortak gelir ve mülkü kabul edilir, halife diğer Müslümanlar gibi belirli bir maaştan fazla bir şey alamazdı. Bütün devlet gelirlerinin tümü Müslümanların işleri için harcanırdı. Daha önce birkaç kez işaret ettiğimiz gibi, Hz. Ebubekir vefat ettiğinde devlet hazinesinde tek bir dinardan başka para bulunamamıştı. Hz. Ömer kendi maaşından fazla paraya ihtiyaç duyduğunda maaşından mahsup olunmak üzere Beyt'ül-malden borç alırdı. Kendisi devlet hazinesinde para birikmemesi düşüncesindeydi. Bu fikrin garipliğini ve ilginçliğini kitabımızın daha önceki bölümünde anlatmıştık. Bundan başka Hz. Ömer Müslümanların geçimlerinin Beyt'ül-mal tarafından teminat altına alındığını göz önüne alarak onları ziraattan, çiftlik sahibi olmaktan men etmişti. Onun amacı Müslümanların hazır bir askeri güç halinde devam etmesi İslâm askerleri tarafından ele geçirilmiş olan yerlerin gelirlerini de askerin maaşına karşılık tutmaktan ibaretti. Hazinenin gelir kalemlerini oluşturan haraç, cizye ve sadakanın tahsil ve sarfı şer'î hukuka dayanan birtakım kurallara bağlanmıştı.

Emevi Valileri

Başarı ve iktidarlarını sürdürebilmek için yandaş toplamak zorunda olan Emeviler, Arap kabilelerini teker teker memnun ederek yeni yeni şehirler inşâ etmeye başlamışlardı. Buna paralel olarak İslâm hukukunun vergi konusundaki bazı kurallarını ihmal etmişlerdi. Örneğin Muaviye'nin valisi Ziyad bin Ebih, Yezid'in valisi Ubeydullah bin Ziyad, Abdülmelik bin Mervan'ın valisi Halid Kasri gibi amaçlarına ulaşmak yolunda dinî kural ve hükümlere çok fazla önem vermeyen müstebit ve kan dökücü valileri bu yolda görevlendirmişlerdi. Halifeler valilerine para topla-

malarını ve biriktirmelerini emrederlerdi. Onlar da ne yolla olursa olsun para tahsilini caiz görürlerdi. Muaviye bir gün Ziyad'a, "Altın ve gümüş olarak topladığın malları benim için ayır!" diye emir göndermişti. Ziyad bu emri maiyetinde bulunan memurlara tebliğ ederek nakden tahsil olunan paralardan hiç kimseye maaş verilmemesini emretti.[59] Valiler topladıkları paraların bir kısmını kendi ceplerine atıyorlardı. Valilerde aranılan en önemli vasıf, halifeye sadakat ve sadakatte sebattan ibaret olduğu için paraların bir kısmını cebe attıkları için kendilerinden hesap sormak şöyle dursun tam aksine sadakatlerini devam ettirmeleri için göz yumarlardı. Bu sayede servet biriktirmeye fırsat bulan valiler o derece zengin olmuşlardı ki yalnız birinin yıllık geliri 10 milyon dirheme ulaşmış ve bütün serveti ise 100 milyon dirhemi geçmişti.[60] Valiler bu kadar çok gelire sahip olunca masrafları da aynı oranda artmış, valilik maaşlarının hiçbir önemi kalmamıştı. Hatta Abdülmelik bin Mervan zamanında Horasan'a vali olarak gönderilen Ümeyye bin Abdullah halifeye, "Horasan haracı mutfağımın masrafına bile yetişmiyor!" diye yazmıştı.[61] Halifeler valilerin devlet mallarına el uzattıklarını görünce devlet adına servetlerine el koymaya (müsadere) başladılar. Bir valide aşırı bir servet biriktiğini haber aldıkları zaman servetini ve valiliğini elinden alırlar, yerine yeni bir vali gönderirlerdi.

Bazı valiler savaşla fethedilen topraklarda yaşayan halktan fazla vergi toplamada herhangi bir sakınca görmezlerdi. Bu toprakları bir gelir kaynağı kabul ediyorlardı. Emevilerin Irak valisinin, "Irak arazisi Kureyş'in bahçesidir. İstediğimizi alır, istemediğimizi bırakırız," dediği gibi, Amr b. el-Âs da ne miktar cizye verileceğini sual eden Mısır'da bulunan Ahva emirine, "Yerden tavana kadar olan boşluk dolusu para versen bile ne miktar cizye vereceğini sana söylemem. Siz ancak bizim bir hazinemizsiniz. Çoğa gerek duyarsak çok, aza muhtaç duyarsak az alırız" demişti.[62] Bunu diyenler Mısır'ı savaş yoluyla fet-

59 *İkdu'l-Ferîd*, I, 18; İbnü'l-Esîr, II, 237.

60 *Egânî*, XIX, 62; İbn Hallikân, 361.

61 *Egânî*, XIII, 56.

62 Makrîzî, I, 77.

hedilen bir yer kabul ederlerdi. Diğer biri de, "Sugd; müminlerin emirinin bahçesidir!" demişti.

İslâmiyet ve Cizye

Kısacası valiler her ne vasıta ve şekilde olursa olsun tahsilat konusunda büyük çaba harcarlardı. Devletin gelir kaynakları ise cizye, haraç, zekât veya sadaka ve öşürden ibaretti. Müslümanların İslâmiyet'in ilk yıllarında bu gelir kaynaklarının en önemlisi cizyeydi. Çünkü söz konusu dönemde İslâm devletlerinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısı oldukça fazlaydı. Emevi valilerinin bunlara yaptığı baskı ve şiddet onların hızla Müslüman olmaları sonucunu doğurdu. Ancak bunlar dinlerini değiştirmekle de bu vergiden yakayı kurtaramıyorlardı. Bazı zorba valiler gayrimüslim halkın İslâm'ı kabul etmelerinin İslâm'a rağbet etmeleriyle değil, cizyeden kurtulmak amacıyla olduğuna inanıyorlardı. Müslüman olan ehl-i zimmetten cizye tahsiline teşebbüs eden ilk idareci ünlü Haccac bin Yusuf idi. Ümeyye oğullarının Ifrikiyye, Horasan ve Maveraünnehir'de bulunan valileri de Haccac'ın izini takip ettiklerinden, kendi topraklarında İslâm'ı kabul etmiş olan birçok kimse, yeni dinde sebat etmeyi arzu etmelerine rağmen, sırf cizye tahsiline devam edildiğini görünce tekrar eski dinlerine dönüp mürted olmuşlardı. Özellikle Horasan ve Maveraünnehir ahalisini Emevilerin son zamanlarına kadar İslâmiyet'i kabul etmekten men eden sebep, İslâm'ı kabulden sonra da kendilerinden cizye tahsiline devam olunması endişesinden başka bir şey değildi. Ne zamanki hicri 110 yılında Eşrez Horasan'a vali tayin olununca Semerkant halkı İslâmiyet'i terk etmiş bulunuyordu. Eşres oraya Ebu's-Saydâ adında bir memur göndermek istedi. Ebu's-Saydâ, "Oraya giderim fakat bir şartla her kim Müslüman olursa ondan cizye alınmayacaktır!" dedi. Ve bu şartı kabul ettirdiğinde Semerkant'a giderek İslâm olanlardan cizye alınmayacağını ilan etmişti. Halk grup grup İslâm'a girme konusunda yarışıyordu. Sonuçta doğal olarak cizye gelirleri epey azaldı. Semerkant mutasarrıfı gelirdeki bu düşüşü vali Eşres'in dikka-

line sunduğunda, Eşres verdiği sözden dönerek mutasarrıfa, "Harac Müslümanların önemli gelir kaynaklarındandır. İşittiğime göre Sugd ahalisi ve birtakım halk İslâmiyet'e inandıkları için değil, ancak cizye ödemekten kurtulmak için kabul etmişlerdir. Bu durumu araştırarak onlardan her kimi sünnet olmuş, Kur'an okumuş, farzları yerine getiriyor görürsen ondan cizye alma; bu özellikleri taşımayanlardan cizye toplaman gerekir," dedi. Bunun üzerine halk sünnet olmaya, Kur'an okumaya, namazlarını kılmaya, cami ve mescitler inşâ etmeye başladı. Yeni uygulamayı gören hükümet memurları durumu yine valiye bildirdiler. Her hal ve durumda para tahsilini arzu eden vali her kimden haraç alınırsa onlardan tekrar haraç toplanmasını emretti. Müslüman olanlardan tekrar cizye toplanmaya başlandı. Cizye alınmak istenilen bu Müslümanlar 7 bin kişi halinde Semerkant'tan birkaç fersah mesafede toplanarak hükümete karşı isyan ettiler. Bu isyanın etkisiyle Sugd ve Buhara halkı İslâm'ı terk etmiş, Türkler de savaşa hazırlanmışlardı. Söz konusu halk Nasır bin Seyyar'ın Horasan valiliğine tayin olunduğu zamana kadar isyanlarını sürdürmüşler ve mürted olarak kalmışlardır. Nasır valilik makamına ulaşınca daha önce yapılan hatayı anlayarak Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını ilan ettirdi. Bunun üzerine bir hafta içinde cizye veren 30 bin Müslüman kendisine müracat ve hükûmete itaat ettiklerini arz ettiler.[63]

Emevilerin haraç gelirlerini artırmak amacıyla, vergi mükelleflerine yaptıkları baskıları bir bir anlatmak uzun süreceği için burda kesiyoruz. Başka bir yerde de belirttiğimiz gibi valiler, feyden gelen mallarda istedikleri gibi tasarrufta bulunuyorlardı. Ömer bin Abdülaziz'den başka Emevilerden hiçbir halife bu keyfiliği önlemeye teşebbüs etmedi. Bu adil halife hilafet makamına geçer geçmez devlet hazinesinden gelen maaş ve diğer gelirleri kestirdiği gibi, yakınlarına, yani Emevi hanedanı mensuplarına da kendisi gibi davranmalarını önermişti. Ancak bu tavsiyeye kimse uymadı. Valilerine, "Cenab-ı Hak'ın Hz. Muhammed'i halka doğru yol gösterici olarak gönderdiğini, vergi tahsildarı olarak göndermediğini" yazarak, İslâm'ı kabul eden-

63 İbnü'l-Esîr, IV, 216; V, 68-111.

lerden cizye alınmamasını emreden de bu Hz. Ömer karakterli adil halifeydi. Ne yazık ki bu büyük halifenin mutlu hilafet dönemi çok uzun sürmedi.[64] Velid'in oğlu Yezid de Ömer bin Abdülaziz'in yolunu takip etmek istemiş, ancak o da aynı başarısızlığa uğramıştı. Anlaşmalının (muahid) yarı diyetini halifenin alması Emeviler tarafından konulan yarı meşru vergilerden biriydi. Ömer bin Abdülaziz makam-ı hilafete geçince bu vergiyi de kaldırmıştı.[65]

Sadaka ve Rüşvet

Emevilerin aşırı savurganlığı, İslâm askerleri arasında dağıtılan fey, ganimet, cizye gelirlerinin dışında, zekât mallarına da el uzatılmasına neden olmuştur. Halifeler bu yüzden, şair ve diğer şahıslara çoğu kez zekât mallarından ödül verirlerdi.[66] Oysa bu gibi mükafat ve ihsanlar, İslâmî ölçülere göre ya halifenin özel hazinesinden veya devlete üstün hizmet edenler olarak, fey ve benzeri mallardan ödenmeliydi. Halifelerin, şairleri fukara sınıfından kabul ederek, onlara sadaka malından bağışta bulunmayı caiz görmüş olmaları da akıldan uzak değildir. Böyle olsa bile bu da yanlış bir düşüncedir. Çünkü şairlerin bir bağışa veya ihsana layık olması sırf halifeyi övmek ve memnun etmekten kaynaklanıyordu. Yani halifelerin özel hizmete karşılık olan bu mükafatı kendi ceplerinden çıkarıp vermeleri gerekirdi. Ayrıca halifeler çoğu kez diğer Müslümanlara da zekât mallarından maaş bağlamışlardı. Ancak askerler zekât gelirinden maaş almak istemiyor, bu maldan maaş alınmasını kendi mevki ve haysiyetlerine bir hakaret kabul ediyorlardı. Örneğin Abdülmelik bin Mervan hac farizasını infa etmek üzere Medine'de bulunduğu sırada Medine halkına maaş vermek istemişti. Maaşlar zekât işaretini gösteren keseler içinde dağıtılmaya başlanınca Medine halkı almaktan vazgeçmiş, Hz. Ali taraftarı olmaları nedeniyle bunun hakaret amaçlı bir davranış olduğu-

64 Makrizi; I, 78.

65 *Egânî*, XV, 13.

66 *Egânî*, XI, 156.

nu kabul etmişlerdi. Bunun üzerine Abdülmelik bir atasözüyle Medinelilerle Emeviler arasında Hz. Osman'ın şahadet ve Hirre olayından beri süregelen nefret ve düşmanlığı hatırlatmıştı.

Emeviler çoğu kez, özellikle de idarelerinin iyice zayıfladığı ve yıkılışa doğru yöneldiği dönemlerde paraya ihtiyaç duyduklarında, vilayetleri rüşvet karşılığında satmaktan da çekinmemişlerdi. Velid bin Yezid, hilafet makamına çıkınca halkın sadakat ve itaatini artırmak maksadıyla maaşları yükseltmek istemişti. Ancak cizye gelirleri buna kâfi gelmemişti. Ayrıca kendisine derhal para yetiştirecek zorba valileri de olmadığından, yeni bir gelir kaynağı olarak Horasan vilayeti ile ona bağlı şehirleri Yusuf bin Ömer'e satmıştı. Bunun zamanında bütün valilikler ve devlet makam ve mansıpları da rüşvetle dağıtılıyordu.[67] Halbuki Velid'den önceki halifeler zamanında valiliklere tayin ancak üstün bir hizmet ve çabanın karşılığı olarak yapılıyordu. Nitekim Muaviye Mısır valiliğini Amr bin el-Âs'a Hz. Ali ile yaptığı mücadelede kendisine destek vermesine bir mükafat olarak vermişti. Muaviye'nin halefleri de aynı politikayı devam ettirmişler, yeni taraftarlara muhtaç oldukça kabile reislerini valilik tevcihi vaadiyle kendilerine çekmişlerdi. Hatta bu o kadar bilinen ve alışılan bir hususta ki herhangi bir kabile reisi bir halifenin desteği için davet edilirse bunun karşılığında belirli bir paranın veya bir vilayetin bağışlanmasını şart kabul ederlerdi. Rivayete göre Abdülmelik bin Mervan Irak'ta Musab bin Zübeyr'le mücadele ettiği dönemde Basra ve Kûfe reislerine haber göndererek desteklerini istemişti. Söz konusu reisler halifenin davetine icabet etmişler ancak birtakım şartlar ileri sürerek bazı valiliklerin kendilerine verilmesini talep etmişlerdi. Garip olan nokta şu ki, bu reislerden kırk kişinin hepsi de İsfahan valiliğini istemişti. Abdülmelik bu isteklere karşı şaşkınlık içinde, "Bu İsfahan denilen yer nasıl şeydir?" demekten kendini alamamıştır.[68]

---

67 İbnü'l-Esîr, V, 125, 126, 132.

68 *Egânî*, XVII, 162.

Emeviler Ehl-i Beyt'in hilafete daha layık olduklarını ve bunun itirazı mümkün olmayacak derecede açık bulunduğunu bildikleri halde hilafet mücadelesine kalkışınca devrin hukukçuları, âlimler ve diğer ileri gelenlerinin çoğu Ehl-i Beyt'in hakkını teslim etmişler ve taraftar olmuşlardı. Ne çare ki Arap şovenizminin körüklediği duygular Emevilere yardım etmiş, hemen her devirde muzaffer olan güç ve kuvvet o dönemde de galip gelmişti. Bununla birlikte âlimlerin çoğu ve takva ehli büyükler fırsat buldukça Ehl-i Beyt'i savunmaktan, Emevilerin galip gelmek için kullandıkları metotların ve yaptıkları zulüm ve baskıyı kendilerine ihtar ve Allah'tan korkmaları lüzumunu hatırlatmaktan çekinmiyorlardı. Halife Muaviye daha önce de birkaç kez vurguladığımız gibi hilm ve zekâ ile bezenmiş bir zat olduğundan, bu konuda kendisine yapılan eleştiri ve uyarıları anlayış ve yumuşaklıkla karşılar, kendisine uzatılan sivri dilleri güzel muameleyle, ihsan ve lütuflarla susturmasını bilirdi. Halk Muaviye'nin bu olumlu davranışlarını, anlayış ve zekâ dolu idareciliğini bildiği için her geçen gün eleştirilerin dozajını da artırmıştı. Halife Abdülmelik bin Mervan ise kendinden önceki halifelerin aksine katılık ve şiddete başvuran biriydi. Abdullah bin Zübeyr'in şehit edilmesinden sonra H. 75 yılında, Abdülmelik hacca gitti. Ehl-i Beyt'in taraftarlarının yaşadığı Medine'ye ulaştığı zaman onlara karşı söylediği nutukta şöyle demişti: "Devlet işlerini idareden aciz bir halife olmadığım gibi, riyakâr bir halife de değilim. Akılsız, tedbirsiz (yani Yezid) halifeye de benzemem. Bu milletin itaatini sağlamak için kullanacağım tek ilaç kılıçtan ibarettir. Siz muhacirlerin sıfatlarını muhafaza ediyor, ancak onlar gibi iş görmüyorsunuz. Bize takva ve salah tavsiye ettiğiniz halde kendiniz bununla amil olmazsınız. Allah'a kasem ederim ki bu dakikadan sonra her kim bana takvanın lüzumunu hatırlatırsa onun kellesini uçururum!" Abdülmelik bu tehditle "emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker"i (iyiliği emir ve kötülüğü yasaklama) yasaklayan ilk halife olmuştu.[69] Bu şekilde kul-

69 İbnü'l-Esîr, IV, 190, 251.

lanılan şiddet ve baskı Emevi mualiflerine epey ağır ve zor geldiğinden, Muaviye'nin zamanını aramaya başlamışlardı. Abdullah bin Zübeyr'in Muaviye'nin ölüm haberini işitince: "Allah Muaviye'ye rahmet etsin. Biz onu aldatıyorduk. O da bize aldanıyor gözüküyordu," dediği gibi, halk Muaviye devrinin özlemini dile getirmeye başlamıştı.

Kur'an-ı Kerim ve Haremeyn'e (Mekke ve Medine) Saygısızlık

Abdülmelik bin Mervan dinî hükümlere aykırı olsa bile şiddet ve baskıyı açıktan açığa kullanmaktan çekinmiyordu. Onun bu politikası valisi ve destekçisi Haccac bin Yusuf'u örnek aldığını akla getirse de, biz böyle bir iddiayı pek gerçekçi bulmuyoruz. Çünkü Abdülmelik halife olmadan önce çok dindar ve şeriat hükümlerine bağlı görünürken hilafet makamına çıkar çıkmaz dünya ikbaline düşkünlüğünü, hırsını, dinin emirlerine karşı kayıtsızlığını açıkça göstermekten çekinmemişti. Rivayete göre bir gün Kur'an okurken hilafetin kendisine intikalini haber alır almaz Kur'an'ı kapayarak, "Seninle bu en son muhaveremdir," demiş.[70]

Abdülmelik bu sözleri açıkça söyledikten sonra Kâbe'yi mancınıkla dövmesini, Kâbe'nin içinde bulunan Abdullah b. Zübeyr'i katlederek başını kendi eliyle koparması için valisi Haccac'a müsaade etmesini garip görmemek gerekir.[71] Bilindi-

70 *Ebu'l-fida*, I, 205; *Sirâcü'l-Mülûk*, 96. Yazarın naklettiklerini teyit edemedim – ng. Katılık ve müsamahasızlığı bir tarafa genel olarak yaptıkları göz önüne alındığında; Abdülmelik b. Mervan, Emevi halifelerinin en büyüklerinden biri olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda fetva verecek derecede bir tefsir, fıkıh ve hadis âlimidir. Devrinin en büyük âlimlerinden ders almıştır. Hilafet makamına çıkınca, ülkedeki iç karışıklıkları bir bir ortadan kaldırmış, İslâm dünyasında birliği sağlamış, Kuzey Afrika'da Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Öldüğü zaman oğlu Velîd'e Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun Nehri'ne kadar uzanan siyasî, askerî ve idarî bakımdan sağlam bir devlet bırakmıştı. Abdülmelik, kendinden önceki halifelerin bir Arap seyyidi gibi hareket etme alışkanlıklarını terk ederek bir hükümdar gibi davranan ilk Emevi halifesidir. Halifelik ve devletin bütünlüğüne karşı olan hiçbir harekete müsamaha göstermemiştir. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA*, I, 267-270 – ng.

71 *İkdu'l-Ferîd*, II, 256.

ği üzere Kâbe ne içinde ne de dışında savaş yapmanın caiz olmadığı bir kutsal makamdır. Emeviler bu eşi benzeri olmayan suçu da işlediler. Kâbe'de üç gün boyunca insan öldürdüler. Kâbe'yi yıktılar, taş ve örtüler arasında ateş yaktılar.[72] Haremeyn'den biri olan Medine'ye girerek halkını kılıçtan geçirdiler. Bu sırada her kimin kapısını kapalı gördülerse evini, içinde bulunan bütün eşyasıyla birlikte ateşe verdiler. Hatta Kıptî ve Nebatlıların evlerine girerek kılıçlarını omuzları üzerinde taşıdıkları ve Kur'an'ı ayakları altına düşürdükleri halde Kureyş kadınlarının yaşmaklarını yüzlerinden sıyırıp atmışlar, ayak bileklerinde bulunan halhalları söküp almışlardır.[73]

Emeviler sahabe ve tâbiînden ve ehl-i takvâ'dan birçok büyük insanı da idam etmişlerdi. Bu kan dökücü hareketleriyle yapmak istedikleri kendi saltanatlarının güçlendirilmesi için Hz. Ali ve yandaşlarını küçük düşürmek ve yok etmekti. Yine bu yüzden Hz. Ali'ye cami minberlerinde lanet okudular. Herkesin de lanet okumasını emrettiler. Bu emri dinlemeyenleri de idam ettiler. Bu yolda ilk idam olunan da Hacer bin Adiy idi ki, Muaviye'nin zamanında katlolunmuştu.[74] Minberlerde Hz. Ali'ye lanet etmek Ömer bin Abdülaziz'in hilafeti dönemine kadar devam etmişti. Kendisi halife olunca bu kötü âdeti kaldırmıştır.

Hilafet ve Nübüvvet

Emeviler dinî hüküm ve kurallara aykırı bir yolda giderken, kendilerine yaltaklanan ve saygıda bulunan zalim ve cebbar valiler yüzünden de şiddet ve istibdatta çok ileri bir noktaya varmışlardı. Bu yolu açan Abdülmelik'in zulmüyle ünlü valisi Haccac bin Yusuf olmuştur. Haccac halifeye "halifetullah" (Allah'ın halifesi) lakabı ile hitap etmenin ötesinde, peygamberliğin üstünde tutmak derecesine kadar, hilafeti üstün kabul etmişti. "Gökyüzü ile yeryüzü ancak hilafet ile kaimdir. Allah'ın yanında halifeler, melekler, nebi ve rasullerden önde gelir. Çünkü Ce-

72 İbnü'l-Esîr, V, 36.

73 İbn Hallikân, II, 274.

74 Mesûdî, II, 29.

nab-ı Hak kendi eliyle Hz. Adem'i yaratarak melekleri ona secde ettirdikten ve cennette iskan eyledikten sonra yeryüzüne indirmiş, onu halife yapmış, melekleri de elçi kılmıştır." Haccac bu açıklamaya itiraz edenlerle karşılaşınca, "Sizce bir adamın kendi ailesi arasında vekili mi daha muteberdir yoksa bir iş için gönderdiği adamı mı?" diyerek susturmaya çalışırdı. Abdülmelik bu tür yalakalık ve dalkavuklukları işittikçe çok memnun oluyordu.[75] Hişam bin Abdülmelik'in valisi Halid Kasri gibi, Haccac'dan sonra iktidar mevkiine gelen diğer şiddet taraftarı valiler de Haccac'ın politikasını sürdürüyor, sözlerini tekrar ediyorlardı. Söz konusu Halid bir gün Mekke'de bir nutuk atmış ve, "Ey insanlar! Sizce bir adamın kendi ailesi üzerine mensup olan vekili mi o adamın nazarında daha büyüktür yoksa ailesine gönderdiği adam mı?" demiş ve bu sözlerle Hişam'ın konumunun Hz. Peygamber'in konum ve mevkiinden daha büyük olduğunu göstermek istemişti.[76] İşlerinde sırf maddi menfaatlerden yararlanmak düşüncesiyle Müslüman olan bazı kişiler ve devlette çöreklenmiş diğer münafıklar da valilerin bu anlamdaki sözlerine göre hareket ettiklerinden, devlet işleri bir kat daha fazla fesada uğramıştı. Valiler bu gibi aşağılık icraatlara cüret ettikçe etraftan kendilerine çanak tutuluyor, dine ve diyanette tecavüz eyledikçe kendilerine destekçi bir sürü dalkavuk, mefaat sağlamak amacıyla çevrelerinde pinekliyorlardı. Rivayete göre Halid Kasrî Kur'an-ı Kerîm'in ezberlenmesini çok ciddiye almadığından, hangi ayeti okumak istese yanlış okuyordu. Bir gün bir konuşmasında bir ayet okumak istemiş fakat şaşırmıştı. Tagallüb kabilesine mensup dalkavuk dostlarından biri Halid'e: "Ey Vali! Sıkılmayınız. Bunun çok önemi yoktur. Kur'an-ı ezberlemiş bir akıl ve iz'ân sahibi görmedim. Onu ancak ahmaklar ezberler," demiş. Halid de buna, "Gerçekten çok doğru söylüyorsun," şeklinde cevap vermiş.[77]

Dine bu derece saygısızlık gösterildikten sonra Mervanoğullarının şarapçısı Velid bin Yezid'in sarhoşluğu, zevk ve safa za-

75 *İkdu'l-Ferîd*, III, 18; Mesûdî, II, 104.

76 İbnü'l-Esîr, IV, 257; V, 110; *Egânî*, XI, 60.

77 *Egânî*, XIX, 63.

manında Kur'an'a ok atmaları, çok büyük bir cüret olarak görülmemelidir. Kaynakların verdiği bilgilere göre Velid gecenin birinde Mushaf-ı Şerif'i açmış, karşısına: "Rasüller Allah'tan yardım ve zafer istediler. Neticede her inatçı, zorba, zalim hüsrana uğradı. İş bununla bitmeyecek, ardından o zorba, cehenneme girecek. Orada kendisine kanlı irinli su içirilecek, yutmaya çalışacak ama boğazından geçiremeyecek. Ölüm her yandan ona geldiği halde yine de ölemeyecek. Bunun arkasından da pek şiddetli bir azap daha vardır," (İbrahim Suresi, 15-17) ayetlerini görmüştü. Hemen Mushaf'ın asılmasını emretti. Eline yay ve ok aldı. Üzerine ok ata ata mushafı parçaladı[78] ve şu anlamdaki beyitleri söyledi: "Her inatçı cebbarı tehdit mi ediyorsun? İşte ben o cebbar ve inatçıyım. Mahşer günü rabbin ile karşılaştığında git ona Velid beni parçaladı diye şikâyet et."[79]

Emeviler genel olarak, İslâm'ın yayılması için de çok fazla çaba sarf etmiyorlardı. Amaçları yalnızca galip gelme, yağma, talan ve hazineyi doldurmaktan ibaretti. Onların devrinde Sind, Türkistan gibi uzak memleketlerde bulunan halk İslâm'ı kabule istekli iken bile, İslâmiyet'in yayılaması sekteye uğramıştı. Emevilerin şiddet ve tamahkârlıklarından dolayı bölge halkı

78 Velid b. Yezid, Islâm tarihinde II. Velid olarak bilinir. On birinci halife olarak tahta geçmiş, M. 743 ile 744 yıllarında, bir yıl kadar halifelik yapmıştır. Tarihî kaynaklar ondan "Fâsık Velid" olarak bahseder. İktidara geçtikten sonra yaşadığı Filistin'den Şam'a geldi. Ancak kısa bir müddet sonra yine çöldeki sarayına döndü. Kendini spora, şaraba, şiire ve şarkıya vermişti. Bu dönemde anarşi ve kargaşa da devleti iyice sarmıştı. Hazineyi kısa zamanda boşalttı. Bu yüzden valilerden sürekli para istedi. Neticede halk ayaklandı. Bu ayaklanma Velid'in saltanatının sonu oldu. Ayaklanan halk onu saklandığı yerden çıkararak kafasını kesti. Bazı kaynaklara göre Hz. Peygamber bir mucize olarak Velid'in çıkacağını bildirmişti. Ümmü Seleme'nin bir yeğeni olmuştu. İsmini Velid koydular. Bunu haber alan Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Firavunlarınızın adını çocuklarınıza veriyorsunuz ha! Hemen ismini değiştirin. Çünkü bu ümmet içinde ismi Velid olan biri çıkacaktır. Onun, firavunun kavmine dokunan şerrinden daha fazlası ümmetime dokunacaktır" (Beyhakî, *Delâilün'-Nübüvve*; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*), Nitekim Velid, insanları fitneye düşürmüş, döneminde anarşi ve kargaşa had safhaya ulaşmıştı. İçkiye ve sefahate çok düşkündü. "Ben Kâbe'nin arkasında şarap içmek için hacca gitmek istiyorum," diyebilecek kadar edepsiz ve dengesizdi. Çağının firavunu olarak ün yapmıştı. C. Zeydân'ın bu şahsı, Emevi zulmüne delil göstererek, Müslümanlarca kabul edilen normal bir halife gibi göstermeye çalışması yanlış bir yaklaşımdır – ng.

79 *Egânî*,VI, 125; Mesûdî, II, 134.

İslâm devletinden nefret etmeye başlamışdı. Kendilerine layık görülen iyi muamele veya baskıya göre bazen Müslüman, bazen de mürted oluyorlardı. Ancak büyük halife Ömer bin Abdülaziz hilafet makamına geçerek adaşı olan Hz. Ömer'in adaletli yolunu takip edince, Sind hükümdarlarına ve diğerlerine mektuplar yollayarak ülkelerinin hâkimiyeti ellerinde kalmak şartı ile Müslümanlarla aynı hukuka sahip olmak üzere, İslâmiyet'e davet eyledi. Bu mümtaz ve âdil halifenin dürüstlüğü hakkında bilgi sahibi olan halk hemen bu davete icabet ederek Müslüman oldular ve eski isimlerini Arapça isimlerle değiştirdiler. Fakat hicri 101 yılında Ömer bin Abdülaziz şehit edilip de Emeviler önceki kötü siyasetlerine geri dönünce söz konusu halk da İslâm dinini terk etti.

Zalim Emevi halifelerinin, tâbiînden, dindar ve itibarlı insanlardan idam ettikleri dışında Hz. Ali'nin çocuk ve torunlarına reva gördükleri zulümleri de bu zihniyete göre kıyaslamak gerekir.

Emeviler Devrinde Şiddet ve Kan Dökücülük

Râşid Halifeler zamanında halifeye itaat etmeyi bir farz kabul eden, memleket işlerinin idaresinde hile veya şiddete tenezzül etmeyen Müslümanlar, hem söz hem de eylem olarak hak yoldan ayrılmazlardı. Müslümanlardan biri bir suç veya günah işlese derhal bunu bizzat itiraf eder ve halife tarafından düzenlenen bir mecliste cezası yerine getirilirdi. İşlerin idaresi ve devletle ilgili hükümleri araştırma, inceleme ve hileye muhtaç olmadığı gibi, yerine getirilmesinde de baskı ve zorbalığa lüzum görülmüyordu. Bazen de yalnızca uyarıyla yetiniliyordu. Bizzat halife yanlış bir eylemde bulunsa halkından birisi gibi kendisine de ayrım yapılmaksızın aynı ceza verilirdi. Söz konusu dönemde hapishaneler yoktu. İslâm devletlerinde ilk hapishaneleri tesis eden halife Muaviye'dir. Nitekim özel birlikler oluşturan ilk idareci de odur.[80] Daha önceki dönemlerde hapishaneye çok lüzum görülmemişti. Örneğin Hz. Ömer herhangi bir ida-

80 Makrîzî, II, 187.

reciyi huzuruna çağırdığında, o idareci –bu görevden kaçması halinde halifenin kendisini zorla götürtemeyeceğini bildiği halde– yine de tevazu ve sadakatinden dolayı halifenin emrine itaat eder, huzuruna giderdi. Halife kime had cezası uygun görürse suçlu hemen hükme razı olurdu. Hz. Ömer büyük suçların işlenmesine cesaret verir düşüncesiyle en küçük suçları bile cezasız bırakmazdı. Bu yüzden kendisi ciddi ve sert bir halife olarak şöhret bulmuştu.

Müslümanlar mertlik, âlicenaplık ve izzetinefise düşkünlük gibi üstün özelliklerini henüz kaybetmedikleri bir dönemde, Muaviye makamı saltanata geçip de Irak, Fars, Mısır ve diğer yerlerin valiliklerini kendisine destek veren yandaş dâhilere dağıtıp, halka karşı büyük bir müsamaha ve anlayışla yaklaşınca valiler halkın rahat konuşma ve hareketlerinin ileride sıkıntılar doğuracağından korkarak şiddet kullanmaya başlamışlardı. Muaviye'nin valilerinden şiddet politikasını tercih eden ilk idareci Irak valisi Ziyad bin Ebih olmuştur. Onun düşüncesine göre, güya kendisi Hz. Ömer'i örnek alarak şiddet ve baskı ile işleri idare ediyordu. Fakat o bu konuda ölçüyü kaçırmış, hakkı tecavüz etmişti. Ziyad, Muaviye'nin saltanatını güçlendirmek uğruna her türlü şiddeti gösteren ilk vali olduğu gibi, zan ve şüphe üzerine ceza veren ilk idareci de o olmuştu.[81] Ziyad'tan sonra oğlu Ubeydullah bin Ziyad, Yezid bin Muaviye'nin devrinde Irak valiliğine tayin edilmişti. Onun zamanında Hz. Hüseyin halifelik iddiasıyla Yezid'e biat etmeyi reddetmiş ve Irak'a doğru yönelince halife Yezid, vali İbn Ziyad'a, "Bir suçlama veya töhmet varsa adamı hapset. Zan ve şüphe üzerine de olsa ceza ver. Fakat sana karşı isyanını ilan edenlerden başka sakın kimseyi öldürme!" diye yazmıştı.[82]

Abdülmelik bin Mervan'ın devrinde Irak valiliği Haccac'ın eline geçince hilafet davasında bulunanların sayısı da çoğalmıştı (H. 65-86). Haccac, Ziyad ile oğlu Ubeydullah tarafından kullanılan şiddet ve zulüm politikasını sürdürmek istemişse de bu yolda sınırı aştığından, icraatları helak ve yok etmek-

81 İbnü'l-Esîr, III, 228.

82 İbnü'l-Esîr, IV, 18.

ten ibaret olmuştu.[83] Bununla birlikte Haccac aslında Ziyad ve oğlu Ubeydullah'tan daha zorba ve zalim bir adam değildi. Ancak Ziyad'ın zulmünü Muaviye'nin müsamaha ve yumuşaklığı, oğlu Ubeydullah'ın baskılı icraatını da Yezid'in öldürmeyi ancak kendi aleyhine savaşmaya teşebbüs edenlerle sınırlı tutması konusundaki emirleri tamir ediyordu. Haccac'ın şiddetini tamir edecek veya örtecek herhangi bir yardımcı yoktu. Tam aksine Haccac'ın zulmüne Abdülmelik bin Mervan'ın zulmü de ilave ediliyordu. Bu şekilde şiddet şiddet üzerine yığılıyor, Haccac'ın cebbarlıkta pek ileri gitmesine neden oluyordu. Bu yüzden Müslümanlar karşılaştıkları tahammül edilmez zulümler sebebiyle Emevi devletine düşman olmuşlardı. Doğal olarak devlete karşı isyan eden fırkaların sayısı da her geçen gün artıyordu. Bunlar Emevi halifelerinin eylem ve icraatlarını dine karşı yapılmış bir cüretkârlık ve hakaret olarak kabul ediyorlardı. "Emeviler öyle bir zalim güruhtur ki, en kan dökücü, zalim bir şekilde de olsa idam veya öldürülmeye meyyaldirler. Zan ve şüphe üzerine ceza verirler. Keyfi hükümlerle hüküm verirler. Azıcık gazaba geldiklerinde bile adam öldürürler," diyorlardı.

Busr bin Ertad ve Çocukların Öldürülmesi

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Emevilerin yönetim esasları devrin idari yapısından çok farklı olmayacak bir biçimde, baskı ve şiddet üzerine kurulmuştu. Ancak onlar bu baskı ve otoritede belli bir sınırda kalmamış, düşmanlarını yok etmek ve sınırlarını güçlendirmek için zulüm ve tecavüzde ileri gitmişlerdi. Valilerine sınırsız yetki veriyorlar, gerekli gördüklerinde halifenin görüşünü almaksızın dilediği gibi davranma, öldürme de dahil cezalandırmada tam yetkili kılıyorlardı. Halbuki Raşid Halifeler devrinde bu ve benzeri icraata asla müsaade olunmazdı. Halifeler Medine'de ikamet ederler, İslâm beldelerinde yaşayan halkın her türlü işleriyle yakından ilgilenirler, bizzat onları görüp gözetirlerdi. Emevilerden Ömer bin Abdülaziz kendi döneminde Raşid Halifeleri örnek alan bir metot ta-

83 İbn Hallikân, I, 104.

kip etmek isteyip yeni bir devir açmak istemişse de başarılı olamamıştı.[84] Zehirlenip öldürüldükten sonra hilafet makamına gelen Yezid bin Abdülmelik eskiden beri devam eden şiddet ve zulüm metoduna tekrar dönülmesi için valilerine emirler göndermişti.[85] Hülasa Emevi hükümdarları bir taraftan kendi menfaatlerini temin etmek, diğer taraftan valilere cesaret vermek amacıyla onlara oldukça geniş yetkiler veriyorlardı.

Hatta bizzat kendileri Muaviye'nin zamanında bile bazen valileri açıktan açığa gaddarlığa özendirirlerdi. Muaviye, Hakem olayından sonra -Hz. Ali hayatta iken- Büsr bin Ertad'ı bir orduyla göndermişti. Rivayete göre o orduya memleketi sıkı bir şekilde teftiş etmelerini, Hz. Ali taraftarı olan kime rast gelirlerse ortadan kaldırmalarını emretmişti. Büsr önce Medine'ye gitmiş ve Hz. Ali yandaşlarından birçoğunu öldürmüş, evlerini yıktırmış, sonra Mekke ve diğer şehirlere giderek oralarda da vahşetine devam etmiş, sonra da Yemen'e yönelmişti. Burada Hz. Ali yandaşlarından olup Yemen valiliğinde amcasının oğlu Abdullah bin Abbas bulunuyordu. Abdullah, Büsr'ün kendi üzerine yürüdüğünü işitince, öldürülmekten korkarak kaçmıştı. Büsr, aradığı adamı bulamayınca biri Abdurrahman, diğeri Katem isminde iki oğlunu kendi elleriyle boğazlamıştı.[86] Rivayete göre bu iki çocuk çölde Kinane kabilesinden birinin yanında bulunuyordu. Büsr, çocukları öldürmek istediğinde Kinaneli adam, "Bu iki masum çocuğu öldürmek mi istiyorsun? Onları öldüreceksen beni de beraber öldür," demişti. Büsr, çocuklarla beraber onu da öldürmüş, bunun üzerine Kinane kabilesinden bir kadın Büsr'ün yüzüne haykırarak, "Be zalim adam! Büyükleri öldürüyorsun bunu anladık. Peki çocuklara böyle kıyılır mı? Allah'a yemin olsun ne Cahiliye Devri'nde ne de İslâmî devirde böyle cinayetler görülmedi. Ey Ertad'ın oğlu "bir padişahlık ki küçük çocukların, yaşlıların öldürülmesiyle, merhametsizlik ve şefkatsizlikle, akraba ve yakınlarına zulüm ve baskıyla ayakta durur... Bu saltanat cihanın en bedbaht, en kö-

84 İbnü'l-Esîr, V, 29.

85 İkdu'l-Ferîd, II, 265.

86 *Egânî*, XV, 44.

tü hükümranlığıdır," der. Çocukların annesi de bir ağıt yazmış, özel günlerde, toplantılarda perişan ve üzgün bir biçimde ömür boyu söyleyip ağlamıştır.

Bununla birlikte bu gibi vahşet örnekleri daha önce anlattığımız, Muaviye'nin ünlü zekâ ve hilmi ile uzlaştırılamadığından, kendisinin onayıyla yapıldığı kanaatinde değiliz. Büyük ihtimalle Muaviye, valiyi gönderdiğinde ona geniş yetkiler vermiş ancak buna bir sınır çizmemişti. Büsr aslında kan dökücü ve zalim bir adam olduğundan, güzergâhı üzerinde kime rastlamışsa çocuk ihtiyar ayırmaksızın idam etmişti. Hz. Ali'nin vefatından sonra yine bu adam tarafından Ziyad bin Ebih'in çocuklarına da aynı muamele yapılmak istenildiği halde, buna Muaviye'nin engel olması, bu düşüncemizi destekleyen kuvvetli bir delildir. Muaviye Fars bölgesinde valisi olan Ziyad'ın kendisine karşı bir komplo yapmasından korktuğu için, yanına getirilmesi işini Büsr'a vermişti. Büsr, Ziyad'ın çocuklarını ele geçirmiş ve ona, "Çocukların elimdedir. Ya çabucak emre itaat eder gelirsin ya da onları idam ederim!" diye haber göndermişti. Fakat Muaviye bu durumu haber alınca çocuklara bir zarar verilmemesini emretmiştir.[87]

Muaviye'nin müsamahalı ve esnek siyasetine rağmen valilerinin uygulamaları bu derece katı olursa, şiddet ve baskıcı siyasetiyle meşhur olan Abdülmelik bin Mervan zamanındaki valilerin ne derece zalim ve gaddar olacaklarını tahmin etmek çok zor olmamalıdır. Artık zulüm ve zorbalığa, şiddet ve kan dökücülüğe bu derece fırsat verildikten sonra Haccac tarafından idam olan insanların 120 bine, hapishanede bulunanların da 50 bin erkek ve 30 bin kadına ulaşmış olmasına şaşılabilir mi?[88] Fakat onun efendisi Abdülmelik ondan kat kat zalim, kan dökücü ve gaddar bir adamdı. Hatta İslâm tarihinde eman verdikten sonra emanını bozup zulüm yapan ilk kimse de Abdülmelik'ti. Abdülmelik'in adamlarından Amr bin Said saltanata göz dikmiş, Abdülmelik'in H. 69 yılında Irak'ta Musab bin Zübeyr'le muharebe etmek üzere Şam'dan ayrılmasını

87 İbnü'l-Esîr, III, 211.

88 Mesûdî, II, 113.

fırsat bilerek şehrin üzerine yürümüş ve ele geçirmişti. Abdülmelik yolda durumu haber alınca derhal Şam'a dönmüş, Amr ile birkaç gün savaşmış ancak galip gelememişti. Hâkimiyetin elinden çıkmasından korkmaya başlamıştı. Bunun üzerine Abdülmelik ona barış teklif etmiş, o da razı olmuştu. İki taraf arasında Abdülmelik'in ona eman verdiğini belirten bir anlaşma (emanname) yazılır. Amr, emanı elde ettikten sonra korkacak bir şey kalmadığını düşünerek atı üstünde Abdülmelik'in çadırına kadar gelir ve huzuruna çıkar. Daha sonra Abdülmelik de Şam'a geri döner.

Bu anlaşmadan dört gün sonra Halife Abdülmelik, Amr'ı huzuruna çağırtır. O da yatsı vaktinde geleceğini söyler. Yatsı vakti gelince beraberinde mevalisinden yüz kişi bulunduğu halde Abdülmelik'in huzuruna çıkar. Abdülmelik'in yanında Mervanoğullarından bir cemaat de bulunmaktadır. Amr'ın mevalisi ise sarayın dışında beklemektedir. Abdülmelik, Amr'ı güzel bir tavırla kabul eder. Yakınındaki koltuğun üzerinde oturtur ve kendisiyle sohbete başlar. Sohbet sırasında ona, "Benimle beraber otururken kılıç taşımak caiz mi?" diyerek kılıcı uşaklara vermesini söyler. Amr da kılıcı çıkarıp teslim eder. Daha sonra Abdülmelik ona dönerek, "Bak ben ne yaptım. Bana karşı isyan ettiğinde yemin etmiştim. Tekrar bana sadakatini gösterir bir arada bulunursak seni tutsağa koymak ahdim olsun demiştim. Şimdi bu yeminimi hatırlıyorum. Yerine getirmek istiyorum," der. Mervanoğullarından mecliste bulunanlar, "Sonra serbest bırakacaksın değil mi?" diye sorarlar. Abdülmelik, "Bu doğal bir şey değil mi? Amr'a fenalık yapabilir miyim?" cevabını verir. Mervanoğulları Amr'a dönerek, "Bu durumda müminlerin emirinin yeminini yerine getirmelisin," derler. Amr aklına herhangi bir fenalık getirmeksizin ellerinin boynuna bağlanmasına izin verir. Samimi bir ifadeyle, "Ey Müminlerin Emiri! Beni bu şekilde halkın huzuruna da çıkar!" der. Abdülmelik bu tehlikeli düşmanını bu şekilde bağladıktan sonra öldürmeden önce halka gösterecek olursa yandaşlarının intikamından çekindiği için bu şekilde halkın huzurunda görünmek istemeyi bir hile kabul ederek, "Ey Amr! Ölümün yaklaştığı zaman-

da bile hileyi düşünüyorsun, öyle mi? Seni böyle bağlı olarak halkın huzuruna çıkaramayız," cevabını verir. Ve Amr'ı sert bir şekilde çekerek yere düşürür. Amr'ın ağzı tahtaya çarpar ve ön dişlerinden ikisi kırılır. Amr, Abdülmelik'e dönerek, "Ey Müminlerin Emiri! Allah'tan kork. Bir kemiğim kırıldı. Daha ileri gitme," ricasında bulunur. Abdülmelik, "Bana gadr ve hıyanette bulunmayacağına, Kureyş'e hizmet edeceğine kani olsaydım seni bırakırdım. Ancak hiçbir yerde bizim gibi iki rakip bir arada yaşayamaz. Mutlaka biri diğerini mahveder," cevabını verir. Amr, Abdülmelik'in kendisini öldüreceğini anlayınca, "Sende hainlikle birlikte gaddarlık da var ha!" diyerek sitemde bulunursa da, bundan bir yarar görmez. Abdülmelik Amr'ı hemen oracıkta katleder.[89]

Bu olaydan anlaşılıyor ki Abdülmelik'i ahdinden çeviren ve gaddarlığa yönelten şey saltanatı elde etmeye hevesli birçok rakibinin ortaya çıkmasıydı. Söz konusu dönemde din ve takva duyguları oldukça sarsılmış olduğundan, hâkimiyete göz dikenler vicdanen de hiçbir engel tanımıyorlardı. Bir başka deyişle güçlü zayıfı yutuyordu. Her kim rakibinin vücudunu ortadan kaldırabilirse hükümdar o oluyordu. İşte buna ne pahasına olursa olsun, öldürme ve yok etme siyaseti denilir. Bu katı ve hile temelli siyaset metodu, Emevilerin hâkimiyetlerini güçlendirmeleri yolunda büyük faydalar sağladığı gibi daha sonra hilafeti elde eden Abbasiler ve benzerleri için de geçerli bir âdet haline gelmişti. Bu şekilde en son vuku bulan hadise Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Memlûkları öldürmesi ve yok etmesiydi. Emeviler bu usulü en çabuk biçimde başarıya ulaşmak ve rakipten kurtulmak amacıyla kullanıyorlardı. İdarelerine karşı isyan eden herkesi, vakit geçirmeksizin öldürüp ortadan kaldırmak istiyorlardı. Onun yok edilmesiyle arkadaş ve yandaşlarının dağılacağını çok iyi biliyorlardı. Eğer bekledikleri gelişme olmaz ve taraftarlar dağılmazsa bu kez de yandaşlarını para ve menfaat temin ederek kendi yanlarına çekiyorlar, satın alıyorlar ve tehlikeyi ortadan kaldırıyorlardı.

89 İbnü'l-Esîr, IV, 146.

Kelle Hazinesi

Emeviler kendilerine karşı isyan eden Haricileri sadece öldürmekle yetinmiyor, taraftarlarını korkutmak amacıyla cesetlerini de parçalıyorlardı. Harici reislerinden katlettiklerinin kellesini keserler, şehirden şehre dolaştırırlar ve cesedi halkın toplandığı kalabalık yerlerde teşhir ederlerdi. Bu vahşeti özellikle fırka reisleri ve bunlar arasındaki Şiîlere reva görürlerdi. Valiler de devlete karşı isyan eden bu tür adamların kellelerini başkent Şam'da çarşı ve pazarlarda teşhir edilmek üzere halifeye yollarlardı. İslâm tarihinde bir şehirden diğer şehre gönderilen ilk kesik baş Hz. Osman'ın katillerinden olan Amr bin Hamak Huzai'nin başıydı.[90] Aynı şekilde İslâm tarihinde çarşı ve pazarlarda ilk teşhir edilen baş da Hz. Ebubekir'in oğlu Muhammed'in başı[91] olduğu gibi halifeye ilk götürülen kelleler de Hz. Hüseyin'in taraftarlarından olan Hani ve İbn Ukayl'ın başlarıydı. Hz. Hüseyin'in mazlum başı da, sözü edilen iki baştan sonra Kûfe valisi Ubeydullah bin Ziyad tarafından Şam'da oturan Yezid bin Muaviye'ye gönderilmişti. Muhammed bin el Hanefiye adına hilafet davasına kalkışan Muhtar Sakafi de aynı yolda Hz. Hüseyin'in katillerinin kellelerini keserek Muhammed bin el Hanefiye'ye gönderdiği gibi[92] Haccac da Abdullah bin Zübeyr ile arkadaşlarının başlarını kestikten sonra, bunları Mekke'den Şam'daki Abdülmelik bin Mervan'a yollamıştı. Böylece Abdülmelik Musab bin Zübeyr'in başını ele geçirince Kûfe'den Şam'a göndermiş ve burada bir mızrak üzerinde halka teşhir ettirmişti.[93]

Garip olaylardan biri şudur ki Abdülmelik bin Mervan Kûfe'de bir divanda oturmakta iken Musab bin Zübeyr'in kellesi kendisine getirilir. O sırada yanında bulunan İbn Umeyir Lahmi, kelleyi görür görmez dehşete düşüp, titremeye başlar. Abdülmelik bu derece korkmasındaki sebebi sorunca, "Allah sak-

90 *El-Maarif*, 187.

91 *İkdu'l-Ferid*, I, 39.

92 İbnü'l-Esîr, IV, 119.

93 İbnü'l-Esîr, IV, 162.

lasın Ey Müminlerin Emiri! Bu divanda Ubeydullah bin Ziyad ile beraber bulunurken Hz. Hüseyin'in başı buraya getirilip takdim edildi. Daha sonra yine burada Muhtar bin Ubeyd Sakafi ile otururken bu sefer Ubeydullah bin Ziyad'ın kellesi getirildi. Daha sonra yine bu divanda Musab bin Zübeyr'in yanında bulunurken Muhtar'ın kellesi geldi. Şimdi de Musab'ın kellesini huzurunuzda görüyorum," cevabını verir. Abdülmelik bu konuşmadan çok etkilenir ve bunu bir uğursuzluk sayarak divandan kalkar ve yıkılmasını emreder.[94]

Bu tarihten itibaren gerek Emeviler gerekse Abbasiler devrinde bu şekilde baş kesmek bir âdet haline geldiği gibi, hilafet sarayında kellelerin korunması için ayrıca bir hazine de kurulmuştu. Her kelle ayrı bir sepette saklanıyordu.[95] Cesetleri veya kelleleri asmak da bir âdet haline gelmişti. Ancak yalnız Haricilerin kellelerini dikerler, bir mızrak üzerinde gezdirir ve halka teşhir ederlerdi. Emeviler Hz. Ali yandaşı olan Şiîleri de Haricilerden kabul ettikleri için onlardan birini öldürdüklerinde de cesetlerini asıp teşhir ederlerdi.

Bazı durumlarda öldürmek istedikleri adamları katletmeden önce işkence yapmaktan çekinmezlerdi. İhtimal ki bu tür işkenceler Haccac tarafından düşmanlarını korkutmak ve yıldırmak amacıyla yapılıyordu. Bu zalim vali bu yolda oldukça vahşi icraatlarda bulunmuştu. Örneğin Acem kamışını getirip yardırır, işkence ederek öldürmek istediği adamı çırılçıplak bu kamışlara bağlardı. Sonra o kamışları birer birer çektirerek adamın vücudunu parçalardı. Daha sonra adamın üzerine sirke ve tuz döktürerek korkunç acılar içinde yaşamına son verdirirdi.[96] Haccac, Emevilere isyan eden Ibn Eş'as ile beraber kendisine karşı savaşan bazı adamları başkalarına ibret olması için bu feci yöntemle işkence ederek idam etmişti. Ancak bu derece işkence gören Hariciler de düşmanlarından ele geçirdiklerinden intikam almak için aynı vahşi eylemleri yapmaktan geri kalmazlardı. Hatta bazen masum çocukları bile misilleme yap-

94 Ibn Hallikân, I, 286.

95 *El-Fahri*, II, 284.

96 *El-Maarif*, 115.

mak veya korkutmak maksadıyla kaynayan kazanlara atarak telef ederlerdi.[97]

Emeviler Devrinde Mevali ve Onlarla İlgili Hükümler

Mevalinin Çoğalması

Hicri 1. yüzyılın ortasında mevalinin sayısı fetihler sonucunda hızla artmıştı. Valiler çok defa hediye, haraç veya benzeri şeylere bedel olarak halifeye yüzlerce, binlerce beyaz ve zenci esir takdim ederlerdi.[98] Halifeler bu esirleri saray halkı ve kumandanlarına, bunlar da çevrelerinde bulunan adamlara dağıtır veya satarlardı. Bu yolla her sınıftan halk esir sahibi oluyordu. Esirlerden meziyet gösterenler veya bir sebepten dolayı azat olursa "mevali- azatlı" hükmüne girerdi. Bu gibi durumlar söz konusu dönemde çok oluyordu. Akit ve diğer yollarla velâ olanlar ise bunun dışındadır. Mevali yaptıkları hizmetle Arapları memnun ettiklerinden, kendilerine riyaset ve siyaset dışında hemen her türlü işte, sanayide, ziraatta ve bilimsel çalışmalarda onları görevlendirmişlerdi. Daha önce de belittiğimiz gibi hafız, şair, şarkıcı, kâtip ve devlet sekreteryasının özellikle mevaliden olmasının nedeni de bu uygulamalardı.

Bazen mevla kendisi de servet sahibi biri olarak, köle alıp azat ettiğinden, azatlıları olurdu. Bu azatlılardan biri veya onun çocuğu, köle sahibi olmaya veya azat etmeye muktedir olursa, aynı şekilde mevali sahibi olmuş olurdu. Bu suretle bazen bir adam bir azatlının azatlısının azatlısı veya daha büyük bir azatlı silsilesinin azatlısı da olabilirdi. Örneğin Maliki hukukçularının ünlülerinden Abdullah bin Vehib, Yezid bin Rumane'nin, Yezid de Yezid bin Enes Fihri'nin azatlıları idiler. Aynı şekilde Hammad bin Same, Leys bin Saad'ın, Ebu Üsame ve benzerleri de birer azatlının azatlılarıydılar. Meşhur

97 Mesûdî, II, 123.

98 Mesûdî, II, 354.

şair İbn Münazir Süleyman'ın, Süleyman da Ubeydullah bin ebi Bekre'nin, Ubeydullah ise Hz. Peygamberin azatlılarındandı.[99] Daha garibi Ubeydullah'ın Sakif kabilesinden, Süleyman'nın da Temim'den, İbn Münazir'in de Beni Cümeyir kabilesinden olduklarını iddia etmeleriydi. Çünkü bu hale göre İbn Münazir hem bir azatlının azatlısının azatlısı, hem de bir dai azatlısının azatlısı bir dai oluyordu. Araplar arasında azatlılık beş dereceye ulaşıyordu. Örneğin ehl-i hadisten Davud bin Halid bin Dinar ile biraderlerinin hepsi Huneyn ailesi azatlılarındandılar. Huneyn ailesi de Abbas bin Abdülmuttalib'e dayanıyordu.[100] Şu hale göre Davud bin Halid bin Dinar, bir azatlının azatlısının azatlısının azatlısının azatlısı oluyordu. Azatlılar özellikle İranlı, Ferganalı, Türk, Deylemli, Horasanlı, Rum, Berberi ve Sintlilerden müteşekkil olup Arapların ihtiyaç duydukları sanat, ziraat, sanayi ve edebi bilimlerle meşgul oluyorlardı.

Savaşlarda görevlendirilen azatlılar ise ayrıca ele alınmalıdır. Her kabilede bazen o kabilenin asıl fertlerinden daha çok azatlılar bulunurdu. Kabile bir muharebeye kalkışınca bu azatlılar da beraber gider, kabilenin muzaffer olması uğruna can ve baş verirlerdi. İslâm devletinde azatlıların sayısıyla asıl Arapların miktarı arasındaki oran devre göre değişmiştir. Hz. Ali döneminde savaşlara katılan mevalinin Araplara oranı beşte birdi.[101] Daha sonra Emeviler zamanında azatlıların sayısı çoğalmış, Arapların miktarını geçmişti. Bununla beraber Emeviler mevaliyi tahkir ve hakaretten geri kalmazlardı. Mevali ise bu alçaltıcı muamelelere karşı sabır ve tahammül gösteriyor veya bu hakeretlere hedef olmamak için Emevilerin sözünün geçmediği uzak bölgelere göç ediyorlardı. Meşhur şarkıcı İbrahim Masuli'nin büyük babası olan Meymun Emevilerin zulüm ve baskısından kaçan adamlardan biriydi.

99 *Egânî*, XVII, 9.

100 *El-Maarif*, 197.

101 İbnü'l-Esîr, III, 173.

Mevalinin Araplara Duyduğu Nefret ve Kin

Mevali İslâm topraklarının genişlemesine paralel olarak, her geçen gün hızla çoğalıyordu. Emevilerin Arap ırkçılığının bir gereği olarak mevaliye karşı olan taassupları hatta maaş ve ganimet hisselerinden pay ayırmaksızın kendilerini piyade olarak savaşlarda en ağır şartlar altında kullanmaları, idareye karşı mevaliyi nefret ettirmiş, Emeviler aleyhine Şiî ve Haricilerle işbirliğine gitmişler, hilafet iddiasıyla isyan eden muhaliflerin en büyük destekçileri olmuşlardı. Bu yüzden Emevilere karşı ayaklanan herkes mevaliyi kendileri için hazır bir destek kuvveti olarak kabul ediyordu. Hicri 66 yılında Irak'ta Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almak amacıyla isyan ettikten sonra Muhammed bin el-Hanefiye adına hilafet mücadelesine başlayan Muhtar bin Ebi Ubeyd, mevali ve kölelerle beraber Emevilerin aleyhinde savaşan en ünlü komutanlardan biriydi. Kendisi Irak mevalisini ganimet mallarına yönlendirerek atlara bindirince efendilerinin kötü muamelelerinden intikam alma hisleriyle dolmuş birçok mevali, gönüllü olarak koşup geldikleri gibi efendilerinden kaçmış olan ve bazıları Emevilere karşı hissettikleri kin ve nefretten dolayı İslâm'ı terk eden birçok köle de çevresinde toplanmıştı. Bu nedenle Muhtar'ın ordusunda bulunan mevali orduda yer alan Arapların sayısından birkaç kat fazlaydı.[102] Bunlar daha önce de açıkladığımız üzere, özel bir biçimde bir intikam ve kin duygusuyla savaşlarda Araplardan daha çok yarar ve cesaret göstermişler, bu uğurda en fazla zayiatı vermişlerdi. Hicri 67'de patlak veren savaşta Muhtar'ın ordusu 6 bin kayıp vermişti ki bunların yalnızca 700'ü Arap, diğerleri ise mevalidendi.[103] Muhtar bu sayede Hz. Hüseyin'in intikamını almaya muvaffak olmuş, katillerini katletmişti. Küfe ve ileri gelenleri kendi mevali ve kölelerinin desteğiyle muhtarın başarılı olduğunu görünce azatlılarını atlara bindirmek ve fey mallarını onlara dağıtarak kendilerine zarar verildiğini şikâyet etmişlerdi. Muhtar onlara, "azatlılarınızı bırakır ve fey mal-

102 İbnü'l-Esîr, IV, 121.

103 İbnü'l-Esîr, IV, 136.

larını size dağıtırsam Ümeyyeoğulları ve ibn Zübeyr aleyhinde benimle beraber savaşır mısınız? Sözünüzü ve yemininizi tutacağınıza dair bana teminat verebilir misiniz?" cevabını vermiş, onlar da razı olmuşlardı. Muhtar mevaliden ordu oluşturarak zafer kazanmış ilk komutandı. İşte bu başarı mevaliye devlet aleyhinde ayaklanma konusunda cüret verdiğinden ve devleti hafife aldığından, devlet düşmanı olanlara arka çıkmaya başlamışlardı. İleri görüşlü halifeler bunlara maaş ve gelir dağıtarak memnuniyetlerini elde etmek zorunda kalıyorlardı. Emevilerden mevaliye maaş tayin eden ilk halife Muaviye'dir. Devlet ordusunda yer alan ve savaşan her mevaliye ayda 15 dirhem tahsis etmişti. Onu takip eden Abdülmelik bu maaşı 20 dirhem, Süleyman 25 dirhem ve Hişam 30 dirhem yapmıştı.[104] Bununla birlikte söz konusu maaş çok nadir olarak kendilerine veriliyordu. Çoğunlukla valiler onları maaşsız ve erzaksız istihdam etmek yolunu tutuyorlardı.[105] Azatlı kendi efendisinden memnuniyet ve iyi muamele görürse ona sadakat ve fedakârlıkla hizmet edeceği ve efendisinin de karşılık olarak ona itimat göstereceği belli idi. Bizzat Emevi halifeleri, azatlılarından bazılarını kendilerine çekerek birçok önemli görevi onlara emanet ediyor, makamlarını ve rütbelerini yükseltiyor ve kendileriyle istişarede bulunuyorlardı. Bu dereceye kadar itimada mahzar olan mevali kendi efendileri uğruna oldukça sadık ve fedakâr davranırlardı. Örneğin Haşimîoğullarına mensup olan mevali sadakat ve vefakârlıklarıyla ünlenmişlerdi. Her iki fırka yandaşları, yani Emeviler ile Haşimîler arasında o derece uzun övünme ve tartışmalar oluyordu ki bunların en ünlüsü daha önce de belirttiğimiz gibi. Sudayf ve Sayyab arasındaki atışmaydı.

Emeviler zamanında kendilerine reva görülen zulüm ve haksızlığa rağmen aslında önemli mevki ve fıtraten büyük bir istidat sahibi olan mevali, dikkat çekici bir yetenek ve kabiliyete sahipti. Haşhaş ailesinin azatlısı olan Firuz, Iraklı bir mevaliydi. Birkaç şehirde valilik yaptıktan sonra İbnü'l-Eş'as ile beraber Haccac'a karşı isyan etmişti. Haccac, Firuz'un isyan ettiğini görün-

104 *İkdu'l-Ferîd*, II, 249.

105 İbnü'l-Esîr, V, 24.

ce, onun kellesini getirene 10 bin dirhem mükafat vereceğini ilan etti. O da buna karşılık Haccac'ın kellesini getirene 100 bin dirhem mükafat vereceğine yemin etti. Daha sonra İbnü'l-Eş'as mağlup olunca Firuz Horasan'a firar etti. Ancak orada İbn Mühelleb tarafından yakalanarak Haccac'a gönderildi. Haccac tarafından kamış işkencesiyle vahşi bir şekilde öldürüldü.[106]

Mevalinin Arap Kızlarıyla Evlenmeleri

Genel olarak mevali Emeviler devrinde hükümetin düşmanı veya muhalifi olmuşlardı. Karşılaştıkları zulüm ve hakaretten dolayı intikam almak amacıyla devlet aleyhinde faaliyet gösteren hemen herkese kolaylıkla katılabiliyorlardı. Emeviler onların bu halini gördükçe kendilerinden iyice nefret etmişlerdi. Hz. Peygamber, "Bir kavmin azatlısı o kavimdendir," dediği halde, İslâm öncesi Acemlerin Araplara kız vermemelerine benzer şekilde Araplar da mevalinin Arap kızlarıyla evlenmelerini yasaklamışlardı.[107] Bu nedenle azatlılardan biri bir Arap kızıyla izdivaç eder ve bu izdivaç valiye ihbar olunursa, vali hemen kadını boşattırırdı. Örneğin Süleymoğulları Ruha bölgesine ulaştıkları zaman orada bulunan mevaliden biri, söz konusu kabileden bir kızı istemiş ve o kızla evlenmişti. Fakat Arap ırkçılığını devam ettirenlerden biri şehrin valisine bu evliliği ihbar etmiş, vali de kadını kocasından ayırdıktan sonra kocaya 200 değnek vurdurmuş, saçını, sakalını ve kaşlarını da tıraş ettirmişti. Valilerin bu gibi hareketleri Araplar arasında takdirle karşılanıyordu. Devrin şairlerinden Muhammed bin Beşir Harici, ismi Ebu'l Velid olan o valinin icraatını öven bir de şiir söylemişti.[108] Bu gibi davranışlar yüksek makam ve mansıplarda bulunan veya ilim ve takva ehli olan mevaliye de reva görülüyordu. Tâbiînin büyüklerinden Abdullah bin Avn mevaliden biriydi ve bir Arap kızıyla evlenmişti. Bilal bin Ebi Burde durumu haber alınca ona dayak cezası vermişti.[109]

106 *El-Maârif*, 115.
107 Mesûdî, I, 191.
108 *Egânî*, XIV, 150.
109 *El-Maârif*, 167.

Bununla beraber bu yasak İslâmiyet'ten önce de mevcuttu. Araplar yukarıda adı geçen hadis-i şerifin ve diğerlerinin bu konuda yaptığı yeni düzenlemelere rağmen İslâm'dan sonra da eski âdetlerinden vazgeçmeyerek, kızlarının Arap olmayanlarla evlenmesini istememişlerdir. Sahabeden Selman-ı Farisi, Hz. Peygamber zamanından itibaren bütün savaşlarda Müslümanların zaferi için gayret etmiş, İslâm'ın yücelmesine büyük hizmetlerde bulunmuş şahsiyetlerden biriydi. Bir gün Hz. Ömer'in kızıyla evlenmek ister. Hz. Ömer de bunda bir sakınca görmez ve kızı vereceğini vaat eder. Ancak Hz. Ömer'in oğlu Abdullah bundan haberdar olunca öfkelenir ve Amr bin el-Âs'a şikâyette bulunur. Amr bin el-Âs, Abdullah'a, "Merak etme ben o işi engellerim," der. Amr bin el-Âs, Selman'ın izzetinefis sahibi bir adam olduğunu iyi bildiğinden, kendisine, "Müminlerin Emiri, Allah'a karşı bir tevazu göstermiş olmak için kızını sana vermeyi düşünmektedir. Seni tebrik ederim," der. Bu sözlerden müteessir olan Selman, "Öyleyse ben onun kızı ile asla evlenmem," diyerek evlilikten vazgeçer.[110]

Bu örnekten de anlaşılacağı gibi Emeviler Arap ırkçılığındaki taassupları nedeniyle mevalinin Arap kızlarıyla evlenmelerini çirkin görme hususunda haddi aşmışlar, Arap kızlarıyla evlenmelerini Arapların diğer milletlerin kızlarıyla evlenmelerinden daha çirkin görmüşlerdir. Ancak tüm bu anlayışın dinin hükümleri ile bir alakası yoktur. Tam aksine İslâm bu gibi evliliklerde herhangi bir sakınca görmüyordu. Büyük âlimler ve ileri gelen şahsiyetler de bunu anlatıyor, uygulamaları ile örnek oluyorlardı. On iki imamdan ve tâbiînin ileri gelenlerinden biri olan, Zeyne'l-Âbidîn (ibadet edenlerin süsü) adıyla bilinen Ali bin Hüseyin bin Ali'nin annesi, İran hükümdarlarının sonuncusu olan Yezdicerd'in kızı Selame'ydi. Zeyne'l-Âbidîn, babasının vefatından hemen sonra annesini, babasının azatlısı olan Sarid'le evlendirdiği gibi kendisi de bir cariyesini azat ederek onunla evlenmişti. Bunun üzerine Abdülmelik bin Mervan, büyük imam Zeyne'l-Âbidîn'e bu hareketini sorgulayıp suçlayan ve ayıplayan bir mektup yazıp göndermiş, O da mektuba

110 *İkdu'l-Ferîd*, III, 132.

şu cevabı vermişti: "Allah'ın elçisinin davranışları sizin için güzel bir örnektir. Hz. Peygamber, Hz. Safiye'yi azat ederek nikâh ettiği gibi, Zeyd bin Harise'yi de azat ettikten sonra ona halasının kızı Zeynep binti Cahş'ı nikâhlamıştır." İslâm dini, azatlıların konumunu diğerlerinden farklı görmediği halde Emeviler Arap soyundan olmadıkları için mevaliye hakaretle bakmayı bir gelenek haline getirmişlerdi. Bunun etkisiyle halk mevaliye kız vermekten, onunla evlilik bağı kurmaktan kaçınıyordu. Arap kabileleri arasında mevali ile hısımlık bağı kuranlar horlanıyor, dışlanıyor ve hakarete uğruyorlardı. Hatta şairlerin diline düşerek hicvediliyor ve ayıplanıyorlardı.

Bu anlayış halkın zihninde sabit bir fikir haline gelmişti. O yüzden mevali de bir Arap kızıyla evlenmeye cesaret edemez olmuştu. Örneğin, mevaliden ünlü şarkıcı Nusayb'ın oğlu, vefat etmiş efendisinin kızını amcasından ister, amca da teklifi uygun görür. Ancak Nusayb durumdan haberdar olunca mahalle halkını toplayarak kızın amcasının yanına gider. "Kardeşinin kızını oğluma vermeye gerçekten razı oldun mu?" diye sorar. Amca da, "Evet razı oldum," deyince Nusayb, zenci bir köle ile oğluna bir güzel dayak attırır. Dayaktan sonra kızın amcasına tekrar giderek "Sana bir kötülük yapmak istemiyorum, yoksa oğluma yaptığımın aynısını sana da yapacaktım," der. Daha sonra aşiret delikanlılarından biriyle kızı nikâhlar. Masrafını da kendi cebinden karşılar.[111] Bununla birlikte azatlılardan hiçbiri gerek kendisi gerekse kızını nikâhlamadan önce efendisinin görüş ve onayını almadan kesin bir karar veremezdi. Bu sebepten herhangi biri mevaliden birinin kızıyla evlenmek istediğinde kızın babasına veya erkek kardeşine gitmeyip efendilerinden isterlerdi. Efendisi razı olursa kızın evlenmesi mümkün olur, uygun görmezse evlenemezdi. Hatta kızın babası veya erkek kardeşi efendisinden izin almaksızın kızı biriyle evlendirirse nikâh bozulurdu. Eğer gerdek olmuşsa bu zifaf hukuk dışı sayılırdı.[112] Emevilerin şovenizmi Arap olmayanları, özellikle de mevaliyi hor ve zelil görmelerine neden ol-

111 *Egânî*, I, 126.

112 *İkdu'l-Ferîd*, II, 73.

muştu. Ülkede bulunan diğer unsurlar da doğal olarak bu duruma üzülüyor ve yönetime soğukluk duyuyorlardı. Bu durum Emevilerin iktidarı kaybetmelerinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur.

Emeviler Devrinde Ehl-i Zimmet ve Zimmilerle İlgili Hükümler

İslâmiyet'in ilk yıllarında gayrimüslimlere verilen ahidnameler zimmet; lügatte ahd, eman ve zimandır. Ehl-i zimmet, İslâm memleketinde yaşayan gayrimüslimlere verilen addır. Gayrimüslimlere ehl-i zimmet denilmesinin nedeni, ödedikleri cizye karşılığında can, ırz ve mallarının muhafazasının Müslümanlar üzerinde bir farz olarak kabul edilmesindendir. Çoğunlukla Hıristiyan ve Musevilerden oluşan gayrimüslimler, Kur'an-ı Kerîm'de ehl-i kitap tabiriyle ifade edilmiştir ki, bunlara Tevrat ve İncil erbabı da denilir. Kur'an-ı Kerîm'de ehl-i kitap hakkında övücü birçok ayet olup, onlara iyi ve hoş davranılması tavsiye edilmiştir. Ehl-i zimmete, özellikle Mısır Kıptîlerine güzellikle yaklaşılmasının gereğine dair birçok hadis-i şerif rivayet olunmuştur. Hz. Peygamber, "Mısır'ı fethettiğinizde Kıptîlere güzel muamelede bulunun, çünkü onlar sözlerinde durur ve akraba hukukuna dikkat ederler," demiştir. Bu hadisteki rahim kelimesi ile Arapların babası kabul edilen İsmail'in annesinin Kıptîlerden olduğuna işaret edilir. "Ehl-i zimmete iyi davranınız... Müslümanlarla nesep ve evlilik bağları vardır," sözleri de yine peygamberin hadisleri arasındadır.

Raşid Halifeler fetih amacıyla çevre ülkelere ordular gönderirken gayrimüslimlere, özellikle Hıristiyanlara ve rahiplerine iyi muamelede bulunulmasını kumandanlarına tavsiye ederlerdi. Şehir halkı halife ve kumandanlarının yanlarına gelerek sulh teklif ederlerse teklifleri hemen kabul olunur, nüfus sayısına göre tayin olunan vergiye karşılık korunmaları teminat altına alınırdı. Verginin yani cizyenin miktarıyla çeşidi, duruma göre ve ehl-i kitap ile Müslümanlar arasında yapılan antlaşmaya göre farklılık arz ediyordu. Her sulhun (ahid) ülkenin du-

rumuna göre birtakım özel şartları vardı. Fakat her ahidnamede ehl-i zimmetin korunması ve himayesi, aleyhlerine yapılacak saldırıların defedilmesi, Müslümanlara ait bir görev olarak kabul ediliyordu. Şayet ehl-i zimmet cizye ödemekten kaçınırsa Müslümanlar da onların himayesini bırakırlardı. Aynı şekilde Müslümanların ehl-i zimmeti himaye etmelerine engel bir durum ortaya çıkarsa ehl-i zimmetin cizye vermekten imtina etmeleri de caiz görülürdü.[113]

Hz. Peygamber'in hicretin 9. yılında vuku bulan Tebük Muharebesi esnasında Akabe'de Eyle emirine ve Azruh halkına verdiği ahidnâmelere benzer şekilde, İslâm fetihleri sırasında, cizyeye karşılık Müslümanlar tarafından himayelerini ve güzellikle muamelelerini tazammun eden birçok ahidnâme daha vardır. Hz. Peygamber tarafından Eyle hükümdarına yazılan ahidnâme şu manadaydı: "Bismillahirrahmanirrahim. Allah ve peygamber Muhammed Rasulüllah tarafından Yahyâ bin Rubah'a ve Eyle ahalisine verilen emannamedir. Denizdeki gemilerine, karadaki kervanlarına kimse tarafından taarruz olunmayacaktır. Allah'ın ve Peygamber Muhammed'in ahid ve himayesi haklarında caridir. Beraberlerinde bulunan Şam, Yemen ve deniz halkı da bu ahid ve himayeden istifade edeceklerdir. Onlardan her kim bu ahidnâmeye muhalif harekette bulunursa, onun malı canını kurtaramayacak ve herkes için mubah olacaktır. Hem karada hem de denizde arzularına, yollarına karşı engel olmak caiz değildir."[114]

Hz. Peygamber tarafından Azrah ve Mukna ahalisine yazılan ahidnâme de şöyledir: "Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın Rasulü Muhammed tarafından Ubeydeoğulları ve Mukna halkına. Size selam olsun. Bana köyünüze geri döndüğünüz bildirildi. Bu mektubum size ulaşınca Allah ve peygamberinin eman, ahd ve misakına nail olmuş olacaksınız. Allah'ın Rasulü suçunuzu, aleyhinize güdülen kan davalarını affediyor. Köyünüzde Allah'ın Rasulü'nden başka sizlere ortak yoktur. Size hiçbir kimse zulüm ve düşmanlıkta bulunmayacaktır. Allah'ın Ra-

113 Bkz. I. cilt ilgili bölüm.

114 İbn Hişam, III, 40.

sulü kendisini neden koruyor ise sizi de ondan koruyacaktır. Kumaşlarınız, köleleriniz, hayvanlarınız ve zerreleriniz (buğday vs) –Rasulüllah veya onun elçisi tarafından bağışlanan şeyler dışında– Allah'ın Rasulü'nündür. Bundan başka hurmalıklarınızın dörtte biri, sağdığınız sütün ve kadınlarınızın eğirdiği ipliklerin dörtte birini vermekle yükümlü olacaksınız. Bundan sonra kalan sizindir. Rasulüllah sizi diğer her çeşit vergilerden, angaryalardan muaf tutacaktır. Bu şartları kabul eder, boyun eğerseniz Rasulüllah iyi adamlarınıza iyilikle, kötülükte bulunan adamlarınıza da müsamaha ile davranacaktır. Müslümanlardan her kim Hubeybeoğullarından ve Mukna ahalisinden erzak satın almak isterse rızalarıyla alacak ve onlara kötülük yapmak isterse şiddetle cezalandırılacaktır. Ebu Talib'in oğlu Ali bu ahdi H. 9. yılda yazmıştır."[115]

Şam, Irak ve Fars bölgelerinde gerçekleşen fetihler sırasında da İslâm ordularının komutanları Hz. Peygamber'in sünnetini takip ederek cizye vermek karşılığında ehl-i zimmete benzer ahidnâmeler vermişlerdir. Halid bin Velid tarafından Şam halkına verilen ahidnâme bunun bir örneğidir: "Bismillahirrahmanirrahim. Halid bin Velid tarafından Şam ahalisine yazılan ahidnâmedir. Halid bin Velid Şam'a dahil olduğunda ahaliye can, mal ve kiliselerine dokunulmayacağına dair eman verecektir. Şehirlerinin surları yıkılmayacak ve evlerine kimse yerleşmeyecektir. Allah'ın, Rasulü'nün, halifelerinin ve tüm Müslümanlarının ahdi, zimmet ve misakı böyle olsun. Cizye verdiklerinde haklarında iyi muameleden başka bir hal reva görülmeyecektir."[116]

Ebu Ubeyde tarafından Baalbek halkına yazılan ahidnâme de şöyleydi: "Bismillahirrahmanirrahim. İş bu ahidnâme fülan ibni fülana, Rum, İranlı ve Arap tüm Baalbek ahalisine verilmiştir. Gerek şehir halkının, gerek haricinde bulunanların can, mal, kiliseleri ve değirmenlerine dokunulmayacaktır. Rumlar sürülerini kendilerinden on beş mil mesafede güdebilecekler, mamur köylere yerleşmeyeceklerdir. Rebi ve

115 Belazuri, *Fütuh*, 60.

116 Belazuri, 121.

Cümâdel-ûlâ ayı sona erince istedikleri yerlere gidebileceklerdir. Onlardan her kim Müslüman olursa bizimle aynı hukuka sahip olacaktır. Tüccarları cizye ve haraç vermek şartıyla İslâm bayrağı altına dahil olan tüm topraklarda istedikleri yerde serbest gezip dolaşabileceklerdir. Buna Cenab-ı Hak şahit olsun."[117]

Amr bin el-Âs, Sa'd bin Ebi Vakkas gibi diğer İslâm fatihleri tarafından da Mısır, Irak, Filistin, Fars, İfrikiye ve Endülüslere verilen ahidnâmeler de yaklaşık aynı hükümleri içeriyordu. En önemli şart, cizyenin kabulü ve ehl-i zimmetin tamamen itaat etmesiydi.

Sulhun şartları fethedilen memleketlerin durumu ve çeşidine göre, zorla veya anlaşmayla fethedilmesine bağlıydı. Örneğin Mısırlılara verilen ahidnâme Şamlılarla yapılan sulhtan farklıydı. Aynı şekilde Şamlılara verilen ahidnâme de Iraklılara verilenden farklıydı.

Hz. Peygamber'in Verdiği Ahidnâme[118]

Halkın elinde dolaşan meşhur bir ahidnâme de, Hz. Peygamber tarafından Hıristiyan rahiplerine verildiği iddia olunan ahidnâmedir. Bu ahidnâmeden günümüze ulaşan kopyalardaki bazı kelime ve tabirler kimi farklılıklar içerse de, anlamları aynıdır. Rivayete göre söz konusu ahidnâme H. 2. yılda Hz. Ali'nin elyazısı ile yazılmış, Mescid-i Nebevi'ye konulmuş ve bazı nüshaları da değişik memleketlere gönderilmiştir. Bu kopyalardan biri Tür-i Sina Manastırı'nda korunmuştur. Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim 16. yüzyılın başlarında bu nüshayı âlimlerden oluşan bir meclise arz ve Osmanlıca'ya tercüme ettirmiştir. Arapça aslının bir kopyasını, peygamberin ahidnamesinde sıralanan hak ve imtiyazları teyit eden yeni ferman ve beratıyla birlikte manastıra bıraktıktan

117 Belazuri, 130.

118 İslâm Devletleri İnşâ' sanatı ve Osmanlı diplomatikasında özel bir berat türü olan ahidnameler için bkz. Nejdet Gök, "Osmanlı Diplomatikasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler (Ahidnames as a form of berat in Ottoman diplomatics)," *Türkiye Günlüğü Dergisi*, No 59 (Ocak-Şubat 2000): 97-113.

sonra asıl nüshasını İstanbul'a getirmiştir.[119] Söz konusu ahidnamenin besmeleden sonraki metnini Feridun Bey'in "Münşaat-i Selatin"inden naklediyoruz:

> Bu kitap Muhammed bin Abdullah'ın tüm Hıristiyanlara verdiği ahidname suretidir ki Hak Teâlâ onu rahmetiyle müjdeleyip azabıyla halkı uyarmaya göndermiştir. Allah-ü Teala onu halkının üzerinde olan emanetinde emin kılmıştır. O Muhammed bu kitabı tüm ehl-i millet-i nasraniyeye bağlı olanlara ahd için verdi. Her kim ki bu ahdi bozarsa Allah'ın ahdini bozmuş olur, dinini alaya almış olur ve Allah-ü Teala'nın lanetine layık olur. Bu ahde muhalefet eden gerek sultan ve gerek başkası olsun aynıdır. Bir rahip, bir seyyah dağda veya bir derede veya çölde mamur yerlerde veya alçak yerlerde ya kavm içinde mukim bulunsa onlardan her güçlüyü nefsimle, yakınlarımla, milletimle ve bana bağlı olanlarla kovdum. Çünkü onlar benim raiyetimdir ve ehl-i zimmettir. Ben onları diğer ahidnâme verdiğim maunetleri ezasından affeyledim. Ancak istedikleri kadar haraç versinler. Onlara zorlama ve cebrolunmasın. Hiçbir Hıristiyan reisi görevinden alınmasın. Ve bir papaz papazlıktan alınmasın ve sumasında itikafa girenler sumalarından çıkarılmasın. Seyahate çıkanlara engel olunmasın. Keşişlik ve kiliselerinden hiçbir şey yıkılmasın ve kilise mallarından bir şey alınıp mescit yapımında kullanılmasın. Her kim buna muhalif iş işlerse Allah'ın ahdini bozmuş olur ve çalışmayıp yalnız ibadetle meşgul olanlarına cizye ve benzeri vergiler yüklenmesin. Denizde, doğuda, batıda, kuzey ve güneyde her nerede olurlarsa olsun, onların zimmetleri benim üzerimedir. Dağlarda olup ibadetle meşgul olanların ziraat ettiklerinden haraç ve öşir alınmaz. Yalnızca birkaç pay alınıp, kimi kendilere kimi miriye alınmaz. Çünkü onların yaptıkları ziraat kendi geçimleri içindir. Ticaret için değildir. Ve harp için adam toplamak lazım olsa onlara teklif olunmaz. Cizye alınmak gerektiğinde ne kadar mal ve gelirleri olursa olsun yılda on iki dirhemden faz-

119 *El hilal* dergisi, sene 7, sayı: 15 ve 17 . Bu ahidnamenin sonradan uydurulmuş bir vesika olduğu konusunda yapılan tartışmalarla ilgili olarak kitabımızın 1. cildinde geniş açıklama yapılmıştır.

la nesne alınmaz, zahmet ve meşakkat teklif olunmaz. Ve mücadele olunsa rıfk ile ihsanla mücadele olunur. Merhamet ve şefkat kanadı altında korunurlar. Ve her nerede olurlarsa ve her nereye varırlarsa. Müslümanların nikâhı altında olan Hıristiyan kadına cebir ve baskı yapılamaz ve dinî görevlerini yerine getirmesine engel olunmaz ve kiliselerine varıp ibadet etmelerine engel olunmaz. Her kim ki Allah'ın bu ahdine muhalefet ederse ve zıttına göre amel etmeye niyet ederse Allah'ın ve Rasulü'nün misakına isyan etmiş olur. Kiliseleri tamire ihtiyaç duyduğunda kendilerine yardımcı olunur. (Onlardan kimse silah taşımaya zorlanamaz. Tam aksine Müslümanlar onları korumak ve kollamakla mükelleftirler.) Bu ahidnâme kıyamete kadar baki olup dünya yıkılıncaya kadar hükmü geçerli ola. Asla muhalefet olunmaya.

Yukarıdaki ahidnâmenin bazı ibareleri ilk dönemlerde, özellikle H. 2. yılda bilinmeyen bir şiveyle yazılmış olmaktan öte, gerek tarihçiler gerek İslâmiyet'in ilk döneminde yetişen diğer yazarlar ve vakanüvistler tarafından böyle bir ahidnâmenin varlığından söz edilmemiş olması göz önüne alınarak, aslında Hz. Peygamber tarafından tüm Hıristiyanlara ve ruhbana bir ahidnâme verilmişse bile bu ahidnâmeden başka olması lazım geleceğini veya muhtemelen o ahidnâme kısa ve özet bir şey iken zamanla uzatıldığını veya unutulup aslının kaybolduğu daha sonra böyle bir ahidnâmenin yazıldığını veya Hıristiyanların siyasi bir amaç uğruna böyle bir ahidnâmeyi kendi kendilerine uydurduklarını kabul etmek tarihi rivayetler açısından daha doğru gözükmektedir.

Hz. Ömer'in Ahidnâmesi

Bu ahidnâme dışında Şam ahalisine hitaben yazılarak "Hz. Ömer'in ahidnâmesi" adını alan bir ahidnâmenin varlığından da söz edilmektedir. Birkaç tarihçi ahidnâmenin tam metnini kaydetmişlerdir. Örneğin H. 530 yılında vefat eden Ebubekir Muhammed bin Muhammed Maliki *Siracü'l-mülük* adlı ki-

tabında bu ahidnâmeyi H. 78 yılında vefat eden Abdurrahman bin Ganem Eşarî'den naklen kaydetmektedir. Bunun tercümesi şöyledir:

> Hz. Ömer Şam Hıristiyanlarıyla barış yaptığında kendisine şu ahidnâmeyi yazdık: Bismillahirrahmanirrahim. Bu ahidnâme Allah'ın kulu ve müminlerin emiri Ömer'e filan şehrin Hıristiyanları tarafından takdim edilmiştir. Siz memleketimize geldiğinizde sizden kendi nefsimize, ailemize, mallarımıza, milletimize eman istedik. Gerek şehirlerimizde gerek etrafında yeni manastır, kilise, keşişhane ve münferit manastır inşâ etmemeyi, bu gibi binalardan harap olanları da tamir etmemeyi, söz konusu binaların kapılarını yolculara açmamayı, yakınlarından geçecek Müslümanları 3 gün misafir etmeyi, ne kiliselerimizde ne de evlerimizde casus saklamamayı, Müslümanların zararına gizli çalışmalarda bulunmamayı, çocuklarımıza Kur'an okutmamayı, ayinlerimizi halka açık olarak yapmamayı, dinimizin kabulüne kimseyi davet etmemeyi, akrabamızdan her kim İslâmiyet'i kabul etmek isterse ona engel olmamayı, Müslümanlara saygılı olmayı, geldiklerinde ayağa kalkmayı, oturmak istediklerinde kendilerini yerimizde oturtmayı, Müslüman giysilerinden külah, sarık, nalin gibi şeyler giyerek Müslümanlara benzememeyi, zülüf salıvermemeyi, Müslümanların lisanıyla konuşmamayı, Müslüman künyeleriyle künyelenmemeyi, eğerli hayvanlara binmemeyi, kılıç taşımamayı, hiçbir silah bulundurmamayı, yüzüklerimizin üzerinde Arapça nakış yapmamayı, şarap ve benzeri sarhoşluk veren içkileri satmamayı taahhüt eyledik. Böylece zülüflerimizi kesmeyi, nerede bulunursak bulunalım, kıyafetimizi muhafaza etmeyi, belimize kuşak sarmayı, Müslümanların güzergâhlarında, çarşı ve pazarlarında haçlarımızı ve kitaplarımızı göstermemeyi, kiliselerimizdeki çanları hafif bir sesle çalmayı, Müslümanların huzurunda yüksek sesle dua etmemeyi, Şeanin ve Baus bayramları törenlerinde mahallelerde dolaşmamayı, cenaze törenlerinde yüksek sesle dua yapmamayı, Müslümanların sokaklarında ve pazarlarında ateşle gezmemeyi, İslâm me-

zarlıkları yakınında mezar yapmamayı, Müslümanların eline geçen köleleri kullanmamayı, Müslüman evlerinin içlerine bakmamayı da üzerimize şart olarak kabul ettik.

Bu ahidnâmeye Hz. Ömer, "Müslümanlardan hiçbir kimseye vurmamaya da söz veriyoruz. Bu şartları mültezimlerle beraber taahhüt ve bu şartlarda emanı kabul ettik. Bu şartlardan herhangi birine muhalif harekette bulunursak Müslümanların bize karşı hiçbir taahhüdü kalmaz. İnat ve isyancılardan biri her neye müstahak olursa biz de öyle bir karşılığa müstahak oluruz," cümlelerini ilave ederek ahidnâmenin imzalanmasını emreder. Hz. Ömer ayrıca, "Müslümanların eline geçen kadın ve çocuk esirlerden bir şey alıp satmamaları ve her kim kasten bir Müslümanı döver veya saldırırsa Müslümanlarla yaptığı ahd ve misakını iptal etmiş olacağı" şartlarını da ilave eder.[120]

Hz. Ömer tarafından ahidnâmeye eklenen başka hükümler de vardır. Kiliselerle ilgili eklemelerdir bunlar. Hz. Ömer İslâmiyet'ten önce mevcut olmayan ne kadar kilise varsa hepsinin yıkılmasını emredip, yeni kilise inşasını yasaklamıştır. Bir kiliseden çardak ve haç görülmemesini, görülürse sahibinin başında kırılmasını emretmiştir.[121]

Ahidnâmenin içeriğinde İslâmiyet'in ilk yıllarında verilen diğer ahidnâmelere ve Hz. Ömer'in herkesçe bilinen ünlü adalet, merhamet ve şefkatine ters bir şekilde, Hıristiyanlara yönelik çeşitli baskıların olduğu görülmektedir. Herkesin bildiği üzere Hz. Ömer hem düşünce hem de icraat itibarıyla adalet ve doğruluk sahibi bir şahsiyetti. Sahabenin ileri gelenlerinden birisi olsa bile, bir Müslüman'ın bir Hıristiyan'a haksızlık yaptığını görürse onu cezalandırmada asla tereddüt etmezdi. Mesela Mısır valisi Amr bin el-Âs ile oğlundan, Mısırlı Kıptînin intikamını alırken Amr bin el-Âsa, "Ey Amr, halk annelerinden hür olarak doğdukları halde onlara ne hakla esir muamelesi yapıyorsunuz?" demişti.[122]

---

120 *Sirâcü'l-Mülûk*, 283.

121 *Siracü'l-Mülûk*, 286.

122 Bkz. I. cilt ilgili bölüm.

Hz. Ömer'in karakteri ve adalet anlayışıyla çelişen yukarıdaki ahidnâmenin Hz. Ömer'in devrinden sonra uydurulduğu düşünülebilir. Ancak iki ahidnâme arasındaki fark, ikinci ahidnâmenin diğeri gibi sonradan yazılıp düzenlenmediğini ima etmektedir. Şu halde söz konusu ahidnâmenin Hz. Ömer'in şahsiyet ve icraatına ters olan noktalarını teker teker inceleyelim.

Bizim kanaatimize göre Hz. Ömer, Şam'daki Hıristiyanlara yukarıdaki ahidnâmenin aynısını değilse bile, benzer anlamları olan bir başka ahidnâme vermişti. Bizi bu düşünceye yönelten amiller şunlardır.

Öncelikle bu ahidnâme İslâm tarihlerinde tam metniyle birlikte rivayet zincirine göre nakledilmiştir. Örneğin Tartuşi her ne kadar hicretin 6. yüzyılında yaşamış adamlarından ise de İslâmiyet'in ilk dönemlerinde yaşamış muhakkik tarihçilerin metoduna uygun olarak, söz konusu ahidnâmeyi asıl ravilerini göstererek nakletmiştir. Bu durum onun kaynağının oldukça eski olduğunu göstermektedir. Öte yandan, ahidnâmeyi nakleden *Siracü'l-Mülük* kitabı edebiyat ve siyasete ilişkin önemli ve ciddi kitaplardan biridir. Kitabın yazarı Ebu'l Velid Bâci'ye ulaşmış, yanında bulunmuş ve ondan "hilaf meseleleri"ni[123] öğrenerek icazet almış, feraizi, muhasebe ve edebiyatı mükemmel tahsil etmiş, Bağdat ve Mısır'a gelerek Ebubekir Şasi, Ali bin Ahmed Cürcani gibi fukahadan fıkıh okumuş daha sonra Şam'a yerleşmiş, tahsile burada devam etmiştir. Endülüs'ün en büyük âlimlerinden olup fakih, âlim, amil, zühd ve vera sahibi

123 "Hilaf İlmi: İstinbat olunan şer'î bir hükmü, farklı görüşte olanın çürütmesinden korumak için, şer'î delillerin durumundan bahseden bir ilimdir. Medenî ve umumî kanunlarımızın ve genellikle İslâmî hükümetlerin kanunlarının esası ve ictihadî tartışmaların meydanı; İslâmî ilimleri eşsiz kılan; müctehidlerin kendisiyle temayüz ettiği Usûl-ü Fıkhın en mühim ilim dalı, Hilaf ilmidir. Hilaf ilmi, tercih edilen görüşten şek ve şüpheyi uzaklaştırır ve bilakis muhalif olan görüşte şek ve şüphe meydana getirir. Hilaf ilmi sayesinde, muhalifleri susturmak ve görüşlerini çürütmek hususunda bir meleke meydana gelir. Usûl-ü Fıkıh erbabı, usûl ilminin kaidelerini ne oranda bilirlerse, Hilaf ilmi erbabının da usûl ilminin kaidelerini o oranda bilmeleri elzemdir. Usûl âlimleri, Usûl-ü Fıkıh ilminin kaideleri sayesinde hükümleri istinbat ederler. Hilaf âlimleri ise, yine Usûl-ü Fıkıh ilminin kaideleri sayesinde istinbat olunan fıkhî meseleleri muhaliflerinin çürütmesinden muhafaza ederler." İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilaf*, (İstanbul, 2010) – ng.

bir imamdır. Bununla beraber kendisi Hıristiyanların aleyhinde mutaasıp biri olup onları tahkir eden eylemleri caiz görürdü. Mesela kendisi bir gün tesadüfen Mısır ordularının komutanı Eftal Şehinşah'ın huzuruna çıkmıştır. Eftal'in yanında bir Hıristiyan bulunuyordu. Tartuşi, Eftal'i duygulandırıp ağlatıncaya kadar vaaz ve nasihatte bulundu. Ondan sonra, "Ey itaat etmesi Allah'a yaklaşmaya vesile, hakkı tüm Müslümanlar üzerine bir farz olan zat! Seni bu yüce makama ulaştıran bu inanç bu adamın düşünce ve mezhebine göre yalan sayılır," anlamındaki beyitleri söyleyerek, Hıristiyan'a işaret eder. Bunun üzerine Eftal Hıristiyan'ı yerinden kaldırıp dışarı çıkarmak zorunda kalır.[124] Büyük ihtimalle onun bu taassubunun yönlendirmesiyle bu ahidnâmeyi kitabına almıştır. Çünkü kendisinden daha önce yaşamış olan yazarların çoğu söz konusu ahidnâmede yer alan hükümlerle Raşid Halifelerin sahip oldukları adalet temelli icraatları arasında bir uzaklık bulmuş, yazılmasını uygun görmemişlerdi. Tartuşi'nin bu ahidnâmeyi kendisinin uydurup kitabına aldığını iddia etmek de doğru olmaz. Çünkü zühd ve takvada o kadar yüksek bir mevkide bulunan bu derece kamil bir şahsın böyle bir sahtekârlığa tevessül etmesi mümkün değildir.

Ayrıca ahidnâmede yer alan hükümlerin çoğu, fıkıh kitaplarında ehl-i zimmet hakkında kayd ve tedvin olunan[125] ve çoğu Tartuşi'nin zamanından önce yazılan hükümlerle harfiyen örtüşmektedir. Siyaset ve idari konularla ilgili olan kitaplarda yer alan hükümlerle de uyuşmaktadır. Hatta siyasi ve idari konuların ele alındığı kitapların bazılarında bu ahidnâmeden açıkça bahsedilmiş ve bazı ibareleri harfiyen nakledilmiştir. Örneğin hicri 450 yılında (Tartûşi'den 75 yıl önce) vefat eden Maverdî'nin *Ahkâm-ı Sultaniye* adındaki kitabının cizye ve haraç bölümünde şu malumatı görebilirsiniz: "Hıristiyanlar yanlarından geçen Müslümanlara mihmanlık (misafir kabulü) etmek şartı ile musalaha (barış anlaşması) olunurlar ise, Hz. Ömer tarafından Şam Hıristiyanlarına şart koşulduğu üzere, üç gün mi-

124 İbn Hallikân, I, 479.

125 *Hidaye*, 574.

safir kabul etmeleri lazım gelir. Daha fazla teklif edilemez. Üç gün zarfında kendi yemekleri ne ise misafirlerine de o yemekten yedirirler. Misafirler kendilerine koyun, tavuk kesilmesini talep edemezler. Hayvanlarına da arpa verilmez. Hz. Ömer bu şartları köy halkına yüklemiş, şehir halkını ise bundan muaf kılmıştır." Bu malumattan sonra söz konusu kitapta aşağıdaki ayrıntıları görüyoruz: "Hıristiyanlarla cizye üzerine anlaşma yapılmak lazım gelirse onlar hakkında bir kısmı müstahak yani vacip, bir kısmı da müstehap yani caiz şartlar sıralanır. Vacip şartlar altıdır:

1. Allah'ın kitabına hakaret edip tahrif etmemek,
2. Allah'ın Rasulü Hz. Muhammed'i yalanlayıp alay ile zikretmemek,
3. İslâm dinini kötüleyici sözler söylememek,
4. Bir Müslüman kadınla zina veya nikâhta bulunmamak,
5. Bir Müslüman'ı dininden çıkarmamak, mal ve canına taarruz etmemek,
6. Müslümanlarla savaşan düşmanlara yardım etmemek ve casuslarını yanlarına kabul etmemek.

İşte bu altı maddeye uymak gayrimüslimler için hiçbir kayıt ve şart olmaksızın zorunluydu. Bu maddelerin birer şart gibi kabul edilmesi yalnızca gayrimüslimlerin ahd ve misaklarını güçlendirmek içindir. Ahdin verilmesinden sonra bu şartlardan birini ihlal etmek ahd anlaşmasının hükmünü ortadan kaldırır. Müstehap şartlara gelince bunlar da altıdan ibarettir:

1. Gayyar (gayrimüslimlere ait bir simge olmak üzere göğüste bulunan farklı renkten yapılmış bir yama) giymek ve kuşak sararak kıyafeti değiştirmemek,
2. Müslümanların evlerinden, binalarından daha yüksek bina inşâ etmemek,
3. Müslümanlara çan sesi işittirmemek,
4. Müslümanların önünde sarhoşluk veren içkileri kullanmamak ve haç çıkarmamak,
5. Ölülerini gizlice defnetmek,
6. At ve develerine binmemek.[126]

126 Mâverdî, 138.

Maverdî'nin yukarıdaki sözleri Hz. Ömer'in ahidnâmesine çok benzemektedir. Ahidnâme *Sirâcü'l-Mülûk* kitabında önceden de biliniyordu. Bu, İbnü'l-Esîr'in bu ahidnâmenin meâlini ve Hz. Ömer'e ait olduğunu bildiğini gösterir bir biçimde söz etmesi ile sabittir. İbnü'l-Esir, H. 484 yılı olaylarını sıralarken, "Gayrimüslimlerin, din adamları ve müminlerin emiri Hz. Ömer tarafından tespit olunan elbiseyi kullanmalarına dair halife tarafından ferman sadır olmuştur," demektedir. Sözünü ettiğimiz ahidnâmenin varlığını açıkça doğruluyor bu ifadeler.

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde halifeler, gayrimüslimler – özellikle de Hıristiyanlarla– daha önce yapılan ahidnâmeleri yenilemek istediklerinde, Hıristiyanları kıyafet değiştirmek gibi şartlarla mükellef kılarlardı. Bu da söz konusu ahidnâmenin hicri 1. yüzyılda verilmiş olduğunu gösterir. Hıristiyanları böyle birtakım şartlarla baskı altına alan ilk halife, annesi tarafından dedesi olan Ömer bin Hattab'ın izini takip etmekle şöhret bulmuş olan dindar halife Ömer bin Abdülaziz'di. Kendi devrine gelinceye kadar söz konusu ahidnâmenin birçok şartı ve özellikle kıyafetle ilgili olan hükümleri ihmal edildiği için, Hıristiyanlar sarık sarma ve elbise giymede Müslümanlara benzemeye başlamışlardı. Ömer bin Abdülaziz Hıristiyanların sarığı çıkarmalarını, başlarına adi ve basit bir başlık koymalarını, Müslümanlara benzeyecek kıyafette bulunmamalarını emrederek, Hz. Ömer tarafından bu konuda daha önce konulan şartları tekrar tatbikata koyan ilk Emevi halifesiydi. Hıristiyanları şiddet ve baskı ile kontrol altında tutmayı uygun bulan diğer halifelerin icraatlarını da bununla kıyaslamak gerekir. Bunların hepsi de aşağıda görüleceği üzere Hz. Ömer'in sözünü ettiğimiz ahidnâmesini esas kabul ediyorlardı.

Hz. Ömer'e isnat edilen bu ahidnâmenin içerdiği hükümlerle Hz. Ömer'in halk arasında çok iyi bilinen adalet ve dürüstlük temeli üzerine kurulmuş yönetim biçimi arasında görülen çelişki ile ilgili göz önüne alınacak birtakım noktalar vardır. Bunları gösterebilmek için Hz. Ömer'in idari sistemi ile bu ahidnâmenin maddeleri arasında bir mukayese yapmak gerekir. Hz. Ömer'in en fazla göze çarpan özelliği adalet, vicdan hürriye-

ti, sertliğe kadar varan ciddiyeti, İslâmiyet'in yayılması ve güçlenmesi yolunda en büyük gayreti sarf eden bir şahsiyet olmasıdır. O salah, takva ve adalette bir zirveydi. Adalet söz konusu olduğunda kendi oğlunu, hatta kendi nefsini de feda ederdi. Bu nedenle kılı kırk yarar, en yakınlarını bile cezalandırmaktan çekinmez, adaletin tecellisi için her türlü çabayı sarf ederdi. O adaletin mücessem haline gelmiş bir abidesiydi. Bu yüzden Müslümanlarla birlikte, onu tanıyan herkes bugüne kadar kendisinin adalet anlayışı ve uygulamalarını dilden dile aktararak örnek almak istemişler ama hiçbiri ona yetişememiştir. İslâm'ın yücelmesi ve yayılması yolunda (i'lâ-yi kelimetullah) Müslümanların destek ve ittihadını göz önüne almaksızın hiçbir iş ve hiçbir söze teşebbüs etmezdi. Binaenaleyh Hz. Ömer muttasıf olduğu adalet tesiriyle gayrimüslimlere insaf ve merhamet göstermeye vicdanen mecburdu. Ama öte taraftan İslâm'ın yayılması uğruna birtakım sert tedbirler almaktan da kendini alamıyordu. O, İslâm devlet anlayışının bir gereği olarak, mezhep hürriyetini gerekli görmüş, gayrimüslimleri eski dinlerinde, eski ayinlerinde, hangi papaz ve kiliselere kayıtlı iseler olduğu gibi serbest bırakmıştı. Ancak Hıristiyanlığı belli bir çerçeve içinde bırakarak, Müslümanların zaman içerisinde zayıflamasına ve yok olmasına fırsat vermemek için, Hıristiyanların yeni kiliseler inşâ etmesine de izin vermemişti. Böylece yaratılışında bulunan adalet duygusuyla, Irak'ta Müslümanlara yaptıkları destek ve yardıma karşılık bir ödül olarak, Hıristiyan Arapları da Müslümanlar gibi cizye yerine sadaka vermekle mükellef kılmıştı. Öte yandan, tüm Arapları İslâm bayrağı altında toplayıp birleştirmek düşüncesine dayanarak, doğacak çocuklarını Hıristiyanlaştırmamalarını da, verdiği ahidnâmeye bir şart olarak eklemek zorunda kalmıştı.[127]

Hz. Ömer'in Verdiği Ahidnâmenin İçeriği

Sözünü ettiğimiz ahidnâme esas itibariyle dört madde halinde özetlenebilir:

127 el-Maarif, 193; Belazuri, 183; İbnü'l-Esîr, II, 259.

1. Hıristiyanların yeni ibadethaneler açmamaları,

2. Kendilerine misafir gelecek Müslümanları üç gün misafir etmeleri,

3. Kiliselerinde casus saklamamaları ve Müslümanlara karşı gizli çalışmalarda bulunmamaları,

4. Elbisede, hayvanlara binmekte, Kur'an öğrenmekte, isimlerini yüzük üstüne nakşetmede Müslümanlara benzememeleri,

Bu şartlara riayet edilmedikçe Hıristiyanların can, mal ve çoluk çocukları için eman geçerli değildi. Yukarıda zikrettiğimiz şartlardan birincisi, Hz. Ömer'in İslâmiyet'i yayma ve yüceltme siyasetinin bir sonucuydu. İkinci şart ise fethedilen memleketlerde yaşayan Müslümanların durum ve konumlarının bir gereği olarak düşünülmüştü. Fıtraten misafirperver bir kavim olan Araplar fetihler sırasında misafirperverlik alışkanlığı olmayan gayrimüslim topraklarında garip ve yabancı bulunuyorlardı. Hz. Ömer bunu göz önüne alarak, Arapların haberleşme ve diğer hususlarda geliş gidişleri esnasında rahat yolculuk yapabilmeleri için bu şartı koymuştu. Üçüncü ve dördüncü şartların Hz. Ömer'in ahlak ve siyasetine uygun olup olmadığını ortaya koyabilmek için o günün şartlarını ortaya koyan bazı gerçekler üzerinde durmak gerekir.

Şam Hıristiyanları ve Rum Kayseri (Bizans İmparatoru)[128]

Adaletname şartları içerisinde ilk dikkat çeken nokta Hz. Ömer'in bunu Şam'daki tüm gayrimüslimler veya İslâm topraklarında yaşayan tüm Hıristiyanlar için değil, özel bir durum olarak yalnızca Şam bölgesi Hıristiyanları için koymuş olmasıdır. Söz konusu ahidnâmenin hükümleri ne Mısır Kıptîlerini ne de Irak Nebatîlerini kapsıyordu. Böylece Fars Mecusilerine ve hangi şehirde bulunursa bulunsunlar, Yahudileri de içine almıyordu. Şu halde ahidnâmenin içerdiği katı hükümleri gerektiren özel

128 Emevi ve Abbasiler dönemi siyasi faaliyetler için bkz. İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata Emeviler*, Beyan, 2009; *Abbasiler Dönemi*, Beyan, 2002, İstanbul.

bir nedenin bulunması gerekirdi. Böyle bir sebep olmasaydı ahidnâmenin hükümlerinin bütünüyle İslâm topraklarını da kapsaması gerekmez miydi? Museviler ile Sabiîler ve diğer gayrimüslimler neden aynı hükümlerle mükellef değildiler? Artı olarak, Hz. Ömer tarafından tüm gayrimüslimleri kapsar biçimde verildiği rivayet olunan diğer bir ahidnâme daha vardır ki[129] bu ahidnâme daha önce zikrettiğimiz peygamber ahidnâmesinin çoğu hükmüne benzer bir şekilde, gayrimüslimler hakkında tolerans, güzel muamele, koruma ve kollamayı içeren şiddet ve baskıdan uzak bir ahidnâmedir bu. Evvelce söz edilen peygamber ahidnâmesinin uydurma olduğunu nasıl iddia ediyorsak, Hz. Ömer'e ait olduğu iddia edilen bu ikinci ahidnâmenin de aynı şekilde uydurma olduğunu söylüyoruz. Çünkü bunun dili de söz konusu dönemde kullanılan Arap dili ve şivesine benzemediği gibi, eski İslâm tarihçilerinden hiçbiri bu ahidnâmeden söz etmemiştir. Bununla birlikte bu ahidnâme o dönemde akd olunup bazılarını daha önce zikrettiğimiz ahidnâmelerin çoğuna benzemektedir. O devirlerin psikolojik durumuna mana ve anlam itibarıyla uymaktadır. Ayrıca, Hz. Ömer'in sıfatlarına uygun düşmez bir tarzda, gayrimüslimlerin tamamını içine alır biçimde bu gibi bir ahidnâmenin verilmiş olmasını da akıldan uzak tutmamak gerekir.

Sözünü ettiğimiz ahidnâmenin yalnız Şam bölgesi Hıristiyanlarına özel bir biçimde baskıyı içerir hükümlerle verilmiş olması "Herhalde bu şiddeti gerektiren maddi bir sebebin varlığını gerektirir," demiştik. Bu da, Şam topraklarında yaşayan yerli Hıristiyanların nazik bir konumda olmaları, her an Rumların lehine yeni gelişmelerin olabileceği ve söz konusu bölgenin tekrar el değiştirebileceği ihtimalini Hz. Ömer'in görmüş olması demektir. Çünkü Şam halkının Rumlarla olan dinî bağları nedeniyle Müslümanların aleyhine ittifak yapmaları oldukça kuvvetli bir ihtimaldi. Herkesçe bilindiği üzere dinî bağlar özellikle Doğu toplumlarında kadim devirlerden beri en kuvvetli bağı teşkil eder. Bütün Doğu milletleri adil olsa bile yabancı bir hükümdar yerine, zalim de olsa kendi dininden olan bir hükümdarı tercih etme geleneğini sürdürürler. Tarihte bunun

129 *Kamusu'l idare ve'l kaza* (patrikhane maddesi) *Münşaat-ı Selatin*'den naklen.

birçok örneği vardır. Hatta günümüzde bile (20. yüzyılın başları) bunca dinî müsamahalara alışılmış olduğu halde, bu anlayış hâlâ varlığını sürdürmektedir. Şimdi de bir Hıristiyan Hıristiyan bir idareye, bir Müslüman da İslâmî bir hükümete tabi olmak ister. Dinin siyaset ve idareden tamamen ayrılmış bulunduğu bir devirde dinî bağların tesirini bu şekilde hissettirdiği göz önüne alındığında, din ile siyasetin bir arada hüküm sürdüğü eski devirlerde mezhep bağlarının ne derece kuvvetli bir etken veya amil teşkil ettiğini kıyaslamak gerekir.

Şam Hıristiyanları her ne kadar İslâm hâkimiyetini kabul etmiş olsalar bile mezhep açısından eski inançlarında olduğu gibi kalmışlardı. İslâm'dan önce ne şekilde ayin yapıyorlarsa İslâm'dan sonra da herhangi bir değişiklik yapmaksızın ayinlerine devam etmişlerdi. Papaz ve piskoposları Konstantiniyye veya Antakya'dan geliyordu. Lisanları Rumca, mezhepleri de Rum kilisesiydi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, İslâm'ın doğuş yıllarında yapılan fetihler bir askeri işgalden ibaret olup hiçbir toplumun din ve ayinlerine, kişisel durumlarına, hukuki muamelerine dokunulmuyor, Bizans'ın Şam Hıristiyanlarının dinî işleri üzerinde olan hâkimiyetleri olduğu gibi kabul olunuyordu. Bu ruhani riyaset, özellikle kiliselerle ilgili hususlarda herhangi bir sıkıntı olduğunda imparator derhal işe el atıyor ve şikâyetlerini bildiriyordu. İslâm'ın ilk dönemlerinde hükümran olan halifeler de bu hususlar hakkında yaptıkları anlaşmaların hükümlerine riayet ediyorlardı. Ancak daha sonra Emeviler, Raşid Halifeler tarafından konulmuş olan birçok ahid hükmünü ortadan kaldırdıkları gibi bunu da hükümsüz hale getirmişlerdir.

Rivayete göre Emevi hükümdarlarından Velid bin Abdülmelik, bir yerden geçerken çan sesi işitmiş ve bunun ne olduğunu sormuş; bir kilise çanı olduğu söylenince kızmış ve kilisenin yıkılmasını emretmişti. Tüm halk kiliseyi yıkmak için yarışmış ve hatta halife de bizzat bu yıkım işine katılmıştı. Hıristiyanlar bu olayı Konstantiniyye'deki imparatorlarına arz edince imparator Velid'e, "Bu kilisenin bu şekilde kalmasını senden önce gelen tüm halifeler kabul etmişlerdi. Onlar bu görüşlerinde doğru davranmışlarsa senin yaptığının hata olması gerekir. Senin yap-

tığın doğruysa onların uygulamalarının yanlış olması gerekir," anlamında bir mektup yazarak,[130] itirazda bulunmuşsa da hiçbir sonuç alamamıştır. Rum imparatorunun bu şekilde yaptığı itiraz, bazı Avrupa devletlerinin günümüzde doğudaki bazı Hıristiyanların himayesini iddia etmeleri gibi, o devirlerde de Şam Hıristiyanlarının Rum imparatorunun ruhani himayesinde bulunduğunu veya imparatoru kiliselerinin koruyucusu kabul ettiklerini göstermez mi? Rum papazlarının telkinlerinin etkisiyle söz konusu Hıristiyanların Rum devletine özel bir meyil ve yakınlık hissetmeleriyse doğal bir şeydi. Şam bölgesi Hıristiyanları her ne kadar birtakım mezhep inanışlarındaki farklılıktan dolayı önceleri Rum devletinden nefret etmişlerse de İslâm hâkimiyeti altına girince dinî hisleri tahrik olmuş, tekrar Rum hâkimiyeti altında bulunmayı arzulamaya başlamışlardı. Başka milletlerin boyunduruğu altında yaşamaya alışan milletlerde bu hissiyatın türemesi tabii bir şeydir. Hiçbir halden memnun olmayan bu tür milletlerin devlete bağlılığını ve itaatlerini sağlamak için dinden daha etkili bir vasıta bulunamaz. Rum siyasi propagandasıyla beslenen ve yönlendirilen papazlar ve diğer ruhani reisler Hıristiyan halkın Bizans imparatoruna bağlılıklarını temin etmek için yoğun çaba sarf ediyorlardı. Rum hükümdarı da yeni İslâm hâkimiyetine girmiş bu bölgede yaşayan Hıristiyanları el altından organize etmişti Zira söz konusu yerleri tekrar hâkimiyet altına almak ümidini henüz yitirmemişti.

Öte taraftan, Şam Hıristiyanlarının bazıları da bu tür faaliyetlerden geri kalmıyor, Müslümanların iç işleri, tavır ve siyasetleri konusunda Rumlara sürekli yeni ve gizli bilgiler ulaştırıyor, imparator tarafından gönderilen Rum casuslarını evlerinde gizliyor, onlara yardım ve yataklık yapmaktan çekinmiyorlardı. Hatta bazen bu casuslar Müslümanlar gibi giyinerek adını yüzük üzerine Arapça yazdırıyor, Kur'an'dan bazı ayetleri ezberleyerek İslâm ordugâhlarına giriyor, Müslümanlar hakkında istihbarat faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bu dönemde Şam bölgesinin tamamı henüz fethedilememişti. Hz. Ömer bölgenin hilafet merkezine olan uzaklığını göz önüne alarak, ahalisinin

130 Mesûdî, I, 113.

Rumlar lehine bir ihtilal çıkarmasından çekiniyordu. Tüm bu mahzurlardan dolayı Hz. Ömer orada yaşayan Hıristiyanların Müslümanlar gibi giyinmelerini, onlara benzemelerini, Rum casuslarına yataklık etmelerini engellemeyi, alınması gerekli en önemli tedbirler olarak düşünmüş olmalıydı.

Yine benzeri sebepten dolayı Hz. Ömer rüşvet almaları ve mezhep taraftarlığı yapmaları endişesiyle ehli kitaptan memur görevlendirilmemesini emretmişti. Rivayete göre bu yasak Bedir Savaşı sırasında Hz. Peygamber'in yaptığı bazı uyarılara dayanıyordu.[131] Bununla birlikte özellikle İslâm'ın ilk döneminde devlet divanlarında resmi muamelelerin, bölgelerin mahalli dilleriyle yapıldığı dönemde, muhasebe ve yazı bilenlere büyük ihtiyaç duyulduğundan, bu yasak uygulanamamıştır.

Tercih edilen görüşe göre Hz. Ömer, Şam Hıristiyanlarına metni yukarıdaki ibareyle aynı olmasa bile anlam olarak ona benzeyen bir içerikle yazmış veya yazdırmıştır. Muhtemelen sonraki tarihlerde metinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Ahidnâmenin içerdiği sert hükümlerin nedeni ise Şam Hıristiyanlarının İstanbul kilisesine, diğer Doğu Hıristiyanlarına göre daha yakın bulunmaları, Rumların lehine bir ihtilale kalkışmalarından endişe duyulmasıydı. Oysa İstanbul kilisesine düşman olan Mısır Hıristiyanları olan Kıptîler bu tür baskı ve katı hükümlerden muaftılar. Bu düşmanlık hisleri Rumların aleyhine Araplarla birleşerek Mısır bölgesinin kolayca fethedilmesini sağlamıştır. Hz. Ömer'in bu katı kuralları, herhalde İslâmiyet'teki taassubu veya Hıristiyanlığa düşmanlığından ötürü değildir. Açıkladığımız siyasi düşüncenin bir gereği olarak Şam bölgesi Hıristiyanları için sınırlı bir uygulama olarak kabul etmiştir. Ancak daha sonra Müslümanlar söz konusu ahidnâmenin hükümlerini tüm Hıristiyanları kapsayacak şekilde genişletmişlerdir.

Emeviler ve Gayrimüslimler

Hilafetin Emevilere geçtiği dönemde Emeviler, hilafet merkezini Şam'a taşımışlardı. Sahil bölgelerini fethedip, deniz kuv-

131 *Sirâcü'l-Mülûk*, 284.

vetini de güçlendirdikten sonra, Rumların bölgeyi tekrar ele geçirmeleri tehlikesi ortadan kalkmış bulunuyordu. Gayrimüslimlere yapılan baskılar özellikle vergi toplama ile ilgiliydi. Emeviler bir yandan yeni taraftarlar kazanmak diğer yandan zevku sefa ve israfta bulunabilmek için yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyuyorlardı. Bu yüzden cizye ve haraç miktarlarını artırıyor, vergi tahsilinde şiddet ve zorbalığa başvuruyorlardı. Hatta bazen Müslümanlardan dahi cizye almaktan çekinmiyorlardı. Asıl dinlerini muhafaza eden ehl-i kitap bazen Müslüman olmadıkları için takatlerinin üstünde baskı ve hakarete duçar oluyorlardı. Arap olmayan Müslümanları bile hakir gören Emevilerden ehli kitap hakkında daha insaflı bir muamele beklenilmesi de safdillik olurdu.

Emeviler, Arap, mevali (Arap olmayan Müslümanlar) ve gayrimüslimler olmak üzere halkı üç sınıfa ayırıyorlardı. Muaviye'nin Mısır ahalisi hakkındaki şu ifadeleri bunu göstermektedir: "Mısır halkını üç sınıftan ibaret gördüm. Onların üçte biri insandır. Diğer üçte biri insana benzer. Üçüncü üçte bir ise insan türünden değildir. Bunlardan insan olanlar Araplardır. İnsana benzeyenler de mevalidir. İnsana benzemeyen üçüncü grup ise Kıptîlerdir."[132]

Emeviler devrinde Kıptîler, sırf cizye vermemek, şiddet ve baskıdan kurtulmak için, cizyeden muaf tutulan rahipleri örnek alarak ruhbanlığa rağbet etmişler, ancak onların bu sahtekârlıklarını fark eden Emeviler, rahiplerden de cizye almaya ve Kıptîler üzerindeki kin ve gayzlarını daha da artırmaya başlamışlardır. Hatta bazı ölülerin vergileri de dirilere yüklenerek tahsil edilmiş, ölülerden bile cizye alınmıştır.[133] Bu gibi olaylarla ilgili birçok örneği kitabımızın birinci cildinde daha önce vermiştik.

Gözlerini saltanat ve dünya hırsı bürümüş olan Emevi idarecileri, Hz. Ömer'in gayrimüslimleri gözettiği hukuk ve kurallarına gerekli önem ve özeni göstermiyorlardı. Yalnızca Ömer bin Abdülaziz, Hz. Ömer'in adaletli yolunu takip ederek onun verdiği ahidnâmenin hükümlerini tekrar ihya etmeye çalışmış-

132 Makrîzî, I, 50.

133 Makrîzî, I, 295.

tır. Valilerine şu emirleri göndermişti: "Müslüman olmayanları sarık sarmamaya, adi elbiseler kullanmaya, hiçbir şeyde Müslümanlara benzememeye mecbur ediniz. Kâfirlerden hiçbirinin bir Müslüman'ı hizmetinde kullanmasına ve görevlendirmesine asla izin vermeyiniz. Kendi maiyetinizde de gayrimüslimlerden kimseyi kullanmayınız."[134] Ayrıca yine aynı halife ezan okunurken kiliselerde çan çalınmasını da yasaklamıştır.

Emeviler gayrimüslimlerin özellikle muhasebe ve bürokrasideki maharetlerini göz önüne aldıklarından, ister istemez gayrimüslimleri mali işlerde istihdam ediyorlardı. Bununla birlikte yalnızca İslâm'ın yayılması veya Hıristiyanlığın baskı altında yok edilmesi gibi bir siyasi amaç da gütmüyorlardı. Öyle bir amaçları olsaydı annesi Hıristiyan bir Rum olan Halid Kasri'yi Irakeyn'e vali olarak tayin etmezlerdi. Halid annesine olan saygısı yüzünden Hıristiyanlara karşı çok cömert ve anlayışlı davranırdı. Onun zamanında Hıristiyanlar oldukça rahat etmişlerdi. Halid annesine İslâmiyet'i teklif ettiği halde kabul ettiremediğinden, Küfe'deki büyük caminin kıble tarafında onun için bir kilise yaptırmıştı. Camide müezzin ezan okumaya başlayınca, kilisede de çan çalınıyordu.[135] Bundan başka Ömer bin Abdülaziz'in verdiği emirlere aykırı olarak, Müslümanlara Hıristiyan ve Mecusi memurlar tayin etmiş, onlara geniş yetkiler vermişti. Bu memurlar tam bir zorbalıkla Müslümanlara hükmediyorlardı. Ünlü şair Ömer bin Ebi Rebia'nın annesi de Hıristiyan'dı. Vefat ettiğinde boğazında haç taşıyordu.[136] Hıristiyanlar Emevi döneminde tam bir hürriyet içerisinde camilere giriyor, kimse kendilerine bir şey demiyordu. Arapların ünlü şairlerinden Ahtal, göğsünde haç taşıdığı ve sarhoş olduğu halde izin almaksızın Abdülmelik bin Mervan'ın huzuruna girebiliyordu. Şairin bu halde halifenin huzuruna çıkmasında bir sakınca görülmüyordu. Çünkü bu şair Muaviye'nin muhaliflerini zemmetmek için görevlendirilmişti.[137]

---

134 *İkdu'l-Ferîd*, II, 262.

135 *Egânî*, XIX, 59.

136 *Egânî*, I, 32.

137 *Egânî*, VII, 74, 178.

Bununla beraber Emevi hükümdarları Hıristiyan veya Yahudi birisini hizmetlerine alabilirlerdi. İtimat gösterdikleri takdirde onlara İslâmiyet'i kabul etmelerini teklif ederlerdi. Ancak kişi reddederse çok ısrarcı olmazlardı. Lakin halifeyi gazaba getirecek bir harekette bulunursa hayatı tehlikeye girerdi. Abdülmelik bir keresinde Ahtal'a, "Neden Müslüman olmuyorsun? Sana fey gelirlerinden pay, 10.000 dirhem de aylık veririz," der. Ahtal şarap konusunda kendisine izin verilip verilemeyeceğini sorar. Abdülmelik, "A canım bu içkiyi ne yapacaksın? Acı bir şey içmekle başlıyor. Sarhoşlukla bitiyor. Vazgeç!" cevabını verir. Ahdal, "Efendim böyle zannetmeyiniz. O başlangıç ile sonuç arasında öyle bir lezzet zamanı vardır ki onun yanında sizin o koca saltanatınız bile hiç kalır," karşılığını verir. Abdülmelik bu şarapçı şairin sözlerine gülmekten kendini alamaz. Emevilerin valileri de daha çok gelir elde etmek için zaman zaman Hıristiyanlara baskı yapıyor, kendilerine kolayca vergi verenleri ödüllendirip saygılı davranıyorlardı. Emevi valilerinin baskı ve zorbalıkları sonucunda Mısır Kıptîlerinin çıkardığı isyan ve karışıklıklarla ilgili Makrîzî'nin Hıtat'ında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Özet

Emeviler her ne suretle olursa olsun tagallüp ve zorbalıkla hâkim olan bir saltanat ve siyaset üzerine kurulmuş bir Arap devleti olduğu için, saltanatlarının devamı amacıyla Arap şovenizmini sürekli canlı tutmaya, menfaat temini ve cömertlikle taraftar toplamaya çaba sarf etmişlerdir. Arap şovenizminin etkili olması –Cahiliye Devri'nde olduğu gibi– kabile kabile ayrılmalarına, bu kabilelerin birtakım vatan asabiyetine göre bölünmelerine neden oluyordu. Emeviler Araplık ve Arapların lehine taassupta bulunup mevali ile gayrimüslimlere hakaret ve aşağılayıcı bir muamelede bulunuyor, bunda da haddi aşıyorlardı. Yeni yandaşlar kazanmak düşüncesiyle güç ve kuvveti elinde bulunduran liderlere büyük paralar verebilmek için daha çok gelir elde etme siyasetini güdüyor, çeşitli baskı ve zor-

balıklara başvuruyor, zekât mallarına bile el uzatıyor, fey mallarını kendi menfaatlerine ayırıyorlardı. Kendilerine rakip olan Ali yandaşlarının sadece diyanet ve takva sahibi olan dostlarıyla beraber hilafet talebinde bulunduklarını, bu iddialarında da haklı olduklarını, onlarla bu konuyu tartışarak galip gelemeyeceklerini görünce dindar ve saygın insanları halkın gözünden düşürmek için dine saygısızlığa başlamışlar, kurnazlık ve hileye başvurmuşlar, mertlik ve uluvvü cenaplık gibi, İslâm'a özgü üstün meziyetleri bir tarafa atmışlar, baskı, sindirme ve şiddeti temel siyaset haline getirmişlerdir. Emevilerin bu kötü politikaları, tüm tarihçiler, hatta onların torunları olan yazarlar tarafından bile eleştirilmiş ve kınanmıştır. Örneğin *Egânî* adlı kitabın müellifi meşhur Ebu'l Ferec, soy açısından bir Emevi'ydi. Oysa Emevilerin zulüm ve baskı felsefesi üzerine kurulu kötü icraatları ile alakalı bilgilerin çoğu onun kitabında anlatılmıştır.

Emevilerin iktidarının tüm bu olumsuzluklara rağmen, bir asır kadar sürebilmiş olması zekâ, deha, akıllı siyaset ve otoriter yönetimle şöhret bulmuş, her biri yirmi sene kadar hilafette bulunmuş olan üç büyük halifenin sayesinde mümkün olabilmiştir. Bunların birincisi H. 41-60 yıllarında halife olan Muaviye bin Ebu Süfyan, ikincisi H. 65-86 yıllarında halife olan Abdülmelik bin Mervan, üçüncüsü de H. 105-125 yılları arasında hilafet makamında bulunan Hişam bin Abdülmelik'tir. Abbasilerin ikinci halifesi Mansur bile saltanatı döneminde Emevi halifesi Hişam'ın yönetim metodunu uygulamaya çalışıyordu.[138] Emevi halifelerinden Ömer bin Abdülaziz'in ayrı bir yeri ve üstün bir konumu olduğunu birkaç kez tekrar etmiştik. Kendisi takva ve dürüstlükte Emevilerin baş tacıydı. Ancak şanssız bir dönem ve kötü bir zamanda bu makama çıktığı için hilafet dönemi çok uzun sürmemiştir. Tarihçilerin değerlendirmesine bakılacak olursa, adı geçen bu üç büyük halife olmasaydı, Emevilerin hâkimiyet dönemi kısa sürede biter, zevku sefadan başka bir işle meşgul olmayan birtakım halifelere de intikali mümkün ve müyesser olamazdı. Emevilerden devlet işlerini bir tarafa bırakıp, zevku sefaya düşkünlük gösteren ilk halife H. 64 yı-

138 Mesûdî, II, 132.

lında ölen Yezid bin Muaviye'dir. Kendisi avcılığa, av hayvanlarına, köpeklere, maymunlara, aslanlara çok meraklı bir halifeydi. Çalgıyı, içkiyi ve içki meclislerini çok severdi. Bunun devrinde halifelerini bu vaziyette gören valiler de sefahat ve eğlenceye merak salmışlardır. Mekke ve Medine gibi kutsal yerlerde bile şarkı ve musiki meclisleri bu halife zamanında ortaya çıktığı gibi diğer bölgelerde de eğlence ve zevke düşkünlük yine onun devrinde başlamıştır.

Daha önceki dönemlerde Müslümanlar bu tür şeyleri bilmez ve tanımazlardı.[139] H. 150 yılında vefat eden ve Emevilerin "âşık-ı şûh-meşrebi" adını alan Yezid bin Abdülmelik de eğlenceye düşkünlükle şöhret bulan bir hükümdardı. Ömer bin Abdülaziz'den sonra saltanat makamına çıktığı halde selefinin takip ettiği zühd ve salah yolunun tam aksine bir yaşam sürdürmüş, biri Selame diğeri Habbabe adında iki cariye için zevku sefa peşinde ömrünü tüketmiştir. Habbabe bir gün kendisine, "âşk ateşinin şiddetinden boğazda öyle bir hararet vardır ki, bir an olsun sükûn ve rahat bulamadığından, bir türlü serinleyemiyor," anlamında bir beyit okuduğunda, bu beyitten çok etkilenen halife Yezid ayağa kalkarak uçmak istemiştir. Habbabe kendisine, "Ey Müminlerin Emiri! Nereye gidiyorsun? Sana ihtiyacımız var," deyince Yezid zevk ve sarhoşluk içinde, "Vallahi uçacağım," diye karşılık vermiştir. Habbabe, "Milleti kime bırakacaksın?" deyince Yezid de, "Sana" diyerek Habbabe'nin elini öpmüştür.

Yezid bir başka gün Habbabe ile beraber Ürdün civarında gezintiye çıkmıştır. İçkili ve keyifli bir halde mest olmuşken Habbabe'nin boğazına bir üzüm tanesi atmış, kadının boğazı tıkanmış, hastalanmasına ve ölümüne neden olmuştur. Yezid çok sevdiği cariyenin cesedini üç gün yanından ayırmamıştır. Cesede bakarak sürekli ağlar. Nihayet halkın ileri gelenleri kendisine rica ve ısrarda bulununca cesedin defnedilmesine izin verir. Büyük bir ümitsizlik ve mahsunluk içinde dünyaya küser, halktan kaçarak sarayına kapanır. Habbabe'nin ölümünden sonra sarayda bir cariyenin, "Bir avare âşık için evdeki dostla-

139 Mesûdî, II, 68.

rını ebediyen perişan görmekten daha acı bir felaket düşünülebilir mi?" beytini okuyunca, bunu işiten Yezid hüngür hüngür ağlamaya başlar, Habbabe'den sonra yedi gün sarayına kapanarak kimseyle konuşmaz. Halk arasında ortaya çıkan dedikodu ve söylentilerden korkulduğu için kardeşi Mesleme'nin tavsiyesi üzerine böyle davranır.[140] Bu halifenin hükümdarlığı yalnızca dört yıl sürmüştür.

H. 126 yılında vefat eden Velid bin Yezid bin Abdülmelik de eğlenceye düşkün Emevi halifelerinden biriydi. Şuhmeşrepliğe, zevku safaya, îş u işrete ve ava fevkalâde meraklıydı. Şarap dolu havuzlar yaptırıyor, içine dalarak eğlenip yüzüyordu.[141] Hilafet makamına çıktığında ilk icraatı Mekke ve Medine'de bulunan şarkıcıları, eğlenceye düşkün dostlarını yanına getirmek, onlarla beraber zevku sefa ve sefahate dalmak olmuştu. Ancak saltanat dönemi bir seneden fazla sürmemiştir[142] (iki ay yirmi gün).

Müslümanların hemen tamamı, Muaviye'nin oğlu Yezid zamanından itibaren devam eden Emevilerin halifelere yakışmayan bu sefih ve hafifmeşrep davranışlarını çirkin görüyor, sürekli ayıplıyorlardı. Yezid'e yaptıkları biatın bir hata olduğunu itiraf ederlerken, eğlence ve içkiye düşkünlükte haddi aşmış Yezid bin Abdülmelik ve Velid bin Yezid gibi hükümdarları görünce pişmanlıkları iyice artmış, hatta bazı şairler halifelerin bu davranışlarının devletin sonunu getireceğini, son pişmanlığın fayda vermeyeceğini söylemekten de çekinmemişlerdi.

Bu sefahate düşkün halifelerle alkollü içkilerden nefret eden, ciddiyetten ayrılmayan diğer Emevi halifeleri arasında ne kadar büyük fark vardı. Özellikle Hişam bin Abdülmelik Emevilerin son zamanında başa geçen mümtaz halifelerden biriydi. Ne

---

140 İbnü'l-Esîr, V, 57.

141 *Egânî*, III, 98.

142 II. Velid veya Velid bin Yezid: Amcası Halife Hişam'ın veliahtı olarak on birinci Emevi halifesi olarak idareye geçmiştir. İçki ve sefahate düşkünlüğü yüzünden veliahtlıktan azledilmesi bile düşünülmüştü. 743 ile 744 yıllarında sadece iki ay yirmi gün süren çok kısa bir dönem halifelik yaptıktan sonra, halkın ve ordunun ayaklanması sonucu şimdi Ürdün'de bulunan bir kale etrafında yapılan bir savaşta ölmüştür. Yerine halife olarak kuzeni III. Yezid geçmiş, o da çok kısa bir dönem halifelik yapmıştır.

kendisi içki kullanır ne de huzurunda alkollü içki kullanılmasına müsaade ederdi. Hatta alkollü içki kullanımını çirkin görür ve içenleri de cezaya çarptırırdı.[143] Emeviler bu şekilde zevku sefaya ve eğlenceye düşkün olmanın ötesinde, katı ırkçılıkları, Arap olmayan Müslümanları hafife alarak hakarette bulunmaları, gerek şehir gerekse taşradaki tüm Müslümanlar üzerinde baskıcı bir politika takip etmeleri nedeniyle hemen herkes bu devletin kısa sürede yıkılacağını söylemeye başlamıştı. Halkın tahmini ve söylentiler boşa çıkmamış, askerlerin bile kendi halkını yağmalamaya başladığı tarih üzerinden üç beş yıl geçmeden, bir ucu Çin'e, öbür ucu Atlas Okyanusu'na dayanmış bu devasa devlet kısa sürede yıkılmış, yerine Abbasiler devleti kurulmuştur.[144]

143 *Egânî*, V, 161.

144 İbnü'l-Esîr, V, 146.

YEDİNCİ BÖLÜM

Birinci Fars Devri
Saffah'ın Hilafetinden (Hicri 132/749) Mütevekkil'in Hilafetine Kadar (H. 233/837)

Bu devir, Abbasilerin hâkimiyet devrinin bir kısmını teşkil eder. Bu döneme "Fars Devri" dememizin sebebi devletin halifeler, lisan ve diyanet açısından Arap olduğu halde, siyaset ve idare cihetiyle İranlı olmasından ileri geliyor. Çünkü devletin teşkiline hizmet ve destek olanlar, hükümet işlerini tanzim ve idare edenler İranlılardı. Devletin vezirleri, amirleri, kâtipleri, mabeyincileri İran asıllı kişilerdi. Aslında İranlıları devlete hizmete sevk eden başlıca etken, Emevilerin Arap olmayan milletlere karşı sergiledikleri ayrımcılık, hakaret, baskı ve zulüm politikalarıydı. Bununla beraber, Şia mezhebine destek olma çabaları da önemli bir unsurdu. İranlılar Hz. Peygamber'in damadı yahut Peygamber'in kızının çocukları namına hilafeti almaya çalışan Şiîlerin mesleklerini, mesailerini haklı görüyorlardı. Onun için Emevilerin saltanat merkezlerinden uzak olan Irak, Fars ve Horasan gibi yerlerde bu devlet aleyhinde ve Şiîler lehinde oluşan her faaliyet her zaman büyük taraftar topluyordu.

Arap olmayanların Emevilere düşmanlıklarının yanı sıra, Yemen Araplarının da devlete destek ve yardımdan çekinmeleri, Araplar arasında tefrikanın ortaya çıkması, Emevi devletinin Mudarîler dışında yardımcılarının kalmaması devleti ciddi bir zaaf ve düşüşe götüren diğer nedenlerdi. Bu yüzden Ab-

basiler Ebu Müslim Horasânî vasıtasıyla devlet teşkiline teşebbüs edince, asıl unsur olan Araplar bile fitne ve karışıklığa uğrayan bu devletin ortadan kaldırılması konusunda çok fazla sıkıntı ve zorlukla karşılaşmamışlardı. Ebu Müslim aşağıda görüleceği üzere Emevi devletine karşı Yemen Araplarını kendisine destek ve yardımcı yapmıştı.

İslâm Hilafetinin Abbasilere İntikal Şekli

Şia-i Aleviyye

Emeviler devlet ve tantana ile bir saltanat kurmaya muvaffak olmuşlar ancak Hz. Ali taraftarları da onlara rakip olmaktan, hilafet mücadelesinden hiçbir zaman geri kalmamışlardı. Hz. Ali'den sonra hilafet davasını sürdüren ilk zat oğlu Hz. Hasan'dı. Ancak bu mübarek insan, teşebbüsünün sonuç vermeyeceğini anlayınca, H. 41 yılında Muaviye lehine hilafet davasından vazgeçmiştir.[1] Alevîlerin Kûfe'de bulunan destekçi ve taraftarları onun bu tavrına kızmış, ihtilal yapmışlardı. O sıralarda Kûfe valiliğinde bulunan Ziyad b. Ebih ihtilali şiddetle bastırdı. Hz. Ali taraftarlarından bir mücahit zümresini katlettirdi. Bu suretle şiddetli cezaya uğrayan Şiîler, görünüşte sükûn buldular ise de Muaviye'nin vefatından sonra, Hz. Ali'nin çocuklarından birinin hilafet makamına geçmesini ve bu suretle hilafetin Ehl-i Beyt'e intikal edeceğini ümit etmişlerdi. Muaviye'nin hilafeti kendi oğluna vasiyet edeceğini akıllarına getirmemişlerdi. Muaviye umulmadık şekilde oğlu Yezid'i veliaht tayin edince, Şiîler tamamen gayz, kin ve nefrete büründüler. Muaviye'nin lakaytsızlığı, av ile vakit geçirmesi, Şiîlerin öfkesini bir kat daha artırıyordu. Hz. Hasan'dan sonra Şia'nın başına Hz. Hüseyin geçmişti. Muaviye'nin H. 60 senesinde vefat etmesi üzerine Yezid saltanat makamına çıkınca, Hz. Hüseyin onun halifeliğini tanımadı ve ona biat etmedi. Diyanet ve takva sahibi olup da o sıralarda her nasılsa Yezid'e biat edenler de kendi

1 Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesiyle ilgili dipnotu daha önce kaydetmiştik – ng.

hareketlerini dine hürmetsizlik saymışlardı. Hz. Hüseyin, Yezid'in hilafetini tanımayınca Medine'yi terk ve Mekke'ye iltica etmeye mecbur olmuştu. Taraftarlarının çoğunluğunu teşkil eden Küfeliler, Hz. Hüseyin'e mektuplar yazarak bütün kuvvetleriyle kendisine arka çıkacaklarını vaat edip oraya gelmesini talep eylediler. Hz. Hüseyin bu davete icabet ederek Küfe'ye gitti. Fakat oraya yaklaşır yaklaşmaz Küfeliler sözlerinden döndüler, Küfe valisi Ubeydullah bin Ziyad tarafından sevk olunan askeri kuvvete karşı Hz. Hüseyin kendi nefsini ve ailesini müdafaa yolunda büyük bir şecaat ve kahramanlıkla mücadele etmiş ancak H. 61 senesinde, aşüre günü, yakınlarıyla birlikte hunharca şehit edilmiştir.

Hz. Hüseyin'in şahadeti kuşkusuz Şîa üzerinde büyük bir şok etkisi yarattı. Mübarek şehide yardım etmedikleri için çok pişman oldular. H. 84/703 yılında Yezid'in vefatı üzerine Şia, mazlum Hz. Hüseyin'in intikamını alma düşüncesiyle ayaklandı ve kendilerine "Tevvabîn" (tövbe edenler) adını verdiler. Hz. Hüseyin'in şahadet olayı olan Kerbela faciası sırasında Küfe'de vali olan Ubeydullah b. Ziyad, yine aynı görevde bulunuyordu. Bu sefer Şia bu valiyi Küfe'den çıkararak yerine kendi adamlarından birini tayin etti ama neticede yine İbn-i Ziyad galip galip, Küfe'yi hâkimiyeti altına aldı. Fakat isyan ateşi henüz söndürülmemişken, keşmekeş ve buhran esnasında hâkimiyet fikriyle ortaya atılan Muhtar b. Ebî Ubeyd Sekafî liderliğinde yeni bir ayaklanma oldu. Muhtar, Hz. Hüseyin'in intikamını alma ve baba tarafından Hz. Hüseyin'in kardeşi olan Muhammed b. Hanefiyye namına hilafeti ele geçirme düşüncesiyle ortaya çıkmıştı. Küfe'ye geldiğinde, Şia'dan kendisine birçok insan da katılmıştı. Muhtar "Allah'ın zabıtası" namını verdiği maiyeti askeriyle Ubeydullah b. Ziyad üzerine yürüdü. Askerini perişan etti ve kendisi ile Hz. Hüseyin'in kâtillerinden çoğunu öldürdü. Ancak Muhammed b. Hanefiye, Muhtar'ın kendi namına hilafeti ele geçirmek için teşebbüslerde bulunmasına razı olmayarak onu tanımayacağını ilan etti. Bunun üzerine Muhtar, hilafet mücadelesindeki destek arayışını Abdullah b. Zübeyr'den yana çevirdi. Abdullah b. Zübeyr'in babası Zübeyr b. Avvam, daha

önce de açıkladığımız gibi, Hz. Osman'ın şahadetinin hemen ardından hilafet mücadelesine girmişti. Oğlu Abdullah da Hz. Hüseyin'in hilafet davasına başladığında, kendisi için aynı teşebbüste bulunmuş, Mekke'de kendi adına biat ettirmeye başlamıştı. Fakat Muhtar aslında ne Muhammed b. Hanefiye ne de Abdullah b. Zübeyr için çalışıyordu. O ancak kendi hilafet hayali için çalışıyordu. Abdullah b. Zübeyr, Muhtar'ın asıl amacını fark edince kardeşi Musab'ı bir askeri kuvvetle Irak'a Muhtar'ın üzerine göndermişti. O da H. 67/686 senesinde Muhtar'ı mağlup edip öldürdü.

Aleviler Hz. Hüseyin'in şahadetinden sonra biri hilafetin Hz. Ali'nin Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'dan olan çocuklarının hakkı olduğunu, diğeri ise hilafetin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra biraderleri olan Muhammed b. Hanefiye'ye geçtiğini iddia eden iki fırkaya bölünmüşlerdi. Bu ikinci fırkaya "Keysaniye"[2] adı verilirdi. Ancak en aktif ve müteşebbis olanı birinci fırkaydı. Bu fırka mensupları Hz. Hüseyin'den son-

2 Keysaniye: Muhtar es-Sakafî'ye tabi olanlara denmiştir. Muhtar önceleri Haricî iken bilâhare güyâ Hz. Ali'ye yardımcı olarak görünen Şiîlerden olmuştur. Bunlara Muhtar'ın adı veya unvanı olan Keysan'a nispetle bu ad verilmiştir. Muhtar, Hz. Hüseyin'in şahadeti üzerine sürüldüğü Hicaz'dan Kûfe'ye dönmüş, "Hazret-i Hüseyin'in kardesi Muhammed b. Hanefiye'den önce buraya, Sehîd-i Mazlum'un intikamını almak için geldim," demiştir. Muhtar, Muhammed İbn Hanafiye ismini kendisine bayrak yaparak davet ve telkinlerine devam etmiş, bu arada birtakım şüphe ve vehimleri de etrafa yaymaya başlamıştı. Onun bu kötü niyetini ve etrafa yaymaya çalıştığı şüphe ve vehimleri haber alan Muhammed b. Hanefiye, Muhtar'dan uzak durulmasını kesin olarak emretmiş olmasına rağmen, Hz. Ali taraftarı olduklarını söyleyenlerden bazıları, Hz. Hüseyin'in intikamını almayı şiddetle arzu ettikleri için, Muhtar'a tabi olmaya devam etmişlerdir. Keysaniye, İmam'ın ricati hususunda (öldükten sonra tekrar dünyaya dönmesi) Sebe'iye gibi düşünürler. Onlara göre Hazret-i Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra imam, Muhammed b. el-Hanefiye'dir. Bu konuda yine onlardan bir kısmı; "Muhammed b. El-Hanefiye ölmüştür ve fakat tekrar dünyaya dönecektir," derler. Çoğunluğu teşkil eden bir başka grup da onun ölmediğini, hayatta olup Redvâ Dağı'nda bulunduğunu ve yanında da bal ve su kaynakları olduğunu söylerler. Keysaniye, esas itibariyle bir Hint felsefesi olan, "Ruhun bir bedenden çıkıp başka bir vücutta dünyaya dönmesi olan tenâsuh (Reenkarnasyon) fikrinin de savunucularıdır. Keysaniye, Bâtinîlerin görüşlerine benzer fikirlere de sahiptirler. Her şeyin bir zâhiri ve bir batınî vardır. Her şahsın bir ruhu, indirilen (inzâl olunan) şeyin de bir te'vili vardır. Bu âlemde temsilî olarak mevcut olan her şeyin bir hakikati vardır" demişlerdir. (http://www.oncevatan.com.tr) – ng.

ra, Zeynelabidin adıyla meşhur olan oğlu Ali'ye biat etmişlerdi. Ondan sonra hilafet yine kendi zürriyetinden devam etmiştir. Bu hanedandan on iki imama biat edilmiştir. Bunlar da Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bâkır, Cafer Sadık, Musa Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali Taki, Hasan Askerî, Muhammed Mehdî'den ibaretti. Şia fırkasından Zeyd b. Ali b. Hüseyin'e nispetle Zeydiye, İsmail b. Cafer Sâdık'a nispetle İsmailîyye ve başka adlarla daha birçok grup türemiştir. Onlar da Hz. Ali torunlarından bazılarına biat etmişlerdir.

Emeviler Hz. Ali taraftarlarından herhangi birinin hilafet davasına kalkıştığını işitince, ne suretle olursa olsun en sert tepkiyi gösterir, idam etmeye gayret ederlerdi. Bu yüzden Hz. Ali'nin torunlarından bazılarını öldürmüş, bazılarını zehirlemiş, bazılarını da idam etmişlerdi. Emeviler tarafından şiddetli baskı ve takibata uğrayan Ehl-i Beyt, yok olmamak için gizli yollara ve yeraltı faaliyetlerine yönelmişti. Hz. Ali hanedanı, Emeviler zamanında tam bir sefalet ve mahrumiyet çekmiş, açlık ve yokluk içerisinde sıkıntılı bir dönem geçirmiş, maişet mücadelesiyle meşgul olmuşlardır. Fakat H. 126'da vefat eden Halid el-Kasri Irak valisi olunca, Hz. Ali hanedanına hoşgörü ve anlayışla yaklaşmış, ileri gelenlerine yardımda bulunmuştur. Böylece biraz kendilerine gelen Şia, tekrar hilafet mücadelesine başladı.[3] Halid Kasri gerçekten şaşılacak tavırları olan bir valiydi. Bir taraftan Hz. Ali ve yandaşlarına hutbelerde lanet okuturken, bir taraftan da Hz. Ali'nin çocuklarına yardım ve destekten geri kalmıyordu. Diğer taraftan da hükümet dairelerinde gayrimüslim memurlar görevlendiriyordu.

Şia-i Abbasiye (Abbasi Taraftarları)

Hilafet mücadelesine kalkışanlar Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın çocukları, Emevi idaresinin otoriterliği nedeniyle gizliden gizliye faaliyetlerini sürdürmekle yetiniyorlardı. Her ikisi de Haşimîoğullarından olup İslâmiyet'ten önce de Emevile-

3 İbnü'l-Esîr,V, 129.

re rakip olan Ali yandaşları ile Abbasiler, Emevioğulları devrinde karşılaştıkları şiddet ve zulümün etkisiyle birbirlerine iyice yaklaşmış, hatta sıkı dost olmuşlardı. Kuşkusuz mağlup ve mazlumların aynı gaye etrafında birleşmeleri, birlikte hareket etmeleri gayet doğal bir sonuçtu. Şam vilayeti hudutlarında Belka'ya bağlı Humayma kasabasında ikamet eden Abbasiler daha sonra Emevileri yönetim açısından zaaf ve perişan bir vaziyette görünce fırsatı değerlendirmiş, açıktan açığa isyan bayrağını açmışlardı.

Muhammed bin el Hanefiye adına hilafet talebinde bulunan Keysaniye fırkası, söz konusu dönemde İbn Hanefiyye'nin oğlu Ebu Haşim adına mücadele ediyordu. Ebu Haşim ziyaret amacıyla Şam'daki Emevi hükümdarının yanına gelmeyi, yol sırasında Humeyme'den geçmeyi bir alışkanlık haline getirmişti. Bir keresinde Emevi halifesi Hişam bin Abdülmelik'i ziyaret ettiğinde halife Hişam, Ebu Haşim'in geniş düşünceli, bilgili ve akıllı bir adam olduğunu fark eder. Hilafeti elde etmeye çalıştığını düşünerek, ne şekilde olursa olsun onu yok etmenin yollarını aramaya başlar. Ebu Haşim, Medine'ye dönerken yolda Hişam'ın görevlendirdiği bir adam vasıtasıyla sütüne zehir konularak öldürülür. Ebu Haşim zehirlendiğini anlayınca Umayma bölgesine doğru yolunu değiştirir. Aynı günlerde Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas hilafet mücadelesi içerisindeydi. Ebu Haşim onun evine misafir oldu. Bu arada ölmek üzere olduğunu hissedince ailesinden uzak bir yerde vefat etmesinden, biatın kaybolmasından korktuğundan kendisinden sonra hilafetin adı geçen Muhammed'e intikalini vasiyet etti. Yandaşlarını da Muhammed'e emanet edip onlar hakkında lütufkâr davranılmasını istedi. Ebu Haşim vefat edince bütün Keysaniye fırkasının desteğini elde eden Muhammed, hilafet mücadelesinde başarılı olacağına artık tamamen inanmış olarak, her bölgeye gizlice memurlar gönderdi. Daha sonra Muhammed de vefat edince kendisinden sonra hilafeti oğlu İbrahim'e vasiyet etti. Bu şahıs daha sonra imam adıyla anıldı.

İbrahim, babasının ölümünden sonra kendisine biat olunması için hemen her bölgeye özel memurlar ve davetçiler gön-

dermekten geri durmadı. Bu işe öncelikle Horasan'dan başladı. Çünkü diğer bölgelerden ziyade buranın halkına güveniyordu. Ali yandaşlarına birçok kez destek çıkan Keysaniye fırkasının çoğu, Horasan ve Irak bölgelerinde ikamet ediyordu. İbrahim, Ebu Haşim'in maiyetinde bulunup kendi babasına özel bir tavsiyeyle emanet olunan Keysanileri, Muhammed ailesine halkın biatını sağlamak göreviyle adı geçen iki bölgeye gönderdi. Âl-i Muhammed, Peygamber'in hanedanı demek olup bunun içerisinde hem Şiîler hem de Abbasiler vardı. İbrahim bunlardan hiçbirini tayin etmemişti. Horasanlılar o zamana kadar Emevilerden iyice bezmiş olduklarından, hükümetin her iki hanedan arasında pay edileceğini zannederek, Hz. Peygamber'in ailesine kolayca biat etmişlerdi. İbrahim, o esnada büyük komutan Ebu Müslim Horasânî'ye destek olmuştu. Ebu Müslim bilindiği üzere yeni devleti kurmuş ve Abbasilere devretmişti.

Mansur'un Şia'ya Biatı ve Halefi

Her ikisi de Haşimî soyundan olan Şia ile Abbasiler Emevilerin yıkılmak üzere olduklarını anlayınca Mekke'de toplanarak Emevilerden sonra Ehl-i Beyt'ten hilafet makamına geçecek şahıs üzerinde müzakerede bulundular. Bu toplantıda Ebu'l Abbas Saffah ile kardeşi Abdullah bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas –ki Ebu Cafer Mansur denir– ve Abbasilerden daha başka şahıslar da bulunuyordu. Söz konusu müzakereler sonunda Şia'nın ileri gelenlerinden birisi olan ve "nefs-i zekiye" lakaplı Muhammed bin Abdullah hem konum itibariyle önde olması, hem de ilim ve faziletteki üstünlüğü göz önüne alınarak halife seçildi. Ebu Cafer Mansur da diğerleri gibi kendisine biat etmişti.[4] Muhtemelen Abbasilerin hilafeti elde etmek amacıyla çaba sarf ettikleri dönemde Şia'nın sessiz kalmasının nedeni de bu biata güvenmiş olmasıydı. Gerçekten de Abbasiler ne İbrahim'in İmam'ın ne de diğer bir Abbasi'nin adına halifelik talebinde bulunuyorlardı. Hilafeti yalnızca Ehl-i Beyt için istiyorlardı ve bu mücadele ve davet her iki hanedanı da kuşatan bir davetti.

4 İbn Haldun, IV, 3.

Hilafetin Abbasilere intikalinden önce Şia'nın hilafeti ele geçirmeleri için Irak, Fars ve Horasan bölgesinde mücadele eden liderleri de bu emrivaki karşısında hilafetin Abbasilere geçmesini ister istemez onaylamak durumunda kalmışlardı. Küfe yakınında Hammam Ayan'da oturan İran'ın ünlü zenginlerinden Ebu Seleme el-Hallal, Şia taraftarlığı konusunda tam bir fanatik olmuş, bu uğurda parasını, bütün güç ve kuvvetini sarf etmişti. Kendisi hilafetin Abbasilere geçtiğini işitince bu yeni durumun halk tarafından nasıl karşılanacağını anlayabilmek için bir süre beklemeyi uygun görmüştü. Daha sonra Ebu Müslim Horasânî'nin İbrahim İmam tarafından "Her kimden şüphelenirsen öldür!" emriyle Horasan'a gönderildiğini, oradaki bütün rakiplerin kendisine itaatlerini arz ettiğini öğrenince kendisi de bağlılığını bildirmişti. Ancak biatın iki hanedan arasında istişare veya şûra şeklinde olacağını ümit ediyordu.[5] Daha sonra Emevi hükümdarlarının sonuncusu olan Mervan bin Muhammed İbrahim İmam'ı öldürünce Ebu Seleme de tekrar Şia tarafına dönmüştü.[6] Ancak İbrahim İmam'ın kardeşleri ve onlar arasında Ebu'l Abbas Saffah'la kardeşi, ailesi ve halkı kendisinin yanına geldiğinde biatın Saffah adına yapıldığını ve artık diğer bir şahıs adına çalışmanın bir sonuç vermeyeceğini düşünerek gerçek fikrini gizlemiş, onları iyi bir şekilde karşılamış, ikramda bulunmuş ve evinde misafir etmişti. Tam bu günlerde Ebu Müslim Horasani'nin ordusu Fars ve Irak bölgesinde Emevi askerlerini hezimete uğratmışlardı. Horasan'da da Emeviler kaybedince Ebu'l Abbas Saffah Irak'ta halifeliğini ilan etti. Hz. Ali yandaşları bu hususta büyük bir haksızlık yapıldığını görmüşlerse de karışık ve buhranlı dönemde canlarını koruyabilmek için sükünetten başka bir yol olmadığını görerek, sessiz kalmışlardı. Bununla birlikte hilafetin iki hanedan arasında ortak olarak yürütüleceğine de hâlâ inanmak istiyorlardı.

Abbasiler çok zaman geçmeden Ebu Seleme'nin gizli Şia taraftarlığını haber almış, durumu gizlice Ebu Müslim Horasa-

5 İbnü'l-Esîr, V, 243.

6 *El Ferec ba'de'ş- şidde*, II, 120.

ni'ye bildirmişlerdi. Ebu Müslim tarafından görevlendirilen bir adamın eliyle Ebu Seleme gaddar bir biçimde öldürülmüş, ancak cinayetin halk arasında kötü sonuçlar doğurmasını önlemek için de suçu Hariciler üzerine atmışlardı. Abbasilerin hilafeti için çalışanlar Abbasilere bağlılıklarından emin olmadıkları, daha birçok şahsı da aynı şekilde cinayet ve suikastlarla yok etmekten çekinmemişlerdi.

Medine'de kendilerinden biri olan Muhammed bin Abdullah'a biat eden Hz. Hasan bin Ali hanedanı, ki diğer Haşimîoğulları, özellikle de Mansur bile ona biat etmişti, Emevilerin yıkılışını ve H. 132 yılında hilafetin Ebu'l Abbas Saffah'a intikalini görür görmez Kûfe'ye varmışlar, kendilerine yapılan biat adına Saffah'dan talepte bulunmuşlardı. Saffah bunlara para, maaş ve mukatalar vererek susturmuştu. Bunlarla beraber asıl biat sahibi olan Muhammed'in babası Abdullah bin Hasan da Kûfe'ye gelmişti. Saffah onu saygıyla kabul etmiş ve kendisine, "Ne kadar para istersin?" diye sorunca Abdullah, "Bin bin (bir milyon) dirhem isterim. Çünkü bugüne kadar bu kadar çok parayı bir arada görmedim," demişti. Saffah henüz o kadar paraya sahip olmadığından, İbn-i Ebu Mukrin adında bir kuyumcudan borç alarak kendisine vermişti. Adı geçen Abdullah bir gün Saffah'ın huzurunda bulunduğu sırada Abbasi askerleri tarafından son Emevi halifesi Mervan bin Muhammed'den ganimet olarak alınan mücevherler huzura getirilir. Saffah, eline alarak çevirmeye başlar. Abdullah bu mücevherlere bakarken duygulanır ve ağlar. Bunun nedenini soran Saffah, "Mervan'ın kızları bu kadar çok mücevhere sahiptiler. Halbuki amcanın (yani kendisinin kızları) böyle bir saadet görmediler," cevabını verir. Saffah da tüm bu mücevherleri kendisine bağışlar. Daha sonra bir sarraf aracılığı ile bu mücevherleri seksen bin dinara (yaklaşık bir milyon dirheme) satın alır. Abdullah, Kûfe'de bulunduğu müddetçe son derece saygı ve hürmet görüyordu. Saffah ondan çekiniyor, hâlâ hilafeti düşünüp düşünmediğini anlamak istiyordu. Hareketlerini gizliden gizliye araştırmak için görevlendirdiği ajanları aracılığı ile hilafet düşüncesinden vazgeçmediğini anlayınca hırs ve tamahını sön-

dürmek maksadıyla kendisine daha çok para ve ihsanda bulunuyor, adeta onu bu şekilde paraya gark ediyordu. Abdullah bu büyük servetle Mekke'ye dönmüş ve hepsini sefalet içinde bulunan aile bireylerine ve yakınlarına dağıtmıştı. Bu vaziyet gerçekten büyük sıkıntı içerisinde yaşayan yakınlarını çok sevindirmiş ve memnun etmişti.

Bununla birlikte Abdullah daha önce yapılan biat gereğince hilafeti kendi oğlu için talep etmekten de vazgeçmiyordu.[7] Saffah da yine aynı şekilde kendisine ve ailesine izzet ve ikramda kusur etmiyordu. Ancak hâkimiyetini sağlamlaştırmak uğruna sert ve haşin siyasetiyle ünlü olan biraderi Ebu Cafer Mansur H. 136/754'te hilafet makamına çıkınca, ilk düşündüğü şey Hz. Hasan ve soyunun hâlâ hilafet düşüncesinde olup olmadıklarını tam manasıyla anlamaktı. Bunun için ajanlar görevlendirdi. Açıkça bir soruşturmaya maruz kalmamak için de Medine valisine, Medine'ye tahsis olunan maaşları gönderdiğinde, "Her kim sana müracaat ederse onun maaşını ver. Bizzat gelmeyenlere bir şey verme. Haşimîoğulları'ndan maaş almaya gelmeyenler olursa hemen soruştur. Abdullah bin Hasan'ın çocukları Muhammed ve İbrahim'e karşı uyanık bulun," diye yazdı. Vali de emri uygulamış, başvuranlara maaşlarını bizzat dağıtmıştı. Yalnız Muhammed ve İbrahim maaş için gelmeyince, vali durumu halife Mansur'a rapor etti. Mansur onların bu hareketlerini kardeşinin zamanındaki sessizliklerine rağmen kendi devrinde hilafet mücadelesini başlatacaklarına bir işaret olarak kabul etti. Kardeşinin yaptığı gibi rakiplerini para ve menfaat karşılığında susturma politikasını da uygun görmüyordu. Bu nedenle Hz. Ali'nin soyundan gelen bu iki şahsa baskı yapmaya başladı. Bu yeni siyasetten rahatsız olan ve gönülleri kırılan Muhammed ve İbrahim, Abbasi devleti aleyhine ayaklanma başlatmaya karar vererek Horasan ve diğer şehirlerde bulunan yandaşları aracılığıyla kendi lehlerine propaganda faaliyetlerini başlattılar ve kendi adlarına taraftar toplamaya çalıştılar. Mansur bu durumu haber alınca yollara adamlar yerleştirerek, Muhammed ve İbrahim'le taraftarlar arasında karşılıklı olarak gönderilen mek-

7 *İkdu'l-Ferîd*, II, 27.

tupları ele geçirdi. Abdullah bin Hasan'a yazdığı bir mektupla da kendisini iki oğluyla beraber yanına davet etti. Abdullah oğullarının nerede bulunduklarını bilmediğini söyledi. Bunun üzerine Mansur artık nasıl olursa olsun gerek iki oğuldan, gerekse hilafet talebinde bulunan diğer Şiîlerden, özellikle de Medine'de oturan Hz. Hasan'ın çocuklarından tamamen kurtulmak amacıyla oradaki valisine bir mektup yazarak, Hz. Ali çocuklarının yakalanıp Irak'a gönderilmesini emretti. Hz. Ali'nin oğlu olan Hüseyin'in çocukları ayaklarında zincirler, boyunlarında demir tokalar olduğu halde, semersiz develer üzerinde Irak'a gönderildiler fakat bunlar içinde esas aranılan kişiler olan Muhammed ve İbrahim bulunmuyordu. Bunlar bir tedbir olarak gizlenmişlerdi. 15-20 kişiden oluşan Peygamber torunları, Mansur'un huzuruna çıkarılınca, Mansur onların öldürülmelerini emretti. Aralarından yalnızca birkaç tanesi bu intikam kılıcından kurtulabilmişti.

Adına hilafet bayrağı açılan Muhammed tuzağa düşmemişti. Mansur Medine valisine tekrar tekrar sert emirler göndererek yakalanıp gönderilmesini ısrarla talep etti. Sıkı bir şekilde aranıldığını fark eden Muhammed bin Abdullah artık meydana çıkmaktan başka çare kalmadığını anlayarak Medine'de halifeliğini ilan etti. Medine halkı daha önce Abbasi halifesi Mansur'a biat etmiş olduğundan, şimdi de Muhammed bin Abdullah'a biatta bulunup bulunmamak konusunda kararsız kalmıştı. Bu yüzden büyük imam Malik bin Enes'den fetva istemeyi gerekli gördüler. İmam Malik, "Mansur'a yapılan biatın kendi istekleri ile olmadığını, Muhammed'e ise daha önce biat olunduğunu, bu yüzden birinci biatın ikinciden daha doğru ve daha haklı olduğunu" söyledi.[8] Bunun üzerine Medine ahalisi Muhammed bin Abdullah'a yaptıkları biatı yenilediler. Hanefi mezhebi kurucusu İmam Ebu Hanife de aynı fikre katılmıştı. O da Muhammed'i daha faziletli ve daha haklı görüyordu. İşte bu sebepten her iki imam Mansur'un zulüm ve baskısına maruz kalmışlardı. Mansur H. 145 yılında Muhammed'in isyanını bastırarak onu öldürünce bu iki büyük

8 İbnü'l-Esîr, V, 251; İbn Haldun, IV, 3

imamın da en büyük hasmı olmuş, bilindiği üzere İmam Malik'i talak konusundaki fetvasını bahane ederek dövdürmüş, İmam Ebu Hanife'yi de kadılık görevini kabul etmediği gerekçesiyle hapsettirmişti.

Daha önce açıkladığımız üzere önceleri bizzat Mansur da Muhammed bin Abdullah'a biat etmişti. Kendisinin birdenbire sözünden dönerek ahdini bozması Ali yandaşları üzerine adeta yıldırım gibi ağır bir etki yapmıştı. Çünkü buna benzer gaddarlık yalnızca Emevilere özgü bir siyaset zannediliyor, Peygamber'in sülalesinden olan Haşimîlerden beklenmiyordu. Hiç beklemedikleri zulümlerle karşılaşan Ali yandaşları Emeviler devrine rahmet okumaya, o devrin geri gelmesini arzulamaya başlamışlardı. Rivayete göre, Muhammed bin Abdullah, Mansur'a karşı hilafet mücadelesine kıyam ettiğinde bir şairin ağzından Emeviler hakkında bir mersiye işitince ağlamaya başlar. Amcası kendisine, "Abbasiler aleyhinde kıyam edip onlardan intikam almak istediğin halde Emeviler için ağlamak da ne oluyor? diye sorunca Abdullah da, "Amca! Gerçekten Emevilerden gönlümüz yaralanmıştı. Halbuki Abbasilerde onlardan daha fazla Allah korkusu yoktur. Fazla olarak Abbasiler bize karşı Emevilerden daha çok borçluydular. Emevilerin birtakım güzel huyları, faziletleri ve karakterleri de vardı. Ebu Cafer Mansur'da bunların hiçbiri yoktur," diyerek, Ehl-i Beyt'e karşı yapılan Emevi zulmünü Abbasi zulmünden daha hafif gördüğünü söylemekten kendini alamaz.[9]

Abbasilerin Hâkimiyetlerini Kuvvetlendirmede Tatbik Ettikleri Siyaset

Şüphe Üzerine Katl ve İdam

Verdiğimiz izahattan anlaşıldığı üzere Abbasiler hilafet mücadelesine başladıklarında, biri Ümeyyeoğulları ile taraftarlarını mağlup etmek, diğeri de hilafet isteğinde kendilerine rekabet eden Şia'nın çabalarını sonuçsuz bırakmak şeklinde iki bü-

9 *Egânî*, X, 106

yük tehlikenin ortasında bulunuyorlardı. Geçen zaman ve tecrübe, devlet ve hâkimiyetin Hz. Ali evladının istediği gibi Raşid Halifeler dönemindekine benzer bir biçimde, diyanet, salah ve takva üzerine bina olunamayacağını, oysa Şia'nın ölçüsünün hunlar olduğu ve bu yüzden başarılı olamadıklarını göstermişti. Aynı şekilde, Muaviye'nin saltanatı ancak deha, zekâ ve hile ile ele geçirdiğini, Abdülmelik b. Mervan'ın da ancak kan dökerek ve şiddet kullanarak hâkimiyetini sürdürdüğünü kendilerine öğretmişti.

Ebu Haşim b. Muhammed b. Hanefiye'nin, Muhammed b. Ali b. Abbas'a biatıyla hilafet hakkı Şia'dan Abbasilere geçmiş oluyordu. Muhammed b. Ali'den sonra da oğlu İbrahim İmam'a intikal etmişti. O da Ebu Müslim Horasânî'yi bulunca, sert karakteri ile beraber onun zekâ ve dehasını görmüş, onu bütün nakip ve serdarlara kumandan tayin etmiş, aşağıdaki emirleri göndermişti. Bu emirler Abbasilerin hâkimiyeti temin için tatbik ettikleri siyaset felsefesi ve metodunun temel taşını oluşturmuştur:

> "Sen bizim hanedanımızdan bir adamsın. Tavsiyelerime dikkat et. Şu Yemenlilere ehemmiyet ver. Cenab-ı Hak bu işi bunlar ile muvaffak edecektir. Rabia'yı onlara karşı suçlayıcı tut. Mudar'a gelince, bunlar ikametgâhları bize en yakın olan düşmanlardandır. Her kimin sadakatinden şüphe edersen onu idam et. Horasan'da Arapça konuşur adam bırakmama pahasına da olsa hiç tereddüt etmeyerek bu hususta her şeyi yap. Beş karış boya ulaşan herhangi bir oğlanın bize sadakatinden emin olmazsan onu da hemen idam et..."[10]

Ebu Müslim Horasânî, İbrahim İmam'ın yanından çıktığı zaman işte bu emirleri almış bulunuyordu. Her mevkide bu emirlere uygun hareket ederek, Abbasilere sadakatinden şüphe ettiği kimseleri acımadan idam ediyordu. Ebu Müslim'in –savaş kayıpları dışında– birkaç sene zarfında yalnız bu amaçla idam ettiği insanların sayısı 600.000'e ulaşmıştı.[11] Bu sayıya Şia'nın

10 İbnü'l-Esîr, V, 165.

11 İbnü'l-Esîr, V, 227.

büyüklerinden birtakım zevat, nakibler ve Ebu Seleme Hallal gibi büyükler de dahildi. Ebu Müslim'in Abbasi devletinin kuruluşunda kılıcı ile yaptığı hizmet gibi, Ebu Seleme de serveti ile öylece hizmet etmişti. Bu yüzden Ebu Müslim'e "Emir-i Âl-i Muhammed", diğerine de "Vezir-i Âl-i Muhammed" adı verilmişti. Fakat Saffah Ebu Seleme'nin sadakatsizliğini, Şia'ya meylini Ebu Müslim'e söyleyince Ebu Müslim onun katlinde de tereddüt etmemişti. Ebu Seleme ile birlikte çevresindeki adamları ve memurları da idam edilmişti.

Ebu Müslim'den evvel Abbasi devletinin en büyük yandaşlarından olan Süleyman b. Kesir de aynı şekilde cezalandırılmıştı. Süleyman aslında herkesin sevip saydığı muhterem bir ihtiyardı. Abbasi devleti için her türlü fedakârlığı yapmıştı. Ebu Müslim, Ebu Seleme'yi katlettirdikten sonra Süleyman'ın da aynı fikir ve hissiyatta bulunduğu istihbaratını alınca, nezdine çağırmış ve kendisine, "'Her kimin sadakatinden şüphe edersen onu idam et!' şeklinde imamın bana vermiş olduğu emirleri hatırlıyor musun?" demiştir. Biçare ihtiyar bu hitaptan fena halde ürkerek, "Allah aşkına merhamet ediniz!" demişse de, Ebu Müslim, "Hayır, sen bu devlete sadık değilsin!" diyerek hemen idam ettirmiştir.[12] İçlerinde birtakım ümera ve serdarlar dahil olduğu halde, bu uğurda Şia'nın dışında idam olunanlar da vardı. Ebu Müslim, bunların bazılarını hile ile, bazılarını da açıktan açığa gaddarca katletmişti. Kirmani adıyla bilinen, ünlü reislerden ve kahramanlardan Cedi' b. Ali Ezdî ile çocukları, maiyeti, büyükleri ve daha pek çok halk bunlar arasındaydı.[13] Ebu Müslim o kadar çok kan dökmüştü ki, halk onun zulmünden ve gaddarlığından bezmişti. Kendi adamları dahil olmak üzere, Ebu Müslim, kimi huzuruna çağırsa o kişi ailesine vasiyetini yaparak, kefenini hazırlayarak giderdi. Abbasi serdarlarından bu hunharlığı hazmedemeyen bazıları, "Biz böyle kan dökülsün, haksızlık yapılsın diye Âl-i Muhammed'e arz-ı itaat ve yardım etmedik," diyerek isyan ilan etmiş, otuz bin adam da kendilerine destek vermişse de, Ebu Müslim

12 İbnü'l-Esîr, V, 208.

13 İbnü'l-Esîr, V, 183.

isyancılara karşı bir askeri kuvvet göndererek tamamını katlettirmişti.

Mansur ve Abbasi Devleti

Ebu Müslim Horasani bu zalimce siyaseti ile, Abbasilerin hilafeti ele geçirmelerini sağlamıştı. Önce hilafetin Emevilerden Hz. Peygamber'in Ehl-i Beyt'ine intikalini sağlamış, sonra da Ebu'l Abbas Saffah'a biat ve Ümeyyeoğullarının sonuncusu olan Mervan b. Muhammed'in katliyle yetinmeyerek Emevilerden hayatta kalanları öldürmüş, bu uğurda Abbasileri teşvik, tehdit ederek veya şairlerin diliyle kışkırtarak Emevi soykırımına mecbur etmişti. Abdülmelik'in torunu Süleyman b. Hişam, Saffah'ın eman iltifat ve ikramına mazhar olmuştu. Onunla birlikte bazı Emevilere de eman verilmişti. Ancak Ebu Müslim halifenin huzurunda olduğu bir gün şair Sedif'e Emevilerin katlini teşvik eden bir şiir okutturmuş, halifenin intikam damarlarını kabartmıştı. Böylece Süleyman'ı da öldürtmüştü. Aynı şekilde, Ümeyyeoğullarından yetmiş kadar zat Saffah'ın meclisinde bulunurken diğer bir şair huzura girmiş, birkaç beyitle halifeyi kışkırtmış ve Emevilerin topluca katledilmelerine neden olmuştu. Hatta Saffah bunlardan bazılarını can çekişirken oturduğu minderin altına almış, eziyet ederek öldürmek gibi feci ve gaddar bir eylemde bulunmuştu.[14] Bu arada kendisi de yemeğine devam ediyordu. Fakat herhalde şurası muhakkaktır ki geçen miladi asrın başlarında Mısır'da Kölemenlerin telef edilmelerine benzer bir şekilde Emeviler de emana mazhar olmuşken H. 112 senesinde anlaşmaya rağmen katledilmişlerdi.

Şair Sedif Emevilerin katline Abbasileri sevdiği için değil, ancak Emevilerden nefret ettiği, Hz. Ali ailesi namına intikam almak istediği için vasıta olmuştu. Çünkü kendisi Şîa'dan biriydi. Hilafetin iki hanedan arasında ortak bir şekilde yürütüleceğini ümit ediyordu. Sonraları Mansur'un hilafeti büsbütün kendine ve hanedanına hasrettiğini görünce Abbasilere de düşman kesilmiş, onları da şiirleriyle hicvetmeye başlamıştı. Mansur bun-

14 Fahri, 134; *Ikdu'l-Ferid*, II, 279.

dan haberdar olunca gazaba gelmiş, Sedif'in yakalanıp, diri diri gömülerek öldürülmesini emretmiş, valisi de aldığı emri yerine getirmiş ve şairi idam etmişti.[15]

Abbasiler emanları altında bulunan Emevileri ortadan kaldırdıktan sonra başka yerlerde bulunan Emevileri ele geçirmek için epey gayret sarf etmişlerdi. Abbasilerin intikam kılıcından pek az Emevi canını kurtarabilmişti. Kurtulabilenlerin en meşhuru Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam'dı. Bu şehzade, ileride görüleceği üzere Endülüs'e kaçarak orada Endülüs Emevileri Devleti'ni kuracaktır. Emevileri yok etme görevini Saffah'ın amcası Abdullah b. Ali üzerine almıştı. Bu zat Ehl-i Beyt imamları ve bilhassa Zeyd b. Zeynelâbidin hakkında evvelce reva görülen Emevi zulümlerinin intikamını almak maksadıyla, Emevilerin mezarlarını kazmak, cesetlerin başlarını kesmek kadar vahşete girmişti. Hatta Emevi hükümdarlarından Hişam b. Abdülmelik'in henüz çürümemiş olan cesedini mezardan çıkarmış, seksen değnek vurduktan sonra da yakmıştı.[16]

Mansur'un Emevileri ortadan kaldırmasından sonra, Ebu Müslim Horasanî'nin hedefinde hilafeti Abbasilerin elinden almak isteyen Abdullah bin Ali vardır artık. Abdullah hilafet bayrağını açtığında, Ebu Müslim de Halife Mansur'un emriyle onun üzerine yürümüş ve yapılan savaşta galip gelmiş, ordusunda bulunan erzak, ganimet ve silahları zapt ve müsadere etmişti. Mansur bu suretle Abbasi muhaliflerini teker teker ortadan kaldırırken, Hz. Hasan hanedanını yok etmeyi düşünmüşse de Ebu Müslim Horasani'nin nüfuzundan çekinmiş, Şiî rakiplerinden önce Ebu Müslim'in ortadan kaldırılmasının bir zaruret olduğunu anlamıştı. İbrahim İmam'ın, "Her kimin sadakatinden şüphe edersen onu katlet," biçimindeki emrine uyarak Ebu Müslim'i öldürmeyi kafasına koymuştu.

Mansur biraderi Saffah zamanında bile Ebu Müslim'den çekiniyor ve öldürülmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak kardeşi bunun zamanının gelmediğini söylüyordu. Saffah vefat edip, yerine Mansur halife olunca öncelikle Ebu Müslim'in or-

15 *İkdu'l-Ferîd*, III, 32.

16 İbn Hallikân, II, 205.

tadan kaldırılmasını düşünmüş, ancak bu sırada amcası Abdullah hilafet davasına kalkışınca, Ebu Müslim'i amcası ile mücadelede kullanmak zorunda kalmıştı. Mansur, Ebu Müslim'i amcası Abdullah'ın üzerine göndererek, iki düşmanı birbiriyle savaştıracaktı. Hangisi ölürse diğeri tek bir düşman kalacak, onun öldürülmesi de çok kolay olacaktı. Ebu Müslim Abdullah bin Ali ile yaptığı savaşı sona erdirince Mansur yukarıda açıklandığı gibi, kendisini Horasan'dan huzuruna davet etmişti. Perdeler arkasına silahlı adamlarını saklamıştı. Ebu Müslim'i pek güvenilir bir misafir gibi huzuruna kabul etmiş, silahlarını da kurnazlıkla elinden almış, kendisini önce azarlamış, sonra ikaz etmiş, daha sonra vakti gelince ellerini birbirine vurarak suikastı başlatmıştı. Perde arkasında işareti bekleyen silahlı adamlar hemen meydana çıkarak Ebu Müslim'i öldürmüşlerdi. H. 136/754'da Ebu Müslim'in cesedini bir kilime sardırdıktan sonra ileri gelen adamlarından bazılarını huzuruna çağırmış, katlettiğini onlara hissettirmeksizin öldürülmesi hakkındaki fikrini sormuştu. Adamlarından biri, "Eğer başındaki bir kıla dokunup da intikam hırsını uyandırmışsak, asla fırsat vermeyerek onu öldürmelisin," mütalaasında bulunmuştu. Bunun üzerine Mansur kilimi açtırmış, o yolda görüşünü açıklayan zat, Ebu Müslim'in gerçekten idam edildiğini görünce Mansur'a, "Bu günü hilafet döneminin ilk gerçek günü saymalısın!" demişti.[17]

Mansur bu şekilde Ebu Müslim tehlikesini ortadan kaldırınca, bunun halk üzerindeki olumsuz sonuçlarından çekinmiş, Ebu Müslim taraftarlarının muhtemel isyanını gözlemeye başlamıştı. Gerçekten de çok geçmeden Ebu Müslim'in taraftarlarından "Ravendi" adı verilen bir grup, Mansur'a karşı büyük bir ayaklanma başlatmıştı. Bu kargaşa sırasında ünlü reislerden Muin bin Zaid yetişip de destek vermemiş olsaydı, Mansur'un hayatı tehlikedeydi. Mansur sonunda Ravendiye grubundan olan bütün isyancıları ortadan kaldırmış, ancak arkasından bir başka ihtilal patlak vermişti. Artık hayatının tehlikede olduğunu anlayan Mansur, kendisi için müstahkem bir sığınak olmak üzere Bağ-

17 Mesûdî, II, 167.

dat şehrini inşâ ettirmişti. Daha sonra Şia taraftarlarının da hilafet iddialarını tamamen ortadan kaldırmak için üzerlerine asker sevk etmiş, Muhammed bin Abdullah'ı da öldürtmüştü. Mansur bir taraftan Şiîlerle mücadele ederken, diğer taraftan özellikle amcası Abdullah'ın da dahil olduğu, hilafete göz diken Abbasilerle de mücadele ediyordu. Ebu Müslim her ne kadar amcası Abdullah'ı mağlup etmişse de öldürmeyi başaramamıştı. Mansur, kurnaz bir siyasetle, Abdullah'a eman verdiğini içeren bir mektubu iki oğlu ile göndermiş ve onu yanına getirmeyi başarmış, hapishaneye atmıştı. Daha sonra amcasının oğlu olup Küfe'de vali bulunan İsa bin Musa'nın da hilafet talebiyle isyan edeceğini gizlice öğrendi. Ama haberi yokmuş gibi davranarak ileri gelen adamlarından bile gizlediği bir tuzağa düşürmek için onu da davet etti. Yanına vardığında olağanüstü bir iltifat ve saygıda bulundu. Huzurunda mevcut olan bütün devlet adamlarını dışarı çıkararak onunla yalnız kaldı. Baş başa onunla konuşmaya başladı. "Ey amcaoğlu! Seninle öyle bir iş için görüşeceğim ki onu yapabilecek ve bana bu hususta yardım edecek senden başka kimse bulamıyorum. Senin ikbalinin devamı benim hilafetimin devam etmesiyle olabilir. Şu halde ikimizin de mevkimizi güçlendirip sağlamlaştırmayı temin edecek bir işin yapımında sana tam güvenebilir miyim?" diye sordu. İsa, "Müminlerin Emiri'nin kuluyum, her ne emrederse yapmaya hazırım!" cevabını verdi. Mansur, "O halde beni dinle! Amcamız Abdullah'ın hakkımızda olan iyi niyeti bozulmuş... Öyle haince planlar yapıyor ki çoktan idama müstahak olmuştur. Vücudunu ortadan kaldırmazsak devletimiz için rahat yoktur. Onu yanına al, Küfe'ye götür. Sonra gizlice idam et." İsa bu emri yerine getireceğine söz verdiğinden, amcası Abdullah kendisine teslim olunmuş, beraberinde Küfe'ye götürmüştü. Mansur aslında çok gaddarca bir plan içerisindeydi. Önce amcası Abdullah'ı amcasının oğlu İsa'ya katlettirecek, sonra verdiği emri inkâr ederek İsa'yı katil ilan edecek, işlediği cinayete karşılık öldürülmesi için Abdullah'ın kardeşleri olan amcalarına onu teslim edecekti. Bu hile ile bir taşla iki kuş vuracak, aynı anda iki düşmanı ortadan kaldırmış olacaktı. İbrahim İmam tarafından şüphe duyduğu anda bile

adam öldürmeyi mubah gören metot, halk arasında haklı haksız birçok ithama ve birçok cinayete vesile olurken Mansur tarafından Abdullah'ın katline dair bu şekilde sadır olan emir İsa'yı tereddüde düşürmüş ve bu işte kötü bir amaç olduğunu hissettirmişti. Bunun üzerine İsa, karakterine, doğru fikirlerine güvendiği bazı kişilerle bu konuda istişarede bulunmuş ve sonucun çok vahim neticeler doğurabileceği şeklindeki nasihatlere dayanarak amcasının öldürülmesinden çekinmiş, yalnızca hapsetmekle yetinmişti. Bir müddet sonra Mansur kurduğu planın gereği olarak, amcasının kendisine teslimini ister. İsa, Abdullah'ı canlı olarak teslim edince Mansur ne şekilde olursa olsun onun vücudunun ortadan kaldırılmasını gerekli gördüğünden, amcasını bir odada idam eder.[18]

Mansur'un hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla kullandığı bu gibi hile ve tuzakların, şiddet ve kan dökücülüğün birçok örneği vardır. Amcası Abdullah'a yaptığı gibi, eman verdikten sonra rahatlıkla sözünden dönüyor ve ahdini bozuyordu. Bunun gibi bir ahid de Vasıt'ta bulunan Emevi valisi İbn Hubeyre'ye verilmişti. Saffah'a biat edince kardeşi Mansur'u bu valiye göndermişti. Mansur ile İbn Hubeyre arasında bazı görüşmeler yapılmış, kendisine Abbasilerce eman verilmiş, anlaşılmış ve bir de emanname verilmişti. İbn Hubeyre emannameyi aldığı halde yine de bir türlü emniyet edemediğinden, kırk gün boyunca bu emanname üzerinde âlimlerle istişarede bulunmuş, doğruluğuna kanaat getirince kabul ederek imzalanmak üzere Mansur'a iade etmiş, Mansur da Saffah'tan aldığı izin ve yetkiye dayanarak emannameyi imzalamıştı. Mansur önceleri bu vesikanın hükümlerine saygılı davranmış, verdiği ahdi bozmak istememişti. Ancak o sırada henüz yaşıyor olan Ebu Müslim işe karışarak, "Düzgün bir yola taş koyarsanız, gelip geçmek güçleşir. İbn Hubeyre bu yolda taş oldukça o yol emin ve iyi bir yol olamaz," demişti. İbn Hubeyre elinde eman olduğu halde Mansur'un yanına geldiği bir günde yine de katledilmişti.[19] Bu olayda da yine "şüphe metodu" dairesinde hareket olunmuştu.

18 *Müstadraf*, I, 63.

19 İbnü'l-Esîr, V, 257.

Böylece daha önce de bizzat Ebu Müslim'e de eman verilmişken, "şek ve şüphe kanunu" uygulanarak bunun da idamından çekinilmemişti. Mansur'un ahdinden dönme ve sözünü tutmama özelliği halk arasında da yayılmıştı. Ali sülalesinden Muhammed bin Abdullah daha önce sözünü ettiğimiz şekilde hilafet mücadelesine kalkıştığı zaman Mansur muhtemel bir ayaklanmadan korkarak kendisine emanla birlikte bazı menfaatler de teklif etmişti. Muhammed, "Acaba hangi emanı vereceksiniz? İbn Hubeyre'ye, amcan Abdullah'a ve Ebu Müslim'e verdiğin emanlar gibi mi?" cevabını yazıp Mansur'a göndermişti.[20]

Gerek Ebu Cafer Mansur, gerek Ebu Müslim tarafından hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak amacıyla kullanılan metotlar, sonraki Abbasi halifeleri tarafından da uygulanması mubah bir kanun olarak kullanılmıştı. Bununla birlikte bu şiddetli baskı ve ahid tanımaz icraat onlara karşı duran şahıslara uygulanıyordu. Oysa Abbasilerin diğer insanlara karşı olan icraat ve davranışları ileride de görüleceği üzere, hakkaniyet ve adalet esasları üzerine kurulmuş bulunuyordu. Abbasi hilafetinin kurucuları veya onlara yardımcı olanlar bağışlanması mümkün olmayan büyük bir suçlu kabul edilir, hayatları daima tehlikede bulunurdu. Bunlardan her kim halifenin yanına davet edilse kendisini ölüme mahkûm sayar, gitmeden önce ölüm hazırlıklarını yapardı.

Mansur, Endülüs Emevi devletini kuran Abdurrahman bin Muaviye için de iktidarı ele geçirmenin mübahlığı açısından bir örnek teşkil etmişti. Abdurrahman ölümden kurtulmak üzere Irak'tan firar ederek Şam ve Afrika yoluyla Endülüs'e ulaşmıştı. Oraya varır varmaz kendisine sadık olan adamlarından, bilhassa Bedir adındaki bir azatlısından büyük yardım ve destek görmüş, O da Ebu Müslim Horasani'nin Abbasi devletine yaptığı yardıma benzer bir hizmette bulunmuş ise de, Abdurrahman iktidara gelir gelmez Bedir'in tüm mallarına el koymuş, kendisini hapsettirmiş, daha sonra da sürgüne göndermişti. Bedir hayatının sonuna kadar sürgünde kalmıştı. Abdurrahman aynı muameleyi kendisine destek veren grupların reislerine de uygun görmüştü. Bu konuda ileriki bölümlerde daha fazla bilgi verilecektir.

20 İbnü'l-Esîr, V, 254

Abbasi halifelerinin iktidarlarını güçlendirmek amacıyla, hizmetlerde bulunup fedakârlık yapanların karşılaştıkları kötü son ve hunharlık halk arasında sanki normal bir olaymış gibi yayılmıştı. Öyle ki, halifeler bile lüzum gördüklerinde bunu itiraf etmekten çekinmiyorlardı. Abbasi halifelerinin 6'ncısı olan Emin, Abbasi devletinin büyük serdarlarından Tahir bin Hüseyin'in Me'mün'a destek verme konusunda fedakâr davrandığı için Horasan ordusunun komutanlığını elde ettiğini, Emin'in askerini mağlup ettiğini ve devletinin zevaline ramak bıraktığını görünce, kendisine bir mektup göndererek Abbasi halifelerine her kim büyük bir fedakârlık ve sadakatle hizmet etmişse ölüm ve idamdan başka bir mükafat görmediğini, bu nedenle ya böyle bir sonu göz önüne alarak çabasını sürdürmesini veya bu taraftarlığı terk etmesi lazım geleceğini içeren bir mektup yazıp kendisine göndermişti.[21] Aslında gerçekten de Me'mûn sözü edilen Tahir'in fedakârane hizmetleri ile hilafet makamına çıkmış, Mansur'un Ebu Müslim'e yaptığı gibi aynı sebep ve bahane ile Tahir'i idam etmeye çalışmış, yakınında bulunan bir köle vasıtasıyla onu zehirletmekten çekinmemişti.[22]

Abbasilerin Reaya Hakkındaki Siyasi Yöntemleri

İranlı Mevali

Abbasi devleti mevali ve gayrimüslimler de dahil olmak üzere İranlılar ve diğer milletlerin yardımlarıyla kurulmuş bir devletti. Bu kadar geniş bir kitle, Emevi idaresinden usanmış olmanın verdiği intikam duygusuyla Ehl-i Beyt'e yaklaştı. Bu unsurlar arasında en önemlisi İranlılardı.

İslâmiyet'ten Önce İranlılar ve Araplar

İranlılar siyaset ve hâkimiyet sahibi, köklü bir uygarlığa sahip bir millet olup, eski zamanlardan beri devletler kurmuş,

21 Mesûdî, II, 213.

22 Ibn Hallikân, I, 237.

idari yetenekleri güçlü, kanun ve nizamlar koyan bir milletti. Devletlerinin egemenliği, şan ve şevketleri çok büyümüştü. Yunan ve Roma uygarlıkları gibi eski dünyanın iki büyük devleti ile uzun yıllar boyu savaşmış, sayısız büyük komutan, âlim, filozof ve bilgin yetiştirmiş, eski bilimler ve felsefeyi kendi dillerine tercüme etmişlerdi. Aslında İranlıların tarihin ilk çağlarından beri işgal ettikleri mevki ve önemleri büyüktü. Tarih boyu hâkim olan sülale ve idarecilerin dışında İran'ın siyasi hayatında birtakım hanedan aileler şöhret bulmuşlardır ki bunların en ünlüleri yedi hanedandır. Mısır firavunları, Yunanlılar ve Romalıların bıraktıkları kitabeler ve kültürel miras gibi İranlılar da eski başkentleri olan Istahr şehrinin ve diğer kadim şehirlerinin harabeleri üzerinde medeniyetlerini, zengin tarihlerini gösterir bir miras ve birçok tarihi eser bırakmışlardır. Fars ülkesi dahilinde, hudut boylarında, Irak ve Cezire'nin iki ırmağı arasında mevcut olan Arap kabileleri İranlıların himayesi altında bir Arap hükümeti kurmuşlardı. Bu hükümet idare merkezi Hire şehri olan Münzir veya Menazire hükümetiydi. Bu ilişkilerden dolayı İranlılar, hatta hükümdarları bile çoğunlukla Arapça öğrenmekten ve Arapça şiir yazmaktan geri kalmazlardı. Rivayete göre Fars hükümdarlarından Behram bin Yezdicürd bin Sabur burada büyümüş, Arapça'yı öğrenmiş, Arapça şiirler yazmıştı.[23] İranlılar kendi divanlarında yazışma veya –özellikle Kisra Nuşirevân devrinde Yemen bölgesi İranlıların hâkimiyetine girdikten sonra– Hicaz, Yemen ve Necd Araplarından Kisra'nın ülkesine gelenlerle kendileri arasında tercüme işi için Arap memurlar görevlendirirlerdi.

İran divanlarında ve bürokrasisinde istihdam olunan Arap kâtiplerin en ünlüleri Mudar kabilesinden Adiy bin Zeyd ailesiydi. Bu dönemde Araplar arasında yazabilenler pek azken gerek Adiy gerekse babası ve dedesi en usta kâtiplerdendiler. Adiy'in büyük babası Hammaz bin Zeyd bin Eyüb Hire'deki Münzir hükümdarlarından Numan'ın kâtibiydi. Bu vesileyle İranlılar nezdinde hatırlı bir mevki sahibi olmuştu. Oğlu Zeyd'i küçük yaştayken dostlarından ve Fars devlet adamların-

23 Mesûdî, I, 113.

dan bir köy yöneticisinin himayesine emanet etmişti. Zeyd bu köy muhtarının özeni sayesinde iki dili, yani Arapça ve Farsça'yı mükemmel bir biçimde öğrenmişti. Köy muhtarı, terbiyesi, altında olan gencin üstün yeteneğini görünce "Berid"e (posta işleri) memur edilmesini Kisra'dan istirham etmişti. Halbuki İran devletinde bu memuriyete Merazibezadelerden başka kimse nail olamazdı. Zeyd bu makama çıktıktan sonra büyük yararlılık gösterdi. Yeteneği sayesinde önemli mevkilere yükseldi. Hatta Kisra'nın çok önemli devlet işlerini istişare ettiği özel bir danışmanlığa kadar yükseldi. Bu arada kendisinin Adiy adında bir oğlu da olmuştu. Onu mükemmel bir terbiyeyle büyüttü. İran asilzadeleri gibi ona silahşorluk ve süvarilik öğretti. Kisra, Adiy'i en yakınları arasına soktu. Medain'de saray divanında kâtip yaptı. Adiy yavaş yavaş büyük bir nüfuz sahibi oldu. Kisra onu en ileri gelen adamlarıyla huzuruna kabul ediyor, önemli meselelerin çözümü için Rum imparatoruna özel bir heyet göndermek istediğinde onu da beraber gönderiyor, Araplarla İranlılar arasındaki ilişkilerde bir karışıklık olup da Araplar isyan çıkardığında arayı bulup ıslahat yapması için onu görevlendiriyordu. Hire'deki Arap hükümdarı ölünce kendisiyle istişarede bulunmaksızın onun yerine yeni bir hükümdar tayin etmiyordu. Hire hükümdarları Yemenli, Adiy ise Muzarlı olduklarından, onun bu derece yüksek bir konum ve nüfuz sahibi olması Hire hükümdarlarının kıskançlığını celbediyordu. Hakkında kurdukları komplolar ve iftiralar sonucunda nihayet Adiy, Kisra tarafından idam edildi. Kendisinden sonra yerine oğlu Zeyd, Kisra tarafından Arap hükümdarlarıyla yapılacak yazışmaların kâtipliğine (münşilik) ve özel müsteşarlığa tayin olundu. Araplar her sene Kisra'ya muayyen bir vergi veriyor, diğer işlerle birlikte bu işi de Zeyd takip ediyordu.[24]

Müslüman Araplar İslâm'dan sonra kurdukları devletlerde İranlıları görevlendirdikleri gibi İranlılar da İslâm öncesi Arapları kendi hizmetlerinde bulundurmuşlardı. Böylece Arapların daha sonra hâkimiyeti ellerine geçirip yönetici grup olarak milliyetçi duygu ve gururlarını her geçen gün yükselt-

24 *Egânî*, II, 20.

melerine benzer bir şekilde, İranlılar da eski şanlı devirlerinde aynı duygularla dolu hâkim bir devlet olarak yaşamışlardı. Kendilerini hür ve efendi, diğer toplumları da köle ve esir kabul ediyorlardı. Maalesef idareyi ele geçirmeyi başardıktan sonra gurur ve kibir duygusuna kapılan ve yönetimleri altındaki halkları aşağı gören milletlerde bu gibi duygular her zaman olmuştur.

İslâmiyet'in zuhuruyla birlikte Kisralıların devleti yerine Râşid Halifelerin devleti hâkim olunca, bu yeni durum –özellikle Emevilerden gördükleri baskı ve zilletten sonra– ağır gelmişti. İranlılar her fırsatta Emevi devleti aleyhine isyan çıkarmaktan geri durmuyorlardı. Emeviler de isyan edenlere karşı ordu gönderip isyanı kanlı bir biçimde bastırıyor, onları her türlü zulüm ve zorbalığa layık görüyor, şehirlerini mancınıklarla dövüyor, ahalisini kılıçtan geçiriyorlardı. Bu savaşlarda İstahr şehrine sığınan İran hanedanlarının büyük kısmıyla devlet ileri gelenlerinin çoğu öldürülmüştü.[25] Bu derece üzerine gidilen bir milletin devlete isyan edenlerin arasına karışarak onlara destek vermesi doğal bir sonuçtu. Bununla birlikte verdiğimiz izahlardan anlaşıldığı üzere İranlılar, Abbasiler adına yapılan ihtilalden başka hiçbir isyanda başarılı olamamışlardı. Abbasilere destek vermeleri de Emevilerin zulüm ve baskısından, Arap kavmiyetçiliğinin tahakkümünden kurtulmak için değil, belki daha önce de geçtiği gibi hâkimiyeti kendi soylarına kazandırmak düşüncesinden kaynaklanıyordu.

İranlı Mevalinin Devlet Dairelerinde Görevlendirilmeleri

Abbasiler idareyi ele geçirince devletlerinin başkenti olarak kendi taraftarlarının yaşadığı Küfe'yi, daha sonra da Haşimîye'yi tercih etmiş, oradan da Mansur tarafından Dicle Nehri üzerinde kurulan Bağdat şehrine geçmişlerdir. Kendilerine destek olan İranlıları, özellikle de Ebu Müslim Horasani'nin maiyeti altında kendi adlarına hilafet uğruna fedakârca hizmette

25 İbnü'l-Esîr, III, 49.

bulunan adamlara itimat ederek, maiyetlerinde ve önemli devlet makamlarında görevlendirmekten çekinmemişlerdir. Abbasi devletinde büyük makam sahibi olmuş İranlıların en ünlüsü Bermekî vezirlerinin atası olan Halid bin Bermek'tir. Kendisi Ebu Müslim'in emrinde savaşan ordu komutanlarından biri olup, yapılan savaşların hepsinde hazır bulunmuş, Ehl-i Beyt'e büyük hizmetler yapmıştır. Babası Belh Mecusilerinden olan Bermek, söz konusu şehirde Nevbihar adıyla şöhret bulan bir ateşgedenin mütevellisi ve nazırıydı. Hem kendisi, hem de oğulları bu ibadethanenin hizmetini yürütüyorlardı. Bermek, İran halkı arasında da büyük bir makam sahibiydi. Oğlu Halid İslâm'ı kabul ederek Ebu Müslim'in emrinde askerlik yaptıktan sonra Abbasilere katılmış, akıl ve basiret sahibi biri olduğundan, kısa sürede onların güvenini kazanmış, Ebu Müslim gibi intikam ateşlerini yakmaya fırsat vermemişti. Saffah, Halid'de gördüğü dirayet ve iktidara dayanarak kendisini vezir tayin ettiği gibi, kendisinden sonra halife olan Mansur da yine bu görevi devam ettirmişti. Ebu Müslim'in öldürülmesinden sonra İran topraklarını işgal eden Kürtler ile yapılan savaşta Halid, halife Mansur'a önemli hizmetlerde bulunmuştu.[26]

Kendisinden sonra vezirlik görevi çocuk ve torunlarından birbirine, önce oğlu Yahyâ'ya, daha sonra torunu Cafer'e intikal etmiştir. İleride açıklayacağımız nedenlerden dolayı Bermekîlerin iktidarının sona ermesi bu sonuncu şahsın vezirliği döneminde olmuştur. Abbasiler kendi özel maiyetlerinde bile İranlıları görevlendirmeye büyük özen göstermişlerdir. İranlı mevali ve gulamları özel maiyetinde ve en önemli işlerinde ilk görevlendiren halife Mansur olmuştur. Öyle ki bunlara Arapların üstünde bir makam ve mevki vermiştir. Kendisinden sonra gelen halifeler de onun yolunu izlemişlerdir. Halife Mansur ölümünün yaklaştığını anlayınca mallarının üçte ikisini mevalisine vasiyet ettiği gibi, onlara saygı duyulmasını, hukuklarının gözetilmesini de tavsiye etmişti. Oğlu Mehdî'ye yaptığı vasiyetinde özetle şu uyarılarda bulunmuştu:

26 İbn Hallikân, I, 106.

"Mevaliyi nazar-ı dikkatten uzak tutma. Onlara iyi muamele ve iltifat göster, kendine yaklaştır, sayılarını da çoğalt. Çünkü onlar felaket zamanlarında senin kuvvetin ve dayanağındır. Özellikle Horasan ahalisine ehemmiyet ver. Zira bunlar bu devletin kurulması uğrunda mal ve canlarını tüketmekten çekinmeyen en sadık destekçi ve yandaştırlar. Bunların sana olan irtibat ve muhabbetlerini güçlendirmek için daima kendilerine iyilik ve cömertlikte bulun. Kusurlarını affet ve güzel hizmetlerini ödüllendir. Onlardan vefat edenlerin yerine oğullarını ve akrabalarını hizmete al."[27]

Horasan halkına, Abbasi yöneticilerinin saygı ve şefkatle davranmaları doğal bir şeydi. Ancak Araplar, İranlıların kısa sürede bu derece yüksek mevkilere çıkmalarının sebep ve hikmetini anlayamamışlardı. Araplar halifenin yanına çıktıklarında Horasanlıların tam bir serbestlik içinde gelip gittiklerini, âdeta halifenin yakın akrabası gibi huzuruna girip çıktıklarını, Arapların ise bilakis halife kapısında uzun müddet bekletilerek ancak büyük zahmet ve sıkıntıdan sonra huzura kabul edildiklerini görüyor ve çok üzülüyorlardı. Rivayete göre Arap şairlerinden Ebu Nuhayle Mansur'un kapısında uzun zaman beklediği halde halifenin huzuruna girebilmek için izin alamamıştı. Mansur'un huzuruna rahat bir şekilde girip çıkan Horasanlılar halifenin kapısında bekleyen, üstü başı pejmürde bu Arap şairinin haline, kıyafetine bakarak kendisiyle alay etmişlerdir. Tam bu sırada şairin dostlarından biri devletin halini sorunca Ebu Nuhayle, "Eyvah! Meğer devlet köle ve mevalinin devletiymiş," cevabını vermiştir.[28]

Mansur'un oğlu Mehdî önemli bir iş hakkında görüşmek için yakın adamlarından oluşan bir meşveret meclisi kurduğunda, ilk önce mevali söz söylüyordu.[29] İranlılar diğer konularda da bu şekilde ileri bir konuma yükselmişlerdi. Halifenin özel maiyet memurları, devlet adamları ve hükümet İranlılardan te-

27 İbnü'l-Esîr, VI, 7.

28 *Egânî*, XVIII, 148.

29 İkdu'l-Ferîd, I, 53.

şekkül etmişti. Vezirler, serdarlar, valiler, başkâtipler, mabeyinciler İranlılardan seçiliyordu. Söz konusu makam ve mansıplar halifelik gibi çoğunlukla babadan evlada intikal ettiği için, İranlılar bu devlette kendilerini yabancı görmüyor, âdeta bir İran devletinde bulunduklarını kabul ediyorlardı. Birtakım İranlı aileler vezirlik veya valilikle şöhret kazanmışlardı. Bermek, Vehib, Kahtaba, Sehl ve Tahir aileleri bunların en önemlileriydi. Bütün devlet işleri vezirlerin görüş ve idaresine bağlıydı. Vezirler istediklerini nasb ve azletmede serbesttiler. Vezaret görevine her çıkan şahıs, valiliklere kendi doslarını veya adamlarını tayin ederdi. Abbasiler bu dönemde memleketin idari sistemini adalet esasları üzerine kurmaya çalışıyordu. Bu ortamda halk emniyet ve güven bulmuş ticaret, sanayi ve ziraata yönelmiş, Emeviler zamanında yaşadıkları baskı ve istibdadı unutmaya başlamıştı. Artık bir söz ve fikir hürriyeti, din ve mezhep hürriyeti devrine girilmiş, Arap şovenizmi ve dar kabilecilik zihniyeti de bir ölçüde ortadan kaldırılmıştı. Bu yüzden her din ve ırktan tüm ahali rahat, huzurlu ve asayiş içinde bir yaşam sürdürmeye başlamıştı.

Daha sonra Türkler, Me'mün'un devrinden sonra devlet yönetimini ele geçirince, İranlılar her ne kadar eski güç ve etkinliklerini kaybetmişlerse de yine de önemli bir mevki ve etki unsuru olarak kalmış, halifenin özel hizmetlerinde ve devletin önemli işlerinde kâtiplik ve komutanlık gibi memuriyetleri işgal etmeye devam etmişlerdi. Bu tarihten itibaren devlet mansıpları artık yalnızca İranlıların elinde değildi. Artık her makamda her çeşit Müslüman'a rastlanabiliyordu. Bunların hepsi de "mevali" adıyla biliniyordu. Hemen tamamı devlete, halife ve valilere tam bir samimiyet ve fedakârlıkla hizmet ediyorlardı.

Abbasiler Devrinde Gayrimüslimler

İranlılar Abbasi devletini teşkilatlandırırken muhasebe, bürokrasi, kitabet ve vergi memurluğunda yetenekli Irak ve Şam bölgesi gayrimüslimlerine önemli görevler vermiş, dolgun ma-

aş ve atiyelerle devlet hizmetine davet etmişlerdi. Gayrimüslimler, devletin mezheplerine toleransla yaklaştığını, nesep farklılığından dolayı kimseye zorbalık ve baskı yapılmadığını, hangi din veya mezhepten olursa olsun yetenekli insanların takdir edildiğini görünce, gönüllü olarak Abbasilerin hizmetine koşmuşlardı. Öbür taraftan, Abbasiler de bu bilgili ve maharetli insanlara devletin divan ve bürokrasisini çekinmeden teslim etmişlerdi.

Abbasiler devrinde yetişen sarrafların, kuyumcuların çoğu Yahudi olduğu gibi devlet kâtipleri arasında da birçok Hıristiyan vardı. Bazen bir Hıristiyan, harp nazırı (savunma bakanı) bile olabiliyordu. Hatta bu görevde bulunduğu sırada bazen o kadar önemli bir makam ve nüfuz sahibi oluyordu ki, Müslüman devlet adamları ve ileri gelen idareciler bile onun elini öpmek için yanına koşarlardı. Malik bin Velid, Abbasiler devrinde bu göreve tayin olunan Hıristiyanlardan biriydi. Halife Mutazitbillah tarafından tayin edilmişti. İsrail Nasranî de yine Abbasilerin harbiye nazırlığında bulunan Hıristiyanlardan olup bu mansıbı kendisine Nasırlidinillah tevcih etmişti. Bazı Hıristiyanlar da veziriazamlığa kadar terfi edilmişlerdi. Aynı şekilde Ebu'l Âlâ Sait bin Sabit, Müttakibillah zamanında veziriazam payesini elde etmişti.[30] Abbasilerde hükümran olan bu itidal ve dinî müsamaha, Mısır'da kurulan Fatımîleri de büyük oranda etkilediği için, bu devlette de gayrimüslimler büyük mevkiler işgal etmişlerdi. Birçok gayrimüslim veziriazam ve başkâtiplik gibi önemli devlet işlerinde mevki ve nüfuz kazanmıştı. Fatımîlerden Azizbillah, Hıristiyanlardan İsa bin Nesturas'ı ve Musevilerden Münşa'yı büyük vezir yapmıştı. Gerek Hıristiyanlar gerek Museviler bu iki vezirin devrinde itibar ve güç sahibi olmuşlardı.[31] Hakim bi-emrillah zamanında saltanat naibi ve veziriazam olan Bercivan'ın kâtibi Fehd bin İbrahim Nasrani, Fatımîler devletinde önemli mevkilere yükselen gayrimüslimlerden bir başkasıydı. Fehd, Bercivan adına fermanlar yazar, kendisine reis adı verilir, ge-

30 *Tarihi vüzera*, 95; *el ferec*, II, 149.

31 İbnü'l-Esîr, IX, 32; Süyuti, II, 17.

niş yetkilerle devlet işlerine müdahalede bulunurdu. Hıristiyanlar bu adamın zamanında aktif görevlere yükselmiş, neredeyse tüm devlet işleri Hıristiyanların eline geçmişti.[32] Aslında gerek Hakim bi-emrillah gerek Hafız bin Muhammed devrinde devlet Hıristiyan ve Musevilerin kontrolündeydi.[33] Genellikle Hıristiyan ve Museviler, özellikle Şam bölgesi Hıristiyanları tıp, felsefe, mütercim ve bürokrat sınıfındandı. Halifeler tarafından kendi özel maiyetlerinde özel görevler verilen şahısları da gözden uzak tutmamak gerekir. Kitabımızın birinci cildinde de açıkladığımız gibi Şam bölgesi Hıristiyanları tüm bilimleri Fars ve Süryani dillerinden Arapça'ya tercüme etmekle İslâm uygarlığının yükselmesinde önemli görevler üstlenmişler, büyük hizmetlerde bulunmuşlardı. İslâm ülkesinde cari olan, din hürriyeti, halife ve devlet adamlarından gördükleri iltifat ve anlayış sayesinde hemen her dil ve dinden çeşitli unsurlar, bilim ve kültür aşığı halife ve valilerin çevresinde toplanarak, tam bir huzur içinde hayatlarını sürdürmüşler, hem dinî hem de pozitif bilimlere değer biçilemeyecek ölçüde katkıda bulunmuşlardı.

Abbasilerin kuruluş yıllarında halifeler ruhani reislere de oldukça saygılı davranır ve onlarla meclislerinde sohbet ederlerdi. Abbasi halifelerinin dördüncüsü olan Hâdi, çoğu zaman piskopos Timotheus'u huzuruna davet eder, onunla dinî sohbetlerde bulunur, birçok zor meseleyi ona havale ederdi. Hâdi ile piskopos arasında cereyan eden uzun münazaralar piskopos tarafından bir kitapta toplanmıştır. Harun Reşid[34] ve diğer halifeler kendisi ile benzer sohbet ve tartışmalar yapardı. Halifeler bu müsamahalı davranışları ile Hıristiyanların yeni kilise inşâ etmemeleri, özel günlerde açıkça ayin yapmamaları, devlet hizmetinden men olunmaları gibi Hz. Ömer'in ahidnâmesinde yer alan sınırlamaların bazılarını uygulamaktan kaçınmışlar, onlarla daha sıkı ve samimi münasebetler kurmuşlardı. Hatta Hıristiyanlara gösterilen aşırı hürmet ve toleransın

32 Makrîzî, III, 4, 31.

33 Makrîzî, I, 406.

34 *Tarihu'l müşaraka*, 143.

bir sonucu olarak, bazen halifelere Hıristiyan azizlerin resimleri hediye edilir, halifeler de bunları kabul etmede bir sakınca görmezlerdi.

Abbasiler Devrinde Gayrimüslimlere Yapılan Baskılar

Tüm bunlara rağmen bazı halifeler Hz. Ömer'in ahidnâmesine uygun olarak Hıristiyanlar hakkındaki kısıtlamaları uygulamak için birtakım baskı yöntemlerine yönelmişlerdi. Abbasi halifeleri mutlak bir hâkimiyetle hükümlerini yürütüyordu. Yani mutlak otoriteydiler. Hükümdarın emir ve hükümleri onun ahlak ve tavırlarıyla alakalıydı. Bazıları Hıristiyanlara müsamahakâr ve anlayışlı davranırken diğer bazıları da Harun Reşid ve Mütevekkil'in yaptıkları gibi tam aksi bir muamelede bulunurlardı. Örneğin H. 247/861 yılında vefat eden Mütevekkil, Hıristiyanlara karşı katı bir halife, belki de Abbasi halifelerinin en sert olanlarından biriydi.[35] Kendisi İslâmiyet'in doğuşundan sonra yapılan kiliselerin yıkılmasını emrettiği gibi, Hıristiyanların devlet hizmetinde görevlendirilmelerini ve özel günlerinde haç çıkarmalarını yasaklamış, Hıristiyanların kapılarına tahtadan yapılmış bir şeytan resminin konulmasını, bal renginde sundurma (boyunduruk veya boyunluk) giymelerini, kuşak bağlamalarını, tahtadan yapılmış üzengili eyerlere binmelerini, erkeklerin asıl elbisenin rengine ters, ayrı ayrı renklerde, her biri dört parmak kadar iki yamayı taşıyor olmalarını, Hıristiyan kadınlarının da bal renginde çarşaf giymelerini emretmiş ve Hıristiyanları kemer kuşanmaktan men etmişti.[36]

Bununla birlikte Mütevekkil'in yaptığı bu baskıları çok da tuhaf görmemek gerekir. Zira kendisi bu katı tedbirleri sadece gayrimüslimlere değil, tüm halkına emretmişti. Şia'ya da zalimce davranmış, âlimler ve diğer kalem erbabını sürgüne göndermiş, şiddetle cezalandırmıştı. Hıristiyanlar bu halife zamanında

35 Bunun sebepleri hemen aşağıda anlatılıyor – ng.

36 İbn Haldun, III, 275; İbnü'l-Esîr, VII, 20; Makrîzî, II, 494.

çeşitli baskı ve felaketlerle karşılaşmıştı.[37] Kuşkusuz bu davranışlar tamamen sebepsiz değildi. H. 241/855 yılında Hıms'taki Müslüman halk valiye karşı isyan ettiklerinde vatandaşları olan Hıristiyanlar da bu isyanda onlara destek vermişlerdi. Durumu haber alan Halife Mütevekkil, Hıristiyanları şehirden sürmüş, kiliselerinin yıkılmasını emretmişti. Bu isyana katılmaları halifeyi Hıristiyanlar hakkında katı ve sert davranmaya yönelten sebeplerden biri olmuştu.[38]

Aynı şekilde Harun Reşid zamanında hudut boylarında bulunan şehirlerdeki kiliselerin yıkılmasında, gerek elbiseler hakkındaki sınırlandırmalarda gerekse diğer hususlarda yapılan kısıtlamalar, Hıristiyanların olumsuz davranışlardan kaynaklanmıştı.[39] Harun Reşid bu baskıları Sıffîn'in batısında bulunan ve günümüzde enkazdan başka bir eser kalmamış olan Herkala şehrinde, Rumlarla yaptığı savaştan döndükten sonra uygulamaya koymuştu. Durumdan anlaşılan o ki, Rum toprakları ile İslâm toprakları arasındaki hudut üzerinde bulunan Hıristiyanlar Müslümanların durumlarını tecessüs etmiş, dindaşları olan Rumlara yardım etmiş, kiliseleri de bu işte bir vasıta olarak kullanmışlardı. Bu nedenle Harun Reşid bir dizi katı kural koymak zorunda kalmıştı. Ancak bu emirler yalnız sınır bölgesindeki Hıristiyanlarla sınırlı kalmış, Müslümanların ahval ve hareketlerini araştırmalarını engellemek için de Hıristiyanların Müslüman kıyafetinden ayrı bir kıyafette bulunmaları hususunda müsamahasız davranmıştı. Halife Harun Reşid aslında gayrimüslimlere karşı şefkatli, adil ve toleranslı davranan bir halifeydi. Bunun en önemli delillerinden biri, kardeşi Hâdî'nin valisinin Mısır'da yıktığı kiliseleri hilafet makamına çıkınca tekrar inşâ ettirmesidir.[40]

---

37 *Tarihu'l müşaraka*, 146.

38 İbnü'l-Esîr, VI, 82. Benzeri durumlar Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında da yaşanmış, gayrimüslimler dış güçlerle işbirliği yaparak, devlete karşı isyan hareketlerine girişmişlerdir. Öyle ki birçok kilise âdeta cephanelik veya devlet aleyhine çevrilen dolapların merkezi haline getirilmişti. Bunlara karşı tedbir alan Osmanlı idarecileri de baskı ve zulümle suçlanmıştı – ng.

39 Makrîzî, II, 511.

40 Makrîzî, II, 511.

Mısır'da da Hıristiyanlar yukarıda açıkladığımız gibi, din ve mezhep hürriyeti sayesinde nüfuzlu ve hatırlı bir konuma yükselmiş olmakla birlikte, belli dönemlerde zulüm ve baskı dolu yıllar da geçirmişlerdir. Bu baskılara en eski örnek, H. 395 yılında Fatımî hükümdarlarından Hakim döneminde olmuştur. Bunun en önemli sebebi ise söz konusu devirde Hıristiyanların devlet yönetimi ve dairelerinde elde ettikleri yüksek makam, mevki ve prestijlerdi. Zaman içinde büyük servet ve güce kavuşan Hıristiyanlar, gerek İsa b. Nastoros, gerekse Fehd b. İbrahim zamanında hemen her alanda Müslümanlarla yarışmaya, onlarla boy ölçüşmeye başlamışlardı. Öfkelendiğinde âdeta cinnet geçirir bir ruh haletine giren Hakim, bir olaydan dolayı çok öfkelenmiş, İsa'nın da, Fehd b. İbrahim'in de öldürülmesini emretmekle kalmamış, tüm Hıristiyanlar hakkında takibat başlatmıştır. Onlara belli tip elbise giyme ve kuşak takma zorunluluğu getirmiş, yortularında ruhani ayin yapmalarını da yasaklatmıştı. Kiliselerinde bulunan gümüş ve altından yapılan eşyalara el koyarak, beytülmâle devrettirmişti. Ayrıca onların köle ve cariye satın almalarını yasaklatmış, İslâm'ı kabul etmeleri konusunda da baskıda bulunmuştu. Buna benzer daha birçok katı emir verip kısıtlamalar getirdi.[41] Hıristiyanlar hiçbir devirde bu derece baskı ve zulüm görmemişlerdi. Bununla beraber bu tür olumsuz uygulamalar o parlak İslâm uygarlığının şan ve ihtişamına bir zarar veremez. Zaten bu tazyik ve zulmü yapan hükümdar da bunu bilinçli ve amaçlı bir eylem olarak değil, bir zorunluluk veya cinnet sonucunda yapmıştı.

Müslümanlar ile Rumlar arasında büyük bir savaşın patlak vereceği, Rumların bazı camileri, özellikle de İstanbul'daki bir camiyi yıktıkları haberi Hakim Biemrillah'ı çileden çıkartmış, yukarıda da açıkladığımız gibi bir dizi katı önlem ve uygulamalarda bulunmaya sevk etmiştir. Cami yıkımına misilleme yapan hükümdar, bazı kiliselerle birlikte Kudüs'teki Kamame Kilisesi'ni yıktırmıştı. Ancak kendisinden sonra gelen Halife Zahir döneminde H. 418/1027 yılında Doğu Roma İmparatorluğu ile bir barış anlaşması imzalanmış, İstanbul'daki cami ile Kudüs'teki

41 Makrîzî, II, 495.

Kamame Kilisesi'nin karşılıklı olarak yeniden inşası, zorla dinini değiştiren Hıristiyanların isterlerse tekrar eski dinlerine dönmelerine izin verilmesi anlaşma hükümleri arasına dahil edilmişti. Bunun üzerine birçok kişi eski dinlerine dönmüşlerdi.[42]

Fatimî halifesi Hakim'i bu tür katı uygulamlara yönlendiren sebep aslında çok da önemli bir şey değildi. Ancak o taassup ve karakterinin gereği olayı abartmış, kilise yıkma ve adam öldürmeye kadar işi ileri götürmüştü. Aslında kendisinin cinnete varan bazı uygulamaları Müslüman halkı da rahatsız ediyordu. Bazı emir ve yasakları insanları tebessüm ettirecek derecede komikti. Müslümanların meluhya yemeği ve circir (su teresi) gibi bazı sebzeleri yemelerini, bunlardan şerbet yapıp satmalarını yasakladığı gibi, kadınların da dikkat çekecek derecede şık giyinip çarşılarda dolaşmasını yasaklamıştı. Yine bu cinnet eseri olarak, selefe lanet okunmasını, bu lanetlerin cami ve mescitlerin, dükkânların, kabirlerin kapılarına yazılmasını emretmişti. Herhalde bu ve benzeri fiiller Hakim'in akli dengesinin karışık olduğunun bir delilidir. Bununla birlikte tüm bu önlemler, çok mantıklı olmasa bile sebepsiz değildi. Örneğin meluhya yemeğini yasaklamasının sebebi, Şia'nın düşmanı olan Muaviye'nin çok sevdiği bir yemek olmasından ileri geliyordu. Aynı şekilde circir adıyla bilinen sebzenin yasaklanmasının nedeni de müminlerin annesi Hz. Aişe ile ilişkilendirilmesiydi. Halife Mütevekkil'in adıyla anılan bir tür yemek de kendisinin Şia düşmanı olmasından dolayı yasaklanmıştı. Şerbetin imal edilmesi ve kullanımının yasaklanmasının nedeni de Hz. Ali'nin bu şerbetten nefret etmiş olmasıydı.[43] Hakim'in diğer garip uygulamalarını da bunlarla kıyaslayabiliriz. Bununla birlikte Hakim kiliseleri yıktırdıktan bir müddet sonra, bir zorlama olmaksızın bu kiliselerin tekrar inşâsını emretmenin yanı sıra, İslâmiyet'i kabul etmeye zorlananların tekrar dinlerine dönmelerine de müsaade etmiş, birçok Hıristiyan da dinlerine dönmüştü. Bu izinler aslında oğlu Zahir'in zamanında gerçekleşmiştir. Hakim'in garip uygulamalarından biri de bazı medreseler inşâ

42 Makrîzî, I, 355.

43 Makrîzî, II, 341.

edip buralara kimi fakih ve meşayih tayin ettikten sonra onları öldürtmesi, bu medreseleri yıktırması, çarşı ve pazarları gündüzleri kapattırarak geceleri açtırmasıydı. Halk bu garip düzenlemelere uzun müddet katlanmak zorunda kalmıştı.[44]

Bununla beraber, Hıristiyan ve Musevilerin karşılaştıkları en kötü baskılar, İslâm devletinin duraklama, gerileme döneminde, özellikle de Haçlı Seferleri'nden[45] sonra ortaya çıkmıştır. Haçlı Seferleri her iki millet arasında düşmanlık ve taassup ateşini alevlendiren en etkili sebep olmuştu. Bir taraftan Hıristiyanlar bu vesile ile Müslümanların kendilerinden yüksek bir mevki ve üstün bir konum sahibi olduklarını, Müslüman idarecilerin din ve inançları üzerinde baskı uyguladıklarını hissetmiş, diğer taraftan da Müslümanlar Hıristiyanların İslâm düşmanı yabancılarla gizlice işbirliği yaptıklarını göz önüne alarak, onları çeşitli şekillerde cezalandırmış, gerektiğinde sürgüne yollamışlardır. Örneğin Şam ile Hımıs arasında yer alan Kara beldesi, Hıristiyanlarla savaşan Müslüman askerlerin çocuklarını çalıp, gizlice Frenklere satmışlardı. Bu yüzden Melik Za-

---

44 Suyuti, II, 17; İbnü'l-Esîr, IX, 86.

45 Haçlı Seferleri, Haçlı Savaşları ya da Haçlı Akınları, 1095-1270 arasında, Avrupalı Katolik Hıristiyanların, Papa'nın çeşitli vaatleri ve talebi üzerine, Müslümanların elindeki Ortadoğu toprakları (Kutsal Topraklar) üzerinde askeri ve siyasi kontrol kurmak için düzenledikleri askeri akınların genel adıdır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ve ondan bir ay kadar önce de vezir Nizâmülmülk'ün Batînî fedailer tarafından suikast sonucu öldürülmeleri (1092) ile birlikte ortaya çıkan taht kavgaları ve otorite boşluğunu iyi değerlendiren Haçlılar, özellikle 1. Sefer sonucunda önemli başarılar elde etmişlerdir. Bu saldırıya hazırlıksız yakalanan Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan Nikaia'yı Haçlılara vermek zorunda kaldı. Aynı yılın Temmuz ayında Eskişehir yakınlarındaki Dorileon Muharebesi'nde Haçlılara yenildi. Ekim ayında Haçlılar Antakya'yı kuşattılar. Bir seneye yakın süren bir kuşatma sonunda Antakya Haçlıların eline geçti. 1099 yılında Haçlılar Kudüs'ü kuşattılar. 15 Temmuz'da Kudüs düştü. Haçlılar Kudüs'ün tüm halkını kılıçtan geçirdiler. Birinci Haçlı Seferi sonucunda Haçlılar Ortadoğu'nun çeşitli kentlerinde irili ufaklı Haçlı devletleri kurdular. Birinci Haçlı Seferi'nden sonra ona yakın Haçlı Seferi yapıldı. Ancak bunlardan hiçbiri başarılı olamadı. Ortadoğu'da güç kazanan çeşitli Müslüman devletler zamanla Haçlı devletlerini birer birer ele geçirdiler. 1187 yılında Selahaddin Eyyübi'nin Kudüs'ü Haçlılardan geri alması büyük bir dönüm noktası oldu. 13. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Haçlıların Ortadoğu'daki varlığı sona ermişti. 14. yüzyıldan itibaren Avrupalıların Müslümanlara karşı saldırılarını Osmanlı Devleti göğüslemeye başlayacaktı – ng.

hir H. 664/1265 yılında bir savaştan dönerken bu beldeden geçmiş, bir ceza olarak buranın yağmalanmasını, yetişkin erkeklerin öldürülmesini ve küçüklerinin esir edilmesini emretmişti. Bu şekilde ele geçirilen köleler Mısır'da Türkler arasında büyümüş, daha sonra, Osmanlıların kurduğu yeniçeri askerleri gibi bu çocuklardan asker ve komutanlar yetiştirilmiştir.[46]

Haçlı Seferleri'nden sonra, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki kin ve düşmanlık ateşi tekrar alevlenmeye başlamıştı. İki taraf da diğerine eziyet etmekten ve zarar vermekten başka bir şey düşünemez hale gelmişti. Ülke bir İslâm devleti olduğundan, Hıristiyanlar doğal olarak mağlup oluyorlardı. Bir şehrin İslâm mahallesinde bir yangın çıktığında Hıristiyanlarla Museviler bu yangını çıkarmakla suçlanıyor, hükümet tarafından misilleme olarak onların da evleri veya kiliselerinin yakılması teşvik olunuyordu.[47] Aslında bu derece katı ve koyu taassup o çağların bir âdetiydi. Çünkü Hıristiyanlar, kendi ülkelerinde yaşayan Müslümanlara kötü muamelenin daha şiddetlisini yaşatıyorlardı. Hıristiyanların eline düşen İslâm esirleri Hıristiyanlığı kabul etmedikleri takdirde ölümle tehdit ediliyorlardı.[48] Hıristiyanlar kuvvet kullanarak bir İslâm şehrini ele geçirdiklerinde camilerde bile çan çalarlardı.[49] Endülüs Hıristiyanları Müslümanlara galebe çaldıkları zaman, onları Yahudilerin taşıdıkları bir özel simgeyi taşımaya mecbur ettikleri gibi, en son galibiyetlerinde de Müslümanları Hıristiyan olmak veya ölümle karşı karşıya bırakmışlar, bunun üzerine onlar da Hıristiyan olmak zorunda kalmışlardı.[50]

Halkın Hıristiyanlara Yaptığı Baskılar

Halifeler ve valiler hâkimiyet ve devlet yönetimi konularına önem verdiklerinden, özellikle İslâm medeniyetinin yükselme

46 Ebu'l-Fida, IV, 4.

47 Makrîzî, II, 8; Ebu'l-Fida, IV, 117; *Sirâcü'l-Mülûk*, 184.

48 İbnü'l-Esîr, VII, 29.

49 İbnü'l-Esîr, VIII, 62.

50 *Neşhu't-Tîb*, II, 1269.

devirlerinde eski uygarlıklara ait eserleri Arap diline tercüme ettiriyorlardı. Tıp, muhasebe ve resmi yazışma (diplomatika) alanlarında özellikle yabancı unsurlara ihtiyaç duyduklarından, devletin hemen her kademesinde onlara ciddi görevler veriyor, saygılı ve cömert davranıyor, çoğu kez Müslümanlardan daha fazla iltifat gösteriyorlardı. Emevilerin Arap unsura diğer Müslümanlardan daha fazla önem vererek Arap ırkçılığı yaptıkları gibi, Abbasiler de benzeri ayrımcılığı gayrimüslim devlet görevlileri, mütercimler ve diğerleri için yapıyorlardı. Kuşkusuz bu durum çok geçmeden Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ciddi bir rekabet ortaya çıkardı. Bu gelişme her iki tarafın da birbirine karşı kıskançlık ve haset damarlarını tahrik etmiştir ki, bunun uzantıları günümüze kadar sürmüştür.

Bu olumsuz davranış, kıskançlık ve düşmanlık hisleri, öncelikle halife ve yakın adamlarının çevresinde toplanmış olan ilim adamları ve sanatçılar arasında başlamıştır. Halkın ileri gelen önderleri olan şerifler, zenginler ve devlet adamları arasındaki rekabet ve taassup ise buna oranla daha nadir görülüyordu. Çünkü bu kesimler, din ve mezhep ayırımı yapmaksızın herkese, yetenek ve becerisine göre değer veriyorlardı. Örneğin mevki ve makamının şeref ve izzetini göstermek için, Abbasi halifesi Kadir'e halifelik dışında kendisinden artı olarak hiçbir şerefi taşımadığını söyleyen Nakibü'l-eşrâf Şerif Rıza, meşhur edebiyatçılardan Ebu İshak Sâbî'yi –sâibeden olduğunu bile bile–, parlak bir kaside ile medhetmekten çekinmemişti. Bununla birlikte halkın içinden bazıları, peygamber torunlarından birinin, sâibeden bir adamın ölümüne mersiye yazmasını şeriflik makamının yüksekliğiyle bağdaştıramamıştı. Fakat Şerif Rıza bu serzenişe karşılık, "Ben onun dinine değil, ancak irfanına mersiye söyledim," cevabını vererek fazilet ve irfan nerede görülürse görülsün ona saygı duyulması gerektiğini vurgulamıştı.[51]

Sıradan halk ve benzerleri, Hıristiyanlara karşı mutaassıp davranıyor, onları devlet idarecilerinin gözünden düşürmek istiyorlardı. İşin başında bulunan idareci gerçekten ehil ve dirayetli birisi ise bunların fesatçılıklarına kulak asmıyordu. Riva-

51 İbn Hallikân, I, 12, II, 2.

yete göre H. 284/897 yılında Bağdat'taki Müslüman halk bir Hıristiyan'ı Hz. Peygamber'e sövmekle suçlamıştı. O dönemde halife Mutazıd'ın veziriazamı olan Kasım bin Abdullah'tan bu Hıristiyanı cezalandırmasını istemişlerdi. Ancak vezir o kişinin suçlu olmadığına inandığı için, halkın isteğini ciddiye almamıştı. Daha sonra mesele halifeye ulaştırılmış, olay büyümüştü. Aynı şekilde H. 3. yüzyıl başlarında Endülüs Emevi hükümdarlarından Hakem, bir valisini gayrimüslimlere kötü davrandığından dolayı idam ettirmişti.[52]

Abbasilerin çöküşüne yaklaşıldığı yıllarda, mezhep ve din taassubu, ülkenin aydın sınıfı arasında da ortaya çıkmaya başladı. Çünkü söz konusu dönemde menfaat elde etmenin yolu başarılarla idarecilerin dikkatini çekmek değil, münafıklık, dalkavukluk, fitne ve fesat çıkarmaktan geçiyordu. Abbasilerde din ile devlet işleri birbirinden ayrı olmadığından, amaçlara ulaştıracak araçların en etkilisi din ve ona bağlı olan dinî duygulardı. Bununla birlikte bazı münafıklar kendilerini dindar gösterebilmek için diğer dinlere karşı tavır alıyor, onları kötülüyor ve alay ediyordu. İdareci mevkiinde bulunan şahıs safdil ve cahil biri ise genellikle yanıltıcı bu telkinlere aldanarak diğer din mensuplarına karşı baskı gösteriyor ve zulmediyordu. Ortaçağda yapılan Haçlı seferlerinin hemen ardından diğer dinlere karşı gösterilen bu taassup artık yeni bir biçim aldığından, hükümet adamları, ulema ve diğer üst makam sahipleri bu devirden itibaren gayrimüslimleri hor görmeye, onlara âdeta düşman muamelesi yapmaya başlamışlardı. Dinen farklı ancak vatanları ortak olan iki taraf arasında kin ve düşmanlık zamanla iyice artmıştı. Artık Hıristiyanlar, ne şekilde olursa olsun yaşadıkları devletten kurtulmayı istiyorlardı. Bu yüzden H. 657/1258 yılında Moğol (Tatar) ordusu Bağdat'a saldırdığında gayrimüslimler Moğolları desteklemiş ve onların hâkim olmasını istemişlerdi. Bu nefret ve düşmanlık, özellikle son değişiklikten, yani bir küsür yüzyıldan biraz önce, özellikle de medeniyetten uzak olan bölgelerde, hatta devletin resmi yazışmalarında bile açıkça belli oluyordu. Diyarbakır'da vefat eden bir Hıristiyan'ın defin iz-

52 İbnü'l-Esîr, VI, 157.

ni için bölgenin şer'î mahkemesinden verilen bir izin belgesini ulemadan bir dostun aracılığı ile görüp inceledik. İlginç olduğu için buraya kaydediyoruz: "Diyarbakır'da şer-i şerif tarafından Süryani keferesi temsilcisine: Ey görüş ve itikatça mekruh olan kişi! Nefret edilen grubunuzdan Yakup adındaki lanetli kafir geberip helak olduğundan, çirkin cesedinin yeraltına konulması için mahallesinin muhtarı tarafından yapılan müracaat üzerine haracı affolunmuş ve her ne kadar yerin altı bile, adı geçenin pis bedenini kabul etmekten kaçınıyor ise de toprak üzerinde bırakılması da havayı bozacağı için caiz görülmediğinden, kendi mahallenizde batıl mezhebinize göre cehennem zümresine gömüldüğünde kimse tarafından engel olunmamak için işbu ruhsatname i'ta kılındı. 26 Cumade'l-ülâ 1203"[53]

Şu çağda hangi Müslüman veya hangi Hıristiyan bu vesikayı görüp de çirkin ve acayip bulmaz? Bu ruhsatnameyi bize haber veren şahsın ifadesinin doğruluğuna itimadımız olmasaydı, taassubun bu derece katı olacağına biz de inanmazdık. Ancak Kahire'de oturan diğer bir dostumuz da Mısır'daki patrikhanelerde buna benzer ibarelerin bulunduğu, birçok ruhsatnamenin saklandığını bizi temin ederek bu konudaki şaşkınlığımızı bir dereceye kadar hafifletti. Bununla birlikte bu taassup günümüz yüzyılındaki değişimi takiben yavaş yavaş yok olmaya başladı. Ülkemiz medeniyet yolunda ilerledikçe bu gibi durumların tamamen yok olacağı kuvvetle ümit olunmaktadır.

Hıristiyanların Birbirlerine Karşı Kıskançlık ve Rekabetleri

Bununla beraber İslâm uygarlığının parlak devirlerinde Hıristiyanlara reva görülen eziyet ve baskıların gerçek nedenlerini araştıracak olursak, birçoğunun arkasında Irak'taki Nesturi ve Yakubi gibi Hıristiyan mezheplerinin birbirleri aleyhinde yaptıkları iftira ve düşmanlıklar olduğunu görürüz. Hatta çoğu kez bizzat Hıristiyanlardan yüksek makamlarda olanlar kendi mezhebinde bulunan dindaşlarına karşı Müslümanlardan daha çok

53 Zeydân, bu belge ile ilgili herhangi bir kaynak göstermemiştir – ng.

zulmediyorlardı. Nitekim halife Mansur'un doktoru aslen Hıristiyan olan İsa bin Şehla bu yüksek makama geçer geçmez metropolit ve piskoposların mal ve mülklerine el atmış, onları soymaya başlamıştı. Nusaybin Metropoliti'ne yazdığı bir mektupta kilisede bulunan çok değerli eşyaların kendisine verilmesini ısrarla talep ederek, "Sen bilmiyor musun ki padişahın hayatı bile elimdedir. İstersem onu hastalandırır, istersem sıhhatte bırakırım," diyerek tehdit etmişti. Ancak metropolit mektubu halifenin mabeyncisine göndermişti. Durumdan haberdar olan halife tabibi saraydan kovdurmak suretiyle cezalandırmıştı.

Abbasiler devrinin ünlü hekimlerinden Bahtişu bin Cebrail ile ünlü mütercim Huneyn bin İshak arasında cereyan eden bir olay da, bu alandaki en kötü örneklerden biri sayılır. Huneyn, Halife Mütevekkil'in yanında oldukça hatırlı ve nüfuzlu bir mevkidedir. Bahtişu, onun bu itibarlı konumunu hazmedemediğinden, kıskançlık duygusuyla onu bu makamdan düşürmek ister. Amacına ulaşmak için de kucağında Hz. İsa'yı taşıyan Hz. Meryem'in yağlıboyadan bir resmini yaptırarak daha önceden belirlediği bir zamanda, halifeye hediye etmek üzere adamlarından birine emanet eder ve halifenin huzuruna çıkar. Uşak, tabloyu halifenin huzuruna götürünce Bahtişu da orada hazır bulunmaktadır. Tabloyu kendi eliyle alır ve halife Mütevekkil'in önüne koyar. Halife resmi çok beğenir. Bahtişu, tam bu sırada resmi birbiri ardınca öpmeye başlar. Mütevekkil bunu niçin yaptığını sorunca Bahtişu, "Âlemlerin seyyidesi olan (Meryem) resmini öpmezsem başka hangi resmi öperim?" der. Mütevekkil, "Bütün Hıristiyanlar böyle senin gibi yapar mı?" diye sorar. Bahtişu, "Evet, belki de daha fazla hürmet gösterirler. Huzurunuzda bulunduğum için ben çok ileri gidemedim. Ancak biz Hıristiyanlar bu tasvire bu kadar saygı gösterirken sizin ekmek ve lütfunuzla yaşayan bir adam vardır ki buna karşı saygısızlık gösterir, resmin üzerine tükürür. Böyle bir zındık ve dinsizdir. Allah'ın birliğine inanmadığı gibi ahiretin varlığına da inanmaz. Din, peygamber tanımadığı halde Hıristiyan adını taşır," der. Mütevekkil: "Bu dediğin adam kimdir?" diye sorar. Bahtişu bu kişinin Huneyn bin İshak olduğunu söy-

ler. Mütevekkil, "Huneyn'i yanıma çağıracağım, olay doğruysa kendisini zindana atıp işkence yaptıracağım," der. Bahtişu, onun hemen değil de bir saat sonra çağrılmasını istirham eder. Mütevekkil de bunu uygun görür. Bunun üzerine Bahtişu halifenin huzurundan ayrılarak Huneyn'in yanına gider ve halifeye bir mukaddes resim hediye ettiğinden, halifenin bu resmi çok beğendiğinden, resim halifenin yanında kalacak olursa ikide bir "İşte bu sizin ilahınızın annesi değil midir?" diyerek Hıristiyanları tahkir edeceğinden söz ettikten sonra, halife bu resim hakkında ne düşünüyorsunuz, diye sorduğunda, bu gibi resimler hamamlara, kiliselere ve benzeri yerlere konulur. Bunlar hiç önem vermeyiz, cevabını verdiğini, halifenin de, 'O halde üzerine tükür!' demesi üzerine resme tükürdüğünü söyler ve eğer kendisi de halifenin yanına çağrılıp aynı teklifle karşılaşırsa, benzer harekette bulunmasını tavsiye eder. Huneyn onun dediklerine inanır ve halife kendisini huzuruna çağırıp resme tükürmesini emredince tereddüt göstermeksizin denileni yapar. Halife hemen Huneyn bin İshak'ı yeraltındaki zindanına gönderir. Daha sonra dönemin patriği olan Teyodosyos'u huzuruna çağırır. Patrik, Hz. Meryem'in bu resmini görür görmez ağlayarak uzun uzadıya öpmeye başlar. Daha sonra resmi eline alarak halifenin ömrünün ve gücünün uzaması için uzun bir nutuk atar. Halife ondan yanına oturmasını isteyince patrik kucağındaki resimle birlikte oturur ve resmin kendisine hediye edilmesini talep eder. Halife bu resim üzerine tüküren bir kimsenin hangi cezaya müstahak olacağını sorunca patrik, "Bunu yapan kimse akli dengesi yerinde bir Hıristiyan ise onu kiliseye girmekten, yemeden içmeden mahrum ettikten sonra Hıristiyanların onunla münasebette bulunmalarını da yasaklarım," cevabını verir. Halife bir hediyeyle birlikle resmi de patriğe bağışlar. Ceza olarak Huneyn'in değnek ve kırbaçla dövülmesini, evinin yıkılmasını ve zindana atılmasını emreder. Huneyn uzun müddet zindanda kalır. Nihayet Mütevekkil'in hastalığını tedavi için kendisine ihtiyaç duyulması üzerine zindandan çıkartılır.[54]

54 *Tabakâtü'l-Etibbâ*, I, 194.

Gerek Hıristiyanlara gerek diğer din mensuplarına karşı katılık ve müsamahasızlığıyla şöhret bulan Mütevekkil dışında, gayrimüslimlerin din ve ayinlerine müsaade eden ve saygı duyan birçok halife de vardı. Huneyn hakkında kitabımızın başka bir yerinde verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, halifeler Hıristiyanları İslâm'ı kabule zorlamak şöyle dursun, onların kendi dinlerine sıkı sıkı bağlanmalarını arzular ve Hz. İsa'nın doğumu gibi büyük bayramlarda icra olunan ayinlere katılarak onlarla aynı mezheptenmiş gibi samimi davranırlardı.[55] Bu tolerans yalnızca Irak ve Şam bölgeleriyle sınırlı değildi. Mısırlılar da Hıristiyanların kutsal günlerine onlar kadar önem verirlerdi. Halifeler Hz. İsa'nın doğumu ve yortularda halka hediyeler dağıtır, bütün Mısır halkı birlikte bayram yaparlardı.[56]

Halifeler hastane vb bir hayır müessesesi inşâ ettirdiklerinde, sosyal yardım kurumlarından Müslümanlar kadar gayrimüslimler de yararlanırdı. Fakat her ikisi için yeterli olmayan kuruluşlarda Müslümanlara öncelik verilirdi.[57]

Bununla beraber Müslümanlar güçlü oldukları devirlerde hangi din ve mezhepten olursa olsun kendi halkları arasında din ve vicdan hürriyeti kuralına çok dikkat etmişlerdi. Emevilerin fazla gelir elde etmek uğruna yaptıkları şiddet ve baskı devrinde bile dinî taassup etkisiyle hiç kimseye İslâm'ı kabul etmesi noktasında zor kullanıldığı işitilmemiştir.

Tam aksine Irak valisi Halid Kasri ve diğerleri hakkında verdiğimiz malumattan anlaşıldığı üzere, gayrimüslimler özel bir ilgi ve iltifata mazhar oluyorlardı. Abbasi devrindeki halifeler diğer halifelerden daha fazla din ve vicdan hürriyetine taraftar olduklarından, kendi dönemlerinde Mecusiler ve diğer din mensupları tarafından telkin edilen birçok dinî bidat ortaya çıktığı gibi çok sayıda da İslâmî ekol türemişti. Özellik-

55 İbnü'l-Esîr, VIII, 113; el-Ferec, II, 156.

56 Makrîzî, I, 494.

57 *Tabakâtü'l-Etibbâ*, I, 221.

le din hürriyeti konusunda en önde bulunan halife Me'mûn'un fikir hürriyetinin genişliğine bakınız ki, kendisi Şia taraftarı iken veziri Yahyâ Sünni, diğer veziri Ahmed bin Ebi Davut da Mûtezîle idi.[58] Söz konusu halifenin Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul eden Mûtezîle'ye destek çıkması dinî hürriyete verdiği önemi de gösterir. Kur'an'ın mahluk olduğunu İslâm dünyasında ilk ortaya atan şahıs Hz. Peygamber'i sihirlediği rivayet olunan Lebid Asam adında bir Musevi'ydi. Bu adam Tevrat için mahluk, yani sonradan ortaya konulmuştur diyordu. Daha sonra aynı iddiayı Kur'an için de ileri sürmüştü. Bu iddia Lebid'den kardeşinin oğlu Talut'a, ondan İbn Seman'a, ondan da Hişam bin Abdülmelik zamanında yaşayan Ca'd bin Dirhem'e intikal etmişti. Bu son kişi Kur'an'ın mahluk olduğunu, insanlığın üstünde bir şeyi kapsamadığını, fesahat ve belagatine karşı insanların aciz bulunmadıklarını, insanların bu belagatte, belki de onun üstünde düşünce ürünü eserler yazabileceğini söylemekten çekinmemişti.[59] Hişam bu adamın cüretkârca iddialarına karşı öfkelenerek, onu öldürülmesi için Irakeyn valisi Halid'e gönderir. Ancak vali onu katletmeyip hapsetmekle yetinir. Bunu haber alan Hişam mutlaka öldülmesi gerektiğini hatırlatır. Vali Halid kurban bayramında Ca'd'i hapishaneden çıkartır. Namaz kıldıktan sonra, "Bugün Ca'd bin Dirhem'i kurban kesmek istiyorum. Çünkü Cenab-ı Hak'ın Hz. Musa'yı muhatap, Hz. İbrahim'i yar ve dost edinmediğini iddia ediyor," diyerek, onu kurban keser gibi boğazlar.[60] Son Emevi halifesi Mervan bin Muhammed de Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia ediyordu.[61] Abbasilerden Halife Me'mûn'un Kur'an'ın mahluk olduğu fikrine katılarak Mûtezîle'ye destek vermesine benzer bir şekilde, kendisinden sonra gelen Vâsık da aynı yolu takip etti. Büyük ihtimalle Me'mûn'u Mûtezîle'ye yaklaştıran veziri Yahyâ'nın telkinleri olmuştu. Vâsık'ın bu davranışları halk tarafından hoş görülmemiş, Müslümanlar tarafından Me'mûn'a

58 İbn Hallikân, II, 223.

59 Makrîzî, II, 346.

60 İbnü'l-Esîr, V, 123; VII, 28.

61 İbnü'l-Esîr, V, 204.

"Emiru'l-kafirin" adı verildiği gibi,[62] ona da "kafir" lakabı takılmıştı.[63] Rivayete göre ünlü nüktedanlardan Ubbade-i Muhannes bir gün Me'mûn'un huzuruna çıkarak, "Efendimizin başı sağolsun," der. Bunun üzerine Me'mûn, "Kim vefat etti?" diye sorunca Ubbade, "Kur'an-ı Kerim vefat etmedi mi? Onun için mahluk demiyor musunuz?" cevabını verir. Me'mûn yalnızca bir şaka ve nükte olan bu cüretkârlığı hoş görmez ve Ubbade'yi kapı dışarı eder.[64] Mütevekkil zamanında ise tam aksine bu gibi düşünce ve anlayışlar şiddetle cezalandırılmaya başlanmıştı. Söz konusu dönemde Müslümanlar iki fırkaya ayrılmışlardı. Halifeler Mûtezîle'nin, halk ise Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia edenlerin aleyhinde olağanüstü bir şiddet ve sertlik gösteriyordu. Artık Kur'an'ın mahluk olduğunu kim iddia ederse kafir kabul ediliyor, ağır cezalara çarptırılıyordu. Velhasıl Abbasi devletinin ilk yıllarında özellikle İslâm uygarlığının yükseldiği dönemlerde din ve vicdan hürriyeti konusunda halk oldukça esnek ve hoşgörülüydü. Hiç kimse sahip olduğu bir dinden veya düşünceden dolayı kınanmaz veya cezalandırılmazdı. Bazen bir ev içinde farklı dinlere mensup kardeşler kavga etmeksizin güzel güzel geçinebiliyorlardı. Örneğin Ebu Cad adında birinin altı oğlundan ikisi Şiî, ikisi Mürcii, diğer ikisi ise Harici mezhebindeydiler.[65] Herhalde Abbasi devletinin gerek Müslim, gerek gayrimüslim tüm reaya hakkındaki siyaseti herkese hoşgörü, adalet ve anlayışla davranmaktı. Kitabımızın ilk cildinin Abbasiler bölümünde bu konuda birçok örnek kaydetmiştik. Abbasiler İranlılara, özellikle de nüfuz sahibi olan mevaliye hoşgörü ve anlayışla davranıyorlardı. Bunları her çeşit iltifat ve ikrama layık görüyor, hükümet işlerinde geniş yetkiler veriyorlardı. Fakat bir fesat veya kıskançlık sebebiyle olsun onlardan birinin sadakatinden kuşkulanınca Bermekîlere yaptıkları gibi şiddetle karşılık veriyor ve onları yok etmekten çekinmiyorlardı.

62 İbnü'l-Esîr, VI, 131.

63 İbnü'l-Esîr, VII, 8.

64 *Fevatü'l-vefiyat*, I, 21.

65 *El-Maarif*, 156.

Ayrılık Politikası

Halife Mansur Arapların asabiyet sahibi olduklarını, ittifak oluşturularsa devleti istedikleri gibi yönlendirebileceklerini, zulme karşı durma ve hakkı talep etme konusunda çok cesur olduklarını, haksızlıklara tahammülleri olmadığını göz önüne aldığı için, onlara büyük önem veriyordu. Kendisi daha önce de belirttiğimiz gibi saltanatını güçlendirmek amacıyla gaddarlığa varan faaliyetlerden geri kalmamıştı. Adalet duygusu ve şahsi onur sahibi olanlar doğal olarak bu icraattan memnun olmuyorlardı. Arapların haksızlık ve zulüm karşısında sessiz kalmadıklarını iyi bildiğinden, onları zaman zaman uyarıyor, bu da kendisini endişelendiriyordu. Mansur bir hac mevsiminde geceleyin Kâbe'yi tavaf ederken birinin, "Allahım! Yeryüzünde ortaya çıkan azgınlık ve fesat, Hak ile ehli arasında hırs ve tamah sahipleri tarafından konulan engellerden dolayı sana şikâyetimi arz ederim," dediğini işitir. Oradan mescit tarafına geçer ve bu duayı yapan kişiyi yanına çağırarak kendisinden açıklama ister. Şikâyetini ilan eden şahıs Mansur'dan güvence aldıktan sonra, "Hakka engel olan sizsiniz!" cevabını verir. Mansur, "Her çeşit mal ve mülke, mutluluk sebebi olacak bolluk ve lükse sahibim. Zenginlik için gereken vasıtaların hepsi elimdeyken bende tamah bulunmasını nasıl düşünebiliyorsun?" diye sorar. Şikâyetçi, "Cenab-ı Hak Müslümanlar ile onların mallarını elinize emanet etmiş iken, siz kendinizle onlar arasında engel olması için taş duvarlar, demir kapılar ve silahlı yasakçılar koydunuz. Onlara huzurunuza yalnız belli şahısları almalarını emrettiniz. Mazlumların, hak sahiplerinin, aç ve çıplakların, zayıf ve fakirlerin huzurunuza girmelerine izin vermiyorsunuz. Oysa her Müslüman'ın elinizdeki paradan bir hakkı vardır," cevabını verir.

Müslümanların cesaretli ve cüretkâr tavırları Mansur'un dikkatini çekiyor, onu endişeye sevk ediyordu. Bu nedenle onların etkinlik ve ağırlıklarını azaltmak amacıyla çeşitli hileler yapma-

ya yöneldi. Arapların Yemenli ve Muzarlılar olmak üzere neseplerine, rütbe ve makamlarına göre maaş listesinin bulunduğu devlet dairesinde özel bir divanları vardı. Mansur, Şia ile Haricileri mağlup ederek, Bağdat'ı inşâ edip güçlendirdikten sonra şehrin içinde asker için de kışlalar yaptırıp devletini iyice sağlamlaştırmış, tüm bunlardan sonra artık Arap meselesini ele alma lüzumunu görmüştü. Söz konusu dönemde asker Yemenli, Muzarlı ve Horasanlı olmak üzere üç bölüğe ayrılmıştı. Tesadüfen askerin bir kısmı H. 151 yılında bir ihtilal çıkarmış ve Bağdat'taki Babü'z-zeheb sarayı önünde halifeye başkaldırmıştı. Mansur devletin asker kuvvetiyle kurulduğunu, bir araya gelecek olurlarsa hilafetin elden gideceğini, askeri bölüklerden her birinin hilafet mücadelesinde bulunan Şiîler ve benzeri bir gruba meyletmeyi düşündüğünü, genel bir ittifak oluşursa Abbasi hilafetini yıkmanın çok zor olmadığını anlamış, benzer isyanların bir daha ortaya çıkmasından endişe duymuştu.

O dönemde Abbasilerin en yaşlısı olan Kusam ibn Abbas ibn Ubeydullah ibn Abbas, Abbasi hanedanı üzerinde yer alıyor, otoritesi herkes tarafından kabul ediliyordu. Mansur, askerin itaatsizliğinden, bunların devlet aleyhine muhtemel bir isyan yapabileceklerinden bahsederek, ne gibi tedbir alınması gerektiğini sorunca Kusam, "Bir tedbirim var, onu uygulamadan önce sana söylersem yarardan fazla zarar görülür. Sana söylemeden uygulanmasına izin verirsen, hem hilafet makamın güçlenir hem de asker senden korkmaya başlar," şeklinde görüş bildirir. Mansur, "Benim devrimde bana malumat vermeksizin bir şey yapmayı uygun görür müsün?" diye sorunca Kusam, "Ya bana emniyet edersin ya da etmezsin. Güvenmiyorsan benimle istişare etmemelisin. Güveniyorsan o halde istediğimi yapmam için bana izin ver," der. Mansur Kusam'a bu konuda istediği izin ve yetkiyi verir. Kusam halifenin huzurundan çıkar ve kendi hanesine gider. Kölelerinden birini yanına çağırarak, "Yarın benden önce halifenin sarayına git... Benim saraya girip de rütbe ve makam sahiplerinin bulunduğu mevkinin ortasına vardığımı görünce hemen yanıma gel, bindiğim katırın gemine asıl ve, 'Peygamber başı için, Abbas'ın başı için, müminle-

rin emirinin başı için benim maruzatımı dinleyiniz,' diye bağır. Ben ise sana bağırıp çağıracağım, azarlayacağım ve vuracağım. Sen yine aldırma. İsteğinde ısrar et, 'Hangileri seçkin ve şereflidir? Yemenliler mi Muzarlılar mı?' diye sor. Bu sualin cevabını alıncaya kadar ısrarını sürdür. Cevap verirsem o zaman bırak git. Sana verdiğim bu görevi güzelce yaparsan kendini azat edilmiş kabul eyle" talimatını verir. Köle verilen talimata göre hareket eder. Sonunda Kusam, "Tabii ki Muzarlılar daha mümtaz ve şereflidirler. Çünkü Hz. Peygamber Muzarlılardan idi. Kâbe Muzarlıların içinde bulunur. Allah'ın halifesi de Muzarlılardandır," cevabını verir. Doğal olarak Yemenliler bu cevaba oldukça gücenirler. Çünkü Kusam onların hiçbir üstünlük ve meziyetini dile getirmemiştir. Yemenli komutanlardan biri, "Yemenlilerin hiçbir meziyetleri olmasın? Gerçek hiç böyle değildir," diyerek tepkisini gösterir. Kölelerinden birine, "Kalk şu ihtiyarın katırının dizginini çek!" emrini verir. Köle katırın dizginini kuvvetle çekince hayvanın arka ayakları üzerine düşmesine ramak kalır. Bunu gören Muzarlılar hep bir ağızdan, "Bizim en büyüğümüze bu çirkin hareketi yapıyorsunuz!" diyerek tepki gösterirler. İçlerinden biri kölesine emreder, köle de dizgini çeken diğer kölenin eline vurarak yaralar. Bunun üzerine iki taraf arasında büyük bir nefret ve düşmanlık hasıl olur. Bu olaydan itibaren Arap askeri, biri Muzar diğeri Yemen grupları olmak üzere birbirine düşman ve rakip iki bölüğe ayrılır. İranlılardan oluşan Horasan bölüğü ise tabiatı ile ayrı bir bölüktür. Kusam, Mansur'un huzuruna girerek, "İşte amaca ulaştık. Askerini darmadağın, bölük bölük yaptım. Herhangi bir bölük bir kötülük yapmak veya isyan çıkarmak isteyince emredersin, diğer bölüğün gücü ile yok edilmekten korkarlar," der.[66] Bu tefrika ve denge politikası ile Arapların gücü birbirine zıt, ancak dengeli iki grup haline getirilir.

Söz konusu dönemde Mansur'un oğlu Mehdî Horasan'dan dönüyordu. Akraba ve yakınları Şam, Kûfe ve Basra'dan gelerek kendisini karşılamış, dönüşü için tebrik etmiş, bağış ve hediyeler almışlardı. Aynı ihsanlar Mansur tarafından da dağıtıl-

66 İbnü'l-Esîr, V, 285.

mıştı. Kusam bu fırsattan yararlanarak, "Şimdi almamız gereken bir tedbir daha var. Oğlun Mehdî ile Dicle'nin öbür tarafına geçmeli ve orayı oğlun için ikâmetgah olarak seçmelisin. Ordunun bir bölüğünü de oraya geçirmelisin. O bölge de bu taraf gibi bir şehir halini almalı. Oradaki asker bir ihtilal çıkarırsa onları buradaki askerle, buradakiler isyan ederse oradaki askerle bastırırsın. Kabilelerden asilik yapan olursa onları da diğer kabilelerle itaat altına alırsın," diyerek, ayrılık ve denge politikasının bu şekilde tamamlanmasını tavsiye eder. Mansur bu düşünceleri de uygun görerek ona göre hareketlerini uygular ve böylece saltanatını güven altına almış olur. Mehdî de Dicle'nin diğer tarafında Rasafe şehrini kurarak hâkimiyetini yine aynı denge politikasıyla güçlendirme de başarılı olur. Ancak Abbasilerde bu şekilde bölünerek parçalanan Arap gücü zaman içinde iyice zayıflıyor, buna karşılık İranlı kuvvet ve nüfuz da her geçen gün artıyordu. Nihayet Harun Reşid devrinde devlet biri Arap, diğeri İranlı olmak üzere iki büyük nüfuzun altına girdi. Bunlardan her biri hâkimiyeti kendi eline geçirerek tek hâkim unsur olmaya çalışıyordu. Halifenin saray ve özel maiyet memurları biri Harun Reşid'in oğlu Emin'den dolayı Araplara, diğeri, öteki oğlu Me'mûn'u destekleyenler de İranlılar olmak üzere iki gruptan oluşuyordu. Emin'in annesi Zübeyde Haşimî soyundan bir Arap, Me'mûn'un annesi ise İranlı bir cariyeydi. Zübeyde'nin geç hamile kalması Harun Reşid'i telaşlandırmış, bir an önce çocuk sahibi olmak için söz konusu cariyeyi satın almıştı. Ancak bu cariye Me'mûn'u doğurduktan bir süre sonra Harun Reşid'in asıl eşi Zübeyde de Emin'i dünyaya getirmişti.[67] Bir zamanlar Hz. İbrahim'in eşleri Sare ve Hacer arasında ortaya çıkan haset ve kıskançlığa benzer bir durum, bu iki kadın arasında da şiddetli bir rekabet oluşturmuştu. Söz konusu haset, kıskançlık ve rekabet bu iki kadınla sınırlı kalmamış, saray memurları ile devlet adamlarına kadar yayılmıştı. Haşimîlerle diğer Araplar Emin'i, İranlılar ve onlara yakın olan diğer devlet adamları da Me'mûn'u destekliyorlardı. Arap grubunun başkanı ve önde geleni Rebi bin Yunus'un ailesiydi.

67 Mesûdî, II, 211.

Rebi'in soyu Hz. Osman'ın azatlısı olan Hars'ın azatlısı Keysan'a ulaştığından, dedesi bir azatlının azatlısı oluyordu. Rebi, Mansur tarafından bir azatlı olarak önce baş mabeynci sonra da veziriazam yapılmıştı. Halife Mansur ona olağanüstü bir meyl, muhabbet ve itimat gösterirdi. Bir gün kendisine, "Dile benden ne dilersen!" demiş ve Rebi de, "Oğlum Fâzıl'ı sevmeni dilerim," demişti. Mansur'un, "Niçin ona muhabbet göstermemi her şeyden üstün tuttun?" diye sorması üzerine Rebi, "Eğer onu seversen en küçük iyiliğini büyük ve en büyük fenalığını küçük görürsün," cevabını vermişti. Rebi H. 170 yılında halife Hâdî devrinde vefat etmişti. Daha sonra Harun Reşid halife olup İranlı Bermekî ailesini kendisine vezir yapınca Rebi'in oğlu Fâzıl'ın ikbali sönmüş, nezaret görevinin başkalarına geçmesinden dolayı eski saygınlığını yitirmişti. Fâzıl eski itibarlı günlerini tekrar kazanabilmek için Bermekîler gibi mert ve cömertçe icraatte bulunmaya çalışmış, ancak güç ve zenginlikte onlara yetişemediği için hırs ve kıskançlık duygularının yönlendirmesi ile Bermekîlerin katı bir düşmanı olmuş, Harun Reşid'in yanında onların aleyhinde konuşmaktan asla geri kalmamıştı. Neticede Bermekîler'in felakete uğramalarında büyük etkisi olmuştu.

Emin Devrinin Bitimiyle Birlikte Arap Şovenizminin de Yıkılışı

Me'mûn anne tarafından İranlı olmakla birlikte daha sonra kendisinin veliahtlığı için mücadele eden Câfer ibn Yahyâ Bermekî'nin terbiyesinde yetişmiş, bu da İranlılara duyduğu sevgi ve meylini iyice güçlendirmişti.[68] Nitekim Emin'in veliahtlığı da Fâzıl bin Rebi'in gayretleriyle elde edilmişti. Bermekîlerin gözden düşürülüp öldürülmelerinden sonra ve Harun Reşid'in ölümüyle birlikte oğlu Emin halife olunca, kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan uzaklaştırması için Emin'e tesir eden de yine Rebi olmuştu.[69] Bu gelişmeler sonunda iki kardeş arasında ateş-

68 İbnü'l-Esîr, VI, 94.

69 İbnü'l-Esîr, VI, 89.

li bir hilafet mücadelesi başlamıştı. Bu yıllarda Me'mün, Horasanda dayılarının yanında, Emin ise Bağdat'ta akraba ve yandaşları olan Araplar arasında bulunuyordu. İki kardeş arasındaki ihtilaf kısa sürede kanlı savaşlara neden olmuştu. Ancak gerçekte bu savaşlar iki kardeş arasında değil, devlette birbirine rakip olan iki unsur yani Araplarla İranlılar arasında yapılıyordu. Abbasi topraklarında yaşayan Arapların büyük kısmı Emin'i destekliyor, Horasanlılar ise Fâzıl bin Sehl'in teşvik ve yönlendirmesi ile Me'mün'a arka çıkıyorlardı. Buna karşılık Bağdat'ta bulunan Emin de Fâzıl aracılığı ile askerin desteğini temin ediyordu. Arap askeri o zamana kadar şehir hayatı ve uygarlığın getirdiği rahata alışmış, eski savaş ve mücadele duygularını kaybetmiş, Mansur'un zamanından itibaren de içine düştüğü ayrılıkçılık ve kargaşa ortamıyla bir kat daha zayıflamıştı. Bu yüzden iki ordu karşı karşıya geldiğinde Araplar iyi savaşamamışlardı. Emin savaş sırasında iyice çaresiz kalıp, yeni asker ve silah için elinde para kalmadığını görünce, Bağdat'ın düşük karakterli insanlarının yardım ve desteğine başvurmak zorunda kalmıştı. Yankesiciler, hırsızlar ve her çeşit suça bulaşmış düşük karakterli bu insanların (ayyarlar) sayısı da bir hayli fazlaydı. Emin yeni askeri birlikler kurmak amacıyla servet sahiplerinin mallarına devlet adına el koymuş ise de, bundan ciddi bir yarar sağlamamış ve sonunda savaş, kardeşi Me'mün'un zaferiyle sona ermişti. Horasanlılar daha önce hilafeti Emevilerden alıp Me'mün'un dedesi olan Abbasilere verdikleri gibi bu kez de onlardan alarak Me'mün'a teslim etmişlerdi.

Arapların mağlubiyeti ve İranlıların galibiyeti sonunda hilafet makamına çıkan Me'mün'un devrinde İranlılar oldukça güçlenmişler, devletin idaresini ellerine geçirmişlerdi. Her geçen gün devlet yönetiminde itibarları daha da azalan Araplar, zaman zaman Me'mün'un geçtiği sokaklarda onu durdurarak, "Ey Müminlerin Emiri! Horasanlı İranlılara iltifat ettiğin gibi Şam Araplarına da şefkat ve iltifat göstermekten geri kalma" gibi şikâyetlerde bulunuyorlardı.[70]

70 İbnü'l-Esîr, VI, 186.

Daha sonra H. 218/833 yılında hilafet makamına çıkan Mu'tasım'ın Türk ve Ferganalılardan yeni askeri birlikler teşkil etmesi, Abbasi devletinde Arap nüfuzuna tamamen son vermiştir. Mu'tasım, devletin defterlerinde kayıtlı olan Arapların isimlerini iptal ettirmiş, onlara verilen maaş ve tahsisatın kesilmesi konusunda tüm valilerine emirler göndermiş, valiler de çaresiz bu emirleri uygulamışlardı.[71] Vilayetlere artık Arap valilerin tayin olunması da yasaklanmıştı. Arapların en son valisi olan Mısır valisi Utbe bin İshak da, H. 242/856'da görevinden azledilmişti.[72] Arapların bu derece önemsiz bir hale düşmeleri, İranlıların devlet yönetiminde tamamen tek söz sahibi olmalarına ve Arap unsurunu devlet yönetiminden tamamen soyutlamaya sevk etmişti. Bu duygu ve düşüncelerle İsfahan'da Merdaviç bin Ziyar[73] Bağdat'ı ele geçirip İran hâkimiyetini sağlamak üzere H. 322/933 yılında Abbasilere karşı isyanını ilan etmiş,[74] ancak başarılı olamamıştı. Bununla beraber devlet işlerinde kontrol İranlıların elinde kalmış, ileride de bahsedileceği üzere zaman içinde devlet, saray ağalarıyla, cariye ve hizmetlilerin kontrolüne geçmişti.

Şuûbiler (Şuûbiyye) ve Araplar

Şuûbiler, Arapların doğuştan gelen üstün yeteneklere sahip olduklarını iddia edenlere karşı tepki olarak ortaya çıkan bir gruptur. Yapılanmaları oldukça eski olan grup üyeleri, yoğun baskılar nedeniyle, faaliyetlerine ancak Me'mün ve ondan sonra gelen halifeler zamanında cesaret edebilmişlerdir. Me'mün bu Arap muhaliflerine yakın ilgi gösteriyor, iltifatta bulunuyor, çeşitli memuriyetlerde görevlendiriyor, bağış ve hediyelere layık görüyordu. Hilafet kütüphanesi demek olan

71 Makrîzî, II, 294.

72 El fahri, 263.

73 Deylemli Merdaviç bin Ziyar, İran'da, Taberistan ve Gürgan'a hâkim olan hânedanın kurucusudur. Ücretli birliklerin bir komutanı iken, Sâmânilerin iç mücadelesinden faydalanıp, hâkimiyetini İsfahan ve Hemedan'ın güneyine kadar genişletti. H. 395/1004'te kendi askerlerince öldürülmüştür – ng.

74 Makrîzî, I, 94, 311, 313; İbn Haldun, I, 130.

"Darü'l-hikme" müdürü olan Sehl bin Harun herkesten daha fazla Arap muhalifliği ve düşmanlığıyla meşhur olmuş biriydi. Onun dışında ünlü edebiyatçılardan Ebu Ubeyde-i Nahvi, Allan Şuûbi bu grubun en önde gelen adamlarındandılar. Şuûbiler Arapların eksiklik ve ayıpları, diğer milletlerden üstün olmadıklarına dair çeşitli kitaplar da yazıyorlardı. Ayrıca tüm insanların aynı fıtratta eşit olarak yaratılmış olduklarını iddia ettikleri için kendilerine "ehl-i tesviye", "erbâb-ı müsavât" (eşitlik ehli veya erbabı) adı veriliyordu. Araplara karşı ileri sürdükleri düşünceler arasında şunlar dikkat çekicidir: Bizzat Hz. Peygamber'in sözlerine göre, "Müslümanlar kardeştir!" Soy sop açısından eşittirler. En aşağıdakiler en yukarıdakilerle hukuk önünde eşittirler. Müslümanlar birleşerek ortak bir güç oluşturmalıdırlar.Vedâ Hutbesi'nde de, "Hiçbir Arap'ın Arapların dışında birine takva ve iyilikten başka bir özellik ve üstünlüğü yoktur" diyerek, hangi ırk olursa olsun Müslümanlar arasındaki eşitliği ilan etmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de de, "Allah'ın yanında lütfa erecek kimseler dindar ve iyilik yapan insanlardır," denilmiştir. Şuûbiler bu düşünce ve kanaatleriyle, Araplar dışında tüm milletlerin sözcüsü ve savunucuları konumundaydılar. Kendi hükümdarlarıyla övünmek istediklerinde firavunları, nemrutları, amelikaları, kisraları, kayserleri hatırlatırlar; Hz. Süleyman'la, Büyük İskender'le ve Hint hükümdarlarıyla övünürler, kıvanç duyarlardı. Araplar Şuûbilere karşı aralarından çıkan peygamberleri gündeme getirip iftihar ettikçe, Şuûbiler de karşı bir savunma olarak Hz. Adem zamanından kendi devirlerine kadar gelip geçmiş olan peygamberleri sayarak, bunlar arasında Hud, Salih, İsmail ve Hz. Muhammed dışında kimsenin Arap olmadığını iddia ederlerdi. Aynı şekilde Araplar ilim, sanat ve felsefi alanda üstünlüklerini ileri sürdüklerinde, Şuûbiler satranç oyununu, kantar topunu ve üsturlopu hatırlatarak Yunan felsefesi, şiir ve diğer bilimleri, Hint, Fars ve diğer milletlerin bilim ve kültürüyle iftihar ederlerdi. Ancak Şuûbilerin bazıları ölçüyü kaçırıp, "Araplar ne ile övünebilir? Arap milleti birbirini yiyen, birbirini ezip yağmalamakla vakit geçiren bir güruhtan, tecavüzcü kurtlardan, vah-

şi canavarlardan başka bir şey midirler? Erkekleri zincir içinde eşkıya, kadınları ise develere yüklenmiş esirlerden ibaret değil midir?" demeye kadar gitmişlerdi.[75]

Araplar arasında ırz ve namus duygusunun zayıf olduğuna delil olarak eski Arap şiirinden bazı beyitleri bulup çıkararak iddialarına şahit göstermişler, "Bir Arap beraberinde bir peygamber bulunmazsa hiçbir işi beceremez ve halledemez," demişlerdir.[76] Bundan öte Arapları daha da kötüleyip alçaltmak için bazı şiirler de söylemişlerdi. Ünlü şairlerden Hassan bin Hani, Beşşar bin Bürd ve diğerleri Arapları küçük düşürücü ve alay edici şiirler yazan şairlerdendiler. Bununla birlikte Beşşar'da tam bir istikrar yoktu. Bazen Arapların lehine bazen de aleyhlerinde şiirler söylerdi. Tüm bu çabalar karşında elbette Araplar da sessiz kalamazdı. Onlar da Şuûbilerin iddia ve hücumlarını boşa çıkaracak çeşitli eserler kaleme almışlardı. İbn Kuteybe'nin *Tafdilü'l-arab* adındaki kitabı bu alanda yazılan en ünlü eserlerdendi. Şuûbiler bu kitap aleyhinde birçok eser yazmışlardır.

Kısaca özetlemek gerekirse, siyaset ve uygarlaşmanın doğası ve getirdiği değişim ve başkalaşım, katı ve dar sınırlarla çevrelenmiş, bu durum da koyu milliyetçilik esası üzerine kurulmuş Arap devletinin sona ermesine yol açmıştı.

İranlı Vezirlerin Gözden Düşmesi

Bermekîlerden Önce İranlı Vezirler

İranlılar Abbasi devletinin önemli makam ve mansıplarını ele geçirince Kisralar döneminde olduğu gibi, devleti tamamen İranlılaştırma düşüncesine kapılmışlar ancak ülkenin hemen her köşesinde kök salmış İslâmî kültür karşısında düşündükleri devrimin hilafet bayrağı dışında başka bir araçla mümkün olamayacağını anlamışlardı. İranlıların Emeviler devrinde Ehl-i Beyt'e taraftar olmaları ve onlar adına hilafet mücadelesi-

75 *İkdu'l-Ferîd*, II, 69.

76 İbnü'l-Esîr, VII, 57.

ne destek olma nedenlerinden biri de, muhtemelen ileriye dönük Farslılaştırma planlarıydı. Halifeliğin Şia'dan Abbasilere intikalinden, Hz. Hasan torunlarının ve Ebu Müslim ile yakınlarının öldürülmesinden sonra Mansur'un intikamından korkarak belli bir müddet suskunluğu yeğlemişlerse de, Şia mezhebi içinde faaliyetten ve devlete Fars kültürünü hâkim kılmak veya yeniden İran asıllı bir hükümet kurmak için fırsat kollamaktan vazgeçmemişlerdi.

Bununla birlikte halifeler de onların bu ırkçı ve milliyetçi temayüllerinden gafil değildiler. Onların bu meyillerinin farkında oldukları halde İranlıları devlet işlerinde istihdam eder fakat onlara karşı sürekli uyanık bulunurlardı. Herhangi birinde bu niyetin bir uzantısı veya izini gördüklerinde hemen onu azleder veya öldürürlerdi. Bu nedenle İranlı vezirler Şiîliklerini son derece gizli tutarlardı. Halifeler ise onların evlerine ajanlar yerleştirerek hal ve hareketlerini gözetim altına alırlardı. Nitekim Mehdî, aslı Arap mevalisinden olan veziri Yakup bin Davud hakkında bu şekilde bir tahkikat yaptırmıştı. Yakup Medine'de hilafet iddiasında bulunarak Mansur tarafından öldürülmüş olan Muhammed bin Abdullah'ın biraderi İbrahim ibn Abdullah'ın kâtibiydi. Muhammed ile beraber Mansur'a isyan etmiş daha sonra pişmanlık duyanlar arasında olarak hükümete iltica etmişti. Şiîlere olan meyil ve yakınlığını gizleyerek Mehdî'nin ekibine katılmış, Mehdî de onu kendi maiyetine almış, çok sevmiş ve onunla kardeşlik akdi yapıp, hükümet dairelerinde ilan edecek kadar hakkında itimat ve muhabbet göstermişti.

Zamanın halifesinin bu derece ilgi ve itimadına mazhar olan Yakup, zamanla devlet idaresinde de büyük nüfuz kazanmıştı. Mehdî'yi istediği gibi yönlendirmeye başlamış, israfa yöneltmiş, devlet işlerinden başka şeylerle meşgul etmiş, kendi başına devleti yönlendirmeye başlamıştı. Devletin kontrolünün Yakup'un eline geçmesini hazmedemeyen Araplar gerek hicivle gerekse başka yollarla şikâyette bulunmaktan geri kalmamışlardı. Fakat halife Mehdî bu şikâyet ve uyarılara önem vermiyordu. Rivayete göre hacca gitmek üzere bir yerden geçerken bir kitabe görmüştü. Kitabede şunlar yazılıydı: "Yakup

ibn Davut'u görevlendirmeseydin ne büyük ne yüce bir halife olacaktın!" Mehdî beytin altına, "Bunu yazan hasetliğine rağmen Felah bulmasın..." Yakup'un düşmanları bu tür hilelerle onu Mehdî'nin gözünden düşüremeyeceklerini anlayınca halifenin mutlak nazarı dikkatini çekecek hassas bir damarı üzerine basarak, gammazlamaktan başka çare görememişlerdi. Yakup'un Şiîlere meyli olduğundan, Mansur'a karşı isyanını ilan eden Şiîlerle bir zamanlar beraber hareket etmiş bulunduğundan söz ederek, halifenin itimadını bozmaya çalışmışlardı. Halife Mehdî vezirin bu gibi bir meylinden daha önce haberdar olmadığı için endişeye düşerek işin aslını bizzat anlamaya çalışır. Bir gün lacivert bir elbise giyerek yine aynı renkte örtülerle döşenmiş bir salonda oturur. Yanı başında da çekici bir cariye bulunmaktadır. Yakub'u bu salonda kabul eder. Onun hizmetlerinden son derece memnun olduğundan bahseder. Tüm salonu bütün örtüleriyle ve cariyeleriyle beraber kendisine bağışlar. Bu iltifat ve ihsandan sonra ona önemli bir görev teklif eder. Hz. Ali'nin torunlarından olan bir zattan kurtulmak istediğini, onun öldürülmesini kendisinden ister. Yakup o adamı öldüreceğine söz verip yemin ettikten sonra evine gider ve söz konusu Şiî'yi yanına çağırtır. Şiî oldukça faziletli ve güzel konuşan bir zattır. Canına kıyılmaması için yalvarır yakarır. Yakup merhamete gelir ve onun öldürülmesinden vazgeçer, hemen kaçıp kaybolmasını söyler, ayrıca kendisine para yardımında bulunur. Aslında bu işte casusluk etmesi amacıyla hediye edilen cariye de o sırada odanın bir köşesinde saklanmıştır. Yakup ile Şiî arasında geçen bu konuşmaları dinler ve olayı olduğu gibi halife Mehdî'ye nakleder. Mehdî adam göndererek Şiî'yi yakalatıp getirtir ve bir tarafta gizledikten sonra Yakup'u da davet eder. Yakup olayı olduğu gibi itiraf eder. Bunun üzerine Mehdî Yakup'u görevden alarak birkaç sene ceza için yeraltındaki zindanına atar. Harun Reşid'in hilafetinin altıncı yılına kadar zindanda kalan Yakup, nihayet Yahyâ ibn Halid Bermekî'nin şefaat ve iltiması ile serbest bırakılır. Yakup artık yıllar görmüş bir pîr-i fani haline gelmiş olduğundan, Harun Reşid onun istediği yerde ikamet etmesine izin verir. O da Mek-

ke'de yaşamayı arzu eder ve Mekke'de H. 187/802 yılında vefat eder. Bu yıl aynı zamanda Bermekîlerin gözden düşüp, ikballerinin söndüğü yıla denk gelmektedir.

Bermekî Vezirler

Mehdî ile Hâdî'den sonra hilafet makamına Harun Reşid çıktı. Bermekîlerin dedesi olan Halid, Ebu Müslim'in ordusunda komutanlık yapmış, Abbasilerin galibiyeti için cansiperane çalışmış, halife Saffah tarafından vezirliğe tayin edilmiş, ayrıca çeşitli savaşlarda komutan olarak görevlendirilmişti. Halid dirayetli, ileri görüşlü, sabırlı ve metanet sahibi bir zattı. Onun soyundan gelenlerden hiçbiri cömertlikte, basirette, cesaret ve teşebbüste, ilim ve dirayette ona yetişememişti. Oğlu Yahyâ da keskin akıl ve isabetli görüşleriyle şöhret bulmuş, halife Mehdî'nin teveccüh ve itimadına mazhar olmuş, özel müsteşarı olmuştu. Mehdî'nin hanımı Hizran, Harun Reşid'i doğurmadan yedi gün önce, Yahyâ'nın H. 148 yılında Fâzıl adını verdiği erkek evladı doğmuştu. İki çocuk beraber büyümüş, Hizran ikisini de emzirmiş, süt kardeş olmuşlardı. Daha sonra Harun Reşid çocukluk yaşına erince Mehdî onu Yahyâ'nın terbiyesine vermişti. Böylece Harun Reşid, Yahyâ'nın talim ve terbiyesinde büyümüş ve ona daima "Babacığım!" demişti. Mehdî H. 169 yılında vefat ettiği sırada devletin en büyük ve en nüfuzlu adamları Yahyâ bin Halid ile Rebi bin Yunus idi. Babasının vefatı sırasında Mâsebzan'da beraber bulunan Harun Reşid, halifenin vefat haberinin asker arasında duyulmasının kötü sonuçlar doğurmasından korktuğu için Yahyâ'dan görüş ve tedbir istemiş, o da o nazik durumda çok isabetli kararlar almıştı. Bağdat'a dönünce halkı heyecan içinde görmüşlerdi. Harun Reşid ve Hâdî'nin Bağdat'ta bulunan annesi Hizran bu duruma karşı alınması gereken önlemleri görüşmek üzere Yahyâ ve Rebi'yi yanına çağırmış, ancak yalnızca Rebi davete icabet etmiş, Yahyâ ise Hâdî'nin kıskançlığını göz önüne alarak Hizra'nın yanına gitmemişti. Hâdî, Yahyâ'nın bu şekilde hareket etmesinden çok memnun olmuş, babası Mehdî'nin devrinde olduğu gi-

bi onu Harun Reşid'in yanında bırakmış, Rebi'ye de tembihatta bulunmuştu.

Hâdî idareyi ele alır almaz ilk düşündüğü şey kardeşi Harun Reşid'i veliahtlıktan çıkararak onun yerine kendi oğlunu tayin edip, diğer halifelerin yaptıkları gibi, halifeliği kendi soyuna döndürmekten ibaret olmuştu. Hâdî, bu azmini devlet erkânına açıklamış, onlar da bunu uygun görerek Harun Reşid'i hal' edip, Hâdî'nin oğlu Câfer'e biat ettikleri gibi, Harun Reşid'in aleyhine dönmüşlerdi. Veliahtlar bir yerlere çıkınca önlerinde bir harbedâr (mızraktar) yürümesi devletin alışılmış törenlerinden biriydi. Hâdî, Harun Reşid'e tören yapılmasını engellediği için halk Harun Reşid'le görüşmekten, kendisine selam vermekten çekinmiş, Harun Reşid de buna mecburen katlanmıştı. Fakat Yahyâ bu haksızlığa razı olmamış, Harun Reşid'i hakkını araması konusunda cesaretlendirmişti. Bazıları Yahyâ'nın bu hareketini hemen Hâdî'ye ihbar etmişlerdi. Hâdî Yahyâ'dan, "İcraatıma niye karşı duruyorsun?" diye sorunca o da, "Bir kul velinimetine karşı ancak kulluk ve sadakat duygularıyla beslenebilir," cevabını verir. Hâdî tekrar, "O halde benimle kardeşimin arasını bozup onu niçin bana karşı itaatsizliğe teşvik ediyorsun?" diye sorar. Yahyâ, "Ben kimim ki aranızı bozayım. Mehdî, beni Harun Reşid'in kethüdalığına tayin etmişti. Daha sonra bu görevde kalmamı siz emrettiniz. Bunun için bugün efendimizin maiyetinde emrine tabi bir memur sayılırım," der. Hâdî'nin bu cevaptan memnun kaldığını gören Yahyâ fırsatı kaçırmayarak, "Ey müminlerin emiri! Siz halkı ahdi bozmaya alıştırırsanız sonra onlar da yeminlerini tutmamaya başlar. Kardeşinizi veliahtlıkta bırakarak ondan sonra oğlunuz Câfer'in veliahtlığına halka biat ettirirseniz oğlunuza daha kuvvetli bir veliahtlık temin edersiniz," görüşünde bulunur. Hâdî, "Görüşün gerçekten doğru," diyerek kendisini gönderir. Daha sonra Harun Reşid'i hal' eden komutanlarla görüşünce bunlar Harun Reşid'in hal'inde sebat olunmasını tavsiye ederler. Hâdî de ceza olarak Yahyâ'yı hapseder. Yahyâ hapishanede iken "Nasihatim var," diyerek Hâdî'ye haber gönderir. Hâdî de onu huzuruna çıkartıp nasihatin ne olduğunu sorunca Yahyâ,

"Arzu etmediğimiz ve ondan önce kendi ölümümüzü arzuladığımız büyük emir (Hâdi'nin vefatı) vaki olur ise halkın henüz rüşde ermeyen oğlunuz Câfer'i hilafet makamına uygun göreceklerini, namaz ve hacda, savaşlarda onun kumandasına razı olacaklarını sanıyor musunuz?" diye sorar. Hâdî, "Sanmıyorum," deyince Yahyâ, "Hanedanınız büyüklerinden filan kişilerin hilafete göz dikmeyeceklerinden, diğerlerinin de aynı tamah ve hırsa düşmeyeceklerinden, halifeliği babanızın zürriyetinden almayacaklarından da emin misiniz? Gerçek şu ki babanız Mehdî, Harun Reşid'i veliaht tayin etmemiş olsaydı açıkladığım mahzurlara dayanarak bu tayini sizin yapmanız gerekirdi. Oysa siz bu sakıncaları göz önüne almayarak babanız tarafından yapılan gayet isabetli bir kararı bozmak istiyorsunuz. Oğlunuz büyüyünceye kadar kardeşiniz Harun Reşid'i veliaht olarak bırakmanız gerekir. Oğlunuz büyüdüğü, halifeliğe layık bir yaşa geldiğinde o zaman Harun Reşid'i çağırırsınız, kendisini hal' eder ve oğlunuza da biat eder." Halife Hâdî, Yahyâ'nın bu görüşünü isabetli görür ve bu yolda hareket eder.[77] Ancak halife Hâdî, bu olaydan sonra bir yıldan daha fazla hâkimiyette kalamamış, vefat etmiştir. Bunun üzerine Harun Reşid halife olmuş, hilafetin kendine geçtiği müjdesini ve saltanat mührünü uykudayken Harun Reşid'e getirip teslim eden de Yahyâ olmuştur. Harun Reşid, Yahyâ'nın hüsnü tedbirini ve gayretini takdir eder ve kendisine "Babacığım! Sen uğur ve bereketinle, hüsnü tedbirinle beni bu mevkilere çıkardın. Devlet işlerini sana emanet ediyorum," demiş, mührü de ona teslim etmiştir. Ayrıca Harun Reşid, Yahyâ'ya olağanüstü saygı gösterir ve ona hitap ederken "Babacığım!" derdi.

Yahyâ'nın birkaç evladı vardı. Ancak onlar arasında cömertlik ve nezahatte Fâzıl, güzel yazı yazma ve etkili konuşmada Cafer, gayret ve himmette Muhammed, şecaat ve ikdamda ise Musa önde geliyordu. Hemen hepsi en yüksek devlet mansıplarına yükselmiş, hükümet işlerinde özellikle Cafer ve Fâzıl büyük bir nüfuz sahibi olmuştu. Cömertlikte şöhreti her tarafa yayılmıştı. Babaları da kendileri gibi kerem ve sehavet sahi-

77 İbnü'l-Esîr, VI, 39.

bi bir kişiydi. Bu ailenin cömertlikleri de, halkın dilinde deyim haline gelmişti. Herhangi biri aşırı cömertlik gösterdiğinde "Filan kişi Bermekîleşmiştir," deniliyordu. Harun Reşid Yahyâ'ya gösterdiği büyük saygının bir tezahürü olarak, oğlunu da en üst devlet görevlerine tayin etmişti. Ülkeyi ikisinin kontrolünde olmak üzere ikiye ayırmış, Anbar'dan İfrikiye'ye kadar bütün batı bölgesi valiliğine Cafer'i, Şirvan'dan Türk memleketinin son hududuna kadar doğu valiliğini de Fâzıl'ın emrine vermişti. Fâzıl, H. 176 yılında Horasan'a gitmiş, bölgede düzeni sağlamış, birçok mescit, kervansaray, tekke, hudut boylarında karakollar kurdurmuş, yeni mali düzenlemeler yapmış, bekaya defterlerini yaktırmış, askerin sayısını artırarak hükümet memurlarını ve komutanlarını cömertçe ödüllendirmiş, onlara iltifatlarda bulunmuş ise de burada uzun süre kalmamış, H. 179/795 yılında yerine bir başkasını tayin ettikten sonra Bağdat'a dönmüştü. Harun Reşid, Fâzıl'a da izzet ve ikramda bulunarak veziriazamlığa tayin etmişse de, kısa müddet sonra bu görevi kardeşi Cafer'e havale etmek istemiş, babalarına, "Vezirliği Fâzıl'dan Cafer'e devretmek istiyorum. Fakat Fâzıl'a bunu bildirmekten utanıyorum. Bu konuyu kendisine siz bildiriniz," demişti. Yahyâ da oğlu Fâzıl'a, "Emiru'l Müminin efendimiz saltanat mührünü sağ elinden sol eline geçirmeyi emretmiştir," diye yazmış; Fâzıl da cevaben, "Emîru'l-Mü'minin efendimizin biraderim için verdiği emri tam itaatle karşılıyorum. Biraderime geçen bir nimet, ona nasip olan bir rütbe benden uzaklaşmış sayılmaz," cevabını vermişti.[78]

Cafer Bermekî, Harun Reşid devrinde devletin kontrolünü tamamen eline geçirmiş, halife yanında kimsenin yetişemediği bir imtiyazlı mevki kazanmıştı. Harun Reşid iki kişilik bir elbise yaptırır ve onu Cafer'le beraber giyerdi. Cafer devlet işlerini dilediği gibi idare ediyor, neyi uygun görürse, devletin yarısını bağışlamak veya halifenin kızını birisine vermek gibi bir iş bile olsa yine, Harun Reşid tarafından tasdik olunuyordu. Haşimîoğullarından Abdülmelik bin Salih'in hikâyesi Cafer'in ne derece geniş yetkilere sahip olduğunu açıkça gösteren bir örnektir.

78 İbn Haldun, I, 106.

Harun Reşid'in amca çocuklarından olan Abdülmelik, halifeliğe göz dikenlerden biriydi. Bu yüzden Harun Reşid ona kırgındı. Abdülmelik bir gün Cafer'in şarap meclisinde bulunurken Cafer ona Harun Reşid'le arasındaki kırgınlığın ortadan kaldırılmasını, dört bin dirheme ulaşan borcunun silinmesini, oğlu İbrahim'in Harun Reşid'in kızı Aliye ile evlendirilerek Mısır'a vali tayin olunmasını –Harun Reşid'den izin almaksızın– vaat etmişti. Daha sonra Abdülmelik, Cafer'in yanından ayrıldığında mecliste hazır olanlar Cafer'in bu kadar önemli şeyleri kendi kafasına göre vaat etmesini şaşkınlık ve hayretle karşılamış, Harun Reşid'in gazabına uğramasından korkmuşlardı. Ancak Vezir Cafer, Harun Reşid'in huzuruna çıkmış, açıklanan konuları arz etmiş, hepsi hakkında da halifenin muvafakatını almıştı.[79]

Cafer'in devlet hazinesinden yaptığı harcamaların sınırı olmadığı gibi hükümet işleri ve halkla ilgili konularda da tam yetkiliydi. Ancak bu geniş nüfuz ve otoritesine rağmen Harun Reşid onun sadakatsizliğini hissedince hemen öldürttüğü gibi, tüm hanedanını da ya sürdürmüş ya da kaybettirmişti. Bermekîlerin başına gelen bu felaket, ilginç ve ibretlik bir olay olmakla birlikte sebepleri hakkında da birçok şey yazılmıştır.

Bermekîlerin Gözden Düşmeleri ve Felaketleri

Harun Reşid ve Şia

Bermekîler Ehl-i Şia'dan oldukları gibi, büyük babaları Halid de diğer Horasan ve Fars halkı gibi zamanında Şiîlere biat etmişlerdi. Halid Abbasilerin zaferlerini, hilafetin Hz. Ali sülalesine intikal etmesini arzu eden Ebu Seleme ile Ebu Müslim ve diğerlerinin başına gelen felaketleri görünce bu düşünceden vazgeçmeyi daha uygun bulmuş, önce Saffah'a daha sonra da halife Mansur'a bağlılık göstermiş, üstün hizmetlerde bulunmuştu. Oğlu Yahyâ ve torunları da aynı politikayı sürdürmüşler ancak Şia'ya meyletmek ve yakınlık göstermek-

79 *Ikdu'l-Ferîd*, I, 142.

ten de kendilerini alamamışlardı. Özellikle Şia ve yandaşlarına karşı oldukça katı davranmaktan çekinmeyen Harun Reşid zamanında Şia'ya olan meyillerini çok gizli tutuyorlardı.[80] Harun Reşid çocukluğu zamanında bile Şiîlerden nefret ediyor, Şiîler de onun bu olumsuz duygularından çekiniyorlardı. Nitekim halife olur olmaz Bağdat'ta bulunan Talibîlerin tamamını Medine'ye sürdürmüş ve zorunlu ikamete mecbur etmişti.[81] Harun Reşid'in Alevilere karşı olan bu kin ve düşmanlığı herkesçe bilindiğinden, şairler onun gözüne girmek ve iltifatına mazhar olabilmek için Alevileri kötüleyen ve hakaret eden kasideler yazar ve kendisine sunarlardı. Buna karşılık Alevi şairler de Harun Reşid'e karşı hicviyeler yazmaktan geri kalmazlardı. Ancak yaşadığı müddetçe ortaya çıkmaya da cesaret edemezlerdi. Ne zaman ki Harun Reşid vefat edip defnolunduğunda, Du'bel bin Ali gibi Alevi şairler Harun Reşid hakkında ağır hicivler yazmışlardır. Bermekîler ise Harun Reşid'in Şia'ya karşı olan politika ve düşmanlığından nefret ediyor, yapılan baskıları haram sayıyor, engel olmaya güçleri yetmediğini görünce çaresiz bir biçimde susuyorlardı.[82] Bununla birlikte Şia'ya fırsat buldukça gizliden gizliye yardım etmekten de geri kalmıyorlardı. Şia'nın önde gelenleri Bermekî ailesinin lideri ve Harun Reşid'in yanında büyük nüfuz sahibi bulunan Cafer'in yanında toplanırlar, Harun Reşid tarafından kendilerine yapılan baskı ve zulümleri bildirirlerdi. Cafer de onlarla yaptığı bu görüşme ve ilişkilerini Harun Reşid'e ulaştırılıp ihbar edilmesini önlemek için gerekli tüm tedbirleri titizlikle alıyordu. Fakat tüm bunlara rağmen bazı saray adamları, çoğunlukla Arap asıllı veya onlara bağlı olan hasetçileri, bu ilişkileri gizliden gizliye araştırarak anında Harun Reşid'e ulaştırmakta gecikmiyorlardı. Cafer'in en büyük ve en güçlü düşmanı bizzat Harun Reşid'in eşi ve oğlu Emin'in annesi Zübeyde idi. Çünkü Cafer onun kumasının oğlu Me'mün'u kendi oğluna tercih etmişti.

80 *İkdu'l-Ferîd*, I, 142.

81 İbnü'l-Esîr, VI, 47.

82 İbnü'l-Esîr, VI, 48.

Emin ve Me'mün'un veliahtlıklarını ilan eden biat mektubunun Kâbe'nin içine asıldığı günlerde Zübeyde, Cafer'e çok kırılmıştı. Emin alışıldığı üzere yemin ettikten sonra Kâbe'den ayrılacağı zaman Cafer onu çevirmiş ve, "Kardeşime hiyanet edersem Allah beni kahretsin!" anlamında bir yemini üç kere tekrar ettirmişti. Annesi Zübeyde bu olaydan çok gücenmiş ve Cafer'e kin beslemeye başlamıştı. Daha sonra görevden alınıp cezalandırılması için Harun Reşid'i teşvik edenlerin arasına katılmıştı.[83] Zübeyde ile Cafer arasında var olan soy sop düşmanlığının etkisi ise ayrı bir noktaydı. Özellikle Rebi ailesi, Mezid Şeybani ailesi gibi Bermekîlerin Arap emirlerinden de birçok hasetçi düşmanları vardı. Bermekîler bu emirlerin güç ve mevkilerini azaltmış ve Harun Reşid'i aleyhlerine çevirtmişti. Bunlardan başka Bermekîlerin amcaları Muhammed bin Halid dahil olmak üzere İranlılardan da birçok düşmanı vardı. Muhammed bin Halid de Bermekîleri kıskanan ve onlara düşmanlık yapanlardan biriydi.[84]

Bunlar Cafer'i Harun Reşid'in gözünden düşürebilmek için bazen Şia yandaşlığından, bazen de devletin gücünü kendi ellerine geçirdiğinden veya kendisinin ve yakınlarının devlet mallarını yağmaladıklarından söz ediyorlardı. Harun Reşid bu söylentileri dinliyor, ancak Yahyâ'nın kendisine yaptığı büyük hizmeti, oğullarının da yıllar boyu ortaya koydukları çaba ve gayretleri takdirden geri kalmıyor, Cafer'in bazen Şia'ya verdiği destek gibi olumsuzluklarına rağmen bu emektar aileyi perişan etmeye kalkışmıyordu. Ta ki Cafer'i Mağrip valiliğine tayin edip de Cafer de kendi yerine vali vekili olarak bir Şiî'yi görevlendirinceye kadar bu müsamaha devam etmişti.[85] Harun Reşid, Cafer'in tüm bu icraatlarına tahammül gösteriyor, ancak her geçen gün hakkındaki iyi düşünceleri değişiyor, onu cezalandırmak için uygun bir fırsat çıkmasını bekliyordu.

---

83 Mesûdî, II, 195.

84 İbnü'l-Esîr, VI, 57, 71.

85 Suyuti, II, 10.

Horasan Bölgesinde Şiîler

Abbasiler hilafet mücadelesine başlamadan önce Hz. Ali yandaşları olan Horasanlılarla onlara destek veren Taberistan ve Deylem ahalisi, Abbasilerin halifeliğini ancak Ebu Müslim'e takiyye yapmış veya ondan korktukları için tanır gibi davranmışlardı. Fakat çok zaman geçmeden Ebu Müslim haksızlığa uğrayıp hile ile katlolunduğu gibi, arkadaşları olan Ravendîler de perişan edildiği halde Horasanlılar intikam için fırsat bulamamışlardı. Daha sonra Mansur da Bağdat şehrini kurdurmuş ve içine sığınmıştı. Ancak Horasanlılar fırsat kollamaktan vazgeçmiyorlardı. Mansur ise Şiîlerle mücadelesini sürdürüyor, yakaladıklarını ya öldürüyor veya sürgüne gönderiyordu. Bu yüzden Hz. Ali'nin soyundan olup hayatta kalanlar İslâm ülkesinin en uzak bölgelerinden biri olan Horasan ve Mağrip bölgesine firar etmiş, oralarda halkı gizliden gizliye hilafet mücadelelerine katılmaya davet etmeye başlamışlardı. Horasanlıların Ebu Müslim'in intikamını almak için Mansur'a karşı besledikleri kin ve nefret, kendilerini Şiîlerin en büyük destekçisi yapmıştı.

Abbasiler kendi iktidarları için en büyük tehlike olarak Horasanlıları görüyorlardı. Çünkü bu bölge halkı Şia olmanın ötesinde son derece cesur ve savaşçı bir toplumdu. Hilafeti Emevilerden alıp Abbasilere teslim ettikleri günden beri herkesin gözünde saygın bir konuma yükselmiş insanlardı. Harun Reşid devrinde bölgenin Şia reisi, Mansur'un öldürttüğü Muhammed bin Abdullah'ın kardeşi Yahyâ idi. Bu zat H. 176 yılında Deylem ülkesinde halifeliğini ilan etmiş, birçok taraftar toplamış ve önemli bir güç sahibi olmuştu. Harun Reşid bu gaileden kurtulmak için Fâzıl bin Yahyâ komutasında bir ordu göndermişti. Fâzıl kendisi ile görüşmeler yaptıktan sonra Harun Reşid tarafından bir emanname getirterek onu sulh yoluyla itaat altına almış ve Bağdat'a beraber getirmişti. Harun Reşid de ona saygı ve sevgi göstermiş, kendisine maaş bağlamıştı. Daha sonra korku ve endişenin etkisiyle veya Şia düşmanlarının yönlendirmesiyle Yahyâ'yı hapsettirmeyi düşünmüşse de, daha önce vermiş olduğu emannameden dolayı bunu mümkün görme-

miş, önde gelen İslâm hukukçularının görüşlerine başvurmuştu. Hukukçulardan biri emannamenin hükmünün devam ettiğini ve geçerli olduğunu iddia etmiş ise de, Harun Reşid bunu kabul etmemişti. Diğer bir fakih olan kadı Ebu'l Buhteri ise bunun bazı hususlardan dolayı geçersiz bir emanname olduğunu iddia etmiş, bu fikre katılan Harun Reşid de emannameyi yırtarak Yahyâ'yı Cafer'e teslim etmiş ve onun eliyle zindana göndermişti. Cafer ise Yahyâ'nın haksız bir şekilde cezalandırıldığını, onun emannameye güvenerek teslim olduğunu, Harun Reşid'in ahdinden döndüğünü biliyordu. Bu yüzden kendisinin devlette sahip olduğu nüfuz ve kuvvete güvenerek, Harun Reşid tarafından daha sonra herhangi bir soru sorulmayacağını düşünerek Yahyâ'yı salıvermeyi uygun görmüştü. Cafer bir adam vasıtasıyla Yahyâ ile görüşmüş, Şia olmanın dışında herhangi bir suçu olmadığını anlayınca haline üzülerek uzak bir yere sığınması için serbest bıraktırmış, yolda kendisine bir zarar gelmemesi için de güvenilir bir yere ulaşıncaya kadar yanına bir de adam vermişti.[86]

Harun Reşid ve Cafer

Babası Rebi'nin vefatından sonra vezirlik makamına geçmeyi beklerken Acem asıllı Bermekîlerin bu makamı işgal etmelerini hazmedemeyen Fâzıl bin Rebi başta olmak üzere, Bermekîlerin düşmanları Cafer'in tüm hareketlerini sürekli tecessüs ediyorlardı. Cafer'in Yahyâ bin Abdullah'ı hapisten salıverdiğini haber alınca hemen Harun Reşid'e ihbar etmişlerdi. Harun Reşid vezirinin kendi kendine böyle bir cürette bulunmasından hayrete düşmüş, ancak işin aslını tam öğrenmeden kendini ve vezirini küçük düşürmemek için Yahyâ'nın kendi emri üzerine serbest bırakıldığını söyleyerek Fâzıl'a sert cevaplar vermişti. Daha sonra Harun Reşid Cafer'i yemeğe davet etmiş, sofraya beraber oturmuş, ona kendi elleriyle lokma yedirerek sohbete başlamış ve bu sırada Yahyâ'nın durumunu sormuştu. Cafer de, "Hapishanede bildiğiniz haldedir," cevabını vermişti. Harun

86 İbn Haldun, IV, 8.

Reşid bunun üzerine, "Başım hakkı için doğru söyle," deyince Cafer hemen işin farkına vararak durumu olduğu gibi anlatmış, Yahyâ'nın hiçbir kötü düşünce veya amacının olmadığını fark ettiği için serbest bıraktığını itiraf etmişti. Bunun üzerine Harun Reşid de, "Çok güzel yapmışsın. Ben de böyle düşünüyordum," demişse de, o andan itibaren Cafer'e karşı bir nefret hissetmeye başlamış, görevden alınıp âleme ibret olacak şekilde cezalandırılmasını düşünmeye başlamıştı. Hatta Cafer meclisten ayrıldığı zaman kendi kendine, "Eğer seni öldürmezsem Allah beni öldürsün!" demişti. Harun Reşid artık Cafer'i yok etmenin fırsatını kolluyor, onun için planlar yapıyordu. Çünkü Bermekîler halkın her sınıfına hatta bizzat Haşimî sülalesine de büyük cömertlik ve ihsanda bulundukları için olağanüstü bir güç ve kuvvete sahip olmuşlardı. Fakat Harun Reşid zamanı gelmeden önce Cafer'e planı konusunda bir şey hissettirmemek için, Horasan'a vali tayin edeceğini bahane ederek vezirlik mührünü kendisinden alarak babası Yahyâ'ya teslim etmiş, sonra Horasan ve Sicistan valiliğine nasbetmiş ise de yirmi gün geçmeden bu görevden azletmişti.[87]

Cafer'in bu tayini ya sadece bir manevraydı ya da iyi niyetli bir atama olmakla birlikte hareketinden endişe edilerek yapılan bir azildi. Bermekîleri kıskanan ve onlara düşmanlık yapanlardan biri de Ali bin İsa idi. Sürekli onların aleyhine çalışmaktan geri durmamış, Cafer'in kardeşi Musa bin Yahyâ'yı Horasan vilayetini isyana teşvik etmekle itham etmişti. Harun Reşid ise Musa'yı önce hapsetmiş, sonra da serbest bırakmıştı. Ancak artık Harun Reşid tüm Bermekîler hakkındaki iyi niyetini kaybetmiş, bunu gösteren bazı uygulamalarını da açıkça göstermeye başlamıştı. Örneğin daha önce kendisine "Babacığım" diye hitap ettiği Yahyâ bin Halid izin almaksızın halifenin huzuruna girip çıkabiliyordu. Harun Reşid bu hareketinin çirkin olduğunu kendisine ihtar etmiş, o da artık izinsiz girip çıkmaktan vazgeçmişti. Aynı şekilde Harun Reşid'in huzuruna girdiğinde gulamlar ayağa kalkıyorlardı. Harun Reşid hademe ağası Mesrur'a emrederek gulamların bu hareketini yasaklatmıştı. Harun Re-

87 İbnü'l-Esîr, VI, 61.

şid'in icraatındaki bu değişiklikleri Yahyâ da hissetmişti. Halk arasında bile dilden dile aktarılmış, Bermekîlerin başına er veya geç büyük bir felaketin geleceği anlaşılmış ise de, hiç kimse onları uyarmaya cesaret edemiyordu. Hatta bazı şarkıcılar Bermekîlerin yakın bir zamanda büyük bir musibete uğrayacaklarını ima eden şarkılar bile söylüyorlardı.

Harun Reşid, Bermekîleri cezalandırdığında taraftarlarının bir direnciyle karşılaşacağından endişe ettiği için saray adamlarının ve devlet ricalinin bu hususta ki düşüncelerini, böyle bir olayın halk üzerinde ne gibi bir tesir uyandırabileceğini anlamayı uygun görmüş ve halk ile en fazla içli dışlı olan şarkıcıların kamuoyunu anlama konusunda herkesten fazla şansları bulunacağını, bu şarkıcıların sarhoşluk halinde her şeyi itiraf edeceklerini göz önüne alarak, amacını belli etmeksizin onları konuşturmayı düşünmüştü. Şarkıcı İshak Mûsulî bir gün halifenin huzurundayken Harun Reşid ona, "Halk ne diyor?" diye sormuş, o da, "Bermekîleri cezalandırıp Fâzıl bin Rebi'yi vezirlik görevine tayin edeceğinizi söylüyorlar," cevabını vermişti. Harun Reşid sanki bu cevaptan güceniyormuş gibi görünerek İshak'a, "Habis herif! Böyle şeylere ne diye karışıyorsun!" diye bağırmıştı.[88]

Halife Harun Reşid, Bermekîlerin evlerinde, divanlarında özel ajanlar da görevlendirmişti. Onların tüm hal ve hareketleri halifeye ihbar olunuyor ve haset dürtüsüyle kışkırtılıyordu. Halife tarafından terbiye edilip Cafer'e hediye edilen Hazarlı iki uşak da bu hafiyeler arasındaydı. Bunlar her gün Cafer'in meclisinde ne oluyorsa onu harfiyyen Harun Reşid'e ihbar ediyorlardı. Cafer'in haftada bir gün topladığı bir meclisi vardı. İran asıllı büyük devlet adamları burada toplanır, onun takdim ettiği tek renk elbiseleri giyerek Cafer'le sohbet ederlerdi. Bir gün bu eğlence meclisinde konuşulurken Ebu Müslim Horasanî'den, İslâm devletini yalnız başına bir hanedandan diğer bir hanedana nasıl nakledebildiğinden söz açılmış; Cafer de, "Bunu büyük bir şey kabul etmemelidir. Çünkü bu başarıyı ancak altı yüz bin adam idam etmekle sağlayabilmişti. Büyüklük, ma-

88 *Egânî*, V, 113.

haret kan dökmeksizin bir devleti bir milletten diğer bir millete nakledebilmektedir," sözünü ağzından kaçırmıştı.[89] Casusluk yapan bu iki Hazarlı köle, bu sözleri hemen Harun Reşid'e rapor etmiş, bununla devletin yönetimini Abbasilerden İranlılara veya Şiîlere nakletmeyi amaçladığını anlatmışlardı. Bu durum Harun Reşid'in Cafer'den daha fazla korkmasına ve endişelenmesine neden olmuştu.

Bermekîlerin ortadan kaldırıldıkları H. 187 yılında Harun Reşid, Cafer'in öldürülmesine kesin karar vermiş olarak hacdan dönüyordu. Ancak kararını belli ettirmeksizin Cafer hakkında sevgi ve saygılı görünmüş, hilafet mührünü alabilmek amacıyla onu Horasan'a vali tayin ederek hilatlar giydirmiş, ihsanlarda bulunmuş, yardımına da askeri bir kuvvet vermişti. Cafer'in en seçkin taraftarlarını içine alan bu askeri kuvvet Nehrivan'da ordugâh kurmuş ve sefer hazırlıklarına başlamıştı. Cafer de onlara katılmak üzere yine sefer hazırlıkları için Bağdat'ta kalmıştı.

Cafer'in Haşimîlerden İsmail bin Yahyâ adında samimi ve vefalı bir dostu, Harun Reşid'in Bermekîler hakkında düşündüğü karardan haberdar olduğu için olası bir kötülükten sonra iki tarafın arasını ıslah amacıyla aracılık yapmayı uygun görerek Cafer'in huzuruna çıkmış, onunla gizlice birçok şey konuştuktan sonra, "Efendim! Gelirleri pek çok, çevresi pek geniş bir memlekete gidiyorsunuz. Malik olduğunuz bazı çiftlikleri Emîru'l-Mü'minîn'in oğullarına terk etseniz halifenin nazarındaki mevkiniz daha da büyür," demişti. Cafer bunları işitir işitmez –Harun Reşid'in Bermekîler hakkındaki gizli düşüncelerini aklına getirmeksizin– öfkelenerek karşısındaki adama, "Vallahi İsmail! Senin amcaoğlun Harun Reşid bir ekmek yediyse onu da benim sayemde yedi. Bu devlet ancak bizim gayret ve himmetimizle ayakta durdu. Onu kendi nefsi, oğulları, yakın adamları ve halkı için rahat, hazinelerini de para ile dolu bir halde bırakmak, devletin en önemli işlerini üzerime almak yetmiyor mu ki çoluk ve çocuğum için biriktirdiğim servete göz diksin. Haşimîoğullarının ahlakında olan kıskançlık hissi, tamahkârlık ve azgınlığa düçar olmaktan kurtulmasın. Harun Reşid eğer benden böyle

89 *Zinetü'l-Mecalis* (Farsça).

bir şey isterse başına felaket olur," cevabını vermiş; bu sözleriyle Harun Reşid'i Horasan'ın bağımsızlığı ile tehdit etmek istemişti. İsmail, Cafer'in bu tehdit ve hiddetini görünce hemen yanından çıkmış, hem Cafer'den hem de Harun Reşid'den gizlenmişti. Çünkü her ikisinin gözünde de töhmet altında kalmıştı. Ancak Harun Reşid'in gizli ajanlarından biri bu konuşmayı anında Harun Reşid'e iletmiş, onun intikam hislerini alevlendirmişti. Belki de Harun Reşid yalnızca Cafer'i görevden alarak hapsetmekle yetinecekti. Fakat bu tehdidi işitince öldürülmesine karar vermişti. Ancak son kararından önce zevcesi Zübeyde ile istişare etmiş ve ona, "Bunların Horasan'da kuvvet toplarlarsa hilafeti elimden almalarından korkuyorum," demişti. Zübeyde de vakit kaybetmeksizin öldürmesi için Harun Reşid'i cesaretlendirmişti. Rivayete göre Cafer'in, halifenin harem dairesinde kız kardeşi Abbase ile yaşadığı birtakım fenalıkları da Harun Reşid'e ihbar etmişti. Harun Reşid, Cafer'in Nehrevan'daki orduda bekleyen adamlarından uzak bir mevkide, Bağdat'ta bulunmasını büyük bir fırsat bilmiş, aynı zamanda özel celladı olan Mesrur'u göndererek kellesini kestirmiş, aynı gece de Yahyâ'nın oğullarının ve Fâzıl'ın evlerini kuşattırarak hepsini hapsettirmiş, mal ve mülklerini müsadere etmişti. Ayrıca her bölgeye emirler gönderen Harun Reşid, Bermekîlere ait ne kadar mal mülk ve köle varsa cümlesine devlet adına el koydurmuştu. Yahyâ'nın kardeşi Muhammed bin Halid, kardeşinin ve kardeşi oğulları aleyhinde bulunan düşmanlarından biri olduğu için Bermekîlerin karşılaştığı bu felaket ona ilişmemişti. Harun Reşid Bermekî ailesini bu şekilde âleme ibret olacak biçimde cezalandırıp perişan ettikten sonra vezirlik makamına Fâzıl bin Rebi'i tayin etmişse de, Bermekîlere yaptığı bu fena muameleden dolayı sonraları pişman olmuştu. Hatta onları andıkça gözlerinden hasret gözyaşları dökülürdü.[90] Cafer'in hayat hikâyesi daha evvel Hüsrev Perviz'in veziri olan Bezer Cemher'in hikâyesine benzemektedir. O da vezirini zındıklıkla suçlamış, öldürdükten sonra da yaptığına pişman olmuştu.[91]

90 *Egânî*, XVII, 74.

91 Mesûdî, I, 119.

Halife Harun Reşid, Bermekîlerin hilafete el koymalarından endişe ettiğinden, "her kimin sadakatinden şüphe olunursa katlini vacip gören" kanuna uygun olarak Cafer'i öldürmüş, Bermekî ailesini de sürdürmüş ve perişan etmişti. Bununla birlikte Abbasilerin halka karşı gösterdikleri muamele biçimi ve yönetim tarzları böyle değildi. Halka çoğunlukla şeriat hükümleri dairesinde hak ve adalet, rıfk ve mülayemet, ihsanperverlik ve hatırbilirlilik ile muamele olunurdu. Özellikle Harun Reşid bu hususta özel bir mevki işgal ediyordu. Etkili vaaz ve nasihatleri dinlerken kalbinin inceliğinden gözleri yaşarır, af ve merhamet dileyenlere karşı dayanamaz, lütuf ve ihsanına ihtiyaç duyulunca büyük cömertlik gösterirdi. Bunun örnekleri oldukça çoktur. Sadece Şia'ya, onlara destek ve yardımcı olanlara karşı fevkalade şiddetli ve katı davranırdı.[92]

Emin ve Me'mûn veya Araplarla İranlılar

Bermekîlerin bu şekilde cezalandırılmaları Horasan halkının Abbasilere karşı olan düşmanlık ve intikam duygularını iyice körüklemiş, ilk fırsatta birlikte hareket ederek öç alma planları yapmaya başlamışlardı. Me'mün daha önce de belirtildiği üzere aslen İranlı olan bir kadından doğmuş, Cafer Bermekî'nin terbiyesinde Şiîlere meyilli olarak büyümüştü, bu nedenle Horasanlılar kendisinin hilafet makamına çıkmasını dört gözle bekliyorlardı. Söz konusu dönemde Şiîlik günümüzdeki halinden farklı olarak dinî özellikten öte, Ali ve yandaşlarının ve bunlara destek veren İranlıların oluşturduğu siyasi bir hareketti. Me'mün küçüklüğünden itibaren İranlılar ve onların siyasi emellerine yatkın bir şekilde büyümüştü. Halid ibn Yahyâ, onun hizmetine Fâzıl bin Sehl Serahsî'yi tayin etmişti. Bu zat aslında Horasanlı bir Mecusi idi. İslâm'ı ancak H. 190/805'te Me'mün'un yol göstermesiyle kabul etmiş ve Şiîliği de Horasanlı İranlılara destek çıkma düşüncesiyle seçmişti.[93] Fâzıl, işbilir becerikli bir adam olduğu için Yahyâ onu kendi maiyetin-

92 El Fahri, 17.

93 İbn Hallikân, I, 413; İbnü'l-Esîr, VI, 79.

de devlet hizmetine almış ve kendisine vekilharç yapmıştı. Fâzıl, Me'mûn'da parlak zekâ ile birlikte mümtaz özellikler görünce eninde sonunda hilafetin onun eline geçeceğini tahmin etmiş, bu nedenle hizmetinde bulunmayı arzulamış ve kısa sürede teveccüh ve itimadını kazanmıştı. Me'mûn da Fâzıl'a aşırı saygı gösterir, Me'mûn'un hilafeti devrinde en azından vezirliğe ulaşacağını düşünürdü. Rivayete göre Me'mûn'un şehzadeliği döneminde hocası olan zat onun Fâzıl'a karşı ilgisini görünce Fâzıl'ı tebrik etmek için,"Bu sayede bir gün bir milyon dirhemin sahibi olacağını uzak görmem," demişti. Fâzıl öfkelenerek, "Az veya çok para kazanmak için onun hizmetine girmedim. Bu mührümün hükmü doğuda ve batıda geçerli olsun diye girdim," cevabını vermişti.[94]

Harun Reşid kendi oğullarını veliaht olarak tayin ettiğinde kendisinden sonra hilafet makamına gelecek olan Emin'e, Irak ve Mağrip'e kadar olan Şam valiliğini; diğer oğlu Me'mûn'a da kardeşi Emin'den sonra halifelik yapmak şartıyla Horasan ve diğer doğu memleketleri valiliğini tevcih etmişti.[95] Bu tayin ve tevcih Cafer'le birlikte, Şiî fırkalarından önde gelenleri ve Fâzıl bin Sehl'in çabaları ile gerçekleşmişti.

Harun Reşid H. 192 yılında Horasan bölgesine ziyaret etmeyi düşününce, dönünceye kadar oğlu Me'mûn'a Bağdat'ta kalmasını emretmişti. Harun Reşid bu tarihlerde hastaydı. Fâzıl, Harun Reşid'in yolculuk sırasında ani olarak vefat etmesiyle tüm mesaisinin boşa çıkmasından korktuğu için Me'mûn'un huzuruna çıkarak, "Baban Harun Reşid'in başına ne haller geleceğini bilemezsin, Horasan senin vilayetindir. Emin'in senden önce hilafet makamına çıkması da şart koşulmuştur. Zübeyde gibi bir valideye, Haşimîoğulları gibi dayılara, Zübeyde'nin servetine malik olduğu için böyle bir halde kolaylıkla seni veliahtlıktan ihraç edebilir. Harun Reşid'le beraber gitmeyi talep et," tavsiyesinde bulunmuştu. Bunun üzerine Me'mûn babasına refakat etmeyi dilemiş, Harun Reşid önce kaçınmışsa da sonra bu fikri onaylamıştı. Harun Reşid'in bu çekim-

94 El-Fahri, 18.

95 İbnü'l-Esîr, IX, 69.

serliği kuşkusuz sebepsiz değildi. Ecelinin yaklaştığını hissediyor, çevresinde oğullarına bağlı birtakım hırslı ve şöhretperest adamların ve ajanların kendi soluklarını sayıp hayatını bir yük görürcesine dolaşıp durduklarını görerek üzülüyordu.[96] Me'mün, babası ve Fâzıl ile beraber Horasan'a doğru hareket etmişti. Fâzıl yolculuk sırasında Me'mün'un halifeliği lehine büyük çaba sarf etmiş, tüm kumandanlara onun veliahtlığını tasdik ettirmiş, zapturabt konusunda da Harun Reşid'in tasvibini kazanmıştı. Me'mün, Merv'de, Harun Reşid de Tus şehrinde bulundukları bir zamanda Harun Reşid'in hastalığı iyice şiddetlenmişti. Emin ise o esnada Bağdat'ta bulunuyordu. Harun Reşid'in etrafında oldukça nüfuzlu adamlar bulunuyordu. Bunların en gayretlisi Bermekîlerden sonra vezaret makamına çıkan Fâzıl bin Rebi idi. Emin babasının hastalığının şiddetlendiği haberini alınca, Rebi'nin oğlu ve diğerlerine kendisine biat olunması için mektuplar göndermiş, bunu takiben H. 193/808 yılında Harun Reşid'in vefat etmesi üzerine Rebi'nin oğlu Me'mün'un Merv'de bulunmasından yararlanarak, hemen Bağdat'a dönüş için askeri teşvik etmişti. Bağdat'ta aileleri bulunan askerler de bir an önce ailelerine kavuşmak arzusuyla Bağdat'a yönelmiş, Me'mün'a verdikleri söz ve ahidlerini tamamen unutmuşlardı. Harun Reşid'in ordusunda bulunan tüm mal ve eşyalar tamamen evine götürülüp teslim edilmiş, hemen herkes Emin'e biat etmek için yarışmıştı. Daha sonra Fâzıl bin Rebi, kardeşi Me'mün'u veliahtlıktan düşürmesi için telkinlerde bulunmuş, Emin de bu telkinlerin etkisinde kalarak kardeşini veliahtlıktan uzaklaştırmıştı.

Fâzıl ibn Sehl ve Ali Rıza

Me'mün babasının öldüğünü, devlet adamlarının orduda bulunan hazineler ve mallarla beraber kardeşine geçtiğini, veliahtlıktan çıkarıldığını haber alınca kendi hayatı için endişelenmeye başlamış, Merv'de yakın adamlarını toplayarak, kendi durumu ve biraderinin gücünden söz ederek onlara fikir ve

96 İbnü'l-Esîr, VI, 83.

görüşlerini sormuş, onlar da ümitsizliğe düşmemesini tavsiye etmişlerdi. Fâzıl bin Sehl de, "Dayılarının yanında bulunuyorsun. Boyunlarında biat hakkın var. Biraz sabret. Halifeliği senin ellerine teslim edeceğim," demişti. Me'mûn, Fâzıl'ın verdiği bu açık teminata güvenmiş, gönlü rahat bir biçimde tüm devlet işlerini, yani başvezirliği ona teslim etmiş, ayrıca hem kılıç hem de kalem reislikleri elinde olmak üzere ona "zü'l-riyaseteyn" (iki reislik sahibi) lakabını da vermişti. Me'mûn'a destek çıkarak hem kendi nefsi hem de vatan ve millete arka çıktığına inanan Fâzıl ibn Sehl, Me'mûn'un zafere kavuşması için tüm nüfuzunu sarf etmiş, halkın desteğini kazanamasa da, hedefe ulaşmıştı. İki kardeş arasındaki düşmanlık ateşi iyice alevlenmiş, Bağdat'la Horasan arasında tüm haberleşmeler ve ilişkiler kesilmiş, her biri kardeşinin ismini hutbeden çıkartmıştı. İki tarafın orduları arasında yapılan çeşitli savaşlar ve kanlı mücadeleler sonunda Tahir bin Hüseyin'in komutası altında bulunan Me'mûn'un ordusu kesin olarak galip gelmiş, savaş H. 198/813 yılında Bağdat'ın fethi ve Emin'in katli ile sona ermişti. Daha sonra Emin'in kesik başı Horasan'da bulunan Me'mûn'a götürülmüştü. Me'mûn daha önce Fâzıl tarafından verilen her sözün bir bir gerçekleştiğini görünce ona karşı saygısı iyice artmış, her konuda ona itaat etmiş, elinde âdeta bir oyuncak olmuştu. Fâzıl da bu fırsattan istifade ile devletin dümenini istediği yöne çevirmeye başlamış; Cibal, Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen valiliğini Bağdat'ta ikâmet etmek üzere kardeşi Hasan ibn Sehl'e tevcih ettiği gibi, bu nüfuz ve kuvvetine dayanarak hilafeti Abbasilerin elinden Şiîlere nakletmeyi de düşünmüştü. Söz konusu dönemde Horasan'da Şiîlerin dâîsi, Ali Rıza adıyla bilinen Ali ibn Musa el Rıza ibn Cafer ibn Ali ibn Hüseyin idi. Fâzıl, Me'mûn'dan sonra adı geçen Ali Rıza'nın veliaht olarak tayini, yani hilafetin Abbasilerden Hz. Ali'nin torunlarına intikali için Me'mûn'a teşviklerde bulunmuş, elinden gelen çabayı sarf etmişti. Muhtemelen Fâzıl, Me'mûn'la yıllar önce hilafet mücadelesi yaparken bunu şart koşmuş veya sözünü almış, Me'mûn da ya bu şartı yerine getirmek ya da daha sonra Fâzıl'dan intikam almak düşünce-

siyle bu düşünceyi kabul eder gibi görünmüştü. Belki de Şiîlere karşı olan hüsnü zan ve sevgiden dolayı hilafetin kendisinden sonra onlara geçmesinde bir sakınca görmemişti. Çünkü Me'mûn çocukluğundan beri Şia muhabbetiyle büyümüş, Şiîliğini ortaya koymaktan da çekinmemişti.[97] Velhasıl Me'mûn H. 201 yılında Ali Rıza'ya biat ve kendisinden sonra hilafete namzet eylediği gibi ona, "el Rıza min Ali Muhammed" lakabını vermiş, Abbasilerin özel renkleri olan siyah elbiseyi çıkarıp yeşil giymelerini emretmiş, bu kararlarını da her tarafa resmen bildirmişti.

Me'mûn'un bu kararını Bağdat'takiler işitir işitmez, tüm Haşimîlerle onların yandaşları birlikte ayaklanmışlar, Ali Rıza'nın veliahtlığını tanımadıklarını ilan etmişler ve "Hilafet Abbasilerden alınamaz," diyerek, yapılan biatın Fâzıl bin Sehl'in tertip ettiği bir fitne olduğunu ilan etmişler, kardeşi Hasan bin Sehl'in Bağdat valiliğini tanımadıkları gibi nihayet Me'mün'un da hal'ine karar verip, yerine amcası İbrahim bin Mehdî'yi oturtarak kendisine "mübarek" lakabını vermişlerdi. Ayrıca bundan öte eğer inadında devam edecek olursa kendisini öldürecekleri tehdidini iletmek için Me'mün'a özel bir heyet göndermişlerdi. Fâzıl bin Sehl, Me'mûn'un olaylardan haberdar olduğunda Ali'yi veliahtlıktan hal' edeceğinden ve bu yüzden o güne kadar yaptığı tüm çabaların boşa gideceğinden korktuğu için ona bu konuda herhangi bir bilgi vermemişti. Bağdat'ta patlak veren olaylardan bütünüyle haberdar olan Ali Rıza ise kendisi yüzünden olayların bu feci noktaya ulaşmasını ve bundan Me'mûn'un haberdar olmamasını vicdanına sığdıramamış, bizzat Me'mün'un huzuruna çıkarak Bağdat'ta cereyan eden olayları, İbrahim Mehdî'nin halife ilan edilmiş olduğunu anlatmıştı. Me'mûn bu sözlere inanmamış, "İbrahim'i benim yerime geçici olarak vekil koymuşlar. Fâzıl bana böyle söyledi," demişti. Ancak Ali Rıza, "Fâzıl size yalan söylemiş!" deyince Me'mûn Fâzıl'ın bu konudaki oyununu anlamış, kendisine gösterdiği sadakatin bu amaç için olduğunu düşünerek onun öldürülmesini vacip görmüş, görevlendirdiği adamlarla

97 Mesûdî, II, 124.

Serahs'ta hamamda bulunan Fâzıl'ı ansızın öldürttükten sonra katillerini de güya onun intikamını alıyormuş gibi idam etmişti.[98] Daha sonra Ali Rıza'ya yapılan biatı tekrar düşünmeye başlamış, sözünden dönmeyi içine sindiremediği gibi böyle bir karar halinde Horasanlıların isyan etmeleri ve kendisini öldürmelerinden de korktuğu için gadr ve itlaf politikasına sapmaya lüzum görmüş, görevlendirdiği bir adam aracılığı ile zehirli üzüm yedirerek Ali Rıza'yı da öldürmüştü.[99] Bağdatlıları Me'mün'un aleyhine tahrik eden sebepler İmam Ali Rıza'nın ölümüyle ortadan kalkmış ve İbrahim bin Mehdî hemen hal' olunarak, eskiden olduğu gibi Me'mûn'a tekrar biat edilmiş, İbrahim ile Fâzıl bin Rebi ve Emin'e destek çıkan diğer liderler firar etmişlerdi. Halife Me'mûn H. 204 yılında Bağdat'a ulaşmış, hilafet başkentine yerleşmiş ve Ebu Talib hanedanı fertlerine olan eski muhabbetinin düşmanlığa dönüştüğünü göstermek üzere, hanedan hakkında katı davranmaya başlamış, onları kendi huzuruna çıkmaktan men ve siyah elbise giymeye mecbur etmişti.[100]

Bütün güç ve nüfuz Şiîliklerini gizleyen İranlıların elinde, bu tarihten Vâsık'ın hilafetinin sonuna kadar olan dönemde Bağdat'ta olmuş, Şiîlik oldukça perişan bir vaziyete düşmüştü. Şamlı şairlerden Ali bin Cem, Emevioğulları mevalisinden olup Şiîleri hicvederek Harun Reşid'e yaranmaya çalışan ünlü şair Mervan bin Ebi Hafsa'nın oğullarından Ebussamt gibi Arap asabiyetiyle mütahassis ve İranlılarla Şia'dan nefret eden adamlar arasında büyümüş olan Mütevekkil, H. 232 yılında hilafet makamına çıkınca Şiîlere karşı şiddetli ve katı bir politika izlemişti. Bu adamlar Mütevekkil'i Şia'dan sakınması ve onların cezalandırılıp sürgüne gönderilmeleri konusunda teşvikle yetinmeyip, dinî açıdan saygın bir mevkide bulunan ecdatlarına da hakarette bulunmaya yönlendiriyorlardı. Me'mûn'un Bermekîlerin elinde büyüyerek Şia sempatizanı ve yandaşı olması gibi, Mütevekkil de aldığı terbiyenin aksine, Şia'ya ve kendisinden

98 İbnü'l-Esîr, VI, 141.

99 El-Fahri, 199.

100 İbnü'l-Esîr, VI, 156.

önce hilafet makamına geçen Şia destekçisi Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'a da düşman olmuştu.[101]

Mütevekkil iktidara gelir gelmez Hz. Hüseyin'in kabriyle çevresinde bulunan binaları yıktırarak, halkı burayı ziyaretten men etmiş, Hz. Ali ve yandaşlarına düşmanlık ve nefrette haddi aşarak bizzat Hz. Ali'yi diline dolayıp alay etmeye başlamıştı. Rivayete göre Mütevekkil'in nedimleri arasında bulunan Abbâde adında bir muhannes (kadınlaşmış erkek) elbisesinin altına karnının üzerinde bir yastık koyarak ve kel olan başını açarak Mütevekkil'in huzurunda dans eder ve "Karnı büyük, başı kel olan Müslümanların halifesi geliyor," diyerek Hz. Ali ile alay eder ve bu sözlerini sürekli tekrarlardı. Mütevekkil de buna bakarak içip eğlenirdi.[102] Bu tarihten itibaren Sünnilik mezhebi aşağıda görüleceği üzere Türklerin arka çıkmasıyla bütün İslâm mezheplerine baskın gelmiş, Bağdat'ta Şiîliğin sükûtü ile İranlıların gücü de sona ermişti. Birinci Fars Devri Mütevekkil'in halifeliği ile sona erer.

Abbasilerde Sır Gizleme Geleneği

Abbasiler, özellikle sır saklama ve niyetlerini kimseye hissettirmeme konusundaki huy ve yetenekleriyle şöhret bulmuşlardır. Azatlılarını, kölelerini ve saray halkını da sır saklama ve ketumluk husunda sık sık ikaz ederlerdi. Mansur'la, bizzat amcaları ve Ebu Müslim ve diğerleri Harun Reşid'le Bermekîler, Me'mûn ile Fâzıl ibn Sehl, Ali Rıza ve Tahir bin Hüseyin arasında cereyan eden olaylarda gördüğümüz gibi, hususiyle devlet yönetimi ve hâkimiyeti ile ilgili meselelerde fevkalade ketum davranmak bu devletin kuruluşundan itibaren geçerli olan bir âdetti. Kusum bin Abbas'ın, Mansur'a söylemek istemediği bir tedbirle asker arasında tefrika ve fitne çıkarması gibi, önemli bir fikri tatbikata koymadan önce gizli tutmak, o işte başarılı olmanın esas şartı sayılıyordu. Halifelerin maiyetinde bulunan vezirler, kumandanlar ve diğer devlet ileri gelenlerinin hal' ve

101 İbnü'l-Esîr, VII, 22.

102 Ebu'l-Fida, II, 40.

hareketini anlamak için ajanlar görevlendirirlerdi. Uşaklar ile cariyeler casusluk işinde büyük rol oynarlardı. Halifeler kendi oğulları ve kardeşlerini takip etmek için hafiyeler kullandıkları gibi, –Emin'le Me'mün'un kendi babaları Harun Reşid'e yaptıkları gibi– veliahtlar da halifelerin çevresine casuslar yerleştirirlerdi. Mesrur, Me'mün hesabına, tabip Cebrail bin Bahtişu da Emin hesabına Harun Reşid'in hareketini en yakından tecessüs ederlerdi. Bunlar Harun Reşid'in ölüm haberini anında ulaştırabilmek için, gece gündüz yakınında bekliyorlardı.[103]

Me'mün Bağdat'ta halifeliğini ilan eder etmez, İbrahim bin Mehdî ciddi veya şaka her ne söylerse kendisine olduğu gibi bildirilmek üzere bir casus tayin etmişti.[104] Diğer halifeler özellikle devletin son döneminde aynı yöntemi kullanmışlardı. Bunun nedeni casusluk ve gammazlığın devletlerin düşüş, gerileme ve yaşlılık dönemlerinde oldukça çoğalıyor olmasıdır. Vezirler tarafından halifeleri gözetlemek üzere casuslar kullanıldığı gibi halifeler de valileri tarassut etmesi için berit reislerinden resmi casuslar kullanırlardı. Uşaklar, köleler, şarkıcılar ve cariyeler de casusluk işinde en çok görevlendirilen gruplardı. Halifeler bu sayede hâkimiyetlerini daha da güçlendiriyor, bu bilgileri ve ileriye dönük planlarını son derece gizli tutuyorlardı. Me'mûn devlet adamları ve ileri gelen nüfuz sahibi kişiler için ayrı ayrı hafiyeler tayin etmişti. Kendi saltanatı, ırz ve şahsiyeti aleyhindeki sözleri, sır ifşa etmeyi asla affetmezdi.[105] Sır saklanması konusunda bu derece katı davranıldığı için, o devirlerde cereyan eden birçok olayın gerçek sebepleri tamamen gizli kalmıştır. Örneğin, Bermekîlerin gözden düşmesi ve cezalandırılmalarını yazan tarihçiler, bu karanlık olayın sebebi olarak biri diğerine uymayan görüşler ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Abbasi tarihinde nice katl olayları vardır ki, bunların failleri ve nedenleri meçhul kalmıştır. Kaynaklarda hapishanede veya diğer bir yerde üzüm, hurma gibi şeyler yiyerek vefat eden birçok şahsiyet kaydedilmiştir. Bunlar herhalde sıradan ölümler değil-

103 İbnü'l-Esîr, VI, 73.

104 *Egânî*, II, 82.

105 Mesûdî, II, 225.

di. Halifeler, kumandanlar, veliahtlar tarafından birer desise ile özel hekimleri veya yardımcıları aracılığı ile bunların zehirlendiklerine kuşku yoktur.[106]

İslâmiyet'ten Sonra Neseplerin Karışması

Cariyelerden Doğan Çocuklar

Araplar nesep konusuna büyük ehemmiyet verdiklerinden, Arap bir anneden doğmuş olmayanları hakir görüyor, babası Arap olmayana "muzraa", annesi Arap olmayana da "hecin" adını veriyorlardı. Annesi cariye olan çocuklardan necabet ve iktidar gösteren olursa onu evlatlığa kabul ediyor, diğerlerini de köle olarak bırakıyorlardı. Araplar hecine miras da vermiyorlardı.

Ancak İslâmiyet'in zuhurundan sonra fetihler sırasında İran, Türk ve diğer milletlerden müteşekkil doğu milletleri mağlup olup, savaşlar sonunda kadın erkek birçok esir ganimet olarak ele geçirilince kadınlardan bir kısmı daye ve sütanne olarak kullanılmış, cariyelerden de odalıklar alınmıştı. Araplar özellikle Arap şovenizminin merkezi olan Hicaz bölgesinde önceleri bu tür kız ve kadınlarla evlenmekten çekinir, onların neslinden gelen çocuklara hakaret gözüyle bakarlardı. Zamanla en güzide şahsiyetlerden olan Ali ibn Hüseyin, Kasım bin Muhammed ve Salim bin Abdullah gibi üç büyük zat, cariye çocukları olarak yetişip, fıkıh ve diğer ilimlerde, verâ ve takvada bütün Medine ahalisi üzerinde mümtaz bir mevki kazanınca halk da cariyelerle evlenmeye rağbet etmeye başlamıştı.[107]

Bununla birlikte Emeviler Arap olmayanların aleyhinde, Arap ırkı konusundaki taassupları nedeniyle, cariyelerden doğan insanları aşağı görmekten tamamen vazgeçmemişlerdi. Abdülmelik ibn Mervan, Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'nin bir cariyeyi azat ederek nikâhı altına aldığını haber alır almaz hemen ona bu hareketini eleştiren bir mektup yazmıştı. Ali de ona, "Ce-

106 *Tabakâtü'l-Etibbâ*, I, 182.

107 *İkdu'l-Ferîd*, III, 329.

nab-ı Hak soy sop üstünlüğünü İslâmiyet'le ortadan kaldırmıştır. Bir Müslüman'ın bir cariyeyle evlenmesinde hiçbir ayıp yoktur. Bizzat Hz. Peygamber kendi cariyesi ve kölesinin zevcesi ile izdivaç eylemişti," cevabını verdi. Abdülmelik bunu okuyunca, "Hüseyin'in oğlu Ali herkesi aşağı düşüren bir şeyle şereflenmek istiyor," demişti. Bununla birlikte Araplar nesepte validelere çok fazla önem vermeyip baba tarafını esas kabul ettiklerinden, İslâmiyet'ten sonra da validesi Arap olmayanlara biraz müsamaha ile bakmaya başlamışlardı. Ancak bu durum Emevilerin yıkılış tarihine kadar bastırılmış, bu anlayışlarını açıkça gösterememişlerdi. Bu yüzden Abdülmelik'in oğlu Hişam zamanında Ali'nin oğlu Zeyd hilafet talebiyle mücadeleye başladığında Hişam onu ayıplarken, "Bir cariyeden doğmuş olduğun halde halife olmak sevdasına düşüyorsun, bu nasıl şey!" demiş ve Zeyd de buna karşılık, "Ey Emîru'l-Mü'minîn! Valideler insan için yücelmeye ve yükselmeye engel değildirler. Hz. İsmail'in validesi Hz. İshak'ın validesinin cariyesiydi. Bu hal Hz. İsmail'in Cenab-ı Hak tarafından şanlı bir peygamber olarak gönderilmesine, Arapların pederi olarak sulbünden insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed'in gelmesine mani olmamıştır," cevabını vermişti.[108] Bundan da anlaşılıyor ki Şiîler Emevilerin Araplık konusundaki taassuplarından çekindikleri için Arap olmayanlarla kolayca karışıp kaynaşamıyorlardı. Mevalinin çoğunun Şia'dan olmasının sebebi de budur.

Anlaşılan İslâm'ın doğuş yıllarında Araplar bu hususta iki gruba ayrılıyorlardı. Halkın bir kısmı başta Emeviler olmak üzere cariyelerden doğanları hakir görüyorlardı. Diğer kısmı ise, valide yönüne önem vermeyerek cariyeden doğanları herhangi bir ayrım yapmaksızın diğer Araplar gibi kabul ediyorlardı. Ancak uygarlaşmanın tabiatı olarak Emevilerin bu hususdaki taassupları çok etkili olmamış, Arap olmayanlarla karışıp kaynaşma Arap soyunun muhafazasına imkân bırakmamıştı. Nesepler zamanla o derece karışmıştı ki, cariye çocukları saltanat hanedanı arasında bile gittikçe çoğalmıştı. Emevi devletinin son zamanlarında hilafet makamına cariye çocukları çık-

108 Mesûdî, II, 13.

maya başlamıştı. Bunun ilk örneği H. 126 yılında halife olan Velid bin Abdülmelik'tir. Annesi bir cariye değildi. Fakat Fars meliklerinden Yezdicürd bin Kisra neslinden bir kadındı. Kuteybe onu Safed topraklarında savaş ganimeti olarak ele geçirmiş daha sonra Haccac'a göndermiş, Haccac da Velid bin Abdülmelik'e yollamıştı. Velid onunla nikâhlanmış, ondan da Yezid doğmuştu.[109] Bir diğer görüşe göre, cariyelerden doğan çocukların saltanat makamına geçmelerine Emevilerin engel olması, bu çocukları hakir görmekten ziyade devletlerinin bir cariyezadenin eliyle yıkılmasına neden olabileceği endişesiydi. Yezid hilafet makamına geçince onun eliyle devletin son bulacağını zannetmişlerdi. Ancak Yezid yedi aydan fazla yaşamamış, ondan sonra annesi Kürt bir cariye olan Mervan bin Muhammed saltanat kürsüsüne çıkmış ve bunun zamanında Emevi devleti tarihe karışmıştır.

Anneleri Arap Olmayan Halifeler

Abbasi devleti mevali, yani Arap olmayanların omuzlarında ve desteğinde kurulmuştu. Devletin zamanla diğer milletlerle kaynaşmanın etkisiyle Arap asabiyeti eski gücünü kaybettiğinden, artık hanımların Arap olup olmamasına önem verilmiyordu. İbrahim İmam'dan itibaren bu devlette iktidara gelen halifelerin çoğunluğu İranlı, Türk, Rum, Kürt, Berberi, Habeş, zenci ve diğer milletlerden gelen cariye çocuklarıydı. Cariye çocuklarından olan Abbasi halifelerinden bazıları şunlardır: Halife İbrahim İmam ve Mansur'un anneleri Berberi; Harun Reşid'in annesi Haraşi (Musul bölgesinde oturan Hareşoğulları kabilesinden); İbrahim Mehdî'nin annesi Zenci; Me'mün'un annesi İranlı; Muntasırbillah'ınki Habeşli; Mühtedi'ninki Rumi; Muktedir, Müktefi ve Nasır'ınki Türk; Müstazi'nin validesi ise Ermeni asıllıydı.

Diğer halifelerin de anneleri bunlardan farklı değildi. Fatımî halifelerinden Müstansırbillah'ın annesi zenci bir cariye olduğu gibi Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu olan Abdurrahman

109 İbnü'l-Esîr, IV, 275; V, 147.

Dahil'in validesi de Berberi asıllı bir cariyeydi. İslâmiyet'in ilk yıllarında ve sonraki dönemlerde hilafet tahtına oturmamış halife çocuklarını da unutmamak gerekir. Örneğin, Muhammed ibn el Hanefiyye'nin annesi Sindli siyah bir cariyeydi.

Halife ailelerinin nesepleri bile bu kadar karışırsa halk sınıflarının soy ve soplarının ne kadar karışacağını anlamak zor olmasa gerek. Aslında Arap soyu yalnız cariye devrinde ve İslâmiyet'in ilk yıllarında ve Emevi devletinin hâkimiyetinin ilk yarı yılına kadar korunabilmişti. Ondan sonra neseplerin yalnızca baba tarafı muhafaza edilmiş ise de valide tarafı oldukça karışmıştı. Bugün herkesin kabul ettiği bir husus şudur ki bir çocuk babasından nasıl vâris oluyorsa annesinden de öylece vâristir. Tam aksine ahlak ve huylarını babadan çok anneden alır. Hicret'in ikinci asrından sonra Araplar arasında saf Arap kanı oldukça azalmıştı. Yalnızca çöllerde, yabancılarla karışmanın mümkün olmadığı sarp yerlerde saf Arap kanı kalmıştı. Kısacası hicretin üçüncü yüzyılında yaşayan şehirli Araplar İslâm'ın ilk dönemlerinde yaşayan Araplardan farklıydılar. Bu gerçeği göz önüne alarak bunca karışıklık ve uzlaşmadan sonra günümüzdeki medeni Araplar konusunda ne gibi bir hüküm verilmesi gerektiğini bununla kıyaslamak gerekir. Nesepler kaybolduktan sonra Arap değilken zamanla Araplaşarak Arapların içine karışanları da unutmamak gerekir. Nesepler bu şekilde karıştığı gibi nesep şovenizmi de vatan şovenizmine dönüşmüştü. Örneğin Şam, Mısır, Irak ve Mağrip bölgeleri halkı Arap sayılır. Gerçekte bunlar Arap, Türk, Deylemli, Çerkez, Rum, İranlı, Ermeni, Gürcü ve benzeri ırklarla karışmışlardır. Bir yabancı bu ülkelerden birine geldiğinde önceleri ecnebi sayılır. Buraya yerleşerek çoluk çocuk sahibi olursa oğulları müvelled olur. Zürriyeti üzerinden asırlar geçince artık büsbütün Arap adını alır.

Birinci Türk Devri
Mütevekkil'in (H. 232/846) Halifeliğinden Deylemlilerin[1] Hicri 334/945 Yılındaki Saldırılarına Kadar Olan Dönem

Türklerin, bir başka ifadeyle asker ve komutanların devlet işlerini ellerine geçirdikleri bu devri, İranlı vezirlerin hâkimiyet döneminden ayırmak için böyle adlandırdık. Bu iki devir arasında birinin bitimi ve diğerinin başlamasını gösteren belirgin bir ayırım mevcut değildir. Tam aksine birinin sona erişi diğerinin başlangıcı ile karışmıştır.

Eski Türkler

Türk milleti birçok kabile, boy ve oymaktan oluşan köklü bir kavimdir. Türkler Orta Asya'da, Hindistan, Çin ve Sibirya arasında bulunan Altay ve Altındağları üzerine yerleşmişlerdi. Romalılar devlet kurucuları olan Rumulus'a ait birtakım hürafelere inandıkları gibi, Türkler de ilk öncüleri hakkında Romalılara benzer bir efsane naklederlerdi. Buna göre Türklerin ilk kumandanı Börtezine (Börtecine), bir kurt tarafından emzirilmişti. Börtecine büyüdüğünde uygarlıktan uzak bir yaşam süren Türkleri çadırları, hayvanları ve tüm ağırlıkları ile alıp götürmüş; kendilerine komşu olan milletlerle –özellikle de Çin-

1 Hazar Denizi'nin batısındaki dağlık bölgede yaşayan, bu nedenle geç dönemde İslâm'ı kabul edip, Şia mezhebini benimseyen savaşçı bir toplum – ng.

lilerle– savaşmıştı. Börtecine vefatından sonra arkasında birkaç evlat bırakmıştı. Çocuklar Çinlilerle yaptıkları savaşlar sırasında Çin uygarlığını ve şehirlerini görmüşlerdi. Çocuklardan biri benzer şehirler kurmak istemiş ancak maiyetinde bulunan bir kumandan kendisini bu düşünceden vazgeçirmişti. Kumandan hakanına bu konudaki görüşünü şöyle açıklamıştır: "Hakanım! Biz sayıca Çinlilerin onda biri kadarız. Bizim gücümüz ancak serbest yaşamamıza bağlıdır. Kendimizi güçlü görürsek düşmana hücum ederiz. Kuvvetli bulmazsak çöle çekiliriz. Halbuki şehir halkı kafeste yaşar gibi sur içerisinde hapis kalır." Türk hakanı bu düşünceyi uygun görmüş ve şehirleşmekten vazgeçmişti. İslâmiyet'in ilk yıllarında Arapların durumu da bundan farklı değildi. Arapların bedevi yaşamları daha sonra cihana hâkim olmalarına neden olan en önemli sebeplerden biri olmuştu.

Türkler kabileler halinde çöllerde, yağma, garet ve çadır halkı olarak yaşarken kuvvet ve sayıca her geçen gün çoğalmış, dört yüz bin kişilik bir ordu vücuda getirmiş, bu orduyla Çin, İran ve Romalılara karşı elli sene boyunca savaşmışlar, bu savaşların çoğunda da muzaffer olmuşlardı. Türkler Roma imparatoru Jüstinyen zamanında Romalılarla bir barış anlaşması imzalamış, ondan sonra gelen imparatorlarla da aynı sulhü devam ettirmişlerdi. Her iki millet arasında birçok elçi gidip gelmişti. Türk hakanı Dizabul[2] zamanında Romalılar Altındağı'nda yaşayan hakanın huzuruna özel bir heyet göndererek Kisra Nuşirevân zamanında İranlılara karşı kendisiyle askeri ittifak anlaşması imzalamışlarsa da Nuşirevân'ı mağlup edememişlerdi.

2 İstemi Han (Dizabul) (?-756), Göktürk Devleti'nin kurucusudur. Bumin Han'ın küçük kardeşidir. Bumin Han, İstemi'yi "Yabgu" unvanı ile Göktürk Devleti'nin batı kısmının yönetimiyle görevlendirmişti. İstemi, Bumin Han'ın ölümünden sonra da yerini korudu, Isık Gölü ve Tanrı Dağları'na kadar olan bölgeyi ele geçirdi. İpek Yolu'na egemen olmak için Akhun Devleti'ne karşı Sasani İmparatorluğu ile işbirliği yaptı. Sasani Hükümdarı Anûşirvan'a kızını verdi. Bu ilişkiler sonunda Orta Asya kervan yolu Batı Göktürklerinin eline geçti. Bir süre sonra gene İpek Yolu hâkimiyeti yüzünden Göktürkler ile Sasaniler iki rakip kuvvet olarak karşı karşıya geldiler. İstemi bu kez de Sasanilere karşı Bizans ile işbirliği yaptı, her iki devlet karşılıklı olarak elçiler gönderdiler – ng.

O devre kadar Türkler Türkistan'ın her köşesine yayılmış, bazı kabileler de şehir yaşamına geçmişlerdi.

İslâmiyet'ten Sonra Türkler

İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte İslâm orduları dünyanın dört bir köşesine dağılmış, fetihler Türkistan'a kadar ulaşmıştı. Müslümanlar Türkistan'a "Maveraünnehir" adını veriyorlardı. Emeviler zamanında Türkistan'dan Buhara, Semerkant, Fergana, Üşrusene şehirleri teker teker İslâm fatihlerinin ellerine düşmüştü. Abbasilerin hilafeti döneminde bu şehirler Müslümanların hâkimiyeti altında bulunuyor, halkları da haraç ve cizye ödüyorlardı. Cizye olarak, çoğunlukla ganimet malı veya savaş esiri olan çocuklarını verirlerdi. Türkistan'ın çöl ve bozkır halkından alınan bu çocuklar, esir olarak alınıp satılırdı. Savaşlar sırasında Müslümanların eline ganimet olarak birçok esir geçiyordu. Araplar esirlere "memalik" adını verir, halifelerin saraylarıyla emirlerin konaklarına gönderirlerdi. Arapların hâkimiyetlerine boyun eğen diğer milletler gibi esirler de Müslüman olurlar, bir köle ve mevali sınıfı teşkil ederlerdi. Türkler özellikle bedeni güç, kahramanlık ve cesaret, ok atmadaki ustalık, at üzerindeki hünerleri ve sıkıntı ve meşakkate sabır gösterme açısından diğer milletlerden üstün bir konumdaydı. Bilim ve maarifle, özellikle felsefe ve tabii bilimlerle meşgul olmaya neredeyse hiç önem vermezlerdi. İslâm medeniyeti devirlerinde Türklerden bilim, eğitim ve öğretimle meşgul olanlar çok nadirdi. Hatta bu halleri halk arasında çok iyi bilindiği için bir Türk'ün tabii bilimlerle meşgul olmasına şaşılırdı. Örneğin ünlü tarihçi İbnü'l-Esîr, Rum Selçuklularının atası olan Kutalmış'ın ilm-i nücûmdan (astronomi) haberdar olduğunu zikrederken, "Hayret edilecek şeydir ki bu Kutalmış Türk olduğu halde ilm-i nücümu öğrenmiş, gerek bunda, gerek diğer bilimlerde maharet sahibi olmuştu," diyor. Türkler menşeleri, soy ve sopları itibariyle İslâm tarihinde birçok isimle anılırlar. Onlar da Araplar gibi birçok kabile ve boya ayrılmışlardı.

Mu'tasım ile Türkler

Türkleri asker olarak istihdam eden ilk halife Abbasi halifesi Mansur olmuştur. Ancak Türkler bu devirde henüz devletçe fazla önem taşımayan küçük bir azınlıktı. Asıl nüfuz ve güç hâlâ Horasanlılar ile Arapların elindeydi. Harun Reşid'in devrinde Araplarla İranlılar arasında nüfuz ve güç hususunda yoğun bir rekabet ortaya çıkmış, Emin'in hilafetinin sona erdirilmesiyle birlikte Arapların devlet üzerindeki güç ve otoriteleri sona ermiş, hilafeti ele geçiren Me'mûn'un dayıları olan İranlıların devlet yönetimindeki etkinlikleri başlamıştı. Bu refah ve rehavet devrinde Müslümanların artık o eski azim ve metanetleri her geçen gün azalmaya başlamış, uygarlaşmayla birlikte taşıdıkları savaşçılık ve fetih ruhu da sönmeye yüz tutmuştu. Me'mûn'un kardeşi olan Mu'tasım daha hilafet makamına gelmeden önce bu olumsuz duygu ve anlayışı göz önüne almış, telafi etmenin yollarını düşünmeye başlamıştı. Kendisinin annesi Türk'tü. Bu nedenle Türkleri çok yakından tanıyordu. Türklerin sözünü ettiğimiz vasıf ve meziyetlerinin çoğuna bizzat sahip bir halife olarak, dayıları olan Türklere duygusal olarak da bağlıydı. Me'mûn'un İranlılara meyil ve muhabbeti gibi o da Türkleri seviyordu. Mu'tasım kardeşi Emin'in öldürülmesinden sonra katilleri olan İranlıların cüret ve tecavüzlerinden korkmaya, hayatından endişe duymaya başlamıştı. Kendilerine has asabiyet duyguları ve kahramanlıkları artık yok olmaya başlamış, güç ve kuvvetleri kırılmış, azim ve gayretleri sönmüş, içinde bulundukları rahatlıkla iyice gevşemiş ve uyuşmuş olan Araplara da güvenemiyordu. Söz konusu dönemde kahramanlık ve cesaret gibi üstün özelliklerle bezenmiş olan Türkler, henüz bedevilikten kurtulamamışlardı. Mu'tasım bu önemli noktayı göz önüne alarak kendi konumunu güçlendirmek için Türklerin görevlendirilmesini uygun bulmuş, Irak'ta güçlü kuvvetli, boylu poslu ne kadar Türk köle varsa hepsini satın almış, Türkistan ve diğer bölgelerden de birçok yeni köle ge-

tirtmiş, böylece maiyetinde birkaç bin Türk'ten oluşan birlikler kurmuştu. Dinç ve görünüşü güzel olan gençlerden oluşan bu kölemenler, Mu'tasım tarafından ipekli elbise, sırmalı kuşak, sırmalı kılıç askısı vs giydirilerek diğer askerlerden farklı bir kıyafette özel birlikler olarak bizzat halifenin emrine verilmişti.[3] Bunların çoğu Fergana ve Üşrusene Türklerindendiler.

Mu'tasım hilafet makamına çıktığında artık Türkler onun en büyük destekçisiydiler. Her geçen gün sayıları artan Türk askerlerine Bağdat şehri artık dar gelmeye başlamıştı. Askerler henüz şehir yaşamına alışkın olmadıklarından, sokaklardan geçerken halka sataşıyor, önlerine çıkan zayıfları, çoluk çocuğu atlarıyla tedirgin ediyor, korkutuyorlardı. Bu tür olaylar her geçen gün artmış, yol ortasında ölenlere bile rastlanmıştı. Bir bayram günü halife Mu'tasım saltanat alayıyla sarayından çıkmıştı. Yolda bir ihtiyar Mu'tasım'a dönerek, "Ey İshak'ın babası!" diye bağırır. Asker halifeye bu şekilde hitap eden ihtiyarı dövmeye kalkışır. Askerlere engel olan Mu'tasım yaşlı adamı yanına çağırtarak, "İhtiyar! Ne istiyorsun?" diye sorar. İhtiyar, "Çevrenin hukukunu bu kadar ayak altına aldığın için Allah sana layığını versin. Yakınımıza yerleştikten sonra Türk kölemenlerin olan bu yabancıları da getirerek yanımızda iskân ettirdin. Bunlarla çocuklarımızı, yetim kadınlarımızı, dul adamlarımızı öldürttün," şeklinde şikâyette bulunur. Mu'tasım tüm bunları dinledikten sonra sarayına döner ve bir sene boyunca atlı alayla birlikte Bağdat'ta dolaşmaz. Ertesi yıl bayram günü gelince saltanat alayıyla saraydan çıkar. Halkla beraber bayram namazını kılar. Daha sonra Bağdat'tan çıkar ve askerine ordugâh edinmek üzere bir yer araştırır. Bugünkü Samarra bölgesini bulur. Burayı beğenir ve ordugâh edinerek adına da "surre men raâ" (gören beğendi ve memnun oldu) der. Mu'tasım Samarra'yı birtakım bölümlere ayırarak, Türk askerini kendi ülkelerinde mensup oldukları kabilelerin durumuna göre burada yerleştirdiği gibi sanayi ve ticaret erbabı için de ayrı ayrı çarşılar tahsis eder. Bunun üzerine yüksek binalar, saraylar yapılır, birçok ev inşâ olunur, su kuyuları açılır. Saltanat merkezini Samarra'ya

3 Mesûdî, II, 246.

taşıyacağı halk arasında yayılınca sanayici ve tüccarlar da oraya koşarlar. Geçim vasıtaları da böylece her geçen gün bollaşır ve kolaylaşır. Samarra şehri H. 221/835'ten Mutemed'in hilafet devrine kadar Abbasi devletinin başkenti olarak olmuş, halife H. 279/892'de şehri terk ederek Bağdat'a geri dönmüştür.[4]

Halife Mu'tasım, Türk kölemenlerini o devirde geçerli olan askerlik kurallarına uygun olarak tertip etmiş, çeşitli bölüklere taksim etmiş, komutanlıklarını da yine kendi soylarından olan beylere vermişti. Mu'tasım, Türklerden hassa ordular teşkil ederken yalnızca satın alma veya hediye almakla yetinmemişti. Türk beylerine ve şehzadelere de yanına gelip ikamet etmeleri için teşviklerde bulunmuştu. Fergana şehzadelerinden Caf ibn Biltekin bu teşvik sayesinde Mu'tasım'a iltihak eden Türk emirlerinden biriydi. Halife Mu'tasım bu şehzadenin savaşlardaki yiğitlik ve cesaretteki şöhretini işitmiş, diğer birçok bey çocuklarıyla beraber yanına davet etmiş, iltifat ve ikramlarda bulunmuştu. Samarra şehrini kurduğu zaman bunlara birçok mukatalar (araziler) vermişti. Caf'ın mukataları o bölgede yüzyıllar boyunca onun adıyla anılmıştı.[5]

Mu'tasım Türkleri çevresine topladığı yıllarda, Türklerin çoğu daha önce memleketlerinde yaygın olan Mecusilik ve putperestlik inancına sahiptiler. Yalnızca belli bir kısmı İslâmiyet'i kabul etmişti. Gayrimüslim olanlar da halifenin askeri hizmetine girip İslâm terbiyesini aldıktan sonra Müslüman olmuşlardı. Bununla birlikte bazıları sırf halifelere yaranmak amacıyla Müslüman oluyordu. Nitekim ünlü Mecusi Türk beylerinden Afşin savaş ganimetlerinden yararlanmak maksadıyla Müslüman olduğunu söylemişti.[6]

Mu'tasım maiyetinde bulunan Türklerin medenileşmelerinden, diğer milletlerle karışarak asabiyetlerini, ikdam ve necdetlerini (yiğitlik ve cesaret) kaybetmelerinden korktuğu için, saf hayat tarzları olan bedevilik veya bozkır kültüründe kalmalarını arzu ediyordu. Bu nedenle onlar için özel olarak Türk ca-

4 İbnü'l-Esîr, VII, 84.

5 İbn Hallikân, II, 41.

6 Bkz.kitabımızın birinci cildi ilgili bölüm.

riyeleri satın alıp onlarla evlendiriyor, kendi saf nesillerini devam ettirmeleri için müvelledinden (melez ırk) birinin kızıyla evlenmekten veya bir müvelledi damat edinmeyi onlara yasaklıyordu. Getirdiği cariyelere de muayyen ve sabit maaşlar tahsis ettirmiş ve adlarını devletin kayıtlarına geçirtmişti. Bu yüzden Türk askerinden hiçbiri karısını boşayamaz veya terk edemezdi.[7]

Türk Askeri ve Devlet Düzeni

Mu'tasım'ın bu gayretleriyle Türklerin şevket ve nüfuzları her geçen gün yükselmiş –özellikle Babek Hurremi belasından ülkeyi kurtarıp Amuriye'yi (Eskişehir havalisi) fethederek İslâm bayrağını yükselttikten sonra– tamamen devlet işlerini ellerine geçirmişlerdi. Önceleri bütün yetki ve güç İranlıların elindeydi fakat bu sefer Türk beylerinin kontrolüne geçmişti. Nüfuz kısmen İranlı vezirlerin kısmen de Türklerin elinde bölününce devletin durumu tamamen karışmıştı. Bu nazik müddet sırasında İbn Vehb, İbn el Fürat, Ali bin İsa, İbn Mukle gibi önemli devlet adamlarından bazı vezirler büyük şöhret bulmuş, idareyi ele geçirmek, müsadere vb zulümlerle mal ve mülk sahibi olmak hususunda Türk beyleriyle adeta yarışır hale gelmişlerdi. O zamana kadar devletin gençlik dönemi geçmiş, yıkılışa doğru yönelmiş, halifeler zevku sefaya, israf ve eğlenceye dalarak devlet işlerini idareden aciz bir hale düşmüşlerdi. Öyle ki artık halifeler Türklerin desteğini almadan hilafet makamına çıkamıyorlardı. Türkler ise belli bir para veya mevki sahibi olmadan hiçbir iş yapmıyorlardı. Bu yüzden her kim askeri elde edebiliyorsa hâkimiyeti de ele geçiriyordu. Artık asabiyetin, cinsiyetin, dinî birliğin ve vatanperverliğin tesiri kalmamıştı. Devletin çarkını artık sadece Türkler çeviriyordu. Daha önce belirttiğimiz üzere bunlar, oldukça yiğit, kahraman ve celadetli bir milletti. Bu yüzden hâkimiyetin temel ekseni şiddet ve savaşmaktı.

Abbasiler Devleti kurulduğu dönemde askeri güç Muzar

7 Yakubi, 33.

ve Yemen'den olan Araplarla İranlılardan oluşuyordu (İranlılardan Murat, Irak ile Horasan'ın doğu bölgelerinden itibaren Ceyhun-İndus Irmağı'na kadar uzayan yerlerden mürekkep olup Huzistan, Fars, Kirman, Mekran, Sicistan, Kühistan, Horasan ve diğer yerleri kapsayan bölge halklarıdır). Bu halk Emevilerden intikam almak veya yönetimi ele geçirmek maksadıyla Müslümanlara yardım etmiş ve arka çıkmışlardı. Bunların büyük kısmı köleliği yaşamamış hür askerlerdi. Kendilerine mevali denilmesi o devrin terminolojisine göre Arap olmadıklarını vurgulamak içindi. Halifeler bunlardan bir kısmını seçip devlet işlerinde kullandıklarından, aralarından birçok vezir, komutan ve âlim yetişmiş, üst görevlere tayin olununca kısa süre içerisinde bağımsızlıklarını ilan ederek, Abbasi halifeliğinin manevi gücüne bağlı ayrı birer devlet olmuşlardı.

Mu'tasım hilafet makamına çıkıp da teşvik veya satın alma suretiyle Türk kölemenlere malik olunca devletin askeri kuvvetinin büyük bölümü kölemenlerden meydana gelmişti. Halifeler askerlerin yardım ve desteğine iyiden iyiye güvenmeye başlamış, bazılarını saray hizmetine, muhafızlık veya silahşorluk gibi özel hizmetlerine almışlardı. Bunlardan bir kısmı da devlet mansıplarında kademe kademe yükselerek ordu kumandanları olmuş, devletin gücünü istedikleri gibi kullanmaya başlamışlardı. Bunun bir sonucu olarak devletin siyaseti çoğunlukla Şia'dan olan İranlılardan, çoğunlukla Sünni olan Türklere intikal etmişti. En başta halife Mütevekkil olmak üzere, Abbasi halifeleri tarafından Şia'ya karşı kullanılan şiddet döneminden itibaren Sünnilik Türkler arasında yayılmış ve yerleşmişti. Türkler bu halife döneminden itibaren Sünniliği kabul etmiş ve günümüze kader bu mezhepte devam etmişlerdir.

Türklerin halife saraylarında kontrolü ele geçirmeleri Mütevekkil'in zamanında başlamıştı. Mütevekkil'in H. 232/846'da hilafet makamına çıkıp, Şia hakkında her türlü şiddet ve baskıyı reva görmesi Türklerin daha da güçlenmelerine, devletin dümenini tamamen ellerine geçirmelerine hizmet etmişti. Daha sonra Mütevekkil'in oğlu Muntasır, babasının öldürülmesine onları (veya onlar kendisini) teşvik edince Mütevekkil'i öldür-

müşler ve bu hüzünlü olay onların halifelere karşı ilk cüretlerini teşkil etmişti. Türkler Mütevekkil'den sonra Muntasır'ı hilafet tahtına oturtmuşlarsa da, bu halife birkaç aydan biraz fazla hüküm sürdükten sonra işlediği bir cinayetten dolayı büyük bir vicdan azabı çekmiş ve vefat etmişti. Muntasır'dan sonra H. 248'de Müstainbillah, H. 251'de Mu'tezbillah hilafet makamına çıkmışlardı. Ancak bu devre kadar Türklerin baskıları iyice haddi aşmış, kontrolden çıkmıştı. Onların halifelere reva gördükleri zorbaca muamelelere dair kaynaklarda aktarılan hikâyelerden biri Halife Mu'tez'le ilgilidir. Söz konusu halife hilafet makamına çıktığı zaman ailesi ve maiyeti halkı, müneccimler getirerek, "halifenin ne kadar yaşayacağını ve hilafet makamında ne kadar kalacağını" sormuşlardı. Mecliste hazır bulunan zürafadan biri kendini tutamayarak söze karışmış, "Müneccimlerden sormayınız. Benden sorunuz. Ben daha iyi bilirim" demişti. "Peki o halde ne kadar yaşar? Saltanat zamanı ne kadar sürer?" diye sormaları üzerine o zat "Türkler ne kadar izin verir ve uzatırlarsa," cevabını vermişti. Bu cevap karşısında mecliste bulunanlar gülmekten kendini alamamıştı.[8]

Türkler söz konusu halife Mu'tez'i feci bir şekilde öldürmüşlerdi.[9] Ayağından sürükleyerek odanın kapısına götürmüşler, topuzlarla döverek gömleğini parçalamışlar, güneşin altında durdurmuşlardı. Taşların sıcaklığına dayanamayan halife sürekli bir ayağını kaldırıp diğerini indiriyordu. Asilerin bazıları bu durumda bile elleriyle ona tokat atıyorlardı.[10] Asi Türkler ayrıca halife Müstekfî'nin gözlerine de mil çektikten sonra ölünceye kadar hapsetmişlerdi.[11] Kahirbillah o kadar fakir ve zavallı bir hale düşmüştü ki, asiler kendisini zindana attıkları zaman üzerinde yalnızca bir cüppenin pamuğu ile ayağında tahtadan bir nalından başka bir şey bulunmuyordu. Türk as-

8 El-Fahri, 220.

9 Birinci ciltte ayrıntılı olarak açıkladığımız, üzere Mu'tez halife olmadan önce Türklerle bir anlaşma yapmış, ama sonradan sözünde durmamıştı. Bu da başta saray korumaları olmak üzere tüm Türk askerini öfkelendirmiş, isyana sevk etmişti – ng.

10 İbnü'l-Esîr, VII, 77.

11 İbnü'l-Esîr, VII, 177.

kerleri bu derece büyük bir kuvvet ve nüfuz elde ettikten sonra halifeleri ellerinde oyuncak etmişlerdi. Asker arasında hâkimiyeti ele geçirmek için ihtilaller ve savaşlar patlak verdikçe hangi grup galip gelirse halife de o gruba yönelmeye başlamıştı.[12] Daha önce asker halifeye sadakatini muhafaza için beslenirken askerin kontrolden çıkıp şımarmasından sonra bu kez de tam aksine halifenin askere sadık kalacağına dair yemin etmekle mükellef tutulması doğal bir gelişme olmuştu.[13]

Türkler Abbasi devletinde kontrolü ele geçirince eski memleketlerinde bulunan vatandaşlarından yüzlerce ve binlercesi askerlik yaparak geçimlerini sağlamak amacıyla Bağdat'a akın etmeye, Müslüman olmaya başlamışlardı. Böylece H. 350/961 yılında Türklerden bir defada iki yüz bin çadır halkı Müslüman olmuştu. Her bir çadır beş nüfustan aşağı olamayacağından, İslâm'ı kabul edenlerin miktarı bir milyona yakındı. Daha sonra H. 435/1043 yılında Balasagun ve Kaşgar halkından bir defada on bin çadır Müslüman olmuş ve yirmi bin koyun kurban kesmişlerdi.[14]

Söz konusu dönemde Abbasilerin hizmetinde bulunan Türk askeri, Romalılarda Praetorian adıyla bilinen ve Osmanlılarda da "başı bozuk" denilen asker sınıfı gibiydi. Yeterli maddi gücü olan herkes isterse bu hazır gücü istihdam edebiliyordu. Bu yüzden kimin eline hâkimiyet geçerse, satın alma veya ücretle görevlendirme yoluyla bu tür köle asker tedarik etme yoluna giriyordu. Bunlar çoğaldıkça zamanla bölükler oluşturulmuştu. Her bölük sahibinin adıyla şöhret bulurdu. Örneğin Ebu's-Sâc'a nispetle Saciye, Selahaddin'e nispetle Salahiyye adı verilen gruplar gibi Esediyye, Nizamiyye ve benzeri bölükler de aynı tür askerlerden oluşuyordu. Deylemliler, Buveyhoğulları devrinde Bağdat'ı ele geçirdiklerinde, Türkler ve Deylemlilerle halifelerin kölemenleri veya mevali arasında savaşlar sürüp gitmişti. Bu dönemde Şiî veya Sünni olsun hangisi bir devlet kurmuşsa mutlaka Türkleri askerlik hizmetinde istihdam etmişti. Türkler Bağdat ve diğer ün-

12 İbnü'l-Esîr, VIII, 173.

13 İbnü'l-Esîr, IX, 264.

14 İbnü'l-Esîr, VIII, 210; IX, 16.

lü İslâm şehirlerinden gruplar halinde getiriliyordu. Çoğunlukla buralarda evlenip çoluk çocuk sahibi olmak istemezlerdi. Daima Türkçe konuşurlardı. Nadiren Arapça öğrenirler, ancak kibirlerinden dolayı Arapça konuşmak istemezlerdi.

Vali ve komutanlar maiyetlerinde bulunan Türk askerinin dinî farzlar dışında, askeri harekât ve becerilerde de maharet sahibi olmaları için talim ve terbiyelerine çok önem verirlerdi. Dinî bilgiler küçük yaşta öğretilirdi. Bir esir taciri Türklerden bir köle getirdiğinde emire veya sultana arz ederdi. Onlar esiri beğenirse satın alır, köleleri arasında onu münasip olan sınıfa dahil eder, yazı öğretmek için tavaşiye (hadım ağalarına) teslim ederdi. Yeni gelen köleye ilk önce Kur'an-ı Kerim'den yetecek kadar ayetler öğretilirdi. Mısır kölemenleri devletinde kölemenlerin her sınıfı için bir fakih tayin olunmuştu. Fakih her gün onların yanına gelir, Kur'an, hadis ve güzel yazı öğretirdi. İslâm şeriatının adabına ve namaza alıştırırdı. Kölemenler biraz büyüyünce fakih onlara, İslâm hukukundan bazı bilgiler aktarırdı. Köle büluğ yaşına varınca ona harp sanatı, ok atma, mızrak kullanma gibi hünerler öğretilirdi. Ok atma veya mızrak kullanmak için talime çıktıklarında hiçbir asker veya emir onlarla konuşmaya veya onlara yaklaşmaya cesaret edemezdi. Türk köleler savaş sanatı veya biliminde ustalık gösterir ve temayüz ederse yavaş yavaş yükselir, sonunda komutanlardan biri olurdu. Bu son rütbeye vardığında artık ahlak ve terbiyede olgunlaşmış bir konuma gelmiş olurdu. Bazen bunlar arasından fakih, edebiyatçı, şair ve muhasebeciler de yetişmiştir.[15]

Bununla birlikte Müslüman halk, askerlerin şiddet ve öfkesinden korkardı. Askerler bir şehre geldiğinde o şehrin halkına bir korku salarlardı. Çünkü askerler çoğunlukla halkın evlerinde zorla misafir olur, haremlere, çocuklara taarruzda bulunurlardı. Bu yüzden Bağdat ahalisi askerlere karşı oldukça sert, sevimsiz bir nazarla bakar, onlardan nefret ederdi.[16]

15 Makrîzî, II, 213.

16 İbnü'l-Esîr, IX, 264.

Saray Hizmetlileri ve Abbasiler Devletindeki Nüfuzları

Abbasiler devletinde yetişip görevlendirildiği bilinen ilk saray görevlisi veya hizmetlisi Harun Reşid'in özel hizmetçisi Mesrur'du. Ancak onun devrinde hademelerin henüz o kadar büyük bir nüfuz ve etkinlikleri yoktu. Saray hizmetlilerini ön plana çıkaran, onlara ehemmiyet verip sayılarını artırarak etrafında görevlendiren Halife Emin olmuştur. Kendisi halife olur olmaz, birçok tevaşi satın almış, özel hizmetinde görevlendirmiş, gece gündüz yemek ve eğlence meclislerinde ve tüm diğer işlerinde bunları kullanmıştı. Bunların bir kısmına "Ceradiye", Habeşlilerden olanlarına da "Gurabiye" adını vermişti. Aslında Emin bu hizmetçileri kendi canını korumak veya devlet çarkını çevirmek için görevlendirmemişti. Asıl neden kendisinin zevku sefa ve eğlenceye düşkün olmasıydı. Öyle ki bir zaman gelmiş tüm devlet işlerini bir tarafa bırakarak gulamlarıyla halvete çekilip Nevfel, Bedir vs köleleriyle birlikte sefahat âlemlerinden kendini kurtaramamıştır. Kadınlara çok fazla iltifat etmediği de kaynaklarda aktarılmıştır.[17] Emin'nin ahlak bakımından bu sefalet ve eğlenceye düşkünlüğü onun sonunu getiren en büyük sebeplerden biri olmuştur.

Hizmetçilerin Nüfuz ve Önem Sahibi Olmalarının Sebepleri

Saray hademesi Me'mün, Mu'tasım ve Vâsık'ın zamanında özel bir nüfuz ve etkinliğe sahip değildi. Fakat Mütevekkil ve onu takip eden devirlerde Türkler önemli bir nüfuz ve güç elde ederek halifelerin tayinlerinde bile söz sahibi olunca, hatta istemediklerini görevden azledip yaşamlarına son vermeye başlayınca, halifeleri kontrolleri altında tutabilmek için daha şehzadelik yıllarında iken onları saraylarda hapsedip halk ile ilişki kurmalarını engelliyor, böylece onları oldukça cahil ve zayıf bırakıyorlardı. Bundan başka bizzat halifeler de Türklerle işbirli-

17 İbnü'l-Esîr, VII, 20.

ği yaparak kendi hal' veya ölümlerine teşebbüs etmemeleri için bizzat oğullarına veya akrabalarına da kafes hayatı yaşattırıyorlardı.[18] Saltanat hanedanının bireyleri hapis veya gözaltında tutuldukları ortamda hademe ve tavaşilerden başka münasebette bulunacak bir kimse bulma şansları olmadığından, mecburen onları kendilerine yakın dost ve arkadaş edinerek ahlaklarından etkilenir, tecrübelerinden yararlanarak uzun yıllar hizmetlerinde bulundurur, özellikle hiçbir asabiyet meyli hissetmeyen tavaşileri kendilerine en sadık kimseler kabul ederlerdi. Bu yüzden veliahtlar hilafet makamına çıkınca Türklere karşı kendilerine yardımcı ve destek olacak yandaşlar edinmek maksadıyla saray hizmetlilerinin sadakat ve fedakârlıklarını, para veya çeşitli ihsanlarla veya makam ve mansıb vererek kendilerine celbetmek isterlerdi. Bunun sonucu olarak halifeler çok sayıda hizmetli istihdam ederlerdi. Bunlar çeşitli mansıplara sahip oluyor, ikram ve iz'aza mazhar oluyor, halifelerin neredeyse özel müsteşarları konumuna yükseliyorlardı. Saray hizmetlileri ve tavaşiler zamanla o derece büyük bir güce ve etkinliğe kavuşmuşlardı ki Türkler bile bunlardan çekinip korkmaya başlamışlardı. Türklerin İslâm dünyasına hâkim oldukları dönemde bunlardan birçokları saray ve konak hizmetkârlığından ordu kumandanlığına ve valiliklere tayin edilmişlerdi.

Hademe Bölükleri ve Sınıfları

Halife saraylarında hizmetlilerin sayısı her geçen gün artınca doğal olarak bunların bazı takım ve bölüklere ayrılmasına lüzum görülmüştü. Her birine özel bir isim verilen hizmetliler, aslen Türk, Habeş, Ermeni, Sind'li, Berberi ve Slavlardan oluşuyorlardı. Bunlar adeta askeri bölükler gibi düzenleniyor, her ferde ayrı maaş ve tayinatlar tahsis olunuyordu.

Aslında hademe sınıfı denilen grup, halife ve valilerin evlerinde ev işleriyle ilgili hizmetlerde kullanılan oğlanlar veya kölelerdi. Satın alınan bu kölelerin içinde dokumacılık, seyislik, hacamatçılık, fırıncılık vb işlerde maharet sahibi olanlar da bu-

18 El Fahri, 297.

lunurdu. Daha sonra amacının dışında olarak, saraylara yapılan hücum ve saldırılara karşı korunması ve savunulması için de bu kölemenler görevlendirilmeye başlanmıştı. Zenginlerin servetlerinin büyüklüğüne göre görevlendirdikleri çok sayıda köle ve cariyeleri olurdu. Bir kölenin fiyatı yüz dinardan bin dinara kadar çıkabilirdi. Bazen bir emirin yanında beş yüz, bin veya daha çok sayıda köle bulunurdu. Örneğin Abbasi devletinin Türk beylerinden Boğa-i Şerabî'nin beş yüz kadar kölesi olduğu gibi Mısır'da Fatımî vezirlerinden Yakub ibn Killis'in hizmetinde de dört bin köle mevcuttu.

Halife saraylarında bulunan kölelere gelince; bunlar "gılman-ı esagir", "gılman-ı hücriye", "rical-i mesafiye", "rical-i rikabiye" gibi her biri özel bir isimle ayrı bölükler oluşturuyorlardı. Bunlarla Türk kölemen askeri bölükleri arasındaki fark asker olanların Beyt'ül-malden tahsis olunmuş resmi maaşlı asker olmalarıydı. Bunların bir kısmı sıradan köleydi. Gılman ise halife veya valilerin özel hizmetinde veya saray konaklarının muhafazasında görevlendirilen köleler anlamına geliyordu. Bunların maaşları efendilerinin cebinden ödenirdi. Bununla birlikte bazen hademe bölükleri gerekli görüldüğünde askeri bölüklere çevriliyor veya devlet hizmetleriyle hükümet askerleri birleştiriliyordu. Bazen de halifeler düşmanlarına karşı daha güçlü olabilmek için önceden belirlenmemiş köleler satın alırlardı. Çok defa hademe bölükleri, bağlı oldukları halife veya emirleri tahakkümleri altına alarak istedikleri gibi icraatta bulunmaya cüret edebiliyorlardı. Halifeler bazen bu inatçı asileri diğer bölüklerin desteği ile mahvedip yok etmek zorunda kalıyorlardı.[19] Bunun dışında halife saraylarında bir sınıf tavaşi hademe mevcuttu. Bunlar çoğunlukla harem dairelerinde görevlendirilirdi. Sayıları oldukça fazla olan bu çeşit görevlilerin çoğu zenciydi. Bağdat halkı bunlara alaycı bir bakışla bakar, süs ve kıyafetlerine güler, yollarda onlara sataşırlar, iğneleyici ve alaycı sözlerle eğlenirlerdi. Bu biçareler o gibi muamelelerle karşılaştıkça halifelere şikâyette bulunurlardı. Halife Mu'tezit zamanında bu yüzden halkın başına bir bela da gel-

19 İbnü'l-Esîr, VIII, 126.

mişti. Şöyle ki: Bağdat halkından bazıları H. 84/703 yılında siyah tavaşilerden birkaçına sataşma ve saldırıda bulunmuşlardı. Tavaşiler de hep birlikte halife Mu'tezit'e müracaat etmişler ve karşılaştıkları bu kötü muameleler ve baskılardan dolayı şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine halifenin emriyle halktan bazı kişiler yakalattırılmış ve dayakla cezalandırılmışlardı.[20] Her şeye rağmen tavaşiler çok defa devlette ümera payesine kadar yükselebilmişlerdir.

Hademeler Arasından Çıkan Komutanlar ve Vezirler

Saray hizmetinde çok sayıda hademe görevlendiren ve onların makam ve derecelerini yücelten ilk Halife Muktedir Billah'dı. Kendisi H. 295/907'de hilafet tahtına oturduğunda maiyetinde Rum ve siyahilerden olmak üzere 11.000 hademe vardı.[21] Sınırsız para ve mücevhere sahip olan bu halife saray hizmetlileriyle birlikte 25 yıl halifelik yapmış, halifeliğin eski haysiyet ve nüfuzunu iadede başarılı olmuştu. Bu halife görevlendirdiği hizmetlileri yüksek makamlara kadar çıkartıyor, en önemli ve gizli işlerde kendisine yardımcı yapıyor, komutanlık ve benzeri önemli mansıpları onlara vermekten çekinmiyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi Munis Hadim bu halifenin devrinde yetişen meşhurlardan biriydi. Halife Muktedir, Munis'e yüksek bir makam vermiş, adeta kendisine müsteşar yapmıştı. Munis de bu teveccüh ve itimattan istifade ederek devlet işlerinde dilediği gibi icraatta bulunmaya başlamış, serdarlık ve emir-ül ümeralık payelerine de nail olmuş, devlet hazinesinin gelir giderlerini kontrol etmeye başlamış, kısacası devletin her işine el atmıştı. Tüm bunlarla beraber Muktedir'e birçok önemli hizmetlerde bulunmuş olan Munis'in daha sonra halife ile arasında bir soğukluk oluşmuş, zamanla ikisi arasında mücadele noktasına ulaşmış ve yapılan savaşlar Muktedir'in ölümüyle sona ermişti. Muktedir'in kesik başı Munis'e götürü-

20 Mesûdî, II, 340.

21 El Fahri, 234.

lüp gösterilince Munis üzüntüsünden ağlamaya, yüzüne dizine vurmaya başlamıştı.

Halifeler hem kendi hayatlarını muhafaza veya eski güçlerini geri alıp takviye etmek hem Türk askerinin baskı ve zorbalığına karşı durabilmek için hademe ve tavaşileri kilit makam ve mansıplara getirmeye mecbur olmuşlardı. Bu durum yalnızca Abbasilere özgü bir özellik olmayıp o devirde yaşayan tüm İslâm devletlerinde geçerli olan bir haldi. Aslında bu durum İslâm düzeninin getirmiş olduğu yeniliklerden değildi. Saray hizmetlileri tüm eski devlet ve uygarlıklarda çok önemli rol oynamış bir sınıftı. Örneğin Roma devrinde azatlı Stephen (Stefan) devlet yönetimini kendi baskıcı yönetimine almış ve istediğini öldürme, görevlendirme veya azletmede dilediğini yaptığı gibi tavaşi Solomon (Süleyman) ve diğerleri de benzer bir nüfuz ve güç elde etmişlerdi. İslâm devletinde saray hademesi iken komutanlık, valilik ve maliye nazırlığı gibi yüksek mansıplara terakki ederek büyük şöhret kazanmış birçok şahıs vardır. Örneğin Abbasi halifelerinden Mu'tezid'in kölesi olan Bedir serdarlığa yükselerek adını kalkanlara ve bayraklara yazdırmış, efendisinin hizmetinde fedakârane bir gayret göstermiş ve nihayet H. 289/901'de efendisi uğruna canını feda etmişti.[22] Yine aslen bu tür kölelerden olan Beckem de Abbasi devletinin en yüksek rütbesi olan emiru'l ümeralığa kadar yükselmişti.[23] Fatımîlerin serdarı olup hicretin 4. yüzyılı ortasında Fâtîmîler adına Mısır'ı fethedip Kahire'yi kurmuş olan Cevher de Rum asıllı bir köleydi. Fatımî hanedanı erkanı bu adama o derece bir saygı gösterirlerdi ki kendisi Mısır'ı fethetmek amacıyla Mağrip bölgesinden ayrıldığı zaman, halife Muiz'in oğulları ile akraba ve yakınları atlarından inerek Cevher'e olağanüstü bir saygı göstermek üzere yanında yaya yürümüşlerdi.[24] Cevher'den önce tavaşi bir siyahi olan Kafur da, Mısır'da hükümet işlerini ele almış, H. 355 yılında bağımsızlığını ilan etmişti. Aslen Munis Hadim'in kölesi olan tavaşide devlet makamlarında adım adım ilerleye-

22 İbnü'l-Esîr, VII, 205.

23 İbnü'l-Esîr, VIII, 133.

24 Makrîzî, I, 277.

rek valiliğe yükselmiş, devletin idari işlerini düzene koymuştu. Saray nazırı olan Bercevan da beyaz bir tavaşi iken Fatımî meliklerinden Azizbillah'la Hakim Biemrillah'a vezirlik yaparak devlette ilk kez "eminü'd-devle" lakabını elde etmişti.[25] Selahaddin Eyyûbi'nin başveziri olan ünlü tavaşi Karakuş da Eyyûbi devletinde yüksek makamlara yükselmiş biriydi. Büyük Türk komutanlarından olan Amidülmülk bir tavaşi olduğu gibi, Tolunoğulları devrinde Mısır ve Şam'ın posta nazırı olan Şakir Hadim de bu tür hizmetlilerden biriydi. Fatımî devletinden Muteminu'l-hilafe de tavaşi bir köleydi. Endülüs Emevi devletinde Slavların, Selçuklular ve Buveyhilerde ve diğer çağdaş İslâm devletlerindeki hademe ve tavaşilerin konum ve etkinlikleri de bunlardan farklı değildi.

Devlet İdaresinde Kadınların Etkisi

Kadınların hangi sınıfta, hangi yüzyılda ve hangi millette olursa olsun erkeklerin işlerinde her zaman büyük etkileri ve müdahaleleri olmuştur. Bununla birlikte milletlerin gelenek, görenek ve ahlaklarına göre bu etki bazen azalmış bazen çoğalmıştır. Kadınlar padişahlık gibi mutlakiyetle idare olunan devletlerde daha da etkindirler. Bazı İslâmî devletlerde kadınlar mümkün mertebe yönetim işlerine karıştırılmamaya çalışılmış, onlarla istişare yapmak bir zaaf ve fesat nedeni gibi algılanmış, ama buna rağmen yine de kadınların tesir ve nüfuzundan kendilerini kurtaramamışlardır. Müslümanlar arasında yetişen büyük adamların hemen hepsi de kadınların duygusallığından kaynaklanan zaaflarını ileri sürerek, kadınlarla istişare edilmemesini, idare ile ilgili işlere karıştırılmamalarını tavsiye etmişlerdi. Halife Mansur oğlu Mehdî'ye hitaben yazdığı vasiyetnamede, "Sakın kadınları işlerine karıştırma!" demişti. Fakih ve muhaddislerin önde gelenlerinden Şüreyk de, "Kadınlara itaat ve boyun eğmek, kıyametin yaklaştığına delalet eder," dediği gibi Hz. Ebubekir de, "İşlerini kadınlara bırakanın sonu zillet ve hüsrandır," demiştir. Kadınlarla istişare edilmemesi-

25 İbnü'l-Esîr, IX, 49.

ne dair Hz. Ali'nin de birçok sözü vardır. Fakat bunca uyarılara rağmen kadınlar devlet idaresinde hemen her devirde etkin olmayı başarmışlardır.

Halifelerin Anneleri

Kadınların devlet işindeki etkileri İslâmiyet'te validelerin konumu ve etkinliği türündendi. Daha önce annelikten söz ettiğimiz bölümde valideliğin tesirini ayrıntılı olarak anlatmıştık. Kadınların devlet umuru üzerindeki etkileriyle alakalı örneklerin çoğu, halife validelerinin oğulları üzerinde, –özellikle halifelerin saraylara kapanıp hademe ve kölelerin sözleriyle hareket etmeye başladıkları zamanlarda– icra ettikleri nüfuz da göze çarpar.

Abbasilerin kuruluş yıllarında bile kadınların oldukça aktif olduğunu görüyoruz. Özellikle saray kadınları ve halife anneleri bu işte başı çekmişti. Bunun ilk örneği Hâdî ve Harun Reşid'in validesi olan Hizran isimli kadındı. Aslen bir cariye olan bu valide sultan, son derece büyük bir kudret ve nüfuz sahibi olmuştu. Öyle ki oğulları olan halifeler bile kendisinden korkarlardı. Karşı geleni çekinmeden öldürtürdü. Hizran, kocası Mehdî'nin zamanında da etkin bir konumdaydı. Mehdî onun sözünü ve hatırını kıramazdı. Daha sonra oğlu Hâdî'nin döneminde daha önce kocasının zamanındaki aktivitesini tekrar elde etmeye çabalamış, dört ay geçmeden onun kapısı halkın başvuru merkezi olmuştu. Doğal olarak oğlu halife Hâdî bu durumdan rahatsız olmuş, gönlü kırılmıştı. Bir gün annesi Hizran bir iş için kendisine müracaat eder. Hâdî annesinin istediği işi yerine getirmeye imkân bulamaz. Annesi, "Mutlaka bu işi yapmalısın. Çünkü bunun için Abdullah bin Malik'e söz verdim," der. Hâdî öfkelenerek, "Bu habis adama yazıklar olsun! Zaten işin onunla ilgili olduğunu anlamıştım. Asla bu işi yapmam," karşılığını verir. Bunun üzerine Hizran oğluna, "Senden bir daha hiçbir şey istemem," der. Hâdî de, "Umurumda değil," cevabını verir. Hizran gücenmiş bir halde kalkıp gitmek isteyince Hâdî validesine bağırarak: "Dur gitme! Eğer komutanlarımdan

veya devlet görevlilerinden birinin sana müracaat ettiğini işitir de onu öldürmez ve mallarını da hazineye devretmezsem Allah'ın resulüne olan yakınlığımdan mahrum olayım. Kapına gelip giden bir sürü insan da nedir! Seni meşgul edecek bir iğin, dinî vazifelerini sana hatırlatacak bir mushafın, seni koruyacak bir evin yok mu? Kapını bir Müslim veya gayrimüslime açtığını sakın görmeyeyim!" tehdidinde bulunur. Hizran öfkesinden neredeyse aklını kaybetmiş gibi halifenin yanından çıkıp gider ve bir daha oğluyla konuşmaz. Hâdî bir gün devlet adamları ve özel maiyeti yanında bulunurken onlara, "Ben mi daha fazla muhteremim, siz mi, yoksa validem mi, yoksa sizin valideniz mi?" şeklinde bir soru sorar. Onlar da, "Sen ve validen daha muhteremsiniz," cevabını verirler. Bunun üzerine Hâdî, "Hanginiz validenizden söz edilmesini, filanın validesi şöyle yaptı böyle yaptı denilmesini arzular?" diye sorunca "hiçbirimiz arzu etmeyiz," derler. Hâdî, "O halde ne hakla validemin yanına gidip sözlerini şuraya buraya naklediyorsunuz?" ihtarında bulunur. Bu ihtar artık kimsenin Hizran'ın kapısına uğramaması için yeterli olur. Hizran bu sebepten dolayı Hâdî'ye karşı büyük bir kin ve garaz duymaya başlamış, daha sonra kardeşi Harun Reşid'i veliahtlıktan ihraç ve oğlu Cafer'i onun yerine tayin etmek istediğini anlayınca cariyeleri vasıtasıyla ağzını kapattırıp üzerine oturarak onu öldürtmüştü.[26]

Harun Reşid halife olunca Hizran tekrar eski gücünü ele geçirmiş ve büyük servet sahibi olmuştu. Yıllık geliri 160 milyon dirheme ulaşmıştı. Bu miktar Abbasi devletinin haraç gelirinin yaklaşık yarısı kadardı. Hizran ölünce halife Harun Reşid bu büyük serveti uygun yerlere dağıtmıştı. Diğer halifelerin annelerinin servetleri de bununla kıyaslanabilir.[27] Devlet sultasını elinde bulundurma açısından ilginç bir örnek, Türk asıllı bir cariye olan Muktedir'in annesidir. Bu kadın oğlunun halifeliği devrinde devlet adamları üzerinde müthiş bir güç ve etkinliğe sahip olmuştu. Kendisi mabeyncileri ve saray hizmetlileriyle birleşerek oğlunun yerine devlet işlerini kendi keyfine göre

26 İbnü'l-Esîr, VI, 41.

27 Bkz. cilt I ilgili bölüm.

idare ediyordu. Vezirler kendisinden çok çekiniyor, adını duyunca korkudan titriyorlardı.[28]

Hicri 251 yılında, Müstainbillah'ın annesi de devlet işlerinde benzer bir güce sahip olmuştu. Müstain aslen Sicilyalı olan validesi ile Türk komutanlarından Atamış ve Şahin Hadim'i devlet işlerinde tam yetkili kılmıştı. Her taraftan devlet hazinesi adına toplanan gelirlerin büyük kısmı bu üç kişinin cebine akıyordu.[29]

Abbasilerde kadınların devlet üzerindeki hüküm ve nüfuzları Muktedir'in devrinde en yüksek dereceye ulaşmıştı. Bunun sebebi mabeyncilerle saray hizmetlilerinin söz konusu dönemde nüfuz ve otoriteyi ellerinde bulundurmalarıydı. Muktedir'in annesi Seyyide ile Hale ve saray hazinedar ustası Ümmü Musa el Haşimîye o devirde şöhret bulmuş kadınlardandılar. Bu üç kadın hademe-i hassa'dan Musa, mabeynci Nasr, kâtipler, diğerleri ile işbirliği yaparak rüşvet alıyor, istedikleri gibi işlerini yürütüyordu. Ümmü Musa o derece nüfuz ve deha sahibi bir kadındı ki Abbasilerden veya damatlarından birine hilafet makamını bile söz vererek, amacına ulaşmak için kumandanlara ve diğer devlet adamlarına külliyetli paralar vermek cüretini gösterebiliyordu. Fakat bu yolsuzlukları fark edildiğinden halife Muktedir kendisini yakalatmış, hazinesinden büyük miktarda para çıkartmıştı. Abbasilerde diğer saray kadınlarının da etkinlikleri bundan farklı değildi. Kadınların bu sultası mevalinin sulta ve etkinliği gibi kabul edilirdi. Bunun nedeni söz konusu kadınların çoğunun Arap olmamasıdır.

Abbasi Devletinde İşlerin Karışması - Güç ve Sulta Üzerinde Rekabet

Abbasiler altın çağlarına ilk halifeleri Harun Reşid ve Me'mün'un zamanlarında, İranlı vezirler ve bilhassa Bermekîlerin himmet ve gayretiyle ulaşmıştı. Bu kişilerin devrinde devletin şan ve şevketi büyümüş, hâkimiyet bayrağı o zamanın tüm

28 *Tarihu'l-Vüzera*, 67.

29 İbnü'l-Esîr, VII, 47.

uygar memleketleri üzerinde dalgalanmıştı. İslâm devleti doğuda Hindistan, batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Sibirya ve Hazar Denizi, güneyde ise Hint Okyanusu'yla Nube topraklarına kadar uzanıyordu. İslâm ülkesinin coğrafi yapısıyla ilgili eserimizin birinci cildinde ayrıntılı bilgiler vermiştik. Fakat Bermekî vezir ailesi ortadan kaldırılıp zamanla Türk askeri hükümet işlerini kontrollerine alınca, devlet –özellikle Mütevekkil'in halifeliğinden sonra– büyük bir anarşi içine düşmüştü. Türk kölemenlerin kendisini öldürmesi, sonraki halifelere karşı yaptıkları kötü muameleler, onları hal', nasb veya katletmeleri, gözlerine mil çekmeleri gibi eylemler bu anarşinin ilk örneğini oluşturmuştu. Bu yüzden halifeler devletin başında oldukları, kendi namlarıyla emirler verdikleri halde hükümet işlerini idareden aciz kalmışlardı. Devletin en mühim işleri vezirler, kumandanlar, saray görevlileri, mevali ve kadınlardan oluşan güç odaklarının, kısacası vezir ve komutanların etkisi ve yönlendirmesiyle icra olunuyordu. Halifeyi en fazla memnun eden, yahut kurnazlık ve hilekârlıkta en becerikli olan her kimse, gücü ele geçiriyor, işlerin idaresini tasarrufuna alır almaz servet toplamaya koyuluyordu. Çünkü nüfuzunu kötüye kullandığı halifenin iktidar mevkiinde kalıp kalmayacağından emin değildi. Veya düşmanlarının fitne ve desiseleri nedeniyle azlolunmaktan korkardı. Bu durumda özel mal varlığı olmaz ise görevden alındıktan sonra zillet ve yoklukla yaşayacağı belliydi. Bununla birlikte komutanlar tehdit veya gammazlıkla da sultalarını devam ettiriyor, bu hal şahıs ve ortamın değişmesine bağlı olarak çeşitli şekillerde kendini gösteriyordu. Velhasıl devlet otoritesi, vezirlerle komutanlar arasında kaybolmuştu. Bu iki sınıf, devlet ileri gelenleri kontrolü ele geçirdikleri dönemde onlardan topladıkları paradan başka hizmet ve çabalarına karşılık ayrıca bir mükafat beklemezlerdi. Çünkü göreve getirilmelerinden iki sene sonra azl, hapis veya katl yoluyla siyasi hayalarına son verileceğini biliyorlardı. İktidarı ele geçiren bir vezirin her ne şekilde olursa olsun para toplamak ve servet edinmekten başka bir şeyi düşünmeyeceği ve devrin en büyük veziri olan İbnü'l-Furat'ın, "Hükümet işlerini doğru yaparak tıkamaktansa hata-

lı da olsa yürütmek daha iyidir," kuralına uygun olarak[30] ileride ortaya çıkacak kötü sonuçlara asla önem vermeyeceği ortadaydı. Halifeler de vezirlerinin bu hırs ve açgözlülüklerini iyi bildiklerinden, birini azlettiklerinde tüm mal ve mülküne de el koyar, bir başka deyişle müsadere ederlerdi. Zamanla bu müsadere usulü bütün hükümet memurlarına hatta halka kadar yayılmış, devlet için başlı başına bir gelir kaynağı haline getirilmişti. Valiler halkı, vezir valileri, halifeler ise vezirleri ve her sınıf halkı müsadere ederdi. Öyle ki müsaderelerin bu derece yayılması üzerine diğer hükümet daireleri gibi müsadere malları için de özel bir nezaret kurulması zaruri hale gelmişti.[31] Ticaret dünyasında para nasıl elden ele dolaşıyorsa, müsadere yoluyla da aynı şekilde şahıstan şahsa intikal ediyordu.

Müsaderelerin Çeşidi ve Sayısı

Halife Muktedir'in vezirlerinden İbnü'l Fırat müsadere ile ilgili şunları söylemiştir: "Halife tarafından benden müsadere olunan paraları hesap ettim. 10.000.000 dinara ulaştığını gördüm. Cevahirci Hüseyin ibn Abdullah'tan (İbnü'l-Cessas) aldığım paraların hesabını yaptım. Aynı miktarda olduğunu gördüm." Bu sözlerden anlaşılıyor ki, İbnü'l Fırat işinden zararla ayrılmamıştı. Başkalarından müsadere ettiği para kadar kendisinden de müsadere olunmuştu. Bir adam için belli bir meblağın müsaderesine karar verilince paranın tamamını ödeyemeyen kişiye ödeyemediği miktar için mühlet verilir, mansıb ve eski makamını iade etmek, güzel elbise giydirmek, mükemmel döşenmiş büyük bir konakta oturtmak suretiyle geri kalan meblağı ödemesi için kendisine yardımda bulunulurdu. O insan bu gösterişli haliyle halktan para toplayabilirdi.[32] Müsadere sebepleri o kadar artmış ve çeşitlenmişti ki her zengin veya mansıb sahibi, bir gün başına müsadere gelmekten korkar olmuştu. Halife Razıbillah'ın döneminde İbnü'l Fırat'ın müsadere

30 *Tarihu'l-Vüzera*, 119.

31 *Tarihu'l- Vüzera*, 306.

32 *El ferec bad'e-ş-şidde*, I, 51.

ettiği para ve malların bir listesini örnek olarak aşağıda aynen veriyoruz.[33] Numune olmak üzere neşrediyoruz:[34]

Dinar	
7.300	Ahmed bin Muhammed Bestami'nin 300 senesinde vuku bulan müsaderesinde zimmetinde kalan yarı borcuna mahsuben alınan
11.000	Ali bin Hasan Bazbini'den Musul'daki memuriyetinden dolayı alınan
30.000	Muhammed bin Abdullah Şafi'den (Ali bin İsa'ya ait olarak tasarrufuna geçirdiği paradan)
80.000	Muhammed bin Ali Muktele'den ele geçirdiği paradan
100.000	Ebu Tahir adı ile bilinen Muhammed bin el Hüseyin'den
13.000	Muhammed bin Ebi İsa [Ali bin Isa'ya ait olduğunu iddia ettiği paradan]
4.000	Bizzat kendi parasından
20.000	İbrahim bin Ahmed Maderai'den
36.000	Abdülvahid bin Ubeydullah'dan [pederinin müsaderesi bakiyesi]
10.000	Ahmed bin Yahyâ'dan
6.000	Sarraf İbrahim bin Ahmed'den [kendisiyle uzlaşılarak tahsil olunan]
4.000	Muhammed bin Abdüsselam'dan [Muhammed bin Ali ve İbrahim Maderai'ye ait olarak emanet suretiyle yanında bulunan paradan]
40.000	Abdülvehhab bin Ahmed bin Maşallah'dan [kendisiyle uzlaşmak suretiyle alınan para]
10.000	Muhammed bin Abdullah bin el-Hars'dan [anlaşarak]
250.000	Muhammed ibn Ahmed'den [Musul vesaireden ele geçirdiği paradan]
15.000	İbrahim Maderai'den [zimmetde kalan paradan]
3.000	Ebu Ömer bin el-Sabah'dan [İbn-ül Abbas Ahmed'in zimmetinde kalan paraya mahsuben]
7.000	Harun bin Ahmed Hemdani'den
2.000	Abdullah bin Zeyd bin İbrahim'den
15.000	Abdullah ibn Zeyd bin İbrahim'den [bizzat kendisiyle anlaşarak]
60.000	Ali bin Me'mûn İskafi'den [katlolunmuştur]
70.000	Yahyâ bin Abdullah'dan [Hamid ile ele geçirdiği paradan]
1.300.000	Hamid bin Abbas'dan [katlolunmuştur]
150.000	Muhammed bin Hamdun Vasıti'den
42.000	Hamid bin Abbas'ın kuyumcusu İbrahim'den
1.200.000	Hasan Maderaî'den

33 *Tarihu'l-Vüzera*, 224.

34

1.000.000	Aynı şahıstan
1.000.000	Muhammed Maderaî'den
10.000	Keza ondan diğer kalem

Dirhem

10.000	Ebu el-Fâzıl Muhammed bin Bistam'dan
500.000	Ali bin Hasan Bazbeyi'nden [Musul'da ele geçirdiği paraya mahsuben katl olunmuştur]
100.000	İbn-i Ömer bin Sabah'dan [Ebu Yasir'in müsaderesinden geriye kalan meblağ için vuku bulan kefaletinden dolayı]
100.000	Ubeydullah bin Ahmed Ya'kub'dan
100.000	Hasan bin İbrahim Harati'den [Re'sin parasından kestiği meblağdan dolayı anlaşarak]
100.000	Hüseyin bin Ali bin Nusayr'dan
2.000	Yağcı Ali bin Muhammed bin Ahmed'den [Kurkur'un veresesi adına]
10.000	Ebubekir Cürcani'den [İbn-ü İsa'nın çiftliklerinden]
230.000	Hüseyin bin Sa'd Kutrbeli'den
1.500.000	Muhammed bin Ahmed'den
3.000.000	Ebu'l Hasan bin Bestam'dan
50.000	Ahmed bin Muhammed bin Hâmid bin Abbas'dan
230.000	Süleyman bin Hasan bin Muhalled'den

Para Toplamanın Yolları

Bir vezir vezaret mansıbında bir veya iki sene kaldığında ya azledilir ya da istifa ederdi. Fakat memuriyetinden ayrıldığı zaman çiftliklerden, akaretlerden başka, birkaç milyon dinara ulaşan nakdi bir servete de malik bulunurdu. Bütün bu mal, mülk ve servet çoğu zaman rüşvet, gasp ve benzeri yollarla toplanırdı. Vezir, tayin ettiği vali veya memurdan rüşvet alırdı. Bu özel rüşvete "murafiku vüzera-vezirlere mahsus gelirler" adı verilirdi. Rüşvet yoluyla memur tayinini gösteren ilginç örneklerden biri, Muktedir'in veziri olan Hakanî'nin bir gün içinde Basra'ya on dokuz nazır tayin ederek her birinden ayrı ayrı rüşvet alması olayıdır.[35] Tayini istenilen vali veya bakan rüşvet olarak verilmesi gereken meblağın tamamını peşin olarak ödeyemediği zaman, bakiye için ona belli bir mühlet verilirdi. Halifeler bu olumsuz işleri görüyor ama bir zulüm veya haksızlık olarak kabul etmiyorlardı.

35 Bkz. cilt I ilgili bölüm.

Rüşvet yoluyla memuriyet elde eden, hatta bu rüşvetin bir kısmıyla borçlu olan bir vali veya benzeri bir üst düzey memurun ahaliyi soyup paralarını gasp etmesi, doğal bir işmiş gibi görülüyordu. Valiler ve diğer memurlar halktan daha fazla gelir elde etmek ve servet edinmek için çaba sarf ederlerdi. Hatta devlet işleri için bir dinar harcayacak olsalar onu on dinar göstererek sahtekârlık yapar ve devletin hazinesini soyarlardı. Bu tür valiler ahaliyle olan işlerinde rüşvetsiz hiçbir iş yapmadıkları gibi, şehirlerde tüccar sınıfına, pazarcılara ve diğer satıcılara son derece ağır vergiler yükler, köylerde bile çiftçilerin mahsullerinin bir kısmına el koyar, hatta bazen çıkan ürünün yarısını ellerinden alırlardı. Valilerden bazıları özel olarak görevlendirdikleri adamlarını harmanlara gönderir, mahsulü istedikleri gibi taksim ederlerdi. İtiraz eden olursa terslenir, azarlanır, hatta dövülür ve ceza olarak sakalı tıraş edilirdi.[36] Bazen bununla da yetinmez, çiftçinin arazisini bütünüyle gasp ederlerdi.

Vali, vezir veya herhangi bir devlet memuru ahaliden birinin özel mülkü olan bir çiftliği herhangi bir bedel ödemeksizin gasp edip hasılatını kendine aktarırdı. Haraç bedelinin tahsili dönemi gelince bu paranın –gasıpın el koyması belli olmasın diye– asıl sahibi tarafından ödenmesine devam edilirdi. Çünkü araziye el koyan kişi gasp edilen toprağın haracını öderse, ödeme onun adına devlet defterlerine kaydolunur, asıl sahibinin mülkiyet hakkı da düşmüş olurdu.[37] Bu yüzden arazinin asıl sahibi, adalet sahibi birinin iktidar mevkiine gelerek bu gaspı önleyeceği ümidiyle veya başka bir çare buluncaya kadar yıllarca haraç ödemeyi sürdürürdü.

Zalim vali ve memurların haraç bedellerini kat kat veya mükerreren tahsil etmek suretiyle ahaliden topladıkları paralar büyük bir yekûn tutuyordu. Bununla birlikte bazen çeşitli arazilerin haracını da sahiplerinin başka bir şahsî menfaat göstermelerine karşılık tahsil etmezlerdi. Bu yolla terk olunan haracın miktarı da az değildi. İbnü'l Fırat'ın vezirliği döneminde

36 *Tarihu'l-Vüzera*, 92.

37 *Egânî*, X, 47.

Ebu Zenbur adında birinin yüz fersah uzunluğunda ve yüz fersah eninde büyük bir çiftliği vardı. İbnü'l Fırat o adamdan devlet hazinesi adına herhangi bir haraç almamıştı.[38] Devlet adamlarının, servet sahiplerinin, halifeye yakın olan kişilerin çiftliklerinden çoğunlukla haraç alınmazdı.

Casusluk ve Fetva-i Şekavet (Haydutluk Fetvası)

Halktan daha fazla gelir elde edebilmek için başvurulan metotlardan biri de, vezirlerin veya onların makamına kaim olan idarecilerin halktan karşılığını toplamak üzere hükümet dairelerinin başındaki bürokratlar, kadılar vb görevlilerden taksitle belli miktarda paralar almalarıydı.[39] Zararı doğal olarak halk çekerdi. Kentlerde yaşayan tüccar ve sanayiciler, köylerde ve kazalardaki çiftçiler son derece büyük sıkıntılara düşmüş, geçim yolları ve kapıları her geçen gün daralmış ve azalmış, ülke ciddi bir kargaşaya düşmüştü. Hak ve adaletten söz olunmaz bir dönem yaşanıyordu. Nerede bir alçak, bir hilekâr veya bir zorba varsa gizli veya açık insanların hukukunu çalmak için hak ve adalet kelimelerinin varlığını bir aldatma aracı olarak kullanıyordu. Şehirlerde yankesici ve hırsızlar, köylerde eşkıya ve haydutların sayısı oldukça artmıştı. Eşkıya arasında devletin askerlik hizmetinde bulundukları halde vezirler tarafından maaşları ödenmediğinden, görevlerini terk ederek yollarda gelip geçenlere saldıran ve eşkıyalık yaparak geçimini sağlayan birçok adam bulunuyordu. Bunlar yaptıkları kötülükten dolayı hesaba çekilip sorgulandıklarında maaşlarının kesildiğini, bu nedenle zorunlu olarak bu yola düştüklerini ileri sürerek mazeretlerini ortaya koymaya çalışırlardı. Bunun dışında yol keserek tüccar kafilelerine saldırıp eşya ve mallarını gasp etikçe bu kötü eylemlerini helal ve meşru göstermek için çeşitli bahaneler ileri sürerlerdi. Bunlara göre, güya bu ticaret malları zekâtı verilmemiş olduğu için el konulması gereken mallardı. Bu yüzden kendileri gibi fakir ve muhtaçlar tarafından bu mal-

38 *Tarihu'l-Vüzera*, 94.

39 *Tarihu'l-Vüzerâ*, 262.

lara el konulması hukuken helaldi.[40] İslâmiyet'in ilk yıllarında son derece önemli bir müessese olarak ortaya konulan, Abbasiler döneminin ortalarında ihmal edilen zekât bu kez de yol kesiciler tarafından kervanları soymak için bir bahane ve bir zorbalık metodu şekline sokulmuştu.

Bunca fesat ve izmihlale maruz olan bir memlekette sonuç olarak büyük bir mali buhranın ve şiddetli bir kargaşanın ortaya çıkması son derece doğal bir durumdu. Siyasi gruplar, özellikle de Şiîlerle Sünniler arasında süregelen fitne ve fesatlar ülkenin düzenini daha da bozmuştu. Desise, gammazlık, jurnalcilik ve ispiyonculuk bu dönemde olağanüstü rağbet görüyordu. Halife sarayları, vezir ve diğer devlet ileri gelenlerinin konakları ve hükümet daireleri casuslarla dolmuştu. Bütün alçak ve aşağılık insanlar icraatı ele geçirmişti. Ülkede ne kadar namus ve fazilet ehli varsa onları fena ve hain göstererek masumların canını yakmak için komplolar ve sahte jurnallerle tezgâhlar hazırlanıyordu. Bu rezil ve alçak güruhun tek arzu ve hedefi şahsi menfaatten ibaretti. En şiddetli hücum ve saldırıları kendileri görevden ayrıldıktan sonra iktidar mevkiine gelip, şahsi menfaatlerine zarar verebilmelerinden korktukları şahıslara yönelmişti. Bazen halifenin yanında bu jurnaller sandıkları dolduracak kadar çoğalıyor, bir müddet saklandıktan sonra yakılıp imha ediliyordu.

Abbasi Devleti'nin Bölünmesi

Abbâsî Devleti'nin yukarıda açıkladığımız şekilde İranlılarla Türkler, vezirlerle asker veya devlet hizmetlileriyle kadınlar arasında fesat ve anarşiyle içine düştükleri baskı, zulüm karşısında halifelerin eski ihtişam ve güçleri kalmayınca, kendilerine bağlı olan eyalet valileri birer birer merkezi otoriteden ayrılarak bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan etmiş, gelirleri kendi hazinelerine aktarmaya cesaret etmeye başlamışlardı. Bağımsızlıklarını ilk ilan eden valiler hilafet merkezinden en uzak bölgede hüküm süren valilerdi. Bunlardan il-

40 *El-Ferec bade'ş-şidde*, II, 106.

ki Kuzey Afrika valisi olan İbrahim ibn Agleb'di. H. 184 yılında bağımsızlığını ilan eden bu valinin bağımsızlığının nedeni kötü idare ve merkezi otoritenin zaafından ileri gelmemişti. Bağımsızlığını ilan ettiği dönemde Abbasi devletinin başında Harun Reşid gibi son derece güçlü bir halife vardı. Abbasiler devletlerinin en görkemli dönemini yaşıyorlardı. Bu valinin bağımsızlığının en önemli sebebi bulunduğu bölgenin hilafet merkezinden çok uzak olmasıydı. Devlet işlerindeki karışıklık veya halifelerden kaynaklanan otorite boşluğu nedeniyle bağımsızlığını ilan edenler, önce İranlılar, sonra Türkler ve Kürtler olmuştu. Bu milletlerin halifeler üzerindeki baskı ve hâkimiyetleri de aynı sıraya göre gerçekleşti. Her biri önce valilikten başlamış, zamanla emir, melik veya sultan olmuştu. İranlılardan bağımsızlığını ilan eden valiler önce küçük emirlikler daha sonra büyük devletler kurmuşlardı. Türkler ve Kürtler de aynı şekilde hareket etmişlerdi. Aşağıda önce Abbasi devletinden ayrılan İran asıllı yönetimleri, daha sonra da Türk ve Kürt asıllı beylik veya devletleri göstereceğiz. Abbasi devletinden doğan Arap hükümetlerini ise "Arapların ikinci devri" konusunda ele alacağız.

Abbasilere Bağlı Bulunan Fars Hükümetleri

İranlılar İslâm hilafetini ele geçirip Me'mün'a teslim edince, doğal olarak halife yanındaki konumları ve devlet yönetimindeki etkinlik ve güçleri daha bir artmıştı. Halife Mu'tasım'dan sonra bu kez de Türkler halifeleri kontrolleri altına almışlar, yönetimdeki İran nüfuzunu ortadan kaldırmışlardı. İranlılar hilafet merkezinde kaybettikleri nüfuzlarını, ellerinde bulunan valiliklerin bağımsızlıklarını ilan etmesi suretiyle telafi etmeye çalışmışlardı. Bununla beraber bağımsızlıklarını ilan eden valiler yine de Abbasi hilafetini tanır, halifenin dinî hâkimiyeti altında saltanatlarını sürdürürlerdi. Bu şekilde Abbasi Devleti'nden ayrılan çeşitli devletçikler türemişti.

İran asıllı olanların kurdukları devletler, bu devletlerin kuruluş tarihleri ve kurucularının isimleri şöyledir:

Devletin Adı	İdare Merkezi	Hâk. Müddeti	Kurucusu
Tahiriler	Horasan	H. 205-259/M. 820-872	Tahir b. Hüseyin
Safariler	Fars	H. 254-290/M. 867-902	Yakub b. Leys
Sâmâniler	Mâveraünnehr	H. 261-389/M. 874-998	Nasr b. Ahmed
Sâcîler	Azerbaycan	H. 266-318/M. 879-930	Ebu's-Sâc
Zeyyârîler	Cürcân	H. 316-434/M. 928-1042	Murad b. Zeyyâr

İran ülkesi çeşitli valilikler şeklinde bağımsızlıklarını ilan edince Ehl-i Şia yeniden hayat bulmuş, Şia'ya öteden beri verdikleri destek ve yardımla İslâm'dan önce olduğu gibi yeniden büyük İran devletini kurabilme yolunda takip ettikleri ümitlerin bir kısmına kavuşmuşlardı. Fakat bu valilikler yukarıdaki listede açıkça görüldüğü gibi çok uzun ömürlü olmamış, sonunda Buveyhiler devleti kurulmuştu. Buveyhiler devleti söz konusu medeniyet döneminde Abbasi devletinin gölgesi altında doğuda kurulmuş olan İran asıllı en büyük yönetim oldu.

Buveyhiler Devleti

Bu devletin yöneticileri ve destekçileri Horasan bölgesinin daha da ötesinde bulunan Ceylanlı Deylemlilerse de hükümdarları olan Buveyhiler ailesi İranlıydı. Bunların nesepleri Eski İran padişahlarına kadar uzanıyordu. Buveyhilere Deylemli denilmesinin nedeni Deylem topraklarında yaşamalarındandır. Şia bu bölgede Harun Reşid devrinden beri davetlerini sürdürüyorlardı. Hz. Hüseyin'in neslinden gelen Hasan bin Ali Atroş H. 3. yüzyılın sonlarında Deylem halkını mezhebine davet etmiş, onlar da bu mezhebi kabul etmişlerdi. Devleti tesis eden Buveyh ailesinin en yakın dedelerinin adı Buveyh, lakabı da "Ebu Şüca" idi. Bunun üç oğlundan biri kendisine "imadü'd- devle" lakabı verilen Ali, diğeri "rüknü'd-devle" lakabı verilen Hasan, üçüncüsü de "muizü'd-devle" adını alan Ahmed idi. Buveyh, malı mülkü olmayan birisi olduğundan, oğulları askerlik mesleğini seçmişlerdi. O dönemde askerlik en rahat geçim kapılarından sayılıyordu. İmadü'd-devle, Zeyyariler devletinin kurucusu olan Merdavic'in maiyetinde bulunmuş, zamanla ilerleyip üst makamlara çıkmış ve Kerc vilayetine vali ta-

yin olunmuştu. Bu görevi sırasında servet ve nüfuzunu her geçen gün artırmış, H. 329 yılında vefat eden devrin halifesi Razibillah'a mektup yazarak hilafet merkezine belli bir meblağ para göndermek şartıyla Fars bölgesinde bulunan vilayetlerin kendisine ikta olunmasını talep etmiş, Razi de bunu kabul ederek kendisine hil'at göndermişti. Diğer taraftan kardeşi Rüknü'd-devle Hasan da Harezm bölgesini hâkimiyeti altına almıştı. Her iki kardeş Şiraz'da bulunan üçüncü kardeşleri Muizü'd-devle'ye gelerek üçü birlikte batıya yönelmiş ve H. 324/935 yılında halife Müstekfî devrinde Bağdat'a girmişlerdi. Halife bunlara hilatler giydirmiş ve yukarıda zikredilen lakapları vermiş, Muizü'd-devle'yi de "emirü'l-ümera" tayin etmişti. Buveyhiler vakit geçirmeksizin Bağdat'ta yönetimi ele geçirerek baskıcı ve zorba bir yönetim kurmuş, halifeleri bile azl ve nasba başlamış, Şiîliği güçlendirmiş, Türk nüfuz ve etkisini de kırmışlardı. Abbasi halifeliğinin merkezi yine Bağdat'tı. Emiru'l-ümeralık görevi Addü'd-devle'nin eline geçince İslâm dünyasında ilk defa kendisine "melik" lakabı verilmiştir. Buveyhiler devleti H. 320 yılından H. 447 yılına kadar hüküm sürmüştür.

Abbasilerin Siyasi Egemenliği Altında Teşekkül Eden Türk Hükümetler

Abbasi devletinde Türklerin güç ve etkileri her geçen gün artarak halifeleri bile korkutacak noktaya ulaşınca, İranlıların yaptığı gibi bazı vilayetlerdeki Türk valiler de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Böylece Abbasilerden ayrılarak Fars toprakları dışında çeşitli Türk devletleri kurulmuştu. Bu dönemde kurulan Türk devletleri ile kuruluş tarihleri, kurucularının adı ve idare merkezleri şöyledir:

Devletin Adı	*İdare Merkezi*	*Hâk. Müddeti*	*Kurucusu*
Toluniler	Mısır	H. 254-292/M. 868-904	Ahmed bin Tolun
İlkiye	Türkistan	H. 320-560/M. 932-1164	Abdülkerim Satuk
İhşidiler	Mısır	H. 323-358/M. 935-968	Muhammed İhşid
Gazneviler	Afganistan, Hindistan	H. 351-582/M. 961-1186	Alptekin

İranlıların yaptığı gibi Türkler de aynı şekilde yavaş yavaş güçlerini artırmış, bağımsızlık yolunda emirlikle başlayarak saltanata ulaşmışlardı. İslâm tarihinde ilk kez sultan lakabını kullananlar Türkler, yani Gazneli hükümdarlardı. Hindistan'ı fethederek oralarda İslâmiyet'i neşreden Sultan Gazneli Mahmud bu devletin en önemli hükümdarlarından biriydi.

Selçuklu Devleti ve Kolları[41]

Türk devletleri her ne kadar bağımsız birer yönetim sergilemişlerse de, esas itibarıyla Abbasi devletinden ayrılmış devletlerdi. Kurucuları olan emir veya sultanlar da daha önce Abbasilere bağlı vali yahut komutan veya valiliklerin emrinde küçük birer kumandandılar. İranlı unsurun kurmuş olduğu devletler de böyleydi. Türklerle İranlılar hem ırk hem de mezhep itibarıyla birbirlerinden ayrı iki ayrı millet olduklarından, nüfuz ve hâkimiyet alanında da birbirleriyle sürekli rekabet içinde olmuşlardı.

Türk devletlerinin ortaya çıkışı Sünnilik mezhebine büyük bir güç vermişti. H. 4. yüzyılın ortalarında Irak ve Fars'ta İran asıllı Buveyhiler devletinin ve aynı yüzyılda Mısır'daki Şiî Fatımî devletinin kuruluşu İslâm dünyasında Şiîliğin gücünü ve etkisini artırmış, buna mukabil Sünnilik perişan bir duruma düşmüş, Abbasi devletini de oldukça yıpratmıştı. Sünniliğin bu derece zayıf ve perişan bir hale düştüğü H. 5. yüzyılın ortalarında, kurucusunun atası Selçuk adına nispetle Selçuklu Devleti adını alan büyük Türk devleti tam bu kritik dönemde kurulmuş, dağınık ve mecalsiz bir halde bulunan Abbasi devletini tekrar derleyip topladığı gibi Mısır, Şam, Irak, Fars ve Horasan bölgelerinde Şiîlerin direnci ile yok olmaya ramak kalmış olan Sünniliğe de büyük bir kuvvetle yardım edip arka çıkmıştı. Söz konusu yüzyılda Fatımîler bütün Mağrip topraklarına hâkim olmuş, doğu İslâm dünyasını bütünüyle ele geçirmeye ra-

41 Geniş bilgi için bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995; M. Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

mak kalmıştı. Ancak Selçuklular doğunun uzak bölgelerinden bir kurtarıcı olarak İslâm topraklarına yürümüş, Abbasi devletini ele geçirmiş, perişanlığına ve çaresizliğine son vererek güçlendirmiş; İranlı,Türk, Kürt ve Arap valiler elinde bağımsız vilayetlerden oluşan Abbasi hilafetinin himayesi altında kendilerine tabi bir tek devlet şekline döndürmüşlerdi.

Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk, bir Türk beyiydi. Kendisi Türkistan hanlarından birinin maiyetinde bulunurken Abbasi Devleti'nin zayıflayıp yıkılışa yüz tuttuğunu anlayarak hâkimiyeti ele geçirmeye karar vermiş ve bunun yolunun da İslâmiyet'ten başka bir din ile elde edilemeyeceğini takdir etmiş, kabilesi, ordusu ve adamlarıyla beraber hep birlikte İslâm'ı kabul etmiş, batıya yönelerek Ceyhun Nehri'ni geçmiş, yol üzerinde bulunan şehir ve kasabaları birer birer fethetmiş, Abbasi ülkesini bir baştan diğer başa egemenliği altına almıştı. Selçukluların hâkimiyetleri Afganistan'dan Akdeniz'e kadar uzanmıştı. Bu dönemde İslâm dünyası, en büyüğü doğuda Selçuklular, ikincisi Mısır'da Kuzey Afrika bölgesinde Fatımîler, üçüncüsü de Endülüs bölgesinde hüküm süren Emeviler olmak üzere üç İslâm devletinin elindeydi. Selçuklu Devleti daha önce kurulmuş olan küçük Türk devletleri gibi basit bir devlet değildi. Bu devletçikler Abbasi devletinden doğup onun kucağında kurulmuş devletlerdi. Oysa Selçuklular bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmış, kısa sürede büyümüş hariçten bir kuvvet ve orduyla gelerek Abbasi Devleti'ni fethetmişti. Bununla birlikte Karahanlılar bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmışlarsa da, İslâm memleketinde Selçuklular gibi büyük ve kalıcı bir tesir uyandıramamışlardır.

Selçuklular İslâm tarihinde oldukça önemli roller oynamış, derin izler bırakmışlardır. Bunların zamanında Fars, Irak, Şam bölgelerine yerleşen Selçuklular desteğinde, geçimlerini temin etmek amacıyla Türkistan'dan İslâm dünyasına büyük göçlerle birçok Türk göç etmişti. İslâm dünyası H. 5. yüzyıl ortalarında Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk'ün himmet ve gayretiyle devrinin en yüksek uygarlık seviyesine ulaşmış, buna paralel olarak İslâm dünyasında ilk medreseleri de Selçuklular kurmuş-

lardı. Bununla ilgili ayrıntılı bilgileri kitabımızın birinci cildinde ele almıştık. Nizâmülmülk her ne kadar Dehkanzadelerden Fars asıllı bir şahsiyet olsa da kurduğu medreseler ile tekkeler, hankahlar, mescitler ve maristanları hükümdarı olan Melikşah'ın adına yapmıştı.

Selçuklular hepsi de aynı soydan türeyip şubelere ayrılmış ancak tümü bir isimle bilinen bir grup devletten oluşuyordu. Birbirlerinden hüküm sürdükleri ülke ve topraklarla ayrılıyorlardı. Bu devletlerin en büyüğü büyük Selçuklular Devleti olup bunlar tüm Selçukluların kökü ve en güçlüsüydü. Selçuklu devletleri ile hâkimiyet müddetleri şöyledir:

1. Büyük Selçuklular	Hâkimiyeti:	H. 429-552/M. 1037-1157
2. Karaman Selçukluları	Hâkimiyeti:	H. 433-583/M. 1041-1187
3. Suriye Selçukluları	Hâkimiyeti:	H. 487-511/M. 1094-1117
4. Irak ve Kürdistan Selçukluları	Hâkimiyeti	H. 511-590/M. 1094-1194
5. Anadolu Selçukluları	Hâkimiyeti	H. 470-700/M. 1077-1300

Selçuklular devleti yaklaşık üç yüzyıl kadar hâkimiyet sürmüş topraklarının genişliği de Çin sınırından Şam bölgesi hududunun sonuna kadar uzanmıştı.

Selçuklu Devleti'nin Atabeyler Eline Geçmesi

Selçuklu hükümdarları kendilerine bağlı vilayetleri kendi kölelerinden atabey adı verilen birtakım komutanların idaresine verirlerdi. Arapça karşılığı "büyük baba" anlamına gelen atabey kelimesi, önce vezir manasında kullanılmışsa da daha sonra hükümdar ve melik anlamında kullanılmıştır. Atabeyler zamanla bulundukları vilayetlerde birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamış, sonunda devleti parça parça bölmüşlerdi.

Yalnızca Anadolu'da bulunan şube Selçukluların elinde kalmış, H. 7. yüzyılın sonlarında Osmanlıların ortaya çıkışına kadar varlığını devam ettirmişti. Büyük Selçukluların köleleri olan atabeyliklere bölünüşü ve bunların her birinin hâkimiyet müddetini gösteren tablo:

Buriye devleti	Şam	H. 497-549/1103-1154
Zengiye	El-Cezire ve Şam	H. 521-648/1127-1250
Bekticinye (Beyteginler)	Erbela vs	H. 539-639/1144-1241
Artukiye	Diyarbekir ve Mardin	H. 495-712/1101-1312
Şahlar devleti	Ermeniye	H. 493-604/1099-1207
Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler)	Azerbaycan	H. 531-622/1136-1225
Selefriye devleti	Fars	H. 543-686/1148-1287
Hazar Sebiyye	Luristan	H. 543-740/1148-1339
Harezmiye (Harezmşahlar)	Harezm	H. 470-628/1077-1230
Kutlugiye (Kutluklular)	Kirman	H. 619-703/1222-1303

Burada sıralanan ülkeler Moğol istilasına kadar Selçuklu Devleti'ne bağlı atabeyler ile kumandanların hâkimiyetleri altında bulunmuştu.

Anadolu Selçukluları veya Rum Selçukluları[42]

Anadolu'da hâkimiyetlerini sürdüren Selçuklular da kendi içinde birtakım devletçiklere veya beyliklere bölünmüştü. Hepsinin başında da mutlaka Selçuklu soyundan gelen hanedanlar bulunuyordu. Söz konusu beylikler ve başlarındaki Selçuklu aileler şunlardı:

Mysia: Karesi hanedanı
Pisidia: Hamit hanedanı
Phrygia: Germiyan hanedanı
Lycia: Teke hanedanı
Lydia: Saruhan ve Aydın hanedanı
Karia: Menteşe hanedanı
Paphlagonia: Kızılahmetli hanedanı
Lycaonia: Karaman hanedanı[43]

42 Türkiye Selçukluları için Salim Koca'nın şu eserlerine bkz., *Türkiye Selçukluları Tarihi*, Karam Yayınları, Ankara: 2003; *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınları, Ankara: 2011; *Selçuklularda Ordu ve Kültür*, Berikan Yayınları, Ankara: 2005.

43 Stanley Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties*.

Söz konusu beylikler Selçuklu hanedanları yönetimindeyken Osmanlılar ortaya çıkmış ve bu bölgeleri birer birer ele geçirerek H. 8. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ni kurmuşlardır.

Abbasilerin Hâkimiyeti Altında Kurulan Kürt Devletleri (Küçük Hükümetler)

Çoğunlukla bedevi ve gayri medeni çeşitli kabile ve aşiretlerden müteşekkil olan Kürtler, medenileşme bakımından İslâm uygarlığı devirlerinde, İslâm'a boyun eğmiş olan İranlılar, Türkler ve diğer doğu toplumlarına kıyasla daha az yeteneklidirler. İslâm medeniyetinin muhtelif dönemlerinde de Kürtler bedeviliği devam ettirmişlerdi. Bulundukları bölgeye hâkim olan her devlet, Kürtleri savaş dönemlerinde saldırı ve yağmalama amaçlı kullanırlardı. Yaşadıkları bölge Kürdistan, Ermenistan, Cezîretü'l-Irak, Musul ve Diyarbekir havalisiydi. Günümüzde de nüfuslarının en yoğun olduğu bölge burasıdır.

Abbasiler, Kürtleri uygarlıktan uzak yaşamlarından dolayı devlet işlerinde nadiren görevlendirmişlerdi. Bu yüzden İslâm uygarlığı öncesinde Kürt soyundan hiçbir bağımsız vali ve hiçbir siyasi ve idari şahsiyet öne çıkmamıştır. İslâm tarihinde ilk defa bağımsız bir Kürt hükümeti kuran zat H. 4. yüzyıl ortalarında Kürdistan'da bazı Kürt aşiretlerinin reisi bulunan Hüseyin Berzeganî'dir. Bu zatın hâkimiyeti Dinaver, Nihavent, Sermac şehirleri dahil olmak üzere Kürdistan'ın büyük bir bölümünü içine alıyordu. Abbasi halifesi de bu devleti tanımış, kendisinden sonra beyliğin başına gelen oğluna Nasirü'd-devle lakabını vermişti. Ancak söz konusu devlet uzun ömürlü olmamış, sadece H. 348-406/M. 960-1013 yılına kadar devam edebilmişti. Daha sonra yine Kürt asıllı olan Ebu Ali bin Mervan H. 380/M. 990 yılında Diyarbekir'de bağımsızlığını ilan etmiş, hâkimiyetini Amid, Erzan ve Meyyarfarikîn'e kadar genişletmişti. Ebu Ali'nin halefleri bir müddet Fatımîlere tabi kalmışlarsa da sonunda da H. 489/M. 1095 devletleri de tarih sahnesinden çekilmişti.

Eyyûbiler Devleti

Bununla beraber H. 564-648/M. 1168-1250 yılları arasında hüküm sürmüş olan Eyyübilerden önce Kürtlerin İslâm dünyasında zikre şayan bir ehemmiyetleri yoktu. Eyyübi Devleti'nin kurucusu ünlü kahraman Selahaddin Eyyûbi idi. Akıl, siyaset, cesaret, kahramanlık ve idarecilik yeteneği açısından İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük hükümdarlardan ve mücahitlerden birisi kabul edilen Selahaddin, Mısır'da hüküm sürmüş, devletini Fatımîlerin enkazı üzerinde kurmuş, Abbasilerin hilafetini tanımış, haçlı ordusuyla çok çetin mücadelelerde bulunmuş ve onları Suriye'den kovarak yaklaşık bir asırdır ellerinde bulunan mübarek Kudüs şehrini geri almıştı. Selahaddin Eyyübi'nin fevkalade önemli icraatları ve serüveni İslâm tarihi kaynaklarında son derece ayrıntılı olarak yer alır. Kürtler, Eyyübiler devrinde şan ve şereflerini yükseltmişler, Mısır, Şam, Kürdistan ve Horasan bölgesinde emirlik ve valilikler yapmışlardı. Ne yazık ki Selahaddin'in vefatı üzerine devlet, kardeşleriyle kardeş çocukları arasında bölünüp parçalanmış ve Eyyübi Devleti de çok uzun ömürlü olamamıştır. Ülkenin topraklarının büyük kısmı daha önce Selçuklu atabeyleri arasındaki duruma benzer şekilde Eyyübilere bağlı kölelerin kontrolüne geçmişti. Neticede ileride de görüleceği üzere, Mısır'da "selatin-i memalik" adıyla iki kölemen hükümeti teşekkül etmiştir.

Not

Burada şu noktaya dikkat çekmek isteriz. İslâm dini, doğu milletleri üzerinde özel bir tesir icra etmiş, onları adım adım uygarlık yoluna yönlendirmiş ve bu milletler İslâmiyet'i kabuldeki öncelikleri ve İslâm âlemine yakınlıkları itibariyle devletler kurmaya başlamışlardır. İlk önce Müslüman olup devlet kuranlar Araplarla ilk temasa geçen ve Arap Yarımadası'na en yakın bulunan topluluklardı. Bu yüzden Araplar dışında ilk hükümet kuranlar doğal olarak İranlılar olmuşlardır. Bunlardan sonra Fars memleketinin ortasında bulunan Türk-

ler Araplarla temasa geçmiş, İslâmiyet'i kabul eder etmez de devletler kurmaya ve idari teşkilatlanma alanında hızlı bir gelişme göstermeye başlamışlardır. Türkleri daha sonra Kürtler takip etmiştir. Aslında Kürtler bu dönemde İslâm âlemine Türklerden daha yakındılar ancak uygarlık yoluna Türklerden sonra yönelmişlerdir. Özellikle Türk toplulukları devlet kurma ve yönetme konusunda onlardan daha fazla kabiliyet ve beceri sahibidir. İslâmiyet Türkistan ve ötesinde bulunan Tatar veya Moğol topraklarında intişar etmeye başlayınca, bu kez de buradaki milletler İslâm topraklarına saldırmış ve yağmalamışlardır. Ancak Moğollar da İslâm âlemiyle kaynaşır kaynaşmaz o katı ve bedevi hallerini terk ederek belli bir düzen altında medenileşmeye başlamış, zaman içinde muhtelif devletler kurmuşlardır. Bu etki tüm Mağrip ülkelerinde, özellikle Kuzey Afrika'da yaşayan Berberi kabileler üzerinde de baskın olmuştur.

Hilafet ve Saltanat veya Diyanet ve Siyaset[44]

İslâmiyet zuhur ettiği zaman Müslümanların reisi, hâkimi, kadısı, kanun koyucusu, imamı, komutanı bizzat Hz. Peygamber'di. Hz. Peygamber ashabından birini bir yere vali tayin ettiğinde, kişiye dinî ve siyasi hâkimiyet yetkisini verir, adaletle icraatta bulunmasını, halka öncelikle Kur'an-ı Kerim öğretmesini tavsiye ederdi. Bununla birlikte Hz. Peygamber çok uzun zaman geçmeden bu iki vazifeyi birbirinden ayırmıştı. Hicretin 8. yılında halkı İslâm'a davet etmeleri için Ebu Zeyd Ensari ile Amr bin el-Âs'ı görevlendirdiği sırada onlara, "Halk şahadet getirip Allah ile peygamberinin emrine boyun eğerse Amr vali olacak, Ebu Zeyd de namazda imamlıkla birlikte halkı İslâm'a davet etmek, Kur'an ve peygamberin sünnetini öğretmek göreviyle mükellef bulunacaktır," diyerek siyasi görevle dinî görevi birbirinden ayırmıştı.

Bununla birlikte bu ayrım belli bir kural olarak devam etmemişti. Çünkü çoğunlukla valiler vergi tahsili, savaşlarda ku-

44 Hilafet konusunda kitabımızın 1. cildinde ayrıntılı bilgi verilmiştir – ng.

mandanlık ve namazda imamlık vazifelerini hep birlikte yürütürlerdi. Nitekim Emevi halifelerinden Süleyman bin Abdülmelik tarafından Yezid bin Mühelleb, Irak valiliğine tayin olunduğunda bu vazifelerin hepsi onun uhdesine verilmişti.[45] İslâm devletinin her türlü işi, gerek dinî gerek siyasi olsun Hz. Peygamber'in şahsında bir vazife şeklinde münhasır bulunurken, daha sonra halifeler döneminde sayıları onlara ulaşan mansıplara bölünmüştü. Yalnızca hilafet mansıbı bölünmemişti. İslâm hilafeti bu güne kadar (20. yüzyılın başları kastediliyor) dinî ve siyasi vazifeleri kapsayacak biçimde devam etmektedir. Ancak hilafet esas itibariyle dinî bir makam veya mansıbtan ibaretti. Raşid Halifeler ancak Hz. Peygamber tarafından başlanılan işi, yani İslâm'ı tebliğ etmek ve yaymak, cihadı tamamlamak amacıyla bu makama gelmişlerdi. Bununla beraber Raşid Halifeler İslâm devletini korumak ve kollamak için düzenli askeri birlikler oluşturmuş, çeşitli bölgelere valiler tayin etmiş, haraç toplama gibi cihadın gerektirdiği hususlardan dolayı İslâm memleketinin idari ve siyasi işlerini de üzerlerine almışlardı. Fakat bütün bu uygulamalar dinî bir temel ve biçimde gerçekleştiriliyordu. Bir başka ifadeyle yapılan her türlü uygulama veya eylem din adınaydı. Asker toplanması, yeni toprakların fethedilmesi yalnızca dinî amaç taşıyordu. Zamanla İslâmiyet daha geniş bölgelere yayılıp iyice kök salınca, cihat yapma ihtiyacı da ortadan kalkmaya başladı. Dinî başkanlığın siyasi hâkimiyetten bağımsız olması veya başkanlığın Hıristiyanlık ve diğer bazı dinlerde olduğu gibi hilafet ve saltanat olarak bölünmesi caiz ve uygun görüldü.

Her şeye rağmen İslâm dininde, din ile siyaset arasındaki bağlar Hıristiyanlığa oranla daha güçlüdür. Bunun en önemli sebebi Hıristiyanlığın önce halk arasında kabul edilip yayılması, daha sonra yöneticilerce kabul edilmesidir. İslâmiyet ise tam aksine önce yönetenler veya yönetim arasında doğmuş, bunlar aracılığı ile halka götürülmüş ve yerleşmişti. İlk Müslümanlar olarak kabul edilen sahabe İslâm'ın ilk askerleri ve komutanlarıydılar. Dini neşredenler, bu yolda cihat yapanlar da onlardı.

45 İbnü'l-Esir, V, 10.

İslâm dini zamanla güçlenerek kuvvetli bir devlet haline ulaştıktan sonra, komutanlar da dünyevi egemenliğe rağbet etmeye başlamış, hilafet makamı –dinin kamuoyu üzerinde son derece önemli bir etkisi olması nedeniyle– bu yolda başarılı olmalarında en güçlü amillerden birini teşkil eylemişti. Söz konusu dönemde halk –özellikle doğu toplumlarında– dinden başka hiçbir sancak altında toplanmazdı. Bu tesir günümüzde de hâlâ hükmünü sürdürmektedir.

Söz konusu devirlerde dindar ve müttaki Müslümanlar hilafet makamını saltanattan ayrı kabul ediyorlardı. Bu yüzden Muaviye diğer ikbalperestler gibi daha güçlü bir biçimde hâkimiyeti ele geçirmeye çalıştığı dönemde, dini bütün insanlar onun hilafetini tasdik etmemişlerdi. Daha sonra Hz. Ali'nin şahadeti ve oğlu Hz. Hasan'ın Muaviye adına hilafet hakkından vazgeçmesi üzerine Müslümanlar, hükümdarlara yapılan boyun eğme veya biat gibi, Muaviye'nin hükümranlığını tasdik etmek zorunda kalmışlardı. Ancak ona halife adını vermiyor, bir başka ifadeyle dinî başkanlığını tanımaktan kaçınarak yalnızca melik adını veriyorlardı. Halbuki Muaviye yalnızca siyasi hâkimiyetin fayda vermeyeceğini çok iyi biliyor, mutlaka iki reisliği şahsında toplamak istiyordu. Rivayete göre Muaviye hâkimiyeti ele geçirdikten sonra (cennetle müjdelenen on kişiden biri olan büyük sahabi) Saad bin Ebi Vakkas bir gün onun huzuruna girip, "Selam sana ey melik," diyerek selam verir. Muaviye bu selamdan ötürü gülümseyerek, "Ey müminlerin emiri demiş olsaydın ne olurdu?" diye sorar. Saad, "Bunu gülerek mi söylüyorsun? Allah'a yemin ederim ki senin konumunda bana hâkimiyet teklif olunsaydı kabul etmezdim," cevabını verir. Anlaşılan o ki söz konusu dönemde Müslümanlar hilafet makamını siyasi hâkimiyetten ve hilecilikten münezzeh tutuyor, Emevilerin İslâmiyet'i Arap şovenizmi ve kılıca, daha sonra da yalnızca saltanat şekline çevirdiklerine inanmış bulunuyorlardı.

Bizim düşüncemize göre mutlak hâkimiyet ancak din veya aynı güçte siyasi bir inançla desteklenir, güçlendirilir, genişletilebilir ve sürdürülebilir. Hükümdarlarına sıradan halk üzerinde özel ve karizmatik bir konum vererek, devleti hırslı ve tamahkâr insanların tasallutundan ve saldırısından koruma yoluna gitmeyen hiçbir mutlak idare yoktur. Otorite sağlanır, mutlaka yöneticilerine dinî bir renk ve sıradan insanlarda olmayan bir görünüm verilir. Ancak bu sayede varlığını sürdürür ve güvenini sağlamış olur. Dinî işleri devlet veya idari işlerden bağımsız hale getirmeyi arzu edenler, yönetimlerini şûra veya danışma kurumu ile kayıtlandırmak ve sınırlandırmak zorundadır. Şûra sisteminin yer aldığı idareler mevcut yönetimlerin en iyisi ve ömrü en uzun olanıdır. Aksi takdirde yönetimler kısa sürede bozulur ve sona erer.

Mutlakiyetle yönetilen devletlerin bitip tükenmesi için bir padişahın tedbirsiz, tecrübesiz ve iktidarsız olması kâfi gelir. Sınırsız yetkilere sahip komutan veya vezirlerinden biri onun elinden idareyi zorla alabilir. İslâm devletleri tarihini tarafsız bir gözle inceleyecek olursanız söz konusu devletlerin genişleyerek uzun ömürlü bir yönetim sergilemelerinde dinî hâkimiyetin fevkalade önemli bir fonksiyonu olduğunu görürsünüz. İslâm uygarlıkları döneminde İranlı, Türk, Kürt ve Çerkezlerden teşekkül etmiş olan Buveyhiler, Selçuklular, Eyyübiler ve diğer büyük devletleri göz önüne alabilirsiniz. Bunların hükümdarları arasında devlet ve siyaset adamları, büyük kahramanlar bulunduğu ve Abbasi hilafeti sayesinde kuvvet aldıkları halde yine de hiçbiri uzun ömürlü olamamıştır. Halbuki Abbasiler, Fatımîler, Endülüs Emevileri gibi hilafetle saltanatı birleştiren Arap devletleri birçok ihanet, saldırı ve amansız düşmanlıkla karşılaşmış olmalarına rağmen yine de ayakta kalabilmiş, uzun süre bayındır olabilmişlerdir. Arap asıllı olmayan devletleri de göz önüne alırsanız onların içinden de ömürleri en uzun olan ve toprakları en fazla genişleyen devletin siyasî ve dinî hâkimiyeti bir araya getiren devlet yani Osmanlı Devleti olduğu-

nu görürsünüz. Şam'daki Emevi Devleti hilafet makamını kullanarak ortaya çıkmamış olsaydı, hâkimiyeti ele geçirmede başarılı olamazdı. Emeviler halka karşı yalnızca hilafetteki dinî temsil gücüyle meşruluklarını kabul ettirmişler ve saltanatlarını sürdürebilmişlerdi. Elde ettikleri destekçiler de halkın din kadar hiçbir kuvvetle hüküm altına girmeyeceklerini iyi biliyorlardı. Ulemanın itirazlarına rağmen hilafet makamını peygamberliğin kuvvetinde tutup halifeye "halifetullah" (Allah'ın halifesi) lakabını vererek, "Bir insanın ailesi nezdindeki halifesi bir iş için gönderdiği adamından daha yücedir," diyerek hilafetin şan ve şerefini yükseltmeye çabalamışlardı. Halk bu yolla korkutulup manevi baskı altına alınıyor, ulemanın karşı çıkmalarına aldırış edilmiyordu. İslâm halifeliği, peygamber ailesinden olup peygamberin halifeliğine herkesten fazla hak sahibi olan Abbasilere intikal edince Müslümanlar Emevilerden ziyade Abbasilere itaat etmişler Abbasi devletinin "Seyyid Mesih"in dünyaya gelmesine kadar ebediyete dek devam edeceğine inanmışlardı.[46] Abbasi halifesi öldürülürse âlemin düzeninin bozulacağı, gökyüzünün kapanacağı, yağmurların kesileceği, bitkilerin kuruyacağı inancı zamanla herkesin itikatında yer aldı.[47] Halifeler halkın bu davranışını ve aşırı saygısını yadsımıyor, çirkin görmüyorlardı. Harun Reşid bile oldukça dirayetli bir halife olmasına, devrinde bilim ve kültür oldukça ileri seviyeye yükselmiş olmasına rağmen, bu abartılı saygı ve sevgide bir sakınca görmüyordu. Rivayete göre peygamberlere özgü lakap ve lafızları içerir bir biçimde kendisine azlolunan medhiyelere karşı çıkmaz ve reddetmezdi. Bu nedenle şairlerden biri onun hakkında, "Sanki yüce peygamberden sonra gelmiş bir peygamberdir," demişti.[48] Devletin en ihtişamlı zamanlarında bile halifeler övülmekten ve aşırı saygıdan bu derece hoşlanıyorlarsa vehimlerin hakikat yerine kaim olduğu, münafık ve dalkavukların çoğaldığı, hükümet adamlarının da iş yapmaktan daha çok lafla vakit geçirdikleri gerileme devirlerinde ya-

46 İbnü'l-Esîr, V, 197.

47 El Fahri, 125.

48 *Egânî*, XII, 18.

şamış olan halifelerin buna benzer dalkavukluk ve meddahlıklara ne derece önem verecekleri açıklama gerektirmeyen hakikatlerdendir. Herhangi bir devlet gençlik dönemini kaybedip yaşlanmaya başlayınca, rical-i devlet de özü bırakıp ayrıntılarla meşgul olur. Bu yüzden Mütevekkil'in zamanında halifeye, "Allah ile kulları arasında uzanan ilahi gölge"[49] denilmesini veya ünlü şair İbn Hani'nin Fatımî meliklerinden Muiz'i, "Kaderlerin istediği değil, senin istediğin olur. Ferman et! Çünkü Vahid ü Kahhar sensin!"[50] anlamındaki beytle övmesini garip görmemek gerekir.

Halifeler ile Fukaha (İslâm Hukukçuları)

Fukaha genellikle hilafetin halk arasında ne derece önemli ve kutsal bir yer tuttuğunu gösterir ve anlatırdı. Ancak bu kudsiyet dinî bir temele dayanıyordu. Hilafet ise onun bir dalıydı. Bu yüzden ilk halifeler ile hafızlar, muhaddisler, fakihler arasında zaman zaman değişen bir ilgi ve bağ vardı. Her sınıf diğer sınıfın desteği ile kuvvet elde ediyordu. Halife hem dinî hem dünyevi hâkimiyeti elinde bulunduruyordu. Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi halkın sulh zamanında emirleri, savaş zamanında ise kumandanları, namaz vaktinde imamları, aynı zamanda onların kadıları ve hukukçularıydı. Zamanla İslâm devletinin büyüyüp gelişmesine paralel olarak kanun ve kurallar çerçevesinde kuvvet ve görevlerin ayrımına ihtiyaç duyulmuş, halife söz konusu vazifeleri kendisine vekaleten yürütmek üzere başka görevlilere dağıtmak zorunda kalmıştı. Örneğin vali, idaresi altında bulunduğu vilayetin her türlü işini halifenin vekili ve naibi olarak yerine getirirdi. Aynı şekilde kadı veya komutan da görevlerini halifenin birer vekili olarak sürdürürlerdi. Diğer siyasi ve idari makam ve mansıplar da bundan farklı değildi. Dinî mansıplar da aynı kurala tabiydi. Hafızlar, müfessirler ve muhaddisler de halife adına faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

49 Mesûdî, II, 280.

50 İbnü'l-Esîr, VIII, 245.

Halifeler dünyevi hâkimiyetini güçlendirip daha etkin konuma sokabilmek için nasıl vali, komutan ve kadıların yardım ve desteğine muhtaç oluyorlarsa, dinî hâkimiyetlerini sürdürebilmek için de fakihler ve âlimlerin, desteğine muhtaçtılar. Bu yüzden Kur'an hafızlarının en etkin olduğu ilk dönemlerde görevde bulunan halifeler, âlimlere özellikle de hafızlara büyük önem vermişlerdi. Çünkü dinî, kazaî ve fıkhî tüm zor konuların çözüm yerleri bunlardı. Din, yargı ve hukuk ise İslâm devletinde hüküm-fermâ olan kanunların temeliydi. Halk dinine olağanüstü bir biçimde bağlı, fakihler de bu yüzden oldukça güçlü bir nüfuza sahiptiler. Hemen her husta, hatta halifelerin göreve getirilmeleri veya azledilmelerinde bile fakihlerin görüş ve değerlendirmesine lüzum görülüyordu. Fakihler bir halifenin hilafetini tanımazlarsa, halk da tanımazdı. Bu yüzden devlet işlerinde henüz hile, dalevere ve kurnazlığın geçerli olmadığı Raşid Halifeler devrinde, halifeler İslâm âlimlerine büyük saygı ve sevgi gösterirler, görüş ve düşüncelerine önem verirlerdi. Âlimler halifeyi herhangi bir işten men ederlerse, halife onların nasihat ve önerilerine karşı çıkmazdı.

Ancak Emeviler hile ve kanla hilafeti ele geçirme mücadelesi başlatınca, ulemayı göz ardı etmiş ve onların halk arasındaki itibarlarını azaltmaya çalışmışlardı. Zaten bunlar ulemanın sözünü dinleselerdi hilafet kavgası veremez, hâkimiyet mücadelesinde başarılı olamazlardı. Bu yüzden Emevilerin kuruluş yıllarında İslâm âlimleri oldukça çetin işkencelere, düşmanlıklara ve baskılara düçar olmuşlardı. Bununla birlikte bazı âlimler devlet adamlarının hoşuna gidecek ve onları memnun edecek bir biçimde fetva vermekten geri kalmamışlardı. Bazıları ise canları pahasına hak ve hakikatten ayrılmamış, her türlü baskı ve hakarete karşı direnmişlerdi. Bu olumsuzluk Hz. Osman devrinde başlamıştı. Bu dönemde valiler Emeviler arasından seçiliyor ve tayin olunuyordu. Emevi devletinin kurulabilmesi için ülkenin diğer güç kaynakları ve zenginliği tamamıyla kontrol altına alınmaya çalışılıyordu. Sahabenin büyüklerinden Ebuzer Gifari ile Muaviye arasında ortaya çıkan olay, âlim-

lerin halifelere karşı ne kadar cüretli olduklarını ve Emevilerin âlimlere karşı tavırlarını göstermek için yeterlidir.

İslâm devletinin yönetimi Emevi hanedanının eline geçince, kısa sürede düşünce ve diller esaret altına alınmıştı. Münafık ve dalkavukların dışında âlimlerden hiçbiri, bu devlette büyük bir mevki işgal edememişti. Halifeler Medine âlimlerinin görüş ve düşüncelerini almadan hiçbir önemli işe karar vermezlerken, Emevilerin iktidara gelmesiyle birlikte âlimlere hiçbir biçimde iltifat gösterilmemeye başlandı. Halife Ömer bin Abdülaziz'in dönemi bir istisna olarak kaydedilmelidir. Bu halife de Raşid Halifeler gibi Medine âlimlerini kendisine danışman yapmış, görüş ve düşüncelerini sormadan hiçbir işe kalkışmamıştı. Vicdan hürriyetine sahip olan fakihler ve âlimler Emeviler döneminin büyük bölümünde ihmal ve uzlet köşesinde vakit geçirmişlerdir. Daha sonra Abbasiler hâkimiyeti ele geçirdiklerinde peygamberin sünnetini ihya edeceklerini, Emeviler devrinde bozulan dinî işleri doğru yola çevireceklerini iddia edince hür ve bağımsız düşünceli fakihler, âlimler ve erbab-ı salah ülkenin dört bir köşesinden koşup gelmiş, Abbasilerin iltifatına mazhar olmuşlardır. Ancak bu şekilde iltifat ve izzete mazhar olan bu insanlar, kısa sürede söz geçirebildikleri kitleler üzerinde eski cüretlerini ele almışlardır. Örneğin Süfyan bir gün halife Mehdî'nin huzuruna girmiş ve ona, "Emîru'l-Mü'minîn!" diyerek selam vermemişti. Mehdî buna kızmak şöyle dursun tam aksine Süfyan'a iltifat ve saygı göstermiştir.[51] Abbasilerin ilk devirlerinde başa geçen halifelerin çoğu bir âlim, fakih veya irfan ehli birine rastladıklarında kendilerine vaaz ve nasihatte bulunmalarını talep ederler, onların sözleri üzerine sakallarını yaşarıncaya kadar ağlarlardı. Ulemanın sözünü ve nasihatini dinleyen Abbasi halifelerinin en başta gelenleri Mansur, Harun Reşid, Mu'tasım ve Vâsık idi. Bunların başından geçen ibret dolu birçok olay İslâm tarihlerinde kaydolunmuştur.

Halife ile halk arasındaki dinî hâkimiyet ve otoritenin vasıtası fakihler olduğu gibi siyasi egemenliğin vasıtası da valiler ve komutanlardı. Bazen fakih ve âlimlerin gücü diğerlerine ihti-

51 İbn Hallikân, I, 210.

yaç bırakmıyordu. Hıristiyanlıkta halkın papazlara tabi olmaları gibi, İslâmiyet'te de fakih veya âlimlerin sözüne tabi olunuyor, onların yönlendirmesine göre hareket ediliyordu. Halifeler halk üzerindeki egemenliklerini sürdürebilmek, hükümlerini yürütebilmek ve de halkın sevgisini kazanabilmek için ulemaya ihtiyaç duyuyorlardı. Gerek Abbasi Devleti'nin sonlarında, gerekse sonraki dönemlerde yetişen sultan ve emirler de aynı dürtü ile ulemaya ihtiyaç duymuşlardı. İki taraf arasında, yani hâkimiyeti elinde bulunduran sınıfla âlimler arasında ortak bir menfaat söz konusuydu. Halifeler kimi zaman kendi amaçları doğrultusunda âlimleri aracı yapıyor, onlar da bu yolla servet, makam ve mansıb sahibi oluyorlardı. Kuşkusuz bu işte halifelerin menfaati daha büyüktü. İşte bu etkiyle halk halifelere karşı her geçen gün daha yoğun bir saygı beslemiş ve bu durum dinî bir şekle dönüşmüş, halifelere saygı ve hürmet bizzat dine saygılı olmak gibi kabul edilmiştir. Halifelerin bu yolla halkın sevgisini, itimadını kazanması gibi, halk da aynı şekilde halifeleri yönlendirmekten geri kalmıyordu. Hatta çoğu kez kendi özel düşüncelerine veya gerçeğe aykırı olan bazı dinî itikatlara sırf halka sevimli gözükmek için inanmış gibi görünürlerdi. Buna bir örnek şu olaydır: Bir gün üçüncü Abbasi halifesi Mehdî'ye eski bir nalın getirilerek, bunun Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilir. Mehdî bunun yalan olduğunu bilir. Ama karşı çıktığı takdirde, bu karşı çıkışın halifenin inançsızlığı şeklinde yorumlanacağını bildiği için, gelen adamı kabul eder ve adama mükafat verilmesine mecbur olur.[52] Halifeler –içlerinde inançsızlar bulunsa bile– halkın nefretinden ve isyanından çekindikleri için, her zaman dinibütün görünür, dinî vazifeleri yerine getirmekte kusur yapmaktan çekinirlerdi. Rivayete göre itikadının bozukluğu ve hafifmeşrepliliğiyle ünlü olan Emevi meliklerinden Velid bin Yezid bile namaz vakti gelince üzerinde bulunan süslü ve güzel kokulu elbisesini çıkararak güzelce abdest alır, beyaz ve temiz elbisesini giyerek son derece düzenli ve saygılı bir biçimde namazını kılardı.[53]

52 *Kitabü'l-ezkiya*, 29.

53 *Egânî*, VI, 241.

Anlatılan bu gerçeklerden dolayı halifelerin zaaf ve aczinden yararlanarak bağımsızlıklarını ilan eden valiler, her ne kadar idari işlerinde bağımsız olsalar da, egemenliklerini güçlendirmek ve pekiştirmek için halifelerin manevi desteğine her zaman ihtiyaç duymuş, dinî işlerde bağımsızlıklarını ilan etmeye cesaret edememişlerdi. Valilerden biri bağımsızlığa kalkıştığında veya bir ülkeyi fethedip beyliğini ilan etmek istediğinde, Bağdat'ta oturan halifeye bir ariza takdim eder, bulunduğu toprakların kendisine resmen tevcih olunmasını veya hâkimiyetini tanıyarak kendisine lakap ve paye tevcih olunmasını talep ederdi. Halifeler de çoğunlukla bu gibi müracaatları reddetmezdi. Aksi takdirde zor kullanarak hâkimiyetlerini cebren tasdik ettirirlerdi.

Fatımîler Devleti'nin kuruluşundan önce Fars, Horasan, Maveraünnehir, Şam, Mısır, Mağrip ve diğer bölgelerde Abbasilerden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan eden emaretler veya devletler, hutbelerde daima Bağdat'taki halifeyi tanıdıklarını belirtmiş, herhangi bir saldırı veya baskıdan çekinmedikleri veya mecbur olmadıkları halde halifeye yıllık belli bir miktar para ve hediye göndermeyi ihmal etmemişlerdi. Bunu yapmaktaki gayeleri çoğu zaman dinî hislere bağlı olan halkı memnun etmekti. Abbasiler devrinde görev almış Türk askeri ve kumandanları da bu zarurete baş eğmekten kurtulamamıştır.

Bazı hükümdarlar, halifelere karşı bunca zorbalık ve kötü muamelede bulunup, onları öldürmelerine veya hal' etmelerine rağmen hilafet makamını bir gün bile olsa boş bırakmaya cesaret edememişlerdi. Çünkü halifesiz kalan halkı zapturapt altında tutmak ve idare etmek mümkün değildi. Hatta Bağdat'ı istila edip denetimleri altına alan hükümdarlar tüm yönetimi ele geçirmelerine, halifeleri adeta birer kukla konumuna düşürmelerine rağmen başka türlü bir siyaset takip edemiyorlardı. Buveyhiler ve Selçuklular halife üzerine ordu göndererek onu mağlup ettikleri halde, ona biat etmekten, saygı göstermekten geri kalmamışlardı. Hatta Buveyhi hükümdarların-

dan Addüddevle, halifenin mezhebine zıt, mutaassıp bir Şiiydi. Abbasilerin hilafeti hak sahiplerinin elinden gasp ettiklerine inanmıştı. Abbasiler Bağdat'ı zorla ele geçirerek despotça bir yönetim sergilemişlerdi. Bağdat'taki halifeye karşı saygı ve hürmet göstermesi için zorlayan herhangi bir sebep yoktu. Fakat yine de Abbasi halifesine karşı saygılı davranmış, hilafet kurumuna eski şan ve şerefini iade etmek amacıyla hilafet sarayını ve saray mensuplarının konaklarını genişletip tamir ettirmiş, daha görkemli bir yaşam sürmelerine hizmet etmiş, halifeye karşı son derece cömert ve hürmetkâr davranmıştı.[54] Halifeler, Müslüman idarecilerin kendilerine olan bu ihtiyaçlarının farkındaydı. İdarecilerden biri kendilerine karşı herhangi bir kötü muamelede bulunduğunda, onu Bağdat'ı terk edip gitmekle tehdit ederlerdi. Bu tehditler hemen her zaman işe yarar, yöneticiler tarafından rızaları elde edilmeye çalışılırdı. Halifenin Bağdat'ı terk etmesi, halifeyi mukaddes ve hatadan münezzeh kabul eden halkın öfkelenmesine ve hükümete karşı isyan etmesine neden olabilirdi.[55] Bu yüzden bir halifenin hâkimiyetini sona erdirmek veya eleştirmek ancak dinî bir yol ve yöntemle gerçekleştirilebilirdi. Halife aleyhine kıyam edenler olgun ve sözü dinlenilen muhterem insanlara özgü yünden elbiseler giyerek, hayır ve kurtuluşa dair vaazlar verirler, boyunlarına mushaflar asar, kamuoyunu heyecanlandıracak diğer vasıtalara yönelerek işe başlarlardı. Halifelerden biri halkın meyil ve muhabbetini kazanmak isterse salah ve takva, dindarlık ve ibadete düşkünlüğü bir alet olarak kullanırdı. Me'mün'un halifeliği için mücadele eden Fâzıl bin Sehl, hilafeti Me'mün'a taahhüt ettiği zaman, komutanların sevgi ve saygılarını temin etmek için halifeye elinden geldiğince dindar ve gözü tok görünmesini tavsiye etmişti.[56] Ebu Müslim Horasani Yemenlileri Mekke'de gördüğü zaman, "Bunlar lisanı zarif, gözleri dolu bir adamın eline geçerlerse ne cesur asker olurlar," demişti. Yani onların dinî nasihat ve vaazlar yoluyla et-

54 İbnü'l-Esîr, IX, 213.

55 İbnü'l-Esîr, VI, 257.

56 *Kitabü'l-ezkiya*, 27.

kilenerek, gözyaşı dökerek, dinî hislerinin kabarmasına muhtaç olduklarını anlatmak istemişti. Özetlemek gerekirse İslâm topraklarında hâkimiyet kurmak, asayişi temin ve düzen için bir halifenin mevcudiyeti kaçınılmaz bir zaruretti. Bu nedenle bağımsızlığını iddia eden emirlerden biri bazen Bağdat'taki halifeden son derece rahatsız olmasına rağmen, kendisine biat edilecek diğer bir halife olmadıkça ona karşı çıkamaz ve hal' etmeye cesaret edemezdi. Fatımîler Kuzey Afrika'da ve Mısır'da devletlerini kurunca Bağdat halifesinin dinî hâkimiyetine tabi olan birçok yer Fatımîlere iltihak etmişti.

Selahaddin Eyyübi devletini kurduğu zaman Kahire Camii'nde Bağdat'taki Abbasi halifesi adına hutbe okumuş, ondan hâkimiyet menşuru ve hil'at talep etmişti. Oysa söz konusu dönemde Abbasi Devleti en zayıf günlerini yaşıyordu. Kendisi de onun tasdikine muhtaç konumda değildi. Ancak halk, mutlaka bir halifeye bağlı olmak gerektiğine inanmış olduğundan, onların meyil ve rızasını temin etmek için buna lüzum görmüştü. Eyyübilerden sonra Mısır'a hâkim olan ve güçlü bir devlet kuran Kölemenler de (Memlüklar) aynı geleneği sürdürerek Abbasi halifelerinin dînî hâkimiyetlerini tanımışlardı. Abbasilerin hâkimiyetini onaylayan menşur ve hilatler, Bağdat'tan Mısır'a gönderiliyordu. Ancak Moğollar Bağdat'ı ele geçirip H. 656/M. 1258 yılında Abbasi halifesi Mustasımbillah'ı katledince, hilafetin nüfuzunda kısa bir süre belli bir kopukluk olmuş, Mısır'ın durumu karışmıştı. Mısır'da hüküm süren sultanlar bu nazik durumdan çıkabilmek için mutlaka yeni bir halifenin seçilmesi, hatta sıradan biri bile olsa bu makamın hemen doldurulmasının lüzumuna ve aciliyetine karar vermişlerdi.[57] Bu mecburiyetten dolayı Abbasi hanedanından birini arıyorlardı. Bağdat'tan kaçabilen Abbasi hanedanına mensup birilerini Mısır'a davet edip, maaşlar tahsis etmiş, büyük törenlerle onları karşılamış ve onlara olağanüstü saygı göstermişlerdi.[58] Memlûkler kuşkusuz Bağdat'tan kaçan bu hanedan fertlerinin elinde herhangi bir güç ve kudretin bulunmadığını biliyorlardı. Bu

57 Ebu'l Fida, III, 222; İbnü'l-Esîr, IX, 109.

58 Makrîzî, II, 301.

şekilde bir politika takip etmelerinin nedeni hilafet kurumunun dinî gücünden yararlanmaksızın kendilerinin de meşruluklarının tartışılır olma endişesiydi.[59] Gerek Hindistan'da gerekse diğer uzak bölgelerde hüküm süren İslâm hükümdarları da Kahire'de tekrar kurulan Abbasi hilafetini tanımış, Memlûkler aracılığı ile halifelerden saltanat menşuru isteme geleneğini devam ettirmişlerdir. Hükümdarlar bu geleneğe sahip çıkarak halk üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendiriyor ve güvenilirliklerini teyit ediyorlardı. Bununla beraber elbette her hükümdarın bu saygılı davranışı yalnızca siyasi bir manevra veya politika olarak düşünülmemeli, dinî inanç ve samimiyetlerinden dolayı halifeye bağlı oldukları da unutmamalıdır.

Kureyş Kabilesinden Olmayanların Halifeliği

Dikkat çeken en önemli noktalardan biri, İranlı, Türk, Kürt veya herhangi bir ırkın kurduğu İslâm devletlerinin ülke, cins ve dilleri ne kadar farklı olursa olsun, ne kadar geniş bir ülke veya hâkimiyete sahip olurlarsa olsun, halk üzerindeki siyasi egemenliklerini pekiştirmek ve dinî meşruiyete bu derece muhtaç olmalarına rağmen hiçbirinin kendileri için hilafet davasına kalkışmaya cesaret edememeleri, Kureyş soyunun dışında hiçbirinin hilafet talebinde bulunmamasıdır.

Arapların, yani Kureyş'in dışında hilafeti ele geçiren ve halifelik unvanını kullanan ilk hükümdar Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim olmuştur.[60] İslâm hilafeti günümüze dek bu padişahın hanedanı vasıtasıyla devam etmektedir. Sözünü ettiğimiz uygarlık sırasında Araplar dışında hükümran olan bey veya hükümdarlar dinî egemenlik veya halifelik makamına göz diktiklerinde Ebu Müslim Horasani'nin yaptığı gibi, soy olarak Kureyş'ten olduklarını iddia eder veya Halit ibn Abdullah ibn Abbas gibi bir nesep uydururlardı.[61]

---

59 İbn Haldun, III, 543.

60 Gerek hilafet kurumu gerekse Yavuz Sultan Selim'in halifeliği ile ilgili ayrıntılar kitabımızn birinci cildinde, hilafet bölümünde verilmiştir – ng.

61 El Fahri, 123.

Abbasi devletinin sonlarına doğru hâkimiyet alanları iyice genişlemiş olan Arap asıllı olmayan hükümdarlar hilafet kurumunun zayıflamasını müşahede edip, ondan büsbütün kurtulmayı arzulamışlarsa da bu teşebbüslerinde başarılı olamamış, bir hilafet yerine diğerini tanımaktan başka bir çözüm bulamamışlardı. Bazıları halifeyi kendine damat yaparak dinî bir güç ve egemenlik elde etmeye çalışmıştı. Bunun ilk örneği H. 362/M. 981'de vefat eden Buveyhî hükümdarı Addüddevle idi. Kendisi dünyaya gelecek çocuğunu halife tayin etmek ve hilafeti kendi neslinin eline geçirebilmek amacıyla kızını Abbasi halifesi Taî (974-991) ile evlendirmek istemişse de meramına ulaşamamıştı.

Büyük Selçuklular hükümran olduklarında da benzeri bir politika takip etmiş, hatta daha da ileri giderek sultan Tuğrul Bey'i devrin halifesi Kaim bi-Emrillah'ın kızıyla evlendirmek istemişlerdi. Bu işe aracı olan da Rey şehri kadısıydı. Devrin halifesi, halife kızlarının ancak nesep bakımından denklerinden başka kimseyle evlendirilmediklerini göz önüne alarak, büyük bir endişe ve sıkıntıya düşmüştü. Ancak bu dönemde güç ve kuvvet Selçuklu sultanının elindeydi. Halife herhangi bir otoritesi olmayan bir makamın sahibiydi. Bu nazik durum üzerine halife sultandan ricada bulunarak affını talep etmeye çalışmış ancak Selçuklu sultanı halifenin kızıyla evlenme kararında ısrar etmişti. Bu arada burada açıklanması gereksiz bazı olaylardan dolayı devletin güç duruma düşeceği tehlikesini gören halife, kızını vermeye razı olmuş ve H. 464/M. 1071 yılında nikâh akdi yapılmıştı. İslâm tarihinde o zamana kadar böyle bir olay görülmemişti. Buveyhiler bile mezhep olarak halifeye muhalif iken böyle bir teşebbüse cesaret edememiş, halifenin kendi hanedanlarından bir kızla evlenmeye tenezzül etmesini yeterli görmüş, halifenin kızıyla evlenmeye cüret edememişlerdi. Tuğrul Bey'den önce hiçbir zat halifenin kızıyla evlenmek gibi bir şerefe nail olamamıştı. Bununla birlikte ikinci yıl halife kızının zifaf odasına girdiğinde altından bir taht üzerine oturmuş ve yüzü yaşmakla örtülü olan gelin yüzünü açmamış, Tuğrul Bey için ayağa kalkmamıştı. Tuğrul Bey birçok kez ha-

life kızının huzuruna bu şekilde girdiği halde aynı soğuk muameleyle karşılaşmış ve aynı yıl içinde vefat ettiğinden emeline nail olamamıştı.[62]

Osmanlı Sultanı Yavuz Selim Mısır'ı fethedince Memlûk sultanı tarafından daha önce Mısır'a davet olunan Abbasi halifelerinin sonuncusu, onun adına H. 923/M. 1517 yılında hilafet görevini devretmiştir.

62 Bu evlilik konusunda iki taraf arasında üç yıl süre ile devam eden anlaşmazlık, neticede Tuğrul Bey'in Seyyide ile Tebriz dışında nikâhının kıyılması ile son bulmuştu (23 Ağustos 1062). Tuğrul Bey'in ölümünden sonra (1063), Selçuklu tahtına geçen Alparslan'ın ilk işi iki hanedan arasındaki münasebetlerin düzelmesi bakımından, Seyyide'yi babasının yanına göndermek olmuştu – ng.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İkinci Arap Devri
(Arap Emirlikleri ve Arap Unsuru)

Bu devir, Arap toplumlarının İranlıların hâkimiyeti altına girdikten sonra zamanla kurtulup yeniden kendi hâkimiyetlerini tesis ettikleri dönemdir.

Emevilerin yıkılıp Abbasilerin tarih sahnesine çıkışıyla birlikte İranlılar her geçen gün etkinliklerini artırmış, kısa sürede İslâm devleti yönetimine ağırlıklarını koymuş, Halife Emin'in hâkimiyetinin bitmesiyle birlikte devletin kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdir. Bu dönemde Arapların şan ve şevketi büsbütün kırılmıştı. Mu'tasım'ın halife olmasıyla daha da güç kazanan bu unsurlar, aldıkları maaşları kesmek suretiyle devlet makam ve mansıplarında Arapların görevlendirilmesini engellemişlerdir. Günden güne artan zulüm ve hakaretten bunalan ve gönülleri kırılan Araplar, Abbasi yönetimine karşı derin bir kin ve intikam hissiyle dolmuşlardı. Eski güç ve konumlarını geri almak maksadıyla Irak, Şam, Mısır gibi her şehir ve kasabada, Kürt, Bedevi, Karmati vb her grupla temasa geçmiş, Abbasiler aleyhine isyan eden her türlü harekete destek vermek ve katılmaktan geri kalmamışlardı. Ancak Türklerin İslâm âleminin idaresini ele alarak devletin en büyük destekçisi haline gelmeleri nedeniyle, bu karşı hareket ve ihtilallerden çok fazla yarar sağlayamamışlardı. Her şeye rağmen bazı Arap kabileleri, fırsat bulup Mabey-

nennehreyn (Mezopotamya) ve Suriye bölgesinde Abbasi halifelerinin himayesi altında birkaç küçük emirlik kurmayı başarabilmişlerdi. H. 4. yüzyılda Abbasi halifeleri ile İranlı vezirler ve Türk asıllı devlet askeri arasında ortaya çıkan ihtilaflar ve savaşlar, Arap emirliklerinin kurulmasında başlıca etken olmuştur. İranlıların ve Türklerin bulundukları vilayetlerde bağımsızlıklarını ilan etmelerinden çekinmediklerini müşahede eden Araplar, onları örnek alarak Musul ve Halep bölgesinde (H. 317-394) Hamdaniler Devleti'ni kurmuşlardı. Sırf Arap unsurun kurduğu bu devlet, Arapların nüfuzunu, özellikle de Arap edebiyatını ihya etme konusunda gayret sarf etmişti. Bu devletin en büyük hükümdarlarından birisi olan Seyfüd-Devle söz konusu dönemde yaşayan büyük şairlerden Mütenebbi'nin beliğ ve veciz methiyeleri sayesinde ebedi bir şöhret kazanmıştır.

Bu dönemde Halep bölgesinde yaşayan Mudari kabilesinden olan Kilaboğulları'ndan Esedüddevle, Salih bin Mirdas'a nispetle "Mirdasiye" adıyla bilinen bir başka Arap emirliği daha kurmuş, kendisi ve oğulları Halep'te H. 414/M. 1023 yılından H. 472/M. 1079'a kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdi. Musul'da Hamdaniler Devleti'ne halef olarak, Muzari bir kabile olan Ka'b kabilesi de "Ukayloğulları" adıyla bir başka emaret kurmuştu. (H. 386-489/M. 996-1095). Yine bu dönemde Esed kabilesinden Müzeyyed Şeybani'ye nispetle "Müzeydiye" adını alan dördüncü bir Arap emirliği de Irak'ın Hille şehrinde kurulmuştu (H. 403-545).

Birinci Abbasi Devri'nde Arap olmayan topraklarda Araplar tarafından kurulan iki devlet daha vardır ki, bunları Arap asıllı olmayan emirlikler arasına koymak daha doğrudur. Birincisi Ebu Dulaf İcli tarafından Kürdistan'da kurulan Dulafiye Devleti, diğeri de Hasan bin Zeyd tarafından Taberistan'da kurulan Şia devletiydi. Abbasi devletinin bölünmesiyle ortaya çıkan hükümetlerden önce Mağrip bölgesinde bağımsızlığını ilan eden Aglebiler ile aşağıda kaydedilen İdrisiler devletini de bu hükümetlere ilave edecek olursak İkinci Arap Devri döneminde mevcut olan küçük Arap devletleri veya emirliklerinin sayısı sekize ulaşır. Söz konusu devletlerin kurucuları, hâkimiyet müddeti ve kuruluş tarihleri şöyledir:

Devletin Adı	*İdare Merkezi*	*Hâk. Müddeti*	*Kurucusu*
İdrisiler	Merakeş	H. 172-275	İdris bin Abdullah
Aglebiler	Tunus ve civarı	H. 184-289	İbrahim bin Agleb
Dülfiler	Kürdistan	H. 210-285	Ebu Dulef Icli
Aleviler	Taberistan	H. 250-316	Hasan bin Zeyd
Hamdaniler	Halep ve Musul	H. 317-394	Beni Hamdan
Müzeydiler	Hille	H. 403-545	M. Şeybani
Ukayliler	Musul	H. 386-489	Beni Ukayl
Mirdasiler	Halep	H. 414-472	Salih bin Mirdas

Yemen'de, Zebid bölgesinde kurulan Ziyadiye ve Sana'da kurulan Yafuriyye vs gibi küçük Arap hükümetleri ise bunların dışındadır.

İdrisîler ve Şia devleti hariç tutulursa, diğer devletler Abbasilerin hâkimiyetini tanıyarak yaşamışlardır. Arap unsurunun eski gücünü canlandırma veya Arap şan ve şöhretini tekrar ortaya koyma alanında fazla hizmetleri olmamıştır. Bu devletlerden böyle bir görev zaten beklenemezdi. İranlılar, Türkler, Deylemliler, Abbasi devletinin çoğu vilayetinde bağımsız bir biçimde yaşıyorlardı. Abbasilerin Hz. Mesih'in dünyaya tekrar döneceği zamana kadar devam edeceğine dair halk arasında kuvvetli bir inanç hüküm sürüyordu. Doğunun hangi bölgesinde olursa olsun, zuhur eden devletlerin tamamı Abbasilerin dinî hâkimiyetine boyun eğiyor, sikkeyi onun adına bastırıyor, başka bir siyasi yönteme başvurmuyorlardı. Artık Araplar bütün ümitlerini batıya yöneltmişlerdi.

Arap asabiyeti ahlakına sahip olmalarına rağmen gerek İranlılar gerekse onlara komşu diğer Arap olmayan milletlere karşı düşmanlık hisleriyle dolu olan Emeviler, H. 138/M. 755'ten itibaren Endülüs'te bir İslâm devleti kurmuşlardı. Abbasi devletinin Acem bayrağı altında Araplıktan uzaklaşmasını görerek gönlü kırılan Arap unsurlar tekrar eski güçlerini elde etme ümidiyle batıya göç etmeye başlamıştı. Abbasilerden uzak bir Arap devletinin bayrağı altında yaşamaktansa, Endülüs'te veya Kuzey Afrika gibi uzak bir bölgede de olsa, bir Arap devletinde yaşamayı tercih ediyorlardı.

Abbasiler tarafından doğuda nüfuzları kırılmış olan Şiîler, Abbasilerden en çok nefret eden gruplardan biriydi. Abbasiler

hilafet kurumunu yalnızca kendi hanedanlarına özgü hale getirebilmek amacıyla karşılarında rakip olarak gördükleri Şiîler ve ona yandaş kitlelerin gücünü tamamen kırmışlardı. Abbasilerin intikamından kurtulan bazı Şiîler batı bölgelerine göç ederek Abbasilerin ilk devirlerine rastlayan dönemde İdris bin Abdullah'ın idaresinde İdrisîler adıyla bilinen bir Şiî devletini kurmayı başarmışlardı. Bununla birlikte bu devlet H. 172-375/M. 788-985 yılları arasında uzun bir ömür sürmesine rağmen hükümdarlarından hiçbiri hilafet iddiasında bulunmamıştır.

Taraftarları olan İranlıların yardımıyla başarıya ulaşma ümidini büsbütün kaybetmemiş olan bazı Şiîler de doğuda yaşamaya devam etmiştir. Ancak Emin ve Me'mûn arasında patlak veren hilafet mücadelesinden sonra önce İranlılar ardından da Türkler devlet idaresine tamamen hâkim olmuşlardır. Şiîler kendileriyle birlikte İranlılara karşı da yoğun bir düşmanlığın başladığını görünce batıya göç etmeyi tercih etmişlerdir. Yalnızca küçük bir kitle, Abbasilerin zaaf ve perişanlığını kollayarak ilk fırsatta tekrar mücadele meydanına atılmayı hesaplayan bir siyaseti tercih etmiş ve doğuda yaşamayı sürdürmüştür. Bunlar bazen İranlıları, bazen Horasanlıları, Kürtleri veya Deylemlileri ya da Türklere muhalif ve düşman diğer milletleri desteklemekten ve devlete karşı direnmekten geri kalmamışlardır. Ancak yukarıda belirttiğimiz Hasan b. Zeyd'in kurduğu kısa ömürlü Şiî devletinin dışında bunlardan hiçbiri devlet kurmayı başaramamıştır. Zulme uğrayan bazı kişi veya gruplar devlete karşı isyan çıkarabilmek için Şiîleri desteklemeyi bir siyaset haline getirebiliyorlardı. İran'da ortaya çıkan zenciler ihtilalinde, ihtilalcilerin başını çeken şahıs, çevresine topladığı kaçak köle ve zencilerle on beş yirmi sene kadar Abbasi devletinin huzur ve asayişini bozmuş, öyle ki ölü sayısı 2.5 milyona kadar çıkan çetin ve kanlı savaşlar yapılmış, tüm bunları Hz. Hüseyin neslinden olduğunu iddia eden, gerçekteyse yalan söyleyen Ali b. Muhammed adındaki reislerinin teşvikiyle güya Ali hanedanına yardım düşüncesiyle yapmışlardı. İhtilal bu Şiî davetçinin öldürülmesi ve adamlarının dağıtılması suretiyle berteraf edilebilmiştir.

Bununla birlikte Şia'nın Şiî olan Buveyhî Devleti'nin zuhuruyla Bağdat'ı ele geçirmesi ve Abbasi hilafetini denetimleri altına alması arasında geçen zamana kadar, dikkate değer bir önemi yoktu. Ancak Şiîler Mağrip bölgesinde her geçen gün güçlenip, bir Şiî hilafeti kurmayı başarınca büyük bir kuvvet elde etmişlerdi. Abbasi Devleti'ni ele geçirmek için doğuya yönelen Şiîler, H. 4. yüzyıl ortalarında Mısır bölgesini istila edip, kendilerine merkez yapmışlardı. Fatimîler Devleti adıyla bilinen bu devlet bu bölgede kurulan önemli, en uzun ömürlü devletlerden biri olmuştur.

Araplarla nesep birlikteliğine sahip olduklarını ileri süren Berberilerin yardım ve desteğiyle kurulan Fatımî Devleti, zaman içinde Abbasilerin en büyük rakibi haline gelmişti. Arap unsuru İslâm'ın ilk yıllarında sahip olduğu güç ve kuvveti tekrar elde etmenin ancak bu devlet sayesinde olabileceği düşüncesiyle, Irak ve Mabeynennehreyn de dahil olmak üzere Arapların yaşadığı memleketlerin büyük bölümü Fatımî hilafetine biat etmişlerdi. Hatta Küfe ve Musul halkı Abbasilerin başkenti olan Bağdat'a çok yakın bir mevkide olmalarına rağmen kısa bir müddet de olsa Fatımîlere biat etmişlerdi. Bununla birlikte Fatımîler, Buveyhilerin yıkılışıyla birlikte Selçukluların zuhuru ve Sünnî Abbasi hilafetine destek vermeleri sonucunda içlerinde besledikleri ümitlerine kavuşamamışlardı. Doğu ile batı arasında biri Sünni diğeri Şiî olmak üzere birbirine denk iki kuvvet ortaya çıkmıştı.

Eyyübiler Devleti'nin kurucusu Selahaddin Eyyübi idaresindeki Kürtler, Fatımîleri mağlup ederek Mısır bölgesini hâkimiyetleri altına alınca, burayı Abbasi hilafetine bağlamışlardı. Bu zamana kadar Mısır'da yaşayan Arap unsuru devletin kontrolünü ele geçiren Türklerle Ermenilerin baskıcı yönetimleri sebebiyle tam bir zaaf ve perişanlık içindeydi. Bu yüzden Arap Yarımadası'nda yaşayan ve bazıları günümüze kadar varlıklarını sürdüren bazı küçük emirliklerin dışında, Araplar bir kez daha mağlup olmuş ve zaafa düşmüşlerdi.

İkinci Arap Devri, Arap unsurunun doğuda sukût ve inhilalinden sonra Mağrip bölgesinde tekrar hayat bulduğu dönem-

den ibarettir. Bu hayat bulmaya en büyük katkıda bulunanlar Endülüs Emevi Devleti ile Fatımîlerdir. Bu iki devletin ortaya çıkışı bir Arap uyanışı sonunda gerçekleşmiş olsa bile, söz konusu dönem uzun ömürlü olmamış, kayda değer siyasi bir etki de bırakmamıştır. Araplar o tarihten bu yana kurulan hiçbir İslâm devletinde eski şan ve şerefleri derecesinde önemli bir mevki işgal edememişlerdir.

Necd bölgesinde Vehhabilerin, Sudan'da dervişlerin ayaklanması gibi dinî ve siyasî bir dürtüyle Arap bölgelerinde veya başka yerlerde bazı kabilelerin teşebbüs ettikleri harekât veya kurdukları hükümetler, doğal olarak çok önemli kabul edilemez. Mısır'da Hidiv hanedanının kurucusu Mehmet Ali Paşa 19. yüzyıl başlarında büyük bir İslâm devleti kurmaya teşebbüs ettiği zaman, başarılı olabilmek için, bir İslâm asabiyetini öne sürerek kendisine destek yapmak istemişti. Bu tarihte Mısır'da en önemli unsurlar Türkler ve Araplardı. Türkler Osmanlı Devleti'ne bağlı oldukları için bunlara güvenilemezdi. Bu yüzden Arapların İslâmlık asabiyetini kullanmaya çalışmıştı. Araplar, –özellikle Vehhabilerle muharebe ve Mekke emiri ve birtakım kabile reisleriyle görüşmeler yaptıktan sonra– büyük ümit ve hayallere kapılmışlardı. Aslında Mehmet Ali Paşa yapmış olduğu hamleler, bayındırlık faaliyetleri, kurduğu okullar yoluyla Arap ırkçılığı veya şovenizmini canlandırmış ve bir Arap uyanış dönemi ortaya çıkarmıştı.

Mehmet Ali Paşa, Avrupa'nın engellemeleri yüzünden siyasi emellerine kavuşamamış, Arap uyanış döneminden çok fazla istifade edememiş, ancak Arapların fikri uyanış ve terakkisine önemli hizmetlerde bulunmuştu. Gerek Yemen ve Necd'de gerekse diğer yerlerde, –bazı kabilelerin isyanı ve birtakım siyasi sebeplerden dolayı– dikkat çekici önemli bir sonuç doğurmamıştır. Özetlediğimiz İkinci Arap Devri sırasında ortaya çıkan Arap uyanışı, Arap toplumlarının yeniden diriltilmesine fazla katkıda bulunamamıştı. Hem Endülüs Emevi Devleti, hem de Mısır'daki Fatımîler çeşitli siyasi ve idari değişiklikler yaşamışlardı. Her iki devlet de çoğu işlerinde Abbasi Devleti'nin özelliklerini aksettirmişlerdir.

Endülüs Emevi Devleti'nin Siyaset Metodu (Hicri 138-422/M. 755-1031)

Endülüs Emevi Devleti, Abbasilerle çağdaş veya daha sonra kurulan diğer devletler gibi Abbasilerin yolunu ve geleneğini takip etmişti. Kurucusu olan Abdurrahman bin Muaviye dedesi Abdülmelik gibi sert tabiatlı, katı ve otoriter bir adamdı. H. 132/M. 749 yılında Saffah'ın meclisinde yapılan Emevi katliamından canını kurtararak Bedir adındaki azatlısının yardım, fedakârlık ve sadakati ile Irak'tan kaçarak Mağrip bölgesine ulaşmıştı. Abbasilerin takibinden son derece zor şartlar altında kurtulabilmişti. Çünkü tüm ahali Emevilerin amansız düşmanı olmuştu. Irak ile selamet bölgesi olan Mağrip toprakları arasındaki mesafe oldukça uzaktı. Azatlı Bedir tehlikelere, bütün bu meşakkat ve musibetlere karşı, her türlü fedakârlığı göze alarak efendisine kurtuluş yolunu göstermiş ve onu selamete erdirmişti. Bedir, Abdurrahman'ı Mağrip'e ulaştırdıktan sonra bu kadar üstün ve fedakâr hizmetlerle yetinmeyerek Cebelitarık Boğazı'ndan Endülüs'e geçmiş, burada yaşayan beş yüz kadar Emevi'nin desteğini alarak Abdurrahman'ın hâkimiyetini kurabilmesi için zemin oluşturmuştu. Muzarlılarla Yemenlileri bir araya getirmek devrin en zor işlerinden biriydi. Ancak Bedir ile taraftarlarının sarf ettiği büyük çaba sonunda bu başarılmış, iki kabile birleşerek Abdurrahman'a destek vermiş, onu Endülüs'e davet ederek Endülüs Emevi Devleti'ni kurdurmuşlardı. Abdurrahman H. 138 yılında Endülüs'e girip hâkimiyeti ele geçirdiği için kendisine Abdurrahman Dahil adı verilmişti. Abdurrahman yeni kurduğu devletin başında bir sene kadar Abbasiler adına hüküm sürmüş, Abbasi halifesi Mansur'un adına hutbe okumuş ve Hz. Peygamber'in tek halifesi olması gerektiğini kabul ettiğinden, Abbasi halifesi mevcutken diğer bir hilafetin teşkiline kalkışmamıştı.

Ancak Abdurrahman'ın Abdülmelik bin Umeyr bin Mervan adındaki amcaoğlu oldukça katı bir asabiyet duygusu içindeydi. Hilafetin Emevilere iadesi hususunda karşı konulmaz bir meyil ve emel sahibiydi. Şecaat, cesaret, şiddet, hiddet ve ya-

labıklığından dolayı ona "şihab-ı Âl-i Mervan" (Mervan ailesinin cesuru) adı verilmişti. Bu zat amcaoğlunu hükümdar yapabilmek için büyük çaba göstermiş, bizzat muharebelere iştirak ederek cansiperane savaşarak kendini göstermişti. Abdurrahman'ın hâkimiyeti üzerinden henüz bir yıl geçmeden Abdülmelik onu Abbasiler adına hutbe okutmaktan vazgeçirmeye çalışırken ondaki tereddüdü görmüş ve bunun üzerine öfkelenerek, "Bu şekilde hutbe okutmaya devam edersen kendimi öldürürüm," diye bağırmıştı. Abdurrahman bu açık tehdit üzerine artık Abbasiler adına hutbe okumayı bırakmış, ancak kendisini halife olarak ilan etmeye cesaret edememişti. Bu sebepten dolayı Endülüs Emevi Devleti'nin ilk hükümdarlarına emir daha sonra hilafetlerini ilan ettikten sonra da halife adı verilmişti.

Şia'ya verdiği sözden ve yaptığı biattan dönmesinden dolayı halife Mansur'un hal'ine fetva veren Medine imamı Malik bin Enes'e, bu dönemde Mansur tarafından hainlere yapılan muamele reva görülmüştü. Bu fırsatı bir ganimet bilen Emeviler, İmam Malik'i kendi yanlarına celp etmeye çalışmışlardı. Onların bu çabaları hem kendileri hem de İmam Malik için iki taraflı yarar sağlamıştı. İmam Malik'in hâkimiyetlerini pekiştirebilecek büyük bir âlim ve sözü geçer bir otorite olduğunu iyi bildiklerinden, onu Abbasilerin etkinliklerini ve kuvvetini ortadan kaldırabilmek için her zaman yanlarında bulundurmuşlardı. İmam Malik, Abbasilerden gördüğü hainlik ve zulmün de etkisiyle Endülüs Emevilerine dayanmak ve onlara destek vermekten geri kalmamıştır. Endülüslüler doğu halkı gibi Evzâî mezhebine bağlı iken bu tarihten itibaren Maliki mezhebini kabul etmiş, Abdurrahman Dahil'in torunu Hakem bin Hişam'ın devrinde fetvaları da Maliki mezhebine göre tekrar düzenlemişlerdi.[1]

Hâkimiyet ve meşruiyet mücadelesi açısından Halife Mansur'un siyasetini takip eden Abdurrahman Dahil'in Mansur'la birkaç noktada benzerliği vardı. Öncelikle her ikisinin annesi aslen Berberiydi. Şiddet, kararlılık ve idarecilik kabiliyeti yö-

1 *Neşhu't-Tîb*, VIII, 799.

nünden de aynı özelliklere sahiptiler. Ayrıca her ikisi de kardeş çocuklarını öldürmüştüler. Mansur biraderi Saffah'ın, Abdurrahman da biraderi Mugire bin Velid'in oğullarını katletmişti.[2] Mansur'un hâkimiyeti ele geçirme konusunda kendisine yardım edenleri öldürmesi gibi Abdurrahman da aynı şekilde yardım ve destekçilerini öldürmüş veya idam ettirmişti. Gerçekte Abdurrahman saltanat makamına geçip kontrolü ele alır almaz kendisine karşı oldukça nazlı davranan azatlısı Bedir'e darılmış, yaptığı tüm hizmetlerini ve sadakatini göz önüne almaksızın bütün mal ve mülküne el koymuş ve kendisini ölünceye kadar sürgüne göndermişti. Nitekim Mansur da Abbasi devletini kahramanlık, cesaret ve olağanüstü çabaları ile kurmuş olan Ebu Müslim Horasani'yi, yaptıklarını göz önüne almaksızın ortadan kaldırmıştı.[3]

Abdurrahman bununla yetinmeyerek en büyük destekçilerinden biri olan Yemenli Arapların reisi Ebu's-Sabbah bin Yahyâ'yı da Abbasilerin Ebu Seleme ve İbn-i Kesir'e yaptıkları gibi birer birer öldürmüştü.[4]

Bunun üzerine Ebu's-Sabbah'ın adamları olan Yemenliler intikam duygusuyla ayaklanmış ancak Abdurrahman'ın kuvvetleri önünde perişan olmuş, çoğu canını bile kurtaramamıştı. Tüm bu gelişmelerden sonra artık Arapların sadakatine güvenmeyen Abdurrahman, düşmanlarına karşı durabilmek için kölemenlerden birlikler oluşturmak zorunda kalmıştı. Devletin ileri gelenlerinden kimin azatlısı var ise hepsini satın almış, ayrıca Kuzey Afrika'dan birçok Berberi getirerek maiyetine almış, kısa süre içinde gerek bu kölelerden gerekse Berberilerden kırk bin kişilik bir askeri kuvvet oluşturmuş ve Endülüs'teki Arap gücüne karşı galip gelmiş, Abbasilerin Horasan askeri ile güçlerini pekiştirdiği gibi bu da söz konusu orduyla tüm hâkimiyeti ele geçirmişti.

---

2 *Nefhu't-Tîb*, II, 715.

3 İbnü'l-Esîr, VI, 5.

4 *Nefhu't-Tîb*, II, 706.

Slavlar

Emeviler sonraki dönemde maiyetlerine Slav asıllı tavaşiler de almaya başlamışlardı. Esir tüccarları aracılığı ile Avrupa'nın kuzey ülkelerinden getirilerek çeşitli bölgelere sevk edilen ve alınıp satılan bu tür kölelerin ticareti o devirde oldukça rağbet gören bir ticaret haline gelmişti. Slav kabileleri (Ruslar kastediliyor) ilk devirlerinde Karadeniz ile Tuna Nehri'nin kuzey bölgesini bir müddet göç yurdu olarak kullandıktan sonra, Slav, Sırp, Bohem, Damlat adlarını alan çeşitli kabileler halinde Avrupa'nın ortalarına doğru göç etmişlerdi. Göç yollarında rastladıkları Sakson, Hun ve diğer milletlerle savaşmak zorunda kaldıklarından, iki tarafın eline çok sayıda esir düşmüştü. Söz konusu dönemde harp esirlerini köle olarak satmak bir gelenekti. Buradan esir ticareti doğmuş ve çok sayıda esir tüccarı ortaya çıkmıştı. Tüccarlar ellerinde bulunan külliyetli miktarda esirle Fransa ve İspanya üzerinden Afrika'ya geçer ve oradan da Mısır ve Şam'a giderlerdi. Bu topraklar Müslümanların hâkimiyeti altına girince, esir ticareti buralarda revaç bulan bir iş konumuna gelmişti. Frenk vs milletlerden olan esir tüccarları Slav ve Cermen asıllı esirleri Ren, Alp vs ırmak kenarlarında bulunan Alman şehirlerinden, Tuna ve Karadeniz sahillerinden satın alırlardı. Gürcüler ve Çerkezler günümüze kadar çocuklarını bir ticaret malı gibi satmayı sürdürmektedirler. Esir tacirleri erkek ve kadınlardan oluşan esirler arasından güzel ve gösterişli olanlarını seçer ve bunları âdeta koyun sürüsü gibi önlerine katıp Fransa'ya getirir, buradan da Endülüs'e geçirirlerdi. Müslümanlar kölelerin erkeklerini hizmetçilik veya askerlikte, kızlarını da cariye olarak kullanırlardı. Çoğunlukla bu esirler Slavca'da "esclave, sklave" şeklinde telaffuz edilir. Bu kelime Arapçalaştırılarak "sakalebi" veya "sakalibe" halini almış, bunun etkisiyle beyaz renkli bütün esirler aynı isimle bilinir olmuştu. Bununla birlikte Abdurrahman Dahil, Slav asıllı çok fazla esir istihdam etmemiştir. Bunları hizmetinde kullanmaya en fazla rağbet eden hükümdar, Abdurrahman'ın torunu (H. 180-206) olan Hakem bin Hişam'dı. Endülüs'te maaşlı olarak askeri birlikler oluşturan ilk hükümdar

da Hişam'dı. Maiyetinde birçok esir görevlendirmiş, bu konudaki merakı ve şöhreti etrafa yayılmıştı. Hakem'in emrinde sayıları beş bine ulaşan bu köle askerlere dillerinin ecnebi olmasından dolayı "dilsizler" adı verilmişti. Hakem'den sonra devletin başına gelen Emevi hükümdarları bu askerlerin sayısını daha da çoğaltmış, Abdurrahman Nasır (H. 300-350) döneminde sayıları fevkalade artmıştır. Abbasi halifesi Mu'tasım'ın Türkleri kendi özel askeri birliklerinde kullanması gibi, Abdurrahman da Slavlardan maiyet memurları ve özel birlikler oluşturmuştu. Emeviler Avrupa'da Endülüs bölgesinde bağımsızlıklarını ilan etmelerine karşın Asya, Afrika vs yerlerdeki İslâm devletlerini ele geçirme düşüncesine kapılmadıklarından, bu bölgelerle ilişkilerini kesmenin ötesinde, Endülüs halkını da hac farizasını yerine getirmekten men etmişlerdi. Kendilerinden birinin Abbasilerin eline düşmesinden çekindikleri için hâkimiyet dönemlerinde hiç kimseye hacca gitme izni vermemişlerdi.[5] Bu yasak Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılıp yerine "tavaif-i mülük" adı verilen beyliklerin kurulduğu döneme kadar devam etmiştir.

Endülüs'te Tavaif-i Mülük (Küçük Beylikler) Dönemi

Endülüs Emevi devleti en parlak devri olan yükselme dönemine H. 350/M. 961 yılında vefat eden Abdurrahman Nasır zamanında ulaşmıştı. Kendisi akıllı, civanmert ve yiğit bir insan olan Abdurrahman'ın hilafet dönemi Endülüs için bir feyz, bereket ve servet nedeni olmuştur. Onun saltanat devri bolluk, rahatlık ve saadet noktasından Abbasi halifesi Harun Reşid'in hilafet devrine çok benziyordu. Kendisinden sonra hükümdar olan oğlu Hakem, Harun Reşid'in oğlu Me'mün gibi bilim, kültür ve eğitime büyük önem veren bir zattı. Bu iki hükümdar devrinde Endülüs, tarihte eşi az bulunur şaşaalı ve görkemli bir uygarlık dönemi yaşamıştı. Devlet şan, şevket, güç, servet, düzen ve bolluk içinde yüzüyordu. Fakat ne yazık ki söz konusu dönem biter bitmez, hızlı bir gerileme ve düşüş dönemine girmiş, devlet bürokrat ve askerden oluşan bazı zorbaların eline

5 İbn Haldun, I, 238.

geçmiş, bunların zulüm ve baskılarıyla günden güne daha da perişan bir hale düşmüştü. Bu zorbalar aslen ya Berberi ya da Slavlardan müteşekkildiler. Türk kökenli askerlerin Bağdat'taki Abbasi devletini zayıflatıp yıkılışa sürüklemesi gibi, bunlar da Endülüs İslâm devletini zulüm ve despotluklarıyla aynı mecraya sürükleyip bitirmişlerdi.

Endülüs'te yönetim Emevilerin elindeyken tüm yüksek makam ve mansıplar Araplara aitti. Ancak zamanla Slavlarla Berberiler hâkimiyetlerini ve güçlerini artırınca, idareyi de ellerine geçirmişlerdir. Sonunda Hakem bin Nasır'ın veziri İbn Ebi Amr, H. 4. yüzyıl sonlarına doğru Hişam bin Hakem'in saltanat devrinde kontrolü ele geçirdiğinde devlet binasının temelini adeta yıkmıştı. İbn Ebi Amr, hükümet adamlarının bir kısmını çeşitli hile ve desiselerle diğerlerine düşman etmiş, onları birbirlerinin eliyle öldürtmüş, vezirleri halifeyle görüşmekten ve kendisine maruzat sunmaktan men etmişti. Aslı Yemen Araplarından olan bu adam, izlediği zulüm ve baskı politikalarından dolayı kendisinden intikam alınabileceği korkusuyla hükümdarın sarayında bulunan Slav askerini bir hile ile çıkarıp perişan ettiği gibi, Arap asıllı askerle devlet adamlarının da tüm yetki ve tesirlerini yok etmişti. Bunların yerine Afrika'nın Zenata Berberilerinden adamlar getirtmiş, tüm güç ve kontrolü onların eline verdiği için Endülüs'te artık Arap güç ve kuvvetinden eser kalmamıştı. Endülüs İslâm devleti bu şekilde günden güne yok olmaya doğru son sürat giderken sonunda çoğunluğu Berberilerden oluşan valiler eliyle Abbasilerden daha hızlı bir zaman içinde parçalanıp bölünmüştü. Bunun başlıca nedeni, Hz. Peygamber'e yakınlıklarından dolayı Abbasi hilafetinin sıhhatiyle ilgili halk arasında genel bir inancın oluşmuş olmasıydı. Oysa Emevilerin hilafetinin doğruluğu konusunda bu derece güçlü bir inanç mevcut değildi. Bu yüzden Endülüs Emevi Devleti H. 5. yüzyıl başlarında Arap, Berberi ve bunların azatlılarından oluşan kabile reisleri arasında pay edilmiş, her vali bulunduğu vilayette bağımsızlığını ilan etmiş ve koca devlet birtakım küçük beyliklere dönüşmüştü. "Tavaif-i mülük" adını alan bu devletçiklerin en ünlüleri aşağıda gösterilmiştir.

Hanedanın Adı	*Bulunduğu Yer*	*Hakimiyet Müddeti*
Beni Hamud	Malaka ve el-Cezire	H. 407-449
Beni Abbad	İşbiliye (Seville)	H. 414-484
Beni Ziri	Gırnata	H. 403-483
Beni Cumhur	Kurtuba (Cordova)	H. 422-461
Beni Zünnun	Tulaytıla (Toledo)	H. 427-478
Beni Amr	Belensiye (Valencia)	H. 412-478
Beni Hud ve Tucib	Serhosa (Saragossa)	H. 410-536

Bu hanedanların hâkimiyetleri çok sürmemiş, önce Murabıtlar daha sonra da Muvahhidler devletinin hâkimiyeti altına girmişlerdi. Ülke içerisinde siyasi bölünmeler ve iç savaşlar bitmiyordu. Bu kargaşa esnasında İspanyollar Müslüman emirler arasında süregelen şiddetli rekabet ve düşmanlığın doğal bir sonucu olan zaaf ve perişanlıklarından yararlanmış, Endülüs'ü teker teker Müslümanların elinden geri almaya başlamış, sonunda ne Müslümanlardan ne de hanedanlarından bir iz bırakmamışlardır. Frenklerin eline düşen en son İslâm devleti veya beyliği Gırnata idi. Burası H. 629/M. 1231 yılından itibaren Yusuf bin Nasr'ın soyundan gelen Beni Nasr hanedanı emirlerinin hâkimiyetinde bulunmuş, bunlar arasından yirmi beş-otuz kadar hükümdar gelip geçmişti. İspanyollar H. 897/M. 1492 yılında bu hanedanın son hükümdarı olan Ebu Abdullah Muhammed bin Ali zamanında fetihlerinin en son bölgesi olarak tekrar ele geçirdiklerinden, Ebu Abdullah Gırnata'dan kaçma yolunu seçmiş, Gırnata'nın yıkılmasıyla da Endülüs bölgesinde İslâm hâkimiyeti tamamen sona ermişti.

Fatımîler Devleti (H. 297-577/909-1182)

Mağrip Bölgesinde Şiîlik

Şam Emevileri ile Abbasiler, –özellikle Mansur, Harun Reşid ve Mütevekkil'in döneminde– gördükleri baskı ve sürgünler nedeniyle İslâm ülkesinin dört bir köşesine göç etmek zorunda kalmışlardı. Şiîlerden İdris b. Abdullah b. Hasan garp bölgesini, bir diğer ifadeyle Fas ve çevresini hicret yurdu olarak seç-

mişti. İdris daha önce Mansur'un biat ettiği Muhammed b. Abdullah'ın biraderiydi. İdris önce Abbasilere tabi olan Mısır'a gelip gizlice bazı Şiîlerle görüşmeler yapmış, Şiî olan posta ve istihbarat reisinin refakatiyle, Harun Reşid'in hilafeti döneminde Mağrip bölgesine ulaşmış, orada yaşayan Şiîler kendisine destek olup biat etmiş, böylece Fas kıtasında (H. 172-375/M. 788-985) yılları arasında hüküm süren İdrisîler Devleti kurulmuştu. Bununla birlikte bu devletin hükümdarları halife unvanını kullanmamışlardır. Şiîlerin ciddi bir biçimde büyük ve etkin bir güç haline gelmeleri Fatimîler devrinde olmuştur. Bu devletin bu şekilde adlandırılmasının nedeni kurucularının Hz. Peygamber'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi olan Hz. Fatıma'nın soyundan gelmiş olmalarıdır. Devletin kurucusu olan Ubeydullah Mehdî'den dolayı bu devlete "Ubeydiyye" adı da verilmiştir. H. 4. yüzyılın ortalarında Şiîler, Buveyhîler sayesinde doğuda da kendilerini göstermeye başlamışlardı.

Buveyhilerin Bağdat'ı istila edip Şiî hâkimiyetini tesis ettikleri dönemde, Fatımîler de Mağrip'in en güçlü devleti haline gelmiş, Mısır'ı fethetme planları yapmaya başlamışlardı. Buveyhîlerin Şiîliğe olan bağlılıkları nedeniyle bazı devlet adamları Muizüddevle'ye hilafetin Fatimîlere veya Şiîlerden başka birine nakledilmesini tavsiye etmişlerse de bir başka grup buna karşı çıkarak, "Bu doğru değildir. Bugün hilafetin sıhhatini kabul etmediğin bir halife ile yaşıyorsun. Adamlarına emretsen onu öldürmekte tereddüt etmezler. Çünkü onun öldürülmesini haram görmezler. Oysa Şiîlerden birini hilafet makamına getirirsen onun halifeliğine hem sen hem de tüm adamların inanacak ve kabul edecekler. Bu durumda yeni halife senin öldürülmeni talep etse adamların bir an duraksamaksızın hemen seni öldürürler!" şeklinde görüş sunmuşlardı. Bu gerekçeyi haklı bulan Muizüddevle de önceki düşüncesinden vazgeçmişti.[6]

Kuşkusuz Şiîlik doğuda bu devlet gölgesinde oldukça güçlenmiş ve yerleşmişti. Buveyhîler birçok Şiî merasimini, özellikle de Hz. Hüseyin'in şehit edildiği 10 muharrem matem me-

6 İbnü'l-Esîr, VIII, 177.

rasimini canlandırma ve yerleştirmenin ötesinde[7] hutbelerde hükümdarları olan Addüddevle'nin adını anması için halifeye baskı yapmış ve bunu ona zorla kabul ettirmişlerdi. Böylece İslâm dünyasında ismi halifenin adıyla birlikte anılan ilk şahıs Addüddevle olmuştur. Bunun sonucunda Türklerle Deylemliler arasında büyük bir rekabet ortamı doğmuş, Sünnîlerle Şia arasında birçok fitne ve fesat patlak vermiştir. Türkler Sünnîliğin, Deylemliler veya İranlılar da Şiîliğin taraftarı ve destekçisiydiler. Türkler Şiîlerin bazı merasimlerine karşılık olarak, Bağdat halkına bazı bayramları tören halinde kutlama zorunluluğu da getirmişlerdi.[8]

Mısır'da Şiîlik

Şiîliğin bu şekilde doğu bölgesinde güçlenmeye başlaması, Fatîmilerin Mısır'ı ele geçirerek, Mehdî'ye şehrinde bulunan hilafet merkezini Mısır'a taşımalarının yolunu açmıştır. Fatımî hükümdarların nesep meselesi tarihçiler arasında daima bir tartışma konusu olmuştur. Abbasi taraftarları Hazreti Hüseyin b. Ali'ye isnat olunan nesep silsilesini doğru bir şecere olarak kabul etmemişlerdir. Fakat bize göre, Fatîmilerin iddia ettikleri nesep bağının doğru olması gerekir. Bu konudaki itiraz veya şüphelerin, bunların önemini azaltmak için Abbasilerce ileri sürülen siyasi çabalardan başka bir şey olmaması gerekir.[9]

Mısırlılar, İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren Hz. Ali'ye büyük bir sevgi ile gönül vermiş ve Hz. Osman'ın şahadet olayından sonra Hz. Ali'nin taraftarı olmuşlardı. Bununla birlikte sonraki gelişmeler döneminde Şia ile fiili hiçbir bağlantı kurmamışlardı. Şiîler önceki açıklamalardan anlaşılacağı üzere öncelikle Irak ve Fars halkının destek ve yardımına başvurmuştu. Abbasi devleti kurulup da halife Mansur'un Şiîleri bertaraf etme siyaseti bağlamında Muhammed bin Abdullah öldürülünce Mansur'un zulmünden kaçan Şiîler ve Muhammed bin Ab-

7 İbnü'l-Esîr, VIII, 216.

8 İbnü'l-Esîr, IX, 65.

9 Markîzî, I, 439.

dullah'ın biraderi Ali bin Muhammed Mısır'a sığınmış ve burada hilafet davasını sürdürmüş[10] ancak çok geçmeden yakalanıp Mansur'a götürülmüş ve daha sonra akıbeti meçhul kalmıştı.

Bağdat halifelerinin Şiîlere karşı izledikleri şiddetli veya hoşgörülü politikaya göre Mısır'daki Şiîler bazen güçlü bazen de zayıf bir hal alıyordu. Şiîlerin katı bir düşmanı olan Mütevekkil, halife olunca Mısır valisine bir ferman göndererek Ebu Talib hanedanına mensup ne kadar kişi varsa Mısır'dan çıkarılmalarını emretmiş, vali de H. 236 yılında bu emri yerine getirmişti. Mısır'dan çıkarılan Aleviler (Şia) önce Irak'a oradan da Medine'ye gönderilmişlerdi. Mısır'da kalabilenlerse kendilerini gizlemek zorunda kalmışlardı. Mütevekkil'in valileri halifenin teveccüh ve iltifatını celp etmek için Aleviliğe karşı katı bir nefret ve düşmanlık sergilemekten geri kalmamışlardı. Örneğin, bir asker darp (dayak) cezasını gerektiren bir suç işlediğinde devrin Mısır valisi olan Yezid bin Abdullah askerin dövülmesini emretmişti. Suçlu, valiye, "Hz. Hasan ve Hüseyin'in başı için!" diyerek yalvarmaya başlayınca Hz. Peygamber'in torunlarının zikredilmesinden öfkelenen vali tam aksine fazladan otuz değnek vurdurmak suretiyle cezasını iyice artırmıştı. Fakat daha şaşılacak olan şu ki bu olay posta reisi tarafından halife Mütevekkil'e arz olununca bu kez de halife, Hz. Peygamber'in torunlarına iltica ettiğinden dolayı şiddetle cezalandırılan bu askere yüz değnek daha vurulmasını emretmişti. Halifenin bu kin dolu duygularından cesaret alan vali, Alevilere karşı yoğun bir sindirme politikası takip ederek taraftar sahibi olan bir Alevi'yi bütün aile halkıyla birlikte Irak'a sürdürdüğü gibi, taraftarlarına da dayak cezası uygulamıştı.

H. 247 yılında halife Mütevekkil'in oğlu Muntasır hilafet makamına çıktığında Şiîlere reva görülen bu katı siyaseti daha da sertleştirmiş, onlara köy iltizamlarının verilmesini, ata binmelerini, Füstâd'dan Mısır'ın herhangi bir köşesine yolculuk yapmalarını yasaklamıştı. Bir köleden fazlasına sahip olamazlardı. Muntasır, bir Alevi ile halktan biri arasında herhangi bir dava ortaya çıktığında karşı tarafın herhangi bir delil gözlemek-

10 Makrîzî, II, 338.

sizin Alevi aleyhindeki iddiasının kabul olunması gerektiğine dair vali ve diğer yöneticilere özel emirler göndermişti. Bunun sonucunda Aleviler büyük haksızlıklara, eza ve cefalara düçar olmuşlardı.

Soy itibarıyla Türk olan, inanç ve mezhep açısından da Abbasiler gibi davranan Ahmet bin Tolun, H. 254/M. 868 yılında Mısır'da bağımsızlığını ilan ettiğinde, Alevilere karşı katı davranmış, onlara hakaret etmekten ve sürgüne göndermekten çekinmemişti. Ancak Mısır'daki Tolunoğulları devleti ile Bağdat'taki Abbasiler gerileme ve zayıflama devrine girip Buveyhiler devleti yönetimi ele geçirip nüfuz ve kuvvet sahibi olunca Mısır'daki Şiîler de her geçen gün güçlenmeye başlamış, Fatımî hükümdarlarından Muizlidinillah'ın ordusu Sicilyalı başkomutan Cevher'in kumandası altında H. 356 yılında Mısır'ın fethine geldiği dönemde Şiîliği kabul konusunda kamuoyunda bir genel anlayış oluşmuştu. Bu yüzden Cevher büyük bir kolaylıkla Mısır'ı ele geçirmiş, Şiîler adına hutbe okumuş, Abbasilerin sancağı yerine Alevilere mahsus olan zafer bayrağını diktirmiş ve Kahire şehrini kurdurmuştu. Hükümdar Muizlidinillah da Kahire'ye yerleşerek burayı saltanat merkezi olarak ilan etmişti.

Mısır'da hüküm süren Fatımî halifelerinin sayısı on kadardır. Devletin İfrikiyye bölgesindeki kuruluşundan Mısır'da hâkimiyetinin sona erdiği zamana kadar iktidara gelen halifelerin sayısı ise on dört olup, hâkimiyet müddetleri de H. 297-567 yılları arasında devam etmiş, bunlardan sonra Mısır'ın idaresi Eyyübilerin eline geçmiştir.

Fatimîlerin Siyaseti

Fatimîler Devleti dinî işlerin dışında Abbasilerin yönetim tarzı ve idari yapısını örnek alan İslâm devletlerinden biriydi. Dinî açıdan Şiî mezhebine bağlı oldukları için, Hz. Ali sülalesi ve yandaşlarına tazim ve saygıda kusur göstermiyor, onları himaye ediyorlardı. Fatimî meliklerinden Azizbillah'ın veziri Yakub b. Keles, Muizlidinillah ile oğlu Azizbillah'tan telakki ettiği fıkhî hükümlerle ilgili *Sahîhu'l-Buharî* kitabının yarı hac-

minde bir fıkıh kitabını telif etmişti. Bu kitap İsmâiliyye fırkasının da fıkhını kapsıyordu. Fatimîler bu mezhebin Müslümanlar arasında yayılıp yerleşmesi için olağanüstü çaba harcamışlardı. Hatta bizzat söz konusu vezir, fakihler, edebiyatçılar ve kadılardan oluşan bir eğitim ve öğretim halkasında bu mezhebe ders verirdi. Fatimîlerde fıkhi hükümlerin kaynağını oluşturan bu kitap, Kahire'de Amr bin el-Âs Camiî'nde özel bir biçimde tedris olunuyordu. Vezirin ders halkasına devam eden 35 fakihe özel maaşlar tahsis olunmuştu. İsmâilî fıkhında kendisini ispat eden ve başarı gösterenlere hediyeler ve büyük ödüller veriliyordu. Ezher Camiî'nin yanı başında bu fıkha dair bir medrese de inşâ olunmuştu. Buradan icazetname alanlar katırlara bindirilerek onlara iltifatta bulunuluyor ve saygı gösteriliyordu. Şiîlerle ilgili bilimlerin tedrisi için de saraylarda özel müderrisler görevlendirilmişti. Tüm bu çabalar sırf Şiîliğin güç ve nüfuzunu daha da artırmak amacını güdüyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, artık İslâm dünyasında diyanet ile siyaset birleşmiş olduğundan, Şiîliğin takviyesi Fatımî devletinin de desteklenmesi ve kuvvetlendirilmesi anlamına geliyordu.

Söz konusu vezir, aslında Yahudi iken Müslüman olmuş ve Fatımî devletinin hizmetine girmiş ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere devletin hâkimiyetini takviye uğruna büyük hizmetlerde bulunmuştu. Öyle ki bu vezir hasta olduğu zaman halife Azizbillah kendisini ziyaret ederek ona, "Hayatını kurtarmak için bütün mülkümü feda etmeye hazırım," demişti.[11] Halifenin bu sözü, bu vezirin devlette ne kadar büyük bir ehemmiyet sahibi olduğunu göstermeye kafidir. Bütün Fatımî halifeleri, kendi mezheplerini yaymak için aynı politikayı özenle sürdürmüşlerdir. Aziz ile Hakim Biemrillah, Şia mezhebi ile ilgili kitapların okunup incelenmesi ve çoğaltılması için Kahire'de birtakım kütüphaneler, darü'l-istinsahlar (teksir evleri) kurdukları gibi H. 411 senesinde hilafet makamına çıkan Zahir de Şia mezhebini teyit etmek maksadıyla Mısır'da ne kadar değişik mezhep fukahası varsa cümlesini bölgeden kovmuş ve sürgüne göndermişti. *Deâimü'l-İslâm* kitabıyla *Muhtasaru'l-vezir* kitabı-

11 İbnü'l-Esîr, IX, 32.

nı ezberleyenlere belli bir nakit para ödülü tayin edilmişti. Fatimîlerin miras hükümlerine göre, miras "zevi'l erham"a intikal ettiğinden, bir adamın bir kızından başka vârisi bulunmaz ise miras kıza ait olurdu.[12] Bu kaide Fatimîlerin veraset haklarının temeli ve neticesiydi. Çünkü kendileri Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'ya mensuptular. Hazreti Fatıma ise Hz. Peygamber'in mirasının yegane vârisiydi.

Fatimîlerin Geçirdiği Devirler

Fatımîler de, Abbasi devletine benzer üç dönem geçirmişti. Abbasilerde tesir ve nüfuz önceleri Araplarla İranlılar arasında ortakken daha sonra İranlılara, onu takiben de Türklere intikal etmişti. Araplarla Berberilerin üstün çaba ve gayretiyle kurulan Fatımî devletinde egemenlik, ilk başlarda Araplarla Berberiler arasında ortakken, daha sonra önce Berberilere, sonra da Türklerin eline geçmişti.

Kuzey Afrika'da oturan ve Araplar gibi çeşitli kabilelerden oluşan Berberiler savaşçı bir toplumdu. İranlıların Şia'ya verdikleri destek gibi bunlar da batı bölgesinde Şiîlere en büyük yardımı yapmış, destek olmuşlardı. Müslümanlar Berberi kabilelerini itaat altına alıncaya kadar büyük meşakkat ve güçlük çekmişlerdir. Berberiler on iki kez İslâmiyet'i terk etmiş ve her seferinde Müslümanlara hücum etmişlerdi. Berberiler arasında İslâmiyet ancak H. 1. yüzyılın sonlarında Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr zamanında yerleşebilmişti. Emevilerin Arap olmayan halka karşı olan taassuplarından dolayı aleyhlerinde halkın gönlüne yerleşen kin ve intikam duygusunun yaşandığı dönemde Berberiler de Emevilere karşı isyan etmiş, diğer halklar gibi bunlar da intikam davasına düşmüşlerdi. Bu nedenle Endülüs'te Emevi devleti kurulması üzerine sırf onların ırkçılığına karşı bir intikam duygusuyla Emevilerin parasıyla geçinenlerin dışında, İslâmiyet'i terk ederek Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Tüm bunlara rağmen şu gerçeği de itiraf etmemiz gerekir: Hindistan ve Çin'e kadar Asya'nın ortalarında

12 Makrîzî, I, 111.

İslâmiyet'in yayılması uğruna Türklerin yaptığı büyük himmet, gayret ve çabanın benzerini Afrika kıtasında Berberiler göstermiş, onların üstün çabasıyla İslâmiyet Avrupa'nın ortalarına kadar yayılmıştı. Berberiler İslâmiyet'i samimi olarak kabul ettikten sonra kendi topraklarının ötesinde Batı Afrika'da fetihlere başlamış, bu fütuhat yıllarında İslâmiyet Afrika kıtasında hızla yayılmıştır.

Fatimîlerin Mağrip bölgesinde güçlenip hükümran olmasında tüm Berberiler, özellikle de Ketame, Sanhace ve Havvare kabileleri tam destek olmuşlardı. Bu kabileler H. 3. yüzyıl sonlarında Ubeydullah Mehdî, Fatımî devletini kurmaya teşebbüs ettiği zamandan beri söz konusu devletin en büyük destekçisi olmuşlardı. Ubeydullah Mehdî H. 297 yılında devletini kurduğunda en önemli devlet makamlarını Berberilere dağıtmıştı. Berberiler H. 322 yılında devletin başına geçen Ubeydullah'ın oğlu Kaim Biemrillah ile H. 334 yılında hükümdar olan Mansur Binasrillah ve H. 341'de Muiz Lidinillah devirlerinde de devletin en önemli memuriyetlerini işgal etmeye devam etmişler, Fatımî devletinin tüm Mağrip bölgesini ele geçirmesine ve bölgede Abbasilerin egemenliğine son vermesine yardım etmişlerdi. Fatimîler adı geçen Muiz Lidinillah devrinde Mısır bölgesini fethetmiş ve Kahire'yi kurmuş, başkentlerini de bu yeni şehre taşımışlardır.

H. 365 yılında saltanat Muiz'in oğlu Azizbillah'a intikal edince bu da Abbasiler gibi Türk ve Deylemlilerden birçok adam toplamış, bunları terfi ettirerek özel birlikleri arasına almıştı. Büyük ihtimalle kendisi Berberilerden çekindiği için böyle bir çareye başvurma lüzumunu görmüştü. Ancak çok zaman geçmeden Berberiler ile Türkler arasında büyük bir rekabet ve kıskançlık oluşmuş, Azizbillah'ın vefatına kadar bu durum devam etmişti. Onun vefatından sonra devletin başına geçen Hakim Biemrillah, Berberilerin devlet için yaptıkları güzel hizmetlerini ve fedakârlıklarını göz önüne alarak, onları kendisine yaklaştırmış, devlet mansıplarını tekrar onların eline vermişti. Berberiler aslen bir Berberi olan İbn Ammar Ketami'nin kendilerine reis tayin edilmesini istediklerinden, bu zat vezirlik maka-

mına denk olan "vesatat" tayin edilmişti. Fakat çok zaman geçmeden Berberiler İbn Ammar'ı terk ederek yüksek makamlara hevesli "Bercivan" adında Sicilyalı bir adamın çevresinde toplanmışlardı. Bercivan, Berberilerle İbn Ammar'ın arasını bozarak vesatat makamını bırakıp çekilmesini sağlamış, sonra da kendisi bu makama geçmiş, ancak iktidar makamına gelir gelmez Berberiler yerine Türklerle Deylemlileri tercih ederek onları sarayda üst memuriyetlere tayin etmişti. Halife Hakim her nasılsa Ammar'ı, babasını, büyükbabasını ve hükümet adamlarından birçoklarını idam ettirmiş, bunun neticesinde Türkler kontrolü ele geçirmiş ve Berberiler perişan hale düşmüşlerdi.

Hakim'in vefatından sonra H. 411 yılında başa geçen oğlu Zahir zevku sefaya, eğlence ve israfa çok düşkün olmakla birlikte, Türklere ve tüm doğu halklarına daha fazla iltifat ve teveccüh gösterdiğinden, Berberilerin zaaf ve perişanlıkları bu dönemde bir kat daha artmıştı. Annesi siyah bir cariye olan Müstazhir, Zahir'den sonra H. 427 yılında hilafet kürsüsüne oturunca, validesi soydaşı olan zencilerden çok sayıda adamı maiyetine almış, çevresinde bin kadar siyahi toplanmıştı. Diğer taraftan bunun oğlu da kendi maiyetinde çok sayıda Türk toplamış, devletin ordusu biri Türk, diğeri siyahi olmak üzere birbirine rakip iki düşman bölüğe ayrılmıştı. Her bölük güç ve kuvveti yalnızca kendi eline alabilmek emelinde olduğu için aralarındaki rekabet de her geçen gün şiddetlenmiş, büyük bir askeri ihtilalin patlak vermesine neden olmuştu. Bu büyük ihtilal sırasında halife asayişi sağlamaya güç yetiremediğinden, Şam'dan imdat kuvvetleri gelmesini istemiş, bunun üzerine aslen Ermeni olan "emiru'l cüyuş", Bedrü'l Cemali Suriye'den Mısır'a gelerek bütün hükümet adamlarını katlettikten sonra Ermenilerden oluşan bir ordu kurmuştu. Bu tarihten itibaren Mısır askeri çoğunlukla Ermenilerden meydana geliyordu. Berberiler ise güçlerini tamamen kaybederek sıradan halk derecesine düşmüş, önceleri devletin en önemli adamları ve destekçileri iken bu dönemden itibaren hâkimiyet mevkiinde hiçbir tesirleri kalmamıştı.[13]

13 Makrîzî, II, 12.

Bu dönem sırasında Selçuklular Irak ve Fars bölgelerini ele geçirmiş, Buveyhiler devleti son bulmuş, yaşadıkları bölgelerde Şiîlik güç kaybetmiş, Selçuklular Memlûk ve kumandanları olan atabeyleri vilayetlere vali tayin ettikten sonra bunlar da zamanla birer birer bağımsızlıklarını ilan etmiş bulunuyordu. Şam'da atabeylerden biri olan Nureddin Zengi hüküm sürüyordu. Kendisinin maiyetinde bulunan birkaç savaşçı Kürt arasında Necmeddin Eyyûb ve kardeşi Esedüddin Şirkuh adında iki komutan vardı. Bunlar iktidar ve kahramanlıklarıyla atabeyin yanında en yüksek makamları işgal etmişlerdi. Mısır'daki Fatımî hilafeti H. 555/M. 1160 yılında tedbirsiz ve iktidarsız bir halife olan Âzid bin Yusuf'a intikal etmiş, halifenin zaafından istifade eden vezirler devletin hâkimiyetini ele geçirme uğruna birbirlerine rakip kesilmiş, ülkeyi büsbütün tahrip etmişlerdi. Rakiplerine karşı duramayarak güç ve mevkisini kaybeden Şaver adında bir vezir imdat ve yardım talep etmek üzere Nureddin Zengi'ye iltica etmiş, hasmı olan diğer vezirin aleyhinde yardım ve desteğini istirham etmişti. Nureddin Zengi vezirin bu talebini bütün Mısır bölgesini kendi kontrolüne almak için bir fırsat olarak gördüğünden, yardım için Esedüddin Şirkuh'un kumandasında, kölelerden oluşan askeri bir kuvvet göndermiş ve vezirliği Şaver'e iade ettirmiş, tekrar vezaret mevkiine çıkan Şaver de Mısır'ın haracının üçte birini Nureddin'e göndermeye başlamıştı. Söz konusu devre kadar Haçlılarla yapılan savaşlar da oldukça şiddetlenmişti. Bu da Nureddin'in Mısır'ın iç işlerine müdahalede bulunması için önemli bir sebep oluşturmuştu. Nureddin'in Mısır'daki vekili Şirkuh idi. Bunun kardeşinin oğlu olan ve Selahaddin Eyyûbi adı ile daha sonra büyük bir şöhrete kavuşacak olan Yusuf bin Necmeddin, amcasının yanında bulunuyordu. Bu yüzden H. 564 yılında Şirkuh Mısır'da vefat edince naiplik makamına Selahaddin geçmişti. Yüksek makam ve mertebelere meyilli, doğuştan üstün özelliklerle bezenmiş olan Selahaddin, vezirlik makamına denk olan naiplik mevkiine geçip de halifenin devlet işlerini idaredeki zaaf ve acizliğini görünce, Mısır bölgesini, bağlı olduğu emiri Nureddin'e değil kendine bağlayıp yeni bir devlet kur-

maya karar vermişti. Bu nedenle halife Azid ölür ölmez hemen idareyi ele almış, Kahire'de Abbasi halifesi adına hutbe okumuş, Mısır hükümetinin resmi mezhebini de Şiîlikten Sünniliğe çevirmişti. Haçlıların İslâm dünyasını istilası ve onlara karşı yapılan savaşlar bu dönemde iyice yoğunlaşmıştı. İslâm dünyası ölüm kalım mücadelesine benzer, son derece kritik bir dönem yaşıyordu. Selahaddin Haçlılara karşı tarihin altın sayfaları arasında yer bulan, olağanüstü başarılı savaşlar yapmış, zaferler kazanmış, saldırılarını püskürtmekle kalmamış, yaklaşık bir asırdır Haçlı işgalinde bulunan Kudüs'ü Haçlıların elinden alarak hâkimiyetini Şam ve ötesine kadar genişletmişti. Kendisinin kurmuş olduğu Eyyûbiler Devleti Sünni bir Kürt devletiydi. Kürtler zamanında Mısır bölgesi Abbasilerin dinî hâkimiyetine geri dönmüştü.

Gerek Selahaddin gerekse kendi yakınlarından iktidar mevkiine gelenler o dönemde geçerli olan âdete uygun olarak, çok sayıda Türk ve Çerkez asıllı genci asker yapmış, bunlardan düzenli birlikler kurdurmuşlardı. Her geçen gün askerlerin sayısı çoğalmış, sonunda devletin zimamını ele geçirip saltanata göz dikmişlerdi. Eyyûbiler Devleti şanlı dönemini kaybedip zaaf ve perişanlık içine düşünce, bunlar da bağımsızlıklarını ilan etmiş, Kölemen (Memlüklar)[14] adını alan iki devlet kurmuşlardı. Bunlardan birine Memalik-i Bahriyye, diğerine Memalik-i Bürciyye adları verilen bu iki devletin birincisi (H. 648-792) diğeri (H. 784-923) yılları arasında hüküm sürmüşlerdi. Her ikisi de Bağdat'ta oturan Abbasi halifesinin hâkimiyetine bağlıydılar. H. 656 yılında zalim Tatarlar Bağdat'ı istila ederek Abbasi halifesi Müstasim'i katledince Abbasilerden hayatta kalanlar Bağdat'tan firar edip Bahri Memlükların sultanlarından olan Zahir Baybars'ın hâkimiyet devrinde Mısır'a sığınmışlar ve Osmanlı Sultanı Yavuz Selim'in Mısır'ı fethine kadar orada yaşamışlardı.

14 Memlûklar (Kölemenler) Devleti hakkında geniş bilgi için bkz. Kazım Yaşar Kopraman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989; Aynı yazar, *Makaleler I*, Berikan Yayınları, Ankara 2005.

Moğol veya Tatar Devri
İslâm Âleminin Yıkılışı (H. 603/1206) Yılında Cengiz Han'ın Ortaya Çıkışından (H. 807/1404) Yılında Timurlenk'in Ölümüne Kadar

H. 6./12. yüzyılın sonuna kadar İslâm dünyası artık tamamıyla parçalanmıştı. Abbasi hilafeti de çevresinde bağımsızlıklarını ilan etmiş birçok melik, sultan ve emirin hâkimiyetlerini pekiştirmesine yarayan, yalnızca manevi bir destek olarak ismen yaşayan bir haldeydi. Aslında Abbasi hilafeti kendi kendine ayakta durabilecek kadar bile güce sahip değildi. Geniş İslâm ülkesi üç milletin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bunlar koca devleti aralarında pay etmiş gibiydiler. Bunlardan birincisi doğuda Selçuklular, ikincisi Mısır ve Şam'da Eyyûbiler, üçüncüsü de Mağrip ve Endülüs bölgesindeki Berberi Muvahhidler devletiydi. Yemen ve diğer bölgelerde birtakım ufak emirliklerin dışında Arapların siyasi hiçbir güçleri kalmamıştı. İslâm devletinin sınırdaşı olan yakın düşmanları İslâm topraklarında hüküm süren bu siyasi zaaf ve perişanlıktan yararlanmayı iyi bilmişler, dört bir yandan üzerine hücum etmişlerdi. Yağma amacıyla İslâm ülkesine kuzeyden tecavüz eden Gürcüler, Ermeniler çok defa on binlerce savaşçıdan oluşan büyük bir kuvvetle Azerbaycan ile komşu olan diğer memleketleri yakıp yıkıyorlardı. Daha önce bedevilik döneminde Arapların yaptıkları gibi yağma ve çapulla ganimetler topluyor, öldürdüklerinin yanı sıra, on binlerce Müslüman esir ile yurt-

larına geri dönüyorlardı.[1] Bununla birlikte bu milletler İslâm topraklarının hiçbir yerinde bir devlet kurmaya teşebbüs edememişlerdi.

Batı tarafından ise Haçlı orduları Hz. İsa'nın kabrini ele geçirmek gibi bir dinî amaç doğrultusunda birçok sefer yapıp, İslâm dünyasını baştan başa yağmalamış, yakıp yıkmış, önlerine çıkanları kılıçtan geçirmişlerdi. Haçlılar, İslâm topraklarını ele geçirerek kendilerine ebedi yurt yapmak istiyorlardı. Bir müddet Filistin ile Suriye'nin bir kısmını ve Kudüs şehrini ele geçirmiş, ancak aralarındaki anlaşmazlık ve kargaşadan dolayı daha ileri gidememişlerdi. İttifak ile hareket etmeyi sürdürebilselerdi başka bölgeleri de ele geçirebilirlerdi. Tam bu dönemde Selahaddin Eyyübi cesareti ve kahramanlığı, zekâ ve dehası, yönetim yeteneği ile Haçlıların önünde bir kale gibi durmuş, onların korkulu rüyası olmuş, ordularını mağlup ve perişan etmiş, ellerinde bulunan İslâm topraklarını geri almış, H. 583/1187 yılında da Kudüs'ten tamamen kovmuştur. Haçlılar artık bu tarihten itibaren hiçbir varlık gösterememişlerdir.

İslâm yurdu doğudan da Tatar veya Moğolların[2] taşkın sel gibi akıp gelen hücum ve istilalarına maruz kalmıştı. Oldukça ilkel, yalnızca beden kuvveti ve savaşçılık yetenekleriyle vasıflanmış Tatar kabileleri, Cengiz Han gibi zalim ve kan dökücü bir hükümdarın emri altında, H. 7. yüzyıl başlarında Orta Asya'nın bozkırlarından İslâm topraklarına hücum ederek, ülkenin doğudaki en uzak sınırından Irak bölgesinin batı hududuna kadar her karış toprağı kana bulamış, her köşeyi harap bir bahçe haline getirmişlerdi. Söz konusu dönemde İslâm dünyası bu taşkın sel gibi önüne geleni silip süpüren, yağmacı Tatar zorbaların gücünü kırabilecek Selahaddin Eyyübi gibi büyük devlet adamlarına sahip değildi. Cengiz Han zamanla Hindistan ve Çin'den de birçok bölgeyi ele geçirmiş, ülkesinin genişliği dört yüz bin milkareye ulaşmıştı.

---

1 İbnü'l-Esîr, XI, 128.

2 Yazar her iki kelimeyi de zaman zaman birbirinin yerine kullanıyor – ng.

Moğollar[3]

Sibirya'nın güneyinde Baykal Gölü'nün çevresinde oturan Tatar kabilelerinden biri olan Moğolların tarihi oldukça karanlıktır. Moğollar Cengiz Han'ın istila ve yağmalarına kadar uygar dünyadan uzak memleketlerde, diğer bedevi kabileler gibi savaş, yağma ve avcılıkla geçinen bir topluluk olduklarından, tarih boyu dikkat çekici bir varlık gösterememişlerdi. Hatta Cengiz Han'ın zamanında da sayıları kırk bin çadırdan ibaretti. Her çadırda azami on nüfus bulunduğunu kabul etsek bile toplam sayıları dört yüz bini aşmazdı. Cengiz Han Moğol bedevilerinden oluşan ve sayıları bu kadar az bir halkla çevrelerinde bulunan mamur ülkelere saldırmış, daha önce Arapların Arap Yarımadası çevresine yayılışları gibi, on beş yirmi sene gibi kısa bir müddet içinde bu gelişmiş ülkeleri ele geçirip yönetimleri altına almışlardı. İslâmiyet'in doğduğu yıllarda Rumlarla İranlıların medeniyetin getirdiği refah ve rahata kapılarak fitne ve karışıklıklara düşmeleri gibi, Müslümanlar da Cengiz ve Tatar belasına kadar böyle bir rahatlık ve refaha kapılmışlar, aralarında birçok ihtilaf çıkmış, parça parça olmuşlardı. Bilindiği üzere tarih tekerrürden başka bir şey değildir.

Cengiz Han

Cengiz Han'ın babası, büyük Tatar hakanına bağlı on üç kabilenin beyiydi. H. 548/1153 yılında doğmuş olan Cengiz Han'a Timuçin adı verilmişti. Doğumundan on dört yıl sonra baba-

3 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-tarih*'te Moğolların İslâm Dünyası'na saldırısını o güne kadar insanlığın karşılaştığı en büyük afet olarak kabul eder: "Bu büyük ve dehşet verici olay, muazzam musibet gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle Müslümanları kökünden kazıdı." Bu belanın Hz.Adem'in yaratılışından o güne kadar insanlığın başına gelmiş en büyük musibet olduğunu ifade ettikten sonra, Moğolların sadece bir şehirde katlettikleri Müslümanların yeryüzünde yaşayan tüm Yahudilerin sayısından fazla olduğunu belirtir ve ahir zamanda çıkması beklenilen Deccal fitnesinden bile büyük bir musibet olduğunu, köpek eti ve domuz eti de dahil sadece et yiyen bu Moğol Tatarları'nın nikah falan bilmediklerini, sınırsız ve kuralsız, komün bir hayatları olduğundan, doğan çocuklarının da kime ait olduğu ve babalarını kim olduğunun da bilinmediğini... kaydetmiştir. XII, 312-314 – ng.

sı vefat ettiğinden, idaresi altında bulunanlar kabile emirliğini ele geçirmek düşüncesiyle Timuçin'i küçük yaşından dolayı önemsememiş, emirlerini ciddiye almamışlardı. Ancak Timuçin, küçük yaşında bile cesur ve kan dökücü bir adamdı. Halkın bu temerrüdünü görür görmez derhal adamlarını toplayıp isyan edenlerin üzerine varmış, onları birbir mağlup ederek emri altına almıştı. Bu ilk başarıları üzerine herkes kendisinden korkmaya başlamıştı. Bununla birlikte Timuçin büyük hakanın yardımıyla babasının konumunu elde ettikten sonra hakanın kızıyla da evlenmişti. Çocukluk yıllarını ata binme, ok atma, her türlü savaş sanatını öğrenmekle geçirmiş olan Timuçin, aslında güçlü bir vücuda sahip, cesur; açlık, susuzluk ve soğuk gibi her türlü sıkıntıya karşı tahammüllü bir adamdı. Aynı yaşam tarzına alışmış olan adamları da kendisine büyük bir sadakatle bağlıydılar.

Timuçin'in büyük hakanın kızı ile evlenerek diğer emirlerin üzerinde bir mevki elde etmesi, diğer Moğol emirleriyle devlet adamlarının kıskançlık damarlarını kabartmıştı. Bunu hisseden Timuçin, emirlerle hakanın arasını açma siyasetinde de başarılı olmuş; emirler, hakana karşı isyan etmişlerdi. Büyük hakan beylerine mağlup olunca, Timuçin derhal kayınpederinin imdadına yetişmiş, ayaklar altına düşen taht ve tacını tekrar kendisine iade etmişti. Timuçin hakanın düşmanlarına karşı olağanüstü bir hiddet, vahşet ve kan dökücülükle yaklaşmış, yetmiş kadarını kaynar su kazanlarına diri diri atarak telef etmişti. Onun bu derece vahşet ve kan dökücülüğü kayınpederini bile ürkütmüştü. Timuçin, bu durumu anlayınca daha yumuşak bir tavırla ona yaklaşmaya çalışmıştı. Ancak tüm çabasına rağmen gayesine ulaşamadı. Aralarındaki anlaşmazlık iki taraf arasında savaş çıkmasına neden oldu. Neticede Timuçin büyük hakanı mağlup ederek Moğol tahtına oturdu.

Timuçin elde ettiği zaferlerle artık Moğol beyleri arasında saygın bir konuma yükselmiş, nüfuz sahibi bir hakan olmuştu. Moğol beyleri, Moğolistan'daki Selenga Irmağı kenarında genel bir toplantı yaparak, Timuçin'i hükümdar seçtiler. Timuçin bu toplantıda edebi bir nutuk attıktan sonra siyah bir keçe üzerinde oturarak beylerin tebriklerini kabul etti. Bu keçe o tarihten itiba-

ren Moğollar arasında kutsal bir eşya olarak kabul edildi. Bu toplantı sırasında sözü dinlenilir bilge bir zat Timuçin'e şu tavsiyelerde bulundu: "Ey hükümdar! Ne kadar kuvvetli olursan ol, bu kuvvet Allah'ın sana bir bağışıdır. Allah senin yardımcın olacak ve her işte sana muvaffakiyet bahşedecektir. Sakın haddi aşma. Eldeki saltanatı kötüye kullanırsan şu siyah keçe gibi olursun. Adamların da etrafından dağılıverirler." Timuçin'e hitaben söylenen bu cüret dolu sözler, Arapların bedevilik dönemi ve İslâm'ın ilk yıllarında halife ve emirlerine karşı içinde bulundukları hürriyet ortamının bir gereği olarak cüretkâr davranışlarına oldukça benzemektedir. Moğolların bu büyük kurultayında kendi aralarında keramet ve kutsiyet sahibi kabul edilen yaşlı bir adam üzerinde elbise olmadığı halde, Timuçin'in huzuruna çıkarak beylerine hitaben şu sözleri söylemişti: "Kardeşlerim! Rüyamda gökler ilahının arş ateşinin üzerinde oturmuş bir durumda yarattıklarından hesap sorduğunu, bütün cihanın efendimiz Timuçin'e tabi olmasını ferman ve Timuçin'e de Cengiz Han, yani büyük hükümdar adını verdiğini görür gibi oldum." Bu tarihten itibaren Timuçin, Cengiz Han ismiyle anılmıştır.

Cengiz Han, devletinin temellerini tamamıyla güçlendirip emniyete aldıktan ve ordusunu layıkıyla düzene soktuktan sonra Büyük İskender gibi, dünya hükümranlığı sevdasına kapılmış, buna da Çin'den başlamıştı. Çin imparatoru, boyunduruğu altındaki Moğollardan her yıl belli bir vergi alıyordu. Cengiz Han büyük Tatar hanı olunca bu vergiyi ödememişti. Bunun anlamı Çin'e savaş ilan etmek demekti. Cengiz Han Çin hakanından önce davranarak, buyruğu altındaki ordusuyla Çin topraklarına hücum etmiş, ünlü Çin Seddi'ni aşarak önüne gelen halkı kılıçtan geçirmiş, mal ve mülklerini yağmalamıştı. O devirde cihanın en uygar milleti sayılan Çinliler, Yunanlıların Araplara karşı kullandıkları "Yunan ateşi"ni Moğol saldırılarına karşı kullanıp, yüzyıllar sonra Avrupalıların dikkatini çeken içi barut dolu güllelerle kendilerini savunmuşlarsa da Moğol istilasını durduramamışlardı. Cengiz Han önüne çıkan her şeyi yakıp yıkarak Pekin'e ulaşmış, Çin başkentini ele geçirdiği gibi Çin'in bütün kuzey bölgesini de kendi topraklarına

katmıştı. Bu ihtişamlı fetihler, bu kan dökücü Tatarın cesaretini iyice artırmış, yağmalayacak başka yerler aramaya başlamıştı. Bunun üzerine saldırılarını batıya doğru, bir başka ifadeyle İslâm topraklarına yöneltti.

İslâm dünyası bu kritik dönemde tam bir zaaf, karışıklık, kargaşa ve bozulma dönemi içinde bocalıyor; Kürt, Türk, İranlı onlarca devletçiğe bölünmüş halde bulunuyordu. Yakın olması hasebiyle vahşi Tatar sürüleri veya Moğolların tecavüzleriyle ilk karşılaşan bölge, Selçuklulardan Alaaddin Harezmşah'ın hâkimiyeti altında bulunan Harezm bölgesiydi. Bu hükümdarın hâkimiyeti saltanatının son devrine doğru Irak Acemi'nin büyük bölümüyle, Sicistan, Kirman,Taberistan, Cürcan, Cibal, Horasan, Fars, Maveraünnehir'e, Afganistan ile Hindistan'ın bir bölümüne kadar genişlemiş ve uzanmıştı. Saltanatın başkenti Harezm'di. Sultan Alaaddin'e "Harezmşah" denilmesi de bu şehrin adından dolayıdır. Cengiz Han, emri altındaki yedi yüz bin asker ve çapulcudan oluşan büyük bir Tatar ordusuyla, Türkistan ve ötelerini kesip biçerek, yakıp yıkarak, tüyleri ürpertecek kadar korkunç vahşetlerle ilerleyişini sürdürüyordu. Cengiz'in bu kanlı vahşeti sergilemesinin sebeplerinden biri de şuydu: Cengiz ordusuyla beraber Türkistan'a ulaştığı zaman, kendisine çeşitli giyecekler satın alması için bazı Türk tüccarlarını mal ve altınlarla birlikte Türkistan şehirlerinden Semerkant ve Buhara'ya göndermişti. Bu tüccar kafilesi Harezmşah'a bağlı toprakların sınırında bulunan Otrar şehrine vardığında Harezmşah'ın ordudaki vekili, tüccarların gelişi ve yanlarında taşıdıkları altın ve paralarla ilgili hükümdara bilgi verir. Harezmşah tüccarların öldürülmesini ve ellerinde bulunan altın ve mallara el konulmasını emreder. Vekil de aldığı bu emri aynen uygulayarak tacirleri öldürür, mal ve paralarını Harezmşah'a gönderir. Harezmşah bunları kendisine ait meşru mal gibi kabul ederek Buhara ve Semerkant tüccarına satar. Sultan Alaaddin'in Moğollara karşı gösterdiği bu muamelenin nedeni onları daha önce Türkistan'da Kaşgar, Balasagun ve diğer yerlerde yaptıkları tecavüzlerine bir misilleme ve Moğollara erzak ve mühimmat ulaşmasını engelleme düşüncesiydi.

Fakat Cengiz Han, Harezmşah'ın valisinin adamlarını öldürmesi haberini alır almaz öfkesinden âdeta çıldırmış, emri altında bulunan askere ek olarak her bölgeden yeni askerler toplamış, dehşet ve korku verici büyük bir kuvvetle İslâm topraklarına hücum etmişti. Harezmşah Sultanı Alaaddin Harezmşah'a da "Adamlarımı öldürürsünüz. Mal ve paralarını alırsınız. Öyleyse şimdi savaşa hazırlanınız. Öyle büyük bir orduyla geliyorum ki ona karşı durabilmeniz mümkün değildir" anlamında bir mektup gönderdi. Harezmşah Cengiz'in mektubunu alır almaz getiren özel elçiyi derhal idam ettirmiş, arkadaşlarının sakallarını da tıraş ettirip hakaret ederek Cengiz'e geri göndermişti. Cengiz de buna karşılık "Ben de ordumla geliyorum. Dünyanın öbür ucunda olsan yine seni bulup intikam alacağım. Adamlarını kılıçtan geçirdiğim gibi seni de kılıçtan geçireceğim" şeklinde sert bir cevap yollamıştı. Vaktiyle İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanların gönderdiği mektuplara önem vermeyip hafife alan Bizans İmparatoru Heraklius'un sonunda perişan olması gibi, Harezmşah da Moğol tehdidine önem vermeyip hafife aldığından, aynı acıklı akıbete uğramış, perişan olmuştu.

Tatar Hanı Cengiz tüm tehditlerini olduğu gibi uygulamaya koydu. Ordusuyla İslâm topraklarına girdi. Türkistan ile onun batısındaki toprakları yerle bir etti. Bu taşkın ve azgın Tatar seli, karşısına çıkan bütün şehirleri, tüm medeniyet eserlerini yakıp yıktı. Büyük katliamlarla ahaliyi yok ederek bütün mamur bölgeleri viraneye çevirdi. Moğol Tatarlarının tecavüzüne uğrayan yerler tarihin hiçbir döneminde eşi benzeri görülmemiş bir şekilde ıssız, her çeşit yaşam izinden mahrum birer çöl haline geliyordu.

İşte burada bir noktaya işaret etmek gerekir: Moğol veya Tatar bedevileri ile İslâm orduları arasında büyük bir fark vardı. İslâm orduları bir memleketi ele geçirince orada bulunan uygarlığa dokunmadıkları gibi, kendilerine karşı silah kullanmayan halka da eman verir, can ve mallarını güven altına alır, eman verdiklerini de her türlü düşmanın tecavüz saldırısına karşı muhafaza eder, her geçen gün uygarlıklarından bir şeyler alır, sonunda da o medeniyetin temeli üzerinde kendileri-

ne özgü yeni bir medeniyet kurarlardı. Oysa Moğol Tatarları tarihin kaydettiği en ilkel, barbar, kan dökücü vahşi toplumları gibi yalnızca öldürüyor, yağmalıyor, yok etmekten başka hiçbir şey düşünmüyorlardı. Biz bu hunhar ve zalim cihan hükümdarının ayrıntılı bir şekilde biyografisini yazmak düşüncesinde değiliz. Cengiz Han kendisinden önce veya sonra gelen Büyük İskender, Sezar, Nadirşah, Napolyon Bonapart gibi hükümdarların kuramadığı devasa bir imparatorluk kurmayı başarmıştı. Onun toprakları büyük Okyanus'tan Karadeniz'e kadar uzanmış, Çinli, Tonguz, Afganlı, Hintli, İranlı, Türk vs milletlerden oluşan milyonlarca insan hâkimiyetine boyun eğmişti.

Cengiz, bu kadar büyük bir devlet kurduğu halde, okuma yazma bilmeyen bir ümmî olduğu gibi, adamlarının çoğu da bilim ve kültürden uzak insanlardı. Bu yüzden daha önce Müslümanların hâkimiyetleri altına aldıkları İranlılar, Rumlar ve diğer kanun ve hukukun hüküm sürdüğü milletlerin bilgi ve birikimlerinden yararlanıp devlet idaresini güçlendirdikleri gibi, Cengiz de idaresi altına giren Müslümanların bilim ve irfanından istifade yolunu seçmiş, onları devlet hizmetinde kullanmıştır. Cengiz Han elli iki sene saltanatta kaldıktan sonra yetmiş altı yaşında ölmüştür (H. 624/1227).

Cengiz'in ölümünden sonra ülkesi, Moğolların geleneği üzere oğulları arasında taksim edildi. Bu töreye göre ülke yalnızca hükümdarın malıdır ve ölümünden sonra diğer malları gibi oğullarına miras kalır. Bunun sonucunda Moğol ülkesi Cengiz'in dört oğlu arasında bölündü. Daha sonra bunlar da izahı uzun sürecek birtakım küçük parçalara bölündü. Biz burada yalnız bu dört devleti kaydetmekle yetineceğiz.

Cengiz Han'dan sonra saltanat makamına çıkan Oktakağan, Tuli, Cuci ve Çağatay adlı oğullarının hepsi de hakan adını almışlardı. Devletleri ve hâkimiyet müddetleri şöyledir:

1. Oktakağan devleti, Zingarya ve civarı (H. 603-1043)
2. Tuli devleti, Moğol ülkesinde (H. 654-750)
3. Cuci devleti, Kıpçak ve civarı (H. 621-907)
4. Çağatay devleti, Maveraünnehir (H. 624-760)

Oktakağan devleti hepsinin en büyüğüydü. İlk hükümdarı bizzat Cengiz Han'dı. Bu devletin konumuzla ilgisi yoktur. Ancak ikinci devlet yani Tuli devleti İslâm tarihiyle doğrudan alakalıdır. Bu devlet içinden zamanla Hülagü gibi bir hunhar ve zalim bir bela ortaya çıkmış, Müslümanların başına büyük felaketler getirmiştir. Hülagü, Tuli'nin oğlu ve Cengiz Han'ın torunuydu. Babasının devletinde bir vali olarak bağımsızlığını elde etmiş ve daha sonra H. 654/1256 yılında Fars bölgesini de yönetimi altına almıştı. Kurmuş olduğu devlet İlhanlı devleti adıyla bilinmektedir. Hülagü, Fars bölgesinde Harezmşah ülkesinden kalma topraklarda devletini genişlettikten sonra, kendisinden önce kimsenin yapmaya cesaret edemediği büyük ve cüretkâr bir teşebbüse, yani İslâm hilafetinin merkezi olan Bağdat'ı işgal etmeye karar vermişti.

Hülagü ve Bağdat'ın Ele Geçirilmesi

Bu kan dökücü zalim hükümdarı, Bağdat'ın işgaline yönlendiren ve cesaretlendiren en önemli sebep Bağdat'ta yaşayan Sünnilerle Şiîler arasında bitip tükenmeyen ihtilaflar ve savaşlardı. Aslında Abbasi devletinin Bağdat'taki hâkimiyetinin sonlarına doğru Sünnilerle Şiîler arasında ihtilaf ve mücadeleler hâlâ devam ediyordu. Devletin resmi mezhebi olduğundan, yönetim Sünnilere destek veriyor, Şiîleri baskı altında tutuyordu. Şiîler Bağdat'ın Kerh bölgesinde yaşıyorlardı. Bunlar çoğunlukla dışlanmalarına rağmen yine de zaman zaman devletin bazı önemli makamlarına tayin olunuyorlardı. H. 640 yılında Hülagü devrinde hilafet makamına çıkan Abbasi halifesi Müstasım, idari yetenek ve otoriteden mahrum bir zattı. Veziri olan Şiî Müeyyedüddin bin Alkami ise tam aksine son derece zeki ve hilekâr bir adamdı. Her dönemde olduğu gibi o sırada da Sünnilerle Şiîler arasında bir fitne ve fesat ortaya çıktı. Halife'nin Ebubekir adında Şiîlere düşman bir oğlu vardı. Ortaya çıkan fitne üzerine halifenin oğlu Bağdat askerinin komutanıyla birlikte Şiîlerin yaşadığı Kerh bölgesine hücum etti. Asker Şiîleri ezmekle yetinmeyip topraklarına da el koymuştu. Bu

durum vezir İbn Alkami için kabul edilemez bir gelişme olduğundan, gizlice Moğol hakanı Hülagü'ye haber gönderip Bağdat'ı ele geçirmesini teklif ve teşvik etti. Öyle ki bizzat erkek kardeşini özel bir şekilde Hülagü'nün yanına gönderdi. Bunun üzerine Hülagü büyük bir orduyla Bağdat üzerine yürüdü. Durumdan haberdar olan Müstasım, Hülagü'yü Bağdat'ta bulunan az sayıdaki askerle durdurmaya çalıştı. Ancak ordudaki askerin sayısı yirmi binden fazla değildi. İki ordu Bağdat'tan iki konak uzaklıkta birbiriyle karşılaştı. Ancak yapılan savaşta halifenin ordusu mağlup ve perişan olmuştu.

Hülagü, Bağdat'ın doğusundan şehre yaklaştı. Bir kumandanını şehrin batı tarafındaki hilafet sarayının karşısına yerleştirdi. Halife Mustasım, veziri İbn Alkami'nin tuzak, tertip ve hainliğinden habersizdi. Kendisini sulh müzakeresinde bulunması için Hülagü'ye gönderdi. İbn Alkami hilesini tamamlamak için iyi bir fırsat yakalamış oldu. Hülagü'nün yanından dönünce Halife'ye, "Hülagü, Rum sultanını saltanat makamında bıraktığı gibi, seni de halifelik makamında bırakmak, ayrıca kendi kızını oğlun Ebubekir'e vermek düşüncesindedir" dedi. Bağdat'ın dışında Hülagü'yü karşılamasını tavsiye etti ve bunu yapması için de halifeyi cesaretlendirdi. Halife Mustasım devletinin önde gelen adamlarının çoğu ile birlikte Hülagü'nün yanına gitti. Hülagü hepsini ayrı bir çadırda kabul etti. Vezirin daveti üzerine Bağdat'ın bütün hukukçuları ve ileri gelenleri de Hülagü ordusunda toplandılar. Hülagü fırsat vermeksizin hepsini idam ettirdi. Daha sonra zalim ve hunhar ordusu da Bağdat'a saldırdı. Şehrin her köşesine ve hilafet saraylarına saldırarak, çocukların dışında kime rastladılarsa hepsini kılıçtan geçirdiler. Çocukları ise yağmaladıkları ganimet malları gibi esir almışlardı. Bağdat'taki korkunç katliam kırk gün boyunca aralıksız devam etti. Kırk günden sonra eman ilan edildi. Bağdat H. 656/1258 yılında Hülagü'nün eline geçtiği gibi Irak'taki Abbasi hilafeti de Şia'nın ihanet ve işbirliği sonucunda yok oldu. Mansur, Mehdî ve Harun Reşid daha önce buna benzer korkunç bir sondan endişe ettikleri için, kuşku duydukları vezir ve komutanlarından kurtulma yolunu seçmişlerdi. Sonunda korkulan ihanet başa

gelmişti. Bununla birlikte Abbasi hilafeti tamamen sona ermedi. Abbasi hanedanından olup Hülagü'nün katliamından kurtulmayı başaranlar Mısır'a kaçmışlar, orada Memlük sultanlarının desteği ile Abbasi hilafetini tekrar kurmuşlardı. Hülagü o devrin İslâm başkentini işgal ettikten sonra Bağdat'ın ötesindeki İslâm topraklarına da göz dikmiş, Eyyübilerden sonra Mısır Memluklularının hâkimiyetleri altına giren Şam bölgesine hücum etmişti. Ancak burada Memlukluların oldukça sert, güçlü mukavemetiyle karşılaşmış, daha ileri gidemeyip elde ettikleri ile yetinmek zorunda kalmıştı. Hülagü'nün hâkimiyeti Hindistan'dan Şam bölgesine kadar uzanmıştı. Ölümünden sonra bu geniş ülke oğulları arasında pay edilmiş, bir yüzyıl geçmeden (H. 654-750) yıllarında birtakım küçük vilayetlere bölünmüştür. Bu vilayetler ıstırap ve perişan bir halde devam ederken nihayet meşhur Timurlenk ortaya çıkmış, bu şehirleri birer birer egemenliği altına almıştır.

Timurlenk

Bu büyük hükümdar, Cengiz Han'ın ülkesinden çıkmış olmakla birlikte onun neslinden değildi. Cengiz Han ailesine yalnızca evlilik yoluyla bağlıydı. Büyük babası Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın veziriydi. H. 736/1335 yılında doğan bu hunhar, despot hükümdar, Maveraünnehir'de bazı üst görevlerde bulunduktan sonra vezirlik payesine yükselmiş, artık cihan hükümdarlığına göz dikmişti. Sultan Mahmud'u mağlup ettikten sonra Cengiz Han gibi cihangîrâne bir hamleyle dört bir yana saldırdı. Yeryüzünü kana boğan birçok savaş sonucunda Fars bölgesini ele geçirdi. Yedi sene geçmeden Horasan, Cürcan, Mazenderan, Sicistan, Afganistan, Fars, Azerbaycan ve Kürdistan boyunduruğu altına girdi. Daha sonra Bağdat'a gelerek, Hülagü'den sonra Celalilerin hükmü altına giren bu ünlü başkente hâkim oldu. Timurlenk buradan doğuya yönelerek Hindistan'a doğru istilasını sürdürmüş, Keşmir ve Delhi bölgelerini fethedip yağmaladıktan sonra batıya, Anadolu'ya yürümüştü. O tarihte Anadolu'nun hâkimi Osmanlı Sultanı Birinci Beyazit

(Yıldırım) idi. Timurlenk Ankara'ya kadar ilerlemiş, Sultan Beyazit'le savaşarak onu yenmiş ve Osmanlı sultanını esir etmişti (H. 804/1402). Timur, Şam bölgesinin son sınırına kadar bütün doğu topraklarını yağmalamış, Mısır sultanları da kendisine itaat ettiklerini bildirerek, onunla barışmak zorunda kalmışlardı. Tüm bu fetihlerden sonra Timur, Çin'i ele geçirmek için 200 bin seçme askerle doğuya yönelmiş ancak sefer sırasında H. 807/1405 yılında emellerine ulaşamadan önce vefat etmiş, zamansız ölümüyle tüm fetihleri meyvesiz ve sonuçsuz kalmıştı. Timur'un vefatından hemen sonra elde ettiği bütün memleketler önceki hükümdarlarının eline tekrar geçtiği gibi, her şey eski haline döndü. Bununla beraber Timurlular devleti Maveraünnehir'de (Türkistan) H. 906/1501 yılına kadar devam etmişti. Timurlenk'in vefatıyla Moğol veya Tatar devri son bulmuştur. Bu dönemin bitişiyle birlikte İslâm tarihinin ilk devri de tamamlanmıştır.

İkinci Devir

Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Günümüze Kadar

Verdiğimiz izahattan anlaşılacağı üzere Moğollar, İslâm topraklarında sağlam ve uzun ömürlü bir devlet kuramadıkları gibi, İslâm medeniyeti ile de hiçbir münasebetleri olmamıştı. Moğolların İslâm dünyasına saldırdıkları dönemde İslâm devleti birinci devrinin sonlarında Franklar, Gürcüler, Ermeniler vs tarafından yapılan tecavüzler neticesinde yıkılma ve yok olma kertesine ulaşmıştı. Moğollar bu derece zayıflamış bir ülkeyi bir kat daha zayıflatıp perişan hale düşürerek hilafeti tamamıyla ortadan kaldırmışlardı. Tatar seli bu topraklardan çekildiği zaman memleketin her köşesi bir enkaz yığını içinde can çekişiyordu. Bunları bir araya toplayacak ve güçlendirecek kuvvetli ve dirayetli bir idare mevcut değildi. Bu başarı ikinci Türk devrinde Osmanlılar, ikinci Fars devrinde de şahlar devletine nasip olmuştur. Bu iki devir İslâm tarihinin ikinci dönemini oluşturur.

Moğollar H. 9. yüzyılın başlarında İslâm topraklarından çekilip gittikleri zaman Mısır bölgesi saltanatı ele geçirme davası güden birbirine rakip Memluklular; Şam bölgesi de kısmen bunların ve kısmen de bağımsız olmak üzere Eyyûbilerin torunları elindeydi. Irak, Fars ve Mabeynennehreyn bölgeleri ise İlhaniler, Celayiriler, Muzafferiler, Karakoyunlular ve diğerlerinin rekabeti altındaydı. Maveraünnehir ile Afganistan ise Moğol soyundan gelen Timurluların hâkimiyetinde, Anadolu da Osmanlılar ile Selçukluların kalıntıları olan beyliklerin tasarrufunda bulunuyordu. Doğunun diğer memleketleri de Tatarlar veya Atabeylerden kalma birtakım küçük hükümetlerin rekabetleri arasında sıkışmış durumdaydı. Afrika'nın kuzey bölgesi de Merînîler ile Hafsiler arasında taksim olunmuştu. Endülüs bölgesinde ise Gırnata'da Nasriyye devletinden başka hiçbir İslâm idaresi kalmamıştı. Arap Yarımadası ise birbirlerine saldırıp ganimet ve talanla vakit geçiren çeşitli küçük emirliklerden oluşuyordu. Oldukça zayıf ve perişan olan bu hükümetler kendilerinden daha güçsüz bir halde bulunan Mısır'daki Abbasi halifesinin dinî bayrağının dışında genel bir bağ ve birliktelikten mahrumdular.

Osmanlı devleti ortaya çıkıp birbiri ardına zaferler kazanıp bağımsızlığını ilan ettiğinde, İslâm âleminin durumu bu derece perişan bir haldeydi. Osmanlı devleti aslında tam zamanında yetişmişti. Osmanlılar daha önce Müslümanlar tarafından birçok kez kuşatıldığı halde fethedilemeyen Konstantiniyye'yi (İstanbul) ele geçirdikleri gibi Avrupa'nın en büyük kralları ıyla savaşarak onları Macaristan'a kadar takip ettiler. Avrupa'da Avusturya kralının başkenti olan Viyana'yı kuşatarak Arşüdük Ferdinand'ı haraca bağlayıp Akdeniz'in İspanya'ya kadar olan tüm sahillerini zapt ettiler. Tüm Avrupa, Osmanlıların fetihleri karşısında korkunç bir telaşa kapılmıştı. Öte taraftan Şam, Irak ve Mısır bölgesi de Osmanlılar tarafından fethedilmişti. Mısır'ın fethi üzerine son Abbasi halifesi İslâm hilafetini Yavuz Sultan Selim'e kendi rızasıyla terk ve tevdi etti. Osmanlı devletinin toprakları Kanuni Sultan Süleyman devrinde (H. 926-974/1520-1566) Tuna Nehri kenarında bulunan Buda-

peşte şehrinden Nil Nehri kenarındaki Asvan şehrine, Irak'taki Fırat Nehri'nden Cebelitarık Boğazı'na kadar genişlemişti. Bütün batı İslâm dünyası Osmanlı'nın güçlü kanatları altında toplanmıştı. Osmanlı devletinin siyasi ve dinî egemenliği bir arada toplayıp birleştirmesi –hatta uzun müddet hâkimiyetini sürdüren Abbasiler de dahil olmak üzere– daha önce kurulan İslâm devletlerinin hepsinden daha uzun ömürlü olmasına hizmet etmiştir. Kuşkusuz Abbasilerin H. 3. yüzyıldan sonraki hâkimiyetleri sadece sözde bir hâkimiyetti. Fiili veya siyasi herhangi bir güçleri yoktu.

Diğer taraftan Safevîler, Fars ve Mabeynennehreyn bölgesinde ortaya çıkmış, büyük bir Şiî devleti kurmuşlardı. Bütün Şiî şehirleri bu devletin hâkimiyeti altında toplanmıştı. Bunların devleti daha sonra Kaçar Hanedanı'nın eline geçmiştir. Osmanlı devletinin Sünni dünyayı toplayıp birleştirdiği gibi, bu Şiî devleti de Şiîleri bir araya getirmiştir. Bu durumda İslâm dünyası bugün ikinci devrini yaşamakta, biri kuzey ve batıda Sünni bir devlet olan Osmanlı devleti, diğeri doğuda Şiî olan şahların hükümeti olmak üzere iki büyük İslâm devleti tarafından temsil edilmektedir. (1900 ün başları) Bunların siyasi ve idari durumlarından ve diğer ayrıntılardan bahsetmek kitabımızın konusu dışındadır.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

İslâm Devletlerinde Sosyal Yapı

Giriş

Bu ciltle birlikte, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*'nin beşinci ve sonuncu cildi tamamlanmaktadır. Cenab-ı Hak'a hamdolsun ki göze aldığımız araştırma tarzı ve araştırma metotlarının bir gereği olarak, ortaya çıkması doğal olan bunca müşkülat ve güçlüğe rağmen bu eseri tamamlamayı başardık. Her konu ve tarihi müşkülat için ne derece yoğun bir tefekkür içine girdiğimizi, kaynakları göstermek için de sahifelerin altına koyduğumuz dipnotları, bunu yaparken de ne kadar yoğun bir çalışma temposunun içine girdiğimizi insaflı bir gözle bakanlar anlayacak, bu mütevazı eserimizi ve çabalarımızı takdirle karşılayacaklardır. Aslında bu alanda bir şeyler yazabilmek için oldukça dikkatli ve sabırlı olmanın ötesinde tüm yorgunluğu da göze almak gerekiyordu. Bu kadar geniş ve çeşitli konuları bir araya getirmek, başka bir yolla mümkün değildi. Kaynakları daima göz önünde bulundurmak, birçok yerde konuyu özetleyerek, ayrıntılar için kaynakları göstermek gibi bir kolaylık sağladı. Böyle bir metottan kaçınsaydık kuşkusuz kitabımızın hacmi çok daha büyüyecekti.

Bununla beraber konuların çokluğu, çeşitliliği ve karışıklığı nedeniyle, daha önce diğer bir ciltte ele aldığımız bazı hususla-

rı, sonraki ciltlerde tekrarlamaya mecbur olduk. Fakat bu tekrârı kaynaklarımızı güçlendirip, pekiştirerek giriş ve sonuç arasında tam bir bağlantı kurabilmek ve okuyucuyu diğer bölümleri tekrar gözden geçirme zahmetinden kurtarmak için yaptık. Bununla birlikte bu tekrarı gerekli görmediğimiz yerlerde yapmaktan kaçındık. Maksadımız tarihi gerçekleri açık bir üslupla yazarak okuyucunun gözünde zahmetsiz bir biçimde canlandırabilmektir.

Bu ciltte hangi sınıftan olursa olsun, ilim ve irfanı hangi derecede bulunursa bulunsun okuyucuların en çok beğeneceği, canı sıkılmaksızın kolayca okuyup değerlendirebileceği bir konu ele alınmıştır. Okuyucular bu ciltte hayatın bir gereği olarak, bizzat içinde bulundukları ahlâk, âdet, gelenek ve görenekleri, sosyal olayları, toplum, sınıf ve tabakalarını, uygarlık ve ümranı, aile hayatı ve münasebetini bulacaklardır. Böyle bir konu elbette hemen herkesin hoşuna gidecek ve dikkatini çekecektir. "Hadâret" veya diğer deyişle "uygarlık veya medeniyet" başlığı altında toplanan bu konular –önceki ciltte verdiğimiz izahtan da anlaşıldığı üzere– medeniyetin doğumundan ve gelişmesinden ibarettir.

Bu cildin içine aldığı konular okuyucular için kolay ve anlaşılır olmakla birlikte, takip ettiğimiz yöntem ve üsluba göre eski Arap kaynaklarının bu gibi konuları içine almamasından dolayı yazar için zor ve zahmetli bir iştir. Bizden önce yaşayan tarihçilerimizin tarih, edebiyat ve çeşitli bilimlere ait yazdıkları kitapları şöyle bir inceleyecek olursanız, hiçbirinde sosyal yapılanma, halk sınıfları ve dereceleri, sosyal âdap, gelenek ve görenekler, uygarlık ve devletin ihtişam ve debdebesine dair özel bir biçimde yazılmış bir bölüm veya paragrafa rastlayamazsınız. Bu tür bilgiler söz konusu eski eserlerin ancak nevadir, hüküm, biyografi ve tarihi olaylarla ilgili mütalaalar arasında oldukça dağınık ve düzensiz halde bulunur. Biz de yazdığımız bu gerçeklere ulaşabilmek için söz konusu bilgileri böyle düzensiz bir biçimde yer alan çeşitli eserlerden toplamaya çalıştık.

Bu bölüm dörde ayrılmıştır. İlk bölüm sosyal yapılanma; ikincisi sosyal âdetler ve âdap; üçüncüsü ülkenin uygarlık dü-

zeyi ve eserleri; dördüncüsü devletin ihtişamı ve debdebesi.

Sosyal yapı veya yapılanmanın esası insan sınıfları ve gruplarından oluştuğu için bu kısma öncelik verdik. Arap Yarımadası ile etrafında bulunan Şam, Irak, Mısır, Fars ve İfrikiye bölgelerinde bulunan halkın sosyal sınıf ve tabakalarını ele aldıktan sonra, İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte gerek Raşid Halifeler, gerek Emeviler ve gerekse Abbasiler devrinde bu sınıflar arasında ortaya çıkan değişiklikleri gösterdik. Abbasiler devrinde sosyal yapıyı ele alırken halkı biri özel tabaka veya sınıf, diğeri genel tabaka veya sınıf olmak üzere iki gruba ayırdık. Özel sınıfı da halife, akraba ve yakınları, devlet adamları, şerifler ve ayan olmak üzere dört gruba ayırdık. Ayrıca bu tabakaya "etba-ı hassa" adı altında bir sınıf daha ekledik. Bu sınıf asker, a'vân (özel olanlar, dost ve destekçiler) ve hademeden oluşmaktadır. Beyaz ve siyah köleler, cariyeler, tavaşiler, hademe sınıfına dahildirler. Bunlardan her birinin İslâm uygarlığı devrindeki sosyal yapıda hangi mevkileri işgal ettiğini göstermeye çalıştık.

Genel sınıf veya tabakaya gelince, bu sınıfı da ikiye ayırdık. İlki mukarrebin (yakınlar) sınıfıdır. Edebiyat, şiir, müzik vb güzel sanatlarla uğraşan kişilerle üst derece ticaret ve sanayi erbabından müteşekkil olup zekâ, yetenek vb seçkin meziyetlerinden dolayı özel sınıfa eklenmeye veya yaklaşmaya hak kazanmışlardır. Bu grubun devlet hazinesinden elde ettikleri kazançları ve payları da ayrıca kaydettik. Genel sınıfa dahil ettiğimiz ikinci tabaka ise halkın en büyük kısmını oluşturmaktadır. Bu sınıf, biri ülke halkının en büyük kısmını teşkil eden köylüler, diğeri de şehirde yaşayan avam tabakası olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu. Şehirlerdeki avam sınıfı ise el sanatları erbabı, küçük tüccarlardan oluşuyordu. Ayrıca serseriler, ayyarlar, çapkınlar, hilebazlar, fitneciler, dolandırıcılar vs düşük ahlak sahipleri de bu sınıfa dahildi. Bunların bazıları hakkında daha önce bazı bilgiler vermiştik.

Âdap ve sosyal âdetler hakkında malumat verdiğimiz bölümde de ahlak ve geleneklerin Cahiliye Devri'nden itibaren geçirdiği safhalardan başlayarak asabiyet, kibir, fedakârlık, cömertlik, necdet (kahramanlık) ve muavenet, âlicenaplık, iffet ve na-

musa düşkünlük gibi bedevilerin sıfatları olan özellikler ve yaşam biçimi ile ilgili malumat verdik. Ardından Arapların uygar yaşama paralel olarak her geçen gün bu özelliklerinin bozulduğunu, bu yüce ahlaki sıfatların kısmen Raşid Halifeler, kısmen Emeviler ve kısmen de Abbasiler devrinde bozulmasına kaynaklık eden sebepleri gösterdik. Abbasiler devrine diğer devirlerden daha ziyade ehemmiyet verdiğimiz için bu devrin sosyal yapı ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgiler verdik. Konuyu bu noktada birkaç bölüme ayırmak zorunda kaldık. Öncelikle aile hayatı ve teşkilatını inceleyerek Arap kadınların durumu ve yaşam biçimlerinden söz ettik. Cahiliye Devri Arap kadınlarının sahip oldukları iffet ve namus, izzetinefis ve necabet özellikleri konusunda bilgi verdikten sonra söz konusu dönemde şecaat ve cesaret, akıl ve tedbir, doğru ve isabetli görüşleriyle şöhret bulan kadınlardan da örnekler verdik. Daha sonra zevku sefa, sefahat ve refah devrinde erkeklerin çok sayıda cariye ve odalıklar alması sonucunda karı ile koca arasındaki samimi bağların bozulması, ikisi arasında ortaya çıkan şüphe ve sui zan üzerine kadınların evlerine kapatılarak çeşitli baskılara düçar edilmeleri sonucunda, söz konusu seçkin sıfatların zamanla nasıl bozulduğunu ortaya koyduk. İkinci olarak eski Arap usulü üzere bazı insanların bir civanmertlik ve cömertlik zinciri sayesinde geçimlerini sağladıklarını gösterdik. Üçüncü olarak ailelerin geçim durumu ve biçimi konusunda bilgiler verirken yemek ve giyim kuşam kültürünü ve evleri merkez alarak Cahiliye Devri'ndeki ilk sadeliklerini ortaya koyduk. İslâm uygarlığı devresinde bunlarda ortaya çıkan değişikliklere işaret ettik. Daha sonra İslâm ülkesinin uygarlık seviyesi ve eserlerinden bahseden üçüncü kısımda; biri uygarlık, öteki ülkenin bayındırlığı ve umranı, diğeri zenginlik, refah ve bolluk olmak üzere iki kısma taksim ettik. Bayındırlık durumu hem şehirler hem de sarayları içine aldığı için her ikisinden de söz ettik. Büyük İslâm şehirlerinde inşâ olunan görkemli binalardan Şam, Bağdat, Kahire, Kurtuba, Gırnata ve diğer önemli yerlerde yapılan saraylarla, diğer muhteşem mimari eserlerden örnekler verdik. İslâm devletinin zenginlik ve refahından bahsettiğimiz bölüm-

de ise halifeler, valiler ve diğer büyük devlet adamlarının serveti ve bu servetin yemek kültüründe, bolluk ve lüks yaşamda, ev süslemeleri ve döşemesinde, mücevherlerde ve benzer alanlarda neden olduğu israf ve müşkülpesentlik hakkında malumat verdik. Zevku sefa, eğlenceye düşkünlük ve bunun sonucunda odalıklar ve cariyelerle cümbüş ve eğlence âlemlerinin çalgılı, içkili eğlence meclislerinden söz ettikten sonra, cömertlik ve civanmertlik bölümünde Raşid Halifeler devrinden Abbasiler zamanına kadar geçen dönemleri bağış, hediye ve ihsanların miktarının günden güne nasıl arttığını belirttik. Bu konuları ele alırken şarkı ve çalgı, genel olarak müzik hakkında sosyal ve edebi açıdan tarihi bazı bilgileri kaydettiğimiz gibi, sarhoşluk veren içkilerle, bunların haramlığı veya helalliği hakkında ortaya atılan söz ve düşünceler, alkollü içkilerin yayılma dönemi, avamın dışında seçkin sınıfın da alkollü içkilere olan düşkünlüğü sonucunda ortaya çıkan sefahat, açık saçıklık, israf ve fuhuş hakkında da özel bölümler ayırdık.

Devletin ihtişam ve debdebesinden söz ederken, burada da yine aynı şekilde Raşid Halifelerden Abbasilere kadar birbirine zıt bir biçimde, halifelerin İslâm dünyasında nasıl bir tantana ve gösterişe kapıldığını ortaya koyduk. Bu bölümü de kendi içinde alt bölümlere ayırdık. Halifelerin meclisleri, alayları, merasimleri çağdaş devletlerle olan ilişkileri, giydikleri elbiseler, eğlence ve oyunları hakkında ayrıntılı bilgiler verdik. Halife meclislerinden bahsederken de genel meclisleri, şiir ve edebiyat meclislerini, şarkı bezmlerini ve münazara halkalarını birer birer anlattık. Bu meclislerin şeklini, tefrişat ve tezyinatını, buralarda toplanan şahısların tabi oldukları teşrifat kurallarını, izin alma ve selam verme biçimlerini, oturma biçimi ve kurallarını, ayrılmak istenildiğinde nasıl izin alındığını gösterdik. Halifelerin eğlence meclislerini avcılık, at koşusu, çevgan ve okçuluk oyunları, aslan beslemek vs meraklarını ayrı ayrı başlıklar altında ele aldık.

Tüm bu bölümleri kaydettikten sonra kaynaklarımızı teşkil eden ve isimleri kitabımızın dipnotlarında belirtilen kitaplar ile yazarlarını yayın tarihlerini ve matbaaları gösteren ayrı bir fihrist ekledik.

Verdiğimiz bilgilerin gerçeklerle uyuşması için de imkânlar ölçüsünde tüm çabayı sarf etmekten kaçınmadık. Eğer bu yoğun çalışmamız bizi başarıya ulaştırmışsa –ki bu bizim asıl amacımızdır– Allah'ın dışında hiç kimse günahsız ve kusursuz değildir. (Kahire, 1906)

İslâm Devletlerinde Sosyal Teşkilat

Bu bölümün konusu İslâm uygarlığının yükselme dönemindeki sosyal yapısı ve bu yapıyı oluşturan sınıflar, birbirleriyle olan bağlantı ve ilişkilerinden oluşmaktadır. Bölümü daha kapsamlı ve açık gösterebilmek için, öncelikle Müslümanların fethettikleri Rum ve İran imparatorluğu topraklarında daha önce mevcut olan sosyal teşkilatı ele aldık. Daha sonra İslâmiyet'in doğuş ve yayılması ile birlikte ortaya çıkan etki ile beraber İslâm devletinde sosyal yapılanmanın kurallarını, Raşid Halifeler devrinden itibaren gösterdiği gelişim ile ilgili bir giriş yaptıktan sonra Abbasilerdeki sosyal teşkilatı incelemeyi uygun gördük.

İslâmiyet'ten Öncesi

İslâm öncesi sosyal yapıyı oluşturan insan sınıflarını[n bulunduğu bölgeleri] beşe ayırıyoruz: Şam ve Irak, Mısır, Afrika, Fars ve Arap Yarımadası.

Şam ve Irak Bölgesinde Halk Sınıfları

Bu iki bölge kuzeyde Dicle Nehri ile güneybatıda Şam'ın uzak sınırı arasındaki topraklardan oluşmaktadır. Bu bölgede yaşayan ahali, tarihin en eski devirlerinden itibaren diğer kavimlerin saldırılarına uğradıkları için ırkları, dinleri, ahlak, âdet ve görenekleri de oldukça karışmış ve değişikliğe uğramıştır. Bu yöre üzerinde yapılan çok değerli, birçok özel araştırma vardır. Bu çalışmalara dayanarak kısaca şunlar söylenebilir. Bölge halkının ilk sakinleri çeşitli Sâmî topluluklarından oluşuyorlardı. Bu Sâmî kabileler, kuzeydoğudan Mezopotam-

ya ahalisi çevresine, batıdan Suriye sahilleri ile Kızıldeniz'e, güneyde Yemen sahilleri ve Hadramut'a, doğu yönünden de Basra Körfezi ve Umman Denizi'ne kadar uzanan geniş bir sahada ikamet ediyorlardı. Bu bölge Mabeynennehreyn, Irak, Suriye, Filistin, Tur-i Sina ve Arap Yarımadası'ndan meydana geliyordu.

Sâmîler üç büyük şubeye ayrılıyordu. İlki Ârâmîlerdir. Bunlar Mabeynennehreyn, Irak ve Suriye'nin büyük bölümünde yaşayan kuzey Sâmî kabileleriydi. İkincisi İbranîlerdir. Bunlar da Filistin kıtasıyla Suriye sahillerini vatan tutan kabilelerdi. Üçüncüsü ise güneydeki Sâmî Arap kabileleri olup Arap Yarımadası ile Şam Çölü ve Arap Yarımadası'na komşu olan yerler ve Tur-i Sina Yarımadası'nda yaşıyorlardı.

Ârâmîler

Sâmî dilinin "Ârâmîler lisanı" adıyla bilinen bir şubesi olan Ârâmîler zamanla şöhret kazanmış, çeşitli kabilelere ayrılmışlardı. Bunların en önemlileri Mezopotamya bölgesi ve Irak'ta yaşayan Süryaniler ile Suriye'nin yukarı bölgelerini yurt tutmuş olan Keldânîlerdi. Bu yüzden dilleri de Süryani ve Keldanice olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Hz. İbrahim'in torunlarından ve kabilesinden olup MÖ 3. yüzyılda Filistin'e yerleşen İbranîler de Ârâmîlerin en önemli şubelerinden biriydi. Fenikeliler bu kabilenin bir alt grubu sayılır. İbranîceye yakın bir dil kullanmışlardır. Araplar ise Sâmî dillerinden biri olan Arapça'yı kullanıyorlardı. Himyer ve Habeş dilleri, Arapça'dan türemiş diller olarak kabul edilir. Arap kabileleri arasında Şam bölgesine en yakın olanlar Nebâtîlerdi. Rumlar, Şam bölgesini işgal ettiklerinde, Nebâtîler bu bölgede önemli bir nüfus ve güç sahibiydiler. İleride bu konu üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır. Kısaca belirtmek gerekirse söz konusu bölgeler tarihin en eski devirlerinden beri soy ve dil bakımından birbirlerine yakın olan Sâmî kavimlerin yaşadığı topraklardı. Sâmîlerden önce buralarda soyları meçhul çeşitli kabileler yaşamıştı. Ancak Sâmîler onlardan daha baskın çıkmış, milattan hayli yüz-

yıllar önce onları yok etmiş veya bu topraklardan sürmüşlerdi. Süryaniler, Keldânîler, Fenikeliler, İbranîler, Nebâtîler dışında aslen Sâmî ırkından olmayan çeşitli kavimler de bu bölgenin bazı yerlerinde Sâmîlerle karışmışlardır. Ancak Sâmîler bunları mağlup etmiş ve zamanla Samileştirmiş, kendi dil ve kültürlerini hâkim kılmışlardı. Bununla birlikte bu bölge coğrafi konumundan dolayı Hititler, Mısırlılar, Asurlular ve İranlılar gibi eski kavimlerin dikkatini çekmiş, birçok kez işgal edilmişti. Bu eski uygarlıklar peş peşe bu verimli bölgeyi ele geçirip yağmalamışlardı. İşgaller sonucunda bölgeye çeşitli göçler olmuş, yeni yeni kabileler yerleşmişti. Ancak büyük İskender'in halefleri olan Yunanlıların kurdukları hükümetler kadar Suriye'de hiçbir devlet uzun müddet payidar olamamıştır. Bu büyük cihangir, MÖ 4. yüzyılda Suriye'nin her köşesini ele geçirmiş, kendisinden sonra gelen hükümdarlar da Suriye bölgesini Yunanlaştırmışlardı. Yunan halkından birçok göçmen –özellikle Hıristiyanlığın doğuşundan sonra– bu bölgeye gelip yerleşmişti. Bununla birlikte Yunanlıların nüfuzu sadece sahil bölgeleriyle sınırlı kalmıştı.

Yunanlıların bu yoğun göçe rağmen, bölgede yaşayan Sâmî kavimler bunlar arasında da özellikle Yahudiler kendi dil ve kültürlerini muhafaza edebilmişlerdi. Yahudiler karşılaştıkları bunca baskı ve zulme rağmen Babil esareti yıllarında dillerinde ortaya çıkan bazı değişiklikler dışında ahlak ve âdet, diyanet ve itikatça Hz. Davut ve Hz. Süleyman devrindeki kültürlerini olduğu gibi korumuşlardı. Babil esareti sırasında konuştukları dil olan İbranîce, Süryani ve Keldani lisanlarıyla karışmış ve ortaya yeni bir lehçe çıkmıştı. Bu yeni lehçeye Ârâmîce veya Keldanice adı verilmiş, Talmut da bu lisanla yazılmıştı. İbranîler Yahudi ve Samiri olmak üzere iki kısma ayrılmışlardı. Diğer Sâmî kavimler, özellikle Süryaniler Hıristiyanlığı kabul ederek onlardan ayrılmışlardı. Bunların büyük kısmı Irak, Mabeynennehreyn ve Filistin'e kadar Suriye'nin yukarı bölgelerine yerleşmişlerdi.

Nebatîler

Şam kıtasının Akdeniz sahilleri olan batı sınırı çoğunlukla Yunan, çöl tarafı olan doğu sınırları ise Arap ırkının nüfuz ve tesiri altındaydı. Çöl taraflarında MÖ 4. yüzyıl başlarında Enbat veya Nebat adını alan bir Arap kabilesi yaşıyordu. Bunlar Filistin'in güneybatısında Tur-i Sina Yarımadası'ndan Havran'a kadar uzayan ve "Arabia petra" adı ile bilinen bölgede yerleşmişlerdi. Kalıntıları bugüne kadar ulaşmış olan Petra harabelerinde pek çok nakışlı binalar ve yontulmuş heykeller vs eserler ortaya çıkarılmıştır. Yunanlılar MÖ 132 yılında Antigone'nin kumandası altında on bin askerden oluşan Nebâtîlerle savaşmışlardı. Meşhur Yunan tarihçilerinden Diodore de Sicile'nin verdiği malumata göre Nebâtîler; kolayca yer değiştirebilmek maksadıyla ziraattan kaçınır, hayvancılıkla geçinir, alkollü içki kullanımını kesinlikle yasaklar, içenlere de ölüm cezasını uygularlardı. İçtikleri şey, o bölgede bolca bulunan kudret helvasını da içeren sudan ibaretti. Başlıca ticaret malı olan "merrisafi"yi ve diğer parfümeri maddelerini Kızıldeniz sahilleri ile Arap şehirlerinden; karasakızı Lut Gölü'nden getirerek Mısır'a ihraç ederlerdi. Karasakız, Mısırlılar tarafından büyüklerini mumyalamak işinde kullanılmak için satın alınıyordu. Mısır ile diğer doğu şehirleri arasındaki ticaret yolu tamamen Nebâtîlerin kontrolündeydi. Büyük İskender'den sonra Mısır'a hâkim olan Batlamyuslar bunları mağlup edip yönetimleri altına almak istemişler ancak bağımsızlığa alışmış olan bu halk esareti kabul etmeyerek yurtlarını terk etmiş ve Havran bölgesine sığınmıştı. MÖ 1. yüzyılda Yunanlıların Aritas (el-Haris) adını verdikleri Nebatlı bir hükümdar, Şam valisiyle savaşıp şehri ele geçirmiş, Romalıların himayesi altında kırk seneden fazla bir süre saltanat sürmüştü. Nebâtîler MS 1. yüzyılda Romalılarla ittifak yaptılar. Nebâtîlerin güç ve kuvveti bu dönemde Arap Yarımadası'nın Kızıldeniz sahillerine komşu olan bölgelerine kadar uzanmıştı.

Nil üzerinde yer alan Kaft ile Kasîr yolu keşfedilinceye kadar Petra şehri, doğu ile Mısır arasında önemli bir ticaret merkezi

olarak varlığını sürdürmüştür. Bu iki yolla birlikte doğal olarak Petra eski önemini kaybetmeye başlamış ve ticaret yolları değişmiştir. Bu döneme kadar uygar dünyadan uzak, savaşsız, yağma ve talansız, yerleşik hayatın gereği olan ziraatla meşgul olan Nebatîler, zevku sefa içinde müreffeh bir yaşam sürdürüyorlardı. Bu halde iken M. 105 yılında Romalı Trajan bölgeye hâkim oldu ve Nebâtîleri boyunduruğu altına aldı. Milletleri ve tüm kuvetleri perişan oldu. Sulta altına giren diğer kavimler gibi, Süryaniler veya Arâmilerle kaynaşarak Suriye ve Filistin bölgesinin Sina Yarımadası'yla Fırat arasında, çöle komşu olan yerlere dağıldılar. Bu tarihten sonra artık hiçbir varlık gösteremediler.

Müslümanlar Şam bölgesini fethetmek için geldiklerinde Nebâtîlerin Irak ve Mabeynennehreyn halkının dili olan Ârâmîce veya Süryaniceyi kullandıklarını görünce bunlarla Irak halkını tek bir millet zannetmiş ve ikisine birden Enbat adını vermişlerdir. Halbuki araştırmacıların tespitine göre Petra ile civar bölgede oturan bu halk bir Arap kavmiydi. Bunların Ârâmîceyi kullanmaları devletlerinin yıkımından sonra Şam ve Irak halkıyla yaptıkları münasebetlerin sonucuydu. Tevrat âlimlerinin açıklamalarına bakılırsa Nebâtîler, âbây-i Tevrat'tan "nebayüt"ün torunları sayılırlar.

Nebâtîler eski güç ve sultalarını kaybedince Şam ve Irak hududu üzerindeki yerlerine birtakım yeni Arap toplulukları yerleşmişti. Rumlarla İranlılar çöl halkının Şam ve Irak bölgesine yaptıkları tecavüzleri engellemek veya bu iki devlet arasında herhangi bir savaş patlak verdiğinde destek sağlamak üzere bunlarla ittifak yaparlardı. Rumların müttefikleri olan Gassânîler Havran, İranlıların müttefikleri olan Münziriler, Fırat kenarında yer alan Hire'de ikamet ederlerdi. Rumlarla İranlılar arasında bir savaş çıkınca Gassânîler Rum'u, Münziriler ise İran'ı destekler, her iki taraf kendi müttefikleri için diğer tarafa karşı savaşırdı. Bunlar ilkel bir topluluk halinde yaşadıkları halde bile bu iki büyük ve güçlü devlet için önemli bir kuvvet teşkil ediyorlardı. İyad ve Rebia kabilelerini içine alan Arapların Mezopotamya ve Irak'ta, İran ve Rum toprakları arasındaki hudut üzerinde yerleşmeleri de buna benzer bir sebebe dayanıyordu.

İslâmiyet'in zuhuru yıllarında Şam ve Irak bölgesinde yaşayan ahalinin büyük kısmı; kuzey ve doğuda Süryaniler, güneyde Yahudi ve Samirilerden ibaret olmak üzere, asıl Ârâmîlerden arta kalanlar ile batıda Enbat'tan arta kalanlar, bunlardan sonra da Arap olan Gassânîler ve Münziriler, bir de Mezopotamya bölgesinde yaşayan İyad ve Rebia kabilelerinden oluşuyordu. Bunların içine Cebel-i-lekam'de Ceracime, Musul'da Ceramika, sahil bölgelerinde Yunan ve Romalılardan kalma bir grup halk ile kuzeyde İranlı ve Kürtlerden türeme bazı halklar gibi çeşitli kavim ve topluluklar karışmıştı. Dinî bağlar nesep, cins ve dil bağlarına galip gelen bir kuvvet olduğundan, kavimler arasında her şeyden önce Hıristiyanlık,Yahudilik ve Samirilik gibi dinî bağlara önem veriliyordu. Hıristiyanlar Yakubi, Nasturi vs gibi çeşitli mezheplere ayrılmışlardı. Diyanet ile siyaset birbirine bağlı olduğundan, dinî mezhep veya gruplar da yöneticilerin gücünü pekiştirmeye hizmet eden birer siyasi partiden ibaretti. İstanbul kilisesi bütün doğu kiliselerinin merkezi ve kaynağı kabul edildiğinden, bu kiliselere bağlı halk da İstanbul'da tahta çıkan imparatorun mutlak hâkimiyetini güçlendirmek için o büyük kiliseye itaat ederdi.

Şam ve Irak Bölgesinde Sosyal Yapılanma

Bu dönemdeki yönetim biçimi ile günümüzdeki yönetim şekilleri farklılık arz etmektedir. Özellikle yerli halkın dışında dil, din ve soyları ayrı ise halk ile yönetim arasındaki ilişkiler günümüzdekinden oldukça farklıydı. Örneğin Romalılar yönettikleri halkı, irade ve idarelerine bağlı özel bir mülk veya bir gelir kaynağı gibi kabul ederlerdi. Birçok bölgede çiftçiler araziye bağlı birer eşya gibi sayıldığından, bir köy bir elden diğerine satılınca "serf" adı verilen ahaliyle birlikte el değiştirirdi. Araplar bu çeşit esirlere çoğulu "aknân" olan "kun" (sürekli esir) adını vermişlerdi. Bunlar içinde yalnızca özel bir sanat veya şiir, edebiyat veya ticaret gibi belirleyici yetenek gösterenler yükselebilir ve böylece gruptan çıkabilirlerdi. Ancak böyle özel yetenekli kişiler çok nadir yetişiyordu.

Her durumda halk, biri hükümdar ile akraba ve taallukatı yakınları, dostları ve destekçileri olan avam ile dinî reisler ve benzerleri olarak "hassa"; diğeri ise çoğunlukla çiftçilerden oluşan ve memleketin asıl kısmını oluşturan "avam" olmak üzere iki sınıftan meydana geliyordu. Şam bölgesinin Romalılar zamanındaki havas sınıfı hükümet adamları, yani patriklerden mürekkepti. Daha önce de belirttiğimiz üzere bu patrikler ruhani patrikler gibi değildiler. Bunlar Roma şehriyle beraber ortaya çıkan bir grup eşraf ve komutanlar (patricuis) idiler ki Roma'da oldukça nüfuzlu devirler geçirdikten sonra ortaya çıkan bölünme üzerine güçlerini kaybetmiş, makamsız, mevkisiz ve işsiz kalmışlardı. Daha sonra Romalıların şan ve kudreti doğuya kadar genişleyince hükümet merkezinden uzak bulunan bölgelerde kontrolün ancak nüfuz ve gücü elinde bulunduran şahıslarla mümkün olabileceği göz önüne alınarak söz konusu eşraf ve komutanlara lüzum görülmüş, doğu bölgelerine, Şam ve Mısır'a bunlar arasından vali tayin edilmişti. Bütün Şam bölgesi on bir eyalete bölünmüştü. Her eyalet bir askeri kuvvetle birlikte, âdeta bağımsız vali yetkilerini taşıyan bir patrik bulunmak üzere, bir vilayet sayılıyordu. Söz konusu bölgenin resmi kayıtlarına göre sınırları, kuzeydoğuda Fırat Nehri'ne kadar uzanıyordu. Irak ve Mezopotamya bu bölgeye dahil değildi. Memleket halkından söz ederken beraber saymamız, bunların halkı ile Şam bölgesi halkının asıllarının bir olmasındandır.

Mısır'da Sosyal Yapı

Diğer milletlerle Şam ve Irak halkına oranla daha az karışmış bulunan Mısır bölgesi, firavunlar zamanından önceki en eski devirlerde bile birbirini takip eden göçlere yurtluk yapmaktan kurtulamamıştı. Hatta firavunların çoğu bile dışarıdan gelen istilacıların soyundan geliyordu. Bölgeye hâkim olan herhangi bir kabile Mısır'da hâkimiyeti ele geçirdiğinde kendisine mensup olan halk, fethedilen yeni toprakları sömürmek amacıyla gruplar halinde buralara göç edip yerleşirdi. Göçmenler zenginleşip servet sahibi oluncaya kadar geçici bir süre oturmak

amacıyla gelir, ancak bölgeye bir kez yerleşip de geçimini sağladıktan sonra çoğunlukla ana yurtlarına geri dönmezlerdi. MÖ 2310 tarihinde Mısır'ı zaptedip on yedinci sülaleyi kurarak iki yüz altmış yıl bölgede hüküm süren Arap ve Amelika kabilelerinin reisleri Hiksoslar (Hycsos) ile İslâm'dan önce Mısır'ı istila eden İranlılar, Yunanlılar, Romalılar döneminde olduğu gibi bu göçmenler birkaç yüzyıl ikamet ettikten sonra yerli halkla kaynaşır ve yavaş yavaş asıllarını kaybederlerdi. Yöneten grup ise diğer fatihlerin galebe çalmasıyla hâkimiyetlerini kaybedinceye kadar kendi soylarını, kimliklerini, dillerini ve asabiyetlerini muhafaza eder, hâkimiyeti kaybedince de bu özellikler yavaş yavaş unutulur ve sıradan halk arasında kaybolurlardı. Mısır bölgesi kadim zamanlardan beri verimli bir bölge olduğundan, ticaret ve başka amaçlarla bölgeye yerleşen göçmenler, bu saydıklarımızdan başka bir grup oluşturur. Mısır'a hâkim olan kavimler çoğunlukla ülkenin yerli halkıyla karışmak istemezlerdi. Asker, devlet adamları, ruhani reisler ve diğer mansıb sahiplerini teşkil eden bu hâkim sınıf, büyük şehirlerde yaşıyordu. Yerli halk çiftçilik, zanaat ve her türlü hizmetçilikle meşgul oluyordu. Üç yüz yıl boyunca Mısır'da hüküm süren Batlamyuslar zamanında Mısır'daki toplumsal yapı bu şekildeydi. Bunların döneminde birçok Yunanlı bölgeye göç etmişti. Çoğunlukla askerlik, ticaret ve hükümet memuriyetlerinde görev alan bu göçmenler, İskenderiye ve diğer büyük şehirlerde ikamet ederdi. Mısır'da altı asır boyu hüküm süren Romalılar zamanında da yönetici sınıf ile onlara bağlı olan grup, yerli halktan ayrı yaşamış, Şam bölgesinde olduğu gibi kale veya büyük şehirlerde yaşamayı tercih etmişti.

İslâmiyet'in zuhur ettiği dönemde Mısır halkı iki sınıftan oluşuyordu. Birincisi Romalılar, bir başka deyişle Rumlardır. Rumların başkenti; İskenderiye şehriydi. Devlet adamları, komutanlar ve ruhani reislerin bir kısmı Rumlar arasından çıkmıştı. İkincisi Kıptî olan yerli halktı. Bunların içine Yunan, Roma, Şam, Irak, Nube ve Afrikalı olup ticaret veya bir başka amaçla Mısır'a göç edip zamanla çoğalanların oluşturduğu halkın bir kısmı da karışmıştı. Bunun dışında yöneticilerle halk

arasında dinî bir farklılık da ayırıcı bir unsurdu. Zira Rumlar hükümdarın mezhebi olan Melekilere mensup oldukları halde yerli halk olan Kıptîler, Yakubi mezhebine bağlıydılar.

İfrikiye'de Sosyal Yapılanma

Araplar, İfrikiye kelimesi ile Afrika'nın kuzeyinde bulunan ve günümüzde Tunus, Trablusgarp, Cezayir ve Fas'ın oluşturduğu bölgeyi kastederler. Bu bölge aslında Şamlılara bağlı bir bölgeydi. Hz. İsa'nın doğumundan birkaç yüzyıl önce Fenike'den buraya birtakım göçler olmuş, Kartaca şehri kurulmuş ve bölgede aslı doğulu olan bir devlet ortaya çıkmıştır. Bu devlet her ne kadar yer itibariyle batıda bulunuyorsa da, kurucuları Şamlı ve lisanı da Arapça'nın kardeşlerinden biridir. Kartacalılar Romalılarla birçok savaş yapmış, deniz ve Alp Dağları yoluyla Roma'ya kadar gitmiş ve o eski başkenti kuşatmışlardı. Hatta bunların kuvvetli hücumları karşısında Roma devleti neredeyse yıkılacak bir hale gelmişti. Eğer bu gerçekleşseydi, yeryüzünü bugünkü şekilden farklı bir şekilde görebilirdik. Ancak Kartacalılar bunu başaramayıp tekrar kendi memleketlerine döndüler. Bu kez de Romalılar bilmukabele Kartacalılara saldırarak ülkelerini tahrip edip, kendilerini mahvederek perişan ettiler. Bu tarihten itibaren Kartaca toprakları birbiri ardına Romalılar, Vandallar, İranlılar vs milletlerin hâkimiyetleri altına girdi. Söz konusu ülkenin yerli halkı ise dağlarda yaşayan, yağma ve çapulla geçimlerini sağlayan, çeşitli Berberî kabilelerinden meydana geliyordu.

Romalılar, bölgeyi istila ettiklerinde halkın biri Fas, Cezayir, Tunus sahillerinde yaşayan, ticaret ve sanayiyle uğraşan şehirli, diğeri ise dağ ve çöllerde oturan bedeviler olmak üzere iki sınıftan oluştuğunu görerek, birinci sınıfa "Moritanyalı", diğerine ise "Numidyalı" adını vermişlerdi. Numidyalılar savaşçı ve hareketli kabilelerden oluştukları için Romalılar hiçbir zaman bunları kontrolleri altına alamamışlardı. Bunlar her fırsatta sahil şehirlerine saldırır, bir mukavemetle karşılaşınca da derhal dağlara veya çöllere çekilirlerdi. Bu durum Romalılardan sonra bölgeye hâkim olan bütün milletler devrinde de devam etmişti.

Müslümanlar Afrika'nın kuzey sahillerini fethederken bu bölgedeki halk yine biri şehirli, diğeri bedevi olmak üzere iki sınıftan oluşuyordu. Şehirde yaşayan halk olan Moritanyalılar zamanla Hıristiyanlığı kabul etmişti. Bedeviler ise hicretin birinci yüzyılı sonuna kadar dağlara sığınmış, bedeviliklerini sürdürmüşlerdi. Arapların Berberî dediği bu kabilelerin İslâm tarihinde oldukça önemli bir yeri vardır.

Fars Bölgesinde Sosyal Yapı

Fars bölgesi güneybatıda Dicle, kuzeydoğuda Ceyhun Irmağı arasında kalan topraklardır. Huzistan, Kirman, Mekran, Cibal, Horasan, Azerbaycan ve Ermeniye bu bölgeye dahildir. Buralarda oturan ahali farklı milletlerden müteşekkil olduğu için nüfuslarını tahmin etmek ve birbirlerinden kesin hatlarla ayırmak mümkün değildir. Bununla beraber, herhalde bu milletler cins, lisan, diyanet itibariyle Irak ve Şam kıtaları ahalisinden çok farklıydılar. Bu bölgede yaşayan halk çoğunlukla Arap olup, daha önce üzerinde durduğumuz Şam bölgesiyle, ötesindeki toprakları imar eden Sâmîilerden değildi. Fars dili de Avrupa dil ailesine mensup Arî dillerden biri olup, Samî dillerden farklıdır. İslâm öncesi bölgede yayılmış olan din ise biri nur ve gündüzden diğeri zulmet ve geceden ibaret olup, birincisi hayra, ikincisi de şerre kaynak olmak üzere "İzd" veya "Ehramen" isimleriyle iki unsura inanmayı telkin eden Zerdüştlük (Zorastre) veya Mecûsîlik diniydi. Halbuki Arap ve Şam kıtalarında geçerli olan dinler Hıristiyanlık ve Yahudilikti.

Fars toprakları MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender tarafından fetholununcaya kadar birçok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. İskender vefat edip de memleketi kumandanları arasında bölününce, devletin bütünlüğü sürdürülememiş, ülke toprakları, "Tavâif-i Mülük" adı verilen mahalli beyler arasında pay edilmiştir. Nihayet M. 224 yılında Sâsânîler Devleti'nin kurucusu olan Ardeşir Bâbekân bu toprakları kılıç zoruyla birleştirip hâkimiyeti altına almış ve Ardeşir Hanedanı, İslâmiyet'in zuhuruna kadar İran tahtını işgal etmiştir.

İslâmiyet'in doğduğu yıllarda bu bölgenin halkı biri avam, diğeri havas olmak üzere iki sınıftan oluşuyordu. Âmme sınıfını oluşturan yerli ahali, Ârî kabilelerle Turan kabilelerinden olan Türk ve Deylemlilerin birbiriyle kaynaşmasından türeyen halktan meydana geliyordu. Çiftçiler, sanat ve zanaat erbabı ve hizmetkârlar gibi sınıflar asıl halkı oluşturuyordu. İslâmiyet'in zuhuru yıllarında bu sınıfa "Tâciye" adı verilirdi. Fakat bu kelimenin hangi kökten geldiği bilinmemektedir. "Tâciye" denilince "âmme" anlaşılıyordu. Bu isimle tanınan; halk boylu poslu iri boylu, güçlü kuvvetli adamlardan oluşuyordu.

Havas sınıfı; hükümdar, ailesi ve yakınları, devlet adamları, dinî reisler ile diğer milletlerin âyân ve ileri gelenleri demekti. Bu sosyal yapıya göre hükümdardan sonra şehrican veya "saharce-şeharce" adındaki ekabir sınıfı yer alıyordu. Rumlardaki patrikler gibi bunlar da İran toplumunda en yüksek devlet mertebesini işgal ediyorlardı. Şeharceden sonra daha önceki devletlerin hükümdarlarına mensup "dehhaklar" sınıfı geliyordu. Ülkenin arazisi dehhakların elindeydi. Bu arazide taciler adı verilen insanları çalıştırır ve araziyi işlerlerdi. Beş dereceye ayrılan bu dihkanlar, emirliklerde ve devlet memuriyetlerinde bulunurlardı. İslâmiyet'in zuhuru sırasında Buhara ve Herat emirleri böyleydi. Bunun aksine bazı dihkanlar avam halktan farklı bir mevki sahibi de değildiler.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemde Sâsânî devletinin hâkimiyeti altında bulunan Fars toprakları her birine merziban adı verilen bir emirin idaresinde çeşitli vilayetlerden meydana geliyordu. Merz ile zeban kelimelerinden türetilmiş olan bu kelimenin anlamı "serhat muhafızı" veya "sınır beyi" demektir. Bununla beraber bu valilerin bazıları –özellikle başkentten uzak olanları– kısmen veya tamamen bağımsız bir haldeydiler. Her valinin özel bir ismi vardı. Örneğin Sicistan emirine "retbil", Semendican emirine "rencan", Toharistan emirine "ciguye", Belh emirine "isbehes", Mervirruz emirine "bazen", Talkan emirine "şehrek", Fergana emirine de "ihşid" deniliyordu. Merv, Serahs ve Tus gibi bazı vilayetler ise merzibanların elindeydi.

Hıristiyanlarca Mecusiler olarak tanınan Zerdüş dininin ruhani reisleri aynı zamanda ülkenin din adamlarıydılar. Bunlar hükümdarlardan, en üst ayandan ve eşraftan daha fazla nüfuz ve mevki sahibiydiler.[1]

İranlılar bu ruhani reislere "mubez" (mübzan) derlerdi. Hıristiyanlardaki piskoposlara benzer bir konum işgal eden bu ruhanilerin reisine de "mubez-i mubzan" adı verilirdi. Hâkimlik, hükümet ile halk arasında ortaya çıkan davalara bakmak vazifesi de bunlara verilirdi. Sözünü ettiğimiz sınıfların dışında Basra'da bulunan İran asıllı bir grup olan "esavire" de Sind ülkesinden Basra'ya göç etmiş olup hapishane gardiyanlığı ve ibadethanelerin hizmetinde istihdam edilen "sabca", Hint Çingenelerinden olan "Zad"lar ile Kûfe'deki Acem göçmenleri olan "Ehamire" gibi daha başka cemaatler de vardı. Bunlar ya bir sanat veya hizmet yapabilmek için bir yerde ikamet ederler veya bir yerden başka bir yere yer değiştirerek vakit geçirirlerdi.

Cahiliye Devri'ndeki Araplarda Sosyal Yapı

Daha önce verdiğimiz malumattan anlaşılacağı üzere Arap-Yarımadası halkını teşkil eden kavimler, Ârâmîler ile İbranîlerin kardeşi olan Sâmî kavimlerden meydana gelmiş olsa da yaşadıkları bölgenin çevresi dış saldırılara doğal bir engel olan çöllerle çevrilmiş olduğu için Şam ve Irak bölgesinde yaşayan hemcinslerinin karşılaştıkları hücum ve istilalardan uzak kalmışlardı. Asur, Yunan, Romalı ve diğerleri doğal bir biçimde korunan bu bölgeyi hâkimiyetleri altına almayı çok arzulamışsa da hiçbiri bunu başaramamış, her seferinde geri dönmek zorunda kalmışlardı. Yalnız Arap Yarımadası'nın güney kısmı yani Yemen bölgesi miladi 5. yüzyılda Habeşlilerin saldırısına uğramıştı. Habeşliler, Yemen bölgesini ele geçirdikten sonra Hicaz'ı da hâkimiyetleri altına almak istemişler, ancak şansları kendilerine yardım etmemişti. Yemen'deki hâkimiyetleri çok uzun ömürlü olmamış; Yemenliler, İran hükümdarının yardımıyla Habeşlileri Yemen'den kovmayı başarmıştı. Ne var ki,

1 *Christianisme dans l'Empre de perse*

İranlılar Habeşlileri kovduktan sonra onların yerine kendileri hükümran olmuş, yerli halkla kaynaşarak "Ebnâ-i ahrar (hür çocuklar)" adıyla anılmışlardır.

Bununla beraber Arap Yarımadası; çevrede bulunan Şam, Mısır, Irak bölgesinden birtakım muhacirler için bir sığınak olmaktan da geri kalmamıştır. Söz konusu dönemlerin sınırsız istibdat ve gaddarlığından, bir suç veya cinayetten dolayı cezalandırılmaktan korkan veya kaçanlar Arap Yarımadası'na sığınıyorlardı. Özellikle Mısır'dan koptuktan sonra Romalı Titus zamanına kadar Suriye civarında çeşitli zulüm ve istibdata hedef olan Yahudilerden bu bölgeye yoğun göçler olmuştu. Bunların dışında Yunan, Romalı, İranlı, Hintli, Habeşli ve diğer milletlere mensup birçok muhacir de kendi istekleriyle bölgeye göç etmişlerdi. Fakat Araplar gerek bu göçlere, gerekse diğer etmenlere rağmen bağımsızlıklarını, nesep, gelenek ve göreneklerini tamamen muhafaza edebilmişlerdi. Araplar daha önce de belirttiğimiz gibi soy, sop ve vatan itibariyle Kahtanlı veya Yemenli bir diğer ifadeyle Adnanlı veya Hicazlı olmak üzere iki büyük kabileden müteşekkildiler. Lisanları da Himyeri ve Mudari olarak ikiye ayrılmıştı. Daha önce kitabımızın önceki bölümlerinde Arapların soy, sop, sınıf ve tabakaları, kabile ve boyları konusunda ayrıntılı bilgiler vermiştik.

Raşid Halifeler Devri'nde Sosyal Yapı

İslâmiyet'in ortaya çıkışıyla birlikte; "ensar", "ehl-i bedr", "ehl-i kadisiye" gibi çeşitli sınıflar oluştu. Haşimi veya Kureyşi soylarından da Şiî; Abbasilerden "şürefa" ile ensar ve muhacirlerin oğulları gibi birtakım asabiyetler ve yeni bağlar ortaya çıktı. Hz. Ömer İslâm tarihinde ilk defa defterhaneyi (divan) kurduğu zaman bu yeni sınıf ve tabakaları göz önüne alarak Müslümanlara maaş bağlamıştı. Tabiî'nden sonraki nesil (etbeu tabiûn) ile Zübeyr ailesi, Ebubekir ailesi gibi meşhur sahabilere ait olan hanedanlar da yukarıdaki sınıf ve tabakalara ilave edildi. İslâmiyet ve fetihlerin etkisiyle ortaya çıkan bu şürefa ve ayan sı-

nıfı Cahiliye Devri'ndeki anlamından farklı yeni bir sosyal sınıf meydana getirmişti.

Yeni fethedilen topraklara gelen Müslümanları hudutta ilk karşılayanlar hemcinsleri olan Araplardı. Zamanla Müslümanlar Şam ve Irak içlerine doğru yayılınca buralardaki sosyal sınıfı oluşturan Rum ve İranlıların dilleriyle kendi dilleri arasında bir münasebet bulamayan halk, konuştukları Ârâmîce veya Süryanice dillerinin Arapça'ya yakın olmasından dolayı yeni gelen Müslüman fatihlerin dillerine kolayca alışmışlardır. Aslında lisan meselesi Müslümanların söz konusu bölgeleri kolayca fethetmelerinde çok önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte buralarda bulunan halk henüz Raşid Halifeler devrinde önemli bir değişime uğramamıştı. Müslümanlar o dönemde yerli halkla karışmıyor, dinî, idari veya siyasi işlerine herhangi bir müdahalede bulunmaksızın yalnızca cizye ve haraç alıyor, kendilerine boyun eğen ehl-i kitabı himaye etmekle yetiniyorlardı. Müslümanlar fethedilen şehirlerin dışında ordugâh veya istihkamlarda ikamet eder, fethedilen topraklar askeri bir işgalin dışında herhangi bir değişikliğe uğramazdı. Yalnızca yağma veya harp esiri şeklinde Müslümanların eline düşenlerle azat ettikleri şahıslar kendilerine katılırlardı. Bu devirde Arap Yarımadası dışında yalnızca yeni bir sınıf oluşmuştu. Bu da Arap asıllı olmayan Müslümanlardı. Daha önce de belirttiğimiz üzere mevali adı verilen bu sosyal sınıfa Araplar seviyesinde hak ve mevki verilmezdi.

Emeviler Devri'nde Sosyal Yapı

Emeviler iktidarı ele geçirince başkenti Hz. Peygamber'in kabrinin bulunduğu Medine şehrinin yerine yeni fethedilen topraklara daha yakın olması nedeniyle Şam'a naklettiler. Yapılan fetihlerle yetinmeyen Emeviler, hemen her yöne yeni ordular sevk ederek İslâm topraklarını doğuda Türkistan'a kadar genişlettikleri gibi batıda da Cebelitarık Boğazı'nı geçerek İspanya'yı ve Tours Irmağı ötesine kadar tüm Frenk topraklarını ele geçirdiler. Zafer sancaklarını İran, Türk, İspanya ve Frenk ülke-

sinin en büyük şehirleri üzerinde dalgalandırıp Roma İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantiniyye şehrini de kuşattılar. Emeviler yalnızca askeri bir işgal şeklinde bulunan İslâm fetihlerini daimi hâkimiyet haline döndürdükleri gibi, yalnızca "diyanet" şeklinde bulunan İslâmiyet'i de "devlet" haline çevirdiler. Şam, Mısır ve Irak bölgelerinde devlet dairelerinde resmi dil olarak kullanılan Yunan, Kıpt ve İran dillerine bedel Arapça'yı da resmi dil kabul ederek bu inkılabı güçlendirip pekiştirdiler. O devre kadar İslâm topraklarından tedavülde bulunan Rum ve İran paralarını da kaldırarak yerine Arap sikkelerini koydular. Söz konusu yabancı sikkeler üzerinde bulunan resim, işaret ve nakışları değiştirerek Kur'an ayetleri kullandılar. Devletin ileri gelenleri Rum ve İranlıların devlet nişanlarını taşıyan elbiseler (tıraz) giyerken Emeviler bu nişan ve nakışları da kaldırıp yerine Müslümanlara ait özel alametler kullanmaya başladılar. Bu gibi uygulamalar sayesinde Müslümanlar her bölgede şaşılacak bir kolaylık ve hızla yayılarak hâkimiyetlerini güçlendirip dillerini geniş bir coğrafyada yaymayı başardılar. Bununla birlikte Emevilerin Arap ırkçılığı ve milliyetçiliği konusundaki taassupları Müslümanları Arap ve mevali olmak üzere ikiye böldüğü gibi, Arapları da Kahtani veya Adnani olarak çeşitli boy ve kabilelere ayırmıştı. Emeviler bedevilik özellikleri ile edebiyat, ahlak ve Cahiliye Devri gelenek ve göreneklerinin sürdürülmesi taraftarı oldukları için Araplar, Emeviler devrinde bu dairenin dışına çıkmaya fırsat bulamamışlardı. Bir başka ifadeyle halk, Emeviler devrinde Raşid Halifeler devrine göre bir adım ileri gidememişti. Halk bu dönemde biri Müslim diğeri gayrimüslim olmak üzere iki büyük kısma ayrıldığı gibi, Müslümanlar da biri Arap diğeri mevali olarak ikiye bölünmüştü. Gayrimüslimler, daha evvel bölgede sakin bulunan Kıptîler, Nebâtîler, Rumlar ve İranlılardan oluşan ehl-i zimmet idi. Müslümanların hizmetine giren tabipler, kâtipler ve mütercimler gibi ehl-i zimmetten olan yeni bir özel sınıfı oluşturmuşlardı. Bunların dışında gerek Emevi fetihleri, gerekse iç karışıklıklar sırasında bazı taife ve cemaatlerin ülke içerisinde yer değiştirmeleri gibi çeşitli değişiklikler de vuku bulmuştu. Örneğin

Basra'da yerleşen ve "sabce" adıyla bilinen Sindli göçmenlerle, "zat" adı verilen Hintli Çingeneler de Muaviye zamanında Şam sahillerine nakledildiği gibi Abdülmelik bin Mervan'ın Irak valisi olan Haccac da bu Çingenelerden bazılarını Irak'a nakledip Kösker'in aşağı taraflarında iskân ettirmişti. Ayrıca Ubeydullah bin Ziyad, Buhara halkından birçoklarını esir ederek Basra'ya yerleştirdi. Haccac da Vasıd şehrini kurduğu zaman Buharalı birçok aileyi bu bölgeye yerleştirmişti.[2]

Askerler bir ülkeyi fethetmek amacıyla sefere çıktıklarında Berberî, Nebâtî, Kıptî vs çeşitli topluluklar onlarla beraber gider ve yeni fethedilen topraklara yerleşir, yerli halkla karışıp kaynaşarak özel bir sınıf teşkil ederlerdi.[3] Emeviler devrinde Müslüman ahali yeni bir dönemin eşiğindeydi. Rum ve İran kültürüyle ilk temaslar bu dönemde başlamıştı. Kültürlerin kaynaşması ve ortaya çıkan İslâm uygarlığı merkezli yeni görünüm ancak Abbasiler devrinde gerçekleşmiştir. Emevilerin Arapların dışındaki milletlerle karışma veya kaynaşmaya tenezzül etmeyip bedevilik hallerini sürdürmeyi yeğlemeleri söz konusu dönemde yeni bir sosyal değişimin en büyük engeli olmuştur.

Emevilerin zafer bayraklarını taşıyan İslâm askerleri; Fars, Horasan,Türkistan, Mısır, İfrikiye ve Endülüs kıtalarının derinliklerine doğru hâkimiyetlerini yayarken, yerli halkla zaruri haller dışında ilişkiye girmemeyi yeğlerdi. Hatta Şam'da bulunan halife bile aynı tavrı sergilerdi. Bunlar pasban (hars) kullanmak, posta ve istihbarat teşkilatı kurmak, saltanat tahtı kullanmak gibi sınırlı yenilikleri kabulle yetinmişlerdi. Ancak Abbasiler; bir taraftan Arapların dışında gayrimüslimlerin desteğiyle hâkimiyeti elde ederken diğer taraftan destekçileri arasında yaşamak amacıyla Bağdat şehrini İranlılarla Süryaniler veya Ariler ile Sâmîler yahut Mecusiler ile Hıristiyanlar arasındaki hudut üzerinde kurmuş olduklarından, tamamen ecnebi kültürün etkisi altına girmiş, iktidar mevkiine getirdikleri İranlı vezirler aracılığı ile hükümet dairelerini Sâsânî devlet teşkilatına uydurarak İran kültürünü taklit etmişlerdir.

2 Belazüri, 384.

3 El beyan, I, 114; İbnü'l-Esîr, V, 35.

İslâm devletlerinin toplumsal yapı ve teşkilatları hakkında şimdiye kadar verdiğimiz malumatı Abbasiler devrindeki sosyal yapılanma bölümüne girebilmek için bir giriş olarak düşündüğümüzden, Abbasileri tehir etmiş olduk. Aslında İslâm toplumunda sosyal sınıf ve tabakalar ancak Abbasiler Devri'nde İslâmî bir kimlik kazanmış, kendine özgü bir yapılanma ortaya çıkarmıştır. Bunun en parlak, çarpıcı ve mükemmel örnekleri o devrin İslâm başkenti olan ünlü Bağdat şehrinde açıkça belli oluyordu.

Abbasiler devrinde İslâm toplumu, biri havas, diğeri avam olmak üzere iki büyük sınıftan meydana geliyordu. Her sınıfın da aşağıda gösterileceği üzere, çeşitli kol ve sınıfları vardı.

Havas Sınıfı

Havas sınıfı başta halife, sonra akraba ve taallukâtı, devlet adamları, şürefa ve ayan olmak üzere dört kısma ayrılmıştı. Bu dört bölüm de kendi içinde alt sınıflara ayrılıyordu.

Halife, hem dinî hem de siyasî hâkimiyeti temsil eden hükümdardır. Bu kadar geniş yetkiyi elinde bulunduran bir zâta, diğer toplum sınıfları ve halkın, her şeyin üstünde bir değer verip saygı duyması doğal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Halifeden sonra en yüksek nüfuz ve makam, halifenin Haşimi oğullarına mensup olan akraba ve taallukâtına aitti. Bunlara eşraf, şehzadeler (ebnâ-i melûk) namları verilirdi.[4] Bu şehzadeler halifenin huzurunda kürsüler üzerinde otururlardı. Devlet adamları ve ileri gelenler ise minderler ve kilimler üzerinde yerlerini alırlardı. Halife herkesin üzerinde bir mevki sahibi olduğundan, saltanat tahtı üzerinde otururdu. Şehzadeler devlet hazinesinden aldıkları muayyen maaşlar veya halife tarafından zaman zaman ihsan olunan bağış ve hediyelerle geçinirlerdi. Abbasi devletinin teşkili sırasında Abbasi hanedanı, valilik ve kumandanlık görevlerini üzerlerine alarak maddeten ve manen halifeye muavenet ve muzaherât eylemişlerdir. Fakat zamanla

4 Mesûdî, 177.

devlet teşkilatında yeni düzenlemeler yapılıp, daha muntazam bir hüviyete bürününce, yakınlarının rekabetinden çekinen halifeler onlara eskisi kadar emniyet etmemeye başladılar. Halifeler rekabetlerinden korkup çekindikleri hanedan mensuplarını çoğu kez büyük para ve yüksek mansıplarla elde eder ve onlardan gelecek muhtemel zararları önlemeye çalışırlardı. Bunda başarılı olamazlarsa, sert tedbirlere başvurup, gerektiğinde rakiplerini ortadan kaldırırlardı.

Bu politikayı ilk kez uygulayan halife Mansur olmuş, arkadan gelen halifeler de onun yolunda yürümüşlerdir. Bunların rekabetinin hilafet düşmanlarının ekmeğine yağ süreceği gerçeğinden hareketle, her şeyden önce bu konuya el atılır, onların yönetim ve devletten uzak, eğlence meclislerinde, zevku sefa içinde vakit geçirmeleri için özellikle cömert davranılırdı.

İşte bu sebepten hanedana mensup zevatın çoğu israf içinde bir yaşam sürdürüyor, devlet hazinesinden külliyetli harcamalar yapıyor, oyun ve eğlence ile vakit geçiriyorlardı. Bütün himmet ve gayretleri gösterişli ve görkemli saraylar inşâ etmek, müreffeh ve dikkat çekici, mükemmel bahçeler düzenletmek, güzel câriyeler satın almak, müzisyenler, şairler ve edebiyatçılarla hemdem olmak, meclisler düzenlemekti. Tüm mutlakiyet yönetimlerinde olduğu gibi o zamanki hulefa sarayları da âdeta birer fesat ocağı olduğundan, hanedana mensup olan bu şahıslar çoğunlukla hilafet sarayından uzak durmaya çalışır, Bağdat yerine Basra'da yaşamayı tercih ederlerdi. Bunlardan Muhammed bin Süleyman bin Ali gibi bazıları son derce büyük servetlere sahip olmuşlardı. Bu zatın çiftlik, saray ve evlerinden başka yalnızca nakit serveti elli milyon dirheme ulaşmıştı. Günlük gelirleri ise 100.000 dirhemden eksik değildi.[5] Aynı şekilde, Abbasi hanedanından Abdurrahman'ın kızı Hamne'nin nakit parası da dillere destan olacak kadar fazlaydı.[6] Bununla beraber bu kişiler bazen hiçbir kabahatleri olmadığı halde birtakım saray dalavere ve desiseleri sonucu suçlanmaktan veya öldürülmekten kendilerini kurtaramıyorlardı.

5 Mesûdî, 188.

6 Etîdi, 151.

Devlet adamları sınıfına gelince; bunlar vezirler, başkâtipler, serdarlar ve emsâli yüksek makam ve mansıp sahipleri sınıfıydı. Abbasi devletinin yükselişi devrinde bunların ekserisi Bermek, Rebiî, Sehl, Vehb, Hâkân, Fürat, Hasib ve Tâhir ailelerine mensup zevât gibi mevali ve bilhassa İran asıllıydılar. Nüfuz ve etkinlikleri de kendi çabalarıyla birlikte halifeye göre değişiyordu. Her durumda ve zamanda en kazançlı mansıp vezaret göreviydi.

Havas kısmının dördüncü sınıfını teşkil eden şürefâ (Şerifler) ise Hâşimîler'in dışında kalan Arap hanedanlarıydılar. Bunların silsile-i nesepleri ya Hz. Muhammed'e veyahut Kureyş kabilesine ulaşıyordu. Bu ailelerin devlet katında oldukça önemli mevkileri olmakla birlikte, birinci derece saygın şahsiyetler olarak kabul ediliyorlardı. Devlet tarafından kendilerine ödenen maaşlarla geçinir, teşrifatta yüksek mevkilerde bulunurlardı. Bununla birlikte Emeviler zamanında Arap taassup ve yandaşlığının bir gereği olarak bu hanedanlara daha çok ehemmiyet verilirdi. Bu ailelerin önemi Abbasiler zamanında yavaş yavaş azalmış, Emin'in vefatıyla Arap unsurunun sadece adı kalmış, Mu'tasım'ın devrinde ise büsbütün silinmiş ve devlet idaresinde hiçbir söz ve etkinlikleri kalmamıştır.

Havas Sınıfına Tabi Olanlar

Havas sınıfına intisap ve yakınlaşmakla avam kısmından bir üst mevkiye yükselmiş olan insanlar, bu grubu oluşturmaktaydı. Bunlar dört sınıfa ayrılıyordu. Birincisi askerler; ikincisi muhtaslar ile dost ve zahirler (avan); üçüncüsü mevali (Arapların dışında azatlılar); dördüncüsü ise hademe sınıfıdır.

Askerler, daha önce de gösterildiği gibi cins ve teşkilatları muhtelif birtakım fırkalardan meydana geliyordu. Muhtemelen günümüz askerleri göz önüne alınarak o devrin askeri birliklerinin de yalnızca halifenin emir ve idaresi altında olduğu akla gelir. Gerçekte durum bundan farklıydı. Öyle ki askerin bir bölümü halifenin emrine tabi iken genellikle o devrin aske-

ri yapısı günümüzdekinden daha değişik bir özellikteydi. Devrin vezir ve valileri gibi üst kademe devlet adamları da kendilerine bağlı olan maaşlı askeri birlikler kurma yetkisine sahiptiler. Bazen vezir veya valiler bu birlikleri esir düşmüş çocukları satın alıp terbiye ederek teşkil eder ve bunların oluşturduğu bölüklere de kendi adlarını vererek gerektiğinde rakiplerine ve düşmana karşı kullanıyorlardı. Bölüğün sahibi olan vezir veya vali vefat edince bu bölük ismini muhafaza ettiği halde diğer vezir veya valinin maiyetine intikal ederdi. Bu nedenle Bağdat'ta Türk, İranlı, Berberî ve Habeşli olmak üzere saciye, nazukiye, bilgiye ve haruniye gibi kurucularının adlarına mensup çeşitli askeri bölükler oluşturulmuştu. Mısır'da kurulan aziziyye, ihşidiyye ve kafuriyye gibi payansız askeri bölükler de bu türdendi. Bu bölüklerden şakiriyye ve emsali gibi olanlar zabıta ve polislik vazifesinde istimal edildiği gibi diğer bölükler de sarayların muhafazası ve diğer hizmetlerde istihdam olunurdu.

Havasın muhtasları ile dost ve destekçilerinden müteşekkil olan grup ise günümüzde arkadaş ve dost kelimesi ile ifade ettiğimiz gruptan farklıdır. O devre göre halifelerle devletin ileri gelen rical-i havas, şürefa ve ayanın bazı arkadaşları vardı. Bu kişiler o havasın refakatlerinde meclis ve sohbetlerinde bulunur, evlerinde yaşar, onlardan aldıkları maaşlarla geçinirlerdi. O cümleden olarak halifelerin sohbet ve meclislerinde bulunan nedim ve şairlerden farklıydılar. Bunlar halife veya emir tarafından erbab-ı akıl ve dirayetten seçilmiş olan yakınlardı. Hulefa, ümera, şürefa ve ayan daima bunlarla vakit geçirir, önemli meselelerde fikir ve mütalaalarından istifade eder, her hususta kendilerine itimat gösterirlerdi. Celis adı verilen bu kişiler son derece hatırlı ve nüfuzlu kimselerdi. Bazen bunlar mensup oldukları havasın akraba ve taallukatından bulunurlardı.

Mevali hakkında daha önce gerekli malumat verilmiş olduğu için burada daha ziyade bilgi verilmesini gereksiz görüyoruz.

Hademe Sınıfı

Çoğunlukla siyah veya beyaz kölelerden oluşan hademe sınıfından beyaz olanlarına kölemen-memalik, siyahlarına da köle-abd adı veriliyordu. Bunlar biri köle veya esir ikincisi tavaşiler veya harem ağaları, üçüncüsü ise cariyeler olmak üzere üç sınıftı.

Köleler ve Esirler

İslâm dininde esaret kavramı, kaynağı ile esirlerin durumu hakkındaki hukuki düzenlemeler ile ilgili daha önceki bölümde ayrı bir başlık attığımız gibi hademe ile bunların sınıf ve dereceleri ve devletteki nüfuzları hakkında da ayrı bir bölüm yapmıştık. Şimdi bu müstahdem sınıfının sosyal yapılanma açısından önemine dikkat çekeceğiz.

Şam, Irak, Mısır ve Fars bölgelerinde yaşayan yerli halkın avam sınıfı İslâmiyet'ten önce dehşetli bir kâbus haline gelmiş olan bir zorbalık altında yaşamakta, bir kısmı da fiilen esir bulunmaktaydı. İslâmiyet bunlar için ilahi bir rahmet olarak yetişmişti. Böylece bu yeni din sayesinde esirlikten kurtulmuş, insan hak ve onuruna kavuşmuşlardı. Müslüman olanlar hür insanlar olarak Müslümanların sahip oldukları bütün haklara sahip oluyorlardı. Müslüman olmayıp da İslâm hâkimiyeti altında yaşamayı kabul edenlerse Müslümanların ahd, misak ve emanları altına giriyorlardı. Cizye ödemeleri karşılığında tecavüz ve baskıdan emin oluyorlardı. Ancak Müslümanlara karşı savaşanlar savaş sırasında Müslümanların eline esir düştüklerinde köle kabul ediliyor, Müslümanların arzu ve idarelerine tabi tutuluyorlardı. İslâmiyet'in ilk yıllarında Müslümanlarla savaşanlar çoğunlukla mazlum ve mağdur olan yerli halk olmayıp, ülkeyi muhafaza eden Rum veya İranlı askeri sınıftı. Bu durumda kılıç zoruyla fethedilen ülkeler halkının köle, esir ve Arap asıllı olmayan Müslümanların da azatlı sayılması lazım geldiğine dair olan Emevi iddiası bir tarafa bırakılacak olursa, İslâmiyet sanki köleleri hür, hürleri de köle yapmış bir din demekti.

Esirlerin Çokluğu

İslâm fetihleri sırasında sayısı oldukça artan esirler binlerle sayılmaya ve onar onar toptan sayılmaya başlanmıştı. İslâmiyet'in ilk devrinde vuku bulan fütûhat ile daha sonra Emeviler devrinde devam eden savaşlar sırasında çok sayıda esir elde edilmişti. Tâbiî'nin büyüklerinden ve ünlü gazilerden olan Musa bin Nusayr tarafından H. 91 yılında Afrika'nın kuzey sahillerinde yapılan savaşlar sonucunda Müslümanların eline üç yüz bin kadar esir düşmüştü. Musa, benzeri görülüp işitilmemiş olan bu savaş ganimetlerinin beşte biri olan altmış bin esiri halife Velid bin Abdülmelik'e göndermişti.[7] Kaynaklara göre bu büyük Endülüs fatihi Endülüs'ten dönerken beraberinde Vizigotların önde gelen aileleri ve soylularından otuz bin bakireyi getirmişti.[8] Meşhur İslâm gazilerinden Kuteybe bin Müslim'in Türk illerinden ve diğer bölgelerden ganimet olarak getirdiği esirlerin sayısı da bunlarla kıyaslanabilir.

Gazne emiri İbrahim'in H. 472/1079 yılında Hindistan'ın sadece bir kalesinden elde ettiği esirlerin sayısı yüz bine ulaştığı gibi, H. 340/951 yılında İbrahim bin Yinal'ın kumandası altında Rum topraklarında yapılan savaşlar sonucunda Müslümanların eline yük ve binek hayvanlarının dışında yine yüz bin kadar esir düşmüştü.[9] Ganimet malları arasında erkek esirlerin dışında kadın ve çocuklardan da külliyetli sayıda esir elde ediliyor, sevk ve nakilleri zahmetli olduğu için de bulundukları bölgede gruplar halinde satışa çıkarılıyorlardı. Müslümanların fethettiği Amuriye şehrinde H. 223/837 yılında böyle bir uygulama yapılmış, savaş esirleri beşer veya onar kişilik gruplar halinde toptan satılmıştı. Bazen koca bir insanın fiyatı birkaç dirhemden fazla olmazdı. Kaynaklara göre H. 591/1191 yılında Endülüs'te Erek Savaşı'nda Müslümanların eline o kadar bol miktarda ganimet geçmişti ki, bu yüzden esirler birer kılıç, yarımşar develer ise

7 *Neşhu't-Tîb*, I, 113.

8 İbnü'l-Esîr, IV, 172.

9 İbnü'l-Esîr, IX, 227.

beşer dirheme satılmıştı.[10] Bazen ganimet mallarının satış işlemi bu yüzden birkaç ay bile sürebiliyordu. Türkistan ve Kuzey Afrika'nın bazı yerlerinde cizyeye bedel olmak üzere esir veriliyordu.[11] Gerek savaş gerekse bu şekilde vergi, esaretin en büyük iki kaynağını oluşturuyordu.

Esirlere Yapılan Muamele

İslâmiyet'in ilk devirlerinde Müslümanlar ganimet mallarını bir araya toplar, komutan ganimetin beşte birini Beyt'ül-mal adına ayırdıktan sonra geriye kalan kısmı komutanlar ve asker arasında taksim ederdi. Zamanla farklı devletlerde biraz daha değişik uygulamalar olduğunu görüyoruz. Örneğin Fatımîler devrinde ordu, esirlerle beraber bir savaştan döndüğünde savaş gemileriyle Nil üzerinden Kahire'ye gelirdi. Eldeki esirler Kahire sokaklarında dolaştırıldıktan sonra "Menah" adı verilen özel bir mevkiye getirilirdi. Günümüzdeki İsmailîyye yakınında bulunan bu esir kampında toplanan esirler muayene edildikten sonra, casusluğundan endişe edilenler ve diğer şüpheliler öldürülürdü. Aynı şekilde işe yaramayan sakat ve yaşlılar da idam edilerek cesetleri "haraib-i mısır" adındaki bir mahalde bulunan "uyku kuyusu" adı verilen özel bir kuyuya atılırdı. Geriye kalan esirlerden erkekleri orada bırakılır, kadınlarla çocuklarsa halifenin sarayına götürülürdü. Halife bu esirlerden bir kısmını vezirine, diğer bir kısmını da devletin önde gelen adamlarına hediye ederdi. Küçük yaşta bulunan esirler eğitilmek amacıyla esir nazırlarına emanet edilirdi. "Türabi" adı verilen bu çocuklar bazen valilik makamına kadar yükselebiliyorlardı.[12]

Ancak esirlere yapılan bu tür muameleler yalnızca Müslümanlara özgü bir şey değildi. Söz konusu çağlarda tüm milletler esirlere benzer şekilde davranıyorlardı. Diğer milletlerin eline Müslüman bir esir geçtiğinde, bu milletler Müslümanlardan fidye alıncaya kadar onu köle kabul eder ve ona esir muame-

10 *Neſhu't-Tîb*, I, 209.

11 Makrîzî, I, 313.

12 Makrizi, 1, 489; 2, 193.

lesi yapardı. Bu yüzden halifeler düşman elinde bulunan İslâm esirlerini kurtarma konusunda çok titiz ve dikkatli davranırlardı. Esirler bazen nakdi bir bedel ödemek veya esir mübadelesi yapmak suretiyle esaretten kurtarılırdı. Müslümanlarla Rumlar arasında gerek deniz gerekse karada savaşlar yapıldığı için her iki tarafın eline devamlı esir düşerdi. Bu nedenle en önemli esir mübadelesi Müslümanlarla Rumlar arasında yapılırdı.

Emeviler zamanında esirlerin kurtarılması çok zordu. Çoğunlukla Şam, İskenderiye, Malta ve diğer sınır şehirlerinde belli bir bedel karşılığında belli sayıda esir kurtarılabiliyordu. Ancak en önemli ve düzenli esir kurtarma olayları Abbasiler devrinde H. 189 yılında Harun Reşid devrinde gerçekleşmiştir. Bir tarihten itibaren yüz elli yıl zarfında on beş yirmi kez muntazam bir biçimde esir mübadelesi yapılmıştır. Müslümanlar da halifeler gibi esirleri kurtarma konusunda oldukça dikkatli davranırlardı. Öyle ki varlıklı ve dindar birçok kişi esir kurtarmak amacıyla özel vakıflar bile kurmuştu.[13] H. 331/942 yılında Rum imparatoru, devrin halifesi Müttaki'ye özel bir elçi göndererek Urfa Kilisesi'nde bulunan Hz. İsa'nın yüzünü silmesi ve resminin bulunduğu bir mendile karşılık birçok Müslüman esiri serbest bırakabileceğini söyledi. Müttaki bu konuda ulema ve ileri gelen devlet adamlarını toplayarak onlardan görüş ve düşüncelerini istedi. Bazıları esirlerin kurtarılmasının, böyle bir mendilin İslâm ülkesinde bulunmasından daha hayırlı olduğunu ileri sürmüş, diğer bir kısmı da o güne kadar İslâm memleketinde korunmuş olan mendilin İslâmiyet için bir ihanet ve alçaklık olacağını söylemiştir. Zamanın veziri olan Ali bin İsa, İslâm esirlerinin esaret ve işkenceden kurtarılmasını mendilden daha hayırlı görmüş ve mendili Bizans imparatoruna teslim ederek İslâm esirlerini kurtarmıştı.[14]

Rumlar da belli bir nakit karşılığında esirlerini nadir olarak kurtarırlardı. Bunun en önemli sebebi Müslümanların eline düşen esirlerin çoğunlukla Rum asıllı olmayan ücretli askerlerden olmuş olmasıdır. Oysa Müslümanlar bütün savaşlarda bizzat

13 Makrîzî, II, 79, 191.

14 Ebu-l-fida, II, 91.

kendileri savaşırdı. Esir düşenler de hemen her zaman değerli insanlar olurdu. Esarete düşenler kurtuluş fidyesiyle hürriyete kavuşturulması gereken insanlardı. Ayrıca Müslümanlar arasında oldukça kuvvetli bir kabilecilik ve kardeşlik bağı mevcuttu. Rumlar ile yönetimleri, reaya ve askerler arasında benzer bir durum söz konusu değildi. Bununla beraber Müslümanlar ellerinde bulunan esirleri belli bir bedel karşılığında geri vermeyi de çoğu zaman kabul etmezlerdi. Özellikle Fatımîlerin belli bir nakit karşılığı veya mübadele yoluyla esir değiştirdikleri veya bıraktıkları duyulmamıştı.[15] Esaret bu derece önemli bir husus olunca, Müslümanların çok sayıda esir toplamasını, hatta bir adamın yüzlerce veya binlerce esire sahip olmasını garip görmemek gerekir. Söz konusu dönemde sıradan bir erin bile en az birkaç kölesi bulunuyordu.[16] Eyyûbiler devrinde bir süvari neferin hizmetine on veya daha fazla köle tahsis olunurdu.[17] Vali veya büyük komutanların ne kadar çok sayıda köle istihdam ettiklerini bununla kıyaslayabilirsiniz. Esir miktarı İslâmiyet'in ilk yıllarında bile oldukça çoğalmıştı. Raşid Halifeler devri zühd ü takva, sadelik ve yokluk zamanı olduğu halde, Hz. Osman'ın bin kölesi vardı.[18] Daha sonra devletin ihtişam ve gelirlerinin artmasına, bolluk ve refah devrine ulaşılmasına bağlı olarak esir istihdamı da artmıştı. Emeviler devrinde yöneticilerden biri bir yere hareket etmek amacıyla dışarı çıktığında, atının etrafında yüzlerce köle yürürdü.[19] H. 279 yılında Horasan valiliğinde bulunan Rafi bin Herseme dört bin köleye sahip olmuştu. Öyle ki daha önce Horasan valilerinden hiçbiri bu kadar çok sayıda köle sahibi olamamıştır.

15 H. 429 yılında Fatımî hükümdarlarından Mustansırbillah zamanında Rum hükümdarı halifeye müracaat ederek hâkim Biemrillah tarafından daha önce tahrip edilen Kamame Kilisesi'nin tekrar inşasına müsaade olunursa buna karşılık beş bin Müslüman esiri serbest bırakacağını taahhüt etmişti. Kilisenin inşasına izin verilmiş, Rum imparatoru da bu kadar esiri serbest bıraktığı gibi birçok mimar, amele de göndermiş, külliyetli miktarda para harcayarak kiliseyi tekrar yaptırmıştı. Ebul fida, II, 162.

16 Mesûdî, II, 22.

17 Makrîzî, I, 95.

18 Demiri, I, 49.

19 İbnü'l-Esîr, IV, 147; *Egânî*, I, 27.

Esirlerin Çeşidi

Bir evin hizmetinde bulunan hizmetlilerin sayısı çoğalınca ev sahibi bunların işlerini gözetmek ve kontrol için üstat adı verilen bir adam görevlendirirdi. Ancak çoğunlukla köleler emirlerin maiyetinde asker olarak istihdam edilir, kendilerine her şeyden önce savaş sanatı ve hünerleri öğretilirdi. Mısır hükümdarı İhşid'in emri altında sekiz bin Memlük vardı. Her gece bunların ikişer bini onun muhafazasında görevlendirilirdi. Emirlere bağlı olan askeri bölüklerin çoğu kölelerden oluşuyordu. Bunların asılları savaşlarda ele geçen ganimet mallarından veya bu amaç için satın alınan esirlerden teşekkül ederdi. Bazen bir kölenin kıymeti bin dinara kadar çıkıyordu.

Ev hizmetinde görevlendirilen kölelere öncelikle ev işleri öğretilirdi. Bu yüzden bazıları yorgancılık, bazıları aşçılık, bazıları hazinedarlık ve kâhyalık yapardı. Bazıları da kapıcılık, kayıkçılık vb işlerde kullanılırdı. Küçük veya büyük yaşlardaki erkek veya kızlardan müteşekkil olan bu köleler aslen Rum,Türk, İranlı, zenci ve Slavdı. Bazıları memleketlerinden getirilmiş, bazıları da İslâm memleketinde doğup büyümüştü. Ev hizmeti veya muhafaza için, gerekli sayıdan fazla köle topladığında genç erkekler süs ve ihtişamı göstermek üzere ev ve salonlarda istihdam olunurdu. Doğal olarak bunu varlıklı insanlar veya halifeler yapabilirdi. Hatta bazen halifeler bu kölelere benzeri işitilmemiş bir şekilde oldukça müzeyyen ve mükellef çeşitli elbiseler giydirirlerdi. Kölelere bu gibi süslü ve gösterişli elbise giydiren halife Emin'di. Kendisi büyük paralarla topladığı köle ve tavaşileri evinde özel hizmetine almış, kendilerine oldukça gösterişli ve pahalı giysiler giydirtmişti. Daha sonraki dönemlerde halifeler maiyetlerinde çok sayıda köle bulundurmayı bir gelenek haline getirmiş, her geçen gün saraylarda kölelerin sayısı artmıştır. Abbasi halifelerinden Muktedirbillah'ın maiyetinde beyaz ve siyahi olmak üzere 11.000 köle mevcuttu. Bunlar aslen İranlı, Deylemli, Türk ve Taberistanlı idiler. Siyahileri ise Mısır, Mekke ve İfrikiye yoluyla Nube ve Sudan bölgesinden getirtilmişti. Zenciler, Basra bölgesinde ülkeyi fitne ve fe-

sata sokan zenci reisinin adamlarındandılar. Lisanları gayet bozuk karakterli ve vahşi olan bu zenciler insan ve leş bile yerlerdi. Zenciler bu âdetlerinden dolayı birçok kez cezaya çarptırılmışlarsa da vahşi alışkanlıklarından vazgeçmemişlerdi. Zenci grubu ayrı bir halde yaşar, asla beyazlarla karışmazdı. Köle grupları halifenin emrinde muhafızlık ve diğer hizmetleri nöbetleşe yaparlardı.[20]

Tavaşîler (Harem Ağaları)

Tavâşîlik oldukça eski zamanlarda Asuriler, Babilliler ve Mısırlılar arasında yayılmış bir doğu âdetidir. Bu âdet, kavimler aracılığı ile Yunanlılara intikal etmiş, Yunanlılardan da Romalılar ve Franklara geçmiştir. Rivayete göre tavaşiliği icat eden MÖ 2000 senesinde hükümdarlık makamında bulunan Asuri kraliçesi Semiramis'tir. Önceleri tavaşinin erkeklik gücü ve yeteneğini yok edeceği sanılmıştı. Tavaşi oldukları halde tarih boyunca çeşitli dönemlerde yiğitlik ve kahramanlıkta, idarecilik yeteneği ve becerisinde şöhret bulan ve önemli mevkileri işgal eden şahsiyetler yetişmişti. Miladi 6. yüzyılda imparator Justinyen zamanında yaşamış olan, Narsis adındaki ünlü Romalı komutanla Aristo tarafından mezarına kurban kesilen ve hakkında çeşitli manzum methiyeler söylenen Karesi sancağına bağlı Mysie bölgesinde bulunan Atarne şehri hükümdarı Hermiyas bunlardandı. Mısır hükümdarı Kafur İhşidi İslâmî devirde şöhret bulan siyah tavaşilerden olduğu gibi Hakim Biemrillah zamanında Mısır'da saltanat naibi olarak bir müddet hükümet işlerini idare eden Ercivan da beyaz bir tavaşiydi. Hint, Fars ve Çin'de de tavaşiler önemli görevlere yükselebiliyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun son döneminde de tavaşilerin önemli makam ve mevkileri işgal ettiklerini görüyoruz.

Tavaşilikte birtakım amaçlar takip edilirdi. Haremlerde kıskançlık dürtüsüyle tavaşilerin görevlendirilmesi bu amaçların en önemlisiydi. İslâm'ın zuhuruyla birlikte tesettürün geçerli olması, evlerde tavaşilerin görevlendirilmesini zorunlu kıl-

20 *Tarihu'l-Vüzerâ*, 12.

mıştı. İslâm dünyasında bu geleneği başlatan Yezid bin Muaviye'dir. Mabeyn dairesinde Fetih adında bir tavaşiyi mabeynci olarak görevlendirmişti. Daha sonra bu görevlendirme gelenek haline geldi. Oysa İbn-i Mazûn tarafından rivayet olunan bir hadis-i şerife dikkat edilecek olursa İslâm şeriatının tavaşiliği mübahtan çok haram kılmaya meyyal olduğu anlaşılır.[21]

Müslümanlar arasında tesettür uygulaması yaygınlık kazanmaya başlayınca haremlerde tavaşilerin görevlendirilmesine bir rağbet oldu. Çoğunlukla Yahudi olan esir tacirleri bazı köleleri hadım ettirerek büyük fiyatlarla satmaya başlamıştı. Çok geçmeden tavaşi ticareti de oldukça revaç bulan bir meslek haline geldi. İnsanları hadım etmek için çeşitli ameliyathaneler kurulmuştu. Bunların en ünlüsü Fransa'da Orne vilayetinde, Verdun şehrinde kurulan hadımhaneydi. İnsani hislerden uzak olan esir tüccarları birtakım çaresiz ve kimsesiz çocukları bu ameliyathanelere getirerek o vahşi ameliyatı yaptırırlardı. O zavallı çocuklardan çoğu bu ameliyat sonunda ölüyordu. Sağ kalanlarsa İspanya'ya gönderilerek önde gelen şahıslara büyük fiyatlara satılıyordu. Zaman geçtikçe hadımları adi eşya, mefruşat ve eşya gibi hediye etmek bir gelenek haline geldi. Örneğin, Frank hükümdarları, Endülüs ve diğer bölgelerdeki İslâm hükümdarları ile ilişkilerini iyileştirmek ve geliştirmek istediklerinde hediyelerle birlikte hadım edilmiş erkekler de gönderirlerdi. Barcelona ve Tarragons hükümdarları Endülüs halifesi Mustansır'la yaptıkları barışı yenilemek istediklerinde, kendisine Slav çocuklarından yirmi hadım ile yirmi kantar samur kürk ve başka hediyeler göndermişlerdi. Halife saraylarında tavaşilerin sayısı yavaş yavaş çoğalmış, diğer memluk ve kölelerden özel birlikler oluşturulduğu gibi, tavaşilerden de özel bölükler oluşturulmuştu. Bu yüzden halife, veliaht tayini veya diğer önemli işler için alaylar teşkil etmeye

21 Hadım olmanın yasaklanmasıyla ilgili bir hadis şu şekildedir: Sa'd b. Ebu Vakkas (r.a.) "Resulüllah (a.s.) Osman b. Mazûn'un kadınlardan ve Dünya lezzetlerinden uzak durmasına izin vermedi. Eğer Hz. Peygamber onun uzletine (dünyadan el etek çekip kendisini sadece Allah'a adamasına) izin verseydi, biz husyelerimizi (er bezlerini) çıkartıp hadımlaşırdık" demiştir. (*Sahih-i Müslim*; 2488) – ng.

kalkıştığında diğer kölelerle birlikte hadımlar da bu alayların ziynet ve debdebesi oluyordu.

İslâm medeniyetinin yükselme devrinde Slav asıllı hadımların ticareti oldukça revaçtaydı. İslâm şehirlerine hadımlar çoğunlukla Endülüs'ten getirilirdi. Bunlar bu bölgeye yakın yerlerde hadım ediliyordu. Ayrıca Horasan bölgesinden Horasanlıların yaptığı Slav asıllı hadımlar da getirilirdi. Çünkü Slav memleketi büyük ve genişti. Batıda Frankların saldırı ve yağmalarına, doğuda da Horasanlıların yağmalarına maruz kalıyorlardı.[22] Endülüs Emevi hükümdarlarından Hakem bin Hişam gösterişli ve yetenekli oğlanları kendi sarayına gönderir, hadım ettirdikten sonra kendi hizmetinde kullanırdı.[23]

Cariyeler

İslâm uygarlık tarihinde cariyelerin işgal ettiği mevki ve tesir, köle ve azatlılardan daha aşağı değildi. Cariyeler, fetihler sırasında ganimet olarak alınan kadınlar ve kızlardı. Cariyeler aslında hükümdar, eşraf ve ayan kızlarından olsalar bile, yine de fatihlerin malı sayılıyordu. Bir mal sahibinin malında yaptığı tasarruf gibi cariye sahipleri de aynı haklara sahip olarak cariyelerini kendi hizmetlerinde kullanmak, odalık almak ve istedikleri kimselere satmakta serbestti.[24] Müslümanlar arasındaki toplumsal yapı bozulup israf ve sefahate, zevk ve sefaya dönünce, halife ve idarecilerin özel hazinelerinden köle ve cariyelere sel gibi paralar akmaya başlamıştı. Öyle ki elbise ve mücevherler gibi cariyeler de elden elden hediye edilmeye başlanmıştı. Her kim devlet büyüklerinden birinin iltifat ve teveccühünü kazanmak isterse ona, hoşlandığı zanaat veya sanatlardan birine aşina olan bir cariye hediye ederdi. Örneğin o zat güzellikten hoşlanıyorsa ona oldukça güzel görünümlü bir cariye, musikiyi seviyorsa sesi güzel bir şarkıcı cariye takdim olunurdu. Hatta bazen böyle bir zata, her biri bir sanatta mahir ve usta çeşitli cariyeler

22 İbn Havkal, 75.

23 *Fevatü'l-vefeyat*, 1, 146.

24 İbn Hallikan, I, 220.

hediye edilirdi. Bazen bu gibi cariyeler bir müddet sonra efendilerinden çocuk doğurarak yaşadıkları evlerin annesi ve sahipleri oluyorlardı. Bu nimete kavuşan cariye halife sarayında ise Abbasi halifelerinin çoğunun anneleri gibi valide sultan olurdu. Rivayete göre sarışın ve güzel bir cariye olan Denanir eski şarkıları yorumlama ve okumada olağanüstü bir yeteneğe sahipti. Denanir'in eğitim ve edebine hayran kalan Medine halkından biri, onu kendi yanına almıştı. Abbasi vezirlerinden Yahyâ Bermeki bu cariyeyi görüp beğenmiş, satın alarak kendi konağında görevlendirmişti. Zamanın halifesi olan Harun Reşid vezirin konağına gittiğinde cariyenin ruhu okşayan şarkılarını dinleyerek mest ve hayran olurdu. Zamanla cariyenin sesinin etkisi altına girmiş, vaktinin çoğunu vezirin konağında geçirmeye başlamış, cariyeye çeşitli hediyeler ve ihsanlarda bulunmuştur. Harun Reşid'in bu cariyeyle bu kadar fazla ilgilenmesinden rahatsız olan hanımı Zübeyde, halifeyi amcalarına şikâyet etmişti. Ancak Harun Reşid bir türlü cariyeden vazgeçemiyordu. Çabalarının sonuçsuz kaldığını gören Zübeyde, Harun Reşid'i onun cazibesinden kurtarmak için kendisine musikide üstat olmuş güzel sesli on cariye hediye etmişti. Harun Reşid'in oğlu Mu'tasım'ın annesi Mariye ile diğer oğlu Me'mûn'un annesi Meracil ve bir diğer oğlu Salih'in annesi Farde bu cariyelerdendiler.[25] Çok defa vali ve serdarlar bu gibi hediyeler takdim ederek halifelerin teveccüh ve iltifatlarını kazanmayı başarırlardı. Örneğin İbn Tahir, halife Mütevekkil'e iki bin oğlan ve cariye hediye etmişti.[26] Cariyeler bu derece ilgi ve alakaya mazhar olunca halife ve emirlerin saraylarında ve diğer konaklardaki sayılarının çoğalmasını makul görmek gerekir. Yalnız şu var ki çok sayıda cariye kullanmak İslâmiyetle birlikte ortaya çıkmış bir durum olmayıp tam aksine eski uygarlıklardan intikal etmiş köklü bir mirastır. İran ve Rum hükümdarları da zaman zaman birbirlerine cariye hediye ederlerdi. Hatta kisralardan birinin sarayında bulunan cariyelerin sayısı altı bine ulaşmıştı.[27] Abbasi hanedanına mensup

25 *Egânî*, XVI, 137.

26 Mesudi, II, 280.

27 Mesudi, I, 115.

bazı kişiler, sayıları binlere ulaşan cariyelere sahipti. Bu konuda ileride ayrıntılı bilgi vereceğiz.

Cariye Çeşitleri

Cariye kullanımı halk arasında bu derece yaygın hale gelince, esir tacirleri de çok uzak bölgelerden büyük veya küçük yaşlarda birçok cariye getirip, onları yetenek ve becerilerine göre uygun bir biçimde terbiye etmeye başlamışlardı. Süt anneler, dadılar, odalıklar, hanendeler, müzisyenler, bakıcılar ve benzer işlerde uzmanlaşmış çok sayıda cariye yetiştiriliyordu. Çeşitli ırk ve renklerde olan cariyelerden Basra, Kûfe veya Bağdat'ta doğmuş bulunanlar ileri düzeyde Arapça biliyorlardı. Doğrudan doğruya anavatanlarından satın alınan veya savaşta ele geçirilen cariyeler ise anadilleri olan Türkçe, Rumca, Farsça veya Berberî dillerinden başka bir lisan bilmiyorlardı. Daha sonra Arapça öğreniyorlarsa da telaffuzları bozuk oluyordu. İslâm memleketlerinde doğup büyüyen ve Arapça'yı iyi bilen cariyelerin fiyatı diğerlerinden daha yüksekti. Dışarıdan getirilen cariyeler Hıristiyan, Yahudi veya Mecusiydiler. Bu cariyelerin dinlerine ve ibadetlerine karışılmaz, yortu günlerinde hac taşımalarına müsaade edilirdi. Bu konuda Ahmed bin Sadaka şöyle der: "Bir yortu günü Me'mûn'un huzuruna girmiştim. Yanımda Rum ülkesinden getirilmiş yirmi kadar cariye vardı. Cariyeler son derece süslenmiş, bezenmiş ve ipekli elbiseler giymişlerdi. Boyunlarında haçlar, ellerinde hurma ve zeytin dalları bulunuyordu."[28]

Cariyeler çeşitli özel yetenek ve meziyetlerle sivrilirdi. Hatta bu konuda kimi kitaplar da yazılmıştı. Bu kitapların içeriklerine bakıldığında şunları görüyoruz: Necabet İranlılara, hizmetkârlık Rumlara, işve ve cilve Berberîlere, zurna çalmak zencilere, koruyuculuk ve hazinedarlık Habeşlilere, aşçılık Nûbelilere (Sudan bölgesi), mürebbilik ve süt analık Ermeni kızlarına özgüdür. Bu konudaki kanaat ve anlayışa göre güzel yüzler Türklerde, güzel vücutlar Rumlarda, güzel saçlar Çinli ve

28 *Egânî*, XIX, 138.

İranlılarda, güzel gözler Hicazlılarda, ince beller ise Yemen kızlarında bulunmaktadır.[29] Basra ve Kûfe'de doğan cariyeler tatlı dilli, uzun boylu, ince belli, fitnekâr kaşlı, doğuştan sürme gözlü özellikleriyle vasıflandırılırdı. Hülasa o fettan ve büyüleyici cariyelerin belirgin sıfatları oldukça cazip, çekici ve edebi ifadelerle anlatılıyordu. Cariyelerin en güzeli, zeki ve becerikli-si Bağdat'a getirilirdi. En yüksek fiyatlarla en zengin müşteriler bu şehirde bulunurdu.

Cariyelerin Eğitimi

Söz konusu dönemde cariyelerin talim ve terbiyesi yüksek kazançlı bir işti. Bu yolda para kazanmak isteyen kişi esir pazarına gider, zekâ ve yetenek sahibi bir cariyeyi satın alır, ona şiir ve edebiyat, müzik bilgileri veya Kur'an okumayı, Arap dilbilgisi ve aruzu veya ev idaresi gibi belli şeyleri öğretir, sonra aldığı fiyatın birkaç katına satardı. Özellikle cariye ticaretiyle uğraşanlar İbrahim Musili ve oğlu İshak gibi musiki alanında maharetleriyle şöhret bulmuş kimselerdi. Bunlar bazen yüz dinara satın aldıkları bir cariyeyi terbiye ve eğitimden geçirdikten sonra beş yüz veya bin dinara kadar satabiliyorlardı.[30] Medine, Basra ve Bağdat'ta yetişen en ünlü hanende ve sazendeler bu şekilde talim ve terbiye edilmişlerdi. Bazı ileri gelen şahıslar satın alıp eğittikleri cariyeleri halifelere hediye ederek halife katındaki nüfuz ve itibarlarını artırma yoluna gidiyorlardı. Bu cariyelerden bazıları şarkıcılıkta, şiir veya edebiyatta üstün yeteneklerini sergiler ve binlerce dinara alıcı bulurlardı. Halife Harun Reşid, İbrahim Musili tarafından yetiştirilen Zatülhal adında şarkıcı bir cariyeyi yetmiş bin dinara satın almıştı. Bu cariye Harun Reşid'in en fazla hoşuna giden, kendisine şairce ilhamlar veren üç değerli cariyesinden biriydi. Bu üç cariye Sahr, Ziya ve Hannes adını taşıyorlardı. Diğer bilim ve sanatlarda maharet elde eden ve uzmanlaşan cariyeler ise daha kıymetli kabul edilirdi. Cariyelerin bazısı şiir ve musikide, edebiyat ve tarihte şöh-

29 *Tertîbü'd-düvel*, 112.

30 *Egânî*, XIV, 154.

ret sahibi olunca edebiyatçıların ve diğer bilginlerin huzuruna çıkarak onların ilim ve irfanından feyz alırlardı.

Cariyelerin bir kısmı Kur'an-ı Kerim'i güzel okuma alanında sivrilmişti. Bu sayede yüksek mevkilere gelmişlerdi. Harun Reşid'in zevcesi Ümmü Cafer künyeli Zübeyde'nin sarayında her biri Kur'an'dan bir aşr okumakla görevli yüz kadar cariye vardı. Cariyeler Allah'ın yüce kelamını tilavet ederken saraydan arı vızıltısına benzer bir ses işitilirdi.[31]

Harun Reşid'in oğlu Emin hilafet makamına çıkınca güzel ve etkileyici sesiyle meşhur olan Bezl adındaki şarkıcı bir cariyeyi iki milyon dirheme satın almış ve ona hiçbir kadının yanında bulunmayacak kadar nadir mücevherler vermişti.[32]

Cariyelere bu derece rağbet ve alaka gösterilince ileri gelen ailelerin konaklarındaki cariyelerin sayısı belirgin şekilde artmıştı. Cariyeleri daha süslü ve alımlı giyindirmek için her türlü süs ve israfın yolu açılmıştı. Bu konuda başı çeken Harun Reşid'in hanımı Zübeyde olmuştur. Zübeyde, oğlunun bazı oğlanları kız gibi kabul ederek onlara kadın elbisesini giydirdiğini görünce, o da bazı cariyelere sarık sardırarak, zülüfler yaptırarak, kaftan ve hırka giydirerek, bellerine kuşaklar bağlatarak erkek kıyafetine sokmuştu. Ülkenin ileri gelenlerinin tavır ve halleri diğerleri için uyulması gereken birer örnek kabul edildiğinden, Abbasi hanedanına mensup hanımlar da cariyelerini kaftan ve altın kuşaklarla süslemişlerdi. Zübeyde erkek kıyafeti giydirdiği cariyelerine "makdudat-nihal kad" adını vermişti. Bu cariyelere "gulamiyat" ve "matmûsat" adı da veriliyordu.[33]

Cariyelerin Nüfuz ve Tesiri

Güzel ve alımlı olan kadınların bulundukları meclislerde sözlerini dinlettirmelerinden daha doğal ne olabilir? Çünkü güzellik kendi başına bir güç, aşk ise keskin bir silahtır. Bu yüzden halife ve valilerden zeki ve irade sahibi olanlar kendile-

31 Ibn Hallikân, I, 190.

32 *Egânî*, XV, 145.

33 *Egânî*, XV, 145.

rine güzel cariyeler hediye edildiğinde onlara gereğinden fazla önem vermez, tuzaklarına düşmez, zaaflarını istismar ettirmezlerdi. Örneğin Emevi halifesi Muaviye, Abbasi halifesi Mansur ile Endülüs Emevi hükümdarı Abdurrahman Dahil gibi ciddi devlet adamları üzerinde, cariyelerin nüfuz ve etkilerinden söz edilemez. Halife Mansur eğlenceden pek hoşlanmaz, Abdurrahman ise kendisine hediye olunan cariyeleri kabul etmezdi.[34] Oysa bu devletlerin zevku sefa dönemlerinde hüküm süren halifeler ve hükümdarlar tam aksine tavır sergiler, cariyelerine âdeta âşık olur, hatta bazen bir cariye için akıl ve şuurlarını kaybederlerdi. Emevi halifesi Yezid bin Abdülmelik'in aşık olduğu Habbabe adlı cariye, halifeyi çılgına çevirmiş, saltanat işlerine bakamaz duruma getirmişti. Daha önce sözünü ettiğimiz Zatülhal de Harun Reşid'i kendisine âdeta esir etmişti. Harun Reşid bu cariyenin o derece etkisine girmişti ki, günün birinde kendisinden ne isterse yerine getireceğine yemin etmişti. Cariye de bu fırsattan yararlanarak Fars bölgesinin yedi sene boyunca kumandanlık ve haraç nazırlığını onun istediği bir şahsa vermişti. Hatta bu konuda verdiği fermana göre eğer kendisi yedi seneden önce vefat edecek olursa bu memuriyetin kendisinden sonra tahta çıkacak halife devrinde de devam edeceğini şart koşmuştu.[35] Daha birçok halife ve emir saltanat işlerini ihmal edip âşık oldukları cariyelerle vakit geçirmişlerdi. Özellikle şarkı söylemeyi bilen cariyeler diğerlerinden daha ziyade halifeler üzerinde etkili oluyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı en önemli casusluk işleri veya devlet işlerinde makam ve mansıp elde etmede cariyeler kullanılıyordu. Abbasi halifelerinden Me'mün şüphelendiği bir adam hakkında doğru bilgilere ulaşmak istediğinde casusluk etmesi için adama güzel ve çekici bir cariye hediye ederdi.[36] Mehdî'nin zevcesi ve Harun Reşid'in annesi olan Hizran gibi aslen cariye olan halife valideleri devlet işlerinde korkunç bir nüfuz sahibi olmuşlardı.

34 *Nefhu't-Tîb*, II, 709.

35 *Egânî*, XVI, 80.

36 *İkdu'l-Ferîd*, I, 148.

Avam Sınıfı

Halkın avam kısmı her toplumda daima büyük çoğunluğu oluşturur. Bu sınıf İslâm medeniyetinin yükselme devrinde, özellikle Bağdat'ta çok çeşitli kavimlerin karışmasıyla ortaya çıkmış, karmaşık sınıflar toplumundan meydana gelmişti. İslâm ülkesinin her köşesinden gelen Arap, Kıptî, İranlı, Horasanlı, Türk, Sindli, Rum, Ermeni, Berberî, Nubeli, Afrikalı zenci, Endülüslü ve diğer milletlerden, bazıları sanatkâr ve tüccar hemen her çeşit insan gelip Bağdat'a yerleşmişti. Çeşitli ticaret ve sanatlarla meşgul olan bu sınıf arasında en yüksek grubu zanaat ve ticaret erbabı oluşturuyordu. Bunların dışında esirci, aşçı gibi daha aşağı meslek ve ticaret erbabı da vardı. Bunlar dışında büyük mücevherciler, kumaşçılar, edebiyatçılar, şair ve filozoflar, hanende ve sazendeler gibi çok çeşitli sanatkârlar da bulunuyordu. Bununla birlikte konuyu kolayca anlamak için avam sınıfını biri belli bir sanat ve meziyet ile havas sınıfına yaklaşanlar, diğeri satıcılar ve diğer zanaatkârlar olmak üzere iki büyük sınıf olarak ele alıyoruz.

Halkın (Avam) Birinci Sınıfı

Bu sınıftan kastettiğimiz, havas sınıfına hoş görünerek onların teveccüh ve himayelerini kazanmış olan avam kısmından ibarettir. Bu sınıf, akıl ve zekâlarıyla havasa yaklaşarak maaş ve atiyeleriyle veyahut onlara eşya ve emtia satmakla maişetlerini kazanırdı. Havasın himayesi ve lütfu altında olan bu sınıf güzel sanatlar erbabı, edipler, ticaret erbabı ve sanayiciler sınıfı olmak üzere dört kısımdı.

Güzel Sanatlarla Uğraşanlar Sınıfı

Ressamlar

Arapların "fünun-u cemile" veya "âdab-ı refia" adını verdikleri sanayi-i nefise veya güzel sanatlar; ressamlık, şairlik ve mu-

siki olmak üzere üçe ayrılır. İslâm uygarlığı devrinde ressamlık önemli bir mevki işgal edememiştir. Bunun nedeni İslâm dininin resim hakkında birtakım yasaklayıcı hükümler koymuş olmasıdır. Bununla birlikte gerek Emeviler gerek Abbasiler devrinde Rum ve İran resimlerini taklit ederek bazı resimler yapılıyordu. Türkistan ve Moğol sanat eserlerinden Selçuklular aracılığı ile intikal eden resimler, Müslüman ressamlar için birer model teşkil ediyordu. Bununla beraber resim sanatı İslâm uygarlığı devrinde belirttiğimiz sebepten dolayı parlak bir ilerleme gösterememişti. Resim sanatı İslâm devletinde en parlak devrini Hülagü'nün H. 656/1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra İranlıların Moğol hâkimiyeti altında toplandıkları zamanlarda, Fars topraklarında yaşamıştır. Resim bu dönemden itibaren gelişme göstermiş ve oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Moğollar, Bağdat'ı ele geçirdikleri zaman beraberlerinde birçok Çinli mühendis de getirmişlerdi. Bağdat kuşatması Çinli mühendislerin kontrolü altında yapılan planlar çerçevesinde uygulanmıştı. Ayrıca Moğollarla beraber çeşitli sanatkârlar, matematikçiler ve ince sanatlarla uğraşan bir grup sanatkâr da gelmişti. İranlılar bu sanatkârların bilim ve kültüründen istifade etmişlerdi. Birçok sanatta özellikle de resim sanatında maharetlerini göstermişler ve resim sanatının İslâm ülkesinin birçok köşesinde yayılmasına katkıda bulunmuşlardı. Müslümanlar Fars, Mısır,Türkistan ve diğer bölgelerde yazılan kitapların saray divanlarını, kumaşlarını bu resimlerle tezyin ediyorlardı. Uygar dünyanın en önemli merkezleri kabul edilen devasa kütüphanelerde günümüzde bile bu resimlerden çeşitli örnekler mevcuttur. Oldukça güzel ve kaliteli boyalarla yapılmış olan bu resimlerin çoğu tarih, edebiyat ve bilim kitaplarının olaylar ve çeşitli şekillerini göstermektedir. Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi'nde bu türden çeşitli resimler bulunmaktadır. Bunlar Firdevsi'nin meşhur *Şahnamesi*'yle Kazvini'nin *Garaibu'l- Mahlukat* adlı kitabına ait resimlerden ibarettir. Bunun dışında Hz. Peygamber'in miracı ve benzer dinî motifleri içeren başka resimler de yine aynı kütüphanede yer almaktadır. Bununla birlikte İslâm uygarlığının yükselme devrinde resim sanatıyla uğraşanlar havas nazarında çok da makbul görül-

mezdi. Yalnız bina mühendisliği ile meşgul olan ressamlar, özellikle Endülüs bölgesinde makbul kabul ediliyordu.

Şiir ve musiki sanatları ise resmin aksine oldukça rağbet görüyordu. Şair ve şarkıcılar gerek halifeler gerekse havas sınıfı nazarında kabul görüyor, iktidar ve maharetleriyle büyük paralar kazanıyorlardı. Arap şiiri hakkında daha önce oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştik. Ancak şairlerin havas sınıfından aldıkları maaş, atiye ve ihsanlar hakkında ileride bilgi verilecektir. Şimdilik musiki ve şarkıcılar hakkında malumat verelim.

Şarkıcılar

Şarkı söylemek insanın yaratılışından gelen bir özelliktir. Musiki, ruhun dili ve duyguların tercümanıdır. Bir millette söylenilen şarkı ve ortaya konulan müzik o milletin ahlak, gelenek ve göreneğinin bir aynasıdır. Cahiliye Devri'nde Araplar hayvancılıkla uğraşıyor, çadırlarda yaşıyorlardı. Bu yüzden şiir dışında hiçbir şey onların dikkatlerini celbetmemişti. En eski Arap toplumları bile şarkı söylemeksizin şiir söyleme ve okumayla meşgul olur ve bundan büyük zevk alırlardı. Şiirin kardeşi olan musikiye doğru ilk adımları da işte bu şekilde başlamıştı.

Sonraki dönemlerde deve çobanları develerini güderken veya Arap gençleri çöllerde dolaşırken ilk şarkı örnekleri olan "huda" ortaya çıktı. Kısa bir süre sonra terennümler başladı. Eski Arap terennümleri şiir tagannisi (gınâ) yani şarkı, diğeri ise düzyazının terennümü (tagbir) olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Daha sonra taganni daha da gelişerek nasb, sinat ve hezc adlarıyla üç ezgi veya ses ortaya çıktı. Nasb yolcuların ve gençlerin bestelerinden oluşuyordu. Cenazelerde söylenen mersiyeler bu türdendi. Bu bestelere Kelb kabilesinden Cenab bin Abdullah'ın adına nispetle "ganna-i cenabi" adı verilmişti. Huda'yı ilk söyleyen zatın da bu adam olduğu rivayet olunur. Nasb vezni aruzun tavil bahrinden doğmuştur. Senad ise nameleri bol ve zengin olan bir musiki türüydü. Altı şekilde terennüm edilirdi. Hezec ise oldukça hafif bir ölçü olup raks müziğinde kullanılırdı. Daire, ney ve düdük ile söylenir ve ruha büyük bir hu-

zur ve neşe verirdi. Musiki İslâm'ın doğuşundan önce Arap Yarımadası'nın en büyük şehirleri olan Medine, Taif ve Hayber'de oldukça yayılmıştı.[37]

Eski Arapların kullandığı musiki aletlerinin en meşhuru yuvarlak veya kare şeklinde büyük veya küçük hacimlerde yapılan "daire" ile en basit ve ilkel halde bulunan "düdük" ve "ney"den ibaretti. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu iki alet ile bunlardan doğmuş nefesli ve vurmalı çalgılar dışında Araplar arasında başka bir musiki aleti bilinmiyordu. Ud, tanbur, saz ve benzeri telli çalgılar ise İranlıların ve Rumların kullandığı çalgılardı. Araplar, İslâmiyet'ten sonra bu tür çalgıları kullanmaya başlamışlardır.

İslâmiyet'ten Sonra Musiki

İslâmiyet'in zuhur ve intişarından sonra Raşid Halifeler devrinde İslâm hâkimiyeti kısa süre içinde dört bir yana dal budak salmış, devrin iki büyük devleti olan Rum ve İran ülkesi Müslümanlara boyun eğmek zorunda kalmıştı. Ancak Müslümanlar kültürel açıdan birtakım sıkıntı ve güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Bunlardan biri de musiki anlayışlarıydı. Araplar, bedevilik alışkanlıklarını terk edip yeni dini kabul etmelerinin verdiği bir yönlendirme ile zaman zaman koyu ve katı bir anlayış sergilemekten kendilerini alamıyorlardı. Dinî anlayışlarını güçlendirmek maksadıyla yaşamları için gerekli olmayan her şeyden uzak duruyor, hatta nefret ediyorlardı. Hatta Cahiliye devirlerinden kalma musiki zevk ve anlayışlarını da bırakmışlardı. Cahiliye Devri geleneği olarak yalnızca şiir okuma ve dinleme kültürlerini devam ettirmişlerdir. Ancak Emeviler devrinden itibaren ortaya çıkan değişim, kültürel gelişim ve yeni anlayışlar Müslümanların dünyaya bakış açılarını da ciddi biçimde etkilemiştir. İslâm fetihleriyle birlikte Müslümanların egemenliği altına giren bazı Rum ve İranlı müzisyenler beraberlerinde ut, tambur, ney ve bağlama gibi birçok musiki aletini de getirmişlerdi. Bu çalgıların hoş ve latif sesleri çok zaman geçmeden

37 İkdu'l-Ferîd, III, 186.

Müslümanlar arasında alaka görmüş, bir müddet sonra da bu müzisyenler Arap şiir ve şarkılarını kendi bilgi ve anlayışlarına uygun bir biçimde yeniden yorumlamış, böylece ortaya yeni bir musiki ekolü çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Emeviler devrinde Medine'de birkaç tane musiki üstadı yetişmiştir. Yaygın kanaate göre, İran musiki kültürünü Müslüman dünyasına ilk taşıyan şahıs Saîd b. Müsic'dir.

Abdullah b. Zübeyr'in hilafet mücadelesi zamanında Mekke şehri Emevi kuvvetlerince kuşatıldığı günlerde şehirde yaşayan ve aslen siyahi olan bu şahıs, mancınıkların attığı güllelerden zarar görmüş olan kutsal Kâbe'nin tamiri için İran'dan getirilen bina ustaları ve amelelerinin söylediği şarkılar ve terennümlerden etkilenmiş, İran musikisi hakkında epey malumat sahibi olmuştu. İranlılardan aldığı beste ve makamları Arap şarkılarına uygulamış, bunda da başarılı olmuştu. Tüm bu çabalarının büyük bir beğeni ve ilgiyle karşılandığını görünce, musiki alanında daha da derinleşmek amacıyla Şam ve Fars bölgelerine seyahat etmiş; çeşitli araştırmalar yapıp, yeni bilgiler öğrendikten sonra tekrar Mekke'ye dönmüş ve bu alanda parmakla gösterilecek kadar ün sahibi olmuştur. Mekke, Medine vs bölgelerde yetişen tüm bestekâr ve şarkıcılar Said'den etkilenmiş, alıntılar yapmışlardır. İslâm uygarlığının gelişmesine paralel olarak zaman içinde musiki anlayış ve zevkinde de değişimler olmuş, halkın bu konudaki rağbeti artarak devam etmiştir. Bu ilgi sonucunda kitabımızın ilk cildinde de ayrıntılarıyla belirttiğimiz biçimde birçok musiki üstadı yetişmiş, onların çabaları sonucu çeşitli musiki aletleri icat edilmiştir. Biz bu bölümde yalnızca musiki üstatlarının, şarkıcı ve çalgıcıların İslâmî kültür ve anlayışındaki yerleri ve konumları üzerinde duracağız.

Musiki ve Dindarlık

İslâm'ın ilk yıllarında taganni haram kabul edilmese de herhalde mekruh olarak görülüyordu. İslâm âlimleri musikinin haram olup olmaması konusunda ihtilafa düşmüşlerdi. Ancak özetle şöyle denilebilir: Hicazlılar taganniyi caiz gördükleri hal-

de Iraklılar mekruh, yani hoş olmayan bir anlayış olarak kabul etmişlerdi. Taganniyi helal görenlerin delilleri taganninin esas olarak bir şiirden mürekkep olmasıdır. Şiir ise Hz. Peygamber'in emir, teşvik ve davetine uygun bir metot olarak müşrikler aleyhine bir silah olarak kullanılmıştır. Çünkü Hz. Peygamber şair Hassan'a, "Abdümenafoğulları'na karşı ateşli dilini kullan. Senin şiirin onlara karanlıkta atılan oktan daha fazla etki yapıyor" buyurmuştu. Hassan'ın şiirlerinin çoğu bestelenmiş ve şarkı olarak dillerde terennüm edilmişti.

Taganniyi haram kabul edenlere gelince; bu görüş sahipleri taganniyi, ruh ve kalbi heyecanlandırmasından ve insanı eğlence ve zevku sefaya yönlendirmesinden dolayı haram ve batıl görmüşlerdi.[38] Bazı âlimler de şarkıların bir kısmını helal, diğerlerini haram görmüşlerdi. Ancak daha dindar kesim akıl ve anlayış sahibi olan belli bir zümre, muhtemelen musikiyi diğer bir ifadeyle çalgı çalmayı ve şarkı söylemeyi çirkin görmüşlerdi. Bu yüzden musiki ancak Raşid Halifeler devrinden sonra ortaya çıkmıştır. Emevi halifesi Muaviye özellikle önde gelen saygın şahsiyetlerin musikiye rağbet gösterenlerini ayıplıyordu. Öyle ki Abdullah bin Cafer bin Ebi Talib'i musikiye olan meylinden dolayı ayıplamış ve azarlamıştı.[39] Abdullah ise diğer Medine önde gelenleri gibi musiki konusunda bir sakınca görmüyordu. Muaviye tam aksine bunu çirkin görüyor, karşı çıkıyordu. Bir gün Cafer ünlü şarkıcılarla birlikte Muaviye'nin huzuruna çıkmış ve şarkıcıdan halife için bir şeyler söylemesini istemişti. Ünlü şarkıcı Bedih, ruhu okşayan tatlı sesiyle bir aşk şarkısı söylemeye başlayınca Muaviye aslında bundan hoşlanmış, hatta ayağıyla tempo tutmaktan kendini alamamıştı. Ancak esas olarak, musikiye ve şarkıcılara katı bir biçimde karşı durmasına rağmen, gerek Abdullah'ın ve gerekse peygamber ailesine mensup diğer şahsiyetlerin hilafet davasından uzaklaşıp musiki ve diğer zevklerle meşgul olmalarından da memnun oluyordu. Hatta onların bu zevkleri için kendilerine ciddi paralar da ayırıyordu.

38 *Ikdu'l-Ferid*, III, 187.

39 *Ikdu'l-Ferid*, III, 182.

Zevku sefaya düşkün olan halifeler iktidara gelince doğal olarak İslâm ülkesinin her köşesinde şarkıcı ve bestekârların sayısı artıyordu. Musikiye izin veren ve bunun yayılması için teşvikte bulunan ilk halife Yezid'di. H. 60-64 yılları arasında hilafet makamında bulunan Yezid zevk ve eğlenceye düşkün bir adam olduğundan, devrinde Mekke ve civarında musiki ve eğlenceye karşı yoğun bir ilgi gösterilmişti.[40] Yezid devrinden itibaren bütün Hicaz bölgesinde özellikle de Medine'de musiki sanatı oldukça gelişmiş ve yayılmıştı. Musiki Emevi halifelerinden Velid bin Yezid bin Abdülmelik devrine kadar bu bölge ile sınırlı kalmıştı. İçki, eğlence ve açık saçıklığa meyilli olan bu zat halife olunca (H. 125-126) Medine'den Şam'a şarkıcılar getirtmiş ve özel hizmetine almıştır. Söz konusu tarihten itibaren musiki bilimi ve sanatı İslâm devletinin hemen her köşesinde hızla benimsenmiş, yayılmış ve gelişmiştir.

Halifelerin Musikiye Karşı Direnmeleri

Bununla birlikte akıllı, tedbirli ve ileri görüşlü halifeler ve valiler güçleri yettiğince musikinin olumsuz yanlarını engellemeye çalışmışlardı. Ülkenin bazı ileri gelen büyükleri de yöneticileri bu uygulamalarında destekliyorlardı. Yasak, dönemin musiki merkezi olan Medine'de bile uygulanmak isteniyordu.[41] Çoğu kez Mekke'nin yöneticileri çekici terennümleri ile halkı oyalayıp dinî vazifelerine engel olmaması düşüncesiyle şarkıcıları yanlarından uzaklaştırırlardı.[42] Irz ve namus konusunda hassas olanlar ise musikiye tamamen karşı çıkıyorlardı. Bunların düşüncesine göre şarkıcılar insanları hayal ve aşk uçurumuna yuvarlayan birer kötü rehberden başka bir şey değillerdi.

Emevi meliklerinden Süleyman bin Abdülmelik, askerlerinden birinin şarkı söylediğini işitince yanına çağırtarak söylediği şarkıyı tekrar etmesini emreder. Asker hükümdarın hoşu-

40 *İkdu'l-Ferîd*, II, 269; Mesudi, II, 133.

41 *İkdu'l-Ferîd*, III, 196.

42 *Egânî*, II, 120.

na gittiğini düşünerek şarkıyı büyük bir dikkatle tekrar edince hükümdar, "Ne kadar etkileyici bir müzik, bunu bir kadın işitse kendini engelleyebilir mi?" diyerek askeri hadım ettirir.[43] Aynı hükümdar yine benzer sebepten dolayı Medine'deki muhannesleri de tavaşi ettirmişti. Kaynakların verdiği bilgilere göre Abdülmelik bir gece yakın adamları ve dostlarıyla bir damın üzerinde vakit geçirdikten sonra abdest almak istemişti. Kendisine ibrik getiren cariye ellerine su dökerken, onun uzaktan gelen bir şarkının nağmesiyle meşgul olduğunu görünce, önce bir şey yokmuş gibi davranmış, ancak ertesi günü huzurunda toplanan devlet adamlarının yanında söz konusu şarkı olayından söz açarak bundan hoşlanmış gibi bir tavır alır. Mecliste bulunanlar hükümdara yaranmak amacıyla musiki üstatları ve musikiyle ilgili birçok malumat verir. Hatta güzel ve etkili sesli şarkıcıların adlarını da söylerler. Halife bu bilgilerden bir gün önceki olayda kendisine su döken cariyeyi meşgul eden şarkıcının adını öğrenince onu da tavaşi ettirir. "Bu şarkılar nereden çıkıyor?" diye sorar. Bunların Medine'de yaşayan muhanneslerce bestelendiğini öğrenince bölge valisi Ebubekir bin Muhammed'e emir yollayarak Medine'de bulunan tüm muhannes şarkıcıların tamamının tavaşi edilmesini emreder.[44] Bununla beraber bu hükümdar kadınlara düşkün ve obur bir adamdı. Bu oburluk ölmesinin de nedeni olmuştur.

Zevk ve eğlenceye düşkün halifeler ve diğer yöneticiler bile musiki ve şarkıcılara düşkün oldukları halde, musikinin olumsuz bir alışkanlık olarak insanları oyun ve eğlenceye yönelttiğini ifade ederlerdi. İlk defa şarkıcıları Medine'ye davet eden Velid bin Yezid bile, "Şarkı ve çalgıdan sakınınız. Çünkü bunlar insanı hayasızlığa, şehvete, mürüvetsizliğe ve içkiye teşvik eder ve yönlendirir. İnsanlara âdeta sarhoşluk veren içkiler kadar tesir eder. Şarkı söylemek veya dinlemekten hoşlanıyorsanız bile sakın onu kadınların yanında söylemeyiniz. Çünkü müzik kadınlar üzerinde tam bir büyü etkisi yapar. Bununla beraber şunu da itiraf ederim ki, musiki her şeyden da-

43 Müberred; *El Kamil*, 377.

44 *Egâni*, IV, 61.

ha çok hoşuma gidiyor ancak gerçekleri de inkâr edemem," demiştir.[45]

Zevk ve eğlenceye bu derece düşkün olan bir halife bile böyle söylerse ciddi kişilikleriyle ünlenmiş olan Muaviye, Hişam, Mansur, Ebu Müslim ile takva ehli olan Ömer bin Abdülaziz ve Abbasi halifesi Mühtedi gibi şahsiyetlerin ne şekilde düşüncelere sahip olduklarını kıyaslamak gerekir. Bunlardan halife Hişam ünlü komedyen ve meddah Eş'ab'ın tavır ve davranışları hakkında bazı malumatlar almış ve kendisini eğlendirmesi için Medine valisine bir emir yazmak istemişti. Ancak mektup yazılıp mühürlendikten sonra bir müddet düşünen Hişam kendi kendine, "Hişam bir komedyen ve meddahın getirilmesi için peygamberin şehrine mektup göndersin. Böyle şey olur mu!" diyerek mektubun Medine'ye ulaşmasını engelletmişti.[46] Abbasilerin ikinci halifesi olan Mansur, Zübeyr hanedanı mensuplarını musikiye olan meyil ve düşkünlüklerinden dolayı sürekli ayıplardı. Bir gün sarayında bir tambur sesi işitmiş ve gazaba gelerek tamburu, çalan kölenin başında parçalatmıştı. Takvasıyla ünlü halife Ömer bin Abdülaziz, kadılardan birinin söylenen şarkılardan keyiflendiğini ve eğlendiğini haber alınca derhal onu görevden almıştı.[47] Onun peşinden gitmek isteyen Abbasi halifesi Mühtedi H. 255 yılında hilafet makamına çıkınca artık her tarafa yayılmış olan musikiyi yasaklatmıştı.[48] Me'mün gibi bazı halifeler sınırlı bir zaman için musikiden uzak dururlardı. Örneğin söz konusu halife Horasan bölgesinden Bağdat'a ulaştığı dönemde hâkimiyetini güçlendirmenin dışında hiçbir şeyi düşünmediğinden, yirmi ay boyunca şarkı ve çalgı meclislerinden uzak durmuştu.[49] Aynı şekilde Halid Kasri Irak valiliği döneminde zabıta reisine emir vererek musiki meclislerinin kurulmasını yasaklatmıştı.[50]

Her şeye rağmen İslâm dünyasında günden güne daha da geli-

45 *Egânî*, VI, 124.

46 Mesûdî, II, 121.

47 Mesûdî, VI, 122.

48 *Vefatü'l-vefiyat*, II, 271.

49 *Egânî*, V, 106.

50 *Egânî*, II, 123.

şen kültürel gelişim ve uygarlaşmaya paralel olarak, tüm engellemelere rağmen musiki de yerini almıştı. Müslümanlar uygarlaşmanın getirdiği rahat ve rehavet devrine ulaşınca, doğal olarak lüks yaşamın getirdiği tüm araçlardan ve musikiden de yararlanmışlardı. Bunu bizzat teşvik edenler başta hükümdarlar ve diğer devlet adamları olmuştu. Bilindiği üzere özellikle monarşik ve despot idarelerde halk, öncelikle idarecilerini örnek alır ve taklit eder. Halifelerin temayülleri pek tabii olarak devlet adamlarını da etkilemiş, bunun sonucu olarak musiki belli bir bilim ve sanat dalı haline gelmişti. Zamanla halife ile birlikte devlet ileri gelenleri ve hanedan arasında çalgı çalma ve şarkı söyleme merakı artmış, çeşitli müzik aletlerini kullanma hususunda uzmanlaşmışlardı. Halifeler arasında ilk beste yapan ve bestesi tedvin olunan şahıs, Hicaz valiliği zamanında Ömer bin Abdülaziz olmuştur. Daha sonra musikiye olan düşkünlüğü ile bilinen Velid bin Yezid de birçok beste yapmıştı. Abbasi halifelerinden Muntasır, Mu'tez, Mutemid ve Mutazid başta olmak üzere bazıları da çeşitli besteler yapmışlardı. Halife çocukları arasında musiki çalışmaları derlenip toplanılan ilk şahıs da İbrahim bin Mehdî ile kız kardeşi Aliye binti Mehdî olmuştur. İbrahim'in devrine kadar şarkılar eski usul üzere icra olunuyordu. İlk kez İbrahim "Ben hükümdar oğlu hükümdarım, istediğim gibi şarkı söylerim!" diyerek musiki anlayışında ve uygulamasında yeni bir çığır açmıştı. Halife Harun Reşid'in oğlu olup yakışıklılığı ve yumuşak huyuyla ünlü olan Ebu İsa ile halife Hâdi'nin oğlu Abdullah ve Emin'in oğlu Abdullah, Mütevekkil'in oğlu Ebu İsa, Mu'tez'in oğlu Abdullah ve diğer halife çocukları musiki alanında şöhret bulmuş, güfte ve besteler yapmışlardı. Bunlardan Hâdi'nin oğlu olan Abdullah ut çalma konusunda zamanının üstadıydı. Bunun devrinde maiyetinde yetişen siyahi bir musikişinas köle Zübeyde tarafından 300 bin dirheme satın alınmıştı. Emevilerin gerileme devrinde bile musiki halk arasında oldukça revaç bulmaktaydı. Hatta sefer sırasında muharebe meydanına şarkıcıları ve musiki aletlerini beraberce götürür, askerin moralini yüksek tutmak için musikiden yararlanılırdı. Abbasiler H. 131 yılında İsfahan bölgesinde Emevileri

mağlup ve perişan ettikleri zaman ordugâhlarında sayılamayacak kadar çok ut, tambur ve ney bulmuşlardı.[51]

Musiki, Müslümanların fethettikleri ülkelerden aktardıkları yeni kültürün bir parçasıydı. Daha sonra İran ve Hint dillerinden musiki bilimiyle alakalı kitaplar tercüme olunmuş ve bu alandaki bilgiler her geçen gün artmıştı. Başta halifeler ve diğer devlet adamlarının teşviki ile bu alanda birçok sanatkâr yetişmiş ve bu kişiler halifenin yanında önemli makam ve mevkiler elde etmişlerdi. Şarkıcılar konusunda ileride daha fazla bilgi verilecektir.

Âlimler, Edebiyatçılar ve Fakihler

Bunlar avam sınıfından olan birtakım şahıslardı. Tarihi olaylar veya edebi hikâyeleri ezberleyip icra eder veya dinî, edebi ve tarihi alanlarda devrin bilim ve kültürü üzerinde uzmanlaşıp halifelerin dikkatini çekerek özel bir mevki kazanırlardı. Asmai, Ebu Ubeyde, Kesai gibi nahiv ve edebiyat bilginleri ile hadisçiler ve benzerleri bu gruba dahildi. Halifeler bu zevatla sohbet edip görüşmekten haz duyar, onlara iltifatta bulunur, hatırlarını sayar, kendilerine hediye ve ihsanlarda bulunarak maaş bağlarlardı.

Vezirler ve diğer yöneticiler de halifelerin yolunu ve ahlakını takip ederlerdi. Bu tür bilginlere ve faziletli şahıslara bol bol para sarf eder, bu sayede ilim ve irfanın yayılmasına katkıda bulunurlardı. Söz konusu devre kadar ilim bir geçim vasıtası haline gelmişti. Arapların eski bilimlerini yeni kültüre nakleden gayrimüslim mütercimlerden Süryani, Rum ve İranlı olanlar da bu gruba dahildiler. Çünkü bunlar ehl-i zimmetten oldukları halde ilim ve irfanlarına binaen halifelere yakınlık elde etmiş ve böylece özel bir sınıf oluşturmuşlardı.

Ticaret Erbabı

Erbab-ı ticaretten maksadımız mücevherat, altın ve gümüş ürünleri, değerli ev gereçleri, kap kacak, süslü eşyalar ve elbi-

51 İbnü'l-Esîr, V, 190.

seler, köle ve cariyeler gibi medeniyetin gereği olan değerli eşya ticareti ile uğraşan tüccar sınıfıdır. Tüccarlar çoğunlukla halifeler, onların akraba ve taallukatı, devlet adamları ve halife meclisinde oturanlar ve diğer ileri gelenlerin koruma ve yardımı sayesinde işlerini yürütüyorlardı. Bağdat ve Basra gibi şehirlerde ikamet eden bu nevi tüccarlar çoğunlukla, gelişmiş milletler olan İranlı, Rum ve diğer soylara mensup muhacirlerden oluşuyordu. Özellikle İslâm devletlerinin gelişme ve yükselme dönemlerinde devlet hazinesinden akan paralardan büyük servetler elde etmek amacıyla her tür ticaret eşyasını Bağdat'a getirip alıp satma işiyle meşgul oluyorlardı.

Yakut, elmas ve pırlantalar Hindistan'dan; inci Bahreyn'den; akik ve fildişi Habeşistan'dan; güzel kokular ve ıtriyat Nişabur'dan; keten mensucatı Şiniz'den getirilirdi. Aynı şekilde halife ve devlet büyüklerine özgü olan özel işaretli ve nişanlı, işlemeli ipek ve yün mensucatı, yüksek cibinlikler, ipek perdeler Fesa'dan; kilimler, seccadeler, halılar Cehram'dan; perdeler ve koltuklar Deşt'ten ithal olunurdu. Kilimlerin, ince uçkurların, seccadelerin, halıların en iyisi Erminya'dan gelirdi. Bu bölgede kullanılan kırmızı boyanın hiçbir yerde imalatı ve eşi benzeri yoktu. İşlemeli ve sırmalı ipek melbusatı İsfehan'dan getirtilirdi. Çiçekli elbise Rey'den; ipekli mendil ve tahta tablalar Taberistan ve Nişabur'dan; siyah samur, tiftik, siyah tilki derileri Rusya'dan; bez Belh'ten; kâğıt, nişadır, kıl, samur, sincap ve tilki derileri Maveraünnehir'den getirilirdi. Misk dahi Maveraünnehir'den getirtiliyordu. Fakat asıl kaynağı ve vatanı Tibet bölgesiydi. Buhara'dan getirilen eşya kilim, namazlık seccade, yün kumaşlarından müteşekkildi. "Dibeki" adı verilen kumaşlar Mısır'da bulunan Tines ve Dimyat'tan, Mısır perde ve kilimleri Behinsa'dan, ince baş ve boyun şalları Kirman'dan, hasır, kumaş kâğıdı ve kırtas Mısır'dan, beyaz Deylem mendilleri Kumus'tan celbolunurdu. Bazen bir mendil 2000 dirhem ederdi. Tiftik ve ipek çarşaflar Cürcan ve Sus'tan; hırkalar, tabaklar ve taraklar Rey'den; kisveler ve çoraplar Kazvin'den; ayakkabılar, samur kürkler Hemedan'dan; zücaciye malları ve hazfiyye Basra'dan; hasırlar Abadan'dan; diba kumaşları ve kilim-

ler Tüster'den; işlenmiş deriler Yemen yoluyla Habeşistan'dan; misk Küfe'den; ut ağacı Çin'den getiriliyordu.

Esirlerin beyazları Maveraünnehir'den getirilirdi. Esirler aslen Slavlardan veya Türkistan Çölü Türklerindendiler. En iyi esirler Semerkand ve Harezm'de terbiye edildikten sonra İslâm topraklarına getirilen kölelerdi. Asılları Frenk ve Galiçyalılardan veya Slavlardan olan erkek ve kadın pek çok beyaz köle, Endülüs yoluyla getirilirdi. Horasan'dan celbolunan bir başka tür köle sınıfı daha vardı ama bunlar oldukça pahalıydı. Bazen bir köle 5.000 dinara alıcı bulabiliyordu. Siyah köleler ise umumen Mısır veya Fas yoluyla Sudan'dan getirilirdi.

Esir ticaretinde nakil vasıtaları olarak karada kervanlar, denizde gemiler kullanılıyordu. Dünyanın çeşitli köşelerinden toplanan köle sınıfı, Bağdat ve diğer İslâm şehirlerinde kurulan esir pazarlarında satılığa çıkarılırdı. Karayoluyla esir ticaretini sürdüren ve bu alanda en fazla ünlenenler Irak'a bağlı Razan sancağı Yahudilerinden olan bir tüccar grubuydu. Bunlar o devirde en çok kullanılan diller olan Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca, İspanyolca ve Slavca'yı öğrendikten sonra –eski devirlerde Finikelilerin yaptığı gibi– yanlarında her tür ticaret malları bulunduğu halde, mamur bölge ve şehirleri iklim iklim dolaşarak ticari ilişkilerde bulunurlardı.[52]

Bu dönemde deniz ticaretinde şöhret kazananlar, Basra Körfezi sahilinde yaşayan Sayraf şehri ahalisiydi. Bu ahali Çin, Güney Afrika, Hint adaları, Yemen ve başka bölgelerden Basra ve Bağdat'a mücevherat, fildişi, abanoz, biber, kâfur, sandal, ud, amber ve sair latif kokular ve ıtriyat, tıbbi eczalar, baharat ve sairenin deniz yoluyla nakli işiyle uğraşırlardı.

Erbab-ı ticaret, ticaret mallarını Bağdat'a naklederek burada çoğu kez yüksek fiyatlara satardı. Tüccar sınıfı arasında sayılan sarraflar çoğunlukla Yahudiydi. Bunlar yüksek faizlerle devlet adamlarına borç para verir, tefecilik yaparlardı. Bu devirde Bağdat'ta Finhas ve İmran aileleri gibi birtakım tanınmış büyük bankerler vardı. Bankerler devletle mali ve ticari ilişkilerde bulunmak suretiyle büyük menfaatler elde ederlerdi.

52 İbn Hurdazbih, 153.

İslâm medeniyeti olgunluk dönemine ulaştığı yıllarda Müslümanlar da bizzat ticaretle meşgul olmaya başlamış, ticaret sahasında diğer uygar milletlerden geri kalmak bir tarafa, tam aksine oldukça ciddi bir gelişme göstermiş ve gerek ticaret ilminde gerekse iktisat alanında mükemmel eserler ortaya koymuşlardı. Yanımızda hicri 5. yüzyıl adamlarından Şamlı Şeyh Ebu'l Fâzıl, Cafer bin Ali tarafından telif olunmuş *el işara ila mehasin el ticareh* adında bir kitap var. Bu kitap basılmış paralar, ticaret eşyaları, mal-i samit, emval ve eşya, fiyatlar gibi günümüz iktisat üstatları tarafından daha üstünü yazılamayacak birçok önemli konu ve daha önce hiç kimse tarafından ele alınmamış nice önemli hususu kapsamaktadır. Sadece bu eser bile Müslümanların ticaret alanında ne kadar önemli bir gelişme gösterdiklerini bize göstermektedir. Bu devirde İslâm âleminin yetiştirdiği büyük seyyahlar da özellikle belirtilmelidir. H. 4. yüzyıldan itibaren tüm dünyayı hem karadan hem de denizden dolaşarak son derece ayrıntılarla seyahatnamelerle İslâm ticaretine büyük katkıda bulunmuş, Büyük Okyanus, Hint Okyanusu, Kızıldeniz, Afrika ve Asya'nın çeşitli bölgelerinde daha önce bilinmeyen birçok ticaret yolunu keşfetmişlerdir.

Aslında deniz seferlerinde Müslümanlar denizlerin tek hâkimiydiler. İslâm ticaret gemileri Akdeniz'in tüm sahillerini boydan boya dolaşırlardı. Kızıldeniz, Müslümanların ticaret havzasıydı. Müslüman gemileri Hint Okyanusu'nda batıda Madagaskar, Zencibar, Kafriler memleketi, Doğuda Kalküta, Hint adaları, Çin toprakları ve sahillerini dolaşırdı. Müslümanlar kuzeyde Kazvin Denizi'ni geçerek Hazar ve Rus ülkesine kadar ulaşmışlardı. Böylece deniz yoluyla Hindistan, Türkistan, Tibet ve Çin'i dolaşarak tüm bu bölgelerle ticari ilişkilerde bulunmuşlardı. Afrika'da ise ekvatora kadar tüm bölgelere ulaşmışlardı.

Hicri 4. yüzyılda İslâm tüccarları bilinen tüm ülkelerin deniz ve kara yollarını kontrolleri altında tutuyorlardı. Basra Körfezi ve Afrika kıyıları Yemen, Çin bölgesi ve diğer doğu bölgeleri arasındaki ticari ilişkiler genellikle Müslümanların elinde bu-

lunuyordu. Kara yoluyla ticaret kafileleri Horasan, Türkistan, Ermenistan, Afganistan, Hint, Şam, Mısır, Sudan, Kuzey Afrika kıyıları ve Endülüs arasında sürekli ticaret yaparlardı.

Dünya ticareti bütünüyle Müslümanların faaliyetlerine bağlıydı. Doğunun deniz yoluyla en büyük ticari merkezi Basra, karada ise Bağdat şehirleriydi. Hicri 4. yüzyılda Sayraf halkı dışında deniz ticaretinde Umman kıyıları halkı da büyük önem arz ediyordu. Bunların ticaret gemileri, Çin, Hint, Afrika, Yemen ve Hicaz kıyılarını dolaşırdı. Mesudi *Mürucu'z-zeheb* adlı ünlü eserinde bunlar hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir.[53]

Ticaret Erbabının Servet ve Zenginliği

Velhasıl milletlerarası yoğun ticaret faaliyetleri, yetenek sahibi veyahut şanslı bir biçimde saraya ve devlet adamlarına sırtını dayamış tacirler için geniş çaplı bir kazanç ve servet edinme yolu haline gelmişti. Ticari faaliyetler sonucu sermaye ve mal varlıkları milyonlarca dinara baliğ olan, müteaddit ticaret odaları kurulmuştu. Bu tüccarlardan bazıları, son derece cahil, bilgisiz, neredeyse ahmak ve aptal denilebilecek kadar gabi ve kültürsüz bir sınıftı. Buna rağmen şanslarının yardımıyla halife ve devlet ileri gelenlerinin katına kadar yükselmiş, havas mertebesine kadar çıkmış, servetlerine servet katmışlardı. Geçen yüzyılda Rothschild ailesi ve asrımızdaki Amerikalı Rockefeller gibi Abbasi devrinde zenginlikte ün salan ailelerden biri, mücevherat taciri olan Cessas ailesi olmuştu. Bu ailenin ilk büyük servet sahibi olan Hasan bin Abdullah bu serveti nasıl topladığını bizzat şu suretle nakl ediyor:

> "Servetimi şu şekilde edindim: Ahmed bin Tolun'un oğlu Mısır hükümdarı Ebu'l Ceyş Humariye'nin maiyetinde mücevherat ve benzeri süs eşyalarının alım satımı işiyle görevliydim. Saraya fevkalade bir mensubiyetim olduğundan, saray koridorlarından bir an bile ayrılamazdım. Günün birinde sarayın vekilharç

53 Mesûdî, I, 54

ustası yüz kadar değerli taştan oluşan bir gerdanlığı getirip bana teslim etti. Bu derece güzel ve değerli bir gerdanlığın benzerini ne daha önce ne de sonra görmüştüm. Her bir taşı 100.000 dinar ederdi. Hazinedar usta bu taşların çıkırıktan geçirilerek küçültülmesini talep etti. Çünkü bunlar ufaldıktan sonra birtakım oyuncakların kulaklarına küpe yapılacaktı. Sevincimden çıldıracak hale geldim. 'Peki' dedikten sonra gerdanlığı alarak derhal pazara gittim. Mücevherat tacirlerini topladım. Hazinedar ustanın arzusuna uygun bir biçimde muhtelif şekillerde birtakım taşlar satın aldım. Akşam üstü saraya gelerek hazinedar ustaya o taşları verdim. 'Bütün taşları bir günde ufaltmak mümkün değildir. Bugün yapabildiğimizi getirdim. Diğerlerini birkaç gün sonra getiririm' dedim. Cariye sözlerime inandığı gibi getirdiğim taşları da beğendi. Birkaç gün sonra geri kalanlarını da satın alıp teslim ettim. İşte her biri 100.000 dinar kıymetinde olan o 100 taş bana yüz bin dirhemden az bir fiyata mal oldu. Daha sonra saraydan bir milyon dinar kıymetinde mücevherat satın aldım. Daha sonra sarayda bir oda edinerek işlerime devam ettim. Bu sayede hesap edilemeyecek ölçüde paralar kazanarak büyük servet sahibi oldum."

İbnü'l Cessas'ın Bağdat'ta mücevherat işlerini yürüttüğü büyük bir ticarethanesi vardı. Hicri dördüncü yüzyıl başlarında, halife Mütevekkil devrinde yapılan müsadereler arasında İbnü'l Cessas'ın mallarına da el konulmuştu. Bunun en önemli nedeni de Abdullah bin el Mu'tezz'i hanesinde saklamasıydı. Halife Abdullah, hilafet makamından düşer düşmez hemen Cessas'ın evine sığınmış ve gizlenmişti. Burada saklandığı bir uşak tarafından ihbar edilince Abdullah derdest olunduğu gibi, yeni halife Muktedir tarafından İbnü'l Cessas'ın mallarından da on altı milyon dinar müsadere olundu. Her şeye rağmen bu meblağ yalnızca altın, gümüş ve kumaşlardan ibaretti. Bu büyük servete el konulduktan sonra bile, İbnü'l Cessas'ın elinde konak, kumaş, eşya, çeşitli mallar ve çiftliklerden müteşekkil olmak üzere pek büyük bir servet kalmıştı. Aptallık ve cehaletiyle meşhur bu gibi bir adam bu kadar büyük bir servet sahibi olursa zekâ

ve bilgi sahibi erbab-ı ticaretin ne kadar büyük bir servet sahibi olacağını ona göre kıyas ediniz.

Bilhassa Basra'da bulunan mefruşat ve ev zinnetleri ticaretiyle uğraşanlar da bununla karşılaştırılabilir. Bu ticaretle uğraşanların bazıları da dillere düşecek derecede büyük servet sahibi olmuşlardı. Bu büyük kazanç ve servetler çoğunlukla deniz ticareti sayesinde elde ediliyordu.

Bazı tacirlerin, birçok ülkeye gönderdiği ticaret eşyası ve malları taşıyan yüzlerce gemisi vardı. Basra'da Şerif Ömer adında bir tacirin yıllık geliri iki bin beş yüz dirheme ulaşıyordu. Aynı şekilde gemi sahibi bir başka zatın serveti de yirmi bin dinara ulaşmıştı. Benzer tüccarlardan Ahmed bin Ömer isminde biri de Basra'da değirmenciyken Mu'tasım'ın zamanında Bağdat'a gelerek büyük servet sahibi olmuştu. Bu zat her gün 120 dinar sadaka veriyordu. Bu sadaka miktarı, tacirin mallarının öşrü kabul edilirse günlük gelirinin 1.000 dinarı bulması gerekir. Halife Mu'tasım bu zatı kendisine vezir yapmıştı ancak adam aslında cahildi.

Sanayiciler

Ticarette olduğu gibi, sanayi konusunda da Müslümanlar büyük ilerleme göstermişlerdi. Zamanla birçok ileri ve medeni ülkelerin sanayilerini geçtikleri gibi, bazı özel sanayi dallarında da imtiyazlı bir konuma yükselmişlerdi. Örneğin, şekeri dünyaya tanıtan ve yayan Müslümanlar olmuştur. Şekeri asıl kaynağı ve imal yeri olan Hindistan'dan Faras ülkesine nakletmiş, bu bölgede birçok fabrika kurarak o güne kadar benzeri olmayan kalitede şeker üretmişlerdi. Kâğıt sanayiini geliştiren ve kurdukları imalathaneler vasıtasıyla âleme tanıtan da Müslümanlar olmuştur. Avrupalılar Endülüs yoluyla kâğıt sanayiini Müslümanlardan almışlardır. Endülüs'ün bazı şehirleri, Doğu İslâm dünyasındakilerden daha ileri derecede çeşitli sanayi kolları geliştirmişlerdi.[54] Örneğin Mürsiye'de gayet ince bir sanat

54 Bu konuda geniş bilgi için Prof. Montgomary Watt'ın *İslâm Avrupa'da, İslâm Düşüncesi'nin Teşekkül Devri* vb eserlerine bakılabilir – ng.

eseri olan sırmalı kumaşlar dokunuyordu. Yine aynı şehirde kilim ve halı imal eden oldukça gelişmiş bir fabrika kurulmuştu. Murassa taht ve sandalye imali için dikkat çekici ayrı bir imalathane de buradaydı. Malaga şehrinde cam yaldızlı el sanatları (masnuat-ı hasfiyye) ve özel bir şekilde gümüşlü bir tür mozaik imalı için kurulmuş fabrikalar vardı. Endülüslüler zücaciye sanatında kendilerine mahsus yenilikler yapmışlardı. Kaynakların verdiği bilgilere göre taştan cam imal etmeyi keşfeden zat Endülüs'ün ünlü filozofu Abbas bin Firnas'tı.[55] Kitabımızın birinci cildinde de belirttiğimiz üzere mermi atmak için barutu ilk kez kullananlar da Müslümanlar olmuştu.

Şam Camii'nde bulunan ve İbn-i Cübeyr'in H. 6. yüzyıldaki seyahatnamesinde ayrıntılarıyla anlatılan meşhur saat olayında olduğu gibi, Müslümanların mekanik alanında da oldukça parlak sanat eserleri mevcuttu. Ünlü seyyah bizzat şahit olduğu bu saatle ilgili şu bilgileri veriyor: "Ceyrun kapısından çıkarsanız sağınıza kaldırım duvarı gelir ki onun karşısında büyük ve daire şeklinde kemerli odalar vardır. Kemerin üzerinde ufak kapılı gündüz saatleri sayısınca gayet ince sanatla yapılmış pencereler bulunur. Gündüz bir saat geçince tunçtan yapılmış iki doğan kuşu birinci ve son pencerelerden çıkarak ağızlarında bulunan topları garip bir süratle pencerelerin altında bulunan tunçtan yapılmış iki tepsi üzerine atarlar. Kürelerin tepsilere düşmesinden hasıl olan ses bir saatin geçtiğini ilan eder. Daha sonra doğanlarla tepsiler kendi kendilerine yerli yerine geçer. O saate özgü olan pencere de derhal kapanır. Her geçen saat sıra ile aynı durum tekrar eder. Günün son saatinde tüm pencereler kapanmış olur. Daha sonra pencereler tekrar açılır. Gece saatlerini göstermek için ise başka bir metot uygulanmıştır. Pencerelere bakan kemerde tunçtan yapılmış on iki daire vardır. Daireye karşılık duvarın arkasında camlar konulmuştur. Camların arkasında su ile hareket eden bir kandil vardır. Son derece ince bir hesapla hareket ettirilen o kandil her geçen saat o saate özgü cam daireye kırmızı bir ışık saçar. Gecenin kaç saati geçmiş ise o sayıda daire aydınlanmış olur. Gecenin tüm saatleri bitince

55 *Nefhu't-Tîb*, II, 872.

bütün dairelerde kırmızı ışığın yandığı görülür. Saatin bulunduğu odada özel bir görevli bulunmaktadır. Pencereleri tekrar açmak, düşen küreleri tekrar yerine koymak onun görevidir."[56]

İslâmlarca maruf olan makaralar, küreler, borular, manivelalar ve saireden müteşekkil ve kaldırma, çekme ve nakil için kullanılan sulu ve susuz makine ve aletleri de bununla kıyaslayabiliriz. Bu tür alet veya ilk robotlarla ilgili yazılmış birçok Arapça eser olmakla birlikte bunların önemli bir kısmı maalesef zaman içinde kaybolup gitmiştir. Müslümanlar çoğunlukla bu konularda MÖ 3. yüzyılda yaşamış olan Yunan hendese ve tabiat bilginlerinden Bizanslı Philon de Byzance'nin *el-Hiyelü'r-Ruhâniyye ve Mehânike'l-Mâ* adlı kitabı ile MÖ 2. yüzyılda yaşamış olan İskenderiyeli matematikçi ve tabiatçı Heron'un eseri olup Kosta b. Luka el-Baalbekî tarafından Arapça'ya tercüme olunan *Ref'u'l-eşyâi's-sakîle* kitabı gibi eserlerden de istifade ederlerdi. Bu bilime dair Arapça'ya tercüme edilmiş daha birçok eser vardı. Batı'daki bilimsel uyanış veya reform çağında Latince'ye tercüme edilmiş, Arapça tercümesi ve Yunancası kaybolmuştur. Bu kitaplarda yer alan birçok alet ve robotun şekli ve hareketini gösteren çizim ve resimler de yer almaktadır.

[Seyyah] Müslümanlar tarafından bu bilimlere dair yazılan önemli el yazması eserlerden birini bizzat gördüm. Bedîuzzaman Ebü'l-İzz bin İsmâil bin Rezzaz el-Cezerî tarafından yazılmış olan bu eser mekanik ile hikmet-i tabiiyyeden, saat-i müsteviye ve zamaniyenin terkibi ile cicimlerin nakli için kullanılan alet ve eşyalardan söz eder. Müellif bu kitabını H. 6. yüzyıl sonlarında Artuklu hanedanından Ebu'l-Feth adına yazmıştır. Kitapta çeşitli alet ve robotlar ile onların çalışma stil ve biçimleriyle ilgili çeşitli renkli resimler mevcuttur. Bu resimler arasında İbn Cebir'in (veya Cübeyr) yukarıda tarif ettiği saate benzeyen bir şekil de bulunmaktadır. Tüm bu çalışmalar Müslümanların mekanik ilminde oldukça ilerlemiş olduklarını gösteren delillerle doludur. Bu gelişmeyi ayrıntılarıyla ele almak ve ortaya koymak için ayrı bir eser yazılmalıdır.

---

56 *Rihletü ibn Cübeyr*, 271

Bu gruba giren insanlar buraya kadar anlatılan sınıfların dışında kalan, ziraat ve sanayi erbabı, yankesiciler, hilekârlar, düzenbazlar, sokak insanları vs her türlü aşağı tabaka insanlarıdır. Bunlar toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Bu sınıfı; daha kolay anlaşılması için biri köy halkı, yani çiftçiler, diğeri şehir halkı, yani erbab-ı sanayi, satıcılar ve baldırı çıplaklar ve yoksullar olmak üzere iki kısım olarak ele aldık.

Köy Halkı Olan Çiftçiler

Çiftçiler, yani ziraatla iştigal edenler memleket ahalisinin ekseriyetini, gelir kaynaklarının da esasını oluşturmaktadır. Bunların çoğunluğu köylerde mukim ehl-i zimmetten (gayrimüslimler) mürekkepti. Müslüman olanlar köyleri bırakarak şehirlerde yaşamayı tercih ediyorlardı. Çiftçiler memleketin asıl dilleri olan Süryanice, Ârâmîce, Yunanca, Kıptîce, Farsça ve Türkçe dillerini konuşuyorlardı. Irak ve Şam havalisinde Süryanice ile Ârâmîce ve Yunanca, Mısır'da Kıbtice, Fars bölgesinde Farsça, Maveraünnehir dahil olmak üzere Türkistan'da ise Türkçe kullanılıyordu. Fakat Arap ırkı diğer ırklara, Arap dili de diğer dillere, İslâmiyet ise diğer dinlere galebe çalmış, zamanla bütün bu milletler üzerinde hâkimiyet kurmuş; Arapça Dicle Nehri'nin batısında yer alan topraklarda, yani Irak, Şam, Mısır, Afrika, Sudan bölgesinde yaşayan halkın İslâmlaşmasıyla birlikte Araplaşmasını da temin etmiştir. Şam ve Irak'ta, merkezin etkisinden uzak bölgelerde kullanılan Süryanice'nin dışında adı geçen bölgelerdeki tüm diller zamanla kaybolup gitmiştir. Fars, Türkistan ve Hindistan'da durum daha farklı olmuştur. Buralarda da İslâmiyet, tüm varlığı ile hükümran olmakla birlikte, ileri gelen insanlar, bilim ve sanat erbabı arasında Arapça kullanılmakla birlikte, bölge dil varlığını bugüne kadar muhafaza etmiştir.

Bunlar ticaret, askerlik mesleği, şiir veya edebiyat yoluyla toplumda bir mevki kazanmak veya zengin olarak statülerini değiştirmek düşüncesiyle şehirlere göç eden insanlardır. Ancak tüm çabalamalarına rağmen belli bir zekâ ve kültüre sahip insanların kültürel seviyelerine çıkamadıklarından, basit birer sanat dalı veya meslek edinerek yaşamlarını sürdürme yolunu seçen halk sınıfıdır. Bağdat'ın avam takımı esas olarak Arap, Fars, Türk, Deylemli, Rum, Nebatî, Ermeni, Çerkes, Kürt, Gürcü, Berberî ve sair halkların karışımıyla ortaya çıkmış, karma bir toplumdu. Ancak hepsinin ortak noktaları kullandıkları dil olan Arapça'dır. Bu nedenle hepsini de Arap toplumu olarak ele alıp değerlendirmek gerekir.

Şehirlerde mukim avam takımı iki sınıftı. Birincisi sanayi ve ticaret ile geçinen sınıf olup, bu da iki kısma ayrılıyordu. Evvela demirci, çulha, terzi, berber, dülger, avcı, değirmenci ve emsali gibi el sanatı ile uğraşanlar, sonra; sebze, et ve saire gibi enva-i makulat ve adi mensucat ve eşya satıcıları. Bunlar zeytinyağı satıcıları, bakkallar, kasaplar; kumaş, dakik ve sebze satıcıları ve emsali gibi birçok esnaftan müteşekkildiler.

İkincisi fısk, fücur ve habaset, hırsızlık ve yankesicilik ile geçinenlerdi. Erbab-ı devlet arasında zuhur eden fitne ve tefrikalar neticesinde memalik-i İslâmiye'de türeyen ve çeşitli kişi veya gruplardan oluşan bu sınıf halkın, bu asırda emsalini tasavvur etmek mümkün değildir. Çünkü onlar alışılmış alt tabaka, sefil ve serseri sınıfının da aşağısında bir tabaka oluşturuyorlardı. Vaktiyle Beyrut'ta bulunan "zaran" namıyla tanıtan serseri güruhunu bilen ve düşünebilenler bu aşağı tabaka hakkında bir dereceye kadar fikir edinebilirler. Bunlar hırsızlık, yankesicik ve haydutlukla geçinen, işsiz güçsüz serseri insanlardan oluşan bir sınıftı. Ancak bu pespaye sınıf, Abbasiler devrinde yetişen baldırı çıplaklara nispeten pek küçük bir misal olabilir. Zira gerek Bağdat'ta, gerek diğer İslâm şehirlerinde "ayyarlar", "şatırlar" (hilebazlar), "serseriler", "baldırıçıplaklar", "hırsızlar" ve emsali gibi, türeyen birçok şer sınıfı za-

manla o derece tehlikeli bir vaziyet almıştı ki, hükümet güçleri bile bunların önünü almaktan aciz kalıyordu. Bazen hükümet gerektiğinde muharebelerde bile bu sınıftan yararlanma yoluna gidiyordu.

Bu tehlikeli şer grubunun türemesine sebep Abbasi Devleti'nin birinci devrinden sonra, halifeleri tahakküm ve istibdat altına alınarak, devlet idaresinin askerlerin eline geçtiği, bunların da para tahsil ve biriktirmeden başka bir şey düşünmeyerek hükümetin gücünü büsbütün kontrol etme sevdasıyla Berberîler ile rekabete giriştikleri kargaşa döneminden itibaren, idareye geçme fırsatı bulan fesatçıların kötü idaresi neticesinde devletin düçar olduğu ıstırap, perişanlık ve otorite boşluğuydu. Bir memlekette fitne ve ihtilaller nedeniyle işlerin altüst, kargaşa ve anarşinin hüküm-ferma ve ekonominin altüst olacağı, fiyatların hızla yükseleceği herkesin bildiği bir gerçektir. Abbasilerin bozulma ve kıtlık döneminde tüm bu olumsuzluklara ek olarak, devlet adamları da birbiriyle yarışır vaziyette erzak ve eşya depolayıp, karaborsacılıkla meşgul oluyorlardı.

İşte bu kargaşa ve zulüm ortamında, bundan doğrudan etkilenen halkın geçim yolları da iyice kısıtlı hale gelmişti. Bir işsizler sınıfı türemişti. Aç ve muhtaç düşen bu kesim, artık başkalarına saldırarak, çalıp çırparak geçinme yoluna düşmüştü. Tüccar ve zengin kişilerin mallarını gasbetmek amacıyla, şehirlerde –bilhassa o devirde bütün İslâm şehirlerinin en büyüğü ve merkezi olan Bağdat'ta– çeteler teşkil etmişlerdi. Bu habis sınıf bu suretle günden güne çoğalmış, halka tecavüz ve saldırı her geçen gün daha da artmış olmasına rağmen devlet adamları hâlâ birtakım lüzumsuz işlerle meşgul oluyorlardı. Halbuki aşağı tabakanın en büyük sıkıntısını ahali çekiyordu. Bu olumsuz hal yıllarca devam etmiş, İslâm şehirlerinin gözdesi olan başkent Bağdat tek kelime ile harap ve bitap düşmüştü. Aşağı tabakanın her çeşidini teker teker ele alıp incelemek elbette çok zordur. Biz sadece belli başlı olanlarını zikrediyoruz.

Ayyarlar (Dolandırıcılar ve Hırsızlar)

Hicri ikinci asrın sonlarına doğru Bağdat'ta karşımıza çıkan ayyarlar Emin ile Me'mûn arasında vaki bulan muharebe ve mücadele esnasında büyük bir rol oynamışlardı. Çünkü Emin Bağdat'ta kuşatılmış haldeyken askerinin aczini görünce ayyarlardan yardım istemişti. Ayyarlar çıplak oldukları, sırtlarında foteler ve peştamallar bulunduğu, başlarına hud namı verdikleri hurma yapraklarından mamul başlıklar koydukları, vücutlarına hurma yapraklarından ve hasırdan mamul ve çakıltaşı ve kum mumlu zırhlarla, savaş alanına çıkmışlardı. Bunlar asker gibi tertip edilmişti. Her on kişiye bir arif, her on arife bir nakip, her on nakibe bir kaid, her on kaide bir emir komuta etmiş, her rütbe sahibine maiyetinde bulunan adamların miktarına göre hayvan verilmişti. Aralarında boyunlarına çakıllar, kırmızı ve sarı sedefler, yularlar, gemler, süpürgeler, kıldan ipler asılmış bulunan birtakım çıplak adamlar da mevcuttu.

O sırada miktarları elli bine ulaşan bu serseri takımı düşmanla sapan ve taşlarla savaşmıştı. Sapan ve taş atmada çok usta olduklarından muharebede büyük yararlık göstermişlerdi. Ancak muntazam askeri birliklere ve mancınıklara karşı sebat edemeyecekleri de ortadaydı. Nihayet ayyarlar mağlup olmuş, onlardan pek çok adam telef edilmişti.

Ayyarlar H. 201 yılında, Abbasi halifelerinden Müstain ile Mu'tez arasındaki mücadelelerde de ciddi görevler üstlenmişlerdi. Emin'in Bağdat'ta kuşatma altına alınmasına benzer bir şekilde, Müstain de mezkûr senede yine Bağdat'ta muhasara altına alınmıştı. Müstain düşmana karşı aciz kalınca, o da halife Emin gibi ayyarlardan yardım istemiş, onlara maaşlar tahsis etmiş, başlarına da özel komutanlar tayin etmişti. Ziftli hasırdan mamul kalkanlar, taş koymak için torbalar ile techiz eylemişti. Bu pespaye herifleri memlekette dahili ihtilaller patlak verdiğinde devletin bu karışıklıkları bastırma işiyle meşgul olmasını fırsat bilerek evlere, mağazalara musallat olur, ahalinin mallarını çalar, gasp ederlerdi. Bağdat'ta bu gibi ihtilaller çoğunlukla hicri üçüncü yüzyıldan başlayarak, sonraki dönemlerde patlak vermiştir.

Abbasiler zaaf ve izmihlalle her geçen gün tükendikçe, bu sınıfın kuvveti de o oranda artıyordu. Bağdat'ta devlet adamları arasında hâkimiyeti ele geçirme, servet yığma yahut halk arasındaki mezhep mücadeleleri sırasında Sünnilik, Şiîlik, Hanefilik, Şafilikle destek sebepleri arasında ihtilaller ortaya çıkıyordu. Zulüm ve baskılar da sürekli artıyordu. Bu cihetle hicretin beşinci asrının ilk yarısı biter bitmez ayyar takımı Bağdat'a hâkim olmuş, pazar ve çarşıları haraca bağlamış, hükümet adamlarının topladıkları vergileri kendileri toplamaya başlamış ve zabıta veya askeri düzen gibi tertibata tabi olmuşlardı. Ayyarların başı olarak o dönemde biri Taktaki, diğeri meşhur masalın kahramanı olan Zeybek namlarında iki kişi, büyük şöhret sahibi olmuşlardır.

Ayyarlar zamanla diğer İslâm şehirlerinde de türeyerek büyük roller oynamışlardır. Vezirler ve diğer büyük devlet adamları çok defa bu tür erbab-ı fesat ve şerirün yağmalarından pay alıyor, yağmayı üstü kapalı bir biçimde beraberce yapıyorlardı.

Şatırlar[57]

Şatırlar, fitne fücur ve çirkin işlerle meşgul olan serseri takımının bir diğer türüdür. Diğer sefil gruptan özel bir kıyafetle ayrılan bu zümre, göğüslerinde kendilerini tanıtan özel bir peştamal taşırdı. Şatırlar ayyarlardan daha yaygın bir grup olup onlardan daha uzun süre yaşamışlardır. Endülüs'te de karşımıza çıkan şatırların birçok tuhaf olayı, şaka ve şarlatanlıkları tarih kitaplarında kaydedilmiştir.

Şatırlar her memlekete göre başka başka isimler ile marufturlar. Irak'ta "şetar" adıyla tanınıyorlardı. Horasan'da "serabdaran", Mağrip'te "sakura-şahinler" adıyla biliniyorlardı. İbn-i Batuta şatırların hicri sekizinci asırda her tarafa yayıldıklarını belirtir. Çirkin ve berbat işlerle uğraştıklarını, yol kesip eşkıyalık yaptıklarını, Nişabur tarafında bulunan Sebzevar nahiyesinde miktarlarının pek ziyade olduğunu öne sürer. Şatırların Bey-

57 Osmanlıca sözlükte şatır: (Şetaret. den) Neş'eli, şen, çevik, hizmete koşup, her işe hazır bulunan. Vaktiyle vezirlerin yanında giden asker – ng.

hek'e hücum ederek şehri ele geçirdikten sonra diğer şehirlere de saldırdıklarını, hatta istila ettiklerini, piyade ve süvarilerden oluşan askeri birlikler teşkil ederek, kendilerinden birini padişah seçtiklerini, efendilerinden firar eden kölelere bu padişah tarafından maaş ve at verildiğini ve aralarından yararlılık gösterenlerin payeleri yükseltilerek kumandan olarak atandıklarını kaydetmektedir.

Bununla beraber gerek şatırlar gerek diğer aşağı tabaka, hırsızlığı menfur bir cürüm değil, bilakis meşru bir sanat olarak kabul ediyorlardı. Güya bunlar erbab-ı ticaret ve servetten çalıp gasp ettikleri malları fukaraya verilmesi farz olan zekât gibi kabul ediyorlardı. Şatırlardan zamanla yaşlananlar hırsızlıktan tövbe ederlerse bazen hükümet, bu kişileri hırsızlık olaylarıyla mücadele işinde görevlendirdi. Abbasi devletinin hizmetinde bu çeşit ihtiyar memurlara "tevvabîn-tövbekârlar" namı veriliyordu. Ancak maalesef bunlar çoğunlukla eski alışkanlıklarından vazgeçmez, çalınan mallardan hisse alma karşılığında hırsızlarla gizli işbirliği yapar ve onları ele vermezlerdi.

Diğer Serseri Grupları

Avamın pespayelerinden ve emsali sınıflardan olmak üzere, Abbasilerin gerileme döneminde sayıları her geçen gün artan başka serseri grupları da vardı. Siyasi iktidarı ellerinde tutanlar hâkimiyet mücadelesinde sayıları binlere ulaşan cemaatleri kendilerine destekçi yaparlardı. Abbasi devleti ümerasından Ebu Delf'in maiyetinde bu tip yirmi bin pespaye adam vardı.

Siyahi köleler de servet ve sâmân sahibi kimselerin mallarını yürütmek ve gasp etmek amacıyla çeteler oluşturan pespayelere bir başka örnektir. Hemen her hanede siyahi köleler istihdam olunduğundan, doğal olarak sayıları oldukça kabarıktı. Memleket ahvali karıştıkça ve başlarındaki efendileri zayıf düşdükçe, köleler de şımarmaya, diklenmeye ve fırsat bulduklarında isyan hareketlerine destek olmaya başlamışlardı. Bunlar –hicretin üçüncü asrı ortalarında zenci ayaklanmasında olduğu gibi– bazen isyan için dinî bir bahaneye tevessül ederlerdi. Zen-

ci grubu Basra yakınında ayaklanmıştı. O esnada Basra'nın etrafında arazide tarın yapan birçok siyah köle vardı. Asi başı bunları esaretten ve meşakkatten kurtarmak şartıyla ayaklanmaya teşvik etti. Siyah köleler daha evvel arkadaşları olan beyaz kölelerin memleketi terk etmelerinin halifeye karşı açık tavra ve isyana kalkışmalarından cesaret alarak onlara iştirak ettiler. Her geçen gün asilerin sayıları artmış, isyan baş edilemez bir noktaya ulaşmıştı. Devlet için büyük tehlike haline gelen olaylar sırasında köleler kendi efendilerine sopayla dayak atarak âdeta onları köle vaziyetine düşürmüşlerdi. Sayıları yüz binleri aşan siyahi köleler Abbasi devleti ile birkaç sene muharebe edecek güce ulaşmışlardı. Bu muharebeler sırasında tüyleri ürpertecek vahşetler sergilenmiş, öldürülen çocuk, kadın ve erkeklerin sayısı iki buçuk milyona ulaşmıştı. İsyan uzun mücadeleler sonunda, adı geçen asi başının öldürülmesi ve adamlarının dağıtılmasıyla kontrol altına alınabilmişti. Bece güruhu da siyahilerin Irak'ta yaptıklarının aynını Mısır'da yapmak istediler. Ama teşebbüslerinde muvaffak olamadılar. Haşhaşileri de bu alt sınıflar arasında düşünmek gerekir. Hicri 5. yüzyılda ortaya çıkan Haşhaşilerin ana gayeleri, rahatsız oldukları idarecilere suikast düzenlemek ve öldürmekti. Bu gizli örgüt zamanla İslâm dünyası için büyük bir bela haline gelmiştir.

"Menhus"lar da avam sınıfı arasında sayılmıştır. İslâm'dan önce Hicaz'da türeyen ahlaken düşük, edepten mahrum bu tür insanlar, Medine havalisinde türemiş, zevku sefa ve bolluk döneminde çoğalmış, erkekler ile kadınlar arasında aracılık yapıp özellikle kadınları yoldan çıkarmış, ahlaklarını ifsad etmişlerdir. En güzide maniler bunlardan zuhur etmişti. Emevi halifelerinden Selyan b. Abdullah'ın muhnesleri nasıl tavaşi ettirdiğini daha önce anlatmıştık. Diğer İslâm şehirlerinde çalgı ve şarkı âdetine paralel olarak bu pespaye sınıflar da her tarafa yayılmış, Bağdat, Mısır, Şam, Endülüs ve diğer Mağrip bölgesinde de türemişti. Endülüslüler menhus ve mehanis denince Slav asıllı köleleri kastediyorlardı.

Bunlardan başka şehirlerde hilebazlık, şarlatanlık ve benzeri yolsuzlıklarla geçimlerini sürdüren, burada belirtilemeyecek

kadar çeşitli başka sınıflar veya çeteler de vardı. Sayıları yirmiden fazla olan bu aşağı sınıfın her birinin kendine has isimleri ve şöhretleri vardı.

Avamın Ahlakı

Velhasıl şehirlerdeki avam takımı çeşitli unsurlardan müteşekkil ve muhtelif iş kollarıyla meşgul, basit ve sıradan insan tabaklarından oluşuyordu. Büsbütün cahil olan bu sınıf, iyiyi fenadan ayırmaksızın ilk kışkırtıcı veya davetçinin peşine takılıverirdi.

Hazreti Ali avam hakkında kendisine soru sorulunca, "Her bağıranın davetine tâbi olan cahil ve kültürsüz insanlardır" demiştir. Harun Reşid devri vezirlerinden Fâzıl bin Yahyâ halk sınıflarını şu şekilde tarif etmiştir: "Halk dört sınıftan mürekkeptir. Hâkimiyeti ele geçirerek yükselen padişahlar, isabetli reyleri ve zekâlarıyla sivrilen vezirler, servet ve sâmân ile seçkin bir mevki yakalayan kibar takımı, âlim ve arifler ile mevki sahibi olan orta halli adamlar. Bunların dışında ne kadar ahali var ise yiyip yatmaktan başka bir şey düşünmeyen, basit ve sefil insanlardır." Halife Muaviye de bir gün tabiîn neslinin büyüklerinden Ahnaf'tan halkı tarif etmesini talep eder. O da "Halk, güzel şanslarıyla yükselen başlar, güzel tedbir ile mevki kazanan omuzlar, servet ve malla yükselen kıçlar, ilim ve edep ile bu sınıflara iltihak eden ediplerden ibarettir. Bunlardan başka ne kadar insan var ise hep hayvanat ve behayim gibidirler. Karınları acıkır ise ayaklanırlar, karınları doyar ise sakinleşirler" cevabını verir. İşte o zamanki havas denilen üst sınıfın, halk sınıfları hakkındaki fikirleri kısaca bu şekildedir.

Bununla birlikte, hâkimiyet veya yönetimi ele geçirmek isteyenler avamın hatırlarını saymaya ve hoşlarına giden vasıtalarla onlara şirin görünmeye, özellikle de en büyük rabıta olan din vesilesiyle kendilerine yaklaştırmaya özen gösterir ve bunun son derece etkin bir metot olduğunu iyi bilirlerdi. Gerçekten de hemen her devirde, din ve dinî hisler avam için en büyük saadet ve huzur sebebi olmuştur. Bu yüzden halife dindarâne

bir tavır ve yaşayış sergilediğinde halk da o oranda kendisine doğru koşardı. Aslında, halifelik zaten dinî bir makamdır, halife İslâmların reisi ve imamı olduğundan, avam takımı halifenin en büyük dayanağı olmuştur. Avam kısmının halifeye bu derece saygı ve sevgisi olmasaydı Abbasi hilafeti 1258'den çok önce Bağdat'ta tarihe karışmış olurdu. Zira kumandanlar ve vüzera ne zaman bir komplo ile halifeyi hal' etmek istemişse karşılarında avamı görmüş, teşebbüslerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Halbuki avam takımının çoğu, isminden başka dinden de pek bir şey anlamazdı. Birinden kendi inancı hakkında sual sorulsa, doğru cevap vermekten acizdir. Bunun dışında avam, genellikle dar gelirli, sınırlı şeylerle yaşamayı bilen, derin konu ve sorunlarla çok ilgilenmeyen, kafasını bu tür işlerle çok meşgul etmeyen insanlardır.

Muaviye'nin halkın desteğine ne derece önem verdiğini, onları küstürmekten ne kadar sakındığını gösteren şu olay ilginçtir: Sıffîn Savaşı'ndan sonra Küfe ahalisinden biri bir binitle Şam'a gelir. Şam ahalisinden biri adamı yakalayarak, "Bu dişi deve benimdir. Sıffîn'de benden alınmıştır," diye bağırmaya başlar. İş büyüyünce davacı ve davalı Muaviye'nin huzuruna çıkartılır. Şamlı devenin kendi dişi devesi olduğuna elli şahit getirir. Bunun üzerine Muaviye devenin Şamlının olduğuna hükmeder ve teslimini emreder. Bunun üzerine Küfeli, "Fakat efendim, bu onların dedikleri gibi dişi deve değildir. Erkek bir devedir," diyerek hükme itiraz eder. Muaviye, "Her ne olur ise olsun, bir kere hüküm verilmiştir," der ve konuyu kapatır. Şamlı ve şahitler dağıldıktan sonra Küfeliyi gizlice huzuruna çağırır ve devesi için istediği paranın iki mislini verir. İhsan ve iltifata da mazhar eyler. Küfeliye, "Şimdi git ve Ali'ye söyle! Hiçbiri dişi deveyi erkek deveden fark ve temyiz edemeyen yüz bin asker ile karşısına çıkacağım," der.

Muaviye'nin adamları kendisine çok itaatkâr bir cemaatti. Sıffîn'e gittikleri zaman Muaviye onlara cuma namazını kıldırmıştı. Her hareketine hiç düşünmeden uyuyorlardı. Ammar bin Yasir'in Hz. Ali tarafından katledildiğine dair Amr'ın tertip ettiği iftiraya dahi aynı bağlılık duygusuyla inanmışlardı.

Hatta daha da aşırı giderek, Hz. Ali'ye lanet okumanın ve Muaviye'ye muhalefet edenin öldürülmesinin neredeyse farz olduğuna inanmış ve çocuklarına da bunu öğretmeye başlamışlardı.

İslâm medeniyetinin yükselme devrinde Bağdat'ta avam sınıfının fikri seviyesinin ne kadar geri olduğunu gösteren hikâyeler arasında şöyle bir olay da vardır: Avam sınıfından biri ilm-i kelama mensup bir zatın akidesinin bozukluğu konusunda valilerden birine bir şikâyet raporu takdim eder. Vali zındıklıkla suçlanan âlimin hangi mezhebe mensup olduğunu sorunca, raporu sunan adam (cehaletinden her şeyi birbirine karıştırarak) "Efendim Mürciîdir, Kaderîdir, İbadîdir, Rafizîdir. Ali bin el-Âs ile savaşan Muaviye bin el-Hattab'a bu'z ve düşmanlık ediyor" cevabını verir. Bunun üzerine vali, "bilmem neyine gıpta edeyim, İslâm mezhepleri hakkındaki malumatına mı yoksa neseple ilgili olan incelemene mi?" diyerek, cahil iftiracıyı başından savar. Devrin âlimlerinden bazıları Bağdat'ta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Muaviye hakkında tartışmalar yaptırmak üzere toplantı ve meclisler kuruyorlardı. Halktan kişiler de dinleyici olarak bu toplantılara katılıyorlardı. Bir gün dinleyiciler arasından uzun sakallı bir "Muaviye ve fülan ve fülan hakkında ne kadar ıtnapta bulunuyorsunuz?" diyerek münazaraya karışmak ister. Bunun üzerine ulemadan biri adamın bilgi seviyesini anlamak için ona "Peki, Hazreti Ali'yi sen nasıl tanırsın?" sualini yöneltir. Ardından aralarında şöyle bir konuşma geçer:

"– Fatıma'nın pederi değil midir?

– Haydi öyle olsun, Fatıma kimdir?

– Hz. Peygamber'in karısı ve Muaviye'nin kız kardeşi olan Aişe'nin kızıdır.

– Hz. Ali'nin hayatını bilir misin?

– Huneyn Savaşı'nda Hz. Peygamber ile beraber savaşırken şehit oldu. Abdullah bin Ali Mervan'a karşı gelmek üzere Şam'a hareket etti. Mervan'ın durumu ve nasıl öldürüldüğü malumdur. Abdullah bin Ali Şam'a ulaşıp oranın ileri gelen birtakım şahıslarını Ebu's Seffah el-Abbas'ın huzuruna getirdi.

Bunlar Emevilerden başka peygamberin mirasına sahip çıkabilecek akraba ve Ehl-i Beyt'ten olmadıklarını Ebu'l-Abbas'a yemin billah ile bildirdiler. Bunun üzerine halifelik size geçti."[58]

İşte avam takımı her zaman ve mekânda böyledir. İktidar peşinde koşanlar hiçbir zaman avamın desteğinden kendilerini müstağni göremezler. Kaldı ki görmemelidirler. Çünkü halkın büyük çoğunluğu avamdan oluşur. Vergiler ve asker avamdan alınır. Avam sınıfının sevgi ve güvenini kim kazanabilirse avam onu derhal omuzlarına alıp, iktidara çıkarır. Dünyada din ve dinî hisler kadar halkın gönlünü ve kalbini cezbeden başka hiçbir kuvvet yoktur. Bu yüzden siyaset ve diyanet bir arada toplanırsa iktidarın vasıtaları da bir araya getirilmiş olur. En fazla zekâ ve deha sahibi olan kişi, avamı takvası ile en fazla memnun edebilen kimsedir, hâkimiyet ve iktidarı ele geçiren de odur.

58 Mesudi, 2, 52.

ON İKİNCİ BÖLÜM

İslâm Toplumlarında Gelenek-Görenek ve Sosyal Yapı

Toplumsal gelenek ve görenek şeklinde çevirebileceğimiz adap ve âdetlerle anlatmak istenilen, halk arasında cereyan eden sosyal ilişkilerle ahlak, gelenek ve ailevi ilişkilerdir. İslâm öncesi Arap gelenek ve göreneği, daha geniş anlamda kültürü, İslâm uygarlık devrinin de esaslarından birini oluşturur. Bu yüzden bu durumu özetleyen bir girişle konuya başlıyoruz.

Cahiliye Devri'nde Arap Kültürü

Bir toplumun yaşam tarzı ve geleneği geçim yollarının çeşidine, uygarlık biçimlerine ve yaşadıkları iklimlere göre değişiklik gösterir. Çöl halkının sahip olduğu meziyet ve âdetler şehir toplumundan farklı olduğu gibi, köy halkının ahlak ve geleneği de şehir toplumundan farklı özellikler gösterir. Aynı şekilde sıcak iklimlerde yaşayan milletlerin hal, tavır ve kültürü de soğuk ülke halklarından farklıdır. Bu durum gelişme kanununun bir sonucudur. Yok olmamak için insan tabiatı ile iklimler arasında bir uygunluk bulunması zorunlu bir haldir.

Örneğin çölde yaşayan bir adam yalnız yaşadığı, sürekli ıssız çöllerde dolaştığı, korumasız bir biçimde hayatını sürdürmeye mahkûm ve nefsi ile ailesini müdafaaya mecbur olduğundan,

şehirde yaşayanlardan daha fazla cesaret ve kahramanlığa muhtaçtır. Bir bedevi daima silah taşır; çöllerde yalnızdır ve kendi nefsinden başkasına tam olarak güvenmez. Bu yüzden şecaat ve kahramanlık onda bir âdet ve karakter halini alır. Halbuki rahat bir şekilde yaşayan, bin türlü nimet ve lükse sahip, ırz, mal ve can güvenliği kanun ve kurallarla sağlanmış bulunan şehir halkı, içinde bulundukları muhitin bir gereği olarak yüzyıllar boyu silahsız yaşamış, kendilerini müdafaa etme ve koruma noktasında, kadınlar ve çocuklar gibi çekingen ve korkak bir karaktere bürünmüştür. Aşağıda gösterileceği üzere bedeviliğin bir gereği olan asabiyet, cömertlik, vefakârlık, izzetinefis, necdet vb ahlak ve meziyetlerin sebebi de buna benzer birtakım özel neden ve koşullardır.

Asabiyet (Olumsuz Kabilecilik)

Asabiyet, bedevilerin en göze çarpan, genel ve değişmez tabiatıdır. Bunun nedenlerini kitabımızın önceki bölümünde ayrıntılı bir biçimde ele aldık.

Şecaat (Yiğitlik ve Cesurluk)

Çoğu zaman savaş ve yağma ile vakit geçiren bedeviler daima ceng ü cidale hazır olduklarından, atılganlık ve şecaat onların en temel vasıflarından birini oluşturmuştur. Fıtraten yiğit ve cesur olan bedeviler, şecaat sahibi insanlara karşı her zaman büyük hürmet göstermiş, kahramanlık ve yiğitlikle daima övünmüşlerdir. Gerek zaman-ı cahiliyette ve gerek İslâmî dönemde Arap kahramanlarından birçok kişi bu alanda şöhret sahibi olmuştur.

Amr b. Ma'di Kerb, Rabiat b. Mekdem, Derid b. Sema, Urve b. Verd, Antere el Absi, Âmir b. Tafil, Ali b. Ebi Talip, Halit b. Velid, Mikdad b. el-Esved, Said bin Ebi Vakkas, Abdullah b. Zübeyr, biraderi Mus'ab vs şecaatleriyle şöhret bulmuş insanlardır. İleride kadınlar bahsinde göstereceğimiz üzere Arap kadınlarından bazıları da şecaatleri ile ün salmışlardır.

Kerem ve Seha (Eli Açıklık ve Cömertlik)

Kerem ve seha çöl halkının doğal kişiliklerinin etkisiyle elde ettikleri, bununla övünç duydukları karakter özellikleri arasındadır. Zira bir bedevi daha evvel zikrettiğimiz üzere çölde yalnız dolaşır, bazen sudan, yiyecekten mahrum bir halde kendi yurdundan günlerce ayrı düşer. Uçsuz bucaksız çölde kendisine yemek ve su verecek ve yardımcı olacak kimse bulunmazsa yaşamasına imkân yoktur. Bu ihtiyaçtan misafirperverlik denilen bir özellik veya huy ortaya çıkmıştır. Cermenler ve diğer bedevi toplumlarda olduğu gibi Araplarda da kerem ve seha en güzide sıfatlar arasında sayılmıştır. Bu nedenle onlar misafirperverlikleri ile iftihar eder, bu alanda sınır ve ölçü tanımazlardı. Geceleyin yolcular görüp gelsin diye çadırlarının kenarında ateş yakarlardı. Bu ateşe (naru'l-kura - mihmanlık ateşi) adı verilirdi. Bu erdemli tavır ve karakterli davranışlara halkı özendirmek amacıyla cömert insanlara karşı fevkalade hürmet gösteriliyordu.

Cömertlikleriyle ün salmış insanlar bu uğurda sınır tanımaz, varlarını yoklarını saçıp savururlardı. Mihman (misafir) ateşleri hemen her tarafta yolculara ve yabancılara yol gösterirdi. Şayet şiddetli yağış veya rüzgârdan ötürü ateş yakma imkânı olmazsa, değişik sesler veya yöntemlerle misafirleri toplamak ve rehberlik yapmak için köpekleri yurt çevresinde kazıklara bağlar ve bu yolla yerleşim yerini belli etmek için uğraşırlardı. Bu amaçla kullanılan köpeklere "Dâi'z-zamir, mütemmimü'n-naim, meşidüz-zikr" adını vermişlerdi. Kazanların büyüklük ve yüksekliği ile iftihar etmek de bir âdetti. Müminlerin annesi Hazreti Ayşe'nin amcasının oğlu Abdullah ibn Cüdan'ın misafir kazanı o zamanın en büyük kazanlarından biriydi. Gölgesinde bir insan durabilirdi.

Cahiliye Devri'nin cömertlikle meşhur olmuş, en ünlü şahsiyeti hiç kuşkusuz Hâtem-i Tâî'dir. Bu zatın adı, ahlakı ve sözleri atasözleri arasına girmiştir. Herhangi birinin cömertliği vurgulanmak istendiğinde Hâtem-i Tâî'ye benzetilir ve "Hâtem-i Tâî'den daha cömert" denilirdi. Bunun dışında Ka'b b. İma-

me, Herem b. Sinan ve Halid b. Abdullah gibi başka meşhur cömertler de vardı.

O günün cömertlik ve civanmertlik göstergeleri arasında ihtiyaç sahiplerine verilen yiyecek, giyecek ve içecek gibi temel maddeler başta gelirdi. Bununla birlikte zaman zaman deve veya yaylım hayvanları da bağışlanırdı. Zamanla İslâm fetihleri sonrasında artan gelir ve zenginliklere paralel olarak, cömertlik alametleri arasına para, mücevher, arazi ve çiftlikler gibi ziynet eşyaları, diğer mallar ve esir ve cariyeler de girmiştir.

Vefakârlık

Bir bedevi bir suç işlediğinde polisi, zabıtası olmayan çöle sığınır, kolaylıkla cezadan kurtulabilirdi. Bu yüzden, kabileler arasında emniyeti ihlal edecek sebeplere engel olmanın vasıtalarından biri olarak vefa göstermeye veya vefadarlığa büyük önem veriliyordu. Vefadarlık eski Araplarda en büyük fazilet ve meziyetlerden biri kabul ediliyordu. Zamanla Araplaın değişmez sıfatları arasına girmiş, vefasızlık ve ihanet ise affedilmez bir alçaklık olarak kabul edilir olmuştur. Öyle ki bununla ilgili birçok övücü veya yerici deyim ve terim Arap lügati içinde yer almıştır.

İstiklâl veya Bağımsızlık

Çöl halkı ve bilhassa seyyar bir halde yaşamlarını sürdüren toplumlar içinde bağımsızlık kadar değerli hiçbir özellikten söz edilemez. Zira bu halk fıtraten hür doğmuş, hatta mekân dahil olmak üzere her şeyden bağımsız ve kayıtsız olarak yaşamıştır. Bunlar için sabit bir yer veya mekân olamaz. Konar göçer bir toplum olduklarından, nereden hoşlanırlarsa oraya yerleşir ve bir müddet yaşadıktan sonra başka bir mekân ararlardı. Zillet ve zulme asla tahammül edemezlerdi.

Çöl halkının tabiat ve cibilliyetinde saklı olan hürriyet ve istiklal özellikleri söz ve eylemlerine de yansımıştır. İslâmiyet'in ilk devirlerinde Arapların sanki sıradan bir insanla ko-

nuşur gibi, nezaket kurallarından uzak bir biçimde, halifelerle konuşup görüşmeleri, pervasız hareketleri ve halifelerin de bu tür kaba saba davranışları hoş ve tabii görmeleri onların doğalarında olan bu bağımsızlık ve serbestlik sıfatlarından dolayıdır. Çünkü Arapların hemen hepsi hür, izzetinefis sahibi, başkasının minnet ve kollamasından uzak bir halde büyümüşlerdi.

Necdet (Kahramanlık ve Yiğitlik)

Çöl halkının ahlakî özelliklerinden biri olan necdet hissi, misafirperverlik gibi bedevi yaşamın gereklerinden biridir. Zayıf ve yardıma muhtaç birine yardım etmek ve destek olmak açısından misafirperverlikle necdet hissi arasında temelden bir ilişki ve bağlantı vardır.

Herhangi bir şey için bedeviden yardım ve imdat talep olunursa bedevi hiç düşünmeksizin, canı pahasına da olsa imdada koşardı.[1] Bedevilerin necdet ve yardımseverlik hisleri, bilhassa komşuları ve yakınları söz konusu olunca pek aşikâr bir biçimde göze çarpar. Bu hususu da daha önceki bölümlerde ayrıntıları ile ele almıştık.

Eriha (Büyüklük ve Âlicenaplık)

Bu sıfat, Frenklerce "chevalerie" kelimesiyle ifade edilen yiğit ve kahraman insanlara özgü sıfatlardan biridir. Bunun başlıca nedeni hüsn-i siret ve şöhret ile iftihar hissidir. Araplar geniş hayal gücü, ince duygu ve çabuk etkilenen bir toplum oldukları için, mert ve yiğitçe tavırlara çok önem veriyorlardı. Yerinde söylenen dürüst bir söz Arapları ayaklandırmaya kâfiydi. Tonlu bir söz veya şiir de öfkeli birini sakinleştirebiliyordu. Öyle ki bazen kendi şecaat, kerem veya vefadarlıklarına ya-

1 Gadr ve hıyanet ise Araplar arasında ebediyen lanetlenen ayıplardan biri kabul edilirdi. Araplardan birinin komşusuna karşı gadr ve hıyanette bulunduğu görülür ise en eski Arap âdetlerinden birine uyularak, hac zamanında "Mina"da gadr ateşi namıyla bir ateş yakılarak "Bu falanın yapuğı gadr içindir," denilir, hainin ismi teşhir edilirdi. (zm)

pılan bir sözlü saldırı onları çileden çıkartır, savaş ilanına kadar ileri giderlerdi.

Bilhassa kadınların övme ve yermelerinden daha fazla etkileniyorlardı. Kadınların methine ve alkışına nail olabilmek için akla gelmedik fedakârlık ve kahramanlıklar sergilemekten asla çekinmiyorlardı. Bu his onları çoğunlukla kötü ve çirkin işlerden de korurdu. Bir kadının alaycı veya aşağılayıcı bir bakışına muhatap olmak istemezlerdi. Olumlu veya olumsuz birçok tavır ve davranışlarında kadınların yoğun bir etkisi vardı. Cahiliye Devri olayları arasında bu konuyla ilgili örnekler oldukça boldur.

İntikam Almak

Bir bedevi imdat ve necdete nasıl koşar ise ona yapılan fenalığın intikamını almaya da öylece koşar. Bir kabileye mensup bir adam diğer bir kabileden bir adamı öldürürse, katil ve maktulün mensup oldukları kabileler arasında intikam alma merkezli bir düşmanlık başlardı. Maktulün kabilesi katilin kabilesinden birini öldürmeden, yahut diyet ile sulh yapılmadan asla olay kapanmazdı. Mihlihal bin Rabia tarafından biraderi Kalib'in intikamını almak üzere ilan olunan muharebe Cahiliye Devri'ndeki en meşhur intikam olaylarından biridir. Mihlihal adı intikam konusunda bir deyim ve atasözü haline gelmiştir. Bu nedenle bir kimsenin intikamcılığını anlatmak için *"Mihlihal'den daha fazla intikamcı"* derler. Mihlihal biraderinin intikamını alma davasına kalkıştığında, amacına ulaşmadan önce zırhını çıkarmamaya, şarap içmemeye, başına güzel koku sürmemeye, kadınlar ile münasebette bulunmamaya yemin etmişti.

İhtiyarlık

Arap kabileleri ihtiyarlığa ve ihtiyarlara büyük bir ehemmiyet verirlerdi. İhtiyar manasında olan "Şeyh" kelimesi esasen hem ihtiyar hem reis anlamlarını kapsamaktadır. Başkanlığa namzet iki kişiden, yaşlı olanı tercih edilirdi. Nitekim 2. Fi-

car Muharebesi'nde böyle yapılmıştır. İslâmiyet'in zuhuruyla yeni birtakım üstünlük veya öncelik kriterleri getirilmiş olduğundan, sadece yaşlı olmak ileri geçmek için tek ölçü olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte tüm meziyet veya sıfatlar eşit olduğunda imametle ilgili, "İmamete Kitabullah'ı en iyi okuyan, bunda eşitlik görülürse sünnet-i şerife'yi en iyi bilen, bunda da eşitlik olursa o halde en yaşlı bulunan tayin olunur" hadis-i şerifine uygun olarak valilik veya benzer yöneticiliklere ehliyeti eşit olmak şartıyla yaşlı olanlar tercih olunurdu.

Cahiliye Devri'nde Kadınlar

Cahiliye Devri'nde Arap kadınlarının hal ve konumları hakkında çeşitli düşünceler ileri sürülmektedir. Ancak söz konusu dönemde kadınların sosyal hayatta önemli etkinlikleri olduğu, iffetlerine düşkün, necabet sahibi insanlar olduğu açıktır. Kadınların bu özelliği içinde yaşadıkları hürriyet, istiklal ve izzetinefisin doğal bir neticesiydi. Aslında bir kadın izzetinefis sahibi ise baskı altında ezilen kadınların irtikab edebilecekleri kötülükleri kolaylıkla yapamaz. O zamanki erkeklerin kıskançlığı da yine bu gibi alışkanlıkların bir sonucuydu. İffetli ve onurlu bir biçimde büyüyen erkekler, izzetli ve iffetli zevcelerle evli olduğu sürece, kendi arzularına dokunan bir söz veya bir fiili asla affedemezlerdi. Özellikle Cahiliye Devri'nde cariyelerin henüz pek az olduğu, kadınlara malikiyetin pek kolay olmadığı devirlerde –Araplarda olduğu gibi– bir erkek, yalnız bir eşe sahip olurdu. Başka bir kadını sevmemişse kıskançlığı doğal olarak daha fazla olurdu. Bir bedevi, hanesini idarede, her türlü işte zevcesinin yardımına muhtaç bir durumdadır.

Ve'd (Kız Çocuklarının Öldürülmesi)

Cahiliye Devri'nde bazı kimselerin kıskançlığı çok ileri gitmişti. Hatta büyüyünce hoşlanmayacakları bir fiili işler endişesiyle kız çocuklarını pek küçükken öldürmeye yahut diri diri gömmeye başlamışlardı. Bununla beraber "ve'd" deni-

len bu evlat katilliği Arap kabileleri arasında genel bir âdet değildi. Bu âdet İslâmiyet'in zuhurundan kısa süre önce Beni Temim kabilesinin bazı fertleri arasında ortaya çıkmıştı. Bu kabile Hire emiri Numan'a her yıl belli bir vergi vermek zorundaydı. Bir yıl vergilerini ödemeyince, Numan da kabilenin üzerine asker sevk etmiş, hayvanlarını zaptedip, kadınlarını esir almıştı. Bu duruma çok üzülen kabile fertleri Numan'a özel bir heyet göndererek, ondan gasp ettiği mallar, hayvanlar ve kadınların iadesini talep ederler. Ancak taleplerine olumsuz karşılık alırlar. Bunun üzerine, "bari kadınlarımızı veriniz!" derler. Numan, "bunun kararını kendilerine bırakıyorum. İsteyen döner" der. Esirlere, "ana babasına geri dönmek isteyen kadınlar geri gidebilirler, sahiplerinin yanında kalmak isteyenler ise sahipleriyle kalabilirler" diye ilan ettirir. Bütün kadınlar ebeveynlerinin yanına dönmeyi tercih eder. Yalnız Kays bin Asım'ın kızı, Amr adında birini sevdiği için sevdiğinin yanında kalmayı tercih eder. Bunun üzerine pederi Kays küplere biner, bir daha kız çocuğu olursa onu katletmeye yemin eder.[2] Büyük ihtimalle onun başlattığı bu çirkin eylem, akrabası veya kabilesinden bazıları tarafından bir gelenek haline getirilmiştir. Bunun dışında bazı Araplar aşırı kıskançlık ve ırza düşkünlükten dolayı kızlarını evlendirmekten kaçınırlardı. Bu tip adamların en ünlüsü olan Zeval Advani dört kızını da tüm arzularına rağmen evlendirmemişti.[3] Kız çocuklarını öldürme akla ve ana-babalık duygularına tamamen ters bir âdet olduğundan, Araplar arasında uzun süre devam etmemiş, önce öldürülmesi istenilen çocuklarının belli bir fidye ile kurtulmaları âdeti gelmiş, İslâmiyet'in zuhuruyla da bu korkunç âdet tamamen ortadan kalkmıştır.

Cahiliye Devri'nin Ünlü Kadınları

Cahileye Devri kadınları arasında izzetinefis, isabetli rey ve tedbir sahibi olan birçok şahsiyet yetişmiştir. Özellikle İslâmiyet'ten sonra, düşüncede kendini gösteren ilerleme, uyanış ve ge-

2 Müberred, *el-Kamil*, 88.

3 *Gösterilen yer*.

lişimin tesiriyle siyaset, savaş, edebiyat, şiir, ticaret ve sanayi dallarında birçok kadın kendisini gösterebilme şansı yakalamıştır. O devrin hilafet merkezi olan Medine bu alanda da başı çekmiştir.

Cahiliye Devri'nde kahramanlık, cesaret ve çabasıyla sivrilmiş birkaç örnek vermek gerekirse: Ben-i Adiy bin en-Necar ve o devrin en meşhur hanımlarından Selma binti Ömer, birçok üstün vasıf ve özelliklere sahip, bilgili ve kültürlü bir hanım olduğundan, hürriyetine sınırlama gelir endişesiyle, özel şartlarını kabul ettirmeden herhangi bir kimseyle izdivaca rağbet etmezdi. Zaten Cahiliye Devri'nde evlilikler çoğunlukla kadınların seçimi ve kararına bağlı olarak yapılıyordu. Bir baba rızasını almaksızın kızını evlendirmezdi.[4]

Kureyş kadınlarından Temimliler, kocalarının yanında pek muhterem olmalarına rağmen, erkeklerine karşı mütekebbir ve sert tavırlarıyla ünlenmişti.[5] Muharebeler esnasında cüret ve kahramanlıklarıyla şöhret bulan Umre binti Alkame el-Harisiye'nin özel bir yeri vardır. Uhud Savaşı'nda Kureyş'in sancağı yere düşmüş, herkes bir tarafa dağılmışken bu hanım, dillere destan cesareti ile sancağı yerden almış, maneviyatları bozulmuş Müslümanlara yeniden bir gayret ve cesaret kazandırmış, sancağın hâlâ dalgalandığını gören İslâm askeri onun altında toplanmışlardı.[6] Ebu Süfyan'ın zevcesi Hint de aynı savaşta erkeklerin bile gösteremediği cesareti göstermiş, Müslümanlara karşı amansız bir mücadele vermişti. Öyle ki, ellerinde def bulunan birtakım kadınları etrafına toplayarak erkeklerin arkasında marşlar, şarkılar söyleyerek onları harbe teşvik ettirmiş, savaş sonunda da şehit Müslümanların cesetlerini parçalatmış, Hz. Hamza'nın göğsünü açtırarak ciğerini çıkartmış, kin ve nefret içinde dişleriyle çiğnemiş ancak yutamamıştı. Daha sonra bir kaya üzerine çıkarak, yutmaya mukadder olamadığından, ağzından atmış, müteakiben bir kaya üzerine çıkarak İslâmlara karşı elde ettikleri bu zaferi kutlayan şiirler okumuştu.[7]

---

4 *El-Kamil*, II, 316; *Egânî*, IX, 149

5 Egânî, XVIII, 203

6 Egânî, XVII, 14

7 Egânî, XIV, 20

Cahiliye Devri'nde kadınlar da erkeklerle beraber savaşa gider, yaralılara bakmak, su ve yiyecek taşımak gibi geri hizmetleri ifa ederlerdi. Ensar'dan Ümmü Umare binti Ka'b, Ümmü Hakîm binti el-Hâris, Sahr'ın hemşiresi meşhur şair Hansa, kahramanlık ve atılganlığı ile şöhret bulmuş diğer Arap kadınlarıydı.

İleri görüş, zekâ ve isabetli fikirleriyle öne çıkan kadınların en meşhuru kuşkusuz Hz. Peygamber'in eşi Hatice binti Huveylid'dir. Kendisi parlak zekâ, akıl, dirayet, şeref ve servet sahibi örnek bir kadındır. Doğruluk ve dürüstlüğü ile şöhret bulanlara mallarını emanet eder, belli bir ücret veya pay ile ticaret yaptırırdı. Hazreti Hatice peygamberliğinden evvel Hazreti Peygamber'in doğruluk, güvenilirlik ve güzel ahlak ile kavmi arasında şöhret bulduğunu işitince Hazreti Peygamber'e mallarını tevdi ederek ticaret amacıyla onu Şam'a göndermiş, başkalarına verdiği ücret veya ödülün en yükseğini vermeyi taahhüt etmişti. Hazreti Peygamber ticaret işinde çok başarılı olunca Hazreti Hatice ahlakını ve karakterini çok beğendiği Hz. Peygamber'e evlilik teklifinde bulunmuş, o da teklife olumlu cevap vermişti. İslâmiyet'i kabulle bütün kadın ve erkeklerin önüne geçen bu iffetli ve temiz hanım İslâmiyet'in yayılması uğrunda Hz. Peygamber'e en büyük desteği vermişti. Hz. Peygamber çetin ve son derece sıkıntılı davet yıllarında ne zaman bir zorluk ve vefasızlıkla karşılaşsa ve ne zaman nefret ve bıkkınlık ifade eden bir duruma düşse bütün bunları Hz. Hatice'ye anlatırdı. Hz. Hatice ise her seferinde Hz. Peygamber'e cesaret verir, tesellide bulunur, Hak yolunda olduğunu söyleyerek sabırlı ve sebatlı olmasını tavsiye eder; onun hüzün ve kederini dağıtmak için elinden gelen her şeyi yapardı. Bu mübarek hanım vefat edinceye kadar bu yolda hizmetini ve desteğini devam ettirmiştir.

İslâmî Dönemde Âdap ve Sosyal Yapı

Bu devir Şam'daki Emevi devletinin H. 132 yılında yıkılmasıyla sona erer. Dördüncü ciltte bu devrin siyaset tarzı hakkında verdiğimiz malumattan anlaşıldığı üzere Emeviler, bir siyaset tar-

zı olarak, Arap milliyetçiliğini esas almışlardı. Komutanlar ve valileri tamamiyle Arap asıllıydı. Bu dönemde bütün hâkimiyet Arapların elindeydi. Çünkü bu dönemde devlet bedevilik geleneklerinden sıyrılamamıştı. Bir başka deyişle bu dönem bedevilikten medeniyete geçiş dönemiydi.

Araplar vefadarlık, komşuluk ve himaye, cömertlik, necdet ve kahramanlık gibi daha önce zikrettiğimiz sıfatlarla bezenmiş bir toplum olarak, medeniyetin gereklerinden olan lüks ve rahata düşkünlük gibi yeni yaşam tarzı ile uğraşmak zorunda kalmışlardı. Bu özellikler ve etkilerle boğuşarak nihayet Abbasi devletinin orta döneminde uygar hayat tarzı, eski yaşama galebe çalmıştı. Arap İslâm devri, biri Raşid'in devri diğeri de Emeviler devri olmak üzere ikiye ayrılır.

Raşid Halifeler Devrinde Sosyal ve Kültürel Yapı

Arapları İslâm bayrağı altında birleştirmek gibi, İslâm dininin getirdiği birtakım ahval hariç olmak üzere Raşid'in döneminde, Arapların bedevilik ve kabilecilik yaşamında çok fazla bir şey değişmemişti. Arapların İslâmiyet bayrağı altında birleşmeleri, kabileler arasında daha önce yaygın olan asabiyet bağlarını zayıflatmış, birbirine düşman kabileler İslâmiyet adı altında bir araya gelmişlerdi. Raşid Halifeler, özellikle de Hz. Ömer tarafından ortaya konulan âdil yönetim ve düzen eski bedevi yaşam geleneklerini unutturmuş veya değiştirmişti. Çünkü Hz. Ömer adalette sınır tanımıyor, kılı kırk yarar derecesinde bir titizlikle, başta vali ve diğer idareciler olmak üzere en küçük bir kusura bile göz yummuyor, maaşı fazla gelenlerin parasını Beyt'ül-mal'a aktarıyordu. Hz. Ali de vali ve diğer devlet görevlilerini hesaba çekme konusunda Hz. Ömer gibi davranmıştı. Raşid Halifeler bir kural olarak, hak edenler veya görev verilenler dışında hiç kimseye devletin bir dirhemini bile boşa vermediklerinden, artık çalışmaksızın, sadece hediye, lütuf veya bağış gibi yollarla geçinme devri sona ermişti.

Sahabe-i kiram da Raşid Halifelerin kurduğu düzen üzerine hareket ediyor, israf ve *suiistimale* fırsat vermiyordu. Oy-

sa bu yeni yaşam biçimi Arapların alışılmış, israfa kadar ölçüsüz, seha ve cömertlik mesleğine ters bir durumdu. Raşid Halifelerin bu tutumları birilerinin zannettiği gibi onların cimriliğinden değil, iktisat ve adalet anlayışından ileri geliyordu. Artık asalaklar gibi onun bunun sırtından, şunun bunun lütfundan değil, çalışmak ve alın teri ile kazanmak esastı. Devlet hazinesi olan Beyt'ül-mal da ona buna peşkeş çekilemez, herkes ancak hak ettiğini alabilirdi.

Eskiden olduğu gibi İslâmî devirde de Arapların tüm olumlu özellikleri muhafaza edilmiş, hatta İslâm bunları daha da parlatmış ve öne çıkarmıştır.

İslâmiyet emrettiği adalet ve takva ile bu sıfatlara bir kat daha renk vermiştir. Bir halife her ne vaat ve taahhüt eylese, onu hırs, tamah, korku ve endişeye kapılmaksızın yerine getirirdi. İslâmların tabiiyeti altına giren gayrimüslimler hakkında gösterilen vefadarlık buna en büyük şahittir. Kendi emniyet ve huzurları için Müslümanlara belli bir cizye ödeyen gayrimüslimlerin himayesinde herhangi bir sıkıntı çıkar, güç yetiremeyecek bir gelişme olursa aldıkları cizyeyi bile geri ödeyecek kadar âdil bir sistem kurulmuştu. Halbuki kendilerinden bu parayı talep eden veya buna zorlayan herhangi bir güç veya zorunluluk söz konusu değildi. Sadece vicdani bir dürtü ve sorumluluk bilinç ve inancı ile böyle davranıyorlar, gayrimüslim de olsa kimsenin hukukunu ihlal etmiyorlardı.

O devirde savaşlar ve fütühat yoğun bir şekilde devam ettiğinden, cesaret ve atılganlık gibi sıfatlarla süslenmiş yiğit insanlara büyük ihtiyaç duyuluyordu. İstiklal ve bağımsızlığa düşkünlük, hürriyet ve serbest yaşama gibi diğer sıfat ve özellikleri de bu saydıklarımızla kıyaslamak gerekir. Müslümanlar arasında eşitlik ve adalet konusuna itina gösterilen Raşid Halifeler devrinde hürriyet ve diğer meziyetler de eskisinden daha önemli bir mevki ihraz etmişti. Daha önce birkaç kez tekrar ettiğimiz gibi, bu hürriyet ve fikirlerini açıkça söyleme ortamında Müslümanlar, kendi akran ve emsalleriyle nasıl konuşuyorlarsa halife ve emirleriyle de öylece rahat ve cesur bir biçimde konuşabiliyor, kendilerinde bir eğrilik gördükleri zaman teh-

dit veya takdir ile düzeltebiliyorlardı. Şayet halife bu müdahale, tavsiye ve önerilere aldırış etmez ise, Hz. Osman'a yaptıkları gibi, işi onu katletmeye kadar ileri götürebiliyorlardı. Halk, valilerden biri nutuk atarken, valinin tavır ve sözlerinde hoşa gitmeyecek bir şey görürse, çoğunlukla ufak tefek taşlar atarak onu sustururdu.

Raşid Halifeler Devri'nde Kadınlar

Araplar, İslâmiyet'in ilk devirlerinden itibaren kadınlarını iffet ve izzetinefislerini muhafaza ile beraber kültürel anlamda gelişmeleri amacıyla, edebiyat ve şiire yönlendirdiklerinden, kadınlar arasında da birçok ünlü yetişmişti. Müminlerin annesi Hz. Aişe zekâ ve dehada eşsiz bir hanımdı. Harikulade bir akıl ve zekâya sahip olan bu mübarek hatun, istemeden bazı siyasi olaylara dahil edilmiş, sahabeden oluşan bir zümreye başkanlık ederek dehşetli bir savaşın (Cemel Vak'ası) içinde yer almıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'den de birçok hadis-i şerif rivayet etmiştir.[8]

---

8 Ümmü'l-mü'minîn Âişe bint Ebî Bekr (Ö. 58/678) Hz. Ebû Bekir'in kızı ve Hz. Peygamber'in hanımı. Babası Ebû Bekir es-Sıddîk lakabıyla tanındığı için kendisine Âişe es-Sıddîka (es-Sâdıka) binti's-Sıddîk denilmiştir. Annesi, Kinâne kabilesinden Ümmü Rûmân'dır. 614'te Mekke'de doğmuştur. Hz. Peygamber ile nikâhı hicretten önce Mekke'de kıyılmıştır. Hicretin 2. yılı Şevval ayında Hz. Peygamber'le evlendi. Hz. Aişe çeşitli savaşlara katılmış, geri hizmetlerde bulunmuştur. Mekke fethi için hazırlıklara başladığında, seferin ne tarafa olacağını herkesten gizleyen Hz. Peygamber, bunu sadece Âişe'ye bildirmişti. Veda Haccı'na diğer "ümmehâtü'l-mü'minîn" ile birlikte katılmıştır. Hz. Âişe'nin iştirak ettiği en mühim seferlerden biri, hicretin 5. yılı (bazı kaynaklara göre 6. yıl) Şaban ayındaki (Ocak 627) Benî Mustalik Gazvesi'dir. Meşhur ifk (iftira) olayı da bu savaş dönüşünde münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl tarafından ortaya atılmıştır. Nihayet Nûr suresinin 11-21. âyetleri nazil oldu. Allah Teâlâ yapılan dedikoduların tamamen asılsız olduğunu ve Aişe'ye iftira edildiğini bildirdi. Hz. Peygamber hicretin 11. yılı Safer ayının (Mayıs 632) son haftasında rahatsızlanınca, diğer hanımlarının iznini alarak Hz. Âişe'nin odasına geçti ve mübarek başı onun kucağındayken vefat etti ve onun odasına defnedildi. Genç yaşında dul kalan Hz. Âişe Peygamber hanımlarının başkalarıyla evlenmelerini yasaklayan Kur'an hükmüne uyarak bir daha evlenmedi. Hz. Peygamber'den sonra kırk yedi yıl daha yaşadı ve altmış beş (veya atmış altı) yaşında, 17 Ramazan 58 (14 Temmuz 678) Çarşamba gecesi, vitir namazını kıldıktan sonra Medine'de vefat etti – ng.

Hz. Hüseyin, Abdullah bin Ömer, Abdurrahman bin Ebu Bekr ve Abdullah bin Zübeyr, Muaviye'nin hilafetini tanımayınca Hicaz ahalisi de onlara uyarak Muaviye'ye biat etmemişti. Bunun üzerine Muaviye bin süvari ile bizzat Hicaz'a giderek Hz. Aişe ile bu konuyu konuşmuş, onları ikna etmesi için kendisinden yardım ve himmet istemişti. Hazreti Âişe, Hz. Ali'ye karşı durduğu ve onunla mücadele ettiği için bazı Şiîlerin ağır söz ve suçlamalarından kurtulamamıştı.

Hicri ikinci yüzyılda yaşamış olan, Şiî şairlerden Seyyid Hamiri birçok sahabe ile birlikte Hz. Aişe'ye de hakarette bulunan, Ehl-i Beyt'i metheden birçok şiir yazmıştı. Hz. Aişe'nin Hazreti Ali'ye karşı savaşmak için Basra'ya doğru hareket etmesi üzerine onu ayıplayan ve eleştiren uzun bir kaside yazmıştı.[9]

Aşere-i mübeşşereden meşhur sahabi Talha bin Ubeydullah'ın kızı Aişe de, o devrin önde gelen hanımlarından birisiydi. Kendisi güzellikte ve zekâda eşsiz, dirayet ve bilgi sahibi, özellikle Arap tarih ve kültürü alanında tam bir otoriteydi. Medine'de ikamet eden bu seçkin hanım, halkın nazarında son derece saygın bir konumda olduğundan, erkeklere karşı yüzünü saklamadan sarayında oturur, huzurunda ok atma vs spor müsabakları yapılır, onun takdir ve tasvibi en büyük övünç vesilesi kabul edilirdi.

Kendisi Hac ziyareti için yola çıktığında, birçok şaire ve edibeler de kendisiyle birlikte olurdu. Şairler huzuruna çıkarak hediye ve bağışlar alırlardı. Biri yakın hizmetlilerine, diğeri hazinecilerine, üçüncüsü de maiyetinde bulunan diğer görevlilere ait olmak üzere, o zamanda emsali görülmemiş üç büyük atlı ve yaya alayı vardı. Bunların yanında kendisinin de bizzat içinde bulunduğu, kubbe ve mahmiller ile süslenip bezenmiş üç yüz deveden oluşan ayrı bir alayı vardı.

Hazreti Hüseyin bin Ali'nin kerimeleri Hazreti Sekine de o devrin en meşhur kadınlarındandı. Hz. Sekine, Hz. Talha bin Ubeydullah'ın kızı Aişe ile aynı zamanda yaşamıştı. İkisine de, "Akiletâ Kureyş-Kureyş'in iki hanımı" namı veriliyordu.[10] Hz.

9 Ebu'l-Fidâ, II, 14.

10 *El-İkdü'l-Ferîd*, I, 354.

Hüseyin'in bu mübarek kızı fevkalade iffetli, namuslu, atılgan ve cesur bir hanımdı. Gerektiğinde Kureyş'in erkeklerinin de bulunduğu karışık meclislere katılır, sohbet eder, huzuruna çıkan şaireleri kabul eder, umum halka kapısını açık bulundurdu. Konağı misafir ile dolunca sofralar kurdurur, herkesi davet ederdi. Daha sonra şiir ve edebiyatla alakalı sorulara cevap verir, sorunları çözerdi. Kendisinin bu alandaki hâkimiyet ve menakibini gösteren örnekler çoktur.[11]

Aynı şekilde, "zâtü'n-nitakayn"[12] (iki kuşak sahibi) adıyla meşhur olan Esma binti Ebu Bekr –ki Abdullah bin Zübeyr'in mübarek annesidir– o devirde yetişen ulu şahsiyetlerden biridir. Hilafet mücadelesinde bulunan oğlu Mekke'de kuşatma altında bulunduğu sırada, artık muzaffer olmasının mümkün olamayacağını görüp, yeis ve ümitsizlik içinde kendisine başvurduğunda, oğluna söylediği merdane sözleri, namus ile ölümü tercih etmesinin zilletle yaşamaktan daha iyi olduğu yolundaki teşvikatı, bu mübarek cesur hanımın, aklını, metanetini, karakter ve inancını gösteren en güzel şahit olmuştur.[13] O bu tavrıyla Hz. Ebubekir'in kızı olduğunu da Emevi zalimlerine açıkça göstermiştir.

Mezkûr devirde Leyla ve daha önce bahsi geçen Hansa, Faria gibi büyük şaireler de yetişmişti. Çölde iffet ve namusuna halel verdirmeyecek şekilde, erkeklerle birlikte ortak şiir ve edebiyat meclislerine katılan bazı Arap kadınları da şöhret bulmuştu. Ancak bu namuslu kadınlar bir erkekten en küçük bir münasebetsizlik gördüklerinde, onu hemen sohbet halkasından kovarlardı. Nitekim Cumahoğulları eşrafından Ebu Dehbal ile yine aynı kabilenin edibelerinden Ümra arasında öyle bir hal vaki olmuştu. Umra asil, metin, âkil bir kadındı. Edebi konuşmalar

---

11 *Egânî*, XIV, 173.

12 Hz. Ebubekir'in kızı Esmâ, Hicret esnasında kendilerine yol azığı tedarik etmişti. Getirdiği yemeği ve suyu develere asmak için bir şey bulamadı. Derhal belinden kemerini çıkardı, onu yırttı. Bir parçası ile yiyecek çıkınını ve su kabını deveye astı, diğerini de beline doladı. Bundan dolayı Hz. Peygamber, Esmâ'ya Zâtü'n-Nitâkayn "çift kemerli" lakabını vermiş, Cennette bunun mükâfatını göreceğini müjdelemiştir.

13 İbnü'l-Esir, IV, 191.

yapmak ve şiir okumak için meclisine birçok erkek de devam ediyordu. Ebu Dehbal onun meclis ve sohbetinden ayrılmayan biriydi. Umra, Ebu Dehbal'a özel bir ilgi duyuyor ancak bunu gizlemesini tavsiye ediyordu. Bir gün kadınların ziyareti sırasında Ebu Dehbal'ın kendisi için "Benim âşıkımdır," dediğini, ziyaretçilerin fısıltılarından işitince o günden itibaren erkeklerle aynı mecliste bulunmayı bırakmış, çok gerektiğinde perde arkasında görüşmeye başlamıştı.[14] İslâm uygarlığının gelişmesine paralel olarak, sonraki dönemlerde daha birçok kadın edebiyat vs alanlarda sivrilmiş, şöhret bulmuş, akıl ve zekâ mahsulü birçok eser ortaya koymuştur. Bunların bir kısmını daha önceki bahislerde ele almıştık.

Emeviler Devri'nde Sosyal ve Kültürel Yapı

Raşid Halifeler ve Emeviler dönemi ayrı ayrı özellikler göstermekle birlikte, Emeviler devrinde Arap menkıbe ve meziyetleri Raşidin döneminden daha farklı bir değişim ve gelişim göstermiştir. Emeviler bütün himmet ve gayretlerini Cahiliye Dönemi'nde sahip oldukları hâkimiyet ve yönetimi tekrar ele geçirme siyaseti üzerine kurdukları için, bu amaçlarına hizmet eden gelenek ve göreneği aynen muhafaza etmiş, aykırı olanları da terk etmişlerdi. Kerem ve seha, taraftar kazanmak için çok etkili bir vasıta olduğundan, Emeviler bunu teşvik ederek, maaşları olabildiğince artırmış, birçok ileri gelen şahsiyete izzet ve ikramlarda bulunarak gönüllerini kazanmış, daha evvel bahsettiğimiz gibi; özellikle kabile reisleri ve dili sivri şairlerden birçoğunu da cömertlikleriyle susturmasını bilmişlerdi. Aynı şekilde şecaat ve mücadele hırsı gibi Arap asabiyetinin ayrılmaz parçası olan özelliklerden de faydalanmasını iyi bilmiş, Hz. Ali'ye karşı yaptıkları mücadelelerinde bunu bir silah gibi kullanmışlardı. Emeviler bu siyasetleriyle Raşid Halifeler devrinde bilinçli bir biçimde zayıflatılan ve yerine dinî birlik ve kardeşliğin hâkim olduğu asabiyet veya Arap kabileciliğini, sırf kendi istikballeri uğruna tekrar hortlatmış oluyorlardı. Emeviler ra-

14 *Egânî*, VI, 165.

kiplerinin hilafete hakkı olma noktasında kendilerinden daha öncelikli olduklarını iyi bildiklerinden, vefadarlık, kadirşinaslık veya sadakat gibi sıfatları zayıflatmak amacıyla yoğun çaba sarf etmiş, bunların yerine fırsatçılık, bencillik ve işbitiricilik gibi karakterlerin hâkim olmasına çalışmışlardı. Emevilerin başı olan Muaviye bu siyasetini çok gizli ve planlı bir biçimde yürütürdü. Oysa son derece halim, kerem ve seha, deha ve güzel üsluplu biri olarak bilinirdi. Özellikle Mervan'dan sonra gelen Emevi halifeleri ahde karşı vefasızlığı artık açıktan açığa göstermeye başlamışlardı. Verdiği sözü ve ahdi milletin huzurunda ayaklar altına alan ilk Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan idi.[15] Ahde vefasızlık, birkaç halife hariç tutulursa, zaman içerisinde sanki Emevi yönetiminin ayrılmaz bir özelliği gibi algılanmaya başlanmıştı. Doğal olarak valiler de halifelerinden geri kalmıyorlardı. Ziyad bin Ebih, oğlu Abdullah bin Ziyad ve Haccac bin Yusuf gibi bazı valiler ahde vefasızlık ve fırsatçılıkta başta gelen idareciler olmuştur.

Emeviler Devrinde Düşünceye Karşı Yapılan Baskılar

Emeviler, devletlerinin bir temeli ve varoluşlarının bir sebebi olarak, baskıcı ve sindirici bir politika takip ediyorlardı. Raşid Halifeler devrindeki hürriyet ve adalet ortamına alışmış olan halk, Emevilerin bu hürriyet ve serbestiyet düşmanı yönetim tarzından kısa süre içinde nefret etmeye başlamıştı. Hatta halkın sevgi ve saygısına mazhar olmuş saygın âlimlere, ileri gelen şahsiyetlere reva görülen baskı ve şiddetin dozajı gittikçe artmış, birçok mübarek insan hapishanelerde Emevi zalimlerinin işkenceleri altında can vermiş ya da sürgüne gönderilmişti. Öldürülmeleri halinde halkın şiddetli tepki veya isyanından çekindikleri için gizlice katletme veya suikast metodunu uygulamaktan çekinmiyorlardı. Bu tür çirkin eylemlere Hz. Osman'ın hilafeti henüz ele almadığı günlerde Şam bölgesinde başlamışlardı. Hz. Osman'ın gerek şahsiyetinden kaynaklanan

15 I. cilt ilgili bölüme bkz.

ağırbaşlı ve müsamahalı siyaseti, gerekse yakınlarına düşkünlüğü, sertlik yanlısı bazı Emevi yöneticileri için tam bir fırsat olmuştu. Eğer başta Hz. Muaviye bu şekilde bir yönetim boşluğu görmemiş ve bir yerlerden cesaret almamış olsaydı, devlet adamlarının Müslümanların mallarını haksız yere çarçur ettiklerini, adaletten ayrıldıklarını yüzüne karşı cesurca haykıran büyük sahabi Hz. Ebu Zer Gifârî'yi sürgüne göndermeye asla kalkışamazdı.[16]

Muaviye hilafet makamına çıkınca, fikir hürriyeti üzerindeki baskıları daha da arttırmış, sahabenin büyüklerinden Hicr bin Adiy ile Amr Huzaî'yi ve arkadaşlarını –minberlerde Hazreti Ali'ye lanet etmenin caiz olmadığını vicdani bir görev olarak söyledikleri için– katlettirmişti.[17]

Bu şiddetten ürken halk benzeri ceza ve meşakkatlerle karşılaşmaktansa haksızlığa karşı çaresiz sükût etmeyi tercih etmiş, –Muaviye tarafından oğlu Yezid veliaht tayin edildiği zaman Araplardan birinin söylediği gibi – en açık haksızlıklar karşısında bile susmaya ve riyakârlıkta bulunmaya başlamışlardı. Bu adam yalakacılıkta haddi aşarak Muaviye'ye, "Yezid'i veliaht tayin etmeseydin uhdene verilmiş olan İslâm hilafetini perişan eyleyecektik" demişti. Buna karşılık devlet adamlarına riyakârlık ve tabasbus yapmayı şahsiyetlerine yedirmeyen Ahnef bin Kays gibi vicdan sahibi bazı kişiler omurgalı duruşlarını sonuna kadar götürmüşlerdi. İhtimal ki o sırada devlet, diğer adamlardan ziyade bu gibi zevatın yardımına muhtaçtı. Hakkı söylemekten asla çekinmeyen tabiînin büyüklerinden bu mübarek insan, Yezid'in veliahtlığa tayini sırasında icra olunan merasimde de hazır bulunmuş, yalaka münafığın sözlerini de işitmiş, ancak karşı çıkmak için vaziyeti uygun görmediğinden sükûtu tercih etmişti. Ancak Muaviye hemen işin farkına varmış ve Ahnef'ten sükût etmesinin sebebini sormuş, "yalan söyler isem Allah'tan, doğruyu söylersem sizden korkarım" şeklinde tok ve merdane bir cevap almıştı.[18]

16 İbnü'l-Esîr, III, 237.

17 İbn Hallikan, I, 230.

18 İbn Hallikan, I, 230.

Muaviye ile çağdaş olan emir ve valilerle daha sonra iktidar tahtına oturan halifeler de Muaviye'nin bu bastırma ve sindirme politikasını devam ettirdiklerinden, zamanla zulme ve zalime karşı sükût etmekte bir sakınca görmeyen yeni bir nesil türemiş, riya ve zilletle yaşamayı kanıksamış insanların sayısı da iyice çoğalmış, düşünce ve fikir hürriyeti de o ölçüde zayıflamıştı.

Emeviler Devri'nde Necdet (Kahramanlık) ve Mertlik

Emeviler necdet ve mertlik gibi evsaf hususunda menfaatleri gereği, zaman zaman kayıtsız hatta olumsuz tavırlar sergilemek zorunda kalmışlarsa da özellikle bu iki büyük haslet Arap İslâm Devri'nde her zaman hükümferma sıfatlar arasında olmuştur. Necdet ve mertlik, genellikle Emevilerin zorba yöneticileri arasında bile geçerli olan iki özellikti. Devrin olayları arasında bunun örnekleri çoktur. Örneğin, Sıffîn Savaşı günü Muaviye'nin huzuruna Iraklı bir esir getirilmişti. Muaviye savaşın galibi olmanın verdiği memnuniyetle esire dönüp, "Seni benim elime esir düşüren Cenab-ı Hak'a hamd ederim!" der. Esir, "Muaviye! Böyle konuşma," karşılığını verir. Muaviye tekrar, "Allah'a nasıl hamdetmeyeyim. Bir saat içinde arkadaşlarımdan birkaçını öldüren bir adamı elime esir düşürüyor. Görevli! Bu adamın başını hemen kes!" der. Esir yüzünü gökyüzüne çevirerek, "Allahım! İşte görüyorsun, Muaviye beni senin uğruna öldürmüyor. Sen öldürülmeme razı değilsin. Beni yalnızca dünyevi menfaati için öldürmek istiyor. Bunu yaparsa ona müstehak olduğu cezayı elbette vereceksin. Öyle yapmazsa ilahlık şanına yakışan ne ise onu yap!" diyerek yakarır. Bunun üzerine Muaviye, "Yazıklar olsun sana çok acıklı sövdün, duayı güzel yaptın... adamı bırakınız," diyerek öldürmekten vazgeçer.

Emevilerin son zamanları ile Abbasilerin ilk devri valilerinden Muin bin Zaide-i Şeybanî de bazı esirlerin öldürülmesini emretmişti. Esirlerin en genci, "Esirlere su vermeden öldürmek caiz midir?" deyince, Muin su verilmesini emreder. Suyu içtikten sonra bu kez aynı genç, "Şimdi bu esirler senin misafirlerin

sayılır. Misafirin öldürülmesini uygun görür müsün?" deyince, bu zekâ dolu cevaptan hoşlanan Muin esirleri serbest bıraktırır.

Necdet ve mertlik konusunda bir başka örnek de şudur: Haccac bin Yusuf, Haricilerden bazı kişileri esir etmiş ve boyunlarının vurulmasını emretmişti. Esirlerden bir delikanlı Haccac'a, "Ey vali! Biz kabahat ettik. Ancak sen de affederek büyüklük göstermiyorsun," diye yakınır. Bu güzel sözü duyan Haccac, "Tüh olsun bu leşlere! Bunlardan böyle sözler söyleyen yoktu" diyerek şaşkınlığını belirtir ve öldürülmelerinden vazgeçer. Buna benzer daha başka örnekler de çoktur.[19] Araplar çok defa aşere-i mübeşşereden Hz. Zübeyr'in torunu İsa, babası Mus'ab ile birlikte, Irak'ta H. 71 yılında Abdülmelik bin Mervan ile savaştığı günlerde yaptığı gibi, iyi bir ün kazanmak veya kabilesinin kadınlarınca takdirle anılmak düşüncesiyle kendilerini hiç düşünmeden ölüme atarlardı. Mus'ab savaşta öldürüleceğini anlayınca oğluna kendisini terk edip hayatını kurtarmasını tavsiye eder. İsa, "Canımı kurtarmak için seni bırakıp kaçtığımı Kureyş kadınlarının diline düşürür müyüm?" diyerek kendisine yapılan teklifi reddeder. Babası, "Arkadaşlarınla beraber Mekke'de amcana git, Irak halkının ne yaptıklarını kendisine söyle. Beni bırak nasıl olsa ben öleceğim," diyerek ısrar eder. İsa, "Kureyş'e seninle ilgili bilgi götürmem. Asıl sen babacığım ya halkı sadık ve itaatli bulunan Basra'ya git veya halifeye sığın," der. Bu kez de babası kahramanlık ve yiğitlik duygularının altında: "Kureyş'e benim için kaçmış dedirtir miyim?" der ve baba ile oğul tekrar savaşa atılırlar ve ikisi de şehit olur.[20]

Mertlik ve yiğitlik Abbasilerin ilk devrinde de hâkim olan geçerli hasletlerdendi. Harun Reşid, Rebia kabilesine mensup bir adamın takdim ettiği bir kasideden etkilenmiş, kişinin bağışlanma talebi, mertlik ve Alicenaplık duygularını okşamış bu nedenle öldürme emrinden vazgeçmişti.[21] Halife Me'mün, amcası İbrahim bin Mehdî'yi öldürmeye karar verdiğinde vezir-i âzamı Ahmet bin Ebi Halit'le istişarede bulunmuş ve veziri-

19 *Ikdu'l-Ferid*, I, 14; İbn Hallikan, II, 11.

20 *Egânî*,XVII, 163; İbnü'l-Esir, IV, 159.

21 *Egânî*, XII, 24.

nin, "idam edersek emsalin vardır, affedersek emsalsiz sayılırsın" demesi üzerine âlicenablık ve mertlik dürtüsüyle amcasını affetmişti.[22]

Ancak Türklerin İslâm dünyası üzerindeki hâkimiyetlerinden sonra Abbasiler arasında Arap unsuru her geçen gün daha da zayıflamış, gelenek ve görenekleri yok olmuş, devlet adamlarının hedef ve amacı her ne yolla olursa olsun, iktidarı elde tutmak, mal ve servet biriktirmek olunca mertlik, uluvvü cenaplık, yiğitlik ve cesaret anlamına gelen necdet sıfatının örnekleri de yok olmuştu. Bununla birlikte bu yüce duyguların asıl bitişi ve inkırazı Ebu Müslim Horasanî zamanında başlamıştı. Eline düşenler kaç defa bu katı yöneticiden merhamet ve af talebinde bulunmuşlar, ancak o hiçbirine aldırmamış, takip ettiği hedef ve maksattan başka hiçbir şeye önem vermemişti.

İhtiyarlık ve ihtiyarlara saygıya gelince, Abbasilerin devri de dahil olmak üzere, daha sonraki zamanlarda da bu haslet ve âdete riayet ve gerekli saygı hemen her zaman gösterilmiş, günümüze kadar da devam etmiştir.

Emeviler Devri'nde Kadınlar

İslâmî devirde, fetihler sonucu farklı millet ve kültürlerle karşı karşıya gelen Arap kadınları, özellikle Emeviler zamanından itibaren, hızlı bir biçimde değişmeye, eski kültür ve âdetlerini terk etmeye ve ahlaken yozlaşmaya başlamışlardı.

Fetihler sonucu köle ve cariyelerin çoğalmasıyla birlikte bazı halifelerin zevk ve eğlenceye meyletmeleri çalgı, şarkı ve içki kullanımının yayılması, iffet ve kıskançlık anlayışında bir devrim yapmıştı. Şairler bu devirde cinsellik ve çapkınlık içeren gazeller söylemeye cesaret ettikleri gibi, kentlerde de birçok muhannes (kadın tabiatlı erkekler) türemiş, erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerde aracılık yapmayı meslek haline getirmişlerdi. Bu ahlaki yozlaşma ve kokuşma zamanla daha da ziyadeleşmiş, gerek kadın gerekse erkeklerde iffet, ırz ve namusa düşkünlük duyguları zayıflamaya başlamıştı.

22 İbn Hallikân, I, 9.

Daha önce verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslâm öncesi dönemde ve İslâm'ın ilk yıllarında Arap kadınları erkeklerle bir arada oturup sohbet eder, bunda da bir çirkinlik görmezlerdi.[23]

Bir Arap bir başkasının kendi hanımına veya kız kardeşine kötü bir gözle baktığını anlarsa onu çarpışmaya, kamçılaşmaya veya ölümüne dövüşmeye davet ederdi.[24] Biri diğerini öldürünceye kadar vuruşurlardı. Ficar Savaşı'nda olduğu üzere bir kadına edepsizce bir bakış, bazen kabileler arasında savaş nedeni olurdu.[25] Hatta devrin şairleri bu hassasiyetler nedeni ile kadınlar konusunda pek az şiir söylemişlerdir. Rivayete göre kadınlar hakkında ilk gazel söyleyen şair İmru'l-Kays idi.[26] Bu rivayetin doğruluğu kesin olarak bilinmese bile, İslâm öncesi Arapların ırz ve namus konusundaki aşırı kıskançlıkları, gazel türü şiiri sevmemelerinin en önemli nedeni olmuştur. Araplar söz konusu devirden sonra bile sevdiklerinden veya nişanlılarından başka kadınlar hakkında, çok seyrek gazel yazarlardı. Kadınlar ile aşk yaşamak da çok nadirdi. Bir rastlantı eseri biri bu gibi bir harekette bulunsa –İslâmiyet'in ilk yıllarında şöhret bulan âşık ve mecnunlar gibi– dillere destan olur, halk nazarındaki saygınlığını kaybederdi. Bazıları yalnızca yeteneklerini güçlendirmek, şiir yazma becerilerini arttırmak, şairane duyguları beslemek amacıyla aşk konularıyla ilgilenirlerdi. Ancak her ne olursa olsun devrin aşıkâne teşbihleri, açık-saçıklık ve fuhşu çağrıştıran örneklerden tamamen uzaktı.[27]

Araplar namus ve iffete düşkünlükleriyle ve nefsani arzuları kontrol etme özellikleriyle de iftihar eden bir millet olmuştur. İki âşık uzun ayrılıklardan sonra büyük bir arzu ile birbirlerine kavuştukları zaman bile iffet sınırlarını aşmadan konuşurlar, sonra ilişkide bulunmaksızın ayrılırlardı. İffetli sevişmeler

23 *Egânî*, I, 183; VII, 184.

24 *Egânî*, XIX, 26; VI, 54.

25 *Egânî*, XIX, 74.

26 *Egânî*, II, 67.

27 Mesûdî, II, 122.

konusunda en ünlü olan kabile Uzra kabilesiydi. Arap âşıklarının çoğu da bu kabileden çıkmıştı.

Gazel[28]

Araplar arasında bir insanın kendi nişanlısı dışında bir kadın hakkında şiir söylemesi çok çirkin bir davranış sayıldığı için, bir kimsenin nişanlanmadan önce bir başka kadın için gazel yazdığı işitilirse o kızı almasına engel olunurdu.[29]

Raşid Halifeler Arapların gelenek ve göreneklerini koruma konusunda özen gösterdiklerinden, kadınlar hakkında şiir yazılmasını ve gazel söylenmesini ceza gerektiren bir suç saymışlardı.

Hz. Ömer herhangi bir şairin yakını olmayan bir kadın için gazel söylediğini duyar ve yaptığına kanaat getirirse onu dayak cezası ile cezalandırırdı.[30] Gazel söylemek bu şekilde yasak olunca etkisi de büyüsü de o oranda artıyordu. Bir kadın hakkında güzel bir gazel söylendiğinde hemen o kadının şöhreti artar, böylelikle çabucak bir kısmet bulabilirdi. Bu nedenle bazı babalar kızlarının evliliğini kolaylaştırmak için şairlere sipariş te bulunurlar, kızları hakkında özel kasideler bile yazdırırlardı.

Kısacası Araplar yaratılışlarından gelen bir huy, yaşadıkları iklim, bağlı oldukları yaşam tarzının etkisiyle iffet ve namus meselesine büyük önem veren bir toplumdu. Edep ve iffet dairesinde kadınların erkeklerle bir arada bulunmalarında bir sakınca görmezlerdi. Kâbe'de bile kadın erkek beraberce tavaf ederlerdi. İffet, namus, terbiye her şeyin üstünde bir konumdaydı. Ancak sonraki devirlerde uygarlığın getirdiği zorunlu bir sonuç olarak, oyun ve eğlenceye yönelmiş, odalıklar, cariyeler alarak eğlence meclisleri kurmaya başlamış, eski huy ve tavırları da zamanla değişmiştir. Emevilerden halife Süleyman bin Abdülmelik'in zamanına kadar Kâbe'de kadınlar ile erkek-

28 Özellikle aşk, güzellik ve içki konusunda yazılmış gazel türü kastediliyor. Nedim'in gazelleri gibi – ng.

29 *Egânî*, XX, 181.

30 *Egânî*, IV, 98.

lerin birlikte tavaf etmelerinde sakınca görülmemişti. Bu devirde Mekke'de Halid-i Kasrî'nin valiliği zamanında, Arap şairlerinden biri, "Hac mevsimi ne hoş bir toplantı zamanı. Kâbe ne hoş bir mescit. Hacerü'l Esved'e el uzattığımız zaman bize zahmet veren kadınlar ne hoş kadınlardır," anlamında iki beyt söylemişti. Bunu işiten vali Halid kadınların erkeklerle beraber Kâbe'yi tavaf etmelerini yasaklatmıştı.[31]

Emeviler zamanında özellikle çalgı ve şarkının iyice yaygınlaşmasından ve ahalinin zevk ve eğlenceye yönelmesinden sonra Medine'de şairler kadınları övücü gazeller söylemeye cesaret etmişlerdi. Arapları en çok kızdıran şey, şarkıcıların özellikle içki meclislerinde bu gazelleri okumalarıydı. Bu kötü çığırı açanlar da Kureyşlilerdi. Hz. Ebubekir'in torununun oğlu İbn Ebi Atik bu tür gazel söyleyenlerin öncülerindendi. Bununla birlikte kendisi iffetli, namuslu ve ahlak sahibi bir şairdi. Gazel okuması ve yazması, iffet ve namusa karşı olmasından kaynaklanmıyordu. Kureyşlilerden İbn Ebi Rebia da onun yolunda devam ederek birçok gazel düzenlemiştir. Bu büyük şairin şiirleri gözden geçirilecek olursa, sanki fuhşun içine batmış bir zavallı adam olduğu zannedilir. Fakat gerçek hiç de böyle değildir. Kendisi hayatı boyunca haram işlememiş, günaha asla bulaşmamış, örnek bir şahsiyyettir.[32]

Kureyş şairlerinden Arcî de İbn Ebi Rebia'nın yolundan gitmiş gazellerle ömür tüketmiştir.[33] Diğer kabilelerden de başka şairler, zamanla gittikçe artan bir oranda, kadın ve eğlence konulu birçok gazel söylemişlerdir.

Önceleri halifeler huy ve karakter olarak bedevilik özellikleri gösterdiklerinden, bu tür işlere izin vermiyor, tam aksine ellerinden gelen bütün çabayı göstererek halkın içki ve eğlence ortamına düşmesini engellemeye çalışıyorlardı. Bununla birlikte taraftar kazandırma konusunda şairlerin çok etkili oldukları ve önemli görevleri yerine getirdiklerine şahit oldukları için kendi ırz ve namuslarına dokunan olaylar hariç, şairlere

31 Mesudi, II, 116.

32 Câhız, *Kitâbü'l-Hayvan*, I, 28.

33 Egânî, I, 154.

hoşgörülü davranmak zorunda kalıyorlardı. Zekâ ve ileri görüşlülüğüyle şöhret bulan bazı halifeler sırf şairlerin dilinden ve hicvinden kurtulmak için şairlere cömert davranıyorlardı. Şu olay buna bir örnektir: Hz. Peygamber'in ünlü şairi Hassan bin Sabit'in oğlu Abdurrahman, Muaviye'nin kızı hakkında halifeliğinin en parlak zamanında güzel bir gazel yazmıştı. Muaviye'nin oğlu Yezid bu gazeli duyunca oldukça hiddetlenmiş bir halde, babasının huzuruna çıkmış ve ondan şairin öldürülmesini istemişti. Muaviye ile oğlu Yezid arasında şöyle bir konuşma olmuştur:

"– Niçin öldürülmesini istiyorsun?

– Çünkü kız kardeşim hakkında ahlaksızca bir gazel söylemiş.

– Peki gazelde ne demiş?

– Demiş ki: 'Cîrun'da gecem pek uzun sürdü, mahzun gibi vakit geçirdim, burada kalmaktan bıktım.'

– Oğlum! Geceyi uzun bulmuş, mahzun olmuş ise bize ne! Bırak şerrine lanet olsun!

– Fakat babacığım! Demiş ki: 'İşte bunun için Şam'da gurbeti seçtim. Hatta yakınlarım bu gurbetimi farklı yorumladılar.'

– Peki oğlum! Herkes onun gurbetini kötü yorumlamışsa bunun bizimle ilgisi ne?

– Babacığım! İş bildiğin gibi değil. Demiş ki: 'Öyle beyaz, güzel, parlak bir kızdır ki en kıymetli cevherden sayılan bir inci gibidir.'

– Çok doğru söylemiş oğlum! Kız kardeşin öyle güzel değil midir?

– Ama babacığım şöyle demiş: 'Asalet ve soyluluğunu araştıracak olursanız en yüce bir hanedanın izzet ve yüceliğine mensup olduğunu görürsünüz.'

– Oğlum! Bunu da çok doğru söylemiş. Bağlı olduğu hanedan şan ve şevket sahibidir.

– Babacığım bakınız başka daha neler söylemiş: 'Sonra düz mermer üzerinde kollarımızı birbirimizin beline sararak yeşil kubbeye kadar beraber yürüdük.'

– Peki oğlum! Ancak şiddet ve öfkenin bu kadarı da fazladır."[34]

Yezid bir türlü öfkesini yenemiyor, sürekli şairin söylediklerini tekrarlıyordu. Muaviye ise şairi savunmaya devam ederek gazelin de ceza gerektiren bir suç unsuru olmadığını söylüyordu. Yezid odadan çıktıktan sonra Muaviye'nin ileri gelen adamlarından bir kısmı huzuruna girdiler. Şairin büyük bir cürette bulunduğunu, mutlaka cezalandırılması gerektiğini söylediler. Ancak Muaviye yine de istekleri uygun bulmadı ve "başka bir yolla onun hakkından gelirim" dedi. Günün birinde söz konusu şair Abdurrahman tesadüfen Muaviye'nin huzurunda bulunuyordu. Şair, halifenin huzuruna diğer adamlardan sonra girmişti. Muaviye şaire olağanüstü bir iltifatta bulunarak yanında tahtı üzerine oturttu. Onunla konuşurken "Abdurrahman, diğer kızım sana gücendi" dedi. Şair sebebini sorunca da Muaviye devam etti: "çünkü kız kardeşini övmüş ancak ondan hiç söz etmemişsin!" Abdurrahman, Muaviye'nin hilesini fark etmeyerek, "hakkı var onu da memnun edeceğim. Kendisi için pek parlak bir şiir yazacağım" cevabını verdi. Abdurrahman söz verdiği gibi, Muaviye'nin ikinci kızı için de bir gazel söylemişti. Bunu işiten halk, "şairin Muaviye'nin kızı hakkındaki gazelini büyük bir cüret sanıyorduk. Meğer o gazel Muaviye'nin arzu ve emriyle söylenmiş" demeye başladı. Muaviye'nin diğer bir kızı olmadığını bilenler ise şaire kurnazca bir oyun oynadığını, onu halkın huzurunda yalancı çıkarmak istediğini anladılar.

O devir şairlerinden Ebu Dehbel de Muaviye'nin kızı için bir gazel söylemişse de, Muaviye bu şaire de hoşgörülü davranmış, şairin dilini hediye ve bağışlarla bağlamıştı.[35]

Diğer Emevi halifeleri ve valileri de benzer uygulamalarda bulunmuşlardır. Bu gibi durumlar Emevilerin uygarlık yoluna girdikleri, diğer milletlerle kaynaşmaya başladıkları, zevku sefa, eğlenceye düşkünlük ve israfa daldıkları halde, yine de bedevilere özgü ahlak, âdet ve anlayışlardan vazgeçmedikleri-

34 *Egânî*, XIII, 149.

35 *Eganî*, VI, 159.

ni gösteriyor. Bu tür şairler söz konusu dönemde tehlikelerden kendilerini kurtaramazken yine de eğlence, sefahat ve israf devrinin verdiği neşenin yönlendirmesiyle gazel söylemekten çekinmiyorlardı. Kureyşlilerin dışında bu tür gazelleri okumaya cesaret eden şair çok azdı. Gazel yolunu açan ve cüretkâr şiirler yazan Kureyş şairlerinin öncüsü Ömer bin Ebi Rebia idi. Bu şair ünlü şarkıcılardan İbn Süreyc'i yanına alarak bir devenin sırtında Haccac'ın yolunu bekler, gördükleri kadınlar hakkında şiir söyler, şiirlerinde söz ettikleri kadınlar halife eşi veya kızları bile olsa aldırış etmezdi.

Anlaşılan o ki, şairler bizzat kadınların ilgi ve iltifatları doğrultusunda gazeller yazıyorlardı. Kadınlar da kendi velilerinin, akraba ve yakınlarının tepkilerine rağmen şairlerin kendi güzelliklerine dair şiir söylemelerinden çok hoşlanıyorlardı. Bununla ilgili bir örnek şudur: Emevi halifelerinden Abdülmelik bin Mervan hacca gitmek isteyen bir kızının Ömer bin Ebi Rebia'nın diline düşmesinden korkmuştu. Haccac bin Yusuf aracılığı ile şaire haber göndererek böyle bir sözlü saldırıda bulunursa ona her türlü kötülüğü yapacağını bildirmişti. Abdülmelik'in kızı hac görevini tamamladıktan sonra Şam'a varmak üzere Mekke'den ayrıldığı vakit yolda bir adama rast gelir ve ona nereli olduğunu sorar. Yolcu Mekkeli olduğunu söyleyince halifenin kızı, "sana ve bütün hemşerilerine lanet olsun!" der. Bunun sebebini soran yolcuya şu sözleri söyler: "Hacca geldiğim, güzellikte eşi görülmemiş birçok cariyeyle beraber Mekke'ye girdiğim halde o günahkâr şair Ömer bin Ebi Rebia hakkımızda yolculuk sırasında bizi eğlendirecek birkaç beyit bile söylemedi." Yolcu bunun üzerine, "Bu mümkün değil. O mutlaka hakkınızda bir şeyler söylemiştir," cevabını verir. Abdülmelik'in kızı, "O halde git bir şey söylemişse onu al bize getir. Sana her beyt için on dinar veririz," der. Yolcu alelacele şairin yanına koşar. Aslında Ömer halifenin kızı hakkında bir kaside yazmıştır. Bu kasideyi gelen adama gizlice okur.[36]

Bu devir şairlerinden Ahvas da kadınlara gazel yoluyla takılmak ve asılmakla şöhret bulmuştu. Mekke'nin ileri gelen ka-

36 *Egâni*, II, 128.

dınlarını yazdığı gazellerle rahatsız ettiğinden devrin halifesi Süleyman bin Abdülmelik kendisini yakalatıp dayak cezasına çarptırmış, sonra da sürgüne göndermişti.[37]

Ünlü şairlerden Vaddah da bu tür cüretkâr şairlerden biriydi. Velid bin Abdülmelik'in karısı hakkında gazel söylemişti. Velid kendisini öldürtmeye kalkışmışsa da oğlu Abdülaziz karşı çıkarak, "bu adamı öldürürseniz beni alemin önünde rezil etmiş olursunuz. Çünkü halk onun söylediği şeyleri doğru zannederek validemle onun arasında bir ilişki bulunduğuna inanır" der. Büyük bir intikam hissi beslediği halde öldürülmesinden vazgeçer. Daha sonra Velid şairin kendi hanımına saldırmakla yetinmeyip kız kardeşi Fatıma'yı da –ki Ömer bin Abdülaziz'in hanımıydı– yazdığı gazelle rahatsız ettiğini işitince, son derece öfkelenip: "bu köpek hâlâ hanımlarımıza ve kız kardeşlerimize diliyle saldırmaktan çekinmiyor" demiş, sonra bir kuyu kazdırmış, şairi diri diri gömdürmüş ve öldürtmüştü.[38]

Emeviler devri iffet ve kıskançlık noktasından bakılacak olursa, bedevilikten ve kabilecilikten uygarlığa geçiş devriydi. Söz konusu devir sona erdiğinde Arapların bedevi yaşamla ilgili âdet, gelenek ve görenekleri de kaybolup gitti. Zevku sefaya, oyun ve eğlenceye dalıp gittiler. Kıskançlık duyguları zayıfladığından, gazel ve şiir de alıp başını gitmişti. Hatta birilerini methetmek amacıyla yazılan kasidelerin ilk beytleri bile gazel türü olmaya başladı. Abbasilerin ilk halifeleri bedevilik döneminden çok uzak olmadıkları için gazeli ve gazeliyatı onlar da çirkin görmüşler ve yasaklamışlardı. Bu konuda en hassas davranan Mehdî bin Mansur, kendisinin methine dair ünlü şairlerden Beşşar bin Bürt tarafından yazılan bir kasidenin içinde bile gazel bulunduğunu görünce, ona kızmış ve şairi kasidelere gazel karıştırmaktan men etmişti. Beşşar bu tarihten sonra halifenin methine dair kaside söylemesi gerektiğinde gazel beytini atlayarak doğrudan doğruya metihle başlardı.[39]

Bu nedenle Harun Reşid'in zamanına kadar Abbasilerin ilk

37 *Egânî*, IV, 48.

38 *Egânî*, VI, 40.

39 Egânî, III, 41 ve 58.

devirlerinde gazel söylemek çirkin görülüyordu. Söz konusu halife iktidara gelince gazel yazılması için ısrarlarda bile bulunulmuştu.[40] Bu durum doğal olarak eski geleneksel anlayışın değişmesine, dar görüşlülük ve kıskançlık duygularının zayıflamasına neden olmuştu.

Abbasiler Devrinde Örf, Âdet ve Gelenekler

İslâmiyet'in doğuşundan sonra rahat ve sefahate düşmek, şehir halkı ile karışmak, yeni bir hayat tarzı gibi medeni yaşamın gerekleri olan özellikler nedeniyle Arap geleneğinde önemli değişiklikler olmuştur. Bu doğal olarak daha müreffeh bir yaşam biçimi demekti. Bununla birlikte bilimsel gelişmeler ve kültürel gelişim Müslüman Arapları bedevilik yaşamından iyice uzaklaştırmıştı. Özellikle Abbasiler, kendileri namına İslâm devletinin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında en büyük yardımcıları olan İranlıların hatırlarını ve gönüllerini hoş tutmaya, memnun etmeye çalışmaları yüzünden Arap toplumu daha fazla ihmal edilmiş, asabiyet anlayışları başta olmak üzere, ciddi bir yozlaşma ve değişim ortaya çıkmıştı. Daha önceki bölümlerde ele aldığımız üzere Abbasiler hâkimiyet ve güçlerini muhafaza için gerektiğinde öldürme de dahil, baskıcı bir yöntemi tercih etmişlerdi. Bütün bu nedenlerden dolayı saf Arap toplumu veya kabileleri, kendi öz kimlik ve bedevi yaşam tarzı ve hasletlerinden oldukça uzaklaşmışlardı. Vefa, şecaat, hürriyet, izzetinefis, yiğitlik ve kahramanlık gibi meziyetlerden çok az şey korunabilmişti.

Abbasiler Devrinde Kadınlar

Bu devirde cariyelerin sayısının gittikçe çoğalması sonucunda odalık edinme alışkanlığı doğal olarak yaygınlaşmıştı. Bu durum özellikle erkekler arasında kıskançlık ve ırza düşkünlük gibi hislerin zayıflamasına sebep olmuştu. Rum, Türk ve İranlı kızlardan oluşan bu cariyeleri birbirlerine hediye

40 Egânî, III, 160.

etmek, Araplar arasında bir gelenek haline gelmişti. Bunlar Arap kızlarından daha güzel, daha parlak ve alımlıydılar. Önceleri bir erkek kendi eşinden, bir kadın da kocasından başka kimseyi tanımaz ve düşünmez, böylece kadınlar da kocalarından emin olurlardı. Ancak savaşlar sonucunda ele geçen cariyeler ile birlikte anlayışlar değişmiş, kıskançlık duyguları da bir ölçüde dumura uğramıştı. Aklı, irfanı ve bilgisi yerinde olan üst sınıf kadınlar dışında, erkeklerini başka kadınlarla meşgul gören kadınlar eski zihniyetlerini bırakmış, kocalarına karşı daha soğuk ve uzak durmaya başlamışlardı. Bu yüzden Abbasiler devrinin yükselme dönemine ulaşıldığı zaman, şehir kadınları tamamen ihmal edilmiş, yozlamış bir sınıf haline gelmişti. Yani hanımlar eski geleneklerinin aksine daha toleranslı, geniş meşrepli bir yaşam tarzını benimsemiş, hatta bizzat kocalarına cariye takdim etmekten çekinmez bir vaziyete düşmüşlerdi.[41]

Araplar Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın ilk yıllarında bir adamın bir kızla aşıkâne ilişkilere girdiğini duyduklarında buna engel olmaya çalışırlarken, Abbasiler devrinde tam aksine âşık ve maşukun birbirlerine kavuşturulması bir meziyet ve fazilet sayılmaya başlamıştı.[42] İşte bütün bu haller kadının olumsuz yönde değişmesine, izzetinefis ve bağımsızlık düşüncesinin zayıflamasına sebep olmuştu. Kadınlar zamanla erkekler tarafından hakir görülmeye başlanılmıştı. Kadınlar hakkında sui zanda bulunmak, onları tahkir etmek, güvenilmemesini tavsiye etmek sanki bir âdet ve gelenek haline gelmişti. Erkekler kadınlardan uzak bir halde yaşamaya, bağımsızlıklarına engel olmaya, evden dışarı çıkmalarını, yabancılarla konuşmalarını engellemeye başladılar. Oysa kadınların bu hale düşmelerinin asıl nedeni bizzat erkeklerdi. Kadınların hainliği, acımasızlığı, kötü düşünceleri ve hileleri dilden dile yayılmış, buna dair birçok hikâye, masal ve şiirler söylenmişti.

Kadınlar hakkında sui zanda bulunulmasını, onlara karşı dikkatli olunmasını ifade eden edebî beyitler, atasözleri ve ve-

41 *El-Ferec ba'de'ş-Şidde*, II, 183.

42 *Tezyînü'l-Esvâk*, 122.

cizeler ciddi eserler içinde bile yer almaya başlamıştı. Günümüze ulaşan eserlerden birisi olan *Binbir Gece Masalları* ortaçağ İslâm dünyasında odalık alma âdetinin ne derece yaygın olduğunu, Müslümanların zevku sefaya ne derece daldıklarını gözler önüne sermektedir. Örneğin, Arapların en büyük şair ve filozoflarından biri olan meşhur Ebu'l-Alâ, kadınlar için şöyle diyordu: "Bir çocuk on yaşına gelince hareme girmemelidir. Buna aykırı hareket edersen, ne kadar akıllı olursan ol, ahmak sayılmaktan kurtulamazsın. Çok iyi bilmelisin ki, kadınlar şer ve fenalık tuzağıdır. En yüksek şan ve şeref kadınlar yüzünden zayi olur."[43]

Yine münşilerden biri dostlarından birine bir kızının vefatından dolayı bir taziye mektubu yazmak istediğinde –Ebü Bekir Harezmi'nin yaptığı gibi– sanki bir tebrik yazısı yazmıştır. Ebubekir kızları defnetmeyi iyi bir iş olarak kabul ediyor, kızlar için kabri en büyük nimet görüyordu "En büyük nimet bir ırzın kabir ile örtülmesidir," sözü bir beyittir. "Kızım hayatımın uzamasını ister, ben ise şefkatimden onun ölmesini isterim, harem için en büyük nimet ölümdür," sözleri de bir başka beyittir.[44]

Kısacası, kadınların tahkir olunması veya ırza aşırı düşkünlükle alakalı bu tür beyitlerin sayısı az değildir. Özellikle H. 4 ve 5. yüzyıllarda şairlerin dilinde genel durum böyleydi. Bu yüzden Abbasiler devletinin geleceği için zorunlu olan cömertlik ve keremden başka eski Arap gelenek ve âdetinden bir şey kalmamıştı. Seha ve kerem, bir devletin ayakta kalmasının temeli olduğundan, hiçbir devirde ihmal edilmeyen bir haslet olarak günümüze kadar devam etmiştir.

Cömertlik ve Âlicenaplık

Zamanımızda para kazanmak, servet sahibi olmak, insan gücü ile sonuçları arasında bulunan bir oran ve denge esası üzerine kurulmuş ekonomik kurallara bağlıdır. Bir insan ticaret, zi-

43 *Elif-Bâ*, II, 77.

44 *Resâilü'l-Harezmî*, 20.

raat, sanat gibi hangi alanlarda olursa olsun, hangi kazanç yoluna girerse girsin akıl, zekâ ve gayreti oranında başarılı olur. Ona göre kazanır, refah seviyesi de o ölçüde yükselir. Mısır'da şu son zamanlarda (20. yüzyılın başları kastediliyor) birdenbire ortaya çıkan geçim pahalılığı gibi birtakım özel durumlar istisna olmak üzere para kazanma ve geçimi temin eden bütün vasıtalar belli kurallar ve disiplin altına alınmıştır. Yani bir sanatkârın ücreti işinin miktarına göre takdir olunduğu gibi bir tacirin kazancı da sermayesinin miktarına göre çok veya az olur.

Ortaçağ İslâm uygarlığı devrinde sıraladığımız bu kanun ve kurallar yalnız çiftçiler ile satıcılar ve sanayi dalında çalışan avam sınıfı için geçerliydi. Üst sınıf dediğimiz havas ve ona bağlı kesim, günümüz uygar devletlerinde benzeri olmayan diğer bir tarzda gelirler elde eder, geçimlerini sürdürürdü. Bu tarzın en mühim kesimi halife, vezir ve saraya yakın devlet adamlarının kendilerinden daha alt seviyedeki insanlara gösterdikleri seha ve keremin (cömertlik ve âlicenaplık) bir sonucu olan bağış ve ihsanlarla yapılan geçim yoluydu. Bu dağıtılan paraların kaynağı da devlet hazinesiydi. Devlet hazinesi ya halifenin veya onun makamında olan vezir, kumandan ve valilerin emrine –her birinin şekil ve nüfuzuna– bağlı olarak dağıtılırdı. Beyt'ül-malin gelir kaynakları haraç ve cizyeden ibaretti. Abbasi devletinin birinci devrinde 360 milyon dirheme ulaşan yıllık gelirden doğrudan doğruya devlet işlerine 50 milyon dirhemden fazla bütçe ayrılmazdı. Geri kalan 300 milyon dirhem çoğunluğu haraç gelirlerinden olmak üzere hazineye kalıyordu. O devirlerde hazine gelirinin yarısı veya üçte ikisi haraç ve cizyeden karşılanıyordu. Günümüzde bu oranda bir vergi oldukça fahiş ve ağır bir vergi olarak kabul edilir. Oysa söz konusu devrin şartlarına göre normal hatta düşük bir oran kabul ediliyordu. Normalde arazi ekilsin ekilmesin senelik haraç mutlaka tahsil edilirdi. Abbasiler ise daha âdil davranmışlar, haracı yalnızca ekili arazinin mahsulünün bir kısmından tahsil etmişlerdi.

Devlet hazinesinden artan gelirin bir kısmı hükümet memurlarının maaşlarına sarf olunduktan sonra geri kalanı havasa maaş ve atiye şeklinde taksim edilirdi. Havas sınıfı aldıkları maaş veya ihsanlardan ziyade işgal ettikleri mevki ve mansıba göre şeref ve itibar kazandıklarından, konumlarını muhafaza için büyük servetler harcamak zorunda kalıyorlardı. Bu servetler en yakınlarından başlamak üzere çevresindeki tüm destekçilerine belli oranlarda dağıtılıyordu. Paralar bu yolla halifeden vezirlere, valilerden üst kademe bürokratlara, bunlardan daha aşağıdakilere, oradan da avam sınıfı olan satıcılara, bakkallara ve diğer gruplara intikal ederdi. Avamdan vergi şeklinde alınan paralar eşya ve yiyecek parası olarak tekrar avama verildiği için sanki kendilerinden bir şey alınmamış olurdu. Bu şekilde para dönüşü İslâm uygarlığına özgü bir durum değildi. Gerçekte tüm eski uygarlıklarda geçerli olan bir ekonomik kuraldı. Örneğin havas sınıfını oluşturan Atinalılar para kazanmak ve günlük yaşamlarını sürdürmek için hiçbir sanatla meşgul olmazlardı. Sadece hazinenin sırtından geçinirlerdi. Miktarı belirli maaş, çeşitli bağışlar veya ganimet malları gibi paylarla yaşarlardı. Atinalıların çalışma ve iş yapmaya bedel başlıca meşguliyetleri siyasi veya bilimsel konular üzerine yoğunlaşmak, şehrin park ve bahçelerinde dolaşmak ve resmi kutlama ve bayramlarda hazır bulunmaktı.[45] Fakat bu durum yalnızca Atina ve diğer büyük şehirlere özgü bir durumdu. Genel bir kural değildi. Müslümanlar Arapların cömertlik sıfatlarıyla Cahiliye Devri'nden itibaren o şekilde geçinmeye alışmış bulunmalarından ötürü, eski uygarlıklarda geçerli olan üst sınıfın geçim modelini yaygın hale getirmişlerdi. Eskiden bir Arap kabile reisi kabile fertleriyle beraber savaş ve yağmaya çıkardı. Savaş sonucunda elde ettikleri ganimeti de kabilenin ileri gelenlerine dağıtırdı. Bunlar da kendi adamlarına tahsil ederlerdi. Bu yüzden "çok kapmak çok vermek" Arapların kazanç metotları arasındaydı.[46] Pa-

45 *Library of univ. Hist.* II, 150.

46 Ibn Hallikan, II, 117.

ra ve mal biriktirmek Cahiliye Arapları arasında kötü ve çirkin bir huy olarak kabul edilirdi.[47]

Bu eski meziyetin sürdürülmesine, diğer sıfatların zayıflamasına veya yok edilmesine sebep; söz konusu devirlerde, özellikle Emevilerin hilafet mücadelesinde para gücü ile taraftar kazanmayı siyasetlerinin temeli kabul etmeleridir. Halkı hediye ve bağışlara alıştırdıktan sonra devletlerinin devam ve gücünü sürdürmek için bu kötü alışkanlığı daha da yaymışlardı. Daha sonra gelen Abbasiler, Emevilerin bu kötü âdetini sürdürmekten başka çare bulamadılar. Hatta sürdürmekle yetinmediler, bazı yönlerden daha ileri gitmeye mecbur oldular. Bu nedenle devlet hazinesini ölçüsüzce saçıp savurmak devletin ayakta kalması için bir zorunluluk olarak kabul ediliyordu. Tutumlu olmak ve devlet hazinesini dikkatli harcamak özellikle asker ve üst kademe devlet adamlarının itiraz ve isyanları ile sonuçlanıyordu.

Ashab-ı kiram Raşid Halifeler devrinde, Arapların eski alışkanlıklarına veya Kays bin Âsım tarafından rivayet olunan "En bereketli servet, kırk deveden ibarettir. En fazla olarak altmış deveye sahip olmak da caizdir. Ancak yazıklar olsun o kimseye ki yüzlerce devesi var iken bu servetinden başkalarına hiçbir şey vermez," hadis-i şerifine uygun olarak,[48] çok mal sahibi olmaya rağbet etmezlerdi. Bu yüzden Raşid Halifeler devlet hazinesinde bir şey biriktirmezlerdi. Bu dönemde Müslümanlar peygamberliğin manevi havası ve etkisi altında yapılan fetihler ve ele geçirilen ganimet mallarıyla meşguldüler. Cihat çağrılarına büyük bir samimiyetle koşuyorlardı. Haraç ve cizye miktarı da normal bir ölçüde tahsil olunuyordu. Bu nedenle haraç gelirinden ciddi bir fazlalık veya birikim olmuyordu. Ancak Emevilerle birlikte değişen zihniyete paralel olarak, para ve servete büyük ihtiyaç duyuldu. Bu nedenle devlet gelirinin artırılması için her türlü vasıtaya başvuruldu. Ayrıca fetihleri daha da yaymak, güçlerini iyice pekiştirmek için asker maaşlarını ciddi oranda arttırırken, sahabenin oğullarıyla kendilerine yan-

47 *Egani*,II, 156.

48 *Egani*,XIII, 152.

daş Kureyş'in ileri gelenlerinin maaşlarını da bir kat daha yükseltmişlerdi. Beyt'ül-mal'den külliyetli maaşlar almaya başlayan Emevi yandaşları eldeki servetlerini hanlar, saraylar ve köşkler yapmaya, buralarda hizmetkâr ve cariye istihdamına, şairlere, nedimlere, maiyet halkına sarf ediyorlardı. Bu paralar geldiği gibi dağıtılırdı.

Hazreti Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Ubeydullah, Abdullah bin Cafer, Said bin el-Âs hep bu şekilde hareket ederlerdi.[49] Bunlardan biri Muaviye veya oğlu Yezid'in makamına çıktığında halife onun maaşını öder, bazen değerli hediyeler de verirdi. Onlar da bu paraları alarak memleketlerine döner, aldıklarının tamamını yakınlarına ve ihtiyaç içinde olanlara dağıtırlardı.[50] Halifeler de onların bu cömertliklerini bildikleri için kendilerine verilen maaş ve hediyeleri tüm Medine ahalisine verilmiş kabul ederlerdi. Bu tarzda hareket etmek yalnızca birkaç şahısla sınırlı değildi. Çoğunluk böyle davranıyordu. Sekine binti Hüseyin ve Ayşe binti Talha ve diğer birçok sahabi kızı da Emevilerden aldıkları tüm maaşı olduğu gibi dağıtıyorlardı. Ayşe bazen eli daralınca halifenin huzuruna çıkar, ona ihtiyacını ifade ederdi. Halife de ona cömert davranır, yüz binlerce dirhem hediye verirdi. Bu mübarek hanım Hicaz'a dönünce kendisine başvuran ihtiyaç sahiplerine bütün parayı parça parça dağıtır, yanında hiçbir şey bırakmazdı. Bu devirde şairler bile aldıkları hediye ve bağışları çevresindeki fakirlere dağıtıyorlardı. Bu sebepten bunlardan birçoğu büyük servetlere kavuştukları halde sırf aşırı cömertliklerinden dolayı borçlu yaşar, çokları fakru zaruret içinde ölüp giderdi.[51]

Abbasiler, Emevilerin bu cömertlik geleneğinden ayrılamadılar. Aynı şekilde kendilerine ihsanda bulundukları şahıslar da Emevi döneminde olduğu gibi halifelerden aldıklarını tamamen dağıtmaya devam etmişlerdir. Örneğin Medine'de oturan Musa Kazım[52] Bağdat'a her gelişinde Halife Mehdî ona büyük

49 *Ikdü'l-Ferîd*, I, 85.

50 Mesudi II, 111.

51 *Egani*, V, 180; XVII, 156.

52 Mûsa bin Cafer-i Sadık (745-799) Şiilik inancına göre 12 İmam'dan yedinci-

miktarda para verir, o da Medine'ye dönünce bu paraları çıkınlara koyarak, ahaliye dağıtırdı.[53] Valiler, şairler ve diğer bürokratlar da aynı âdeti sürdürür, herkes haline, maaşının miktarına göre aldığını dağıtırdı. Bunlardan bazıları halifenin huzuruna kolayca çıkabilmek için bazen saray görevlilerine ihsanda bulunurdu.[54]

Yemek ve Ziyafetle Halkı Memnun Etmek

Kısacası başta halifeler olmak üzere vali ve diğer yöneticiler cömertliği, hâkimiyetlerinin teyit ve takviyesine hizmet eden en önemli vasıta kabul ediyorlardı. Halkın memnuniyetini ve rızasını kazanmak için cömertliğin en sade şekli olan ziyafet verme usulünü yaygın olarak kullanıyorlardı. Yöneticilerin ziyafet sofraları günün her saati halka açık olur, bir valinin sofrasında sabah akşam binlerce insan karnını doyururdu. Raşid Halifeler devrinden itibaren bu güzel âdet daha da yaygınlaşmıştı. Önceleri eski bir Arap âdeti olarak kabul edilen ziyafet sofraları, sonraları çeşitli kabilelerin memnuniyetini sağlamak, desteğini almak için başvurulan etkili bir yöntem olmuştu. Zamanla bu âdet daha da yaygınlaşmış, yollara, halkın gelip geçtiği yerlere sofra kurma aşamasına ulaşmıştı. Bu son usulü ilk başlatan ve yolculara ziyafet veren zat Ubeydullah bin Abbas olmuştur. İslâm'ın ilk yıllarında Emevi halifelerinden yüksek maaş alıp, bu şekilde cömertçe sarf etmekle şöhret bulan, çok sayıda şahsiyet vardı.

Emevi valilerinden zekâ ve dehalarıyla öne çıkanlar da aynı şekilde hareket ederek, yol kenarlarına ziyafet sofraları kur-

---

sidir. Babası altıncı İmam Cafer-i Sadık, annesi ise Afrika kökenli Hamide Hatun'dur. Eşi Ümmü Benin, annesi Hamide Hatun tarafından bir köleyken satın alınarak serbest bırakıldı ve bir İslâm âliminin yanında eğitim gördü. Musa el-Kazım imam olduktan sonra Abbasilerle ve Emevilerle güç mücadelesine girişti. Babası İmam Cafer-i Sadık, Abbasi Halifesi tarafından zehirletilerek şehit edilmiştir. Mekke ile Medine arasındaki Abwa şehrinde yaşamıştır. Sekiz çocuğu olmuştur. Sekizinci İmam olan Ali er-Rıza ve kızları Fatıma ile Hacer tanınmış çocuklarıdır. (Wikipedia.org) – ng.

53 İbn Hallikan II, 121.

54 *Egani*,V, 84; XII, 11.

dururlardı. Bunlar arasında zulmüyle şöhret bulan Haccac- Zâlim bile Ramazan boyunca her gün bin sofra, normal günlerde ise 500 sofra kurdururdu. Her bir sofrada on kişi oturur, en az on çeşit yemek, kızartılmış taze balıklar ve şekerli sütlaçlar bulunurdu.

Haccac kendini kolayca belli etmeyecek bir kıyafetle bizzat bu sofraları birer birer dolaşır, kontrol ederdi. Örneğin sütlaçlardan birinin üzerinde yeterli miktarda şeker göremezse, derhal aşçıyı çağırarak durumu haber verirdi. Şayet şekerle dönünceye kadar sütlaç yenir ise aşçıya 200 değnek vurdururdu. Haccac'ın maiyetinde bulunan büyük memurlar da görevli oldukları şehirlerde aynı tarzda hareket eder, bazıları öğle ve akşam olmak üzere günde iki kez sofra kurdururdu.[55] Hişam bin Abdülmelik'in Irak valisi Yusuf bin Ömer 500 sofra açtırıyordu. Yezit bin Hubeyre de günde en az 1000 sofra açtırırdı. Diğer valiler de bunlardan geri kalmazlardı. Örneğin Mısır valisi Ahmet bin Tolun, avam ve havas için ayrı ayrı sofralar kurdururdu.[56] Mısır'da Fatımîlerin ünlü mabeyincisi Lü'lü' bazen sofra kurdurmaksızın halka yemek dağıtırdı. Bu zat her gün yemek tencereleriyle beraber on iki bin ekmek dağıtırdı. Ramazanda bu miktarı bir kat daha arttırır bizzat kendisi dağıtım işini organize ederdi.[57] Halkın gönlünü hoş tutmak için sadaka adıyla dağıtılan para ve mallar ise bunun dışındadır. Her halifenin sadaka adıyla belli bir miktar günlük harcaması vardı. Bununla birlikte bazı halifeler bu sadaka parasını sırf sevaba kavuşmak veya cömertlik duygusuyla dağıtırlardı.

Halk için bu şekilde ziyafet sofraları düzenlemek, kuşkusuz yalnızca Müslümanlara mahsus bir gelenek değildi. İslâm öncesi dönemlerde de birçok toplumda görülen köklü bir âdetti. Örneğin Roma'da avam takımı, devlet adamları tarafından dağıtılan un ve etten oluşan bir tür yemekle geçinirlerdi. Eski İran hükümdarlarından bazıları, her birinin üzerinde yarın koyun, bir sahan helva veya bal, on ekmek, bir testi şarap veya süt ve

55 *İkdü'l-Ferîd*, III, 6.

56 İbn Hallikân, I, 55.

57 Makrîzî, II, 85.

bir balık olmak üzere günlük 500 sofra kurdururdu.[58] Müslümanlar birçok konuda olduğu gibi, kendilerinden önceki toplumların faydalı geleneklerini almaktan çekinmemiş, daha da geliştirip yaymışlardır.

Herhangi bir devlet memuriyetinde bulunmayan ancak üst düzeyden kabul edilen kişilerle hükümdarların yakınlığına gelince; daha önce de bahsettiğimiz gibi, bunların desteklerini almak amacıyla halifeler tarafından hibe ve bağışlarda bulunulur, bu kişilere yüklü maaşlar tahsis olunurdu.[59] Bu yüzden izzet ve onuruna düşkün olup minnet altına girmek istemeyenler, halifelerin bağış ve israfından nefret ederlerdi. Bunlar özellikle Bermeki ailesinin felaketinden sonra çoğunlukla çölde yaşamı tercih eden kişilerdi. Bermekilerin başına gelen felaket ve acı son dillere destan olmuştu. Halifeler tarafından verilen paralar ile zengin olup servet sahibi olanların mutlaka bir gün hayatlarının tehlikeye gireceği inancı halk arasında yayılmıştı. Bu yüzden birçok önemli şahsiyet çölde mahrumiyet içinde yaşamayı halifelerin bağış ve lütfuna tercih ediyordu.[60]

Hibeler ve Dindarlık

Bununla beraber Emevilerin ilk yıllarında yetişen fukaha, ulema ve önde gelen büyük insanlar halifelerin hediye ve bağışlarını rüşvet olarak gördüklerinden, kabul etmezlerdi. Ancak birçoğu ısrarlar karşısında dayanamamış, çok geçmeden fikirlerini değiştirmiş, hatta bağış ve hediyeye nail olmayı bir üstünlük ve imtiyaz olarak görmeye başlamışlardı.

Zamanla huyu bozulan halk, sırf geçinme ve günlük yaşamını sürdürme düşüncesi ile zenginlere yaklaşmak zorunda kalmıştı. Bu yüzden halk arasında âdeta bir yalakalık yarışı başladı. Bazıları sadece bağış ve hediye, bazıları da belli bir miktar maaş almakla geçiniyorlardı. Düzenli maaş alanlar çoğunlukla muhtaçlar, yaşlı ve düşkün insanlar, dul ve yetim kadınlar ve

58 *Tertîbü'd-Düvel*, 120.

59 *Egânî*, XVII, 154.

60 *Egânî*, XII, 9.

aciz ihtiyarlardan oluşuyordu. Maaşların miktarı halife veya valilerin takdirine bağlıydı. Bazı yöneticiler, ensar ve muhacirlerin çocuk ve torunlarına maaş bağlamaya meyilli oldukları halde bazıları da Şia ve yandaşlarına, bir diğer yönetici grubu da Kureyş kabilesine mensup kişilere veya kendi kabilelerine maaş tahsis ederlerdi. Örneğin Abbasi halifelerinden Muktedi'nin veziri Ali bin İsa, Talibiler ile Abbasilere ve Ensarın çocuklarına maaşlar tahsis etmişti. Vezirlerden İbn-ül Furat, en fazla aylık yüz dinar, en az beş dirhem olmak üzere, fukaha, ulema, fukara ve eşrafa maaşlar bağlamıştı.[61] Mısır'da hüküm süren İhşit devleti hükümdarlarından Kâfûr, Bağdat'taki halifenin aleyhine olarak kendisine iltica eden muhaliflerin her birine ciddi bağışlarda bulunmuştu.[62] Bu nedenlerden dolayı halifeler, şairlere ciddi bağışlarda bulunmayı da caiz görürlerdi. Çünkü bu harcama devletin nüfuzunu arttırmak için zaruri bir durumdu. Bununla beraber halifelerin bu konuda kendilerini savunmak için açıkça bir şey söyledikleri kaydedilmemiştir. Ancak dinî nüfuz sahibi biri bu sarfiyat için bir sakınca görürse, ses çıkarmaz, onları memnun etmeye çalışır, Harun Reşid ile Mehdî'nin Süfyan-ı Sevrî'ye karşı yaptıkları gibi yumuşaklıkla nefislerini korumaya çalışırdı.[63]

Büyüklerin Küçüklerin Sırtından Geçinmesi

İslâm medeniyeti devrinde küçüklerin büyüklerin sırtından geçinmeleri yukarıda anlattığımız şekildeydi. Bunun tam tersi olan büyüklerin küçüklerden geçinmesine gelince, bu da seha dediğimiz cömertlik yoluyla oluyordu. Ancak buradaki seha hediye şeklinde kendini gösteriyordu. Üst makamın, alttakilere ve halka verdikleri para ve maaşlara atiye ve ihsan denildiği gibi, aşağıdan yukarıya verilen para ve mallara da hediye adı veriliyordu. Hediye vermek özellikle Abbasiler devrinde oldukça yaygınlaşmıştı. Bir vali bir vilayete atandığı zaman, onun görev

61 İbn Hallikân, I, 372.

62 El-Ferec, II, 142.

63 *Sirâcü'l-Mülûk*, 56.

yerine ulaştığı gün, bölge halkının ilk yaptığı şey para, cariye, at, elbise gibi hediyeler takdim etmekten ibaret olurdu.[64] Vali de aynı şekilde kendisini atayan halife veya vezire çeşitli hediyeler arz etmeye mecburdu. Bir vali, bir vilayette uzun müddet kalırsa her sene merkeze çeşitli hediyeler göndermek zorundaydı. Şayet vali, bunda kusur veya cimrilik ederse, bu, merkeze karşı olumsuz bir tavır olarak kabul edilirdi.[65]

Seha ve kerem sözünü ettiğimiz devirlerde zaman zaman bazı değişiklikler göstermekle birlikte, hiçbir zaman sıyrılması mümkün olmayan genel bir kaide ve bir âdetti. Emevilerin ilk devirlerinde bağışlar deve, at, koyun ve sığır gibi hayvanlardan ibaretti. Halifeler, kendilerine ihtiyaçlarını arz eden kişilere, doğurgan bir dişi deve ile bir damızlık deve, çoban yahut bir cariye ve bir at bağışlarlardı. Maaşlar ise altın veya gümüş olarak ödeniyordu. Ancak Emevilerin orta dönemlerinde, bu gelenek biraz değişmiş, bağış ve ihsanlar, işlemeli elbise ve kaftanlar, güzel cariyeler ve nakit paralara dönüşmüştü. Abbasiler devrinde ise altın çıkınlara, mücevher takımlarına, ipekli kumaş elbiselere, köşk, köy ve benzeri mülklere dönüşmüştü.

Hatır - Kadir Bilme ve Vefa

İnsanlar arası ilişkilerde, bir başka deyişle muamelatta hatırşinaslık ve kadirbilirlik, Arap ve İslâm kültüründe eski bir gelenek ve yaradılıştan gelen bir karakterdi. Bazı araştırmacılar, bu iddiamıza karşı çıkmışlarsa da biz buna katılmıyoruz. Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Arap toplumları düşünce ve ifade özgürlüğüne düşkün bir topluluktu. Fıtratlarında yer alan bu özelliklerin ortaya çıktığı örnekler çoktur. Raşid Halifeler devrinin sonuna kadar bu vasıflarını devam ettirmişlerdi. Ancak Emeviler devrinde, hâkimiyet mücadelesi zamanında, hak ve hukuk yerine şiddet ve hile hükümferma olunca, doğal olarak halkın karakteri de bozulmuş, bir yozlaşma dönemi başlamıştı. Tarihleri boyunca, hür ve kayıt-

64 İbnü'l-Esîr, VI, 51.

65 İbnü'l-Esîr, VII, 121.

sız bir biçimde yaşamış bir toplum esaret altına alınıyordu. Diğer taraftan da bizzat halifeler, kendilerine destek ve taraftar kazanmak veya muhalefet edenleri susturmak için halka karşı kadirşinaslık veya hatır-nüvazlık gösteriyor, buna da "hilm" (tolerans ve anlayışlı davranma) adını veriyorlardı. Anlaşılan o ki hem hâkim hem de mahkûmların ahlakı temelden değişmeye başlamıştı.

Halka karşı hilm ve hoşgörü metodunu seçenlerin ilki halife Muaviye idi. Muaviye, özellikle peygamberin Ehl-i Beyt'ine karşı çok saygılı davranır, kendi şahsı ve idaresi aleyhinde yaptıkları ağır eleştirileri bile sessizce dinler, asla karşılık vermez, hatta çok zaman onlara iyilik ve ihsanlarda bulunurdu. Yine aynı halife, Kâbe'de bulunan Şu'be bin Gariz'e gösterdiği muamelede olduğu gibi bazen de hafife alarak karşılık verirdi. Muaviye Şu'be'yi huzuruna davet etmek ister. Gönderdiği adam Şu'be'ye, "Müminlerin emiri seni istiyor," deyince Şu'be de cevaben: "Müminlerin emiri vefat etmedi mi? Başka bir emir mi var?" karşılığında bulunur. Özel memur, "Muaviye seni istiyor." deyince Şu'be de Muaviye'nin huzuruna çıkar, ancak hilafet selamı vermez. Muaviye adamın doğrudan doğruya para kabul etmeyeceğini bildiği için sahip olduğu bir parça araziyi satın almak amacıyla, ona iyilik yapmayı ve bağışla kendisine bağlamayı düşünür. Aralarında şu konuşma geçer:

"– Teyma'daki arazin ne haldedir?

– Gelirleriyle çıplaklar giydiriliyor, komşular geçimlerini sağlıyor.

– Onu satar mısın?

– Evet.

– Kaça satarsın?

– 60 bin dinara satarım. Yurt halkının sıkıntısı olmasaydı, aslında burayı satmazdım.

– Fakat fiyatı çok yüksek tutuyorsun.

– Size yüksek geliyor. Bu yer dostlarınızdan, yandaşlarınızdan birinin olsaydı, hiç çekinmeden 600 bin dinara satın alırdınız.

– Demek ki toprağını satmak istemiyorsun. Babanızın kendisi için söylediği mersiyeyi bana okumak ister misin?"

Şu'be mersiyeyi okur. Halife Muaviye şiiri çok beğenir.

"– Bu mersiyeye babanızdan daha çok ben layıktım, der.

– Hayır. Hem yalan söylüyorsun hem alçaklık ediyorsun, karşılığını verir Şu'be.

– Hadi yalan söylüyorum diyelim fakat alçaklık ettiğim nereden çıktı?

– Çünkü Cahiliye Devri'nde nasıl Hak düşmanı idiyseniz, İslâmiyet'ten sonra da Hak ve hakikatin düşmanı kaldınız. Cahiliye Devri'nde halk sizi mağlup edip alçaltıncaya kadar, Hazreti Peygamber ile ona gelen vahye karşı savaştınız. Her fenalığı yaptınız. İslâmiyet'ten sonra ise Peygamber'in çocuklarını hilafet hakkından mahrum ettiniz. Siz haksız oğlu haksızsınız. Halife olmaya ne hakkınız vardı?"

Muaviye bu tok sözleri işitince, aşağılayan ve hafife alan bir tavırla, "İhtiyar hakikaten bunamıştır. Kaldırınız," der.

Hizmetçiler Şu'be'yi Muaviye'nin huzurundan çıkarırlar.

Muaviye'nin hilmini gösteren olaylardan birisi de şudur: Haşimilerden Urve binti Haris bin Abdulmuttalib ihtiyarlığının son günlerinde Muaviye'nin huzuruna çıkar. Muaviye:

– "Hoş geldin hala. Ne haldesin?" diye sorar.

Urve:

– "Yeğenim iyiyim. Fakat sen nankörlük ettin. Amcaoğluna gaddarlık ettin. Kendi adından başka bir isim taşıyorsun. Hakkından fazla aldın. Bu dinin güçlenmesine en fazla hizmet eden Ehl-i Beyt olan biziz. Hazreti Peygamber, görevini yerine getirip, vefat ettikten sonra, Teym, Adiy kabilesi ve Ümeyyeliler, üzerimize saldırdılar, hakkımızı gasp ettiler. Üzerimize hâkim kesildiniz. Bizler Firavun'un ailesi içerisindeki İsrail oğullarına benzedik. Ebu Talib'in oğlu Ali, Hazreti Peygamber'den sonra Hazreti Musa'ya göre kardeşi Harun makamındadır."

Mecliste hazır bulunan Amr bin el'Âs:

– "Sus akılsız bunak ihtiyar!" deyip azarlayarak söze karışır.

Urve, Amr bin el'Âs'ın babası belli olmayan bir adam olduğunu anlatmaya başlar. Muaviye:

– "Allah geçmişlerimizi affetsin", diyerek Urve'ye bir şeye ihtiyacı olup olmadığını sorar. Urve iki bini Haris bin Abdulmuttalib oğulları fakirlerinin iaşesine tahsis etmek için bir yer satın almak, iki bini aynı sülale fakirlerinin evlenmelerine sarf olunmak, üçüncü ikibini ise kendi ihtiyaçları için olmak üzere altı bin dinarın kendisine ödenmesini talep eder. Halife Muaviye bütün isteklerini yerine getirir.[66]

Muaviye, muhaliflerini para, tolerans veya kuvvet zoruyla susturamaz ve kendi tarafına çekmekte aciz kalır ise tehlikeli gördüğü kimseleri gizlice ortadan kaldırmaya çalışırdı. Kendisinin destekçileri de bu ahlakını galibiyet veya amacına ulaşmak için hatırlarını saydığını bildiklerinden, para veya yüksek bir mevkiye çıkabilmek için kendisine yandaş olur veya öyle görünürlerdi. Muaviye zekâ ve dehası, yönetim becerisi ve otoritesi sayesinde halifelik görevini büyük bir ustalık ve başarı ile sürdürmüştü. Bu yüzden onun hilmi, toleranslı idaresi ve yumuşak huyluluğu dilden dile aktarılmış, "İnsanlar yöneticilerinin dinî üzerindedir," sözüne uygun olarak herkes onu kendisine örnek almıştı. Söz konusu dönemde çoğunlukla, devlet adamları arasında menfaat ve çıkarcılık yayılmış ise de güzel huyları büsbütün ortadan kalkmamıştı. Sonraki dönemlerde İranlılar Emeviler aleyhine Abbasilere destek verip Ebu Müslim Horasani vefâ, mertlik ve âlicenaplığa aykırı bir siyasetle, kan dökmeye başlayınca, halk hiç suçları olmadığı halde hayatlarından emin olmamaya başlamış, gerçek düşüncelerinin aksine, yönetime saygılıymış gibi davranmıştır. Ebu Müslim Horasani, dünyayı kana buladıktan sonra, muzaffer olmuş ve yönetimi Abbasilere teslim etmişti. Ancak bu sefer de hilafet, Abbasiler ile Şiîler arasında bir tartışma ve çekişme konusu olarak yer etti. Sonra Mansur, iktidara gelince hilafet konusunu tamamen çözmek için halifelik hakkını kendi hanedanına özgü bir hak olarak kabul ettirmeye çalıştı. Buna karşı çıkan Ebu Müslim ile birlikte birçok Şiî ve diğer unsurları merhamet-

66 Ebu'l-Fidâ, I, 188

sizce katlettirdi. Ebu Müslim yüz binlerce insana acımamış, helak etmiş, ancak kendisi de sonunda layık olduğu şekilde katledilmişti. Ancak Abbasi devletinde İranlılığın en büyük timsali olan bu komutan ile Şia'nın katli İranlılar ve Şia arasındaki ilişkileri, güveni temelden sarsmıştı. Halbuki Abbasiler devletin düzen ve işleyişi için İranlılara muhtaçtılar. Bu ihtiyaç dürtüsü ile onları devlet hizmetlerinde istihdam etmişlerse de kendilerine karşı daima uyanık durmuş, kontrollü davranmış, tüm hallerini gizli ajanlarla sıkı sıkıya takip etmişlerdi.

Hafiyelik veya ajanlık iki çeşit vasıta ile yürütülüyordu. Bunlardan ilki "berid" yani "posta memurları"ydı. Bunlar valilerin hareketlerini gizlice araştırmakla görevli birer ajandılar. Valiler de bunların görevlerini çok iyi biliyorlardı. Diğerleri ise halifeler tarafından vezirlere, valilere hediye olarak verilen kadın ve erkek kölelerdi. Bu cariye ve gulamlar, saraylarda yetişir, halifelerin, güven ve emniyetlerini kazandıktan sonra vezir ve valilerin konaklarına gönderilince oralarda nedim, şarkıcı, sâkî olarak vezirler her ne iş yaparsa onu gizlice halifelere naklederlerdi. Buna karşılık vezirler de halifelere gizli ajanlar gönderebiliyorlardı.

Netice olarak, halk arasında kin ve haset ile beraber casusluğun da bu derece yayılması, yardakçılık ve münafıklığın daha da artmasına neden olmuştu. Bir de buna, başka ırk ve milletlerin gelenek ve görenekleri eklenince Abbasilerin orta döneminde devlet adamları ve bazı idareciler ceplerini doldurma hırsı ile birbirlerine düşman ve rakip olmuştu. Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerinde hâkim olan kahramanlık, mertlik, âlicenaplık, izzetinefis gibi özellikler iyice zayıflamıştı. Bundan sonra devlet üzerine dayanaksız bir zulüm ve baskı anlayışı hâkim olmaya başladı. Arap olmayan yöneticiler Emevilere olan kırgınlıklarından dolayı, kendi hâkimiyetleri altına giren ve dilleri Arapça olan diğer milletlere karşı baskı ve intikam hisleriyle dolu bir yönetim sergiliyorlardı.

Bu olumsuz davranışlar sonucunda bu memurların bir kısmı, günümüzde de karşılaştığımız şekilde doğru siyaseti terk ederek yalakalık, her şeye boş verme ve ciddiyetsizlik yolunu tercih etmeye başlamışlardı.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslâm Uygarlığı Devrinde Aile

Günümüzde olduğu gibi, klasik devirlerde de İslâm uygarlığının temelini oluşturan aile kurumunun esas direği kadın olmuştur. Bu konuda daha önceki bölümlerde ayrıntılı bilgi verildiğinden, tekrardan kaçınarak, sadece tesettür ve taaddüd-i zevcat (çokeşlilik) gibi aile yaşamıyla doğrudan alakalı birkaç konu üzerinde duracağız.

Tesettür

Tesettürden amaç yaşmak, eşarp ve benzer şeyler ile başı örtmektir. Bu durum sadece İslâm'a özgü, onun getirdiği bir durum değildir. Tesettür, Hıristiyanlığın doğuşundan önce de mevcuttur. Hıristiyanlık kendisinden önce var olan bu duruma herhangi bir müdahalede bulunmamış, olduğu gibi uygulamıştır. Gerek ortaçağda gerekse sonraki dönemlerde Avrupa örtünmek anlamında tesettürü kabul etmiş, uygulamış, hatta günümüze kadar kısmen yaşatmıştır.

Fakat tesettürden maksat, kadınların özel hanelerine kapanarak mahremi olmayan insanlardan kaçınması ve karışmasının engellenmesi (harem-selamlık usulü) ise, tesettür İslâm'ın getirdiği ve uyguladığı yeni bir kural anlamına gelir. Çünkü İs-

lâm uygarlığından önce böyle bir tesettür anlayışı mevcut değildi. Bununla beraber tesettür, bu haliyle en katı biçimde, daha ziyade İslâm uygarlığının güçlü ve baskın olduğu, zevku sefa ve rehavetin en yaygın olduğu dönemlerde karşımıza çıkar. İnsanlar birbiriyle daha yoğun ilişkiye girip kaynaştıkça, tesettür de bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Daha önceki bölümlerde bedevi kadınlarla ilgili verdiğimiz malumattan da anlaşılacağı üzere, ilk devirlerde kadınlar tesettür konusunda daha rahat ve doğal davranıyor, eşitlik, âdalet ve özel hukuk ve âdetler çerçevesinde yaşamlarını sürdüyor, erkekler de adalet ve insaf ölçüsü çerçevesinde, istismar ve haddi aşmaktan kaçınıyorlardı.[1] Bu nedenle çöl kadınları arasında kahramanlık, akıl ve dirayet, ilim ve irfan ve edebiyat gibi alanlarda birçok kadın öne çıkmış, hatta şöhret sahibi olmuştur.

Sonraki dönemlerde savaşlar sonucu cariyeler çoğalmış, odalık olarak Müslümanlara hizmet etmeye başlamışlardı. Bu da erkeklerle eşleri arasında kıskançlık ve sui zanların doğmasına neden oldu. Ayrıca cariye sahibi erkekler kadınlarına karşı önceki dönemlerde gösterilen yoğun ilgiyi de onlardan esirgemeye başladılar. Kendilerini artık tüm haklara sahip tek otorite kabul ettiklerinden, kadınlarına zulmetmeye ve baskı uygulamaya başladılar. Bu durum Emevi devletinin ilk yıllarında hadım edilmiş köleler, daha sonra ise Slav asıllı kölelerin görevlendirilmesinden itibaren başlamıştı.

Müslüman aileler arasında yaygın olan katı tesettür, erkeklerin sui zanları, eşleri üzerinde zorba tavırları, zevku sefayı yalnız kendi nefislerine özgü bir özellik kabul etmeleri gibi sebeplerden doğmuştu.

Yoksa Kur'an ayetlerinde emredilen tesettür anlayışı böyle değildi. Zira Kur'an-ı Kerim'de tesettürle ilgili ayetleri inceleyecek olursanız, bu hükümlerin tesettürde tahammül edilmez bir aşırılığı değil, tam aksine tesettürü hafifletmeyi ve uygula-

1 Yazara göre, kadınların erkeklerden kaçınarak, harem-selamlık anlayışı çerçevesinde kendilerine sınırlı bir yaşam seçmelerinin sebebi, sonraki dönemlerde oratoya çıkan kadın hukukunun çiğnenerek, istismarı ile birlikte, erkeklerin adalet ve insaf sınırlarını aşmasıdır – ng.

nabilir kılmayı amaçlayan emirler olduğunu görürsünüz. Ancak ne çare ki halk bu ayetleri asıl maksadından ziyade, kendi örf ve âdetlerine veya meyil ve menfaatlerine uygun bir şekilde yorumlamaya alışmıştır. Uygarlık âleminde ilerlemiş, kitapları yorumlanmış her dinde bu görüşlerimize dair örnekler bulmak mümkündür. Örneğin Hıristiyanların kitaplarında bir adamın iki veya daha fazla eş almasına engel açık bir hüküm mevcut olmamasına rağmen, din adamları bir eşle yetinmeyi ailenin saadet ve düzeni açısından daha uygun gördükleri için İncil'in hükümlerini tevil ve tefsir ederek, tekeşliliği kabul etmişlerdi. Müslümanlar da çok sayıda cariyeye sahip olduktan, kendileriyle eşleri arasında uyumsuzluk, güvensizlik ortaya çıktıktan sonra kadınları baskı altına almak ve keyiflerine göre tesettür uygulamak istemişlerdi. Bunun için de kendi görüşlerini destekler yorum ve tevillere başvurdular. Erkeklerin kadınlardan daha üstün ve istediklerini yapmaya yetkili olduklarına inanan kadınlar ise erkeklerin cevr ü cefalarına sabır ve tahammül göstermeye alışmışlarsa da, onları gereğince sevip kabullenmemişlerdi. Bu nedenle erkekler hanımlarından uzaklaşmaya, onları evlerinde dört duvar arasında kapatmaya lüzum gördüler. Hanımların hizmetçi, köle ve cariyeler dışında kimse ile konuşup oturmaları mümkün değildi. Erkeklerin kadınlara olan güvensizliği, su-i zannı her geçen gün artıyordu. Hatta mezara götürülmenin dışında evden çıkmamak, kadınlar için çok büyük bir fazilet addediliyordu.

Oysa kadınları hakir görmek, onlara zulüm ve baskı uygulamak Kur'an-ı Kerim'in hükümlerine aykırıdır. Çünkü şanı yüce olan Kur'an eşler arasında sevgi ve merhameti emreder. Bu konuda ayet-i kerimeler şöyledir: "Sizin nefislerinizden kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratması onun ayetlerindendir. Ve böylece o sizin aranızda sevgi ve rahmet yaratmıştır." "Onlar hakkında iyilik ve sevgi ile muamele et." Buna rağmen erkekler ayetleri kendi arzu ve düşüncelerine göre yorumlamaktan vazgeçmediler. Bazı devirlerde İslâm hukukçuları birtakım dinî tartışmalarla uğraşmaktan bu tür meseleler üzerinde gereğince duramadılar. Daha önce Hıristiyanların yaşadığı ce-

halet dönemleri gibi bir devir, Müslümanların da başından geçmiştir. Yani söz konusu dönemlerde ahlaki bir çöküş, zulüm ve baskı hüküm sürmüştür. Âlimler ayet ve hadisleri asıl anlam ve hükümlerine, tarihi karinelere bakmayarak dar bir alana kendi meyil ve menfaatlerine göre tevil ve tefsir ediyorlardı. Neticede birçok hüküm kadınlar hakkında bir felaket halini aldı âdeta, onları çaresiz esir ve köleler haline getirdi.

Bir ülkenin idarecileri, zulmü kendisine bir idare biçimi olarak seçmişse, baskıcı ahlakın o ülkenin vatandaşlarına sirayet etmesi doğal bir durumdur. Bir insan baskıcı bir yönetimden çektiği zulüm ve baskıyı kendi ailesine de uygular. Bu bir tür intikam alma duygusudur. Hangi toplum veya medeniyette olursa olsun insan tabiatının gereği budur. Tam aksine âdil ve hakperest bir yönetimin hüküm sürdüğü toplumlarda, başta kadınlar olmak üzere tüm vatandaşların kanunla belirlenmiş belli hukukları vardır. Kimse kimseye zulmedemez. Kadınların hak ve hukukları hangi toplumda çiğnenir ise, o ülkede diğer hak ve hukuk da çiğneniyor demektir. Kadınlara yapılan zulümle orantılı olarak toplumda zulüm ve adaletsizlik ortaya çıkar. Zira bir millette aile küçük, hükümetlerse büyük devletler hükmündedir. İslâm dünyasında kadınlar son uyanış dönemlerine kadar, tüm baskı, zulüm ve istismarlara rağmen maalesef herhangi bir direniş ve mücadelede bulunmamış, boyunlarını büküp kaderlerine teslim olmuşlardır.

Nihayet 19. yüzyıl ortalarından itibaren bazı eli kalem tutan şahsiyetler bu konuda bir şeyler yazmaya ve söylemeye başlamışlardır. Asırlar boyunca uygulanan katı ve sıkı tesettürün kadınlara zarar verdiğinden, onları toplumdan ve toplum problemlerinden uzaklaştırdığından söz ederek, bu uygulamanın terk edilmesini tavsiye etmeye başladılar.

Bildiğimize göre, bu konuya ilk dikkat çeken zat, *El-Cevaip* yazarı Ahmet Faris eş-Şedyak olmuştur. Merhum, İstanbul'da yayımlanan adı geçen gazetede mevcut tesettür anlayışını eleştiren birkaç büyük makale yazmıştı. Ondan sonra başka yazarlar da bu konuya parmak basmış ancak hiçbiri meseleyi gerektiği gibi, etraflıca açıklayamamıştır. Nihayet geçen miladi

asır (19. yüzyıl) sonlarında Mısırlı hukuk âlimlerinden Kasım Emin Bey'in kadınların tesettür esaretinden kurtulmaları hakkındaki kitabı yayımlandı. Bu kitap konuyu öylesine derin ve ayrıntılı ele almıştır ki, yazarını alkışlamamak bir kadir bilmezlik olur. Tüm karşı çıkışlara rağmen bu kitabın yayımlanması, kutlamaya değer bir medeni cesaret örneği kabul edilmelidir.

Taaddüd-i Zevcat (Çok Evlilik veya Eşlilik)[2]

Müslüman toplumlarda aileyi olumsuz yönde etkileyen durumlardan biri de bir erkeğin aynı zamanda iki veya dört eşe sahip olabilmesidir. Halbuki İslâm hukuku çokeşliliği öyle ağır bir şart ile kayıt altına alıyordu ki, normal bir durumda bu şartlara layıkıyla riayet edebilecek bir erkek birden fazla eşle evlenmeyi göze alamazdı. Çünkü çokeşliliği caiz gören ayet-i kerime eşler arasında adaleti şart koşuyor ve adaleti icra edememekten korkan bir erkeğin bir zevce ile yetinmesini kesin hükümlerle emrediyordu: "Yetimlere mallarını verin, temizi pis olanla değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; çünkü bu büyük bir günahtır. Yetimlerin hakkına riayet edememekten korkarsanız (bunların yakasını bırakın da) beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın; haksızlık etmekten korkarsanız bir tane kadın veya mülkiyetinizde bulunan cariye (ile yetinin); bu, adaletten ayrılmamanız için

2 Çokeşlilik teorik olarak ya kadının ya da kocanın birden fazla olması ile gerçekleşir. Ancak bir ailede kadının tek, kocanın birden fazla olması uygulaması tarih boyunca çok nadir olmuş ve ilâhî dinlerin hiçbirinde meşru görülmemiştir. Kur'an-ı Kerim'in, birden fazla kadınla evlenmenin meşruiyetine, doğrudan buna yönelik bir ifade ile değil, bir başka münasebetle (yetimlerin hakını korumaktan söz ederken) temas etmiş olması düşündürücüdür. Şöyle buyuruluyor: "Yetimlere mallarını verin, temizi pis olanla değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; çünkü bu büyük bir günahtır. Yetimlerin hakkına riayet edememekten korkarsanız (bunların yakasını bırakın da) beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın; haksızlık etmekten korkarsanız bir tane kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye (ile yetinin); bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır (Nisâ: 4/2-3). Taaddüd-i zevcat (birden fazla kadınla evlenme) izni doğrudan hüküm konusu olmamış, yetimlerin haklarını korumak için bir araç olarak "dolaylı yoldan" zikredilmiştir. Âyetin dolayısıyla temas ettiği birden fazla kadınla evlenme imkânı ve âdeti, İslâm'ın geldiği çağdan çok öncelere kadar uzanmaktadır – ng.

en uygun olanıdır (Nisâ: 4/2-3). 129. ayette ise, "Ne kadar üzerine düşseniz de kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz; bari birine tamamen kapılıp da diğerini askıdaymış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir ve Allah'a itaatsizlikten sakınırsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, engin rahmet sahibidir," denmiştir. İşte bu iki ayeti bir araya getirip manasını düşünecek olursanız Kur'an'ın çokeşliliği tavsiye etmekten ziyade engelleme ve yasaklamaya yönlendirdiğini görürsünüz. Aklı başında, hak ve hukuk bilir, sorumluluk sahibi bir erkek kolay kolay birden fazla eş almak istemez. Birden fazla zevce almak, cariyelerden odalık edinmek eski zamanlarda yaygın olan bir âdetti. Söz konusu devirlerde odalık cariyelerden çocuk sahibi olunuyordu. Erkekler bu nesli kaybetmek istemedikleri için, çokeşlilik kendiliğinden, yaygın bir hal aldı. Zamanla beşerin ortak duygularıyla birlikte esaret devri tamamlanınca, artık odalık sahibi olmak da imkânsız hale geldi.

Bir erkeğin aynı zamanda, özellikle de bir arada, birden fazla eş alması ailenin düzenini temelden sarsan bir âdet olmasına rağmen, az sayıda örneği olmakla birlikte günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu örnekler arasında zaman zaman bazı aklı başında, saygın ve dirayetli şahısları da görebiliyoruz. Birden fazla eşle evli olanların oranı tekeşli evliliklerle kıyaslandığında yüzde beşten fazla değildir.[3] Bunların çoğu avam denilen, fazla eğitim görmemiş alt sınıf grubundan kişilerdir. Havas adı verilen üst, eğitimli sınıfta birden fazla eşle evlilik yapanlar, esas olarak hastalık gibi mutlak bir zorunluluk neticesinde bu evliliklerini yapmışlardır.

İslâm'da çokeşliliği caiz görenler, eşler arasındaki adaleti sevgi noktasında değil, yalnız nafaka ve diğer ihtiyaçların eşit derecede karşılanması şeklinde yorumlamışlardır. Bununla bir-

3 Son zamanlarda arşivlerimizde yer alan tereke defterleri ve benzeri aile hukuk ve mirası ile ilgili vesikalar üzerinde yapılan araştırmalar ve istatistiki bilgiler de yazarın bu iddiasını doğrulamaktadır. İstanbul gibi Osmanlı devletinin üst sınıf, varlıklı ailelerin yaşadığı başkentte bile çokeşlilik oranı yüzde iki ve üçlere bile zor ulaşmıştır. Yaşamını Beyrut ve Kahire gibi Arap şehirlerinde geçiren yazarın oralarda bile bu oranın en fazla yüzde beş olabileceğini söylemesi dikkat çekicidir – ng.

likte özellikle ortaçağda haysiyet ve itibar sahibi pek çok şahsiyetin birçok cariyeye sahip olduklarını, çokeşli evlilik yaptıklarına şahit oluyoruz. Fakat çoğunluk daima bir eşle birlikte yaşıyordu. Bazı akıllı, zeki ve işini bilir hanımlar bile zaman zaman kocalarına cariye hediye etmekten geri kalmamışlardır. Hatta kocalarına güzel cariye takdim etmeyi faziletten sayıyorlardı. Nitekim halife Harun Reşid'in zevcesi Ümmü Cafer, şarkıcı cariye Denanir'i kocasına unutturmak için yeni cariyeler hediye etmişti.

Öte yandan, bazı kadınlar sevaba nail olmak için beylerinin bir eş daha almalarına yardım ediyorlardı. Mısırlı tarihçilerden Ceberti'nin babasının eşlerinden biri hakkında verdiği malumata göre, bu hanım, öyle dindar ve anlayışlı, kocasına o kadar sadık, vefakâr ve âşıkmış ki, kendi parasını harcayarak güzel cariyeler satın alır, giydirip kuşattıktan sonra kocasına takdim eder, bu hareketi ile büyük bir sevap işlediğine inanırmış. Ayrıca Ceberti'nin babasının birçok eşi olduğu halde, bu hanım bu durumdan asla rahatsız olmamış, üzülmemiş, sıradan kadınlar gibi eşini kıskanmamıştır.[4]

Talak[5]

Çokeşlilik konusunda söylediğimiz hususlar boşanma, yani talak konusunda da geçerlidir. Boşanma da çokeşlilik gibi tavsiye edilen ve özendirilen bir durum olmayıp, olağanüstü hallerde başvurulan arizi bir hal ve son çaredir.

---

4 Cibirti, III, 282.

5 Evlilik bağının sona ermesi klasik fıkıh literatüründe talâk şeklinde ifade edilmiştir. Eşler arası geçimsizlik bazen ileri dereceye ulaşır ve boşanma tek ve son çare olarak görülebilir. Kur'ân-ı Kerim'de, boşanmadan önce evliliğin devam ettirilmesi için fedakârlıkta bulunulması, hoşnutsuzluk veya soğukluk halinde bile tarafların meselelerini konuşarak halletmeleri öğütlenmiş (Nisâ, 4/19, 34, 128); aralarındaki anlaşmazlık daha ileri safhaya gittiğinde, kadının ve erkeğin ailelerinden seçilen hakemler vasıtasıyla eşler arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi yolu tavsiye edilmiştir (Nisâ, 4/35). Bununla birlikte bütün anlaşma yolları kapanmış ve evlilik hayatının sürdürülmesi imkânsız hale gelmişse, daha büyük sorunların çıkmaması için, boşanma en makul bir yol olarak meşru görülmüştür – ng.

Bazı hukukçular, "Onlara (kadınlara) verdiğiniz bir şeyi geri almanız size helal değildir; ancak ikisinin Allah'ın sınırlarını ayakta tutamayacaklarından korkmuş olmaları (durumu başka). Eğer ikisinin Allah'ın sınırlarını ayakta tutamayacaklarından korkarsanız, bu durumda (kadının) fidye vermesinde ikisi için de günah yoktur. İşte bunlar, Allah'ın sınırlarıdır; onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarına tecavüz ederse, onlar zalimlerin ta kendileridir." (2/229); "Onlar size itici gelse bile, hoşlanmadığınız bir şeyde Allah birçok hayır dilemiş olabilir," (4/19) gibi ayetlere dayanarak talakın mekruh bir uygulama olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hadis-i şerifler de aynı noktaya işaret etmektedir. "Allah'ın en çok buğz ettiği helal boşanmadır." Bu hadis de aynı noktaya işaret etmektedir. Bununla birlikte talak konusunun tarih içinde zaman zaman yanlış anlaşıldığını ve uygulandığını görüyoruz. Örneğin Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan gibi sahabenin ileri gelenlerinden bazıları çok sayıda talak ve nikâh yapmışlardır. Onun bu davranışı babası Hz. Ali'yi fevkalade üzüyordu. Doğal olarak boşadığı hanımların akraba ve yakınları da çok üzülüyor, mahcup oluyor ve Hz. Hasan'a karşı nefret duyuyorlardı. Hatta Hz. Ali bazı konuşmalarında bu hususa dikkat çekmiş, oğlunun bu özelliğinden dolayı kendisine kız verilmemesini bile tavsiye etmişti.[6]

Sahabelerden Mugire bin Şu'be de çok sayıda hanımla evlenmiş ve boşanmıştı.[7] Bununla beraber Hz. Ali'nin sözlerinden anlaşıldığı üzere talak her zaman hoş olmayan, mekruh bir davranış olarak kabul edilmiştir. İzzet-i nefis sahibi örnek

6 O günün şartlarında çokeşlilik ve birden fazla boşama ashab arasında da yaygın olan uygulamalardandır. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali de en az dört evlilik yapmıştır. Hatta Hz. Ömer belli zamanlarda eşlerinden üçünü boşamıştır. Hz. Hasan konusunda ayrıntılı araştırma yapan Bakır Şerif el- Kuraşi, onun ancak "on üç kadınla" evlendiğini tespit etmiştir. Evlilikleri gibi, Hz. Hasan'ın çocukları konusunda da birbirinden farklı rivayetler vardır: Bunların kızlı erkekli olarak sayıları 12, 13, 15, 16, 19, 20, 23 olarak zikredilir. Cevdet Paşa'ya göre çocuklarının on beşi erkek, sekizi kızdır. Hz. Hasan'ın soyu Hasanu'l-Müsenna ve Zeyd'den devam etmiştir. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hasan", *DIA*, XVI, İstanbul 1997, s. 283. (Bakır Şerif el- Kuraşi, *Hayatu'l- İmam el Hasan bin Ali*, Beyrut 1983, II, 433- 460). Geniş bilgi için bkz. Murat Sarıcık, "Hz. Hasan'ın yaptığı evlilik üzerine bir bahis", http://www.sorularlaislâmiyet.com. – ng.

7 *Elifba*, III, 249-348.

şahsiyetler çok önemli bir sebep veya şer'i bir mazeret olmadıkça eşlerini boşamak istememişlerdir. Boşanma tarih boyunca esas olarak, eğitimsiz halk arasında yaygın olan bir meseledir.

Tesettürde gereğinden fazla ileri gidilerek mübalağa yapılması, talakın çoğalmasının sebeplerinden biridir. Eşinin yüzünü görmeden evlenen bir genç, evlilikten sonra arzuladığı tip ve güzellikte birini göremeyince, ilk fırsatta boşanmak ister. Bunu da zor bir iş olarak görmez. Kişi genç hanımını beğenmediğinde kolaylıkla boşayabileceğine inanmasa yüzünü görmeden evlenmezdi. Bir insanın evleneceği hanımı sadece tesettür nedeniyle, evlenmeden evvel görmemesi gibi katı bir tavır aslında dinin kuralları arasında yoktur. Zira kişinin hayat arkadaşı olacak eşini evlenmeden önce görmesi ve gerekiyorsa konuşmasına izin veren birçok hadis-i şerif olduğu gibi mutlaka görmesini tavsiye ve emreden hadisler de rivayet olunmuştur.[8] Aslında evlilik hususunda Peygamber'in bu hadislerine dikkat edilse, Müslümanlar arasında boşanma olayı da asgariye inecektir. Bununla birlikte meşru ve hukuki şart ve zorunluluklar çerçevesinde boşanma olayına izin verilmesinin yararları da inkâr edilemez. Boşanmanın yasak olduğu milletlerin ne tür sıkıntılar çektiği ve bu yararlardan mahrum kaldığı ortadadır.[9]

---

8 *Mişkatü'l-Mesabih*, 269.

9 Hukuk tarihi açısından boşanma sistemleri üç grupta toplanmıştır: Birincisi, boşanmayı yasaklayan sistemdir. Bu görüş: "Allah'ın birleştirdiğini insan ayıramaz" diyen Katoliklerin görüşüdür. XVI. asra kadar Avrupa'da tatbik edilen sistem budur. Boşanma hakkı, Protestanlık mezhebi ile gündeme gelmiştir. 1789 Fransız ihtilâli ile Hıristiyanlıktaki katı tutum gevşetilmiş ve Avrupa'da boşanma serbestisi sistemi gelişmeye başlamıştır. Zamanla bu sistem bütün Avrupa'ya ve Asya'nın birçok ülkesine yayılmıştır. Üçüncü olarak tarafların ayrılma iradesini ikinci plana atan ve boşanmayı belli sebeplerin varlığı halinde hâkimin hükmüne bırakan sistemdir. Bu, Katolik Kilisesi'nin aşırı tutumuna karşı geliştirilen alternatif bir sistemdir. Günümüz Türk hukukunda da aynı sistem geçerlidir. Geniş bilgi için bkz. Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya, 1988, s. 16-22 – ng.

Yiyecek

İslâm'dan önce Arap halkının yediği ve içtiği şeyler süt, yağ, peynir, hurma ve hububat türlerinden ibaretti. Normal olarak tüm yiyecekler günün koşulları içinde ilkel alet ve yöntemlerle imal edilir ve işlenirdi.

Çoğunlukla deve eti ve sütü tüketilir, bunlardan tirit gibi belli karışımlarla imal edilen çeşitli yemekler yapılırdı. Tirit et, süt ve ekmekle yapılan bir yemekti. Rugeyde, Ruheyde, Useyde gibi bazı yemekler yalnız süt ve undan yapılırdı. Bükale gibi yağ ve undan yapılan yemekler de vardı. Vezia gibi birtakım yemekler de un, bal ve yağdan imal edilirdi. Bu yemeklere benzer kırk kadar yemek çeşidi vardı.

Ancak bu tür yemekler sadece varlıklı aileler ve misafir kabul edebilen zenginlerin sofrasında olurdu. Fakir ve dar gelirli aileler, deve veya koyun etini pek nadir bulabiliyorlardı. Bunların çoğu köstebek, karaböcek, akrep gibi haşerat ile geçinirlerdi. Hatta çok acıkır ve haşeratı da bulamazlarsa, deve tüyünü taş üzerinde kan ile yoğurup yerlerdi. Kureyşliler bu duruma yakın dar bir maişet içinde yaşarlardı.[10] Bazen kıtlık olup daha da aç kaldıklarında deri parçaları, boynuz ve hayvan tırnağı kırıntısı, bazen de kıl ile karıştırılmış un yerlerdi. Issız çöllerde susuz kaldıklarında son çare olarak, işkembe içinde bulunan davar tersinin sıkılmış suyunu veya deve damarlarından alınan kanı içerlerdi.[11]

İslâm fetihlerinin Irak, İran ve Mısır bölgesine uzandığı dönemde Rum ve İran uygarlığı ile karşılaşan Araplar gördükleri medeniyet ve refah karşısında hayrete düşmüşlerdi. Hayatlarında görmedikleri yiyecek ve içecekleri tanıdılar. Buna bir örnek olarak şu olay gösterilebilir: Fetihler sırasında bir asker bir torba kâfur bulmuş, arkadaşlarına gösterir. Ancak o zamana kadar böyle bir şey görmeyen askerler bunu tuz zannedip yemeğe ko-

10 İbn Haldun, I, 170.

11 *Kitabü'l-Buhala*, 183.

yarlar, fakat tuz tadını alamazlar. Kâfurun ne olduğunu bilen biri bütün torbayı iki dirhemden fazla değeri olmayan eski ve yırtık bir gömleğe karşılık satın alır.[12] Yine bu askerlerden biri de börek yufkasını görünce yazı yazmak için kullanılan ince deri zanneder. Gördükleri pişmiş pirinci de zehirli bir yemek zannetmişlerdir. Ancak bu çöl halkı, medeni toplumlarla karışıp kaynaştıktan sonra çok zaman geçmeden o milletlerin, özellikle de İranlıların yemek kültürünü öğrenmekle birlikte birçok âdet ve geleneğini de benimsemiştir. Haramlığı konusunda açık ayetler olan yiyecek ve içecekler dışında her tür yiyecek ve içeceği almada bir sakınca görmemişlerdir.

Müslümanlar özellikle Emeviler zamanından itibaren gelişmiş uygarlıklarla temasa geçmişlerdir. Yemek kültürü konusunda da yabancıların âdetlerini benimseyen ve yaşam tarzlarını sarayına taşıyan ilk halife Muaviye olmuştur.[13] Kendisinden sonra gelenler de onu takip etmişlerdir. Sirkeli et suyu ile etten ibaret olup "Et sularının padişahı" adı verilen sekbaç, bir tür tatlı olan faluzec, içi badem ve şeker ile doldurulan duzec, ceviz tatlısı cevzab, hoşaf, güllab vs birer birer Arap mutfağındaki yerini almıştır. Daha sonraki devirlerde zamanla artık et, süt, sebze ve baharatla yapılan çeşitli yemekler de bu kültürde yerini almıştır.

Giyim (Melbusat)

Cahiliye Devri'nde Arap Giysileri

Cahiliye Devri'nde Arapların giysileri de yemekleri gibi sade ve basitti. Günümüzde çölde yaşayan Arapların giysileri eskilerden çok farklı değildir. Bu giysiler gömlek, astarlı entari, ihram, aba ve sarıktan ibaretti. Don, şalvar, kaftan Araplarca bilinen giysiler değildi.[14] Bu giysileri daha sonra İranlılardan almışlardır. Aynı şekilde pabuç ve çizme de kullanmazlardı. Bunlar bazı zenginlerde rastlanan eşyalardandı. Araplar kılıçlarını

12 El Fahri, 74.

13 Demiri, 1, 55.

14 *El-Beyan ve't-tebyin*, II, 53.

omuzlarına asar, genellikle dizden aşağıya kadar kısa elbise giyerlerdi.[15]

Bu dönemin elbiseleri için en iyi örneklerden biri Hz. Peygamber'in giydiği elbiselerdir. Rivayete göre Hz. Peygamber'in en çok sevdiği elbise türü hırkaydı. Kolları bileğe kadar uzanacak şekilde kısaydı. Hz. Peygamber bazen dizden aşağıya kadar kısa, kırmızı astarlı kaftan giyerdi. Pabuç ve çizme de kullanırdı.[16] Gurur ve kibir alameti olan, yerlere kadar sürünen uzun elbise giyilmesi hadis-i şerif ile yasaklanmıştı. "Uzun entarinin fazlası cehenneme aittir." anlamında bir hadis-i şerif vardır.[17] Araplar pamuk ve yünden başka dokuma bilmezlerdi.

Bununla beraber Arap zenginleri arasında ticaret veya seyahat amacıyla Şam ve Irak'a gidenler güzel elbise konusunda Şam ve Iraklıları taklit ederdi. Bir başka deyişle Şam ve Irak modasını takip ederlerdi. Bu tür süslü, işlemeli, gösterişli elbise giyenler özellikle İslâm'ın ilk yıllarında kabileler arasında şöhret sahibi olurlardı. En yaygın rivayete göre Araplardan siyaha yakın renkte tiftikten ilk olarak elbise giyen Abdullah bin Âmir idi. Aynı şekilde ilk siyah ferace kaftan giyen Muhtar bin Ubeyd olduğu gibi, Medine'de ilk önce sundurma giyen de Cübeyr bin Mut'im idi.[18] Arapların İslâmiyet'in doğuşundan sonra başka milletlerden kendi kültürlerine aktardıkları diğer elbise çeşitlerini de bu şekilde mukayese etmek gerekir. Bu tür özenmelere günümüzde de âdet olduğu üzere, önce toplumun ileri gelenleri başlar, halk da onları taklit eder. Bu geleneği başlatan zat da daha önce söylediğimiz gibi Hz. Muaviye ile onun devrindeki devlet adamlarıdır. Onun devrinde Irak valisi olan Ziyad bin Ebih İranlıları taklit ederek ilk kez atlas kaftan kullanmayı tercih eden yönetici olmuştur.[19] Basra'da ilk düz çizme giyen de yine bu validir.

Zamanla lüks yaşamda aşırıya kaçan Emeviler, ipekli giysilerin her çeşidini kullanmanın da ötesinde oldukça gösterişli, sır-

15 *Siracü'l-Mülük*, 71.

16 *Tehzibü'l-esma*, 60.

17 *El-Kamil*, 26.

18 İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 177.

19 *Egani*, 104.

malı ve işlemeli elbiselere yönelmişlerdir. Onları taklit eden halk arasında da bu tür giysiler hızla yayılmıştır. Rum stili elbise yaptıranlar eski geleneklerini de terk etmemek için sarığı değiştirmedikleri gibi kılıcı da omza bağlamaktan vazgeçememişlerdir. Tabiinin büyüklerinden Ahnef, "Araplar sarık giydikçe, kılıçlarını omuzlarına astıkça Araplıklarını terk etmezler," demiştir.[20]

İslâm Uygarlığı Devrinde Giyim ve Kuşam

Abbasiler devrinden itibaren İran etkisi altına giren İslâm devleti, birçok alanda olduğu gibi kültürel alanda da İran etkisinden kurtulamadı. Bu etkilerden biri de giyim ve kuşamdır. II. Abbasi halifesi Mansur sarıklara karşılık çubuklarla takviye edilmiş İran işi uzun külah giyerek üzerine küçük bir sarık sarılması, kılıçların bele asılması, elbisenin siyah renkte olması hakkında, H. 153 yılında bir ferman çıkartmıştı. Emevilerin kendilerine özgü alamet renkleri beyaz olduğu gibi Abbasilerin alameti de siyah renkti. Abbasiler devrinde halifenin huzuruna çıkabilmek için "Sevad" adı verilen, diğer tüm elbiseleri örten siyah bir cüppe giymek zorunluydu. Halife Mansur devlet adamları ile maiyeti halkına, sırtında "Allah sana yeter; o, her şeyi işiten ve bilendir," ayetinin yazılı olduğu kaftanlar giydiriyordu.[21] Eyaletlerde bulunan valilerine de bu kıyafeti zorunlu tutmuştu.[22]

Rivayete göre, meşhur şairlerden Ebu Dülâme bir gün, söz konusu kıyafeti giydikten sonra Mansur'un huzuruna çıkar. Halife, "Nasılsın, ne haldesin?" diye sorunca, şair, "Şevketlüm bundan daha kötü bir hal düşünebilir misiniz? Yüzüm ortama, kılıcım kalçama, Allah'ın kelamı da arkama gelmiş, siyahlara boyanmışım. Bundan daha fena ne istersiniz?" cevabını verir. Mansur şaire latife eder ve kendisini bu kıyafetten affeder. "Sakın bunu kimse senden duymasın!" diye de tembih eder.

Mansur devrinden itibaren önce devlet adamları arasında sonra da halk arasında yaygınlaşan İran taklidine rağmen sıra-

20 *El-Kamil li'l-Müberred*, 100.

21 *Egani*, 9, 121; İbn'ül Esir, 5, 289; *İkdü'l-Ferid*, 1, 74.

22 Tagribirdi, 437; Markizi, 1, 307.

dan halk ve fakir insanlar arasında eski Arap kıyafetini kullanma âdeti devam ettirildi. Devlet adamları ve zenginler arasında gösterişli kaftanlar, şalvarlar, sundurmalar, çizmeler, çoraplar gibi süslü giysiler her geçen gün daha da yaygınlaşıyordu. Sonraki dönemlerde giysi kullanma da bir kayıt ve kural altına alınmış, her sınıf kendine özgü bir elbise ile diğerlerinden ayrılmıştır. Ancak çoğunlukla halifeler külah ve siyah ferace kaftan giyerlerdi. İslâm hukukçuları ile ulemanın kıyafeti de özeldi. Astarlı siyah sarık ve siyah sundurma giyerlerdi.[23] İlmiye sınıfını bu kıyafete ilk kez sokan da halife Harunürreşid'in baş kadısı meşhur Ebu Yusuf olmuştur.[24] Kadılar uzun külah, ince sundurma giyerlerdi. Bununla birlikte bu kıyafet farklı İslâm devletlerinde kimi değişiklikler göstermiştir.

Avam sınıfının uğraştığı sanat, hal ve zamanına göre kıyafetleri de çeşitli şekillere bürünmüştür. Hiçbir devirde bu kıyafetleri tam bir kontrol altına almak mümkün olmamıştır. Bununla beraber kısaca ifade etmek gerekirse genellikle sarık, ferace kaftan, şalvar, gömlek, basit kaftan, cüppe, çorap, pabuç ve çizme, halkın kullandığı ortak giysiler olmuştur. 19. asrın başlangıcında Mısırlılar ile Suriyeliler bu kıyafetleri giyiniyorlardı. Oysa bugün bu şekilde giyinenler Arabistan'daki şeyh sınıfıdır.

Devlet adamlarıyla halkın ileri gelenlerinin, zevku sefa âlemlerine özgü bir tür süslü kıyafetleri de vardı. Kırmızı, sarı, yeşil gibi dikkat çekici renklerde olan bu elbiseler son derece parlak bir hale gelinceye kadar cilalanırdı. Bu âlemlere katılan kişiler de çekici ve etkileyici kokular sürünürlerdi. Evlerinde gecelik gibi hafif bir tür elbise kullanıldığı gibi seyahatler için de bir başka çeşit elbise kullanılırdı.

Itriyat, yani güzel kokular sürünmek zenginlik, şeref ve asalete bir delil kabul edilirdi. "Nasıl bir adam olduğu anlaşılıncaya kadar; insanın şu üç halden birinde bulunması onun şeref ve asaletini gösterir: Ata binmek, etkileyici ve edebi söz söylemek, güzel koku sürünmüş olmak" sözleri Arapların meşhur bir atasözüydü.

23 *Egani*,V, 109.

24 İbn Hallikan, II, 203

Saç ve sakal boyamak da Araplarca makbul bir âdetti. Saç boyamak aslında Hintlilere özgü bir âdetti. Hintlilerden İranlılara,[25] oradan da İslâm'dan önce Araplara intikal etmişti. Rivayete göre Mekke halkından saçını sakalını kına ile ilk boyayan zat Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalip'tir.[26] Diğer bir rivayete göre İranlıları bu hususta ilk taklit eden Mugire bin Şube'dir. Ancak İslâmiyet'ten sonra fetihlerle birlikte Araplar dünyanın dört bir köşesine yayılınca saç sakal boyamanın her çeşidine tanık oldular. Kumral saçları safran, kırmızı saçları kına ile boyamanın dışında siyah saç boyasını da kullanıyorlardı. Saç ve sakalları beyaz göstermek için kükürt kullanıyorlardı.[27] Sakalını zaferan ile ilk boyayan kişi de ünlü şair Cerir'dir.[28] Hz. Peygamber'in ünlü şairi Hasan bin Sabit de sakalını kendine özgü bir tarzda boyuyordu. Bıyıklarına, dudak altında biten kıllara kına vuruyordu. Ağzı kana boyanmış bir aslan gibi görünürdü.[29] Erkekler ile kadınlar arasında yaygın olan diğer saç boyama metotları da bunlardan farklı değildi. Bu âdet günümüzde de özellikle doğu âleminde varlığını sürdürmüştür. Çokları hâlâ siyah boya ile bazıları kına ile saç-sakal boyar. Ancak safran kullananlar pek nadirdir. Aynı şekilde saçlarını kükürt ile ağartan birileri varsa bile, bunlar artık çok azdır.

Mesken

Cahiliye Devri'nin önemli şehirlerinden Mekke, Medine, Taif ve diğer şehirlerde oturanlar dışında Araplar, genellikle seyyar kabilelerden oluşan bir toplumdu. Sürekli göçerler, gittikleri yerlere de yaşadıkları çadırlarını develerinin sırtında taşırlardı. İslâm'ın ilk dönemlerindeki fetih yıllarında bu seyyar yaşam tarzı başarılarının önemli sebeplerinden birini teşkil etmişti. Birçok önemli kenti fethettikten sonra bile şehirlerde ikamet

25 Mesudi, I, 115.
26 *Letaifü'l-Maarif*, 8.
27 *Elifba*, II, 344.
28 *El Maarif*, 99.
29 *Egani*, IV, 3.

etmekten kaçınmış, ele geçirdikleri bu yerleri geçici olarak zaptetmişler gibi şehirlerin merkezinde değil dışında çadırlar kurarak veya kamış vb bitkilerden kulübeler yaparak içinde yaşamayı tercih etmişlerdi. Kendileriyle hilafetin merkezi olan Medine arasında ulaşımlarını engelleyecek veya güçleştirecek bir su engeli bulunmamasına çok dikkat ediyorlardı. Şayet kendi yaptıkları bu basit kulübeler yıkılır veya yanarsa Mısır, Şam ve Irak bölgelerinde fethettikleri şehirlerde olduğu gibi taştan ev yapmalarına izin vermesi için halife Hz. Ömer'e başvuruyorlardı. Ancak halife Ömer zevku sefaya düşerek yozlaşmalarından endişe ettiğinden, Arapların diğer milletler gibi şehirleşmelerini uygun bulmuyordu. Bu yüzden onlara ziraatle uğraşmayı yasaklamıştı. Ancak zamanla o da taştan binalar yapılmasına izin vermek durumunda kaldı. Ancak olabildiğince ekonomik binalar yapılmasını şart koşuyordu. Örneğin Kûfe şehrinin taş ile inşâ edilmesi için kendisinden izin istenildiği zaman, "Taştan binalar yapınız. Fakat hiçbiriniz üç odadan fazla bina yapmasın ve binalarınızı çok yüksek yapmayınız. Daima Hz. Peygamber'in sünnetine uyunuz ki devlet sizin olarak kalsın,"[30] şeklinde görüşünü bildirmişti.

Fakat sürekli gelişim ve uygarlaşmanın bir kanunu olarak, ordugâhlarda sade bir biçimde yaşamak konusunda Hz. Ömer tarafından oluşturulan kurallar da zamanla esnemeye başladı. Çok geçmeden bu ordugâhların her biri mamur birer şehir haline dönüştü. Fethettikleri eski şehirlerde de ikamet ederek daha önce hükümet kurmuş olan devletlerde olduğu gibi yeni ev, köşk ve saraylar inşâ etmeye başladılar.

30 İbn Haldun, I, 299.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İslâm Uygarlığı ve Mimari

Müslümanların günümüze bıraktıkları mimari eserler, modern zaman mimarisi için de dikkat çekici ölçüde muhteşemdir. Maalesef Avrupalılar Endülüs'teki El-Hamra Sarayı'nın bazı kısımları ile Kahire ve Kudüs'te bulunan bazı camilerin dışında, İslâm mimarisini henüz gerektiği ölçüde incelememişlerdir.

İslâm mimarisi bölgelere göre, kendine özgü tarzda eserler ortaya çıkarmıştır. Mısır ve Şam bölgelerindeki İslâm mimarisi Bizans tarzından etkilenmiştir. Fars ve Horasan bölgelerinde de İran mimarisi etkisini hissettirmiştir. İspanya ve çevresindeki İslâm mimarisinin temelini ise gotik tarz mimari oluşturmuştur. Müslümanlar ilk mimari eserlerini inşâ ederken Bizans ve İran'dan çok sayıda mühendis getirtmiş ve görevlendirmişlerdir. Ancak çok zaman geçmeden mimariyi öğrenmişler, şark zevkine ve İslâm'ın ölçü ve anlayışına uygun bazı tadilatlar yaparak kendine özgü karakterleri olan "İslâm mimarisi" adı verilen yeni bir tarz icat etmişlerdir. Bu mimari bölge ve dönemlere göre farklı özellikler göstermiş olsa da genel olarak üç büyük döneme ayrılarak ele alınabilir:

A) Bizans etkisindeki İslâm mimarisi: Esası Bizans mimarisi olan bu devrin eserleri İslâm mimarisinin en eski örnekleri-

nin ortaya çıkarıldığı dönemdir. Bu tarz mimari de kendi içinde beş bölüme ayrılmıştır:

1) Suriye mimari tarzıdır. Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa ile Şam'daki Emevi Camii bu tarzın en güzel örneklerdir.

2) Mısır mimarisidir. Füstât'taki Amr Camii buna örnektir.

3) Afrika mimari tarzıdır. Kayrevan Camii bunun bir örneğidir.

4) Sicilya mimarisidir. Ziza ve Kuba (Cuba) kaleleri bu tarzdadır.

5) Endülüs mimari tarzıdır. Kurtuba Camii ile M. 10. yüzyıldan önce Tuleytula'da (Toledo) inşâ'da olunan bazı binalar bu tarzda inşâ edilmiş olup, günümüze ulaşan eserlere örnektir.

B) Bizans etkisindeki İslâm mimarisinden sonra ikinci sırada Arap devri mimarisi yer alır. Zamanla Bizans etkisinden tamamen ayrılan Arap mimarlarının kendilerine özgü biçimde eserler inşâ ettikleri bu tarz mimari de kendi içinde iki bölüm oluşturur:

1) Mısır mimari tarzıdır. M. 10-15. yüzyıl arasında Mısır bölgesinde inşâ olunan binalar bu tarzdadır. Kahire'deki Zahir Camii bu türden sayılır.

2) Endülüs tarzı İslâm mimarisidir. M. 10. yüzyıldan sonra Endülüs'te inşâ olunan binalar bu gruba girer. İşbilye ve Gırnata'da bulunan binalar bunun örnekleridir.

C) İslâm mimarisinin üçüncü devri, karışık devir denilebilecek bir başlık altında ele alınabilir. Bu devrin de kendi içinde alt bölümleri vardır:

1) İspanyol-Arap mimari tarzıdır. Müslümanların İspanya'dan çıkarılmalarından sonra İspanyollar tarafından bu bölgede inşâ olunan eserler bu türdendir.

2) İsrail-Arap mimari tarzıdır. Tuleytula'da bulunan sinagogların enkazı bu tarzda inşâ edilmiştir.

3) İran-Arap mimari tarzıdır. İran bölgesinde özellikle de İsfahan'da İslâmiyet'in yayılmasından sonra İranlılar tarafından inşâ edilen camiler bu tarza örnektir.

4) Hint-Arap mimari tarzıdır. Bu tarz mimari de iki halkın mimarisinin birbirine karışmasıyla ortaya çıkmıştır. Kütap Kalesi, Benderabent Mabedi, Alaaddin Kapısı bu türdendir.

5) Moğol-Arap mimari tarzıdır. En çarpıcı örnekleri Tac Mahal, Şah Sarayı ve çok sayıda mescit başta olmak üzere Hindistan'da Moğol hâkimiyeti zamanında inşâ olunan binalar bu türdendir.[1]

İslâm uygarlığı döneminde ikamet amacıyla inşâ olunan binalar zaman ve mekâna göre farklılık gösterdiği gibi, hacim ve büyüklükleri de oturanların mevki ve makamına uygunluk gösterirdi. Basit bir kulübenin yanında, pek yüksek ve ihtişamlı saraylar da mevcut olabiliyordu. Aşağıdaki bölümlerde bu saraylar ve görkemli binalar hakkında daha fazla malumat verilecektir.

İslâm Devletleri ve Uygarlık

Daha önce de birkaç yerde tekrarladığımız gibi, medeniyet veya uygarlık kelimesiyle anlatılmak istenen, bir ülke veya ulusun ilerleme yolunda ulaştığı en yüksek bilimsel ve kültürel zirve, zenginlik, bolluk ve refah seviyesidir. İslâm devletleri Abbasiler devrinde Bağdat'ta, hicri 2. yüzyıl ortasından dördüncü yüzyıl ortalarına; Emevilerse Endülüs'te, hicri 4. yüzyıl ortalarından altıncı yüzyıl ortasına kadar uygarlığın zirvesinde bulunmuşlardır.

Bu uygarlığın iki temel göstergesi veya dinamiği vardır: Birincisi, mamuriyet vasıtaları denilen, şehir, köy, palanga, kule, sur, köşk ve saray gibi abidevi eserlerin inşasıyla kendisini gösteren uygarlıktır. İkincisi ise servet, zenginlik ve mal bolluğudur. Kuşkusuz servet, zevku safa ve bolluk; refah seviyesinin göze çarpan ilk özelliğidir. Şimdi sırasıyla bu iki esası açıklamaya çalışacağız.

---

1 *La Civilisation des Arabes*, 597.

Şehirlerin İmarı

Müslümanlarca kurulan ve şehir haline getirilerek, İslâm uygarlığının nimetleriyle gelişen şehirlerin sayısı kuşkusuz yüzlerle ifade olunabilir. Asya, Afrika, Avrupa kıtalarında yer alan bu şehirlerden bir kısmı İslâmiyet'ten önce de mevcut ve mamur olan yerleşim yerleriydi. Diğer bir kısmı ise doğrudan doğruya İslâmlar tarafından kurulmuş ve imar edilmiş yeni şehirlerdir. Kitabımızın birinci cildinde İslâm medeniyetinin belli başlı şehirlerinden söz etmiş, bu arada yalnızca o şehirlerin en büyükleri olan Basra, Kûfe, Fustat, Bağdat'ı anlatmış, konunun devamını ve ayrıntılarını buraya bırakmıştık. Böylece konuyu burada tamamlamış olacağız.

Mısır Bölgesi

Bu bölgede yer alan tarım arazilerinin genel durumu ve yüzölçümü şöyledir: Mısır bölgesi günümüzde de şaşılacak ölçüde yüksek bir ekonomik gelişme göstermiş, refah seviyesi hızla artmış, şimdiye kadar benzeri görülmemiş bir noktaya ulaşmıştır. Bu nedenle hemen herkes bu refah seviyesini kaybetmemek için gayret göstermektedir. Bu hızlı değişim ve gelişimin bir sonucu olarak tarım arazilerinin yüzölçümü, son bir yüzyıl içinde eskiye oranla en az altı kat artmış durumdadır. Ziraat arazisi eskiden bir milyon fidandan biraz fazla iken, bu asırda sekiz milyon fidana ulaştı. Bir fidan on beş yirmi lira ile satılıp alınırken yûz, yüz elli veya daha ziyade lira etmeye başladı. Halbuki İslâm uygarlığı devrinde Mısır bölgesinde bulunan ziraat arazisi yirmi beş milyon fidan genişliğindeydi. Bunu anladıktan sonra tarım arazisinin bu asırda sekiz milyon fidana ulaşmış olması şaşılacak ve inanılması zor olan bir durum olarak kabul edilebilir mi? Mısır tarım arazisinin eski devirlerdeki yüzölçümünü kitabımızın ilk cildinde, en muteber kaynaklara dayanarak ayrıntılarıyla belirtmiştik. Fakat bu bilgiler de birçok konuda olduğu gibi, İslâm tarihçilerinin abartılı üslubu olarak görülüp geçiştirilebilir mi? Oysa İslâm tarihçilerinin hemen her söz ve

rivayeti büyük bir titizlikle ele alıp irdeledikleri, hemen herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Hadis rivayetinde icat ettikleri ve kullandıkları ravi ve isnat metodunun nedeni de tahkik ve tetkike fıtratları gereği önem vermelerinin bir sonucudur. Bu gerçeğe rağmen Mısır arazisi hakkında verdikleri bilgileri bir abartı ve yalan olarak kabul etmek doğru olabilir mi?

Bununla beraber hâlâ bu rivayetleri kabul etmeme noktasında ısrar edenleri mazur görüyoruz. Çünkü insan her şeyi emsaline kıyaslayarak hüküm verir. Gerçekte Mısır'ın bugünkü ekonomik durumunu ve zenginliğini, geçen iki asırla kıyaslayacak olursak Mısır tarım arazisinin klasik İslâm uygarlığı devrinde günümüzün üç katı olduğu biçimindeki rivayetlere kolay kolay inanamayız. Fakat günümüz insanlarına Mısır arazisinin on sene sonra, on veya on iki milyon fidana ulaşacağını söylerseniz inanmakta zorluk çekmezler. Çünkü o arazinin bir milyon fidandan sekiz milyon fidana çıktığını bizzat müşahede etmişlerdir. Fakat aynı iddia geçen asırda yaşayan insanlara söylenmiş olsaydı kuşkusuz bunu muhal, efsane ve abartılı bir öngörü olarak kabul eder ve buna inanmazlardı. Çünkü o asırlarda Mısır'da ekilip biçilen, ziraata uygun olan tüm arazinin yüzölçümünün yedi milyon fidandan daha fazla olduğu tahmin edilmiyordu. Bu görüşümüzü destekleyen bir delil olarak Doktor Cloud tarafından miladi 1840 yılında fidan ölçüsüyle yapılan tahmin şu şekildedir:

	Ekili Tarım Arazileri	*Ekili Olmayan*	*Toplam*
Aşağı Mısır	2249000	1001000	3800000
Orta Mısır	852826	763174	1620000
Yukarı Mısır	850400	843600	1594000
	3856226	3157774	7014000

Şu halde Mısır'da ziraata uygun olan bütün arazi 7.014.000 fidandan ibaretti. Mısır tarın arazisini bu miktarda bilen bir insana bu arazinin on, on beş sene sonra on veya on iki milyon fidana ulaşacağı söylenirse doğal olarak bu söze inanamazdı.

Nüfus

Arazi hakkında söylediklerimiz nüfus için de geçerlidir. Geçen yüzyılın ortasında biri kalkıp da, Mısır nüfusunun bu kadar bir sürede on, on iki milyona ulaşacağını söylese, kimse bu kişiyi ciddiye almaz, sözleri şaka veya Doktor Cloud'un ifadesiyle, "şarkılara özgü abartılı bir cümle" kabul edilirdi. Çünkü o dönemde Mısır'ın toplam nüfusu üç milyondan fazla değildi.

Doktor Cloud Mısır bölgesi hakkında yazdığı eserde o sırada, yani M. 1840 yılında üç milyondan ibaret olan Mısır hakkında bilgi verirken şu yorumları yapmıştır: "Yunan tarihçilerinin verdiği bilgilere göre, Sizostris ve Batlamyuslar zamanında Mısır bölgesi nüfusunun yedi milyon civarında olduğu anlaşılmaktadır. Arap tarihçileri ise Amr bin el-Âs zamanında bu bölgedeki nüfusun yirmi milyon olduğunu iddia etmişlerdir. Bu ifade Doğu tarihçilerinde sık rastlanan bir abartı olarak kabul edilmelidir. Aslında bölgeyi başka yerlerdeki nüfus ve arazi oranına göre kıyasladığımızda bu tür tartışma ve kuşkular da ortadan kalkmış olacaktır. Örneğin Mısır'ın ekilebilir arazisi Fransa'nın altıda biridir. Nil Vadisi ne kadar verimli olursa olsun, ziraat ve imara uygun arazi ne kadar abartılırsa abartılsın, hatta kumlu arazi ziraata uygun hale getirilse bile, Mısır bölgesi nüfusunun İslâm tarihçilerinin iddia ettiği nüfusun üçte birinden fazla olması (yani 6.333.000 nüfusu geçmesi) mümkün gözükmemektedir."

Oysa bugünkü Mısır nüfusu on milyonu geçmiştir.[2] Birkaç sene sonra on beş milyona veya Cloud Bey tarafından en yüksek sınır kabul edilen miktarın iki katına çıkacağı ayan beyan ortadadır. Tüm bu deliller göz önünde iken Mısır'ın nüfusunun yirmi milyona ulaşmasında herhangi bir engel görmüyoruz.[3] O

---

2 1910'lu yıllar kastediliyor – ng.

3 Mısır, 997.739 km²'lik yüzölçümü ile Ortadoğu'nun en geniş toprağa sahip ülkesidir. Ülke, coğrafi olarak beş ana bölgeye ayrılır. Bunlar, Nil Deltası, Nil Vadisi, Batı Çölü, Doğu Çölü ve Sina Yarımadası'dır. Topraklarının %96'sı çöllerden oluşan Mısır için Nil Deltası ve Nil Vadisi her şey demektir. Nil Vadisi ülkenin en önemli tarım merkezidir. Düz bir yapıya sahip olan batı çölünde yükseklik 300 m'yi geçmemektedir. Bahariye Vahası'nda zengin demir cevhe-

halde İslâm medeniyeti devrinde bu sayıya ulaşmış olması şaşılacak bir durum değildir. İslâm tarihçilerinin bu konudaki iddiaları da zaten resmi vesikalarla desteklenen bir husustur.

Müslümanlar cizye, haraç vs vergilerin doğru ve düzenli olabilmesi için muayyen zamanlarda araziyi tekrar tekrar ölçerek, nüfusu da dikkatli bir biçimde tespit ediyorlardı (tahrir). İlk ölçüm ve sayım Hazreti Ömer devrinde Mısır'ın fethinden hemen sonra yapılmıştı. Makrizi'nin verdiği malumata göre, cizye vermekle mükellef nüfusun miktarı sekiz milyon olarak kaydedilmişti. Bu miktarı tüm ahalinin üçte biri olarak kabul edersek o sırada Mısır'da mukim nüfusun toplam yirmi dört milyon olması gerekir. Mısır'da yapılan ikinci sayım ise H. 110 yılında Velid bin Rüfa'a'nın valiliği zamanında yapılmıştır. Söz konusu vali, maiyetindeki görevlilerle birlikte, bizzat bu sayımı titizlikle takip etmiş, bölgeyi en ücra yerlere kadar üç ay boyunca dolaşmış, tahrire nezaret etmiştir. Sonuçta Mısır bölgesinde en küçük, 500 insanı bulunan cizye köyleri de dahil olmak üzere on bin köyün mevcut olduğu ortaya çıkmıştır. Bunların hepsini asgari cizye ödeyen köyler kabul etmiş olsak bile cizye mükellefi olan nüfusun en az beş milyon olması gerekir. Çoluk çocuk, kadın ve yaşlıları da hesaba katınca nüfusun yirmi milyona ulaşmış olmasının normal kabul edilmesi gerekir.

Tarım Arazilerinin Miktarı

Yukarıdaki değerlendirmeler tarım arazileri için de geçerlidir. Müslümanlar arazinin haraç miktarını doğru bir şekilde belirleyebilmek için güvenilir ölçümler yapmış, listeler çıkarmışlardır. Ubeydullah bin El-Habhab tarafından H. 107 yılında yapılan ölçüm buna bir örnektir. Bu tarihte Nil'in suladığı tarım arazilerinin yüzölçümü otuz milyon fidana ulaşıyordu. Bu miktar günümüzde de (20. yüzyıl başları) Mısır bölgesinin köprü, baraj, su kanalları vs teknoloji ile tarım arazisi haline getirdiği topraklar da dahil olmak üzere mevcut sahanın dört katıdır. Arap tarih-

ri bulunmaktadır. Mısır'ın nüfusu 1996 sayımına göre 59.3, 2009 yılı tahminlerine göre de 78 milyon civarındadır – ng.

çilerinin verdiği bilgileri ciddiye almazsak yukarıdaki değerlendirmenin doğruluğuna inanamayız. Ancak konuyu derinlemesine ele alırsak gerçeğin ortaya çıkması o kadar zor olmaz. Sözü edilen toprakları kitabında kaydeden Makrizi ile diğer tarihçilerin verdikleri malumatı keyiflerince araştırmaksızın rivayet etmedikleri gibi, karıştırmaları da mümkün değildir. Öyle ki başka bir yerde tarım topraklarının Mısır valisi ibn Müdebbir zamanında yani ilk ölçümden bir buçuk asır sonra yirmi dört milyon fidana indiğini belirtmekle yetinmemişler, bu topraklarda çalışan işçilerin sayısını bile yazmışlardır. Çalışan işçinin sayısı elde edilen ürünle kıyaslanarak tespit edilmişti. İşçilerin sayısı ne kadar azalırsa devlet gelirleri de o oranda düşüyordu.[4]

Güvenilir sonuçlara ulaşabilmek için o dönemde Mısır bölgesinde bulunan imar edilmiş toprakların yerlerini de araştırmak gerekir. Bununla birlikte söz konusu dönemde Mısır'ın mamur arazisi şimdiki hudutlar içerisinde yani doğuda ve batıda iki dağ ile doğu çölü ve Buheyre ile sınırlı olsaydı, aşağıda vereceğimiz bilgilere güvenemezdik. Çünkü vahalar Nil ile Kızıldeniz ve Ariş arasında yer alan çöller dahil olmak üzere, günümüzde Mısır'ın coğrafi yüzölçümü 400.000 milkaredir. Bunun büyük kısmı verimsiz, ot bitmeyen çöllerden oluşur. Mısır'ın günümüzde ziraata uygun olan arazisi 17.726 milkaredir. Bunun 4750 milini kanallar, bataklıklar, göller vs teşkil eder. Kalan 12.976 mildir. Bu ise yaklaşık sekiz milyon fidana ulaşır. Bunun daha fazla çoğaltılması mümkün değildir.

Fakat gerek Araplar tarafından medeniyetleri zamanında, gerek daha önceki zamanlardan günümüze ulaşan bilgilerden anlaşılıyor ki, Mısır tarım arazilerinin sınırları, bahsedilen sınırlardan daha genişti. Rivayete göre eskiden bu hudut İskenderiye Çölü'nün arkasından Berka'ya ulaştığı gibi,[5] doğudan da Süveyş hududu ile Ariş'e varıyordu. Halbuki günümüzde oraların büyük kısmını ot bitmeyen kumsallar teşkil eder. Ancak eskiden o yerler verimli topraklardı. Zaferan, asfer, şekerkamışı gibi ürünlerin yetiştiği yerlerdi. Suyu da oldukça boldu. Gü-

4 Makrizi, I, 100.

5 Makrizi, I, 182.

nümüzde bile bu bölgenin eski mamuriyet eserleri gözümüze çarpmaktadır. Öyle ki bu bölgelerde kazı yapıldığında verimsiz üst tabakanın hemen altında oldukça verimli siyah topraktan oluşan bir tabaka ortaya çıkmaktadır.[6]

Mısır'ın Said bölgesi de mamur ve doğu tarafından Kızıldeniz ile Bece arazisine kadar uzanıyordu. Böylece Feyyum'un tarım arazisi şimdi bilinen mamur mekânların arkasında, oldukça uzak yerlere ulaşıyordu. Bu bilgiler göz önüne alınır, Nil Nehri'nin kolları, suyu, taşkınları düşünülürse eski dönemlerdeki ziraat topraklarının genişliği hakkında verilen malumatı asılsız bilgiler olarak kabul edemeyiz. Önümüzdeki yıllarda yeni kanallar açılarak veya yeraltı sularıyla sulu tarın yapılmaya başlanırsa verilen bilgilerin güvenilirliği daha da artmış olur. Günümüzde sırf bu alanda mesai veren işadamları ve şirketler vardır. Arap tarihçilerin sözünü ettiği derecede bir imar ve umranı gerçek dışı rivayetler olarak görmemek gerekir.

Kahire Şehri

İslâmî dönemde Mısır bölgesinin önde gelen şehirleri Füstât ile Kahire idi. Füstât hakkında birinci cildimizde gerekli malumatı vermiştik. Kahire H. 4. yüzyıl ortalarında Fatımî halifele-

---

6 Tarihi araştırmalardan anlaşılıyor ki Kuzey Afrika bölgesi eskiden daha geniş, verimli tarım arazisine sahipti. Büyük Sahra'dan sahillere doğru sürekli esen kumlu rüzgârlar uzun yüzyıllar sonunda verimli toprakların bir kısmını kapatmış, kumsallar haline getirmiştir. Cezayir ve Fas'ta çöl tarafında doğal bir duvar gibi mevcut olan yüksek dağlar bu kum fırtınasına mani olduğu gibi Mısır'da da her yıl Nil'in taşması sonucu arazi üzerinde hasıl olan çamurlu tabaka kumların verdiği zararı ortadan kaldırmaktadadır, dağ ve nehirlerden mahrum bulunan Batı Trablus arasında özellikle en fazla kum fırtınasına maruz kalmıştır. Büyük Sahra kumlarının bu bölgede meydana getirdiği tahribat korkunçtur. Öyle ki bu bölgede arazinin büyük kısmı kumlar altında kalmıştır. Hatta son teknolojiyle birlikte büyük bir çaba sarf edilmezse kum fırtınalarının verdiği zararlarla bölgenin gelecek yüzyıllarda baştan başa bir kum denizi haline geleceğine şüphe yoktur. Bu konuda özellikle de bütün Afrika kıtasının geçmiş ve geleceği ile ilgili ayrıntılı bilgi almak isteyenlere O. Meynier'in *L'Afrique Noire* adındaki kitabını öneriyoruz. Bu durumda 13. yüzyıldan beri birçok istilaya maruz kaldığından, Suriye ve Mezopotamya bölgesinin harap hale gelmesi gibi Mısır'ın da ihmal ve çöl rüzgârları yüzünden verimli arazilerinin büyük kısmının çöl haline dönüşmesini muhal görmemek gerekir. (z.m.)

rinden Muizlidinillah'ın başkomutanı Cevher tarafından ordugâh olarak kurulan bir şehirdi. Fatımîler zamanında çok fazla gelişememişti. Bunun nedeni tüm gayret ve özenin Füstât ile Kutai şehirleri üzerinde yoğunlaştırılmasıydı. Makrizi'nin verdiği malumata göre Kahire'nin yanı sıra, bu iki şehirde her hanede yüz, iki yüz insan bulunmak üzere yüz bin ev vardı. Çünkü bu evlerin her biri beşer, altışar, yedişer kattan oluşuyordu.[7]

Bununla beraber Makrizi'nin verdiği bilgilere göre, bunlar Bağdat şehrinin üçte birinden fazla değildi. Bu durumda Bağdat'ın büyüklüğü ve ihtişamı insanı şaşırtmaktadır. Hâkimiyet büyük İslâm hükümdarı Selahaddin Eyyûbi'ye intikal edince, o güne kadar ordugâh halinde bulunan Kahire'de halkın da yerleşmesine izin verildi. Bu tarihten itibaren Kahire şehri hızla büyümeye başladı. Sonunda Füstât'ın sınırlarına kadar genişledi. Önceleri Füstât'a Mısır adı veriliyordu. Kahire'nin büyümesiyle Kahire ile beraber büyük bir şehir haline gelince ikisi birden "Mısır ve'l Kahire", daha sonra "v" kaldırılarak "Mısru'l-Kahire" şeklinde anılır olmuştur. Sonraki yüzyıllarda Füstât eski ihtişamını kaybedip harap bir hale gelince, bu tabir sadece Kahire için kullanılır olmuştur.

Endülüs Bölgesi

Müslümanlar Endülüs'ü fethettiklerinde, nüfusu çok ve mamur bir bölgeydi. Ancak İslâmî dönemde şehirleşme çok fazla gelişti, nüfus yoğunluğu daha da arttı. Bu şehirlerin en meşhuru Kurtuba idi. Müslümanlar aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, bu şehrin etrafında, âdeta birer kent büyüklüğünde inşâ ettikleri saraylar ile şehre büyük bir ihtişam kazandırmışlardı.

Kurtuba

Endülüsiya vilayetine bağlı olan bu şehir, Vadi-i Kebir Nehri kenarında yer alır. Suyunu da bu nehirden alır. Şehrin ilk kez

7 Makrizi, I, 341.

Kurtubalılar tarafından inşâ edildiği tahmin edilmektedir. İslâmiyet'ten evvel de mamur bir yer olan bu şehir, MÖ 102 senesinde Romalıların kontrolü altına girmiş, zamanla çeşitli işgaller görmüş, birçok değişiklik geçirmiştir. Nihayet Müslümanlar Endülüs'ü fethedince ilk önce Tuleytula'ya yerleşmişler, daha sonra burayı başkent yapmışlardır. Emeviler inşâ ettikleri saraylar, kâşaneler, camiler, köprüler ile şehri tarihinde görmediği bir biçimde imar etmişlerdi. İslâmî dönemde oldukça genişleyen şehrin yerleşim alanı 33.000 zira'ya[8] kadar artmıştı. Şehrin yedi kapısı vardı. Etrafında 21 varoş tesis edilmişti. Her varoşta ev ve varoşun ihtiyacına göre mescitler, çarşılar, hamamlar inşâ edilmişti. Bu varoşlar ile beraber şehrin boyu 24 ve genişliği 6 mile, yani yüzölçümü 144 milkareye ulaşmıştı. Günümüzde[9] Londra'nın yerleştiği alan 117 milkareden ibarettir. Adı geçen ırmağın kenarlarında uzanan alanlar baştan başa köşkler, saraylar, camiler, bahçeler ve görkemli hanelerle doluydu.

Kurtuba'nın parlak devirlerinde gerek şehir merkezinde gerekse varoşlarda yer alan binalar zaman zaman sayılıyor, kayıt altına alınıyordu. Bu kayıtlara göre durum şöyleydi:

113.000 adet normal halkın yaşadığı ev.

430 adet büyük saray

6.300 adet devlet adamlarının yaşadığı konak

3.873 adet cami ve mescit, 900 adet hamam olmak üzere toplam 124.503 adet bina.

Endülüs Emevi hükümdarlarından Hişam'ın veziri Mansur zamanında Kurtuba'daki binalar hamamlar, evler dahil olmak üzere toplam 200 bin normal ev, 60 bin 300 devlet adamları için özel konak, 80 bin 400 adet de dükkândan ibaretti.[10] Ancak bu ikinci sayı biraz abartılıdır. İlk rakamlar doğruya daha yakın sayılabilir. Bu durumda birinci toplama dükkân ve ev miktarını ekleyecek olursak, toplamın günümüzde Kahire şehrinin kapsadığı binaların iki katından daha fazla olduğu ortaya çıkar. Yukarıdaki listede eşraf ile normal halkın oturduğu binaların ayrı

8 1 zira = 0,75 m.

9 20. yüzyıl başlarında – ng.

10 *Nefhu't-Tib*, I, 256.

ayrı belirtilmesi dikkat çekicidir. Bunları birbiri ile kıyaslayacak olursak eşraf veya havas dediğimiz grubun yüzde altı civarında olduğu görülür. Oysa Roma'nın en parlak döneminde bile asillerin oturduğu hanelerin sayısı iki binden fazla değildi.[11] Buradan anlaşılıyor ki bu dönemde Kurtuba'nın ulaştığı seviye ve gelişim şaşılacak derecede yüksektir. Halkın nüfusu iki milyondan fazlaydı. Saraylar hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.

Gırnata

Gırnata meyveleriyle, üzümleriyle ve diğer mahsulleriyle şöhret bulmuş bir kent olduğundan, ona "Endülüs'ün Dımaşk'ı" (Endülüs'ün Şam'ı) adı veriliyordu. Şam'ın ortasından geçen Barada Irmağı'nın suyu şehrin dört bir köşesine dağıtılmıştı. Gırnata'dan geçen ırmağın suları da evlere, çarşılara, hamamlara vs her bir yöne ulaştırılıyordu. Bu nedenle Gırnata'nın diğer Endülüs şehirleri arasında ayrı bir yeri vardı. Gırnata en parlak devrine Nasriyye Hanedanı zamanında ulaşmıştı. Bu devletin en ünlü hükümdarı H. 8. yüzyıl ortalarında yetişen İbn Ahmer idi. El-Hamra Sarayı'nı inşâ ettiren de bu emirdi. Nitekim Emevi hükümdarlarından Abdurrahman Nasır da Kurtuba'da bugün bile dillere destan, Endülüs'ün mührü, o muhteşem Zehra Sarayı'nı inşâ ettirmişti.

Saraylar ve Binalar

İbn Haldun'a göre, İslâm devletlerinde inşâ edilen binalar, kaleler, surlar ve benzeri mimari eserler, o devletlerin kudretine oranla azdır. Ancak insaf nazarıyla bakılacak olursa, uzun dönemler boyunca ortaya çıkan onca karışıklık, ihtilaller, fitne ve fesatlar nedeniyle yapılan büyük tahribatlara rağmen birçok bina Şam, Irak, İran, Hint ve Endülüs'te ayakta kalmış ve günümüze ulaşmıştır. Tüm bu İslâmî eserler nazari itibara alındığında inşâ olunan binaların İbn Haldun'un tahmininin aksine oldukça fazla olduğu anlaşılır. İbn Haldun'un bu düşünceye yö-

11 Gibbon, I, 829.

nelmesi söz konusu İslâmî eserlerin çoğunun onun yaşadığı asırdan sonra, Mısır'da Memlûkler devrinde inşâ edilmiş olmasıyla birlikte bazı binaların da İran, Hint ve diğer bölgelerde bulunması nedeniyle, bu eserler hakkında bilgi sahibi olmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Aslında çeşitli zaman ve devletlerde tesis edilmiş olan İslâmî idarelerde halife ve diğer yöneticiler oldukça muhteşem ve müzeyyen camiler, kale ve surlar, saray ve köşkler yaptırmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. İnşâ ettirdikleri bağ ve bahçeler, köşkler vs için büyük servet harcıyorlardı. Dünyanın her köşesinden güzel çiçekler, nadide ağaçlar getirterek mükemmel bahçeler oluşturuyorlardı. Salonlara altın yaldızlarla yazılmış şiirler, resimler asıyor, gösterişli eşyalar koyuyorlardı. Bu resimler arasında aşağıda bahsedeceğimiz üzere hayvan, insan, çiçek, ağaç ve benzeri resimler vardı.

Şam Emevi Mimarisi

Şam'da İslâm'dan önce, Hıristiyan azizlerinden Saint Jean adına yapılmış bir kilise iken, İslâm fethinden sonra doğu yarısı Müslümanlara, diğer yarısı da Hıristiyanlara ibadet için ayrılan meşhur Emevi Camii'nin[12] dışında, Emeviler tarafından inşâ edilen diğer mimari eserler hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz.

---

12 Emevi Camii mimari özellikleri, ince süslemeleri ve taşıdığı manevi değerlerden dolayı dünyanın en seçkin birkaç camisinden biri olup Şam şehrinin sembolü ve en çok ziyaret edilen yeridir. Tarihçi Stragon, "Asya'nın batısındaki en meşhur şehir" der. Şam'a nereden girilse Emevi Camii karşılar insanı. Çünkü Emevi Camii ile Şam birbiri ile özdeşleşmiştir âdeta. Emevi Camii MÖ 1. yüzyıla ait harap bir Roma mabedi ve yanında bulunan Hz. Yahyâ Kilisesi'nin yerine inşâ edilmiştir. Şam'ın fethinden sonra mabed Hz. Ebu Ubeyde Bin Cerrah'ın gözetimi altında 635 yılında yani 1370 yıl önce camiye çevrilmiştir. Daha sonra caminin ihtiyacını karşılayamaması üzerine Emevi Halifesi Velid bın Abdulmelik Roma mabedinin yanındaki kiliseyi Hıristiyanlardan kendilerini razı ederek almış ve genişletmiştir. Hatta bir rivayete göre karşılığında büyük bir kilise vermiştir.Yapımı devam eden asırlar içinde birçok yangına ve tahribata maruz kalan Emevi Camii çeşitli onarım ve değişiklikler geçirmiş. Buna rağmen mimari özelliklerini bilhassa mozaiklerdeki ihtişamını koruyabilmiş. Caminin üç minaresi vardır. Bunlardan en meşhur olanı Ak Minare'dir. Halk arasındaki yaygın inanışa göre Hz. İsa bu minareye inecek. Hz. Hüseyin'in mübarek başı ve Hz. Yahyâ'nın (a.s.) türbesi de bu cami içinde yer almaktadır – ng.

Emevilerden Velid bin Abdulmelik, makam-ı hilafete çıktığı zaman kilisenin diğer yarısını da alarak camiyi yeniden inşâ etmiştir. Bu inşaat için Rum ülkesinden 12.000 sanatkâr getirtti. Duvarlarını rengârenk, değerli mozaikten ağaçlar ve dallarla tezyin ettirdi. Caminin inşaatına sarf ettiği meblağ 11 milyon 200 bin dinara ulaşmıştı. Caminin uzunluğu 68 direk üstünde 300, eni de 200 zira idi. En görkemli ve heybetli tarafı ise, mihraba bitişik, muazzam yükseklikte olan kurşun kubbesiydi. Ünlü seyyah İbn Cübeyr H. 6. yüzyılda camiyi ziyaret etmiş, burada anlatılması ayrıntı olacak birçok malumat vermiş, kendi zamanına kadar olan tarihini yazmıştır.[13]

Müslümanların en muhteşem mimari örneklerinden biri sayılan Emevi Camii günümüze kadar varlığını sürdüren nadir eserlerden biridir. Halife Velid bin Abdulmelik böyle muhteşem binalar inşâ etme konusunda azimli ve meraklı olan halifelerden biriydi.[14] Emevilerin ünlü valilerinden Haccac bin Yusuf, Vasıt'ta o devrin en büyük İslâm mimari örneklerinden biri olan Kubbetu'l-İslâm'ı inşâ etmişti.

Abbasi Mimarisi

Abbasi halifeleri arasında mimariye önem vererek, görkemli binalar inşâ ettiren kişi, halife Mansur olmuştur. Mansur, halkın Kâbe'ye olan meylinden özenerek Kubbe-i Hadra'yı inşâ ettiği gibi Bağdat'ta da Cami-i Kebir'i, surları, Huld ve Babu'z Zeheb sarayları gibi muhteşem binalar yaptırdı. Daha sonra gelen halife ve valiler de bu geleneği devam ettirdiler. Bağdat'ın Şemasya bölgesinde inşâ olunan Bermeki sarayları, kuzey tarafında İbn'ül Hasib Sarayı, Ümmü Habib Sarayı, Basra'da Halefoğullarının sarayı, Haşimiler tarafından Mansur zamanında inşâ olunan İsa bin Ali Sarayı, Mehdî için bina olunan Vedah Sarayı, Harun Reşid Sarayı, Emin Sarayı, vezirlerden İbn'ül Furad Sarayı, İbn Mukle Sarayı gibi kurucularının isimlerini alan birçok büyük ve mükellef saray vücuda getirmişlerdi. Bunların

13 İbn Cübeyr, 63.

14 Ebu'l-Fida, 1, 198.

dışında Dar-hane adıyla da birçok saray inşâ olunmuştu. Darüşşecre, Harun Reşid'in zevcesi Zübeyde'nin sarayı olan Darü'l Karar bunlardan birkaçıdır. Abbasiler gelişme ve yükselme dönemlerine paralel olarak saray ve görkemli binalar yapmaya daha fazla rağbet göstermişlerdir. Mutasımbillah, muhteşem binalar inşâ ettiği gibi halkı da bu konuda teşvik ediyordu. Emri altındaki Türk askerleri için Samarra şehrini kurdurmuş, çevresini de onlara timar olarak dağıtmıştı. İmar faaliyetleri ve mimariye meraklı bir başka halife de halife Mütevekkil'dir. Muazzam harcamalar yaparak birçok bina yapmış, daha önce bilinmeyen revaklı mimari eserler ve tarzlar denemiştir. Haruni, Cevsak, Caferi adlarıyla inşâ ettirdiği binalar için yüz milyon dirhemden fazla harcama yapmıştı.[15] Bunlardan sadece Caferi Sarayı'na sarf edilen meblağ iki milyon dinar[16] veya kırk bin dirhemden fazlaydı. Seyrengâhlar dışında görkemli binalar inşâ etmek, halifeler için bir güzel gelenek olmuştu. Örneğin İsmail bin Ali inşâ ettirdiği seyrengâh için elli milyon dirhem sarf etmişti.[17]

Tac ve Süreyya Sarayları

Abbasi halifelerinden Mu'tezidbillah da mimari eserlere düşkün olan bir idareci olduğundan, Bağdat'ın doğusunda Tac Sarayı adıyla anılan bir sarayın inşâsına başlamıştı. Ancak saray onun devrine yetişmemiş, oğlu tarafından tamamlanmıştır. Bu sarayın yerinde Cafer Bermeki'nin inşâ ettirdiği bir başka saray vardı. Abbasi valilerinden Hasan bin Sehl orada ikamet ettiğinden, saraya Kasr-ı Hasanî adı veriliyordu. Mu'tezid H. 279'da hilafet makamına çıkınca çevresindeki yerleri ilave etmek suretiyle söz konusu sarayın yerini genişlettiği gibi çevresine de surlar ve evler inşâ etmiş, ayrıca saraya mahsus bir geniş meydan yapmıştı. Daha sonra da sarayın inşasına başlamıştı. Ancak tam o günlerde tesadüfen Âmid bölgesine seyahat ediyordu.

15 Mesudi, II, 279.

16 İbn'ül Esir, VII, 33.

17 İbn'ül Esir, VI, 28.

Dönünce sarayın bulunduğu yerde bir sis ve duman görmüş, yerini beğenmemiş, iki mil ötesinde Süreyya Sarayı adıyla üç mil uzunluğunda yeni bir saray yaptırmıştı. Bunun için de dört yüz bin dinar harcamıştı.[18] İki sarayı birbirine bitiştirerek aralarında cariye, harem ve odalıklarına güzergâh olmak üzere bir mekân inşâ ettirmişti. Bağdat'ta daha sonra vuku bulan birinci sel baskınına kadar bu saraylar ayakta kalmıştı. Ünlü Arap şairlerinden İbn'ül Mu'tez söz konusu sarayı bir şiirinde şu şekilde anlatmıştır: "Ey Müminlerin Emiri! Mesut ve bahtiyar olunuz. Sonsuza kadar bizi cömertliğinizin gölgesinde himaye ediniz. Yüce zatınıza muazzam bir istirahat yeri olan Süreyya Sarayı âlemde benzeri olmayan mamur bir saraydır. Ruhu ferahlandıran bahçeleri, birbirini kucaklamış taze fidanları, yeşil ve zarif yaprakları, nazarları okşayan meyveleri güzellik ve tazelikte eşsizdir. Dalları üzerinde uçuşan, yuvadan yuvaya sıçrayan güzel kuşlar, nağmeleri ile insanı mestedip vecde getiriyor. Firuze âlem içinde bu görkemli saray ihtişamlı balkonlarıyla, gönlü cezbeden görünümüyle süslenmiş bir geline benzer. Irmaklarından, havuzlarından fışkıran sular, reyhan ve gülleri razı etmek için koşmaktadır."

Mu'tezid'in vefatından sonra oğlu Müktefi H. 289 yılında halife olduğunda Tac Sarayı'nın inşaatını tamamlatmıştı. Sarayın ön yüzü her kemeri beşer zira uzunluğunda on direk üstünde olmak üzere beş kemerli olarak inşâ olunmuştu.[19]

Darüşşecre (Şecre Sarayı)

Abbasi halifelerinden Muktedirbillah H. 4. yüzyıl başlarında ferah-feza bahçeleriyle çevrili büyük bir saray yaptırmıştı. İçinde yer alan ve gümüşten yapılan bir ağaçtan dolayı Darüşşecre adıyla biliniyordu. Bu ağaç sarayın eyvanı önündeki havuzun ortasında, bahçelerin ağaçları arasında bulunuyordu. Altın ve gümüşten on sekiz dalı vardı. Her dal mücevherattan yapılmış, meyvelerle müzeyyen birçok ayrıntıyı taşıyordu. Dalla-

18 Mesudi, II, 328.

19 Yakut, *Mucem*, I, 806; 924.

rın üzerinde altın ve gümüşten çeşitli kuş bibloları vardı. Rüzgâr bu kuşların üzerinde estikçe güzel cıvıltılar, ilginç nağmeler işitiliyordu. Sarayın bir tarafında, havuzun hemen sağında on beş at üzerinde on beş süvarinin heykelleri dikilmişti. Havuzun solunda da bu sayıda süvari heykeli vardı. Bu heykeller rengârenk ipekli elbiseler içinde kılıçlarını kuşanmış, ellerinde kısa mızraklar taşıyor oldukları halde bir hat üzerinde hareket ediyorlardı. Görenler süvarilerden her birinin diğerinin arkasından koştuğunu zannediyordu.[20]

Buveyhiler zamanında Muizü't-Devle, Dâr-ı Maziye adıyla bilinen ünlü sarayını yaptırmış, bunun için bir milyon dinar sarf etmiş, tavanını da altın ile kaplatmıştı. Rivayete göre bu sarayı yıkmak istedikleri zaman çatısının bozulmadan naklini arzu etmişlerdi. Ancak buna güçleri yetmediğinden üzerinde bulunan altını sekiz bin dinara satmışlardı.[21] Ne yazık ki bütün bu saraylardan bugün hiçbir iz kalmamıştır.

Endülüs'teki Emevi Mimarisi

Endülüs Emevi hükümdarları da bulundukları bölgede muhteşem mimari eserler inşâ etmişlerdi. Bir kısmı günümüze kadar ulaşan bu eserler dünya mimarisinin en büyük örnekleri arasında sayılır. Çoğunlukla Kurtuba ve Gırnata'da bulunan bu binalardan Kurtuba'da olanların bazıları şunlardı:

Kasr-ı Kebir

En parlak ve mükemmel Emevi mimari örneklerinden kabul edilen bu sarayın inşasına H. 2. yüzyıl ortalarında Abdurrahman Dahil tarafından başlanmış ama daha sonra gelenler tarafından tamamlanmış, birtakım ek saraylar ilave olunmuştu. Kurtuba'da bulunan binalar hakkında daha önce kaydettiğimiz listede görüldüğü üzere, bu görkemli sarayın içinde 430 hane mevcuttu. Hatta hane adı verilen bu binalar arasında ol-

20 Yakut, III, 520.

21 İbn'ül Esir, IX, 151.

dukça büyük, saray genişliğinde ve biçiminde birçok bina da vardı. Kamil, Mücedded, Cair, Ravza, Maşuk, Mübarek, Rastık, Sürur ve Bedi adındaki bazı saraylar bunlardan bir kısmıdır. Sarayların ziynet ve ihtişamına fevkalade özen gösterildiği gibi çeşitli yerlerine de havuzlar, şadırvanlar, sarnıçlar ilave olunmuş, uzak mesafedeki dağlardan kurşun borular içerisinde sular getirtilerek saf altın ve gümüşten veya kaplanmış tunçtan musluklar, arslan ve kaplan gibi hayvanlar veya kuşlar şeklinde oluklar yapılarak görenleri hayran bırakan mermer havuzlar oluşturulmuştu.[22]

Kurtuba Camii

Kurtuba'nın sahip olduğu en büyük ve en muazzam binalardan biri de bu camiydi. Güvenilir rivayetlere göre, tüm İslâm topraklarında bu kadar büyük, süslemeleri bu kadar muhteşem bir başka cami mevcut değildi. Daha önce caminin yerinde bir kilise vardı. Müslümanlar Kurtuba'yı fethedince Şam'daki Emevi Camii'nde olduğu gibi bu kiliseyi de iki din mensubu arasında bölmüşlerdi. Zamanla Hıristiyanların azalması ve kilise ihtiyacının kalmaması nedeniyle camiyi genişletmiş ve tezyin etmişlerdi. Caminin ilk bakışta göze çarpan en şaşırtıcı kısmı kale burcu şeklinde bulunan minaresiydi. Rivayete göre hiçbir İslâm şehrinde bir camide bu büyüklükte ve görünüşte bir minare yoktu. Gayet iri taşlarla inşâ edilmiş olan bu minarenin müezzinin durduğu şerefeye kadar yüksekliği elli dört, en son noktaya kadar yetmiş üç, genişliği de on sekiz zira idi.

Kurtuba Camii, farklı zamanlarda yapılan ilavelerle yavaş yavaş daha da büyümüştü. Öyle ki halife Nasır zamanında kapladığı alan 225 zira uzunluğa ve 205 zira genişliğe ulaşmıştı. Halife Hakem caminin boyunu 105 zira genişlettiğinden, boyu 230 ziraya ulaşmıştı. Vezir-i Âzam İbn Ebi Âmir de enine 80 zira ilave etmiş, bu kez eni 285 ziraya varmıştı. Zemini gayet büyük on bir döşeme taşı ile döşenmişti. Ortada bulunanın genişliği on altı zira idi. Bu taşın batı ve doğu tarafında bulunan iki-

22 *Neſhu't-tib*, 1, 219

şer taşın genişliği de on dört, diğer altı taşın genişliği ise on bir zira idi. İbn Ebi Âmir bu taşlara her biri on zira genişliğinde sekiz döşeme taşı ilave etmişti. Caminin çatısı mermerden 1293 direk üzerinde duruyordu. İçinde 280 avize vardı. Hükümdar mahfeli tarafında bulunan avizeler halis gümüştendi. Caminin ortasında tunçtan büyük bir tandır bulunuyordu. 1.000 adet kandil bu tandır içindeydi.

Caminin yedi kapısı vardı. Bunlardan altısı tunçtan, yedincisi olan hükümdar kapısı ile mihrabın duvarı ve etrafı ise altındandı. Buralarda bulunan mozaik de altın ile işlenmişti. Minarenin tepesinde üçer buçuk, karşı tarafında üç elma mevcuttu. Bunlardan ikisi saf altın ve biri saf gümüşten yapılmıştı. Her elmanın altında fevkalade bir ustalıkla yapılmış bir süsen çiçeği dalı, tepe harbesi üzerinde de altından, küçük bir nar mevcuttu. Mimberde şehit halife Hz. Osman'ın mushafı, inci, yakut ve diğer kıymetli taşlar ile süslenmiş bir mahfaza içinde, oldukça mükellef ipekli poşular ile sarılı bir biçimde korunuyordu. Ud ağacından yapılmış çivileri altın olan bir kürsü üzerine konulmuştu. Endülüs tarihine ait en güvenilir kaynaklardan sayılan *Nefhu't-Tîb* kitabının yazarı bu cami ile içine sarf edilen zeytinyağlı kandiller ve mumlar hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler veriyor. Arzu edenler bu kaynağa başvurabilirler.[23]

Ancak 15. yüzyılda Kurtuba şehri tekrar İspanyolların eline geçince, Kurtuba Camii de kiliseye çevrilmiştir. Yalnız İslâmî şekil ve görünümünü hâlâ korumaktadır. Doğuya özgü nakış ve işlemeleri, Arapça kitabesi günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Zehra Sarayı

Kurtuba'yı o parlak dönemde süsleyen muhteşem saraylardan biri de Zehra Kasrı idi. Emevi hükümdarlarından Nasır tarafından H. 325 yılında şehir merkezinden 4 mil uzaklıkta inşasına başlanmış, oğlu Hakem tarafından da tamamlanmıştı. Sarayın yapımı kırk yıl sürmüştü. Doğudan batıya uzunlu-

23 *Nefhu't-Tîb*, I, 260

ğu 2.700, genişliği 1.500 zira olup âdeta büyük bir şehir gibiydi. 4.300 direkten bir kısmı Roma ve Kuzey Afrika'dan getirtildiği gibi diğer bir kısmı da Bizans İmparatoru tarafından hediye olarak gönderilmişti. Direkler beyaz, yeşil, pembe damarlı en iyi mermerdendi. Kasr-ı Kebir yani büyük sarayda olduğu gibi Zehra Sarayı'nda da muhteşem bir cami, çeşitli saraylar ve bahçeler, her tür renkten balıklı göller, binbir çeşit nakışla süslenmiş ve yaldızlanmış mermerden havuzlar vardı. Ayrıca insan şeklinde yapılmış bir havuz da İstanbul'dan getirtilmişti. Nasır bu havuzu sarayın "Müennes" adı ile bilinen doğu kısmında yer alan harem dairesinde kurdurmuş, üzerine kırmızı altından yapılmış çok nefis ve kıymetli incilerle süslenmiş Kurtuba yapımı iki heykel koymuştu. Bunlar bir aslan, aslanın yanında bir ceylan, onun yanında bir timsah, karşısında bir yılan ile bir tavşan ve bir fil şeklindeydi. Her iki yanında da bir güvercin, bir şahin, bir tavus, bir tavuk bir horoz ve bir kerkenez vardı. Bunların hepsi de cevahirle bezenmiş altından yapılmıştı. Su, hayvanların ağzından mermer havuza akıyordu.[24] Nasır kendisinden sonra bu sarayların inşaatını oğlu Hakem'e havale etmişti. Rivayete göre Nasır bu sarayların inşaatına devlet gelirlerini teşkil eden altı milyon dinarın üçte birini harcamıştı. Bu durumda saraylar için senede yapılan masraf iki milyon dinara varıyordu. Saray inşaatının kırk sene sürdüğünü daha önce söylemiştik. Fakat her sene bu kadar büyük bir harcama yapılması çok mantıklı gelmiyor. Çünkü o müddetin yarısı olan yirmi sene zarfında aynı harcamaların yapıldığı kabul edilse Zehra Sarayı için kırk milyon dinar gittiği anlaşılır. Bu para yine pek büyük bir meblağdır. Bu durumda gelirin üçte birinin yalnızca bazı yıllarda sarf edilmiş olduğu, diğer yıllarda ise daha az bir harcama yapıldığı kabul olunabilir bir hususdur.

Başka bir yerde rastlanılan bilgiye göre, Nasır bu saray için yılda 300 bin dinar harcıyordu. Yıllık miktar oğlu Hakem tarafından, kırk yıldan kendi hâkimiyetine tesadüf eden müddet zarfında yapılan harcamaları da bu oranda farz edersek, bu büyük saray için yapılan masrafın otuz milyon dinar olması ge-

24 *Nefhu't-Tîb*, I, 246, 267; İbn Hallikân, II, 19.

rekir.[25] Bu kadar büyük bir meblağı çok görmemelidir. Aslında sarayın detaylarını göz önüne alırsak külliyetli harcamaları gerektiren anormal bir süslemenin yapıldığını görürüz. Sarayın kıymetli taşlarla süslenmiş ve altınla kaplatılmış birçok müştemilatı da vardı. Öyle ki bazı kiremitleri bile altından yapılmıştı. Akıl ve hayale sığmayacak derecede büyük ve müzeyyen bir saraydı. İnşaatında 10.000 adam ile 1500 hayvan istihdam edilmişti. Ancak daha garibi şu ki Nasır'ın bu derecede büyük sarfiyatla bu sarayı inşaya teşebbüs etmesi Zehra adında çok sevdiği bir odalık cariyeyi memnun etmek içindi. Cariye kendisi adına bir şehir kurulup hizmetine verilmesini istemişti. Bu nedenle böyle bir masraf yapılmış ve dillere destan bu görkemli saray yapılmıştı.[26]

Zahire Sarayı

Büyük vezir Mansur bin Ebî Âmir de halife Nasır'ın yolunu takip etmiş, H. 368'de kendi ikameti ve düşmanlarından korunmak için Zahire adı ile bir saray inşâ etmişti. Saray şehrin ucunda Kurtuba'nın büyük ırmağı kenarında yapılmış, inşaatında birçok usta, amele kullanılmış, surlarının çok yüksek olmasına dikkat edilmiş, depolar, erzak ambarları vs birçok bina ve müştemilat da ilave olunmuştu. Vezir saraya komşu olan yerleri kendi yardımcılarına ve emri altındaki diğer memurlara mukataa şeklinde vermişti. Bunlar bu binalarda konaklar, saraylar inşâ etmiş, mükemmel bahçeler düzenlemişlerdi. Bunun üzerine bölgede canlı bir ticari faaliyet başlamış, yakınlarında pazar ve çarşı kurulmuştu. Halktan çok kimse de devlet adamlarına yaranmak için o bölgeye yakın yerlerde ikametgâhlar inşâ etmeye başlamışlardı. Zamanla saray yakınlarındaki binaların sayısı o kadar artmıştı ki varoşları, bir ucundan Kurtuba'nın varoşlarına diğer ucundan da Zehra Sarayı'na ulaşmıştı. Halk artık bu şehirler arasında 10 mil genişliğinde bir mesafede fenerlerin ışığı altında gidip, geliyorlardı.

25 Burada görülen karışıklık kitabın aslında da vardır. Z.m.

26 *Nefhu't-Tîb*, I, 248.

Kurtuba Köprüsü

Müslümanlar tarafından Kurtuba Nehri üzerinde inşâ edilen, büyük ve heybetli, kemerli köprüyü de burada belirtmek gerekir. Bu köprü Müslümanlardan önce de vardı. Ancak zamanla zarar görüp yıkılmış olduğundan, büyük komutan Abdurrahman Gafikî zamanında sekiz yüz zira uzunluğunda, yirmi kulaç genişliğinde ve altmış zira yüksekliğinde olmak üzere yeniden inşâ edilmişti. Köprünün kemerleri on sekiz adet olup, üzerinde de on dokuz kule vardı.[27]

El Hamra Sarayı ve Benzerleri

El Hamra Sarayı Gırnata'da inşâ edilmiş olan dünyaca ünlü bir saraydır. Hâlâ orijinal şeklini muhafaza ettiğinden, dünyanın dört bir köşesinden milyonlarca turist tarafından ziyaret edilen bir saraydır. Saray İbn Ahmer tarafından otuz beş fidanlık geniş bir tepe üzerinde inşâ olunmuştu. Rivayete göre kiremitlerinin kırmızı renginden dolayı El Hamra adı verilmişti. Aslanlar havuzu işte bu sarayda bulunmaktadır. Havuzun içinde mermerden aslan heykelleri vardır. Sular oldukça latif bir şekilde aslanların ağızlarından dökülür.

Mansur bin El Alâ da Becaye kentinde büyük bir saray inşâ ettiği gibi sarayın içinde de gayet mükellef ve müzeyyen bir havuz yaptırmıştı. Havuzun kenarlarında ağızlarından sular akan aslanlar, dalları havuza sarkmış altın ve gümüşten ağaçlar, bu ağaçların üzerinde de –Abbasi mimarisini anlattığımız bölümde bahsettiğimiz üzere– Abbasi halifelerinden Muktedir'in sarayında bulunan ağaca benzer gayet ustaca yapılmış çeşitli şekillerde ve renklerde kuş bibloları bulunmaktaydı. Endülüs'te yetişen ünlü şairlerden İbn Hamdis bu sarayın havuzuyla aslanlarının ağzından suyun nasıl aktığını ünlü şiirinde çok güzel anlatır.[28]

Endülüs meliklerinden Me'mün bin Zinnun tarafından yaptırılan sarayı da bununla kıyaslayabiliriz. Bunun için de muaz-

27 *Neſhu't-Tîb*, I, 226.

28 *Neſhu't-Tîb*, I, 223.

zam harcamalar yapılmıştı. Örneğin bir göl büyüklüğünde muazzam bir havuz, havuzun ortasında bir kubbe yapılmış, gayet ustaca bir geometrik şekil içinde sular, yeraltından akıttırılarak kubbenin tepesine çıkarılmıştı. Su, etrafına dökülerek güzel bir şekil halinde havuza akıyordu. Kubbe her zaman su ile örtülü bir görünümdeydi. Me'mün çoğu zaman sarayda vakit geçirirdi.[29]

Mısır Mimarisi

Tolunoğulları Devri'nde Yapılan Binalar

Bu eserlerin en ünlüsü Ahmet bin Tolun tarafından inşâ edilmiş olup, günümüze kadar ulaşan Kahire'deki camidir. Bunun dışında, Tolunoğullarınca Mısır'da çok sayıda büyük ve muhteşem mimari eserler yaptırılmıştır. Ahmet bin Tolun'un büyük bir meydanla birlikte Kutai'de yaptırdığı saray da Tolunoğulları mimarisinin en ünlülerindendir. Bu hükümdar vefat edince oğlu Humareveyh sarayı genişlettiği gibi meydanı da bahçe haline döndürmüştü. Bahçeye her tür çiçek ve meyve ağacı diktirmiş, kısa boylu ancak cins hurma ağaçlarıyla bahçeyi muhteşem bir hale getirmişti. Bir insan ayakta veya oturduğu yerde bu ağaçlardan hurma koparabiliyordu. En değerli ve latif aşılı ağaçları, çeşit çeşit gül ağaçlarını getirtip bahçeye diktirmişti. Ayrıca zaferan da ektirmişti. Hurma ağaçlarını altın yaldızlı tunç ile kaplamış, bu kaplama ile ağaçların gövdeleri arasında kurşundan borular koymuş, suları ustaca bir tarzda o borulardan akıttırmıştı. Böylece sular hurma ağaçlarının çukur yerlerinden akarak birtakım fıskiyelere dökülüyor, fıskiyeler dolduktan sonra taşarak, özel kanallarda bahçenin diğer taraflarını suluyordu. Öyle ki çiçekler, göze ve gönle çok hoş gelen şekilli nakışlar ve kitabeler şeklinde yetiştiriliyordu. Bu şekiller ile kitabelerin düzenine zarar gelmemesi için fazla yaprak çıktıkça, bahçıvan tarafından makasla kesiliyordu. Bahçede kırmızı, mavi, sarı renklerde nilüferler yetiştirilmiş, Horasan'dan bir-

29 *Siracü'l-Mülûk*, 50.

çok güzel ağaç fidanları hediye gelmiş, kayısı ağaçları badem ile aşılanmış, kısaca bahçe baştan başa en nadide ve güzide çiçekler ve ağaçlar ile donatılmıştı. Ayrıca sac ağacından kabartma nakışlarla süslenmiş bir kule yaptırarak çeşitli renklerle boyatmış, zeminini döşeme taşlarıyla döşemişti. Tatlı su kuyularına ulaşan kanallardan kulenin çevresine mükemmel arklar şeklinde su akıttırmıştı. Buradan geçen sular ağaçları ve diğer bitkileri suluyordu. Kumru vs kuşların çeşitleriyle şekli ve sesi güzel olan her tür kuşu da toplamıştı. Bu güzel kuşlar sesleriyle ruhları dinlendiriyor, kanallarda yıkanmalarıyla da güzel bir görünüm ortaya çıkarıyorlardı. Kuşların yavrulamaları için kovalar içinde yuvalar yaptırıp duvarların içine yerleştirdiği gibi belli yerlere kuşların tünemesini, karşılıklı ötüşmelerini sağlayacak çubuklar koydurmuştu. Tavus, habeştavuğu vb daha pek çok nadide kuşu da bahçenin içine salmıştı.

Humareveyh, sarayı içinde kubbeli ve direkli Beytü'z-Zeheb adıyla bir daire yaptırmış, duvarlarını en zarif nakışlar ile süslü lacivert mineli altın kaplatmıştı. Duvarlarda ağaç üzerine kabartma şeklinde, bir buçuk boy uzunluğunda, her biri birer sanat eseri olan oldukça müzeyyen bir tarzda kendisi ile cariyelerinin ve şarkıcıların resimlerini yaptırmıştı. Bu kadınların başlarına da altından taçlar giydirmişti. Resimlere sanki canlı insan gibi mücevherler takılmış, gövdeleri elbise renginde, gayet mahirane bir biçimde renklendirilmişti. Özetlemek gerekirse, bu daire insanı hayrete bırakacak bir biçimde düzenlenmişti.

Humareveyh bu daire içerisinde bir havuz yaptırmış, içini de civa ile doldurmuştu. Bunun nedeni de şuydu: Kendisi uykusuzluk hastalığından dolayı doktoruna şikâyette bulunmuş, doktoru da ona masaj yaptırmasını tavsiye etmişti. Ancak Humareveyh bu öneriyi beğenmemiş: "Bir kimsenin vücuduma dokunmasına asla tahammül edemem!" demişti. Bunun üzerine doktorunun yeni önerisine uyarak ellişer zira boy ve eninde kare biçiminde muazzam bir havuz yaptırmış, içini de civa ile doldurmuş, havuzun çevresine de halkalı büyük çiviler çaktırmış, ipekten bağlar yaptırmıştı. İçi boş deri bir yatak yaptırarak içini hava ile doldurduktan sonra havuzdaki civa üzerine ser-

dirmiş, o ipekli bağlar ile gümüş çivilere bağlatmıştı. Keyif düşkünü bu hükümdar yatağa uzanıyor, civanın hareketiyle yavaş yavaş sallanıyordu. Bu havuz tarih boyunca hükümdarlar tarafından yaptırılan en ilginç şeylerden biridir. Özellikle geceleri ay ışığının havuzdaki civa üzerinde yansımasından dolayı oldukça latif ve harika bir manzara ortaya çıkıyordu.[30]

Fâtımî Mimarisi

Mısır'da Fâtımîler hâkimiyeti ele geçirdikleri zaman, Kahire'de bugüne kadar varlığını sürdüren meşhur Ezher Camii ile Doğu ve Batı Sarayı başta olmak üzere çeşitli mimari eserler inşâ etmişlerdir. Sadece Batı Sarayı'nın inşası için 2 milyon dinar harcamışlardır. Darü'l Fıtra ve Darü'l Dibaç gibi Fâtımîler tarafından yaptırılan diğer saraylar ile konaklar için ne kadar külliyetli masraflar edildiğini bununla kıyaslamak gerekir. Fâtımîler yükselme dönemlerinde Kahire'de Haliç ve Nil sahillerinde birçok köşk ve saray yapmışlardır. Haliç kenarına yapılan Ezher Camii ve Lü'l'ü köşkleri, yanlarındaki Gazale Köşkü, Sekre Köşkü, Dekke, Muks, Tac, Babü'l-Fütuh, Darü'l Mülk köşk ve sarayları bunlardan bazılarıdır. Bunların dışında Fâtımî meliklerinden Âmir Biahkamillah tarafından sevgilisi olan bir bedevi kız için yapılıp adına Hevdeç denilen saray gibi birçok büyük saraylarla, görkemli seyrengâhlar da inşâ etmişlerdi. Fâtımîler medeniyet ve gelişmelerinin bir göstergesi olarak gerek saray ve köşklerin gerekse diğer mimari eserlerin mükemmel ve muhteşem olmasına olağanüstü bir önem vermişlerdir. Bu eserlerden biri olan Bürketü'l Habeş Köşkü boyalı tahtadan yapılmıştı. Duvarlarında dönemin şairleriyle mensup oldukları şehirlerin resimleri tasvir edilmişti. Her şairin başının yanında, o köşkü anlatan beyitler de yazılıydı. Her resmin yanında, güzelce tezhiplenmiş bir raf vardı. Halife her ne zaman oraya girer, şiirleri okursa her raf üzerine elli dinarlık bir çıkın konulmasını emrederdi. Şairler köşke girer ve çıkınlarını alırlardı.[31]

30 Makrîzî, I, 316.

31 Makrîzî, 1, 486.

Mısır idaresi Eyyûbiler'in eline geçince en büyük eserleri olarak Kahire Kalesi'ni inşâ etmişlerdi. Büyük hükümdar Selahaddin Eyyûbi tarafından Şiî Fâtımîlere karşı kendisine bir sığınak olarak inşâ edilen bu kale bugüne kadar payidar olmuştur.

Günümüzde Mısır'da mevcut olan büyük binaların çoğu özellikle Sultan Hasan, Sultan Müeyyed, Sultan Kayıtbay, Sultan Kalavun vs camiler gibi büyük ve muhteşem binalar, Memlûk sultanları tarafından inşâ olunmuş mimaridendir. Kahire'nin dışında yer alan halife kabirleri de her ne kadar ismen halifelere mensup ise de fiilen adı geçen sultanların himmetleridir. Bu sultanların Fâtımîleri taklit ederek ziynet ve ihtişamına özen göstererek yaptırdıkları halde, zamanla yıkılan ve yok olan daha birçok eserleri vardı. Eşref Halil bin Kalavun tarafından Cize'nin her köşesine hâkim yüksek bir mevkide inşâ olunan saray da bunlardan biridir. Sarayın duvarları ümera ve devlet ileri gelenlerinin resimleriyle süslenmişti. Direkler üzerinde gayet süslü bir şekilde bir kubbe yaptırılmıştı. Hükümdar burada oturuyordu. Aynı şekilde Belbaga Sarayı bunlardan biri olup Melik Nasır Muhammed bin Kalavun tarafından H. 738 yılında emirlerden Belbaga'nın ikameti için inşâ edilmişti. Maalesef bunlarla birlikte daha birçok saraydan günümüze hiçbir eser kalmamıştır.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Zenginlik ve İsraf

Halife ile valilerin şehirler kurarak saraylar inşâ etmesi kuşkusuz zenginlik ve Beyt'ül-mal'in dolu olmasından ileri geliyordu. Önceden de belirttiğimiz üzere zenginlik ve servet hükümdarlardan devlet adamlarına, bunlardan da derece derece alt sınıflara intikal ediyordu. Halifeler Beytü'l Mal'e doğrudan hâkim olduklarından, memleketin en büyük zengini de kendileri oluyordu. Daha sonra sırasıyla vezirler, mektupçular, başkâtipler, valiler, Haşimî Hanedanı'na mensup kişiler, bunlara bağlı kişiler, ticaret erbabı vs geliyordu.

Halife, Akraba ve Yakınlarının Zenginliği

Halifeler devlet işlerini re'sen tam bir bağımsızlık içinde idare ettiklerinden, ülkenin en büyük servet sahipleriydiler. Sonraki dönemlerde hâkimiyet fiili olarak vezirlere intikal edince, servet ve zenginlik de onların eline geçmiş, halifeler çoğu zaman âdeta diğer fakirler gibi yokluk ve sefalete düşmüşlerdi. Beytü'l Mal'de esas kural devlete ait bir para olması ve bu paranın hükümetin işleri için harcanmasından ibaretti. Halifelerin ayrıca özel birer hazinesi bulunuyordu. Ancak halifeler Beyt'ülmallarını önceleri devletin güçlenmesi düşüncesiyle gerekti-

ğinde harcamaya kendilerini yetkili gördükleri gibi daha sonra da bu düşünce ile münasip olanlara hediye vermek biçiminde dağıtmaktan geri durmamışlardı. Sonraki dönemlerde ise, devlet mallarını zevku sefalarına, eğlence meclislerine sarf etmeye başlamışlardı. Ancak tüm bu israfa rağmen maliye hazinesinde yine de fazlalık oluyordu. Abbasi devletinin ilk halifeleri olan Mansur, Mehdî, Mutasım, Müstain, Müktefi ve diğerleri zamanında devlet hazinesinde fazla olan meblağ ile halifelerin ne kadar çok çiftlik ve araziye malik olduklarını, halife analarının özellikle de Harun Reşid'in annesi Hizran ile Mu'tez'in annesi vs'nin ne derece büyük servetler elde ettiklerini daha önceki bölümlerde anlatmıştık. Burada tekrar etmeye lüzum görmüyoruz. Sadece örnek olması açısından bir halifenin servetini açıklamayı da yararlı görüyoruz. Abbasi halifelerinin 17'ncisi olan Müktefi öldüğünde yüz milyon dinara ulaşan bir servet bırakmıştı.[1]

Devlet Adamları ve Diğerlerinin Serveti

Vezirlerin ne şekilde servet sahibi olduklarını, İbnü'l Fürad, Mardani, İbn Küls, Efdal ve İbn Şehid'in servetlerinin ne miktara ulaştığını da yine önceki bölümlerde anlatmıştık. Vezirler arasında ilk servet sahibi olanlar, halife Harun Reşid'in zamanında büyük bir nüfuz ve kudret elde eden Bermeki ailesiydi. Bu vezirler pek çok çiftliğe sahip olmuşlardı. Yalnız Yahyâ ile oğlu Cafer'in yıllık geliri 20 milyon dinara varmıştı.[2]

Bağdat'taki vezirler gibi Mısır'daki başkâtipler de büyük servet sahibi olan idarecilerdendi. Mardanioğulları H. 3. yüzyıl ortalarında bu tür zenginlere bir örnek teşkil ediyordu. Muhammed bin Ali Mardani'nin serveti Şam ve Mısır kıtalarında çiftlikler ve mallardan müteşekkil olmak üzere 3 milyon dinardı. Halbuki bunlar halka maaş ve bağış olarak pek çok harcamalarda bulunuyorlardı. Bu zatın yıllık geliri 400 bin dinardı.[3] Yine

1 *Letaifü'l-Maarif*, 72.

2 *İkdü'l Ferid*, III, 22.

3 Makrîzî, II, 155.

de bu servet Bermekilerle kıyaslandığında önemsiz kalır. Aynı şekilde Mısır'da Mağribi ve Kütami aileleri de başkitabet sayesinde mühim bir servet sahibi olmuşlardı. Valiler ve komutanlar arasında da çok büyük servet sahipleri vardı. Devlet gelirleri ellerinde olduğu için zengin olmaları çok zor değildi. Öyle ki bu görevliler vezirlik makamı konulmadan önce de servet sahibi olmaya başlamışlardı. Mısır'ın ünlü fatihi Amr bin el-Âs vefat ettiği zaman büyük bir servet bırakmıştı. Bunun yekûnu yüz kırk erdep altın kadardı.[4] Irak valisi Halid Kasri de vefatı sırasında 13 milyon dirheme ulaşan bir miras bırakmıştı.[5] Valiler ve diğer idareciler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra daha da zenginleşmişlerdi. Horasan bölgesine hâkim olan Beni Leys devletinin kurucusu olan Yakub bin Leys vefat ettiğinde Beyt'ül-malde 50 milyon dirhem ile 4 milyon dinar bırakmıştı.[6] Mısır Memlûk sultanları ile hükümet adamlarının servetleri de bunlardan az değildi. Örneğin Muhammed bin Kalavun'un emirlerinden olan Seyfettin Tüsteri vefatı sırasında 16 ratl zümrüt ve yakut, sekiz sandık mücevherat ve elmas parçaları, her biri bir dirhemden bir miskale kadar ağırlıkta olmak üzere 1.250 tane inci, 240 bin miskal altın, 10 milyon dirhem gümüş küpe ve bilezik olmak üzere dört kantar huliyat ve emsali, altı kantar gümüş işleme ile nakit olarak 1 milyon 200 dirhem dinar bırakmıştı. Fâtımî halifeleri ile Memlûk ve diğer sultan ve hükümdarların zenginliklerini de bunlarla kıyaslamak gerekir.

Selahaddin Eyyübi'nin mahdumu Yemen emiri Seyfül İslâm Zahirüddin Tuğtekin, tüccardan istediği fiyatta mal alıp satarak külliyetli bir servet sahibi olmuştu. Altını değirmen taşı şeklinde büyük külçeler halinde saklıyordu.[7]

Bu dönemlerde maiyet memurları ve onlara bağlı olanlar arasında da bir sanat, şiir veya ticaret sayesinde zengin olan zevat çoktu. Tabipler, şarkıcılar, şairler gibi diğer sınıftan olan birçok zengin vardı. Halife Harun Reşid'in şarkıcısı İbrahim Mu-

4 Makrîzî, I, 301.

5 İbnü'l-Esîr, V, 103.

6 Mesudî, II, 314.

7 Ebu'l Fida, III, 93.

sıli vefat ettiğinde 24 milyon dirhem miktarında muazzam bir servet bırakmıştı.[8] Halife Harun Reşid'in baştabibi Cebrail bin Bahtişu'nun ne kadar yüksek bir maaş aldığını daha önce maaşlar bölümünde belirtmiştik.

Servet ve Refah

Değerlendirme

Herhangi bir milletin zenginlik veya refah seviyesinin yükselmesine paralel olarak, harcamaları ve israfı da o oranda artar. Aynı zamanda maişet yolları, refah seviyesi, yiyecekler, içecekler, musiki vs gibi zevk ve eğlence duyguları da o derece güçlenir. Zor ve güç beğenen veya tatmin olan bir toplum haline gelir. Daha kıymetli, daha gösterişli giysiler arayan ve lüks peşinde koşan fertlerin sayısı her geçen gün daha da artar. Mücevherat ve daha başka gelir yollarına sahip olan servet sahipleri; –bazı zenginlerin günümüz basınını taraftar etmeleri gibi– o zamanın en önemli güç odakları olan şair ve tarihçileri kendi çevrelerinde toplamak isterler. Bu yolla toplum içerisinde övünmeleri, manevi zevklere rağbet etmeleri, medenileşme ve uygarlaşmanın doğal bir kanunudur. Bu hususlaki konumuzu birkaç bölüme ayırarak ele alacağız.

Yeme-İçmede Tatminsizlik veya Seçicilik

Arapların yiyecekleri hakkında daha önce yeterli bilgi vermiştik. Buradan anlaşılacağı üzere önceleri gayet sade ve basit şeyler yiyen bu toplum yabancılarla, özellikle de İranlılarla karışınca yemek kültürleri de o ölçüde zenginleşmişti. Sadece yemekte değil, birçok konuda İran etkisi göze çarpar. Bayram alayları, düğün veya sünnet cemiyetleri vs birçok merasim İranlılardan alınmış geleneklerdendir. Önceleri Bedevice bir yaşantı tarzına sahip olan Arap toplumu, Raşid Halifeler devrinde lüks ve israftan çekiniyorlardı. Emevilerin iktida-

8 *Seyru'l-Mülük*, 113.

ra gelmesiyle çok şey değişti. Artık başka milletleri taklit dönemi başlamıştı. Örneğin ashabın ileri gelenlerinden Ebu Musa el-Eşari Araplarca bilinmediği için tavuk eti yemekten çekinirdi. Araplar, Hz. Ömer'in "Çok et yiyen, çok şarap içen gibidir," sözüne inandıklarından, çok et yemekten çekinir, bitkisel ağırlıklı bir yaşam sürdürürlerdi. Ancak Emevilerle birlikte bu fikir yavaş yavaş değişmiş, yemek ve refaha meylettikçe İran kültürü baskın bir hale gelmişti. Tabii bu aniden olmamıştı. Rivayete göre Irak valisi Haccac bin Yusuf, oğullarından birinin sünnet merasimini yapmak istediği zaman İranlıların bu gibi cemiyetleri nasıl yaptıklarını öğrenmek için İran beylerinden birini sarayına çağırmış, gördüğü en parlak velime hakkında bilgi vermesini istemişti. İranlı bey cevaben, "Kisra merzübanlarından birinin bir velimesini gördüm. Yemekler altın tabaklarda, gümüş masalar üzerine konulmuştu. Her sofrada dört tabak vardı. Her masaya dört cariye hizmet ediyordu. Sofraların her birinde de dört kişi oturuyordu. Davetliler yemeklerini yedikten sonra yemek yedikleri sofra, altın tabaklar ve hizmet eden cariyeler kendilerine hediye olunuyordu" malumatını verince, Haccac bu ziyafeti gerçekten müthiş bir merasim olarak görmüş, deve ve koyunlar kestirip, bol bol halka yedirilmesini emretmişti.[9]

Ancak Arap toplumları çok zaman geçmeden yaşadıkları çevrenin etkisi altına girmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Önceleri kafuru tuz, pilavı zehirli bir yemek, yufkayı kâğıt zannederken, deve tüyünün kan ile yoğrulmasından yapılan çirkin yemeği, siyah böcekleri, akrepleri yemeye, buğdayı kepeği ile yoğurmaya alışmış iken, artık medeniyetin nimetlerine kavuşmuşlar, refah seviyesi bakımından İranlılar ile Rumları geride bırakmışlardı. Artık zengin bir mutfak kültürüne sahip olmuşlar, her geçen gün bunu daha da geliştirmişlerdi. Haşimîoğullarından olan halife ve emirler yemeğe oturduklarında birkaç doktor ellerinde mevsimine göre hazırlanmış macunların bulunduğu testiler ve kâselerle çevrelerinde hazır dururlardı.[10] Diğer vali ve devlet adamları da sıhhatlerine bu derece

9 İbnü'l-Haldun, I, 145.

10 *Tabakatü'l-Etıbbâ*, I, 175.

dikkat ediyorlardı. Buveyhilerden Seyfüd-Devle yemeğe oturduğunda kendisi ile beraber sofraya yirmi dört tane maaşlı doktor da otururdu.

Daha sonraları halifeler yiyecek konusunda daha da titiz davranmaya başlamış, yiyeceklerin en lezzetlisini aramaktan bıkmamış, ne kadar uzakta olursa olsun, her nerede nefis ve leziz yiyecek bulunduğunu öğrenirlerse mutlaka getirtmiş ve masraftan kaçınmamışlardır. Etinin lezzetini yahut faydasını artıracağını veya hazmını kolaylaştıracağını düşünerek, evcil kuşları özel yiyeceklerle beslerlerdi. Bu düşünceyle besledikleri piliçlere ceviz içi yedirir, süt içirirlerdi.[11] Aşçılar da leziz yemekler konusunda büyük maharet gösterirlerdi. Halife Harun Reşid'in kardeşi, meşhur musiki üstadı İbrahim bin Mehdî'nin biraderi için düzenlettiği ziyafette iyice ölçüyü kaçırmıştı. İbrahim'in bu ziyafette biraderi için yaptığı çeşitli yemekler arasında bir tabak parçalanmış balık vardı. Harun Reşid balık parçalarını pek küçük görünce sebebini sormuş, İbrahim ise tabaktaki yemeğin balık değil ancak balık dilinden yapılan bir yemek olduğunu söylemişti. Yalnız bu tabaktaki yemek bin dirheme mal olmuştu.[12] Fıstık ezmesi ile paluze, şeker ve bal ile terbiyesini yapmakta gösterdikleri ustalığı da buna göre kıyaslamak gerekir.

Bu şekilde yemeklerin çeşitleri çoğaldığı gibi masrafı da o oranda artıyordu. Bu yüzden mutfakların sayısı ve genişliği her geçen gün daha da büyüyordu. Öyle ki her yemek çeşiti için bir başkanın gözetiminde özel aşçı ve memurlar görevlendiriliyordu. Örneğin kuş beslemek için bir müdürün emri altında ayrı bir daire vardı. Halife Muktedir zamanında yalnızca ördeklere verilen ulûfe, her ay otuz kafiz arpaya ulaşmıştı. Bunu göz önüne alarak birinin kendi mutfağını başka bir yere nakletmek istediğinde, taşımak için ne kadar hayvana muhtaç olacağını düşününüz. Daha önce adı geçen Yakub bin Leys'in kardeşi, Saffariye devletinin ikinci hükümdarı olan Amr bin Leys'in mutfağı 600 deve üzerinde taşınırdı.[13] Bu zat o kadar büyük bir ser-

11 *Tabakatü'l-Etıbbâ*, I, 140.

12 Mesûdî, II, 199.

13 El Fahrî, 232.

vet sahibiydi ki, "Belh Nehri üzerine altından bir köprü yapmak istesem yapabilirim" diyordu. Abbasi halifelerinden Muktefi'nin ailesine yalnız Dicle'den su taşımak için 80 deve kullanılırdı.[14] Her çeşit yemekten ne kadar miktar pişirileceği konusunda belli bir ölçü yoktu. Ancak misafir gelme ihtimaline göre lüzumundan fazla yemek yapılırdı. Bunlardan arta kalanlar hizmetçilerin eline geçer, hizmetçiler de onu satıp, parasını ceplerine atarlardı.[15]

Yemek çeşitlerinin artması nedeniyle, halkın yemeğe düşkünlüğü ve oburluğu doğal olarak hazım bozuklukları, mide rahatsızlıkları, dizanteri ile çok et yemekten nikriz ve romatizma gibi birçok hastalık ortaya çıkmıştı. Bu sebepten o devir halkının mizaç ve huyu bozulmuş, (hayvani özelliklerin başında gelen) hiddet ve öfke baskın hale geldiğinden –rivayetlerde görüldüğü üzere– çok sayıda yaralama, öldürme ve vahşet dolu kanlı olaylar patlak vermeye başlamıştı. Bu vahşet ve hunharlığın en önemli nedeni aslında çoğu kez hazım bozuklukları, bundan mütevellit duygusuz davranışlar ve ölçüsüz hareketlerdi. Öyle ki bazı halife, vali ve komutanlar, başka sıfatlarıyla değil, oburluktan kaynaklanan şişmanlık, hazım bozukluğu ve öfkeli davranışlarıyla şöhret bulmuşlardı.[16]

Giyeceklerde Bolluk ve İsraf

İslâmiyet'in ilk yıllarında Müslümanlar giyim ve kuşamda oldukça sade ve basit bir hayat tarzını kabul ediyorlardı. Raşid Halifeler[17] yamalı, eski bir gömlek veya kaba çuldan entari,

14 El Fahrî, 276.

15 Makrîzî, I, 318.

16 Mesûdi, II, 267.

17 Raşid Halifeler veya Hulefâ-yi Raşidîn: İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Osman'ın hilafetleriyle sürüp Hz. Ali ile sona eren döneme Hulefâ-yi Râşidîn devri denilir. Hulefâ halife kelimesinin, râşidîn ise "doğru yolda olan, doğruya ve hakka sımsıkı sarılan, kemale ermiş" anlamındaki râşid kelimesinin çoğuludur. Bir hadiste Resûlullah kendisinden sonra yaşayacaklara hitaben, "Herhangi bir ihtilâfla karşılaştığınızda size düşen görev, benim sünnetime ve Hulefâ-yi Râşidînin sünnetine uymaktır" demiştir. Hadiste ge-

hurma liflerinden ayakkabı giyiyor, kılıçlarını bile hurma lifleriyle bellerine bağlayarak gezip dolaşıyorlardı.[18] Valileri ve diğer yöneticileri de aynı hal ve davranış içindeydiler. Valilerden biri halifenin huzuruna, yünden yapılmış basit bir cüppe, katlanmış bir sarık, birbiri üzerine katlanıp dikilmiş ayakkabılar giyerek çıkardı.[19] Daha önce de birkaç yerde belirttiğimiz gibi, İslâm halifeleri arasında hükümdar kıyafetini ve kaftanını ilk kullanan zat Muaviye olmuştur. Kendisi Şam valisi iken de bu tür kıyafetler giyiyordu. Öyle ki bir keresinde Hz. Ömer Şam'a gelmiş, Muaviye'yi bu saltanat kıyafetleri içinde görünce uygun bulmamış, "İran kisralarının saltanatlarını taklit ediyorsun öyle mi?" diyerek kendisine çıkışmıştı.[20]

Zamanla Müslümanlar diğer kültürlerle kaynaşıp uygarlaşma yolunda hızlı adımlar atmaya başlayınca medeniyetin nimetlerinden de yararlanmaya başladılar. Bu nedenle giyim ve yemek kültüründe de önemli değişiklikler oldu. Emeviler'in başlattıkları nakışlı ve sırmalı kaftan ve elbiselere rağbet her geçen gün artmaya başladı. Emevi halifeleri arasında sırmalı ve nakışlı elbiseyi ilk defa kullanan Hişam bin Abdülmelik olmuştur. Kendisinin 12 bin nakışlı gömlek ile 10 bin ipekli keme-

---

çen bu tabirle, ilk dört halifenin kastedildiğini kabul edenlerin yanında diğer Müslüman imamların da bu gruba girdiğini ileri sürenler olmuş ve bunlardan bazıları Emevi Halifesi Ömer b. Abdülazîz'e "beşinci râşid halife" demiştir. Öte yandan yine Resûl-i Ekrem'e nispet edilen, gerçek anlamda hilafetin otuz yıl süreceği ve daha sonra saltanata dönüşeceği yolundaki hadisten hareketle bazı Sünnî âlimler, Hz. Hasan'ı, babası Hz. Ali'nin ölümünden (40/661) hilafeti Muaviye b. Ebû Süfyân'a bıraktığı güne kadar geçen süre için Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi saymışlardır. Nitekim Muaviye'nin, halifeliğini resmî olarak Hakem Vak'ası'ndan veya Hz. Ali'nin şahadetinin ardından açıkladığı şeklinde farklı rivayetler bulunmakla birlikte Sünnî görüş, onun halifeliğinin Hz. Hasanın kendisine biatından sonra geçerlilik kazandığı şeklindedir. Ancak yine de Hulefâ-yi Râşidîn'in sayısı, özellikle Sünnî İslâm dünyasında "dört halife" veya "dört seçkin dost denilerek dört rakamıyla sınırlı tutulmaktadır. İlk iki halife Hz. Ebû Bekir ile Ömer birlikte zikredildiğinde "şeyhayn" tabiri kullanılmaktadır. Ehl-i sünnete göre sahabeler içinde en faziletli kimseler hilafete geçiş sırasına göre Hulefâ-yi Râşidîn'dir. *DİA*, "Hulefâ-yi Raşidin" mad. – ng.

18 El Fahrî, 25 ve 66.

19 *İkdü'l-Ferid*, I, 6.

20 İbn Haldun, I, 169.

ri vardı. Hacca gittiği zaman elbiselerini yedi yüz deve taşımıştı.[21] Emeviler zamanında terziler ve yardımcıları, nakışçılar gayet güzel nakışlı kumaşlar dokumaya ve işlemeye büyük gayret sarf ediyorlardı. Abbasiler zamanında bu lüks merakı daha da artmıştır. Öyle ki dünyanın dört bir tarafından kumaş tüccarları Abbasi başkentine akıyor, en kıymetli kumaşları nakışlı, işlemeli, altın veya gümüş sarmalı kıymetli taşlarla bezenmiş yünlü, ipekli her çeşit elbiseyi getirip satıyorlardı.

O devrin en değerli kumaşlarından biri "Huz" adı verilen bir tür yumuşak kumaştı. Halis ipek ile erkek tavşan yününden imal olunurdu.[22] Aynı şekilde en saf ipekten yapılan ibrişim, sırmadan hayvan vs şekillerin işlendiği bir tür ipekli kumaş olan dibaç, halis pamuktan yapılan bir tür kumaş olan bez de en değerli dokumalardan sayılıyordu. Bunların dışında ipek, keten, yün ve benzeri çeşitli kumaşlar kullanıldığı gibi samur ve benzeri derilerden de değerli kürkler yapılıyordu. Bu kumaşlardan kaftanlar, ferace kaftanlar, baş ve boyun şalları, cüppeler, sarıklar, hırkalar, örtüler, çarşaflar da imal edilmekteydi.

Servet ve refah içinde yüzen halk özellikle de halife ile devlet adamları değerli kumaşlar aradıkları için zanaat erbabı da ona göre bir şevk ve gayret içinde, mükemmel dokumalar işliyorlardı. Halk da kaliteli dokuma ve işlemeler arıyor, fiyatına aldırış etmiyordu. Hatta dîbâ kumaşından bir sarığın fiyatı 5 yüz dinara ulaştığı halde kimse o kumaşı almaktan çekinmiyordu. Bazen bir adam zenginliğini göstermek için her biri ayrı renkte olmak üzere birbiri üzerine dokuz kaftan giyiyordu. Yine bu gösteriş merakıyla çoğu kez gereğinden fazla elbise yaptırıldığından, bir adamın özellikle de halifenin sadece bir türden yüzlerce elbisesi olurdu. Halife Müktefibillah'ın bıraktığı elbiseyi örnek olması açısından buraya kaydediyoruz: 1 milyon adet havlu ve çırpıcıdan geçmiş takım, 63 bin adet Merv mamulatı elbise, 8 bin adet örtü, 13 bin Merv mamulatından sarık, 1.800 altın ile dokunmuş nakışlı Yemen işi kaftan ve şal, 18 bin adet

21 *El-Müztazraf*, II, 40.

22 *Eliſba*, II, 187.

Kirman'dan kamış boruları içinde getirtilmiş yatak çarşafı, 18 bin adet Ermenistan yapımı kilim.

Abbasilerin önde gelen valilerinden olup Horasan'da daha sonra bir devlet kurmuş olan Tahir vefat ettiğinde, elbise hazinesinde hiç kullanılmamış 1.300 şalvarı olduğu gibi, yine Abbasiler devri şairlerinden Bahtişu da vefatında 400 şalvar bırakmıştı. Mısır Fâtımî hükümdarlarından Hakim Biemrillah zamanında bir süre önemli bir nüfuz kazanmış olan Bercivan'ın terekesinde 1.000 şalvar ile ipekli 1.000 süslü kemer ve uçkur bulunmuştu.

Bazı devlet adamları giyim konusunda iyice ölçüyü kaçırmış, tamamen israf bataklığına batmıştı. Bindikleri hayvanlara bile sırmalı, nakışlı, ipekli kumaştan palanlar vuruyorlardı. Kahire'de bu tür gereçleri dokumak için bir atölye de mevcuttu. Aynı şekilde Fâtımîlerin de "Darü'l Kisve" adıyla bir elbise daireleri vardı. Bunun içinde her türden elbiseler bulunur, halifeler tarafından kışlık ve yazlık takımlar olarak başkalarına bağışlanırdı. Makrîzî'de bu imalathanede yapılan elbiselerin renk ve şekilleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.[23] Abbasiler zamanında Mısır'da hüküm sürmüş olan Tolunoğulları hükümdarlarının ikincisi olan Humareveyh, kızı Katrünneda'yı Abbasi halifesi Mu'tezit ile evlendirmek istediğinde, çeyizleri arasında her biri on dinar kıymetinde 1.000 kemer bulunmaktaydı. Kemerler böyle ise elbiselerin ne derece gösterişli olabileceğini tahmin etmek zor olmasa gerek.

Abbasiler devrinde Muhammed bin Abdülmelik bin Ziyad vezir oluncaya kadar tüm vezirler kaftan giyerlerdi. Bu zat vezir-i âzam olunca kaftan yerine ferace kaftan giymeyi, kılıcı askı ile taşımayı kural haline getirmiş, ancak bu emir vezirlere ağır gelmiş, şikâyet konusu olmuştu.[24] Ancak İbn Ziyad, "Merhamet sinir ve irade zayıflığından gelir. Kimseye merhamet etmem," demiştir.

23 Makrîzî, I, 409.

24 *Egani*, XX, 39.

Mefruşat, Ev Dekorasyonu ve Mücevherler

İslâm tarihinin her döneminin en büyük örneği olan Raşid Halifeler, diğer insanlar gibi yerde otururlardı. Valiler de onları örnek alırlardı. Örneğin Mısır fatihi Amr bin el-Âs, Mısır'daki sarayında Araplarla birlikte yerde otururdu. Ancak Mısır Kralı Mukavkıs yanına geldiğinde altın tahtını adamlarına taşıttırarak beraberinde getirir, hükümdarlar gibi tahta oturmuş bir şekilde Mukavkıs'la görüşürdü. Koca Mısır fatihi bile kendisi için asla gösteriş ve debdebe aramıyordu. Ancak Mısır yerli halkının, İslâmî dönemde de eski ayrıcalıklarını muhafaza edeceğini taahhüt etmiş olduğundan, bu debdebeyi göstermek zorundaydı. Müslümanlar medeni yaşamın gereği olarak refaha kavuştuklarında, altın ve fildişinden tahtlara oturmaya başladılar. Öyle ki, bu konuda Rum ve İran padişahlarını bile geride bırakmışlardı. Müslümanlar arasında tahtı ilk kullanan idareci yine Hz. Muaviye olmuştur. Aslında kullanılan taht büyük bir kürsü veya sandalye biçimindeydi. Bununla beraber Muaviye bu uygulamayı başlatmadan önce, ağır ve kilolu olduğunu gerekçe göstermiş ve Müslümanların rızasını almadan taht yaptırmaya cesaret edememişti. Ondan sonra gelenler ise bunu sıradan bir âdet haline getirmişlerdir.[25]

İranlılarda Mefruşat ve Ev Dekorasyonu

Raşid Halifeler devrinde İslâm fetihleri zamanında Medain şehri fethedilmiş, Müslümanlar muhteşem İran mefruşatı ve mücevherleriyle burada tanışmışlardı. İlk gördüklerinde hayret içinde kalmış, ellerine geçen mücevheratın değerini anlayamamışlardı. Hatta bedevilerden biri savaş sırasında ele geçirdiği son derece kıymetli büyük bir yakut taşının ne olduğunu bilemediğinden, önüne çıkan kurnaz bir müşteriye 1000 dirheme satmıştı. Oysa o yakut parçasının bu fiyattan katbekat fazla bir değeri vardı. Dostlarından biri o kıymetli taşı yok pahasına sattığı için kendisini ayıplayınca, cahil bedevi, "Binden faz-

25 İbnü'l-Haldun, I, 217.

la bir sayı olduğunu bilseydim herhalde onu isterdim,"[26] cevabını vermiştir.

Medain'in fethi sırasında birçok eşya, kap kacak, mücevher, Kisra'nın eşsiz tacı, altın sırmalı kıymetli taşlar ile bezenmiş en kıymetli kumaştan yapılmış elbisesi de ganimet malları arasında ele geçirilmişti. Askerin bir kısmı da birinde gümüş eğerli, ağız ve boğazı gümüş üzerinde yakut ve zümrüt dizileriyle murassa atın üstünde kıymetli taşlar ile süslenmiş gümüşten bir süvari, diğerinde ise gümüşten yapılmış bir dişi deve ile devenin üzerinde mücevherlerle murassa altından bir çul olan iki sepet ele geçirmişti. Ganimet arasında altmış zira boy ve eninde katif adı verilen bir kilim de vardı. İran dokumalarının en kıymetli örneklerinden olan bu kilim çeşit çeşit resimlerle süslenmiş, nehir şeklinde değerli taşlarla bezenmiş, zemini altın sırmalı, zeminin çeşitli yerleri inci gibi mücevherlerle işlenmiş, kilimin kenarları ise sanki ilkbaharda bir bostanda yetişmiş zarif yaprakları ipekten, dalları altın ve gümüşten, meyveleri mücevherattan çeşitli çiçekler ve ağaçlar ile bezenmiş bir sanat harikasıydı. Ne yazık ki bu kıymetli kilim Medine'ye Hz. Ömer'e götürüldüğünde kıymeti bilinememiş, parça parça yapılıp, diğer ganimet malları gibi taksim edilmişti[27] Hz. Ömer, Irak ve İran taraflarından gelen ganimet malları içinde bu tür mücevheratı gördükçe Müslümanların da zamanla buna heves edip israf ve eğlenceye kapılmalarından endişe ediyor ve gözyaşlarına hâkim olamıyordu. İslâm'ın nusret ve takviyesine pek büyük hizmetleri olan Hz. Ebubekir de bu konuda Ömer ile aynı düşüncedeydi. Kendisi vefat etmeden kısa bir süre önce muhacirleri etrafına toplamış, medeniyetin lüks ve eğlencesine kapılmamaları konusunda onları uyararak, "Yazık, zaman gelecek ipekli döşekler ve perdeler kullanacaksınız." diyerek üzüntüsünü belirtmişti. Aslında Hz. Peygamber de ipekli elbise giymeyi, altın eşyalar kullanmayı daha önce yasaklamıştı.[28] Ancak tüm bu ikazlar daha sonrakiler üzerinde çok fazla bir etki

26 El Fahrî, 74.

27 İbnü'l-Esîr, II, 255.

28 *Elifba*, II, 187.

bırakmamıştı. Medeni toplumlarla karşılaşan Müslümanlar kısa süre içinde eski sade ve mütevazı yaşamlarını bırakmış, yumuşak ve gösterişli mefruşatlar, değerli süslemeler kullanmaya başlamışlardı. Bir kısmı dinin amacını ve hedefini dünyalık nimetlere tercih etmişti. Devlet yönetimini hilafet şeklinden maddi amaçlı saltanat şekline çeviren Emeviler, bu hususta halka kötü örnek olmuşlardı. Müsrifliğiyle şöhret bulan Emevi halifesi Velid bin Yezid mücevherat kullanmaya çok düşkün biriydi. Dünyanın dört bir köşesinden mücevherler getirtiyor, kıymeti ne olursa olsun satın alıyordu. Bu yüzden mücevher fiyatları da anormal bir şekilde yükselmişti.[29] Bununla birlikte Emeviler, bedeviliğe meyyal kalmışlar, medeniyetin yalnız bu gibi nimetleriyle yetinmişlerdi. Artı olarak Mısır mamulatından işlemeli perdeler kullanmaya başlamışlardı. Hıristiyanlık sembollerinin de yer aldığı bu perdeler daha önce Rumlar için Mısır'da dokunurken fetihten sonra Araplar için imal edilmeye başlandı.[30] Halife Abdülmelik daha sonra bu perdelerin üzerinde bulunan Hıristiyan sembollerini kaldırtmış, yerine Allah'ın birliğini bildiren kelime-i tevhidi koydurmuştu. Emeviler bunların dışında süslü ve işlemeli döşekler de kullanmışlardı.

Abbasilerde Mefruşat ve Ev Dekorasyonu

İlk Abbasi halifeleri Saffah ile Mansur devletin güçlenmesi ve gelişmesi için çaba sarf ettiklerinden, lüks ve sefahat ile uğraşmaya fırsat bulamamışlardı. Ancak devlet düzeni tamamen kurulup, kurumlar oturunca Abbasiler arasında da rahat ve refah seviyesi yükselmiş, onlar da lüks yaşam, zevk ve eğlenceye meyletmekten kendilerini alamamışlardı. Kendilerinden önceki milletlerde gördükleri lüks eşyalar, kıymetli taşlar ile müzeyyen altın veya fildişili abanozdan yapılmış tahtlara oturmaya başlamışlardı. Yine aynı şekilde paha biçilmez kürsüler, koltuklar, yastıklar gibi eşyalar kullanmak da sıradan bir âdet haline gelmişti. Aynı şekilde evlerinde de altın şamdanlar, amber-

29 *Eganî*, VI, 129.

30 Demîrî, I, 58.

den mumlar yakmaya, işlemeli, sırmalı perdeler kullanmaya, değerli kilimler, halılar sermeye başlamış, altın ve gümüş kapkacak kullanımında israfa düşmüşlerdi. Yaşadıkları dönemde en uzak yerler de dahil olmak üzere duydukları değerli bir eşyayı veya mücevheri siparişle getirtmekten geri kalmıyorlardı. Örneğin nakışlı perdeleri Fesa'dan, kilim ve seccadeleri Tüster ve Buhara'dan, hasırları Abadan'dan, koltukları da Deşt'ten getirtmişlerdi. Fakat en iyi altın sırmalı mefruşat Ermenistan'dan geliyordu. Yastık ve örtüleriyle beraber on seccadeden oluşan Ermeni takımı 5 bin dinar değerindeydi.[31] Yemekte kullanılan tahta tabaklar Taberistan'dan, zücaciye Basra'dan getirtiliyordu. Bu eşyaların çoğu daha önce ticaret bölümünde açıkladığımız üzere Çin malıydı. Ancak ince cam ürünleri Şam'dan getiriliyordu. Söz konusu eşyalar incelik ve temizliğiyle meşhurdu. Bir atasözü olarak "Şam zücacından daha revnaklı ve berrak" deniliyordu.[32] Anlaşılacağı üzere Müslümanlar önceleri bu tür eşyaları Rum ve İranlılardan getirtirken zamanla kendileri imal etmeye başlamışlar, üzerlerine işledikleri nakışlar ve Arapça sözlerle süslemişlerdi. Böylece eşyalara kendilerine özgü bir zevk ve görünüş kazandırmışlardı. Bu şekilde yapılan perdeler, altın ve gümüş çivilere asılıyordu. Halı ve kilimler de birer sanat harikasıydı. Bu eserlerin ortalarına kara ve deniz hayvanlarının resimleri işlendiği gibi, kenarlarına da sırma ile beyitler yazılır, hatta bazen bir kilimin kenarına bütün bir kaside işlenirdi.[33] Zaman zaman bunu iyice abartmışlar, cam eşyalar, yemek tabakları, salon duvarları, kapı üzerleri çeşit çeşit şiirler ile süslenmişti. Tüm bu tezyinat halkın sınıfına göre şekil ve sayı açısından farklılık gösteriyordu. Yani herkes maddi gücüne göre müzeyyen eşyalara rağbet ediyordu. Örneğin bazı insanlar kilimlerindeki beyitleri sade iplikle yaptırırken, daha zenginler altın telli, hatta yakut ve elmaslı kilimler, halılar kullanıyorlardı. Abbasi halifelerinden Müstain'in annesinin yanında bedenleri altından, gözleri yakut, elmas ve diğer mücevherlerden, çe-

31 *El Ferec Bade'ş-şidde*, I, 103.

32 *Letaïfü'l Maarif*, 95.

33 *Egani*, XV, 41.

şitli cins ve türden hayvan ile kuş resimlerinin bulunduğu paha biçilmez bir halı vardı. Dillere destan bu halıyı 130 milyon dirhem harcayarak dokutturmuştu.[34]

Abbasiler, "mezap" denilen bir tür yelpaze de icat etmişlerdi.[35] Bu yelpazeleri oldukça süslü yapıyor, üzerine bir zarafet veya maksatla münasebeti olan bir şiir işleme konusunda büyük maharet gösteriyorlardı. Örneğin ünlü şairlerden Ebu'l Atahiye, halife Harun Reşid'in sarayında bulunan Utbe adındaki cariyeye âşıktı. Bu cariyeye kavuşmak istiyor fakat reddedilmekten korkuyordu. Bu yüzden halifenin gözüne girmek amacıyla kendisine üç yelpaze takdim etmiş, her birine de derdini dile getiren beyitler yazmıştı.[36] Bununla birlikte yelpazeler üzerine şiir yazmak daha önce Emeviler Devri'nde de bilinen bir âdetti.

Abbasilerde Mücevherat

Abbasi halifeleri mücevherata, özellikle de "dür" adı verilen büyük inci ile "behremani" denilen kırmızı yakuta çok rağbet ediyorlardı. Bu yakuttan sonra sırasıyla nar rengindeki kırmızı yakut "esmancuni" adıyla bilinmekte olup, kırmızıya çalan koyu mavi yakut, koyu sarı yakut, altın renginde yakut taşları geliyordu. Bu taşların temizliklerine, hacimlerine göre paha biçiliyordu. Aynı şekilde çok değerli olan taşlardan biri de zümrüttü. Zümrütün en değerli olanı rengi yeşile çalan, büyük sineklerin rengine benzediği için zebani denilen cinsti. Elmaslar arasında en makbul olanı da rengi biraz kırmızıya çalan parçalardı. Firuze, mercan, akik gibi şeyler ise çok fazla bulunduğundan hükümdarlar bunlara çok fazla önem vermezlerdi.

İslâm devletinin ilk yıllarında Müslümanların kullandıkları mücevherlerin büyük kısmı İran'da ele geçen ganimetler arasındaydı. İranlıların yüzyıllar boyu biriktirdikleri emsalsiz bir hazineydi. Aynı şekilde Müslümanlar, Kürt kabilelerle savaş-

34 *Müstadraf*, I, 124.

35 *Egani*, XII, 81.

36 Mesudi, II; 196.

tıkları zaman da bunun gibi pek çok kıymetli eşya ele geçirmişlerdi. Hatta savaş sonunda elde ettikleri bir sepet dolusu mücevheri Hz. Ömer'e göndermişlerdi. Halife mücevherlerin satılmasını, parasının da Müslümanlar arasında taksim edilmesini emretmişti. Yirmişer bin dirhem kıymetinde bulunan taşlar –kıymeti bilinmediği için– beşer dirheme satılmıştı.[37]

Araplar çok zaman geçmeden bedevilik cehaletinden kurtulmuş, mücevheratın kıymetini anlamış, elde etmek için de büyük paralar sarf etmeye başlamışlardı. Örneğin halife Harun Reşid eskiden birçok hükümdar nazarında çok muteber tutulan cebel adında bir kırmızı yakut taşını 40 bin dinara satın alarak üzerine kendi adını nakşettirmişti.[38] Yine aynı halife 120 bin dirheme bir kıymetli taş daha aldırmıştı. Bağdat'ta bir mücevherat taciri Yahyâ bin Halid Bermeki'ye bir sepet mücevher göstermiş, Halid de ona 7 milyon dirhem bir fiyat vermişti.[39]

Bir gelenek olarak Müslümanlar, uzun bir sefere çıktıklarında yanlarında büyük miktarda para götürmektense bir iki mücevher götürmeyi daha mantıklı kabul ederlerdi. Çünkü kıymetli bir mücevher veya taşın korunması ve taşınması çok daha kolaydı. Kişi gitmek istediği şehre varınca günümüzde banka havalesi gibi, o mücevheri satar, nakde çevirirdi. Emeviler de mücevher ve işlenmiş eşya kullanmayı seven bir hanedandı. Eşleri ve cariyeleri ziynetlerinde, gerdanlıklarında değerli taşlar kullanırlardı. Ancak Abbasiler de mücevher konusunda zaman zaman sınırı aşmışlardı. Öyle ki halife Harun Reşid'in kız kardeşinin yaptığı gibi haremlerinin başlarına bağladıkları bağlar bile değerli taşlarla süslenmişti.[40] Harun Reşid'in eşi Ümmü Cafer ayakkabılarını bile elmasla süslettirmişti.[41]

Kısacası Abbasi halifeleri burada belirtilmesi mümkün olmayacak derecede lüks ve debdebeye, özellikle de mücevher ve evlerinin dekoruna, süslü ve mücevherli elbiselere düşkün ha-

37 İbnü'l-Esîr, II, 24.
38 Mesudi, II, 300.
39 Taberî, II, 189.
40 *Egani*, IX, 83.
41 Mesudi, II, 366.

le gelmişlerdi. Müktefi ve bazılarının terekelerini daha önce de zikretmiştik. H. 5. yüzyıl ortalarında "Besasiri Fitnesi"nde halifenin evindeki –mevcudun sadece bir kısmı olmak üzere– el konulan mallar arasında 75 bin parça kıymetli kumaş, 11 bin zırh, 30 bin kılıç da iddiamızı desteklemektedir. Bununla beraber tüm bu eşyalar Fatımîlerin saraylarında bulunanlarla kıyaslanamayacak kadar azdır. Ünlü âlim ve sosyolog İbn Haldun, Abbasilerin karakter olarak bedevilik huy ve kültüründen kurtulamadıklarından söz ederek elbise, süs ve ziynete düşkünlüklerini bu görüşüne destek olarak delil gösterir ve Mesudi ile Taberi'nin rivayetlerini de kanıt olarak öne sürer.[42] Oysa İbn Haldun'un bu konudaki iddiası ne sözünü ettiği iki tarihçinin ne de bizzat kendisinin sözlerine uygundur. Çünkü Ümmü Cafer'in dindar biri olmasına rağmen, mücevher işlemeli ayakkabılar giydiğini aktaran Mesudi'dir. Aynı şekilde Taberi, halife Harun Reşid zamanında Abbasilerin israflarına dair birçok malumat vermektedir. Bunun dışında Egani, El-İkdü'l-Ferid, El-Müberred, El-Maarif, Letaifü'l-Maarif ve diğer kitapların yazarları gibi, daha önce yaşamış olan tarih ve edebiyat bilginleri tarafından da bu konuda bir hayli malumat verilmiştir. Tüm bu tarihçiler, bu bilgileri aktarırken bunu garip veya kabul edilemeyecek bir bilgi gibi görmemişlerdir. Hatta bizzat İbn Haldun kendi tarihinin mukaddimesinde "Me'mûn'un Boran ile evlendiği gece mihri arasında kendisine 1.000 kıymetli yakut taşı hediye ettiğini, her biri yüz menden oluşan amber mumlar yaktırdığı gibi hasırları altından dokunmuş inci ve yakut ile bezenmiş mendiller dahi serdiğini" yazmaktadır.[43] Bizim düşüncemize göre Abbasilerin başlangıç dönemlerinde halifeler altın süslerle alaya çıkmaktan çekiniyorlardı. Bunun bir örneği halife Mu'tezbillah'tır.[44] Abbasiler israfta çok ileri gitmişken tarihçi filozofun onları bu halden tenzihe çalışması bir gayretkeşlik olarak gözükmektedir.

42 İbn Haldun, I, 15.

43 İbn Haldun, I, 145.

44 Mesudi, II, 30.

Fatımîlerin İsrafı

Abbasiler kendilerinden sonra iktidara gelmiş olan hemen her bölgedeki devlet başkanları ve diğer devlet idarecilerine örnek olmuşlardır. Mısır'daki Fatımîler bunlardan biridir. Fatımîlerin söz sahibi olduğu dönem, Abbasilerin de yıkılmaya doğru gittiği dönemdir. Fatımîler birçok alanda israftan kurtulamamış, özellikle de mefruşat ve ev süslemelerinde, giyimde Abbasileri bile geçmişlerdi. Öyle ki billurdan yaptıkları bade ibriklerini bile kıymetli taşlar ile süsledikleri gibi tepsileri de en nadide incilerle kaplamışlardı. Altın ve gümüş eşyalara rağbet ettiklerinden, oturdukları salonları süslü heykeller ile donatıyorlardı. Halifelerden biri rahat etmek için veya elbise değiştirmek için maksurelerden birine oturduğunda etrafına insan veya fil, zürafa vb hayvan figürlerini içeren işlenmiş tepsiler konuluyordu. Amberden yapılan fil şeklindeki dişler gümüşten, gözler ise büyük kıymetli taşlardandı. Fillerin üzerinde ud ağacından tahtlar, gümüş ve altından döşekler yapılırdı. Tahtların üstünde de aynı şekilde gümüşten yapılmış silahlı kahraman heykelleri bulunurdu. Yine aynı şekilde mücevherlerle donatılmış, ud ağacından yapılmış, yakut vb taşlarla bezenmiş birçok heykel veya biblolar da evleri süslüyordu.[45]

İsraf ve saçıp savrulan eşyaların korunması için Fatımîlerin "hazineler" adı verilen birtakım yerleri de vardı. Bunların bazıları mefruşata, bazıları mücevherata, bazıları güzel kokulara, sancaklara, silahlara, eyerlere, zırhlara, kisvelere, erzak ve yiyeceklere, meşrubata, baharata ve çadırlara ayrılmıştı. Halife hazinelere gider, oturmasına mahsus yerlere otururdu. Oturduğu yer döşekli ve yastıklı birer sofadan ibaretti. Sofalarda birer feraşet memuru bulunur, oranın düzenine bakardı. Makrizi bu özel mekânlar ile içinde muhafaza edilen alet edevat, mefruşat, tezyinat, elbise, mücevherat ve güzel kokular hakkında çok fazla ayrıntı vermiştir.[46]

---

45 Makrizi, I, 472.

46 Makrizi, I, 409-425.

H. 487'de vefat eden Mustansırbillah'ın devrinde, mücevherat hazinesindeki ihtiyaç zamanında alınan kıymetli eşyalar arasında, yedi müd zümrüdün de bulunduğu bir sandık çıkarılmış, kuyumculardan kıymeti sorulmuştu. Kuyumcular, "emsali olmayan bir şey için paha biçmemiz mümkün değildir," demişlerdi. Böylece bu hazineden bir kile dolusu mücevher alınmış, bunun için bile fiyat biçilememişti. Öyle ki söz konusu mücevherlerin asıl değeri 700 bin dinar iken, sıkıntı zamanında 20 bin dinara satılmıştı. Bu hazinede ayrıca sayısı bilinmeyecek kadar çok nakışlı ve sade billur kadehler ile bazıları yüzlerce dinar değerinde mineli sahanlar bulunmuştu. Diğer bir yerde de her biri on dinardan bin dinara kadar 18 bin parça billur, mineli ve sade çeşit çeşit nakışlar ile süslenmiş çok sayıda altın tepsi, ipek üzerinde altınlı 17 bin kalif, çoğu üstünde Harun Reşid adı yazılı yüz şişe kadar zehir bulunmuştu.

Bunların dışında altınlı gümüşlü kabzaları değerli taşlarla süslenmiş sandıklar dolusu divitler bulunmuştu. Her divitin değeri binlerce dinarla ölçülüyordu. Ayrıca daha pek çok kıymetli eşya bulunmuştu.

Halife Muiz'in kızı Reşide'nin terekesinden çıkan eşyanın kıymeti bir milyon 700 bin dinara ulaşıyordu. Bunlardan 12 bin tanesi renkli elbise, Muiz devrinden kalma ve tepeleri mücevherlerle süslenmiş 100 kavanoz kafur, halife Harun Reşid'in Tus şehrinde içinde vefat ettiği ipekli siyah çadır terekenin içinde olanlardan bazılarıydı. Aynı şekilde Muiz'in diğer kızı da büyük bir servet bırakmıştı ama burada anlatmaya gerek görmüyoruz. Kısaca söylemek gerekirse her parçası 1.000 dinar değerinde çeşitli çinilerin bulunduğu hazineler, on ratl ağırlığında bir altın hasır bulunmuştu. Bu hasırın Abbasilerin önemli devlet adamlarından Hasan bin Sehl'in kızı Boran'ın –daha önce açıkladığımız gibi– halife Me'mün'la evlendiği zaman üzerinde oturduğu hasır olduğu sanılıyordu. Bizans hükümdarı tarafından Azizbillah'a hediye edilen altın tepsiler de bu eşyalar arasındaydı.

İşlenmiş altın ve gümüşten veya süslenmiş fildişi veya abanozdan imal edilmiş türlü türlü satrançlar, tavlalar, küldanlar vs olduğu gibi, en küçüğü on iki men ağırlığında olmak üzere amberden yapılmış 22 bin heykel, altından yapılmış tavuslar, ceylanlar, hurma ağaçları vs nadide ve kıymetli mücevherler de bunların arasındaydı.

Fatımîlerde Mefruşat ve Ev Eşyaları

Fatımîlerin mefruşat hazinelerinden sayılamayacak kadar çok eşya ve ev süsleme malzemesi ele geçirilmişti. Çoğu altın ve sırmalı, her biri 3.500 dinar kıymetinde, 100 bin parça ipekli mefruşat ile altın sırmalı atlastan yapılmış çok sayıda fil çulları, yastıkları, sedirleri ile kilimleri, perdeleri vs hepsi tamam olmak üzere beyaz ile karışık kırmızı renkte 2 bin oda takımı, çok sayıda kadife atlas, üzerleri çeşit çeşit resimlerle süslenmiş ipekli dokumalar bunlardan bazılarıydı. Ayrıca ülkenin gelmiş geçmiş hükümdarları ile devlet adamlarının resim ve isimlerinin, hâkimiyet sürelerinin yazılı olduğu altın sırmalı rengârenk bin kadar ipekli perde, her bohçası bir oda takımını müştemil 4 bin bohça da çıkarılmıştı. Tüster'in mavi ipeğinden rengârenk işlemeli ve altın sırmalı bir top kumaş bulunmuştu. Fatımî hükümdarlarından Muizlidinillah tarafından yaptırılmış olan bu kumaş üzerine dünyanın iklimleri ile denizleri, şehirleri, nehirleri âdeta bir harita gibi nakşedilmişti. Mekke-i Mükerreme ile Medine-i Münevvere'nin şekilleri de resmedilmişti. Her şehrin, her dağın, her nehrin, her denizin ismi altın, gümüş, sırma veya ipekle yazılmıştı. Kumaşın aşağı tarafında ise "H. 353 yılında Muizlidinillah tarafından Mekke ve Medine aşkına ve Resulullah'ın büyük eserlerine işaret amacıyla yaptırılmıştır" ibaresi yazılmıştı.

Bu gibi şeyleri göz önüne aldığımızda İslâm uygarlığının ve halkın refah seviyesinin ne derece yükseldiğini görebiliriz. Bu kıymetli eşyalar günümüze kadar ulaşsaydı ne büyük bir servete sahip olacağımız ortadadır. Fatımîlerin hazineleri içinde ayrıca silah hazinesinde Hz. Hüseyin'in kılıcı, Hz. Hamza'nın kal-

kanı, Cafer-i Sadık'ın kılıcı, yüz binlerce kalkan, kılıç, ok, mızrak vs de vardı. Aynı şekilde eyer hazinesinde de bazıları 1.000 dinar kıymetinde olmak üzere çok değerli binlerce eyer bulunmaktaydı. Çadır ve hayme hazinesinde de ipek ve çeşitli kumaşlardan mükemmel işlenmiş otağlar ile çadırlar vardı. Çadırların direkleri çeşit çeşit resimlerle süslenip, gümüşle kaplanmıştı. Çadırların bazıları altmış beş zira boyunda gayet büyüktü. Müştemilatı ile beraber her çadırı 100 deve taşıyordu. Sancak hazinelerinde ise fevkalade mükellef ve müzeyyen birçok sancak mevcuttu. Fatımî halifelerinden Hakim Biemrillah'ın kız kardeşi Sittü'l Mülk'ün halifeye hediye ettiği eşyalar arasında biri murassa diğeri billurdan altın eyerli otuz at ile en değerli mücevherler ile süslenmiş bir tac, çeşitli ağaç türlerinin bulunduğu gümüşten bir bostan vardı. Buraya kadar sözünü ettiğimiz şeylerin çok mübalağalı olduğu veya hayali rakamlar olduğu akla gelebilir. Ancak Bağdat en parlak döneminde zenginliğiyle nasıl şöhret kazanmışsa, Mısır da İslâmî dönemde o derece büyük bir servet ve zenginliğe ulaşmıştı. Ayrıca diğer milletler zaman zaman yokluk ve sıkıntılardan şikâyet ettiklerinde bile Mısırlılar zenginlik ve israflarıyla ün salmışlardı.[47] Bu yüzden, "Her kim Mısır'a girdiği halde zengin olmamışsa, Allah onu bir daha zengin yapmasın," sözü bir vecize olarak halkın diline yerleşmiştir. Bu kıymetli eşyalar en muteber ve güvenilir tarih kitaplarında kaydedilmiştir. Hatta bazı tarihçiler bu eşyaları bizzat gözleriyle görmüşlerdir. Bunlardan biri olan İbnü'l Esir, Selahaddin Eyyûbi'nin Mısır'da hutbeyi Fatımîlerden Abbasilere nakletmesi ve Fatımî saraylarında –Mustansır fitnesi sırasında ortaya çıkan yağmadan sonra– kalmış olan eşyayı müsadere ettiği zamana tesadüf eden H. 567 olaylarını anlatırken şu bilgileri veriyor: "Bütün o eşya Selahaddin'e götürülüp teslim edilmişti. Çok fazla olduğundan sayısının bilinmesine ve sıralanmasına imkân yoktu. Bu kıymetli eşyalar arasında benzeri olmayan pek çok mücevherat, yakutlar, zümrütler mevcuttu. Onlar gibi nefis ve kıymetli eşya başka hiçbir yerde yoktu. On yedi dirhem veya miskal ağırlığında bir dizi yakut bulu-

47 İbn Haldun, I, 302.

nuyordu ki bunu bizzat gözlerimle görüp tarttım. Aynı şekilde bu eşya arasında bulunan incilerin hiçbirinin de emsali yoktu. Dört parmak boyunda kalın, bir parmak eninde zümrütten bir kabza da mevcuttu."[48]

Endülüslülerin İsraf ve Savurganlıkları

Endülüs hükümdarları da Fâtımîler gibi israf ve savurganlıkta Abbasilere özenmişler, fakat Fâtımîlere yetişememişlerdir. Bununla birlikte bazı Endülüs hükümdarları israfta ölçüyü kaçırmıştır. Bunlardan biri olan Mansur bin Ebi Âmir, o devirde Hıristiyanların en büyük devleti olan Bizans imparatoru tarafından Müslümanların durumunu ve güçlerini araştırıp rapor vermesi için gönderilen özel elçiye, devletin güç ve kuvvetini, bolluk ve zenginliğini göstermek amacıyla büyük bir havuzda nilüfer yetiştirmiş; dörder kantar altın ve gümüşün nilüferlere sığabilecek küçük hacimde dökülerek bütün nilüferlerin altın parçalarıyla doldurulmasını emretmişti. Ardından fecirden önce elçiyi Zehra Sarayı'nda kabul ederek havuza bakan bir mevkide oturtmuştu. Güneşin doğuşu yaklaşınca muazzam kaftanlı, altın ve gümüş kuşaklı bin Slav uşak, beş yüzü altın, diğer beş yüzü gümüş olmak üzere birer tepsi taşıdıkları halde gelip huzurda durmuşlardı. Uşakların güzelliklerine karşı hayran kalmaktan kendini alamayan elçi, gelmelerindeki maksadı anlayamamıştı. Ancak güneş doğup etrafı aydınlatmaya başlayınca nilüferler güneş ışığının yansımasıyla parlamaya başlamışlardı. Uşaklar nilüferlere yaklaşarak, altın parçalarını altın, gümüş parçalarını da gümüş tepsilere topladıktan sonra Mansur'un huzuruna girip, küme küme yığmışlardı. Elçi servet ve zenginliğin bu derecesini görünce hayrete düşmekten kendini alamamış, barış talebinde bulunmuştu. Yine Mansur, Hişam'ın annesi Sabah Sultan'ın sevgisini kazanmak amacıyla, gümüşten bir köşk yaptırmış, insanların başı üzerinde taşıttırmış, hanım sultana bu köşkü takdim eylemişti.[49]

48 İbnü'l-Esir, XI, 165.

49 *Nefhu't-Tîb*, II, 731-732.

Yine Endülüs hükümdarlarından Mutemed'in, İtimad adında ki eşi için yaptıkları insanı hayrette bırakır. Bu hanım çöl kadınlarının çamurlar içinde paçaları sıvalı olduğu halde İşbiliye'de tulumlar içinde süt satmakta olduklarını görünce kocasına, "Cariyelerimle beraber ben de bu kadınlar gibi yapmak isterim," demiştir. Bunun üzerine Mutemed, eşinin arzusunu yerine getirmek için, sarayında amber, misk, kafur, gül suyundan bir çamur yaptırmış, ipekten tulum ve ipler ördürmüştür. Zevcesi, cariyeleri ile birlikte o çamur içinde keyfince dolaşmıştır.[50]

İsraf ve savurganlık devrinde yetişen diğer hükümdarlar da bunlardan çok farklı değildi. İran'da hüküm süren Selçuklu hükümdarlarından Melikşah'ın oğlu Sencer'in yanında 1930 rıtl ağırlığında bir mücevherat vardı. Hiçbir hükümdarın yanında bu kadar mücevher biriktiği işitilmemişti.

Bazı hükümdarlar kullandıkları mumlarda da büyük bir savurganlık içindeydi. Buveyhilerden İzzüddevle Bahtiyar ile veziri İbn Bukiyye'den her birinin aylık mum sarfiyatı 1000 men idi.[51] Abbasi halifelerinden Emin, döktürdüğü büyük mumlarla şöhret kazanmış biriydi.

İsraf ve savurganlık kuşkusuz yalnız halife ve onun valilerine özgü bir huy değildi. Bütün devlet adamları ve bunların gölgesinde geçinen halkta da bu kötü huy hâkimdi. Oysa sıradan halk –birinci cildimizde de ayrıntılarıyla söz ettiğimiz gibi– çoğunlukla, yokluk ve zaruret içinde ömür tüketiyordu.

Odalık Almak

Odalık almak, cariyeleri zevk aracı edinmek veya onlardan çocuk sahibi olmak amacıyla yapılıyordu. Bunların o devirde ne kadar çoğaldıkları, cariye ticaretinin nasıl revaç bulduğu, terbiyelerine nasıl özen gösterildiği, hediye olarak nasıl alınıp verildiği hakkında daha önce yeterli bilgi vermiştik. Burada eğlence amacıyla onların nasıl odalık alındıklarına dair basit bazı bilgiler vereceğiz. Ancak konuya girmeden şu noktayı itiraf

50 *Neſhu't-Tîb*, I, 208.

51 İbn Hallikan, I, 87.

etmemiz lazım: İslâm devlet geleneğinde odalıklar çoğunlukla eş olarak alınıyordu. Çünkü her kim kendi odalığından çocuk sahibi olursa o cariyeyi meşru hanımı olarak kabul ederdi. Daha önce Araplar, cariyelerle evlenmekten nefret ederlerdi. İslâmiyet'in ilk yıllarında fetihler sonucunda çok sayıda cariye ele geçtiği halde Raşid Halifelerden hiçbiri cariyelerden eş edinmemişti.[52] Bununla birlikte cariyelerle birlikte olmakta sakınca görmüyorlardı. Hz. Ali vefat ettiğinde dört eş ile on yedi odalık bırakmıştı.[53] O devirde odalık sahibi cariyesinden çocuk sahibi olsa bile onu satabiliyordu. Daha sonra Hz. Ömer çocuk doğuran cariyelerin alınıp satılmasını yasaklamıştı.[54] Bununla beraber Araplar, valideleri Yezdicerd'in kızlarından olan üç büyük zat yetişinceye kadar, cariyelerden doğan kimselere kem gözle bakmaktaydılar.[55] İşte bu tarihten itibaren halk cariyelerden odalık almaya rağbet gösterdi.

Odalık almak Müslümanlar tarafından icat olunmuş bir âdet değildi. Romalılarca da bilinen ve yaygın olan bir âdetti. Bir odalığın, bir eş konumunda değilse de muhtemelen meşru bağlarla kocasına bağlı bir konumu vardı. Araplarda olduğu gibi Romalılar da önceleri odalık almaktan nefret ediyorlardı. Fakat sonraları büyük emirlerden iki zatın odalık aldığını görünce bu konudaki eski düşüncelerini terk ettiler.[56]

Müslümanlar parlak dönemlerinde odalık alma konusuna ziyadesiyle ilgi göstermişlerdir. Bu yüzden halifelerin çoğu, cariyelerden doğmuştu. Diğer devlet adamlarının eşleri de çoğunlukla cariyelerdendi. Memleketin ileri gelenleri, zenginleri de aynı durumdaydı. Odalık almak bir gelenek haline gelmişti. Odalıktan çocuk sahibi olanlar, ya o odalıkla nikâh yapar veya onu azat edip hür bırakırdı. Bazı halifelerin cariyelerinin sayısı binlere ulaşmıştı. Halife Mütevekkil bunlardan biriydi.[57] Ha-

52 İbnü'l-Esîr, III, 26, 92.

53 *Elifba*, II, 347.

54 İbnü'l-Esîr, III, 29.

55 İbn Hallikan, I, 320.

56 Gibbon, II, 205.

57 Mesudi, II, 279.

lifenin cariyelere olan düşkünlüğünü bilen vali ve diğer devlet adamları, kendisine güzel cariyeler hediye ederek teveccühüne mazhar oluyorlardı.[58] Diğer birçok emir ve valinin de çok sayıda cariyesi vardı. Çalgıcı ve şarkıcı olarak kullanılan cariyeler ise bunların dışındadır. Örneğin halife Harun Reşid'in 2 bin cariyesi vardı. Bunlardan üç yüzü çalgı kullanır, şarkı söylerdi.[59]

Özetlemek gerekirse çok sayıda cariye kullanmak yaygın bir âdetti. Kadınlar bile sırf ihtişam ve ziynet için cariye sahibi oluyorlardı. Cafer Bermeki'nin annesinin yanında dört yüz cariye vardı.[60] Daha önce de söylediğimiz gibi halife Harun Reşid'in eşi Zübeyde, boyu posu yerinde olan gösterişli cariyeleri, erkek kıyafetine soktuğundan memleketin ileri gelenlerinin eşleri de onu taklit ederek aynı kıyafette cariyeler kullanıyorlardı. Hatta zaman içinde bu konuda da sınırı aşmışlar, erkek kıyafetine soktukları cariyelere, oğlanlar gibi hırka, kaftan, altın veya gümüş kuşaklar giydirmişlerdi.[61]

Gerek Doğu gerekse Batı'da kurulan diğer İslâm devletleri de bunlardan farklı değildi. Ancak Fâtımîler, cariye sayısı bakımından diğer devletleri geçti. Örneğin Hakim Biemrillah'ın sarayında 10 bin cariye ve uşak vardı.[62] Aynı şekilde, kız kardeşi Sittülmülk'ün emrinde de 8 bin cariye vardı. Bunların 1.500'ü kız oğlan kızdı.[63] Selahaddin Eyyûbi, Fâtımî saraylarını ele geçirdiğinde, içlerinde halife ile aile fertleri ve erkek çocuklarından başka erkek bulunmamak üzere bu saraylarda, 12 bin nüfus bulmuştu. Hizmetkâr ve gılmanlar bunların dışındaydı. Bunlarla beraber saraylarda birçok kıymetli eşya ve mal da bulunmuştu. Büyük hükümdar Selahaddin, cariye ve oğlanların satılmasını emretmiş, sadece bunların satış işi on sene sürmüştü.[64] Aynı durum Mısır Memlûklularında da

58 *Egani*, XIX, 133.
59 Et-Telidi, 67.
60 Mesudi, II, 208.
61 Mesudi, II, 366.
62 Makrîzî, I, 36.
63 Makrîzî, II, 485.
64 Makrîzî, I, 497.

mevcuttu. Endülüs Emevilerinin saraylarında da yine çok sayıda cariye vardı.

Cariyelerin Değeri

İslâm'ın başlangıç yıllarında savaş ganimeti olarak birçok kız, kadın esir edildiğinden, çok sayıda cariye sahibi olmak herhangi bir masraf gerektirmiyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde cariyeler, açık artırma suretiyle alınıp satılmaya başlanınca, fiyatları da yükselmişti. Hem güzel yüzlü hem güzel sesli hem de şarkı söylemekte maharetli cariyelerin fiyatları da kat kat fazla oluyordu. Cariyelerin fiyatı birkaç yüz dinardan birkaç bin veya yüz bin dinara kadar yükselebiliyordu. Bu kadar yüksek bir meblağ ile cariye satın alan ilk şahıs, Emevilerden Süleyman bin Abdülmelik'in kardeşi Said idi. Öyle ki Zülfa adındaki meşhur şarkıcı ve edibe cariyeyi 1 milyon dirhem yani 70 bin dinara satın almıştı.[65]

Halife Harun Reşid, bir cariyeyi yüz bin,[66] diğer bir cariyeyi de meşhur şarkıcı İbrahim Musılı'den 36 bin dinara satın almıştı. Harun Reşid bu ikinci cariyeyi bir gece yanında alıkoyduktan sonra Fâzıl bin Rebi'ye vermişti. Harun Reşid'in oğlu El Emin, Hâdî'nin oğlu Cafer'den, bir cariyesini satın almak istemişti. Cafer buna yanaşmayınca, Emin onun kayığını altınla doldurmuştu. Altının miktarı 20 milyon dirhem yani 1 milyon dinardan fazla bir meblağdı.[67] Bu rivayet doğru ise o devirlerde cariye için verilen en büyük para bu demektir.

Emevilerden Yezid bin Abdülmelik, Selame adındaki şarkıcı cariyeyi, 20 bin dinara satın aldığı gibi, Ziya adındaki diğer cariyeyi de 50 bin dinara satmıştı. Bermeki vezir ailesinden Cafer, bir cariyeyi 40 bin, Abbasi halifelerinden Vasıkbillah da çocuk doğuran bir cariyeyi, 10 bin dinara satın almışlardı. Bu fiyatlardan daha yüksek veya daha aşağı fiyatlarla cariye alınıp satılabiliyordu.

---

65 *El İkdü'l-Ferid*, III, 203.

66 Taberi, II, 132.

67 *Egani*, XV, 145.

ON ALTINCI BÖLÜM

Kerem ve Seha (Cömertlik)

Arapların bir âdet olarak Cahiliye Devri'nden itibaren kerem ve cömetlik gibi özelliklerinin olduğunu, bu güzel huylarını İslâm'dan sonra da devam ettirdiklerini, bu vasıfların sadece halkın değil, devlet adamlarının ve onların çevresinde birikenlerin de bir geçim kaynağı haline geldiğini daha önce birkaç yerde vurgulamıştık. Zamanla halifelerin ve devlet yöneticilerinin büyük servet sahibi olmalarına paralel olarak zevku sefa ve lükse karşı meyilleri artmıştı. Bunun bir uzantısı olarak cömertlik ve kerem, amaçlarına ulaşmak için önemli bir vasıta haline gelmişti. Bu nedenle etraflarına birçok şair, nedim, şarkıcı toplanmış, onlara büyük bağışlarda bulunmuşlardır. Bu aynı zamanda onların manevi mesuliyetten kurtulma ve psikolojik rahatlama yollarından biri olmuştur.

Genel Olarak Cömertliğin Derecesi

Eski Arap kabilelerine özgü cömertlik konusunu daha önce ifade etmiştik. Müslümanlar uygar dünya ile karşılaşınca farklı bir boyuta girmişler, eskiden mevcut olan birçok iyi huy ve yeteneklerini daha da güçlendirmişlerdir. Bağış ve hediyeler de zenginleşme ile birlikte her geçen gün artmıştı. Örneğin Eme-

vilerin atiye ve ihsanları binlerce dirhemin yanı sıra, binek veya elbise ile birlikte düşünülürdü. İdareciler devletin selameti veya kendi konumlarını güçlendirmek istediklerinde bağış ve hediye miktarını ölçüsüz bir biçimde artırabiliyorlardı. Örneğin Muaviye halkı memnun etmek, Haşimilerin taraftarlığını kazanmak için, ashabı kiramın çocuklarına ve torunlarına her sene ödenmek üzere milyon dirhemlere ulaşan maaşlar tahsis etmişti. Müslümanlar arasında bu derece büyük maaşlar tahsis eden ilk halife de kendisi olmuştur. Bu yüksek maaşların dışında ayrıca sebepli sebepsiz birçok hediye de gönderiyordu. Örneğin sahabeden Abdullah bin Cafer bin Ebi Talib'in bir erkek çocuğu dünyaya gelince, küçük çocuğa Muaviye adının verilmesi koşuluyla çocuğun babasına 100 bin dirhem göndermiş, Abdullah da bu hediyeyi kabul etmişti. Ancak ibret verici olan nokta şudur ki, Abdullah göz tokluğundan ve cömertliğinden dolayı, kendisine hediye edilen bu parayı, çocuğunun doğumunu müjdeleyen adama hediye etmişti.[1]

Muaviye'den sonra iktidara gelen Emevi halife ve devlet adamları, Muaviye'nin metodunu takip etmişlerdir. Abbasiler zamanında ikram ve cömertlik deyince Bermekiler ailesi akla gelir. Emeviler döneminde ise Mühelleb ailesi ve çocukları, cömertlik konusunda şöhret kazanmışlardı.[2] Irak valisi Halid Kasri ile Emevilerin zulmü ile meşhur Haccac bin Yusuf cömertlik konusunda öne çıkan şahsiyetlerdi. Örneğin Haccac, Hint binti Esma ile evlenmesine aracı olan zata, her biri ile beraber onar bin dirhem olmak üzere otuz köle, her cariye ile beraber de bir bohça tören elbisesi vs bulunmak üzere otuz cariye vermişti.[3] Sahabeden Said bin el-Âs, bir kimseye bir köle vasıtasıyla hediye gönderdiğinde, o köleyi de birlikte bağışlardı.[4]

Abbasiler devrinde zenginliğin ve bolluğun sınırı çok genişlediğinden, yapılan bağış ve hediyelerin miktarı, milyon dirhemlerle anılır hale gelmiştir. Bunu ilk başlatan Abbasi halife-

1 *Egani*, XI, 71.

2 Ibn Hallikan, II, 266.

3 *Egani*, I, 130.

4 El Ferec, II, 33.

si Mansur olmuştur.[5] Daha sonra çiftlikleri, ülke haracını hibe etmeye, kayıklar dolusu altın veya gümüş vermeye, para çıkınları taşıyan köleler hediye etmeye, yüzlerce hayvanın yüklendiği hediyeler göndermeye, valilikleri vs memuriyetleri bir bağış olarak tevcih etmeye başlamışlardı. Abbasiler bir şeyden zevk aldıkça veya bir övgüden memnun oldukça bağış ve ihsanlarını da o ölçüde artırırlardı. Örneğin Saffah, bir kaside için, bir şahsı Ahvaz'a vali tayin etmişti.[6] Tabii bu cömertlik çoğunlukla devlet menfaatine yararlı olacak siyasi amaçlar doğrultusunda dağıtılırdı. Nitekim halife Mansur, amcalarıyla ileri gelen komutanlarına, kendisine karşı durmalarına fırsat bırakmamak için, bir günde 10 milyon dirhem dağıtmıştı. Oğlu Mehdî de halife olunca, muhacir ve ensarın listesini tutturarak, bir özel meclis yaptırmış, bu toplantıda 3 milyon dirhem dağıtmıştı. Bunun dışında kendi aile fertlerinden her birine yıllık 6 bin dirhem tahsis ettiği gibi, istediği kişiye verme yetkisi ile Mugire bin Hubeyb'e de 40 atiye vermişti.[7] Halife Harun Reşid de bir günde 1 milyon 350 bin dinar dağıtmıştı. Hatta bir gün oldukça keyiflenmiş, bu yüzden halka 6 milyon dirhem saçmıştı.[8] IV. Abbasi halifesi Hâdî, babasının zaptiye nazırı Abdülmelik bin Malik'e bağışladığı büyük bir meblağı, dört yüz katıra yükleterek göndermişti.[9] Halife Emin, Süleyman bin Ebu Cafer'e 1 milyon dirhem bağışlamıştı.[10] Yine halife Emin'in, bağış isteyenlerin kayıklarını altın veya gümüşle doldurmak gibi garip bir cömertlik âdeti vardı. Sarayı Dicle Nerri'nin üzerindeydi. Bir kayık içinde bir şair veya diğer bir talip yanına gelip de ondan memnun kaldığında veya meşrubat ile keyiflendiğinde, "Bunun kayığını altın veya gümüş doldurunuz" diye emrederdi. Her zaman böyle kayık dolusu altın veya gümüş vermek mümkün olmadığından, bu tür emirler çok nadir olarak veri-

5 *Letaif*, XVI.

6 *Fevatü'l-Vefeyat*, I, 20.

7 *Egani*, XVIII, 98.

8 *Egani*, XVII, 124.

9 İbnü'l-Esir, VI, 42.

10 *Müstedraf*, I, 133.

lirdi. Ebu Muhammed Temimi adındaki şair kendisini parlak bir kaside ile memnun edince, onun kayığının da para ile doldurulması emrini vermişti. Ancak vezir Fâzıl bin Rebi, bu emri hemen yerine getirmeyince, şair de parayı istemiş, buna karşılık vezir, "A canım sen çıldırdın mı? Kayığını dolduracak parayı nereden bulacağız?" cevabını vermiş, daha sonra 100 bin dirhem bağışlayarak, gönlünü almıştı.[11] Me'mün kendisini müzmin bir hastalıktan kurtaran hekim Cebrail bin Bahtişu'ya 1 milyon dirhem ile çuvallar dolusu buğday vermişti.[12] Yine aynı halife bir saat içinde 26 milyon dirhem dağıttığı gibi, kendisini bir şiir ile metheden bir bedeviye de 30 bin dinar bağışta bulunmuştu.[13] Halife Mütevekkil ise zaman zaman mukataalar bile bağışlıyordu.[14] Diğer halifeler de bunlardan geri kalmıyordu.

Zaman içinde devletin gelirleri azalıp, hazine sıkıntıya düşünce bu kez de halkı memnun etmek için, rütbeler, tantanalı lakap ve unvanlar tevcihine başlamışlardı. Ünlü şair Ebubekir Harezmi, şiirinde şu cümlelerle bu uygulamayı anlatır: "Abbasilerin kuru rütbe ve elkab kapılarını açmış olduklarını görmek, şayan-ı hayret değil midir? Öyle adamlara nam ve lakap veriyorlar ki, ilk Abbasi halifeleri bu zamanda yaşamış olsalardı, onları abdesthanelerine kapıcı yapmaya bile tenezzül etmezlerdi. Fakat ne çare! Şimdiki halifemizin avuçlarında para azalmış, artık para yerine lakap ve rütbe bağışlıyor."

Bermekilerin Sehâ ve Keremi (Cömertliği)

Abbasilerin birinci dönemi Bermeki vezir ailesinin varlığı ile ayakta kalmış ve görkemli bir hale gelmişti. Bu yetenekli vezir ailesi, halifeleri cömertlik gibi birçok güzel huy sahibi olmaları konusunda yönlendirmişlerdi. Bermekilerin ilki vezir Halitti. Bu zatın devrinde devletin servet ve zenginliği her ne kadar sonraki dönemler kadar güçlü olmasa da halifelerden cömertlik

11 *Egani*, XVIII, 118.

12 *Tabakatü'l-Etibbâ*, I, 128.

13 *Fevatü'l-Vefiyyât*, I, 240.

14 *Egani*, XI, 3.

bekleyenlere yardımcı olma konusunda asla geri kalmıyordu. O tarihe kadar halifelerden bağış ve cömertlik isteyenlere sailler (dilenciler) adı veriliyordu. Halit bu ismi çirkin bulmuş, "Böyle bir isim cömertlere yakışmaz, halifeden yardım isteyenler arasında muteber, muhterem birçok adam var. Bunlara ziyaretçiler adını verelim," diyerek bağış isteyenlere karşı olan bu hakaret dolu düşünce ve tabiri değiştirmiştir. O sırada Halid'in yanında bulunan ve bu sözleri işiten ünlü şair, yazdığı bir şiirle vezir Halid'in başlattığı bu uygulamayı edebi bir şekilde övmüştür.

Halid, şairin beyitlerinden her biri için bin dirhem bağışta bulunmuştur.[15] Oğlu Yahyâ, maiyetiyle birlikte bir alay halinde sokağa çıktığında yolda her kim kendisine başvurursa, 200 dirhem bağışta bulunurdu.[16] Yahyâ'nın cömertliğine dair rivayet olunan haberlerin çoğu efsane gibidir. Tarih ve edebiyat kitaplarında da bahsedilen bir olayı kaydetmeden geçemeyeceğiz: Bermekiler eski parlak dönemlerini kaybedip zaafa düşünce, halife Harun Reşid, onları ciddiye almayı, onlar hakkında övücü ifadeler kullanmayı yasaklamıştı. Öyle ki artık hiçbir kimse onların isimlerini açıkça söyleyemiyordu. Oğulları Emin ile Me'mün zamanında da bu yasak devam etmişti. Günün birinde Me'mün, bir ihtiyar adamın, Bermekilerin söndürülmüş olan harabe konaklarına ara sıra gelerek ağladığını, feryadı figan ettikten sonra, bir mersiye okuyarak gittiğini işitir ve adamı hemen huzuruna getirtir. İhtiyar adamcağız, halifenin huzuruna çıkarılınca, halife Me'mün onu azarlayıp, sert sözlerle çıkışır. Bermekilere gösterdiği bu saygı ve sevginin sebebini sorar. Kadir ve kıymetbilir, vefalı ihtiyar, hiç tereddüt etmeden ve korkmadan, şu cevabı verir:

– Şevketlü halifem! Bermekiler bu bendenize pek büyük lütuflarda, iyiliklerde bulunmuşlardır. Müsaade buyurursanız arz edeyim.

Halifenin izin vermesi üzerine ihtiyar, hikâyesine devam eder:

---

15 *Egani*, III, 36.

16 İbn Hallikan, II, 244.

"Bendeniz, Şamlıyım. Adım Münzir bin Mugire'dir. Büyük bir nimet ve varlık içinde büyüdüm. Fakat daha sonra o zenginlik devam etmedi. Yok oldu gitti. Öyle ki evimi bile satmak zorunda kaldım. Zamanla meteliksiz bir hale düştüm. Bunun üzerine bazı kişiler, Bermekilere başvurmamı tavsiye ettiler. Yirmiye yakın aile mensubuyla beraber Şam'dan ayrıldım ve Bağdat'a geldim. Aile fertlerimi bir mescitte, aç ve nafakasız bıraktıktan sonra, diğer bir mescide geldim. Mescitte, üstü başı gayet temiz ve muntazam birkaç adama rastladım ve yanlarına oturdum. Onlara ne şekilde halimi anlatacağımı düşünüyordum. İhtiyacımı arz etmeye izzetinefsim mani oluyordu. Tam o sırada bir uşak içeri girdi ve adamları kaldırttı. Ben de beraber kalktım. Oradan büyük bir konağa girdiler. Ben de onlarla beraber girdim. Konağın içinde, bahçedeki bir sedir üzerinde, Yahyâ bin Halid oturuyordu. Sayısı yüz kadar olan grup oturunca, ben de oturdum. Yüz uşak yanımıza geldi. Ellerinde içinde birer amber parçasının da bulunduğu altın buhurdanlıklar vardı. Etrafı bununla tütsüleyip, kokular saçtılar. Yahyâ kadıya yaklaştı, ona, 'Bu amcaoğlumun, kızım Ayşe ile nikâhını kıy' dedi. Nikâh merasimi yapıldı. Saçılan misk, amber ve diğer kıymetli şeyleri herkes yerden toplamaya başladı. Ben de elime geçeni topladım. Daha sonra uşaklar, ellerinde misk ile beraber 1000 dinar bulunan birer gümüş tepsi ile bize doğru yaklaştılar. Herkes parayı koynuna koyup, tepsiyi de koltuğu altına alarak çıkmaya başladı. Ben yalnız kaldım. Onlar gibi parayı, tepsiyi alıp çıkamıyordum. Uşaklardan biri bana bir göz işaretiyle, parayı, tepsiyi alıp çıkmam gerektiğini anlattı. Para ile beraber tepsiyi alıp yürümeye başladım. Giderken telaşlanıyor, tepsi ile paranın benden geri alınmasından korkuyordum. Fakat ben dikkat edemediğim halde vezir Yahyâ bütün bu hallerime dikkat etmişti. Perdenin yanına varınca, beni geri çevirdiler. Paranın elimden alınacağını anlayarak, son derece üzüldüm. Beni tekrar Yahyâ'nın yanına götürdüler. Oturmamı emretti. Ben de oturdum. Hal ve durumumu sordu. Kendisine hikâyemi arz ettim. Üzüntüden kendisini tutamadı ve ağladı. Sonra oğlu Musa'yı çağırttı. Musa huzura gelin-

ce ona: 'Oğlum, işte sana nimetle besleyeceğin bir zat. Zamanın kadrine ve zulmüne uğramış. Yanına al, misafirperverlik vazifeni bir güzel göster,' dedi. Musa beni yanına aldı. Elbiseler giydirdi. Tepsiyi de yanımda saklamamı söyledi. Bir gün ve bir gece onun yanında gayet müreffeh ve muazzam bir şekilde misafir oldum. Ertesi gün kardeşi Abbas'ı çağırttı. Ona: 'Büyük vezir bana bu zatı misafir verdi. Halbuki ben müminlerin emiri efendimizin sarayına gitmek istiyorum. Bugün de sende misafir kalsın,' dedi. Bu zatın yanında da yine gayet rahat bir şekilde bir gün misafir kaldım. Artık her gün beni bir yerde misafir ediyorlardı. Ben ise aile fertlerimi düşünüyor fakat onlardan bahsetmeye cesaret edemiyordum. On gün bu suretle misafir edildikten sonra, Fâzıl bin Yahyâ'ya götürüldüm. Bu zatın yanında bir gün, bir gece kaldım. Ertesi gün yanıma bir uşak gelerek, 'Kalkınız. Ailenizin, çocuklarınızın yanına gidiniz,' dedi. Kendi kendime, 'Eyvah! Tepsi, içinde bulunan paralar, hep elimden gitti. Keşke ta ilk günden onu yapsalardı da ailemden ayırmasalardı!' dedim. Ayağa kalktım. Uşağın arkasından yürümeye başladım. Uşak beni konaktan dışarı götürdü. Bir kat daha ümitsizliğe düştüm. Sonra beni gayet güzel ve mükemmel bir şekilde döşenmiş bir eve soktu. Evin ortasına varınca, ailemi burada ipekli elbiseler içinde gayet müreffeh ve huzurlu bir halde gördüm. Aileme yüz bin dirhem ile on bin dinar teslim edilmişti. Uşak, elime iki köyün gelir senetlerini teslim ederek, 'Gerek bu hane ile içindekiler, gerekse bu iki köy sizindir. Tamamı size bağışlanmıştır,' dedi. Artık insanı adeta dirilten bu lütuf ve cömertlik, beni Bermekilere esir etti. Şimdiye kadar onların cömertlikleri sayesinde yaşadım. Fakat daha sonra adamınız Amr bin Müsade beni rahat bırakmadı. Bu iki köye gelirlerinden fazla miktarda vergi koydu. Ben de her ümitsizliğe düştüğümde beni nimet ve ihsanlarıyla ihya eden Bermekilerin harap konaklarına giderek, ağlamaya ve bu şekilde yüreğimi serinletmeye çalıştım."

Bu hikâyeyi dinleyen Me'mün, Amr bin Müsade'yi çağırır. Çaresiz ihtiyarın köyleri üzerinden alınan fazla paranın tekrar ih-

tiyara iadesini, Bermekiler zamanında ne miktarda vergi alınıyorsa daha fazlasının alınmamasını emreder. Bunun üzerine ihtiyar, hıçkırıklara boğulur. Me'mûn, "Ne için ağlıyorsun? Maduriyetiniz giderilmedi mi?" diye sorar. İhtiyar, "Evet, şevketlü hükümdarım! İnayet buyurdunuz, cömertlik gösterdiniz fakat bu da onların sayesinde olmadı mı?" cevabını verir. İhtiyarın bu vefa ve kadirşinaslığını fevkalade takdir eden halife: "Vefalı olmak, kadir ve kıymet bilmek, alkışlanması gereken bir fazilettir. Vefa duygusu ne mübarektir.[17] Ahdine ve sözüne bağlı kalmak da imandandır," diyerek gönlü yaralı adamı tebrik etmiştir.[18]

İşte bu gibi menkıbelerle gerek Yahyâ gerekse onun oğulları, Cafer ve Fâzıl gerekse diğer Bermekiler, güzel ahlak ve huylarıyla, halk arasında bir efsane halini almışlardı. Daha önce de açıkladığımız gibi, Bermekilerin yıllık geliri zaman içinde 20 milyon dinara kadar çıkmıştı. Cafer idam edilip, Bermekilerin mallarına el konulduğu zaman, üzerlerinde, bazı kişiler adına hazırlanmış borç senetleri de olmak üzere, 12 milyon dinar bir servet ortaya çıkmıştı.[19] Bermekiler cömertlik göstergesi olarak, çeşit çeşit metotlar takip ediyorlardı. Bu metotlardan birine en güzel örnek, Yahyâ'nın oğlu Fâzıl'ın uygulamalarıdır. Öyle ki bu zat, "Falan sarrafa git. Ondan bu kadar dinar al," anlamında vicdanının takdirine göre meblağları içeren, kendi el yazısıyla birtakım kâğıtlar yazıyor, geceleyin veya gündüz öğle zamanı atına binip, sokakları tek tek dolaşıyor, bu kâğıtları atıyordu. Bu hareketinin se-

17 Bu noktada Hz. Mevlana'nın kadirşinaslık ve vefâkâr olmakla alakalı şu beyitlerini kaydetmeden geçemeyeceğim: "Aşk, muhabbet, dostluk gibi hususların cümlesi vefaya bağlıdır ve daima vefalı olan kimseyi arar. Bunlar, vefasız bir gönüle asla yaklaşmaz. Kalem: "Vefanın karşılığı vefa; cefanın karşılığı da cefadır."diye yazmış ve mürekkebi de kurumuştur. Bir padişah, kendisine hainlik eden, oğlu bile olsa, onun başını gövdesinden ayırıverir. Fakat bir Hintli köle padişaha vefa gösterirse, gönüller o köleye iltifatta bulunur, onu takdir eder... Onun gördüğü itibarı, yüzlerce vezir göremez. Köle de ne ki; eğer bir kapıda vefalı olan, köpek dahi olsa, sahibinin gönlünde o köpeğe karşı yüzlerce razılık, yüzlerce memnuniyet duygusu yeşerir; sahibi o köpeği muhabbetle okşar..." O.N. Topbaş, *Asr-ı Saâdet'ten Günümüze Faziletler Medeniyeti* (İstanbul, 2006, 516) – ng.

18 *El-Ferec Bade'ş-Şidde*, II, 22.

19 *Siyerü'l-Mülûk*, 111.

bebini soranlara, "Bağışımın ve cömertliğimin, yanıma gelemeyen, kendisini tanımadığım gibi beni tanımayan kimselere de ulaşmasını arzu ediyorum," demişti. Her kimin eline bu kâğıtlardan biri geçerse, sarrafa gidiyor, yazılı olan miktar parayı ondan alıyordu. Yazılı olan meblağın eksik ödenmemesi için de sarrafın yanında bunu kaydeden bir memur bulunduyordu. Bu memur, her adam için yalnız bir makbuz düzenliyor, onun adını, hüviyetini arayıp sormuyordu. Bazen bu kâğıtları, çocuklar, kadınlar ve gayrimüslimler bulup getiriyor, bedellerini eksiksiz olarak alıyorlardı.[20]

Bermekilerden sonra vezirler arasında seha ve cömertlikte, halife Muktedir'in veziri Fürad ve onun çocukları gelir. Bermekiler gibi onlar da, âlimlere, ediplere, fakihlere ve ihtiyaç sahiplerine maaş bağlatmışlardı. Ve yine onlar gibi sonunda perişan bir hale düşürülmüşlerdir. Ancak Bermekilerin şöhreti, diğerlerini gölgede bırakmış, atasözü halinde halkın arasında yayılmıştır. Halk, devlet adamlarını cömertliğe teşvik etmek için, sürekli olarak Bermekileri örnek göstermiştir. Belki bu yüzden Bermeki ailesinin cömertliği zaman içinde çok abartılmış olabilir. Ancak anlatılanlar abartılı bile olsa yalan değildir. Büyük hükümdar Eyyûbi meliklerinden Melik Âdil, bir gün huzurunda Bermekiler ile bazı cömert insanlarla ilgili menkıbeler anlatılınca, "Bu hikâyeler bazı yazarlarla tarihçiler tarafından uydurulmuş şeylerdir. Amaçları hükümdar ve ileri gelenleri cömertliğe teşvik etmekten ibarettir," demiştir. Ancak huzurunda bulunanlardan biri, "Hükümdarım! Öyleyse sizin hakkınızda neden böyle yalan şeyler uydurulmuyor," diyerek eli sıkılığına veciz bir göndermede bulunmuştur.[21]

Şairler ile Şarkıcılara Dağıtılan Para ve Hediyeler

Şairler, bağış ve hediye alma yönünden daima ilk sırada olmuştur. Bu âdet İslâmiyet'in ilk yıllarında bile yaygındı. Günümüzde basının ya da yayın kuruluşlarının desteğini kazanmak için

20 *Tertibü't-Düvel*, 22.

21 *Neſhu't-Tib*, I, 742.

bazı kurum ve kuruluşların yaptığı yatırım ve harcamalar buna benzemektedir. Günümüzde basın mensuplarına verilen paralara, ödenek veya bağış denildiği gibi, o dönemlerde de şairlere verilen atiye, ihsan ve bağışlara da "caize" adı verilmekteydi. Bununla birlikte bazı halifeler, caizelerin dışında, aylık veya yıllık ödenmek üzere şairlere ayrıca maaş da tahsis ediyordu.

Şiir ve çeşitleri hakkında daha önce ayrıntılı bilgi vermiştik. Burada İslâm medeniyetinin yükselme döneminde, halifelerin şairlere karşı gösterdikleri cömertlikten söz edeceğiz. Şairlere karşı cömert davranmayı âdet haline getiren ilk devlet de Emevilerdir. Bu konuda başı Velid bin Yezid çekmiştir. Bir şiirin beyitlerini sayıp, her biri için bin dirhem bağışlayan da bu halifedir.[22] Daha sonra gelen halifeler de bu âdeti devam ettirmişlerdir. Ancak Abbasi halifeleri, işi iyice abartmış, bir kaside için yüz bin dirhem bağışta bulunmuşlardır. Bu cömertliğe muhatap olan ilk şair de Mervan bin Ebi Hafsa'dır. Halife Mehdî tarafından, yazdığı kasideye karşılık, kendisine böyle muazzam bir ihsanda bulunulmuştur.[23] Tam o sırada meşhur şairlerden Salim Hâsir, halifeyi metheden bir kaside yazınca halife önceki şaire bağışladığı paranın bir kısmını, ikinci şaire vermek istemiştir. Ancak şair Mervan, buna fena kızmış, artık 100 milyon dirhemden eksik bir mükafatı almayacağına yemin etmiştir. Rivayete göre Mehdî, şaire bu parayı ödemiştir. Büyük ihtimalle Mervan'a yalnız 100 bin dirhem verilmiş iken, söz konusu miktar müstensih hatası olarak, bir "bin" kelimesinin ilavesiyle, 1 milyon şekline dönmüş olmalıdır. Salim Hâsir, Mehdî ve Harun Reşid zamanında yaşamış, büyük şairlerden biriydi. Ayrıca fısk ve eğlenceye düşkünlüğüyle ün salmıştı. Hâsir (kaybeden) lakabıyla anılmasının nedeni ise Kur'an-ı Kerim mushafını satarak, onun parasıyla bir tambur satın almasından ötürüdür. Halife Harun Reşid, oğlu Emin'e biat ettirdiği zaman, Salim bu icraatı öven bir kaside söylemişti. Bundan çok memnun kalan Emin'in annesi, şairin ağzını inci ile doldurmuş, Salim de bu inciyi 20 bin altına satmıştı.

22 İbnü'l-Esîr, V, 237.

23 İbn Hallikan, 198.

Mehdî'den önceki halife Mansur ise halefinin tam aksine, şairlere karşı oldukça cimriydi. Kendini metheden resmi şair Ebu Dülame'ye bir hediye veya bağış yapmak istediğinde Haşimilerden ikişer dinar toplattırır, şaire verirdi.[24] Halife Harun Reşid de Mehdî gibi cömert davranıyor, 100 bin dirheme kadar bağışta bulunuyordu.[25] Bir keresinde de 5 bin dirhem ile 10 esir vermişti. Yine ünlü şair Ebu'l Atahiyye'ye, bağışlardan başka, yıllık maaş olarak 50 bin dirhem tahsis etmişti.[26] Halife Mütevekkil ise bu hususta kendinden öncekileri geçmişti. Örneğin, şair Hüseyin bin Dahhak'a bir kasidenin her beyti için 1.000 dinar bağışlamış ve yeni bir çığır açmıştı.[27] Yine Abbasilerden halife Mutasım, şiirini beğendiği şaire mükafat olarak, ağzını mücevherle doldurmuştu. Bu tür bir hareket, kendisinden önce Emevi meliklerinden Yezid bin Abdülmelik tarafından da yapılmıştı.[28] Kuşkusuz, vezirler ve diğer devlet ricali de halifelerini taklit ediyorlardı. Bunlardan biri, Emevilerin Irak Valisi Halid Kasri'dir. Şairlerin kabul ve ödüllendirilmeleri için özel bir gün tahsis etmişti. Aynı şekilde, Mühelleb ailesi de şairlere karşı oldukça cömert davranıyordu.[29]

Abbasiler zamanında Bermekiler, özellikle de Fâzıl bin Yahyâ, bu konuda çok cömertti. Hatta şairlerden biri, yazdığı bir beyitle, Fâzıl'ın cömertliği sayesinde, bütün kavminin şair olduğunu iddia etmişti.[30] Fâzıl'ın babası Yahyâ, bir şairle karşılaşır da, üzerinde verecek parası bulunmazsa, bindiği atı şaire hibe ederdi.[31] Aslında Bermekiler, bu hususta da halifeleri geçmişlerdi. Bermekilerin şairi olan Eban Lahiki'nin, tek bir kaside için aldığı atiye, Mervan bin Ebi Hafsa'nın, hayatı boyunca halife Harun Reşid'den aldığı atiye ve ihsanların toplamı kadar-

24 *Egani*, IX, 128 ve 431.
25 *Egani*, XII, 19.
26 *Egani*, III, 157.
27 *Egani*, VI, 184.
28 *Egani*, I, 147; VI, 174.
29 *Egani*, XI, 164.
30 İbn Hallikan, I, 411.
31 *Egani*, V, 8.

dı.[32] Harun Reşid zamanında yetişen valilerden Yezid bin Müzeyyed, bir şaire servetinin yarısını vermişti.[33]

Şairlere gösterilen bu derece cömertlik, şarkıcılar için de geçerliydi. Halife Mehdî, şarkıcı Dihman'a, kendisine ses ve terennümüyle eşlik ettiği için, bir gece 50 bin dinar bağışlamıştı. Halife Emin de meşhur şarkıcı İbrahim Musuli'ye, kendisini övüp yücelten bir şiiri besteleyip okuduğu için, 1 milyon dirhem vermiş, bu külliyetli meblağı, şarkıcının evine 100 feraşet memuruyla ulaştırmıştı.[34] Aynı şekilde halife Hâdî, şarkıcı İbrahim'e bağışlarının dışında, maaş olarak 10 bin dirhem bağlatmıştı. Halife Harun Reşid, zaman zaman büyük bağışlarda bulunurdu. Hatta İbrahim bin Salih'i, kendisini güzel şarkılarıyla memnun ettiği için Mısır'a vali tayin etmişti. Şairler ve şarkıcılarla ilgili buna benzer daha birçok örnek vardır ama daha fazla uzatmaya lüzum görmüyoruz. Sonraki dönemlerde kurulan İslâm devletleri yöneticileri de bu hususta her ne kadar cömert davranmış olsalar da, Abbasilere yetişmeleri mümkün olmamıştır.

Müskirat (Sarhoşluk Veren İçkiler)

İslâm'dan önce Irak, Fars, Mısır, Arap Yarımadası ve birçok bölgede alkollü içki kullanımı oldukça yaygındı. İran hükümdarları, zevku sefaya ve alkole düşkün idarecilerdi. Rivayete göre Romalılar, Asya topraklarını ele geçirdikten sonra, alkollü içkilere alışmışlardı. Bununla beraber akıl sahibi, zeki insanlar, Arapların Cahiliye Dönemi'nde bile, sarhoşluk veren içkileri kullanmaktan kaçınıyorlardı. Hatta Araplar arasında bazı akıllı kişiler, alkollü içki kullanımını, kendilerine, aile ve akrabalarına yasakladıkları için, buna rağmen kendi yakınlarından birinin içki kullandığını ve bir yerde huzursuzluk çıkardığını görürlerse, onunla tüm kabile bağlarını keserlerdi. İslâmiyet zuhur edip, içki yasaklanınca, içki kullananlar hakkın-

32 *Egani*, XX, 73.

33 İbn Hallikan, II, 285.

34 *Egani*, V, 99, 141.

da, dayak cezası, hapsetmek, baş, sakal veya bıyık tıraş etmek, maaş kesmek gibi cezalar uygulanmıştı. Aynı şekilde alkollü içki satanlar da –özellikle Raşid Halifeler zamanıyla, Emevilerin ilk devirlerinde– çeşitli cezalara çarptırılmış, alet ve eşyaları da kırdırılmıştı. Hz. Ömer, bu hususta oldukça titizdi. Hamamda şaraplı bir su ile kendine masaj yaptıran Halid bin Velid'e, "Cenab-ı Hak, şarabın açığını, gizlisini, temasını tamamen haram etmiştir. Bedeninizle bile ona temas etmeyiniz," demişti. Bununla beraber, Müslümanlar fethettikleri bölgelerde yerli halkla karışınca bazıları, şarap kullanmaya başlamışlardı. Hatta bir kısmı, bundan dolayı ceza bile almıştı. Ceza alanlardan ilki, Hz. Hamza'nın katili, Vahşi bin Harb'di.[35] Daha sonra, Velid bin Ukbe, Yezid bin Muaviye, Abdullah bin Ömer vs sahabeden ve çocuklarından bazı kişiler de müskirattan dolayı ceza almışlardı.[36]

Müslümanlar arasında müskiratın yayılmasına sebep olanlardan biri de Emevi halifelerinden Yezid bin Muaviye, Abdülmelik bin Mervan, Yezid bin Abdülmelik, Velid bin Yezid gibi bazı kişilerin, içkiye düşkün olmalarıydı.[37] Şarabı bir şiirle öven ve anlatan da Velid idi. Onun bu anlatımını, daha sonra başka şairler de kullanmışlardır. Hatta bir gün ölçüyü iyice kaçıran Velid, Kâbe üzerinde sarhoş olmak istemişti. Ancak dostları, halkın tepkisinden korktukları için, onu bu düşüncesinden vazgeçirmişlerdi. Onu bu derece ifsad eden ve çığırdan çıkaran ve ahlaksızlığı öğreten, hocası İbn Abdüla'lâ idi.[38] Bununla beraber devlet adamları, içki yasağı konusunda, çok katı davranıyordu. Hatta zaman zaman içki imal edilmemesi için önlem alıyorlar, bal satışını bile yasaklıyorlardı.[39] Müskirat yasağı konusunda, en sıkı denetim yapanlardan biri de ünlü Emevi halifesi Ömer bin Abdülaziz ile Abbasilerden halife Mühtedi idi. Ancak ne çare ki medenileşmenin ve halkın musiki ve cariyelerle meşgul ol-

35 İbn Kuteybe, *El Maarif*, 112.

36 *El İkdü'l-Ferîd*, III, 314.

37 *Egani*, XIII, 157; XIX, 154; *El İkdü'l-Ferîd*, III, 314.

38 İbnü'l-Esîr, V, 114 ve 136.

39 Makrîzî, II, 297.

masının bir neticesi olarak, sarhoşluk veren içkiler, günden güne yayılıyordu. Hatta bazı dönemlerde, alenen içilmeye bile başlanmıştı. Birtakım halife, halife çocukları ve devlet adamları bile, îş u işretle ve hafif meşreplilikle şöhret sahibi olmuşlardı. Hatta bu durumu gören bazı kişiliksiz, dalkavuk ve yaltakçı fukaha vs din adamları içki içilmesinin, caizliğine dair yorumlar yapmaya, en azından bazı türlerine izin verildiğine dair hükümler çıkarmaya başlamışlardı. Bu yüzden alkollü içkileri helal veya haram olmak üzere ikiye ayırmışlar, hamr denilen türün, haram olduğuna oybirliğiyle karar vermişler ancak, nebiz denilen içkinin haramlığı konusunda görüş farklılığına düşmüşlerdi. Ancak, genellemek gerekirse Irak halkı, nebiz kullanmayı helal, Irak halkı ise tam aksine haram görmekteydi.[40]

Nebiz meyve çeşitlerinin çoğundan, özellikle de yaş üzüm, hurma, kuru üzüm, elma, kayısı ve darıdan yapılmaktaydı. Memleketlerin kullanım biçimlerine göre farklıydı. Günümüzde üzümden yapılmakta olan hoşaf gibi bir tür karışımdı. Bazen ona bal veya pekmez karıştırılmakta veya bazı hububat ile bal veya pekmezden mürekkep olarak, ateş üzerinde kaynatmak suretiyle imal edilmekteydi.[41] Müslümanlar bunu içmek istediklerinde iyice süzer, büyük kadehlerle içerlerdi. Bazen de ondan hamr yaparlardı. Nebiz, süzülüp şişelere konulursa onu hamr veya üzüm ve bal şerbetlerinden ayırt etmek çok güçleşirdi.[42] İçmek isteyenler, nebiz diyerek kullanımından sakınmazlardı. Ancak fazla içtiklerinde âdeta hamr yani şarap gibi insanı sarhoş ederdi. Müslümanlardan bazıları, hamrın az bir miktarda kullanımını helal, fazlasını haram kabul ediyorlardı. Bazıları da sarhoş olmamak kaydıyla, hamr içmeyi, haram kabul etmiyorlardı.[43] Bununla birlikte ulemanın çoğunluğu şarabı haram kabul etmiştir. Bu konudaki ayrıntılar, ilgili kitaplarda fazlasıyla mevcuttur.[44]

---

40 İbnü'l-Esîr, VI, 36; İbn Haldun, I, 25.

41 *Kitabü'l-Bühalâ*, 51.

42 *Egani*, III, 35; IV, 112; V, 4.

43 *El İkdü'l-Ferîd*, II, 270; III, 218, 309; *Elifba*, I, 81.

44 Bu konuda ayrıntılı bilgi için *DIA* "içki" maddesine bkz.

Bazı eğlence meclislerinde sarhoş olduklarını okuduğumuz aklı başında halifeler, nebiz kullanmanın caiz olduğunu kabul edenlerdir. Onlara göre nebiz, tatlı ve gönlü açan içeceklerdendi. Bu yüzden, fazla miktarda içer, hatta sarhoş olurlardı. Ünlü şarkıcı İshak Musılı, ünlü icracılardan Ukayl'ın çalgı ve nameşinden keyfe gelerek, bir oturuşta dört rıtl bade içmişti.[45] Emevilerden bazı devlet adamlarının eşleri de şaraba düşkün insanlardı. Yezid bin Hişam'ın validesi, Ümmü Hakim meşhurdur.[46] Onun oğlu Mesleme bin Ebi Şakir de annesi gibi şaraba düşkünlüğüyle ün salmıştı. Yine aynı şekilde, şaraba düşkünlüğü, açık saçık cariyelere meyli, fısku fücuru meşhur olan Velid bin Yezid'i tekrar etmeyi gereksiz görüyoruz. Yine kaynaklardan anlaşılıyor ki nebiz, çok beklediği zaman şaraplaşıyor, az miktarda içilse bile, alkollü bir içki oluyordu. Bazı meclisler, çok uzun süre devam edince, sarhoşluklar ve kavgalara da neden oluyor, insanı dehşete düşüren olaylara sahne oluyordu. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Eyyûbilerden Melik Muazzam'ın oğlu Melik Nasır'ın meclisidir. Bu zat sarhoş olduğu zaman ölçüyü tamamen kaçırıyor, âdeta bir cinnet halinde kölesinin havaya atılması, etinin pişirilmesi gibi korkunç emirler veriyor, yerine getirilmesini seyrediyor, zevk içinde kahkahalar atıyordu.[47] Edebiyat kitaplarında şarap meclisleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Çoğunlukla çalgıcı ve şarkıcıların cilveler yaptığı bu meclisler, oldukça rağbet görü-

45 *Egani*, XVI, 138.

46 *Egani*, XV, 50.

47 *Fevatü'l-Vefiyyât*, I, 157. [Bu dipnotu orijinal kaynaktan kontrol etme imkânım olmadı maalesef. Ancak bilimsel araştırmalar Melik Nâsır'ın kişiliğinden daha farklı bir biçimde söz etmektedir: "İlim meclisleri tertip etmekten ve değerli kitaplar satın almaktan hoşlanan el-Melikü'n-Nâsır (Ö. 258) aynı zamanda şairdi. Muhammed b. Ahmed el-Katîî ve Ebü'l-Hasan Müeyyed b. Muhammed et-Tusî'den hadis, Hüsrevşâhî'den aklî ilimler okumuştu. Onun ilim meclislerine Seyfeddin el-Âmidî ve Tâceddin el-Urmevî gibi ünlü âlimler de katılırdı. Özellikle Kerek'te bulunduğu devirde ilimle uğraşan el-Melikü'n-Nâsır, Eyyûbi tarihinin en önemli eserlerinden olan *Müşerricü'l-kürûb fî ahbâri benî Eyyûb*'un müellifi İbn Vâsıl ve babası Salim b. Nasrullah'ı da hizmetine almıştı. el-Melikü'n-Nâsır'ın daveti üzerine Kerek'e gelen dil âlimi Cemâleddin İbnü'l-Hâcib de *el-Kâfiye* adlı eserini onun için *el-Vâfiye nazmü'l-Kâfiye* adıyla manzum hale getirip kendisine okutmuştur." *DİA*, "el-Melikü'n-Nâsır" mad., c. 29 – ng.]

yordu. Abbasilerden bu meclislere en meyilli olanlar Hâdî, Harun Reşid, Emin, Me'mün, Mutasım, Vasık ve Mütevekkil idi. Buna karşılık, halife Mansur ile halife Mühtedi ve diğer halifeler bu meclislerden nefret ederlerdi. Fâtımîlerden Mustansır, eğlenceye düşkünlüğüyle ün kazanmıştı.[48] Fâtımî hükümdarlarından Hakim Biemrillah ise tüm sarhoşluk veren içkilerden nefret eden ve içkiye düşman biriydi. Bunu engellemek için, çok çeşitli önlemler aldırmıştı.

İş u işrete düşkünlük, Harzemşahlar devletinin son hükümdarı olan Celaleddin'i de perişan etmiştir. Moğol hükümdarı Hülagü ordusunun İslâm memleketini baştan başa yakıp yıktığı günlerde, Celaleddin'in saltanatı da yerle bir olmuş, şehirden şehre kaçmak zorunda kalmıştı. Ancak kötü talihli bu hükümdar, başına gelen felaketi telafi etmek ve gücünü tekrar toplamak yerine kendisini içkiye vermiş ve dağıtmıştı. Kendisini uyarmak isteyen devlet adamlarına ve şairlerine de kulak asmıyordu.[49]

Abbasi halifelerinden Emin de sarhoşluk ve eğlenceye düşkünlüğüyle bilinen bir halifeydi.[50] Bu yüzden kontrolü kaybetmiş, çıkan ihtilalle tahtından indirilmiş ve öldürülmüştür. Bütün vaktini oyun ve eğlenceye ayıran Emin'in, veziri Fâzıl bin Rebi ile kazananın diğerinin yüzüğünü almak şartıyla oynadığı tavla oyunu ibret vericidir. Bu yüzüklerden biri hilafet, diğeri ise vezaret yüzüğüydü. Emin, oyunu kazanmış, vezirin yüzüğünü almıştı. Bu hafifmeşrep halife yüzüğü gizlice bir kuyumcuya göndererek vezirin adının altına kaba bir kelime yazdırdıktan sonra, vezirine geri vermişti. Bu olay üzerinden hayli zaman geçtikten sonra bir gün vezir, halife Emin'in huzuruna gi-

48 Makrîzî, II, 164.

49 Karş. için bkz. *DIA*, "Celâleddin Harîzmşah", c. 7 – ng.

50 Harun Reşid'in oğlu olan Emin (809-813) yılları arasında hüküm sürmüş, neticede kardeşi Me'mûn tarafından âsi ilan edilmiş ve 813 yılında başı kesilerek öldürülmüştür İdarecilik kabiliyeti oldukça zayıf, içkiye, zevk ve eğlenceye düşkün, zamanını vahşî hayvanlar ve kuşlarla meşgul olarak geçiren, edebiyatı seven ve ediplerle birlikte olmaktan hoşlanan Emîn'in hilafet dönemi aldığı yanlış kararlar sebebiyle iç mücadelelerle geçmiş, dört yıl süren bu dönemde ilim ve sanat hayatında da bir gelişme görülmemiştir – ng.

rince, halife vezirine yüzüğünde ne yazıldığını sormuş, Fâzıl da "Benim adım ile babamın adı yazıyor," cevabını vermiştir. Ancak Emin yüzüğü eline almış, vezirine göstererek "Adının altındaki şu kelime nedir?" diye sormuştur. Fâzıl bin Rebi, isminin altına kazınmış olan bu edep dışı kelimeyi görünce, kendisine hâkim olamayarak "La havle vela kuvvete illa billahi'l-aliyyi'l-azîm. (Büyük ve yüce olan Allah'tan başka güç ve kuvvet sahibi yoktur.) En korkunç son ve en dehşetli yıkılış buna derler ki, veziriniz olduğum bu kadar günden beri devlet adına etrafa gönderilen resmi emirleri, bu şekle giren mühür ile mühürleyip göndereyim... İşte bu, devletin sonunu ve yıkılışını gösterir. Artık ne siz ne biz bir makam ve mevki sahibi olamayız," karşılığını vermiştir. Aslında az bir müddet sonra yukarıda da belirttiğimiz gibi halife Emin'in tahtından indirilip öldürülmesiyle sonuçlanan isyan vuku bulmuştu.[51]

İçkiye düşkünlük, şüphesiz yalnızca üst kademeye mahsus bir alışkanlık değildi. Zaman zaman halk arasında da yaygın olan kötü bir alışkanlıktı. Hatta sıkı yasak ve ağır cezalara rağmen, bazı kimseler gizli gizli içki üretiyor, yakın dostlarıyla birlikte eğlence meclisleri kuruyordu. Bazı dönemlerde ise meyhaneler bile açılmıştı. Tabii bunların sahiplerinin tamamına yakını da Yahudiydi. Müslümanlardan bazıları yakalanmaktan korktukları için, şarapları manastırlarda içerdi. Öyle ki manastır şarabı, lezzet ve nefisliğiyle ün kazanmıştı.

Rivayete göre Buveyhi hükümdarlarından Rüknü'd-Devle'nin veziri, ünlü edebiyatçı İbnü'l-Amîd, hükümdarın oğlu Azdü'd-Devle'nin gazabına uğramadan bir gece önce, günün sıkıntılarını gecenin zevki ile silip atmak amacıyla o gece gayet debdebeli ve muhteşem bir meclis kurdurmuştu. Etrafını da güzel kokularla tütsületmiş, parlak kandillerle aydınlattığı bir odada nedimler, şarkıcılar, çalgıcılar huzurunda, altın kadehlerde badeler içmiş, büyük bir zevku sefa içinde kendinden geçmiş, yazdığı beyitleri, şarkıcılarına okutturup keyfini sürdürmüştü. Daha sonra iyice sarhoş oluncaya kadar içmesine devam etmiş ve sonra yatıp sızmıştı. Ne yazık ki bu eğlen-

51 El Fahri, 41.

ce gecesini takip eden sabah halifenin oğlu Azdü'd-Devle kendisini yakalatıp, ellerini bağlamış, bir gözüne mil çektirip, burnunu kestirmiş, bütün hayatını mahvetmişti.[52]

Vezirler veya valiler, şairlerden veya şarkıcılardan birini huzurlarına çağırmak istediklerinde, adresi belli olmayanları, zaptiye nazırı vasıtasıyla buldurup getirtirlerdi. Şair veya şarkıcı, eğlence meclisine sokulmadan önce iyice yıkatılıp, temizlettirilir, saçları tıraş edilir, temiz elbise giydirilir, bir düzene sokulurdu.[53]

Bununla beraber sarhoşluk verici içkilerden uzak duran, hatta tiksinen, içki düşmanı idareciler de çoktu. Hatta bazıları, hayatını kurtaracağını bilse bile alkollü içki kullanmazdı. Rivayete göre, Melik Nureddin Mahmut bin Zengi'nin oğlu Melik Salih, kulunç hastalığından çok çekmişti. Tabiplerden birisi kendisine şarap kullanmasını tavsiye etmişti. Ancak bu zat kesinlikle reddetmiş, ölünceye kadar da hastalığına rağmen şarabı kullanmaktan kaçınmıştı.[54]

Açık Saçıklık ve Fuhuş

Bir toplum uygarlık, zevk ve sefahat, refah ve zenginlik yolunda ilerledikçe, buna paralel olarak, toplum içerisinde ahlaksızlık, fuhşiyat ve açık saçık giyimin yayılması da doğal bir durumdu. Hiçbir milletin bu gelişmelerden uzak kalması düşünülemez. Uygar toplumlar bile birçok nimet ve imkânlara, kanun ve nizamlara, tedbir ve disipline sahip olmalarına rağmen bu tür ahlak ve edep dışı gelişmelere, kokuşmuşluklara ve yozlaşmalara engel olamamış, kendilerini kurtaramamışlardır. Örneğin, Cahiliye Devri'nde toplumda fuhuş ve gayrimeşru yaşam oldukça yaygın bir seviyedeydi. Öyle ki, fahişeler yaşadıkları evlerin kapılarına bayrak asarak kendilerini ilan ederlerdi. İşleri fısk u fücur olan gençler ve bu yolun diğer yolcuları bu bayraklı evlere devam ederdi. Bazı kişiler de sırf para ka-

52 Ebu'l-Fida, II, 117.

53 *Egani*, XX, 61.

54 *Ebu'l-Fida*, III, 3.

zanmak amacıyla cariyelerini fuhuş yapmaya özendiriyor, hatta zorluyorlardı.[55]

Bununla birlikte bu tür fuhşiyat, şehirlerde yaşayan Araplar arasında daha da yaygındı. Çöllerde yaşayan bedeviler ise ahlak, ırz ve namus konusunda daha muhafazakârdı. Oldukça ilkel ve basit bir uygarlık devrinde bile fuhuş, bu şekilde baş gösterirse, medeniyetlerin parlak dönemlerinde nüfusun son derece çoğaldığı büyük şehirlerde, zenginlik ve servetin çoğaldığı, cariye sayısının arttığı, alkollü içki ve musikinin her tarafta yayıldığı bir toplumda, fısk ve fücurun oldukça yayılacağına kuşku yoktur. Ortaçağda da Bağdat, Kurtuba, Kahire, Füstât gibi büyük şehirler, servet ve refahta en parlak dönemlerini yaşamışlardı. Dolayısıyla bu tür büyük şehirlerde yeraltı faaliyetleri ve fuhşiyat da her geçen gün artıyordu. Hatta fahişeler ve eğlence âlemini kontrol altında tutan reisler ile yardımcıları, ayrı birer grup veya örgüt halini almıştı.[56] Bir diğer deyişle bu örgütün mensupları, fahişeler, kavatlar (pezevenk) ve diğer fâsıklardı. Bu işte aşırı gidenler, fahişelere daha fazla müşteri bulup, rağbeti artırmak için hamamların duvarlarına güzel kadın resimleri asıyorlardı.[57] Zevk ve eğlenceye düşkün zenginler, sevdikleri cariyelerin resimlerini kendi konaklarının duvarlarına bile çizdirmeye başlamışlardı. Öte yandan devlet adamları arasında akıl ve izan sahibi olanlar, fuhşiyatın ortadan kaldırılması için bütün güçleriyle çalışmaktan geri durmuyorlardı.[58] Tüm çabalarına rağmen baskıyla ve zorla fuhşiyatı engellemeye güç yetiremeyeceklerini anlayınca, diğer sanat ve ticaret erbabı üzerine konulan vergiler gibi fuhuş sektörüne de çeşitli vergiler konulmuştu.[59]

Sözünü ettiğimiz bu dönemde, fısk u fücurun göze çarpan en çirkin çeşiti, mahbup dostluk, yani gulam-perestlik (oğlancılık) idi. Bu çirkin faaliyet, özellikle içki ve eğlenceye düşkün-

55 *El-İkdü'l-Ferîd*, II, 2.

56 *El Ferec*, II, 143.

57 İbn Hallikan, II, 127; *Neşhu't-Tîb*, II, 860.

58 İbnü'l-Esîr, X, 95.

59 Makrîzî, I, 89.

lüğünden dolayı bir isyanla tahtından indirilmiş ve başı kesilmiş olan Emin devrinde dikkati çekmiş, Mu'tasım zamanından itibaren esirlik veya satın alma yoluyla, çeşitli toplumlardan alınan köle miktarının artırılması üzerine de yayılmıştı. Aslında bu çirkin eylem İranlılar ve Cahiliye Arapları arasında görülen bir durumdu. Bazı zevk düşkünü sapıklar, güzel cariye sahibi olmaya ve cariyelerle birlikte olmaya rağbet gösterdikleri gibi gulamlara sahip olmaya da meraklıydılar. Bunlar arasındaki bazı ekabir takımı, kendi eş ve cariyelerine ilişmelerine engel olmak için de onları hadım ettiriyorlardı. Bu sapıklık Mısır gibi bazı bölgelerde çığırından çıkmış, şairlerin diline kadar düşmüştü.[60] Gulamları kıskanan kadınlardan bir kısmı, sırf kocalarının gönlünü çelmek amacıyla oğlan kıyafeti giymeye bile başlamışlardı.[61]

Aynı şekilde bazı saraylarda gulamlarla birlikte çok sayıda cariye bulunması, cariyeler arasında da fuhşiyatın yayılmasına sebep oluyordu. Tolunoğullarından Humareveyh'in sarayında bu türden birçok olayın yaşandığını tarih kitapları kaydetmektedir.[62] Öyle ki Humareveyh yatağında bazı köleleri tarafından öldürülmüştü. Sebebi de sarayındaki fuhşiyatı haber alması, sorumlularını araştırmaya başlamasıydı. Gerçeğin ortaya çıkmasından korkan köleler hep birlikte, Humareveyh'i öldürmüşlerdi. Bazı zengin ve eşraf kadınları ve kızları da kendilerine denk koca bulamamaktan veya başka sebeplerden dolayı evlenemeyince, onlar da bu yolu tercih etmek zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle ahlaki birtakım bozukluklar toplumda yayılmaya başlamıştı.[63] Rivayete göre Mısır bölgesinde Abbasilere bağlı olarak hükümet kurmuş İhşidilerin sonuncu hükümdarı Ahmed bin Ali'nin kızı, sırf kendi sapık zevkleri için bir cariye satın almıştı. O sırada henüz Tunus bölgesinde bulunup, Mısır'a hücum etmek için fırsat kollayan Fâtımî hükümdarlarından Muizlidinillah, İhşid'in kızının bu derece zevke düşkünlüğünü ve yaptıkla-

60 *Tezyinü'l-Esvak*, 163.

61 Makrîzî, II, 10.

62 İbnü'l-Esîr, 188.

63 *El Ferec*, II, 61.

rını duyunca, bu durumu Mısır'a hücum etmek için hayırlı bir alamet ve ilahi bir nişan olarak kabul etmiş ve "Bir toplumun yıkılış ve perişanlığını gösteren bundan daha açık bir delil olamaz," demiş, ardından asker sevk ederek, Mısır'ı ele geçirmişti.

Hiç kuşkusuz iffet ve namus, insanlığın yükselişinin en temel direklerinden biridir. İslâm toplumlarında ahlaki bozulma ve yozlaşma sonraki dönemlerde daha da artmıştır. H. 5. asır sonlarından 7. asır başlarına kadar Harezm bölgesinde devlet kurmuş olan Harzemşahlar devletinin hükümdarlarından Celaleddin bin Kutbeddin ile Emevi meliklerinden Velid bin Abdülmelik'in de gulam ve cariyelerle alakalı bazı hikâyeleri, yine kaynaklarda yer almıştır.[64] Burada ayrıntılarına girmek konuyu dağıtacağından, bahsetmeyi lüzumlu görmüyoruz. Bununla birlikte halife Mu'tazıt gibi bazı devlet adamları, oldukça ciddi ve iffetli insanlar olup fuhşiyata fırsat vermemişlerdir.[65]

64 *Egani*, I, 50.

65 *Ebu'l Fida*, II, 59.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

İslâm Devleti'nin İhtişam ve Debdebesi

Devletin ihtişamıyla anlatmak istediğimiz, devletin özellikle yükselme devrinde ortaya koyduğu ilim, sanat ve kültür seviyesi gibi medeniyet eserleri ve insanlığa bıraktığı kalıcı mirastır. Bu bölüm halifelerin meclislerini, menkıbelerini, azamet ve şanını, oyun, eğlence ve giyim-kuşam gibi konuları içine alır. Abbasiler bu alanda da diğer İslâm devletlerinin öncüsü olduklarından, ağırlıklı olarak onlar üzerinde duracak, diğerlerine de yerine göre az veya çok temas edip geçeceğiz.

Halife Meclisleri

Halife meclisleri, devletlerin hal ve durumlarına, hatta takip edilen maksadın farklılığına göre, şekil ve ihtişam açısından çeşitlilik arz ediyordu. Raşid Halifelerin meclisleri mescitte veya kendi hanelerinde kurulurdu. Halifeler sade bir yaşam sürdürürür, bir abaya sarılı halde bir hasır veya post üzerinde otururlardı. Halk halifenin yanına giderek her ne derdi varsa serbestçe söyleyip hallederdi. Halifelere kendi isimleri ile hitap ederlerdi. Bunda da bir saygısızlık veya kabalık görmezlerdi.

Komutanlardan biri savaşmak için başkentten ayrılacağı zaman halife herhangi bir merasim yapmaksızın yani, sancak-

sız ve davulsuz olarak onları uğurlamaya çıkardı. Komutana her durumda, basireti, sabır ve sebatı, yumuşak huylu olmayı ve adaleti tavsiye ederdi. Valiler de bu yolda hareket ederlerdi.

Bununla birlikte valilerin bir kısmı İran veya Rum şehirlerinde ikamet ediyorlardı. İki büyük medeniyetin kültüründen birçok şey aldıklarından, ihtişam ve gösterişe halifelerden daha yakındılar. Bu yüzden tantana ve debdebeye kaymaktan kendilerini alamıyorlardı. Ancak Raşid Halifeler, valilerinden birinin sıradışı, lüks ve gösterişli yaşantıya meylettiğini duyunca, bu kişiyi cezalandırmakta bir an bile tereddüt etmiyorlardı. Nitekim Hz. Ömer, Kûfe Valisi Sa'd bin Ebi Vakkas'ın bir köşk edinip, köşke bir de kapı yaptırdığını işitince, adamlarından birini alelacele Kûfe'ye göndermiş, valinin gözü önünde, halk ile arasında bir engel olan o kapıyı yaktırmıştı.

Ancak, çok zaman geçmeden, gelişme ve uygarlaşmanın bir kanunu olarak, bu sade yaşam terk edilmek zorunda kalınmıştı. Artık halifeler ve valiler, yavaş yavaş debdebeye ve ihtişamlı hayata kapılıyor, evlerine müzeyyen perdeler, gösterişli eşyalar yerleştirmeye başlıyorlardı. Muaviye devrinden itibaren özellikle Irak ve Mısır bölgesi valileri, bu yaşam tarzında halifenin en yakın yardımcıları olmuşlardı. Bulundukları memleketlerde daha önce hüküm süren idarecilere ait gösterişli hayattan çok etkilenmişler, kendi yaşamlarında da uygulamışlardı. Diğer Emevi halifeleri de birkaçı hariç, bunlardan farklı düşünmediler. Abbasiler devlet kademelerinde görevlendirdikleri İranlılar sayesinde, gösterişte ve şaşaalı hayatta daha da ileri giderek, İran hükümdarlarını taklit etmeye, onların âdet ve merasimlerini, âlâyiş ve gösterişlerini, olduğu gibi kendi kültürlerine aktarmışlardı. Artık halife meclisleri de muhtelif şekillerde ve düzende tanzim ediliyordu. Farklı kişi ve davetlilere göre ayrı ayrı meclisler kuruluyordu. Her meclis, kuruluş amaç ve hedefine göre ayrı bir debdebe üzerine tanzim olunuyordu.

Her şeye rağmen, devletin kurucuları olan ciddi yöneticilerin, meclislerde hiçbir iş yapmadan, devlet umurunu ihmal eder biçimde boş vakit geçirmeleri, nadir rastlanan bir durumdu. Örneğin Emevi Devleti'nin kurucusu Muaviye ile Abbasile-

rin en gayretli halifelerinden Ebu Cafer Mansur, her gün vakitlerini büyük bir düzen içinde siyaset ve idare ile ilgili işlere ayırıyor, müzakere ve müşaverede bulunuyor, bu konudaki düşünce ve teklifleri değerlendiriyorlardı.[1] Devletin orta zamanlarında meclislerin sayısı da çeşidi de çoğalmıştı. Burada çoğunlukla anlatılmak istenen, devletin önemli işlerini halletmek için kurulan meclislerdir.

Meclisin Şekli ve Mefruşatı

Yukarıda açıkladığımız üzere Raşid Halifelerle valileri, mescitlerde otururlardı. O vakte kadar İslâm, henüz sadece diyanetten ibaretti. Emeviler bunu devlet şekline sokup, siyasallaştırınca, mescitler yerine, daha önceki milletler gibi, özel olarak yaptırılmış sarayları, ikamet yeri olarak kabul etmiş veya yenilerini yaptırarak, içini tahtlar, kürsüler, halılar, seccadeler vs eşyalar ile tezyin edip döşemişlerdi. Bu iş için de ayrı bir memur sınıfı olan mabeynciler görevlendirilmişti. İlk kez taht kullanan da yine Muaviye olmuştur. Şam'da bulunan Rum patriklerini ve emirlerini örnek almıştır. Tefrişat ve sarayları donatma işinde de Bizans geleneğinden faydalanmıştır. Kürsüler ve sandalyeler ise bir İran geleneğidir. Bu geleneği ilk uygulayan da Muaviye'nin İran bölgesi valisi Ziyad bin Ebih'tir.[2] Bununla beraber kürsü ve sandalye kullanımı, doğrudan doğruya Rumlardan alınmış da olabilir. Müslüman idarecilerin diğer milletlerden aldıkları traz, salonların ortasına şiirler yazmak, ipek mefruşat, abanozdan, sandal ağacından, fildişinden, altından tahtlar yaptırmak gibi diğer yenilikler de bu iki kültürün yansımalarıdır. Devlet işlerinin tamamı daha önce bir binada görülüp halledilirken, zamanla her şube için ayrı binalar tahsis olunmuştur. Hatta bazı büyük devlet adamları, halifelerin maiyetinde bulunan, divan, muhasebe ve tabip daireleri gibi kendi idareleri için de birtakım daireler ve müdüriyetler teşkil etmişlerdi.[3] Abbasiler za-

1 Mesudi, II, 51; İbnü'l-Esîr, VI, 11.

2 *El İkdü'l-Ferîd*, III, 4.

3 *Tabakatü'l-Etibbâ*, I, 130.

manında, devlet işleri için biri özel, diğeri genel olmak üzere iki tür meclis kurulmuştu. Birincide halife, devletin ileri gelenleriyle veya huzuruna gelen büyük idarecilerle veya hükümdarlarla otururdu. Diğer mecliste ise öbür işlere bakar, mutat meclisleri kurdurur ve idare ederdi.

Yükselme devrinde meclisler duvarları, kara ve deniz hayvanları, bitkiler, dağ, dere gibi manzara resimleriyle, altın ve gümüş yaldızlarla süslenmiş, büyük salonlarda kuruluyordu. Salonun zemini, dibadan ve emsalinden bir çeşit halı veya halılarla döşeniyordu. Salonun etrafında aydınlatma için mum konulacak altın veya gümüş şamdanlar dizilirdi.[4] Meclisin kapı ve pencerelerine el işlemesi olarak devletin özel sembolü veya birtakım şiirler, hikmetli sözler, ayet ve hadisler veya şehir, nehir, dağ resimlerinin yer aldığı, ipekli perdeler asılırdı. Salonun ortasında üzerinde halifenin oturduğu, fildişi veya abanoz ağacından yapılmış, altın kakmalı bir taht konulurdu.[5] Fâtımî halifeleri, taht süslemelerine çok dikkat ederlerdi. Öyle ki yalnız bir tahta, 110 bin miskal halis altın işlemişlerdi.[6] Bazen halifeler, sırf süs amacıyla veya kendisine bir eğlence olması için, yanlarında bazı kıymetli nadide eserler bulundururlardı. Endülüs'te kurulan tavâifi mülükün en büyüğü iken, Yusuf bin Taşfin'in askeri tarafından esir edildikten sonra iki kızı Merakeş bölgesinde dilenci haline düşecek kadar zelil hale getirilen, ünlü Mutemed bin İbad, görevde olduğu veya devrildiği zamanda da, biri altın ve inci ile bezenmiş, diğeri gözleri yakuttan en kıymetli incilerle süslenmiş iki deve heykeli ile birlikte, önüne amberden birtakım biblolar konuluyordu.[7] Halifeler, halkla karışmak istemedikleri için oturdukları salonda, diğerleri ile aralarına bir perde koydururlardı veya kendileriyle oturanlar arasında kafesli bir pencere bulunurdu. Kışın mefruşatın yanına mangallar ilave edilir, ateşe amber atılarak salonlar güzel kokularla ıtırlattırılırdı.[8]

---

4 *El İkdü'l-Ferîd*, III, 108.

5 *Tabakatü'l-Etibbâ*, I, 2.

6 Makrîzî, I, 385.

7 *Neşhu't-Tîb*, II, 128.

8 *Egani*, III, 99.

Huzura Giriş İçin İzin İsteme

Raşid Halifeler devrinde halifenin huzuruna girmek isteyen kişi kapıya varır, "Esselamü aleyküm, gireyim mi?" sualini üç defa tekrar ederdi. Müsaade edilmezse, sual tekrar edilmezdi.[9] Halifelerin bazı durumlarda yığılmayı önlemek veya izin işlerini sıraya koyması için mabeynci kullandıkları da olurdu. Sonraki devirlerde, belli vakitlerde huzura kabul işlerini düzenlemeleri için, mabeynci ve teşrifatçı kullanmak bir zaruret haline gelmişti. Halkın her sınıfı, ayrı ayrı günlerde ve vakitlerde huzura kabul ediliyordu.[10] Genel meclislerde ise halk, rütbe ve makamlarına göre protokole tabiydi.

Protokol kurallarını ilk düzenleyen idareci, Emeviler döneminde Irak Valisi olan Ziyad bin Ebih'tir. Ona bu usulü tavsiye eden de mabeyncisi Aclan olmuştur. O da bunu büyük ihtimalle İranlılardan öğrenmiş olmalıdır. Protokol veya teşrifat kuralları, birinci derecede soy-sopa, ikinci derecede yaşa, daha sonra ediplik, şairlik gibi meziyetlere göre belirleniyordu.[11] Bu protokol kurallarına, Emeviler zamanında özenle dikkat edilmişti.

Gerek Emeviler zamanında, gerek Abbasilerin ilk dönemlerinde, halifenin huzuruna çıkmak isteyenler, onun kapısında durur ve izin talep ederlerdi. Huzura çıkmalarına müsaade edilmezse, diğer bir vakitte tekrar gelirlerdi. Bu kez de izin verilmezse, huzura girmek için uygun bir başka vakitte gelir veya vazgeçinceye kadar bu işi tekrar ederlerdi. Halifenin huzuruna kabul olunmak düşüncesiyle, uzaktan gelen kişiler için saray yakınında misafir odaları yapılmıştı. Bunu ilk bina eden kişi de Abbasi halifelerinden Mansur olmuştur. Bağdat'ta sarayının bir bölümünde bu gibi misafirler için odalar yaptırmış, kendisinden sonra da bu bir devlet geleneği haline gelmişti.[12] Uzaktan gelen kişiler, yorgunluklarını çıkarıncaya kadar bu odalarda ikamet ettikten sonra huzura kabullerine müsaade edilirdi.

---

9 *El İkdü'l-Ferîd*, I, 21.

10 *Egani*, V, 60.

11 *El İkdü'l-Ferîd*, I, 21 ve III, 5.

12 *Letaifü'l-Maarif*, 14.

Halifenin Huzuruna Giriş, Halifeye Selam Verme

Halifenin huzuruna çıkmasına müsaade edilen kişi, halifenin yanına yaklaşarak önce kendisine selam verirdi. İslâm'ın ilk yıllarında umumi bir selam kullanılmaktaydı. Halife, emir veya valinin huzuruna çıkan zat, ona sadece "Esselamü aleyke" derdi. "Aleykesselam" demekten ise nefret edilirdi. Çünkü bu selam ululara verilen bir selamdı.[13] Bazen selama halife veya emirin künyesi ilave edilirse de daha fazla saygı lafzı karıştırılmazdı. Ancak zamanla Araplar, diğer milletlerle karışınca, bu milletlerin reisleriyle yönetilenler arasında bir fark gözettiklerini gördüler ve onları taklide başladılar. Bunu ilk uygulayan da Arap dâhilerinden Küfe Valisi Mugire bin Şube idi. "Emir ile halkı arasında bir fark olması lazımdır," diyerek selam cümlesini "Es-selâmü aleyke eyyühe'l-emiru ve rahmetullahi ve berekâtü" şekline çevirdi.[14] "Es-selâmü a'le'l-emir ve rahmetullahi" şeklinde bulunan emirlik selamıyla kendisine selam verilmesini kural haline getirmişti. Diğer valiler de bu usule uyarak halifelere hilafet selamı ile selam vermeye ve halifenin huzuruna girdiklerinde ona, "Es-selâmü aleyke yâ emire'l-mü'minin ve rahmetullahi ve berekâtüh" veya "Es-selâmü ala emiri'l- mü'minin ve rahmetullahi" demeye başlamışlardı.[15] Uygarlıkları fesada uğradığı tarihe kadar Müslümanlar bu şekilde selama devam ettiler. Zamanla diğer milletlerin âdet ve törenlerini taklide başlayınca, halifeyi selama karşılık vermek mecburiyetinde bulundurmamak için huzura girenler, halifeye selam vermekten men edilip sadece hizmet ve dua ile yetinmeye mecbur bırakılmışlardı. Hizmet, baş eğmek ile rüku derecesine kadar eğilmek arasında çeşitli derecelerden ibaretti.[16] Ancak bu şekilde eğilmede rüku ölçüsünü aşmaya asla müsaade edilmezdi. Çünkü bunun fazlası secde şeklini alır ki, Allah'tan başkasına yapılması asla caiz değildir.

---

13 *El İkdü'l-Ferîd*, I, 209.

14 *Egani*, XII, 35.

15 Makrîzî, II, 288.

16 Hizmet: Bir şeyhe veya tekkedeki dervişlere yardım etme anlamında kullanılan bir tasavvuf terimi olup "hidmet" şeklinde telaffuzu daha doğrudur – ng.

Bazen halifelere arz-ı hürmet ve saygıda bulunulurken, elini de öpüyorlardı. İlk önceleri halifenin eli biat merasimi icra edildiği, yeniden maaş verildiği, af ve ihsanda bulunulduğu veya vedalaşılacağı sırada öpülüyordu. Sahabe-i kiram, Hz. Peygambere bu şekilde saygı gösterirdi. Daha sonra halifelerin çoğu da bu yolu takip ettiler. Zamanla halifeler ellerini öptürme geleneğini terk etmeye başladılar. Elin yerine, huzura kabul edilenlerin derece ve makamlarına göre etek ve eşik öpme âdet oldu. Abbasi halifesi Mehdî'nin, Müslim bin Kuteybe'ye yaptığı gibi halifelerden biri bir kumandanın kadrini ve derecesini yükseltmek istediğinde, onu el veya etek öpmekten muaf tutarlardı. Halife Mehdî, Müslim bin Kuteybe'nin öpmek için eline sarıldığını görünce ona, "Seni bu protokolden affediyoruz. Fakat diğerlerini bundan müstesna etmeyiz." demişti.[17] Bazen bu tür saygı merasimi, şahıs ve devletlere, zaman ve zemine göre farklı şekillerde oluyordu. Ünlü komutan Cevher, Mısır'ın fethine çıkarken efendisi Muizlidinillah ile vedalaşırken bir saygı ifadesi olarak oğullarını atlardan indirdi. Bütün devlet adamları aynı şekilde atlarından inerek, veda merasimini yerine getirdiler. Cevher de Muiz'in elini, atının tırnağını öperek, ona hürmetini arz etti.[18] Mehdî'nin zaptiye nazırı Abdullah bin Malik, daha önceden Hâdî'ye hakaret ettiği için cezalandırılmaktan korkuyordu. Hâdî halife olunca, Abdullah bin Malik'e oldukça yumuşak ve anlayışlı davrandı. Bunun üzerine Abdullah, Hâdî'nin elini, ayağını, atının tırnağını öpmekten kendini alamamıştı.[19] İbrahim Musıli de Harun Reşid, kendisini ziyarete tenezzül ettiği için, atının tırnağını öpmüştü.[20] Bununla beraber din ve zühd ehli örnek şahsiyetler, halifelerin huzuruna girdiklerinde, diğerleri gibi baş eğmek, dua etmek veya el, etek öpmek merasimine tabi tutulmazdı. Sakin bir biçimde vakar ile girer, çıkarlardı.

Halifenin huzuruna girenler makam ve mertebelerine uygun mevkilerde otururdu. Onların bu şekilde yerlerini almala-

17 *Tertîbü't-Düvel*, IX, 60.

18 İbn Hallikan, I, 119.

19 İbnü'l-Esîr, VI, 42.

20 *Egani*, IX, 91.

rında "hâcib" veya "hâzin" adı verilen, görevli mabeynciler nezaret ederlerdi. Emeviler zamanında halifeden sonraki birinci makam, Emevi hanedanının ileri gelenlerine tahsis olunmuştu. Bunlar, tahtlara, Haşimiler ise kürsülere otururlardı. Abbasiler devrinde ise birinci makam, Haşimîoğullarına verilmişti. Onlara "Mülûk" veya "Eşrâf" adı veriliyordu. Halife ise taht veya bir sedir üzerinde otururdu. Haşimiler kürsülere, Emeviler kenarları iki kat bükülmüş minderlere otururlardı.[21] Ancak Abbasiler ihtilalle başa geçip, Emevileri devirdikten ve birçoklarını katlettikten sonra Emeviler, onların meclislerinde pek nadir gözüküyorlardı. Emevilerden sağ kalanlar, halife Müstain devrinde H. 250 yılında, makamdan ve merasimlere katılma protokolünden tamamen çıkarıldılar.[22] Diğer devlet adamları ve sınıflar, sözünü ettiğimiz kişilerden daha aşağı mevkilerde otururlardı. Halifenin huzuruna girildiği zaman, baştaki sarığı çıkarmak da bir âdetti.[23]

Halifelerin Huzurunda Âdap ve Merasimler

Raşid Halifeler oldukça sade, kanaatkâr ve dindarane bir hayat yaşadıkları için teşrifat kurallarını pek önemsemezlerdi. Bu yüzden, halk istediği zaman kapılarını çalar ve halifelere arkadaşlarına hitap eder gibi sadece isimleriyle "Yâ Ömer!" veya "Yâ Osman!" şeklinde seslenirdi. Halifeler de bu tür hitap veya davranışlarda bir gariplik görmezdi. Ayrıca halife meclislerinde dertlerini rahatlıkla söyler, gerekiyorsa tartışır, sorunlara çözüm bulduktan sonra ayrılırlardı. Ancak daha sonraki dönemlerde İslâm devletinin büyümesi, farklı farklı devlet ve milletlerin İslâm dairesine girmesiyle, farklı kültürlerle karşılaşıldı. Her geçen gün hızla büyüyen devlette, teşkilatlanma, kadrolaşma ve branşlaşma bir zaruret haline geldi. Emevilerle birlikte, hilafet kurumunun yerini saltanat anlayışı aldı. Dolayısıyla, saltanatın gereği olan, keyfi ve baskıcı uygulamalar da top-

21 *Egani*, IV, 92.

22 İbnü'l-Esîr, VII, 51.

23 *Egani*, IX, 97.

lum üzerinde kendisini hissettirmeye başladı. Valiler halifelerine saygı gösterilmesini, derecesini olduğundan fazla yükseltmeyi, bir gaye haline getirmiş, onları halkın dışında ayrı özellikleri olan, olağanüstü varlıklar gibi göstermeye çalışmışlardı. Tabii bu uygulamayı da doğal olarak, devrin iki büyük devleti olan Fars ve Bizans teşkilatlarından esinlenerek yapıyorlardı. Irak Valisi Ziyat, bu tür bir teşrifatı, ilk defa uygulatan valiydi ve şöyle diyordu: "Halifenin huzuruna girenlere, huzurda bulundukça selam verilmemesi bir kuraldır."[24] Sonraki dönemde ayrıca halifenin huzurunda, yerli yersiz söz söylemek de yasaklandı. Bu âdeti başlatan da Merva'nın oğlu Abdülmelik idi. Bu tür kibir ve cebr dolu uygulamalar her geçen gün arttı. Eski halifelere hitap şekilleri olan sade ve basit üsluplar yasaklandı. Örneğin Velid bin Abdülmelik, bu yasağı getirdikten sonra "Allah'a yemin ve kasem ederim ki, her kim bana eskiden olduğu gibi hitap ederse, onu helak ederim. Halk, padişahlarına karşı yüz-göz olursa, kendisini hafife almaya, emirlerine itaatsizliğe cüret eder," demişti. Mürreoğulları kabilesinden biri, bir gün kendisine, "Velid! Allah'tan kork! Büyüklenmek yalnızca Cenab-ı Hak'a mahsustur," dediği için adamı ayaklar altına attırmış ve helak ettirmişti. Bu katılığı gören halk, kendisinden korkmaya başlamıştı.[25] Daha önce birbirleriyle mektuplaştıkları gibi halifelerle mektuplaşmalarını yasaklayan da Velid olmuştu.

Halifeler huzurunda, kimse için dua etmemek de zamanla bir âdet halini almıştı.[26] Halifenin huzurunda oturanlar içeriye yeni giren biri için, halife ayağa kalkmadıkça, kendileri de kalkamazdı. Sonraları büyük küçük olsun bütün hükümet dairelerinde, görevleri başındayken, yanlarına her kim gelirse gelsin ayağa kalkmamak bir kural haline geldi. Halifenin huzurunda bulunanlar ancak kendilerine bir şey sorulduğunda söz söyleyebilirlerdi. Yani kendi kendilerine söze başlayamazlardı. Bu kişilere eski Arap âdeti olarak kullanılan "Efendi! Hayırdır in-

24 *El İkdü'l-Ferîd*, II, 218.

25 *Letaifü'l-Maarif*, 14; *El Beyan-ve't-tebyin*, II, 12; İbnü'l-Esîr, IV, 251.

26 *El Beyan-ve't-tebyin*, II, 38.

şallah!" anlamında bir cümle ile hitap edilirdi.[27] O zat da dert veya dileği neyse arz ederdi. Ancak böyle bir sual sorulmazsa, ağzını açmamaya ve sükût etmeye mecburdu.

Bu uygulama, Me'mûn'un zamanına kadar devam etti. Me'mûn'la birlikte mecliste bulunanların konuşmalarına ve görüş bildirmelerine izin verildi.[28] Daha sonra zaman ve zemine göre, bazı değişikliklerle birlikte bu izin devam etmiştir. Halife huzurunda izin almadan söz söyleyen ilk şahıs da Mutasım'ın veziri Ahmet bin Ebi Davut idi.[29] Fakat daha sonra bütün idare komutanların eline geçince, halifelerin heybeti de zaafa uğramış, tantanalı törenler ve teşrifat ihmal edilmiş, hatta huzurda oyun oynamak, şakalaşmak bile caiz görülmeye başlanmıştır. Bu rahatlığa ilk defa izin veren de halife Mütevekkil olmuştur.[30]

Halife meclislerinde çok dikkat edilen edeplerden birisi de halifeden başka kimsenin emir verememesidir. Halife ayağa kalkınca, mecliste bulunanların tamamı da ayağa kalkardı. Oturanların, halifenin her sözüne pür dikkat kulak vermesi, başka şeylerle meşgul olmaması gerekirdi. Bununla ilgili şu olay ilginçtir: Muaviye, Yezid bin Sahra ile konuşuyordu. Yezid de onu dikkatle dinlerken, aniden bir taş gelir, Yezid'in alnını yarar. Kan Yezid'in yüzüne, sakalına, elbiseleri üzerine akmaya başlar. Yezid, sanki bir şey olmamış gibi tüm dikkatiyle Muaviye'nin sözlerini dinlemeye devam eder. Sonunda Muaviye "A cânım! Al kanlar içinde kaldın. Haberin yok mu?" diyerek kendisini ikaz eder. Yezid buna cevaben, "Şevketlü halifem! Tatlı sözleriniz, fikrimi, gönlümü o kadar büyüledi ki, bana kendimi ve her şeyi unutturdu," diyerek karşılık verir. Muaviye onun bu hareket ve cevabından çok memnun kalır ve ödül olarak maaşına zam yaptırır.[31]

Halifelere sıradan cümlelerle, alelâde sözlerle saygı gösteril-

27 *Tertîbü't-Düvel*, 92.

28 *Egani*, XIV, 36; Mesudi, II, 257.

29 İbn Hallikan, I, 22.

30 Mesudi, II, 261.

31 Mesudi, II, 157.

mezdi. Huzura çıkınca, onların ömür ve devletlerinin devamı, güç ve mutluluklarının artması ile ilgili kısa bir dua ile yetinilirdi. Halifeye, "nasıl sabahladınız?", "günü nasıl geçirdiniz?" diye sorulmazdı. Kendilerine, "keyfiniz, haliniz nasıldır?" diye de sorulamazdı. Söyledikleri sözler, yaptıkları işler için yapmacık, abartılı övgülerde bulunmak da doğru karşılanmazdı. Halifelere bir şeyi tekrar söyletmek, bir konu hakkında fazla açıklama istemek, büyük bir cüret sayılırdı. Halifelerin huzurunda söz söylerken, el-kol işareti veya halifeye göz-kaş işareti yapmak şeklinde hareketlerde bulunulmasına izin verilmezdi. Aynı şekilde, halifenin huzuruna giren bir adamın karşılanması veya ona ilgi gösterilmesi de uygun değildi.[32] Halifenin sözlerine karşı "hayır" cevabını vermek caiz olmadığından, bu kelime yerine daha nazik ve zarif bir tabir kullanılmaya çalışılırdı.[33] Padişahlara dost olmanın zorluğu anlatılırken, "Padişahın huzuruna kör girmeli, dilsiz çıkmalıdır," deniliyordu.

Halifelere gösterilen saygı ve hürmete örnek olması açısından, şu olayı da kaydetmek gerekir: Abbasilerden Abdülmelik bin Salih, halife Harun Reşid'e, hizran sepetler içinde meyve takdim ettiği zaman, halifenin Hızran adındaki annesinin adını zikretmeyerek saygı göstermek istemiş, bu yüzden sepetler için, "dallardan yapılmış sepetler" tabirini kullanmıştı.[34]

İlk devirlerde, halifelerin huzurunda kullanılan lisan fasih Arapça'ydı. Bütün konuşmalar edebi ve saf bir dille yapılırdı. Herhangi bir halife, dil kurallarına aykırı bir tarzda konuşursa, dili bozuk olarak kabul edilirdi. Bu yüzden özellikle Emevi halifeleri, sadece dil öğrenmeleri için çocuklarını çöle, fasih Arapça konuşan bedevilerin arasına gönderirlerdi. Bu yüzden tüm Emevi halifelerinin lisanı son derece düzgündü. Yalnızca Velid bin Abdülmelik'in Arapça'sında bir bozukluk vardı. Çünkü babası onu çocukken çöle göndermemiş, lisanı bozuk olarak büyümüştü. Oysa babası bu konuda hassas biriydi: "Lisanda bozukluk, elbisede yırtıktan, yüzde çiçekten da-

32 *Tertibü't-Düvel*, 61.

33 İbnü'l-Cevzi, 26, 60.

34 *Fevatü'l-Vefeyat*, II, 13.

ha çirkindir." "Farzları nasıl öğreniyorsanız, lisanınızı da öylece öğreniniz," diyor, hutbe okuduğu zaman yanlış konuşmaktan çok korkuyor ve üzülüyordu. Kendisine: "Ey mü'minlerin emiri, saçlarınız pek çabuk ağarmış," diyen bir zata "Minberlere çıkmak, yanlış telaffuzdan korkmak, beni ihtiyarlattı," demişti. Ancak oğlu Velid'in yanlış telaffuzu hakkında, tarihçiler bazı komik olaylar da anlatırlar.[35] Haccac bin Yusuf dışında Emevi valilerinin de dilleri çok düzgündü. Ancak Abbasiler devrinden itibaren, devlet kademelerine, yabancı unsurlar hâkim olmaya başlayınca, lisan konusu ihmal edildi. Bu devirde yetişen Ebu Hanife, Ebu Ubeyde gibi bazı büyük hukukçular ve âlimler bile kurallarına uygun bir tarzda düzgün bir Arapça konuşamazlardı. Harun Reşid gibi birçok Abbasi halifesi Farsça'yı da biliyordu.

Halifelerin Perde Arkasına Çekilmeleri

Emevilerden itibaren halkla idareciler arasında sıkı bir protokol uygulanmaya başlamış, halifenin huzuruna çıkmak belli kurallarla sınırlandırılmıştı. Bunu ilk başlatan da Muaviye olmuştu. H. 40 yılında Haricilerden Berk bin Abdullah'ın suikast teşebbüsünden sonra bu tedbirler alınmıştı. Bu Harici suikastçı, sabah namazı kılmak için camiye gelen Muaviye'nin üzerine kılıç ile hücum etmiş ve kendisini yaralamıştı. Muaviye iyileşince, benzer bir suikasta uğramamak için, camide özel bir bölüm yaptırarak, orada namaz kılmaya başlamış, çok yakınlarının dışında, halkın arasına karışmaktan çekinmişti. Daha sonra gelenler de bu âdeti devam ettirdiler. Hatta Abbasiler bile bu tedbirleri almaktan geri kalmamıştır.[36]

Hicab, yani hükümdarların halkla karışmaları âdeti, İranlılar arasında Ardişir zamanından itibaren var olan bir gelenekti. İranlılar, hükümdar divanında, hükümdar ile aynı mecliste olan kişiler arasında, hükümdara ve oturanlar arasında, onar zira mesafede bir perde kurarlardı. Abbasiler de öncele-

35 *El İkdü'l-Ferîd*, I, 224.

36 Mesudi, I, 106.

ri, bu kuralı uygulamışlardı. Ancak sonraları, bunda da mübalağa yapmışlar, birbirinin arkasında olmak üzere, birçok perde koymaya başlamışlardı.[37] Abbasiler, saraylarına da birbiri ardına açılan çok sayıda kapı yaptırmışlardı.

İlk Abbasi halifesi Saffah'tan X. Abbasi halifesi Mütevekkil'in zamanına ve daha sonraki dönemlere kadar, bu geleneği devam ettirdiler. Yalnız IV. halife Hâdî, bir istisna olarak hicab, yani örtü kullanmayı kaldırmıştı.[38] Halifeler çoğunlukla, nedimler ve şarkıcı gibi insanlardan örtüyle ayrı kalmaya dikkat ediyorlardı. Havas denilen üst sınıftan fazla çekinmezlerdi. Perdenin hemen yanında, kendisine perdedar denilen, özel bir memur bulunuyordu. Perde arkasında huzurda bulunanlara, nedimlere, halifenin emirleri bu zat vasıtasıyla bildirilirdi. Mısır ve Endülüs'te kurulan İslâm devletleri de Abbasilerin bu teşrifat kurallarını aynen uygulamışlardır.

Çekilme İşareti

Halife, huzurunda bulunanların çekilmelerini arzu ettiğinde, belli bir işarette bulunur, huzurdakiler de çekilip giderlerdi. Bu usul, bir İran âdeti olup, meşhur Nuşirevân-ı Âdil tarafından icat olunmuştu. Bu efsanevi İran hükümdarı, nedimlerinin huzurdan çekilmelerini arzuladığında, bir ayağını uzatırdı. Nedimler de vaktin geldiğini anlayıp, çekilip giderlerdi. Sonraki İran hükümdarları da bu âdeti devam ettirmişlerdi. Örneğin, İran hükümdarlarından Firuz, çekilme vaktini belirtmek için gözlerini ovuşturuyor, Behram ise başını gökyüzüne doğru kaldırıyordu. Müslümanlar, Emeviler zamanından itibaren bu konuda İranlıları takip etmişlerdir. Mesela Muaviye, huzurda bulunanların çekilmelerini arzu ettiği zaman, "İza şi'tüm - isterseniz," veya "El İzzetülillah - izzet Allah'a mahsustur," derdi. Oğlu Yezid ise "alâ bereketillah" sözleriyle işaret verirdi. Abdülmelik bin Mervan ise elinde bir hizran bulundururdu. Bunu yere bıraktığı zaman, huzurunda bulunanlar, artık çekilmek

37 El Ferec, 23.

38 Et-Telîdî, 115.

gerektiğini anlıyorlardı.[39] Diğer Emevi halife ve valilerinin de benzer söz ve işaretleri vardı.

Abbasilerden Saffah'ın işareti ise esnemesi ve elindeki yelpazeyi yere bırakmasıydı. Me'mün ise orta parmağını, baş parmağına geçirir, ayrılmaları işaretini verirdi. Halifenin huzurundan çekilenler, yüzleri halife tarafına çevrili olduğu halde, gerisin geri yürüyerek çıkarlardı.

Edebiyat ve Şiir Meclisleri

Edebi ve tarihi olayları konuşup müzakere etme konusunda halifelerin çoğu meraklıydı. Bunun için özel meclisler kurarlardı. Buraya âlimler, edebiyatçılar, şairler davet edilir, Arap tarihinden, eski şair ve edebiyatçılardan bahisler açılır, ayrıntılı bilgiler verilir, tartışmalar yapılırdı. Muaviye, Hişam ve Mansur başta olmak üzere birçok halife, özel adamlar görevlendirerek, İran ve Rum tarihinden ibret dolu tarihi olayları, kahramanlıkları, eski milletlerin destanlarını, devlet idaresinde kullandıkları metotlarını toplattırırlar ve huzurlarına çağırıp, okuttururlardı. Günümüzde büyük adamların, hayat hikâyelerini incelemek nasıl bir fayda sağlıyorsa, o gün de pek farklı değildi. Büyük insanların hayatı, ilim öğrenmek ve tecrübe kazanmak anlamına geliyordu. Ancak çoğunlukla bu meclisler, devlet işleriyle uğraşmaktan yorulan halifeleri, tarihi ve edebi olaylarla rahatlatmak ve dinlendirmek amacını güdüyordu. Belli vakitlerde gelip sohbet etmek, can sıkıntısı veya uykusuzluk zamanında davete icabet etmek üzere her halife, kendi devrinde yaşayan tarihçileri, edebiyatçıları ve diğer ilim adamlarını, sohbet dairesine davet ederdi. Bazen bu sohbet meclisleri, gece yarılarında, halk uykudayken yapılırdı. Sohbete katılanlar, halifenin sıkıntılarını giderinceye kadar, tarihi nükteler, şiirler ve benzeri konulardan söz açardı. Tüm bunlara rağmen, halife yine de stres ve sıkıntısını atamazsa, mecliste bulunan nüktedanlardan biri kafasından bir hikâye uydurur, halifeyi neşelendirmeye çalışırdı.[40]

39 *El Beyan Ve't-tebyin*, II, 60; *El İkdü'l-Ferîd*, I, 219.

40 Mesudi, II, 163.

Halifelerin Âlimlere Saygı ve Hürmeti

Halifeler arasında özellikle Harun Reşid ile Me'mûn, edebiyatçılara ve ulemaya ayrı bir saygı gösterir, özel himayelerine alır, servetler bağışlar, onları korumaktan ve savunmaktan geri kalmazdı. Bununla ilgili birçok örnek, tarih kitaplarında kaydedilmiştir. Örneğin halife Harun Reşid, zamanın ünlü edebiyatçılarından Esmaî'ye, ayrı bir saygı gösterirdi. Onunla yalnız kaldığı zaman birçok konuda sorular sorup ilmen ve edeben ondan faydalandıktan sonra, "Halk huzurunda bizi büyütür ve yüceltir, baş başa kalınca ise bize muallimlik eder," derdi. Onu bağış ve hediyelere boğardı. Ulemadan Ebu Muaviye bir gün Harun Reşid ile yemek yedikten sonra, ellerini yıkamaya kalktığı zaman, halife bizzat ibriği eline alarak, ellerine su dökmüş, Ebu Muaviye, âmâ olduğu için, ellerine su dökenin kim olduğunun farkına varmamış, aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir:

"– Ellerinize suyu döken kimdir, bilir misiniz?

– Hayır, şevketlûm.

– Suyu döken benim.

– Siz misiniz?...

– Evet. Bu şekilde ilmin kadir ve kıymetine hürmet etmek istedim."[41]

Zembur ve nahle meselesi hakkında Sibeveyh ve Kesai arasında cereyan eden münazara, Emin'in Kesai'ye, Me'mûn'un ise Sibeveyh'e arka çıkmaları, bizzat Harun Reşid'in bu meselede Kesai'ye taraftar olması, ilmi konulara, âlimlere ne derece ehemmiyet verildiğini gösteren olaylardan biridir. Bu olaydan daha ayrıntılı bir biçimde kitabımızın başlarında bahsetmiştik.

Halifelerin kendi oğullarına, ilim tahsil etmeleri, şiir ezberlemeleri, tarihi olayları öğrenmeye teşvik etmeleri için, hoca olarak devirlerinin en ünlü âlimlerini tayin etmeleri de eğitim ve öğretime, ilim ve irfana ne derece önem verildiğinin bir başka delilidir. Örneğin halife Mansur, oğlu Mehdî'nin hocalığına,

41 *Siyerü'l-Mülûk*, 79.

ünlü âlimlerden İbn Kuttâmî'yi tayin etmiş, şehzadesine, tarihi olayları, ahlâkî faziletleri, şiir okumayı öğretmesini tavsiye etmişti.[42] Halife Harun Reşid ise oğlu Emin'in terbiye ve eğitimini önce Ahmer Nahvi'ye, daha sonra Kesai'ye emanet ettiği gibi, diğer oğlu Me'mün'un tahsil ve terbiyesini de Yezîdî, Sibeveyh gibi büyük âlimlere havale etmişti. Oğlu Emin'in talim ve terbiyesini, ulemadan Ahmer'e bırakırken, Harun Reşid'in hocaya söylediği bir vasiyetname, gerçekten örnek alınacak, tarihî bir konuşma olarak karşımıza çıkar: "Ya Ahmer! Aklından hiç çıkmasın ki, müminlerin emiri sana ciğerparesini, gözünün nurunu teslim etmiştir. Onu şefkat kanatlarının altında terbiyene al. Sana hürmet etmeye mecbur et. Sen ona şefkatli bir terbiyeci, o sana saygılı bir öğrenci olsun. Ona Kur'an-ı Kerim'i, cihan tarihini, şiir ve edebiyatı, peygamberin sünnetini, dilin inceliklerini öğret. Gerektiği yer ve zamanın dışında gülmekten uzak tut. Haşimîoğullarının büyükleri onun yanına geldikçe, kendilerine hürmet ve saygıya, komutanlar kendisini ziyaret ettikçe, bunlara da ikram ve saygı göstermeye alıştır. Faydalı bilgileri öğrenme dışında, boş zaman geçirmesine izin verme. Her fırsatta düşüncesinin genişlemesine ve buut kazanmasına çalış. Ancak kendisini üzerek ve kederlendirerek, zihnini perişan etmekten veya yüz göz olarak tembelliğe alıştırmaktan sakın. Rıfk ve yumuşaklıkla ahlakını güzelleştirmeye gayret et. Şayet yumuşak davranma ve tatlı söz etkili olmaz ise o zaman sert davranıp, cezalandırabilirsin."[43] Halife Me'mûn, iki oğluna, sarf ve nahv (Arap dili grameri) öğretmesi için, ünlü dilci Ferrâ'yı görevlendirmişti. Ferrâ günün birinde, kendi özel işleri için dışarı çıkmak ister. Me'mûn'un oğulları, hocalarının ayakkabılarını çevirmek için, birbirleriyle yarışırlar. Her biri öbürünün önüne geçmek ister ve tartışmaya başlarlar. Sonunda ayakkabıları aralarında pay ederlerdi. Me'mûn, oğullarının hocalarına karşı gösterdikleri bu saygıyı duyunca, hoca Ferrâ'yı huzuruna çağırır, "İnsanların en izzetlisi, saygı ve hürmete layık olanı kimdir?" diye sorar. Ferrâ, "İnsanların içinde, müminle-

42 Mesudi, II, 180.

43 *Tabakâtü'l-Üdebâ*, 42.

rin emiri olan siz efendimizden daha izzetli ve mükerrem kimse bilmiyorum," cevabını verir. Me'mûn hocaya şunları söyler: "Hayır; insanların en izzetli ve mükerremi o kişidir ki kalktığı zaman Müslümanların iki veliahtı onun ayakkabılarını çevirmek ve takdim etmek için birbirleriyle yarışır ve tartışırlar. Sonunda her biri ayakkabılarından birini takdim ederek memnun olmak ister." "Şevketlü halifem! Kendilerini bu hareketten men etmek istedim. Fakat sonra düşündüm ki gayet necip bir fazilet örneğidir. Son derece asil ve saf bir duygu ile buna teşebbüs etmişlerdir. Kalplerini kırmamak için engel olmayı uygun bulmadım."[44]

Halife Mütevekkil, kendi oğlunun terbiye ve eğitimini, dil ve edebiyat üstatlarından İbn Sükeyt'e bırakmıştı.[45] Abbasi hanedanından ve önde gelen büyük Arap şairlerinden Abdullah bin El Mûtez, dil ve edebiyat ilimlerini, bu ilmin imamlarından Müberred, Sa'leb ve Ahmet bin Said Dmeşkî'den tahsil etmişti.[46]

Şairlere Gösterilen Hürmet ve İkram

Halifeler, ulemaya gösterdikleri saygı ve hürmetin bir benzerini de şairlere karşı gösteriyor, onlara iltifat ve alaka göstermekten geri durmuyorlardı. Şairlere çeşitli hediyeler veriyor, maaş ve lütuflara boğuyorlardı. Daha önce de söylediğimiz gibi şairleri, huzura kabul için özel bir gün ve vakit ayırıyorlardı. Yapılan bağış ve ihsanların en önemli nedeni, yıldan yıla ödenen belli bir miktar veya yazılan bir kaside oluyordu. Bazen de şairin her beyti için belli bir miktar belirleniyordu. Bununla birlikte şairlerin makamları, halifelerin mizaç ve maksatlarına, siyasi bakış açılarına göre yükselip alçalabiliyordu. Halife Abdülmelik ile oğlu Melik gibi bazı halifeler, cimriliklerinden dolayı şairlerden uzak durmaktaydılar.[47] Emevilerden Ömer bin Abdülaziz,

44 *Tabakâtü'l-Üdebâ*, 130; İbn Hallikan, II, 228.

45 *Tabakâtü'l-Üdebâ*, 238.

46 *Fevatü'l-Vefiyyât*, I, 241.

47 *Egani*, XV, 158.

şairlere Beyt'ül-malden para ödenmesini caiz görmediği için onları kapısından içeri sokmak istemiyordu. Abdullah bin Zübeyr gibi bazı sahabe çocukları bu hususta, Ömer gibi düşünüyorlardı. II. Abbasi halifesi Mansur tüm mesaisini, devletin kök salıp güçlenmesine sarf ettiği için, laubali işlere ve şairlere karşı sıkı davranıyordu. Şairler bu halife devrinde Bağdat'ı terk edip Şam'a gidiyor, Emevilere karşı besledikleri güzel düşünce ve sevgilerini, eski parlak günlerini hatırlayarak, sohbet ediyorlardı.[48] Fakat halifelerin çoğu şairleri sever, onlara bağış ve ihsanda bulunurdu. Bazı halifeler aruzu öğrenip, şiir de yazmışlardı. Bunların şöhret bulmuş beyitleri de vardır. Şairler de doğal olarak, yazdıkları kaside ve methiyatla, halife, vali ve komutanların teveccühünü kazanmaya çalışıyor, bunun için de en abartılı ifadeleri, hatta yalanları süsleyerek sunmaktan çekinmiyorlardı. Şiir yazmayı, bir geçim yolu olarak görmeyen şairleri ise doğal olarak, bu grubun dışında tutmak gerekir. Ancak bunların sayısı çok azdı. Genel olarak şairlerin, devlet nezdinde önemli bir yeri vardı.[49] Zamanın şairlerinden Hatîe'ye "Sakın halkı hicvetme!" denilmiş; Hiciv üstadı şair ise "O halde çoluk çocuğum, açlıktan ölür. Bu benim tek sanatım, geçim kaynağımdır," cevabını vermiştir.[50] Yine ünlü şairlerden Nabiga gibi bazıları, sırf menfaat elde etmek amacıyla, birbirine rakip olan iki halifeyi methetmekten çekinmezdi. Nitekim bu şair, hem Hz. Ali'yi hem de Muaviye'yi öven kasideler yazmıştı.[51]

Bir şair, yazdığı bir kasideyle halifenin huzuruna girdiğinde, ayakta durur ve kasidesini yüksek bir ses tonuyla okurdu. Kaside takdimi için huzura birçok şair gelmiş ise yaş sırasına göre kasideleri dinlenirdi. Halifeler, söylenen şiirlerin en ince manalarını da anlamak ister, çoğu kez bir beyit veya kelimenin anlamı konusunda şairle müzakerede bulunurlardı. Bir halife, ziyaretine alıştığı bir şairin, zamanında gelmediğini gördüğünde, davet etmek için yanına, –Irak ve Hicaz gibi uzak bir bölge-

48 *Egani*, XII, 91 ve 102.

49 *Egani*, XX, 79.

50 *Egani*, II, 55.

51 *Egani*, IV, 139.

de olsa bile– adam gönderirdi. Bazen bu davet sadece bir beyit veya bir kaside okutmak amacıyla yapılırdı. Nitekim Velid bin Yezid, bu amaçla Hammad'ı Irak'tan yanına getirtmişti. Bir olay hakkında bir şiir yazılması için de şairler huzura davet edilirdi. Halife Vâsık, odalığı kendisine darıldığı zaman, şair İbn Dahhak'ı odalığının gönlünü alabilecek bir şiir yazması için yanına çağırtmıştı.[52] Hoşa giden bir şairi veya bir şarkıcıyı huzura takdim edenlere de aracılık yaptığı için, bağışta bulunulur veya hediye verilirdi. Nitekim Mehdî, ünlü şarkıcı İbn Cami'yi takdim ettiği için Fâzıl bin Rebia'ya, 10 bin dinar bağışta bulunduğu gibi kendisini de mabeynci takdim etmişti.

Halifeler, ödüllendirmek istedikleri şairleri, bizzat kendileri de arayıp huzurlarına getirtirlerdi. Harun Reşid, bu işte de başı çeken halifelerden biriydi. Onun devrinde sarayın etrafı şairlerle dolmuştu. Hatta eleme yapabilmek için, imtihanlara lüzum görülmüştü. Büyük vezir Yahyâ bin Halid Bermeki, özel şairi Eban Lahiki'ye devrin şairlerini imtihan etme görevi vermişti. Halifenin aklına bir beyit veya bir kaside gelip de o kasideyi bir şaire söyletmek isterse, bir saray oğlanı veya mabeynci gibi bir özel memur çıkar, şairlere, "Aranızdan her kim, filanın şiirini biliyor veya filan kasideyi ezbere biliyor ise içeri girsin. Şu kadar ihsan alacaktır," derdi.[53] Halifeler, esas olarak şairlerden çok memnun kalır, sohbetlerinden lezzet alır, hatta bazen takdir etmek için oturdukları yerlerden bile kalkarlardı.[54]

Münazara ve İlim Meclisleri

Emeviler devri ile Abbasilerin ilk zamanlarındaki edebiyat meclislerinde bahsedilen konular, edebiyat konuları ve dilin incelikleri ile alakalıydı. Daha sonra değişik bilim dalları ile ilgili birçok kitap, Arapça'ya tercüme edilmiş, bu arada kelam ilmi ortaya çıkmış, âlimlerle hukukçular arasında ilmi tartışmalar yayılmaya başlamıştı. Bu bilimsel tartışmalara da ön ayak

52 *Egani*, II, 178.

53 *Egani*, XI, 135.

54 *Siyerü'l-Mülûk*, 93.

olanlar Bermekilerdi. Özellikle Yahyâ bin Halid, kainat, zuhur, kıdem, hudus, ispat, nefy gibi kelam ilminin en önemli meselelerini tartışmaları için, meclisler kurduruyor, bu meclislerde kelam âlimleri ile diğer mezhep ve fırka temsilcilerini bir araya getiriyordu.[55]

Daha sonra bizzat halifeler, özellikle de "Kur'an mahluk mudur, değil midir?" davası ortaya çıktıktan ve halife Me'mûn, ona taraftar olduktan sonra, kelam ilmine ve münazaralara önem vermeye başlamışlardı. Me'mûn, bu tür kelam konularının ve diğer bilimsel konuların tartışılması için salı günlerini tahsis etmişti. Söz konusu münazara günleri geldiğinde, davetliler, iyi döşenmiş bir odaya davet edilir, ayakkabılar çıkartılır, yemek yedirilir, kendilerine abdest aldırılırdı. Ağır sarıklarından ıstırap duyanlar varsa, çıkarmaları tavsiye edilirdi. Sonra buhurdanlar getirilir, güzel kokular ile etraf tütsülenirdi. Daha sonra halifenin huzuruna girer, kendisine yakın bir yere otururlardı. Me'mûn, bu zevat ile kibirden çok uzak, gayet mantıki ve nazik bir biçimde münazarada bulunurdu. Meclis, güneşin doğuşuna kadar, münazaralara devam ettikten sonra, ikinci defa sofralar kurulur, hukukçu ve âlimlere yemek takdim edilirdi. Yemek bitince, herkes çıkıp evine giderdi.[56] Halife Vâsık da Me'mûn'un bu âdetini devam ettirmişti. Yeni bir ilmî mesele veya bir mezhep problemi ortaya çıkınca bunun bilimsel olarak araştırılması ve tartışılması için işin erbabı davet edilerek, özel bir meclis kurulur, konu enine boyuna tartışılırdı.

Mısır'da Fâtımîler devrinde de bu tür meclisler kurulmuş ve bilimsel tartışmalar yapılmıştır. Fâtımîlerden vezir Yakub, Abbasilerin büyük veziri Yahyâ gibi hemen her alanda meclisler kurduruyor, münazaralar yaptırıyordu. Amacı özellikle, mensup olduğu Şia mezhebinin güçlendirilmesi ve yayılmasını sağlamaktı. Yine Fâtımî hükümdarlarından Hakim Biemrillah da bu tür meclislere meraklıydı. Kahire'de kurdurduğu, *Darü'l-Hikme* adını verdiği kütüphanede bilimsel tartışmalar ve konuşmalar yapmaları için ulemayı sürekli teşvik etmiş ve ödül-

55 Mesudi, II, 202; İbn Hallikan, I, 480.

56 Mesudi, II, 231.

lendirmiştir.[57] Bazı günlerde cami vb halka açık mekânlarda da bu tür bilimsel tartışmalar yapılır, halkın ilim ve irfanını artırması amaçlanırdı.

Abbasilerden sonra ortaya çıkan, beylik veya devletlerde de bu tür bilim meclisleri kurmak, yaygın bir âdet olmuştu. Selahaddin Eyyübi, Seyfüd-Devle, Nizâmülmülk, Endülüslü Hakem ilim meclislerine ve bilimsel tartışmalara çok önem veren hükümdarların başında gelir. İlim ve kültür meraklısı diğer idareciler ve memleketin ileri gelen eşraf takımı da bu hususta hükümdarlarını örnek alırdı. Hemen her konudan bahsetmek ve tartışmak serbestti. Tam bir düşünce ve tartışma hürriyeti vardı. Ünlü tabiplerden Yuhanna tarafından, Bağdat'ta filozof, tabip, edebiyatçı ve kelamcılar başta olmak üzere her sınıftan âlimi kapsayacak şekilde kurulan meclis, bu dönemde, bu tür serbest tartışmaların yapıldığı yerlere güzel bir örnektir.[58] Bağdat hukukçularının başı olan Ebu Hamid'in meclisi de büyük bir üne sahipti. Öyle ki bu mecliste 300 İslâm hukukçusu hazır bulunur, münazaralar yapılırdı. Halife Müktefi'nin nedimi olup, kelam ilminde tam otorite olan İbn Müncem tarafından halife huzurunda kurulan ilim meclisini de burada zikretmek gerekir.[59]

Musiki ve Sohbet Meclisleri

Şarkı konusu üzerinde daha önce ayrıntılı olarak durmuştuk. Halifeler özellikle de yükselme döneminde yani ülkenin zenginlik ve refah seviyesinin yüksek olduğu dönemlerde, musikiye ayrı bir önem vermiş, musiki erbabına meclislerinde yer ayırmışlardı.[60] Şarkıcılara da şairler gibi maaş bağlanmıştı. Ayrıca bunların işlerini takip etmek ve sorunlarıyla ilgilenmek için de özel memurlar görevlendirilmişti.[61] Halifeler, ava

57 Bu konuda kitabımızın ilgili bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

58 *Tabakatü'l-Etibbâ*, I, 175.

59 İbn Hallikan, II, 235.

60 *Egani*, XIII, 9.

61 İbnü'l-Esîr, VIII, 61.

veya benzeri bir sefere çıktıklarında şarkıcılarını da yanlarında götürüyor, kendilerine sık sık hediye ve bahşiş veriyorlardı. Hatta bu konuda şairleri de geçiyorlardı. Çünkü halifelerin meclisi, çoğu zaman çalgıcı ve şarkıcıların bulunduğu, eğlence meclisleriydi. Dolayısıyla, keyif ve neşesi yerine gelen idareciler, musiki erbabına da bol miktarda ihsanda bulunurdu. Emeviler arasında, musikiye en düşkün olan, Yezid bin Abdülmelik idi. Cariyesi Habbabe'nin güzel sesinden neşeye kapılınca "Uçmak istiyorum," demiş Habbabe de "Bu milleti ve bizi kime bırakacaksın," diye sormuştu.[62] Oğlu Velid de aynı ahlak ve meşrep üzerinde yürümüştür. Abbasi halifelerinin birçoğu musikiden hoşlanır, çalgı ve şarkıyı sever, erbabını ödüllendirirdi. Daha önce bir başka yerde de belirttiğimiz gibi, İbrahim Musıli, oğlu İshak, İbn Cami gibi büyük şarkıcıların, devlet katında da önemli bir yerleri vardı. Bunlara verilen hediyeler, yapılan bağış ve ödemelerin, haddi hesabı belli değildi. Rivayete göre İbrahim Musıli, efsanevi şair Ebu Nüvas'ın, "Öyle bir ahu yavrusudur ki, güzelliği olmasaydı cihan aşk ve fitneden azade kalırdı," beytini Emin'in huzurunda terennüm etmişti. Emin bu besteden çok etkilenmiş, keyfinden yerinde duramamış, ayağa fırlayarak İbrahim'i kucaklamış, alnını, başını öpmeye başlamış, İbrahim de Emin'in ayaklarının bastığı yerleri öpmüştü. Besteden çok memnun kalan halife, şarkıcı İbrahim'e 3 bin dirhem bağışta bulunmuştu. İbrahim "Şevketlüm, kulunuza bugüne kadar verdiğiniz bağış ve ihsanlar, 20 bin dirheme ulaşmıştır," demiş; buna karşılık Emin ise "Tüm bu ihsanlar, bir sancağın haracından fazla bir şey midir?" cevabını vermişti.[63] İbrahim'e diğer halifeler tarafından da büyük bağışlarda bulunulmuştu. Bu yüzden kendisi vefat ettiğinde, arkasında bıraktığı büyük servete şaşmamak gerekir. Musiki sanatını Endülüs'e götüren şarkıcı Ziryab da Mağrip ülkelerinde büyük şöhret kazanmıştı. Dillere destan büyük bir servete sahip olmuştu. Atına binip, dışarı çıktığında 200 köle kendisine eşlik ederdi. Atları, köyleri ve kölelerinin dışında 30 bin dinar

62 Mesudi, II, 126.

63 *El İkdü'l-Ferid*, III, 95.

nakit para sahibiydi.[64] Komedyenler ile mecnunlar, sözünü ettiğimiz meclislere sürekli devam eden şahıslardı. Bunların en ünlüleri, Emeviler zamanında yetişen Eşab ile halife Harun Reşid devrinde yaşayan Şamlı, arsız Ebu'l-Hasan, Mütevekkil devrinde yaşayan Ebu'l-İber idi. Bunların dışında daha birçok kişi vardı. Mecliste kadehler kaldırılıp, halife neşeye gark olunca, bu komedyenler ile meczuplar, ayı ve maymun kıyafetlerinde, komik elbiseler giyerek, boyunlarına çıngıraklar, çanlar takarlar, çeşit çeşit maskaralıklar yaparlardı. Emevilerden Velid, adı geçen Eşab'ı Hicaz'dan getirerek, böyle komik bir kıyafete soktuktan sonra huzuruna çıkarmış, takındığı bu komik vaziyette secde ettirmişti. Eşab'ın maskaralığı, özellikle paraya karşı olan hırs ve tamahı meşhurdur. Bu hususta ayrıntılı bilgi almak isteyenler, *Egânî* isimli kitaba başvurmalıdır. H. IX yılda doğan ve Mehdî'nin devrinde vefat eden, bir başka komedyen daha vardır. Komedyen gayet hoş sohbetli, işittiği şarkıları olduğu gibi taklit eden biriydi. İdarecilerden bazıları, neşeden mest u sermest oldukları zaman, kendilerine mecnun denilen bazı adamları, normal insanın dayanamayacağı ağırlıkta oyunlarda kullanırlardı. Onların şaklabanlıklarından, eziyet çekmelerinden zevk alıp eğlenirlerdi. Örneğin Mütevekkil, keyiflendiği zaman, ünlü şaklaban ve komedyen Ebu'l İber'i mancınığa koydurarak suya attırıyor, o da ipekli bir gömlek giymiş olduğu halde havaya yükseldiğinde "Yol, yol!" diye bağırıyor ve suya düşünce, görevli adamlar tarafından çıkarılıyordu. Bazen, kaygan bir yere oturtuluyor, havuza kaydırılıp düşürülüyordu. Sonra da halife, onun üzerine bir ağ atarak, balık çıkarır gibi onu sudan çıkarıyordu.[65] Ebu'l İber aslında, Ebu Tümam, Buhterî, Ebu's Samt ayarında bir şairdi. Orta derecede olan şiirlerinin, büyük şairlerin yaşadığı öyle bir devirde rağbet görmeyeceğini bildiğinden, işi aptallığa vurarak, hafifmeşreplik ve soytarılıkla şöhret bulma yoluna sapmıştı. Gayet komik hikâyeleri, tuhaf sözleri vardır. Komedyenlik yoluyla, en büyük şairlerden daha büyük bir servet yapmıştı. Emin, neşelendiği za-

64 *Egani*, X, 133.

65 *Egani*, X, 132.

man, nedimlerine ve diğer adamlarına, "Hanginiz bana merkep olur?" diye soruyor, herkes "Ben" cevabını veriyordu. O da bazen bunlardan birinin sırtına biniyor, biraz dolaştıktan sonra da onlara hediye ve bağışlarda bulunuyordu.[66] Velid bin Yezid'in eğlence meclisleri, içkiye düşkünlüğü, ölçüsüz hareketlerinin örnekleri, burada anlatılamayacak kadar çoktur. Zevku sefaya düşkünlükte ölçüyü kaçırmış olan haliflerin çoğu, bu yüzden kısa ömürlü olmuşlardır. Birçoğu kühûlet yaşı denilen, 30-50 arasında vefat etmiştir.

Halife Alayları

Halife alaylarından amacımız, halife, sultan veya emirin, bayramlarda veya diğer özel günlerde saraydan dışarı çıktıklarında düzenlenen alaylardır. Alay tertip etmek, azamet ve şevket göstergesi olup, medeni devletlere özgü bir gelenektir. Alay düzenlemek, Cahiliye Devri'nde de bazı Arap hükümdarlarınca bilinen bir âdetti. Yemen'de İranlıların desteğiyle sultan olan, Madikerb bin Seyf'in, bir grup Habeş kölesi vardı. Yürüdüğü zaman bu köleler, ellerinde mızraklar olduğu halde, etrafında yürürlerdi.[67] İslâmiyet zuhur edince, ilk halifeler, bu tür gösteriş ve debdebeye hiçbir zaman yönelmedi. Oldukça sade, dindarane bir hayat yaşadılar. Örneğin Hz. Peygamber'den sonra, Müslümanların başına geçen ilk halife Ebubekir (r.a.) Medine dışında bir mahallede oturmaktaydı. Her gün yaya olarak, şehir merkezine gelir, alışverişte bulunurdu. Sahip olduğu bir sürü koyunla geçimini sağlıyordu. Bazen kendisi bizzat koyunlarını otlatmaya çıkardı. Aynı şekilde Hz. Ömer (r.a.) çarşılarda yaya dolaşırdı. Valileriyle komutanlarının, İran ve Bizans devlet adamları gibi azametle ve ihtişamla binip yürümelerinden çok rahatsız oluyordu. Bu yüzden Şam'a dört defa seyahat etti. Birincisinde ata, ikincisinde deveye, üçüncüsünde katıra, dördüncüsünde ise merkebe binmişti. Bu seyahatlerinden birinde, komutanlarının, Şam vilayetine bağlı ve Havra'nın kuzeyin-

66 *Egani*, VI, 203.

67 Mesudi, I, 197.

de yer alan, Cabiye karyesinde kendisiyle buluşmaları için haber göndermişti. Komutanları arasında, o mevkide, kendisiyle ilk görüşen, Yezid bin Ebi Süfyan, Ebu Ubeyde, Halid bin Velid, atlas vs ipek elbise giymiş, atlara binmişlerdi. Hz. Ömer, onları bu halde görünce, bindiği hayvandan inerek, yerden taş almış, onları taşlamıştı.[68] Diğer Raşid Halifeler olan Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.) da onlardan farklı davranmamışlardı.

Zirve Devrinde Halife Alayları

İslâm tarihinde gösterişli alaylar düzenleme ve bunu bir ihtişam ve debdebe aracı haline getirme uygulaması, ilk kez valiler tarafından başlatılmıştır. Rum ve İran topraklarında, onların medeniyetlerine daha yakın bölgede bulunduklarından, yenilikleri ilk fark edenler valiler oluyordu. Devletin resmi alametlerinden olan davul, sancak, koruma ve muhafaza birliklerini de ilk düzenleyen, bu sınır bölgesi valileri olmuştur. Tabii bu konuda onların en büyük destekçisi de Emeviler döneminde, halife Muaviye olmuştur. Daha önce birkaç kez suikasttan kurtulan Muaviye, korunma amaçlı olarak, muhafız birlikleri oluşturmuş, camide de kendisi için özel bir bölme yaptırmıştı.[69] Valileri de ondan cesaret alarak, bu tür yenilik ve düzenlemeleri, kendilerini korumak amacıyla hemen uygulamaya sokuyorlardı. Irak Valisi Ziyad bin Ebih, bunların ilkidir. Halifelerin çevresinde, direkler, mızrak veya harbelerle yürümek, daha sonra resmi bir âdet halini almıştı. Zamanla veliahtlar ve valiler de aynı merasimi, kendileri için düzenletmişlerdir. Elinde harbe taşıyan bir adam, ata binmiş olarak, halife veya komutanın önünde yürürdü.[70]

Habeş Necaşisi'ne ait olup, Hz. Peygamber'e getirilen, "Anze" adındaki bir büyük mızrak, daha sonra halife Mütevekkil'e getirilip, takdim edilmişti. Bu harbeyi vaktiyle necaşi, Zübeyr bin Avvam'a vermiş, o da Hz. Peygamber'e hediye etmişti. Hz.

68 İbnü'l-Esîr, II, 246; El İkdü'l-Ferîd, II, 236.

69 El Fahrî, 97.

70 El *Beyan-ve't-tebyîn*, II, 15; İbnü'l-Esîr, VI, 39.

Peygamber, iki bayramda da bu harbeyi, karşısına diktirirdi. Mütevekkil, bu harbeye sahip olduktan sonra, ne zaman alaya çıksa, önünde giden zaptiye nazırına bu harbeyi taşıttırırdı.[71]

Halifeler, uygarlık yolunda ilerledikçe, debdebe ve ihtişamları da o oranda artıyordu. Hatta zamanla, ata binmek yerine, özel mahmiller, kubbeler, mahfazalar yaptırmışlardı. Yemen emirlerinden ve sahabeden Eş'as bin Kays bin Madikerb, bu usulü icat edenlerin en eskisi olup, kendisi özel mahfiline bindiği zaman, halk önünde yaya giderdi. Daha sonra silahlı olarak halifelerin önünde yürümek, bir gelenek oldu. Bunu ilk uygulayan da Abbasi halifesi Hâdî olmuştur. Ondan sonra Harun Reşid, bu hususta daha da ileri giderek, alaylar içine, kendilerine *"Neml-karınca"* adı verilen, bir grup küçük cüsseli hademeler yerleştirmişti. Bunlar, ellerinde fındık yayları bulunduğu halde, halifenin önünde yürürler, yollarına tecavüz eden halka, fındık denilen mermileri atıp, güzergâhı açarlardı.[72] Harun Reşid Rakka'ya gittiği zaman, bu şehre kubbeli bir deve üzerinde ulaşmıştı. Daha sonra, vezir ve komutanlar da bu konuda halifelerini örnek almışlardır.[73] Kendileri binitli olduğu halde, diğer devlet adamlarını, önünde yaya yürüten ilk vezir, halife Müsterşid'in veziriazamı Hasan bin Ali'dir. O tarihe kadar, halifeler alaya çıktıklarında, sırmalı, hafif elbise giyerler, atlas eyerli atlara binerlerdi. Daha sonra, altın sırmalı elbise ve süslerle çıkmaya başladılar. Bu âdeti icat eden, halife Mu'tez olmuştur. Sonraları, altın sırmalı giysi ve tezyinat, bir âdet halini almıştır.

Abbasi halifesi Mütevekkil, oğlunu veliaht tayin ettiği sırada, kendisi için gayet gösterişli bir alay düzenletmişti. Bu muhteşem alayda, veliahtlar halifenin, Türk komutanlar veliahtların önünde ata binmiş vaziyette yer almış; emir çocukları ise bellerinde altın kuşaklar, ellerinde altınla bezenmiş teberler olduğu halde, halife ile veliahtların arasında yürümüşlerdi.

Mısır'da hüküm süren Fâtımîler ve diğer İslâm devletleri de diğer birçok hususta olduğu gibi, alay teşkili ve merasimlerin-

71 İbnü'l-Esîr, VII, 32.

72 *Egani*, XX, 94.

73 El Fahrî, 272.

de Abbasileri takip etmişlerdir. Bir farklılık olarak, alaylarda halifenin başı üzerinde, bir gölgelik veya çetr (şemsiye) taşıttırmışlardı. Büyük ihtimalle bu âdet, Mısır'a Mağrip bölgesinden geçmiş olmalıdır. Çünkü İslâm'dan önce o bölge hükümdarları üzerinde, tavus tüyü taşırdı.[74] Fâtımîler bunu, altın veya kıymetli taşlarla süslenmiş, atlastan yapılmış şemsiyeler haline çevirmiş olmalılar. Bunun çevresinde de, duruma göre çeşitli renklerde yapılmış sancaklar taşımışlardır.

Selçuklu sultanları da alaya çıktıklarında, ihtişam ve debdebeye bir alamet olmak üzere, davul, boru ve sancaklarla çıkarlar, başları üzerinde de "çetr" denilen güneşlik taşırlardı. Bir mızrak üzerinde, havada küçük bir kubbe şeklinde bulunan bu saltanat şemsiyesini, hükümdarın yanında yürüyen bir adam götürür, hükümdarın başı üzerinde tutarak, kendisini güneşten korurdu. Çetr, atlastan veya altın sırmalı kadifeden imal edilirdi.[75]

Müslümanlar arasında, alay ile çıktığı zaman başı üzerinde sancak taşıtan ilk hükümdar, Musul atabeyi Seyfettin Gazi bin İmadü'd-dîn Zengi idi. Onun emri ile süvari askeri, kılıçları kuşaklarına, gürzleri ise dizleri altına almış olarak, alaylarda yürürlerdi. Etrafta bulunan diğer atabeyler bunu görünce, bu şekilde alaylar düzenlemeye başlamışlardı.[76]

Bununla beraber bu alaylar, hal ve maksadın, devlet ve zamanın değişmesine göre şekil, ihtişam ve gösteriş bakımından farklılık gösteriyordu. En görkemli alaylar, hacca gitmek veya bir şehirden diğer birine seyahat etmek için düzenlenen alaylardı. Aynı şekilde, bayram günlerinde teşkil olunan alaylar da muhteşem oluyordu. Bu son alaylarda fazladan olarak, güzergâhın iki tarafında, askerî saflar teşkil edilirdi. Bu tür askerî saflar arasında yürüyen ilk halife de Yezid bin Velid idi.[77]

Halifelerin bunlar dışında, daha çok sayıda alayları vardı. Tertibinde çok fazla değişiklik yoktu. Halifeler, bir at üzerinde

74 *Egani*, VI, 59.

75 *Tertibü't-Düvel*, 103.

76 Ebu'l-Fidâ, III, 21.

77 İbnü'l-Esîr, V, 147.

veya kubbe içinde olur, saray erkanı ile devlet adamları, atlara binmiş vaziyette, halifenin çevresinde yer alırlardı. Çeribaşılar, piyade olarak yürürlerdi. Böylece her sınıf ve tabakadan olan saray oğlanları, altın kuşaklar takınmış oldukları, kırbaçlar veya altın ile bezenmiş teberler taşıyarak yayan giderlerdi. Halk veya asker, alay güzergâhının iki tarafında saflar oluştururdu. Alay bu saflar arasında yürürdü. Alayın uzunluğu, gösterilmek istenen ihtişam ve debdebe derecesine bağlıydı. Abbasi halifesi Mütevekkil'in alayı, dört mil uzunluğa kadar çıkmıştı. Bütün bu mesafe boyunca halk, halifeye saygı göstermek için atlardan inmişti.[78] Halife uzak bir yere gidecekse, onun istirahat ve gecelemesi için yolda büyük çadırlar kurulurdu.[79]

H. 467 yılında vefat eden Abbasi halifesi Kaim Biemrillah, bir fitne esnasında, alayla çıktığı zaman, sade, siyah bir elbiseye bürünmüş, hırkasını da omzuna almıştı. Elinde bir kılıç bulunuyor, başı üzerinde de sancak taşıyordu. Etrafında Abbasilerden ve saray hademesinden bir zümre, kılıçlarını çekmiş yürüyordu.[80] Bununla birlikte bir ihtilal sırasında, halifenin saraydan bu şekilde çıkışına resmi alay demek, kanaatimizce doğru olmaz.

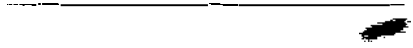
Fâtımî halifeleri de cuma namazını, Ezher Camii'nde kılardı. At üzerindeki halife, başı üzerinde altın sırmalı saltanat şemsiyesi tutulu halde hareket ederdi. Önünde ve etrafında, 5 bin kadar piyade yürürdü. Halife, üzerinde taylasan kılıç, elinde hilafet asasıyla camiye gider, namazını kılardı. Fâtımîlerin namazdan önce icra ettikleri daha birçok merasim vardı. Fâtımî halifeleri, biat veya bir fethi haliç törenini icra için çıktıklarında, mücevherat sarığını bedne adında, tamamen altın sırmalı, nakışlı ve ipekli özel elbiseyi giyer; başları üzerinde de elbisenin renginde saltanat şemsiyesi götürürlerdi. Önlerinde mücevherlerle işlenmiş altın sırmalı eyerler, amber eyerleri, atlastan kubbeler ile tezyin olunmuş yedek atları bulunurdu. Muhtelif kıyafette bulunan Türk, Deylemli, Aziziye, İhşidiye, Kafuriye as-

78 İbnü'l-Esîr, VII, 36.

79 *Fevatü'l-Vefiyyât*, I, 4.

80 Ebu'l-Fidâ, II, 177.

keri bölükleri, ağır atlastan mükellef elbiseler içinde, altın sırmalı kuşaklar kuşanmış olarak yürürlerdi. Sırtlarında silahşorlar bulunan filler, zürafalar, alaya iştirak ederlerdi. Halifenin başı üzerinde tutulan saltanat şemsiyesi, gayet kıymetli mücevherlerle murassa bulunurdu. Halife bu alayda, hilafet alametini elinde taşırdı. Önünde sırayla, altın, gümüş, tunçtan borularla teçhiz olunmuş borazanlar, büyük davullu davulcular, saflar teşkil ederek giderlerdi. Davullar, tahta yerine gümüşten yapılmıştı. Alayın üzerinde, dikkat çekici bir biçimde süslenmiş sancaklar dalgalanırdı.

Törenler, Düğünler ve Diğer Kutlamalar

Özel Tören ve Kutlamalar (Dînî ve Millî Törenler)

İslâm medeniyeti devrinde icra edilen özel kutlamalardan bir kısmı mevlit, bayram, Hz. Peygamber'in hırka ve diğer mübarek giysilerini ziyaret gibi dinî olan; diğer kısmı da nevruz, mihrican, şemmü'n-nesim,[1] fethi haliç gibi sadece resmi olan kutlamalardı. Hıristiyanlar yortularındaki özel merasimlerinin bazılarını putperestlerden aldıkları gibi, Müslümanlar da bazı tören ve kutlama şeklini gayrimüslimlerden almışlardır. Dinî bayramlarda, şaşaalı törenler düzenleme âdeti, bugüne kadar devam etmiştir. İslâm tarihinde, dinî ve milli bayram ve törenlere en fazla önem veren devlet Fâtımîler olmuştur. Makrîzî'de ayrıntıları görüleceği üzere aşure günü, Hz. Peygamber'in doğumu, Hz. Ali'nin doğumu, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin'in doğum günleri, halifenin doğum günü, Recebin 1. gecesi, Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı, Fethi Haliç, Nevruz ve benzeri birçok önemli olay için kutlamalar yapılıyor, törenler düzenleniyordu.[2] Bunların her birinin kendine özgü, birtakım

1 Özellikle Mısır ve civarında Nevruz bayramına "Seba Rüzgârını Koklama Bayramı" anlamına gelen "Şemmu'n-Nesim Bayramı" ismini verirler – ng.

2 Makrîzî, I, 490.

özel kutlama şekilleri vardı. Bu kutlamalarda, fakirlere, çocuklara paralar dağıtılır, sadakalar verilir, Müslümanlar birbirlerine hediyeler verirlerdi.

Erbil atabeyi Muzafferûddin Ebu Said Gökbörü, özellikle dinî merasimlere büyük önem vermesiyle ünlü meliklerden biriydi. Peygamberin doğum gününde, son derece görkemli törenler düzenletirdi. Rivayete göre bu geleneği ilk başlatan kişi de kendisiydi.[3] Aynı şekilde Afrika'da Tilmisan emiri Ebu Musa da mevlid-i şerif merasimleri hususunda şöhret kazanmıştı.[4] Buveyhilerden Azdü'ddevle, her gün Bağdat'ta, üç namaz vaktinde yani sabah, öğle, akşam namazları zamanlarında davul çaldırırdı. Onun torunu olan Sultanü'ddevle, Bağdat'a girdiği zaman, her gün beş namaz vaktinde beş kez davul çaldırmıştı.[5]

Harzemşahlar Devleti'nin ilk hükümdarı Kutbettin Muhammed, Büyük İskender'in ordugâhında uygulanan bir âdete uyarak, günde iki defa yani sabah akşam davul vurdurmakla yetiniyordu. Bu âdet ilk defa icra edildiğinde, yirmi yedi esir altın ile süslü yirmi yedi davul üzerine nevbet vurmuşlardı. Daha sonra iktidara gelen Harzemşahlar ile Selçuklu melikleri de her gün beş vakit nevbet vurdururlardı. Buveyh hanedanından Muizü'ddevle, H. 352 yılında, Bağdat'ta muharremin onuncu günü gelince, halkı dükkân ve mağazalarını kapatarak tatil ve törene katılmaya, kadınları da saçları dağınık, elbiseleri yırtık, yüzleri karalarla boyanmış olarak, Hz. Hüseyin için yüzlerine vurup ağlamaya zorlamıştı. Sünni olan halk, Şia'nın çokluğunu ve hükümetin onlarla beraber olduğunu görünce, ister istemez bu merasime katılmıştı.[6]

Düğün, matem, sünnet gibi sosyal törenler, vezir ve elçi kabulü, biat, cülûs veya hal' merasimi gibi siyasi törenler ise daha başkadır. Bununla ilgili aşağıda birkaç örnek verilmiştir.

Düğün törenleri, farklı zaman ve ülkelere göre değişik şe-

3 İbn Hallikan, I, 436.

4 *Neşhu't-Tîb*, IV, 604.

5 Ebu'l-Fidâ, III, 148.

6 Ebu'l-Fidâ, I, 104.

killerde düzenleniyordu. Her ülkenin kendine ait başka başka âdetleri, düğün sahiplerinin maddi güçlerine göre birtakım farklı uygulamaları, düğün yapanların maddi güçlerine göre değişen şekilleri vardı. Ancak esas itibariyle o düğünler, günümüzde Mısır Müslümanlarının düğünlerindeki kutlama ve merasimlerle hemen hemen aynıdır. İslâm tarihinde gösteriş ve yapılan israfla şöhret bulmuş iki tören vardır. Örnek olarak buraya kaydediyoruz: Birincisi Abbasilerden Hasan bin Sehl'in kızı Hatice'nin, halife Me'mûn ile olan düğünüdür. Vasıt şehrinde yapılan bu düğün, daha önce tarihte örneği olmayacak derecede şaşaalı bir biçimde yapılmıştı. Gelinin babası, hediye olmak üzere haşimiler, komutanlar, kâtipler üzerine köy, cariye, at vs belli isimlerin olduğu miskten fındıklar dağıtmıştı. Eline fındık düşen bir adam onu açıyor, içindeki kâğıdı okuyor, halifenin görevlendirdiği özel memura başvuruyor, kâğıdı veriyor, içinde yazan köy, bir başka gelir kaynağı, at, cariye, köle, her ne varsa onu alıp gidiyordu. Halife Me'mûn ayrıca, maiyetinde bulunan komutanlar, maiyet adamları, asker ve diğer görevlilere dağıttığı büyük hediyelerin dışında, halka birçok altın, dirhem, misk kutuları, amber yumurtaları dağıttırmıştı. Rivayete göre, bu tarihi düğünde 36 bin gemici hizmet etmiş ve düğün esnasında odun kalmayınca, tencerelerin altında odun yerine zeytin yağına batırılmış çuvallar yakılmıştı. Düğün gecesi kız, Me'mün'un odasına girdiği zaman, Me'mûn gelinin geldiği yola bir altın hasır serdirmiş, büyük incilerle süslenmiş bir zembil getirilerek, içinde bulunan inciler, Harun Reşid'in zevcesi Zübeyde, kızı Hamdune ve diğer kadınların üzerine serpilmişti. Fakat bu iki kadın, ağırbaşlılıklarından ve asaletlerinden dolayı bu incilerden bir şey almadılar. Ancak Me'mûn, bu iki hanım sultana dönüp, "İncilerden bir şeyler alarak, lütfen beni şereflendiriniz" deyince, sırf halifeyi memnun etmek için yalnız birer inci almışlardı. Diğer inciler, o altın hasır üzerinde, parıl parıl parladığı halde öylece kalmıştı.

Me'mün'un oturduğu salonda, yüz rıtl ağırlığında amberden bir mum yakılmıştı. Halife, amber dumanından rahatsız olunca saf mumdan, aynı büyüklükte bir başkası yapılıp yakılmıştı.

Me'mün'un orada geçirdiği geceler, mumların ışığı ortalığı gündüz gibi aydınlatmıştı. Bu düğün için, 50 milyon dirhem masraf yapılmıştı. Me'mün, düğünün sonunda oradan ayrılırken, kayınpederine 10 milyon dirhem verdiği gibi, düğünün yapıldığı bölgeyi de ihsanlarına boğmuştu. Ancak Hasan bin Sehl, bu paraları alır almaz, kendi kumandanlarına, dost ve arkadaşlarına dağıtmıştı. Me'mün, Hasan bin Sehl'e fazladan, Fars bölgesi ile Ahvaz kazalarının bir senelik haracını vermişti. Halife, düğün gecesinin ertesi akşamı gelinin yanına girmek isteyince, gelinin büyük validesi, bir altın tepsi içinde bulunan bin inciyi, damadın başı üzerine serpmişti.[7] Söz konusu düğünde, daha buna benzer birçok israf yapılmıştı.

İkinci görkemli tören ise halife Mütevekkil tarafından, oğlu Mu'tez'in, Bergüvaza adıyla bilinen yerde, zafer kazandığı zaman yapılan kutlamaydı. Komutanlar, devletin ileri gelen adamları, yemeği bitirdikten sonra, Mütevekkil, bir meclis kurdurarak, huzurunda amber, misk vs'den yapılmış, çeşit çeşit şekillerde bibloları içeren, mücevherlerle bezenmiş altın çukur tepsiler serilmiş, âdeta bu tepsiler yerde bir puşide teşkil eylemişti. Daha sonra serdarlar, musahipler, ashabı meratip davet edilerek, iki taraflarına çeşit çeşit mücevherat ile murassa tepsiler konulmuş, iki sıra arasında bir boşluk bırakılmıştı. Sonra feraşet memurları, üzeri deri kaplı ve yarı yarıya dinar ve dirhem dolu zembiller ile gelerek, içinde bulunan paraları tepsilerden daha yüksek bir seviyeye çıkıncaya kadar o aralığa döküp, yığmışlardı. Hazır bulunanlar içip eğleniyor, sonra sırayla herkesin o paralardan üç defa iki avuç dolusu almaları isteniyordu. Paraların miktarı azaldıkça, zembillerden takviye ediliyor, yeni paralar dökülerek eski seviyesine yükseltiliyordu. Sonra meclisin aşağı taraflarından maiyet oğlanları sıraya geçip, "Mü'minlerin emiri olan efendimiz emrediyor, herkes istediği kadar alsın," diyerek bağırıyorlardı. Bahsedilen bu gösterişli törende çok fazla para dağıtıldığından, bazıları cepleri dolup da üzerlerinde para koyacak yer kalmayınca dışarı çıkıp paraları uşaklarına teslim ettikten sonra tekrar içeri giriyor, tek-

7 *Letaifü'l-Maarif*, 73; İbn Hallikân, I, 93.

rar ceplerini dolduruyordu. Halife, meclis dağılırken bin adet hilat ihsan ettiği gibi, bin tane de köle azat etmişti. Düğüne iştirak eden ve ödüllendirilen kişiler, bağışlanan altın ve gümüşlerle bin tane gemiye bindirilmişti.[8] Halife Muktedi'nin, H. 480 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı ile yaptığı evlilik töreni de dillere destan olmuştu. Kızın çeyizinin taşınması için yapılan tören de çok görkemli olmuştu.[9] Sultanların tahta çıkmaları ve biat zamanlarında yapılan törenlerden daha önce kitabımızın birinci cildinde bahsetmiştik.

Vezirlere Hilatler Bağışlamak

Vezir ve sultanlara hilat ihsan veya hediye etmek de tantanalı ve debdebeli törenler için bir vesile oluşturuyordu. Halifelerin hilatine layık görülen ilk kişi, Cafer Bermeki idi. Halife Harun Reşid, hilafet kürsüsüne oturduğu gün, çocukluk arkadaşlarını kendisine yardımcı yaptığı gibi, kendilerine hilatler giydirmiş, yüz bin kese dirhem ve dinar bağışlamış, arz ve tebrikte bulunmaları için halkı bir alayla yanlarına göndermiş, istediği gibi kullanma yetkisiyle, saltanat mührünü kendilerine teslim etmişti.[10] Daha sonraki halifeler de aynı şekilde, vezir ve valilerine, devrin şartlarına göre biraz farklı olmak kaydıyla hilatler bağışlamışlardı. Büyük ihtimalle hilat ihsanları içinde bir giysi bulunurdu. Hilati veren zat tarafından gönderilir, hilate layık görülen kimse tarafından giyilirdi. Ona hilat adı veriliyordu. Fâtımîlerden Azıt, Mısır'da Selahaddin Eyyübi'ye mansıp vezirliği tevcih ettiği zaman ona melik nasır lakabını verdiği gibi Ferma ile Dimyat arasında yer alan Tines Adası yapımı olup, kenarı altın sırmalı beyaz bir destar, altın sırma ile işlenmiş bir kaftan, altın sırmalı bir cüppe, altın sırma ile çevrelenmiş bir tilsan, 10 bin dinar kıymetinde mücevher bir gerdanlık, süslemeleri 5 bin dinara mal olan bir kılıç, 8 bin dinar kıymetinde gayet mükellef, tezhipli ve kıymetli taşlarla işlenmiş çadırdan

8 *Letaifü'l-Maarif*, 74.

9 İbnü'l-Esîr, X, 65.

10 Makrîzî, II, 99.

oluşan bir hilat da bağışlamıştı. Ayrıca birçok elbise bohçası, at ve diğer eşyalardan hediye etmişti. Vezirlik menşuru (vezirlik beratı), beyaz atlas üzerine yazılmıştı.

Daha sonra halifelik Mısır'a intikal edince, ilk halife Mustansırbillah, o zamanın Türk Kölemenler hükümdarı (Memluklular) Melik Zahir Baybars'ın makamına arz-ı hürmet olarak, siyah bir cüppe, siyah bir destar, boğazına bir altın gerdanlık, ayaklarına bir altın bukağıdan oluşan bir hilat vermişti.[11]

Özel Heyetlerin Kabul Töreni

Halifenin huzuruna çıkan özel heyetler için –özellikle de bunlar yabancı hükümdarlardan gönderilmiş ise– oldukça şaşaalı ve ihtişamlı kabul törenleri yapılmaktaydı. Bu debdebe ile devletin şevket, kudret ve azameti gösterilmek isteniyordu. Resmî kabul adı verilen bu merasimler de çeşitliydi. Örneğin halife Muktedir'in, H. 305 yılında Bizans'tan gelen resmi heyeti kabulü şöyle olmuştur: Heyet daha önce adı geçen Şecre Sarayı'nda kabul edilmişti. Sarayın her tarafı askerlerle dolu olup silahlar ve çeşit çeşit ziynet eşyasıyla donatılmıştı. Tören sırasında saflar halinde dizilen askerin sayısı, süvari ve piyade olarak 160 bine ulaşıyordu. Muntazam elbiseli, altın sırmalı kuşaklarla donatılmış şekilde merasime katılan gulamların adedi ise 22 bindi. 4 bini beyaz ve 3 bini siyahi olmak üzere 7 bin tavaşi de iştirak etmişti. Görevli perdedarların adedi 700 idi. Dicle Irmağı üzerindeki gemiler, sandallar, çok muhteşem bir biçimde tezyin edilmişti. Sarayın olağanüstü tefrişat ve tezyinatı olarak, 12 bin 500'ü sırmalı atlas olmak üzere, 38 bin perde kurulmuş, yerlere 22 bin kilim serilmişti. 100 aslan, terbiyecileriyle birlikte geçit resminde yer almıştı. Saraya farklı bir güzellik ve görkem veren değerli, nadide eşyalar arasında, meşhur altın ve gümüş ağacı dikkat çekiyordu. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, gümüş ve altından 18 dalı olan bu kıymetli ağacın dalları, özel bir teknikle kendi kendine eğilip kalkıyordu. Dalların üzerine altın ve gümüşten çeşitli tekniklerle yerleştirilmiş kuşlar, kendi

11 Süyûtî, II, 57.

kendilerine ötüyorlardı. Özel heyette bulunan kişiler, bu muhteşem eserleri hayranlık ve dehşet içinde seyrediyordu.

Halifeler ile Çağdaş Hükümetler

Müslümanlar, İslâm fütuhatını başlattıkları zaman medeni dünya ciddi bir perişanlık; halk, büyük bir tembellik ve miskinlik içindeydi. Araplar 15-20 yıl içinde tarihte eşi görülmeyen bir mucizevi süratle, ülkeleri birbiri ardınca fethetmeye başladılar. Fethedilen ülke halkları, daha sonra gafletten uyanmış ve Müslümanlara karşı direnç göstermek istemişlerse de buna güç yetirememişlerdir. Çok zaman geçmeden bölge halkları, Müslümanların medeniyetlerini ve kültürlerini, bilim ve sanatını, sanayi ve ticaretini yakından tanıyarak, onlara karşı bir saygı hissi duymaya mecbur olmuş, Medine'ye ve daha sonra Şam'a özel heyetler ve hediyeler göndermeye, Müslümanlarla hoş geçinmeye başlamışlardı. Daha sonra İslâm ülkesinin başşehri olan Bağdat; doğuda Hindistan ve Çin'den, kuzeyde Asya'nın yukarı stepleri ile Avrupa'nın merkezinden, batıda Afrika'nın sonuna kadar olan topraklardan, güneyde Hint Okyanusu'ndan gelen özel heyetler için bir merkez haline gelmişti.

Çin Tarihinde İslâmiyet ve Müslümanlar

Bilindiği üzere İslâmiyet'in doğuşu ve yayılması konusunda sadece Müslümanların verdiği bilgilerle yetiniyorduk. Devrin tarihi ile ilgilenenler de sadece Müslümanlardı. Öyle ki Bizanslılar tüm bilgi, birikim ve gelişimine rağmen; kendi içlerinden hiçbir tarihçi, çağdaşları olan İslâm ve Müslümanlar hakkında bir şey yazmamıştır. Ancak Çin tarihi kitaplarını inceleyen bazı bilim adamları, İslâmiyet ve yayılışı, halifeliğin Muaviye'ye geçişi, Ebu Müslim Horasani'nin ortaya çıkışıyla, hilafeti Abbasilerin ele geçirmesine dair birtakım malumata rastlamış; Muhammed, Kureyş, Muaviye, Ebu'l Abbas, Ebu Cafer gibi İslâm'ın önde gelen şahsiyetlerinin isimlerini Çin harfleri ile yazmışlardır. Bu eserlerden anlaşılıyor ki Ebu Cafer, M. 756'da

Çin imparatorunun katına bir özel heyet göndermiş, bu heyet, Çin'in başkentinde, Kuzey Moğolistan'da yer alan Hoyhu'dan bir heyetin gelişine rastlamış, hangisinin imparatorun huzuruna daha önce gireceği konusunda iki heyet arasında anlaşmazlık çıkmış, imparatorun mabeyncisi oldukça mantıklı hareket etmiş, her heyeti bir kapıdan huzura sokarak, sıkıntıyı ortadan kaldırmıştır. Söz konusu bilgiler Çince yazılmış, *Tong Şu* kitabının onuncu faslında, imparator Sutsong'un hayatı anlatılırken kaydedilmiştir. Aynı şekilde bu Çince kitaplarda, "Daha sonra hilafet Mehdî'ye, Mehdî'den sonra Harun Reşid'e intikal eylemiş. İşte bu halife zamanında, 785 yılından 804'e kadar siyah cüppeli olan Araplar, Tufan (Tibet) bölgesine askeri sevkıyatta bulunmuşlar, Tibet ahalisi İslâm hücumlarına karşı koyabilmek için, her yıl hazırlık yapmışlar... 898 yılında Araplardan üç elçi imparatorun sarayına gelmişler..."[12] denilmiştir.

Konunun uzmanları, Araplarla veya Müslümanlarla Çinliler arasında 10. yüzyıl ortasından itibaren başlayan ticari ilişkiler hakkında da bazı malumat bulmuş; birçok Arap gemisinin, şeker vs yüklü mallarla Çin sahillerinde seyrüsefer eylediğini, Araplarla gemi kaptanlarının birçok defa imparatorun sarayına giderek, huzuruna kabul olunduklarını, imparatorun bu cesur ve gayretli adamlara, memleketleri, padişahları ve diğer halleri hakkında sorular sorduğunu anlamışlardır. Arap olmayan İslâm hükümetleri ile Çin arasında da burada anlatılması uzun sürecek benzer birtakım münasebetlerin bulunduğu görülmüştür. Bu bilgiler, oldukça kısa, olayları karışık, isimlerde birtakım tahrifatlar bulunmakla beraber, doğrudan doğruya orijinal Çin kaynağı olduğu için son derece önemli bilgiler olarak kabul edilir.

Arap tarihçiler ve seyyahlarının verdiği bilgilere gelince; bunlar Çin ve Hindistan sahillerine indiklerine, o iki bölge hükümdarlarının saraylarına girdiklerine, bazı ticari konular için imparatorlarla konuştuklarına dair birçok bilgi vermişlerdir. Aslında birçoğumuz şimdiye kadar bu malumata ehemmiyet

12 E. Brekschneider, *The knowledge by The Ancient Chinese of the Arabs & Arabian colonies*, 7.

vermiyorduk. Çünkü Binbir Gece Masalları, Simbat'ın Maceraları, Sihirli At ve diğerleri gibi efsanelere benzetilerek, o bilgilerin de abartı ve hurafelerle karışık olduğunu zannediyorduk. Halbuki o efsaneler aslında yabancı kavimlerden alınmış bilgilerdi. Hatta Araplar arasında anlatılan hurafelerin çoğu da Arap ürünü değildi. Bizzat Arapların yazdıkları şeyler, özellikle tarihi olaylar gibi malumatlar, aslında ciddi bir araştırma ve titizlik ile kaleme alınmış eserlerdi. İnsaflı bir bakış açısıyla bu eserleri okuyunuz; bir de o asırlarla zamanımız arasındaki farkı göz önüne alınız; bu iddiamızda haklı olduğumuzu kabul edersiniz.

Bununla beraber Müslümanların azim ve gayretlerine delil olan bu gibi harika olaylara ciddi gözle bakmayanlar konumuz dışındadır. Çünkü bu gibi müşkülpesentler, Arapları güçlü ve kuvvetli oldukları zamanda değil, devletlerinin zayıfladığı, Arap asabiyetinin ve gayretlerinin gerilemeye başladığı dönemden sonra tanıdıkları için, o parlak devirlerinde o gibi teşebbüs ve harikulade eserler ortaya çıkarmalarına inanmamışlardır. Bu tür bilgilere de inanmak istememişlerdir. Ancak günümüzde bu bilgilerin doğruluğuna inanmamak için herhangi bir sebep yoktur.

Müslümanlarla Çin arasında kurulan ticari ilişkilerle ve tüccarların o bölgedeki seyahatleriyle ilgili elimizdeki en eski eser, "*Silsiletü't-Tevarih*" kitabıdır. H. 3. yüzyılda yaşamış tacir Süleyman ile Ebu Zeyd Hasan tarafından yazılan bu eser, Araplarla İranlıların Basra Körfezi sahillerinde, Hindistan ve Çin topraklarında yaptıkları deniz seyahatlerini anlatır. Söz konusu kitap, ünlü müsteşrik Reyno tarafından Fransızca çevirisiyle 1811'de Paris'te yayımlanmıştır. İkinci bir eser olarak Mesudi'nin *Mürucu'z-Zeheb* adlı eseri gelir. Bu kitap oldukça meşhur bir eserdir. Bunların dışında Arapça'da daha pek çok coğrafya kitabı vardır. Her biri aynı zamanda bir seyahatnamedir. En ünlüleri, *Belhî, İstahrî, İbn Havkal, Maktisî* ve diğerlerinin yazdıkları eserlerdir. Burada daha fazla malumat vermeyi gerekli görmüyoruz.

Abbasilerle Hint ve Çin hükümdarları arasında çeşitli münasebetler bulunduğuna, iki taraf arasında kesintisiz bir biçim-

de hediyeleşmeler yapıldığına dair Arap tarih kitaplarında pek çok bilgi mevcuttur. H. 2. yüzyıl sonlarından itibaren Hindistan hükümdarları tarafından birtakım özel heyetler, hediye ve mektuplarıyla birlikte Bağdat'a gelmekteydiler.[13] Aynı şekilde Çin hükümdarları tarafından da Bağdat'a heyetler gönderilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Avrupa Kralları ile İlişkiler

İslâm hükümdarlarıyla Avrupa'nın ortaçağda en önemli devletleri olan Bizans, Cermen, Frenk, İspanya arasındaki ilişkiler Doğu hükümdarlarıyla olan ilişkilerden daha kuvvetliydi. Bizans hükümdarları ile Emeviler zamanından itibaren sıkı münasebetler vardı. Aralarında barış, hediyeleşme, esir alışverişi gibi meseleler için sürekli bir bağlantı vardı.[14] İki taraf, gerek kara, gerekse deniz savaşlarından uzak kalmıyordu. Emeviler birkaç defa Konstantiniyye şehrini kuşatmış, fethini başaramamışlarsa da Avrupa kıtasında birçok şehir ve kasabayı fethetmiş, Avrupa devletlerini korku ve telaşa düşürmüşlerdi. Abbasiler de aynı şekilde tüm Avrupa'yı endişelendirmişlerdi.[15] Halife Harun Reşid, Konstantiniyye İmparatoriçesi Iréne'yi, kendisine yıllık vergi ödemek zorunda bırakmıştı. Bir başka deyişle Bizans'ı haraçgüzar yapmıştı. Devletler arasında karşılıklı hediyeleşme konusuna gelince; Harun Reşid'in Fransa Kralı Şarlman'a gönderdiği hediye çok ünlüdür. Bununla beraber Bizans hükümdarları, İslâm halifesine çoğunlukla kılıç, elbise, kumaş, güzel kokular vb hediyeler gönderiyorlardı. Büyük ihtimalle Rum İmparatoru Michael'in 100 rıtl misk ve 100 samur kürkü gibi kıymetli eşya dahil olmak üzere halife Me'mün'a gönderdiği hediye, bu hususa bir örnektir.[16]

Frenk Kraliçesi Tarya, H. 293 yılında, halife Müktefi'ye 50 kılıç, 50 mızrak, 20 top altın sırmalı kumaş, 20 Slav asıllı uşak,

13 *El İkdü'l-Ferîd*, I, 149; Mesudi, II, 248.

14 *El Müberred*, 269, 324.

15 İbnü'l-Esîr, VI, 74.

16 *Fevatü'l-Vefiyyât*, I, 240.

20 cariye, aslana bile yenilmeyecek büyüklükte 10 köpek, 6 doğan, 7 şahin ve rengârenk, ipekli büyük bir çadır hediye etmişti.[17]

Halifeler de haberleşme amacıyla Bizans imparatorlarına özel heyetler gönderirlerdi. Buveyhilerden Azdü'd-Devle, H. 371 yılında İbn Bakillani adıyla meşhur olan Eş'ari kadısını Rum imparatoru II. Vasil'e, cevabi bir mektupla göndermiş, bu zatın İmparator sarayında gösterdiği onurlu tavır, orada yaşayan Müslümanların kadrini ve kıymetini artırmış, morallerini yükseltmişti.[18]

Endülüs-Avrupa İlişkileri

Endülüs'te kurulan İslâm devletleriyle Avrupa arasındaki ilişkiler oldukça sıkıydı. Konstantiniyye imparatorları, hem kendilerinin hem de Endülüs Emevilerinin düşmanı olan Abbasilere karşı desteklerini kazanmak için, Endülüs halifeleri ile dostani ilişkiler içindeydiler. Hatta Endülüs Emevi hükümdalarından Abdurrahman Evsat ile çağdaş olan Doğu Roma İmparatoru Théophile, H. 225 yılında, halifeye birçok hediyelerle birlikte bir mektup göndererek, Me'mûn ve Mutasım tarafından gördüğü baskı üzerine kendisini, doğu İslâm topraklarının fethine teşvik etmiş ve bu mektupta, o iki Abbasi halifesini de cariye çocuğu olarak niteleyip, hakarette bulunmuştu. Abdurrahman da bu hediyelere karşılık, çeşitli hediyelerle devletin önde gelen şairlerinden Yahyâ El Gazzal'ı imparatora elçi olarak göndermiş ve dostlukları pekiştirmişti.[19] Daha sonra III. Abdurrahman'ın hilafeti zamanında, Endülüs İslâm orduları Avrupa devletlerinden daha önce hiçbir İslâm askerinin ayak basmadığı yerlere kadar gücünü genişletince, bölge hükümdarları, halife ile iyi ilişkiler kurmak zorunda kalmış, aradaki ilişkiyi düzeltmek ve dostluk temini için Roma, Konstantiniyye ve başka yerlerden İslâm başkentine elçiler gelmeye başlamıştı. Ayrıca

17 *Müstadraf*, II, 46.

18 İbnü'l-Esîr, IX, 6.

19 *Nefhu't-Tîb*, I, 163.

Endülüs İslâm ülkesi hududu üzerinde, Castille ve Benilune ile ona bağlı sınır bölgelerinde bulunan İspanya hükümdarları da yanına gelerek, elini öpmek, memnuniyetini celbetmek, bağışlarını almak ve atlarına binmekten çekinmemişlerdi.[20]

III. Abdurrahman'a, İspanya'nın diğer hükümdarlarından da hediyeler geliyordu. Barcelona ve Tarragone hükümdarları, barış anlaşmasını yenilemek için kendisiyle hediyeleştikleri gibi[21] o zamanki Slav hükümdarı, Alman hükümdarı Büyük Othon ile Rhon'un arka bölgesinde bulunan Fransa'nın o zamanki hükümdarı, Uzakdoğu'daki Fransız hükümdarı Conrad tarafından özel elçiler gönderiliyordu. Halife Abdurrahman, bu elçileri mükemmel bir şekilde karşılamıştı. Slav hükümdarının yanına Slav elçisi ile piskopos Rebi'yi göndermişti. Kısacası III. Abdurrahman, çok itibarlı, azametli ve güçlü bir hükümdardı. Rum kayserleri, Frenk, İspanyol, Cermen hükümdarları dahil olmak üzere Avrupa'da onun dostluk ve müttefikliğini elde etmek için çaba sarf etmeyen bir hükümdar yoktu. III. Abdurrahman'ın, Avrupa hükümdarları tarafından gelen elçilerin kabulünde, İslâm devletinin güç ve kudretini göstermek maksadıyla düzenlediği gösterişli merasimler hakkında Makkari'nin *Nefhu't-Tîb* kitabında mükemmel ayrıntılar vardır.[22] III. Abdurrahman, Zahire Sarayı'nı inşâ etmek istediğinde, adı geçen hükümdarlar tarafından, rengârenk ve çeşitli mermer ve taştan birçok hediye gönderilmişti.[23] Bu konuyu, o muhteşem sarayın inşasıyla ilgili bilgi verirken ayrıntılarıyla aktarmıştık.

Avrupa hükümdarları ile diğer İslâm halifeleri arasında kurulmuş olan ilişkileri de bu anlatılanlarla kıyaslamak gerekir. Örneğin, Bizans İmparatoru'nun hediyeleri, Mısır hükümdarına –özellikle Fâtımîlerin parlak dönemlerinden sonraki zamanlarda– devam ediyordu. İmparator IX. Konstantin, Fâtımîlerden Mustansırbillah'a 437 senesinde birtakım önemli hediyeler göndermişti. Bunların kıymeti 30 kantar saf altına ulaş-

20 *Nefhu't-Tîb*, I, 167.

21 *Nefhu't-Tîb*, I, 181.

22 *Nefhu't-Tîb*, I, 172.

23 *Nefhu't-Tîb*, I, 270.

mıştı. Her kantar, 10 bin dinar olduğundan söz konusu hediyenin kıymeti, 300 bin dinar demek oluyordu.[24] Bizans hükümdarları tarafından Kahire'ye elçi geldiği zaman Babü'l-Fütuh'un yanında attan iniyor, yürüyerek yerleri öptüğü halde halifenin oturduğu büyük saraya varıyordu.[25]

Halifelerin Oyun ve Eğlenceleri

Hükümdarlar, tarihin ilk dönemlerinden itibaren boş vakitlerinde fikren, bedenen bir dinlenme ve rahatlama aracı olarak çeşitli oyunlarla eğlenmeye rağbet göstermişlerdir. Her millet kendi ahlaki değerleri, gelenek ve görenekleriyle uyumlu oyun ve eğlencelerle farklılık göstermiş ise de hükümdarlar tam aksine birbirine benzer, aynı amaca yönelik oyunları tercih etmişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ava gitmek, kuş yetiştirmek ve terbiye etmek. Bu eğlenceler, Cahiliye Devri'nde de biliniyordu. Fakat top ve çevgan ile oynamak, fındık atmak, tavla ve satranç oynamak gibi oyunlar Arapların dışındaki kültürlerden iktibas edilmişti. Bunda öncülük eden de Harun Reşid zamanının Abbasi Devleti'ydi. Halifeler arasında top ve çevgan ile oynayan, mızrak tepesine hedef dikerek ok atma yarışması düzenleyen, satranç ve tavla oynayan ve oyuncuları ödüllendirerek ayrıca maaş bağlayan ilk halife de Harun Reşid'dir.[26] İslâm uygarlığının en parlak zamanlarında, halifelerin boş zamanlarında başlıca eğlenceleri şunlardı:

Ava Çıkmak

Ava çıkmak İslâm'dan önce de bilinen bir âdetti. Ancak o zamanlarda, sadece ok veya kapan ile ceylan veya kuş avlamakla sınırlıydı. Daha sonra Müslümanlar, Rum ve İranlılarla temasa geçince, av şekillerinde de çeşitlilik ve genişlik arttı. Doğan kuşları, şahinler, tavşancıllar, atmacalar gibi yırtıcı kuş-

24 *El Müstedraf*, II, 46.

25 Makrîzî, II, 107.

26 Mesudi, II, 365.

lar yetiştirmeye ve onları terbiye etmeye başladıkları gibi domuz, ceylan ve yaban eşeklerini avlamak için de köpek kullanmaya önem verdiler. Avcılıkla meşgul olan ilk halife de Muaviye'nin oğlu Yezid idi. Kendisi aşırı derecede zevk ve sefaya, avcılığa çok meraklıydı. Birçok yırtıcı kuş, maymun, pars besliyordu. Avcılığı, dinlenmek ve spor için değil, eğlence için yapıyordu. Köpeklerine altından halkalar, bilezikler taktırıyor; altın sırmalı çullar giydiyor; her köpek hizmetine bir köle tahsis ediyordu.[27] Yezid dışında başka Emevi halifeleri de avcılığa düşkün idarecilerdi.

Abbasiler devrinde de avcılığa meraklı, yırtıcı kuşlarla av köpekleri ve parsların terbiyesinde pek ileri giden, bu uğurda büyük masraflar yapan halifeler olmuştur.

Av hayvanları ve yırtıcı kuşların bakımı için şahinciler, atmacacılar, cuhhaller (keklik avcıları), şiryanlar (aslan avcıları), zaarcıbaşılar vb işler için özel memurlar görevlendirilmiş ve onlara maaşlarla timarlar verilmiştir. Çağdaş şairler, kuş ve diğer hayvanların şekil ve boylarını, hareketlerini ve diğer meziyetlerini tasvir etme konusunda birbirleriyle yarışmışlardır.[28] Devrin âlimleri de avcılığın türleri hakkında çeşitli kitaplar yazmışlardır.

Abbasi halifeleri, ceylanlar, çeşitli kuşlar, yaban eşeklerinin yanı sıra, vahşi hayvanların avlanmasından da zevk alıyorlardı. Bu ava meraklı olan ilk halife Mehdî, sonra da Harun Reşid olmuştur. Harun Reşid'in oğlu Salih, domuz avına düşkündü.[29] Oysa diğer oğlu Me'mün, diğer vahşi hayvanları avlamayı seviyordu. Bu hayvanlar, özel eğitilmiş bir grup adam vasıtasıyla avlanıyordu.[30] Halife Mutasım, avcılığa özellikle de sürek avına en meraklı halifelerden biriydi. Bağdat yakınında, Düceyl Irmağı civarında avlanmak için özel yerler yaptırmıştı. Ava çıkınca, yaptırdığı duvarın karşısında, adamlarıyla beraber ehil olmayan hayvanları kovalayıp duvar tarafına kaçırıyor, sonra

27 El Fahri, 49.

28 *Tertibü'd-Düvel*, 146 ve *Divan-ı Ebi Nüvaz ve Egani*, IX, 116.

29 *Egani*, IX, 97.

30 Mesudi, II, 213.

adamlarıyla, atlarıyla, av köpekleriyle, parslarıyla bir yarın halka teşkil ederek, gittikçe bu halkayı küçültüyor, sonunda nihayet hayvanlar önlerinde duvar ile Dicle arasında bir yere sıkışıyordu. Halife Mutasım ile oğulları, akraba ve yakınları, o daire içindeki hayvanlara hücum ediyor, istedikleri kadarını avlıyor, eğleniyor, sağ kalanlarını da bırakıp gidiyorlardı.[31]

Abbasi, Fâtımî, Mervanî, Selçuklular, Atabeyler, Eyyübiler ve Memlüklu hükümdarları da Abbasi halifelerinden farklı değildi. Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın, bir keresinde avladığı hayvanların miktarının 10 bine ulaştığı görülmüş, bunlardan yalnız yaban eşeklerinin ayakları ile ceylanların boynuzlarından bir minare teşkil edilmişti.[32] Melikşah avladığı her hayvan için 1 dinar sadaka veriyordu. O gün bu büyük av için 10 bin dinar sadaka vermişti.[33] Selçuklu sultanı Mesud, av köpeklerine meraklı bir sultandı. Öyle ki onlara sırmalı atlastan çullar giydiriyor, ayaklarına altın bilezikler taktırıyordu. Sultan Ebu Abdullah Mustansır, Mağrip'te Bizrete bölgesinde düz bir ovada, duvarlı bir av tuzağı yaptırmıştı. Adamlarıyla ava çıktığı zaman, Mutasım gibi avlarını duvar dibine sıkıştırıyordu. İbn Münkaz'ın *Kitabü'l İtibar*'ında avcılık ve av şekilleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

At Yarışları

Özellikle Yunanlılar, Romalılar ve İranlılar başta olmak üzere gerek eski milletlerden gerekse daha sonrakilerden at koşularına ehemmiyet vermeyen bir millet yoktur. Cahiliye Arapları da en eski zamanlardan beri at yarışları düzenliyorlardı. Hatta çoğu kez bu yarışlar yüzünden kabileler arasında savaşlar çıkıyordu. Bir gelenek olarak atlarını yarış meydanına onar onar gönderiyorlardı. Koşulara katılan her bir atın özel bir adı ve numarası vardı.[34]

---

31 El Fahrî, 47.

32 Ibn Hallikan, II, 124.

33 *Kitabü'l-İtibar*, 150.

34 Mesudi, II, 380.

Uygar milletlerle kaynaşmaya ve karışmaya paralel olarak, at ve atçılık konusundaki bilgileri de artan Müslümanlar, at besleme ve eğitme konusunda da uzmanlaşmışlardı. Halife Muaviye özel bir koşu meydanı, yani hipodrom kurdurmuştu. Burada yapılan yarışmalarda birinci olanlara ciddi hediyeler veriliyordu. Koşu meydanlarının bitiş yerine bir kamış dikiliyordu. İlk önce o noktaya varıp, kamışı yerinden çıkaran birinciliği kazanmış oluyordu. Bu konu ile ilgili anlatılan ilginç hikâyelerden birisi şudur: Halife Yezid bin Muaviye'nin, Ebu'l Kays adında bir maymunu varmış. Yezid bu maymunu sohbetlerinde bulunduruyor, bir minder üzerine oturtuyormuş. Ebu'l Kays, gayet zeki, kurnaz, hilekâr bir maymunmuş. Bir gün Yezid, ehil ve özel terbiye görmüş, ağzına gem, sırtına eğer takılmış bir dişi yaban eşeğinin üzerine bu maymunu bindirip koşulara çıkarmış. Yezid'in maymunu bir gün koşuyu kazanmış, kamışı yerinden çıkarmış, alıp getirmiş. O gün bu ilginç hayvan, sarı ipekten bir kaftan, ipekten rengârenk ve parçaları sarkık bir külah giymiş, nakışlı, kırmızı ipekten yapılmış bir eyere binmişti.[35]

Emevi halifelerinden Hişam bin Abdülmelik de at yarışlarına önem veren bir başka halifeydi. Özellikle yarış atlarının bakım ve terbiyesiyle yakından ilgileniyor, cins at bulduğunda parayı esirgemiyordu. Bu yüzden 4 bin adet ata sahip olmuştu. O tarihe kadar hiçbir Arap'ın yanında bu kadar at birikmemişti. Hemen her yarışa katılan Zahid adındaki atı, büyük ün kazanmıştı. Aynı şekilde Emevi halifelerinden Velid bin Yezid de koşu atlarına çok meraklı olup, ahırında bin adet at beslemekteydi. Onun en süratli atı da Sindî adındaki atıydı. Hişam zamanında bu atla müsabakalara katılıyordu. Sindî bu yarışmalarda Zahid'den geri kalıyor; fakat çoğunda da ona yetişiyor ve yarışmalardan ikinci çıkıyordu. O dönemde en ünlü koşu meydanı Rasafetü'şşam'da idi. O devrin daha birçok meşhur koşu meydanları, birçok ünlü müsabakaları vardı.[36] Emevi hanedanından Muhammed bin Yezid bin Abdülmelik'in parlak bir kaside-

35 Mesudi, II, 68.

36 Mesudi, II, 129 ve 135.

si, müsabaka meydanında birinci gelen attan, onuncu gelen ata kadar sırayla koşuyu kazanan atların isim ve tariflerini anlatır. At yarışları konusunda yazılan kasidelerin en parlağı budur.[37]

Abbasiler de at koşularına Emevilerden daha az meraklı değildiler. Rakka ve Şamasiye'de büyük hipodromlar yaptırmışlardı. Halife Harun Reşid, daha önce de söylediğimiz gibi at koşularına çok meraklı bir halifeydi. Emevilerde olduğu gibi Abbasilerde de şairler, yarışmayı kazanan atların medh u senasına dair kasideler yazıyorlardı.[38] Diğer İslâm devletleri dönemlerinde düzenlenen at koşuları ve hipodromlar da bunlara benziyordu. Mısır'da İbn Tolun ve Baybars meydanları ile Endülüs'te Hakem'in meydanları aynı zamanda en önemli hipodromlar arasındaydı.

Top ve Çevgan

Bu oyun, İranlılardan alınan bir oyundu. İlk kez, Abbasi halifesi Harun Reşid devrinde İslâm dünyasında oynanmıştır. Bu oyun, adından da anlaşılacağı üzere mantar vb hafif ve yumuşak bir maddeden yapılmış bir top ile başları eğri birtakım değneklerle oynanıyordu. Top, oyun meydanına atılıyor; oynayanlar atlara biniyor; o değnekleri topa vurarak topla oynuyorlardı. Bu oyuna en fazla merakı olan halife Mutasım hakkında bir fıkra da anlatılmıştır: Halife bir gün oyun oynamak ister ve adamlarını oyun sırasına göre sıralar. Valilerden Afşin'i, kendisine rakip yapmak ister. Afşin:

> "– Şevketlü hünkarım! Kulunuzu bundan affediniz.
> – Ne için?
> – Çünkü gerek ciddiyet gerek oyun mevkilerinde olsun, halife efendimizin aleyhinde bir yerde durmak istemiyorum."

Bu cevaptan memnun kalan halife, Afşin'i kendi tarafına almıştı.[39]

---

37 Mesudi, II, 381.

38 *El İkdü'l-Ferîd*, I, 47; Mesudi, II, 199.

39 *Tertibü'd-Düvel*, 130.

Emin hilafet makamına gelir gelmez, hemen ertesi günü top ve çevgan oyunu için Mansur'un sarayı civarında bir meydan kurulmasını emretmişti.[40]

Fındık Atma Oyunu

Fındık, toprak, taş, kurşun ve benzerlerinden yapılan küçük güllelere verilen addır. Gerek adı gerekse oynama şekli İranlılardan iktibas olunmuştur. Fındıklara "cülâhik" kelimesinin çoğulu olan "cülâhikât" da deniliyordu. İranlılar eski devirlerde ok atar gibi bunları da yaylar vasıtasıyla atmaktaydılar. Araplar bu oyunu Hazreti Osman'ın son yıllarında İranlılardan öğrenmişlerdir. İlk çıktığında Medine'de kötü ve gereksiz kabul edilen bir oyundu.[41] Ancak çok zaman geçmeden insanlar bu oyuna alıştılar. Öyle ki fındık atıcılardan oluşan askeri bölükler bile oluşturuldu. Daha önce de söylediğimiz gibi Harun Reşid'in "Neml-Karınca" adında bir bölüğü vardı. Bunlar halife alayının önünde gider, yolu kapatanlara fındık adı verilen bu küçük gülleleri fırlatarak, güzergâhı açarlardı. Abbasiler devrinde, bunların sayısı iyice artmıştı. Şehirlerin dışına çıkarlar, kuş vb hayvanları avlamaya çalışırlar[42] ve bu tavırlarını kabadayılık türü bir davranış olarak kabul ederlerdi. Fındık atıcılar, çoğunlukla güvercin uçurmakla vakit geçirirlerdi. Özel bir şalvarla birlikte kendilerine ait bir tür özel üniformaları vardı. Şalvara da kabadayılık şalvarı derlerdi. Bağdat'ta yaşayan alt sınıftan türeyen ayyarlar, Abbasi devletinin son zamanlarında bu şalvarları giymeye başladılar. Halife Nasır, hilafet makamına çıkınca, fındık atmak ve güvercin uçurmaya meraklı biri olarak, bu işle uğraşanlara büyük destek vermişti. Kendisi de bizzat bu şalvardan giyiyordu. Fındık atıcılığa verdiği önemden dolayı günümüzdeki bazı yeraltı örgütlerinde olduğu gibi, aralarında güçlü bir bağ olması düşüncesiyle kabadayılık şerbeti içen ve şalvarını giyenlerden başka kimsele-

40 *Tarihu'l-Hulefa*, 116.

41 İbnü'l-Esir, III, 90.

42 *Egani*, II, 93.

rin fındık atmalarına izin vermemişti. Kendisini de fındık atıcıların piri ilan etmiş, istediğini bu tarikata kabul, istemediğini de reddetmişti. Bu halife, H. 607 yılında hilafetini tanıyan melik ve emirlere birer mektup göndererek, kabadayılık şerbetini içmelerini, şalvarlarını giymelerini, fındık atıcılıkta kendi grubuna dahil olmalarını, kendisini bu tarikatın piri olarak tanımalarını tavsiye etmiş, onları da davet etmişti. Bu grubun mesleğine girmek isteyenler Bağdat'a gidiyor, halifenin eliyle tarikat şalvarını giyiyordu. Artık hiç kimse bu tarikata girmeden fındık atıcısı olamıyordu. Irak ve diğer bölgelerde bulunan bütün fındık atıcılar, bu gruba veya teşkilata üye olmuşlardı. Yalnız İbnü's Seft adında bir fındık atıcısı, bu mesleğe girmek istemediğinden Bağdat'tan Şam'a kaçmıştı. Halife onun arkasından adam göndermiş, teşkilatı ve kendisinin pirliğini kabul etmesi için para bile vermek istemiş ancak adam bunu reddetmişti. İbnü's Seft, halifeyi reddetmesini uygun görmeyenlere, "Cihanda ne kadar fındık atıcısı var ise cümlesi halifeye bağlı. Kendisine bağlı olan bir tek fındık atıcısı veya ok atıcısı var ise o da benim. Bu şekilde tek kalmak, benim için en büyük şereftir,"[43] demiştir.

Velhasıl, ortaçağ İslâm dünyasında, Irak, Şam, Mısır, Fars bölgelerinde, fındık atıcılığının büyük önemi vardı. Kahire'deki bir bölge, fındık yayları işiyle uğraşıyordu. Daha sonra, şimdiki tüfek demirine benzer bir şekilde boş borular gibi aletlerle tazyikli hava vasıtasıyla fındık atan aletler yapıldı. Daha sonra barut icat edilince, barut kuvvetiyle atmaya başladılar. Fındık atan bu alete, "bındıkiyye" adı verilmişti. Arapça'da, günümüzde, "tüfenk" demek olan bu lafız bu şekilde fındığa ait olarak türetilmişti. Havada veya bir mızrak tepesinde hedef dikerek ok ile nişan almak oyunu da fındık atıcılık gibidir. Bu da İranlılardan Araplara geçmiş bir oyundu. Bunun öncüsü de yine Harun Reşid olmuştur.

Satranç da oyun ve eğlence grubuna girer. Satranç, Hint oyunlarından biridir. Ancak Araplar, bu oyunu Hintlilerden değil, İranlılardan öğrenmişlerdir. Aynı şekilde bu oyunu da

43 İbnü'l-Esîr, XII, 202; İbn Haldun, II, 535; Ebu'l Fida, III, 119 ve 142.

İslâm dünyasına ilk taşıyan halife Harun Reşid olmuştur. Nitekim ilk tavla oynayan zat da kendisidir.

Yırtıcı Hayvan Besleme

Halka korku ve dehşet vermek amacıyla yırtıcı arslan, fil ve kaplan beslemek de halifelerin eğlenceleri arasındaydı. Bunu ilk başlatanlar da Abbasiler olmuştur. Halife Mansur eski hükümdarların file pek ziyade önem verdiklerini öğrenince, onlara özenerek çok sayıda fil satın almış ve terbiye ettirmişti. Harun Reşid'in kafesler içinde muhafaza ettiği birçok arslan, kaplan ve benzeri hayvanı vardı.[44] Diğer halifeler, yırtıcı hayvan, köpek, maymun ve emsali hayvan beslemekte daha da ileri gitmişlerdi. Rivayete göre Harun Reşid'in zevcesi Ümmü Cafer'in bir maymunu vardı. 30 kişi maymunun bakımıyla görevlendirilmişti. İnsan gibi ona elbise giydiriliyor, beline kılıç takılıyordu. Ata bindirildiği zaman da bu otuz kişi ona hizmette bulunuyor ve yanına girdikleri zaman ellerini öpüyorlardı. Bir gün Yezid, veda için Valide Sultan Zübeyde'nin yanına gider. Maymunu yanına getirip elini öptürmek isterler. Maymun eli öpmeyi izzetinefisine yakıştıramayan Yezid, kılıcını çekerek bir darbe ile maymunu iki parça eder ve hiddet içinde oradan savuşup gider. Harun Reşid olayı işitince Yezid'e adam gönderir, kendisini huzuruna getirterek bu hareketinden dolayı onu hesaba çeker. Bunun üzerine Yezid, "Şevketmeâb! Halifenin elini öpmek ile müşerref olduktan sonra maymun elini nasıl öpeyim? Bunu asla kabul edemem" diye cevap verir. Bu mantıklı söz üzerine Halife Harun Reşid onu haklı görüp affeder.

Halife Mühtedî'ye kadar, tüm Abbasi halifeleri vahşi hayvan besleme geleneğini özenle devam ettirmişlerdir. Bu halife zühd ve dindarlıkta, Emevilerden Ömer bin Abdülaziz'e benzemek isteyen halifelerden biriydi. Bu yüzden iktidara gelir gelmez saraylarda bulunan vahşi hayvanların telef edilmesini, köpeklerin çıkarılmasını emretmiştir. Fakat yasağı uzun süreli olmamıştır. Vefat edince tekrar eski hale dönülmüş, hatta bazıları bu vahşi

44 *El-İkdü'l-Ferîd*, I, 10.

hayvanları oturdukları divanlara bağlamaya başlamışlardı. Mesela Buveyhilerden Azdü'd- Devle, divanında tahtı üzerine oturduğu zaman halka korku ve dehşet vermek için zincirlerle bağlanmış aslanlar, filler ve kaplanlar getirtiyor, divanın kenarlarına bağlattırıyordu.[45]

Mısır, Endülüs ve diğer yerlerde kurulmuş olan devletleri de bunlarla kıyaslayabiliriz. Tolunoğulları hükümdarlarının ikincisi olan Humareveyh'in aslan beslemesine mahsus bir dairesi vardı. Daire her biri bir erkek aslan ile dişisini alabilecek büyüklükteydi. Her evde, yukarıdan ustalıkla açılır kapılar vardı. Evler birer pencereliydi. Aslanlara bakan adamlar o pencereden giriyordu. Evlerin zemini kum ile kaplanıyordu. Her evin yanı başında suyun akması için bakır oluklu bir mermer havuz yapılmıştı. Evlerin ortasında gayet büyük bir sofa mevcuttu. Bir tarafında bakır oluklu büyük bir mermer havuzunu içine alan bu sofa kum ile döşenmişti. Aslanlardan herhangi birinin seyisi o aslanın kafesini temizlemek, yahut yemek için et atmak istediği zaman yukarıdan kapıyı açıyor, arslana bağırıyordu. Aslan hemen orayı bırakıp, sofaya çıkıyordu. Seyis kapıyı kapıyor, pencereden kafesin içine giriyor, pisliği süpürüyor, yerdeki kumu temiz kum ile değiştiriyor, et parçasını temizleyip parçaladıktan sonra özel yerine koyuyor, havuzu temizliyor, su dolduruyor, sonra dışarı çıkıyor, pencereyi kapayıp kapıyı açıyordu. Bu suretle hizmete alışmış olan arslan kapının açıldığını görür görmez hemen evine giderek konulan eti yiyor, doldurulan havuzdan su içiyordu. Bütün bu evler aslanlar ile doluydu. Belli zamanlarda evlerin kapıları açılıyor aslanlar dışarılara çıkıp dolaşıyor birbirleriyle oynaşıyor gün boyunca bu hal devam ediyordu. Akşam olunca da aslan bakıcıları yüksek sesle komut veriyor, her bir aslan kendi kafesinin yolunu tutuyor, barınağını buluyordu.

Bunların içinde mavi gözlü olduğundan Zurayk adı verilen bir aslan vardı. Humareveyh'e çok alışmış, uslu ve sakin olduğundan saray içerisinde serbest dolaşmasına da izin verilmişti. Her gün ona bol miktarda yiyecek veriliyordu. Tolunoğulları-

45 El Fahri, 20.

nın ikinci hükümdarı olan Humareveyh sofraya oturduğunda Zurayk da hükümdarın karşısına geçip oturuyordu. Hükümdar sofrada bulunan tüm yiyeceklerin en güzelleri ile onu besliyordu. Ehlileştirilen diğer dişi bir aslan ise onun gibi itaatli ve dost canlısı olmadığı için özel bir bölmede hapsedilmişti. Zurayk belli zamanlarda o arslanın yanına gidiyor, ziyaret ediyordu. Humareveyh uyuduğu vakit, Zurayk onun başında bekçilik yapıyordu. Humareveyh taht üzerinde yattığında Zureyk tahtın yanında oturuyor, efendisi uyuduğu sürece, başında nöbet tutuyordu. Humareveyh yerde yatıyorsa Zurayk yine ona yakın bir yerde oturuyor, yanına gelenlere dikkat ediyor, bir an bile gaflette bulunmuyordu. Bu aslan hayatını bu şekilde tüketmişti. Zurayk'ın boğazında bir altın tasma vardı. Hükümdar uyuduğunda, yanı başından hiç ayrılmadığı için hiç kimse hükümdarın yanına yaklaşamazdı.[46]

Diğer bazıları vahşi hayvanların beslenme ve bakımında daha da ileri gitmişler, çeşitli zararlı haşereleri bile ehlileştirmeye çalışmışlardı. Abbasi halifelerinden Muktedir'in veziri Cafer bin Hanzabe, engerek yılanı, akrep ve kırkayak gibi haşeratı görmekten büyük zevk aldığından, Kahire'deki evinde bu tür haşerat için mermer döşemeli özel bir sığınak yaptırmıştı. Engereklerle diğer yılanlar özel sepetler içinde besleniyordu. Bunların terbiye ve bakımı ile uğraşmak için özel yılancılar ve memurlar görevlendirilmişti. Mısır bölgesinde oldukça ünlü olan yılan bakıcıları söz konusu devirde oldukça faal bir konumdaydılar. Yakaladıkları yılanların cinsi ve büyüklüğüyle iftihar ediyorlardı. Bu kişiler söz konusu haşerelerden, nadir bir cins yakaladıkları zaman bunu vezire götürüyorlar, ondan bu garip hediyenin karşılığında bol miktarda bağış ve hediye alıyorlardı. Bu olay genellikle şöyle gerçekleşiyordu: Vezir Cafer daha önceden belirlenmiş bir vakitte bir peyke üzerinde oturuyor, yılancılar ve diğer özel memurlar salona girerek, yakaladıkları haşeratı sepetlerinden çıkarıyor, mermerin üzerine salıveriyor, birbirleri ile dövüştürüyorlardı. Garip duyguları olan bu vezir de büyük bir mutluluk içinde onları seyrediyor; bu gös-

46 Makrīzī, 1, 217.

teriden büyük bir zevk alıyordu.[47] Sözü edilen çağlarda ceylan, kumru vb ehil hayvan terbiyesine de büyük önem veriliyordu. Bu gibi hayvanlar çevresi duvarlarla örülmüş ağıllar ve kafesler içerisinde besleniyor, özel bakıcılar elinde terbiye ediliyordu.[48] Fatımî halifelerinden Azizbillah'ın, Anka kuşu da dahil olmak üzere daha önce hiçbir hükümdarın eline geçmeyen ilginç birçok hayvanı vardı. Kaynakların verdiği malumata göre Mısır bölgesinden getirilen bu kuş balıkçık boyunda; fakat cüsse olarak ondan daha büyüktü. Çenesinin altında sakalı vardı. Tepesi üzerinde bir siper bulunuyordu. Çeşitli renkteki tüyleri ile pek çok kuşa benziyordu.[49]

Endülüs Emevi hükümdarlarından III. Abdurrahman, Zehra şehrinde, vahşi hayvanlar ve aslanlar için etrafı yüksek duvarlarla çevrili geniş alanlar, kuşlar için de büyük kafesler yaptırmıştı.[50]

Bunların dışında halifelerin başka türlü eğlenceleri de vardı. Örneğin halife Emin'in yanında küpeli bir balığı vardı. Bu balık yavruyken avlanmış ve hükümdara getirilmiş, hükümdar da kulaklarına ikişer inci taşıyan küpe taktırarak onu büyütmüştü. Buna benzer kuş uçurmak, koç ve horoz dövüştürmek gibi değişik eğlencelerle de meşgul oluyorlardı. Bunlar konusundaki ayrıntıları gerekli görmediğimizden buraya kaydetmiyoruz.

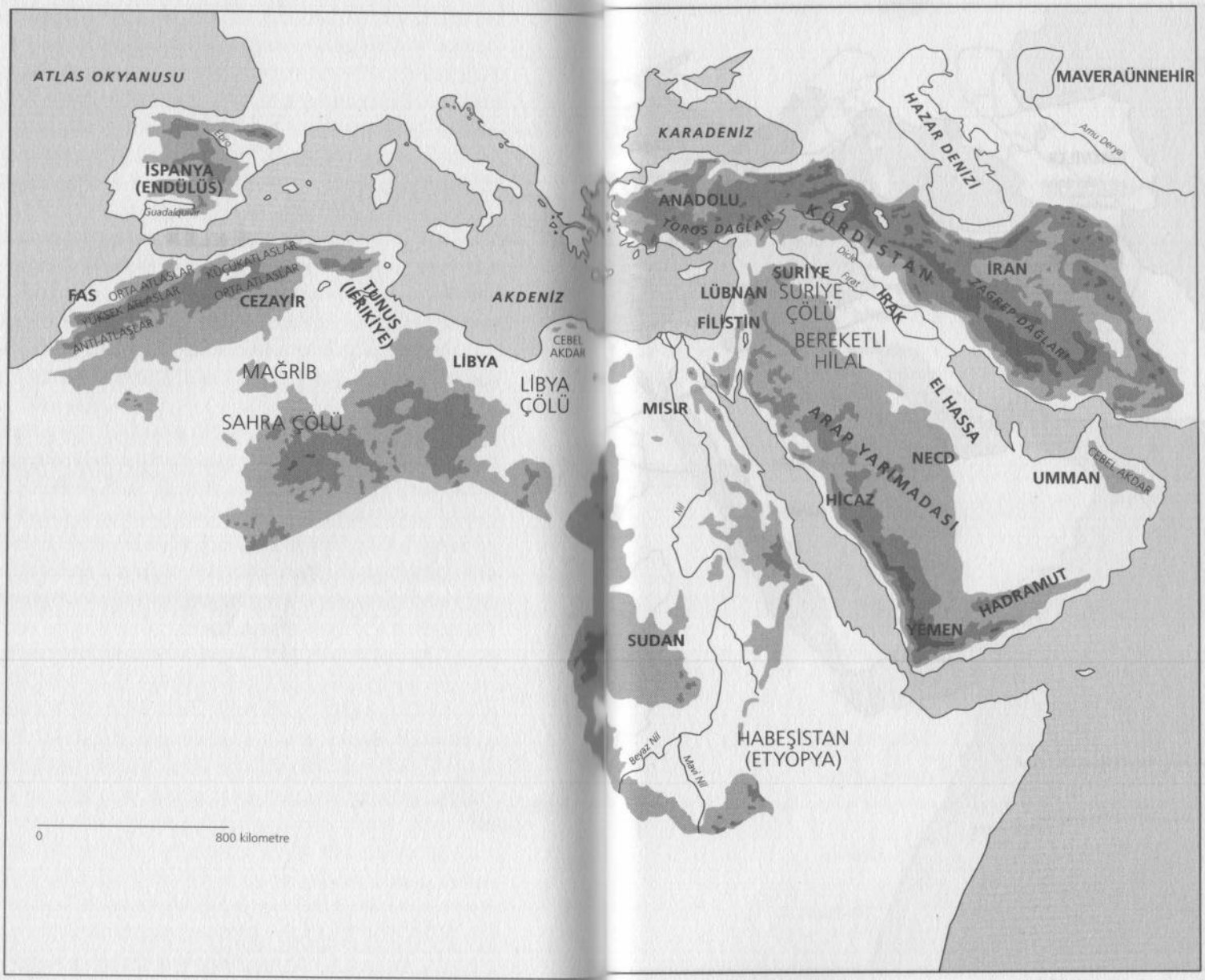
47 *Fevatü'l-Vefiyyât*, I, 105.

48 Mesudi, II, 260; İbnü'l-Esîr, VIII, 66.

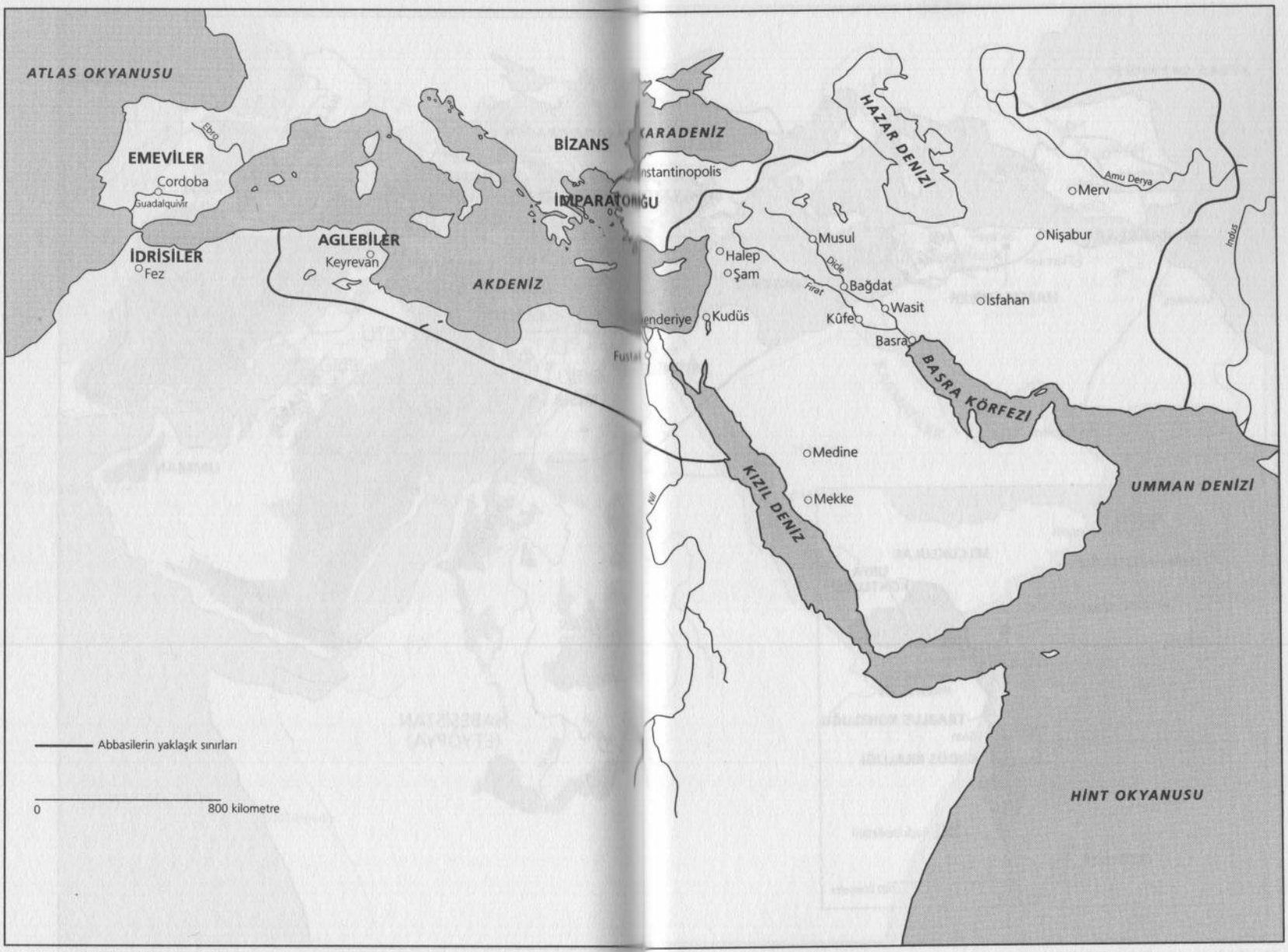
49 İbn Hallikan, I, 267.

50 *Nefhu't-Tîb*, I, 274.

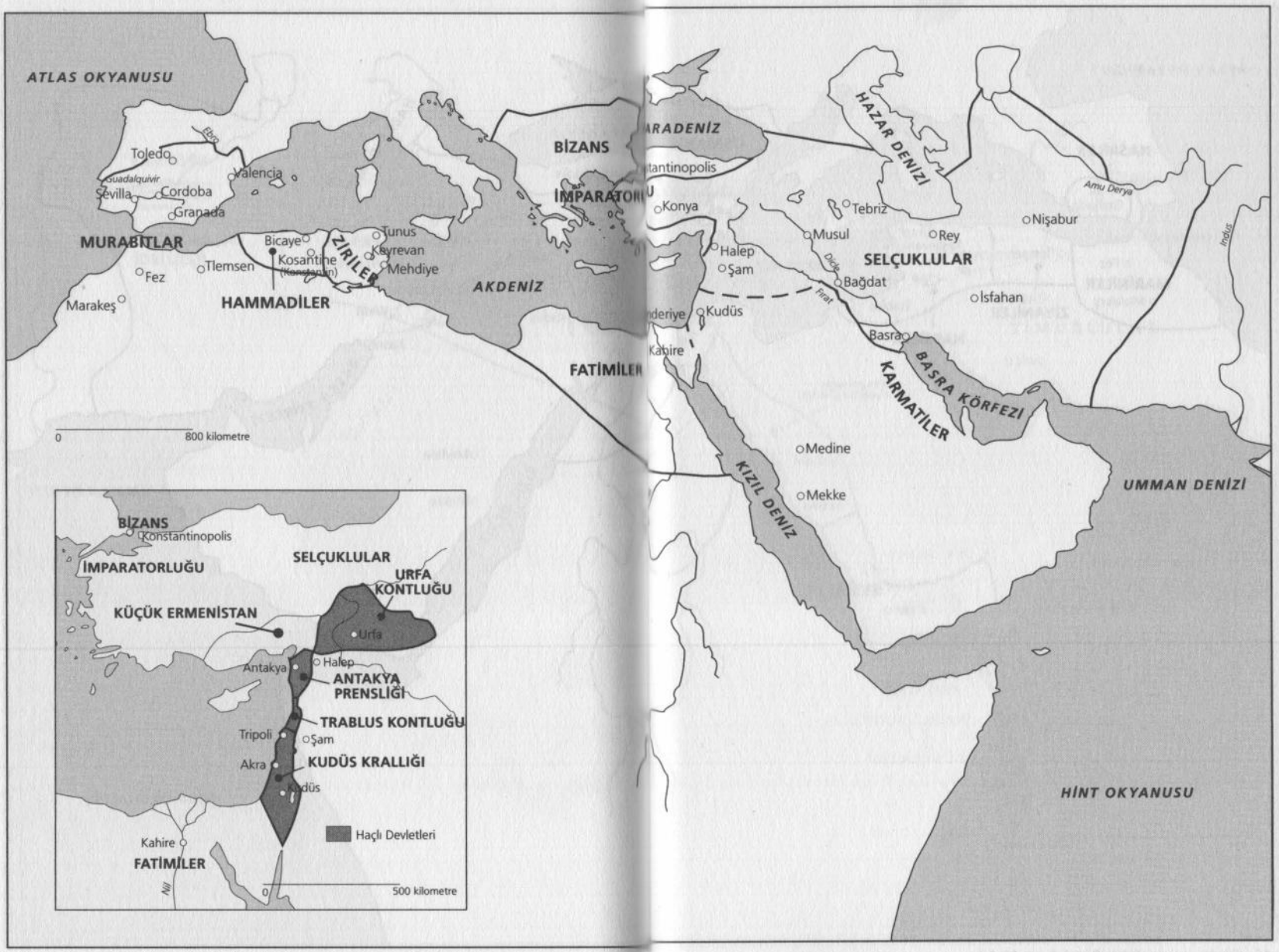
Ekler

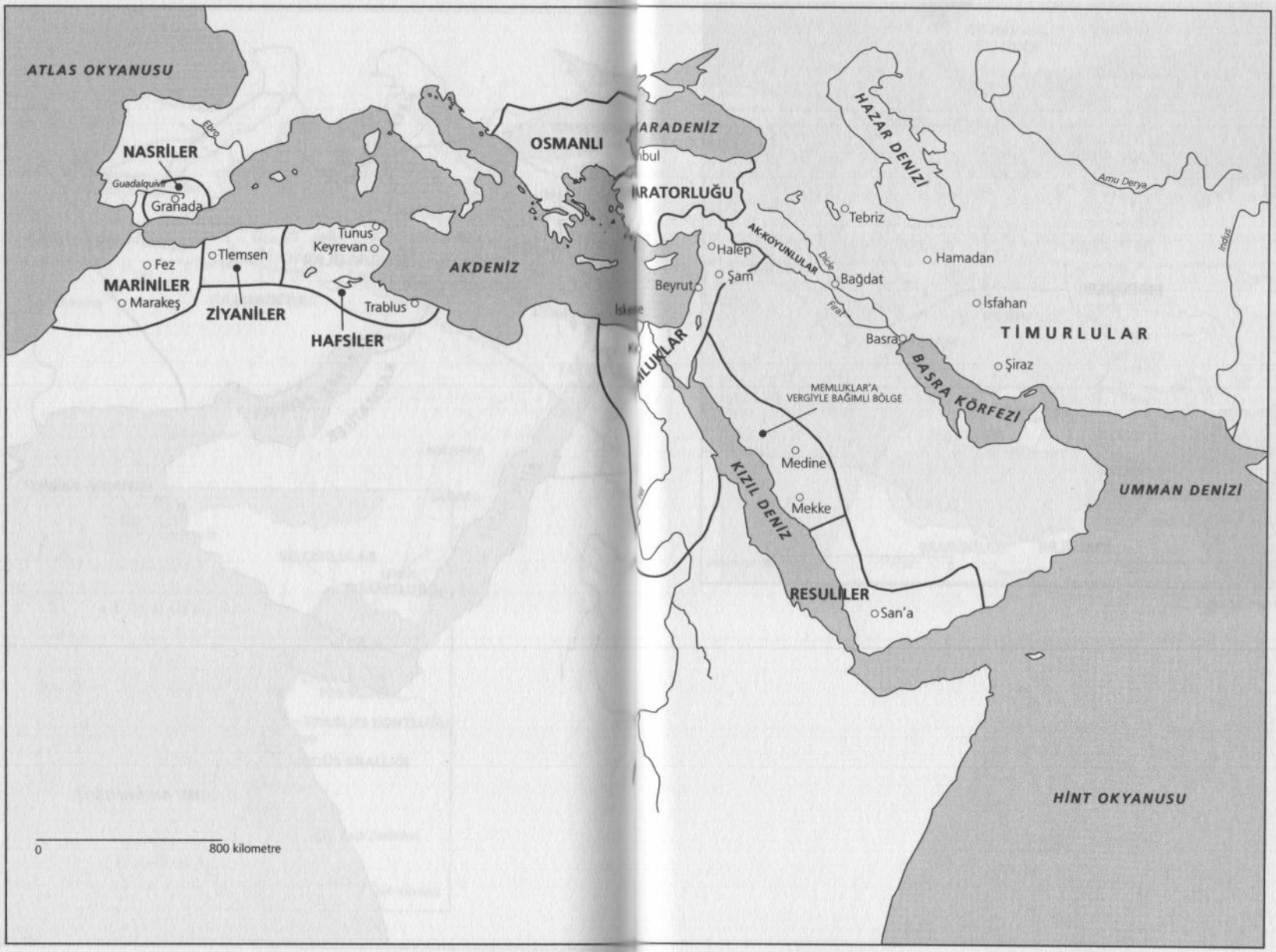
İslâm imparatorluğunun yayıldığı coğrafya.

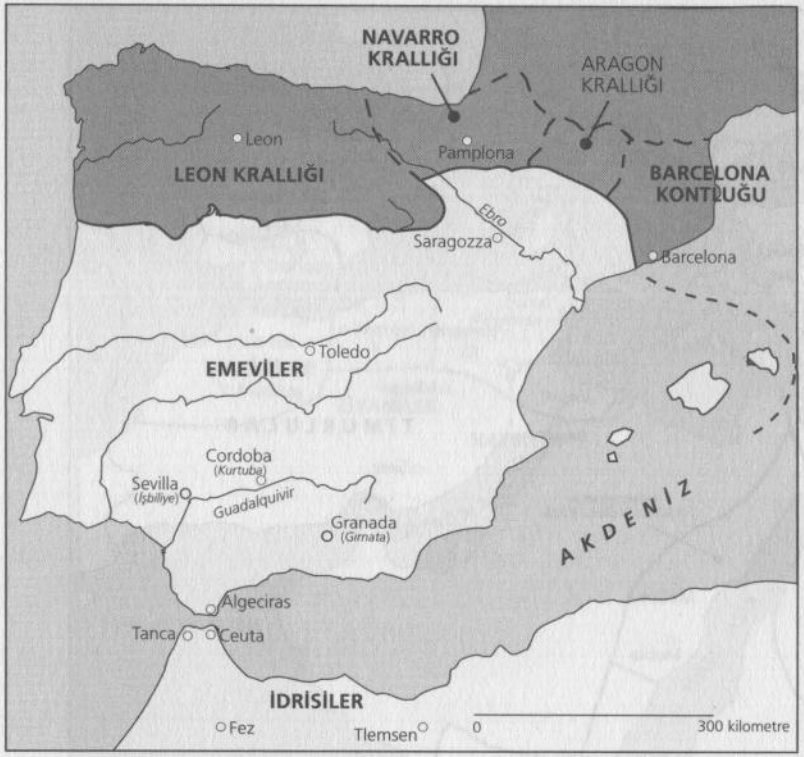
9. yüzyılın başında Abbasi halifeliği.

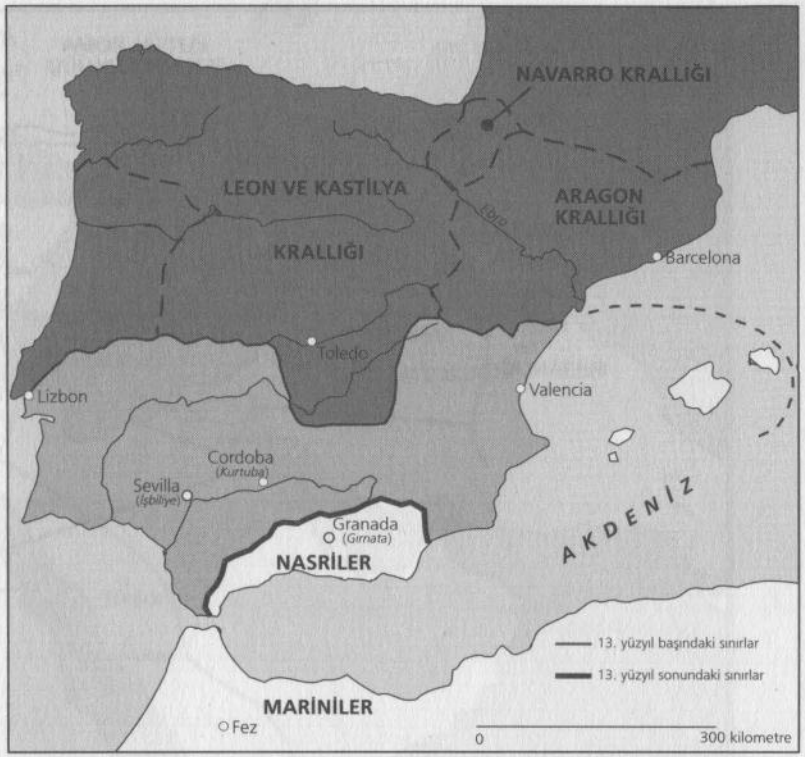
11. yüzyılın sonuna doğru Ortadoğu ve Mağrip.

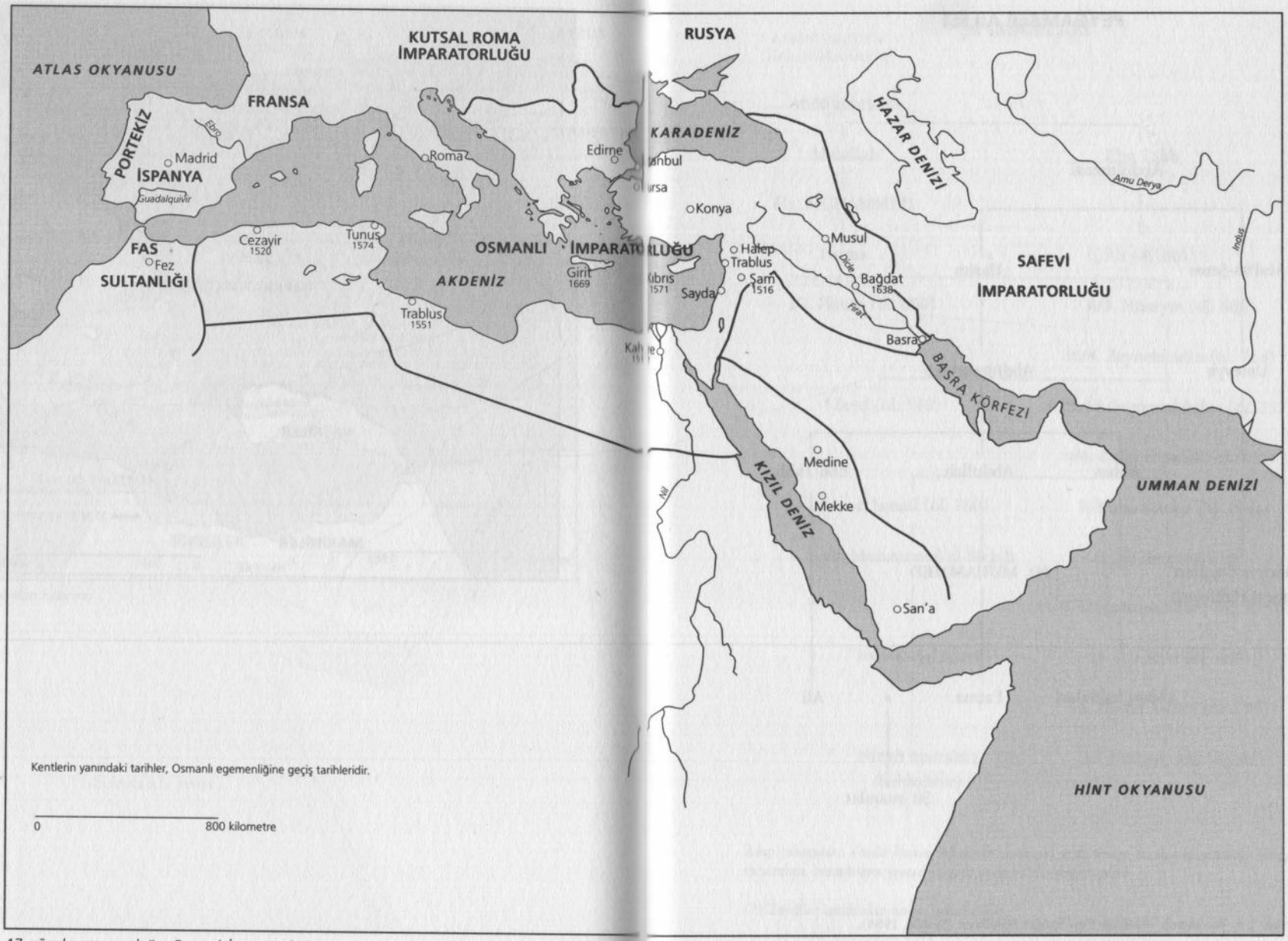

15. yüzyılın sonuna doğru Ortadoğu ve Mağrip.

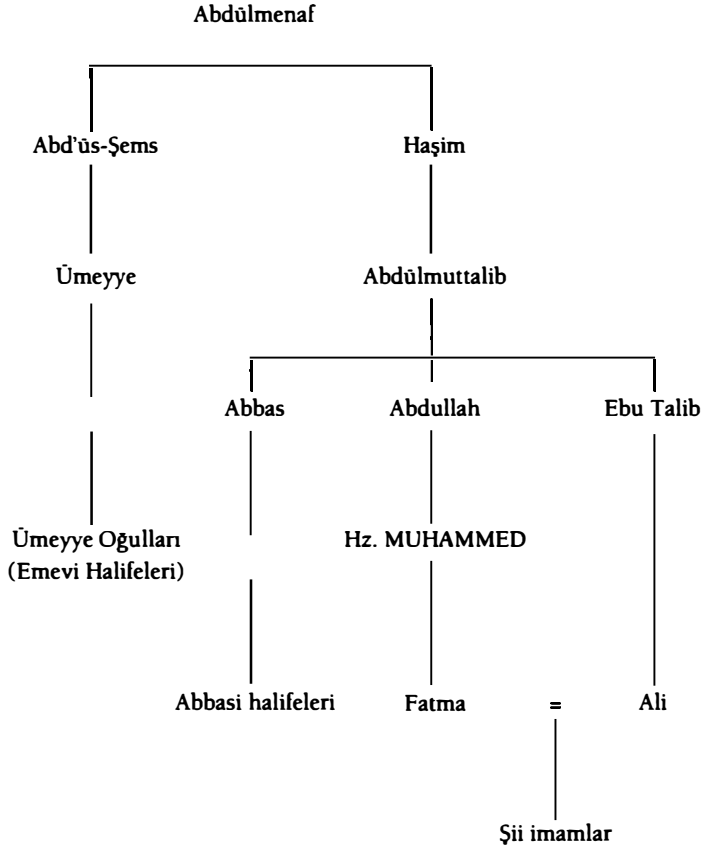
Müslüman İspanya.

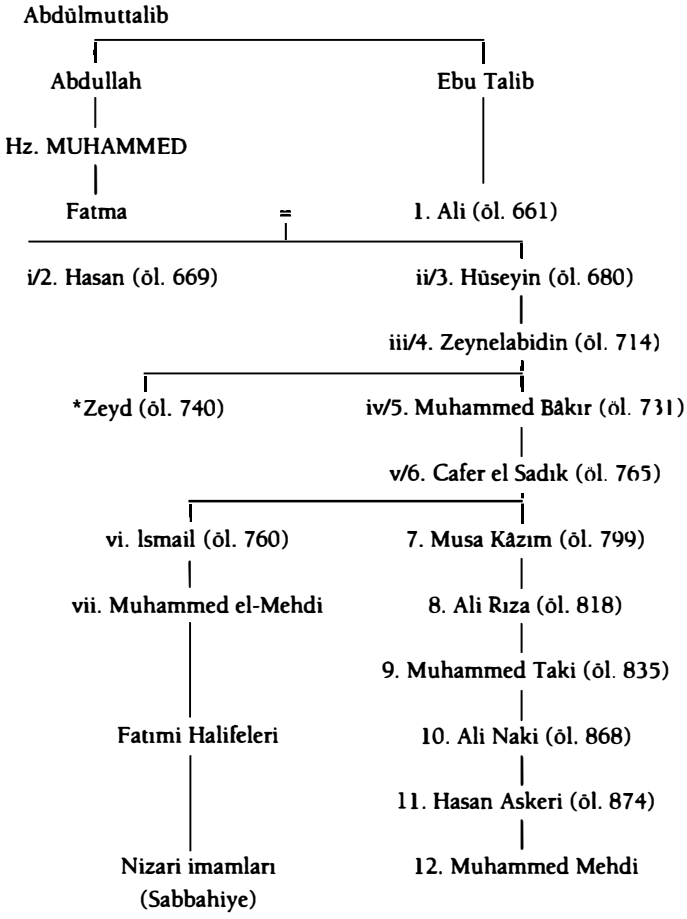
17. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu.

PEYGAMBER AİLESİ

Kaynak: J. L. Bacharach, *A Middle East Studies Handbook* (Seattle, 1984).

Şîî İMAMLARI

Arap rakamları, Oniki İmam Şiiliğinin inancına göre imam silsilesini gösterir. Roma rakamları, İsmaililerin inancına göre imam silsilesini gösterir.

(*) Zeydiler tarafından imam kabul edilir.

Kaynak: J. L. Bacharac, *A Middle East Studies Handbook* (Seattle, 1984), s. 21.

HULEFA-İ RAŞİDİN
Ebubekir, 623-4
Ömer, 634-44
Osman, 644-56
Ali, 656-61

EMEVİLER
Muaviye I, 661-80
Yezid I, 680-3
Mervan I, 684-5
Abdülmalik, 685-705
El Velid I, 705-15
Süleyman, 715-17
Ömer bin Abdülaziz, 717-20
Yezid II, 720-4
Hişam, 724-43
El Velid II, 743-4
Yezid III, 744
İbrahim, 744
Mervan II, 744-50

ABBASİLER
Ebu'l-Abbas es-Seffah, 749-54
Mansur, 754-75
Mehdi, 775-85
Hadi, 783-6
Harun Reşid, 786-809
Amin, 809-13
Me'mun, 813-33
Mutasım, 833-42
Vâsık, 842-7
Mütevekkil, 847-61
Muntasır, 861-2
Mustain, 862-6
Mutez, 866-9
Mühtedi, 869-70
Mutemid, 870-92
Mutezid, 892-902
Müktefî, 902-8
Muktedir, 908-32
Kahir, 932-4
Razi, 934-40
Mütteki, 940-4
Müstekfi, 944-6
Muti, 946-74
Tâi, 974-91
Kadir, 991-1031
Kaim, 1031-75
Muktedir, 1075-94
Mustezhir, 1094-1118
Müsterşid, 1118-35
Reşid, 1135-6
Müktefi, 1136-60
Müstencid, 1160-70
Mustazi, 1170-80
Nâsır, 1180-1225
Zâhir, 1225-6
Mustansır, 1226-42
Mustasım, 1242-58

Kaynak: C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties* (Edinburg, 1967).

ÖNEMLİ HANEDANLAR

Abbasiler, 749-1258. Evrensel hâkimiyet iddiasında olan Halifeler; başkent (esasen Bağdat).
Aglebiler, 800-909. Tunus, doğu Cezayir, Sicilya.
Aleviler, 1631-günümüze kadar. Fas.
Anadolu Selçukluları, 1077-1307. Orta ve Doğu Türkiye.
Büveyhiler, 932-1062. İran, Irak.
Emeviler, 661-750. Evrensel hâkimiyet iddiasındaki Halifeler; başkent Şam.
Eyyubiler, 1169-1260. Mısır, Suriye, Batı Arabistan'ın bazı kısımları.
Fatımiler, 909-1171. Magrib, Mısır, Suriye. Halifelik iddiaları vardı.
Hafsiler, 1228-1574. Tunus, Doğu Cezayir.
Irak Haşimileri, 1921-58. Irak.
İdrisiler, 789-926. Fas.
İlhanlılar, 1256-1336. İran, Irak.
İspanya Emevileri, 756-1031. Halifelik iddiaları vardı.
Mariniler, 1196-1464. Fas.
Mehmet Ali ve Ahvadı, 1805-1953. Mısır.
Memlukler, 1250-1517. Mısır, Suriye.
Moğollar, 1526-1858. Hindistan.
Murabıtlar, 1056-1147. Mağrib, İspanya.
Muvahhitler, 1130-1269. Mağrib, İspanya.
Nasriler, 1230-1492. Güney İspanya.
Osmanlılar, 1281-1922. Türkiye, Suriye, Irak, Mısır, Kıbrıs, Tunus, Cezayir, Batı Arabistan.
Resuliler, 1229-1454. Yemen.
Rüstemiler, 779-909. Batı Cezayir.
Sadiler, 1511-1628. Fas.
Safeviler, 1501-1732. İran.
Saffariler, 867-15. yüzyıl sonu. Doğu İran.
Samaniler, 819-1005. Kuzeydoğu İran, Orta Asya.
Selçuklular, 1038-1194. İran, Irak.
Suudiler, 1746-günümüze kadar. Orta Arabistan, sonra Batı Arabistan.
Tavaif-i Mülûk, 11. yüzyıl. İspanya.
Timurlular, 1370-1506. Orta Asya, İran.
Tuluniler, 868-905. Mısır, Suriye.
Ürdün Haşimileri, 1923-günümüze kadar. Mavera-i Ürdün, Filistin'in bazı kısımları.
Zeydiler, 9-13. yüzyıl, 16. yüzyıl sonu-1962. Yemen.

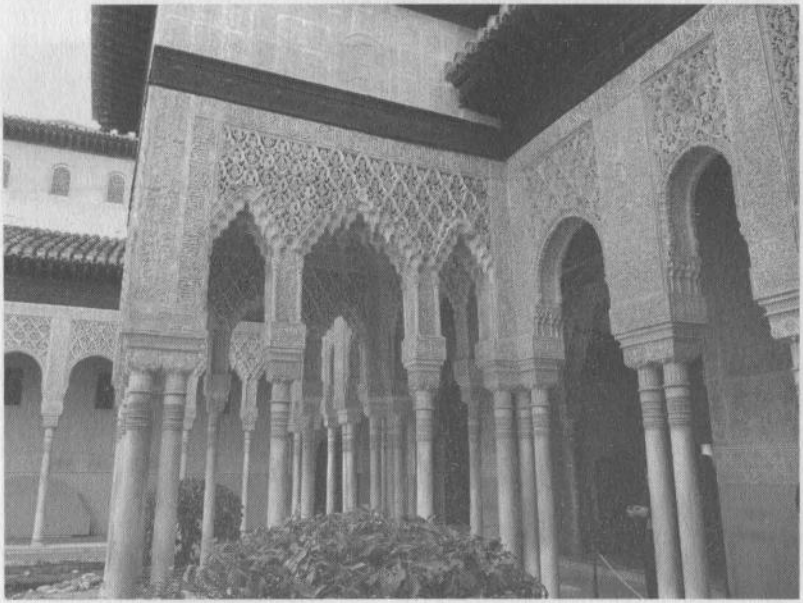
El Hamra Sarayı (Fotoğraf: Nejdet Gök).

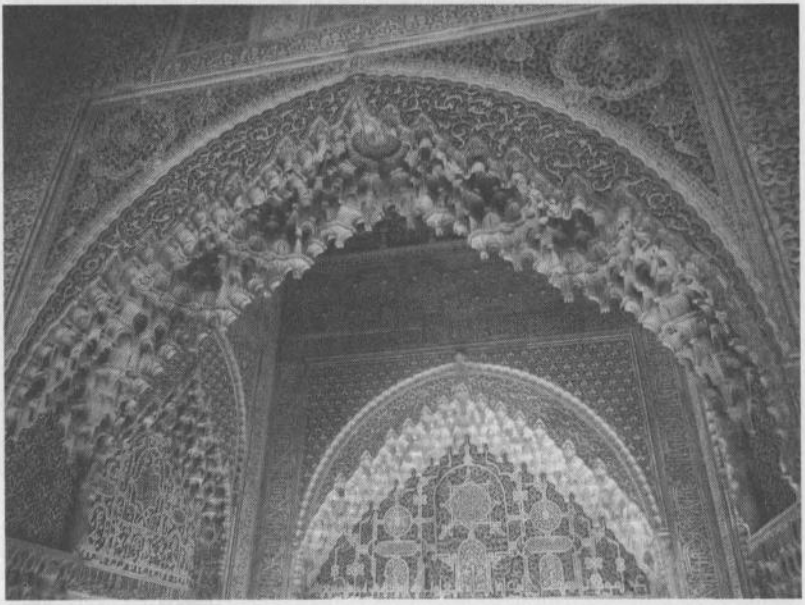
El Hamra Sarayı iç kemerler (Fotoğraf: Nejdet Gök).

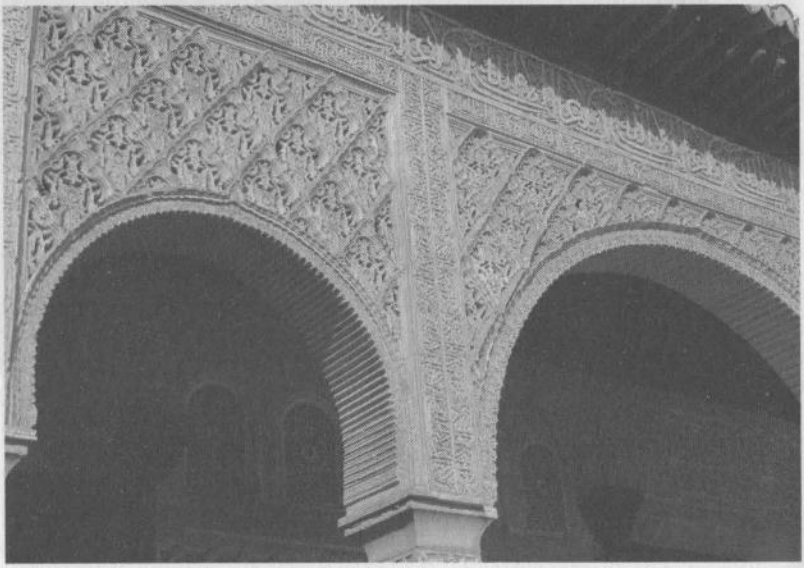
El Hamra Sarayı'nın girişi (Fotoğraf: Nejdet Gök).

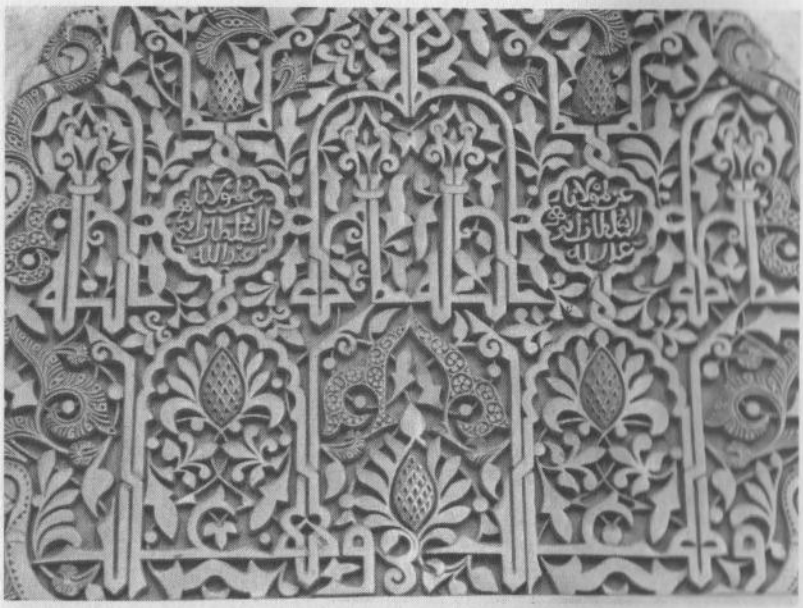
El Hamra Sarayı aslanlı avlu girişi (Fotoğraf: Nejdet Gök).

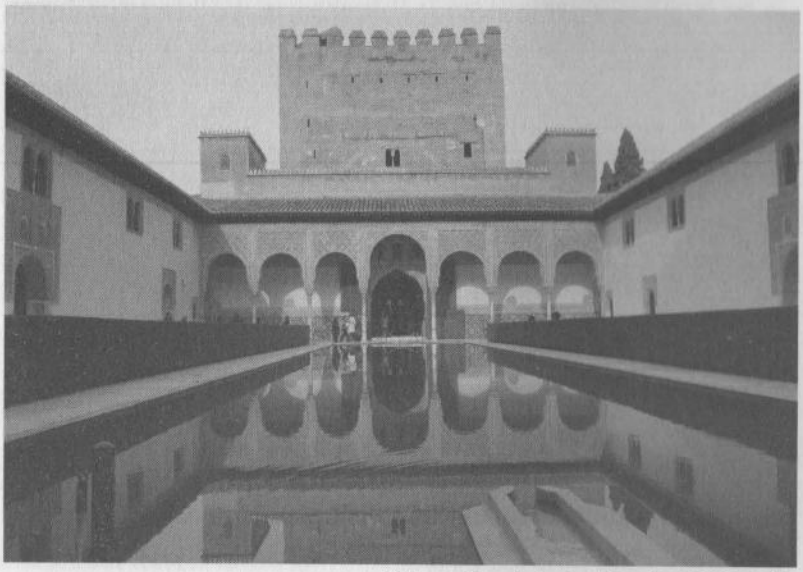
El Hamra Sarayı aslanlı avlu girişi (Fotoğraf: Nejdet Gök).

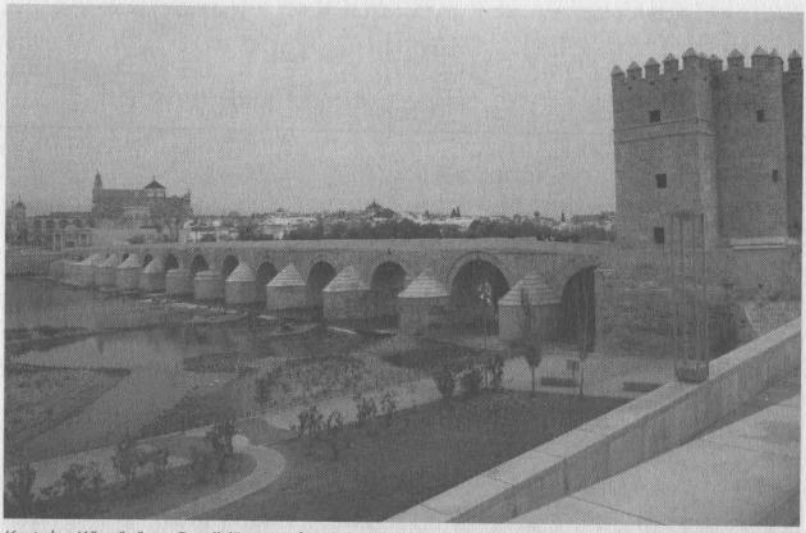
El Hamra Sarayı iç kemerler (Fotoğraf: Nejdet Gök).

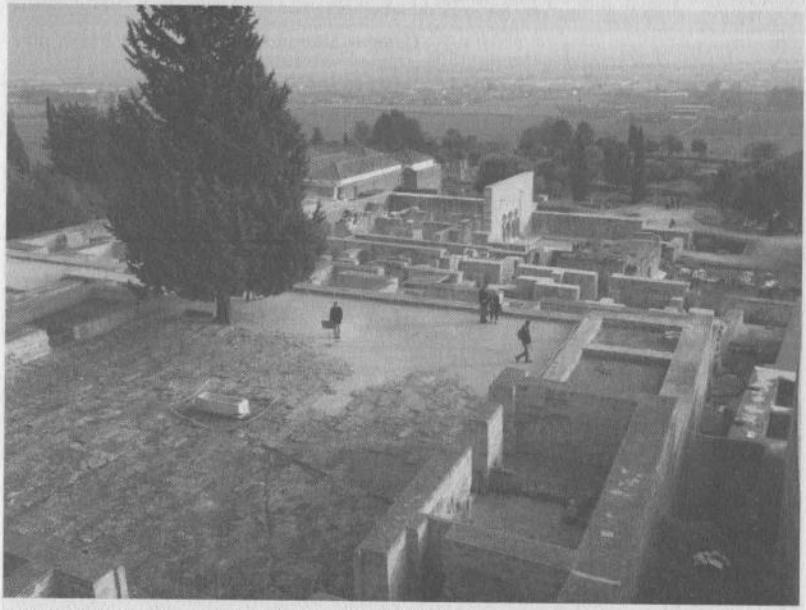
El Hamra Sarayı iç tezyinat (Fotoğraf: Nejdet Gök).

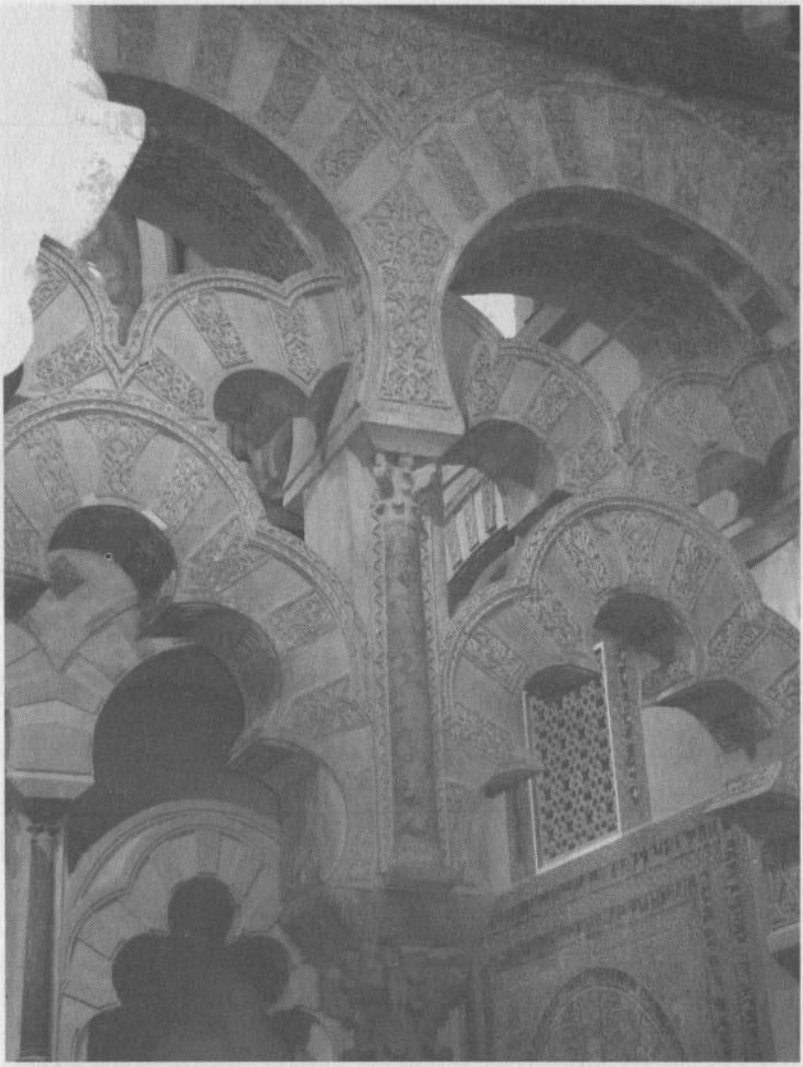
El Hamra Sarayı iç tezyinat (Fotoğraf: Nejdet Gök).

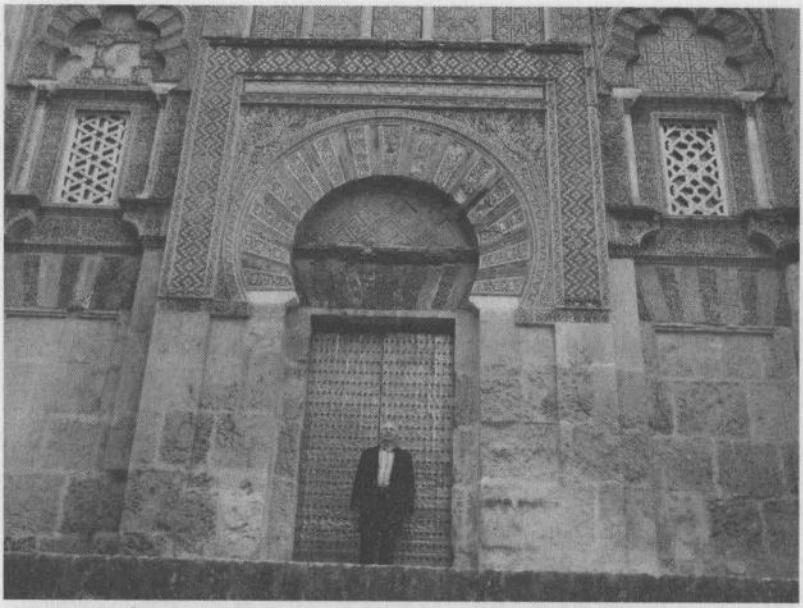
Kurtuba Köprüsü ve Camii (Fotoğraf: Nejdet Gök).

Kurtuba Zehra Sarayı harabeleri (Fotoğraf: Nejdet Gök).

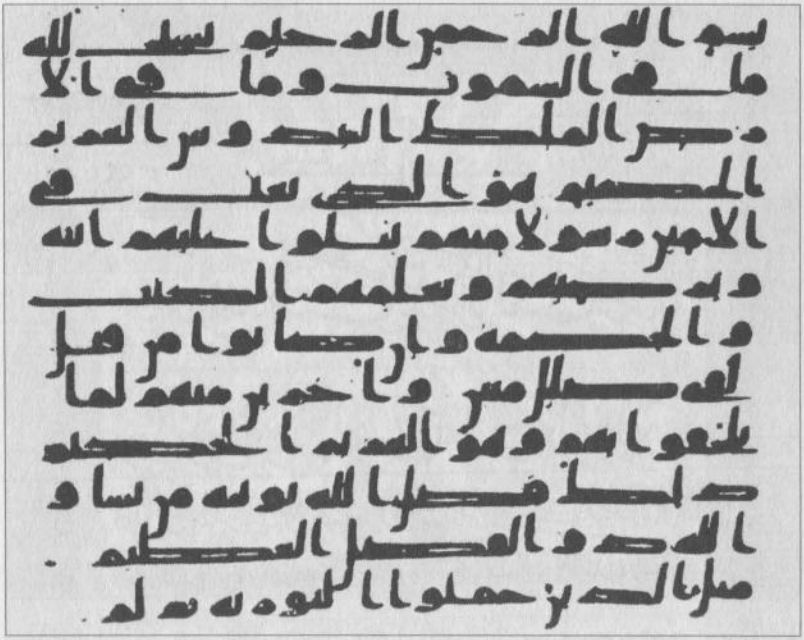
Kurtuba Camii (Fotoğraf: Nejdet Gök).

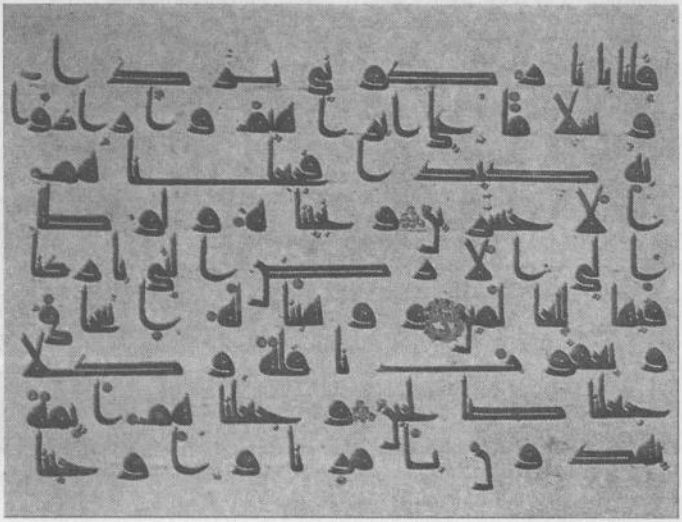
Kurtuba Camii kapılarından biri (Fotoğraf: Nejdet Gök).

İbni Rüşd büstü, Kurtuba (Fotoğraf: Nejdet Gök).

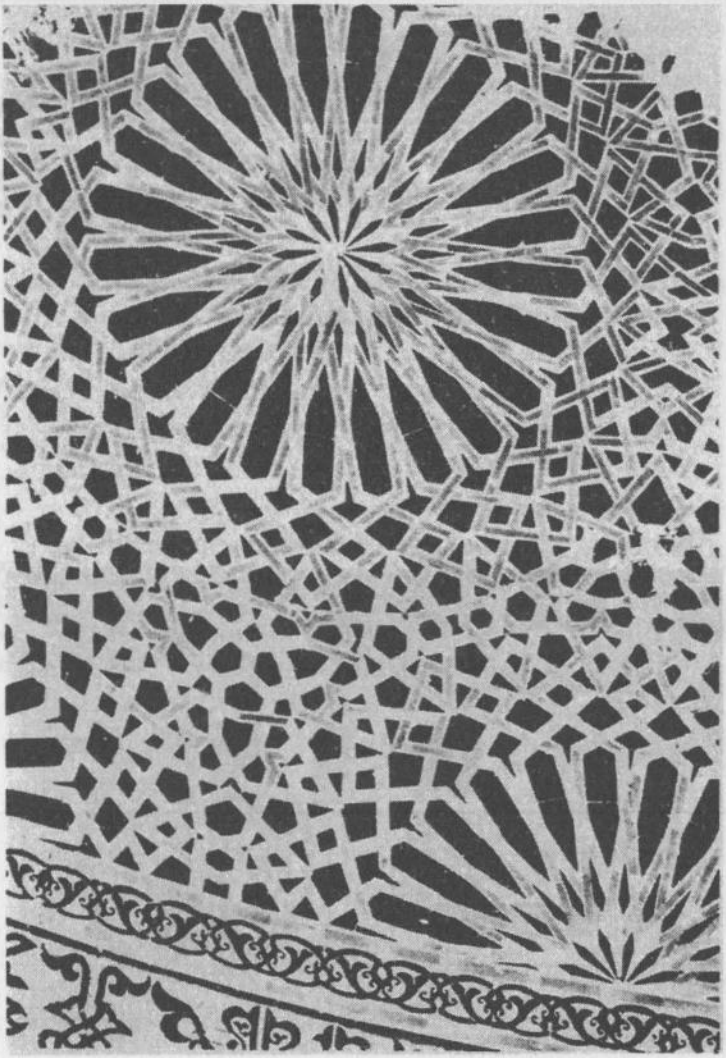
III. Râşid Halife Osman b. Affân'a atfedilen geyik derisi üzerine yazılı Kur'ân ayeti. Topkapı Müzesi, İstanbul.

Abbâsîler devrinde kûfî hat ile yazılmış cüzden bir sayfa (Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi, Env. no. 556)

Hamit Aytaç'ın İslâm yazı çeşitlerini gösteren bir levhası (Emin Barın Hat Koleksiyonu).

Büyük Karatay Medresesi çinilerinden, Konya.

I. Figüratif olmayan / Soyut motifler

A. Hat

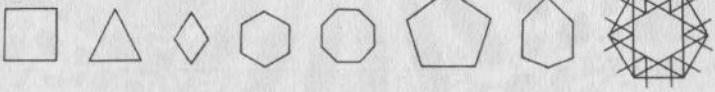

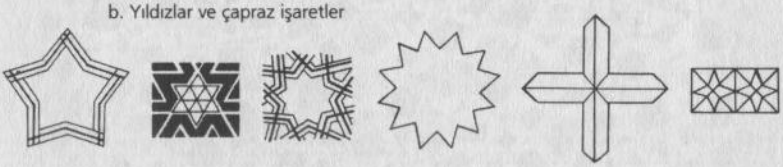
B. Geometrik şekiller

1. Doğrulardan meydana gelen şekiller

a. Çokgenler

b. Yıldızlar ve çapraz işaretler

c. Gamalı işaretler ve kenar süsleri

d. Köşeli desenler

i. Anahtar deseni

ii. Zikzak desen

İslâm sanatının motif dağarcığı.

II. Figüratif Motifler

A. Canlı figürler

1. Bitkiler

a. Rozetler

b. Çiçekler

c. Yapraklar

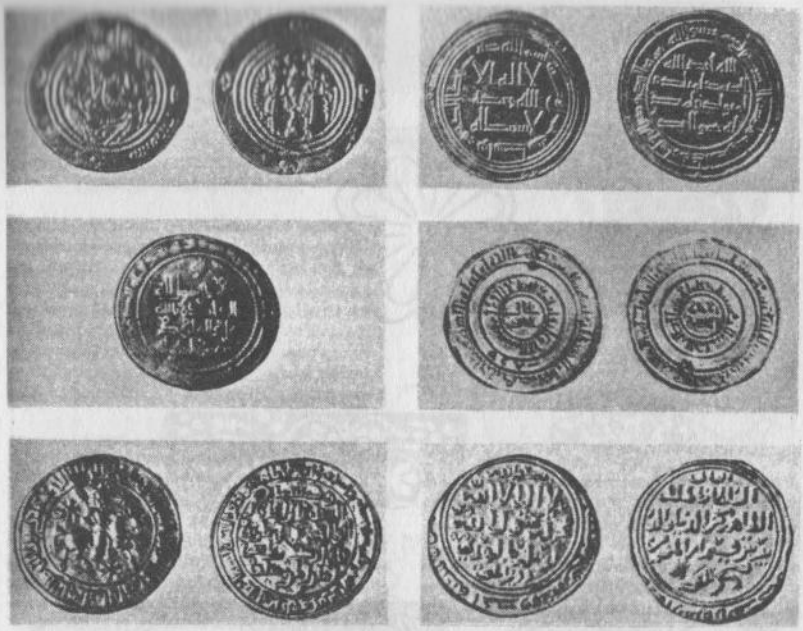

d. Ağaçlar

Üst sıra, sol: *Üzerinde Hüsrev II'nin adı olan Arap-Sasani kaynaklı bir paranın ön ve arka yüzü. Tarih: 36/656 (Dımeşk [Şam] müzesi).*
Üst sıra, sağ: *105/723'te Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik zamanında basılmış bir paranın ön ve arka yüzü. Üzerinde köşeli kûfî hat ile* Şehadet *kelimesi yazılıdır (Dımeşk Müzesi).*
Orta sıra, sol*: 406/1015'te İsfahan'da Kâkveyhî sultanı Alâ'üddevle Muhammed b. Düşmenziyâr zamanında basılmış para. Yazıda* şehadet *kelimesi ve sultanın adı yer almaktadır (Katar Millî Müzesi).*
Orta sıra, sağ*: 514/1120'da İskenderiye'de, Fâtımî hükümdarı el-Âmir zamanında basılmış paranın ön ve arka yüzü. Yazıda* şehadet *kelimesi yer almaktadır (Dımeşk Müzesi).*
Alt sıra, sol*: 597/1200'de Selçuklu sultanı Süleyman Şah zamanında basılmış bir paranın ön ve arka yüzü. Yazıda* şehadet *kelimesi yer almaktadır (Dımeşk Müzesi).*
Alt sıra sağ*: 661/1262'de Kahire'de, Memlûk sultanı ez-Zâhir Rükneddin I. Baybars zamanında basılmış bir paranın ön ve arka yüzü. Yazıda* şehadet *kelimesi ile sultanın ünvânı ve adı yer almaktadır (Dımeşk Müzesi).*

Tıp ile ilgili elyazması bir eserde kırık ve çıkık tedavisini gösteren çizimler: 1. belkemiği, 2. omuz, 3. köprücük kemiği, 4. kol, 5. kalça, 6. bacak, 7. ayak, 8. çene.

Arapça ve yabancı dillerdeki sözlûk ve ansiklopedilerin dışında (yazar tarafından) dipnotlarda belirtilen kaynaklar:[1]

Kitap adı	Yazar adı	Baskı yeri-yılı[2]
El-Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kurûni'l-Hâliye	Bîrûnî,	Leipzig, 1878
El-Âdâbü's-Sultaniyye (el-Fahrî)	İbnü'l-Tiktaka	Mısır, 1317/1899
Ebcedü'l-Ulûm (3 cilt)	Sıddîk el-Kannevcî	Hindistan, 1296/1878
El-Kâmil (12 cilt)	İbnü'l-Esir	Mısır, 1302/1884
Kitâbü'l-Ezkiyâ	İbnü'l-Cevzî	Mısır, 1306/1888
El-Mesâlik ve'l-memâlik	İbn Havkal	Leiden, 1873
El-Mesâlik ve'l-memâlik	İbn Hurdadbih	Leiden, 1306/1888
El-Mesâlik ve'l-memâlik	İstahrî	Leiden, 1870
El-İber ve'l-mübtede' ve'l-haber	İbn Haldun	Bulak, 1284/1867
Vefeyâtü'l-a'yân	İbn Hallikân	Mısır, 1310/1902
Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ	İbnü's-sâî	Bulak, 1309/1901
Târihu Dımaşk	İbn Asâkir	Yazma
Kitâbü'l-Büldân	İbnü'l-Fakîh	Leiden, 1885
Kitâbü'l-Büldân	Yakubî	Leiden, 1885
El-Sîretü'n-Nebeviyye (3 cilt)	İbn Hişâm	Bulak, 1295/1877

1 Yazarın tablo biçiminde verdiği bu listeyi modernize etmekten kaçındım – ng.

2 İlk tarihler hicri, ikinciler ve tek tarihler ise miladi tarihleri göstermektedir – ng

Kitap adı	Yazar adı	Baskı yeri-yılı[3]
Muhtasarü'd-düvel	Ebu'l-Ferec	Beyrut, 1890
El-Nücümü'z-zâhire (2 cilt)	Ebu'l-Mehâsin	Leiden, 1851
İ'lâmü'n-nâs	el-Atlîdî	Mısır, 1318/1910
Ahsenü't-tekâsîm	Makdîsî	Leiden, 1876
El-Akâmü's-Sultâniyye	Mâverdî	Mısır, 1298/1880
Ahbârü'd-düvel	Yusuf el-Karamânî	Bağdat, 1282/1865
Edebü'd-dünya ve'd-din	Maverdî	Kahire, 1328/1920
El-İstiksâ fi'l-Ma'ribi'l-Aksâ (4 cilt)	Hammad Selâvî	Mısır, 1312/1904
Üsdü'l-Gâbe fî ahbâri's-sahabe	İbnü'l-Esîr	Mısır, 1286/1869
Egânî (20 cilt)	Ebu'l-Ferec İsbehânî	Bulak, 1385/1965
El-İfâde ve'l-itibâr	Abdüllatif Bağdadi	Mısır, 1286/1869
Elif Bâ (2 cilt)	Yusuf Beledî	Mısır, 1287/ 1870
Sahih-i Buhari (4 cilt)	İmam Buhari	Mısır, 1304/1886
Bugyetü't-talibîn	Ahmet Kemal Bey	Bulak, 1209/1794
Fütühu'l-Büldân	Belâzurî	Leiden, 1866
Bülûgi'l-Ereb (3 cilt)	Alûsî	Bağdat, 1898
El-Beyân ve't-tebyîn (2 cilt)	Câhız	Mısır, 1313/1895
El-Âsârü'l-Bâkiye	Bîrûnî	Mısır, 1313/1895
Tarihu Ebu'l-Fidâ (4 cilt)	Melik Müeyyed	İstanbul, 1286/1869
Tarihu Ümem ve'l-Mülûk (11 cilt)	Taberi	Leiden, 1885
Tarihu Meşârika	Saliba bin Yuhanna	Yazma
Tarihu'l-Vüzerâ	Hilal Sâbî	Beyrut, 1904
Tahziru'l-müslimîn	Muhammed Zâhir	Mısır, 1904
Terâcimü'l-Hükemâ	İbn Kıftî	Yazma
Tertîbü'd-düvel	Hasan bin Abdullah	Bulak, 1395/1975
Tezyînü'l-Esvâk	Davut Antakî	Mısır, 1308/1890
Tehzibü'l-esmâ	Nevevî	1832
Acâibü'l-esrâr	Cebertî	İbnü'Esir'in dipnotu
Hüsnü'l-muhâdara	Süyûtî	Mısır, 1299/1881
Hulbetü'l-kemiyyet	Şemsettin Nevâcî	Mısır, 1299/1881
Hayâtü'l-hayavân (2 cilt)	Demîrî	Mısır, 1390/1970
El-Harâc-Kitap	Ebu Yusuf	Bulak, 1302/1884
El-Harâc-Kitap	Kudâme bin Cafer	Leiden, 1306/1888
El-Hıtatü't-tevfikıyye (20 cilt)	Ali Paşa Mübârek	Bulak, 1206/1791
Hıtat-ı Mısır (2 cilt)	Makrîzî	Bulak, 1270/1853
El-Hamis (2 cilt)	Hüseyin Diyarbekrî	Mısır, 1302/1884
Divan-i Ebi Nüvas	Hasan bin Hani	Mısır, 1898

3 İlk tarihler hicri, ikinciler ve tek tarihler ise miladi tarihleri göstermektedir – ng.

Kitap adı	Yazar adı	Baskı yeri-yılı[4]
Rıhletü İbn Batuta (2 cilt)	İbn Batuta	Mısır, 1177/1763
Rıhletü İbn Cübeyir	İbn Cübeyir	Mısır, 1852
Resâilü'l-Harizmî	Ebu Bekir Harizmî	İstanbul, 1297/1879
Sirâcü'l-Mülük	Tartûşî (İbn Haldun'un notu)	Mısır, 1321/1903
Silsiletü't-tevârîh	Süleyman ve Ebu Zeyd	Paris, 1811
Sîretü'l-Halebiyye	İbn Burhaneddin	Mısır, 1302/1884
Siyerü'l-Mülük	Abdurrahman Erbilî	Beyrut, 1885
Siretü'n-Nebeviyye (3 cilt)	İbn Hişam	Bulak, 1295/1878
Şuarâi's-Sûryânî	Kırdâhî	Roma, 1875
Şiir ve'ş-Şuarâ	İbn Kuteybe	Leiden, 1902
Şakâiku'n-Numaniyye	Taşköpruzâde	İbn Hallikân'dan
el-Milel ve'n-Nihal (2 cilt)	Şehristânî	Londra, 1842
Tabakâtü'l-etıbbâ (2 cilt)	İbn Ebi Usaybia	Mısır, 1882
Tabakatü'l-ûdebâ	Abdurrahman Enbari	Mısır, 1294/1877
Tabakatü İbn Sa'd	İbn Sa'd	Yazma
En-Nücûmu'z- zahire (2 cilt)	Tagriberdî	Leiden, 1851
Acâibü'l-âsâr	Cebirti	İbnü'l-Esir dipnot
Acâibü'l-mahlukat	Kazvînî	Demiri'nin dipnotu
El-İkdü'l-Ferîd (3 cilt)	İbn Abdi Rabbih	Mısır, 1305/1887
El-İkdü'l-Ferîd	Melik Said	Mısır, 1283/1866
El-Ferec ba'de'ş-şidde	Muhammed Tenuhi	Mısır, 1903
El-Filâhatü'n-Nabatiyye	İbn Vahşiyye	Yazma
El-Fihrist	İbn Nedim	Leipzig, 1872
Fevâtü'l-vefiyyât (3 cilt)	İbn Şakir	Mısır, 1282/1865
Kâmûsu'l-idare ve'l-kazâ (7 cilt)	Philip Celad	Mısır, 1790
Kanûn	İbn Sina	Ruma, 1593
Kubbetü'z-zerkâ	Doktor Fandik	Beyrut, 1893
El-Harac	Kudâme bin Caîer	Leiden, 1306/1888
El-Kavânînü'l-akâriyye	Hükûmet-i Mısriyye	Mısır, 1893
El-Kamil fi't-tarih (12 cilt)	İbnü'l-Esir	Mısır, 1302/1884
Kûtabü'l-ezkiyâ	İbn Cevzî	Mısır, 1306/1888
El-Kamil	Müberred	Mısır, 1286/1869
Kitabü'l-İtibâr	İbn Münkiz	Leiden, 1884 h.
Kitabü'l-Bühelâ	Câhız	Mısır, 1324/1906
Kitabü'l-hayavân (3 cilt)	Câhız	Mısır, 1324/1906

4 İlk tarihler hicri, ikinciler ve tek tarihler ise miladi tarihleri göstermektedir – ng.

Kitap adı	Yazar adı	Baskı yeri-yılı[5]
Keşfü'z-zünûn (2 cilt)	Katip Çelebi	İstanbul, 1311/1893
El-Keşkûl	Âmilî	Mısır, 1305/1887
Letâifü'l-Maârif	Seâlibî	Leiden, 1867
El-Lu'metü'ş-şehiyye	Yusuf bin Davud	Musul, 1829
El-Ahkâmü's-sultaniyye	Maverdî	Mısır, 1298/1880
Mecmau'l-emsâl (2 cilt)	Meydânî	Beyrut, 1312/1894
Mürûcü'z-zeheb (2 cilt)	Mesûdî	Mısır, 1304/1886
Müzehher (2 cilt)	Süyûtî	Bulak, 1282/1865
El-Müstedraf (2 cilt)	Şihabeddin Ahmet	Mısır, 1311/1893
Mişkâtü'l-mesâbîh	Veliyyüddin Ömerî	Delhi, 1310/1892
El-Maârif	İbn Kuteybe	Mısır, 1300/1882
Mu'cemü'l-Büldan (6 cilt)	Yakut Hamevî	Leipsig, 1870
Miftâhü's-saâde	Taşköprü-zâde	Yazma
Nefhu't-tîb (4 cilt)	Makarrî	Bulak, 1279/1862
Muvatta	İmam Malik	Yazma
Mizâniyyetü Mısır, yıl: 1902	Mısır Hükumeti	Bulak, 1903
Nihâyetü'l-Ereb	Kalkaşandî	Yazma
El-Hidâye	Burhaneddin Fergânî	1314/1896
Resâil (Hindçe)	Şiblî en-Numanî	Hindistan, 1898
Roman Empire	Gibbon	London
Knowledge Possessed by chinese	Bretschneider	London
Constitutional History of Turkey	Porter	London, 1894
Mahammadan Dynasties	Lane Poole's	London, 1894
Year Book	Statesman	London, 1904
Sanskrit Grammar	Willam	Oxford, 1876
Literary History of Persia	Browne	London, 1902
Literary History of India	Frazer	London, 1898
Ancient Monarchies (4 cilt)	Rawlinson	London, 1862
Almanack	Whitaker	London, 1901
Translation of ibn Isfendiyar's History	Browne	Leiden, 1905
Library of Universal History		New York, 1897
Aperçu sur l'Egypte	Antoine B. Clot-Bey	Paris, 1840
Christianisme dans l'Empire Perse	Labout	Paris, 1904
Revue Archiologique Van Vlonten...		Amsterdam, 1894
Einnahmebuddjet des Abbass	Von Kremer	Vienne, 1887
Culturgeschichte des Orients	Von Kremer	Vienne, 1875

5 İlk tarihler hicri, ikinciler ve tek tarihler ise miladi tarihleri göstermektedir. (ng)

Ahmet Cevdet Paşa 272, 670

Bîrûnî 104, 105, 121, 158, 164
Brockelmann, Carl 79

Demîrî 128, 273, 578, 673, 717

Ebû Yusuf 157, 676
Ebu'l-Fidâ 53, 77, 118, 119, 333, 413, 452, 506, 577, 578, 632, 661, 692, 707, 747, 748, 751, 779, 780, 784, 801
El-Fahrî 293, 345, 393, 428, 446, 447, 451, 467, 471, 473, 499, 507, 672, 710-712, 716, 747, 777, 778, 796, 797, 803
El-Makkarî 182, 190, 794
Es-Sûyutî 122, 131, 176, 336, 406, 412, 439, 788

Fığlalı, Ethem Ruhi 670

Gibbon, Edward 196, 237, 690, 728
Gök, Nejdet 40, 63, 356

Halid Kasri 326, 335, 372, 383, 419, 596, 707, 732, 741

İbn Haldun 68, 135, 159, 188, 190, 194, 195, 197, 217, 249, 265, 271, 303, 385, 389, 408, 428, 436, 441, 507, 521, 672, 678, 690, 709, 712, 715, 721, 725, 744, 801
İbn Hallikân 74, 115, 125, 127, 129, 131, 136, 151, 154, 157, 162, 170, 172, 176, 188, 193, 196, 221, 267, 275, 279, 280, 303, 314, 323, 327, 334, 339, 345, 362, 394, 399, 403, 414, 420, 446, 464, 502, 582, 586, 636, 638, 639, 651, 654, 655, 657, 676, 698, 727, 728, 732, 735, 740, 741, 749, 759, 762, 769, 772, 773, 784, 786, 797, 805
İbn Havkal 582, 791
İbn Hurdazbih 600
İbn Rûşd 121, 189
İbn-i Abd Rabbih 102
İbn-i Asâkir 131
İbnü'l-Esir 130, 131, 148, 179, 195, 197, 224, 226, 236, 243, 248-251, 253, 259, 261, 263, 266, 269, 273-275, 280, 282, 290, 291, 293, 295, 303, 308-310, 314, 315, 322, 324, 327, 329, 331, 332, 334, 335, 338, 340, 341, 343, 344,

347-349, 364, 365, 376, 377, 383, 386, 389, 391, 392, 397, 398, 401, 404, 406, 408, 409, 412, 413, 415, 419-421, 424, 426, 427, 430, 435, 438, 439, 442, 446-448, 451-453, 456, 461, 464, 467-470, 472, 474, 475, 477, 478, 496, 499, 500, 505, 506, 519, 524, 525, 528, 536, 569, 575, 578, 597, 633, 636, 638, 658, 675, 693, 695, 707, 716, 720, 725, 726, 728, 733, 740, 743, 744, 749, 750, 751, 759-761, 773, 777-780, 787, 792, 793, 800, 801, 805
İstahrî 791
İzmirli İsmail Hakkı 361

Kâtip Çelebi 142
Kırmani 138, 392

Lane-Poole, Stanley 492

Maktisî 791
Makrizi 77, 151-153, 175, 182, 193, 195, 270, 274, 276, 290, 304, 315, 327, 330, 337, 371, 373, 407-411, 413, 419, 420, 428, 469, 474, 506, 526, 529, 531, 576-578, 655, 685, 686, 688, 703, 706, 707, 711, 714, 722, 729, 743, 745, 749, 750, 756, 758, 783, 787, 795, 804
Maverdî 275, 362, 363, 364
Mesudî 67, 68, 118, 124, 125, 130, 218, 230, 231, 236, 249, 260, 302, 311, 312, 321, 334-336, 341, 346, 350, 369, 374, 375, 395, 399, 400, 425, 439, 445, 450, 453, 455, 463, 473, 500, 570, 571, 578, 583, 594, 596, 602, 617, 640, 642, 653, 676, 693, 694, 707, 710, 711, 719-721, 728, 729, 755, 762, 764, 766, 768, 772, 774, 776, 791, 792, 795-799, 805

Özdemir, Mehmet 189

Razi 102, 126, 127, 131, 132, 140, 146, 148, 183, 488

Şehristanî 77

Taberî 130, 192, 192, 217, 720, 721, 730
Taşköprülüzâde Ahmet Efendi 130

Watt, W. Montgomery 604

Ya'kubî 78
Yâkut (Yakut Rumî) 295, 694
Yıldız, Hakkı Dursun 333

Zemahşerî 129, 135

açık saçıklık 553, 594, 640, 745, 748
ahidname 353-362, 364-367, 370, 371, 407, 408
Alevi 380, 382, 438, 513, 526, 527
Arâmîler 555, 558, 559, 565
Arap Yarımadası 205, 213, 215, 230, 237, 238, 249, 253, 265, 268, 286, 306, 307, 494, 515, 537, 547, 551, 554, 555, 557, 565-567, 590, 742
avam (halk sınıfı) 551, 553, 560, 564, 570, 572, 574, 587, 588, 598, 607, 608, 612-617, 650, 651, 655, 668, 676
ayyar (ayyarlar) 427, 551, 608, 610, 611, 800
azatlı 232, 233, 237, 278-283, 302, 346-352, 398, 426, 474, 517, 519, 522, 572, 574, 582

bayram (bayramlar) 112, 233, 359, 419, 420, 463, 525, 651, 708, 776, 778, 779, 783
bedir (köle) 398, 470, 474, 517, 519
Bedir Savaşı 65, 236, 254, 287
berat 356, 788

cahiliye 295, 620, 652
cariye 70, 128, 129, 171, 183, 221, 230, 231, 248, 255, 258, 267, 272, 273, 275, 276, 303, 351, 375, 410, 425, 428, 432, 453-457, 465, 472, 476, 477, 520, 531, 551-553, 571, 574, 582-587, 595, 598, 622, 625, 639, 641, 645, 647, 648, 653, 658, 662, 664, 665, 667-669, 694, 699, 702, 709, 719, 720, 727-730, 732, 743, 745, 748-751, 785, 793
casusluk 89, 359, 363, 366, 369, 370, 432, 444, 453, 484, 485, 576, 587, 662
Cemel Savaşı 254, 308, 309, 631
ceradiye 470
cevher (Rum köle) 474
cihad 205, 253, 257, 265, 275, 288, 496
cizye 53, 250, 262, 265, 274, 326-331, 353-357, 362, 363, 365, 371, 461, 567, 574, 576, 630, 650, 652, 685
cömertlik 46, 53, 91, 110, 116, 178, 242, 245, 260, 276, 291, 295, 300, 312, 313, 319, 321, 325, 372, 373, 404, 414, 426, 433, 435, 436, 442, 446, 505, 551-553, 571, 620-622, 629, , 630, 634, 643, 649-651, 653-655, 657, 694, 731-735, 737-742

çokeşlilik (taaddûd-i zevcat) 663, 667-670

dehhak 303, 564
diplomatika 301, 356, 414
düğün (düğünler) 708, 783-787

emanname 342, 354, 397, 440, 441
Emeviler 22, 50, 64, 65, 70, 108, 120, 123, 127, 138, 139, 143, 149, 151, 156, 169-171, 185, 189, 190, 195, 204-207, 209, 211, 220, 225, 228, 236, 244, 255, 260, 267, 269, 270, 272, 274, 275, 277, 278, 285, 287-289, 292-294, 296-299, 301-305, 307, 310, 311, 317, 318, 320-334, 336, 337, 339, 340, 343-353, 364, 366, 368, 370-377, 379, 380, 383-387, 390, 393, 394, 397-399, 402, 405, 414, 415, 419, 420, 427, 430, 440, 451, 454-457, 461, 466, 475, 490, 496-499, 501-503, 511, 513, 516-518, 520-523, 529, 551, 552, 567-569, 572, 574, 575, 577, 578, 582, 586-588, 591-594, 597, 613, 617, 628, 629, 633-637, 639, 641, 642, 644-646, 652-654, , 656, 658, 661, 662, 664, 672, 674, 675, 680, 681, 689-692, 695-697, 708, 709, 712, 713, 717, 720, 730-732, 740-743, 751, 754, 755, 757, 760, 763-766, 769-771, 774, 775, 777, 792, 793, 796, 798, 799, 802, 805
Emirü'l-Müminin 436
esaret (esirlik) 29, 248, 273, 274, 276, 277, 280, 282, 502, 556, 557, 574, 576, 577, 613, 659, 667, 668, 749
esir (esirler) 53, 65, 75, 217, 224, 228-233, 248, 266, 273-280, 302, 324, 346, 360, 402, 413, 430, 454, 461, 469, 520, 521, 535, 544, 545, 559, 567, 569, 573-579, 581, 584, 585, 587, 588, 600, 622, 626, 637, 638, 730, 737, 740, 756, 792

fey 307, 318, 321, 329, 330, 348, 373, 374
Filistin 306, 336, 356, 536, 555-558
fuhuş 553, 748, 749

ganimet 38, 231, 251, 258, 271, 273, 274, 279, 280, 307, 330, 348, 387, 394, 454, 456, 461, 464, 518, 535, 544, 547, 575, 576, 579, 582, 651, 652, 716, 719, 730
gazel 125, 639-647
gılman (gulam) 472, 729, 230, 403, 442, 470, 662, 749, 750, 751, 788
gulam 230, 403, 442, 470, 662, 749-751, 788

Haçlı Seferleri 179, 412, 413, 415
Haçlı Savaşları 412
Haçlılar 196, 412, 494, 532, 533, 536
hadis 54, 63,65, 73, 75, 118, 122, 123, 129, 132, 157, 172-174, 180, 181, 193, 195, 234, 248, 255, 264, 276-278, 280, 281, 299, 325, 333, 343, 347, 351, 353, 469, 581, 625, 631, 652, 666, 670, 671, 673, 683, 711, 712, 745, 756
Hakem Olayı (tahkim) 290, 308, 340
halifetullah 334, 499
hamra 278, 301, 302
haraç (harac) 166, 265, 274, 314, 315, 326-329, 346, 356, 357, 362, 371, 416, 461, 477, 483, 484, 496, 532, 547, 567, 587, 611, 650, 652, 685, 733, 774, 786
Hariciler 304, 310, 317, 344, 345, 348, 382, 387, 421, 423, 638, 764
havas (halk sınıfı) 560, 564, 570, 572, 573, 588-590
hicab 270, 764, 765
hilafet 22, 50, 64, 66, 71, 74-76, 79, 82, 113, 118-120, 122, 124, 136, 162, 177, 195, 204, 207-209, 223, 225, 252, 253, 255-258, 260-262, 264, 270, 271, 285, 286, 288-290, 292, 293, 296, 297, 300, 303, 308, 311-313, 317, 325, 329-334, 337, 338, 340, 343-345, 348, 366, 369, 370, 374, 376, 379-391, 393-396, 398, 399, 402, 409, 423, 427, 428,

430-433, 435, 437, 440, 444-447, 449-452, 455-457, 461-467, 471, 473, 478, 485, 486, 488, 490, 495-501, 504-509, 514, 515, 517, 518, 521, 522, 524-526, 528, 531, 532, 535, 543, 544, 546, 547, 571, 586, 592, 593, 596, 603, 615, 627, 632, 633, 635, 636, 652, 659-661, 677, 692, 693, 711, 712, 717, 746, 758, 760, 780, 781, 787, 789, 790, 793, 800, 801

İbranîce 92, 107, 555, 556
ilm-i nücûm (astronomi) 27, 32, 39-41, 45, 46, 52, 55, 58-60, 63, 66-68, 79, 83, 84, 92, 98, 100, 102, 104, 105, 108, 123, 133, 134, 137, 138, 154-159, 162-166, 170, 187, 189, 193 461
inşâ 88, 123, 151-153, 160, 162, 174, 176, 178-181, 184, 213, 216, 294, 301, 302, 311, 326, 329, 356, 359, 360, 363, 365, 407, 409, 411, 419, 423, 463, 528, 552, 571, 678-681, 688-697, 699-701, 703-705, 794
İsmailîyye 195, 383, 528, 576

Keldanice 87, 555, 556
kelle hazinesi 344
kerem ve seha 435, 621, 634, 635, 731
keysaniye 382, 384, 385
Kıptî 236, 267, 304, 334, 353, 360, 366, 370, 371, 373, 561, 562, 568, 569, 588
Kıptîce 41, 87, 92, 107, 108, 186, 304, 607
kölelik (köle) 128, 169, 183, 205, 208, 221, 225, 229-234, 236, 237, 259, 272-278, 280, 281, 307, 314, 324, 346, 348, 352, 355, 360, 399, 402, 404, 410, 413, 424, 444, 445, 452-455, 461, 462, 466, 468-472, 474-476, 491, 494, 514, 519-521, 526, 532, 551, 574, 576, 578, 579, 581, 582, 596-598, 600, 612, 613, 639, 654, 662, 664-666, 732, 733, 742, 745, 749, 750, 774, 776, 785, 787, 796
kölemenler 152, 393, 463, 464, 466, 468, 469, 472, 479, 494, 506, 519, 533, 574, 788

Mecûsilik 67, 78, 110, 236, 277, 278, 366, 372, 403, 419, 446, 464, 563, 565, 569, 584
megazî 64
merasim (töreni) 112, 524, 525, 553, 636, 708, 709, 736, 753, 754, 759, 760, 777, 778, 780, 783-785, 788, 794
Mescid-i Nebevi 356
mevali 166, 225-227, 232, 235-239, 272, 278, 279, 282, 283, 300-302, 342, 346-352, 371, 373, 399, 403-405, 421, 431, 451, 456, 461, 466, 468, 478, 479, 567, 568, 572
muhtas (halk sınıfı) 572, 573
mukarrebin (yakınlar) 551, 602, 614, 650-652, 668, 690, 765
musiki 29, 30, 60, 98, 100, 105, 108, 120, 132, 134, 135, 137, 154, 168-172, 189, 375, 582, 583, 585, 588-598, 708, 710, 743, 749, 773, 774
münşi 114, 299, 401, 649
müsâdere (el koyma) 119, 327, 394, 445, 465, 480-483, 603, 725

nakibüleşraf 115
nebiz 744, 745
nübüvvet 255, 289, 334

On İki İmam 207, 351, 383
ortaçağ 38, 158, 199, 415, 649, 650, 663, 669, 749, 792, 801

rüşvet 290, 330, 331, 370, 478, 482, 483, 656

sadaka 81, 318, 326, 328, 330, 604, 655, 784, 797
sikke 290, 513, 568
siret 86
Siret-i Nebeviye 279

siyer 101
Suriye 39, 42, 44, 53, 87, 88, 150, 177, 491, 494, 512, 531, 536, 555, 556, 558, 566, 676, 680, 687
sünnî 118, 195, 204, 292, 310, 420, 452, 466, 468, 485, 489, 515, 525, 533, 543, 548, 611, 712, 784
Süryaniler 55-59, 61, 64, 69, 71, 78-80, 86, 109, 123, 130, 140, 237, 253, 407, 416, 555, 556, 558, 559, 569, 598

şarap 110, 111, 259, 336, 359, 373, 376, 437, 624, 655, 709, 742-745, 747, 748
şûra (meşveret) 285, 288, 292, 386, 404, 498
Şuûbiye fırkası 304

tavaşi (hadım ağaları) 469, 471-475, 520, 551, 574, 579-581, 595, 613, 788
tesettür 580, 581, 663-667, 670, 671
tevvabîn 381, 612
tıraz 271, 568
Tur-i Sina 356, 555, 557
Türabi 576

ve'd (kız çocuklarının öldürülmesi) 625, 626
vefakârlık 241, 242, 620, 622, 623, 628-630, 635, 647, 658, 661, 669, 735, 738

yabgu 460
yeniçağ 40, 132

zekât 166, 250, 318, 328, 330, 374, 484, 485, 612
zeydiye 383
zımmi 278, 353

Lübnanlı Ortodoks bir aileden gelen Corcî Zeydân 19. yüzyılın en önemli İslâm tarihi, dil ve kültürü araştırmacılarından biriydi. İngilizce, Latince, Fransızca, Almanca, İbranice ve Süryanice bilen Zeydân, tarihin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı konusunda da birçok eser verdi. İslâm tarihinin, ağırlıklı olarak da Osmanlı öncesi dönemin ele alındığı bu ünlü eserinde Corcî Zeydân, İslâm uygarlığı ve Arap halkları konusunda hayli zengin bir kaynak sunuyor. Günümüzde klasik bir İslâm uygarlığı tarihi olarak kabul edilen bu kitap, Batı dillerinin yanında, Farsça ve Urducaya da çevrildi. Orjinali beş cilt olan, Türkçesini iki cilt halinde yayımladığımız *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Oxford Üniversitesi'nden Türkiye'deki ilahiyat fakültelerine kadar, birçok üniversitede bir asra yakın süredir ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Konya Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Doç. Dr. Nejdet Gök'ün günümüz Türkçesine çevirdiği ve dipnotlarla yayına hazırladığı bu eşsiz eser önemli bir başvuru kaynağı.

"Dr. Nejdet Gök tarafından dipnotlar ve bir girişle zenginleştirilerek dilimize kazandırılan bu önemli kitaba Türk okurlarının büyük ihtiyacı olduğu kanaatindeyim. Özellikle Arap dünyasında standart bir kitap olarak kabul edilen bu klasik eserin yayımı, önemli bir kültür hizmeti olmanın yanında, Türk bilim çevresinde büyük bir boşluğu dolduracak, İslâm tarihi ve uygarlığı ile ilgili çalışmalara da bir zenginlik kazandıracaktır."

Prof. Dr. Halil İnalcık

THG
18981
DSY
8991 DSY

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0995-7
9 789750 509957